K. MARX

KAPITAL

A-60627x

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

EESTIMAA KP KESKKOMITEE PARTEI AJALOO INSTITUUT
NLKP KESKKOMITEE MARKSISMI-LENINISMI INSTITUUDI
FILIAAL

K. MARX

KAPITAL

POLIITILISE ÖKONOOMIA KRIITIKA

KOLMAS KÖIDE

ESIMENE JA TEINE JAGU

III RAAMAT: KAPITALISTLIKU TOOTMISE KOGUPROTSESS

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1962

NLKP KESKKOMITEE MARKSISMI-LENINISMI INSTITUUDI EESTI FILIAALILT

Käesolev eestikeelne väljaanne on tõlgitud K. Marxi «Kapitali» III köite saksakeelse, F. Engelsi toimetusel ilmunud 1894. aasta trüki teksti järgi. Tõlget on võrreldud 1955. aasta venekeelse väljaandega.

Venekeelse väljaande ettevalmistamisel võrreldi saksakeelse väljaande üksikuid kahtlustäratavaid kohti Marxismi-leninismi Instituudis leiduva Marxi käsikirjaga ning algallikatega, kusjuures avastati rida ebatäpsusi, mis venekeelses väljaandes on parandatud. Eestikeelses tõlkes on need parandused arvesse võetud.

2078

EESSÕNA

Lõpuks läks mul korda see Marxi peateose kolmas raamat, teose teoreetilise osa lõpp, avalikkusele üle anda. Teise raamatu väljaandmisel 1885. aastal olin ma arvamisel, et kolmas raamat, mõned väga tähtsad osad muidugi välja arvatud, valmistab vahest ainult tehnilisi raskusi. Nii see tegelikult oligi; kuid ometi ei näinud ma siis ette neid raskusi, mida just need terviku kõige tähtsamad osad mulle valmistada võivad; samuti ei näinud ma ette muid takistusi, mis raamatu valmisseadmise protsessi nii pikaajaliseks tegid.

Kõigepealt ja kõige rohkem segas mind kehv silmanägemine, mille all ma pikemat aega kannatan ja mis aastate jooksul võimaldas mul kirjatööle pühendada ainult minimaalse aja; kunstliku valgusega võin ma praegugi ainult harukordadel sulge kätte võtta. Lisaks sellele oli mul ka teisi pakilisi töid: Marxi ja minu varemate tööde uued trükid ja tõlked ning järelikult nende läbivaatamine, eessõnade ja täienduste kirjutamine, mis pahatihti polnud võimalik uue uurimistööta, jne. Kõigepealt esimese raamatu ingliskeelne väljaanne, mille teksti eest ma lõppkokkuvõttes vastutav olen ja mis mul seepärast palju aega võttis. Igaüks, kes vähegi on jälginud rahvusvahelise sotsialistliku kirjanduse määratu suurt kasvu viimase kümne aasta jooksul, eriti aga Marxi ja minu varemate tööde tõlgete arvu, peab mõistma minu heameelt selle üle, et on üsna vähe neid keeli, kus ma võisin tõlkijale kasulik olla, kus ma järelikult pidin nõustuma tema töö läbivaatamisega. Kuid kirjanduse kasv oli ainult rahvusvahelise töölisliikumise enda vas-

tava kasvu sümptoom. See aga pani mulle uusi kohustusi. Meie ühiskondliku tegevuse esimestest päevadest alates langes Marxi ja minu õlgadele suur osa vahendavast tööst mitmesuguste maade sotsialistide ja tööliste rahvuslike liikumiste vahel; see töö kasvas sedamööda, kuidas kogu liikumine uut hoogu sai. Kuid Marx võttis ka sel alal peakoormuse enda peale; pärast tema surma aga langes järjest suurenev töö ainuüksi minule. Üksikute rahvuslike töölisparteide otsene omavaheline suhtlemine on vahepeal küll üldreegliks saanud, mis õnneks iga päevaga järjest rohkem oma õigustesse astub; sellest hoolimata kasutatakse minu abi ikka veel palju sagedamini, kui see mulle minu teoreetilise töö poolest meeltmööda oleks. Kui aga ollakse, nagu mina, sellest liikumisest rohkem kui viiskümmend aastat aktiivselt osa võtnud, siis on sellest tulenev töö edasilükkamatuks kohustuseks, mis tuleb otsekohe täita. Nagu kuueteistkümnendal sajandil, nii ka praegusel tormilisel ajal on ühiskondlike huvide sfääris puhtaid teoreetikuid üksnes reaktsiooni poolel leida, ja just sellepärast polegi need härrad tõelised teoreetikud, vaid selle reaktsiooni lihtlabased apologeedid.

Et ma elan Londonis, siis toimub see parteiline suhtlemine talvel peamiselt kirja teel, suvel aga enamasti isiklikult. See asjaolu, samuti vajadus jälgida liikumise käiku järjest suurenevas arvus maades, jälgida häälekandjaid, millede arv veelgi kiiremini kasvab, ei võimaldanud mul teha töid, mis mingeid vaheaegu ei kannata, muul ajal kui talvel, peamiselt aasta esimesel kolmel kuul. Kui inimene on juba üle seitsmekümne aasta vana, siis töötavad Meynerti assotsiatsioonikiud ajus mingi paratamatu aeglusega; raske teoreetilise töö vaheaegu ei ületata siis enam nii kergelt ega nii kiiresti kui varem. Sellest tuligi, et kui töö ei olnud ühel talvel täielikult lõpule viidud, siis tuli ta järgmisel talvel suurelt osalt uuesti teha; see juhtuski viienda kui kõige raskema osaga.

Nagu lugeja järgnevatest andmetest näeb, erines selle raamatu redigeerimine olulisel määral teise raamatu redigeerimisest. Kolmandast raamatust oli olemas ainult üks esialgne visand, pealegi veel äärmiselt lünklik. Iga üksiku osa algus oli tavaliselt kaunis hoolikalt välja töötatud ja enamasti ka stiililiselt viimistletud. Kuid mida kaugemale, seda visandlikum ja lünklikum oli käsikirja töötlus, seda rohkem kõrvalepõikeid sisaldas ta uurimuse käigus tekkinud kõrvalküsimuste puhul, kusjuures materjali lõplik korraldamine oli jäetud hilisemaks ajaks; seda pikemaks ja keerulisemaks muutusid perioodid, milledes leidsid väljendust in statu nascendi [tekkeseisundis] üleskirjutatud mõtted. Mitmes kohas lasevad käekiri ja käsitlusviis väga selgesti välja paista ületöötamisest tingitud haigushoogude puhkemist ja nende järkjärgulist arenemist; algul segasid need haigushood järjest rohkem autori iseseisvat tööd, hiljem aga tegid selle ajuti täiesti võimatuks. Imestada pole

siin midagi. Aastail 1863—1867 oli Marx kirjutanud «Kapitali» viimase kahe raamatu mustandi ja seadnud esimese raamatu käsikirja trükivalmis; lisaks sellele oli ta veel ära teinud Rahvusvahelise Tööliste Ühingu asutamise ning väljaarendamisega seotud hiiglatöö. Selle tagajärjel ilmnesid aga juba 1864. ja 1865. aastal tõsised terviserikete sümptoomid, mille tõttu Marx ei saanudki ise II ega III raamatut lõplikult viimistleda.

Minu töö algas sellest, et dikteerisin kogu käsikirja sageli isegi minule vaid raskesti dešifreeritavast originaalist, ja sain niiviisi loetava ärakirja; see võttis iseendastki juba küllalt palju aega. Alles pärast seda võis tõelise redigeerimisega algust teha. Redigeerimisel piirdusin kõige hädavajalikumaga: igal pool, kus selgus seda lubas, säilitasin võimalust mööda esialgse visandi iseloomu ja ei tõmmanud isegi maha üksikuid kordamisi, kui nad, nagu see Marxil tavaline on, puudutavad küsimust iga kord ise küljest või annavad seda edasi vähemalt teistsugusel viisil. Neil kordadel, kus minu muudatused või täiendused ei ole puhtredaktsioonilist laadi või kus olin sunnitud töötlema Marxi poolt antud faktilist materjali ja ise tegema sellest lõppjäreldused — olgugi võimalust mööda Marxi vaimus —, on kogu vastav koht pandud nurksulgudesse * ja märgitud minu initsiaalidega. Minu joonealustes märkustes on sulud kohati ära jäänud; kui aga märkuse all on minu initsiaalid, siis vastutan ma kogu märkuse eest.

Käsikirjas leidub — nagu see esimese visandi juures on endastmõistetav — arvukaid viiteid küsimustele, mis pidid hiljem uurimisele tulema, kusjuures neid lubadusi ei ole iga kord täidetud. Ma jätsin nad alles, sest nad annavad ettekujutuse autori kavatsustest edaspidise töö kohta.

Nüüd aga asume üksikute küsimuste juurde.

Esimese osa valmisseadmisel võis peakäsikirja kasutada vaid suurte kitsendustega. Kohe käsikirja algusse on paigutatud kõik matemaatilised arvutused lisaväärtuse normi ja kasuminormi suhte kohta (mis moodustab meie III peatüki), kuna meie I peatüki ainet käsitletakse alles hiljem ja möödaminnes. Abiks oli siin kaks ümbertöötamise eesmärgil alustatud kirjutust, mõlemad 8 fooliolehekülge pikad; kuid needki on kohati seostamata kujul välja töötatud. Neist koosnebki I peatükk selle praegusel kujul. II peatükk on võetud peakäsikirjast. III peatüki jaoks oli olemas terve rida lõpetamata matemaatilisi arvutusi ja terve, peaaegu lõpule viidud, seitsmekümnendaist aastaist pärinev vihik, mis sisaldab võrrandeid lisaväärtuse normi ja kasuminormi suhte kohta. Minu sõber Samuel Moore, kes tegi ka suurema osa esimese raamatu ingliskeelsest tõlkest, oli nõus selle vihiku minu jaoks läbi töötama;

* Käesolevas väljaandes on nurksulud asendatud loogeliste sulgudega. *Toim.*

vana Cambridge'i matemaatikuna tuli ta selle tööga palju paremini toime. Tema kokkuvõttest koostasin siis III peatüki, kasutades selleks kohati ka peakäsikirja. IV peatükist oli olemas ainult pealkiri. Et aga siin käsitletav küsimus — käibe mõju kasuminormile — on otsustava tähtsusega, siis töötasin selle ise läbi, mistõttu kogu see peatükk on tekstis sulgudesse pandud. Sealjuures selgus, et üldise kehtivuse omandamiseks vajab III peatükis leiduv kasuminormi valem tegelikult mõningat modifitseerimist. Alates V peatükist on raamatu esimese osa ainuallikaks peakäsikiri; ometi on siingi tulnud teha väga palju ümberpaigutusi ja täiendusi.

Kolme järgmise osa valmisseadmisel võisin ma, kui jätta kõrvale stiililine redigeerimine, peaaegu kõikjal kinni pidada originaalkäsikirjast. Üksikuid, enamasti käibe toimesse puutuvaid kohti tuli kooskõlastada minu poolt juurdelisatud IV peatükiga; nad on samuti pandud sulgudesse ja märgitud minu initsiaalidega.

Kõige suuremaid raskusi tegi V osa, mis pealegi käsitleb terve raamatu kõige keerulisemat küsimust. Just siin, keset tööd, tabas Marxi üks ülalnimetatud rasketest haigushoogudest. Siin pole järelikult tegemist valmis visandiga, isegi mitte skeemiga, mille raame oleks täitmisel tulnud silmas pidada, vaid alles kõige esimese töö-järguga, mis tihtipeale kujutab endast üleskirjutuste, märkmete ja väljavõttekujuliste materjalide korraldamata kogu. Algul katsusin viimistleda seda osa nii, nagu see mul teataval määral korda läks esimese osaga, täites lünki ja töötades läbi vaid vihjamisi kirja pandud katkendeid, nii et see osa pakuks kas või ligikaudu kõike seda, mis autor kavatses anda. Sellist katset tegin vähemalt kolmel korral, kuid ikka tagajärjetult, ja sellega seotud ajakaotus on üks hilinemise peapõhjusi. Lõpuks veendusin, et asi nii ei lähe. Mul oleks tulnud läbi töötada kogu vastava ala rikkalik kirjandus ja oleksin siis lõppude lõpuks midagi valmis teinud, aga see poleks olnud Marxi raamat. Mul ei jäänud muud üle kui loobuda edasistest sellesuunalistest katsetustest, piirduda olemasoleva materjali võimalikult parema korraldamisega ja teha ainult kõige hädavajalikumad täiendused. Niiviisi lõpetasin 1893. aasta kevadel põhilise töö selle osa kallal.

Üksikutest peatükkidest olid peatükid XXI—XXIV põhiliselt läbi töötatud. Peatükid XXV ja XXVI nõudsid faktilise materjali läbivaatamist ja mujal leiduva materjali juurdelisamist. Peatükid XXVII ja XXIX oli võimalik anda peaaegu tervenisti käsikirja järgi, XXVIII peatükk seevastu nõudis kohati ümberpaigutusi. Tõelised raskused algasid aga XXX peatükist. Siitpeale tuli õigesse korda seada nii faktiline materjal kui ka kogu mõttekäik, mida katkestasid iga silmapilk kiillaused, kõrvalepõiked jne. ja mida arendati hiljem edasi teises kohas, tihtipeale ainult muuseas. Seega tuli

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894

«Kapitali» III köite I jao esimese saksakeelse trüki tiitelleht.
(Vähendatud.)

XXX peatüki koostamisel teha ümberpaigutusi ja väljajätmisi, kusjuures väljajäetud kohad leidsid kasutamist mujal. XXXI peatükk oli jälle paremini seostatud. Siis aga järgneb käsikirjas pikk osa pealkirjaga «Segadus» [«Die Konfusion»], mis kujutab endast kogu ulatuses väljavõtteid parlamendiaruannetest 1848. ja 1857. aasta kriisi kohta. Nendes väljavõtetes esitatakse kahekümne kolme ärimehe ja majandusteaduslike teoste autori arvamusi raha ja kapitali kohta, kulla äravoolu, spekulatsiooni liialduste jne. kohta, paiguti lühikeste humoristlike kommentaaridega. Isikud, kes esitavad küsimusi ja annavad neile vastuseid, esindavad siin peaaegu kõiki tol ajal levinud arvamusi raha ja kapitali vahekorra kohta; sealjuures ilmsiks tulevat «segadust» selle kohta, mida rahaturul rahaks ja mida kapitaliks peetakse, tahtiski Marx kriitiliselt ja satiiriliselt käsitleda. Pärast paljusid katsetusi jõudsin veendumusele, et selle peatüki koostamine ei ole võimalik; materjali, eriti seda, mida Marx on kommenteerinud, kasutasin ära seal, kus teksti sidusus seda lubas.

Siis järgneb kaunis hästi korrastatud kujul see, mille ma paigutasin XXXII peatükki, kohe pärast seda aga tuleb jälle suur hulk väljavõtteid parlamendiaruannetest igasuguste selles raamatu osas puudutatud küsimuste kohta, läbisegi autori pikemate või lühemate märkustega. Lõpupoole kontsentreeruvad väljavõtted ja kommentaarid ikka rohkem rahametallide liikumise ja vekslikursi kõikumiste ümber; viimaks tulevad jälle igasugused täiendavad märkused. XXXVI peatükk, «Kapitalismieelsed suhted», oli seevastu täiesti läbi töötatud.

Kogu sellest materjalist, «Segadusest» alates, kuivõrd see materjal ei olnud juba varem ära paigutatud, koostasin peatükid XXXIII—XXXV. Asi ei läinud muidugi ilma ulatuslike minupoolsete vahelekirjutusteta, mis seose jaluleseadmiseks vajalikud olid. Kui need vahelekirjutused ei ole puhtformaalse iseloomuga, siis on nad selgesti tähistatud kui minule kuuluvad. Sel viisil on mul lõpuks korda läinud paigutada teksti *kõik* autori arvamused, mis vähegi asja juurde kuuluvad; sealjuures ei ole midagi ära jäetud peale väheste väljavõtete, kus ainult korratakse juba mujal öeldut või puudutatakse selliseid küsimusi, mida käsikirjas lähemalt ei käsitleta.

Maarenti käsitlev osa oli palju täielikumalt välja töötatud; ometi polnud ta kaugeltki korda seatud, mis nähtub juba sellest, et XLIII peatükis (käsikirjas — renti käsitleva osa lõpp) pidas Marx vajalikuks kogu osa üldplaani lühidalt meelde tuletada. Väljaande huvides oli see seda soovitavam, sest käsikiri algab XXXVII peatükist, millele järgnevad peatükid XLV—XLVII, ja alles siis peatükid XXXVIII—XLIV. Kõige rohkem tööd nõudsid diferentsiaalrendi II tabelid, samuti avastus, et selle rendiliigi kolmas juhtum,

Kurtna rahvaraamatukogu Hariu

mis oleks pidanud XLIII peatükis käsitlemisele tulema, on seal hoopis uurimata jäänud.

Maarenti käsitleva osa jaoks tegi Marx seitsmekümnendatel aastatel täiesti uut laadi spetsiaalset uurimistööd. Mitme aasta jooksul uuris ta algkeeles Venemaal pärast 1861. aasta «reformi» vajalikuks saanud statistilisi ülevaateid ja muid väljaandeid maaomanduse kohta; nendest materjalidest, mida tema vene sõbrad talle soovikohase täielikkusega muretsesid, tegi ta väljavõtteid ja kavatses neid selle osa ümbertöötamisel ära kasutada. Et maavalduse vormid, samuti maad harivate tootjate ekspluateerimise vormid on Venemaal väga mitmekesised, siis pidi maarenti käsitlevas osas kuuluma Venemaale samasugune koht, mis I raamatus tööstusliku palgatöö uurimisel kuulus Inglismaale. Kahjuks ei saanud Marx seda plaani ellu viia.

Lõpuks, seitsmes osa oli käsikirjas küll täielikul kujul olemas, kuid ainult esialgse visandina, mille lõputuid perioode tuli trükikõlblikuks tegemise pärast osadeks jagada. Viimasest peatükist on olemas ainult algus. Siin pidi uurimisele tulema arenenud kapitalistliku ühiskonna kolm suurt, kolmele peamisele tuluvormile — maarendile, kasumile ja palgale — vastavat klassi: maaomanikud, kapitalistid ja palgatöölised, ja nende klasside olemasoluga paratamatult seotud klassivõitlus kui kapitalistliku perioodi tegelikult olemasolev tulemus. Seda laadi lõppkokkuvõtted lükkas Marx tavaliselt edasi lõpliku redigeerimiseni, mida ta tegi vähe aega enne trükkiandmist, kusjuures uuemad ajaloo sündmused andsid talle alati õiget ja kõige aktuaalsemat illustratiivset materjali tema teoreetiliste arutluste kinnitamiseks.

Tsitaate ja illustratsioone on siin, nagu teiseski raamatus, märksa vähem kui esimeses. I raamatust võetud tsitaatide puhul viidatakse 2. ja 3. trüki lehekülgedele. * Kui käsikirjas on viide varemate majandusteadlaste teoreetilistele seisukohtadele, siis seisab seal enamasti ainult nimi, kuna tsitaadi enda väljakirjutamine oli jäetud lõpliku viimistlemise ajaks. Kõik selle pidin ma muidugi niisamuti jätma. Parlamendiaruannetest on kasutatud ainult nelja, kuid üsna ulatuslikult. Need on järgmised:

1) Reports from Committees (alamkoja omad), VIII kd., Commercial Distress, II kd., I osa 1847—48. Minutes of Evidence. — Tsiteeritud: Commercial Distress, 1847—48.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857 (sest 1848. aastal peeti seda liiga kompromiteerivaks). — Tsiteeritud: C. D. 1848—1857.

* Käesolevas köites antakse need tsitaadid 4. saksakeelse trüki järgi, näidates paralleelselt vastavad leheküljed «Kapitali» I köite 1953. aasta eestikeelses väljaandes. *Toim.*

3) Report: Bank Acts, 1857. — Sama, 1858. — Alamkoja komitee aruanded 1844. ja 1845. aasta pangaaktide mõju kohta, koos tunnistajate seletustega. — Tsiteeritud: B. A. (vahel ka B. C.) 1857 resp. 1858.

Neljanda raamatu — lisaväärtuse teooria ajaloo — võtan käsile niipea, kui see mul vähegi võimalikuks saab.

«Kapitali» teise köite eessõnas tuli mul arveid klaarida nende härrastega, kes tol ajal tõstsid suurt kära, sest nad arvasid olevat leidnud «Rodbertuses Marxi teooria salajase allika ja tema võrratu eelkäija». Ma pakkusin neile võimaluse näidata, «mida Rodbertuse majandusteadus on suuteline andma»; ma kutsusin neid tõestama, «kuidas ühesugune keskmine kasuminorm võib tekkida ja peabki tekkima mitte üksnes väärtusseadust rikkumata, vaid just selle seaduse alusel». Needsamad härrased, kes subjektiivsetest või objektiivsetest, üldiselt aga kõike muud kui teaduslikest alustest lähtudes kuulutasid tol korral tubli Rodbertuse majandusteaduses esimese suuruse täheks, on kõik ilma erandita vastuse võlgu jäänud. Mõned teised seevastu leidsid, et seda probleemi tasub käsile võtta.

Oma kriitikas II köite kohta («Conrads Jahrbücher», XI, 5, 1885, lk. 452—465) tõstab selle küsimuse üles professor *W. Lexis,* tahtmata ometi otsest lahendust anda. Ta ütleb: «Seda vastuolu» (vastuolu Ricardo-Marxi väärtusseaduse ja ühesuguse keskmise kasuminormi vahel) «ei ole võimalik lahendada, kui vaadeldakse mitmesuguseid kaubaliike *üksikult* ja kui nende väärtus peab võrduma nende vahetusväärtusega, viimane aga peab olema võrdne või proportsionaalne nende hinnaga.» Lexis arvab, et lahendus on võimalik ainult siis, kui «loobuda eri kaubaliikide väärtuse mõõtmisest tööga ja pidada silmas ainult kaubatoodangut *tervikuna* ning selle kaubatoodangu jaotamist kogu kapitalistide klassi ja kogu tööliste klassi vahel ... Töölisklass saab ainult teatud osa koguproduktist ... Teine osa, mis läheb kapitalistide klassi kätte, moodustab lisaprodukti selle sõna markslikus tähenduses ning seepärast ka ... lisaväärtuse. Seejärel jaotavad kapitalistide klassi liikmed omavahel ära kogu selle lisaväärtuse, — *mitte* nende poolt rakendatavate tööliste arvu järgi, vaid vastavalt kapitali suurusele, mida igaüks neist esindab; sealjuures võetakse maa samuti arvesse kapitaliväärtusena». Marxi ideaalväärtused, mida kaupades kehastatud tööühikud ära määravad, ei vasta küll hindadele, kuid neid võib «vaadelda kui selle nihke lähtepunkti, mis tegelikele hindadele viib. Viimased on tingitud sellest, et ühesuurused kapitalid nõuavad ühesuurusi tulusid». Mõned kapitalistid saavad seetõttu oma kaupade eest nende ideaalväärtusest kõrgemat hinda, teised

kapitalistid aga saavad madalamat hinda. «Et aga lisaväärtuse kaotused ja võidud end kapitalistide klassi piirides vastastikku tasakaalustavad, siis jääb lisaväärtuse kogusuurus selliseks, nagu oleksid kõik hinnad kaupade ideaalväärtustega proportsionaalsed.»

Me näeme, et küsimus ei ole siin kaugeltki lahendatud; kuid *üles seatud* on ta üldiselt õigesti, ehkki ähmaselt ja pealiskaudselt. See aga on tõepoolest rohkem, kui me võiksime oodata kelleltki tahes, kes selle autori taoliselt nimetab end teatava uhkusega «vulgaarmajandusteadlaseks»; see on otse üllatav, kui võtta võrdluseks teiste vulgaarmajandusteadlaste saavutused, millest me räägime hiljem. Lexise vulgaarmajandusteadus on, tõsi küll, erilist laadi. Ta ütleb, et kapitalitulu *võib* küll Marxi viisil tuletada, kuid ei ole midagi, mis sellisele arusaamisele *sunniks*. Vastupidi, vulgaarmajandusteadusel olevat oma seletusviis, mis on vähemalt vastuvõetavam: «Kapitalistlikud müüjad, tooraine tootja, vabrikant, suurkaupmees, väikekaupmees, saavad oma ettevõttest tulu, sest igaüks neist müüb kallimalt kui ta ostab, tõstes niiviisi teatava protsendi võrra kauba omahinda. Ainult tööline ei saa sellist väärtuselisandit juurde arvata; olles kapitalisti suhtes ebasoodsas olukorras, on ta sunnitud müüma oma tööd niisuguse hinnaga, mis ta temale endale maksab, nimelt hädavajalike elatusvahendite eest... niiviisi säilitavad need hinnalisandid ostjate-palgatööliste suhtes oma täie tähenduse ja loovad olukorra, kus üks osa koguprodukti väärtusest kantakse üle kapitalistide klassi kätte.»

Pole vaja kuigi suurt mõttepingutust, et mõista, et see kapitalikasumi «vulgaarmajandusteaduslik» seletus viib praktiliselt samadele tulemustele kui Marxi lisaväärtuse teooria; et Lexise arusaamise järgi on töölised täpselt samasuguses «ebasoodsas olukorras» nagu Marxilgi; et nad on täpselt niisamuti petetavaks pooleks, sest iga mittetööline võib ju müüa hinnast kallimalt, tööline aga ei või; ja et selle teooria alusel saab üles ehitada vähemalt niisama pealiskaudse vulgaarsotsialismi süsteemi nagu see, mis Jevons-Mengeri tarbimisväärtuse ja piirkasulikkuse teooria alusel siin Inglismaal on üles ehitatud. Ma arvan koguni, et kui härra George Bernard Shaw seda kasumiteooriat tunneks, siis saaks ta küll hakkama sellega, et ta sellest teooriast kahel käel kinni haaraks, Jevonsi ja Karl Mengeri erru laseks ja sellel kaljul fabiaanliku tulevikukiriku uuesti üles ehitaks.

Tegelikult aga on see teooria ainult Marxi teooria parafraas. Mille arvel kaetakse siis kõik hinnalisandid? Tööliste «koguprodukti» arvel. Ja nimelt sellepärast, et kaupa «tööd» ehk — nagu ütleb Marx — tööjõudu ollakse sunnitud müüma selle hinnast odavamalt. Sest kui kõigi kaupade ühiseks omaduseks on see, et neid saab müüa tootmiskuludest kallimalt, ja kui töö on sealjuures ainuke erand, sest tööd müüakse ikka ainult tootmiskulude järgi,

siis müüaksegi tööd odavamalt sellest hinnast, mis selles vulgaarmajandusteaduse maailmas üldreegliks on. Selle tagajärjel kapitalistile resp. kapitalistide klassile osaks langev lisakasum selles seisabki ja lõppkokkuvõttes ainult seeläbi saabki tekkida, et kui tööline on juba oma töö hinna asenduse tootnud, siis peab ta peale selle veel tootma produkti, mille eest ta tasu ei saa, — peab tootma lisaprodukti, tasuta töö produkti, lisaväärtust. Lexis on oma väljenduste valikus väga ettevaatlik inimene. Mitte kusagil ei ütle ta otseselt, et ülaltoodud arusaamine on tema oma; kui see aga tema oma on, siis on täiesti selge, et meil pole siin tegemist ühega neist tavalistest vulgaarmajandusteadlastest, kelle kohta ta ise ütleb, et igaüks neist on Marxi silmis «parimal juhul vaid lootusetult nõrga aruga»; tegemist on pigemini vulgaarmajandusteadlaseks rüütatud marksistiga. Kas see maskeerimine toimus teadlikult või mitteteadlikult — see on psühholoogiline küsimus, mis meid siinkohal ei huvita. Kui keegi tahaks seda selgitada, siis võiks ta vahest uurida sedagi, kuidas on võimalik olnud, et selline ilmselt arukas inimene nagu Lexis on kunagi võinud kaitsta sellist mõttetust nagu bimetallism.

Esimeseks, kes tõesti püüdis küsimusele vastust anda, oli dr. *Conrad Schmidt* oma raamatus: «Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes», Dietzi väljaanne, Stuttgart 1889. Schmidt püüab turuhinna tekkimise detaile kooskõlastada nii väärtusseadusega kui ka keskmise kasuminormiga. Tööstuskapitalist saab oma produkti näol esiteks oma avansseeritud kapitali asenduse, teiseks aga lisaprodukti, mille eest ta ei ole midagi maksnud. Selle lisaprodukti kättesaamiseks peab ta aga avansseerima tootmisse oma kapitali, s. o. peab rakendama teatud hulga asjastatud tööd, et tal oleks võimalik seda lisaprodukti omastada. See kapitalisti poolt avansseeritud kapital on temale järelikult selleks asjastatud töö hulgaks, mis selle lisaprodukti soetamiseks on ühiskondlikult vajalik. Sama käib iga teisegi tööstuskapitalisti kohta. Et aga produktide vahetus üksteise vastu toimub väärtusseaduse alusel proportsionaalselt nende tootmiseks ühiskondlikult vajaliku tööga, ja et kapitalistile on just varem tehtud, tema kapitalis akumuleerunud töö selleks tööks, mis on vajalik tema lisaprodukti valmistamiseks, siis järeldub sellest, et lisaproduktid vahetatakse üksteise vastu proportsionaalselt nende tootmiseks vajalike kapitalidega, mitte aga neis *tegelikult* kehastunud tööga. Iga kapitaliühiku kohta tulev osa võrdub järelikult kõigi toodetud lisaväärtuste summa ja selleks kasutatud kapitalide summa jagatisega. Seepärast toovad võrdsed kapitalid võrdsetes ajavahemikes võrdseid kasumeid; see toimub selliselt, et niiviisi väljaarvutatud lisaprodukti tootmise kulud [Kostpreis], s. o. keskmine kasum, lisatakse tasulise produkti tootmise kuludele juurde,

ja selle kõrgendatud hinnaga müüakse siis mõlemad, nii tasuline kui tasuta produkt. Tekibki keskmine kasuminorm, kuigi üksikute kaupade keskmised hinnad määratakse Schmidti arvates väärtusseaduse järgi.

Konstruktsioon on ülimal määral teravmeelne, ta on täiesti Hegeli laadi, kuid suurema osa heegellikuga on tal see ühine joon, et ta pole õige. Kui väärtusseadus peab olema *vahetult* kehtiv ka keskmiste hindade suhtes, siis tuleb nii lisaprodukti kui tasulist produkti müüa vastavalt ühiskondlikult vajalikule tööle, mis on nõutav nende valmistamiseks ja mis selleks ära kulutatakse; selles suhtes ei ole lisaprodukti ja tasulise produkti vahel mingit vahet. Väärtusseadus on algusest peale suunatud kapitalistlikust kujutlusviisist tekkinud arusaamise vastu, nagu oleks akumuleeritud varemtehtud töö, millest kapital koosneb, mitte üksnes teatud kindel valmisväärtuse summa, vaid nagu oleks tal kui tootmise teguril ja kasumi moodustamise teguril ka omadus luua väärtust, seega olla omaenda väärtusest suurema väärtuse allikas; väärtusseadus teeb kindlaks, et selline omadus on ainuüksi elaval tööl. On teada, et kapitalistid ootavad võrdseid, oma kapitalide suurusega proportsionaalseid kasumeid, et nad järelikult peavad oma avansseeritud kapitali omalaadseteks kasumi tootmise kuludeks. Kui aga Schmidt kasutab seda kujutlust, et selle abil keskmise kasuminormi järgi väljaarvutatud hindu väärtusseadusega kooskõlla viia, siis tühistab ta sellega väärtusseaduse enda, sest ta lisab sellele seadusele kaasmäärava tegurina juurde kujutluse, mis on selle seadusega täielikus vastuolus.

Akumuleeritud töö kas loob väärtust elava töö kõrval. Siis ei ole väärtusseadus kehtiv.

Või ta ei loo väärtust. Siis ei sobi Schmidti argumendid väärtusseadusega kokku.

Õigelt teelt kaldus Schmidt kõrvale momendil, kus ta oli lahendusele juba üsna lähedal, sest ta arvas, et peab iga hinna eest leidma matemaatilise valemi, mille abil võiks tõestada, et iga üksiku kauba keskmine hind vastab väärtusseadusele. Kui ta aga siin, eesmärgile päris lähedal olles, eksiteele sattus, siis näitab brošüüri ülejäänud sisu, kui taibukalt tegi ta edasisi järeldusi «Kapitali» esimesest kahest raamatust. Temale kuulub see au, et ta iseseisvalt leidis õige seletuse kasuminormi langemise tendentsile, mis tolle ajani oli seletamatuks jäänud, — seletuse, mille Marx annab kolmanda raamatu kolmandas osas; samuti tuletas ta tööstuslikust lisaväärtusest kaubandusliku kasumi ja tegi terve rea märkusi protsentide ja maarendi kohta, ennetades sellega seisukohti, mida Marx kolmanda raamatu neljandas ja viiendas osas arendab.

Ühes hilisemas töös («Neue Zeit» 1892—1893, nr. 3 ja 4) püüab Schmidt teisel teel lahendust leida. See tee seisab selles, et kesk-

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

«Kapitali» III köite I jao esimese venekeelse trüki tiitelleht.
(Vähendatud.)

mine kasuminorm tekib konkurentsi tõttu, sest konkurentsi sunnil voolab kapital mitteküllaldast kasumit andvaist tootmisharudest teistesse harudesse, mis annavad liigkasumit. Väide, et konkurents on suur kasumite võrdsustaja, ei ole uus. Kuid Schmidt püüab tõestada, et see kasumite nivelleerimine on identne liigselt toodetud kaupade müügihinna taandamisega niisugusele väärtusmõõdule [Wertmass], mida ühiskond võib nende eest väärtusseaduse järgi maksta. Miks ka see eesmärgile ei võinud viia, selgub küllaldasel määral Marxi seletustest raamatus eneses.

Pärast Schmidti asus probleemi uurima *P. Fireman* («Conrads Jahrbücher», dritte Folge, III, lk. 793). Ma ei vaatle lähemalt tema märkusi Marxi käsitluse teiste külgede kohta. Nad põhinevad eksiarvamisel, nagu tahaks Marx anda definitsioone seal, kus ta tegelikult arendab, ja nagu tuleks üldse Marxilt otsida valmis definitsioone, mis alati kõlbaksid. On ju endastmõistetav, et kui asju ja nende omavahelisi suhteid ei peeta püsivaks, vaid hoopis muutuvaks, siis peavad nende mõttelised peegeldused, s. o. mõisted, samuti muutuma ning ümber kujunema; et neid ei suruta kivinenud definitsioonidesse, vaid arendatakse edasi nende ajaloolise resp. loogilise tekkimise protsessis. Pärast seda saab muidugi selgeks, miks Marx lähtub esimese raamatu alguses lihtsast kaubatootmisest, mis on temale ajalooliseks eelduseks, ja alles edaspidi läheb sellelt baasilt kapitalile üle, alustades niiviisi just lihtsast kaubast, mitte aga mõisteliselt ning ajalooliselt sekundaarsest vormist, juba kapitalistlikult modifitseeritud kaubast; Fireman ei või seda küll kuidagi mõista. Jätame parem kõrvale need ja teisedki kõrvalised küsimused, mis võiksid esile kutsuda veel mõndagi vastuväidet, ja asume kohe asja tuuma juurde. Teooria õpetab Firemani, et antud lisaväärtuse-normi puhul on lisaväärtus proportsionaalne rakendatud tööjõu hulgaga; kogemused näitavad talle aga, et antud keskmise kasuminormi puhul on kasum proportsionaalne rakendatud kogukapitali suurusega. Fireman seletab seda sellega, et kasum on ainult tinglik nähtus (temale tähendab see kindla ühiskondliku formatsiooni juurde kuuluvat, koos viimasega eksisteerivat ja kaduvat nähtust); kasumi olemasolu on seotud ainult kapitaliga; viimast aga, kui ta on küllalt tugev selleks, et endale kasumit välja pressida, sunnib konkurents piirduma kõigile kapitalidele võrdse kasuminormiga. Võrdse kasuminormita ei oleks kapitalistlik tootmine üldsegi võimalik; see tootmisvorm eeldab, et antud kasuminormi puhul võib iga üksiku kapitalisti kasumi mass sõltuda ainult tema kapitali suurusest. Teiselt poolt aga koosneb kasum lisaväärtusest, tasuta tööst. Kuidas aga muutub siin lisaväärtus, mille suuruse määrab töö ekspluateerimine, kasumiks, mille suuruse määrab selleks vajaliku kapitali suurus? «Lihtsalt sel viisil, et kõigis tootmisharudes, kus ... püsiv-

kapitali ja muutuvkapitali suhe on kõige suurem, müüakse kaubad nende väärtusest kallimalt, see aga tähendab ühtlasi, et tootmisharudes, kus püsivkapitali ja muutuvkapitali suhe, $c : v$, on kõige väiksem, müüakse kaubad nende väärtusest odavamalt, ja et kaubad võõrandatakse nende tõelise väärtuse järgi ainult seal, kus suhe $c : v$ kujutab endast kindlat keskmist suurust... Kas see üksikute hindade ja neile vastavate väärtuste mitteühtivus kummutab väärtusprintsiibi? Sugugi mitte. Sest selle tõttu, et ühtede kaupade hinnad tõusevad väärtusest kõrgemale selsamal määral, kuidas teiste kaupade hinnad langevad väärtusest madalamale, jääb hindade kogusumma ja väärtuste kogusumma võrdseks... mitteühtivus lõppkokkuvõttes kaob.» See mitteühtivus kujutab endast «häiret» [«Störung»]; «kuid täppisteadustes on kombeks, et ettearvatavat häiret ei peeta kunagi vastava seaduse ümberlükkamiseks» [lk. 806 ja 808].

Võrrelge sellega vastavaid kohti IX peatükist ja te leiate, et Fireman on tõesti tabanud siin otsustava punkti. Kui palju vahelülisid oleks aga ka pärast seda avastust veel tarvis läinud, enne kui Fireman oleks saanud välja töötada selle probleemi täieliku ning selge lahenduse, seda tõendab teenimatult jahe suhtumine, mis tema küllaltki tähtsale artiklile osaks sai. Kuigi väga paljud inimesed probleemi vastu huvi tundsid, kartsid nad kõik ikka veel endal näpud kõrvetada. See seletub mitte üksnes puuduliku vormiga, milles Fireman oma avastuse jättis, vaid ka nende ilmsete puudustega, mis olid omased nii tema arusaamale Marxi käsitlusest kui ka Marxi käsitluse üldisele kriitikale, mille ta ise andis ja mis sellel arusaamal põhines.

Kui kuskil avaneb võimalus end mõne raske küsimuse lahendamisel blameerida, sealt leiame ikka härra professor *Julius Wolfi* Zürichist. Kogu probleem, ütleb ta meile («Conrads Jahrbücher», 1891, dritte Folge, II, lk. 352 jj.), laheneb relatiivse lisaväärtuse kaudu. Relatiivse lisaväärtuse tootmine põhineb püsivkapitali suurenemisel muutuvkapitaliga võrreldes. «Püsivkapitali kasv eeldab tööliste tootliku jõu kasvu. Et see tootliku jõu kasv aga (elatusvahendite odavnemise kaudu) toob endaga kaasa lisaväärtuse kasvu, siis tekib otsene proportsioon lisaväärtuse kasvu ja kogukapitalis leiduva püsivkapitali osa kasvu vahel. Püsivkapitali suurenemine annab tunnistust töö tootliku jõu kasvust. Kui muutuvkapital jääb samaks ja püsivkapital kasvab, siis peab seega — vastavalt Marxile — lisaväärtus kasvama. Selline oli küsimus, mis meile anti» [lk. 358].

Küll ütleb Marx esimeses raamatus sajas kohas otse vastupidist; küll on väide, nagu kasvaks Marxi järgi relatiivne lisaväärtus väheneva muutuvkapitali puhul samas proportsioonis, milles kasvab püsivkapital, sedavõrd hämmastav, et selle kohta ei ole

võimalik leida küllalt kõva parlamentlikku väljendust; küll tõestab härra Julius Wolf igas reas, et ei absoluutsest ega relatiivsest lisaväärtusest pole ta ei relatiivselt ega absoluutselt midagi mõistnud; küll ütleb ta ise: «Esimesel pilgul näib, et viibid siin tõepoolest absurdsuste pesas» [lk. 361], mis on muide kogu tema artiklis ainuke tõesõna. Aga mis see kõik aitab? Härra Julius Wolf on nii uhke oma geniaalse avastuse üle, et ta ei või jätta ütlemata selle eest posthuumseid kiidusõnu Marxile ja et ta peab ülistama seda oma põhjatut absurdi kui «uut tõendust sellest läbitungivusest ja ettenägelikkusest, millega tema (Marx) visandas kapitalistliku majanduse kriitilise süsteemi»!

Nüüd tuleb aga veel parem lugu. Härra Wolf ütleb: «Ricardo on esitanud kaks seisukohta. Esiteks: võrdne kapitalikulu — võrdne lisaväärtus (kasum), teiseks: võrdne töökulu — võrdne lisaväärtus (massi järgi). Küsimus seisis nüüd selles, kuidas need mõlemad väited teineteisega sobivad. Kuid Marx ei tunnistanud küsimuse ülesseadmist sellisel kujul. *Ta tõestas (kolmandas köites) kahtlemata,* et teine väide ei ole väärtusseaduse tingimatu järeldus, et see on koguni tema väärtusseadusega vastuolus ja tuleb järelikult ... otseselt kõrvale heita» [lk. 366]. Seejärel arutleb ta, kumb meist on eksinud, kas mina või Marx. Et ta ise eksiteel on, seda ta muidugi ei arva.

Ma solvaksin oma lugejaid ja jätaksin täiesti tähele panemata olukorra koomilisuse, kui raiskaksin ainsagi sõna selle suurepärase koha puhul. Ma lisan vaid järgmist: sellesama julgusega, millega Wolf juba tol ajal võis öelda, mida «Marx kolmandas köites kahtlemata tõestas», kasutab ta ka juhust, et edasi anda professorite keelepeksu, nagu oleks ülalnimetatud Conrad Schmidti töö «otseselt inspireeritud Engelsi poolt» [lk. 366]. Härra Julius Wolf! Selles maailmas, milles teie elate ja tegutsete, on vahest küll kombeks, et inimene, kes teistele avalikult mõne probleemi esitab, annab lahenduse tasahilju teada oma isiklikele sõpradele. Et teie sellega hakkama saate, seda usun ma meelsasti. Et aga selles maailmas, kus liigun mina, ei tarvitse laskuda selliste armetute tegudeni, seda tõestab teile käesolev eessõna.

Vaevalt oli Marx surnud, kui härra *Achille Loria* ruttas avaldama tema kohta artiklit ajakirjas «Nuova Antologia» (1883. aasta aprill): see oli kõigepealt valeandmetest kubisev elulugu ja peale selle avaliku, poliitilise ja kirjandusliku tegevuse kriitika. Marxi materialistlikku ajalookäsitust võltsitakse ja moonutatakse siin sellise enesekindlusega, mis lubab aimata suurt eesmärki. See eesmärk saavutatigi: 1886. aastal avaldas seesama härra Loria raamatu «La teoria economica della costituzione politica»; seal kuulutas ta imestunud kaasaegsetele, et Marxi ajalooteooria, mida härra Loria 1883. aastal nii põhjalikult ja nii ettekavatsetult moo-

Kurtna
rahvaraamatukogu
Harju

nutas, on tema enda leiutatud. Ta kiskus siin küll Marxi teooria kaunis filisterlikule tasemele; ajaloolised illustratsioonidki ja näited kubisevad siin vigadest, mis oleksid olnud lubamatud isegi neljanda klassi õpilasele; kuid mis see kõik loeb? Et poliitiliste tingimuste ja sündmuste seletus peitub alati ning igal pool vastavates majanduslikes tingimustes — seda avastust, nagu selles raamatus püütakse tõestada, ei olevat sugugi mitte teinud 1845. aastal Marx, vaid hoopis 1886. aastal härra Loria. Vähemalt on ta selles õnnelikult veennud oma kaasmaalasi ja — pärast tema raamatu ilmumist prantsuse keeles — ka mõningaid prantslasi, ja ta võib nüüd Itaalias uhkeldada kui uue epohhiloova ajalooteooria autor, kuni sealsed sotsialistid saavad mahti illustre Loria [kuulsa Loria] varastatud vausulgede väljakitkumiseks.

Kuid see on alles väike näide härra Loria maneeridest. Ta kinnitab meile, et kõik Marxi teooriad põhinevad *teadlikul* sofismil (un consaputo sofisma); et paralogismid ei kohutanud Marxi isegi siis, kui ta neid ise *selleks pidas* (sapendoli tali) jne. Pärast seda, kui ta on terve rea selletaoliste labaste väljamõeldiste kaudu öelnud oma lugejatele kõik vajaliku selleks, et nad näeksid Marxis karjeristi à la Loria, kes saavutab oma nigelaid efekte samasuguste armetute, kõlvatute šarlatanivõtete abil kui meie Padua professor, võib ta nüüd teatada neile tähtsa saladuse, ühtlasi aga toob meidki tagasi kasuminormi juurde.

Härra Loria ütleb: kapitalistlikus tööstusettevõttes toodetud lisaväärtuse (mida härra Loria samastab siin kasumiga) mass sõltub Marxi järgi selles ettevõttes rakendatud muutuvkapitalist, sest püsivkapital mingit kasumit ei too. See on aga tegelikkusega vastuolus, sest praktikas ei sõltu kasum muutuvkapitalist, vaid kogukapitalist. Marx näeb seda ka ise (I, XI ptk.) ning tunnistab, et näiliselt räägivad faktid tema teooriale vastu. Kuidas lahendab ta aga seda vastuolu? Ta juhatab oma lugejaid ühe järgneva kõite juurde, mis on alles ilmumata. Selle kõite kohta oli Loria juba varem öelnud *oma* lugejatele, et ta ei usu, et Marx oleks kunagi mõelnud seda kirjutada; nüüd aga hüüatab Loria triumfeerivalt: «Mul oli seega õigus, kui ma kinnitasin, et see teine kõide, millega Marx oma vastaseid ühtelugu ähvardas ja mis ometi kunagi ei ilmu, oli tõenäoliselt kaval hädaabinõu, mida Marx kasutas iga kord, kui tal jäi puudu teaduslikest argumentidest (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici).» Kui mõni nüüd ikka veel ei usu, et Marx on samal teadusliku šarlataansuse tasemel kui l'illustre Loria, siis pole temaga küll midagi peale hakata.

Niisiis saime teada, et Marxi lisaväärtuse teooriat ei saa härra Loria arvates üldise võrdse kasuminormi faktiga mitte kuidagi ühendada. Siis aga ilmus teine raamat ja ühes sellega minu poolt

avalikult ülesseatud küsimus just sellesama punkti kohta. Kui härra Loria oleks mõni meie häbelik sakslane, siis tunneks ta pisut kohmetust. Aga ta on vahva lõunamaalane, ta on pärit sealt, kus on palav kliima, kus, nagu ta võib kinnitada, jultumus on teataval määral looduslik tingimus.* Kasuminormi küsimus on avalikult üles seatud. Härra Loria on ta avalikult kuulutanud lahendamatuks. Just sellepärast ületabki ta nüüd iseennast, seda avalikult lahendades.

See ime juhtus ajakirjas «Conrads Jahrbücher», Neue Folge, XX kd. [1890], lk. 272 jj., artiklis Conrad Schmidti ülalnimetatud töö kohta. Pärast seda, kui ta sai Schmidtilt teada, kuidas kaubanduslik kasum tekib, selgus talle korraga kõik. «Kuna väärtuse määramine tööajaga annab eelise nendele kapitalistidele, kes mahutavad suurema osa oma kapitalist palkadesse, siis võib mittetootlik» (peaks ütlema: kaubanduslik) «kapital sundida neid eelistatud kapitaliste maksma temale kõrgemat protsenti» (peaks ütlema: kasumit) «ning luua üksikute tööstuskapitalistide vahel võrdsuse... Kui näiteks tööstuskapitalistid *A, B, C* kasutavad tootmises igaüks 100 tööpäeva, püsivkapitali aga vastavalt 0, 100 ja 200, kusjuures 100 tööpäeva palk sisaldab 50 tööpäeva, siis saab iga kapitalist 50 tööpäeva suuruse lisaväärtuse, kasuminorm aga on esimesel kapitalistil 100%, teisel kapitalistil 33,3% ja kolmandal kapitalistil 20%. Kui aga neljas kapitalist *D* akumuleerib 300 ühiku suuruse mittetootliku kapitali, mis pretendeerib 40 tööpäeva väärtusega protsendi» (kasumi) «saamisele kapitalistilt *A* ja 20 tööpäeva väärtusega protsendi saamisele kapitalistilt *B*, siis langeb kapitalistide *A* ja *B* kasuminorm 20 protsendile, nagu see on kapitalistil *C*, kuna kapitalist *D* oma 300 ühiku suuruse kapitaliga saab 60 tööpäeva väärtusega kasumi, s. o. 20 protsendi suuruse kasuminormi nagu teisedki kapitalistid.»

Sellise hämmastava osavusega lahendab l'illustre Loria nüüd paugupealt sama küsimuse, mille ta kümme aastat tagasi kuulutas lahendamatuks. Kahjuks ei reetnud ta meile saladust, kust «mittetootlik kapital» saab selle jõu, et võtta töösturitelt ära selle nende keskmist kasuminormi ületava liigkasumi ja lisaks sellele jätta ta oma taskusse, just nagu maaomanik paneb rentniku lisakasumi maarendina oma taskusse. Kaupmehed võtaksid sealjuures töösturitelt tõepoolest maarendiga täiesti analoogilist tribuuti ja määraksid niiviisi keskmise kasuminormi. Igatahes on kaubanduskapital, nagu see kõigil küllaltki hästi teada on, üldise kasuminormi kujunemisel väga oluliseks teguriks. Kuid ainult kirjanduslik seikleja, kes südamepõhjas kogu poliitilisele ökonoomiale vilis-

* Tõlkimatu sõnademäng: Unverfrorenheit tähendab ühtaegu «jultumust» ja «mittekülmetamist». *Toim.*

tab, võib lubada endale sellist väidet, nagu oleks kaubanduskapitalil mingi imeline võim, mille abil ta neelab kogu üldist kasuminormi ületava ekstra-lisaväärtuse, pealegi veel enne üldise kasuminormi kujunemist, ja muudab selle lisaväärtuse maarendiks iseendale, sealjuures koguni sellisel viisil, et ta ei vaja selleks mingit maaomandust. Mitte vähem imestletav on väide, et kaubanduskapital leiab alati kätte need töösturid, kelle lisaväärtus parajasti ainult keskmise kasuminormini küünib, ja et ta peab seda endale auks, kui ta saab nende Marxi väärtusseaduse õnnetute ohvrite saatust mõnevõrra kergendada, müües nende produkte ilma tasuta, isegi ilma igasuguse komisjonimaksuta. Milline šarlatan peab olema selleks, et kujutleda, nagu oleks Marxil sääraseid armetuid kunsttükke tarvis olnud!

Oma kuulsuse täies ilus hiilgab aga meie l'illustre Loria alles siis, kui me võrdleme teda tema põhjamaalastest võistlejatega, näiteks härra Julius Wolfiga, kes ka ometi ei ole alles eile kuulsaks saanud. Millise väikese klähvitsana tundub Wolf itaallase kõrval isegi oma paksus raamatus «Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung»! Kui abitu — ma oleksin peaaegu öelnud: kui tagasihoidlik — näeb ta välja selle ülla vahvuse kõrval, millega see maestro esitab endastmõistetava asjana seda, et Marx on samasugune kui kõik teisedki inimesed, ei rohkem ega vähem; et ta on täpselt samasugune teadlik sofist, paralogist, hoopleja ja šarlatan kui härra Loria ise; et iga kord, kui Marx satub raskesse olukorda, lubab ta publikule anda oma teooria lõpu järgmises köites, mida ta ometi, nagu tal endal väga hästi teada on, ei saa ega tahagi avaldada! Piiritu julgus koos haruldase oskusega kõige võimatumaist olukordadest lutsulibedusega välja pääseda, heroiline ükskõiksus saadud jalahoopide vastu, võõraste saavutuste imekiire omastamine, pealetükkiv reklaamišarlataansus, menu organiseerimine sõbrameeste kõmu varal, — kes võiks ennast kõige selle poolest temaga kõrvu seada?

Itaalia on klassikalisuse maa. Alates sellest suurest ajajärgust, kui seal tõusis kaasaegse maailma koit, on see maa andnud suurepäraseid karaktereid, ületamatuid oma klassikalise täiuslikkuse poolest, Dantest kuni Garibaldini. Kuid ka alanduse ja võõra ülevõimu ajad jätsid talle klassikalisi karaktermaske, sealhulgas kaks eriti reljeefset tüüpi: Sganarell ja Dulcamara. Meie l'illustre Loria kehastab eneses, nagu näeme, nende mõlema tüübi klassikalist ühtsust.

Lõpuks pean viima oma lugejad ookeani taha. New Yorgis leidis härra dr. med. *George C. Stiebeling* samuti probleemi lahenduse, pealegi väga lihtsa. Nii lihtsa, et ükski inimene ei siin- ega sealpool suurt lompi ei ole seda tahtnud tunnistada; selle üle vihastas ta kangesti ja kurtis kibedasti seda ülekohut lõputus brošüüride

ja ajaleheartiklite reas mõlemal pool ookeani. Ajakirjas «Neue Zeit» öeldi talle küll, et kogu ta lahendus põhineb arvutusveal. See ei häirinud aga teda põrmugi; eks teinud ju Marx samuti arvutusvigu, ja ometi on tal paljuski õigus. Niisiis vaadakem korraks Stiebelingi lahendust.

«Ma võtan kaks vabrikut, mis töötavad ühesuuruse kapitaliga ühepikkust aega, kusjuures aga püsivkapitali ja muutuvkapitali vahekord on neil erinev. Kogukapital $(c+v)$ on mul $= y$; püsivkapitali ja muutuvkapitali suhtes esineva vahe tähistan x-ga. Vabrikul I on $y=c+v$; vabrikul II on $y=(c-x)+(v+x)$. Lisaväärtuse norm on seega vabrikul I $= \frac{m}{v}$, vabrikul II aga $= \frac{m}{v+x}$. Kasumiks (p) nimetan ma kogu lisaväärtust (m), mille võrra suureneb antud aja jooksul kogukapital y ehk $c+v$; järelikult $p=m$. Vabrikul I on kasuminorm seega $= \frac{p}{y}$ ehk $\frac{m}{c+v}$, vabrikul II on ta samuti $\frac{p}{y}$ ehk $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, s. o. samuti $= \frac{m}{c+v}$. Probleem ... laheneb seega selliselt, et ühepikkuse aja jooksul ühesuurust kapitali, kuid erinevaid hulki elavat tööd kasutades tuleneb võrdne keskmine kasuminorm väärtusseaduse alusel lisaväärtuse normi muutumisest» (G. C. Stiebeling, «Das Wertgesetz und die Profitrate», John Heinrichi väljaanne, New York [1890, lk. I]).

Nii ilus ja selge kui see ülaltoodud arvutus ongi, tuleb meil siiski esitada härra dr. Stiebelingile *üks* küsimus: kust ta teab, et vabrikus I toodetava lisaväärtuse summa on täpipealt võrdne vabrikus II toodetud lisaväärtuse summaga? *C*, *v*, *y*-i ja *x*-i kohta, seega kõigi teiste arvutuse tegurite kohta ütleb ta meile selgesti, et nad on mõlemal vabrikul ühesuurused, *m*-ist aga ei räägi ta sõnagi. See ei järeldu aga sugugi sellest, et ta tähistab mõlemad lisaväärtuse hulgad, millest siin on jutt, algebraliselt *m*-iga. Vastupidi: see ongi see, mis tuleb tõestada, sest härra Stiebeling samastab pikema jututa ka kasumi *p* lisaväärtusega. Siin on võimalikud vaid kaks juhtumit: kas on mõlemad *m*-id võrdsed ja mõlemad vabrikud toodavad võrdse hulga lisaväärtust, võrdse kogukapitaliga järelikult ka võrdse hulga kasumit, — siis aga on härra Stiebeling juba ette eeldanud seda, mis tal alles tuleb tõestada; või toodab üks vabrik suurema lisaväärtuse summa kui teine, ja siis variseb kogu ta arvutus kokku.

Härra Stiebeling ei peljanud ei vaeva ega kulu, et selle oma arvutusvea otsa tervet virna arvutusi laduda ja neid publikule serveerida. Ma võin anda temale rahustava kinnituse, et peaaegu kõik need arvutused on ühtviisi ebaõiged, ja et neil erandjuhtumitel, kus nad on õiged, tõestavad nad hoopis midagi muud, kui ta tõestada tahab. Ameerika 1870. ja 1880. aasta tsensuste andmeid

võrreldes osutab ta näiteks kasuminormi tegelikule langusele, kuid seletab seda sootuks valesti ja arvab, et praktika alusel on tarvis parandada Marxi teooriat — alati muutumatu, stabiilse kasuminormi teooriat. Käesoleva kolmanda raamatu kolmandast osast järeldub aga, et see Marxile omistatav «muutumatu kasuminorm» on puhtakujuline väljamõeldis ja et põhjused, milledel kasuminormi langemise tendents rajaneb, on diametraalselt vastupidised dr. Stiebelingi poolt toodud põhjustele. Härra dr. Stiebelingil on kahtlemata väga head kavatsused, aga kui tahetakse tegelda teaduslike küsimustega, siis tuleb kõigepealt õppida lugema teoseid, mida tahetakse kasutada, lugema neid nii, nagu autor nad kirjutas, eelkõige aga neist mitte välja lugema asju, mida neis pole.

Kogu uurimusest tuleneb, et ka käesoleva küsimuse suhtes on Marxi koolkond jällegi ainuke, kes midagi on saavutanud. Seda kolmandat raamatut lugedes võivad Fireman ja Conrad Schmidt oma tööga kumbki omaette üsna rahul olla.

F. Engels

London, 4. oktoobril 1894.

KOLMAS RAAMAT

KAPITALISTLIKU TOOTMISE KOGUPROTSESS

ESIMENE JAGU

ESIMENE OSA

LISAVÄÄRTUSE MUUNDUMINE KASUMIKS JA LISAVÄÄRTUSE NORMI MUUNDUMINE KASUMINORMIKS

ESIMENE PEATÜKK

TOOTMISKULUD JA KASUM

Esimeses raamatus me uurisime neid nähtusi, mida pakub kapitalistlik *tootmisprotsess,* kui seda võetakse omaette, vahetu tootmisprotsessina; sealjuures jätsime veel kõrvale kõik sellele tootmisprotsessile võõraste asjaolude sekundaarsed mõjutused. Kuid see vahetu tootmisprotsess ei ammenda veel kapitali elukäiku. Tegelikus maailmas täiendab tootmisprotsessi *ringlemisprotsess,* mis oli teise raamatu uurimisobjektiks. Teises raamatus — eriti selle kolmandas osas, kus me käsitlesime ringlemisprotsessi kui ühiskondliku taastootmisprotsessi vahendust — ilmnes, et tervikuna vaadeldud kapitalistlik tootmisprotsess on tootmis- ja ringlemisprotsessi ühtsus. Mis puutub käesoleva kolmanda raamatu ülesandesse, siis ei saa see seista üldistes arutlustes nimetatud ühtsuse kohta. Siin tuleb, vastupidi, leida ja kirjeldada konkreetseid vorme, mis kasvavad välja *tervikuna vaadeldud kapitali liikumise protsessist.* Oma tegelikus liikumises vastanduvad kapitalid üksteisele sellistes konkreetsetes vormides, millede suhtes otseses tootmisprotsessis esineva kapitali kuju [Gestalt], samuti ringlemisprotsessis esineva kapitali kuju on vaid erilised momendid. Kapitali erikujud [Gestaltungen], mida me selles raamatus arendame, lähenevad seega samm-sammult sellele vormile, milles nad esinevad ühiskonna pealispinnal, mitmesuguste kapitalide vastastikuses toimes, konkurentsis ja tootmisagentide eneste tavalises teadvuses.

Iga kapitalistlikult toodetud kauba väärtus Kv on väljendatav valemi $Kv=c+v+m$ kaudu. Kui me lahutame sellest produkti väärtusest lisaväärtuse m, siis jääb järele ainult tootmiselementidele kulutatud kapitaliväärtuse $c+v$ ekvivalent ehk asendusväärtus kaubas.

Kui näiteks teatud kauba valmistamine tekitas 500 naelsterlingi suuruse kapitalikulu: 20 naelsterlingit töövahendite kulumisele, 380 naelsterlingit tootmismaterjalidele, 100 naelsterlingit töötajoule, ja kui lisaväärtuse norm on 100%, siis produkti väärtus = $=400_c+100_v+100_m=600$ naelsterlingit.

Pärast 100-naelsterlingilise lisaväärtuse mahaarvamist jääb järele 500 naelsterlingit kaubaväärtust, mis lihtsalt asendab 500-naelsterlingilise kulutatud kapitali. See kaubaväärtuse osa, mis asendab äratarvitatud tootmisvahendite ja rakendatud tööjõu hinna, asendab vaid selle, mis kaup kapitalistil endal maksma läheb; kapitalistile moodustab ta seega kauba tootmise kulud.

See, mis kaup kapitalistil maksma läheb, ja see, mis maksab kauba tootmine ise, on igatahes kaks täiesti erinevat suurust. Lisaväärtusest koosnev kaubaväärtuse osa ei lähe kapitalistil midagi maksma just sellepärast, et töölisel läheb see maksma tasuta tööd. Et aga kapitalistliku tootmise alusel kujutab tootmisprotsessi astunud tööline endast funktsioneeriva ning kapitalistile kuuluva tootliku kapitali koostisosa, et järelikult kauba tegelikuks tootjaks on kapitalist, siis näib talle paratamatult, et kauba tootmise kulud on kauba enese tegelik väärtus [Kost]. Kui me nimetame tootmiskulud k-ks, siis muutub valem: $Kv=c+v+m$ valemiks: $Kv=k+m$ ehk kaubaväärtus = tootmiskulud + lisaväärtus.

Kui järelikult kauba väärtuse mitmesugused osad, mis ainult asendavad kauba tootmiseks kulutatud kapitaliväärtuse, arvatakse tootmiskulude kategooriasse, siis väljendab see ühelt poolt kapitalistliku tootmise spetsiifilist iseloomu. Seda, mis kaup kapitalistidel maksma läheb, mõõdetakse *kapitali*kulutusega; seda, mis kaup tegelikult maksab, mõõdetakse *töö*kulutusega. Kapitalistlikud kauba tootmise kulud on seepärast kauba väärtusest ehk tegelikest kauba tootmise kuludest kvantitatiivselt erinevad; nad on kauba väärtusest väiksemad, sest kui $Kv=k+m$, siis $k=Kv-m$. Teiselt poolt ei ole kauba tootmise kulud sugugi mitte ainult kapitalistlikus arvepidamises eksisteeriv rubriik. Selle väärtusosa iseseisvaks saamine annab end praktiliselt kogu aeg tunda tegelikus kauba tootmises, sest seda osa tuleb ringlemisprotsessi kaudu kaubavormist ikka ja jälle tagasi muundada tootliku kapitali vormiks; tootmiskulude eest tuleb seega ikka ja jälle osta kauba tootmisel äratarvitatud tootmiselemente.

Seevastu ei ole tootmiskulude kategoorial midagi tegemist kauba väärtuse moodustamisega ega kapitali väärtuse kasvu prot-

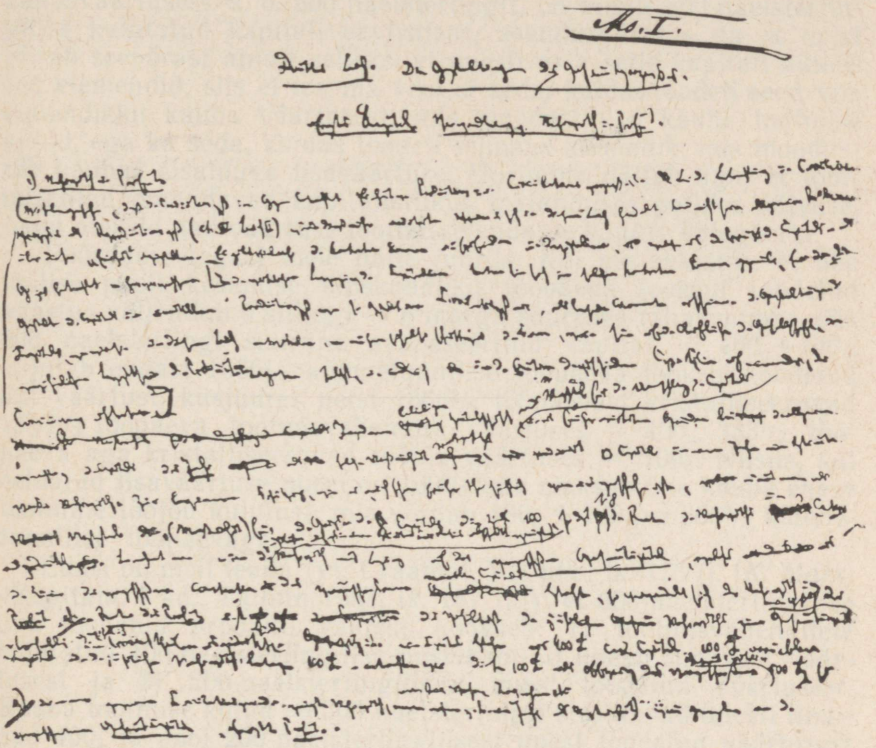

«Kapitali» III köite esimene lehekülg K. Marxi käsikirjast.
(Vähendatud.)

sessiga. Kui ma tean, et viis kuuendikku 600-naelsterlingilisest kaubaväärtusest, s. o. 500 naelsterlingit, on ainult 500-naelsterlingilise kulutatud kapitali ekvivalent, asendusväärtus, ja et neist piisab seepärast ainult selleks, et uuesti osta selle kapitali ainelised elemendid, siis ei tea ma veel ei seda, kuidas toodeti need viis kuuendikku kauba väärtusest, mis moodustavad kauba tootmise kulud, ega ka seda, kuidas toodeti viimane kuuendik, mis moodustab kaubas sisalduva lisaväärtuse. Uurimine näitab aga, et tootmiskulud omandavad kapitalistlikus majanduses petliku näivuse, nagu oleksid nad väärtuse tootmisse endasse kuuluv kategooria.

Pöördume tagasi meie näite juurde. Kui me eeldame, et ühe töölise poolt keskmise ühiskondliku tööpäeva jooksul toodetud väärtus väljendub 6 šillingi = 6 marga suuruses rahasummas, siis 500 naelsterlingi suurune avansseeritud kapital, = $400_c + 100_v$, kujutab endast $1666^2/_3$ kümnetunnilise tööpäeva jooksul toodetud uut väärtust, kusjuures neist $1666^2/_3$ tööpäevast kristalliseeruvad $1333^1/_3$ tööpäeva tootmisvahendite väärtuses = 400_c, $333^1/_3$ tööpäeva aga kristalliseeruvad tööjõu väärtuses = 100_v. Niisiis, kui eeldatud lisaväärtuse norm on 100%, siis maksab uue kauba enese tootmine tööjõu kulutust, mis võrdub $100_v + 100_m = 666^2/_3$ kümnetunnilise tööpäevaga.

Edasi on meil teada (vt. I raamat, VII ptk., lk. 173 jj. [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 187 jj.]), et 600-naelsterlingilise uue toodetud produkti väärtus koosneb: 1) tootmisvahenditele kulutatud 400-naelsterlingilise püsivkapitali uuesti ilmuvast väärtusest ja 2) 200-naelsterlingilisest uuest toodetud väärtusest. Kauba tootmise kulud = 500 naelsterlingit sisaldavad uuesti ilmunud 400_c ja pool 200-naelsterlingilisest uuest toodetud väärtusest ($=100_v$), seega kaks oma päritolult täiesti erinevat kaubaväärtuse elementi.

$666^2/_3$ kümnetunnilise tööpäeva jooksul kulutatud töö otstarbekohase iseloomu tõttu kantakse äratarvitatud tootmisvahendite väärtus 400 naelsterlingi suuruses summas nendelt tootmisvahenditelt produktile üle. Niisiis ilmub see vana väärtus uuesti esile produkti väärtuse koostisosana, ta ei teki aga *selle* kauba tootmise protsessis. Ta eksisteerib kaubaväärtuse koostisosana ainult seliepärast, et ta varemalt eksisteeris avansseeritud kapitali koostisosana. Kulutatud püsivkapital asendatakse järelikult kaubaväärtuse selle osaga, mis ta ise kaubaväärtusele lisandab. Sellel tootmiskulude elemendil on seega kahesugune tähendus: ühelt poolt sisaldub ta kauba tootmise kuludes, sest ta on see kaubaväärtuse koostisosa, mis asendab kulutatud kapitali; teiselt poolt aga on ta kaubaväärtuse koostisosa ainult sellepärast, et ta kujutab endast kulutatud kapitali väärtust, ehk sellepärast, et tootmisvahendid maksavad nii ja nii palju.

Tootmiskulude teise koostisosaga on sootuks vastupidine lugu. Kauba tootmise ajal kulutatud $666^2/_3$ päeva töö moodustab 200 naelsterlingi suuruse uue väärtuse. Üks osa sellest uuest väärtusest asendab vaid 100-naelsterlingilise avansseeritud muutuvkapitali, s. o. asendab rakendatud tööjõu hinna. Kuid see avansseeritud kapitaliväärtus ei lähe mingil viisil uue väärtuse loomisse. Kapitali avansseerimisel makstakse tööjõu kui *väärtuse* eest, kuid tootmisprotsessis funktsioneerib tööjõud kui väärtuse *looja*. Tööjõu väärtuse asemele, mis figureerib kapitali avansseerimisel, astub tegelikult *funktsioneerivas* tootlikus kapitalis elav ning väärtustloov tööjõud ise.

Erinevus nende mitmesuguste kaubaväärtuse koostisosade vahel, mis ühtekokku moodustavad tootmiskulud, paistab otsekohe silma, kui muutub väärtuse suurus — ühel juhul kulutatud püsiva kapitaliosa, teisel juhul kulutatud muutuva kapitaliosa väärtuse suurus. Oletame, et ühtede ja nendesamade tootmisvahendite hind, s. o. püsiv kapitaliosa, tõuseb 400 naelsterlingilt 600 naelsterlingile või, ümberpöördult, langeb 200 naelsterlingile. Esimesel juhul tõusevad mitte ainult kauba tootmise kulud 500 naelsterlingilt 700 naelsterlingile = $600_c + 100_v$, vaid tõuseb ka kaubaväärtus ise 600 naelsterlingilt 800 naelsterlingile = $600_c + 100_v + 100_m$. Teisel juhul langevad mitte ainult tootmiskulud 500 naelsterlingilt 300 naelsterlingile = $200_c + 100_v$, vaid langeb ka kaubaväärtus ise 600 naelsterlingilt 400 naelsterlingile = $200_c + 100_v + 100_m$. Et kulutatud püsivkapital kannab produktile üle omaenda väärtuse, siis kasvab või langeb — muudel võrdsetel tingimustel — produkti väärtus vastavalt selle kapitaliväärtuse absoluutsele suurusele. Oletame, ümberpöördult, et muudel võrdsetel tingimustel kasvab tööjõu senise massi hind 100 naelsterlingilt 150 naelsterlingile või et ta, ümberpöördult, langeb 50 naelsterlingile. Kuigi tootmiskulud tõusevad esimesel juhul 500 naelsterlingilt 550 naelsterlingile = $400_c + 150_v$, teisel juhul aga langevad 500 naelsterlingilt 450 naelsterlingile = $400_c + 50_v$, jääb kaubaväärtus siiski mõlemal juhul muutumata = 600 naelsterlingit; esimesel juhul = $400_c + 150_v + 50_m$, teisel juhul = $400_c + 50_v + 150_m$. Avansseeritud muutuvkapital ei lisanda produktile omaenda väärtust. Vastupidi, tema väärtuse asemele astus produktisse uus, tööga loodud väärtus. Muutuvkapitali väärtuse absoluutse suuruse muutumine, kuivõrd see väljendab ainult tööjõu hinna muutumist, ei muuda seepärast põrmugi kaubaväärtuse absoluutset suurust, sest et ta kuidagi ei muuda jooksva tööjõu poolt loodava uue väärtuse absoluutset suurust. Vastupidi, selline muutumine puudutab ainult uue väärtuse kahe koostisosa suuruse vahekorda, milledest üks moodustab lisaväärtuse, teine aga asendab muutuvkapitali ning läheb seepärast kauba tootmise kulude hulka.

Tootmiskulude — meie näites $400_c + 100_v$ — mõlemal osal on ainult see ühine, et nad mõlemad on kaubaväärtuse osad, mis asendavad avansseeritud kapitali.

Kuid kapitalistliku tootmise seisukohalt esineb see tegelik olukord paratamatult moonutatud kujul.

Kapitalistlik tootmisviis erineb orjusel rajanevast tootmisviisist muuseas selle poolest, et tööjõu väärtus resp. [ja vastavalt] tööjõu hind esinevad siin töö enese väärtusena resp. töö hinnana, s. o. palgana (I raamat, XVII ptk.). Avansseeritud kapitali muutuv väärtusosa esineb seepärast palgale kulutatud kapitalina, sellise kapitaliväärtusena, millega tasutakse kogu tootmises kulutatud töö väärtus resp. hind. Kui me näiteks oletame, et 10 tunni pikkune keskmine ühiskondlik tööpäev kehastub 6 šillingi suuruses rahahulgas, siis on 100-naelsterlingiline avansseeritud muutuvkapital $333^1/_3$ kümnetunnilise tööpäeva jooksul toodetud väärtuse rahaline väljendus. Kuid see ostetava tööjõu väärtus, mis figureerib kapitali avansseerimisel, ei moodusta ühtki osa tegelikult funktsioneerivast kapitalist. Tema asemel astub tööprotsessi elav tööjõud ise. Kui elava tööjõu ekspluateerimise aste on 100%, nagu see oli meie näites, siis kulutatakse ta $666^2/_3$ kümnetunnilise tööpäeva jooksul ning ta lisandab seepärast produktile 200 naelsterlingi suuruse uue väärtuse. Kapitali avansseerimisel figureerib aga 100 naelsterlingi suurune muutuvkapital palgale kulutatud kapitalina ehk $666^2/_3$ kümnetunnilise tööpäeva jooksul tehtud töö hinnana. 100 naelsterlingit, jagatult $666^2/_3$-ga, annavad meile kümnetunnilise tööpäeva hinnaks 3 šillingit — viietunnilise töö jooksul loodud väärtuse.

Kui me kõrvutame nüüd ühelt poolt avansseeritud kapitali ja teiselt poolt kaubaväärtuse, siis on meil:

I. 500 naelsterlingi suurune avansseeritud kapital = 400 naelsterlingit tootmisvahenditele kulutatud kapitali (tootmisvahendite hind) + 100 naelsterlingit tööle kulutatud kapitali ($666^2/_3$ tööpäeva hind ehk nende tööpäevade eest makstav palk).

II. 600 naelsterlingi suurune kaubaväärtus = 500 naelsterlingit tootmiskulusid (400 naelsterlingit, kulutatud tootmisvahendite hind, + 100 naelsterlingit, $666^2/_3$ kulutatud tööpäeva hind) + + 100 naelsterlingit lisaväärtust.

Selles valemis erineb tööle kulutatud kapitaliosa tootmisvahenditele, näiteks puuvillale või söele kulutatud kapitaliosast ainult selle poolest, et ta läheb aineliselt erineva tootmiselemendi kinnimaksmiseks, mitte aga selle poolest, et ta etendab kauba väärtuse loomise protsessis ning järelikult ka kapitali väärtuse kasvu protsessis funktsionaalselt erinevat osa. Kauba tootmise kuludes tuleb tootmisvahendite hind tagasi sellisena, nagu ta figureeris juba

kapitali avansseerimisel, ja nimelt tuleb tagasi sellepärast, et need tootmisvahendid kasutati otstarbekohaselt ära. Täpselt niisamuti tuleb kauba tootmise kuludes tagasi hind ehk palk kauba tootmisel kulutatud $666^2/_3$ tööpäeva eest; ta tuleb tagasi sellisena, nagu ta figureeris juba kapitali avansseerimisel, ja nimelt tuleb jällegi tagasi sellepärast, et see tööhulk kulutati otstarbekohases vormis. Me näeme ainult valmis väärtusi, olemasolevaid väärtusi, — neid avansseeritud kapitali väärtuse osi, mis lähevad moodustatava produktiväärtuse hulka, — kuid me ei näe elementi, mis loob uut väärtust. Erinevus püsivkapitali ja muutuvkapitali vahel on kadunud. Kõik tootmiskulud kokku, 500 naelsterlingit, omandavad nüüd kahesuguse tähenduse: esiteks kujutavad nad endast seda 600-naelsterlingilise kaubaväärtuse koostisosa, mis asendab kauba tootmisel kulutatud 500-naelsterlingi suuruse kapitali; teiseks eksisteerib see kaubaväärtuse koostisosa ise ainult sellepärast, et ta varemalt eksisteeris rakendatud tootmiselementide — tootmisvahendite ja töö — tootmise kuludena, s. o. eksisteeris avansseeritud kapitalina. Kapitaliväärtus tuleb kauba tootmise kuludena tagasi sellepärast, et ta kulutati kapitaliväärtusena, ja ta tuleb tagasi sedamööda, kuidas ta kapitaliväärtusena kulutati.

Asjaolu, et mitmesugused avansseeritud kapitali väärtuse koostisosad kulutati aineliselt erinevatele tootmiselementidele: töövahenditele, toorainele, abimaterjalidele ja tööle, — see asjaolu tingib vaid seda, et kauba tootmise kulude eest tuleb need aineliselt erinevad tootmiselemendid uuesti osta. Seevastu tootmiskulude eneste tekkimise suhtes pääseb maksvusele üksainus erinevus — erinevus põhikapitali ja käibekapitali vahel. Meie näites arvestati 20 naelsterlingit töövahendite kulumisele (400_c = 20 naelsterlingit töövahendite kulumisele + 380 naelsterlingit tootmistoorainele). Kui nende töövahendite väärtus enne kauba tootmist = 1200 naelsterlingit, siis pärast kauba tootmist eksisteerib ta kahesugusel kujul: 20 naelsterlingit kaubaväärtuse koostisosana ja 1200—20 ehk 1180 naelsterlingit endiselt kapitalisti valduses olevate töövahendite järelejäänud väärtusena, s. o. mitte ta kaupkapitali, vaid ta tootliku kapitali väärtuse elemendina. Vastupidiselt töövahenditele kulutatakse tootmistooraine ja palk kauba tootmisel tervenisti ära ja seepärast läheb kogu nende väärtus toodetud kauba väärtusse. Me nägime, kuidas need avansseeritud kapitali mitmesugused koostisosad omandavad käibe suhtes põhikapitali ja käibekapitali vormi.

Niisiis, avansseeritud kapital = 1680 naelsterlingit: põhikapital = 1200 naelsterlingit pluss käibekapital = 480 naelsterlingit (=380 naelsterlingit tootmistooraines pluss 100 naelsterlingit palgas).

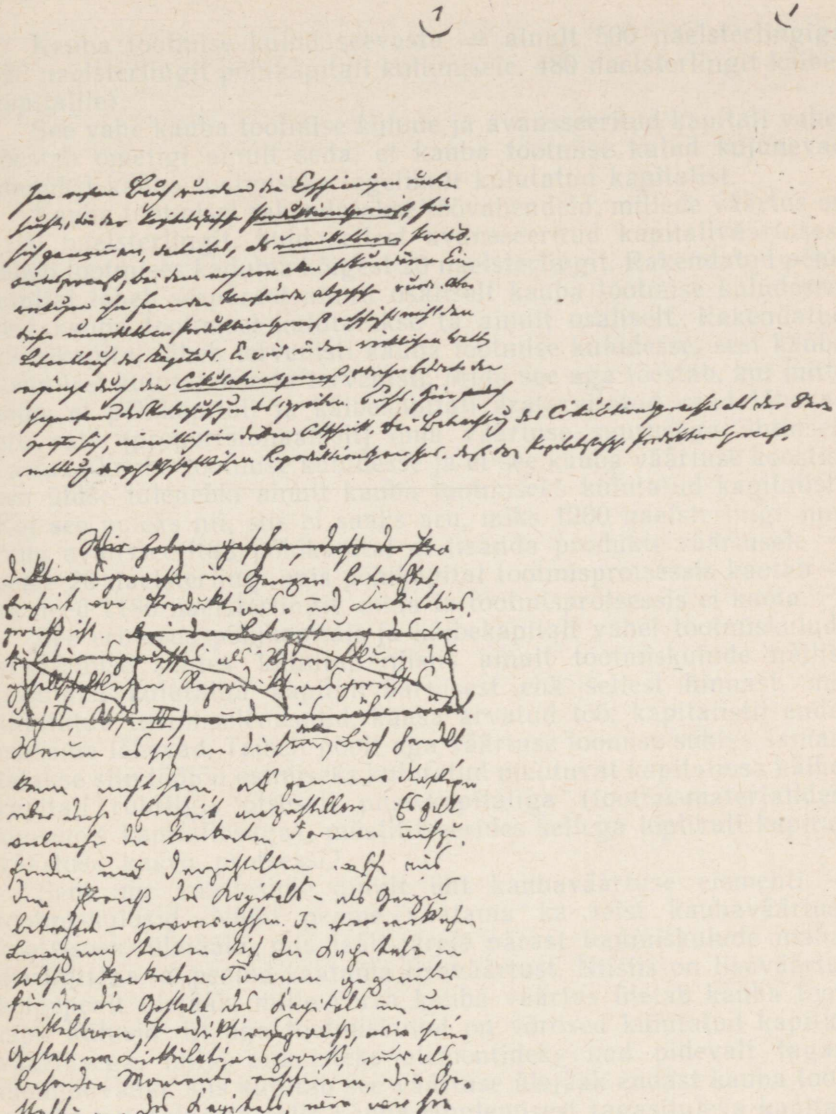

«Kapitali» III köite esimene, sekretäri poolt ümberkirjutatud lehekülg koos F. Engelsi parandustega. Vahelekirjutuse lehekülje ülaosas on teinud F. Engels.
(Vähendatud.)

Kauba tootmise kulud seevastu = ainult 500 naelsterlingiga (20 naelsterlingit põhikapitali kulumisele, 480 naelsterlingit käibekapitalile).

See vahe kauba tootmise kulude ja avansseeritud kapitali vahel tõestab ometigi ainult seda, et kauba tootmise kulud kujunevad ainuüksi kauba tootmiseks tegelikult kulutatud kapitalist.

Kauba tootmisel rakendatakse töövahendeid, millede väärtus on 1200 naelsterlingit, kuid sellest avansseeritud kapitaliväärtusest läheb tootmises kaduma kõigest 20 naelsterlingit. Rakendatud põhikapital läheb seepärast ainult osaliselt kauba tootmise kuludesse, sest kauba tootmisel kulutatakse ta ainult osaliselt. Rakendatud käibekapital läheb tervenisti kauba tootmise kuludesse, sest kauba tootmisel kulutatakse ta tervenisti. Mida see aga tõestab, kui mitte seda, et põhikapitali ja käibekapitali äratarvitatud osad lähevad pro rata [proportsionaalselt] oma väärtuse suurusega ühtlaselt vastava kauba tootmise kuludesse ja et see kauba väärtuse koostisosa üldse tulenebki ainult kauba tootmiseks kulutatud kapitalist? Kui see poleks nii, siis ei saaks aru, miks 1200 naelsterlingi suurune avansseeritud põhikapital ei lisanda produkti väärtusele — peale 20 naelsterlingi, mis põhikapital tootmisprotsessis kaotab — ka need 1180 naelsterlingit, mida ta tootmisprotsessis ei kaota.

See erinevus põhikapitali ja käibekapitali vahel tootmiskulude arvutamise suhtes kinnitab niisiis ainult tootmiskulude näilist tekkimist kulutatud kapitaliväärtusest ehk sellest hinnast, mis kulutatud tootmiselemendid, kaasa arvatud töö, kapitalistil endal maksma lähevad. Teiselt poolt aga väärtuse loomise suhtes samastatakse siin tööjõu ostmiseks kulutatud muutuvat kapitaliosa käibekapitali rubriigis otseselt püsivkapitaliga (tootmismaterjalidest koosneva kapitaliosaga), müstifiitseerides sellega lõplikult kapitali väärtuse kasvu protsessi.[1]

Seni me vaatlesime ainult üht kaubaväärtuse elementi — tootmiskulusid. Nüüd peame vaatama ka teist kaubaväärtuse koostisosa, ülejääki, mis jääb järele pärast tootmiskulude mahaarvamist, s. o. peame vaatama lisaväärtust. Niisiis on lisaväärtus kõigepealt ülejääk, mille võrra kauba väärtus ületab kauba tootmise kulusid. Et aga tootmiskulud on võrdsed kulutatud kapitali väärtusega, mille ainelisteks elementideks nad pidevalt tagasi muunduvadki, siis kujutab see väärtuse ülejääk endast kauba tootmiseks kulutatud ja selle kauba ringlemisest tagasituleva kapitali väärtuse juurdekasvu.

Me nägime juba varem, et kuigi *m*, lisaväärtus, tekib ainult *v*, muutuvkapitali, väärtuse muutumisest ja et ta sellepärast on oma

[1] Missugust segadust see võib tekitada majandusteadlaste peades, oli näha I raamatus, VII ptk., 3, lk. 185—191, näitest N. W. Seniori kohta. [Vt. *K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 197—201.]

päritolult lihtsalt muutuvkapitali juurdekasv, moodustab ta ikkagi pärast tootmisprotsessi lõppemist niisamasugusel määral kogu kulutatud kapitali $c+v$ väärtuse juurdekasvu. Valem $c+(v+m)$, mis näitab, et m toodetakse sel teel, et tööjõu ostmiseks avansseeritud kindel kapitaliväärtus v muundub voolavaks suuruseks, järelikult sel teel, et püsiv suurus muundub muutuvaks suuruseks, — see valem on niisama hästi esitatav $(c+v)+m$ kujul. Enne tootmist oli meil 500 naelsterlingi suurune kapital. Pärast tootmist on meil 500 naelsterlingi suurune kapital pluss 100-naelsterlingiline väärtuse juurdekasv.[2]

Kuid lisaväärtus kujutab endast juurdekasvu mitte ainult sellele avansseeritud kapitali osale, mis läheb väärtuse kasvu protsessi, vaid ka sellele osale, mis väärtuse kasvu protsessi ei lähe; ta kujutab endast järelikult väärtuse juurdekasvu mitte ainult kulutatud kapitalile, mis asendatakse kauba tootmishinnast, vaid üldse kogu tootmises rakendatud kapitalile. Enne tootmisprotsessi oli meil 1680 naelsterlingi suurune kapitaliväärtus: 1200 naelsterlingit töövahenditesse mahutatud põhikapitali, millest ainult 20 naelsterlingit lähevad kulumise arvel kauba väärtusse, pluss 480 naelsterlingit käibekapitali tootmismaterjalidena ja palgana. Pärast tootmisprotsessi on meil 1180 naelsterlingit tootliku kapitali väärtuse koostisosana pluss 600 naelsterlingi suurune kaupkapital. Kui me liidame need mõlemad väärtussummad, siis näeme, et kapitalistil on nüüd 1780 naelsterlingi suurune väärtus. Kui ta lahutab sellest kogu 1680-naelsterlingilise avansseeritud kapitali, siis jääb talle 100 naelsterlingi suurune väärtuse juurdekasv. Niisiis on 100 naelsterlingit lisaväärtust niisamasugusel määral väärtuse juurdekasvuks 1680 naelsterlingi suurusele rakendatud kapitalile kui ka sellele tema 500-naelsterlingilisele osale, mis kulutati tootmise ajal.

Nüüd on kapitalistile selge, et see väärtuse juurdekasv tuleneb kapitaliga ettevõetud tootlikest protsessidest, et ta järelikult tuleneb kapitalist enesest; sest pärast tootmisprotsessi on juurdekasv olemas, enne tootmisprotsessi aga teda polnud. Mis puutub kõigepealt tootmises kulutatud kapitalisse, siis näib, nagu tekiks lisaväärtus ühteviisi selle kapitali erinevaist väärtuse elementidest, mis kulutati tootmisvahenditele ja tööle: võtavad ju need elemendid ühteviisi osa tootmiskulude kujunemisest. Nad lisandavad

---

[2] «Tegelikult me juba teamegi, et lisaväärtus pole muud kui v-ga, s. o. tööjõuks muudetud kapitaliosaga toimuva väärtusemuutuse tulemus, nii et järelikult $v+m=v+\Delta v$ (v pluss selle v juurdekasv). Kuid tegelikku väärtuse muutust ja suhet, milles väärtus muutub, tumestab asjaolu, et kapitali muutuva koostisosa kasvu tõttu kasvab ka kogu avansseeritud kapital. Ta oli enne 500 ja on nüüd 590.» (I raamat, VII ptk., 1, lk. 175 [*K. Marx*, «Kapital», I kd, Tallinn 1953, lk. 188—189.])

produkti väärtusele ühteviisi oma väärtusi, avansseeritud kapitali näol olemasolevaid väärtusi, ega erine teineteisest nagu püsiv väärtuse suurus muutuvast väärtuse suurusest. See saab silmanähtavaks, kui me oletame momendiks, et kogu kulutatud kapital koosneb kas ainult palgast või ainult tootmisvahendite väärtusest. Siis oleks meil esimesel juhul kaubaväärtuse $400_c+100_v+100_m$ asemel kaubaväärtus 500_v+100_m. Palgale kulutatud 500 naelsterlingi suurune kapital on kogu 600-naelsterlingilise kaubaväärtuse tootmisel kulutatud töö väärtus ning moodustab just sellepärast kogu produkti tootmise kulud. Kuid selle kaubaväärtuse loomise ainsaks meile teadaolevaks protsessiks on nende tootmiskulude selline tekkimine, kus kulutatud kapitali väärtus ilmub uuesti esile produkti väärtuse koostisosana. Kuidas tekib selle kaubaväärtuse 100 naelsterlingi suurune koostisosa, mis kujutab endast lisaväärtust, seda me ei tea. Sama lugu oleks ka teisel juhul, kus kaubaväärtus oleks olnud $= 500_c+100_m$. Mõlemal juhul me teame, et lisaväärtus tekib antud väärtusest sellepärast, et see väärtus avansseeriti tootliku kapitali vormis, — ükskõik, kas töö vormis või tootmisvahendite vormis. Kuid teiselt poolt ei saa avansseeritud kapitaliväärtus moodustada lisaväärtust ainult sel põhjusel, et ta kulutati ära ning moodustab seepärast kauba tootmise kulud. Sest just sel määral, kuidas ta moodustab kauba tootmise kulud, ei moodusta ta lisaväärtust, vaid ainult ekvivalendi, kulutatud kapitali asendusväärtuse. Kuivõrd ta järelikult moodustab lisaväärtuse, ei moodusta ta seda spetsiifiliselt kulutatud kapitalina, vaid avansseeritud ning sellepärast rakendatud kapitalina üldse. Lisaväärtus tuleneb seepärast ühteviisi nii sellest avansseeritud kapitali osast, mis läheb kauba tootmise kuludesse, kui ka sellest osast, mis tootmiskuludesse ei lähe; ühesõnaga, ta tuleneb rakendatud kapitali põhi- ja käibekoostisosast ühteviisi. Kogu kapital — nii töövahendid kui ka tootmismaterjalid ja töö — on aineliselt produkti looja. Tegelikku tööprotsessi läheb aineliselt kogu kapital, kuigi ainult osa sellest läheb väärtuse kasvu protsessi. Võibolla ongi see põhjuseks, miks kapital võtab ainult osaliselt osa tootmiskulude tekkimisest, kuid võtab tervenisti osa lisaväärtuse moodustamisest. Olgu kuidas on, kuid lõpptulemuseks jääb, et lisaväärtus tuleneb ühtaegu kõigist rakendatud kapitali osadest. Neid arutlusi võiks märksa lühendada, öeldes jämedalt ja lihtsalt koos Malthusega: «Kapitalist *ootab* ühesugust kasu kõigilt tema poolt avansseeritud kapitali osadelt.»[3]

Lisaväärtus, mida kujutatakse niiviisi kogu avansseeritud kapitali sünnitisena, omandab muundunud vormi — ta muundub *kasumiks*. Teatud väärtuse summa on sellepärast kapital, et ta kulu-

[3] *Malthus*, «Principles of Political Economy», 2. trükk, London 1836, lk. 268.

tatakse kasumi saamiseks[4]; teisiti öeldes: kasum tekib sellepärast, et teatud väärtuse summat kasutatakse kapitalina. Kui me tähistame kasumit *p*-ga, siis muutub valem $Kv=c+v+m=k+m$ valemiks $Kv=k+p$ ehk *kaubaväärtus = tootmiskulud + kasum.*

Niisiis kasum, nagu ta siin esialgu meie ees seisab, on sama mis lisaväärtus, kuid ainult müstifitseeritud kujul; see kuju tekib aga paratamatult kapitalistlikust tootmisviisist. Et tootmiskulude tekkimises, nii nagu see näiliselt on, ei ole võimalik leida mingit vahet püsivkapitali ja muutuvkapitali vahel, siis tuleb tootmisprotsessi ajal toimuva väärtusemuutuse algpõhjus üle kanda muutuvalt kapitaliosalt kogukapitalile. Et töötu hind esineb ühel poolusel muundunud vormis — palgana, siis esineb vastaspoolusel lisaväärtus muundunud vormis — kasumina.

Me nägime, et kauba tootmise kulud on kauba väärtusest väiksemad. Et $Kv=k+m$, siis $k=Kv-m$. Valem $Kv=k+m$ taandub ainult siis valemile $Kv=k$, kauba väärtus = kauba tootmise kulud, kui $m=0$; see aga on juhus, mis kapitalistliku tootmise alusel kunagi ei esine, kuigi kaupade müügihind võib eriliste turukonjunktuuride puhul langeda tootmiskulude tasemele või sellest koguni madalamale.

Niisiis, kui kaup müüakse vastavalt tema väärtusele, siis realiseeritav kasum võrdub ülejäägiga, mille võrra kauba väärtus ületab kauba tootmise kulusid, järelikult võrdub kogu lisaväärtusega, mis kaubaväärtuses sisaldub. Kuid kapitalist võib müüa kauba kasumiga isegi siis, kui ta müüb kauba tema väärtusest odavamalt. Niikaua kui kauba müügihind on kauba tootmise kuludest kõrgem, kuigi ta on madalam kauba väärtusest, realiseeritakse ikkagi teatud osa kaubas sisalduvast lisaväärtusest, seega saadakse ikkagi kasumit. Meie näites on kaubaväärtus = 600 naelsterlingit, tootmiskulud = 500 naelsterlingit. Kui kaup müüakse 510, 520, 530, 560, 590 naelsterlingi eest, siis müüakse ta tema väärtusest odavamalt — vastavalt 90, 80, 70, 40, 10 naelsterlingi võrra —, tema müügist aga saadakse ikkagi vastavalt 10, 20, 30, 60, 90 naelsterlingit kasumit. Kauba väärtuse ja kauba tootmise kulude vahel on ilmselt võimalik määramatu rida müügihindu. Mida suurem on lisaväärtusest koosnev kaubaväärtuse element, seda suurem on praktikas nende vahepealsete hindade sfäär.

Sellega seletuvad mitte ainult konkurentsi igapäevased nähtused, nagu näiteks teatud juhud, kus müüakse alandatud hindadega (underselling), kaubahindade anormaalselt madal tase teatud tööstusharudes[5] jne. Kapitalistliku konkurentsi põhiline seadus,

[4] «Kapital on see, mis kulutatakse kasumi saamise eesmärgil.» *Malthus*, «Definitions in Political Economy», London 1827, lk. 86.

[5] Vrd. I raamat, XVIII ptk., lk. 511—512. [Vt. *K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 474.]

mis poliitilisele ökonoomiale seni mõistmatuks on jäänud, seadus, mis reguleerib üldist kasuminormi ja viimase poolt määratavaid niinimetatud tootmishindu, rajanebki, nagu hiljem näeme, sellel kauba väärtuse ja kauba tootmise kulude vahel ning sellest tuleneval võimalusel müüa kaupa ta väärtusest odavamalt, kuid siiski kasumiga.

Kauba müügihinna alampiiri annavad kauba tootmise kulud. Kui kaup müüakse ta tootmise kuludest odavamalt, siis ei saa tootliku kapitali kulutatud koostisosi müügihinnast täielikult asendada. Kui see protsess edasi kestab, siis kaob avansseeritud kapitaliväärtus. Juba sellest seisukohast lähtudes kaldub kapitalist pidama tootmiskulusid kauba tegelikuks *sisemiseks* väärtuseks, sest see on tema kapitali lihtsaks säilitamiseks vajalik hind. Sellele lisandub aga asjaolu, et kauba tootmise kulud on ostuhind, mille kapitalist ise kauba tootmise eest maksis, järelikult kauba tootmise protsessi enda poolt kindlaksmääratav ostuhind. Sellepärast näib kauba müügil realiseeritav väärtuse ülejääk ehk lisaväärtus kapitalistile ülejäägina, mille võrra kauba müügihind ületab kauba väärtust, mitte aga ülejäägina, mille võrra kauba väärtus ületab kauba tootmise kulusid, nii et tuleb välja, nagu ei realiseeritaks kaubas sisalduvat lisaväärtust kauba müügi kaudu, vaid nagu tekiks see lisaväärtus müügist endast. Seda illusiooni me valgustasime juba lähemalt I raamatus, IV ptk., 2 («Kapitali üldvalemi vastuolud»), nüüd aga tuleme hetkeks tagasi selle vormi juurde, milles Torrens jt. seda uuesti esile tõid, kusjuures nad kuulutasid seda poliitilise ökonoomia edusammuks Ricardoga võrreldes.

«Loomulik hind, mis koosneb tootmiskuludest ehk, teiste sõnadega, kauba tootmiseks ehk fabrikatsiooniks vajalikust kapitalikulutusest, ei saa sisaldada kasumit... Kui rentnik kulutab oma põldude harimisel 100 kvarterit teravilja ja saab selle eest tagasi 120 kvarterit, siis 20 kvarterit, mis kujutavad endast produkti ülejääki kulutustega võrreldes, moodustavad tema kasumi; kuid oleks absurdne nimetada seda ülejääki ehk kasumit tema kulutuste osaks... Vabrikant kulutab teatud hulga tooraineid, tööriistu ja tööks vajalikke elatusvahendeid ning saab selle eest teatud hulga valmiskaupa. Sellel valmiskaubal peab olema kõrgem vahetusväärtus kui neil toorainetel, tööriistadel ja elatusvahenditel, mille avansseerimise kaudu ta soetati.» Torrens järeldab sellest, et müügihinna ülejääk tootmiskuludega võrreldes, s. o. kasum, tuleb sellest, et tarbijad «annavad kauba eest otsese või kaudse (circuitous) vahetuse kaudu kõiki kapitali koostisosi mõnevõrra suuremal hulgal kui tema tootmine maksis».[6]

---

[6] *R. Torrens*, «An Essay on the Production of Wealth». London 1821, lk. 51—53 ja 349.

Tõepoolest, ülejääk antud suurusega võrreldes ei või moodustada osa sellest suurusest; seepärast ei või ka kasum, ülejääk, mille võrra kaubaväärtus ületab kapitalisti kulutused, moodustada osa nendest kulutustest. Kui järelikult moodustatava kaubaväärtuse hulka ei lähe mingit muud elementi peale kapitalisti poolt avansseeritud väärtuse, siis on arusaamatu, kuidas võib tootmisest välja tulla rohkem väärtust, kui sinna läks, — see ju tähendaks, et miski tekib eimillestki. Sellest eimillestki loomisest pääseb Torrens aga ainult sellega, et ta viib selle üle kaubatootmise sfäärist kaubaringluse sfääri. Kasum ei või tulla tootmisest, ütleb Torrens, sest muidu sisalduks ta juba tootmiskuludes ega moodustaks nende kuludega võrreldes ülejääki. Ramsay vastab talle, et kasum ei või tulla kaubavahetusest, kui teda polnud olemas juba enne kaubavahetust. Vahetatavate produktide väärtuse summa ei muutu ilmselt produktide vahetuse tõttu, millede väärtuse summaks ta on. Pärast vahetust jääb ta samaks, mis ta enne vahetust oli. Siin tuleb märkida, et Malthus[7] toetub otseselt Torrensi autoriteedile, kuigi tema ise teisiti seletab kaupade müümist nende väärtusest kallimalt või, õigemini, jätab selle seletamata, sest kõik seda laadi argumendid viivad ju õigupoolest paratamatult välja flogistoni negatiivsele kaalule, mis omal ajal nii kuulus oli.

Ühiskonnas, kus valitseb kapitalistlik tootmine, on isegi mittekapitalistlik tootja kapitalistlike kujutluste kammitsas. Balzac, kes üldse paistab silma reaalsete vahekordade sügava mõistmise poolest, kujutab oma viimases romaanis «Talupojad» väga tabavalt, kuidas väiketalupoeg, püüdes säilitada liigkasuvõtja heatahtlikkust, teeb talle tasuta mitmesuguseid töid, olles ise arvamisel, et ta sellega liigkasuvõtjale midagi ei kingi, sest tema oma töö ei nõua ju talt mingeid rahalisi kulusid. Liigkasuvõtja aga tabab niiviisi kaks kärbest korraga. Ta hoiab kokku palgaks tehtavaid kulutusi ja mässib ikka rohkem oma võrku talupoega, keda ta ikka kiiremini laostab, kiskudes teda eemale tööst tema oma põllul.

Oma tavalise teaduslikuks võõbatud šarlataansusega kuulutas Proudhon sotsialismi äsjaavastatud saladuseks absurdse kujutluse, nagu moodustaksid kauba tootmise kulud kauba tegeliku väärtuse ja nagu tuleneks lisaväärtus sellest, et kaup müüakse ta väärtusest kallimalt, nii et järelikult kaubad müüakse vastavalt nende väärtusele, kui nende müügihind võrdub nende tootmise kuludega, s. o. võrdub nende tootmisel kulutatud tootmisvahendite hinnaga pluss palk. See kaupade väärtuse taandamine nende tootmise kuludele ongi tegelikult Proudhoni rahvapanga aluseks. Varem näitasime, et produkti väärtuse mitmesuguseid koostisosi võib kujutada produkti enda proportsionaalsete osadena. Kui näiteks (I raamat,

[7] *Malthus:* «Definitions in Political Economy», London 1853, lk. 70, 71.

VII ptk., 2, lk. 182 [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 194—195]) 20 naela lõnga väärtus on 30 šillingit — nimelt tootmisvahendid 24 šillingit, tööjõud 3 šillingit ja lisaväärtus 3 šillingit —, siis saab seda lisaväärtust kujutada $^1/_{10}$ produkti = 2 naela lõnga näol. Kui need 20 naela lõnga müüakse vastavalt nende tootmise kuludele 27 šillingi eest, siis saab ostja 2 naela lõnga muidu kätte, s. o. kaup müüakse $^1/_{10}$ võrra odavamalt tema väärtusest; ometi tegi tööline nagu varemgi lisatööd, kuid ta tegi seda lõnga ostjale, mitte aga kapitalistlikule lõnga tootjale. Oleks täiesti ekslik eeldada, et kui kõiki kaupu müüdaks vastavalt nende tootmise kuludele, siis oleks tulemus tegelikult samasugune kui müües kõiki kaupu nende tootmise kuludest kallimalt, kuid vastavalt nende väärtusele. Isegi eeldades, et tööjõu väärtus, tööpäeva pikkus ja töö ekspluateerimise aste on igal pool ühesugused, ei ole siiski mitmesuguste kaubaliikide väärtuses sisalduvad lisaväärtuse massid — vastavalt nende tootmiseks avansseeritud kapitalide erinevale orgaanilisele struktuurile — sugugi võrdsed.[8]

---

[8] «Erinevate kapitalide poolt toodetavad väärtuse ja lisaväärtuse massid on antud tööjõuväärtuse ja tööjõu ekspluateerimise võrdse astme puhul päriproportsionaalsed nende kapitalide muutuvate koostisosade, s. o. nende kapitalide elavaks tööjõuks muudetud koostisosade suurusega.» (I raamat, IX ptk., lk. 270 [vt. *K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 269.])

TEINE PEATÜKK

KASUMINORM

Kapitali üldvalem on $R — K — R'$, s. o. teatav väärtussumma lastakse ringlusse, et saada sellest suurem väärtussumma. Seda suuremat väärtussummat sünnitav protsess on kapitalistlik tootmine; seda realiseeriv protsess on kapitali ringlemine. Kapitalist ei tooda kaupa kauba enda pärast, tema tarbimisväärtuse või oma isikliku tarbimise pärast. Produkt, mis kapitalisti tegelikult huvitab, ei ole konkreetne produkt ise, vaid ülejääk, mille võrra produkti väärtus ületab tema tootmisel äratarvitatud kapitali väärtuse. Kapitalist avansseerib kogukapitali, pööramata tähelepanu nendele erinevatele rollidele, mida kapitali koostisosad lisaväärtuse tootmisel etendavad. Ta avansseerib kõiki neid koostisosi ühteviisi, et mitte ainult taastoota avansseeritud kapital, vaid toota ka teatud väärtuse ülejääk selle kapitaliga võrreldes. Tema poolt avansseeritava muutuvkapitali väärtust saab ta ainult siis suuremaks väärtuseks muuta, kui ta vahetab seda elava töö vastu, kui ta ekspluateerib elavat tööd. Tööd saab ta aga ainult siis ekspluateerida, kui ta üheaegselt avansseerib selle töö teostamise tingimusi: töövahendeid ja töö objekti, masinaid ja toorainet, s. o. kui ta oma valduses oleva väärtussumma muudab tootmistingimuste vormiks; sest ta on ju üldse ainult sellepärast kapitalist, võib ainult sellepärast ette võtta töö ekspluateerimise protsessi, et ta seisab töötingimuste omanikuna töölise kui palja tööjõu valdaja vastas. Me näitasime juba varem, esimeses raamatus, et just see asjaolu, et need tootmisvahendid on mittetööliste valduses, teebki töölistest palgatöölised ja mittetöölistest kapitalistid.

Kapitalistile on ükskõik: kas vaadata asjale nii, nagu avansseeriks ta püsivkapitali, et saada kasu muutuvkapitalist, või nii, nagu avansseeriks ta muutuvkapitali, et suurendada püsivkapitali väärtust; kas nii, nagu kulutaks ta raha palgamaksmiseks, et anda masinatele ja toorainetele kõrgemat väärtust, või nii, nagu avansseeriks ta raha masinate ja toorainete soetamiseks, et oleks võimalik ekspluateerida tööd. Kuigi ainult muutuv kapitaliosa loob lisaväärtust, loob ta seda ikkagi ainult sel tingimusel, et avans-

seeritakse ka teised osad — tööks vajalikud tootmistingimused. Et kapitalist saab ekspluateerida tööd ainult püsivkapitali avansseerimise kaudu, et ta saab suurendada püsivkapitali väärtust ainult muutuvkapitali avansseerimise kaudu, siis langevad need kapitalid tema kujutluses ühte, — seda enam, et tema tulu tegelikku taset ei määra suhe muutuvkapitaliga, vaid suhe kogukapitaliga, mitte lisaväärtuse norm, vaid kasuminorm, mis, nagu me edaspidi näeme, võib jääda samaks ja siiski väljendada erinevaid lisaväärtuse norme.

Produkti tootmise kulude hulka kuuluvad kõik tema väärtuse koostisosad, millede eest kapitalist maksis või millede ekvivalendi ta tootmisse paiskas. Need kulud tuleb asendada, et kapital lihtsalt säiliks, s. o. et ta taastoodetaks oma esialgses suuruses.

Kaubas sisalduv väärtus võrdub tööajaga, mida maksab kauba valmistamine, selle töö summa aga koosneb tasulisest ja tasuta tööst. Kapitalistil seevastu koosnevad kauba tootmise kulud ainult sellest osast kaubas asjastatud tööst, mille ta on kinni maksnud. Kaubas sisalduv lisatöö ei maksa kapitalistil midagi, kuigi ta töölisel täpselt niisamuti tööd maksab kui tasulinegi töö ja kuigi ta, täpselt nagu tasulinegi töö, loob väärtust ja läheb väärtustloova elemendina kauba sisse. Kapitalisti kasum tuleb sellest, et tal on midagi müüa, mille eest ta ei ole maksnud. Lisaväärtus resp. [ja vastavalt] kasum seisabki ülejäägis, mille võrra kauba väärtus ületab kauba tootmise kulusid, s. o. ülejäägis, mille võrra kaubas sisalduva töö kogusumma ületab temas sisalduva tasulise töö summat. Lisaväärtus, olgu ta päritolu milline tahes, on seega ülejääk avansseeritud kogukapitaliga võrreldes. See ülejääk on järelikult kogukapitaliga sellises vahekorras, mis väljendub murrus $\frac{m}{C}$, kus C tähendab kogukapitali. Me saame niiviisi *kasuminormi* $\frac{m}{C} = \frac{m}{c+v}$, erinevalt lisaväärtuse normist $\frac{m}{v}$.

Lisaväärtuse ja muutuvkapitali suhet nimetatakse lisaväärtuse normiks; lisaväärtuse ja kogukapitali suhet nimetatakse kasuminormiks. Need on ühe ja sellesama suuruse kaks erinevat mõõdet, mis mastaabi erinevuse tõttu väljendavad ühtlasi ühe ja sellesama suuruse erinevaid proportsioone ehk suhteid.

Lisaväärtuse muundumist kasumiks peab tuletama lisaväärtuse normi muundumisest kasuminormiks, mitte ümberpöördult. Tõepoolest: ajalooliseks lähtepunktiks oli kasuminorm. Lisaväärtus ja lisaväärtuse norm kujutavad endast suhteliselt midagi nähtamatut, midagi olemusse puutuvat, mis tuleb uurimise teel avastada, kuna kasuminorm ja seepärast ka see lisaväärtuse vorm, mis esineb kasumina, tulevad esile nähtuse pealispinnal.

Mis puutub üksikusse kapitalisti, siis on selge, et ainuke asi, mis teda huvitab, on lisaväärtuse, s. o. väärtuse-ülejäägi, millega ta oma kaupu müüb, ja kauba tootmiseks avansseeritud kogu-

kapitali suhe; ometi ei huvita kapitalisti põrmugi selle ülejäägi ja kapitali eri koostisosade kindel suhe ja sisemine seos; veel rohkem, tema huvi seisab koguni selles, et teha see kindel suhe ja see sisemine seos hoopis ähmaseks.

Kuigi ülejääk, mille võrra kauba väärtus ületab kauba tootmise kulusid, tekib vahetus tootmisprotsessis, realiseeritakse ta alles ringlemisprotsessis; illusioon, nagu tuleks ta ringlemisprotsessist, tekib seda kergemini, et tegelikkuses, keset konkurentsi, tegelikul turul, oleneb selle ülejäägi realiseerimine või realiseerimata jäämine ning realiseerimise ulatus turu suhetest. Siin pole vajadust rääkida sellest, et kui kaupa müüakse tema väärtusest kallimalt või odavamalt, siis leiab aset ainult teistsugune lisaväärtuse jaotus, ja et see teistsugune jaotus ehk erinev proportsioon, milles mitmesugused isikud omavahel lisaväärtust jaotavad, ei muuda midagi lisaväärtuse suuruses ega ta iseloomus. Tegelikus ringlemisprotsessis on lugu nii, et need muundumised, mida me käsitlesime II raamatus, mitte ainult toimuvad, vaid ka langevad ühte tegeliku konkurentsiga, kaupade ostu ja müügiga nende väärtusest kallimalt või odavamalt, nii et üksiku kapitalisti silmis tema enda poolt realiseeritav lisaväärtus sõltub niisama palju vastastikusest petmisest kui otsesest töö ekspluateerimisest.

Ringlemisprotsessis astub tööaja kõrval tegevusse ringlusaeg, piirates vastavalt lisaväärtuse massi, mida saab realiseerida teatud kindla ajavahemiku jooksul. Vahetule tootmisprotsessile avaldavad määravat mõju veel teisedki ringlusest tulenevad momendid. Mõlemad — vahetu tootmisprotsess ja ringlemisprotsess — lähevad ühtelugu teineteiseks üle, põimuvad teineteisega ühte ja lasevad niiviisi oma iseloomulikke eraldustunnuseid ühtelugu vales valguses paista. Lisaväärtuse ja üldse väärtuse tootmine omandab ringlemisprotsessis, nagu me varem nägime, uusi määranguid; kapital läbib oma muundumiste ringi; lõpuks astub ta nii-ütelda oma sisemisest orgaanilisest elust välise elu suhete keskele, niisuguste suhete keskele, kus üksteise vastas seisvateks poolteks ei ole kapital ja töö, vaid ühelt poolt kapital ja kapital, teiselt poolt indiviidid, jällegi lihtsalt ostjate ja müüjatena; ringlusaja ja tööaja teed ristuvad üksteisega, nii et näib, nagu määraksid mõlemad ühteviisi lisaväärtust; esialgset vormi, milles kapital ja palgatöö teineteise vastas seisavad, maskeerib suhete vahelesegamine, mis näivad olevat sellest vormist sõltumatud; lisaväärtus ise ei esine tööaja omastamise produktina, vaid ülejäägina, mille võrra kaupade müügihind ületab kaupade tootmise kulusid, mistõttu tootmiskulusid võib kergesti pidada kaupade tegelikuks väärtuseks (valeur intrinsèque), nii et kasum näib olevat ülejääk, mille võrra kaupade müügihind ületab nende immanentset väärtust.

Igatahes tungib lisaväärtuse loomus vahetu tootmisprotsessi ajal alatasa kapitalisti teadvuseni; seda me nägime juba lisaväärtuse käsitlemisel, nimelt kapitalisti ahnusest võõra tööaja suhtes jne. Aga: 1) vahetu tootmisprotsess ise on vaid möödaminev moment, mis ühtelugu läheb üle ringlemisprotsessiks, nagu ringlemisprotsesski läheb üle tootmisprotsessiks, nii et tootmisprotsessi ajal suurema või väiksema selgusega tekkiv aimdus selles protsessis loodava tulu allikast, s. o. lisaväärtuse loomusest, ei ole midagi muud kui moment, mis on võrdjõuline kujutlusega, nagu tuleneks realiseeritav ülejääk sellisest liikumisest, mis on tootmisprotsessist sõltumatu, tekib ringlemisest enesest ja kuulub järelikult kapitalile sõltumatult kapitali ja töö suhtest. Viitavad ju isegi kaasaegsed majandusteadlased, nagu Ramsay, Malthus, Senior, Torrens jne., otseselt neile ringluse nähtustele kui tõendustele selle kohta, et kapital tema paljas esemelises olemasolus — sõltumatult tema ja töö ühiskondlikust suhtest, mis alles teebki temast kapitali — olevat iseseisev lisaväärtuse allikas töö kõrval ja tööst olenemata. — 2) Kulude rubriigis, kuhu palk kuulub täpselt niisamuti kui tooraine hind, masinate kulumine jne., esineb tasuta töö väljapressimine ainult kokkuhoiuna ühe kuluartikli kinnimaksmise arvel, ainult teatud kindla tööhulga eest makstava tasu vähendamisena; täpselt niisamuti, nagu on tegemist kokkuhoiuga, kui läheb korda odavamalt osta toorainet või vähendada masinate kulumist. Lisatöö väljapressimine kaotab niiviisi oma spetsiifilise iseloomu; lisatöö ja lisaväärtuse spetsiifilist suhet ähmastatakse; seda hõlbustab suuresti, nagu me nägime I raamatu VI osas, ja selleks aitab palju kaasa asjaolu, et tööjõu väärtus esineb palga vormis.

Kapitalistlikku suhet müstifitseerib asjaolu, et kõik kapitali osad näivad ühteviisi olevat väärtuse ülejäägi (kasumi) allikad. Kuid see viis, kuidas lisaväärtus kasuminormist läbimineku kaudu muundatakse kasumi vormiks, suurendab ainult subjekti ja objekti segiajamist, mis toimus juba tootmisprotsessi ajal. Juba seal me nägime kõiki subjektiivseid töö tootlikke jõude esinevat kapitali tootlike jõududena. Ühelt poolt personifitseeritakse kapitalisti isikus väärtust, varem tehtud tööd, mis valitseb elava töö üle; teiselt poolt esineb tööline, ümberpöördult, ainult esemelise tööjõuna, kaubana. Juba lihtsas tootmissuhtes eneses tekib sellest moonutatud vahekorrast paratamatult vastav moonutatud kujutlus, selle vahekorra poolt esile kutsutud väärarvamus, mida ringlemisprotsessi enda muundumised ja modifikatsioonid edasi arendavad.

Nagu võib veenduda Ricardo koolkonna näite varal, on see täiesti väär katse, kui tahetakse kujutada kasuminormi seadusi otseselt kui lisaväärtuse normi seadusi või ümberpöördult. Kapitalisti peas ei ole nende vahel muidugi mingit vahet. Väljendis $\frac{m}{C}$

on lisaväärtus viidud suhtesse kogukapitali väärtusega, mis lisaväärtuse tootmiseks avansseeriti ja selles tootmises osalt ära tarvitati, osalt ainult rakendati. Suhe $\frac{m}{C}$ väljendab tegelikult kogu avansseeritud kapitali väärtuse kasvu astet, s. o. see suhe, käsitletuna vastavalt tema sisulisele, seesmisele seosele ja lisaväärtuse loomusele, näitab muutuvkapitali muute suuruse ja avansseeritud kogukapitali suuruse vahekorda.

Kogukapitali väärtuse suurusel ei ole iseenesest lisaväärtuse suurusega mingit sisemist suhet — vähemalt mitte otseselt. Oma aineliste elementide poolest koosneb kogukapital miinus muutuvkapital — s. o. püsivkapital — töö teostamise ainelistest tingimustest: töövahenditest ja töömaterjalist. Selleks et kindel tööhulk realiseeruks kaupades ning moodustaks seepärast väärtuse, on vaja kindlat hulka töömaterjali ja töövahendeid. Olenevalt lisandatava töö erilisest iseloomust on olemas kindel tehniline suhe töö massi ja nende tootmisvahendite massi vahel, milledele see elav töö tuleb juurde lisada. Sedavõrd on järelikult olemas ka kindel suhe lisaväärtuse või lisatöö massi ja tootmisvahendite massi vahel. Kui näiteks palga tootmiseks vajalik töö on 6 tundi päevas, siis peab tööline töötama 12 tundi, et anda 6 tundi lisatööd ja luua 100 protsendi suurune lisaväärtus. Nende 12 tunni jooksul tarvitab ta ära kaks korda rohkem tootmisvahendeid kui 6 tunni jooksul. Kuid lisaväärtus, mida ta 6 tunni jooksul annab, ei moodusta sellepärast veel mingit otsest suhet nende 6 või ka 12 tunni jooksul äratarvitatud tootmisvahendite väärtusega. See väärtus ei ole siin sugugi tähtis; oluline on ainult tehniliselt vajaliku massi olemasolu. On täiesti ükskõik, kas toorained või töövahendid on odavad või kallid, kui neil ainult on vajalik tarbimisväärtus ja neid on olemas tehniliselt nõutavas proportsioonis absorbeeritava elava tööga. Kui mul on teada, et ühe tunni jooksul kedratakse lõngaks x naela puuvilla, mis maksavad a šillingit, siis on mul muidugi ka teada, et 12 tunni jooksul kedratakse lõngaks 12 x naela puuvilla = 12 a šillingit, ja ma võin siis välja arvutada lisaväärtuse suhte nii nende kaheteistkümne kui ka nende kuue väärtusega. Kuid elava töö suhe tootmisvahendite *väärtusega* tuleb siin arvesse ainult sedavõrd, kuivõrd a šillingit on x naela puuvilla nimeks; et teatud puuvillahulgal on teatud hind, siis võib, ümberpöördult, ka teatud hind olla teatud puuvillahulga näitaja, kuni puuvillahind ei muutu. Kui ma tean, et 6 tunni lisatöö omastamiseks pean ma 12 tundi tööd nõudma, et mul peab järelikult olema käepärast 12-ks tunniks vajalik puuvill, ja kui ma tean selle 12-ks tunniks vajaliku puuvilla hinda, siis tekib kaudsel teel suhe puuvilla hinna (kui vajaliku hulga näitaja) ja lisaväärtuse vahel. Ümberpöördult, tooraine hinnast aga ei või ma kunagi teha järel-

dusi tooraine massi kohta, mida saab näiteks lõngaks kedrata 6 tunni asemel 1 tunniga. Ei ole järelikult mingit sisemist, mingit paratamatut suhet püsivkapitali väärtuse — seega ka kogukapitali ($= c + v$) väärtuse — ja lisaväärtuse vahel.

Kui lisaväärtuse norm on teada ja lisaväärtuse suurus on antud, siis ei väljenda kasuminorm midagi muud kui seda, mis ta tegelikult on: lisaväärtuse erinevat mõõtmist, tema mõõtmist kogukapitali väärtusega, mitte aga selle kapitaliosa väärtusega, millest ta — selle kapitaliosa töö vastu vahetamise kaudu — otseselt tekib. Kuid tegelikkuses (s. o. nähtuste maailmas) on lugu ümberpöördult. Lisaväärtus on antud, kuid ta on antud ülejäägina, mille võrra kauba müügihind ületab kauba tootmise kulusid; sealjuures jääb saladuseks, kust see ülejääk tuleb, — kas töö ekspluateerimisest tootmisprotsessis, ostjate tüssamisest ringlemisprotsessis või neist mõlemast. Edasi: on antud selle ülejäägi ja kogukapitali väärtuse suhe ehk kasuminorm. Väga tähtis ja loomulik on välja arvutada, kuidas see ülejääk — nimelt müügihinna ülejääk tootmiskuludega võrreldes — suhtub avansseeritud kogukapitali väärtusesse, sest selle väljaarvutamisega leitakse tõepoolest arvuline suhe, milles kasvab kogukapitali väärtus, s. o. leitakse kapitali väärtuse kasvu aste. Kui lähtuda sellest kasuminormist, siis ei saa järelikult kuidagi tuletada spetsiifilist suhet ülejäägi ja palgaks kulutatud kapitaliosa vahel. Ühes järgmistest peatükkidest me näeme, kui naljakaid vigureid teeb Malthus, püüdes selgitada sel teel lisaväärtuse saladust, lisaväärtuse ja muutuva kapitaliosa spetsiifilise suhte saladust. Kasuminorm kui niisugune osutab pigemini sellele, et ülejäägi ja oma suuruselt võrdsete kapitaliosade suhe on ühesugune, sest kapital ei ilmuta sellest seisukohast vaadates üldse mingeid sisemisi erinevusi peale erinevuse põhikapitali ja käibekapitali vahel. Kuid seegi erinevus ilmneb ainult sellepärast, et ülejääki arvutatakse kahesugusel viisil. Nimelt, esiteks, lihtsa suurusena: ülejäägina tootmiskuludega võrreldes. Selles esimeses ülejäägi vormis läheb tootmiskulude hulka kogu käibekapital, kuna põhikapitalist läheb nende hulka ainult kulumine. Edasi, teiseks: selle väärtuse-ülejäägi ja kogu avansseeritud kapitali väärtuse suhtena. Siin sisaldab arvutus kogu põhikapitali väärtust täpselt niisamuti kui käibekapitali väärtust. Käibekapital sisaldub seega arvutuses mõlemal korral ühesugusel viisil, kuna põhikapital sisaldub selles ühel juhul erineval viisil, teisel juhul samasugusel viisil kui käibekapital. Niisiis sunnib erinevus käibekapitali ja põhikapitali vahel end siin ainsa erinevusena peale.

Kui ülejääk, Hegeli keelt rääkides, reflekteerub kasuminormist iseendasse ehk, teisiti öeldes, kui kasuminorm iseloomustab lähemalt ülejääki, siis esineb ülejääk järelikult sellise ülejäägina, mida

kapital üle omaenda väärtuse toodab igal aastal või teatud kindla ringlusperioodi jooksul.

Sellepärast, kuigi kasuminorm erineb arvuliselt lisaväärtuse normist, lisaväärtus ja kasum aga on tegelikult üks ja seesama ning on võrdsed ka arvuliselt, on kasum ikkagi lisaväärtuse muundunud vorm, milles lisaväärtuse päritolu ja ta olemise [Dasein] saladus on looritatud ning varjutatud. Tõepoolest, kasum on lisaväärtuse avaldumise vorm, kusjuures lisaväärtus tuleb alles analüüsi kaudu kasumist välja koorida. Lisaväärtuses on kapitali ja töö suhe paljastatud; kapitali ja kasumi omavahelises suhtes — s. o. kapitali ja lisaväärtuse suhtes, kus lisaväärtus esineb ühelt poolt ringlemisprotsessis realiseeritud ülejäägina kauba tootmise kuludega võrreldes, teiselt poolt aga ülejäägina, mis on lähemalt määratletav tema ja kogukapitali suhte kaudu — esineb *kapital kui suhe iseendaga,* kui suhe, milles kapital kui esialgne väärtussumma erineb uuest väärtusest, mille ta ise on loonud. Teatakse, et selle uue väärtuse toodab kapital ajal, kui ta läbib tootmisprotsessi ja ringlemisprotsessi. Kuidas see aga toimub — see on nüüd müstifitseeritud ja näib, et see tuleneb kapitali enda varjatud omadustest.

Mida kaugemale me jälgime kapitali väärtuse kasvu protsessi, seda enam müstifitseerub kapitalistlik suhe ja seda vähem selgub tema sisemise organismi saladus.

Selles raamatu osas on kasuminorm arvuliselt erinev lisaväärtuse normist; seevastu kasumit ja lisaväärtust käsitletakse siin kui üht ja sedasama arvulist suurust, ainult erinevas vormis. Järgmises osas me näeme, kuidas nad teineteisest veelgi rohkem eemalduvad ja kuidas kasum esineb lisaväärtusest ka arvuliselt erineva suurusena.

KOLMAS PEATÜKK

KASUMINORMI JA LISAVÄÄRTUSE NORMI VAHEKORD

Nagu eelmise peatüki lõpul on öeldud, eeldame siin ja üldse kogu selles esimeses osas, et antud kapitali kohta tulev kasumisumma võrdub kogu lisaväärtuse summaga, mis toodetakse selle kapitali abil antud ringlusperioodi jooksul. Niisiis jätame esialgu kõrvale asjaolu, et ühelt poolt see lisaväärtus jaguneb mitmesugusteks alavormideks: kapitaliprotsendiks, maarendiks, maksudeks jne., ja et teiselt poolt ta ei lange enamikul juhtudel ühte kasumiga sel kujul, nagu ta omastatakse üldise keskmise kasuminormi tõttu, millest meil tuleb juttu teises osas.

Kuivõrd eeldatakse, et kasum on kvantitatiivselt võrdne lisaväärtusega, määravad tema suuruse ja kasuminormi suuruse lihtsate arvsuuruste vahekorrad, kusjuures need arvsuurused on iga kord antud või neid saab igal üksikul juhul kindlaks määrata. Uurimine toimub seega kõigepealt puhtakujulise matemaatika valdkonnas.

Me jätame alles esimeses ja teises raamatus kasutatud tähistused. Kogukapital C jaguneb püsivkapitaliks c ja muutuvkapitaliks v ning toodab lisaväärtust m. Selle lisaväärtuse ja avansseeritud muutuvkapitali suhte, järelikult $\frac{m}{v}$, me nimetame lisaväärtuse normiks ja tähistame ta m'-iga. Seega on $\frac{m}{v} = m'$ ja järelikult $m = m'v$. Kui me ei sea seda lisaväärtust suhtesse muutuvkapitaliga, vaid kogukapitaliga, siis nimetatakse seda lisaväärtust kasumiks (p), kuna lisaväärtuse m ja kogukapitali C suhet, järelikult $\frac{m}{C}$, nimetatakse kasuminormiks p'. Me saame niiviisi:

$$p' = \frac{m}{C} = \frac{m}{c+v};$$

kui me paneme m-i asemele ta eespool leitud suuruse $m'v$, siis saame:

$$p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v},$$

milline võrrand on väljendatav ka järgmise proportsioonina:

$$p' : m' = v : C;$$

kasuminorm suhtub lisaväärtuse normisse nagu muutuvkapital kogukapitalisse.

Sellest proportsioonist järeldub, et p', kasuminorm, on alati väiksem kui m', lisaväärtuse norm, sest v, muutuvkapital, on alati väiksem kui C, s. o. $v+c$, muutuvkapitali ja püsivkapitali summa; ainsaks erandiks on praktiliselt võimatu juhus, kus $v=C$, kus järelikult kapitalist ei avansseeri mingit püsivkapitali, mingeid tootmisvahendeid, vaid ainult palga.

Meie uurimuses tuleb aga veel tähele panna rida teisi tegureid, mille mõju c, v ja m-i suurusele on määrava tähtsusega ning mis väärivad seepärast põgusat vaatlemist.

Esiteks: *raha väärtus.* Võime eeldada, et see on kõikjal konstantne.

Teiseks: *käive.* Selle teguri jätame esialgu täiesti kõrvale, sest tema mõju kasuminormile käsitletakse eraldi ühes järgnevas peatükis. {Ette rutates selgitame siinkohal ainult üht punkti, nimelt seda, et valem $p'=m'\frac{v}{C}$ on ainult siis täiesti õige, kui meil on ainult *üks* muutuvkapitali käive, et me aga võime teha selle valemi kehtivaks ka aastakäibe kohta, kui me asendame m'-i, lihtsa lisaväärtuse-normi, $m'n$-iga, lisaväärtuse aastanormiga, kusjuures n tähendab muutuvkapitali käivete arvu ühe aasta jooksul (vt. II raamat, XVI ptk., 1). — *F. E.*}

Kolmandaks tuleb tähele panna *töötootlikkust,* mille mõju lisaväärtuse normile on üksikasjaliselt käsitletud I raamatu IV osas. Kuid peale selle võib töötootlikkus avaldada ka otsest mõju kasuminormile, vähemalt üksiku kapitali omale, kui see üksik kapital, nagu nägime I raamatus, X ptk., lk. 280—281 [*K. Marx,* «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 277—278], töötab ühiskondlikust keskmisest kõrgema tootlikkusega, annab oma produkte samasuguste kaupade ühiskondlikust keskmisest väärtusest madalama väärtusega ning realiseerib niiviisi lisakasumit. Selle juhuse jätame aga siinkohal veel kõrvale, sest selles raamatu osas me lähtume ikka veel eeldusest, et kaubad toodetakse ühiskondlikult normaalsetes tingimustes ja müüakse vastavalt nende väärtusele. Me lähtume järelikult igal üksikul juhul eeldusest, et töötootlikkus jääb konstantseks. Tõepoolest: teatud tööstusharusse mahutatud kapitali väärtuseline struktuur, s. o. kindel vahekord muutuvkapitali ja püsivkapitali vahel, väljendab iga kord kindlat töötootlikkuse astet. Niisiis, kui see vahekord ei muutu püsivkapitali aineliste koostisosade väärtuse lihtsa muutumise või palga muutumise tõttu, vaid mõnel muul põhjusel, siis peab ka töötootlikkus muutunud olema; sellepärast võime üsna sageli näha, et muutused, mis leiavad aset tegurites c, v ja m, eeldavad samal ajal ka töötootlikkuse muutusi.

Sama käib ka ülejäänud kolme teguri: *tööpäeva pikkuse, töö intensiivsuse ja palga* kohta. Nende mõju lisaväärtuse massile ning normile on üksikasjaliselt uuritud esimeses raamatus. Seega on mõistetav, et kui me lähtumegi asja lihtsustamiseks alati eeldusest, et need kolm tegurit jäävad konstantseks, siis võivad v ja m-iga toimuvad muutused sellegipärast eeldada muutusi nende kolme, v-d ja m-i määrava momendi suuruses. Siinkohal tuleb vaid lühidalt meenutada, et palga mõju lisaväärtuse suurusele ja lisaväärtuse normi kõrgusele on vastupidine sellele mõjule, mida neile avaldavad tööpäeva pikkus ja töö intensiivsus; et-palga tõus vähendab lisaväärtust, kuna tööpäeva pikenemine ja töö intensiivsuse tõus lisaväärtust suurendavad.

Oletame näiteks, et kapital 100 toodab 20 töölisega lisaväärtuse 20, kusjuures töö on kümnetunniline ja nädalapalk on kokku 20. Me saame siis:

$$80_c+20_v+20_m;\ m'=100\%,\ p'=20\%.$$

Kui tööpäev pikeneb ilma palga tõusuta 15-le tunnile, siis kogu uus väärtus, mida 20 töölist toodavad, suureneb nüüd 40-lt 60-le ($10:15=40:60$); et v, makstav palk, on endine, siis tõuseb lisaväärtus 20-lt 40-le ja meil on:

$$80_c+20_v+40_m;\ m'=200\%,\ p'=40\%.$$

Kui, teiselt poolt, palk langeb kümnetunnilise töö puhul 20-lt 12-le, siis on meil, nagu alguseski, uus toodetud koguväärtus 40, mis aga nüüd teisiti jaguneb: v langeb 12-le ning jätab m-ile ülejäänud 28. Meil on seega:

$$80_c+12_v+28_m;\ m'=233^1/_3\%;\ p'=\frac{28}{92}=30^{10}/_{23}\%.$$

Me näeme järelikult, et nii tööpäeva pikenemine (või vastav töö intensiivsuse tõus) kui ka palga langus suurendavad lisaväärtuse massi ning seepärast ka lisaväärtuse normi; ümberpöördult, palga tõus muudel võrdsetel tingimustel vähendaks lisaväärtuse normi. Niisiis, kui v kasvab palga tõusu tõttu, siis ei väljenda see suuremat töö hulka, vaid ainult suurema tasu maksmist teatud tööhulga eest; m' ja p' ei tõuse, vaid langevad.

Sellest on juba näha, et tööpäev, töö intensiivsus ja palk ei või muutuda, kui üheaegselt ei muutu v ja m ning nende suhe, niisiis ka p', m-i suhe $c+v$-ga, s. o. kogukapitaliga; selge on seegi, et m-i ja v suhte muutused eeldavad samuti, et kolmest ülalnimetatud töötingimusest muutub vähemalt üks.

Sellest nähtubki muutuvkapitali eriline orgaaniline suhe kogukapitali liikumisega ja tema väärtuse kasvuga, samuti muutuvkapitali erinevus püsivkapitalist. Kuivõrd asi puutub väärtuse moodustamisse, on püsivkapital tähtis ainult selle väärtuse tõttu, mis

tal on; sealjuures on väärtuse moodustamise seisukohalt täiesti ükskõik, kas 1500 naelsterlingi suurune püsivkapital kujutab endast 1500 tonni rauda, näiteks hinnaga 1 naelsterling tonn, või 500 tonni rauda 3 naelsterlingit tonn. Tegelike ainete hulgal, mida püsivkapitali väärtus esindab, pole väärtuse moodustamise ja kasuminormi seisukohalt mingisugust tähtsust; kasuminorm muutub sellele väärtusele vastupidises suunas, ükskõik milline olekski püsivkapitali väärtuse suurenemise või vähenemise suhe nende aineliste tarbimisväärtuste massiga, mida püsivkapital esindab.

Hoopis teisiti on lugu muutuvkapitaliga. Esmajärjekorras ei ole siin tähtis see väärtus, mis muutuvkapitalil on, ei ole tähtis see töö, mis muutuvkapitalis on asjastatud, vaid see väärtus kui lihtne indeks, mis näitab kogu tööd, mida muutuvkapital liikuma paneb ja mida ta ei väljenda; vahe, mis on olemas kogu selle töö ja muutuvkapitalis eneses väljendatud töö, seega tasulise töö vahel, — see vahe ehk lisaväärtust loov osa kogu sellest tööst on nimelt seda suurem, mida väiksem on muutuvkapitalis eneses sisalduv töö. Oletame, et 10-tunniline tööpäev võrdub kümne šillingiga = kümne margaga. Kui vajalik töö, mis asendab palka ja järelikult muutuvkapitali, = 5 tunniga = 5 šillingiga, siis lisatöö = 5 tunniga ja lisaväärtus = 5 šillingiga; kui vajalik töö = 4 tunniga = 4 šillingiga, siis lisatöö = 6 tunniga ja lisaväärtus = 6 šillingiga.

Niisiis, kui muutuvkapitali väärtuse suurus lakkab olemast muutuvkapitali poolt liikumapandud töömassi indeks ja kui muutub koguni selle indeksi määr, siis muutub lisaväärtuse norm samal ajal vastupidises suunas, pöördvõrdeliselt.

Nüüd asume rakendama mitmesugustele võimalikele juhtumitele ülaltoodud võrrandit, mis väljendab kasuminormi $p' = m' \frac{v}{C}$. Muudame üksteise järel avalduse $m' \frac{v}{C}$ üksikute tegurite suurust ja määrame kindlaks nende muutuste mõju kasuminormile. Me saame niiviisi mitmesugused juhtumite read; nendes juhtumites me võime näha kas ühe ja sellesama kapitali tegevustingimuste üksteisele järgnevaid muutusi või siis näha neis erinevaid, üheaegselt üksteise kõrval eksisteerivaid kapitale, mida võetakse võrdluseks, — näiteks mitmesuguste tööstusharude või mitmesuguste maade kapitale. Sellepärast, kui mõnede meie näidete käsitamine ühe ja sellesama kapitali ajaliselt üksteisele järgnevate seisunditena tundub olevat kunstlik või praktiliselt võimatu, siis langeb see vastuväide ära, kui me käsitame neid näiteid sõltumatute kapitalide võrdlemisena.

Niisiis, me jaotame korrutise $m' \frac{v}{C}$ tema kaheks teguriks m' ja $\frac{v}{C}$; esiteks vaatleme m'-i kui konstantset suurust ja uurime murru

$\frac{v}{C}$ võimalike muutuste mõju; siis oletame, et murd $\frac{v}{C}$ on konstantne suurus ja laseme m'-il läbi teha võimalikud muutused; lõpuks oletame, et kõik tegurid muutuvad ning ammendame niiviisi kõik juhtumid, milledest saab tuletada kasuminormisse puutuvaid seadusi.

I. m' ei muutu, $\frac{v}{C}$ muutub

Selle juhtumi kohta, mis hõlmab mitu erijuhtumit, võib koostada üldise valemi. Kui meil on kaks kapitali C ja C_1 vastavate muutuvate koostisosadega v ja v_1, mõlemale kapitalile ühise lisaväärtuse normiga m' ja kasuminormidega p' ja p'_1, siis on:

$$p' = m' \frac{v}{C};\ p'_1 = m' \frac{v_1}{C_1}.$$

Kui me nüüd määrame kindlaks C ja C_1 vahelise suhte, samuti v ja v_1 vahelise suhte, näiteks oletades, et murru $\frac{C_1}{C}$ suurus $= E$, murru $\frac{v_1}{v}$ suurus aga $= e$, siis $C_1 = EC$ ja $v_1 = ev$. Asetades eelmisesse võrrandisse selliselt saadud p'_1, C_1 ja v_1 asendussuurused, saame:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}.$$

Eelmisest kahest võrrandist võime aga tuletada veel ühe valemi, kui me muudame need võrrandid järgmiseks proportsiooniks:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C_1} = \frac{v}{C} : \frac{v_1}{C_1}.$$

Et murru suurus ei muutu, kui lugeja ja nimetaja korrutada või jagada ühe ja sellesama arvuga, siis võime taandada $\frac{v}{C}$ ja $\frac{v_1}{C_1}$ protsentarvudele, s. o. eeldada, et nii C kui $C_1 = 100$. Siis on meil $\frac{v}{C} = \frac{v}{100}$ ja $\frac{v_1}{C_1} = \frac{v_1}{100}$; ülaltoodud proportsioonis võime ära jätta nimetajad ning saame:

$$p' : p'_1 = v : v_1 \text{ ehk:}$$

kahel meelevaldselt võetud kapitalil, mis funktsioneerivad võrdse lisaväärtuse normiga, suhtuvad kasuminormid teineteisesse nagu muutuvad kapitaliosad, mis on väljendatud protsentides vastavatest tervetest kapitalidest.

Need kaks valemit hõlmavad kõik $\frac{v}{C}$ muutumise juhtumid.

Enne kui uurida neid juhtumeid üksikult, teeme veel ühe märkuse. Et C on c ja v, püsivkapitali ja muutuvkapitali summa, ja

et lisaväärtuse normi, nagu kasuminormigi, väljendatakse tavaliselt protsentides, siis on üldse kohane võrdsustada summat $c+v$ samuti sajaga, s. o. väljendada c-d ja v-d protsentides. Kasuminormi — tõsi küll, mitte kasumi massi — kindlaksmääramiseks on ükskõik, kas me ütleme: 15 000 ühiku suurune kapital, selle hulgas 12 000 püsivkapitali ja 3000 muutuvkapitali, toodab 3000 ühiku suuruse lisaväärtuse; või taandame selle kapitali protsentidele:

$$\begin{aligned} 15\,000\,C &= 12\,000_c + 3000_v (+ 3000_m) \\ 100\,C &= \quad 80_c + \quad 20_v (+ \quad 20_m). \end{aligned}$$

Mõlemal korral on lisaväärtuse norm $m' = 100\%$, kasuminorm = = 20%.

Samuti on lugu siis, kui me võrdleme teineteisega kaht kapitali, näiteks võrdleme eelmise kapitaliga üht teist kapitali:

$$\begin{aligned} 12\,000\,C &= 10\,800_c + 1200_v (+ 1200_m) \\ 100\,C &= \quad 90_c + \quad 10_v (+ \quad 10_m), \end{aligned}$$

kus mõlemal korral $m' = 100\%$, $p' = 10\%$ ja kus eelmise kapitaliga võrdlemine on protsendilises vormis palju ülevaatlikum.

Kui seevastu on tegemist muutustega, mis toimuvad ühe ja sellesama kapitaliga, siis kõlbab protsendiline vorm vaid harva kasutada, sest ta varjab need muutused peaaegu alati ära. Kui kapital läheb üle protsendiliselt vormilt:

$$80_c + 20_v + 20_m$$

protsendilisele vormile:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

siis sellest ei nähtu, kas muutunud protsendiline struktuur $90_c + 10_v$ on tekkinud v absoluutse vähenemise või c absoluutse suurenemise või mõlema tõttu. Selleks peavad meil olema absoluutsed arvsuurused. Kuid järgnevate üksikute muutusejuhtumite uurimisel on kõige tähtsam see, kuidas need muutused on toimunud: kas $80_c + 20_v$ muutus $90_c + 10_v$-ks sellepärast, et näiteks $12\,000_c + 3000_v$ muutusid püsivkapitali suurenedes ja muutuvkapitali samaks jäädes $27\,000_c + 3000_v$-ks (protsentides $90_c + 10_v$), või omandasid nad selle vormi muutuvkapitali vähenedes ja püsivkapitali samaks jäädes, s. o. selle tõttu, et neist sai $12\,000_c + 1333^1/_{3v}$ (protsentides samuti $90_c + 10_v$), või, lõpuks, mõlema liidetava muutumise tõttu, näiteks $13\,500_c + 1500_v$ (protsentides jällegi $90_c + 10_v$). Kõiki neid

juhtumeid tulebki meil järgemööda uurida, mistõttu meil tuleb loobuda protsendilise vormi mugavustest või tuleb kasutada seda alles teises järjekorras.

1) *m′ ja C ei muutu, v muutub*

Kui *v* muudab oma suurust, siis võib *C* ainult sellepärast muutumata jääda, et *C* teine koostisosa, nimelt püsivkapital *c*, muudab oma suurust niisama suure summa võrra kui *v*, kuid vastupidises suunas. Kui *C* on esialgselt $= 80_c + 20_v = 100$, seejärel aga *v* väheneb 10-ni, siis võib *C* ainult sel tingimusel olla edasi $= 100$, kui *c* suureneb 90-ni; $90_c + 10_v = 100$. Üldiselt öeldes: kui *v* muutub suuruseks $v \mp d$ ehk *d* võrra suurenenud või vähenenud *v*-ks, siis käesoleva juhtumi tingimuste täitmiseks peab *c* muutuma suuruseks $c \mp d$, s. o. peab muutuma sama summa võrra, kuid vastupidises suunas.

Täpselt niisamuti siis, kui lisaväärtuse norm *m′* jääb samaks, muutuvkapital *v* aga muutub, peab lisaväärtuse mass *m* muutuma, sest $m = m'v$, üks *m′v* teguritest aga, nimelt *v*, omandab erineva suuruse.

Meie juhtumi eeldused annavad, peale esialgse võrrandi

$$p' = m' \frac{v}{C},$$

v muutumise kaudu teise võrrandi:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{C},$$

kus *v* on üle läinud v_1-ks, leida aga tuleb p'_1, sellest tekkiv muutunud kasuminorm.

See leitakse järgmise proportsiooni kaudu:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C} = v : v_1.$$

Ehk: kui lisaväärtuse norm ja kogukapital ei muutu, siis suhtub esialgne kasuminorm muutuvkapitali muutumise tõttu tekkinud kasuminormisse nii, nagu esialgne muutuvkapital suhtub muutunud muutuvkapitalisse.

Kui kapital oli esialgselt, nagu eespool:

I. $15\,000\,C = 12\,000_c + 3000_v$ $(+ 3000_m)$, nüüd aga on:

II. $15\,000\,C = 13\,000_c + 2000_v$ $(+ 2000_m)$, siis on *C* mõlemal korral $= 15\,000$ ja $m' = 100\%$, kuna kasuminorm I, 20%, suhtub kasuminormisse II, $13^1/_3\%$-sse, nagu muutuvkapital I, 3000, suhtub muutuvkapitalisse II, 2000-sse, järelikult $20\% : 13^1/_3\% = 3000 : 2000$.

Muutuvkapital võib kas suureneda või väheneda. Võtkem kõigepealt selline näide, kus muutuvkapital suureneb. Oletagem, et kapitalil on järgmine esialgne struktuur ja et ta funktsioneerib järgmiselt:

I. $100_c+20_v+10_m$; $C=120$, $m'=50\%$, $p'=8^1/_3\%$.

Muutuvkapital tõusku nüüd 30-ni; siis peab püsivkapital eelduse kohaselt langema 100-lt 90-le, et kogukapital oleks endiselt = 120. Ühesuguse, 50 protsendi suuruse lisaväärtuse normi puhul peab toodetav lisaväärtus tõusma 15-le. Meil on järelikult:

II. $90_c+30_v+15_m$; $C=120$, $m'=50\%$, $p'=12^1/_2\%$.

Lähtugem kõigepealt eeldusest, et palk ei ole muutunud. Siis peavad teised lisaväärtuse normi tegurid — tööpäev ja töö intensiivsus — samuti jääma endiseks. Järelikult võib v suurenemisel (20-lt 30-le) ainult see tähendus olla, et rakendatakse poole võrra rohkem töölisi. Kogu nende poolt toodetud uus väärtus suureneb siis samuti poole võrra, 30-lt 45-le, ja jaotub nagu varemgi $^2/_3$ ulatuses palgale ja $^1/_3$ ulatuses lisaväärtusele. Kuid üheaegselt tööliste arvu suurenemisega langes püsivkapital, tootmisvahendite väärtus, 100-lt 90-le. Järelikult on meil tegemist juhtumiga, kus langev töötootlikkus on seotud püsivkapitali samaaegse vähenemisega; kas see juhtum on majanduslikult võimalik?

Põllumajanduses ja hankivas tööstuses, kus oleks kerge mõista töötootlikkuse langust ja sellepärast ka rakendatud tööliste arvu suurenemist, on see protsess — kapitalistliku tootmise piirides ja selle baasil — seotud püsivkapitali suurenemisega, mitte aga ta vähenemisega. Isegi siis, kui ülalnimetatud c vähenemine oleks tingitud lihtsast hinna langusest, saaks üksik kapital ainult täiesti erakordsetel tingimustel üle minna I-lt II-le. Kuid kahe sõltumatu kapitali puhul, mis on mahutatud eri maades või põllumajanduse või hankiva tööstuse eri harudesse, ei oleks midagi imestada, kui ühel juhtumil rakendataks rohkem töölisi (seepärast ka suuremat muutuvkapitali), kes töötaksid vähem väärtuslike või vähema hulga tootmisvahenditega kui teisel juhtumil.

Kui me aga loobume eeldusest, et palk ei muutu, ja seletame muutuvkapitali tõusu 20-lt 30-le sellega, et palk tõuseb poole võrra, siis on meil tegemist hoopis teistsuguse juhtumiga. Sama tööliste arv — näiteks 20 töölist — töötab edasi niisama suure või tähtsusetul määral vähenenud tootmisvahendite hulgaga. Kui tööpäev jääb endiseks, näiteks 10 tundi, siis jääb kogu toodetav uus väärtus samuti endiseks: see on nagu varemgi = 30. Kuid need 30 tarvitatakse tervenisti selleks, et asendada 30-line avansseeritud muutuvkapital; lisaväärtus oleks kadunud. Me eeldasime aga, et

lisaväärtuse norm ei muutu, et ta järelikult jääb, nagu I juhtumil, 50 protsendi suuruseks. See on võimalik vaid siis, kui tööpäev pikeneb poole võrra, 15-le tunnile. 20 töölist toodaksid siis 15 tunniga 45-lise koguväärtuse ja kõik tingimused oleksid täidetud:

$$\text{II. } 90_c+30_v+15_m;\ C=120,\ m'=50\%,\ p'=12^1/_2\%.$$

Sellel juhtumil ei vaja need 20 töölist rohkem töövahendeid, tööriistu, masinaid jne. kui I juhtumil; tuleks ainult toormaterjali või abimaterjalide hulka suurendada poole võrra. Nende materjalide hinna languse korral oleks seega meie eeldustele vastav üleminek I-lt II-le majanduslikult üsna tõenäoline isegi üksiku kapitali puhul. Kapitalist aga saaks suurema kasumi näol vähemalt osalistki hüvitust selle kahju eest, mida ta oma püsivkapitali väärtuse languse tõttu saada võiks.

Oletame nüüd, et muutuvkapital ei suurene, vaid väheneb. Sel juhul tarvitseb meil ainult ümber pöörata oma eelmise näite, võtta II esialgse kapitalina ja minna II-lt üle I-le.

II. $90_c+30_v+15_m$ muutub siis

I. $100_c+20_v+10_m$-ks, ja on selge, et see ümberpaigutus ei muuda kõige vähemalgi määral neid tingimusi, mis reguleerivad vastavaid kasuminorme ja nende vastastikust suhet.

Kui v langeb 30-lt 20-le sellepärast, et koos püsivkapitali kasvamisega langeb rakendatud tööliste arv $^1/_3$ võrra, siis on meil siin tegemist normaalse juhtumiga kaasaegses tööstuses: töötootlikkus tõuseb, väiksem arv töölisi tuleb toime suurema tootmisvahendite hulgaga. Et see liikumine on paratamatult seotud kasuminormi üheaegse langemisega, seda näeme selle raamatu kolmandas osas.

Kui aga v langeb 30-lt 20-le sellepärast, et rakendatakse küll endist tööliste arvu, kuid madalama palgaga, siis oleks muutumatu tööpäeva puhul kogu uus toodetav väärtus endiselt $= 30_v+ +15_m=45$; et v langes 20-le, siis suureneks lisaväärtus 25-le ja lisaväärtuse norm tõuseks 50 protsendilt 125 protsendile, mis oleks meie eeldusega vastuolus. Meie juhtumi tingimuste säilitamiseks on tarvis, et lisaväärtus, mille norm on 50 protsenti, vastupidi, langeks 10-le, et järelikult kogu uus toodetav väärtus väheneks 45-lt 30-le; see aga on võimalik ainult tööpäeva lühenemise puhul $^1/_3$ võrra. Siis on meil, nagu eespool:

$$100_c+20_v+10_m;\ m'=50\%,\ p'=8^1/_3\%.$$

Pole muidugi vaja mainida, et praktikas ei saakski olla sellist tööaja lühenemist samaaegse palgalangusega. Muide, see pole ka oluline. Kasuminorm on mitme muutuja funktsioon ja kui me

tahame teada, kuidas need muutujad mõjuvad kasuminormile, siis peame järgemööda uurima, kuidas mõjub igaüks neist omaette võetuna, — ükskõik, kas selline isoleeritud mõju ühe ja sellesama kapitali suhtes on või ei ole majanduslikult võimalik.

2) *m′ ei muutu, v muutub, C muutub v muutumise tõttu*

See juhtum erineb eelmisest ainult astme poolest. *c* jääb siin konstantseks, selle asemel et väheneda või suureneda sel määral, kuidas *v* suureneb või väheneb. Kuid tänapäeva suurtööstuse ja põllumajanduse tingimustes kujutab muutuvkapital endast vaid suhteliselt väikest osa kogukapitalist, mistõttu viimase vähenemine või kasv, kuivõrd nad on tingitud muutuvkapitali muutustest, on samuti suhteliselt väikesed. Kui me lähtume jälle kapitalist:

$$\text{I. } 100_c+20_v+10_m;\ C=120,\ m'=50\%,\ p'=8\,{}^1/_3\%,$$

siis muutuks see näiteks järgmiseks kapitaliks:

$$\text{II. } 100_c+30_v+15_m;\ C=130,\ m'=50\%,\ p'=11\,{}^7/_{13}\%.$$

Vastupidist juhtumit, kus muutuvkapital väheneks, saaks jällegi illustreerida ümberpöördud üleminekuga II-lt I-le.

Majanduslikud tingimused oleksid oluliselt samad kui eelnenud juhtumil ning ei vaja seepärast teistkordset käsitlemist. Üleminek I-lt II-le eeldab töötootlikkuse vähenemist poole võrra; et toime tulla 100_c-ga, vajatakse II-s poole võrra rohkem tööd kui I-s. Seda juhtumit võib kohata põllumajanduses.[9]

Kui aga eelmisel juhtumil jäi kogukapital muutumata selle tõttu, et püsivkapital muutus muutuvkapitaliks või ümberpöördult, siis toimub siin muutuva osa suurenemise puhul täiendava kapitali sidumine, muutuva osa vähenemise puhul aga seni rakendatud kapitali vabanemine.

3) *m′ ja v ei muutu, c ning sellepärast ka C muutuvad*

Sellel juhtumil muutub võrrand:

$$p'=m'\frac{v}{C}\ \text{võrrandiks:}\ p'_1=m'\frac{v}{C_1}$$

ning viib tegurite mõlemapoolse mahatõmbamise teel proportsioonile:

$$p'_1 : p' = C : C_1;$$

[9] Käsikirjas seisab siinkohal: «Uurida hiljem, milline on selle juhtumi seos maarendiga.»

kui lisaväärtuse normid on võrdsed ja muutuvad kapitaliosad on võrdsed, siis on kasuminormid pöördvõrdelised kogukapitalide suurusega.

Kui meil on näiteks kolm kapitali või ühe ja sellesama kapitali kolm erisugust seisundit:

I. $80_c+20_v+20_m$; $C=100$, $m'=100\%$, $p'=20\%$;
II. $100_c+20_v+20_m$; $C=120$, $m'=100\%$, $p'=16^2/_3\%$;
III. $60_c+20_v+20_m$; $C=80$, $m'=100\%$, $p'=25\%$, siis saame järgmised proportsioonid:

$$20\% : 16^2/_3\% = 120 : 100 \text{ ja } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

Varem antud üldvalem $\frac{v}{C}$ muutuste kohta, kui m' on konstantne, oli järgmine:

$p'_1=m'\frac{ev}{EC}$; nüüd aga saab sellest valem: $p'_1=m'\frac{v}{EC}$, sest v ei muutu, nii et tegur $e=\frac{v_1}{v}$ on siin $=1$.

Et $m'v=m$, lisaväärtuse mass, ja et m' ja v jäävad konstantseks, siis jätab C muutumine ka m-i puutumata; lisaväärtuse mass jääb niisama suureks, kui ta enne seda muutumist oli.

Kui c langeks nullini, siis oleks $p'=m'$, kasuminorm oleks võrdne lisaväärtuse normiga.

Põhjuseks, miks c muutub, võib olla kas püsivkapitali aineliste elementide lihtne väärtuse muutumine või kogukapitali tehnilise struktuuri muutumine, seega töötootlikkuse muutumine vastavas tootmisharus. Viimasel juhul oleks lugu nii, et suurtööstuse ja põllumajanduse arenemise tõttu tõusev ühiskondliku töö tootlikkus tingiks (ülaltoodud näites) ülemineku järgmises järjekorras: III-lt I-le ja I-lt II-le. Töö hulk, mille eest makstakse 20 ja mis toodab väärtuse 40, tuleks kõigepealt toime töövahendite hulgaga, mille väärtus on 60; tõusva tootlikkuse ja muutumatu väärtuse puhul kasvaks juba rakendatud töövahendite hulk esiteks 80-le, seejärel 100-le. Vastupidine järjekord tingiks langeva tootlikkuse: seesama töö hulk suudaks liikuma panna vähem tootmisvahendeid, tootmine väheneks, nagu see võib juhtuda põllumajanduses, mäetööstuses jne.

Püsivkapitali kokkuhoid tõstab ühelt poolt kasuminormi, teiselt poolt aga vabastab kapitali ning on järelikult kapitalistile tähtis. Hiljem uurime lähemalt seda punkti; samuti uurime lähemalt seda mõju, mida avaldavad püsivkapitali elementide hinna muutused, eriti toorainete osas.

Siin on jällegi näha, et püsivkapitali muutumine mõjutab ühesuguselt kasuminormi, ükskõik, kas see muutumine on esile kutsutud c aineliste koostisosade suurenemisest või vähenemisest või siis nende väärtuse lihtsast muutumisest.

4) *m' ei muutu, v, c ja C muutuvad*

Sel juhtumil jääb jõusse endine muutunud kasuminormi üldvalem:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}.$$

Sellest järeldub, et muutumatu lisaväärtuse-normi puhul:

a) Kasuminorm langeb, kui E on suurem kui e, s. o. kui püsivkapital suureneb sellisel viisil, et kogukapital kasvab suhteliselt kiiremini kui muutuvkapital. Kui kapital läheb üle struktuurilt $80_c+20_v+20_m$ struktuurile $170_c+30_v+30_m$, siis on m' endiselt = $=100\%$, kuid $\frac{v}{C}$ langeb $\frac{20}{100}$-lt $\frac{30}{200}$-le, hoolimata sellest, et nii v kui ka C on suurenenud, ja kasuminorm langeb vastavalt 20 protsendilt 15 protsendile.

b) Kasuminorm jääb muutumatuks ainult siis, kui $e=E$, s. o. kui murd $\frac{v}{C}$, olles näiliselt muutunud, säilitab endise suuruse, s. o. kui lugeja ja nimetaja korrutatakse või jagatakse ühe ja sellesama arvuga. Struktuuridel $80_c+20_v+20_m$ ja $160_c+40_v+40_m$ on silmanähtavalt üks ja seesama kasuminorm, 20%, sest m' on endiselt 100%, kuna $\frac{v}{C} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ on mõlemas näites ühesuurune.

c) Kasuminorm tõuseb, kui e on suurem kui E, s. o. kui muutuvkapital kasvab suhteliselt kiiremini kui kogukapital. Kui struktuur $80_c+20_v+20_m$ muutub struktuuriks $120_c+40_v+40_m$, siis tõuseb kasuminorm 20 protsendilt 25 protsendile, sest m' ei ole muutunud, $\frac{v}{C} = \frac{20}{100}$ aga on suurenenud $\frac{40}{160}$-le, ühelt viiendikult ühele neljandikule.

Kui v ja C muutuvad samas suunas, siis võime kujutada seda muutumist selliselt, nagu muutuksid mõlemad suurused teatud piirini ühesuguses proportsioonis, nii et $\frac{v}{C}$ jääks selle piirini muutumatuks. Selle piiri ületamisel hakkaks muutuma ainult üks neist kahest suurusest ja me oleksime niiviisi taandanud selle keerulisema juhtumi ühele eelmisele, lihtsamale juhtumile.

Kui näiteks struktuur $80_c+20_v+20_m$ läheb üle struktuuriks $100_c+30_v+30_m$, siis selle muutumise jooksul jääb v ja c suhe ning järelikult ka v ja C suhe senikaua muutumatuks, kuni jõutakse

struktuurini $100_c+25_v+25_m$. Niikaua jääb järelikult ka kasuminorm muutumatuks. Seega võime nüüd võtta $100_c+25_v+25_m$ lähtepunktiks; me leiame, et v suurenes 5 võrra, 30_v-le, mistõttu C tõusis 125-lt 130-le, ja saame niiviisi teise juhtumi: v lihtsa muutumise ja selle poolt põhjustatud C muutumise. Kasuminorm, mis esialgselt oli 20 protsenti, tõuseb 5_v lisamise tõttu $23^1/_{13}$ protsendile, kusjuures lisaväärtuse norm jääb endiseks.

Samasugune lihtsamale juhtumile taandamine võib aset leida isegi siis, kui suurused v ja C muutuksid vastassuundades. Kui me näiteks lähtuksime jälle vormist $80_c+20_v+20_m$ ja laseksime sel muutuda vormiks $110_c+10_v+10_m$, siis jääks kasuminorm senikaua endiseks, nimelt 20 protsendi suuruseks, kuni jõutakse vormini $40_c+10_v+10_m$. Seoses sellega, et sellele vahepealsele vormile lisatakse 70_c, langeb kasuminorm $8^1/_3$ protsendile. Me taandasime järelikult selle juhtumi jällegi niisugusele juhtumile, kus muutub üksainus muutuja, nimelt c.

Niisiis ei anna v, c ja C üheaegne muutumine mingeid uusi seisukohti ja viib meid lõppkokkuvõttes alati tagasi juhtumile, kus ainult üks tegur muutub.

Isegi ainus veel ülejäänud juhtum on tegelikult juba ammendatud, nimelt juhtum, kus v ja C jäävad arvuliselt niisama suureks, kuid nende aineliste elementide väärtus muutub; v tähistab siin järelikult muutunud hulka liikumapandavat tööd ja c tähistab muutunud hulka liikumapandavaid tootmisvahendeid.

Vormis $80_c+20_v+20_m$ kujutasid 20_v esialgselt 20 töölise palka, kes töötasid 10 tundi päevas. Oletame, et iga töölise palk tõuseb 1-lt $1^1/_4$-le. Siis ei ole 20_v enam kahekümne, vaid ainult kuueteistkümne töölise palk. Kui aga 20 töölist tootsid 200 töötunniga 40-lise väärtuse, siis toodavad 16 töölist 10 tunniga päevas, niisiis ühtekokku 160 töötunniga, ainult 32-lise väärtuse. Pärast 20_v mahaarvamist palgaks jääb siis 32-st lisaväärtusena järele kõigest 12; lisaväärtuse norm oleks langenud 100 protsendilt 60 protsendile. Et aga lisaväärtuse norm peab eelduse kohaselt jääma muutumatuks, siis peaks tööpäev pikenema $^1/_4$ võrra, 10 tunnilt $12^1/_2$ tunnile; kui 20 töölist, töötades 10 tundi päevas = 200 töötundi, toodavad 40-lise väärtuse, siis 16 töölist, kes töötavad $12^1/_2$ tundi päevas = 200 tundi, toodavad niisama suure väärtuse, ja kapital 80_c+20_v toodaks nagu varemgi 20-lise lisaväärtuse.

Ümberpöördult: kui palk langeb selliselt, et 20_v katab 30 töölise palga, siis võib m' ainult siis muutumatuks jääda, kui tööpäev lüheneb 10 tunnilt $6^2/_3$ tunnile. $10\times20=6^2/_3\times30=200$ töötundi.

Mil määral c väärtuse rahaline väljendus võib neil vastupidistel eeldustel samaks jääda, kuid siiski esindada tootmisvahendite muutunud hulka, mis vastab muutunud suhetele, seda me uurisime

oluliselt juba eespool. Puhtal kujul on see juhtum võimalik vaid täiesti erandlikult.

Mis puutub c elementide väärtuse sellisesse muutumisse, mis suurendab või vähendab nende massi, kuid ei muuda c väärtuse summat, siis ei riiva see muutumine senikaua ei kasuminormi ega lisaväärtuse normi, kuni ta ei too kaasa v suuruse muutumist.

Sellega me ammendasime kõik võimalikud v, c ja C muutumise juhtumid oma võrrandis. Me nägime, et lisaväärtuse normi samaks jäädes võib kasuminorm langeda, muutumatuks jääda või tõusta, sest kõige väiksemastki muutusest v ja c omavahelises suhtes resp. [ja vastavalt] v ja C suhtes piisab, et muuta ka kasuminormi.

Edasi nägime, et v muutumisel saabub alati piir, kus m'-i muutumatus ei ole enam majanduslikult võimalik. Et c igasugune ühekülgne muutumine peab samuti jõudma piirini, kus v ei või enam muutumatuks jääda, siis ilmneb, et kõigil võimalikel $\frac{v}{C}$ muutustel on piirid, mille ületamisel m' peab samuti muutuma hakkama. See meie võrrandi mitmesuguste muutujate vastastikune mõju tuleb veel selgemini esile m'-i muutuste uurimisel, mille juurde me nüüd asume.

II. m' muutub

Kasuminormide üldvalem mitmesuguste lisaväärtuse normide puhul — ükskõik, kas $\frac{v}{C}$ jääb muutumatuks või muutub samuti — kujuneb meil, kui me muudame võrrandi:

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

teiseks võrrandiks:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{C_1},$$

kus p'_1, m'_1, v_1 ja C_1 tähendavad p'-i, m'-i, v ja C muutunud suurusi. Siis on meil:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C_1},$$

sellest aga saame:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{C}{C_1} \times p'.$$

1) *m' muutub, $\frac{v}{C}$ ei muutu*

Sel juhtumil me saame võrrandid:

$$p' = m' \frac{v}{C}; \quad p'_1 = m'_1 \frac{v}{C},$$

kus $\frac{v}{C}$ on mõlemal korral ühesuurune. Sellepärast kujuneb proportsioon järgmiseks:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Kahe struktuurilt ühesuguse kapitali kasuminormid suhtuvad teineteisesse nagu vastavad lisaväärtuse normid. Et murrus $\frac{v}{C}$ ei ole tähtsad v ja C absoluutsed suurused, vaid ainult nende suhe, siis käib see kõigi ühesuguse struktuuriga kapitalide kohta, olenemata sellest, milline on nende absoluutne suurus.

$$80_c+20_v+20_m;\ C=100,\ m'=100\%,\ p'=20\%$$
$$160_c+40_v+20_m;\ C=200,\ m'=\ 50\%,\ p'=10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

Kui v ja C absoluutsed suurused on mõlemal korral samad, siis suhtuvad peale selle kasuminormid teineteisesse nagu lisaväärtuse massid:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1 v = m : m_1.$$

Näiteks:

$$80_c+20_v+20_m;\ m'=\ 100\%,\ p'=20\%$$
$$80_c+20_v+10_m;\ m'=\ 50\%,\ p'=10\%$$
$$20\% : 10\% = 100\times 20 : 50\times 20 = 20_m : 10_m.$$

Nüüd on selge, et kapitalidel, millede struktuur on — absoluutselt või protsentuaalsetes arvudes — ühesugune, võib lisaväärtuse norm ainult siis olla erinev, kui erinevad on kas palk, tööpäeva pikkus või töö intensiivsus. Kolmel juhtumil:

$$\text{I.}\ \ 80_c+20_v+10_m;\ m'=\ 50\%,\ p'=10\%$$
$$\text{II.}\ \ 80_c+20_v+20_m;\ m'=100\%,\ p'=20\%$$
$$\text{III.}\ \ 80_c+20_v+40_m;\ m'=200\%,\ p'=40\%$$

on uue toodetava väärtuse kogusuurus: I juhtumil 30 (20_v+10_m), II juhtumil 40, III juhtumil 60. See võib nii olla kolmesugusel viisil.

Esiteks, kui palk on erinev, kui järelikult 20_v väljendab igal üksikjuhtumil erinevat tööliste arvu. Oletame, et I juhtumil rakendatakse 10 tunni jooksul 15 töölist palgaga $1^1/_3$ naelsterlingit ja et nad toodavad 30 naelsterlingi suuruse väärtuse, millest 20 naelsterlingit asendavad palga ja 10 naelsterlingit jäävad lisaväärtuseks. Kui palk langeb 1 naelsterlingile, siis võib rakendada 10 tunni

jooksul 20 töölist; nad toodavad siis 40 naelsterlingi suuruse väärtuse, millest 20 naelsterlingit on palgaks ja 20 naelsterlingit lisaväärtuseks. Kui palk langeb veelgi, $^2/_3$ naelsterlingile, siis võib rakendada 10 tunni jooksul 30 töölist ja nad toodavad 60 naelsterlingi suuruse väärtuse, millest jääb, pärast 20 naelsterlingi mahaarvamist palgaks, veel 40 naelsterlingit lisaväärtuseks.

See juhtum: protsendilises suhtes konstantne kapitali struktuur, konstantne tööpäev, konstantne töö intensiivsus, palga muutumisest tingitud lisaväärtuse normi muutumine, on ainus juhtum, mille kohta osutub õigeks Ricardo väide: «Kasum on kõrge või madal *täpses proportsioonis sellega,* kui madal või kõrge on palk» («Principles of Political Economy etc.», I ptk., III osa, lk. 18. Works of D. Ricardo, MacCulloch'i väljaanne 1852. [Vrd. Рикардо: «Начала политической экономии и податного обложения». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 16]).

Või, *teiseks,* kui töö intensiivsus on erinev. Siis toodavad näiteks 20 töölist ühesuguste töövahenditega ja 10 töötunniga päevas I juhtumil 30, II juhtumil 40, III juhtumil 60 tükki teatud kaupa, kusjuures iga tükk esindab, peale tema tootmiseks äratarvitatud tootmisvahendite väärtuse, 1 naelsterlingi suurust uut väärtust. Et 20 tükki = 20 naelsterlingit asendavad iga kord palga, siis jääb lisaväärtuseks I juhtumil 10 tükki = 10 naelsterlingit, II juhtumil 20 tükki = 20 naelsterlingit, III juhtumil 40 tükki = 40 naelsterlingit.

Või, *kolmandaks,* tööpäev on erineva pikkusega. Kui 20 töölist töötavad ühesuguse intensiivsusega I juhtumil üheksa, II juhtumil kaksteist, III juhtumil kaheksateist tundi päevas, siis kogu nende produkt 30 : 40 : 60 suhtub nagu 9 : 12 : 18, et aga palk on iga kord = 20, siis jääb siingi lisaväärtuseks vastavalt 10, 20 ja 40.

Niisiis, lisaväärtuse normi kõrgusele ja järelikult — muutumatu $\frac{v}{C}$ puhul — ka kasuminormile mõjuvad palga tõus või langus vastupidises suunas, töö intensiivsuse tõus või langus ja tööpäeva pikenemine või lühenemine aga ühes ja sellessamas suunas.

2) *m′ ja v muutuvad, C ei muutu*

Selle juhtumi kohta käib proportsioon:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

Kasuminormid suhtuvad üksteisesse nagu vastavad lisaväärtuse massid.

Lisaväärtuse normi muutumine muutuvkapitali samaks jäädes tähendas uue toodetud väärtuse suuruse ning jaotuse muutumist.

v ja m'-i samaaegne muutumine eeldab samuti alati uue toodetud väärtuse erinevat jaotust, kuid mitte alati ta suuruse muutumist. Võimalikud on kolm juhtumit:

a) v ja m' muutuvad vastupidises suunas, kuid sama suuruse võrra, näiteks:

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\%,\ p' = 10\%$$
$$90_c + 10_v + 20_m;\ m' = 200\%,\ p' = 20\%.$$

Uus toodetud väärtus on mõlemal korral ühesugune, ühesugune on järelikult ka tehtud töö hulk; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Vahe on ainult selles, et esimesel juhtumil makstakse 20 palgaks ja 10 jääb lisaväärtuseks, teisel juhtumil aga on palk kõigest 10 ja lisaväärtus on seepärast 20. See on ainuke juhtum, kus v ja m'-i üheaegsel muutumisel jäävad tööliste arv, töö intensiivsus ja tööpäeva pikkus muutumata.

b) m' ja v muutuvad jälle vastupidises suunas, kuid mitte ühe ja sellesama suuruse võrra. Ülekaal on seega kas v muutusel või m'-i muutusel.

$$\text{I.}\ 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\%,\ p' = 20\%$$
$$\text{II.}\ 72_c + 28_v + 20_m;\ m' = 71^3/_7\%,\ p' = 20\%$$
$$\text{III.}\ 84_c + 16_v + 20_m;\ m' = 125\%,\ p' = 20\%.$$

I juhtumil makstakse 40-lise uue toodetud väärtuse eest 20_v, II juhtumil makstakse 48-lise uue toodetud väärtuse eest 28_v, III juhtumil makstakse 36-lise uue toodetud väärtuse eest 16_v. Muutunud on nii uus toodetud väärtus kui ka palk; uue toodetud väärtuse muutumine aga tähendab seda, et muutub tehtud töö hulk, järelikult muutub kas tööliste arv, töö kestus, töö intensiivsus või mitu neist kolmest tegurist korraga.

c) m' ja v muutuvad samas suunas; sel juhtumil tugevdab üks muutumine teise muutumise mõju.

$$90_c + 10_v + 10_m;\ m' = 100\%,\ p' = 10\%$$
$$80_c + 20_v + 30_m;\ m' = 150\%,\ p' = 30\%$$
$$92_c + 8_v + 6_m;\ m' = 75\%,\ p' = 6\%.$$

Siingi on uus toodetud väärtus kõigil kolmel juhtumil isesugune, nimelt 20, 50 ja 14; need erinevused igale juhtumile vastava töö-hulga suuruses taanduvad jällegi erinevustele tööliste arvus, töö kestuses, töö intensiivsuses või mitmes resp. kõigis neis tegureis.

3) *m′, v ja C muutuvad*

See juhtum ei anna uusi vaatekohti; ta lahendatakse üldvalemi abil, mis on antud II all, kus *m′* muutub.

Niisiis see mõju, mida lisaväärtuse normi suuruse muutumine kasuminormile avaldab, eeldab järgmiste juhtumite võimalikkust:

1) Kui $\frac{v}{C}$ jääb muutumatuks, siis *p′* suureneb või väheneb samas proportsioonis kui *m′*.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\%,\ p' = 20\%$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\%,\ p' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2) Kui $\frac{v}{C}$ liigub samas suunas mis *m′*, s. o. suureneb või väheneb koos *m′*-i suurenemise või vähenemisega, siis *p′* tõuseb või langeb suhteliselt rohkem kui *m′*.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\%,\ p' = 10\%$$
$$70_c + 30_v + 20_m;\ m' = 66^2/_3\%,\ p' = 20\%$$
$$50\% : 66^2/_3\% < 10\% : 20\%.$$

3) Kui $\frac{v}{C}$ muutub *m′*-i muutumisele vastupidises suunas, kuid muutub suhteliselt vähem kui *m′*, siis *p′* tõuseb või langeb suhteliselt vähem kui *m′*.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\%,\ p' = 10\%$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = 150\%,\ p' = 15\%$$
$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

4) Kui $\frac{v}{C}$ muutub *m′*-i muutumisele vastupidises suunas ja muutub suhteliselt rohkem kui *m′*, siis *p′* tõuseb, kuigi *m′* langeb, või *p′* langeb, kuigi *m′* tõuseb.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\%,\ p' = 20\%$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = 150\%,\ p' = 15\%,$$

m′ tõusis 100 protsendilt 150 protsendile, *p′* langes 20 protsendilt 15 protsendile.

5) Lõpuks, kui $\frac{v}{C}$ muutub *m′*-i muutumisele vastupidises suunas, kuid muudab oma suurust täpselt samas proportsioonis kui *m′*, siis *p′* jääb muutumatuks, kuigi *m′* tõuseb või langeb.

Ainult see viimane juhtum vajabki veel mõnesugusel määral selgitamist. Me nägime eespool, $\frac{v}{C}$ muutumiste puhul, et üks ja seesama lisaväärtuse norm võib väljenduda väga mitmesugustes kasuminormides; niisamuti näeme siingi, et ühe ja sellesama kasuminormi aluseks võivad olla väga mitmesugused lisaväärtuse normid. Sel ajal aga, kui m'-i muutumatuse korral piisas igasugusest muutusest v ja C vahelises suhtes, et esile kutsuda kasuminormi erinevust, on siin, m'-i suuruse muutumise korral, vaja täpselt vastavat vastupidist $\frac{v}{C}$ suuruse muutumist, et kasuminorm samaks jääks. Ühe ja sellesama kapitali puhul või kahe kapitali puhul samal maal on see võimalik ainult üsna erakordsetel juhtumitel. Võtkem näiteks kapital

$$80_c + 20_v + 20_m;\ C = 100,\ m' = 100\%,\ p' = 20\%$$

ja oletagem, et palk langeb niipalju, et 16_v eest võib nüüd saada niisama palju töölisi kui varemalt 20_v eest. Muudel võrdsetel tingimustel vabaneb meil siis 4_v ja me saame:

$$80_c + 16_v + 24_m;\ C = 96,\ m' = 150\%,\ p' = 25\%.$$

Selleks et p' oleks nagu varemgi = 20%, peaks kogukapital nüüd kasvama 120-le, järelikult peab püsivkapital kasvama 104-le:

$$104_c + 16_v + 24_m;\ C = 120,\ m' = 150\%,\ p' = 20\%.$$

See aga oleks võimalik ainult sel juhul, kui palga langusega üheaegselt muutuks töötootlikkus, nii et see töötootlikkuse muutus nõuaks sellist muutust kapitali struktuuris; või sel juhul, kui püsivkapitali rahaline väärtus tõuseks 80-lt 104-le; lühidalt öeldes siis, kui leiaks aset juhuslik tingimuste kokkusattumine, mida näeme vaid erandjuhtumitel. Tegelikult on selline m'-i muutumine, mis ei tingi samaaegselt v muutumist ja sellepärast ka mitte $\frac{v}{C}$ muutumist, võimalik ainult täiesti kindlakujulistel asjaoludel, nimelt sellistes tööstusharudes, kus rakendatakse ainult põhikapitali ja tööd, kuna töö objekti annab loodus.

Kuid kahe maa kasuminormide võrdlemisel on lugu teisiti. Tegelikult väljendab üks ja seesama kasuminorm siin enamasti erinevaid lisaväärtuse norme.

Niisiis, kõigist neist viiest juhtumist tuleneb, et tõusev kasuminorm võib vastata langevale või tõusvale lisaväärtuse normile, langev kasuminorm võib vastata tõusvale või langevale lisaväärtuse normile, muutumatu kasuminorm võib vastata tõusvale või

langevale lisaväärtuse normile. Et tõusev, langev või muutumatu kasuminorm võib vastata ka muutumatule lisaväärtuse normile, seda me nägime I punktis.

Kasuminormi määravad järelikult kaks peategurit: lisaväärtuse norm ja kapitali väärtuseline struktuur. Nende kahe teguri mõju võib lühidalt kokku võtta alljärgneval viisil, kusjuures struktuuri me võime väljendada protsentides, sest siin pole oluline, kumb kapitaliosa on muutumise lähtepunktiks:

Kahe kapitali kasuminormid või ühe ja sellesama kapitali kasuminormid selle kapitali kahes üksteisele järgnevas erinevas seisundis

on võrdsed:

1) Kapitalide ühesuguse protsendilise struktuuri ja ühesuguse lisaväärtuse normi puhul.

2) Kapitalide erineva protsendilise struktuuri ja erineva lisaväärtuse normi puhul, kui lisaväärtuse normide ja protsentides väljendatud muutuvate kapitaliosade korrutised (m' ja v korrutised) on võrdsed, s. o. kui võrdsed on lisaväärtuse *massid,* mis on arvestatud protsentides kogukapitalist ($m = m'v$), teiste sõnadega, kui tegurid m' ja v on mõlemal korral teineteise suhtes pöördvõrdelised.

Nad ei ole võrdsed:

1) Kapitalide ühesuguse protsendilise struktuuri puhul, kui lisaväärtuse normid on erinevad; sealjuures suhtuvad kasuminormid teineteisesse nagu lisaväärtuse normid.

2) Ühesuguse lisaväärtuse normi ja erineva protsendilise struktuuri puhul, kusjuures kasuminormid suhtuvad teineteisesse nagu muutuvad kapitaliosad.

3) Erineva lisaväärtuse normi ja erineva protsendilise struktuuri puhul, kusjuures kasuminormid suhtuvad teineteisesse nagu korrutised $m'v$, s. o. nagu lisaväärtuse massid, mis on arvestatud protsentides kogukapitalist.[10]

---

[10] Käsikirjas on veel väga üksikasjalisi arvutusi lisaväärtuse normi ja kasuminormi vahe ($m'—p'$) kohta; sel vahel on igasuguseid huvitavaid iseärasusi ja tema liikumine toob nähtavale need juhtumid, kus mõlemad normid eemalduvad teineteisest või lähenevad teineteisele. Seda liikumist saab kujutada ka kõverate näol. Ma loobun selle materjali edasiandmisest, sest see on selle raamatu lähema eesmärgi seisukohalt vähem tähtis. Siinkohal on küllalt, kui lihtsalt juhtida sellele nende lugejate tähelepanu, kes tahavad seda lähemalt tundma õppida. — *F. E.*

NELJAS PEATÜKK

KÄIBE MÕJU KASUMINORMILE

{Käibe mõju lisaväärtuse ja järelikult ka kasumi tootmisele on uuritud teises raamatus. Lühidalt võib seda järgmiselt kokku võtta: et käive vajab teatud aega, siis ei saa tootmiseks kasutada üheaegselt kogu kapitali; järelikult peab üks osa kapitalist pidevalt jõude seisma — kas rahakapitalina, tagavara-toorainena, valmis, kuid alles müümata kaupkapitalina või võlanõuetena, millede tähtaeg ei ole veel kätte jõudnud; kapital, mis funktsioneerib aktiivses tootmises, s. o. lisaväärtuse loomisel ja omastamisel, on selle osa võrra alati väiksem, ja samas proportsioonis on alati väiksem ka toodetav ning omastatav lisaväärtus. Mida lühem on käibeaeg, seda väiksem on see jõudeseisev kapitaliosa kogukapitaliga võrreldes; seda suurem on järelikult, muudel võrdsetel tingimustel, ka omastatav lisaväärtus.

Juba teises raamatus on üksikasjaliselt seletatud, kuidas käibeaja või ühe ta allosa — kas tootmisaja või ringlusaja — lühenemine suurendab toodetava lisaväärtuse massi. Et aga kasuminorm väljendab ainult toodetud lisaväärtuse massi ja tema tootmisel rakendatud kogukapitali suhet, siis on selge, et iga selline lühenemine tõstab kasuminormi. See, mis on öeldud varem, teise raamatu teises osas, lisaväärtuse kohta, käib niisama suurel määral kasumi ja kasuminormi kohta ning seda ei ole vaja siin korrata. Me tahame vaid esile tõsta mõned peamised momendid.

Tootmisaja lühendamise peamiseks vahendiks on töötootlikkuse tõstmine, mida tavaliselt nimetatakse tööstuse progressiks. Kui see ei põhjusta üheaegselt — kallihinnaliste masinate jne. kasutuselevõtmise tõttu — kapitalikulutuste üldsumma märgatavat tõusu ja järelikult kogukapitali suhtes arvutatava kasuminormi langust, siis peab kasuminorm tõusma. See toimubki kahtlemata metallurgia ja keemiatööstuse paljude uute edusammude puhul. Bessemeri, Siemensi, Gilchrist-Thomasi jt. äsjaavastatud meetodid raua ja terase valmistamiseks lühendavad seni äärmiselt pikaajalisi protsesse miinimumini, kusjuures nende meetodite rakendamine on seotud võrdlemisi väikeste kuludega. Alisariini ehk punavärviku-

värvaine valmistamine kivisöetõrvast, pealegi samade vabrikuseadmete abil, mida juba varemgi kasutati kivisöetõrvast värvide valmistamiseks, annab väheste nädalate jooksul samad tulemused, milleks varemalt vajati aastaid; aasta vajati punavärviku kasvatamiseks, seejärel aga jäeti juured veel mitmeks aastaks valmima, enne kui neid värvimiseks hakati tarvitama.

Peamiseks abinõuks, mis lühendab ringlusaega, on paranenud liiklusolud. Sel alal on viimase viiekümne aasta jooksul toimunud revolutsioon, mida saab võrrelda üksnes tööstusliku revolutsiooniga möödunud sajandi teisel poolel. Kuival maal tõrjuti makadamteed tagaplaanile raudteede poolt, merel aeglane ning ebakorrapärane purjelaevade liiklus kiire ja korrapärase aurulaevade liikluse poolt; telegraafitraatide võrk katab kogu maakera. Suessi kanal õieti alles avaski aurulaevade liiklusele Ida-Aasia ja Austraalia. Ida-Aasiasse saadetavate kaupade ringlusaeg oli veel 1847. aastal vähemalt 12 kuud (vt. II raamat, lk. 235 [*K. Marx,* «Kapital», II kd., Tallinn 1958, lk. 212—213]), nüüd aga võib seda lühendada peaaegu samale arvule nädalatele. 1825.—1857. aasta kaks suurt kriisikollet, Ameerika ja India, nihkusid selle liiklusvahendite revolutsiooni tõttu Euroopa tööstusmaadele 70—90% võrra lähemale ja kaotasid niiviisi suure osa oma lõhkejõust. Samavõrra lühenes kogu maailmakaubanduses käibeaeg ja seal rakendatud kapitali funktsioneerimisvõime suurenes rohkem kui kahe- või kolmekordseks. On endastmõistetav, et see ei jätnud mõjutamata kasuminormi.

Selleks et kujutada puhtal kujul kogukapitali käibe mõju kasuminormile, peame eeldama, et kahel võrreldaval kapitalil on kõik muud tingimused võrdsed. Peale lisaväärtuse normi ja tööpäeva peab järelikult ka kapitalide protsendiline struktuur olema ühesugune. Võtame nüüd kapitali A, mille struktuur on $80_c+20_v=$ $=100\,C$ ja mis teeb 100 protsendi suuruse lisaväärtuse normiga kaks käivet aastas. Sel juhul on aastaprodukt:

$160_c+40_v+40_m$. Kuid kasuminormi kindlakstegemiseks me ei arvuta neid 40_m-i 200-lise käibinud kapitaliväärtuse, vaid 100-lise avansseeritud kapitaliväärtuse suhtes ning saame niiviisi $p'=40\%$.

Võrdleme sellega kapitali $B=160_c+40_v=200\,C$, millel on samuti 100 protsendi suurune lisaväärtuse norm, kuid mis teeb aastas ainult ühe käibe. Aastaprodukt on siis samasugune nagu eespoolgi:

$160_c+40_v+40_m$. Kuid seekord tuleb 40_m-i arvutada avansseeritud kapitali suhtes, mille suurus on 200; see annab kasuminormina kõigest 20%, s. o. ainult poole sellest normist, mis oli kapitalil A.

Sellest järeldub: kapitalide ühesuguse protsendilise struktuuri, ühesuguse lisaväärtuse normi ja ühesuguse tööpäeva puhul on kahe kapitali kasuminormid pöördvõrdelised nende kapitalide käibe-

ajaga. Kui struktuur või lisaväärtuse norm või tööpäev või palk on kahel võrreldaval juhtumil erinevad, siis põhjustab see muidugi ka edasisi erinevusi kasuminormis; need erinevused aga ei sõltu käibest ja sellepärast nad meid siinkohal ei huvita; pealegi on neid III peatükis juba käsitletud.

Käibeaja lühenemise otsene mõju lisaväärtuse ning seega ka kasumi tootmisele seisab selles, et selle lühenemise tõttu saavutatakse muutuva kapitaliosa suurem teguvõime, mille kohta vt. II raamat, XVI peatükk: «Muutuvkapitali käive». Seal nägime, et 500-line muutuvkapital, mis teeb aastas kümme käivet, omastab selle aja jooksul niisama palju lisaväärtust kui 5000-line muutuvkapital, mis niisama suure lisaväärtuse normi ja niisama suure palga puhul teeb aastas ainult ühe käibe.

Võtame kapitali I, mis koosneb 10 000-lisest põhikapitalist, mille iga-aastane kulumine on 10% = 1000, 500-lisest püsivast käibekapitalist ja 500-lisest muutuvkapitalist. 100 protsendi suuruse lisaväärtuse normi puhul teeb muutuvkapital aastas kümme käivet. Asja lihtsustamiseks eeldame kõigis järgnevais näiteis, et püsiv käibekapital teeb ühe käibe niisama pika aja jooksul kui muutuvkapital; praktikas on see enamikul juhtudel ligikaudu õige. Siis on ühe sellise käibeperioodi produkt:

$$100_c \text{ (kulumine)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1600$$

ja kogu aastaprodukt kümne niisuguse käibe puhul:

$$1000_c \text{ (kulumine)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = 45^5/_{11}\%.$$

Võtame nüüd kapitali II: põhikapital 9000, selle iga-aastane kulumine 1000, püsiv käibekapital 1000, muutuvkapital 1000, lisaväärtuse norm 100 protsenti, muutuvkapitali käivete arv aastas 5. Muutuvkapitali iga käibeperioodi produkt on seega:

$$200_c \text{ (kulumine)} + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200$$

ja kogu aastaprodukt viie käibe puhul:

$$1000_c \text{ (kulumine)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = 45^5/_{11}\%.$$

Võtame edasi kapitali III, kus pole üldsegi põhikapitali, püsiv käibekapital aga on 6000 ja muutuvkapital 5000. Oletame, et 100

protsendi suuruse lisaväärtuse normi puhul teeb ta aastas ühe käibe. Sel juhtumil on kogu aastaprodukt:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = 45^5/_{11}\%.$$

Meil on järelikult kõigil kolmel juhtumil ühesuurune lisaväärtuse aastamass = 5000, et aga kogukapital on kõigil kolmel juhtumil samuti ühesuurune, nimelt = 11 000, siis on meil ka ühesuurune kasuminorm: $45^5/_{11}\%$.

Kui aga ülaltoodud kapitalil I ei oleks 10, vaid ainult 5 muutuva osa käivet aastas, siis oleks lugu teisiti. Siis oleks ühe käibe produkt:

$$200_c \text{ (kulumine)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Või aastaprodukt:

$$1000_c \text{ (kulumine)} + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500,$$

$$C = 11\,000,\ m = 2500,\ p' = \frac{2500}{11\,000} = 22^8/_{11}\%.$$

Kasuminorm langes poole võrra, sest käibeaeg kahekordistus. Niisiis, aasta jooksul omastatav lisaväärtuse mass on võrdne *muutuv*kapitali ühes käibeperioodis omastatava lisaväärtuse massiga, korrutatud muutuvkapitali käivete arvuga aastas. Kui me nimetame aastas omastatava lisaväärtuse või kasumi M-iks, ühes käibeperioodis omastatava lisaväärtuse m-iks ja muutuvkapitali käivete arvu aastas n-iks, siis on $M = mn$ ja lisaväärtuse aastanorm $M' = m'n$, nagu me juba nägime II raamatus, XVI ptk., 1.

Kasuminormi valem $p' = m'\frac{v}{C} = m'\frac{v}{c+v}$ on endastmõistetavalt ainult siis õige, kui v on lugejas niisama suur kui nimetajas. Nimetajas on v kogu see osa kogukapitalist, mis muutuvkapitalina keskmiselt kasutati palgaks; lugeja v-d määrab kõigepealt ainult see, et see v tootis ja omastas teatud hulga lisaväärtust = m, mille suhe selle v-ga, suhe $\frac{m}{v}$, on lisaväärtuse norm m'. Ainult sel teel muutus võrrand $p' = \frac{m}{c+v}$ teiseks võrrandiks: $p' = m'\frac{v}{c+v}$. Lugeja v määratakse nüüd lähemalt sellega, et ta peab olema võrdne nimetaja v-ga, s. o. kapitali C kogu muutuva osaga. Teiste sõnadega, võrrandi $p' = \frac{m}{C}$ saab ainult siis veatult muuta võrrandiks $p' = m'\frac{v}{c+v}$, kui m tähendab muutuvkapitali ühe käibeperioodi jook-

sul toodetud lisaväärtust. Kui m on ainult osa sellest lisaväärtusest, siis — vaatamata sellele, et $m=m'v$ on õige — on v siin väiksem kui kogukapitalis $C=c+v$, sest ta on väiksem kui kogu palgaks kulutatud muutuvkapital. Kui aga m on suurem kui ühest v käibest saadav lisaväärtus, siis funktsioneerib osa sellest v-st või isegi kogu v kaks korda: esmalt esimeses, siis teises käibes resp. [vastavalt] teises ja järgmistes käivetes; v, mis toodab lisaväärtust ja kujutab endast kogu makstud palga summat, on järelikult suurem kui $c+v$-s leiduv v, mistõttu arvutus pole enam õige.

Et kasumi aastanormi valem oleks täiesti õige, peame asendama lihtsa lisaväärtuse normi lisaväärtuse aastanormiga, s. o. panema m'-i asemele M' ehk $m'n$. Teiste sõnadega, meil tuleb m', lisaväärtuse norm — või, mis on üks ja seesama, C-s sisalduv muutuv kapitaliosa v — korrutada n-iga, selle muutuvkapitali käivete arvuga aastas, ja me saame niiviisi $p'=m'n\ \frac{v}{C}$, kasumi aastanormi väljaarvutamise valemi.

Kui suur aga on teatud ettevõttes muutuvkapital, see on enamikul juhtudel kapitalistile endalegi teadmata. Me nägime teise raamatu kaheksandas peatükis ja näeme edaspidi veel, et erinevus põhikapitali ja käibekapitali vahel on ainuke erinevus tema kapitalis, mis sunnib end kapitalistile peale olulise erinevusena. Kassast, kus hoitakse tema käes rahavormis olevat käibekapitali osa — kui see ei seisa pangas —, võtab ta raha palga maksmiseks, samast kassast võtab ta raha tooraine ja abimaterjalide soetamiseks, ja kannab mõlemad summad ühte ja samasse kassakontosse. Kui ta peakski eri kontot makstava palga kohta, siis näitaks see konto temale aasta lõpul küll makstud palgasummat, s. o. vn-i, kuid ei näitaks muutuvkapitali v enese suurust. Viimase väljaselgitamiseks peaks kapitalist tegema erilise arvutuse, millest me toome siinkohal ühe näite.

Selleks me võtame 10 000 müülvärtnaga puuvillaketramise vabriku, mida on kirjeldatud I raamatus, lk. 180—181 [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 193], ja oletame, et andmed, mis käivad 1871. aasta aprillikuu ühe nädala kohta, jäävad jõusse kogu aasta ulatuses. Masinates sisalduv põhikapital oli 10 000 naelsterlingit. Käibekapital oli kindlaks määramata; oletame, et see oli 2500 naelsterlingit, — kaunis suur arv, kuid õigustatud selle eelduse tõttu, millest meil siin tuleb kogu aeg kinni pidada, nimelt sellest, et siin ei toimu krediidioperatsioone, et järelikult ei kasutata ei pidevalt ega ajutiselt võõrast kapitali. Nädalaprodukti väärtus koosnes 20 naelsterlingist masinate kulumisest, 358 naelsterlingist avansseeritud püsivast käibekapitalist (ruumide üür 6 naelsterlingit, puuvill 342 naelsterlingit, süsi, gaas ja õli 10 naelsterlingit), 52 naelster-

lingist palgaks kulutatud muutuvkapitalist ja 80 naelsterlingist lisaväärtusest, järelikult:

$$20_c \text{ (kulumine)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

Käibekapitali iganädalane avansseerimine oli järelikult $358_c + 52_v = 410$, tema protsendiline struktuur $87{,}3_c + 12{,}7_v$. Kogu 2500 naelsterlingi suuruse käibekapitali kohta arvutatult annab see 2182 naelsterlingit püsivkapitali ja 318 naelsterlingit muutuvkapitali. Et kogu palgakulu oli aastas 52 korda 52 naelsterlingit, s. o. 2704 naelsterlingit, siis tuleb välja, et 318 naelsterlingi suurune muutuvkapital tegi aastas peaaegu täpselt $8\frac{1}{2}$ käivet. Lisaväärtuse norm oli $^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$. Neist elementidest arvutame välja kasuminormi. Selleks asetame valemisse $p' = m'n\frac{v}{C}$ vastavad suurused: $m' = 153^{11}/_{13}$, $n = 8\frac{1}{2}$, $v = 318$, $C = 12\,500$, niisiis:

$$p' = 153^{11}/_{13} \times 8\frac{1}{2} \times \frac{318}{12\,500} = 33{,}27\%.$$

Kontrollimiseks kasutame lihtsat valemit $p' = \frac{m}{C}$. Kogu lisaväärtus või kasum aastas on 80 naelsterlingit × 52 = 4160 naelsterlingit; jagatult kogukapitaliga, 12 500 naelsterlingiga, annab see peaaegu niisama palju mis eespoolgi, 33,28%, — äärmiselt kõrge kasuminormi, mis on seletatav ainult antud momendi ülisoodsate tingimustega (väga madalad puuvillahinnad ja väga kõrged lõngahinnad) ja mis tegelikult ei püsinud kindlasti mitte kogu aasta.

Valemis $p' = m'n\frac{v}{C}$ on $m'n$, nagu öeldud, see, mida teises raamatus nimetati lisaväärtuse aastanormiks. Ülaltoodud juhtumil on see $153^{11}/_{13}\% \times 8\frac{1}{2}$ ehk, täpselt arvestatult, $1307^{9}/_{13}\%$. Kui järelikult keegi Biedermann* lõi käed kokku tohutu suure — 1000-protsendilise — lisaväärtuse aastanormi puhul, mis leidub ühes teise raamatu näites, siis jääb ta võib-olla rahule siin toodud faktiga, mis on võetud Manchesteri tegelikust praktikast ja kus lisaväärtuse aastanorm ületab 1300 protsenti. Suurima õitsengu perioodidel, mida me paraku ei ole enam kaua aega läbi elanud, ei ole sellised normid sugugi haruldased.

Muuseas on meil siin tegemist näitega sellest, milline on tegelikult kapitali struktuur kaasaegses suurtööstuses. Kogukapital

---

* Sõnademäng: Biedermann tähendab lihtsameelset meest, ühtlasi aga oli see «Deutsche Allgemeine Zeitungi» toimetaja perekonnanimi. *Toim.*

jaguneb 12 182 naelsterlingi suuruseks püsivkapitaliks ja 318 naelsterlingi suuruseks muutuvkapitaliks, kokku 12 500 naelsterlingit. Ehk protsentides: $97^1/_{2c} + 2^1/_{2v} = 100\,C$. Palga maksmiseks kasutatakse ainult neljakümnendat osa kogukapitalist, kuid korduvalt — rohkem kui kaheksa korda aastas.

Muidugi tulevad ainult vähesed kapitalistid mõttele teha selliseid arvutusi oma ettevõtte kohta ja seoses sellega ei anna statistika peaaegu üldse andmeid, mis näitaksid ühiskondliku kogukapitali püsiva ja muutuva osa vahekorda. Ainult Ameerika loendused annavad seda, mis tänapäeva tingimustes on võimalik: igas äritegevuse harus makstud palkade ja saadud kasumite summat. Kuigi need andmed on üsna kahtlased, sest nad rajanevad tööstusrite eneste poolt antavail kontrollimata teadetel, on nad ometigi väga väärtuslikud ja kujutavad endast kõike, mis meil selle asja kohta on olemas. Siin Euroopas me oleme liiga delikaatsed, et nõuda oma suurtöösturitelt sääraseid paljastusi. — *F. E.*}

VIIES PEATÜKK

KOKKUHOID PÜSIVKAPITALI RAKENDAMISEL

I. ÜLDISED SEISUKOHAD

Absoluutse lisaväärtuse suurenemine ehk lisatöö pikenemine, järelikult ka tööpäeva pikenemine niisama suure muutuvkapitali puhul, s. o. sama tööliste arvu puhul, kes saavad nominaalselt sama palka — kusjuures pole oluline, kas ületundide eest makstakse või ei maksta —, alandab relatiivselt püsivkapitali väärtust kogukapitali ja muutuvkapitali väärtusega võrreldes ning tõstab niiviisi kasuminormi, jällegi sõltumatult lisaväärtuse kasvust ja massist ning võimalikust lisaväärtuse normi tõusust. Püsivkapitali põhiosa — vabrikuhooned, masinad jne. — jääb oma ulatuselt muutumata, ükskõik, kas sellega töötatakse 16 või 12 tundi. Tööpäeva pikenemine ei nõua uusi kulutusi sellele püsivkapitali kõige kulukamale osale. Peale selle taastoodetakse põhikapitali väärtust niiviisi väiksema käibeperioodide arvuga, nii et lüheneb aeg, mille kestuseks põhikapital tuleb avansseerida teatud kasumi saamise otstarbel. Tööpäeva pikenemine suurendab seepärast kasumit isegi siis, kui ületundide eest makstakse, ja teatud piirides isegi siis, kui nende eest makstakse rohkem kui normaal-töötundide eest. Kaasaegse tööstussüsteemi tingimustes pidevalt kasvav põhikapitali suurendamise vajadus on sellepärast olnud peamiseks stiimuliks, mis ergutas kasumiahneid kapitaliste tööpäeva pikendama.[11]

Püsiva tööpäeva puhul on tingimused teised. Selleks et ekspluateerida suuremat hulka tööd, on siin vaja kas suurendada tööliste arvu ja ühes sellega ka teatud vahekorras põhikapitali — hoonete, masinate jne. — hulka (sest siin me jätame kõrvale palgast mahaarvamised või palga alandamise alla normaaltaseme). Või jällegi, kui töö intensiivsus suureneb või töötootlikkus vastavalt kasvab ja üldse toodetakse rohkem relatiivset lisaväärtust, siis kasvab püsiv-

[11] «Et kõigis vabrikuis on väga suur osa põhikapitalist mahutatud hoonetesse ja masinatesse, siis on kasum seda suurem, mida rohkem tunde neid masinaid töötada lastakse» («Reports of Insp. of Fact., 31st October 1858», lk. 8).

kapitali käibeosa neis tootmisharudes, kus toorainet tarvitatakse, sest antud ajavahemikus töödeldakse rohkem toorainet jne.; teiseks aga kasvab sama tööliste arvu poolt liikumapandavate masinate arv ja järelikult kasvab seegi osa püsivkapitalist. Lisaväärtuse kasvuga kaasneb järelikult püsivkapitali kasv, töö ekspluateerimise kasvuga kaasneb töö ekspluateerimiseks vajalike tootmistingimuste kallinemine, s. t. kapitalikulutuse suurenemine. Selle tõttu kasuminorm ühelt poolt langeb, teiselt poolt aga tõuseb.

Terve rida jooksvaid kulusid jääb peaaegu või täpselt samaks nii pikema kui ka lühema tööpäeva puhul. Järelevalvekulud on 500 töölise ja 18-tunnilise tööpäeva puhul väiksemad kui 750 töölise ja 12-tunnilise tööpäeva puhul. «Ekspluatatsioonikulud on vabrikus kümnetunnilise töö korral peaaegu niisama kõrged kui kaheteistkümnetunnilise töö korral» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», lk. 37). Riiklikud maksud ja kommunaalmaksud, tulekindlustus, mitmesuguste alaliste teenistujate palk, masinate väärtuse langus ja mitmed muud vabriku kulud jäävad samaks nii pika kui ka lühikese tööpäeva puhul; sedamööda, kuidas väheneb tootmine, kasvavad need kulud kasumiga võrreldes («Reports of Insp. of Fact., October 1862», lk. 19).

Aega, mille jooksul taastoodetakse masinate ja teiste põhikapitali koostisosade väärtus, ei määra praktiliselt nende palja olemasolu kestus, vaid selle tööprotsessi kogupikkus, mille vältel nad funktsioneerivad ja on kasutusel. Kui töölised peavad töötama 12 tunni asemel 18 tundi, siis on see nädalas kolm päeva rohkem, nädalast saab poolteist nädalat, kahest aastast kolm aastat. Kui ületundide eest ei maksta, siis annavad töölised ilma tasuta — peale normaalse lisatööaja — veel ühe nädala iga kahe nädala kohta, ühe aasta iga kahe aasta kohta. Niiviisi kiireneb masinate väärtuse taastootmine 50 protsendi võrra ning vältab $^2/_3$ sellest ajast, mis muidu oleks vaja olnud.

Et asja mitte liiga keeruliseks ajada, lähtume selles uurimuses — nagu ka uurimuses toormaterjali hinna kõikumiste kohta (VI peatükk) — eeldusest, et lisaväärtuse mass ja norm on antud.

Kooperatsiooni, tööjaotust ja masinate osatähtsust analüüsides me rõhutasime juba, et tootmistingimuste kokkuhoid, mis iseloomustab suureulatuslikku tootmist, tekib peamiselt selle tõttu, et need tingimused funktsioneerivad kui ühiskondliku, ühiskondlikult kombineeritud töö tingimused, järelikult kui ühiskondlikud tootingimused. Tootmisprotsessis tarbitakse neid ühiselt, kogutöölise poolt, mitte aga killustatud kujul hulga tööliste poolt, kes ei ole üksteisega üldse seotud või keda paremal juhul kooperatsiooni suhted vaid vähesel määral vahetult seovad. Suures vabrikus, kus on üks või kaks keskset jõumasinat, ei kasva kulutused nendele masinatele samas proportsioonis kui nende hobujõudude arv ja järeli-

kult nende võimalik tegevussfäär; kulutused ülekandemehhanismidele ei kasva samas proportsioonis kui töömasinate hulk, mida nad liikuma panevad; töömasina enda korpus ei kalline samas proportsioonis, milles suureneb töömasina organitena funktsioneerivate tööriistade arv jne. Edasi, tootmisvahendite kontsentratsioon hoiab kokku kulutusi igasugustele hoonetele, mitte ainult tööruumidele sõna otseses mõttes, vaid ka laoruumidele jne. Samasugune lugu on ka kütte- ja valgustuskuludega jne. Mõned teised tootmistingimused jäävad samaks, olenemata sellest, kas nende kasutajaid on vähe või palju.

Kuid kogu see kokkuhoid, mis tuleneb tootmisvahendite kontsentratsioonist ja nende massilisest rakendamisest, eeldab olulise tingimusena suure hulga tööliste koondamist ühte kohta ja nende ühist tööd, seega töö ühiskondlikku kombinatsiooni. Ta tuleneb järelikult töö ühiskondlikust iseloomust, just nagu lisaväärtus tuleneb iga üksiku, omaette vaadeldava töölise lisatööst. Isegi alalised täiustused, mis on siin võimalikud ja vajalikud, tulenevad ainuüksi neist ühiskondlikest kogemustest ja tähelepanekutest, mida lubab ning võimaldab suures mastaabis kombineeritud kogutöölise tootmistöö.

Sama käib ka tootmistingimuste kokkuhoiu teise suure ala kohta. Me mõtleme tootmise ekskrementide, niinimetatud jäätmete tagasimuutmist sellesama või mõne teise tööstusharu uuteks tootmiselementideks, protsesse, mille kaudu need niinimetatud ekskremendid paisatakse tagasi tootmise ja järelikult ka tootliku või individuaalse tarbimise ringkäiku. Ka see kokkuhoiu ala, mida me hiljem mõnevõrra lähemalt käsitleme, on suureulatusliku ühiskondliku töö tulemus. Ainult sellise suure ulatuse puhul saadakse neid jäätmeid nii suurel hulgal, et nad ise muutuvad uuesti kaubanduse objektiks ning seega uuteks tootmiselementideks. Ainult kollektiivse tootmise, järelikult suureulatusliku tootmise jäätmetena omandavad nad tootmisprotsessi seisukohalt sellise tähtsuse ning jäävad vahetusväärtuse kandjaks. Kõrvale jättes selle osa, mida need jäätmed uute tootmiselementidena etendavad, vähendavad nad tooraine soetamise kulusid sel määral, kuidas neid saab uuesti müüa, sest tooraine soetamise kuludele arvatakse alati juurde tooraine normaalne kadu, nimelt see tooraine hulk, mis töötlemisel keskmiselt kaduma läheb. Tingimustes, kus muutuvkapitali suurus ja lisaväärtuse norm on antud, tõstab kulutuste vähenemine sellele püsivkapitali osale pro tanto [vastavalt] kasuminormi.

Kui lisaväärtus on antud, võib kasuminormi suurendada ainult kaupade tootmiseks vajaliku püsivkapitali väärtuse vähendamise teel. Kuivõrd püsivkapital kaupade tootmisse läheb, omandab tähtsuse ainult ta tarbimisväärtus, mitte aga ta vahetusväärtus. Kui tööjõutootlikkuse tase, s. o. tehnilise arengu aste on antud, siis ei olene

töö hulk, mida lina võib ketrusvabrikus absorbeerida, lina väärtusest, vaid ta hulgast. Samuti ei olene abi, mida masin näiteks kolmele töölisele annab, masina väärtusest, vaid tema kui masina tarbimisväärtusest. Ühel tehnilise arengu astmel võib halb masin olla kallis, mõnel teisel astmel võib hea masin olla odav.

Kasvanud kasum, mida kapitalist saab selle tõttu, et näiteks puuvill ja ketrusmasinad on läinud odavamaks, on küll suurema töötootlikkuse tulemus, kuid töötootlikkus ei ole siin tõusnud ketrustööstuses, vaid masinate ja puuvilla tootmises. Antud tööhulga asjastamiseks ja järelikult antud hulga lisatöö omastamiseks on nüüd vaja vähem kulutada töötingimustele. Kulutused, mida on vaja teatud hulga lisatöö omastamiseks, vähenevad.

Me rääkisime juba kokkuhoiust, mida saadakse tootmisprotsessis selle tõttu, et kogutööline — ühiskondlikult kombineeritud tööline — rakendab tootmisvahendeid ühiselt. Allpool me vaatleme edasist kokkuhoidu püsivkapitali kulutamise alal, nimelt kokkuhoidu, mis tuleneb ringlusaja lühenemisest (kusjuures oluliseks materiaalseks momendiks on liiklusvahendite areng). Siinkohal tuleb aga nimetada sedagi kokkuhoidu, mida saadakse masinate pidevast täiustamisest, ja nimelt: 1) masinate materjali kvaliteedi paranemisest, näiteks seoses sellega, et puu asendatakse rauaga; 2) masinate odavnemisest selle tagajärjel, et täiustub masinate valmistamine üldse; töö suureulatusliku arenemisega kasvab sealjuures küll pidevalt püsivkapitali põhiosa väärtus, kuid ta ei kasva kaugeltki mitte samal määral[12]; 3) spetsiaalsetest täiustustest, mis võimaldavad töötada juba olemasolevate masinatega odavamalt ja jõudsamalt: näiteks aurukatelde jne. täiustamine, millest allpool mõned üksikasjad; 4) jäätmete hulga vähenemisest, mis on võimalik siis, kui kasutatakse täiustatud masinaid.

Kõik, mis vähendab masinate ja üldse põhikapitali kulumist antud tootmisperioodi jooksul, teeb mitte ainult odavamaks üksikut kaupa — sest iga üksik kaup reprodutseerib ju oma hinnas temale langevat kulumise osa —, vaid vähendab ühtlasi vastavat kapitalikulu sama perioodi kohta. Remonttööd jne., sedamööda kuidas nad vajalikuks saavad, arvatakse juurde masinate esialgsetele soetamise kuludele. Nende vähenemine masinate suurema vastupidavuse tõttu vähendab pro tanto [vastavalt] masinate hinda.

Igast seda laadi kokkuhoiust võib jällegi öelda, et enamasti on see võimalik ainult kombineeritud töölise olemasolul ja et sageli saab seda teostada alles siis, kui tööd on organiseeritud veelgi suuremas ulatuses, nii et see nõuab veelgi ulatuslikumat tööliste kombineerimist vahetult tootmisprotsessis.

[12] Vt. Ure, vabrikute ehitamises saavutatud progressi kohta.

Kuid teiselt poolt töö tootliku jõu arenemine *ühes* tootmisharus, näiteks raua, söe või masinate tootmisel, ehitustegevuses jne., mis omakorda võib osaliselt seotud olla edusammudega intellektuaalse tootmise valdkonnas, eriti loodusteaduse ja selle rakendamise alal, tingib siin tootmisvahendite väärtuse ning järelikult nende soetamise kulude vähenemist *teisteski* tööstusharudes, näiteks tekstiilitööstuses või põllumajanduses. See on endastmõistetav, sest ühest tööstusharust produktina tulnud kaup läheb jälle tootmisvahendina teise tööstusharusse. Kauba suurem või väiksem odavus sõltub töötootlikkusest selles tootmisharus, millest ta produktina tuleb; samal ajal tingib tema odavus mitte ainult nende kaupade odavnemist, millede tootmisse ta tootmisvahendina läheb, vaid ka selle püsivkapitali väärtuse vähenemist, mille elemendiks ta siin saab; järelikult tingib ta siin kasuminormi tõusu.

Sellel tööstuse progressiivsest arenemisest tuleneval püsivkapitali kokkuhoiu liigil on see iseärasus, et kasuminormi tõus *ühes* tööstusharus on siin tingitud töö tootliku jõu arenemisest *teises* harus. Kasu, mis kapitalist sealjuures saab, on jällegi ühiskondliku töö produkt, ehkki see pole nende tööliste produkt, keda ta ise otseselt ekspluateerib. See tootliku jõu arenemine viib lõppkokkuvõttes ikka ja jälle välja funktsioneerima pandud töö ühiskondlikule iseloomule, ühiskonnas esinevale tööjaotusele, intellektuaalse töö, eriti loodusteaduse arenemisele. Kapitalist saab siin kasu kogu ühiskondliku tööjaotuse süsteemist. Asjaoluks, mis relatiivselt vähendab kapitalisti poolt rakendatava püsivkapitali väärtust ning järelikult tõstab kasuminormi, on käesoleval juhul töö tootliku jõu arenemine antud tööstusharust väljaspool asetsevas alajaotuses, mis sellele tööstusharule tootmisvahendeid annab.

Kasuminorm tõuseb veel teiselgi teel: mitte selle tõttu, et hoitakse kokku tööd püsivkapitali tootmisel, vaid selle tõttu, et saavutatakse kokkuhoid püsivkapitali enese rakendamisel. Tööliste kontsentreerimise ja nende suureulatusliku koopereerimise tõttu hoitakse muuseas kokku ka püsivkapitali. Ühed ja needsamad hooned, kütte- ning valgustusseadmed jne. lähevad suureulatuslikul tootmisel suhteliselt vähem maksma kui väikese ulatusega tootmisel. Sedasama tuleb ütelda ka jõu- ja töömasinate kohta. Nende väärtus tõuseb küll absoluutselt, kuid langeb relatiivselt, võrreldes tootmise suureneva ulatusega ja muutuvkapitali suurusega ehk liikumapandava tööjõu hulgaga. Kokkuhoid, mille antud kapital saavutab omaenda tootmisharus, seisab kõigepealt ning otseselt kokkuhoius töö arvel, s. o. omaenda tööliste tasulise töö vähendamises; seevastu eespoolmainitud kokkuhoid seisab selles, et seda võimalikult rohkem võõra tasuta töö omastamist läbi viia võimalikult ökonoomsel viisil, s. o. antud tootmise ulatuse puhul võimalikult väikeste kuludega. Kuivõrd see kokkuhoid ei põhine püsiv-

kapitali tootmises rakendatava ühiskondliku töö tootlikkuse ekspluateerimisel, millest juttu on juba olnud, vaid püsivkapitali enese ökonoomsemal kasutamisel, tuleneb see kas otse kooperatsioonist ja töö ühiskondlikust vormist antud tootmisharus eneses või masinate jne. tootmisest sellises ulatuses, kus nende väärtus ei kasva samal määral kui nende tarbimisväärtus.

Siin tuleb silmas pidada kaht asjaolu. Kui c väärtus oleks = 0, siis oleks $p'=m'$ ja kasuminorm saavutaks maksimumi. Kuid teiseks: töö enese vahetuks ekspluateerimiseks ei ole kasutatavate ekspluateerimisvahendite väärtus — olgu see põhikapitali või tooraine ja abimaterjalide väärtus — sugugi tähtis. Kuivõrd nad esinevad töö absorbeerijatena, vahenditena, milles ja mille abil töö ning seepärast ka lisatöö asjastumine teoks saab, ei ole masinate, hoonete, tooraine jne. vahetusväärtusel mingit tähtsust. See, mis siin ainult ongi tähtis, on ühelt poolt nende mass, mis on tehniliselt vajalik teatud hulga elava tööga ühinemiseks, teiselt poolt aga nende otstarbekohasus, s. o. mitte ainult masinate, vaid ka tooraine ja abimaterjalide hea kvaliteet. Tooraine kvaliteedist sõltub osalt kasuminorm. Hea materjal annab vähem jäätmeid; ühe ja sellesama tööhulga absorbeerimiseks vajatakse järelikult vähemat tooraine hulka. Edasi, väheneb takistus, mida töömasin peab ületama. Osalt mõjutab see isegi lisaväärtust ja lisaväärtuse normi. Halva tooraine puhul kulub töölisel võrdse koguse töötlemiseks rohkem aega; olukorras, kus palk jääb samaks, tähendab see lisatöö vähenemist. Peale selle avaldab see üsna suurt mõju kapitali taastootmisele ja akumulatsioonile, mis, nagu nägime I raamatus lk. 568 [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 525], sõltub töötootlikkusest veelgi suuremal määral kui rakendatava töö hulgast.

Kapitalistide fanaatiline püüd tootmisvahendeid kokku hoida on seega arusaadav. Ülesanne on selles, et miski ei häviks tarbetult ega läheks raisku ja et tootmisvahendeid kulutataks ainult nii, nagu seda nõuab tootmine ise. Seda saavutatakse osalt tööliste dresseerimise ja väljaõpetamisega, osalt distsipliini abil, millele kapitalist allutab kombineeritud töölised ja mis saab ülearuseks sellise ühiskonnakorra tingimustes, kus töölised töötavad oma! arvel, nii nagu ta saab juba praegu peaaegu täiesti ülearuseks tükipalga puhul. Sama fanatism tuleb teiselt poolt esile ka tootmiselementide võltsimises, mis on peamiseks vahendiks, et alandada püsivkapitali väärtust muutuvkapitaliga võrreldes ja tõsta niiviisi kasuminormi; tüssamise olulise elemendina lisandub sellele veel nimetatud tootmiselementide müük nende väärtusest kallimalt, kuivõrd see väärtus tuleb uuesti esile produktis. See moment etendab otsustavat osa eriti saksa tööstuses, mille põhiprintsiip on järgmine: inimestel võib ju sellest ainult hea meel olla, kui me saa-

dame neile esmalt häid kaubaproove ja siis halbu kaupu. Kuid need konkurentsi valdkonda kuuluvad nähtused ei lähe meile siin korda.

Tuleb tähendada, et see püsivkapitali väärtuse vähenemisest, järelikult püsivkapitali odavnemisest tulenev kasuminormi tõus ei olene hoopiski sellest, kas tööstusharu, milles ta toimub, toodab luksusesemeid, tööliste tarbimisse minevaid elatusvahendeid või tootmisvahendeid üldse. Viimane asjaolu võib ainult sedavõrd tähtis olla, kuivõrd on tegemist lisaväärtuse normiga, mis sõltub oluliselt tööjõu väärtusest, s. o. töölise tavaliste elatusvahendite väärtusest. Kuid käesoleval juhul eeldatakse, et lisaväärtus ja lisaväärtuse norm on antud. Lisaväärtuse ja kogukapitali suhe, mis määrabki kasuminormi, sõltub neil tingimustel ainuüksi püsivkapitali väärtusest, kuid ei sõltu hoopiski tema koostiselementide tarbimisväärtusest.

Tootmisvahendite relatiivne odavnemine ei tee muidugi võimatuks nende absoluutse väärtussumma kasvu, sest töö tootliku jõu arenemine ja sellega kaasnev tootmise ulatuse kasv suurendavad väga tunduvalt rakendatavate tootmisvahendite absoluutset hulka. Kokkuhoid püsivkapitali rakendamisel, ükskõik mis küljest me seda vaatleksimegi, on osalt ainuüksi selle tulemus, et tootmisvahendid funktsioneerivad kombineeritud töölise ühiste tootmisvahenditena ja et neid sellistena tarbitakse, nii et see kokkuhoid ise osutub otseselt tootliku töö ühiskondliku iseloomu produktiks; osalt aga on see kokkuhoid selle tulemus, et töötootlikkus areneb neis sfäärides, mis annavad kapitalile ta tootmisvahendeid, nii et, kui me vastandame kogutöö kogukapitalile — mitte ainult kapitalisti *X* poolt rakendatavad töölised sellele kapitalistile *X* —, siis osutub see kokkuhoid jällegi ühiskondliku töö tootlike jõudude arenemise produktiks ja erinevus on ainult selles, et kapitalist *X* saab kasu mitte üksnes tema enda töökojas, vaid ka võõrastes töökodades tehtava töö tootlikkusest. Sellegipärast on püsivkapitali kokkuhoid kapitalisti silmis selline tingimus, mis on töölisele täiesti võõras, mis töölisesse sugugi ei puutu ja millega töölisel pole midagi tegemist; samal ajal on kapitalistile alati üpris selge, et töölisel pole sugugi ükskõik, kas kapitalist ostab ühe ja sellesama raha eest palju või vähe tööd (sest sellisena esineb tema teadvuses tehing kapitalisti ja töölise vahel). See kokkuhoid tootmisvahendite rakendamisel, see meetod, kuidas minimaalsete kulutustega saavutada kindlat tulemust, esineb veel palju suuremal määral kui teised töös sisalduvad jõud kapitali seesmise jõuna, kapitalistlikule tootmisviisile omase ning iseloomuliku meetodina.

See kujutlusviis on seda vähem võõrastav, et sellele vastab faktide väline näilikkus ja et kapitalistlik suhe varjab tegelikult sisemist seost, seades töölise niisugusesse olukorda, kus ta omaenda

töö teostamise tingimuste suhtes tunneb end täiesti ükskõiksena, isoleerituna ja võõrana.

Esiteks: Tootmisvahendid, millest püsivkapital koosneb, esindavad ainult kapitalisti raha (just nagu rooma võlgniku keha esindas — Linguet' järgi — tema võlausaldaja raha) ja neil on teatud suhe ainult kapitalistiga, kuna tööline, kuivõrd ta nendega tegelikus tootmisprotsessis kokku puutub, tegeleb nendega ainult kui tootmise tarbimisväärtustega, kui töövahendite ja töömaterjaliga. Selle väärtuse vähenemine või suurenemine puudutab järelikult töölise ja kapitalisti vahekorda niisama vähe kui näiteks see asjaolu, kas ta töötleb vaske või rauda. Muide, nagu me hiljem näeme, eelistab kapitalist vaadata sellele asjale teisiti siis, kui toimub tootmisvahendite väärtuse kasv ja järelikult kasuminormi vähenemine.

Teiseks: Kuivõrd need tootmisvahendid on kapitalistliku tootmise protsessis ühtlasi töö ekspluateerimise vahendid, siis on nende ekspluateerimisvahendite relatiivne odavus või kallidus töölisele niisama ükskõik, kui hobusele on ükskõik, kas tema juhtimiseks kasutatakse kalleid või odavaid suuraudu ning valjaid.

Lõpuks, nagu me varem nägime, suhtub tööline tegelikult oma töö ühiskondlikku iseloomu, oma töö ja teiste töö kombinatsioonidesse ühise eesmärgi saavutamiseks kui mingisugusesse temale võõrasse jõusse; selle kombinatsiooni teostamise tingimuseks on töölisele võõras omandus, mille raiskamise suhtes jääks ta täiesti ükskõikseks, kui teda ei sunnitaks seda kokku hoidma. Sootuks teisiti on lugu neis vabrikuis, mis kuuluvad töölistele enestele, näiteks Rochdale'is.

Niisiis on vaevalt tarvis mainida, et kuivõrd ühe tootmisharu töötootlikkus ilmneb teise tootmisharu tootmisvahendite odavnemises ja täiustumises, tõstes niiviisi kasuminormi, siis selline ühiskondliku töö üldine vastastikune seos esineb tööliste suhtes millegi üsna võõrana, sellisena, mis puutub tegelikult ainult kapitalistisse, sest ainult tema ju ostab ning omastab neid tootmisvahendeid. Mis aga puutub sellesse, et ta ostab võõra tootmisharu tööliste produkti omaenda tootmisharu tööliste produktiga, et ta järelikult käsutab võõraste tööliste produkti ainult sedavõrd, kuivõrd ta on tasuta omastanud omaenda tööliste produkti, siis on see seos väga hästi maskeeritud ringlemisprotsessiga jne.

Sellele lisandub veel järgmine asjaolu. Et suurtootmine areneb kõigepealt kapitalistlikus vormis, siis näeme, et ühelt poolt kasumi tagaajamine, teiselt poolt aga konkurents, mis sunnib tootma kaupu võimalikult odavalt, annavad sellele kokkuhoiule püsivkapitali rakendamisel sellise näilikkuse, nagu oleks see kapitalistliku tootmisviisi spetsiifiline iseärasus ja järelikult kapitalisti funktsioon.

Soodustades ühelt poolt ühiskondliku töö tootlike jõudude arenemist, õhutab kapitalistlik tootmisviis teiselt poolt teostama kokkuhoidu püsivkapitali rakendamisel.

Kuid asi ei piirdu võõrdumise ning ükskõiksusega, mida näeme töölise, elava töö kandja, ja tema töö tingimuste ökonoomse, s. o. ratsionaalse ning kokkuhoidliku rakendamise vahel. Oma vastuolulise, antagonistliku loomuse tõttu läheb kapitalistlik tootmisviis selleni välja, et isegi töölise elu ning tervise raiskamine, tema olemasolu tingimuste halvendamine arvatakse kokkuhoiuks püsivkapitali rakendamisel ning järelikult üheks kasuminormi tõstmise vahendiks.

Et tööline veedab suurema osa oma elust tootmisprotsessis, siis on tootmisprotsessi tingimused suurel määral tema aktiivse eluprotsessi tingimused, tema elu tingimused, kokkuhoidmine nende elutingimuste arvel aga on üks kasuminormi tõstmise meetodeid; me nägime juba varem, et liigtöötamine, töölise muutmine tööloomaks, on täpselt niisamuti üheks meetodiks, mis kiirendab kapitali väärtuse isekasvamist, lisaväärtuse tootmist. See kokkuhoid viib sellele, et kitsad, tervishoiunõuetele mittevastavad ruumid kiilutakse töölisi täis, nimetades seda kapitalistide keeles säästmiseks hoonete arvel; samadesse ruumidesse kuhjatakse kokku ohtlikke masinaid, jättes hooletusse tööohutuse vahendid; jäetakse rakendamata ettevaatusabinõud nendes tootmisprotsessides, mis oma loomult kahjustavad tervist või on seotud ohuga, nagu kaevandustes jne. Me ei räägigi sellest, et ei võeta tarvitusele mingeid abinõusid, mis teeksid tootmisprotsessi töölise silmis inimlikumaks, meeldivaks või vähemalt talutavaks. Kapitalistide seisukohalt oleks see täiesti tarbetu ning mõttetu raiskamine. Üldse on kapitalistlik tootmine, kõigest oma koonerdamisest hoolimata, inimmaterjali suhtes lausa pillav; täpselt niisamuti on ta teiselt poolt, tänu oma produktide kaubanduse kaudu jaotamise meetodile ja oma iseloomulikule konkureerimisviisile, üsnagi pillav ka materiaalsete vahendite kulutamises, kusjuures ühiskonnal läheb kaduma see, mida üksikud kapitalistid võidavad.

Elava töö otsesel rakendamisel on kapitalil tendents taandada seda vajalikule tööle ja — töö ühiskondlike tootlike jõudude ekspluateerimise teel — pidevalt vähendada produkti valmistamiseks vajalikku tööd, niisiis võimalikult palju kokku hoida otseselt rakendatavat elavat tööd; niisamuti on kapitalil tendents rakendada seda vajalikule määrale taandatud tööd võimalikult ökonoomsetes tingimustes, s. o. taandada rakendatava püsivkapitali väärtust võimalikule miinimumile. Kui kaupade väärtuse määrab neis sisalduv vajalik tööaeg, mitte aga neis üldse sisalduv tööaeg, siis realiseerib seda määramist alles kapital, mis samal ajal pidevalt lühendab ühe või teise kauba tootmiseks ühiskondlikult vajalikku tööaega.

Kauba hind viiakse niisiis miinimumile sellepärast, et viiakse miinimumile iga osa kauba tootmiseks vajalikust tööst.

Käsitledes kokkuhoidu püsivkapitali rakendamisel, tuleb silmas pidada järgmist vahetegemist. Kui kasvab rakendatava kapitali mass ja ühes sellega ta väärtussumma, siis on see eeskätt rohkema kapitali koondamine ühe omaniku kätte. Kuid just see ühe omaniku poolt rakendatava kapitali massi suurenemine — kusjuures sellele kapitali massile vastab enamasti ka absoluutselt suurem, kuid relatiivselt väiksem rakendatava töö hulk — võimaldabki püsivkapitali kokkuhoidu. Üksiku kapitalisti seisukohalt kasvavad küll vajalikud kapitalikulud ja seda eriti põhikapitali osas, kuid töödeldava materjali ja ekspluateeritava töö massi suhtes väheneb nende kulude väärtus relatiivselt.

Me illustreerime seda lühidalt üksikute näidetega. Alustame lõpust, tootmistingimuste kokkuhoiust, kuivõrd tootmistingimused kujutavad endast ühtlasi töölise olemasolu- ning elutingimusi.

II. TÖÖTINGIMUSTE KOKKUHOID TÖÖLISTE ARVEL. KÕIGE HÄDAVAJALIKUMATE KULUTUSTE TEGEMATAJÄTMINE

Söekaevandused.

«Söekaevanduste omanike vahel valitseva konkurentsi tingimustes ... ei tehta rohkem kulutusi, kui on vaja kõige ilmsemate füüsiliste raskuste ületamiseks; et aga kaevandustöölisi on harilikult külluses, siis lepivad nad omavahelise konkurentsi tingimustes meelsasti suurte ohtudega ja kõige kahjulikumate mõjutustega, palga eest, mis on ümberkaudsete päevatööliste omast vaid veidi kõrgem, — võimaldab ju kaevandustöö pealegi kasulikult rakendada ka tööliste lapsi. Sellest kahekordsest konkurentsist piisab täielikult selleks ... et enamikus kaevandustes toimub töö üsna puuduliku kuivendamise ning ventilatsiooniga, pahatihti halvasti ehitatud šahtides, viletsa toestikuga, oskamatute masinistidega, halvasti rajatud ja halvasti väljaehitatud stollide ning äraveoteedega; kõik see põhjustab surmajuhtumeid, vigastusi ja terviserikkeid, mille statistika pakuks lausa hirmuäratavat pilti» («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.», 21. aprillist 1829, lk. 102). 1860. aasta paiku hukkus inglise söekaevandustes iga nädal keskmiselt 15 inimest. Coal Mines Accidents [söekaevandustes asetleidnud õnnetusjuhtumite] kohta käivas aruandes (6. veebruarist 1862) nähtub, et 10 aasta jooksul, 1852—1861, sai üldkokkuvõttes surma 8466 inimest. Kuid, nagu aruandes endaski on öeldud, see arv on liiga väike, sest esimestel aastatel, kui inspektorid olid alles ametisse pandud ja nende piirkonnad olid liiga suured, jäi paljudest õnnetus- ja surmajuhtumitest

hoopis teatamata. Kapitalistliku ekspluatatsiooni loomulik tendents tuleb kõige paremini esile just selles, et vabrikuinspektorite mittekülllaldasest arvust ja nende tühisest võimust hoolimata on õnnetusjuhtumite arv inspektsiooni asutamisest alates märksa vähenenud, kuigi hävitustöö on ka praegu veel üsna suur. Need inimohvrid on suuremalt jaolt kaevanduste omanike näruse koonerdamise tulemus, sest tihtipeale juhtub, et omanikud lasevad näiteks kaevata üheainsa šahti, mis ei võimalda mingit tõhusat ventilatsiooni ja teeb pealegi võimatuks kaevandusest väljapääsemise, kui see ainus käik juhtub kinni varisema.

Kui me jätame kõrvale ringlemisprotsessi ja need kulutused, mida põhjustab konkurents, ning vaatleme kapitalistlikku tootmist omaette võetuna, siis näeme, et ta käib vägagi säästlikult ümber tööga, mis on juba realiseerunud, kaupades asjastunud. Seevastu aga inimeste suhtes, elava töö suhtes, mitte ainult liha ja vere, vaid ka närvide ja aju suhtes, on kapitalistlik tootmine võrratult pillavam kui ükski teine tootmisviis. Tõepoolest, sel ajalooepohhil, mis vahetult eelneb inimühiskonna teadlikule ümberkorraldamisele, kindlustatakse inimkonna arenemine ja viiakse see läbi ainult individuaalse arenemise jõudude tohutu raiskamise hinnaga. Et kogu kokkuhoid, millest siin on juttu, tuleneb töö ühiskondlikust iseloomust, siis põhjustabki tegelikult just see otseselt ühiskondlik töö iseloom seda tööliste elu ning tervise raiskamist. Iseloomulik on selles suhtes juba vabrikuinspektor B. Bakeri poolt ülestõstetud küsimus: «Kogu küsimus, mis nõuab tõsist kaalumist, seisab selles, mil viisil saaks kõige paremini ära hoida *laste elude ohverdamist, mis on tingitud ühisest tööst?*» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 157).

Vabrikud. Siia kuulub igasuguste ettevaatusabinõude, tööliste ohutust, nende mugavusi ja tervist kindlustavate abinõude puudumine ka vabrikutes sõna otseses mõttes. Just sellest tulebki suurem osa lahinguteateid, mis loetlevad tööstusliku armee haavatasaanuid ja langenuid (vt. iga-aastased vabrikuaruanded). Samuti ruumi- ning õhupuudus jne.

Juba 1855. aasta oktoobris kurtis Leonard Horner, et väga paljud vabrikandid avaldavad vastupanu seaduse nõuetele horisontaalvõllide kaitseseadiste kohta, kuigi järjest uued ning sageli surmaga lõppevad õnnetusjuhtumid tõestavad pideva ohu olemasolu, ja hoolimata sellest, et kaitseseadmed ei ole kallid ega sega kuidagiviisi tootmist («Reports of Insp. of Fact., October 1855», lk. 6). Oma vastupanus nendele ja teistelegi seaduse nõuetele said vabrikandid tõhusat toetust palgata rahukohtunike poolt, kes olid enamasti ise vabrikandid või vabrikantide sõbrad ning lahendasid seda laadi kohtuasju. Missuguseid otsuseid need härrad tegid, seda näeme ülemkohtunik Campbelli sõnadest ühe sellise otsuse kohta,

mida ta apellatsiooni korras läbi vaatas: «See pole parlamendiakti tõlgitsemine, vaid lihtsalt ta tühistamine» (sealsamas, lk. 11). Samas aruandes ütleb Horner, et paljudes vabrikutes lastakse masinad käima, ilma et töölisi eelnevalt hoiatataks. Et aga ka seisva masina juures on ikka midagi teha, kusjuures käed ja sõrmed paratamatult masinaga kokku puutuvad, siis juhtub siin järjest õnnetusi lihtsalt signaali andmata jätmise pärast (sealsamas, lk. 44). Vabrikuseadusandlusele vastutöötamise eesmärgil moodustasid Manchesteri vabrikandid tol ajal ettevõtjate liidu, niinimetatud «National Association for the Amendment of the Factory Laws»; võttes igalt hobujõult 2 šillingi suurust maksu, kogus liit 1855. aasta märtsis rohkem kui 50 000 naelsterlingi suuruse summa, et seda vabrikuinspektorite kaebuste korral kasutada liikmete kohtukulude katteks ja protsesside läbiviimiseks liidu kulul. Seati endale eesmärgiks tõestada, et «killing no murder» [«tapmine ei ole mõrv»], kui tapetakse kasumi pärast. Šotimaa vabrikuinspektor sir John Kincaid ütleb, et üks Glasgow firma varustas kõik oma vabriku masinad vanarauast kaitseseadistega, mis läksid firmal maksma 9 naelsterlingit ja 1 šilling. Kui see firma oleks astunud eelnimetatud liidu liikmeks, siis oleks tal tulnud maksta oma 110 hobujõu eest 11 naelsterlingit liikmemaksu, s. o. rohkem, kui tal kõik need kaitseseadised kokku maksma läksid. Ometi asutati National Association 1854. aastal ilmselt selleks, et vastu hakata seadusele, mis seda laadi kaitseseadiseid ette kirjutas. Kogu ajavahemikul 1844—1854 ei olnud vabrikandid sellele seadusele kõige vähematki tähelepanu pööranud. Siis aga teatasid vabrikuinspektorid Palmerstoni koraldusel vabrikantidele, et edaspidi hakatakse seadust täie rangusega rakendama. Sedamaid asutasid vabrikandid oma assotsiatsiooni, mille silmapaistvamate liikmete hulgast olid mitmed ise rahukohtunikud ning pidid sellistena seda seadust ise rakendama. Kui uus siseminister sir George Grey tegi 1855. aasta aprillis kompromiss-ettepaneku, mille järgi valitsus lubas leppida peaaegu ainult nominaalsete kaitseseadistega, siis lükkas assotsiatsioon sellegi ettepaneku meelepahaga tagasi. Tuntud insener Thomas Fairbairn pani kaalule oma reputatsiooni, esinedes mitmel protsessil asjatundjana kapitali ohustatud vabaduse ja kokkuhoiu kaitseks. Vabrikuinspektsiooni juhti Leonard Hornerit kiusasid vabrikandid igati taga ja valmistasid talle igasuguseid ebameeldivusi.

Vabrikandid ei jäänud enne rahule, kui nad saavutasid Court of Queens Bench [«Kuninganna pingi kohtu»] otsuse, milles tõlgitseti 1844. aasta seadust niiviisi, et ei ole tarvis ehitada kaitseseadiseid horisontaalvõllidele, mis on põrandast kõrgemal kui 7 jalga. Silmakirjateener Wilson Patten — üks neist vagadest meestest, kelle väline usklikkus on alati valmis rahapungarüütlite

meeleheaks musta tööd tegema — aitas neil lõpuks 1856. aastal läbi viia parlamendiakti, millega nad võisid esialgu rahule jääda. See seadus jättis töölised tegelikult igast spetsiaalsest kaitsest ilma, soovitades neil masinatest tekitatud õnnetusjuhtumite puhul nõuda kahjutasu tavaliste kohtute kaudu (see oli lihtsalt mõnitus, kui arvesse võtta Inglismaa kõrgeid kohtukulusid); teiselt poolt nägi seadus ette väga kavalaid eeskirju ekspertiisi teostamise kohta, mis tegi vabrikantidele protsessi kaotamise peaaegu võimatuks. Selle tulemuseks oli õnnetusjuhtumite arvu kiire kasv. Poole aasta jooksul, 1858. aasta maikuust sama aasta oktoobrikuuni, märkis inspektor Baker õnnetusjuhtumite arvu suurenemist 21 protsendi võrra ainuüksi eelnenud poolaastaga võrreldes. 36,7 protsenti kõigist õnnetusjuhtumeist oleks tema arvates olnud võimalik ära hoida. Kuid 1845. ja 1846. aastaga võrreldes oli õnnetusjuhtumite arv 1858. ja 1859. aastal märksa vähenenud, nimelt 29 protsendi võrra, kuigi tööliste arv inspektsioonile alluvais tööstusharudes 20 protsendi võrra kasvas. Mis oli selle põhjuseks? Kuivõrd vaidlusalune küsimus on tänapäeval (1865. aastal) lahendatud, on ta lahendatud peamiselt selle tõttu, et on võetud tarvitusele uusi masinaid, mis on varustatud algusest peale kaitseseadistega ja milledega vabrikant lepib, sest need ei nõua temalt lisakulusid. Peale selle on üksikuil töölistel korda läinud saada kohtu teel kõrget kahjutasu kaotatud käte eest, ja saavutada vastavate kohtuotsuste kinnitamine kõige kõrgemas instantsis («Reports of Insp. of Fact., 30 April 1861», lk. 31; samuti April 1862, lk. 17).

Sellega me piirdumegi, rääkides vahendite kokkuhoiust, mis kaitsevad tööliste (sealhulgas paljude laste) elu ja kehaliikmeid ohtude eest, mis on otseselt tingitud tööst masinate juures.

Töötamine kinnistes ruumides üldse. — On teada, kui suurel määral ruumi kokkuhoid, järelikult kokkuhoid hoonete arvel, surub töölised kokku kitsastesse töökodadesse. Sellele lisandub veel ventilatsiooniseadmete kokkuhoid. Seoses pika tööajaga suurendavad need mõlemad põhjused väga märgatavalt hingamisorganite haigestumiste arvu ja järelikult tõstavad suremust. Alljärgnevad illustratsioonid on võetud aruandest Public Health [sotsiaalse hügieeni seisukorra] kohta, 6th Report 1863; aruande on koostanud dr. John Simon, keda me hästi tunneme meie uurimuse I raamatust.

Me nägime, et tööliste kombineerimine ja kooperatsioon on need tingimused, mis võimaldavad masinaid laiaulatuslikult rakendada, tootmisvahendeid kontsentreerida ja neid kokkuhoidlikult kasutada; samuti näeme, et hulkade ühine töö kinnistes ruumides ja sellistes tingimustes, kus otsustavaks ei ole tööliste tervis, vaid produkti edukam valmistamine, — et selline tööliste massiline kontsentreerimine ühte töökotta on ühelt poolt kapitalisti kasvavate kasumite allikas, teiselt poolt aga — kui seda ei kompenseerita

tööaja lühendamisega ja eriliste ettevaatusabinõudega — tööliste elu ja tervise raiskamise põhjus.

Dr. Simon esitab järgmise üldise reegli, mille tõenduseks ta toob massiliselt statistika andmeid: «Antud piirkonnas tõuseb kopsuhaigustesse suremise protsent muudel võrdsetel tingimustel samas proportsioonis, milles antud maakoha rahvastik on sunnitud kinnistes ruumides ühiselt töötama» (lk. 24). Selle põhjuseks on halb ventilatsioon. «Tõenäoliselt ei ole kogu Inglismaal ainsatki erandit reeglist, et igas piirkonnas, kus on laialdane kinnistesse ruumidesse koondatud tööstus, on selle tööstuse tööliste kõrgendatud suremus küllaldane selleks, et kogu piirkonna suremuse statistika hakkaks näitama otsustavat kopsuhaiguste ülekaalu» (lk. 24).

Tööstusharudes, kus töö toimub kinnistes ruumides ja kus sanitaarjärelevalve organid 1860. ja 1861. aastal olukorda uurisid, andis suremuse statistika järgmised andmed: kui Inglismaa põllumajanduspiirkondades tuleb 15—55 aasta vanuste meeste teatud arvu kohta 100 surmajuhtumit tiisikuse ja teiste kopsuhaiguste tagajärjel, siis tuleb Coventrys sama arvu kohta 163, Blackburnis ja Skiptonis 167, Congletonis ja Bradfordis 168, Leicesteris 171, Leekis 182, Macclesfieldis 184, Boltonis 190, Nottinghamis 192, Rochdale'is 193, Derbys 198, Salfordis ja Ashton-under-Lyne'is 203, Leedsis 218, Prestonis 220 ja Manchesteris 263 surmajuhtumit tiisikuse tagajärjel (lk. 24). Alljärgnev tabel annab veelgi rabavama näite. Ta toob surmajuhtumid kopsuhaiguste tagajärjel kummagi soo kohta eraldi, arvestatult iga 100 000 kohta 15—25 aasta vanuses. Sealjuures on valitud sellised piirkonnad, kus ainult naised tegelevad kinnistesse ruumidesse kontsentreeritud tööstusliku tööga, mehed aga töötavad igasugustes tööharudes.

Piirkonnad	Peamine tööstusharu	Kopsuhaigustest tingitud surmajuhtumite arv iga 100 000 kohta 15—25 aasta vanuses	
		Mehed	Naised
Berkhampstead	Ölepunumine, kus tööl on naised	219	578
Leighton Buzzard	Ölepunumine, kus tööl on naised	309	554
Newport Pagnell	Pitside valmistamine, töötavad naised	301	617
Towcester	Pitside valmistamine, töötavad naised	239	577
Yeovil	Kindatööstus, töötavad peamiselt naised	280	409
Leek	Siiditööstus, ülekaalus naised	437	856
Congleton	Siiditööstus, ülekaalus naised	566	790
Macclesfield	Siiditööstus, ülekaalus naised	593	890
Tervislikud maakohad	Põllutöö	331	333

Siiditööstuse piirkondades, kus vabrikutööst võtab osa rohkem mehi, on ka nende suremus suurem. Tiisikusse jne. suremise protsent nii naistel kui ka meestel paljastab siin,. nagu öeldakse aru-

andes, «neid kohutavaid (atrocious) sanitaartingimusi, milledes meie siiditööstuses enamasti töötatakse». Ometi on siin tegemist sama siiditööstusega, kus vabrikandid, viidates oma ettevõtete äärmiselt soodsaile tervislikele tingimustele, nõudsid ja osalt saavutasidki äärmiselt pika tööaja lastele alla 13 aasta vanuses (vt. I raamat, VIII ptk., 6, lk. 256 [*K. Marx,* «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 257]).

«Ükski seni uuritud tööstusharu ei paku küll kurvemat pilti kui dr. Smithi poolt kirjeldatud õmblustööstus ... «Töökojad,» ütleb ta, «on sanitaarolude poolest üsna erinevad; nad on aga peaaegu kõik liiga täis kiilutud, halvasti õhutatud ja erakordselt ebatervislikud ... Sellistes tubades on niigi alati kuum; kui aga pannakse põlema gaas, nagu seda tehakse päeval uduse ilmaga ja talveõhtutel, siis ulatub palavus 80 ja isegi 90 kraadini (Fahrenheiti järgi = 27—33° Celsiuse järgi), mille tõttu töölised lausa nõretavad higist, niiskus tiheneb aknaruutudel ja vesi niriseb kogu aeg põrandale maha või tilgub laest, nii et töölised on sunnitud pidama lahti muist aknaid, kuigi nad sealjuures tingimata saavad külmetada». — Londoni Westendi kuueteistkümnes suuremas töökojas valitsevat olukorda kirjeldab ta järgmiselt: «Neis halvasti õhutatud tubades on kõige suurem kubatuur ühe töölise kohta 270 kuupjalga, kõige väiksem 105 kuupjalga, keskmiselt kõigest 156 kuupjalga inimese kohta. Töökojas, mida igast küljest ümbritseb galerii ja millesse pääseb valgus ainult ülalt, töötavad 92 kuni 100 inimest; põleb suur hulk gaasitulesid; väljakäigukohad on samas töökoja kõrval; iga inimese kohta tuleb kõige rohkem 150 kuupjalga. Teises töökojas, lausa koerakuudis, mis on ehitatud õue, kuhu valgus pääseb ainult ülalt ja mida tuulutatakse ainult väikese katuseluugi kaudu, töötavad 5 kuni 6 inimest, kusjuures igaühe kohta tuleb 112 kuupjalga.» Ja «neis koledais (atrocious) töökodades, mida kirjeldab dr. Smith, töötavad rätsepad harilikult 12—13 tundi päevas, mõnikord aga kestab töö tervelt 15—16 tundi» (lk. 25, 26,

Töötavate isikute arv	Tööstusharu ja asukoht	Suremus 100 000 inimese kohta		
		25—35 aasta vanuses	35—45 aasta vanuses	45—55 aasta vanuses
958 265	Põllutöö, Inglismaa ja Wales	743	805	1145
22 301 meest ja 12 377 naist	Rätsepad, London	958	1262	2093
13 803	Ladujad ja trükkijad, London	894	1747	2367

28). Tuleb märkida — ja seda märgibki aruande koostaja, tervishoiuosakonna juhataja John Simon —, et suremus Londoni rätsepate, ladujate ja trükkijate hulgas 25 kuni 35 aasta vanuses

on näidatud liiga väiksena, sest Londonis saavad nende mõlema tööstusharu meistrid maalt suurel hulgal noori inimesi (arvatavasti 30 aasta vanuseni), kes töötavad kui õpilased ja «improvers», s. o. praktikandid. Nad suurendavad töötajate arvu, mis on aluseks Londoni tööstusrahvastiku suremise protsendi arvutamisel; nad ei suurenda aga samas proportsioonis Londonis ettetulevate surmajuhtumite arvu, sest nad viibivad Londonis ainult ajutiselt; kui nad selle aja jooksul haigeks jäävad, siis lähevad nad koju tagasi, lähevad maale, ja kui nad surevad, siis registreeritakse nende surm maal. Veelgi suuremal määral puudutab see nooremaid vanusegruppe, mistõttu Londonis nende gruppide kohta peetav suremuse statistika on tööstuse terviseohtlikkuse näitajana täiesti väärtusetu (lk. 30).

Umbes samuti kui rätsepatega, on lugu ka trükiladujatega, kellede juures tuleb puudulikule ventilatsioonile, mürgisele õhule jne. lisaks veel öötöö. Nende tavaliseks tööajaks on 12—13, mõnikord isegi 15—16 tundi. «Niipea kui pannakse põlema gaas, tahab kuumus hinge matta ... Sageli juhtub, et tähevalamise töökoja aurud või masinate poolt rikutud õhk ja reovete hais tõusevad alumiselt korruselt ülespoole ja teevad olukorra ülemistes tubades veelgi hullemaks. Alumiste ruumide kuum õhk tõstab ülemiste tubade temperatuuri juba sellega, et põrandad soojaks lähevad. Kui toad on madalad ja gaasi tarvitatakse palju, siis on see lausa nuhtluseks. Veel halvem on lugu seal, kus aurukatlad seisavad all ruumis ja täidavad kogu maja väljakannatamatu kuumusega ... Üldiselt võib ütelda, et ventilatsioon on igal pool puudulik ega ole kaugeltki küllaldane selleks, et pärast päikeseloojakut leevendada kuumust ja eemaldada gaasi põlemise produkte, ja et paljudes trükikodades, eriti neis, kus varem olid elukorterid, on olukord ülimal määral kurb.» Mõnedes trükikodades, eriti neis, kus trükitakse nädalalehti, kestab töö peaaegu vahetpidamata kaks päeva ja ühe öö, sealjuures töötab siin ka 12—16 aasta vanuseid poisse; teistes ettevõtetes, kus laotakse kiireloomulisi trükiseid, ei saa töölised puhata isegi pühapäeval ja nende töönädal kestab kuue päeva asemel seitse päeva» (lk. 26, 28).

Pesuõmblejatest ja modistidest (milliners and dressmakers) me rääkisime juba I raamatus, VIII peatükis, 3, lk. 215—217 [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 223—225], kus jutt oli liigtöötamisest. Dr. Ord kirjeldab nende tööruume aruandes, mida me tsiteerime. Isegi siis, kui tingimused neis ruumides on päeva ajal pisut paremad, on seal väga palav, umbne ja ebatervislik neil tundidel, kus põletatakse gaasi. Kolmekümne neljas paremas töötoas leidis dr. Ord, et keskmine kubatuur ühe töölise kohta oli: «Neljal juhtumil üle 500 kuupjala; teisel neljal juhtumil 400—500 kuupjalga; ... viiel juhtumil 200—250; neljal juhtumil 150—200 ja

lõpuks üheksal juhtumil kõigest 100—150 kuupjalga. Isegi siis, kui võtame kõige soodsama neist juhtumitest, on kubatuur kestvaks töötamiseks vaevalt piisav, kui ruumi ventilatsioon on puudulik. Isegi hea tuulutamise korral lähevad töötoad pimeduse tulekul väga palavaks ja umbseks, sest seal peab ju põlema hulk gaasitulesid.» Siin aga on dr. Ordi märkused ühest tema poolt külastatud madalama kategooria töötoast, kus tööd tehakse vahemehe (middleman) arvel: «1280 kuupjala suurune tuba; sees on 14 inimest; igaühe kohta tuleb 91,5 kuupjalga. Naised, kes siin töötasid, näisid õige väsinud ja kurnatud. Teenistusena nimetati 7—15 šillingit nädalas, peale selle teevesi... Tööaeg on kella kaheksast hommikul kella kaheksani õhtul. Väike tuba, kuhu need 14 inimest olid kokku surutud, oli halvasti tuulutatud. Seal oli kaks lahtikäivat akent ja kamin, mis muide oli kinni topitud; ei olnud mingeid spetsiaalseid ventilatsiooniseadmeid» (lk. 27).

Samas aruandes öeldakse modistide liigtöötamise kohta järgmist: «Noorte naiste liigtöötamine kestab peenemates moeärides ligikaudu vaid 4 kuud aastas, kuid sellisel pöörasel kujul, mis mitmel korral on esile kutsunud publiku imestust ja meelepaha; neil kuudel on tööpäev seal ikka tervelt 14 tundi pikk, kiirete tellimuste kuhjumisel aga isegi 17—18 tundi. Muul ajal aasta jooksul kestab töö seal tõenäoliselt 10—14 tundi; kodustöötajad töötavad tavaliselt 12 või 13 tundi. Naiste mantlite, kraede, särkide jne. valmistamisel, kaasa arvatud masinal õmblemine, ei kesta töö ühises töötoas mitte nii kaua, tavaliselt mitte üle 10—12 tunni»; kuid, lisab dr. Ord, «mõnedes ettevõtetes pikeneb korraline tööaeg teatud perioodidel üsna tunduvalt ületundide tõttu, mille eest makstakse eraldi; teistes ettevõtetes võetakse töö koju kaasa, et see kodus väljaspool tavalist tööaega lõpule viia. Võiks lisada, et nii ühel kui ka teisel kujul on ületunnitöö pahatihti sunduslik» (lk. 28). John Simon teeb selle leheküle kohta järgmise märkuse: «Härra Redcliffe, epidemioloogiaseltsi sekretär, kel on olnud eriti palju võimalusi uurida modistide tervislikku seisukorda esimest tüüpi ettevõtteis, leidis, et 20 neiu kohta, kes kinnitasid, et nad on «täiesti terved», oli tegelikult ainult üks hea tervisega; teistel oli mitmesugusel määral üldist kurnatust, närvinõrkust ja mitmeid sellest tulenevaid funktsionaalseid häireid.» Selle põhjuseks peab ta, esiteks, pikki tööpäevi, mis tema hinnangu järgi kestavad isegi vaiksel ajal vähemalt 12 tundi; teiseks, «täiskiilutud ja halvasti tuulutatud tööruume, gaasituledest rikutud õhku, ebaküllaldast või halba toitu, liiga vähest hoolitsemist ruumide mugavuse eest».

Inglise tervishoiuameti pea tuleb lõpuks järeldusele, et «töölistel ei ole praktiliselt võimalik saavutada selle täitmist, mis on teoreetiliselt nende elementaarseim õigus tervishoiu alal, nimelt nõude täitmist, et tööandja, ükskõik mis tööle ta töölised paneb, kõrval-

daks, kuivõrd see on tema võimuses, omal kulul kõik sellised tingimused, mis tarbetult teevad ühise töö tervisele kahjulikuks; töölised, kes oma jõududega tegelikult ei suuda saavutada selle sanitaar-õigusnormi täitmist, võivad seaduseandja kavatsustele vaatamata niisama vähe loota mistahes efektiivset abi ametnikelt, kes on volitatud ellu viima Nuisances Removal Acts [Õnnetusjuhtumite ärahoidmise akti]» (lk. 29). — «Ei ole kahtlust, et täpsete piiride äramääramine, millede ulatuses tööandjad peavad reguleerimisele alluma, on mõningate väikeste tehniliste raskustega seotud. Kuid ... tervise kaitsmise nõue on põhimõtteliselt universaalne. Miljonite tööliste huvides, kelle elu praegu asjatult rikutakse ja lühendatakse nende lõpmatute kehaliste kannatustega, mis tulenevad lihtsalt nende töö iseloomust, julgen ma väljendada lootust, et töö sanitaartingimused võetakse niisama universaalselt vastavate seaduste kaitse alla; vähemalt tuleb garanteerida kõigi kinniste tööruumide küllaldane ventilatsioon ja piirata võimalust mööda erilist tervistkahjustavat mõju kõigis neis tööharudes, mis oma iseloomult on tervisele ohtlikud» (lk. 31).

III. KOKKUHOID LIIKUMAPANEVA JÕU SAAMISEL, JÕU ÜLEKANDMISEL JA EHITUSTE ARVEL

Oma 1852. aasta oktoobrikuu aruandes tsiteerib L. Horner üht kirja kuulsalt insenerilt James Nasmythilt Patricroftist, auruhaamri leiutajalt; kirjas on muuseas öeldud järgmist:

«Publik on väga vähe teadlik sellest, kui tohutult on kasvanud liikumapanev jõud selliste süsteemimuutuste ja täiustuste tõttu» (aurumasinate alal), «nagu need, millest ma räägin. Meie piirkonna» (Lancashire'i) «masinate jõud oli peaaegu 40 aastat kartliku rutiini eelarvamuste kammitsas, nüüd aga oleme sellest õnnelikult üle saanud. Viimase 15 aasta jooksul, eriti viimase nelja aastaga» (s. o. 1848. aastast alates), «toimus kondensaatoriga aurumasinate kasutamise viisis väga tähtsaid muutusi ... Selle tulemuseks oli ... et samad masinad hakkasid tegema palju rohkem tööd, pealegi vähenes sealjuures söetarvitus üsna tunduvalt ... Pärast aurujõu tarvituselevõtmist selle piirkonna vabrikutes arvati palju aastaid, et kondensaatoriga aurumasinatel võib kolvi liikumiskiirus olla umbes 220 jalga minutis; s. t., et masin, mille kolvikäigu pikkus on 5 jalga, võis eeskirjade kohaselt teha kõige rohkem 22 väntvõlli pööret minutis. Masina suuremat kiirust ei peetud otstarbekohaseks; et aga kõik mehhanismid olid kohandatud kolvi liikumiskiirusega 220 jalga, siis oli see väike, mõttetult piiratud kiirus paljude aastate kestel kogu tööstuses valitsevaks kiiruseks. Lõpuks — kas selle tõttu, et õnnekombel ei tuntud eeskirja või

mõne julge novaatori teadlikul algatusel — katsetati suurema kiirusega. Et tulemused olid ülisoodsad, siis leidis eeskuju järeletegijaid; masinal lasti, nagu tol ajal räägiti, ohjad valla, kusjuures ülekandemehhanismi pearattad korraldati selliselt ümber, et aurumasina kiirus võis nüüd olla 300 jalga minutis ja üle selle, mehhanismide kiirus aga jäi endiseks... See aurumasina suurem kiirus on nüüd peaaegu üldiselt läbi löönud, sest kogemused näitasid, et sama masin andis sel viisil mitte ainult rohkem kasulikku jõudu, vaid et ka liikumine ise oli hooratta suurenenud inertsi tõttu palju ühtlasemaks muutunud. Ühesuguse aururõhu puhul ja ühesuguse hõrenemisega kondensaatoris saadi rohkem jõudu lihtsalt sellepärast, et kolb käis kiiremini. Kui me näiteks saaksime teha aurumasina juures, mille kiirus on 200 jalga minutis ja mis annab 40 hobujõudu, selliseid muudatusi, et masin teeks võrdse aururõhu ja võrdse hõrenemise puhul 400 jalga minutis, siis saaksime täpselt kaks korda suurema jõu; et aga aururõhk ja hõrenemine on mõlemal korral ühesugused, siis ei suurenda kiiruse kasv kuigi palju üksikute masinaosade koormatust, järelikult ka mitte õnnetusjuhtumite ohtu. Kogu erinevus seisab selles, et tarvitatava auru hulk suureneb nüüd ligikaudu samas proportsioonis, milles kasvab kolvi liikumise kiirus; laagrid, s. o. masina hõõrduvad osad, kuluvad muide pisut kiiremini, kuid see väärib vaevalt nimetamist... Selleks et kolvikäigu kiirendamise teel saada samalt masinalt rohkem jõudu, peab aga sama katla all põletama rohkem sütt või kasutusele võtma niisuguse katla, mille aurustusvõime oleks suurem; lühidalt öeldes, peab olema rohkem auru. See saavutatigi ja suurema aurustusvõimega katlad ühendati vanade «kiirendatud» masinatega; viimased andsid niiviisi mitmel pool 100 protsenti rohkem tööd. 1842. aasta paiku hakkas äratama suurt tähelepanu erakordselt odava jõu saamine aurumasinatega Cornwalli kaevandustes; puuvillaketramise tööstuses valitsev konkurents sundis vabrikante otsima peamist kasumiallikat kokkuhoiust; suur vahe iga tunni ja hobujõu kohta tarvitatava söe hulgas Cornwalli masinate ja teiste masinate vahel, samuti Woolfi kahesilindriliste masinate erakordselt ökonoomne töö tõid meiegi piirkonnas esiplaanile kütuse kokkuhoiu küsimuse. Cornwalli masinad ja kahesilindrilised masinad andsid ühe hobujõu tunnis $3^1/_2$—4 naela söe põletamisel, kuna puuvillaketramise piirkondade masinad tarvitasid üldiselt 8 kuni 12 naela sütt, et anda üht hobujõudu tunnis. Niisugune suur vahe ajendas meie piirkonna vabrikante ja masinaehitajaid omaltki poolt taotlema seda erakordselt suurt kokkuhoidu, kasutades selleks samu abinõusid, mis olid Cornwallis ja Prantsusmaal juba tavaliseks saanud, sest kõrged söehinnad olid sundinud sealseid vabrikante võimalikult piirama oma ettevõttele kütuse ostmise kulusid. See tõi kaasa väga olulisi tagajärgi. Esiteks, paljud katlad, mis seisid vanal heal kõr-

gete kasumite ajal poolest saadik külma välisõhu käes, kaeti nüüd paksu vildikorraga, telliste ja krohviga või teiste materjalidega, mis takistasid nii suurte kulutuste hinnaga saadud kuumuse kiirgamist. Samal viisil kaitsti aurutorusid ja kaeti vildi ning puiduga silindreid. Teiseks hakati rakendama kõrgrõhku. Varemalt oli kaitseventiili peal nii väike raskus, et ventiil avanes juba siis, kui aururõhk oli 4, 6 või 8 naela ruuttolli kohta; nüüd leiti, et rõhu tõstmine 14-le või 20-le naelale... võimaldab sütt väga tunduvalt kokku hoida; teiste sõnadega, vabrikutööd tehti nüüd märksa väiksema söekuluga... Inimesed, kel oli selleks vajalik raha ja julgus, hakkasid rakendama täies ulatuses kõrgrõhu ja suurema paisumise süsteemi; nad võtsid kasutusele sellekohaselt konstrueeritud aurukatlad, kus rõhk oli 30, 40, 60 ja 70 naela igale ruuttollile. See oli rõhk, mis oleks pannud vana koolkonna insenere hirmu pärast minestama. Et aga selle suurema aururõhu majanduslikud tulemused... tulid õige pea nähtavale naelsterlingite, šillingite ja pennide näol, mida ei olnud kuidagi võimalik kaksipidi mõista, siis võeti kõrgrõhukatlad kondensatsioonimasinate juures peaaegu üldiselt tarvitusele. Need, kes seda reformi radikaalselt läbi viisid, hakkasid kasutama Woolfi masinaid; seda tehti enamiku viimasel ajal ehitatud masinate juures. Eriti palju rakendati Woolfi kahesilindrilisi masinaid, kus ühes silindris annab katlast tulev aur jõudu selle tõttu, et ta rõhk on atmosfääri rõhust suurem; siis, selle asemel et väljuda silindrist iga kolvikäigu järel, nagu see oli varem, läheb aur madalrõhusilindrisse, mis oma mahult on umbes neli korda suurem, ja suunatakse sealt pärast uut paisumist kondensaatorisse. Selliste masinate rakendamisest saadav kokkuhoid väljendub selles, et üks hobujõud tunnis tarvitab siin $3^1/_2$—4 naela sütt, kuna vana süsteemi masinad vajasid selleks 12 kuni 14 naela. Leidlikult väljamõeldud seadeldis võimaldab kasutada Woolfi kahekordse silindri süsteemi, s. o. kombineeritud kõrgrõhu- ja madalrõhumasina süsteemi ka juba olemasolevate vanade masinate juures, suurendades niiviisi nende kasulikku jõudu ja vähendades samal ajal söetarvitust. Sama tulemust on viimase 8—10 aasta jooksul saavutatud ka kõrgrõhumasina ja kondensatsioonimasina ühendamise teel, nii et esimesest masinast läbikäinud aur läheb teise masinasse ja paneb ta liikuma. Sellest süsteemist on paljudel juhtudel kasu olnud.»

«Ei oleks kerge täpselt ära määrata, kui palju suurenes töö, mida teevad vanad masinad, millede juures võeti tarvitusele mõned eespool nimetatud uutest täiustustest või kõik need täiustused korraga. Kuid ma olen kindel, et aurumasina võrdse kaalu kohta me saame nüüd keskmiselt mitte vähem kui 50 protsendi võrra rohkem tööd, ja kui mõni aurumasin andis 50 hobujõudu ajal, kus kiirus oli piiratud 220 jalaga minutis, siis annab ta nüüd sageli rohkem

kui 100 hobujõudu. Suur kokkuhoid kõrgrõhu rakendamise tagajärjel kondensatsioonimasinate juures ja märksa suurenenud nõudmised, mida esitatakse vanadele masinatele ettevõtte laiendamise eesmärgil, on viimasel kolmel aastal põhjustanud torukatelde tarvituselevõtmist, mis omakorda on märksa vähendanud auru saamise kulusid» («Reports of Insp. of Fact., October 1852», lk. 23—27).

Kõik, mis eespool on öeldud jõumasinate kohta, käib ka ülekandemehhanismide ja töömasinate kohta.

«Kiire arenemistempo, mis masinate täiustamist mõnel viimasel aastal iseloomustab, võimaldas vabrikantidel laiendada tootmist, ilma et oleks vaja olnud tarvitusele võtta täiendavat liikumapanevat jõudu. Tööpäeva lühendamise tõttu on vaja tööd ökonoomsemalt rakendada, ja enamikus hästi juhitavates vabrikutes otsitakse pidevalt võimalusi tootmise laiendamiseks koos kulude samaaegse vähendamisega. Tänu ühe väga intelligentse vabrikandi lahkusele, kelle ettevõte asub minu piirkonnas, on mul kasutada andmed selles vabrikus töötavate tööliste arvu ning vanuse kohta, samuti seal rakendatavate masinate ja palga kohta, mida on makstud 1840. aastast alates kuni praeguse ajani. 1840. aasta oktoobris töötas tema firmas 600 töölist, neist 200 alla 13 aasta vanuseid. 1852. aasta oktoobris aga töötas seal ainult 350 töölist, kellest ainult 60 olid alla 13 aasta vanad. Mõlemal aastal oli käigus sama arv masinaid — välja arvatud üsna vähesed erandid — ja maksti palgana välja niisama suur summa» (Redgrave'i aruanne, «Reports of Insp. of Fact., October 1852», lk. 58, 59).

Need masinate täiustused pääsevad alles siis täielikult mõjule, kui masinad seatakse üles uutesse, otstarbekohaselt korraldatud vabrikuhoonetesse.

«Mis puutub masinate täiustamisse, siis pean kõigepealt märkima, et on tehtud suuri edusamme nende uute masinate ülesseadmiseks kohaste vabrikute ehitamises... Kogu lõng korrutatakse mul alumisel korrusel, kuhu on koondatud 29 000 korrutusvärtnat. Ainuüksi selles ruumis ja selle juurdeehituses hoian ma kokku vähemalt 10 protsenti tööd — mitte niivõrd korrutamise enda süsteemis tehtud täiustuste tõttu, kuivõrd selle tõttu, et masinad on koondatud ühtse juhtimise alla; sama värtnate arvu võin ma nüüd liikuma panna üheainsa ülekandevõlliga, mistõttu ma hoian kokku ülekandemehhanismi arvel, teiste firmadega võrreldes, 60 kuni 80 protsenti. Peale selle annab see suurt kokkuhoidu määrdeõli, rasva jne. arvel... Lühidalt öeldes, täiuslikuma vabrikusisseseade ja paremate masinate tõttu olen ma kõige tagasihoidlikuma arvestuse järgi kokku hoidnud 10 protsenti tööd; peale selle olen palju kokku hoidnud jõu, söe, määrdeõli, rasva, ülekandevõllide, rihmade jne. arvel» (Ühe puuvillaketrusvabriku omaniku seletused, «Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 109, 110).

IV. TOOTMISE EKSKREMENTIDE KASUTAMINE

Ühes kapitalistliku tootmisviisiga laieneb tootmise ja tarbimise ekskrementide kasutamine. Esimeste all me mõistame tööstuse ja põllumajanduse jäätmeid, viimaste all aga osalt neid ekskremente, mis on inimese loomuliku ainevahetuse tulemus, osalt seda vormi, mille tarbimisesemed pärast tarbimist omandavad. Tootmise ekskrementideks on seega keemiatööstuse kõrvalsaadused, mis väikeseulatusliku tootmise puhul kaduma lähevad; raualaastud, mis jäävad järele masinaehituses ja lähevad toorainena tagasi raua tootmisse jne. Tarbimise ekskrementideks on inimorganismi loomuliku eritamise ained, vana riie kaltsude näol jne. Tarbimise ekskremendid on kõige tähtsamad põllumajandusele. Mis puutub nende kasutamisse, siis kapitalistlikus majanduses näeme sel alal tohutut pillamist; näiteks Londonis ei oska ta $4^1/_2$ miljoni inimese väljaheidetega midagi paremat teha, kui hiiglasuurte kulutustega kasutada neid Thames'i vee reostamiseks.

Tooraine kallinemine stimuleerib muidugi jäätmete kasutamist. Üldiselt on selle teistkordse kasutamise tingimused järgmised: ekskrementide hulgalisus, mis on võimalik ainult suures mastaabis töötamisel; masinate täiustamine, mille tõttu ained, mida antud kujul ei olnud varem võimalik kasutada, omandavad uueks tootmiseks sobiva kuju; selliste jäätmete kasulikke omadusi avastava teaduse, eriti keemia edusammud. Tõsi küll, ka aiapidamise taolises väikepõllunduses, nagu näiteks Lombardias, Lõuna-Hiinas ja Jaapanis, on seda laadi kokkuhoid samuti üsna suur. Selle süsteemi puhul saavutatakse aga üldiselt põllumajanduse tootlikkus inimtööjõu suure raiskamise hinnaga, kusjuures see tööjõud läheb teistel tootmisfääridel kaduma.

Niinimetatud jäätmed etendavad peaaegu igas tööstusharus tähtsat osa. Näiteks 1863. aasta detsembrikuu vabrikuaruandes viidatakse järgmisele asjaolule kui ühele peapõhjusele, miks rentnikud Inglismaal ja paljudes Iirimaa osades tegelevad vaid harva ning vastumeelselt linakasvatusega: «Palju on jäätmeid ... lina töötlemisel väikestes veejõul töötavais ropsimisvabrikuis (scutch mills) ... Puuvilla töötlemisel on jäätmeid võrdlemisi vähe, lina töötlemisel aga väga palju. Hea töökorraldus lina leotamisel ja mehaanilisel ropsimisel võib seda kahju märksa vähendada ... Iirimaal ropsitakse lina tihtipeale üpris viletsal viisil, nii et kaduma läheb 28—30 protsenti»; täiuslikumaid masinaid kasutades võiks seda kõike ära hoida. Takku jääb sealjuures nii palju järele, et vabrikuinspektor ütleb: «Mõnede Iirimaa linaropsimisvabrikute kohta on mulle teatatud, et töölised võtavad järelejäänud jäätmeid õige sageli koju kaasa ning tarvitavad neid oma ahjude kütmiseks; ometi on see väga väärtuslik materjal» (sealsamas,

lk. 139, 140). Puuvillajäätmetest räägime allpool, tooraine hinnakõikumisi valgustades.

Villatööstuses oldi targemad kui linatööstuses. «Villajäätmete ja villaste kaltsude kogumist ümbertöötamise otstarbel peeti varemalt häbistavaks, kuid shoddy trade'iga (kunstvillatööstusega) seoses on see eelarvamus täiesti kadunud ja shoddy trade on nüüd tähtsaks tootmisharuks Yorkshire'i villatööstuse piirkonnas; ei ole kahtlust, et samasugune tähtsus on varsti ka puuvillajäätmete töötlemisel kui tootmisharul, mis aitab üldtunnustatud vajadust rahuldada. 30 aastat tagasi maksti villaste kaltsude, s. o. täisvillase riide tükkide jne. eest keskmiselt 4 naelsterlingit 4 šillingit tonnist; mõne viimase aasta jooksul tõusis see hind 44 naelsterlingile tonnist. Sealjuures on nõudmine sedavõrd suurenenud, et kasutatakse ära isegi villa-puuvilla segariie, sest on leitud vahend puuvilla hävitamiseks, ilma et villa sealjuures kahjustataks; shoddy [kunstvilla] valmistamisega tegelevad nüüd tuhanded töölised ja tarbija saab sellest suurt kasu, sest ta võib nüüd osta head keskmise kvaliteediga kalevit vägagi mõõduka hinna eest» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 107). Sellisel viisil taastatav kunstvill moodustas juba 1862. aasta lõpuks kolmandiku kogu Inglise tööstuse villatarvitusest («Reports of Insp. of Fact., October 1862», lk. 81). «Suur kasu», mida saab «tarbija», seisab selles, et tema villased rõivad kuluvad nüüd kolm korda kiiremini kui varem ning vajavad kuus korda vähem aega selleks, et juba täiesti hõredaks muutuda.

Inglise siiditööstus käis sama kallakteed. Aastail 1839—1862 jäi loomuliku toorsiidi tarbimine mõnevõrra vähemaks, siidijäätmete tarbimine aga kasvas kahekordseks. Täiustatud masinad võimaldasid valmistada sellest muidu kaunis väheväärtuslikust materjalist siidriiet, mida saab kasutada mitmeks otstarbeks.

Jäätmete kasutamisest annab kõige kujukama näite keemiatööstus. Lisaks omaenda jäätmetele, millede kasutamiseks leitakse uusi sfääre, tarvitab ta ka mitmesuguste teiste tööstusharude jäätmeid; näiteks valmistab ta aniliinvärve, alisariini ja viimasel ajal ka ravimeid kivisõetõrvast, mis varemalt läks peaaegu täies ulatuses kasutult kaduma.

Sellest kokkuhoiust, mida saadakse tootmise ekskrementide arvel nende teistkordse kasutamise teel, tuleb eraldi käsitleda kokkuhoidu jäätmete tekkimisel, s. o. tootmise ekskrementide vähendamist miinimumini ja kõigi tootmisse minevate toorainete ning abimaterjalide maksimaalset otsest ärakasutamist.

Kokkuhoid jäätmete arvel on osalt tingitud rakendatavate masinate heast kvaliteedist. Õli, seepi jne. hoitakse kokku seda rohkem, mida täpsemalt üksikud masinaosad on välja töötatud ja mida paremini nad on poleeritud. See puutub abimaterjalidesse. Osalt

aga — ja see on kõige tähtsam — oleneb kasutatavate masinate ja tööriistade kvaliteedist tooraine hulk, mis tootmisprotsessis jäätmeteks muutub. Lõpuks oleneb see ka tooraine enese kvaliteedist. Viimane omakorda sõltub osalt toorainet tootvate harude — hankiva tööstuse ja põllumajanduse — arenemisest (kultuuri edusammudest sõna otseses mõttes), osalt nende protsesside arenemise tasemest, mida tooraine läbib enne, kui ta töötlevasse tööstusse läheb.

«Parmentier tõestas, et suhteliselt lühikese aja jooksul, näiteks Louis XIV ajast alates, on teravilja jahvatamise oskus Prantsusmaal väga palju täiustunud, nii et uued veskid võivad vanadega võrreldes anda samast viljahulgast kuni poole võrra rohkem leiba. Tõepoolest, kui iga Pariisi elanik tarbis varemalt aastas 4 setjeed teravilja, seejärel 3 ja lõpuks 2 setjeed, siis tänapäeval tuleb ühe inimese kohta kõigest $1^1/_3$ setjeed ehk ligikaudu 342 naela ... Perche'is, kus ma kaua aega elasin, on kohmaka konstruktsiooniga, graniidist ja basaldist kividega veskid nüüd enamasti ümber ehitatud vastavalt uutele nõuetele, sest mehaanika on viimase 30 aasta jooksul suuri edusamme teinud. Veskid varustati heade La Ferté kividega, vilja hakati kaks korda läbi jahvatama ja sõel pandi ringikujuliselt liikuma; selle tulemusena suurenes samast viljahulgast saadava jahu hulk $^1/_6$ võrra. Seepärast võin ma endale üsna kergesti seletada, miks roomlaste päevane viljatarvitus erines nii palju meie omast; põhjus on lihtsalt selles, et teravilja jahvatamise ja leivavalmistamise viisid olid neil puudulikud. Seilega ma seletan ka üht tähelepanuväärivat fakti, mis on toodud Pliniusel, XVIII, 20. ptk., 2 ... «Roomas müüdi jahu, vastavalt kvaliteedile, hinnaga 40, 48 või 96 assi moodius. Need hinnad, mis olid tolleaegsete viljahindadega võrreldes väga kõrged, on seletatavad veskite tehnikaga, mis oli siis alles lapsekingades, ja sellest tulenevate suurte jahvatuskuludega» *(Dureau de la Malle,* «Économie politique des Romains», Paris 1840, I, lk. 280—281).

V. LEIUTUSTE TULEMUSENA SAAVUTATAV KOKKUHOID

Seda laadi kokkuhoid põhikapitali rakendamisel tuleneb, nagu öeldud, sellest, et töötingimusi rakendatakse suures ulatuses, lühidalt öeldes sellest, et nad on otseselt ühiskondliku, ühiskonnastatud töö tingimused, s. o. tootmisprotsessis esineva vahetu kooperatsiooni tingimused. Ühelt poolt saabki ainult sel tingimusel rakendada leiutusi mehaanika ja keemia alalt, ilma et tõstetaks kauba hinda; viimane nõue aga on alati conditio sine qua non [vältimatu tingimus]. Teiselt poolt saab ühisest tootlikust tarbimisest tulenev kokkuhoid võimalikuks ainult suureulatusliku tootmise puhul. Lõpuks aga toovad ainult kombineeritud töölise kogemused selgust

selle kohta, kus ja kuidas tuleb kokku hoida, kuidas saab olemasolevaid avastusi kõige lihtsamalt kasutada, missuguseid praktilisi raskusi tuleb ületada teooria rakendamisel tootmisprotsessis jne.

Märgime möödaminnes, et tuleb vahet teha üldise töö ja ühise töö vahel. Mõlemad etendavad tootmisprotsessis oma osa, kumbki neist läheb teiseks üle, kuid ometi on nende vahel ka erinevus. Üldine töö on iga teaduslik töö, iga avastus, iga leiutus. Tema tingimuseks on osalt kaasaegsetega koopereerimine, osalt eelkäijate töö ärakasutamine. Ühine töö eeldab indiviidide vahetut kooperatsiooni.

Ülalöeldut kinnitavad veel kord järgmised sageli tähelepandud asjaolud:

1) Suur vahe uue masina esmakordse konstrueerimise kulude ja sama masina taastootmise kulude vahel; selle kohta vaata Ure ja Babbage.

2) Palju suuremad kulud, mida iga uusi leiutusi rakendav ettevõte vajab hilisemate ettevõtetega võrreldes, mis tekivad tema rusudel, ex suis ossibus [tema luudest]. See on sedavõrd õige, et ettevõtjad-novaatorid jäävad tavaliselt pankrotti, kuna haljale oksale jõuavad alles nende järglased, kelle kätte hooned, masinad jne. lähevad odavama hinnaga. Sellepärast saavad kõige tühisemad ja kõige viletsamad rahakapitali esindajad enamasti kõige suuremat kasu kõigist inimvaimu üldise töö uutest edusammudest ning nende edusammude ühiskondlikust rakendamisest kombineeritud töö kaudu.

KUUES PEATÜKK

HINDADE MUUTUMISE MÕJU

I. TOORAINEHINDADE KÕIKUMISED. NENDE OTSENE MÕJU KASUMINORMILE

Me eeldame siin endiselt, et lisaväärtuse normis ei toimu mingit muutust. See eeldus on vajalik antud juhtumi uurimiseks tema puhtal kujul. Ometi on lisaväärtuse muutumatu normi puhul võimalik, et kontraktsiooni või ekspansiooni tõttu, mida siinkohal vaadeldavad toorainehindade kõikumised kapitali juures esile kutsuvad, rakendab kapital suurenevat või vähenevat tööliste arvu. Sel juhtumil võiks lisaväärtuse mass muutuda lisaväärtuse normi samaks jäädes. Kuid me peame kõrvaldama siit sellegi vahepealse juhtumi. Kui masinate täiustamine ja toorainehindade muutus mõjutavad üheaegselt kas antud kapitali poolt rakendatavate tööliste arvu või palga suurust, siis tuleb vaid kõrvuti seada 1) mõju, mida avaldab kasuminormile püsivkapitali muutus, ja 2) mõju, mida avaldab kasuminormile palga muutus; tulemused kujunevad siis iseenesest.

Nagu eelmisel juhtumil, nii tuleb ka siin üldiselt märkida järgmist. Kui toimub muutusi, kas püsivkapitali kokkuhoiu või toorainehindade kõikumiste tagajärjel, siis puudutavad nad alati kasuminormi, isegi siis, kui nad sugugi ei muuda palka, järelikult ka mitte lisaväärtuse normi ja massi. Valemis $m' \frac{v}{C}$ muudavad nad C suurust, ühes sellega aga ka kogu murru suurust. Erinevalt sellest, mis me nägime lisaväärtuse vaatlemisel, pole siin järelikult üldse tähtis, missugustes tootmise sfäärides need muutused toimuvad ja kas nendest riivatud tööstusharud toodavad või ei tooda tööliste elatusvahendeid või nende elatusvahendite tootmiseks vajalikku püsivkapitali. Kõik siin toodud arutlused käivad ka nende juhtumite kohta, kus muutused toimuvad luksusesemete tootmises, kusjuures luksusesemete tootmise all me mõistame siin iga tootmist, mis pole tööjõu taastootmiseks vajalik.

Toorainete hulka arvame siinkohal ka abimaterjalid, nagu indigo, süsi, gaas jne. Edasi, kuivõrd masinad sellesse rubriiki kuuluvad, koosneb nende oma toormaterjal rauast, puust, nahast jne. Masinate konstruktsioonis sisalduva toormaterjali hindade kõikumised

mõjutavad seepärast ka nende hinda. Kui nende hind tõuseb nende koostisse mineva toormaterjali või nende ekspluateerimisel äratarvitatava abimaterjali hindade kõikumiste tõttu, siis langeb pro tanto [vastavalt] ka kasuminorm. Ja ümberpöördult.

Alljärgnevas uurimuses me piirdume ainult selle tooraine hindade kõikumistega, millest kaupa otseselt toodetakse; me jätame seega kõrvale tooraine, mis on toormaterjaliks töövahenditena funktsioneerivate masinate tootmisel või abimaterjaliks nende rakendamisel. Siinkohal tuleb veel märkida ainult üht asjaolu: looduslik rauarikkus, söerikkus, metsarikkus jne., üldse masinate ehitamiseks ning rakendamiseks vajalike peamiste elementide looduslik rikkus näib siin olevat kapitali looduslik viljakus ning moodustab ühe neist elementidest, mis sõltumatult palga kõrgest või madalast tasemest määravad kasuminormi.

Et kasuminorm on $\frac{m}{C}$ ehk $= \frac{m}{c+v}$, siis on ilmne, et kõik, mis põhjustab muutusi c suuruses, järelikult ka C suuruses, muudab ühtlasi kasuminormi, isegi siis, kui m ja v ning nende vastastikune suhe ei muutu. Ent tooraine on püsivkapitali peamine koostisosa. Isegi nendes tööstusharudes, kus pole toorainet selle sõna otseses mõttes, esineb tooraine abimaterjalide näol või masinate jne. koostisosana, mõjutades niiviisi oma hindade kõikumiste kaudu pro tanto [vastavalt] kasuminormi. Kui tooraine hind langeb summa d võrra, siis muutub $\frac{m}{C}$ ehk $\frac{m}{c+v}$ murruks $\frac{m}{C-d}$ ehk $\frac{m}{(c-d)+v}$ Seega kasuminorm tõuseb. Kui, ümberpöördult, tooraine hind tõuseb, siis muutub $\frac{m}{C}$ ehk $\frac{m}{c+v}$ murruks $\frac{m}{C+d}$ ehk $\frac{m}{(c+d)+v}$; seega kasuminorm langeb. Muudel võrdsetel tingimustel langeb või tõuseb kasuminorm seega tooraine hinna liikumisele vastupidises suunas. Sellest nähtub muuseas, kui tähtsad on tööstusmaadele madalad toorainehinnad, isegi siis, kui toorainehindade kõikumistega ei kaasne muutusi produkti müügi sfääris, s. o. täiesti olenemata nõudmise ja pakkumise vahekorrast. Edasi järeldub sellest, et väliskaubandus mõjutab kasuminormi isegi olenemata sellest mõjust, mida ta palgale avaldab, tehes vajalikud elatusvahendid odavamaks. Ta mõjutab nimelt tööstusse ja põllumajandusse minevate toorainete ja abimaterjalide hindu. Asjaolu, et seni on täiesti puudulikult mõistetud kasuminormi loomust ja tema spetsiifilist erinevust lisaväärtuse normist, on põhjuseks, mispärast ühelt poolt need majandusteadlased, kes rõhutavad praktiliste kogemuste varal kindlaks tehtud suurt toorainehindade mõju kasuminormile, seletavad seda teoreetiliselt täiesti valesti (Torrens), teiselt poolt aga need majandusteadlased, kes, nagu Ricardo, peavad rangelt kinni üldistest põhimõtetest, jätavad tähele panemata näiteks maailmakaubanduse mõju kasuminormile.

Sellepärast on kerge mõista, kui tähtis on tööstusele toorainetelt võetavate tollide kaotamine või alandamine; toorainete võimalikult vaba sissevedu oli seepärast ratsionaalselt väljaarendatud kaitsetollisüsteemi peamine printsiip. Viljatollide kaotamise kõrval oli see inglise friitreederite peaeesmärk; eriti hoolitsesid nad ka puuvillatollide kaotamise eest.

Näitena selle kohta, kui tähtis võib olla hindade alandamine, mis ei puudutagi toorainet sõna otseses mõttes, vaid ainult abimaterjali, kusjuures aga see abimaterjal on ühtlasi peamiseks toiduaineks, võib tuua jahu tarvitamist puuvillatööstuses. R. H. Greg[13] arvutas välja juba 1837. aastal, et tol ajal Suurbritannia puuvillatööstuses funktsioneerinud 100 000 mehaanilist kudumistelge ja 250 000 käsitelge tarvitasid lõimelihtimise otstarbel 41 miljonit naela jahu aastas. Lisaks sellele tarvitati pleegitamisel ja teistes protsessides veel üks kolmandik nimetatud hulgast. Greg arvestab, et selliselt äratarvitatud jahu koguväärtus oli viimasel kümnel aastal 342 000 naelsterlingit aastas. Võrdlus mandril makstavate jahuhindadega näitas, et viljatollide tõttu pidid vabrikandid maksma aastas ainuüksi jahu eest 170 000 naelsterlingit rohkem. Gregi hinnangu järgi oli see rohkem makstud summa 1837. aastal vähemalt 200 000 naelsterlingit; ta räägib ühest firmast, kes pidi niiviisi jahu eest igal aastal 1000 naelsterlingit rohkem maksma. Seetõttu «väidavad suurvabrikandid, osavad ning arupidavad ärimehed, et kui kaotataks viljatollid, siis piisaks täielikult 10-tunnilisest tööpäevast» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», lk. 98). Viljatollid kaotati; peale selle kaotati puuvilla ja teiste toorainete tollid; vaevalt oli see aga käes, kui vabrikantide opositsioon kümne tunni billi vastu kasvas ägedamaks kui kunagi varem. Kui aga sellele vaatamata kümnetunniline tööpäev vabrikutes ikkagi seaduseks sai, siis oli selle esimeseks tagajärjeks palga üldise alandamise katse.

Tooraine ja abimaterjalide väärtus läheb tervenisti ning ühekorraga produkti väärtusse, mille valmistamiseks nad tarbitakse, kuna seevastu põhikapitali elementide väärtus läheb produktile üle ainult sedamööda, kuidas põhikapital kulub, s. o. ainult järk-järgult. Sellest järeldub, et toormaterjali hind mõjutab produkti hinda palju suuremal määral kui põhikapitali hind, ehkki kasuminormi määrab rakendatava kapitali väärtuse kogusumma, olenemata sellest, kui palju sellest kapitalist on juba tarbitud või on alles tarbimata. Ometi on selge, et turu laienemine või ahenemine sõltub üksiku kauba hinnast ning on pöördvõrdeline selle hinna tõusu või langusega; sellest me räägime muide ainult möödaminnes, sest me

[13] «The Factory Question and the Ten Hours Bill». By R. H. Greg. London 1837, lk. 115.

eeldame siin ikka veel, et kaupu müüakse vastavalt nende väärtusele, nii et konkurentsi poolt esilekutsutud hindade kõikumised ei lähe meile siin veel korda. Sellepärast on lugu tegelikult nii, et tooraine hinna tõusu korral ei tõuse fabrikaadi hind samas vahekorras, tooraine hinna languse korral aga ei lange ta samas vahekorras. Seega on kasuminorm esimesel korral madalam, teisel korral aga kõrgem, kui ta oleks olnud kaupade müümisel nende väärtuse järgi.

Edasi: rakendatavate masinate hulk ja väärtus kasvab küll töö tootliku jõu arenemisega, kuid mitte samas vahekorras, milles see tootlik jõud ise kasvab, s. o. milles suureneb nende masinatega toodetava produkti hulk. Niisiis, neis tööstusharudes, kus üldse toorainet tarvitatakse, s. o. kus töö objekt on ise juba varem tehtud töö produkt, väljendub töö tootliku jõu kasv just selles vahekorras, milles suureneb kindlat tööhulka absorbeeriva tooraine hulk, järelikult väljendub ta suurenevas tooraine hulgas, mis näiteks ühe töötunni jooksul produktiks muudetakse, kaubaks töödeldakse. Sedamööda, kuidas areneb töö tootlik jõud, moodustab tooraine väärtus seepärast järjest kasvavat kaupprodukti väärtuse koostisosa — mitte ainult sellepärast, et tooraine väärtus kaupprodukti väärtusse tervenisti läheb, vaid ka sellepärast, et nii masinate kulumist esindav osa kui ka uue juurdelisatud tööga loodav osa on koguprodukti igas üksikus jaos pidevalt vähenemas. Selle alaneva liikumise tõttu kasvab suhteliselt teine väärtusosa, mille moodustab tooraine, — kui ainult seda kasvu ei tasakaalusta tooraine väärtuse vastav langus, mis tuleneb tooraine enda tootmisel rakendatud töö kasvavast tootlikkusest.

Edasi: et tooraine ja abimaterjalid, just niisamuti nagu palk, on käibekapitali koostisosad, siis tuleb neid järelikult kogu aeg täielikult asendada igakordsest produkti müügist, kuna seevastu masinatest asendatakse ainult kulumine, ja seegi esialgu reservfondi kujul, — sealjuures ei ole tegelikult kuigi tähtis, et vastavat osa kantaks sellesse reservfondi igal üksikul produkti müügil; eeldatakse ainult, et sellekohane mahaarvamine tehakse kogu aasta kohta sissetulekutest, mida kogu aasta jooksul müükidest on saadud. Sellest on jällegi näha, et tooraine hinna tõus võib kärpida või pidurdada kogu taastootmisprotsessi, kui kauba müügist saadud hind ei ole küllaldane kõigi kauba elementide asendamiseks või ei võimalda protsessi jätkamist tema tehnilisele baasile vastavas ulatuses, nii et selle tagajärjel tuleb kas panna töötama ainult osa masinaid või lasta kõigil masinail töötada tavalisest täisajast lühemat aega.

Lõpuks muutuvad jäätmete tekkimisega seotud kulud proportsionaalselt tooraine hinna kõikumisega: nad tõusevad, kui tooraine hind tõuseb, ja langevad, kui ta langeb. Ometi on siingi olemas

teatud piir. Juba 1850. aastal kirjutati: «Need, kes ketramisega praktiliselt ei tegele, ei pane harilikult tähele üht suurte kahjude allikat, mis tulenevad tooraine hinna tõusust, nimelt kahjusid jäätmetest. Mulle teatatakse, et kui puuvillahinnad tõusevad, siis kasvavad ketrusvabriku omaniku kulud, eriti madalamat kvaliteeti lõnga valmistamisel, suuremal määral kui makstav hinnalisand. Jämedama lõnga ketramisel on kaoprotsent üle 15; kui puuvilla hind on $3^1/_2$ penni, siis põhjustab see kaoprotsent järelikult iga naela kohta $^1/_2$ penni suuruse kahju; kui aga puuvilla hind tõuseb 7 pennile naelast, siis on kahju suurus juba 1 penn iga naela kohta» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», lk. 17). — Kui aga puuvilla hind tõusis Ameerika kodusõja tõttu nii kõrgele, nagu ta pole olnud ligi sada aastat, siis kõlas aruanne hoopis teisiti: «Käesoleval ajal puuvillajäätmetest makstav hind ja jäätmete teistkordne ärakasutamine vabrikus toorainena kompenseerivad teataval määral seda kaoprotsendi vahet, mis tekib india puuvilla tarvitamisel ameerika puuvilla asemel. See vahe on umbes $12^1/_2$ protsenti. India puuvilla töötlemisel on kadu 25 protsenti, nii et puuvill tuleb ketrusvabriku omanikul tegelikult $^1/_4$ võrra kallimalt kätte, kui ta selle eest maksab. Kui ameerika puuvilla nael maksis 5 või 6 penni, siis polnud kahjud jäätmetest veel nii tähtsad, sest nad ei ületanud siis $^3/_4$ penni naela kohta; kuid praegu, kus puuvilla nael maksab 2 šillingit ja kahjud jäätmetest moodustavad niiviisi 6 penni iga naela kohta, on neil kahjudel väga suur tähtsus»[14] («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 106).

II. KAPITALI VÄÄRTUSE TÕUS JA LANGUS, KAPITALI VABANEMINE JA SIDUMINE

Nähtused, mida me selles peatükis vaatleme, vajavad oma täielikuks väljaarenemiseks krediidi olemasolu ja maailmaturul kujunevat konkurentsi; maailmaturg on üldse kapitalistliku tootmisviisi baas ning elu-atmosfäär. Neid kapitalistliku tootmise konkreetsemaid vorme saab aga alles siis põhjalikult uurida, kui on aru saadud kapitali üldisest iseloomust; pealegi ei kuulu selline uurimine meie teose plaani, vaid võiks pigemini moodustada selle teose järje. Sellest hoolimata võivad pealkirjas nimetatud nähtused siinkohal üldisel kujul käsitlemisele tulla. Nad on seotud ühelt poolt

[14] Aruande lõpplauses on viga. Kahjud jäätmetest peavad olema 6 penni asemel 3 penni. India puuvilla töötlemisel ulatuvad need kahjud küll 25 protsendini, kuid ameerika puuvilla töötlemisel, millest siin jutt on, on nad ainult $12^1/_2$—15 protsenti; sealjuures on seesama protsent 5—6 penni kõrguse hinna puhul õigesti arvestatud. Muide, ka ameerika puuvillal, mis toodi Euroopasse kodusõja viimaseil aastail, oli kaoprotsent endisega võrreldes sageli märksa kõrgem. — *F. E.*

üksteisega, teiselt poolt kasumi normi ning massiga. Neid tuleb juba sellepärast lühidalt käsitleda, et nad tekitavad illusiooni, nagu võiksid mitte üksnes kasuminorm, vaid ka kasumi mass — mis tegelikult on identne lisaväärtuse massiga — lisaväärtuse massi ning normi liikumisest sõltumata väheneda ja suureneda.

Kas saab vaadelda ühelt poolt kapitali vabanemist ja sidumist, teiselt poolt kapitali väärtuse tõusu ja langust kui erinevaid nähtusi?

Kõigepealt tekib küsimus: mida me mõistame kapitali vabanemise ja sidumise all? Väärtuse tõus ja langus on endastki mõistetavad. Nad ei tähenda midagi muud kui seda, et mingite üldiste majanduslike asjaolude tõttu — sest jutt ei ole siin iga üksiku kapitali eri saatusest — suureneb või väheneb juba olemasoleva kapitali väärtus, s. t., et tootmiseks avansseeritud kapitali väärtus tõuseb või langeb sõltumatult selle väärtuse suurenemisest lisatöö tõttu, mida kapital rakendab.

Kapitali sidumise all me mõistame seda, et tootmise jätkamiseks endises ulatuses tuleb antud kindlad osad produkti koguväärtusest tagasi muundada püsivkapitali või muutuvkapitali elementideks. Kapitali vabanemise all me mõistame seda, et üks osa produkti koguväärtusest, mida seni tuli tagasi muundada kas püsivkapitaliks või muutuvkapitaliks, saab nüüd, kui tootmine peaks jätkuma endises ulatuses, vabaks ning üleliigseks. See kapitali vabanemine ja sidumine erineb tulu vabanemisest ja sidumisest. Kui näiteks kapitali C aastane lisaväärtus $= x$, siis kapitalisti tarbimisse minevate kaupade odavnemise tagajärjel võib väärtusest $x - a$ jätkuda selleks, et rahuldada neidsamu vajadusi jne. mis varemgi. Seetõttu vabaneb osa tulust $= a$ ning seda võib kasutada kas tarbimise suurendamiseks või selleks, et seda kapitaliks tagasi muundada (s. o. akumulatsiooniks). Ümberpöördult: kui endise eluviisi jätkamiseks on vaja $x+a$, siis tuleb kas piirata eluviisi või kulutada tuluna tuluosa a, mis varemalt akumuleeriti.

Väärtuse tõus ja langus võib puudutada kas püsivkapitali või muutuvkapitali või mõlemaid korraga, kusjuures püsivkapitali juures ta võib jällegi puudutada kas selle põhiosa või selle käibeosa või mõlemaid korraga.

Püsivkapitali koosseisus tuleb vaadelda: tooraineid ja abimaterjale, kuhu kuuluvad ka poolfabrikaadid — kõike seda me ühendame siin tooraine üldnimetuse alla —, ja masinaid ning muud põhikapitali.

Eespool me vaatlesime tooraine hinna resp. [ja vastavalt] tema väärtuse muutumist ja selle mõju kasuminormile ning tegime kindlaks üldise seaduse, et muudel võrdsetel tingimustel on kasuminorm pöördvõrdeline tooraine väärtuse kõrgusega. See on tingimata õige sellise kapitali kohta, mis mahutatakse ettevõttesse

uuena, s. t. juhtumil, kui kapitali mahutamine, raha muundamine tootlikuks kapitaliks, toimub esmakordselt.

Kuid peale selle kapitali, mis uuena ettevõttesse mahutatakse, on suur osa juba funktsioneerivast kapitalist ringlussfääris, kuna ta teine osa on tootmissfääris. Üks osa on kaubana turul ja ta tuleb muundada rahaks; teine osa eksisteerib rahana, ükskõik missuguses vormis ta ka on, ja ta tuleb taas muundada tootmistingimusteks; lõpuks, kolmas osa on tootmissfääris — osalt esialgses tootmisvahendite vormis, tooraine vormis, abimaterjalide, turult ostetud poolfabrikaatide, masinate ja muu põhikapitali vormis, osalt aga alles valmistusprotsessis viibiva produkti näol. Väärtuse tõusu ja languse mõju sõltub siin suuresti nende koostisosade vahelisest proportsioonist. Küsimuse lihtsustamiseks jätame kogu põhikapitali esialgu täiesti kõrvale ning vaatleme ainult seda püsivkapitali osa, mis koosneb toorainest, abimaterjalidest, poolfabrikaatidest ja valmistusprotsessis viibivaist või valmina turul seisvaist kaupadest.

Kui tõuseb tooraine hind, näiteks puuvilla oma, siis tõuseb see ka niisugustel puuvillastel kaupadel — poolfabrikaatidel, nagu lõngal, ja valmiskaupadel, nagu riidel jne. —, mis on valmistatud odavamast puuvillast; samuti tõuseb nii laos seisva, alles töötlemata, kui ka parajasti töödeldava puuvilla väärtus. Et see töödeldav puuvill saab tagasiulatuva mõju tõttu rohkema tööaja väljenduseks, siis lisandab ta produktile, mille koostisosaks ta saab, suuremat väärtust kui tal endal esialgselt oli ja kui kapitalist tema eest maksis.

Niisiis, kui turul on tooraine hinna tõusu ajal suuremaid koguseid valmiskaupa, olgu ta viimistluse aste milline tahes, siis tõuseb selle kauba väärtus ja ühes sellega ka olemasoleva kapitali väärtus. Sama käib ka tootjate käes olevate toorainevarude jne. kohta. Üksikutele kapitalistidele või isegi terve tööstusharu kapitalistidele võib see väärtuse tõus kujuneda kahjutasuks, mis teeb tasa tooraine hinna tõusust tingitud kasuminormi languse või annab rohkemgi, kui niisuguseks tasategemiseks tarvis on. Konkurentsi mõju detailidesse tungimata võib siin ometigi täielikkuse pärast märkida, et: 1) kui laos seisvad toorainevarud on suured, siis avaldavad nad vastumõju tooraine tootmiskoldes tekkivale hinnatõusule; 2) kui turul leiduvad poolfabrikaadid või valmiskaubad turgu rängalt koormavad, siis ei lase nad valmiskaupade või poolfabrikaatide hinda tõusta nende tooraine hinnaga ühesuguses proportsioonis.

Tooraine hinna languse puhul, mis muudel võrdsetel tingimustel kasuminormi tõstab, on lugu ümberpöördud. Turul olevad kaubad, seni veel lõpetamata esemed ja toorainevarud kaotavad väärtust, avaldades sellega vastumõju kasuminormi samaaegsele tõusule.

Mida väiksemad on tootmissfääris ja turul leiduvad tagavarad — näiteks tegevusaasta lõpul, ajal, kus soetatakse hulgaliselt uut toorainet, põllumajandussaadustel järelikult pärast lõikust —, seda puhtamal kujul tuleb esile tooraine hinna muutuse mõju.

Kogu oma uurimuses me lähtume eeldusest, et hindade tõus või langus väljendavad tegelikke väärtuse kõikumisi. Et aga jutt on siin mõjust, mida need hinnakõikumised kasuminormile avaldavad, siis pole tegelikult tähtis, millest need kõikumised tulevad; siin toodud arutlused jäävad järelikult õigeks ka siis, kui hinnad tõusevad ja langevad krediidisüsteemi, konkurentsi jne. mõjutusel, mitte aga väärtuse kõikumiste tagajärjel.

Et kasuminorm võrdub produktiväärtuse ülejäägi ja avansseeritud kogukapitali väärtuse suhtega, siis avansseeritud kapitali väärtuse langusest tulenev kasuminormi tõus on seotud kapitaliväärtuse kaotusega, just nagu avansseeritud kapitali väärtuse tõusust tulenev kasuminormi langus võib olla seotud kapitaliväärtuse suurenemisega.

Mis puutub püsivkapitali teise osasse, masinatesse ja üldse põhikapitalisse, siis pole võimalik uurida siin asetleidvaid väärtuse tõuse, nimelt neid, mis puudutavad hooneid, maad jne., kui neid ei seota maarendi õpetusega; seepärast ei kuulu nad siia. Selle kapitaliosa väärtuse languse seisukohalt on aga kõige üldisema tähtsusega järgmised põhjused:

Pidev täiustamine, mis vähendab vastavalt juba olemasolevate masinate, vabrikusisseseadete jne. tarbimisväärtust ning järelikult ka nende väärtust. See protsess pääseb erilise jõuga mõjule uute masinate tarvituselevõtmise esimesel perioodil, kus need masinad ei ole veel arenenud küllaldase küpsusastmeni ning vananevad seepärast tihtipeale veel enne, kui nad jõuavad oma väärtuse taastoota. See on üks nendest põhjustest, miks sellistel perioodidel on kombeks äärmiselt pikendada tööaega, töötada vahetuste kaupa päeval ja öösi, et võimalikult lühikese ajaga taastoota masinate väärtus ja mitte teha nende kulumise arvel liiga suuri mahaarvamisi. Kui seevastu masinate lühikest funktsioneerimisaega (nende üürikest elukestust, oodatavaid täiustusi arvestades) sellisel viisil ei kompenseeritaks, siis kannaksid nad moraalse kulumise tõttu nii suure osa oma väärtusest produktile üle, et nad ei saaks konkureerida isegi käsitsitööga.[15]

Kui masinad, hoonete tüüp ja üldse põhikapital on jõudnud teatava küpsuseni, nii et nad — vähemalt oma põhikonstruktsioonilt — jäävad pikemat aega muutumata, siis toimub samalaadne väär-

[15] Näiteid selle kohta leiame muuseas Babbage'il. Siingi kasutatakse tavalist abivahendit — palga alandamist —, ja see pidev väärtuse langus avaldab niiviisi sootuks teistsugust mõju, kui härra Carey seda oma harmoonilise aruga ette kujutab.

tuse langus selle tagajärjel, et täiustatakse selle põhikapitali taastootmise meetodeid. Masinate jne. väärtus ei lange nüüd sellepärast, et uued tootlikumad masinad neid kiiresti välja tõrjuvad ja nende väärtust teataval määral vähendavad, vaid sellepärast, et neid saab nüüd odavamalt taastoota. See on üks põhjusi, miks mõnigi suurettevõte alles teistes kätes õitsele lööb, — siis, kui ta esimene omanik on pankrotti jäänud, teine omanik aga, ostnud ettevõtte odava hinnaga, hakkab algusest peale tootma väiksemate kapitalikulutustega.

Põllumajanduses paistab eriti silma, et needsamad põhjused, mis tõstavad või alandavad produkti hinda, tõstavad või alandavad ka kapitali väärtust, sest kapital ise koosneb suurelt osalt sellest produktist: teraviljast, kariloomadest jne. (Ricardo).

Tuleks mainida veel muutuvkapitali.

Et tööjõu väärtus tõuseb tema taastootmiseks vajalike elatusvahendite väärtuse tõusu tagajärjel või, ümberpöördult, langeb nende elatusvahendite väärtuse languse tagajärjel — muutuvkapitali väärtuse tõus ja väärtuse langus ei väljenda aga midagi muud kui neid kaht juhtumit —, siis tööpäeva muutumatu pikkuse juures vastab sellisele väärtuse tõusule lisaväärtuse langus ja sellisele väärtuse langusele lisaväärtuse tõus. Ühtlasi võib aga sellega olla seotud teisigi asjaolusid — kapitali vabanemine ja sidumine —, mida me seni ei ole uurinud ja mida me nüüd peame lühidalt käsitlema.

Kui palk langeb tööjõu väärtuse languse tagajärjel (kusjuures töö reaalhind võib koguni tõusta), siis vabaneb osa kapitalist, mida seni on kulutatud palgale. Toimub muutuvkapitali vabanemine. Esmakordselt mahutatavale kapitalile avaldab see lihtsalt sellist mõju, et see kapital töötab kõrgendatud lisaväärtuse normiga. Endisega võrreldes väiksem rahahulk paneb liikuma sama tööhulga, mistõttu töö tasuta osa suureneb tasulise osa arvel. Kuid seni juba funktsioneerinud kapitali seisukohalt ei piirdu lugu sellega, et lisaväärtuse norm tõuseb, vaid peale selle vabaneb üks osa kapitalist, mida seni on kulutatud palgale. Ta oli seni seotud ning moodustas iga kord kindla osa, mis produkti eest saadavast summast maha arvati; selleks et ettevõte saaks endises ulatuses edasi töötada, tuli see osa kulutada palkadeks, s. o. pidi funktsioneerima muutuvkapitalina. Nüüd saab see osa vabaks, seda võib järelikult kasutada uue kapitalikulutusena — kas sama ettevõtte laiendamiseks või mõnes teises tootmissfääris funktsioneerimiseks.

Oletame näiteks, et algul vajati 500 naelsterlingit selleks, et ühe nädala vältel liikuma panna 500 töölise tööd, ja et nüüd vaja-

takse selleks vaid 400 naelsterlingit. Kui toodetud väärtuse mass on mõlemal korral = 1000 naelsterlingiga, siis on nädalas toodetud lisaväärtuse mass esimesel korral = 500 naelsterlingiga, lisaväärtuse norm $\frac{500}{500} = 100\%$; pärast palgalangust aga on lisaväärtuse mass 1000 naelsterlingit — 400 naelsterlingit = 600 naelsterlingit ja lisaväärtuse norm $\frac{600}{400} = 150\%$. Ja see lisaväärtuse normi tõus on ainuke tulemus sellele, kes asutab samas tootmissfääris uue ettevõtte 400 naelsterlingi suuruse muutuvkapitaliga ja vastava püsivkapitaliga. Kuid juba funktsioneerivas ettevõttes ei piirdu sel korral lugu sellega, et muutuvkapitali väärtuse languse tagajärjel tõuseb lisaväärtuse mass 500 naelsterlingilt 600 naelsterlingile ja lisaväärtuse norm 100 protsendilt 150 protsendile, vaid peale selle vabaneb seal ka 100 naelsterlingit muutuvkapitali, mida saab uuesti kasutada töö ekspluateerimiseks. Järelikult saadakse endise tööhulga ekspluateerimisel mitte ainult suuremat kasu, vaid 100 naelsterlingi vabanemise tõttu on ka võimalik sellesama 500 naelsterlingi suuruse muutuvkapitaliga ja kõrgema ekspluateerimise normiga ekspluateerida endisest suuremat tööliste arvu.

Võtame nüüd vastupidise juhtumi. Oletame, et 500 töölisega töötades toimub produkti esialgne jaotus järgmises vahekorras: $400_v + 600_m = 1000$, nii et lisaväärtuse norm = 150%. Seega saab tööline siin iga nädal $^4/_5$ naelsterlingit = 16 šillingit. Kui 500 töölist lähevad nüüd, muutuvkapitali väärtuse tõusu tagajärjel, maksma 500 naelsterlingit nädalas, siis iga töölise nädalapalk = 1 naelsterlingiga ja 400 naelsterlingit võivad liikuma panna ainult 400 töölist. Kui järelikult pannakse tööle endine tööliste arv, siis on meil $500_v + 500_m = 1000$; lisaväärtuse norm langeb 150 protsendilt 100 protsendile, s. o. $^1/_3$ võrra. Esmakordselt mahutatava kapitali seisukohalt oleks see lisaväärtuse normi langus ainsaks tulemuseks. Muudel võrdsetel tingimustel langeks vastavalt ka kasuminorm, kuigi mitte samas vahekorras. Kui näiteks $c = 2000$, siis on meil esimesel juhtumil $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2400} = 25\%$. Teisel juhtumil on meil $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$; $m' = 100\%$, $p' = \frac{500}{2500} = 20\%$. Seevastu juba mahutatud kapitalil oleks tulemus kahesugune. 400 naelsterlingi suuruse muutuvkapitaliga saab nüüd rakendada ainult 400 töölist, kusjuures lisaväärtuse norm on 100%. Seega annavad nad kokku ainult 400 naelsterlingit lisaväärtust. Edasi: et 2000 naelsterlingi suurune püsivkapital vajab funktsioneerimiseks 500 töölist, siis võivad 400 töölist liikuma panna ainult 1600 naelsterlingi suuruse püsivkapitali. Et tootmine jätkuks endises ulatuses, nii et ei oleks vaja üht viien-

dikku masinaist seisma panna, vaid oleks endiselt võimalik rakendada 500 töölist, selleks tuleb suurendada muutuvkapitali 100 naelsterlingi võrra; see aga on võimalik ainult selle kapitali sidumise teel, mis seni oli vaba, kusjuures see akumulatsiooni osa, mis oleks pidanud minema tootmise laiendamiseks, läheb nüüd lihtsalt täienduseks, või jällegi lisatakse vanale kapitalile see osa, mis oli määratud tuluna kulutamiseks. 100 naelsterlingi võrra suurema muutuvkapitali kulutusega toodetakse nüüd 100 naelsterlingi võrra vähem lisaväärtust. Sama tööliste arvu liikumapanemiseks on vaja rohkem kapitali, samal ajal aga väheneb iga töölise poolt antav lisaväärtus.

Muutuvkapitali vabanemisest tulenevad kasud ja ta sidumisest tulenevad kahjud eksisteerivad ainult sellise kapitali suhtes, mis on juba ettevõttesse mahutatud ja end järelikult antud tingimustes taastoodab. Esmakordselt mahutatava kapitali suhtes piirduvad ühelt poolt kasud, teiselt poolt kahjud lisaväärtuse normi tõusuga resp. [ja vastavalt] langusega ning kasuminormi vastava muutumisega, kuigi see muutumine ei ole sugugi proportsionaalne.

Muutuvkapitali äsjauuritud vabanemine ja sidumine on muutuvkapitali elementide väärtuse, s. o. tööjõu taastootmise kulude languse või tõusu tagajärg. Muutuvkapital võib aga vabaneda ka siis, kui töö tootlik jõud areneb palganormi samaks jäädes, mistõttu on vaja vähem töölisi sama püsivkapitali hulga liikumapanemiseks. Samuti võib, ümberpöördult, toimuda täiendava muutuvkapitali sidumine, kui töö tootliku jõu languse tagajärjel on sama püsivkapitali hulga kohta vaja rohkem töölisi. Kui seevastu osa kapitalist, mida varem rakendati muutuvkapitalina, rakendatakse nüüd püsivkapitali vormis, nii et toimub ainult erinev jaotus ühe ja sellesama kapitali koostisosade vahel, siis avaldab see küll mõju lisaväärtuse normile ja kasuminormile, kuid ei kuulu siinkohal vaadeldavasse kapitali sidumise ja vabanemise rubriiki.

Püsivkapital, nagu juba nägime, võib samuti seotud saada või vabaneda oma koostiselementide väärtuse tõusu või languse tagajärjel. Seda kõrvale jättes on püsivkapitali sidumine (eeldatakse, et muutuvkapital ei muutu osaliselt püsivkapitaliks) võimalik ainult siis, kui suureneb töö tootlik jõud, s. o. kui sama tööhulk toodab rohkem produkti ja järelikult paneb liikuma rohkem püsivkapitali. Sama võib teatud tingimustel aset leida siis, kui tootlik jõud langeb, nagu näiteks põllunduses, nii et võrdne tööhulk vajab võrdse produkti tootmiseks rohkem tootmisvahendeid, näiteks rohkem seemnevilja, rohkem väetist, ulatuslikumat drenaaži jne. Ilma väär-

tuse languseta võib püsivkapital vabaneda sel juhul, kui vähema väärtusega püsivkapital seatakse olukorda, kus ta täiustuste, loodusjõudude rakendamise jne. tõttu suudab täita neidsamu tehnilisi ülesandeid, mida varem täitis kõrgema väärtusega püsivkapital.

II raamatus nägime, et kui kaubad on muudetud rahaks, kui nad on müüdud, tuleb kindel osa sellest rahast taas muuta püsivkapitali ainelisteks elementideks, ja nimelt selles vahekorras, nagu seda nõuab iga antud tootmisharu kindel tehniline iseloom. Sellelt seisukohalt, kõrvale jättes palga, niisiis muutuvkapitali, on kõigis tootmisharudes kõige tähtsamaks elemendiks tooraine, kaasa arvatud abimaterjalid, mis omandavad eriti suure tähtsuse seal, kus puudub tooraine selle sõna otseses mõttes, nagu näiteks mäetööstuses ja hankivas tööstuses üldse. See hinna osa, mis peab asendama masinate kulumist, tuleb arvestusse enam-vähem mõtteliselt, kuni masinad on üldse veel funktsioneerimisvõimelised; sealjuures ei ole kuigi tähtis, kas see osa tasutakse ära ja asendatakse rahas täna või homme või mis tahes ajal kapitali käibeperioodi jooksul. Teisiti on lugu toorainega. Kui tooraine hind tõuseb, siis võib juhtuda, et pärast palga mahaarvamist ei ole enam võimalik seda hinda kaupade väärtusest täielikult asendada. Tugevad hinnakõikumised kutsuvad seepärast taastootmisprotsessis esile vaheaegu, suuri kollisioone või koguni katastroofe. Põllumajandussaadused sõna otseses mõttes, orgaanilise päritoluga toorained, saavad eriti tunda selliseid väärtuse kõikumisi; selle põhjuseks on vahelduva suurusega saagid jne. — me jätame siin veel täiesti kõrvale krediidisüsteemi mõju. Üks ja seesama tööhulk võib siin, olenevalt kontrollile mittealluvaist looduslikest tingimustest, soodsast või ebasoodsast ilmastikust jne., väljenduda üsna erinevais tarbimisväärtuste kogustes, mistõttu nende tarbimisväärtuste kindlal hulgal võib olla üsnagi erinev hind. Kui väärtus x kehastub kauba a sajas naelas, siis on kauba a ühe naela hind $= \frac{x}{100}$; kui sama väärtus kehastub kauba a tuhandes naelas, siis on a ühe naela hind $= \frac{x}{1000}$ jne. See on järelikult üks meie poolt vaadeldavate tooraine hinna kõikumiste elementidest. Teine element, mida me nimetame siin ainult täielikkuse pärast — sest konkurents ja krediidisüsteem ei kuulu veel meie uurimise valdkonda —, on järgmine: taimsete ja loomsete toorainete hulk, mille kasv ja tootmine allub kindlatele orgaanilistele seadustele ning on seotud teatavate looduslike perioodidega, ei anna end juba asja loomuse tõttu järsku sel määral suurendada, nagu näiteks masinate ja muu põhikapitali, söe, maagi jne. hulk, mis vastavate looduslike tingimuste olemasolul võib arenenud tööstusmaal üsna kiiresti kasvada. Sellepärast on võimalik, arenenud kapitalistliku tootmise puhul aga isegi

möödapääsmatu, et põhikapitalist, s. o. masinatest jne. koosneva püsivkapitaliosa tootmine ning kasv jõuavad tunduvalt ette püsivkapitali selle osa tootmisest ning kasvust, mis koosneb orgaanilistest toorainetest; selle tagajärjel suureneb nõudmine nende toorainete järele kiiremini kui nende pakkumine, mistõttu nende hind tõuseb. See hinnatõus viib tegelikult sellele, et: 1) neid tooraineid hakatakse tooma kaugemalt, sest tõusnud hind katab suurenevad veokulud; 2) nende toorainete tootmist laiendatakse, kusjuures aga produkti hulk võib asja loomuse tõttu vahest alles aasta pärast tegelikult suureneda, ja 3) võetakse kasutusele igasugused surrogaadid, mida varem ei kasutatud, ja käiakse jäätmetega säästlikumalt ümber. Kui hindade tõus hakkab avaldama tootmise laienemisele ja pakkumisele väga suurt mõju, siis ollakse enamasti juba jõudnud pöördepunktini, kus nõudmine langeb selle tagajärjel, et tooraine ja kõik kaubad, mille koostiselemendiks on tooraine, on pidevalt kallimaks läinud; seetõttu saabub reaktsioon ka toorainehindade liikumises. Peale konvulsioonide, mida see reaktsioon põhjustab selle tõttu, et mitmesugustes vormides esineva kapitali väärtus langeb, on siin tegemist teistegi asjaoludega, millest me kohe räägime.

Esialgu on aga juba eespoolöeldust selge, et mida arenenum on kapitalistlik tootmine, mida rohkem on järelikult vahendeid masinaist jne. koosneva püsivkapitaliosa kiireks ning pidevaks suurendamiseks, mida kiirem on akumulatsioon (eriti õitsenguperioodidel), seda suurem on masinate ja muu põhikapitali relatiivne ületootmine, seda sagedamini esineb taimsete ja loomsete toorainete relatiivne vähemtootmine, seda selgem on nende hinna eespoolkirjeldatud tõus ja sellele vastav reaktsioon. Seda sagedamad järelikult on vapustused, mille põhjuseks on need tugevad taastootmisprotsessi ühe peamise elemendi hinna kõikumised.

Kui aga need kõrged hinnad varisevad kokku selle tõttu, et nende tõus põhjustas ühelt poolt nõudmise vähenemist, teiselt poolt aga tootmise laienemist antud kohas ja pakkumist kaugematest tootmiskohtadest, mida seni kasutati vähe või ei kasutatud üldse — kusjuures viimaste asjaolude tagajärjel on toorainete pakkumine, eriti vanade kõrgete hindade puhul, hakanud ületama nõudmist —, siis tuleb selle tagajärgi kaaluda mitmest seisukohast. Toorprodukti hinna äkiline kokkuvarisemine pidurdab tema taastootmist, mistõttu taastub nende väljavedavate maade monopol, kus seda produkti toodetakse kõige soodsamates tingimustes; see monopol taastub ehk teatud kitsendustega, kuid ta taastub siiski. Tõsi küll, saadud tõuke tagajärjel jätkub toorainete taastootmine laiendatud mastaabis, eriti neis maades, kellel on suuremal või vähemal määral selle tootmise monopol. Kuid baas, millel tootmine nüüd masinate arvu jne. suurenemise tagajärjel toimub ja mis nüüd, pärast

mõningaid kõikumisi, peab kujunema uueks normaalseks baasiks, uueks lähtepunktiks, — see baas on viimase käibetsükli jooksul toimunud protsesside tõttu väga palju laienenud. Sealjuures on aga äsjalaienenud taastootmine ühes teisejärguliste tooraineallikate osas jälle märgatava pidurduse osaliseks saanud. Näiteks võib eksporditabelite varal selgesti näidata, kuidas India puuvillatoodang on viimase 30 aasta jooksul (kuni 1865. aastani) ikka siis kasvanud, kui Ameerika puuvillatoodang on kahanenud, ja kuidas ta siis äkki, enam või vähem pikemaks ajaks, on uuesti vähenenud. Tooraine kallinemise ajal tööstuskapitalistid ühinevad, nad moodustavad assotsiatsioone tootmise reguleerimise otstarbel. Nii oli lugu näiteks Manchesteris 1848. aastal, pärast puuvillahindade tõusu, nii oli ka Iirimaal lina tootmisega. Aga niipea kui otsene ajend on möödas ja kui hakkab jälle valitsema üldine konkurentsi printsiip: «osta kõige odavamal turul» (selle asemel et ülalmainitud assotsiatsioonide eeskujul taotleda vastavate toorainet andvate maade tootmisvõime tõstmist, hoolimata tegelikust hinnast, millega need maad seda produkti parajasti anda saavad), kui järelikult konkurentsi printsiip jälle täisvõimule pääseb, siis jäetakse pakkumise reguleerimine jälle «hindade» hooleks. Usk sellesse, et nõudmine ja pakkumine hakkavad end vastastikku reguleerima, lämmatab iga mõtte ühisest, otsustavast ning ettenägelikust kontrollist tooraine tootmise üle — kontrollist, mis üldiselt kapitalistliku tootmise seadustega kuidagi kokku ei sobi ning jääb seepärast alati vagaks sooviks või erandina piirdub kapitalistide ühiste sammudega suure otsese ohu ning abituse momentidel.[16] Kapitalistid on selles suhtes nii jämedalt ebausklikud, et isegi vabrikuinspektorid sellest oma aruannetes korduvalt ning kõige suurema imestusega räägivad Soodsate ja ebasoodsate aastate vaheldumine põhjustab muidugi omakorda toorainete odavnemist. Peale otsese mõju, mida see asja-

[16] Pärast nende ridade kirjutamist (1865. a.) tugevnes konkurents maailmaturul väga märgatavalt; selle põhjuseks oli tööstuse kiire arenemine kõigis kultuurmaades, eriti Ameerikas ja Saksamaal. Tõsiasi, et kaasaegsed kiiresti ja võimsalt suurenevad tootlikud jõud iga päev järjest rohkem üle kasvavad kapitalistliku kaubavahetuse seadustest, millede piirides nad peavad liikuma, — see tõsiasi tungib tänapäeval järjest rohkem kapitalistide enestegi teadvusse. Seda on näha eriti kahest sümptoomist. Esiteks uuest üldisest kaitsetollide maaniast, mis erineb vanast protektsionistlikust süsteemist eriti selle poolest, et ta kaitseb kõige rohkem just ekspordivõimelisi kaupu. Teiseks kartellidest (trustidest), mida tervete suurte tootmissfääride vabrikandid asutavad selleks, et reguleerida tootmist ja järelikult ka hindu ning kasumeid. Mõistagi, et neid eksperimente saab teostada vaid suhteliselt soodsa majandusliku ilmastiku puhul. Esimene torm lööb nad kindlasti segi ja tõestab, et kuigi tootmine reguleerimist vajab, ei ole kapitalistide klass kindlasti mitte see, kes on kutsutud seda reguleerimist läbi viima. Esialgu on nende kartellide eesmärgiks vaid hoolitseda selle eest, et suurkapitalistid väikekapitaliste senisest veel kiiremini ögiksid. — *F. E.*

olu nõudmise suurenemisele avaldab, lisandub sellele stiimulina ka eelnimetatud mõju kasuminormile. Ja ülaltähendatud protsess, milles masinate jne. tootmine jõuab järk-järgult ette toorainete tootmisest, kordub siis suuremas ulatuses. Tooraine kvaliteedi tegelik paranemine, mille tagajärjel võiks toorainet saada mitte üksnes vajalikul hulgal, vaid ka vajalikus headuses, näiteks niisuguse puuvilla saamine Indiast, millel oleks ameerika puuvilla kvaliteet, nõuaks püsivat, korrapäraselt kasvavat ja lakkamatut nõudmist Euroopa poolt (me jätame täiesti kõrvale majanduslikud tingimused, milledes india tootja oma kodumaal on). Kuid tooraine tootmise sfäär muutub vaid hüppeliselt, kord laieneb ta järsult, kord tõmbub tugevasti kokku. Kõike seda ja üldse kapitalistliku tootmise vaimu saab väga hästi uurida 1861.—1865. aasta puuvillanälja nähtuste varal; siis võis tähele panna sedagi iseärasust, et mõnda tooraineliiki, taastootmise üht olulisemat elementi, polnud ajuti üldse saada. Hind võib õigupoolest tõusta ka küllaldase pakkumise puhul, kui see küllaldane pakkumine teostub suhteliselt raskemates tingimustes. Teiselt poolt võib esineda tooraine tegelik puudus. Puuvillakriisi ajal oli algul tegemist viimase nähtusega.

Niisiis, mida lähemale me tootmise ajaloos otsesele kaasajale jõuame, seda korrapärasemaks saab, iseäranis otsustava tähtsusega tööstusharudes, orgaanilise päritoluga toorainete suhtelise kallinemise ja sellest tuleneva ning sellele järgneva väärtuselanguse pidevalt korduv vaheldumine. Ülalöeldut illustreerivad alljärgnevad näited, mis on võetud vabrikuinspektorite aruannetest.

Kogu loo moraal, milleni võib jõuda põllumajandust ka mõnest teisest seisukohast käsitledes, seisab selles, et kapitalistlik süsteem on ratsionaalse põllumajandusega vastuolus, see tähendab, et ratsionaalne põllumajandus ei sobi kokku kapitalistliku süsteemiga (ehkki kapitalistlik süsteem soodustab põllumajanduse tehnilist arenemist), vaid vajab kas oma tööst elava [selbst arbeitenden] väiketalupoja kätt või assotsieerunud tootjate kontrolli.

Järgnevalt toome äsjanimetatud illustratsioonid inglise vabrikuinspektorite aruannetest.

«Äriasjad on paranenud; kuid heade ja halbade aegade tsükkel lüheneb masinate arvu suurenemisega; et aga sealjuures suureneb nõudmine tooraine järele, siis sagenevad ühtlasi kõikumised äritegevuse käigus ... Praegu, pärast 1857. aasta paanikat, on usaldus jalule seatud; veel rohkem, paanika ise näib olevat peaaegu täiesti unustatud. Kas see paranemine on kestva iseloomuga või mitte, see oleneb väga suurel määral toorainehindadest. Minu arvates on juba olemas tundemärke, et mõnel juhtumil on juba saa-

vutatud maksimum, mille ületamisel tootmise tulukus hakkab järjest langema, kuni ta lõpuks ei annagi enam kasumit. Võtame näiteks kasumirohked aastad kammvillatööstuses, nimelt 1849. ja 1850. aasta; me näeme, et inglise kammvilla hind ulatus 13 pennini, austraalia kammvilla hind 14—17 pennini naelast, ja et kümne aasta keskmine hind aastail 1841—1850 ei ületanud inglise villal kunagi 14 penni, austraalia villal 17 penni naelast. Kuid õnnetu 1857. aasta algul müüdi austraalia villa 23 penniga; detsembris, paanika haripunktil, langes see hind 18 pennile, 1858. aastal aga tõusis jälle, saavutades oma praeguse taseme, 21 penni. Samuti oli ka inglise villa hind 1857. aasta algul 20 penni naelast, aprillis ja septembris tõusis ta 21 pennile, 1858. aasta jaanuaris langes 14 pennile, sestsaadik aga on tõusnud 17 pennile, nii et ta on praegu 3 penni kõrgem kui ülaltoodud kümne aasta keskmine ... Minu arvates näitab see, et kas ollakse unustanud 1857. aasta pankrotid, mille põhjuseks olid taolised hinnad, või toodetakse parajasti nii palju villa, kui olemasolevad värtnad lõngaks kedrata jõuavad, või on tulemas stabiilne kangaskauba hinna tõus ... Kuid oma senises praktikas ma olen näinud, et võib uskumatult lühikese ajaga mitte ainult suurendada värtnate ja kudumistelgede arvu, vaid ka tõsta nende töötamiskiirust; peale selle on meie villa väljavedu Prantsusmaale kasvanud peaaegu niisama suurel määral, kuna seevastu lammaste keskmine vanus langeb nii omal maal kui ka välismaal ikka madalamale, sest rahvastik kasvab kiiresti ja lambakasvatajad tahavad oma loomi võimalikult ruttu rahaks teha. Seepärast olen sageli raske südamega pealt vaadanud, kuidas mitteteadlikud inimesed sidusid oma saatuse ning kapitali selliste ettevõtetega, kus edu sõltub ühe produkti pakkumisest, selle produkti hulk aga võib kasvada ainult teatud orgaaniliste seaduste piirides ... Kõigi toorainete nõudmise ja pakkumise tase ... seletab nähtavasti paljusid puuvillatööstuse kõikumisi, samuti Inglise villaturu seisukorda 1857. aasta sügisel ning sellest tekkinud tööstuskriisi[17]» (R. Bakeri aruanne kogumikus «Reports of Insp. of Fact., October 1858», lk. 56—61).

West Ridingi kammvillatööstus Yorkshire'is lõi õitsele aastail 1849—1850. 1838. aastal töötas seal 29 246 inimest, 1843. aastal 37 000, 1845. aastal 48 097, 1850. aastal 74 891. Samas piirkonnas oli 1838. aastal 2768 mehaanilist kudumistelge, 1841. aastal 11 458, 1843. aastal 16 870, 1845. aastal 19 121 ja 1850. aastal 29 539 («Reports of Insp. of Fact., [October] 1850», lk. 60). See kammvillatööstuse õitseng hakkas juba 1850. aasta oktoobris kahtlaseks muutuma. 1851. aasta aprillikuu aruandes kirjutab allinspektor

[17] On endastmõistetav, et me ei *seleta*, nagu härra Baker seda teeb, 1857. aasta villakriisi tooraine ja fabrikaadi hindade mittevastavusega. See mittevastavus oli ise ainult sümptoom, kriis aga oli üldine. — *F. E.*

Baker Leedsi ja Bradfordi kohta järgmist: «Äriasjade seisukord on juba mõnd aega üsna ebarahuldav. Kammvillaketrajad on kiiresti kaotamas 1850. aasta kasumeid, ja suurem osa kudumisvabrikute omanikest ei ole ka paremas olukorras. Ma arvan, et villatööstuses on praegu rohkem masinaid seismas kui kunagi varem; ka linaketrajad vallandavad töölisi ja jätavad masinaid seisma. Tekstiilitööstuse tsüklid on praegu tõepoolest äärmiselt ebakindlad ja ma arvan, et me jõuame varsti arusaamisele ... et ei peeta kinni mingist õigest vahekorrast värtnate tootmisvõime, tooraine hulga ja rahvastiku kasvu vahel» (lk. 52).

Sama käib ka puuvillatööstuse kohta. Äsjatsiteeritud 1858. aasta oktoobrikuu aruandest me loeme: «Sestsaadik kui vabrikutes kehtestati kindlad töötunnid, määratakse tooraine tarbimist, tootmise ulatust ja palga suurust kõigis tekstiilitööstuse harudes lihtsa kolmlause alusel ... Ma toon tsitaadi ühest loengust ... mida härra Baynes, praegune Blackburni linnapea, pidas hiljuti puuvillatööstuse kohta. Selles loengus annab ta erakordselt täpseid andmeid oma piirkonna tööstuse statistikast:

«Iga tegelik hobujõud paneb käima 450 selfaktorvärtnat koos vastavate eelketrusseadmetega, või 200 vaatervärtnat, või 15 kudumistelge 40 tolli laiuse kalevi kudumiseks, koos haspeldus-, käärimis- ja lihtimismasinatega. Ketramisel tuleb iga hobujõu kohta $2^1/_2$ töölist, kudumisel 10; nende keskmine palk on rohkem kui $10^1/_2$ šillingit nädalas inimese kohta ... Keskmised töödeldavad numbrid on lõimel nr. 30—32, koel nr. 34—36; kui me oletame, et iga värtna nädalatoodang on 13 untsi lõnga, siis annab see 824 700 naela lõnga nädalas, kusjuures selleks tuleb ära tarvitada 970 000 naela ehk 2300 palli puuvilla 28 300 naelsterlingi suuruses summas ... Meie piirkonnas (Blackburni ümbruskond, mille raadius on 5 inglise miili) on nädalane puuvillatarvitus 1 530 000 naela ehk 3650 palli, hinnalt 44 625 naelsterlingit. See on $^1/_{18}$ kogu Ühendatud Kuningriigi puuvillaketrustööstusest ja $^1/_{16}$ kogu mehaanilisest kudumistööstusest.»

Niisiis, härra Baynesi arvutuste järgi peaks puuvillatööstuse värtnate arv kuningriigis ulatuma 28 800 000-ni ja nende täiskoormuse tagamiseks on vaja 1 432 080 000 naela puuvilla aastas. Kuid puuvilla sissevedu oli 1856. ja 1857. aastal, väljavedu maha arvatult, kõigest 1 022 576 832 naela; defitsiidi suurus pidi järelikult olema 409 503 168 naela. Härra Baynes, kes lahkelt andis mulle seletusi selle küsimuse kohta, arvab, et puuvilla aastatarvituse kindlakstegemine Blackburni piirkonna tarvituse alusel annab liiga suured arvud mitte ainult kedratava lõnga numbrite erinevuse tõttu, vaid ka selle tõttu, et kasutatavad masinad on oma headuselt erinevad. Ta hindab puuvilla aastatarvitust kogu Ühendatud Kuningriigis 1000 miljonile naelale. Kui aga temal on õigus ja on

tõesti olemas $22^1/_2$ miljoni naela suurune pakkumise ülejääk, siis näib, et nõudmine ja pakkumine on praegugi juba peaaegu tasakaalus; ometi tuleb veel arvesse võtta täiendavad värtnad ja kangasteljed, mis, nagu härra Baynes ütles, seatakse üles tema piirkonnas, ja selle järgi otsustades arvatavasti ka teistes piirkondades» (lk. 59, 60).

III. ÜLDINE ILLUSTRATSIOON: 1861.—1865. AASTA PUUVILLAKRIIS

Eelperiood aastail 1845—1860

1845. aasta. Puuvillatööstuse õitseaeg. Väga madalad puuvillahinnad. L. Horner kirjutab sellest järgmist: «Viimase 8 aasta jooksul ei ole ma kordagi näinud nii elavat äritegevuse perioodi kui möödunud suvel ja sügisel — seda eriti puuvillaketramises. Kogu poolaasta jooksul sain iga nädal teateid uue kapitali mahutamisest vabrikutesse; kord teatati uute vabrikute ehitamisest, kord mõnede tühjalt seisvate vabrikute uuest rendileandmisest, kord käigusolevate vabrikute laiendamisest, nende varustamisest uute võimsamate aurumasinatega ja suurema hulga töömasinatega» («Reports of Insp. of Fact., October 1845», lk. 13).

1846. aasta. Algab kurtmine: «Väga paljude puuvillatööstusrite suust kuulen juba pikemat aega kurtmist nende tööstusharus valitseva surutise kohta ... viimase 6 nädala jooksul on mitmed vabrikud hakanud töötama lühemat aega, 12 tunni asemel harilikult 8 tundi päevas; see on nähtavasti levimas ... puuvillahinnad on väga palju tõusnud ja ... ei ole olnud mingit fabrikaatide hinnatõusu, vaid ... fabrikaatide hinnad on madalamad kui enne puuvilla kallinemist. Puuvillavabrikute arvu suur kasv viimase 4 aasta jooksul pidi ühelt poolt põhjustama märksa elavamat nõudmist tooraine järele, teiselt poolt aga fabrikaatide märksa suuremat pakkumist turul; mõlemad põhjused kokku pidid soodustama kasumi langust, niikaua kui tooraine pakkumine ja fabrikaatide nõudmine jäid muutumatuks; nende mõju oli aga seda suurem, et ühelt poolt oli puuvilla pakkumine viimasel ajal ebaküllaldane, teiselt poolt aga oli nõudmine fabrikaatide järele mitmesugustel sise- ja välisturgudel vähemaks jäänud» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», lk. 10).

Suurenev nõudmine tooraine järele ja turu küllastamine fabrikaatidega käivad muidugi käsikäes. Tookordne tööstuse laiendamine ja sellele järgnenud seisak ei piirdunud muide puuvillatööstuse piirkondadega. Bradfordi kammvillatööstuse piirkonnas oli 1836. aastal ainult 318 vabrikut, 1846. aastal aga oli neid 490. Need

arvud ei väljenda kaugeltki mitte tootmise tegelikku kasvu, sest samal ajal laiendati tunduvalt ka juba olemasolevaid vabrikuid. See käib eriti ka linaketrusvabrikute kohta. «Viimase 10 aasta jooksul on nad kõik kas suuremal või väiksemal määral kaasa aidanud turu küllastamisele, mille süüks tuleb peamiselt panna praegust äritegevuse soikumist... Äriasjade depressiivne seisukord tuleb täiesti loomulikult sellest, et vabrikute ja masinate arv nii kiiresti kasvas» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», lk. 30).

1847. aasta. Oktoobris puhkes rahakriis. Diskontomäär on 8 protsenti. Spekulatsioon raudteede ehitamise ümber ja mahhinatsioonid Ida-India vekslitega olid juba varem kokku varisenud. Aga:

«Härra Baker toob väga huvitavaid üksikasju selle kohta, kuidas nõudmine puuvilla, villa ja lina järele on viimastel aastatel vastavate tööstusharude laiendamise tõttu kasvanud. Baker arvab, et nende tooraineliikide suurenenud nõudmisest — liiatigi ajal, kus nende pakkumine on langenud kaugelt alla keskmise — on peaaegu küllalt selleks, et seletada nende tööstusharude praegust surutud seisukorda, isegi rahaturu häireid arvestamata. Minu enda tähelepanekud ja see, mis ma sain teada asjatundlikelt inimestelt, kinnitavad seda arvamist täiel määral. Need mitmesugused tööstusharud olid ka siis juba väga surutud olukorras, kui sai veel üsna hõlpsasti diskonteerida 5 protsendiga ja alla selle. Toorsiidi pakkumine oli seevastu rikkalik, hinnad mõõdukad ja äritegevus seetõttu elav, kuni... rahakriis hakkas viimasel kahel või kolmel nädalal ilmselt riivama mitte ainult siiditööstureid endid, vaid — veelgi suuremal määral — ka nende peamisi ostjaid, moekaubavabrikute omanikke. Avaldatud ametlikest aruannetest on põgusalgi tutvumisel näha, et puuvillatööstus kasvas viimase kolme aasta jooksul peaaegu 27 protsendi võrra. Selle tagajärjel tõusis naela puuvilla hind ümardatud arvudes 4 pennilt 6 pennile, kuna seevastu lõnga hind on suurema pakkumise tõttu oma endisest tasemest vaid vähe kõrgem. Villatööstust hakati laiendama 1836. aastal; sestsaadik on ta Yorkshire'is kasvanud 40 protsendi võrra, Šotimaal veelgi rohkem. Veel jõudsam on kammvillatööstuse kasv.[18] Arvutuste kohaselt oli ta samal ajavahemikul laienenud rohkem kui 74 protsendi võrra. Toorvilla tarvitus oli seepärast väga suur. Linatööstus on 1839. aastast alates kasvanud Inglismaal umbes 25 protsendi, Šotimaal 22 protsendi ja Iirimaal peaaegu 90

[18] Inglismaal tehakse ranget vahet Woollen Manufacture [villatööstuse] ja Worsted Manufacture [kammvillatööstuse] vahel. Esimeses (peamise asukohaga Leedsis) on ketramise ja kudumise tooraineks lühikiuline vill, mis annab karedat lõnga; teises (peamise asukohaga Bradfordis Yorkshire'i krahvkonnas) kasutatakse selleks pikakiulist villa, mis annab kammlõnga. — *F. E.*

protsendi võrra;[19] et linasaagid olid samal ajal halvad, siis tõusis tooraine tonni hind selle tagajärjel 10 naelsterlingi võrra, kuna lõnga hind langes samal ajal 6 penni võrra pakist» («Reports of Insp. of Fact., October 1847», lk. 30 ja 31).

1849. aasta. 1848. aasta lõppkuudel elavnes äritegevus jälle. «Linahind oli nii madal, et näis peaaegu, nagu kindlustaks ta edaspidi küllaldast kasumit mis tahes tingimustes; see innustas vabrikante pidevalt laiendama oma tootmistegevust. Villavabrikantidel oli aasta algul mõnda aega väga palju tööd ... ometi kardan ma, et villase kauba saatmine konsignatsiooniks on pahatihti täitnud tõelise nõudmise aset ja et näilise õitsengu, s. o. ettevõtete täiskoormatuse perioodid ei lange iga kord ühte reaalse nõudmise perioodidega. Mõned kuud on kammvillatööstus olnud eriti soodsas olukorras ... Nimetatud perioodi algul oli villahind eriti madal; ketrajad olid varunud villa soodsate hindadega ja kindlasti üsna suurel hulgal. Kui kevadiste oksjonite ajal villahind tõusis, siis said ketrajad sellest kasu; see kasusaamine osutus kestvaks, sest nõudmine fabrikaatide järele oli üsna suur ning stabiilne» («Reports of Insp. of Fact., [April] 1849», lk. 42).

«Kui me vaatame lähemalt viimase kolme või nelja aasta jooksul vabrikupiirkondades ettetulnud kõikumisi äriasjade käigus, siis peame minu arvates tunnistama, et kusagil on mingi suure segaduse põhjus ... Kas kasvanud masinalise tootmise tohutu tootlik jõud ei või selles suhtes uueks elemendiks olla?» («Reports of Insp. of Fact., April 1849», lk. 42, 43).

1848. aasta novembris, 1849. aasta mais ning sama aasta suvel kuni oktoobrikuuni läksid äriasjad üha hoogsamalt. «Kõige rohkem käib see kammvillase riide fabrikatsiooni kohta, mis on koondatud Bradfordi ja Halifaxi ümber; kunagi varem ei küündinud see tootmisharu ligikaudseltki oma praeguse ulatuseni ... Toorainega spekuleerimine ja asjaolu, et tooraine tõenäolist pakkumist ei ole võimalik ette näha, on puuvillatööstuses alati põhjustanud rohkem ärevust ja sagedamaid kõikumisi kui mis tahes teises tootmisharus. Praegu võib siin tähele panna jämedama puuvillase kauba tagavarade kuhjumist, mis tekitab rahutust väikeste lõngatootjate hulgas ja toob neile isegi juba kahju, nii et mõned neist töötavad lühemat aega» («Reports of Insp. of Fact., October 1849», lk. 64—65).

1850. aasta. Aprillikuu. Elav äritegevus jätkub. Erand: «Tugev depressioon puuvillatööstuse ühes osas, just jämedamate lõnganumbrite ja raskemate riidesortide valmistamiseks vajaliku tooraine ebaküllaldase pakkumise tagajärjel ... Kardetakse, et masi-

[19] See linase lõnga mehaanilise ketramise kiire kasv Iirimaal andis tol ajal surmahoobi käsitsi kedratud lõngast kootava linase riide väljaveole Saksamaalt (Sileesiast, Lausitzist, Vestfaaliast). — *F. E.*

nate arvu hiljutine suurendamine kammvillatööstuses põhjustab sealgi analoogilise reaktsiooni. Härra Baker on välja arvestanud, et ainuüksi 1849. aastal on kudumistelgede toodang selles tootmisharus kasvanud 40 protsendi võrra, värtnate toodang aga 25—30 protsendi võrra, kusjuures kasv jätkub ikka veel samas tempos» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», lk. 54).

1850. aasta. Oktoobrikuu. «Puuvillahind põhjustab ... selles tööstusharus ikka veel tunduvat depressiooni, eriti selliste kaupade alal, kus tooraine moodustab suure osa tootmiskuludest. Suur toorsiidi hinna tõus on mitmel korral esile kutsunud surutud olukorra selleski harus» («Reports of Insp. of Fact., October 1850», lk. 14). — Vastavalt eespooltsiteeritud Iirimaa Kuningliku Linakasvatusühingu Komitee aruandele kindlustas kõrge linahind koos teiste põllumajandussaaduste madalate hindadega järgmisel aastal tunduvat linatoodangu suurenemist (sealsamas, lk. 31, 33).

1853. aasta. Aprillikuu. Suur õitseng. «Nende 17 aasta jooksul, kus ma olen saanud ametiisikuna tutvuda äriasjade seisuga Lancashire'i vabrikupiirkonnas, ei ole ma kunagi näinud sellist üldist õitsengut; tegevus on kõigis harudes erakordselt elav,» ütleb Leonard Horner («Reports of Insp. of Fact., April 1853», lk. 19).

1853. aasta. Oktoobrikuu. Depressioon puuvillatööstuses. «Ületootmine» («Reports of Insp. of Fact., October 1853», lk. 15).

1854. aasta. Aprillikuu. Kuigi villatööstuses ei olnud elavust märgata, töötasid siiski kõik vabrikud täiskoormatusega; sama käib ka puuvillatööstuse kohta. Kammvillatööstus töötas kogu mööduvad poolaasta jooksul väga ebaühtlaselt ... Linatööstuses oli häireid selle tõttu, et vene lina ja kanepi pakkumine Krimmi sõja tagajärjel väheneb» («Reports of Insp. of Fact., [April] 1854», lk. 37).

1859. aasta. «Šoti linatööstuses valitseb ikka veel depressioon ... sest toorainet on vähe ja ta on kallis; selle piirkonna äritegevusele avaldab ebasoodsat mõju see asjaolu, et Baltimaadel, kust me peamiselt sisse vedasime, oli mullune saak madala kvaliteediga; seevastu džuut, mis lina paljude jämedamate kaubaliikide tootmisest järk-järgult välja tõrjub, ei ole liiga kallis ja seda on olemas küllaldasel hulgal ... Dundees on nüüd umbes pool kõigist masinaist ketramas džuuti» («Reports of Insp. of Fact., April 1859», lk. 19). — «Tooraine kõrge hinna tõttu ei ole linaketrus ikka veel küllalt tulus ja meil on palju näiteid masinate seismajätmisest linavabrikutes, kuna kõik teised vabrikud töötavad täisaega ... Džuudiketrus ... on paremas olukorras, sest selle materjali hinnad on viimasel ajal läinud mõõdukamaks» («Reports of Insp. of Fact., October 1859», lk. 20).

Aastad 1861—1864. Ameerika kodusõda. Puuvillanälg. Suurim näide tootmisprotsessi katkemisest tooraine vähesuse ning kalliduse tõttu

1860. aasta. Aprillikuu. «Mis puutub äritegevusse, siis on mul hea meel teile teatada, et kõik tekstiilitööstuse harud, välja arvatud siiditööstus, on viimasel poolaastal toorainete kõrgest hinnast hoolimata üsna hästi töötanud ... Mõnedes puuvillatööstuse piirkondades on töölisi otsitud kuulutuste kaudu ja töölised voolasid sinna Norfolkist ja teistest põllumajanduslikest krahvkondadest ... Kõigis tööstusharudes näib valitsevat suur toorainepuudus. Ainult see puudus ... sunnibki meid piiri pidama. Puuvillatööstuses ei ole küll kunagi varem nii palju uusi vabrikuid ehitatud ega vanu laiendatud; ka nõudmine tööliste järele on suurem kui kunagi varem. Igal pool aina otsitakse toorainet» («Reports of Insp. of Fact., April 1860», lk. 57).

1860. aasta. Oktoobrikuu. «Puuvilla-, villa- ja linatööstuse piirkondades on äriasjade seis olnud hea; Iirimaal olevat see rohkem kui aasta aega olnud isegi väga hea ja madalama toorainehinnaga oleks olukord seal olnud veelgi parem. Linaketrajad ootavad vist suurema kärsitusega kui kunagi varem, et raudteed avaksid neile uued India tooraineressursid ja et India põllumajandus jõuaks vastavale arenemisastmele, nii et neil oleks lõpuks ... nende tarvidusele vastav linapakkumine» («Reports of Insp. of Fact., October 1860», lk. 37).

1861. aasta. Aprillikuu. «Äriasjade seis on praegu surutud ... mõned puuvillavabrikud töötavad lühikest aega ja paljudel siidivabrikutel on ainult osaliselt tööd. Tooraine on kallis. Peaaegu kõigis tekstiilitööstuse harudes on tooraine hind kõrgem sellest hinnast, mis võimaldab tema töötlemist tarbijate massi jaoks» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», lk. 33).

Nüüd tuli ilmsiks, et 1860. aastal oli puuvillatööstuses olnud ületootmine; selle mõju andis end veel tunda lähemate aastate jooksul. «Läks vaja kaks kuni kolm aastat, enne kui maailmaturg jõudis absorbeerida 1860. aasta ületoodangu» («Reports of Insp. of Fact., December 1863», lk. 127). «Depressioon puuvillafabrikaatide turgudel Ida-Aasias 1860. aasta algul kajastus vastaval kombel Blackburni ettevõtetes, kus keskmiselt 30 000 mehaanilist kudumistelge toodavad riiet peaaegu ainuüksi sellele turule. Seepärast oli töönõudmine siin piiratud juba mitu kuud enne, kui puuvillablokaadi mõju end tunda andis ... õnneks päästis see paljusid vabrikante laostumisest. Ladudes seisvate tagavarade väärtus tõusis ja niiviisi pääsetigi kohutavast väärtuse kaotusest, mis oleks muidu säärasel kriisiajal möödapääsmatu olnud» («Reports of Insp. of Fact., October 1862», lk. 28, 29, 30).

1861. aasta. Oktoobrikuu. «Äriasjade seis on mõnda aega olnud üsna surutud ... On vägagi tõenäoline, et talvekuudel lühendavad paljud vabrikud kõvasti oma tööaega. Seda võis muide ette näha ... täiesti sõltumatult neist põhjustest, mis katkestasid meie tavalist puuvilla sissevedu Ameerikast ja meie väljavedu, oleks tööaega tulnud eeloleval talvel lühendada; vajaduse selleks kutsusid esile tootmise hoogne kasv viimasel kolmel aastal ja India ning Hiina turul ettetulnud häired» («Reports of Insp. of Fact., October 1861», lk. 19).

Puuvillajäätmed. Ida-India puuvill (suraat). Mõju tööliste palgale. Masinate täiustamine. Puuvilla asendamine tärklisejahu ja mineraalidega. Tärklisejahuga lihtimise mõju töölistele. Peenemate lõnganumbrite ketrajad. Vabrikantide pettus

«Üks vabrikant kirjutab mulle järgmist: «Mis puutub puuvillatarvitusse ühe värtna kohta, siis ei arvesta teie kindlasti mitte küllalt seda tõsiasja, et ketrusvabrikute omanikud, kes toodavad tavalist lõnga (näiteks kuni 40-nda numbrini, peamiselt aga nr. 12—32), püüavad puuvilla kalliduse puhul valmistada nii peeni lõnganumbreid kui vähegi võimalik, nii et nad ketravad senise nr. 12 asemel nr. 16, senise nr. 16 asemel nr. 22 jne.; kudumisvabriku omanik aga, kes seda peent lõnga kangaks koob, annab oma mitkalile tavalise kaalu, lisades sellele vastavalt rohkem lihti. Seda võtet kasutatakse nüüd tõesti häbiväärselt palju. Ma kuulsin heast allikast, et on olemas tavalisi šörtingeid [särgiriideid] ekspordi jaoks, mis kaaluvad 8 naela tükk, kusjuures $2^3/_4$ naela on lihi kaal. Teistes riidesortides on sageli kuni 50 protsenti lihti, nii et vabrikant ei valetagi, kui ta kiitleb, et läheb rikkaks, müües naela riiet odavamalt kui selle valmistamiseks vajalik lõng maksis»» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», lk. 27).

«Mul on ka olnud teateid selle kohta, et kangrud kirjutavad oma sagenevaid haigestumisi lihi arvele, mida kasutatakse ida-india puuvillast kedratud lõime töötlemiseks ja mis ei koosne enam, nagu varemalt, puhtast jahust. Teatakse aga rääkida, et sel jahu aseainel olevat see suur paremus, et ta suurendab tunduvalt riide kaalu, nii et 15 naelast lõngast saab 20 naela riiet» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 63. See aseaine oli jahvatatud talk, niinimetatud «China clay», või kips, niinimetatud «French chalk»). — «Jahu aseainete tarvitamine lõime lihtimiseks vähendab suuresti kangrute teenistust (siin mõeldakse kangruid-töölisi). See liht teeb lõnga raskemaks, ühtlasi aga kõvaks ning rabedaks. Iga lõimelõng on pandud kangastelgedel niinimetatud niiesilmast läbi, mille tugevad niidid hoiavad lõime õiges asendis. Kõvaks lihitud lõim põhjustab alatasa niiesilma niitide katkemist; iga sellise vea paranda-

miseks kulub kangrul viis minutit aega; neid vigu peab kangur nüüd parandama endisega võrreldes vähemalt 10 korda sagedamini, ja teljed annavad muidugi tööpäeva jooksul vastavalt vähem riiet» (sealsamas, lk. 42, 43).

«Ashtonis, Stalybridge'is, Mossleys, Oldhamis jne. lühendati tööaega tervelt ühe kolmandiku võrra ja töötundide arvu lühendatakse iga nädal veelgi... Tööaja lühendamisega üheaegselt langeb paljudes tööstusharudes ka palk» («Reports of Insp. of Fact., April 1863», lk. 13). — 1861. aasta algul toimus mõnes Lancashire'i piirkonnas mehaanilistel telgedel töötavate kangrute streik. Mõned vabrikandid olid teatanud eelseisvast palkade alandamisest 5—7½ protsendi võrra, töölised omakorda nõudsid endiste palgamäärade allesjätmist ja tööpäeva lühendamist. Ettevõtjad ei olnud sellega nõus ja algas streik. Kuu aja pärast pidid töölised järele andma. Nüüd on neil aga nii üks kui ka teine: «Peale palga alandamise, millega töölised lõpuks nõustusid, töötavad paljud vabrikud nüüd ka lühemat aega» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», lk. 23).

1862. aasta. Aprillikuu. «Tööliste viletsus on pärast minu viimase aruande kirjutamist märksa kasvanud; kuid tööstuse ajaloos ei ole veel kunagi nii ootamatut ja nii rasket viletsust talutud nii vaikiva alistumise ja nii kannatliku meelega» («Reports of Insp. of Fact., April 1862», lk. 10). — «Töölisi, kel pole üldse tööd, ei ole praegusel momendil vist suhteliselt kuigi palju rohkem kui 1848. aastal. Siis valitses päris tavaline paanika, mis aga oli küllalt suur, et sundida rahutuks saanud vabrikante koguma puuvillatööstuse kohta statistilisi andmeid, nagu need, mis praegu iga nädal avaldamisele tulevad... 1848. aasta mais oli kõigist Manchesteri puuvillatööstuse töölistest 15 protsenti tööta, 12 protsenti töötas lühemat aega, üle 70 protsendi aga töötas täisaega. 1862. aasta 28. mail oli 15 protsenti töölistest täielikult tööta, 35 protsenti töötas lühemat aega ja 49 protsenti täisaega... Naabruses, näiteks Stockportis, on lühemat aega töötajate ja täielikult töötute protsent kõrgem, täisaega töötajate protsent aga madalam», sest siin kedratakse jämedamaid lõnganumbreid kui Manchesteris (lk. 16).

1862. aasta. Oktoobrikuu. «Ametliku statistika viimaste andmete järgi oli Ühendatud Kuningriigis 1861. aastal 2887 puuvillavabrikut, neist 2109 minu piirkonnas» (Lancashire'is ja Cheshire'is). «Ma teadsin muidugi, et väga suur osa minu piirkonna 2109 vabrikust olid väike-ettevõtted, kus tööliste arv oli väike. Ma imestasin aga, kui nägin, kui palju neid väike-ettevõtteid oli. 392 vabrikul ehk 19 protsendil on liikumapanev jõud, kas aur või vesi, alla 10 hobujõu; 345 vabrikul ehk 16 protsendil on see 10 kuni 20 hobujõudu, 1372 vabrikul aga 20 hobujõudu ja rohkem... Väga suur osa neist väikevabrikantidest — rohkem kui kolmandik nende üldarvust —

olid alles hiljuti ise töölised olnud; need on inimesed, kel pole suurt kapitali... Raskuspunkt langeb järelikult ülejäänud kahele kolmandikule» («Reports of Insp. of Fact., October 1862», lk. 18, 19).

Sama aruande andmetel töötasid tol ajal Lancashire'i ja Cheshire'i puuvillatööstuses täisaega 40 146 töölist ehk 11,3 protsenti; lühemat aega töötasid 134 767 ehk 38 protsenti; hoopis ilma tööta olid 179 721 ehk 50,7 protsenti. Kui lahutada sellest andmed Manchesteri ja Boltoni kohta, kus kedratakse peamiselt peeni lõnganumbreid, millede tootmist puuvillanälg suhteliselt vähe riivab, siis on olukord veelgi ebasoodsam, nimelt täisaega töötajaid 8,5 protsenti, lühemat aega töötajaid 38 protsenti, töötatöölisi 53,5 protsenti (lk. 19, 20).

«Töölisele ei ole sugugi ükskõik, kas ta töötleb head või halba puuvilla. Aasta esimestel kuudel, kui vabrikandid püüdsid oma vabrikuid sellega käigus hoida, et nad võtsid töösse iga puuvilla, mida nad mõõduka hinnaga iganes osta said, toodi palju halba puuvilla neisse vabrikuisse, kus varem oli tavaliselt tarvitatud head puuvilla; tööliste palga vahe kasvas nii suureks, et mitmel pool puhkesid streigid, sest vana tükitöötasuga ei jõudnud töölised nüüd teenida vähegi vastuvõetavat päevapalka... Isegi täie tööaja puhul oli halva puuvilla kasutamisest tekkiv vahe mõnikord pool kogu palgast» (lk. 27).

1863. aasta. Aprillikuu. «Sel aastal võivad leida täit rakendamist vaid vähe rohkem kui pool kõigist puuvillatööstuse töölistest» («Reports of Insp. of Fact., April 1863», lk. 14).

«Ida-India puuvillal, mida vabrikud on nüüd sunnitud tarvitama, on see väga oluline puudus, et tema töötlemisel tuleb masinate kiirust palju vähendada. Viimastel aastatel oli kõik mängu pandud, et seda kiirust tõsta, nii et samad masinad teeksid suurema töö. Vähendatud kiirus puudutab aga töölise huvisid niisama palju kui vabrikandi huve, sest enamik töölisi saab tükipalka: ketrajad nii ja nii palju kedratud lõnga naelast, kangrud nii ja nii palju kootud riide tükist; kuid isegi neil töölistel, kes saavad nädalapalka, peab palk toodangu vähenemise tagajärjel langema. Minu andmete järgi... ja nende kokkuvõtete järgi, mis ma sain puuvillatööstuse tööliste käesoleva aasta palkade kohta... on palgad praegu, 1861. aasta palgatasemega võrreldes, keskmiselt 20 protsenti ja mõnel juhtumil isegi 50 protsenti madalamad» (lk. 13). — «Teenitav summa oleneb... sellest, missugune on töödeldava materjali kvaliteet... Palga suuruse suhtes on tööliste olukord praegu (1863. aasta oktoober) palju parem kui möödunud aastal samal ajal. Masinaid on täiustatud, toorainet tuntakse nüüd paremini ja töölised tulevad nüüd hõlpsamini toime raskustega, millest nad algul ainult suure vaevaga jagu said. Möödunud kevadel käisin ma Prestonis ühes õmbluskoolis» (heategevusasutus töötute

jaoks); «kaks noort tütarlast, kes vähe aega enne seda olid saadetud kudumisvabrikusse, kus nad vabrikandi kinnitusel pidid teenima 4 šillingit nädalas, palusid end kooli tagasi võtta ja kurtsid, et nad ei olevat nädalas suutnud teenida ühtegi šillingit. Ma sain andmeid self-acting minders [selfaktorite müülitööliste] kohta... Mehed, kes teenindavad kaht selfaktorit, teenisid neljateistkümne täie tööpäevaga 8 šillingit 11 penni. Sellest summast arvati neil maha korteriüür, kusjuures vabrikant» (milline suuremeelsus!) «kinkis neile pool üüriraha. Igaüks neist viis koju 6 šillingit 11 penni. Mõnel pool teenisid self-acting minders [selfaktorite müülitöölised] 1862. aasta viimastel kuudel 5—9 šillingit nädalas, kangrud 2—6 šillingit nädalas... Praegu on olukord palju normaalsem, kuigi teenistus enamikus piirkondades on ikka veel väga madal... Peale india puuvilla lühema kiu ja ta saastumuse on mitmed teisedki põhjused teenistuse vähenemisele kaasa aidanud. Näiteks on nüüd kombeks saanud india puuvillale rohkesti puuvillajäätmeid sekka lisada; see muidugi raskendab ketraja tööd veelgi. Kui kiud on lühikesed, siis müülide väljatõmbamisel ja lõnga poolimisel katkeb kedrus palju kergemini, mistõttu müülmasin ei saa nii korrapäraselt käigus püsida... Samuti suudab üks naiskangur enamasti vaid ühel teljel töötada ja ainult väga vähesed suudavad töötada rohkem kui kahel teljel, sest niitidele tuleb pöörata suurt tähelepanu... Paljudel juhtudel on tööliste palk langenud 5, $7^1/_2$ ja 10 protsendi võrra... enamasti peab tööline ise vaatama, kuidas ta toorainega hakkama saab ja tavalise palga välja teenib... Teine raskus, millega kangrud peavad mõnikord võitlema, seisab selles, et nad peavad kuduma head riiet halvast materjalist, kusjuures neid karistatakse palgast mahaarvamisega, kui töö ei tule soovikohaselt välja» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 41—43).

Palk oli vilets isegi seal, kus töötati täisaega. Puuvillatööstuse töölised tegid heameelga kõiki ühiskondlikke töid, mis neile iganes anti, nagu kraavikaevamine, teede ehitamine, kivilõhkumine, tänavate sillutamine, et aga saada kohalikelt võimudelt toetusraha (mis oli tegelikult toetuseks vabrikantidele, vt. I raamat, lk. 536 jj. [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 496 jj.]). Kogu kodanlus valvas tööliste järele. Kui töölisele pakuti kõige viletsamatki teenistust ja tööline ei võtnud seda vastu, siis kustutas abistamiskomitee otsemaid tema nime abisaajate nimekirjast. Härradele vabrikantidele oli see kuldne aeg, sest töölised pidid kas nälga surema või töötama mis tahes palga eest, kodanlusele kõige soodsamatel tingimustel, kusjuures abistamiskomiteed tegutsesid kui kapitalistide vahikoerad. Samal ajal pidurdasid vabrikandid, kel oli valitsusega salajane kokkulepe, nii palju kui võimalik väljarändamist — osalt selleks, et hoida alatises valmisolekus tööliste lihas

ja veres kehastunud kapitali, osalt selleks, et kindlustada endile töölistelt väljapressitavaid korteriüüre...

«Abistamiskomiteed talitasid selles küsimuses väga rangelt. Kui pakuti tööd, siis kustutati töölised, kellele seda pakuti, otsekohe nimekirjast, sundides neid niiviisi seda tööd vastu võtma. Kui nad pakutavast tööst loobusid... siis oli põhjus selles, et nende teenistus tõotas olla vaid nominaalne, töö aga oli erakordselt raske» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 97).

Töölised olid nõus tegema iga tööd, mis määrati neile vastavalt Public Works Act'ile [ühiskondlike tööde aktile]. «Tööstustöö organiseerimise põhialused ei olnud kõigis linnades kaugeltki mitte ühesugused. Kuid isegi seal, kus välistöö ei olnud lausa proovitöö (labour test), tasuti selle eest ikkagi kas tavalise korralise abiraha ulatuses või ainult pisut paremini, nii et see kujunes tegelikult proovitööks» (lk. 69). «1863. aasta Public Works Act [ühiskondlike tööde akt] pidi selle pahe kõrvaldama ja andma töölisele võimaluse sõltumatu päevilisena teenistust saada. Selle akti eesmärk oli kolmesugune: 1) volitada kohalikke võimuorganeid laenama raha riigilaenukomissaridelt (riikliku vaestehoolekande keskasutuse presidendi nõusolekul); 2) kaasa aidata puuvillatööstuse piirkondades asuvate linnade heakorrastamisele; 3) muretseda töötatöölistele tööd ja küllaldast tasu (remunerative wages)». 1863. aasta oktoobrikuu lõpuni anti selle seaduse järgi laenu kuni 883 700 naelsterlingi suuruses summas (lk. 70). Ettevõetud tööd olid peamiselt kanalisatsioonitööd, teede rajamine, tänavate sillutamine, tammide ehitamine veejõu saamiseks jne.

Härra Henderson, Blackburni komitee president, kirjutab sel puhul vabrikuinspektor Redgrave'ile järgmist: «Kõigest, mis ma nägin praegusel häda ja viletsuse ajal, ei ole mind ükski asi nii üllatanud ega mulle nii palju rõõmu teinud kui see erk valmisolek, millega selle piirkonna töötud asuvad neile Blackburni linnanõukogu poolt Public Works Act'i [ühiskondlike tööde akti] alusel pakutavale tööle. On vaevalt võimalik kujutleda suuremat kontrasti: ketraja, kes varemalt töötas kvalifitseeritud töölisena puuvillavabrikus, töötab nüüd päevatöölisena 14 või 18 jala sügavuses roiskveekanalis.» (Töölised teenisid sealjuures vastavalt perekonna suurusele 4—12 šillingit nädalas; sellest «hiiglasuurest summast» pidi sageli jätkuma 8-liikmelise perekonna ülalpidamiseks. Härradel filistritel oli sellest kahekordne kasu: esiteks said nad oma tahmunud ja lohakile jäetud linnade korrastamiseks raha äärmiselt madalate protsentidega; teiseks maksid nad töölistele tavalisest määrast palju madalamat palka.) «Tööline oli harjunud peaaegu troopilise temperatuuriga ja sellise tööga, kus manipuleerimise oskus ning täpsus olid talle võrratult tähtsamad kui lihaste jõud; pealegi oli ta harjunud palgaga, mis oli kaks korda, mõnikord

isegi kolm korda kõrgem sellest, mis ta praegu võib saada. Kui selline tööline nõustub temale pakutud tingimustega, siis näitab ta üles ennastsalgavust ja mõistlikkust, mis teevad talle suurt au. Blackburnis on töötuid kasutatud peaaegu kõigiks võimalikeks välistöödeks: nad on üsna suures sügavuses kaevanud sitket ning rasket savimaad, teinud kuivendustöid, lõhkunud kive, ehitanud teid, kaevanud linnas neljateistkümne, kuueteistkümne ja mõnikord isegi kahekümne jala sügavusi kanalisatsioonikraave. Sealjuures pidid nad pahatihti seisma 10—12 tolli sügavuses poris ja vees ning taluma kliimat, millest niiskemat ega külmemat ei ole üheski teises Inglismaa osas, kui sellist kliimat üldse kusagil mujal leidub» (lk. 91, 92). — «Tööliste käitumine oli peaaegu laitmatu; nad olid valmis välistööd enda peale võtma ja seda mehiselt tegema . . .» (lk. 69).

1864. aasta. Aprillikuu. «Mitmes piirkonnas võib aeg-ajalt kuulda kurtmist tööliste vähesuse üle, eriti teatavais tööstusharudes, näiteks kudumistööstuses . . . madal palk, mida töölised kasutatavate lõngasortide halva kvaliteedi tõttu teenivad, põhjustab aga seda kurtmist niisama palju kui selle eriharu tööliste tegelik vähesus. Möödunud kuul oli rohkearvulisi konflikte teatud vabrikantide ja nende tööliste vahel palga pärast. Mul on kahju, et streigid on väga sagedaseks saanud . . . Vabrikandid leiavad, et Public Works Act [ühiskondlike tööde akt] avaldab samasugust mõju kui konkurents; seetõttu on Bacupi kohalik komitee katkestanud oma tegevuse, sest kuigi vabrikud ei ole veel kõik käiku lastud, on siiski tunda tööliste vähesust» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», lk. 9, 10). Härradel vabrikantidel oli igatahes viimane aeg seda teha. Public Works Act'i [ühiskondlike tööde akti] tõttu kasvas nõudmine sedavõrd, et mõned vabrikutöölised teenisid nüüd Bacupi lähedastes kivimurdudes 4—5 šillingit päevas. Nii lõpetatigi järk-järgult ühiskondlikud tööd — see 1848. aasta Ateliers nationaux [rahvuslike töökodade] uus väljaanne, olles aga seekord asutatud kodanluse huvides.

Eksperimendid in corpore vili [väärtusetu kehaga]

«Kuigi ma nimetasin siin tugevasti allalöödud palga» (täisaega töötavate tööliste palga), «mida töölised tegelikult mitmesugustes vabrikutes teenivad, ei järeldu sellest sugugi, nagu teeniksid nad iga nädal niisama suure summa. Siin tuleb ette suuri kõikumisi selle tagajärjel, et vabrikandid teevad ühtelugu eksperimente ühes ja sellessamas vabrikus mitmesuguste puuvillasortidega ning puuvilla ja jäätmete mitmesuguste kombinatsioonidega; neid niinimetatud «segusid» vahetatakse sageli ja töölise teenistus tõuseb või

langeb vastavalt puuvillasegu kvaliteedile. Mõnikord on teenistus endisega võrreldes kõigest 15 protsenti ja langeb nädala-kahe pärast 50 või 60 protsendi võrra.» Inspektor Redgrave, keda me siin tsiteerime, toob palkade kohta praktikast võetud andmeid; siinkohal piisab järgmistest näidetest:

A, kangur, perekond 6-liikmeline, töötab 4 päeva nädalas, 6 šillingit $8^1/_2$ penni; *B*, lõngasõlmija, $4^1/_2$ päeva nädalas, 6 šillingit; *C*, kangur, perekond 4-liikmeline, 5 päeva nädalas, 5 šillingit 1 penn; *D*, korrutaja, perekond 6-liikmeline, 4 päeva nädalas, 7 šillingit 10 penni; *E*, kangur, perekond 7-liikmeline, 3 päeva nädalas, 5 šillingit jne. Redgrave jätkab: «Ülaltoodud andmed väärivad tähelepanu, sest nad tõestavad, et mõnele perekonnale oleks töö lausa õnnetuseks, sest see mitte ainult ei vähendaks sissetulekut, vaid lööks selle nii tugevasti alla, et ei oleks üldse võimalik rahuldada rohkem kui ainult üht tühist osa oma absoluutselt hädavajalikest tarvidustest, kui ei antaks täiendavat toetust neil juhtumitel, kus perekonna teenistus on väiksem summast, mida talle kõigi perekonnaliikmete töötaoleku korral abiraha näol makstakse» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», lk. 50—53).

«1863. aasta 5. juunist alates töötasid kõik töölised keskmiselt mitte rohkem kui kaks päeva nädalas, kusjuures tööpäev kestis 7 tundi ja mõned minutid» (sealsamas, lk. 121).

Kriisi algusest kuni 25. märtsini 1863 on vaestehoolekande asutused, tsentraal-abistamiskomitee ja Londoni munitsipaalkomitee andnud välja peaaegu kolm miljonit naelsterlingit (sealsamas, lk. 13).

«Ühes piirkonnas, kus kedratakse kõige peenemat lõnga... pidid ketrajad leppima 15 protsendi suuruse kaudse palgakärpimisega, sest mindi üle Sea Island'i sordilt egiptuse puuvillale... Ühes suures piirkonnas, kus tarvitatakse massiliselt puuvillajäätmeid, segades neid india puuvillaga, alandati ketrajate palka 5 protsendi võrra; peale selle kaotasid ketrajad veel 20—30 protsenti suraadi ja jäätmete töötlemise tõttu. Kangrud, kes teenindasid varem nelja kudumistelge, teenindavad nüüd ainult kahte. 1860. aastal teenisid nad iga telje pealt 5 šillingit 7 penni, 1863. aastal aga kõigest 3 šillingit 4 penni... Rahatrahvid, mis varem — ameerika puuvilla tarvitamisel — olid (ketraja kohta) 3 kuni 6 penni, on nüüd koguni 1 šilling kuni 3 šillingit 6 penni.» Ühes piirkonnas, kus egiptuse puuvilla tarvitati ida-india puuvillaga segatult, «oli müülmasinatel töötavate ketrajate keskmine palk 1860. aastal 18—25 šillingit, praegu aga 10 kuni 18 šillingit. Selle põhjuseks ei ole ainuüksi puuvilla halvem kvaliteet, vaid ka see, et lõnga tugevama keerutamise otstarbel vähendatakse müüli kiirust, — asjaolu, mille eest tavalisel ajal oleks makstud tariifikohast lisatasu» (lk. 43, 44, 45—50). «Kui ida-india puuvilla töötlemine võib-olla ongi vabri-

kantidele kohati kasulik olnud, siis näeme seevastu (vt. tariifileht, lk. 53), et 1861. aastaga võrreldes on töölised selle tagajärjel palju kahju saanud. Kui suraadi kasutamine juurduks, siis nõuaksid töölised sama teenistust, mis neil oli 1861. aastal; see aga riivaks tõsiselt vabrikantide kasumeid, kui puuvilla või fabrikaatide hinna muutus seda tasa ei tee» (lk. 105).

Korteriüür. «Kui töölised elavad vabrikandile kuuluvates kottedžites, siis võtab vabrikant korteriüüri tihtipeale palgast maha, isegi siis, kui töötatakse pooliku ajaga. Sellest hoolimata on seda laadi ehituste hind langenud ja neid majakesi võib nüüd üürida endisega võrreldes 25—50 protsenti odavamalt; kottedž, mille nädalaüür oli varem 3 šillingit 6 penni, maksab nüüd nädalas 2 šillingit 4 penni, mõnikord vähemgi» (lk. 57).

Väljarändamine. Vabrikandid olid muidugi tööliste väljarändamise vastu, sest ühelt poolt «püüdsid nad, puuvillatööstusele paremate aegade ootel, hoida käepärast need vahendid, millega nad võisid oma vabrikuid kõige kasulikumalt ekspluateerida». Peale selle «on paljud vabrikandid ühtlasi majaomanikud, kelle majades nende töölised elavad, ja vähemalt mõnedki neist vabrikantidest loodavad kindlasti, et nad kunagi saavad tööliste võlgujäänud üüriraha kas või osaliselt kätte» (lk. 96).

Härra Bernall Osborne ütles 22. oktoobril 1864 ühes kõnes, mille ta pidas oma parlamendivalijaile, et Lancashire'i töölised olevat käitunud kui antiikaja filosoofid (stoikud). Ega ometi mitte kui oinad?

SEITSMES PEATÜKK

TÄIENDUSI

Oletame, nagu me selles raamatu osas üldse oleme teinud, et igas üksikus tootmissfääris omastatav kasumi mass võrdub lisaväärtuse summaga, mille toodab sellesse sfääri mahutatud kogukapital. Kuid isegi sel juhul ei hakka kodanlane ometi samastama kasumit lisaväärtusega, s. o. tasuta lisatööga; ta ei hakka seda tegema järgmistel põhjustel:

1) Ringlemisprotsessis unustab ta tootmisprotsessi. Kaupade väärtuse realiseerimine, millega kaasneb neis sisalduva lisaväärtuse realiseerimine, on tema silmis selle lisaväärtuse loomine. { Käsikirjas tühjaks jäetud koht näitab, et Marx kavatses seda punkti üksikasjalisemalt arendada. — *F. E.*}

2) Eeldades, et töö ekspluateerimise aste jääb samaks, võib kasuminorm, nagu me juba nägime, väga tunduvalt varieeruda ka sõltumata kõigist krediidisüsteemist tulenevaist modifikatsioonidest, sõltumata kapitalistide vastastikusest petmisest, nende püüdest üksteise kulul kasu saada, ja lõpuks, sõltumata igasugusest turu õnnelikust valikust; kasuminorm võib nimelt varieeruda olenevalt tooraine suuremast või väiksemast odavusest ning suuremast või väiksemast oskusest toorainet sisse osta; ta võib varieeruda olenevalt sellest, missugune on rakendatavate masinate tootlikkus, kui otstarbekohased ja odavad need masinad on, või olenevalt sellest, kui täiuslik on tootmisprotsessi mitmesuguste astmete üldine organisatsioon, kui hästi välditakse tooraine raiskamist, kui lihtne ja tõhus on juhtimise ja järelevalve korraldus jne. Lühidalt öeldes, kui teatud muutuvkapitalilt saadav lisaväärtus on antud, siis võib see lisaväärtus väljenduda kas kõrgemas või madalamas kasuminormis, niisiis anda kas suuremat või väiksemat kasumi massi, olenevalt kapitalisti enese või tema järelevaatajate ja sellide individuaalsest erialasest tublidusest. Oletame, et üks ja seesama 1000 naelsterlingi suurune lisaväärtus, 1000 naelsterlingi suuruse palga produkt, tuleb ettevõttes *A* 9000 naelsterlingi suuruse püsivkapitali kohta, teises ettevõttes *B* aga 11 000 naelsterlingi suuruse püsivkapitali kohta. Juhtumil *A* on meil $p' = \frac{1000}{10\,000} = 10\%$. Juhtumil *B* on

meil $p' = \frac{1000}{12\,000} = 8^1/_3\%$. Kogukapital toodab *A*-s suhteliselt rohkem kasumit kui *B*-s, sest kasuminorm on *A*-s kõrgem kui *B*-s, kuigi avansseeritud muutuvkapital on mõlemal korral = 1000 ja sellest saadav lisaväärtus on samuti mõlemal korral = 1000, nii et mõlemal korral on meil tegemist ühesuguse tööliste arvu ühesuguse ekspluateerimisega. See ühesuuruse lisaväärtuse massi erinev väljendus ehk kasuminormide erinevus, järelikult ka kasumi enda erinev suurus töö ühesuguse ekspluateerimise puhul, võib tulla teistestki allikatest; kuid ta võib ka tulla tervenisti ning ainuüksi sellest, et üht ettevõtet juhitakse paremini kui teist. See asjaolu tekitabki kapitalistis illusiooni, veendes teda selles, et tema kasum ei tulenegi töö ekspluateerimisest, vaid — vähemalt osaliselt — ka teistest, sellest mitte sõltuvaist asjaoludest, eriti tema individuaalsest tegevusest.

Kõigest, mis on öeldud selle raamatu esimeses osas, on näha, kui ekslik on vaade (Rodbertus), mille järgi (erinevalt maarendist, kus näiteks maa pindala jääb samaks, kuna rent kasvab) kapitali suuruse muutumine ei avalda mõju kasumi ja kapitali suhtele, järelikult ka mitte kasuminormile, sest kui kasvab kasumi mass, siis kasvab ka kapitali mass, mille suhtes kasumit arvutatakse, ja ümberpöördult.

See on õige vaid kahel juhtumil. Esiteks siis, kui muudel võrdsetel tingimustel, niisiis kõigepealt lisaväärtuse normi samaks jäädes, muutub rahakaubaks oleva kauba väärtus. (Sama leiab aset ka siis, kui muudel võrdsetel tingimustel on tegemist väärtusemärkide väärtuse puhtnominaalse muutusega — kas tõusu või langusega.) Olgu kogukapital 100 naelsterlingit ja kasum 20 naelsterlingit, kasuminorm järelikult 20 protsenti. Kui kulla väärtus väheneb poole võrra või suureneb kahekordseks, siis esimesel korral tõuseb sellesama kapitali väärtus, mis varem oli 100 naelsterlingit, juba 200 naelsterlingile ja kasumi väärtus on nüüd 40 naelsterlingit, s. t. kasum väljendub nüüd selles rahasummas senise 20 naelsterlingi asemel. Teisel korral langeb kapitali väärtus 50 naelsterlingile ja kasum väljendub produktis, mille väärtus on 10 naelsterlingit. Kuid mõlemal korral on $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20\%$. Ometi ei muutu siin tegelikult kummalgi korral kapitali väärtuse suurus, vaid muutub ainult ühe ja sellesama väärtuse ning ühe ja sellesama lisaväärtuse rahaline väljendus. Järelikult ei avalda see ka mingit mõju suhtele $\frac{m}{C}$ ehk kasuminormile.

Teine juhtum esineb siis, kui väärtuse suurus tõeliselt muutub, kuid selle muutusega ei käi kaasas suhte $v : c$ muutumine, s. t., kui

tööjõu ostmiseks kulutatud kapitali (s. o. muutuvkapitali, mida vaadeldakse liikumapandud tööjõu näitajana) ja tootmisvahendite soetamiseks kulutatud kapitali suhe jääb — lisaväärtuse normi samaks jäädes — endiseks. Neil tingimustel, oletades, et meil on C või nC või $\frac{C}{n}$, näiteks 1000 või 2000 või 500, ja et kasuminorm on 20%, kujuneb kasumi suurus järgmiselt: esimesel juhul 200, teisel juhul 400, kolmandal juhul 100; ent $\frac{200}{1000}=\frac{400}{2000}=\frac{100}{500}=20\%$. Teiste sõnadega, kasuminorm jääb siin muutumata, sest kapitali struktuur jääb endiseks ega muutu kapitali suuruse muutumise tagajärjel. Seepärast on kasumi massi suurenemine või vähenemine siin ainult rakendatava kapitali suurenemise või vähenemise näitajaks.

Esimesel juhtumil toimub seega rakendatava kapitali suuruses vaid näiline muutus, teisel juhtumil toimub tegelik suuruse muutus, kuid ei toimu mingit muutust kapitali orgaanilises struktuuris, tema muutuva ja püsiva osa vahekorras. Kuid välja arvatud need mõlemad juhtumid, on rakendatava kapitali suuruse muutumine kas selle kapitali ühe koostisosa väärtuse eelnenud muutumise ning sellepärast (kuivõrd muutuvkapitali muutumisega ei käi kaasas lisaväärtuse enda muutumine) tema koostisosade relatiivse suuruse muutumise *tagajärg* või on see (näiteks tööde ulatuse suurendamisel, uute masinate kasutuselevõtmisel jne.) tema mõlema orgaanilise koostisosa relatiivse suuruse muutumise *põhjus*. Muudel võrdsetel tingimustel peab seepärast rakendatava kapitali suuruse muutumisega kõigil neil juhtumitel kaasas käima samaaegne kasuminormi muutumine.

Kasuminormi suurenemine tuleneb alati sellest, et lisaväärtus suureneb kas relatiivselt või absoluutselt oma tootmiskuludega võrreldes, s. o. avansseeritud kogukapitaliga võrreldes; teiste sõnadega, sellest, et kasuminormi ja lisaväärtuse normi vahe väheneb.

Kasuminormi kõikumised, mis ei olene kapitali orgaaniliste koostisosade muutumisest või kapitali absoluutsest suurusest, on võimalikud siis, kui avansseeritud kapitali väärtus — esinegu see kapital kas põhikapitali või käibekapitali vormis — tõuseb või langeb selle tõttu, et tema taastootmiseks vajalik tööaeg pikeneb või lüheneb, kusjuures see tööaja pikenemine või lühenemine on juba olemasolevast kapitalist sõltumatu. Iga kauba väärtust — järelikult ka nende kaupade väärtust, millest kapital koosneb — ei määra temas endas sisalduv vajalik tööaeg, vaid tema taastootmiseks *ühiskondlikult* vajalik tööaeg. See taastootmine võib toimuda kas raskemates või kergemates tingimustes, s. o. tingimustes, mis

on esialgse tootmise tingimustest erinevad. Oletame, et oma asjalise sisu poolest võrdse kapitali taastootmiseks vajatakse muutunud tingimustes üldiselt kaks korda pikemat või, ümberpöördult, kaks korda lühemat aega; raha väärtuse samaks jäädes oleks kapital, mille väärtus oli varem 100 naelsterlingit, nüüd 200 naelsterlingit või vastavalt 50 naelsterlingit väärt. Kui see väärtuse tõus või, ümberpöördult, väärtuse langus puudutaks kõiki kapitali osi võrdsel määral, siis väljenduks ka kasum vastavalt kaks korda suuremas või kaks korda väiksemas rahasummas. Kui aga selle väärtuse tõusu või väärtuse langusega käib kaasas kapitali orgaanilise struktuuri muutumine, suurendades või vähendades muutuva ja püsiva kapitaliosa suhet, siis muudel võrdsetel tingimustel kasvab kasuminorm, kui muutuvkapital relatiivselt kasvab; kui aga muutuvkapital relatiivselt väheneb, siis kasuminorm langeb. Kui tõus või langus puudutavad (raha väärtuse muutumise tõttu) ainult avansseeritud kapitali rahalist väärtust, siis tõuseb või langeb samas vahekorras lisaväärtuse rahaline väljendus. Kasuminorm jääb muutumata.

TEINE OSA

KASUMI MUUNDUMINE KESKMISEKS KASUMIKS

KAHEKSAS PEATÜKK

KAPITALIDE MITMESUGUNE STRUKTUUR ERI TOOTMISHARUDES JA SELLEST TULENEVAD KASUMINORMI ERINEVUSED

Eelmises osas me näitasime muuseas, kuidas kasuminorm võib muutuda — kas tõusta või langeda — lisaväärtuse normi samaks jäädes. Käesolevas peatükis me eeldame, et kõigis tootmissfäärides, milledeks ühiskondlik töö antud maal jaguneb, on töö ekspluateerimise aste — järelikult ka lisaväärtuse norm ja tööpäeva pikkus — ühesuurune ning asub ühesugusel tasemel. Mis puutub töö ekspluateerimise suurtesse erinevustesse mitmesugustes tootmissfäärides, siis näitas juba A. Smith üksikasjaliselt, et need tasakaalustatakse igasuguste tõeliste või eelarvamustel põhinevate kompenseerivate asjaoludega, nii et neid erinevusi kui näilisi ning möödaminevaid ei tule üldiste vahekordade uurimisel arvesse võtta. Teised erinevused, näiteks palga taseme erinevus, rajanevad peamiselt lihtsa ja komplitseeritud töö erinevusel, millest oli juttu juba I raamatu algul, lk. 11 [*K. Marx,* «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 46—47]; kuigi nad teevad tööliste saatuse eri tootmissfäärides väga ebaühtlaseks, ei riiva nad sugugi neis eri sfäärides valitsevat töö ekspluateerimise astet. Kui näiteks kullassepa töö on päevatöölise tööga võrreldes paremini tasutav, siis toodab kullassepa lisatöö samas vahekorras ka suuremat lisaväärtust kui päevatöölise lisatöö. Kui aga mitmesugused kohalikud takistused pidurdavad palkade ja tööpäevade ning järelikult ka lisaväärtuse normi võrdsustamist eri tootmissfäärides ja isegi ühe ja sellesama tootmissfääri mitmesugustes kapitalimahutustes, siis saab see võrdsustamine ikkagi seda rohkem teoks, mida suurem on kapitalistliku tootmise progress ja mida suuremal määral kõik majan-

duslikud suhted sellele tootmisviisile alluvad. Kui tähtis seda laadi hõõrdumiste käsitlemine igale palka käsitlevale spetsiaalteosele ka on, tuleb nad kapitalistliku tootmise üldises uurimuses siiski kõrvale jätta kui juhuslikud ja mitteolulised. Sellises üldises uurimuses eeldatakse üldse alati, et tegelikud suhted vastavad oma mõistele või — mis on üks ja seesama — et tegelikke suhteid kujutatakse ainult sedavõrd, kuivõrd nad väljendavad omaenda üldtüüpi.

Lisaväärtuse normi erinevused mitmesugustes maades, s. o. natsionaalsed erinevused töö ekspluateerimise astmes, ei ole käesoleva uurimuse seisukohalt sugugi tähtsad. Selles raamatu osas me ju tahame näidata, kuidas üldine kasuminorm tekib iga üksiku maa piirides. Kuid on selge, et mitmesuguste natsionaalsete kasuminormide võrdlemisel tuleks ainult kõrvutada see, mida me uurisime varem, sellega, mida me nüüd hakkame uurima. Enne tuleks vaadelda erinevusi natsionaalsetes lisaväärtuse normides, siis aga tuleks nende antud lisaväärtuse normide alusel võrrelda mitmesuguseid natsionaalseid kasuminorme. Kuivõrd viimaste erinevus ei tulene natsionaalsete lisaväärtuse normide erinevusest, peab ta tulenema tingimustest, milledes eeldatakse — nagu meie käesoleva peatüki uurimuseski —, et lisaväärtus on kõikjal ühesugune, konstantne.

Eelmises peatükis nägime, et kasuminorm, mida teatud kapital annab, võib lisaväärtuse normi samaks jäädes kas tõusta või langeda, olenevalt asjaoludest, mis tõstavad või alandavad ühe või teise püsivkapitaliosa väärtust ja järelikult üldse mõjutavad kapitali püsiva ja muutuva koostisosa suhet. Edasi märkisime, et asjaolud, mis pikendavad või lühendavad kapitali käibeaega, võivad avaldada analoogilist mõju kasuminormile. Et kasumi mass on identne lisaväärtuse massiga, lisaväärtuse endaga, siis nägime ka, et ülalnimetatud väärtuse kõikumised ei riiva kasumi *massi,* erinevalt kasumi *normist.* Nad modifitseerivad ainult normi, milles väljendub antud lisaväärtus ja seepärast ka antud suurusega kasum, s. o. modifitseerivad ainult kasumi suhtelist suurust, tema suurust avansseeritud kapitali suurusega võrreldes. Kuivõrd need väärtuse kõikumised põhjustavad kapitali sidumist või vabanemist, on sellel kaudsel teel küll võimalik mõjutada mitte üksnes kasuminormi, vaid ka kasumit ennast. Ometi nägime, et see käib ainult juba funktsioneeriva kapitali, mitte aga uute kapitalimahutuste kohta; pealegi sõltub kasumi enese suurenemine või vähenemine alati sellest, kui palju rohkem või vähem tööd võib ühe ja sellesama kapitaliga nende väärtuse kõikumiste tõttu liikuma panna; teisiti öeldes, see sõltub sellest, kui palju suuremat või väiksemat lisaväärtuse massi on ühe ja sellesama kapitaliga võimalik toota muutumatu lisaväärtuse-normi puhul. See näiline erand ei ole järelikult üldise seadusega sugugi vastuolus ega moodusta mingit erandit

sellest, vaid kujutab endast ainult erijuhtumit selle üldise seaduse rakendamisel.

Eelmises raamatu osas me nägime, et töö ekspluateerimise muutumatu astme puhul muutub kasuminorm püsivkapitali koostisosade väärtuse muutumisel, samuti kapitali käibeperioodi muutumisel. Sellest järeldub endastmõistetavalt, et samaaegselt üksteise kõrval eksisteerivais erinevais tootmissfäärides on kasuminormid erinevad, kui eri tootmisharudes rakendatud kapitalidel on — muudel võrdsetel tingimustel — erinevad käibeperioodid või kui nende kapitalide orgaaniliste koostisosade väärtussuhe on erinev. See, mida me varem käsitlesime kui muudatusi, mis toimuvad ühe ja sellesama kapitaliga ajalises järjestuses, on meile nüüd kui mitmesugustes tootmissfäärides üksteise kõrval eksisteerivate kapitalimahutuste üheaegselt ettetulevad erinevused.

Sealjuures peame uurima: 1) erinevusi kapitalide *orgaanilises struktuuris,* 2) erinevusi nende käibeperioodides.

Kogu selle uurimuse endastmõistetavaks eelduseks on, et kui me räägime kapitali struktuurist või käibeajast ühes teatud tootmisharus, siis me peame alati silmas sellesse tootmisharusse mahutatud kapitali keskmisi normaalseid vahekordi; jutt on siin üldse keskmistest vahekordadest, mis on omased antud tootmissfääri kogukapitalile, mitte aga juhuslikest erinevustest sellesse sfääri mahutatud üksikute kapitalide vahel.

Et edasi aga eeldatakse lisaväärtuse normi ja tööpäeva muutumatust ja et see eeldus sisaldab ka palga muutumatust, siis väljendab kindel muutuvkapitali hulk neil tingimustel kindlat hulka liikumapandud tööjõudu ja järelikult kindlat hulka asjastatud tööd. Kui näiteks 100 naelsterlingit väljendavad 100 töölise nädalapalka, s. o. tegelikult 100 tööjõudu, siis 100 naelsterlingit $\times$ n väljendavad 100 $\times$ n töölise palka, $\frac{\text{100 naelsterlingit}}{n}$ aga $\frac{100}{n}$ töölise palka. Järelikult on muutuvkapital siin (nagu ikka siis, kui palga suurus on antud) teatava kogukapitali poolt liikumapandud töö massi näitaja; erinevused rakendatava muutuvkapitali suuruses on seepärast rakendatava tööjõu massi erinevuste näitajad. Kui 100 naelsterlingit esindavad 100 töölist ühe nädala jooksul, järelikult 60-tunnilise töönädala puhul 6000 töötundi, siis esindavad 200 naelsterlingit 12 000 tundi ja 50 naelsterlingit ainult 3000 töötundi.

Kapitali struktuuri all me mõistame, nagu I raamatus juba öeldud, tema aktiivse koostisosa ja tema passiivse koostisosa suhet, muutuvkapitali ja püsivkapitali suhet. Kõne alla tulevad sealjuures kaks suhet, mis ei ole tähtsuselt võrdsed, kuigi nad võivad teatud asjaoludel avaldada võrdset mõju.

Esimene suhe põhineb tehnilisel baasil; seda suhet tuleb tootlike jõudude teatud arenemisastmel pidada antuks. Et toota näiteks ühe

päeva jooksul kindel produkti mass ja järelikult — mis sinna juurde kuulub — liikuma panna, tootlikult tarbida kindel mass tootmisvahendeid, masinaid, toorainet jne., läheb tarvis kindlat tööjõu massi, mida esindab kindel tööliste arv. Kindla hulga tootmisvahendite kohta tuleb kindel arv töölisi, järelikult tuleb kindel hulk elavat tööd kindla hulga sellise töö kohta, mis tootmisvahendites on juba asjastatud. Eri tootmissfäärides, sageli isegi ühe ja sellesama tööstusala eri harudes, on see suhe üsna erinev, kuigi teiselt poolt võib juhtuda, et ta on ühesugune või peaaegu ühesugune üksteisest väga kaugel olevais tööstusharudes.

See suhe moodustab kapitali tehnilise struktuuri ning on ta orgaanilise struktuuri tegelikuks aluseks.

Võib aga ka juhtuda, et see suhe on erinevais tööstusharudes ühesugune, kuivõrd muutuvkapital on lihtsalt tööjõu näitaja ja püsivkapital on lihtsalt tööjõu poolt liikumapandud tootmisvahendite massi näitaja. Näiteks võivad teatud tööd vase ja rauaga nõuda ühesugust tööjõu ja tootmisvahendite massi vahekorda. Et aga vask on rauast kallim, siis on muutuvkapitali väärtuse ja püsivkapitali väärtuse suhe kummalgi korral erinev ja seega on erinev ka kummagi kogukapitali väärtuseline struktuur. Igas tööstusharus avaldub tehnilise struktuuri ja väärtuselise struktuuri erinevus selles, et muutumatu tehnilise struktuuri puhul võib mõlema kapitaliosa väärtuse suhe muutuda, ja ümberpöördult, tehnilise struktuuri muutumisel võib väärtuse suhe jääda samaks; viimane on muidugi võimalik ainult siis, kui rakendatud tootmisvahendite massi ja tööjõu massi vahekorra muutus kompenseeritakse nende väärtuste vastupidise muutusega.

Kapitali väärtuselist struktuuri — kuivõrd kapitali tehniline struktuur selle määrab ja kuivõrd see tehnilist struktuuri kajastab — me nimetame kapitali *orgaaniliseks* struktuuriks.[20]

Muutuvkapitali puhul me eeldame järelikult, et see on kindla tööjõuhulga, kindla tööliste arvu ehk liikumapandud elava töö kindla massi näitaja. Eelmises osas me nägime, et teatud tingimustes võib muutuvkapitali väärtuse suuruse muutumine väljendada ainult ühe ja sellesama tööhulga hinna suurenemist või vähenemist; kuid siin, kus lisaväärtuse normi ja tööpäeva vaadeldakse kui püsivaid suurusi, kindla tööaja eest makstavat palka aga kui antud suurust, langeb see juhtum ära. Seevastu võib erinevus püsivkapitali suuruses küll samuti olla kindla tööjõuhulga poolt liikumapandud tootmisvahendite massi muutumise näitaja; kuid ta võib tuleneda ka sellest, et ühes tootmissfääris liikumapandud

[20] Ülaltoodut on juba lühidalt arendatud esimese raamatu kolmandas trükis, lk. 628 [neljandas trükis lk. 576; *K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 532], XXIII peatüki algul. Et see koht esimeses ja teises trükis puudub, oli selle kordamine siinkohal seda soovitavam. — *F. E.*

tootmisvahendite väärtus erineb teises tootmissfääris liikumapandud tootmisvahendite väärtusest. Seepärast tuleb meil siin vaadelda mõlemaid seisukohti.

Lõpuks tuleb märkida järgmist olulist asjaolu:

Oletame, et 100 naelsterlingit on 100 töölise nädalapalk. Töönädal olgu 60 tundi. Edasi, lisaväärtuse norm olgu 100 protsenti. Sel juhtumil töötavad töölised neist 60 tunnist 30 tundi endale ja 30 tundi tasuta kapitalistile. 100 naelsterlingit palka kehastavad 100 töölise tööajast tegelikult ainult 30 töötundi ehk kokku 3000 töötundi, kuna ülejäänud 3000 tundi, mis töölised töötavad, on kehastatud 100 naelsterlingis lisaväärtuses resp. [ja vastavalt] kasumis, mis läheb kapitalisti tasku. Niisiis, kuigi 100 naelsterlingi suurune palk ei väljenda 100 töölise nädalatöös asjastuvat väärtust, näitab see siiski (sest tööpäeva pikkus ja lisaväärtuse norm on antud), et nimetatud kapital paneb liikuma 100 töölist, kokku 6000 töötunni kestel. See 100 naelsterlingi suurune kapital näitab seda esiteks sellepärast, et ta näitab liikumapandud tööliste arvu, sest 1 naelsterling = 1 töölisega nädalas, järelikult 100 naelsterlingit = 100 töölisega; teiseks sellepärast, et kui antud lisaväärtuse norm on 100 protsenti, siis teeb iga liikumapandud tööline kaks korda rohkem tööd kui tema palk sisaldab; 1 naelsterling, tema palk, mis väljendab poole nädala tööd, paneb järelikult liikuma terve nädala töö; samuti panevad 100 naelsterlingit liikuma 100 nädala töö, kuigi nad sisaldavad ainult 50 nädalat tööd. Seepärast tuleb silmas pidada järgmist väga olulist vahet: muutuvkapital, palgaks kulutatud kapital, kuivõrd tema väärtus, s. o. palkade summa, esindab kindlat hulka asjastatud tööd, erineb samast muutuvkapitalist, kuivõrd tema väärtus on ainult tema poolt liikumapandava elava töö massi näitaja. See töö mass on alati suurem kui muutuvkapitalis sisalduva töö hulk, ta väljendub seepärast muutuvkapitali väärtusest suuremas väärtuses, nimelt väärtuses, mille määrab ühelt poolt tööliste arv, keda muutuvkapital liikuma paneb, ja teiselt poolt lisatöö hulk, mida nad teevad.

Sellest muutuvkapitali käsitlemise viisist järeldub:

Oletame, et tootmissfääris *A* kulutatakse kapitali mahutamisel kogukapitali iga 700 ühiku kohta muutuvkapitalile ainult 100 ühikut ja püsivkapitalile 600, kuna tootmissfääris *B* kulutatakse muutuvkapitalile 600 ja püsivkapitalile ainult 100. 700 ühiku suurune kogukapital *A* paneb siis liikuma kõigest 100 ühiku suuruse tööjõu, mis meie endistel eeldustel annab kõigest 100 töönädalat ehk 6000 tundi elavat tööd. Võrdse suurusega kogukapital *B* paneb aga liikuma 600 töönädalat, järelikult 36 000 tundi elavat tööd. Sfääris *A* funktsioneeriv kapital võib seega omastada lisatööd ainult 50 töönädala ehk 3000 tunni ulatuses, kuna sfääris *B* võib niisama suur kapital omastada 300 töönädalat ehk 18 000 tundi lisatööd.

Muutuvkapital ei ole ainult temas eneses sisalduva töö näitaja, vaid — kui lisaväärtuse norm on antud — ka ülejäägilise töö näitaja, mida ta üle selle mõõdu liikuma paneb, s. o. lisatöö näitaja. Kui töö ekspluateerimise aste on ühesugune, siis oleks kasum esimesel juhtumil $\frac{100}{700} = \frac{1}{7} = 14^2/_7\%$, teisel juhtumil aga $\frac{600}{700} = 85^5/_7\%$, s. o. kuus korda suurem kasuminorm. Tegelikult aga oleks sellel juhtumil kasum ise kuus korda suurem — 600 kapitalil *B* ja 100 kapitalil *A* —, sest niisama suur kapital paneb siin liikuma kuus korda rohkem elavat tööd, nii et tingimustes, kus töö ekspluateerimise aste on ühesugune, toodetakse siin kuus korda rohkem lisaväärtust ja järelikult ka kuus korda rohkem kasumit.

Kui sfääris *A* ei rakendataks 700, vaid 7000 naelsterlingit kapitali, sfääris *B* seevastu ainult 700 naelsterlingit, siis rakendaks kapital *A* muutumatu orgaanilise struktuuri puhul oma 7000 naelsterlingist muutuvkapitalina 1000 naelsterlingit, niisiis nädala jooksul 1000 töölist = 60 000 tundi elavat tööd, millest 30 000 tundi on lisatöö. Kuid ka nüüd, nagu varemgi, paneks *A*, võrreldes *B*-ga, iga 700 naelsterlingi abil liikuma kuus korda vähem elavat tööd, järelikult ka kuus korda vähem lisatööd, mistõttu kasumitki toodetakse siin kuus korda vähem. Vaadeldes kasuminormi, saame kapitalil *A* $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = 14^2/_7\%$ ja kapitalil *B* $\frac{600}{700}$ ehk $85^5/_7\%$. Kapitalide võrdsest suurusest hoolimata on kasuminormid siin erinevad, sest selle tagajärjel, et liikuma on pandud erinevaid masse elavat tööd, on toodetud lisaväärtuse massid ning järelikult ka kasumid võrdse lisaväärtuse normi puhul erinevad.

Tulemus on tegelikult sama sellelgi juhtumil, kui tehnilised vahekorrad on mõlemas tootmissfääris ühesugused, kuid rakendatavate püsivkapitali elementide väärtus on ühes tootmissfääris suurem või väiksem kui teises. Oletame, et mõlemad sfäärid rakendavad muutuvkapitalina 100 naelsterlingit ning vajavad järelikult sama masinate ja tooraine hulga liikumapanemiseks kogu nädala jooksul 100 töölist, kusjuures aga masinad ja tooraine on *B*-l kallimad kui *A*-l. 100 naelsterlingi suuruse muutuvkapitali kohta tuleb siis sfääris *A* näiteks 200 naelsterlingit püsivkapitali, sfääris *B* aga 400 naelsterlingit püsivkapitali. Kui lisaväärtuse norm on 100%, siis on toodetud lisaväärtus mõlemal korral 100 naelsterlingit; järelikult on ka kasum mõlemal korral 100 naelsterlingit. Kuid sfääris *A* on meil $\frac{100}{200_c + 100_v} = {}^1/_3 = 33^1/_3\%$, sfääris *B* seevastu $\frac{100}{400_c + 100_v} = {}^1/_5 = 20\%$. Tõepoolest, kui me võtame mõlemal juhtumil kindla osa kogukapitalist, siis tuleb sfääris *B* iga 100 naelsterlingi kohta ainult 20 naelsterlingit ehk $^1/_5$ muutuvkapitali, kuna sfääris *A* on muutuvkapitali osaks $33^1/_3$ naelsterlingit igast 100 naelsterlingist,

s. o. $^1/_3$. *B* toodab iga 100 naelsterlingi kohta vähem kasumit, sest ta paneb liikuma vähem elavat tööd kui *A*. Niisiis, kasuminormide erinevusest saab siin jällegi erinevus lisaväärtuse masside ning sellepärast ka kasumi masside vahel, mis toodetakse mahutatud kapitali iga 100 ühiku kohta.

Selle teise näite erinevus eelmisest näitest seisab ainult järgmises: teisel juhtumil nõuaks *A* ja *B* võrdsustamine ainult püsivkapitali väärtuse muutumist kas *A*-s või *B*-s, kusjuures tehniline baas jääb endiseks; seevastu esimesel juhtumil on kapitali tehniline struktuur ise neis kahes tootmissfääris erinev, mistõttu võrdsustamine nõuaks selle struktuuri ümberkujundamist.

Kapitalide erinev orgaaniline struktuur on seega nende absoluutsest suurusest sõltumatu. Küsimus seisab alati vaid selles, kui palju muutuvkapitali ja kui palju püsivkapitali tuleb iga 100 kapitaliühiku kohta.

Niisiis, erineva suurusega protsendiliselt väljendatud kapitalid — või, mis on siin üks ja seesama, võrdse suurusega kapitalid — toodavad tingimustes, kus on võrdne tööpäev ja võrdne töö ekspluateerimise aste, väga erinevaid kasumihulki, sest nad toodavad erinevaid lisaväärtuse hulki; selle põhjuseks on, et mitmesugustes tootmissfäärides funktsioneerivate kapitalide erineva orgaanilise struktuuri tõttu on nende kapitalide muutuvad osad erineva suurusega ja nad panevad järelikult liikuma erinevaid elava töö hulki; seepärast omastavad nad ka erinevaid lisatöö hulki, lisatöö aga on lisaväärtuse ning järelikult kasumi substants. Oma suuruselt võrdsed kogukapitali osad sisaldavad mitmesugustes tootmissfäärides erineva suurusega lisaväärtuse allikaid, ent lisaväärtuse ainsaks allikaks on elav töö. Kui töö ekspluateerimise aste on sama, siis sõltub töö mass, mida paneb liikuma kapital = 100, selle kapitali muutuva koostisosa suurusest; järelikult sõltub viimasest ka selle kapitali poolt omastatava lisatöö mass. Kui kapital, mille protsendiline koostis on $90_c + 10_v$, toodaks tingimustes, kus töö ekspluateerimise aste on võrdne, niisama palju lisaväärtust või kasumit kui kapital, mille koostiseks on $10_c + 90_v$, siis oleks sulaselge, et lisaväärtusel, järelikult ka väärtusel üldse, peaks olema tööst sootuks erinev allikas, ja et poliitiline ökonoomia kaotaks seetõttu igasuguse ratsionaalse aluse. Oletame, nagu me seda seni oleme teinud, et 1 naelsterling on ühe töölise nädalapalk, mida ta saab 60 töötunni eest, ja et lisaväärtuse norm = 100%. Siis on selge, et kogu uus toodetav väärtus, mida üks tööline võib anda ühe nädala jooksul, = 2 naelsterlingiga; 10 töölist ei saaks seega anda rohkem kui 20 naelsterlingit; et aga neist 20 naelsterlingist läheb 10 naelsterlingit palga asendamiseks, siis ei saaks need 10 töölist luua suuremat lisaväärtust kui 10 naelsterlingit; 90 töölist aga, kelle koguprodukt = 180 naelsterlingiga ja kelle palk = 90 naelster-

lingiga, looksid 90 naelsterlingi suuruse lisaväärtuse. Kasuminorm oleks järelikult ühel juhtumil 10%, teisel juhtumil 90%. Kui lugu oleks teisiti, siis peaksid väärtus ja lisaväärtus olema miski muu kui asjastatud töö. Et järelikult protsendiliselt väljendatud kapitalid — või ühesuurused kapitalid — jagunevad eri tootmissfäärides erineval viisil püsivaks ja muutuvaks elemendiks, panevad liikuma erinevaid hulki elavat tööd ja toodavad järelikult erinevat hulka lisaväärtust, seega ka erinevat hulka kasumit, siis on neil kapitalidel erinevad kasuminormid, — kujutab ju kasuminorm endast lisaväärtuse ja kogukapitali protsendilist suhet.

Kui aga eri tootmissfääride protsendiliselt väljendatud kapitalid, seega ühesuurused kapitalid, toodavad neis erinevais tootmissfäärides oma erineva orgaanilise struktuuri tõttu erinevaid kasumeid, siis järeldub sellest, et erineva suurusega kapitalide kasumid ei või erinevais tootmissfäärides olla proportsionaalsed nende kapitalide vastavate suurustega, et järelikult erinevais tootmissfäärides saadavad kasumid ei ole neisse sfääridesse mahutatud kapitalide vastavate suurustega proportsionaalsed. Selline kasumi kasvamine pro rata [proportsionaalselt] rakendatud kapitali suurusega eeldaks ju, et kasumid on protsendilises väljenduses igal pool võrdsed, et ühesuurustel kapitalidel on järelikult erinevais tootmissfäärides ühesugune kasuminorm, hoolimata nende kapitalide erinevast orgaanilisest struktuurist. Ainult ühe ja sellesama tootmissfääri piirides, kus järelikult kapitali orgaaniline struktuur on antud, või erinevais tootmissfäärides, kus kapitali orgaaniline struktuur on ühesugune, on kasumi massid rakendatud kapitali massidega proportsionaalsed. Oletus, et erineva suurusega kapitalide kasumid on proportsionaalsed nende kapitalide suurustega, ei tähenda üldse midagi muud kui seda, et ühesuurused kapitalid annavad ühesuurusi kasumeid, ehk seda, et kõigil kapitalidel on ühesugune kasuminorm, olgu nende kapitalide suurus ja orgaaniline struktuur millised tahes.

Kõik eespool toodud arutlused baseeruvad eeldusel, et kaupu müüakse vastavalt nende väärtusele. Kauba väärtus võrdub temas sisalduva püsivkapitali väärtusega pluss temas taastoodetud muutuvkapitali väärtus, pluss selle muutuvkapitali juurdekasv, toodetud lisaväärtus. Kui lisaväärtuse norm on võrdne, siis sõltub lisaväärtuse mass ilmselt muutuvkapitali massist. Oletame, et 100 ühiku suuruse kapitali poolt toodetud produkti väärtus on ühel juhtumil $90_c+10_v+10_m=110$, teisel juhtumil $10_c+90_v+90_m=190$. Kui kaupu müüakse vastavalt nende väärtusele, siis müüakse esimene produkt 110-ga, millest 10 esindavad lisaväärtust, s. o. tasuta tööd; teine produkt seevastu müüakse 190-ga, millest 90 on lisaväärtus, s. o. tasuta töö.

See on eriti tähtis siis, kui võrreldakse üksteisega mitmesuguste

maade kasuminorme. Oletame, et ühel Euroopa maal on lisaväärtuse norm 100 protsenti, s. t., et tööline töötab pool päeva endale ja pool päeva ettevõtjale; ühel Aasia maal olgu lisaväärtuse normiks 25%, s. t., et tööline töötab $^4/_5$ päevast endale ja $^1/_5$ ettevõtjale. Kuid oletame, et Euroopa maal on natsionaalse kapitali struktuur 84_c+16_v; Aasia maal aga, kus rakendatakse vähe masinaid jne. ja kus antud tööjõu hulk tarvitab antud ajavahemikus tootlikult ära võrdlemisi vähe toorainet, olgu kapitali struktuuriks 16_c+84_v. Me saame siis järgmise arvutuse:

Euroopa maal on produkti väärtus $84_c+16_v+16_m=116$; kasuminorm $=\frac{16}{100}=16\%$.

Aasia maal on produkti väärtus $16_c+84_v+21_m=121$; kasuminorm $=\frac{21}{100}=21\%$.

Niisiis on kasuminorm Aasia maal rohkem kui 25 protsendi võrra suurem kui Euroopa maal, kuigi lisaväärtuse norm on Aasia maal neli korda väiksem. Carey, Bastiat ja tutti quanti [teised nendetaolised] oleksid muidugi teinud otse vastupidise järelduse.

See olgu öeldud möödaminnes. Erinevad natsionaalsed kasuminormid tulenevad enamasti erinevatest natsionaalsetest lisaväärtuse normidest; kuid selles peatükis me võrdleme erineva suurusega kasuminorme, mis tulenevad ühest ja sellestsamast lisaväärtuse normist.

Peale erinevuse kapitalide orgaanilises struktuuris, niisiis peale erinevuse ühesuuruste kapitalide poolt erinevais tootmissfäärides liikumapandava töö massides ja järelikult — muudel võrdsetel tingimustel — ka lisatöö massides, on olemas veel teinegi kasuminormide mittevõrdsuse allikas. See teine allikas on kapitali käibe mitmesugune kestus erinevais tootmissfäärides. IV peatükis me nägime, et kui kapitalidel on ühesugune struktuur ja kui muud tingimused on võrdsed, siis on kasuminormid pöördvõrdelised käibeaegadega; samuti nägime, et kui ühel ja sellelsamal muutuvkapitalil on erineva pikkusega käibeajad, siis ta loob aasta jooksul erinevaid lisaväärtuse masse. Käibeaegade erinevus on järelikult selleks teiseks põhjuseks, miks ühesuurused kapitalid ei tooda erinevais tootmissfäärides võrdse pikkusega ajavahemike jooksul ühesuurusi kasumeid ja miks kasuminormid on neis erinevais sfäärides erinevad.

Mis puutub proportsiooni, milles väljendub kapitali jagunemine põhikapitaliks ja käibekapitaliks, siis ei avalda see proportsioon iseendast mingit mõju kasuminormile. Ta võib kasuminormi mõjutada ainult kahel juhtumil: kas siis, kui see põhikapitali ja käibekapitali erinev suhe langeb ühte muutuva osa ja püsiva osa erineva suhtega, kui järelikult kasuminormi erinevuse põhjuseks on

see viimane erinevus, mitte aga käibekapitali ja põhikapitali erinev suhe; või siis, kui põhi-koostisosa ja käibe-koostisosa erinev suhe tingib erinevuse käibeajas, mille jooksul realiseeritakse kindel kasum. Kui kapitalid jagunevad erinevas proportsioonis põhikapitaliks ja käibekapitaliks, siis avaldab see küll alati mõju nende kapitalide käibeajale ning põhjustab käibeaja erinevusi; kuid sellest ei järeldu, et erinev on käibeaeg, mille jooksul ühed ja needsamad kapitalid antud kasumi realiseerivad. Oletame näiteks, et *A* peab pidevalt muundama tooraineks jne. suuremat osa produktist, kuna *B* rakendab pikemat aega ühtesid ja neidsamu masinaid jne. ning tarvitab vähem toorainet; kuivõrd nad mõlemad toodavad, on neil mõlemil osa kapitalist pidevalt käigus; ühel neist on see mahutatud toorainesse, s. o. käibekapitali, teisel aga masinaisse jne., s. o. põhikapitali. *A* muundab osa oma kapitali pidevalt kaubavormist rahavormiks ja sellest taas tooraine vormiks; seevastu *B* kasutab osa oma kapitali pikemat aega tööriistana, seda selliselt muundamata. Kui nad mõlemad rakendavad ühepalju tööd, siis müüvad nad küll aasta jooksul erineva väärtusega produktimasse, kuid mõlemad produkti massid sisaldavad ühepalju lisaväärtust ja nende kasuminormid, mida ju arvutatakse kogu avansseeritud kapitali kohta, on ühesugused, kuigi proportsioon, mis näitab nende kapitalide jagunemist põhikapitaliks ja käibekapitaliks, on erinev ja erinevad on ka nende käibeajad. Mõlemad kapitalid realiseerivad sama aja jooksul samu kasumeid, kuigi nende käibeaeg on erinev.[21] Käibeaja erinevusel on iseenesest vaid sedavõrd tähtsust, kuivõrd ta mõjutab lisatöö massi, mida üks ja seesama kapital võib antud aja jooksul omastada ning realiseerida. Kui aga kapitalide erinev jagunemine käibekapitaliks ja põhikapitaliks ei põhjustagi tingimata käibeaja erinevust, mis omakorda tingib erinevust kasuminormis, siis on selge, et kui kasuminormid on erinevad, ei ole selle põhjuseks iseenesest kapitalide erinev jagunemine käibekapitaliks ja põhikapitaliks, vaid pigemini asjaolu, et see erinev jagunemine viitab siin ainult kasuminormi mõjutavale käibeaegade erinevusele.

Niisiis, püsivkapitali erineval jagunemisel käibekapitaliks ja

[21] {IV peatükist järeldub, et ülaltoodu on õige ainult sel juhul, kui kapitalidel *A* ja *B* on erinev väärtuseline struktuur ja kui nende muutuvad koostisosad, protsentides väljendatult, on võrdelised nende käibeajaga, s. o. pöördvõrdelised käivete arvuga antud aja jooksul. Oletame, et kapitali *A* protsendiline struktuur on 20_c põhikapitali $+70_c$ käibekapitali, järelikult $90_c + 10_v = 100$. Kui lisaväärtuse norm on 100 protsenti, siis toodavad need 10_v ühe käibega 10_m ja kasuminorm ühe käibe kohta on 10 protsenti. Kapitali *B* struktuur olgu seevastu 60_c põhikapitali $+ 20_c$ käibekapitali, järelikult $80_c + 20_v = 100$. Kui lisaväärtuse norm on sama mis ülalgi, siis toodavad need 20_v ühe käibe ajal 20_m ja kasuminorm ühe käibe kohta on 20 protsenti, s. o. kapitaliga *A* võrreldes kaks korda suurem. Kui aga *A* teeb aastas kaks käivet, *B* seevastu ainult ühe käibe, siis annab see aasta kohta kapitalil *A* samuti $10 \times 2 = 20_m$ ning kasumi aastanorm on mõlemal kapitalil võrdne, nimelt 20 protsenti. — *F. E.*}

põhikapitaliks, mis esineb eri tööstusharudes, ei ole kasuminormi seisukohalt iseenesest mingit tähtsust, sest otsustavaks teguriks on muutuvkapitali ja püsivkapitali suhe, kusjuures püsivkapitali väärtus, seega ka tema relatiivne suurus muutuvkapitaliga võrreldes, ei sõltu mingil määral tema koostisosade põhi- või käibe-iseloomust. Küll aga on õige — ja see viib pahatihti valejäreldustele —, et kus põhikapital on tugevasti arenenud, seal väljendab see vaid seda fakti, et tootmine on suureulatuslik, et püsivkapital on järelikult muutuvkapitaliga võrreldes suures ülekaalus ehk, teisiti öeldes, et rakendatav elav tööjõud on tema poolt liikumapandavate tootmisvahendite massiga võrreldes väike.

Me näitasime seega järgmist: erinevais tööstusharudes valitsevad erinevad kasuminormid, mis vastavad kapitalide orgaanilise struktuuri erinevustele ja — antud piirides — ka käibeaja erinevustele; seadus, mille järgi kasumid suhtuvad üksteisesse nagu kapitalide suurused ja järelikult ühesuurused kapitalid annavad võrdsetes ajavahemikkudes võrdseid kasumeid, kehtib seepärast (üldiselt tendentsilt) ainult ühesuguse orgaanilise struktuuriga kapitalide suhtes — seda isegi siis, kui lisaväärtuse norm on ühesugune, eeldades sealjuures ühepikkusi käibeperioode. Meie poolt arendatud seisukohad rajanevad baasil, mis seni on olnud kogu meie arutluse baasiks, nimelt eeldusel, et kaubad müüakse vastavalt nende väärtusele. Teiselt poolt ei ole mingit kahtlust, et tegelikult — kõrvale jättes mitteolulised, juhuslikud ning end vastastikku tasakaalustavad erinevused — ei ole eri tööstusharudes mingeid keskmise kasuminormi erinevusi ja neid ei saagi olla, sest muidu häviks kogu kapitalistliku tootmise süsteem. Niisiis näib, nagu ei saakski siin kooskõlastada väärtusteooriat tegeliku protsessiga, kooskõlastada seda teooriat tootmise tegelike nähtustega, ja nagu tuleks seepärast hoopis maha jätta igasugune lootus neid nähtusi mõista.

Selle raamatu esimesest osast järeldub, et tootmiskulud on erinevate tootmissfääride produktidel ühesugused, kui nende tootmiseks on avansseeritud ühesuurused kapitaliosad, olgu vastavate kapitalide orgaaniline struktuur kui erinev tahes. Tootmiskuludes langeb kapitalisti silmis ära erinevus muutuvkapitali ja püsivkapitali vahel. Kaup, mille tootmiseks ta peab kulutama 100 naelsterlingit, maksab tal ühepalju, kulutagu ta 90_c+10_v või 10_c+90_v. Kaup maksab tal ikka 100 naelsterlingit, ei rohkem ega vähem. Ühesuuruste kapitalikulutuste puhul on tootmiskulud erinevais tootmissfäärides ühesugused, ükskõik kui erinevad on toodetud väärtused ja lisaväärtused. See tootmiskulude võrdsus on baasiks kapitalimahutuste konkurentsile, mille kaudu kujuneb keskmine kasum.

ÜHEKSAS PEATÜKK

ÜLDISE KASUMINORMI (KESKMISE KASUMINORMI) KUJUNEMINE JA KAUPADE VÄÄRTUSTE MUUNDUMINE TOOTMISHINDADEKS

Kapitali orgaaniline struktuur sõltub igal antud momendil kahest asjaolust: esiteks rakendatava tööjõu ja rakendatavate tootmisvahendite massi tehnilisest suhtest; teiseks nende tootmisvahendite hinnast. Me nägime, et kapitali orgaanilist struktuuri tuleb vaadelda protsendilises väljenduses. Kui kapitalis tuleb püsivkapitali kohta neli viiendikku ja muutuvkapitali kohta üks viiendik, siis me väljendame niisuguse kapitali orgaanilist struktuuri valemiga 80_c+20_v. Edasi eeldatakse võrdlemisel muutumatut lisaväärtuse normi, nimelt mõnd meelevaldset normi, näiteks 100%. Kapital, mille struktuur on 80_c+20_v, loob järelikult 20_m lisaväärtust, mis annab kogukapitali kohta 20 protsendi suuruse kasuminormi. Selle kapitali produkti tegeliku väärtuse suurus sõltub sellest, kui suur on püsivkapitali põhiosa ja kui palju sellest läheb kulumise tõttu produkti väärtusesse. Et aga see asjaolu on kasuminormi ning järelikult ka käesoleva uurimuse seisukohalt tähtsusetu, siis oletame lihtsuse pärast, et püsivkapital läheb igal pool ühteviisi, nimelt terves ulatuses, vastavate kapitalide aastaprodukti. Edasi oletame, et mitmesuguste tootmissfääride kapitalid realiseerivad igal aastal, proportsionaalselt oma muutuva osa suurusega, ühepalju lisaväärtust; seega jätame esialgu kõrvale erinevuse, mida käibeaegade erinevus võib selles vahekorras esile kutsuda. Seda punkti me käsitleme hiljem.

Võtame viis eri tootmissfääri, kus neisse mahutatud kapitalide orgaaniline struktuur on igaühel erisugune, näiteks järgnevalt:

Kapitalid	Lisaväärtuse norm	Lisaväärtus	Produkti väärtus	Kasuminorm
I. 80_c+20_v	100%	20	120	20%
II. 70_c+30_v	100%	30	130	30%
III. 60_c+40_v	100%	40	140	40%
IV. 85_c+15_v	100%	15	115	15%
V. 95_c+5_v	100%	5	105	5%

Töö ühesuguse ekspluateerimise puhul saame siin eri tootmissfääride kohta, vastavalt kapitalide erinevale orgaanilisele struktuurile, üsnagi erinevaid kasuminorme.

Viide sfääri mahutatud kapitalide kogusumma = 500; nende poolt toodetud lisaväärtuse kogusumma = 110; nende poolt toodetud kaupade koguväärtus = 610. Vaatleme kogusummat 500 kui ühtainsat kapitali, millest kapitalid I—V on vaid üksikud osad (nagu see on näiteks puuvillavabrikus, kus mitmesugustes osakondades — kraasimis-, eelketrus-, ketrus- ja kudumisosakonnas — on erinev muutuvkapitali ja püsivkapitali suhe, mistõttu keskmine suhe kogu vabriku kohta tuleb alles välja arvutada). 500-lise kapitali keskmine struktuur oleks siis = 390_c+110_v ehk protsentides 78_c+22_v. Vaadeldes iga 100-list kapitali ainult kui üht viiendikku kogukapitalist, oleks nimetatud keskmine struktuur, 78_c+22_v, iga 100-lise kapitali struktuuriks; samuti tuleks iga 100 kohta keskmiselt lisaväärtust 22; keskmine kasuminorm oleks järelikult 22%; lõpuks, 500-lise kapitali poolt toodetud koguprodukti iga viiendiku hind võrduks 122-ga. Avansseeritud kogukapitali iga viiendiku produkti tuleks seega müüa 122 eest.

Et aga mitte jõuda lausa valejäreldustele, ei tohi võrdsustada 100-ga kõiki tootmiskulusid.

Struktuuriga 80_c+20_v ja lisaväärtuse normiga 100 protsenti oleks kaup, mille toodab kapital I = 100, oma koguväärtuselt = $=80_c+20_v+20_m=120$, kui püsivkapital läheks tervenisti aastaprodukti hulka. Teatud tootmissfäärides võib see vastavatel tingimustel muidugi juhtuda. Vaevalt aga on see võimalik siis, kui suhe $c : v=4 : 1$. Uurides kaupade väärtusi, mida toodavad mitmesuguste kapitalide iga 100 ühikut, tuleb seega arvesse võtta, et need väärtused võivad erineda vastavalt sellele erinevusele, kuidas c jaguneb põhi- ja käibe-koostisosaks, ja et mitmesuguste kapitalide põhikoostisosad võivad omakorda kuluda kas kiiremini või aeglasemalt, niisiis võrdseis ajavahemikes lisada produktile mittevõrdseid väärtuse hulki. Kasuminormile ei avalda see aga mingit mõju. Pole tähtis, kas väärtus, mille 80_c aastaproduktile annavad, võrdub 80-ne, 50-ne või 5-ga, kas järelikult aastaprodukt = 80_c+20_v+ $+20_m=120$, või = $50_c+20_v+20_m=90$, või = $5_c+20_v+20_m=45$; kõigil neil juhtumitel on ülejääk, mille võrra produkti väärtus ületab produkti tootmise kulusid, = 20, ja kõigil neil juhtumitel tuleb kasuminormi kindlaksmääramiseks need 20 jagada 100-lise kapitaliga; kapitalil I on kasuminorm seega igal juhul = 20%. Et seda veelgi selgemaks teha, toome järgmise tabeli, kus me võrdleme eelmist viit kapitali, kuid eeldusega, et nende produkti väärtusesse lähevad erinevad püsivkapitali osad.

Kapitalid	Lisaväärtuse norm	Lisaväärtus	Kasuminorm	Äratarvitatud c	Kaupade väärtus	Tootmiskulud	
I. $80_c + 20_v$	100%	20	20%	50	90	70	
II. $70_c + 30_v$	100%	30	30%	51	111	81	
III. $60_c + 40_v$	100%	40	40%	51	131	91	
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	15%	40	70	55	
V. $95_c + 5_v$	100%	5	5%	10	20	15	
$390_c + 110_v$	—	110	—	—	—	—	Summa
$78_c + 22_v$	—	22	22%	—	—	—	Keskmiselt

Kui me vaatleme kapitale I—V jälle üheainsa kogukapitalina, siis näeme, et sellelgi juhtumil on viie kapitali 500-lise summa struktuur = $390_c + 110_v$, nii et keskmine struktuur, $78_c + 22_v$, jääb samaks, nagu keskmine lisaväärtuski, 22 protsenti. Jaganud selle lisaväärtuse ühtlaselt kapitalide I—V vahel, saaksime järgmised kaubahinnad:

Kapitalid	Lisaväärtus	Kaupade väärtus	Kaupade tootmise kulud	Kaupade hind	Kasuminorm	Hinna kõrvalekaldumine väärtusest
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	22%	+2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	22%	—8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	22%	—18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	22%	+7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	22%	+17

Üldsummas müüakse kaubad, nende väärtusega võrreldes, 2+7+17=26 võrra kallimalt ja 8+18=26 võrra odavamalt, nii et hindade kõrvalekaldumised tasakaalustavad end vastastikku lisaväärtuse ühtlase jaotuse tõttu, s. o. selle tõttu, et vastavaile kaupade I—V tootmise kuludele lisatakse keskmine kasum, 22 protsenti 100-lisest avansseeritud kapitalist; samas vahekorras, milles üks osa kaupu müüakse ta väärtusest kallimalt, müüakse teine osa ta väärtusest odavamalt. Ja ainult nende kaupade müük selliste hindadega võimaldabki ühesuguse 22-protsendilise kasuminormi püsimist kõigil kapitalidel I—V, nende kapitalide erinevast orgaanilisest struktuurist hoolimata. Hinnad, mis tekivad sel kombel, et võetakse erinevate tootmissfääride erinevate kasuminormide keskmine ning lisatakse see erinevate tootmissfääride tootmiskuludele,

on *tootmishinnad*. Nende eelduseks on ühe üldise kasuminormi olemasolu, üldine kasuminorm aga omakorda eeldab, et üksikute erinevate tootmissfääride kasuminormid on iseenesest juba taandatud niisama paljudeks keskmisteks normideks. Need eri kasuminormid võrduvad igas üksikus tootmissfääris $\frac{m}{C}$-ga ning neid on vaja tuletada kauba väärtusest, nagu seda on tehtud käesoleva raamatu esimeses osas. Ilma sellise tuletuseta oleks üldine kasuminorm (ja järelikult ka kauba tootmishind) mõttetu ning sisutu kujutlus. Kauba tootmishind võrdub järelikult kauba tootmise kuludega pluss üldisele kasuminormile vastav, protsentides väljendatud kasum; teiste sõnadega: kauba tootmishind võrdub kauba tootmise kuludega pluss keskmine kasum.

Erinevaisse tootmisharudesse mahutatud kapitalide erineva orgaanilise struktuuri tõttu, niisiis asjaolu tõttu, et ühesuurused kapitalid — olenevalt antud suurusega kogukapitali ja tema muutuvosa erinevast protsendilisest vahekorrast — panevad liikuma üsna erinevaid tööhulki, omastavad nad ka üsna erineval hulgal lisatööd, s. o. toodavad üsna erinevaid lisaväärtuse masse. Vastavalt sellele on kasuminormid, mis mitmesugustes tootmisharudes valitsevad, esialgselt vägagi erinevad. Konkurents võrdsustab need erinevad kasuminormid üheks üldiseks kasuminormiks, mis kujutab endast kõigi nende erinevate kasuminormide keskmist. Kasumit, mis vastavalt sellele üldisele kasuminormile antud suurusega kapitali kohta tuleb — ükskõik, missugune selle kapitali orgaaniline struktuur ka oleks —, nimetatakse keskmiseks kasumiks. Kauba hind, mis võrdub kauba tootmise kuludega pluss see osa kauba tootmisel rakendatud kogukapitali (mitte ainult kauba tootmiseks tegelikult äratarvitatud kapitali) keskmisest aastakasumist, mis antud kauba käibe tingimustele vastavalt kauba kohta tuleb, on kauba tootmishind. Võtame näiteks 500-lise kapitali; selle koosseisus olgu 100-line põhikapital, millest kulub ühel 400-lise käibekapitali käibeperioodil 10 protsenti. Keskmine kasum olgu selle käibeperioodi kestel 10 protsenti. Selle käibe ajal valmistatud produkti tootmise kulud on siis järgmised: 10_c kulumist pluss 400 $(c+v)$ käibekapitali = 410, produkti tootmishind aga on: 410 tootmiskulusid pluss (10% kasumit 500 kohta) 50 = 460.

Niisiis, kui mitmesuguste tootmissfääride kapitalistid saavadki oma kaupade müümisel tagasi nende kaupade tootmisel äratarvitatud kapitaliväärtused, ei realiseeri nad ometigi seda lisaväärtust, järelikult ka mitte seda kasumit, mis on toodetud nende kaupade tootmisel nende oma sfääris; nad saavad ainult nii palju lisaväärtust, järelikult ka nii palju kasumit, kui palju seda tuleb ühiskondliku kogukapitali iga vastava osa kohta, ühtlaselt jaotades kogu lisaväärtust või kogu kasumit, mida see ühiskondlik kogukapital

antud ajavahemikus kõigis tootmissfäärides kokku toodab. Iga avansseeritud kapital, olgu tal mis tahes struktuur, toob aastas või mõnes muus ajavahemikus 100 ühiku kohta nii palju kasumit, kui palju tuleb samas ajavahemikus kogukapitali iga 100 ühiku kohta. Kuivõrd jutt on kasumist, on eri kapitalistidel siin sama vahekord kui lihtsatel aktsionäridel mingis aktsiaseltsis, kus kasumist osasaamine toimub ühtlase protsentuaalse jaotamise teel ja eri kapitalistidele langevad osad erinevad üksteisest ainult selle järgi, kui suure kapitali iga kapitalist ühisesse ettevõttesse mahutas, kui suur on suhteliselt tema osavõtt sellest ühisest ettevõttest, kui suur on tema aktsiate arv. Niisiis, see osa kauba hinnast, mis asendab kauba tootmisel äratarvitatud kapitaliväärtuse osi ja millega tuleb järelikult need äratarvitatud kapitaliväärtused uuesti osta, — see osa, mis moodustab tootmiskulud, sõltub täiel määral vastava tootmissfääri piirides tehtud kulutustest. Seevastu kauba hinna teine koostisosa, nendele tootmiskuludele lisatav kasum, ei sõltu selle kindla kapitali poolt selles kindlas tootmissfääris antud aja jooksul toodetud kasumi massist, vaid hoopis sellest kasumi massist, mis antud ajavahemikus tuleb keskmiselt iga rakendatud kapitali kohta, sest see kapital moodustab kindla osa kogu tootmisse mahutatud ühiskondlikust kogukapitalist.[22]

Niisiis, kui kapitalist müüb oma kauba tootmishinnaga, siis saab ta tagasi raha, mis vastab tema poolt tootmisel äratarvitatud kapitali väärtuse suurusele, ja pumpab välja kasumi, mis on proportsionaalne tema poolt avansseeritud kapitaliga lihtsalt kui teatud osaga ühiskondlikust kogukapitalist. Tema tootmiskuludel on spetsiifiline iseloom. Neile tootmiskuludele lisatav kasum ei sõltu selle eri tootmissfääri tingimustest ning kujutab endast lihtsat keskmist avansseeritud kapitali iga 100 ühiku kohta.

Oletame, et eelnevas näites toodud viis erinevat kapitali I—V kuuluvad ühele isikule. Muutuvkapitali ja püsivkapitali hulk, mis tarbitakse kaupade tootmisel kogu rakendatud kapitali iga 100 ühiku kohta, on igal üksikul kapitalil I—V antud suurus; see osa kaupade I—V väärtusest peab endastmõistetavalt moodustama osa nende hinnast, sest seda hinda on vähemalt vaja avansseeritud ning äratarvitatud kapitaliosa asendamiseks. Seega on need tootmiskulud igal kaubaliigil I—V erinevad ja sellistena fikseeritaksegi nad erinevalt nende omaniku poolt. Mis aga puutub alajaotustes I—V toodetud erinevaisse lisaväärtuse või kasumi massidesse, siis oleks kapitalistil täielik alus pidada neid kasumiks kogu oma avansseeritud kapitalilt, nii et vastav osa sellest kasumist tuleks kapitali iga 100 ühiku kohta. Niiviisi oleksid üksikutes alajaotustes I—V toodetud kaupade tootmise kulud erinevad; kuid see osa

[22] *Cherbuliez* [«Riche ou pauvre». Paris-Genève 1840, lk. 116 jj.].

müügihinnast, mis koosneb tootmiskuludele lisatavast kasumist kapitali iga 100 ühiku kohta, oleks kõigil neil kaupadel ühesugune. Kaupade I—V koguhind võrduks järelikult nende koguväärtusega, s. o. I—V tootmiskulude summaga pluss alajaotustes I—V toodetud lisaväärtuse või kasumi summa; tegelikult oleks kaupade I—V koguhind seega neis sisalduva varemtehtud ja uue juurdelisatud töö koguhulga rahaline väljendus. Niisiis on ühiskonnas eneses — kui me käsitleme kõiki tootmisharusid ühtse tervikuna — toodetud kaupade tootmishindade summa võrdne nende väärtuste summaga.

Näib, nagu oleks see seisukoht vastuolus tõsiasjaga, et tootliku kapitali elemente ostetakse kapitalistliku tootmise tingimustes tavaliselt turul, et nende hinnad hõlmavad järelikult juba realiseeritud kasumi, s. o. antud tööstusharu tootmishinna koos selles sisalduva kasumiga, nii et ühe tööstusharu kasum läheb teise tööstusharu tootmiskuludesse. Kui me aga võtame kokku ühelt poolt kogu maal toodetavate kaupade tootmise kulude summa ja teiselt poolt samal maal toodetava kasumi või lisaväärtuse summa, siis peab arvutus ilmselt õige olema. Võtame näiteks kauba *A*; selle tootmise kulud sisaldagu kasumid *B*-lt, *C*-lt, *D*-lt, kuna seevastu kaupade *B, C, D* jne. tootmise kulud sisaldagu omakorda kasumi *A*-lt. Eelnimetatud arvutuse puhul me ei lisa kasumit *A*-lt selle kauba enese tootmise kuludele juurde; samuti ei lähe kasumid *B*-lt, *C*-lt, *D*-lt jne. nende kaupade eneste tootmise kuludesse. Keegi ei arva oma tootmiskuludele juurde omaenda kasumit. Niisiis, kui on olemas näiteks *n* tootmissfääri ja kasum on igaühes neist *p*, siis on tootmiskulud kõigis neis tootmissfäärides kokku $= k - np$. Kogu arvutust tervikuna vaadeldes näeme, et kuivõrd ühe tootmissfääri kasumid lähevad teise sfääri tootmiskuludesse, on nad siin lõppprodukti koguhinna koostisosana juba arvesse võetud ega või järelikult kasumite rubriigis teist korda esile tulla. Kui nad aga selles rubriigis esile tulevad, siis ainult sellepärast, et antud kaup ise on lõpp-produkt, mistõttu tema tootmishind ei lähe ühegi teise kauba tootmise kuludesse.

Kui kauba tootmise kuludesse läheb summa *p*, mis moodustab tootmisvahendite tootjate kasumi, ja kui neile tootmiskuludele lisatakse kasum p_1, siis on kogu kasum $P=p+p_1$. Kauba tootmise kulude kogusumma, jättes kõrvale kõik kasumi arvele langevad hinnaelemendid, võrdub siis kauba enda tootmise kuludega miinus *P*. Kui me nimetame need tootmiskulud *k*-ks, siis on silmanähtav, et $k+P=k+p+p_1$. Lisaväärtuse käsitlemisel I raamatus, ptk. VII, 2, lk. 182 jj. [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 194 jj.] nägime, et iga kapitali produkti võib vaadelda selliselt, nagu asendaks üks osa sellest lihtsalt kapitali, teine osa aga väljendaks vaid lisaväärtust. Rakendades seda arvutust ühiskonna koguproduktile, tuleb teha vastavad parandused, sest ühiskonna kui terviku suhtes

ei või näiteks lina hinnas sisalduv kasum figureerida kaks korda: esimest korda lõuendi hinna osana ja teist korda lina tootja kasumina.

Kuivõrd näiteks kapitalisti *A* lisaväärtus saab kapitalisti *B* püsivkapitali osaks, ei olegi kasumi ja lisaväärtuse vahel mingit vahet. Kaupade väärtusele on ju täiesti ükskõik, kas neis sisalduv töö koosneb tasulisest või tasuta tööst. See näitab vaid seda, et *B* maksab kinni *A* lisaväärtuse. Üldkokkuvõttes ei või *A* lisaväärtus kaks korda arvestamisele tulla.

Vahe seisab aga järgmises. Vähe sellest, et näiteks kapitali *B* produkti hind kaldub kõrvale selle produkti väärtusest, sest *B*-s realiseeritud lisaväärtus võib olla *B* produktide hinnale juurdelisatud kasumist suurem või väiksem; peale selle jääb sama asjaolu jõusse ka nende kaupade suhtes, mis moodustavad kapitali *B* püsiva osa, ja kaudselt — tööliste elatusvahendite näol — ka tema muutuva osa. Mis puutub püsivasse osasse, siis võrdub ta ise tootmiskuludega pluss lisaväärtus, s. o. antud juhtumil tootmiskuludega pluss kasum; see kasum aga võib omakorda olla suurem või väiksem lisaväärtusest, mille asemele ta astub. Mis puutub muutuvkapitalisse, siis keskmine päevapalk on küll alati võrdne uue väärtusega, mis on loodud nende tundide jooksul, mida tööline peab vajalike elatusvahendite tootmiseks kulutama; kuid seegi tundide arv on omakorda võlts, sest et vajalike elatusvahendite tootmishinnad kalduvad kõrvale nende väärtustest. Ometigi laheneb see kõik tänu sellele, et kui ühesse kaubasse läheb lisaväärtust rohkem, siis läheb seda teisesse samavõrra vähem, mistõttu väärtusest kõrvalekaldumised, mis sisalduvad kaupade tootmishindades, end vastastikku tasakaalustavad. Kapitalistliku tootmise tingimustes on üldse lugu nii, et üldised seadused pääsevad mõjule vaid väga keerulisel viisil ning üsna ligikaudselt, nad pääsevad mõjule valitseva tendentsina, alatiste kõikumiste keskmisena, mis iialgi ei jää kindlalt püsima.

Et üldine kasuminorm on keskmine mitmesugustest kasuminormidest, mis tulevad avansseeritud kapitali iga saja ühiku kohta ühe teatava ajavahemiku, näiteks aasta jooksul, siis kaob üldises kasuminormis ka see erinevus, mis on tingitud mitmesuguste kapitalide käibeaegade erinevusest. Need erinevused on aga määravaks momendiks mitmesuguste tootmissfääride mitmesugustel kasuminormidel, millede keskmine moodustab üldise kasuminormi.

Eelmises illustratsioonis üldise kasuminormi kujunemise kohta me eeldasime, et iga tootmissfääri iga kapital = 100; seda tegime selleks, et selgitada kasuminormide protsendilist erinevust, seega ka ühesuuruste kapitalide poolt toodetavate kaupade väärtuse erinevust. On aga endastmõistetav, et igas üksikus tootmissfääris

tegelikult loodavad lisaväärtuse massid sõltuvad rakendatud kapitalide suurusest, sest igas antud tootmissfääris on ju kapitali struktuur antud. Ometi ei muutu iga üksiku tootmissfääri eriline kasuminorm selle tõttu, kas rakendatud kapitali suurus on 100, $m \times 100$ või $xm \times 100$. Kasuminorm on ikka 10%, olgu kogu kasum 10 : 100 või 1000 : 10 000.

Et aga kasuminormid on mitmesugustes tootmissfäärides erinevad selle tõttu, et neis tootmissfäärides, olenevalt muutuvkapitali ja kogukapitali suhtest, toodetakse väga erinevaid lisaväärtuse ning järelikult ka väga erinevaid kasumi masse, siis on selge, et ühiskondliku kapitali iga saja ühiku kohta tulev keskmine kasum, s. o. keskmine kasuminorm ehk üldine kasuminorm, varieerub väga tunduvalt selle järgi, missugused on vastavad eri sfääridesse mahutatud kapitalide suurused. Võtame neli kapitali *A, B, C, D*. Lisaväärtuse norm olgu neil kõigil = 100%. Muutuvkapitali suurus kogukapitali iga saja ühiku kohta olgu *A*-l = 25, *B*-l = 40, *C*-l = 15, *D*-l = 10. Kogukapitali iga 100 ühiku kohta tuleks siis lisaväärtust või kasumit: *A*-l 25, *B*-l 40, *C*-l 15, *D*-l 10, kokku 90; niisiis, kui kõik neli kapitali on ühesuurused, oleks keskmine kasuminorm $= \frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$.

Kui aga kapitalide kogusuurused on: $A=200$, $B=300$, $C=1000$, $D=4000$, siis on toodetavad kasumid vastavalt 50, 120, 150 ja 400. Kokku tuleb 5500-lise kapitali kohta 720 ühikut kasumit, s. t., et keskmine kasuminorm on $13\frac{1}{11}\%$.

Kogu toodetud väärtuse masside erinevus oleneb sellest, kui suured on *A*-s, *B*-s, *C*-s ja *D*-s vastavad avansseeritud kogukapitalid. Üldise kasuminormi kujunemisel ei ole järelikult tegemist ainult mitmesuguste tootmissfääride erinevate kasum*inormidega,* milledest tuleks leida lihtne aritmeetiline keskmine, vaid ka nende erinevate kasuminormide osatähtsusega selle keskmise moodustamisel. See aga sõltub igasse üksikusse sfääri mahutatud kapitali relatiivsest suurusest, s. o. sellest, kui suure osa ühiskondlikust kogukapitalist moodustab igasse üksikusse tootmissfääri mahutatud kapital. Vastavalt sellele, kas suurem või väiksem osa kogukapitalist annab kõrgema või madalama kasuminormi, peab erinevus muidugi olema üsna suur. See aga oleneb jällegi sellest, kui palju kapitali on mahutatud nendesse tootmissfääridesse, kus muutuvkapital on kogukapitaliga võrreldes suhteliselt suur või suhteliselt väike. Lugu on sellega täpselt samasugune kui keskmise protsendimääraga, mida saab liigkasuvõtja, kes annab mitmesuguseid osi oma kapitalist laenuks eri protsendimääradega, näiteks 4, 5, 6, 7 protsendiga jne. Keskmine määr sõltub täielikult sellest, kui palju kapitali ta andis laenuks iga eri protsendimääraga.

Üldise kasuminormi määravad seega kaks tegurit:

1) kapitalide orgaaniline struktuur erinevais tootmissfäärides, seega üksikute sfääride erinevad kasuminormid;

2) ühiskondliku kogukapitali jagunemine nende erinevate sfääride vahel, järelikult igasse eri sfääri mahutatud ning seepärast erineva kasuminormiga kapitali relatiivne suurus, s. o. see relatiivne osa ühiskondliku kogukapitali massist, mis neelatakse iga üksiku tootmissfääri poolt.

I ja II raamatus oli meil tegemist ainult kaupade *väärtustega*. Nüüd aga eraldusid ühelt poolt *tootmiskulud* kui üks osa sellest väärtusest, teiselt poolt aga arenes kauba *tootmishind* kui kauba väärtuse muundunud vorm.

Oletame, et keskmise ühiskondliku kapitali struktuur on $80_c + 20_v$ ja et aastase lisaväärtuse norm $m' = 100\%$; keskmine aastakasum on siis 100 ühiku suurusel kapitalil 20 ja kasumi üldine aastanorm 20%. Ükskõik, kui suured on 100-lise kapitali poolt aasta jooksul toodetud kaupade tootmise kulud k, nende tootmishind oleks igal juhul $= k+20$. Neis tootmissfäärides, kus kapitali struktuur $= (80-x)_c + (20+x)_v$, oleks tegelikult toodetud lisaväärtus või antud tootmissfääris toodetud aastakasum $= 20+x$, s. o. suurem kui 20, ja toodetud kauba väärtus oleks $= k+20+x$, suurem kui $k+20$, s. o. suurem kui selle kauba tootmishind. Neis sfäärides aga, kus kapitali struktuur $= (80+x)_c + (20-x)_v$, oleks aasta jooksul toodetud lisaväärtus või kasum $= 20-x$, s. o. vähem kui 20, ja seepärast oleks kauba väärtus $k+20-x$ väiksem tootmishinnast, mis on $= k+20$. Kõrvale jättes võimalikud käibeaja erinevused, oleks kaupade tootmishind võrdne nende väärtusega ainult neis sfäärides, kus kapitali struktuur oleks juhuslikult $= 80_c + 20_v$.

Töö ühiskondliku tootliku jõu spetsiifiline areng on oma astmelt igas üksikus tootmissfääris erinev, ta on kas kõrgem või madalam olenevalt sellest, kui suur on kindla tööhulga poolt või — kui tööpäev on antud — kindla tööliste arvu poolt liikumapandud tootmisvahendite hulk, s. o. olenevalt sellest, kui väike on töö hulk, mida kindel tootmisvahendite hulk vajab. Seepärast me nimetame kapitale, mis sisaldavad keskmisest ühiskondlikust kapitalist protsentuaalselt rohkem püsivkapitali ja järelikult protsentuaalselt vähem muutuvkapitali, *kõrgema* struktuuriga kapitalideks. Seevastu neid kapitale, milledes püsivkapitalil on suhteliselt vähem ja muutuvkapitalil suhteliselt rohkem ruumi kui keskmises ühiskondlikus kapitalis, me nimetame *madalama* struktuuriga kapitalideks. Lõpuks nimetame keskmise struktuuriga kapitalideks selliseid kapitale, millede struktuur langeb keskmise ühiskondliku kapitali struktuuriga ühte. Kui keskmise ühiskondliku kapitali protsendiline koosseis on $80_c + 20_v$, siis on kapital $90_c + 10_v$ ühiskondlikust keskmisest *kõrgem*, kapital $70_c + 30_v$ aga sellest keskmisest *madalam*. Üldiselt rääkides, kui keskmise ühiskondliku kapitali

struktuur = m_c+n_v, kus m ja n on püsivad suurused ja $m+n=$ $=100$, siis väljendab $(m+x)_c+(n-x)_v$ kõrgemat, $(m-x)_c+$ $+(n+x)_v$ aga madalamat üksiku kapitali või kapitalide rühma struktuuri. Alljärgnevast tabelist on näha, kuidas need kapitalid funktsioneerivad pärast keskmise kasuminormi kujunemist, eeldades, et nad kõik teevad aastas ühe käibe. Struktuur I on selles tabelis keskmiseks struktuuriks ja 20 protsenti järelikult keskmiseks kasuminormiks.

I. $80_c+20_v+20_m$. Kasuminorm = 20%.
Produkti hind = 120. Väärtus = 120.
II. $90_c+10_v+10_m$. Kasuminorm = 20%.
Produkti hind = 120. Väärtus = 110.
III. $70_c+30_v+30_m$. Kasuminorm = 20%.
Produkti hind = 120. Väärtus = 130.

Kapitali II poolt toodetud kaupadel on väärtus seega väiksem kui tootmishind, kapitali III poolt toodetud kaupadel on tootmishind väiksem kui väärtus ja ainult kapitalil I — neis tootmisharudes, kus kapitali struktuur keskmise ühiskondliku struktuuriga juhuslikult ühte langeb — on väärtus ja tootmishind ühesuurused. Muide, nende skeemide rakendamisel konkreetsetele juhtumitele tuleb loomulikult arvesse võtta, kui suurel määral c ja v suhe erineb üldisest keskmisest mitte oma tehnilise struktuuri poolest, vaid püsivkapitali elementide lihtsa väärtusemuutuse tagajärjel.

Ülaltoodud arutlused modifitseerivad kahtlemata kaupade tootmise kulude määramist. Esialgselt me eeldasime, et kauba tootmise kulud võrduvad tema tootmisel äratarvitatud kaupade *väärtusega*. Kuid antud kauba ostjale on kauba tootmishind kauba tootmise kuludeks ning võib seepärast tootmiskuludena osa võtta teise kauba hinna kujundamisest. Et kauba tootmishind võib kõrvale kalduda kauba väärtusest, siis võivad ka ühe kauba tootmise kulud, mis sisaldavad teise kauba tootmishinna, olla suuremad või väiksemad sellest tema koguväärtuse osast, mille moodustab temas sisalduvate tootmisvahendite väärtus. Seda tootmiskulude modifitseeritud tähendust ei tohi unustada, ei tohi järelikult unustada, et kui ühes eri tootmissfääris võrdsustatakse kauba tootmise kulud tema tootmisel äratarvitatud tootmisvahendite väärtusega, siis on viga alati võimalik. Meie käesoleva uurimuse seisukohalt pole vaja seda punkti lähemalt käsitleda. Sealjuures jääb igal juhul kehtima reegel, et kaupade tootmise kulud on kaupade väärtusest alati väiksemad. Tõepoolest, ükskõik kui palju kauba tootmise kulud erineksidki tema tootmisel äratarvitatud tootmisvahendite väärtusest, kapitalisti silmis ei ole neil varemail kõrvalekaldumistel mingit tähtsust. Kauba tootmise kulud on antud, nad on tema, s. o. kapi-

talisti tootmisest sõltumatu eeldus; kapitalisti tootmise tulemuseks on aga kaup, mis sisaldab lisaväärtust, s. o. teatavat väärtuse ülejääki kauba tootmise kuludega võrreldes. Reegel, et tootmiskulud on väiksemad kauba väärtusest, on nüüd muide praktiliselt muutunud reegliks, et tootmiskulud on väiksemad tootmishinnast. Kui jutt on ühiskondlikust kogukapitalist, kus tootmishind võrdub väärtusega, siis on see reegel identne eelmise reegliga, nimelt sellega, et tootmiskulud on väiksemad väärtusest. Kuigi sel reeglil on mitmesuguste tootmissfääride suhtes erinev tähendus, jääb tema aluseks ikkagi see fakt, et kui meil on tegemist ühiskondliku kogukapitaliga, siis selle poolt toodetud kaupade tootmise kulud on väiksemad kui nende väärtus ehk — antud juhtumil, kus jutt on toodetud kaupade kogumassist — väiksemad kui selle väärtusega identne tootmishind. Kauba tootmise kulud vastavad ainult temas sisalduva tasulise töö hulgale, kauba väärtus vastab kaubas sisalduva tasulise ja tasuta töö hulgale kokku, kauba tootmishind aga tasulise töö summale pluss teatud hulk tasuta tööd, mis ei sõltu antud tootmissfääri enese tingimustest.

Valem, mille järgi kauba tootmishind $= k+p$, s. o. võrdub tootmiskuludega pluss kasum, on nüüd lähemalt määratletud selles mõttes, et $p=kp'$ (kus p' on üldine kasuminorm), mistõttu tootmishind $= k+kp'$. Kui $k=300$ ja $p'=15\%$, siis on tootmishind $k+kp'=$ $=300+300\cdot\frac{15}{100}=345$.

Igas üksikus tootmissfääris võib kaupade tootmishind oma suuruselt muutuda:

1) kaupade muutumatu väärtuse puhul (s. o. tingimusel, et kaupade tootmisse läheb nii enne kui pärast tootmishinna muutumist ikka üks ja seesama hulk surnud ja elavat tööd) — üldise kasuminormi sellise muutuse tõttu, mis ei sõltu antud tootmissfäärist;

2) muutumatu üldise kasuminormi puhul — kas tehniliste muutuste tagajärjel asetleidnud väärtuse muutumise tõttu antud tootmissfääris eneses või nende kaupade väärtuse muutumise tõttu, mis lähevad koostiselementidena selle tootmissfääri püsivkapitalisse;

3) lõpuks, nende mõlema asjaolu ühise mõju tõttu.

Üksikute tootmissfääride tegelikes kasuminormides toimub küll, nagu hiljem näeme, pidevalt suuri muutusi. Sellest hoolimata võib üldise kasuminormi tegelik muutumine, kuivõrd see ei teki erandjuhtudel mingisugustest erakorralistest majanduselu sündmustest, teoks saada vaid pika aja järel, terve rea kõikumiste tulemusena, mis kestavad väga pikki ajavahemikke, s. o. vajavad palju aega, et konsolideeruda ja tasakaalustuda ning sellega üldise kasuminormi muutumist põhjustada. Kõigi lühemate perioodide vaatlemisel

(turuhindade kõikumised me jätame täiesti kõrvale) tuleb seepärast tootmishindade muutusi alati seletada prima facie [esmajärjekorras] kaupade väärtuse tegeliku muutumisega, s. o. nende tootmiseks vajaliku tööaja kogusumma muutumisega. Ühtede ja nendesamade väärtuste rahalise väljenduse lihtne muutumine ei tule siin muidugi üldse kõne alla.[23]

Teiselt poolt on selge, et kui vaadelda ühiskondlikku kogukapitali tervikuna, siis on selle poolt toodetud kaupade väärtuse summa (või, rahalises väljenduses, nende hind) = püsivkapitali väärtusega + muutuvkapitali väärtus + lisaväärtus. Kui olētada, et töö ekspluateerimise aste on püsiv suurus, siis võib kasuminorm siin lisaväärtuse massi samaks jäädes ainult sel korral muutuda, kui muutub kas püsivkapitali või muutuvkapitali või siis nende mõlema väärtus, nii et muutub C ning järelikult ka $\frac{m}{C}$, üldine kasuminorm. Üldise kasuminormi muutumine eeldab seega igal juhul muutust nende kaupade väärtuses, mis lähevad koostiselementidena püsivkapitalisse, muutuvkapitalisse või üheaegselt mõlemasse.

Edasi, üldine kasuminorm võib muutuda, kui kaupade väärtus ei muutu, töö ekspluateerimise aste aga muutub.

Lõpuks võib üldine kasuminorm muutuda siis, kui töö ekspluateerimise aste jääb küll samaks, tehnilised muutused tööprotsessis aga põhjustavad rakendatava töö summa suhtelise muutumise püsivkapitaliga võrreldes. Niisugused tehnilised muutused peavad aga alati väljenduma kaupade väärtuse muutumises, millede tootmiseks vajatakse nüüd endisega võrreldes rohkem või vähem tööd; nimetatud tehniliste muutustega peab järelikult alati kaasas käima nende kaupade väärtuse muutumine.

Esimeses osas me nägime, et lisaväärtus ja kasum on identsed, kui vaadelda neid nende massi seisukohalt. Seevastu kasuminorm erineb juba algusest peale lisaväärtuse normist, kusjuures see erinevus esineb kõigepealt ainult teistsuguse arvutusvormina; et aga kasuminorm võib tõusta või langeda lisaväärtuse normi samaks jäädes ja ümberpöördult, ja et ainuüksi kasuminorm kapitalistile praktiliselt huvi pakub, siis teeb see lisaväärtuse tegeliku päritolu samuti algusest peale täiesti ähmaseks ning müstiliseks. Ometi oli kvantitatiivne erinevus olemas ainult lisaväärtuse normi ja kasuminormi, mitte aga lisaväärtuse ja kasumi eneste vahel. Et lisaväärtus on kasuminormis arvutatud kogukapitali suhtes ning suhtub viimasesse kui oma mõõdusse, siis tekib sellest illusioon, nagu oleks lisaväärtus ise tekkinud kogukapitalist, pealegi kõigist tema osadest ühtlaselt. Kasumi mõistes kaob niiviisi orgaaniline erinevus püsiv-

[23] *Corbet* [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841], lk. 174.

kapitali ja muutuvkapitali vahel; sellel oma muundunud kujul, s. o. kasumina, salgab seega lisaväärtus ise oma päritolu maha, ta kaotab oma iseloomulikud jooned ning muutub äratundmatuks. Ometi seisis kasumi ja lisaväärtuse erinevus seni ainult kvalitatiivses muutuses, vormimuutuses, kuna tegelik kvantitatiivne erinevus on sellel esimesel muundumisastmel olemas ainult kasuminormi ja lisaväärtuse normi vahel, mitte aga veel kasumi ja lisaväärtuse vahel.

Teisiti on lugu siis, kui on kujunenud välja üldine kasuminorm, selle kaudu aga ka keskmine kasum, mis vastab rakendatava kapitali suurusele; viimane on eri tootmissfäärides antud.

Eri tootmissfääris tegelikult toodetud lisaväärtus, seega ka kasum, võib nüüd ainult juhuslikult ühte langeda kauba müügihinnas sisalduva kasumiga. Üldreeglina on nüüd tegelikult erinevaiks suurusteks kasum ja lisaväärtus, mitte aga ainult nende normid. Kui töö ekspluateerimise aste on antud, on eri tootmissfääris toodetud lisaväärtuse mass nüüd tähtsam ühiskondliku kapitali kogu keskmisele kasumile, s. o. kapitalistide klassile üldse, kui vahetult iga üksiku tootmisharu kapitalistile. Viimasele[24] on ta tähtis ainult sedavõrd, kuivõrd tema tootmisharus toodetud lisaväärtuse hulk võtab määrava momendina osa keskmise kasumi reguleerimisest. See on aga kapitalisti seljataga toimuv protsess, mida kapitalist ei näe ega mõista ja mis teda tegelikult ei huvita. Kasumi ja lisaväärtuse — mitte ainult kasuminormi ja lisaväärtuse normi — tegelik suuruse vahe üksikutes tootmissfäärides varjab nüüd täielikult ära kasumi tõelise loomuse ja päritolu; sealjuures varjab ta selle ära mitte üksnes kapitalisti eest, kel on siin eriline huvi lasta end eksiteele viia, vaid ka tööliste eest. Väärtuse muundumisega tootmishinnaks kaob silmist väärtuse määramise alus ise. Lõpuks, juba lihtsalgi lisaväärtuse kasumiks muundumisel vastandatakse see kauba väärtuse osa, mis moodustab kasumi, teisele väärtuse osale kui kauba tootmise kuludele, nii et väärtuse mõiste juba siin kapitalistil silmist kaob, sest ta ei näe enda ees kogu töö hulka, mis kauba tootmine maksab, vaid ainult seda osa kogu tööst, mis ta on kinni maksnud elavate või surnud tootmisvahendite vormis; niiviisi esineb kasum kapitalistile kui miski, mis seisab kauba immanentsest väärtusest väljaspool. Väärtuse muundumisega tootmishinnaks saab see kujutlus täiesti kindlaks, ta konsolideerub ja kivistub täielikult, sest üksikut tootmissfääri vaadeldes ei määra nüüd tootmiskuludele juurdelisatavat kasumit tegelikult selles tootmissfääris eneses toimuva väärtusemoodustamise protsessi piirid, vaid selle sfääri suhtes hoopis välised tingimused.

[24] Endastmõistetavalt jätame siin täiesti kõrvale võimaluse saada ajutist lisakasumit palkade alandamise, monopolihindade jne. kaudu.

Asjaolu, et seda seesmist seost on siin esmakordselt selgitatud; et, nagu me näeme alljärgnevast käsitlusest ja IV raamatust, poliitiline ökonoomia on seni kas omavoliliselt ignoreerinud erinevust lisaväärtuse ja kasumi, lisaväärtuse normi ja kasuminormi vahel, nimelt siis, kui ta on tahtnud väärtuse määrangust kui põhialusest kinni pidada, või jällegi on loobunud sellest väärtuse määrangust ja ühes sellega igasugusest küsimuse teaduslikust käsitlusest, kui ta on tahtnud kinni pidada nähtuste pealispinnal olevaist silmatorkavaist erinevustest, — see teoreetikute hulgas valitsev segadus näitab, kõige paremini, et kapitalist-praktik, kes on täielikult haaratud konkurentsivõitlusest ja ei näe üldse kaugemale selle võitluse välistest avaldustest, peab olema täiesti võimetu selleks, et selle protsessi seesmist olemust ja ta seesmist ilmet välise näivuse taga ära tunda.

Kõigil esimeses osas arendatud seadustel kasuminormi tõusu ja languse kohta on tegelikult järgmine kahesugune tähendus:

1) Ühelt poolt on need üldise kasuminormi seadused. Arvesse võttes mitmesuguste põhjuste rohkust, mis vastavalt eespool-öeldule panevad kasuminormi tõusma või langema, võiks arvata, et üldine kasuminorm peaks muutuma iga päev. Kuid ühes tootmissfääris toimuv liikumine tühistab liikumise teises tootmissfääris; üksikud mõjud ristuvad omavahel ja paralüseerivad end vastastikku. Me uurime hiljem, kummale poole need kõikumised lõppkokkuvõttes püüavad kalduda; kuid nad on aeglased; kõikumiste äkilisus, nende mitmekülgsus ja erinev kestus üksikutes tootmissfäärides viivad sellele, et kõikumised kompenseerivad end osalt oma ajalise järjestuse tõttu, nii et hinnalangus järgneb hinnatõusule ja ümberpöördult ning et kõikumised jäävad järelikult lokaalseks, s. o. piirduvad kindla tootmissfääriga; lõpuks, üksikud lokaalsed kõikumised neutraliseerivad end vastastikku nendesamade põhjuste tõttu. Iga üksiku tootmissfääri piirides esineb muutusi, kõrvalekaldumisi üldisest kasuminormist, mis ühelt poolt tasakaalustavad end teatava ajavahemiku jooksul ja ei mõjuta seepärast üldist kasuminormi, teiselt poolt aga ei avalda üldisele kasuminormile mõju sellepärast, et teised samaaegsed lokaalsed kõikumised neid likvideerivad. Et üldise kasuminormi määravad mitte ainult üksikute sfääride keskmised kasuminormid, vaid ka kogukapitali jaotus üksikute sfääride vahel, ja et see jaotus on pidevalt muutumas, siis on see omakorda üheks alaliseks põhjuseks, miks üldine kasuminorm muutub; ometi on see selline muutumise põhjus, mis selle liikumise katkestamatuse* ja mitmekülgsuse tõttu end jällegi suurel määral ise paralüseerib.

---

* Originaalis on «katkevuse» [Unterbrochenheit]. Parandus on tehtud Marxi käsikirja alusel. *Toim.*

2) Iga sfääri piirides võib selle sfääri kasuminorm pikema või lühema aja kestel kõikuda, kuni see kõikumine end terve rea tõusude ja languste järel küllaldasel määral konsolideerib, saades niiviisi aega üldise kasuminormi mõjutamiseks ja omandades järelikult kohalikust tähtsusest suuremat tähtsust. Selliste ruumiliste ja ajaliste piiride ulatuses jäävad seepärast käesoleva raamatu esimeses osas arendatud kasuminormi seadused jällegi jõusse.

Teoreetiline vaade — lisaväärtuse esimese kasumiks muundumise puhul —, et kõik kapitali osad toodavad ühtlaselt kasumit[25], väljendab praktilist fakti. Olgu tööstuskapitalil mis tahes struktuur, pangu ta liikuma üks neljandik surnud tööd ja kolm neljandikku elavat tööd või kolm neljandikku surnud tööd ja üks neljandik elavat tööd, absorbeerigu ta ühel juhtumil kolm korda rohkem lisatööd või tootku kolm korda rohkem lisaväärtust kui teisel juhtumil — kasum on mõlemal korral ühesugune, kui töö ekspluateerimise aste ei muutu ja kui me jätame kõrvale individuaalsed erinevused, mis muide kaovad iseendast, sest meil on mõlemal korral tegemist vaid kogu tootmissfääri keskmise struktuuriga. Piiratud silmaringiga üksik kapitalist (või iga eri tootmissfääri kapitalistid kokku) arvab õigusega, et tema kasum ei tulene ainuüksi tema poolt või tema tootmisharus rakendatud tööst. Kuivõrd jutt on üksiku kapitalisti keskmisest kasumist, on see täiesti õige. Üksikule kapitalistile jääb aga täielikuks müsteeriumiks see, kui suurel määral tema kasum on vahendatud üldisest töö ekspluateerimisest kogukapitali poolt, s. o. kõigi tema kaaskapitalistide poolt; see seos on temale müsteeriumiks seda enam, et isegi kodanluse teoreetikud, majandusteadlased, ei ole seni seda saladust selgitanud. Töö kokkuhoid — kokkuhoid mitte üksnes teatava produkti tootmiseks vajaliku töö, vaid ka rakendatud tööliste arvu suhtes — ja surnud töö (püsivkapitali) ulatuslikum tarvituselevõtmine näib olevat majanduslikult täiesti ratsionaalne operatsioon, mis kuidagi ei riiva üldist kasuminormi ega keskmist kasumit. Kuidas saakski elav töö olla kasumi ainuallikas, kui tootmiseks tarviliku tööhulga vähendamine nähtavasti ei vähenda kasumit, vaid teatud tingimustel näib koguni olevat kasumi suurenemise otseseks allikaks, vähemalt üksikule kapitalistile?

Kui püsivkapitali väärtust esindav tootmiskulude osa antud tootmissfääris tõuseb või langeb, siis tuleb see osa ringlussfäärist ja astub kohe algusest peale suurendatult või vähendatult kauba tootmise protsessi. Kui teiselt poolt rakendatav tööliste arv hakkab sama aja jooksul tootma rohkem või vähem, nii et kindla kaubakoguse tootmiseks vajalik tööhulk sama tööliste arvu juu-

---

[25] *Malthus* [«Principles of Political Economy», 2. trükk, London 1836, lk. 268].

res muutub, siis võib muutuvkapitali väärtust esindav tootmiskulude osa samaks jääda, s. o. suuruselt muutumatuna koguprodukti tootmise kuludesse minna. Kuid iga üksiku kauba kohta neist kaupadest, millede summa moodustab koguprodukti, tuleb nüüd rohkem või vähem (tasulist ja seega ka tasuta) tööd, järelikult ka rohkem või vähem kulusid sellele tööle, s. o. suurem või väiksem osa palgast. Kapitalisti poolt makstud palk on kogusummas endine, kuid iga kaubaühiku kohta arvestatult on ta muutunud. Selles kauba tootmise kulude osas on järelikult toimunud muutus. Pole tähtis, kas üksiku kauba tootmise kulud (või ka antud suurusega kapitali poolt toodetavate kaupade summa tootmise kulud) tõusevad või langevad selliste muutuste, kauba enese või ta elementide väärtuses toimunud muutuste tagajärjel, igal juhul on keskmine kasum, kui ta näiteks oli 10%, ka edaspidi 10%; ometi kujutavad need 10% endast üksiku kauba suhtes väga erinevat suurust, olenevalt sellest, kui palju meie poolt eeldatud väärtusemuutus on muutnud selle üksiku kauba tootmise kulusid.[26]

Mis puutub muutuvkapitalisse — see aga on kõige tähtsam, sest et muutuvkapital on lisaväärtuse allikas ja et kõik, mis varjab tema tegelikku osa kapitalisti rikastumises, müstifitseerib kogu süsteemi —, siis esineb lugu kapitalistile järgmisel jämedalt lihtsustatud kujul: oletame näiteks, et 100 naelsterlingi suurune muutuvkapital esindab 100 töölise nädalapalka. Kui need 100 töölist toodavad antud tööpäeva puhul nädalaproduktina 200 kaubaühikut = = 200 *K*, siis — jättes kõrvale püsivkapitali poolt lisandatava tootmiskulude osa — on $1\ K = \frac{100\ \text{naelsterlingit}}{200} = 10$ šillingit, sest 100 naelsterlingit = 200 *K*. Nüüd oletame, et töö tootlik jõud muutub, et ta kahekordistub, nii et sama arv töölisi toodab kaks korda 200 *K* sellesama aja jooksul, mille jooksul varem toodeti 200 *K*. Sel juhtumil (kui tootmiskulud koosnevad ainult palgast) on $1\ K = \frac{100\ \text{naelsterlingit}}{400} = 5$ šillingit, sest 100 naelsterlingit = 400 *K*. Kui tootlik jõud aga väheneks poole võrra, siis toodaks sama töö kõigest $\frac{200\ K}{2}$; et aga 100 naelsterlingit = $\frac{200\ K}{2}$, siis 1 *K* oleks nüüd = $\frac{200\ \text{naelsterlingit}}{200} = 1$ naelsterling. Kaupade tootmiseks vajaliku tööaja ning seega kaupade väärtuse muutumine esineb nüüd tootmiskulude ning järelikult ka tootmishinna suhtes ühe ja sellesama palga erineva jaotusena rohkema või vähema arvu kaubaühikute vahel, vastavalt sellele, kas ühe ja sellesama tööaja jooksul toodetakse ühe ja sellesama palga eest rohkem või vähem

[26] *Corbet* [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841, lk. 20].

kaupu. Kapitalist ja järelikult ka majandusteadlane näeb vaid seda, et töötootlikkuse muutumisega muutub iga kaubaühiku kohta tulev osa tasulisest tööst, mistõttu muutub ka iga kaubaühiku väärtus; ta ei näe aga, et sama toimub ka igas kaubaühikus sisalduva tasuta tööga, ja ta on seda vähem suuteline seda nägema, et antud kapitalisti tootmisfääris absorbeeritav tasuta töö võib tõepoolest vaid juhuslikult määrata keskmist kasumit. Ainult sellel jämedal ja sisutul kujul tulebki nüüd esile tõsiasi, et kaupades sisalduv töö määrab nende väärtuse.

KÜMNES PEATÜKK

ÜLDISE KASUMINORMI VÕRDSUSTUMINE KONKURENTSI MÕJUL. TURUHINNAD JA TURUVÄÄRTUSED. LISAKASUM

Ühel osal tootmissfääridel on keskmine kapitali struktuur, s. o. neis rakendatud kapitalil on täiesti või ligikaudselt sama struktuur mis keskmisel ühiskondlikul kapitalil.

Neis sfäärides langeb toodetud kaupade tootmishind täiesti või ligikaudselt ühte nende väärtuse rahalise väljendusega. Kui ei oleks mingit teist viisi matemaatilise piiri saavutamiseks, siis võiks see viis kasutamisele tulla. Konkurents jaotab ühiskondliku kapitali selliselt mitmesuguste tootmissfääride vahel, et iga sfääri tootmishinnad kujunevad nimetatud keskmise struktuuriga sfääride tootmishindade eeskujul, s. o. $= k+kp'$ (tootmiskulud pluss tootmiskulude ja keskmise kasuminormi korrutis). See keskmine kasuminorm ei ole aga midagi muud kui protsentuaalselt arvutatud kasum, mida saadakse nimetatud keskmise struktuuriga tootmissfääris, niisiis selles tootmissfääris, kus kasum langeb lisaväärtusega ühte. Kasuminorm on järelikult kõigis tootmissfäärides üks ja seesama, ta on nimelt võrdsustatud nende keskmiste tootmissfääride kasuminormi järgi, milledes valitseb keskmine kapitali struktuur. Kõigi erinevate tootmissfääride kasumite summa peab seepärast võrduma lisaväärtuste summaga, ühiskondliku koguprodukti tootmishindade summa aga peab võrduma selle produkti väärtuse summaga. On aga ilmne, et erineva struktuuriga tootmissfääride võrdsustamisel peab alati mõjule pääsema tendents, et need tootmissfäärid võrdsustuvad selliste sfääridega, kus kapitali struktuur on keskmine, ükskõik, kas see keskmine struktuur vastab täpselt või ainult ligikaudselt ühiskondliku kogukapitali matemaatilisele keskmisele. Suuremal või vähemal määral keskmisele lähenevais tootmisharudes võib jällegi tähele panna tendentsi võrdsustumise poole, ideaalse, s. o. tegelikult mitte eksisteeriva keskmise taseme poole; teiste sõnadega, võib tähele panna tendentsi läheneda sellele ideaalsele tasemele kui normile. Siin on seega paratamatult valitsemas tendents teha tootmishindadest lihtsalt väärtuse muundunud vormid või kasumitest lihtsalt lisaväärtuse osad, kusjuures aga viimased ei jaotu proportsionaalselt lisaväärtusega, mis igas üksikus tootmissfääris on toodetud, vaid proport-

sionaalselt kapitali massiga, mida igas tootmissfääris rakendatakse, nii et ühesuuruste kapitali masside kohta, nende orgaanilisest struktuurist hoolimata, tulevad võrdsed osad (murdosad) ühiskondliku kogukapitali poolt toodetud lisaväärtuse summast.

Niiviisi langeb keskmise või ligikaudselt keskmise struktuuriga kapitalidel tootmishind täpselt või ligikaudselt ühte väärtusega, kasum aga nende kapitalide poolt toodetud lisaväärtusega. Kõik teised kapitalid, olgu neil mis tahes struktuur, püüavad konkurentsi survel nende kapitalidega võrdsustuda. Et aga keskmise struktuuriga kapitalid on keskmise ühiskondliku kapitaliga võrdsed või ligikaudu võrdsed, siis püüavad kõik kapitalid, tootku nad ise kui palju tahes lisaväärtust, realiseerida oma kaupade hindades selle lisaväärtuse asemel keskmist kasumit, s. o. püüavad realiseerida tootmishindu.

Teiselt poolt võib öelda, et igal pool, kus kujuneb keskmine kasum ning järelikult ka üldine kasuminorm — ükskõik, mis teel selle tulemuseni jõutakse —, ei või see keskmine kasum olla midagi muud kui keskmiselt ühiskondlikult kapitalilt saadav kasum, mille summa võrdub lisaväärtuse summaga, ja et hinnad, mis tekivad selle keskmise kasumi tootmiskuludele juurdelisamise teel, ei või olla midagi muud kui tootmishindadeks muundunud väärtus. Asi ei muutuks põrmugi, kui teatud tootmissfääridesse mahutatud kapitalid jääksid mõnesugusel põhjusel võrdsustamisprotsessist puutumata. Keskmist kasumit arvutataks siis ühiskondliku kapitali selle osa järgi, mida võrdsustamisprotsess hõlmab. On selge, et keskmine kasum ei või olla midagi muud kui lisaväärtuse kogumass, mis jaotub igasse tootmissfääri mahutatud kapitalimassidele, nende suurusega proportsionaalselt. See on realiseeritud tasuta töö summa; ja kogu see tasuta töö mass, just nagu tasulinegi surnud ja elav töö, väljendub kapitalistide poolt omastatavate kaupade ja raha kogumassis.

Tõeliselt raske küsimus on siin järgmine: kuidas toimub see kasumite võrdsustamine üldiseks kasuminormiks, sest see võrdsustumine on ilmselt tulemus ega või olla lähtepunktiks.

Kõigepealt on selge, et kaubaväärtuste hindamine, näiteks rahas, võib olla vaid nende vahetamise tulemus, ja et, eeldanud sellist hindamist, me peame järelikult käsitlema seda kui tulemust, mille annab kaubaväärtuse tegelik vahetamine kaubaväärtuse vastu. Kuidas võib aga see kaupade vahetus nende tegelike väärtuste järgi teoks saada?

Eeldame kõigepealt, et kõik mitmesuguste tootmissfääride kaubad müüakse vastavalt nende tegelikele väärtustele. Mis siis oleks? Eespool öeldu järgi valitseksid siis mitmesugustes tootmissfäärides väga erinevad kasuminormid. Kas kaupu müüakse vastavalt nende väärtustele (s. o. vahetatakse neid üksteise vastu proport-

sionaalselt neis sisalduva väärtusega, nende väärtusele vastavate hindade järgi) või müüakse neid selliste hindadega, et nende müügist saab ühesuurusi kasumeid nende tootmiseks avansseeritud vastavate kapitalide ühesuguste masside kohta, — need on prima facie [silmanähtavalt] kaks sootuks erinevat asja.

Asjaolu, et kapitalid, mis panevad liikuma erineva hulga elavat tööd, toodavad erineva hulga lisaväärtust, eeldab vähemalt teatavas ulatuses, et töö ekspluateerimise aste ehk lisaväärtuse norm on igal pool ühesugune ja et sealjuures ettetulevad erinevused tasandatakse tegelike või kujutletud (konventsionaalsete) kompensatsioonialuste varal. See eeldab konkurentsi tööliste vahel ja võrdsustamist seoses tööliste alatise voolamisega ühest tootmissfäärist teise. Sellist üldist lisaväärtuse normi — mis, nagu kõik majandusseadused, esineb tendentsi näol — me eeldasime teoreetilise lihtsustamise otstarbel; kuid tegelikult on ta kapitalistliku tootmisviisi faktiline eeldus, kuigi ta mõju suuremal või vähemal määral pidurdub praktiliste takistuste tõttu, mis loovad suuremaid või vähemaid kohalikke erinevusi, nagu näiteks põllutööliste paiksuse seadused Inglismaal (settlement laws). Teoorias eeldatakse küll, et kapitalistliku tootmisviisi seadused arenevad puhtal kujul. Tegelikkuses on ikka tegemist vaid teatud ligikaudsusega; kuid see ligikaudsus on seda lähedasem, mida arenenum on kapitalistlik tootmisviis ja mida vähemal määral varemate majanduslike formatsioonide jäänused seda tootmisviisi moonutavad ning komplitseerivad.

Kogu raskus tuleb sellest, et kaupu ei vahetata lihtsalt kui *kaupu,* vaid kui *kapitalide produkte,* kusjuures need kapitalid pretendeerivad oma suurusega proportsionaalsele või — kui nad on ühesuurused — võrdsele osasaamisele lisaväärtuse kogumassist. Antud kapitali poolt antud ajavahemikus toodetud kaupade koguhind peakski seda nõuet rahuldama. Ent nende kaupade koguhind on ju vaid üksikute selle kapitali produkti moodustavate kaupade hindade summa.

Punctum saliens [otsustav punkt] tuleb esile kõige kujukamalt, kui me käsitleme küsimust järgmisel viisil: oletame, et töölised ise valdavad vastavaid tootmisvahendeid ja vahetavad üksteisega oma kaupu. Need kaubad ei oleks siis kapitali produktid. Vastavalt mitmesuguste tööde tehnilisele iseloomule oleks mitmesugustes tööharudes rakendatavail töövahenditel ja töömaterjalidel erinev väärtus. Samuti oleks — rakendatavate tootmisvahendite erinevast väärtusest olenemata — antud töömassi jaoks vaja erinevat tootmisvahendite massi, sest üht teatud kaupa saab valmistada ühe tunniga, teist aga alles terve päeva jooksul jne. Oletame edasi, et need töölised töötavad keskmiselt ühekaua, kusjuures võetakse arvesse võrdsustavad mõjud, mis tulenevad erinevast töö inten-

siivsusest jne. Kaupades, mis kujutavad endast kahe töölise päevatöö produkti, oleksid siis mõlemad töölised esiteks asendanud oma kulude, s. o. oma töö protsessis äratarvitatud tootmisvahendite kulude ekvivalendi. Need kulud oleksid erinevad, vastavalt kummagi tööharu tehnilisele iseloomule. Teiseks oleksid mõlemad töölised loonud ühepalju uut väärtust, nimelt väärtuse, mis tootmisvahenditele tööpäeva jooksul on lisandatud. See uus väärtus sisaldaks nende palga pluss lisaväärtus, s. o. pluss nende hädavajalikke tarvidusi ületav lisatöö; sealjuures kuuluksid aga selle lisatöö tulemused töölistele enestele. Kapitalistlikku keelt rääkides saavad mõlemad töölised võrdse palga pluss võrdne kasum, seega saavad nad näiteks kümnetunnilise tööpäeva produktis väljendatud väärtuse. Kuid esiteks oleksid nende kaubad oma väärtuselt erinevad. Oletame näiteks, et kaup I sisaldab rohkem äratarvitatud tootmisvahendite väärtust kui kaup II; selleks et kõik võimalikud erinevused algusest peale arvesse võtta, oletame veel, et kaup I absorbeerib rohkem elavat tööd kui kaup II, et ta järelikult vajab enda valmistamiseks pikemat tööaega. Kaupadel I ja II on seega vägagi erinev väärtus. Niisama erinevad on ka kaubaväärtuste summad, mis kujutavad endast töölise I ja töölise II poolt antud aja jooksul tehtud töö produkti. I-se ja II-se kasuminormidki on teineteisest suuresti erinevad, kui nimetada siin kasuminormiks lisaväärtuse ja kulutatud tootmisvahendite koguväärtuse suhet. Elatusvahendid, mida töölised I ja II iga päev tootmise ajal tarvitavad ja mis esindavad palka, on siin selleks avansseeritud tootmisvahendite osaks, mida me muudel juhtumitel nimetame muutuvkapitaliks. Kuid lisaväärtused oleksid I-sel ja II-sel võrdse tööaja kohta võrdsed; täpsemalt öeldes, kuna I ja II saavad kumbki ühe tööpäeva produkti väärtuse, siis saavad nad mõlemad, pärast avansseeritud «püsivate» elementide väärtuse mahaarvamist, suuruselt võrdsed väärtused, milledest üht osa võib pidada tootmisel äratarvitatud elatusvahendite asenduseks, teist osa aga sellest ülejäävaks lisaväärtuseks. Kui I-se kulutused on olnud suuremad, siis on nende asendamiseks vaja, et see tema kauba väärtuse osa, mis asendab «püsivat» osa, oleks suurem, ja selle püsiva osa ainelisteks elementideks tagasimuundatav osa produkti koguväärtusest peab tal seepärast olema suurem, kuna seevastu II, kes selle eest vähem kätte saab, peab ka vastavalt vähem tagasi muundama püsiva osa ainelisteks elementideks. Selle eelduse puhul oleks kasuminormide erinevus järelikult tähtsusetu asjaolu, just nagu palgatöölisele on käesoleval ajal ükskõik, kui kõrges kasuminormis väljendub temast väljapressitud lisaväärtuse hulk, ja just nagu mitmesuguste natsioonide kasuminormide erinevused rahvusvahelises kaubanduses on nende kaubavahetuse seisukohalt tähtsusetu asjaolu.

Kaupade vahetamine nende väärtuse järgi või ligikaudse väärtuse järgi vastab järelikult palju madalamale astmele kui vahetamine tootmishindade järgi, mis vajab teatud tasemele jõudnud kapitalistlikku arenemist.

Väärtusseadus valitseb mitmesuguste kaupade hindade liikumist, ükskõik kuidas neid hindu üksteise suhtes esialgu kindlaks määratakse ja reguleeritakse. Kus lüheneb kaupade tootmiseks vajalik tööaeg, seal hinnad langevad; kus see aeg pikeneb, seal tõusevad muudel võrdsetel tingimustel ka hinnad.

Niisiis, olenemata sellest, et väärtusseadus valitseb hindu ja hindade liikumist, on täiesti õige vaadelda kaupade väärtusi mitte ainult teoreetiliselt, vaid ka ajalooliselt kui tootmishindade prius't [tootmishindadele eelnenud nähtust]. See käib selliste formatsioonide kohta, kus tootmisvahendid kuuluvad töölisele; nii vanas kui ka kaasaegses maailmas vastab see oma tööst elava, maad valdava talupoja ja ka käsitöölise olukorrale. See on ka kooskõlas meie poolt varem väljendatud vaatega[27], et produktide arenemine kaupadeks tuleneb vahetusest eri kogukondade vahel, mitte aga vahetusest ühe ja sellesama kogukonna liikmete vahel. See käib nii selle ürgaegse olukorra kui ka hilisemate formatsioonide kohta, mis põhinevad orjusel ja pärisorjusel, samuti käsitöö tsunftiorganisatsiooni kohta, nii kaua kui vastavaisse tootmisharudesse kinnistatud tootmisvahendeid saab vaid suurte raskustega üle viia ühest sfäärist teise, mistõttu erinevad tootmissfäärid suhtuvad üksteisesse teataval määral kui erinevad maad või erinevad kommunistlikud kogukonnad.

Et hinnad, milledega kaupu üksteise vastu vahetatakse, vastaksid ligikaudselt nende väärtustele, selleks pole muud vaja kui: 1) et mitmesuguste kaupade vahetamine lakkaks olemast puhtjuhuslik või ainult üksiknähtus; 2) et, kuivõrd me vaatleme otsest kaubavahetust, neid kaupu toodetaks mõlemalt poolt sellisel proportsionaalsel hulgal, mis ligikaudu vastaks vastastikusele vajadusele, kusjuures see hulk kujuneks vastastikuste turustuskogemuste alusel, olles niiviisi korduvate vahetusaktide tulemus; 3) et, kuivõrd jutt on müügist, ükski loomulik ega kunstlik monopol ei annaks tehinguosalistele võimalust müüa väärtusest kallimalt ega sunniks neid müüma väärtusest odavamalt. Juhusliku monopoli all me mõistame monopoli, mis kujuneb kas ostja või müüja kasuks nõudmise ja pakkumise juhusliku seisu tagajärjel.

Oletus, et mitmesuguste tootmissfääride kaupu müüakse nende väärtuste järgi, tähendab muidugi ainult seda, et nende väärtus on gravitatsioonipunktiks, mille ümber nende hinnad tiirlevad ja mille

[27] Siis, 1865. aastal, oli see ainult Marxi «vaade». Praegu, pärast ürgaegsete kogukondade ulatuslikku uurimist, Maurerist alates ja Morganiga lõpetades, on see tõsiasi, millele vaevalt keegi hakkab vastu vaidlema. — *F. E.*

tasemele nende hindade alatised üles-alla kõikumised tasakaalustuvad. Peale selle tuleb alati eraldada *turuväärtust* — millest me räägime hiljem — mitmesuguste tootjate poolt toodetavate üksikute kaupade individuaalsest väärtusest. Mõnel sellisel kaubal on individuaalne väärtus turuväärtusest madalam (s. t., et nende tootmiseks vajatakse vähem tööaega, kui turuväärtuses on väljendatud), mõnel teisel on individuaalne väärtus turuväärtusest kõrgem. Ühelt poolt tuleb turuväärtust vaadelda antud tootmissfääris toodetud kaupade keskmise väärtusena, teiselt poolt aga niisuguste kaupade individuaalse väärtusena, mida toodetakse antud sfääri keskmistes tingimustes ja mis moodustavad suure hulga selle sfääri produktidest. Ainult erakordsete kombinatsioonide puhul on turuväärtuse reguleerijaks kõige halvemates või kõige soodsamates tingimustes toodetud kaubad; turuväärtus on omakorda turuhindade kõikumiste tsentrum, kusjuures aga turuhinnad on ühelaadsetel kaupadel alati ühesugused. Kui kaupade pakkumine keskmise väärtuse järgi, s. o. vahepealse, kahe äärmise punkti vahel oleva massi väärtuse järgi rahuldab tavalist nõudmist, siis realiseerivad kaubad, millede individuaalne väärtus on turuväärtusest madalam, ekstra-lisaväärtust või lisakasumit, kuna seevastu kaubad, millede individuaalne väärtus on turuväärtusest kõrgem, jätavad realiseerimata osa neis sisalduvast lisaväärtusest.

Küsimus ei saa sugugi selgemaks sellest, kui me ütleme, et kõige halvemates tingimustes toodetud kaupade müük tõestab, et nad on nõudmise rahuldamiseks vajalikud. Kui hind oleks vaadeldaval juhtumil keskmisest turuväärtusest kõrgem, siis oleks nõudmine väiksem*. Teatud hindade puhul võib teatud kaubaliik turul vaid teatud ruumi täita; kui hinnad muutuvad, siis jääb see ruum ainult sel juhul samaks, kui hinnatõus langeb ühte kaubahulga vähenemisega või hinnalangus kaubahulga suurenemisega. Kui aga nõudmine on nii suur, et ta ei vähene isegi siis, kui hinna reguleerijaks on kõige halvemates tingimustes toodetud kaupade väärtus, siis määravadki viimased turuväärtuse. See on võimalik ainult siis, kui nõudmine ületab tavalise taseme või pakkumine on tavalisest väiksem. Ja lõpuks, kui toodetud kaupade mass on suurem sellest hulgast, mida on võimalik turustada keskmiste turuväärtuste järgi, siis määravad turuväärtuse kõige paremates tingimustes toodetud kaubad. Neid viimaseid saab näiteks müüa täpselt või ligikaudselt nende individuaalse väärtuse järgi, kusjuures võib juhtuda, et kõige halvemates tingimustes toodetud kaubad ei realiseeri oma tootmiskulusidki, kuna keskmiste tootmistingimuste kaubad saavad realiseerida ainult osa neis sisalduvast lisaväärtu-

* Originaalis on «suurem» [grösser]. Parandus on tehtud Marxi käsikirja alusel. *Toim.*

sest. See, mida siin on öeldud turuväärtusest, käib ka tootmishinna kohta, kui tootmishind astub turuväärtuse asemele. Tootmishinda reguleeritakse igas üksikus sfääris; täpselt niisamuti reguleeritakse seda erilistele asjaoludele vastavalt. Tootmishind ise aga on omakorda see keskpunkt, mille ümber igapäevased turuhinnad kõiguvad ja mille tasemele nad teatud perioodide jooksul tasakaalustuvad (vt. Ricardo, tootmishinna määramine kõige halvemates tingimustes töötavate ettevõtete poolt).

Ükskõik, kuidas hindu reguleeritaksegi, kujunevad järeldused järgmisteks:

1) Väärtusseadus valitseb hindade liikumist selliselt, et tootmiseks vajaliku tööaja lühenemise või pikenemise tõttu peavad tootmishinnad langema või tõusma. Just selles mõttes ütlebki Ricardo (kes muidugi tunneb, et tema tootmishinnad kalduvad kaupade väärtusest kõrvale), et «uurimus, millele ta tahab pöörata lugeja tähelepanu, ei puutu kaupade absoluutse väärtuse, vaid nende relatiivse väärtuse muutumise tulemustesse» [*D. Ricardo,* «On the Principles of Political Economy». Works ed. by MacCulloch, London 1852, lk. 15. Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935, lk. 12].

2) Keskmine kasum, mis tootmishinnad kindlaks määrab, peab alati olema ligikaudselt võrdne lisaväärtuse hulgaga, mis langeb antud kapitalile kui ühiskondliku kogukapitali vastavale osale. Oletame, et üldine kasuminorm ja järelikult keskmine kasum on väljendatud rahalises väärtuses, mis on kõrgem kui rahalises väärtuses väljendatud tegelik keskmine lisaväärtus. Kuivõrd asi puutub kapitalistidesse, siis pole tähtis, kas nad arvestavad üksteisele 10 või 15 protsenti kasumit. Esimene protsendimäär vastab niisama vähe kaupade tegelikule väärtusele kui teinegi protsendimäär, sest rahalist väljendust liialdatakse mõlemalt poolt. Mis aga puutub töölistesse (eeldatakse, et nad saavad normaalset palka, nii et keskmise kasumi tõus ei tähenda tegelikku palgast mahaarvamist, s. t. ei väljenda midagi niisugust, mis kapitalisti normaalsest lisaväärtusest on hoopis erinev), siis peab keskmise kasumi ülespuhumisest tuleneva kaubahindade tõusuga kaasas käima vastav tõus ka muutuvkapitali rahalises väljenduses. Tõepoolest, selline kasuminormi ja keskmise kasumi üldine nominaalne tõus — kõrgemale sellest tasemest, mille määrab tegeliku lisaväärtuse ja avansseeritud kogukapitali suhe — peab paratamatult esile kutsuma palgatõusu ja ka püsivkapitali moodustavate kaupade hinna tõusu. Langus avaldab vastupidist mõju. Et aga kaupade koguväärtus reguleerib kogu lisaväärtust, viimane aga reguleerib — kõikumisi valitseva üldise seadusena — keskmise kasumi kõrgust ning järelikult üldist kasuminormi, siis on ilmne, et väärtusseadus reguleerib tootmishindu.

Konkurents tuleb — kõigepealt ühes tootmissfääris — toime sellega, et ta loob kaupade erinevatest individuaalsetest väärtustest ühtlase turuväärtuse ja turuhinna. Kuid alles erinevates tootmissfäärides funktsioneerivate kapitalide konkurents loob tootmishinna, mis võrdsustab kasuminormid erinevate sfääride vahel. Viimase tulemuse saavutamiseks on vaja kõrgemat kapitalistliku tootmisviisi arenemise astet kui esimese tulemuse saavutamiseks.

Et sama tootmissfääri, sama liiki ja ligikaudu sama kvaliteediga kaupu saaks müüa nende väärtuste järgi, selleks on vaja kaht tingimust:

Esiteks peavad erinevad individuaalsed väärtused võrdseks saama, nad peavad moodustama *ühe* ühiskondliku väärtuse, eespool vaadeldud turuväärtuse; selleks aga on vaja konkurentsi ühe ja sellesama kaubaliigi tootjate vahel, samuti on vaja turu olemasolu, kus nad oma kaupu ühiselt pakuvad. Et identsetel kaupadel, mis aga kõik toodetakse isesuguse individuaalse värvinguga tingimustes, oleks turuväärtusele vastav turuhind, mis ei oleks turuväärtusest kõrgem ega madalam, selleks on vaja, et surve, mida erinevad müüjad üksteisele avaldavad, oleks küllalt suur sellise kaubahulga turulepaiskamiseks, mis vastaks ühiskondlikule tarvidusele, s. o. mille eest ühiskond jõuaks maksta turuväärtuse. Kui produktide mass ületab selle tarviduse, siis tuleb kaubad müüa nende turuväärtusest odavamalt; kui aga produktide mass ei ole küllalt suur või, mis on üks ja seesama, kui müüjate vahelise konkurentsi surve ei ole küllalt tugev, et sundida neid turule tooma vastavat kaubahulka, siis tuleb kaubad müüa nende turuväärtusest kallimalt. Kui turuväärtus muutuks, siis muutuksid ka tingimused, mille olemasolul saaks kogu kaubahulga müüa. Kui turuväärtus langeb, siis laieneb keskmine ühiskondlik vajadus (mille all mõistetakse siin alati ostujõulist vajadust) ning võib teatud piiride ulatuses absorbeerida suuremaid kaubahulki. Kui turuväärtus tõuseb, siis väheneb kauba ühiskondlik vajadus ja seda kaupa absorbeeritakse vähemal hulgal. Niisiis, kui pakkumine ja nõudmine määravad turuhinna või pigemini määravad turuhindade kõrvalekaldumised turuväärtusest, siis reguleerib teiselt poolt turuväärtus nõudmise ja pakkumise vahekorda või seda keskpunkti, mille ümber turuhinnad muutuva nõudmise ja pakkumise sunnil kõiguvad.

Küsimuse lähemal vaatlemisel näeme, et üksiku kauba väärtuse suhtes maksvad tingimused tulevad siin taas esile kui tingimused, mis määravad antud liiki kaupade kogusumma väärtuse. Kapitalistlik tootmine aga ongi algusest peale massiline tootmine; ka teiste, vähem arenenud tootmisviiside tingimustes näeme, et võrdlemisi väikestes kogustes toodetavad kaubad — vähemalt tähtsamad neist —, kuigi nad on paljude üksikute väiketootjate

ühine produkt, koondatakse turul suure hulgana suhteliselt väheste kaupmeeste kätte, kes kuhjavad neid kokku ja müüvad neid ühe terve tootmisharu või selle suurema või väiksema alajaotuse ühise produktina.

Märgime siin möödaminnes, et «ühiskondlik vajadus», s. o. see, mis reguleerib nõudmise printsiipi, sõltub olulisel määral mitmesuguste klasside omavahelistest suhetest ja nende klasside vastastikusest majanduslikust positsioonist, nimelt esiteks kogu lisaväärtuse ja palga vahekorrast, teiseks aga mitmesuguste osade vahekorrast, milledeks lisaväärtus jaguneb (kasum, protsent, maarent, maksud jne.); järelikult on sellestki uuesti näha, et nõudmise ja pakkumise vahekorrast ei ole absoluutselt võimalik mitte millegi kohta selgust saada, kuni pole selgitatud baasi, millel see vahekord rajaneb.

Mõlemad, nii kaup kui raha, kujutavad endast küll vahetusväärtuse ja tarbimisväärtuse ühtsust, kuid ostu- ja müügiaktis, nagu me juba nägime (I raamat, 1. ptk., 3) on vahetusväärtus ja tarbimisväärtus siiski asetatud vastaspoolustele, nii et kaup (müüja) esindab tarbimisväärtust, raha (ostja) aga esindab vahetusväärtust. Nagu me kindlaks tegime, seisab müügi esimene eeldus selles, et kaubal peab olema tarbimisväärtust, et ta järelikult peab rahuldama teatavat ühiskondlikku vajadust. Teine eeldus seisis selles, et kaubas sisalduv tööhulk peab esindama ühiskondlikult vajalikku tööd, et kauba individuaalne väärtus (ja, mis antud eeldusel on üks ja seesama, kauba müügihind) peab järelikult ühte langema tema ühiskondliku väärtusega.[28]

Rakendame seda turul olemasolevale kaupade massile, mis kujutab endast ühe terve tootmissfääri produkti.

Kogu asja on siis kõige hõlpsam kujutada, kui me käsitleme kaupade kogumassi — seega esialgu *ühe* tootmisharu kaupade kogumassi — kui *üht* kaupa ja paljude identsete kaupade hindade summat kui *üht* summaarset hinda. Kõik, mis me ütlesime üksiku kauba kohta, käib siis sõna-sõnalt teatud tootmisharu kaupade turuloleva massi kohta. Nõue, et kauba individuaalne väärtus vastaks tema ühiskondlikule väärtusele, saab nüüd sellise edasiarenduse või lähema määrangu, et kogu kaubahulk sisaldab tema tootmiseks ühiskondlikult vajalikku tööd ja et selle kaubahulga väärtus = tema turuväärtusega.

Oletame nüüd, et nende kaupade peamine mass toodetakse ligikaudu võrdsetes normaalsetes ühiskondlikes tingimustes, nii et see väärtus on ühtlasi seda massi moodustavate üksikute kaupade individuaalseks väärtuseks. Kui suhteliselt väike osa kaupu too-

[28] *K. Marx*, Zur Kritik der Politischen Oekonomie. Berlin 1859. [Vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 13.]

detakse halvemates tingimustes ja teine selline osa paremates tingimustes, nii et esimese osa individuaalne väärtus on suurem, teise osa individuaalne väärtus aga väiksem kui enamiku kaupade keskmine väärtus, kusjuures need mõlemad äärmused end vastastikku tasakaalustavad, nii et sinna kuuluvate kaupade keskmine väärtus võrdub keskmisesse massi kuuluvate kaupade väärtusega, siis määrab turuväärtuse keskmistes tingimustes toodetud kaupade väärtus.[29] Kogu kaubamassi väärtus võrdub kõigi üksikute kaupade väärtuste tegeliku kogusummaga — võttes niihästi need kaubad, mis toodeti keskmistes tingimustes, kui ka need, mis toodeti keskmistest paremates või halvemates tingimustes. Sel juhtumil on peamise keskmise massi väärtus see, mis määrab kaubamassi turuväärtuse ehk ühiskondliku väärtuse — neis kaupades sisalduva vajaliku tööaja.

Oletame ümberpöördult, et nende turule toodud kaupade koguhulk jääb samaks, kuid halvemates tingimustes toodetud kaupade väärtus ja paremates tingimustes toodetud kaupade väärtus ei tasakaalusta end vastastikku, kusjuures see koguhulga osa, mis toodeti halvemates tingimustes, on suhteliselt ülekaalukas suurus nii keskmise massi kui ka teise äärmusega võrreldes. Siis on halvemates tingimustes toodetud kaubamass see, mis reguleerib turuväärtust ehk ühiskondlikku väärtust.

Oletame lõpuks, et kaupu, mis toodeti keskmistest paremates tingimustes, on olemas palju suuremal hulgal kui halvemates tingimustes toodetud kaupu ja et nad moodustavad ülekaaluka suuruse isegi keskmistes tingimustes toodetud kaupadega võrreldes; turuväärtust reguleerib siis kõige paremates tingimustes toodetud osa. Me jätame siin kõrvale turu küllastuse, mille puhul kõige paremates tingimustes toodetud osa on alati see, mis turuhindu reguleerib; meil pole siin tegemist turuhinnaga, kuivõrd see erineb turuväärtusest, vaid turuväärtuse enda mitmesuguste määratlustega.[30]

---

[29] *K. Marx,* Zur Kritik etc. [*К. Маркс:* «К критике и т. д.». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 13.]

[30] Maarendi küsimuses Storchi ja Ricardo vahel tekkinud vaidlus (mis oli küll vaidluseks ainult sisu poolest: tegelikult nad ei arvestanudki teineteist) selle üle, kas turuväärtust (neil pigemini turuhinda resp. tootmishinda) reguleerivad kõige halvemates tingimustes (Ricardo) või kõige paremates tingimustes (Storch) toodetud kaubad, laheneb järelikult sellisel viisil, et mõlemal on õigus ja mõlemad eksivad ning et mõlemad on täiesti unustanud vahepealse juhtumi. Võrdle, mis ütleb Corbet nende juhtumite kohta, kus hindu reguleerivad kõige paremates tingimustes toodetud kaubad. — «Ei tule arvata, nagu kinnitaks ta (Ricardo), et kahe erineva kauba kaks omaette partiid, näiteks üks kübar ja üks paar kingi, vahetatakse teineteise vastu, kui nende mõlema omaette partii tootmiseks oli vaja ühesugust tööhulka. «Kauba» all tuleb meil siin mõelda kindlat «kaubaliiki» (the «description of commodity»), mitte aga antud individuaalset kübarat, antud individuaalset kingapaari jne. Selles mõttes tuleb vaadata kogu tööle, mis toodab kõik Inglismaal

Kui võtta asja päris rangelt, siis on kogu kaupade massi turuväärtus, mis reguleeritakse keskmiste väärtuste kaudu, I juhtumil tõepoolest võrdne nende kaupade individuaalsete väärtuste summaga (tegelikult juhtub seda muidugi ainult ligikaudselt ning hulgaliste modifikatsioonidega); sealjuures aga mõlemal äärmisel poolusel toodetud kaupadel on see väärtus neile pealesunnitud keskmiseks väärtuseks. Isikud, kes toodavad oma kaupu kõige halvema äärmuse tingimustes, peavad müüma neid individuaalsest väärtusest odavamalt; need aga, kes toodavad kõige parema äärmuse tingimustes, müüvad oma kaupu individuaalsest väärtusest kallimalt.

II juhtumil ei tasakaalusta end mõlemal äärmisel poolusel toodetud individuaalsed väärtuse massid; otsustava tähtsuse omandavad halvemates tingimustes toodetud kaubad. Täpsemalt rääkides määratakse nüüd iga üksiku kauba, s. o. kogu kaupade massi vastava osa keskmine hind või turuväärtus selliselt, et liidetakse mitmesugustes tingimustes toodetud kaupade väärtused ja võetakse sellest kaupade massi koguväärtusest vastav osa, mis tuleb iga üksiku kauba kohta. Sellisel viisil saadud turuväärtus oleks kõrgem mitte ainult kõige soodsamates tingimustes toodetud kaupade individuaalsest väärtusest, vaid ka keskmisesse kihti kuuluvate kaupade individuaalsest väärtusest; kuid ta oleks ikkagi madalam kui kõige halvemates tingimustes toodetud kaupade individuaalne väärtus. Kui palju ta viimasele läheneb ja kas ta lõpuks viimasega ühte langeb, see oleneb täiesti sellest, kui suur on antud tootmissfääris kõige halvemates tingimustes toodetud kaupade osa. Kui nõudmine on sealjuures vähegi ülekaalus, siis reguleerib turuhinda kõige halvemates tingimustes toodetud kaupade individuaalne väärtus.

Lõpuks oletame, nagu III juhtumil, et kõige soodsamates tingimustes toodetud kaupade hulk on ülekaalus mitte üksnes teise äärmusega, vaid ka keskmiste tingimustega võrreldes; turuväärtus langeb siis keskmisest väärtusest madalamale. Keskmine väärtus, mis arvutatakse välja mõlema pooluse tingimustes ja keskmistes tingimustes toodetud kaupade väärtuste liitmise teel, on siin keskmise rühma väärtusest madalam, lähenedes sellele või kaugenedes sellest vastavalt kõige soodsama äärmuse suhtelisele ulatusele. Kui nõudmine on pakkumisega võrreldes nõrk, siis vallutavad soodsates tingimustes toodetud kaubad, ükskõik kui palju neid on, domineeriva koha, kusjuures nende hind langeb nende individuaalse väärtuse tasemele. Turuväärtus ei või kunagi ühte

valmistatavad kübarad, kui kõigi nende kübarate vahel jaotuvale tööle. Mulle näib, et see jäeti algusest peale kahe silma vahele ja et seda ei väljendata selle doktriini tavalistes käsitlustes» («Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy etc.». London 1821, lk. 53, 54).

langeda parimais tingimustes toodetud kaupade individuaalse väärtusega, välja arvatud siis, kui pakkumine on nõudmisest väga palju suurem.

See turuväärtuse kujunemine, mida me kujutasime siin *abstraktselt,* toimub tegelikul turul ostjatevahelise konkurentsi kaudu, kui ainult nõudmine on parajasti nii suur, et neelata antud kaupade massi selliselt kujunenud väärtusega. Ja siin me jõuame teise punkti juurde.

Teiseks. Asjaolu, et kaubal on tarbimisväärtust, tähendab vaid seda, et ta rahuldab mingit ühiskondlikku vajadust. Niikaua kui meil oli tegemist ainult üksikute kaupadega, võisime piirduda oletusega, et lihtsalt vajatakse üht kindlat kaupa, mille hulk sisaldub juba tema hinnas; me ei hakanud lähemalt uurima selle rahuldamisele kuuluva vajaduse suurust. Kui meil aga on tegemist ühelt poolt terve tootmisharu produktiga ja teiselt poolt selle produkti ühiskondliku vajadusega, siis saab oluliseks momendiks asja kvantitatiivne külg. Nüüd on vaja juba uurida selle ühiskondliku vajaduse ulatust, s. o. hulka.

Eespool toodud turuväärtuse määratlustes eeldati, et toodetud kaupade mass on antud, et ta ei muutu, et aga muutusi esineb ainult tema erinevais tingimustes toodetud koostisosade vahekorras, mistõttu ühe ja sellesama kaupade massi turuväärtust reguleeritaksegi erinevalt. Oletame, et see mass kujutab endast tavalist pakkumise hulka, kusjuures me jätame kõrvale võimaluse, et osa toodetud kaupu võib turult ajutiselt eemale jääda. Kui nõudmine selle massi järele jääb samuti tavalistesse piiridesse, siis müüakse kaup tema turuväärtuse järgi, ükskõik milline neist kolmest eespool uuritud juhtumist seda turuväärtust reguleerib. Kaubamass mitte ainult rahuldab teatud vajadust, vaid rahuldab seda ühiskondlikus ulatuses. Kui aga turul olevate kaupade hulk on väiksem või suurem kui nende nõudmine, siis kaldub turuhind turuväärtusest kõrvale. Esimene kõrvalekaldumine seisabki selles, et kui hulk on liiga väike, siis reguleerivad turuväärtust alati kõige halvemates tingimustes toodetud kaubad, kui aga hulk on liiga suur, siis kõige paremates tingimustes toodetud kaubad; et turuväärtuse määrab järelikult üks kahest äärmusest, kuigi erinevais tingimustes toodetud masside palja vahekorra alusel oleks tulemus pidanud kujunema teistsuguseks. Kui erinevus nõudmise ja pakutava produktide hulga vahel on suurem, siis kaldub ka turuhind veel rohkem kõrvale turuväärtusest — kas üles- või allapoole. Toodetud kaupade hulk võib aga kahesugusel põhjusel erineda sellest kaupade hulgast, mille olemasolul kaubad müüakse nende turuväärtuse järgi. Esimene põhjus seisab selles, et see hulk ise muutub, et ta muutub liiga väikeseks või liiga suureks, nii et taastootmine toimub teises mastaabis kui see, mis antud turuväärtust

reguleeris. Sel juhul muutub pakkumine, kuigi nõudmine jääb samaks; järelikult on siin tegemist relatiivse ületootmise või vähemtootmisega. Teine põhjus on see, kui taastootmine, s. o. pakkumine, jääb endiseks, kuna nõudmine väheneb või suureneb, mis omakorda võib juhtuda mitmel põhjusel. Kuigi pakkumise absoluutne suurus on siin samaks jäänud, on ta relatiivne suurus, s. o. ta suurus vajadusega võrreldes, muutunud. Mõju on sama mis esimeselgi juhtumil, ainult vastupidises suunas. Lõpuks, kui muutused toimuvad mõlemalt poolt, kuid vastupidistes suundades, või ühes ja sellessamas suunas, kuid erineval määral, — ühesõnaga, kui toimuvad mõlemapoolsed muutused, mis aga samal ajal muudavad poolte endist vahekorda, siis peab lõpptulemuseks paratamatult kujunema üks kahest eespool vaadeldud juhtumist.

Tegelik raskus nõudmise ja pakkumise mõistete üldisel määramisel seisab selles, et vastavad määratlused näivad muutuvat tautoloogiaks. Vaadelgem esmalt pakkumist, s. o. produkti, mis on turul juba olemas või mida on võimalik turule toimetada. Et mitte tegelda siin täiesti tarbetute detailidega, võtame iga üksiku tööstusharu aastase taastootmismassi ja jätame hoopis kõrvale asjaolu, et mitmesuguseid kaupu saab suuremal või väiksemal hulgal turult eemale jätta, pannes neid lattu näiteks järgmise aasta tarbimise jaoks. See aastane taastootmine väljendub kõigepealt kindlas hulgas — mõõdus või arvus —, vastavalt sellele, kas antud kaupade mass jaguneb üksikuteks eksemplarideks või annab end mõõta pideva suurusena; meil on siin tegemist mitte ainult tarbimisväärtustega, mis rahuldavad inimeste vajadusi, vaid ka tarbimisväärtustega, mida turul teatud hulgal leidub. Teiseks on sel kaupade hulgal kindel turuväärtus, mida saab väljendada üksiku kauba või ühikuks oleva kaubamõõdu turuväärtusena. Turul leiduvate kaupade hulga ja nende turuväärtuse vahel ei tarvitse seepärast olla mingit paratamatut sõltuvust; ühtedel kaupadel on näiteks spetsiifiliselt kõrge, teistel spetsiifiliselt madal väärtus, nii et antud väärtussumma võib väljenduda ühtede kaupade väga suures ja teiste kaupade väga väikeses hulgas. Turul leiduvate kaupade hulga ja nende turuväärtuse vahel on olemas ainult järgmine sõltuvus: antud töötootlikkuse taseme puhul nõuab kindla hulga kaupade valmistamine igas üksikus tootmissfääris kindlat hulka ühiskondlikku tööaega, kuigi see vahekord on mitmesugustes tootmissfäärides üsna erinev ja kuigi tal pole mingit sisemist seost antud kauba kasulikkusega ega ta tarbimisväärtuse spetsiifilise iseloomuga. Kui antud kaubaliigi hulk *a* maksab *b* tööaega, siis — muudel võrdsetel tingimustel — läheb hulk *na* maksma *nb* tööaega. Edasi: kui ühiskond tahab rahuldada oma vajadusi ja toota sel otstarbel teatud liiki kaupu, siis peab ta nende kaupade eest maksma. Tõepoolest: et kaubatootmisel eeldatakse tööjaotust, siis

ostab ühiskond need kaubad, kulutades nende tootmiseks ühe osa tema käsutuses olevast tööajast; ta ostab nad järelikult teatud hulga tööaja eest, mida ta — see antud ühiskond — võib käsutada. See osa ühiskonnast, kel tööjaotuse tõttu tuleb kulutada oma tööd antud kauba tootmiseks, peab saama ekvivalendi ühiskondliku töö näol, mis on kehastatud tema vajadusi rahuldavais kaupades. Kui aga võtta ühelt poolt antud ühiskondlikule produktile kulutatud ühiskondliku töö koguhulk, s. o. ühiskonna poolt selle produkti tootmiseks kasutatav osa kogu tööjõust, järelikult selle produkti tootmise suhteline suurus kogu tootmisega võrreldes, ja teiselt poolt ulatus, milles ühiskond püüab katta antud produkti poolt rahuldatavat vajadust, siis ei ole nende mõlema vahel mingit paratamatut seost, vaid ainult juhuslik seos. Kuigi iga üksik kaup või iga kaubaliigi antud kogus sisaldavad ainult nende tootmiseks vajalikku ühiskondlikku tööd, mistõttu antud kaubaliigi koguhulga turuväärtus väljendab sellest küljest vaadatuna ainult vajalikku tööd, on sellegipärast — kui antud kaupa toodeti seekordset ühiskondlikku vajadust ületaval hulgal — osa ühiskondlikku tööaega asjatult kulutatud ja kogu kaupade mass esindab siis turul palju väiksemat ühiskondliku töö hulka kui see, mis temas tegelikult sisaldub. (Ainult seal, kus tootmine on ühiskonna tegeliku, ettemäärava kontrolli all, loob ühiskond seose ühelt poolt antud esemete tootmiseks kulutatud ühiskondliku tööaja hulga ja teiselt poolt nende esemete kaudu rahuldatava ühiskondliku vajaduse ulatuse vahel.) Seepärast tuleb need kaubad müüa nende turuväärtusest odavamalt, kusjuures osa neist võib-olla ei leiagi ostjaid. — Lugu on otse ümberpöördud, kui teatud kaubaliigi tootmiseks kulutatud ühiskondliku töö hulk on selle produkti kaudu rahuldatava ühiskondliku vajaduse ulatusega võrreldes liiga väike. — Kui aga teatud kauba tootmiseks kulutatud ühiskondliku töö hulk vastab rahuldatava ühiskondliku vajaduse ulatusele, nii et toodetud produktimass vastab muutumatu nõudmise tingimustes taastootmise tavalisele mastaabile, siis müüakse kaup ta turuväärtuse järgi. Kaupade vahetus või müük nende väärtuse järgi on ratsionaalne printsiip, nende tasakaalu loodusseadus [das natürliche Gesetz]; sellest seadusest lähtudes tulebki kõrvalekaldumisi seletada, mitte aga ümberpöördult, s. o. mitte neist kõrvalekaldumistest tuletada seadust ennast.

Vaadelgem nüüd asja teist külge, nõudmist.

Kaupu ostetakse kas tootmisvahenditena või elatusvahenditena; nad lähevad kas tootlikku või individuaalsesse tarbimisse, kusjuures asi ei muutu põrmugi sellest, et mõnda kaubaliiki saab kasutada mõlemaks otstarbeks. Nõudmine kaupade järele tuleb seega tootjate poolt (antud juhul kapitalistide poolt, sest me eeldame, et tootmisvahendid on muudetud kapitaliks) ja tarbijate

poolt. Näib, et nii üks kui teine eeldavad kõigepealt teatud hulka ühiskondlikke vajadusi nõudmise poolel, millele vastavad teisel poolel kindlad ühiskondliku toodangu hulgad mitmesugustes tootmisharudes. Et puuvillatööstus saaks oma aastast taastootmist antud mastaabis uuesti teostada, selleks on vaja tavalist puuvilla hulka; kui aga arvesse võtta taastootmise iga-aastane laiendamine kapitali akumulatsiooni tagajärjel, siis on muudel võrdsetel tingimustel vaja veel täiendavat puuvilla hulka. Sama võib öelda ka elatusvahendite kohta. Oma tavalise keskmise elutaseme säilitamiseks peab töölisklass uuesti saama vajalikke elatusvahendeid vähemalt endisel hulgal, kuigi nad võib-olla on mõnevõrra erinevalt jaotatud mitmesuguste kaubaliikide vahel; kui aga arvesse võtta rahvastiku iga-aastast juurdekasvu, siis läheb veel vaja täiendavat elatusvahendite hulka; mõningate muudatustega käib see ka teiste klasside kohta.

Niisiis näib, nagu esineks nõudmise poolel teatud suurusega kindel ühiskondlik vajadus, mille rahuldamiseks on tarvis turule tuua kindel hulk kaupa. Kuid selle vajaduse hulgamäär on väga elastne ning muutlik. Ta ainult tundub fikseerituna. Kui elatusvahendid oleksid odavamad või rahapalk oleks kõrgem, siis ostaksid töölised rohkem elatusvahendeid ja «ühiskondlik vajadus» antud kaubaliikide järele kasvaks; me jätame siin hoopis kõrvale pauperid jne., kelle «nõudmine» on madalam nende füüsilise vajaduse kõige kitsamaistki piiridest. Kui teiselt poolt langeks näiteks puuvilla hind, siis kasvaks kapitalistide nõudmine puuvilla järele, suureneks puuvillatööstusse mahutatava täiendava kapitali hulk jne. Ja üldse ei tohi sealjuures unustada, et nõudmine tootliku tarbimise otstarbel on meie eelduse kohaselt kapitalisti nõudmine, kelle tõeliseks eesmärgiks on lisaväärtuse tootmine, ja et ainult lisaväärtuse pärast ta toodabki teatud liiki kaupu. Teiselt poolt ei takista see sugugi seda, et kapitalist, kes tuleb turule näiteks puuvilla ostjana, esindab vajadust puuvilla järele; puuvilla müüjale on ju samuti ükskõik, kas ostja muudab selle puuvilla särgiriideks või püroksüliiniks või kavatseb ta sellega iseenda ja kogu maailma kõrvad kinni toppida. Igatahes avaldab see suurt mõju sellele kaubaliigile, mille ostjaks ta on. Tema vajadus puuvilla järele modifitseerub oluliselt selle tõttu, et see varjab tegelikult vaid tema vajadust kasumit saada. Piirid, milledes *turul* esinev kaupade vajadus — nõudmine — erineb kvantitatiivselt *tegelikust ühiskondlikust* vajadusest, on mitmesugustel kaupadel muidugi üsna erinevad; ma mõtlen vahet tegelikult nõutava kaubahulga ja selle hulga vahel, mida nõutaks siis, kui kaupade rahahinnad või ostjate rahaolud resp. nende elutingimused oleksid teised.

Ei ole midagi kergemat, kui taibata nõudmise ja pakkumise ebakorrapärasust ja sellest tulenevaid turuhindade kõrvalekaldumisi

turuväärtustest. Tegelik raskus seisab selles, et defineerida, mida tuleb mõista nõudmise ja pakkumise vastastikuse katmise all.

Nõudmine ja pakkumine katavad end vastastikku, kui nad on sellises vahekorras, et teatud tootmisharu kaupade massi saab müüa ta turuväärtusega, ei kallimalt ega odavamalt. See on esimene asi, mis me selle kohta kuuleme.

Teiseks kuuleme, et kui kaubad müüakse nende turuväärtusega, siis nõudmine ja pakkumine katavad end.

Kui nõudmine ja pakkumine end katavad, siis ei mõju nad enam, mistõttu kaubad müüaksegi nende turuväärtusega. Kui kaks ühesuurust jõudu mõjuvad vastassuundades, siis tühistavad nad teineteist ega avalda väljapoole mingit mõju; sellisel tingimusel toimuvaid nähtusi tuleb seletada kuidagi teisiti kui nende kahe jõu mõjuga. Kui nõudmine ja pakkumine end vastastikku tühistavad, siis ei selgita nad meile enam midagi, nad ei mõjuta enam turuväärtust ja jätavad meid täielikku teadmatusse selle suhtes, miks turuväärtus väljendub just selles rahasummas ja mitte mõnes teises. Kapitalistliku tootmise tegelikke sisemisi seadusi ei saa ilmselt seletada nõudmise ja pakkumise vastastikuse mõjuga (täiesti kõrvale jättes nende mõlema ühiskondliku liikumapaneva jõu sügavama analüüsi, mis siia ei kuulu), sest me näeme, et need seadused pääsevad alles siis puhtal kujul maksvusele, kui nõudmine ja pakkumine enam ei mõju, s. o. end vastastikku katavad. Nõudmine ja pakkumine ei kata end tegelikult kunagi ja kui nad end katavadki, siis ainult juhuslikult, mistõttu see juhtum tuleb teaduse seisukohalt nulliga võrdsustada, olematuks tunnistada. Poliitilises ökonoomias aga eeldatakse, et nad end katavad. Mispärast? Seda tehakse selleks, et vaadelda nähtusi nende seaduspärasel, nende mõistele vastaval kujul, s. o. vaadelda neid sõltumatult sellest välisest näivusest, mida põhjustavad nõudmise ja pakkumise kõikumised; teiselt poolt aga selleks, et leida ja teataval määral fikseerida nende liikumise tegelik tendents. Et võrdsusest kõrvalekaldumised on vastandliku iseloomuga ja et nad üksteisele pidevalt järgnevad, siis tasakaalustavad nad end oma vastassuunalisuse tõttu, oma vastuolulisuse tõttu. Niisiis, kui nõudmine ja pakkumine end ühelgi konkreetsel juhtumil ei kata, siis järgnevad nende võrdsusest kõrvalekaldumised üksteisele selliselt — sest kõrvalekaldumine ühes suunas kutsub ju oma tulemusena esile kõrvalekaldumise vastupidises suunas —, et enam-vähem kestva perioodi kogu liikumist vaadeldes pakkumine ja nõudmine end alati katavad; kuid see tulemus kujuneb ainult juba toimunud liikumise keskmisena, nõudmise ja pakkumise vastuolu pideva liikumisena. Niiviisi tasandatakse turuväärtustest kõrvalekalduvad turuhinnad ja nad annavad turuväärtusega ühtelangeva keskmise, kusjuures kõrvalekaldumised sellest viimasest tühistavad end vastastikku kui plussid

ja miinused. Sellel keskmisel ei ole sugugi üksnes teoreetiline tähtsus; tal on kapitali seisukohalt ka praktiline tähtsus, sest kapitali mahutamisel võetakse arvesse enam-vähem kindla ajavahemiku jooksul esinevad kõikumised ja tasandused.

Nõudmise ja pakkumise vahekord selgitab meile seega ühelt poolt ainult turuhindade kõrvalekaldumisi turuväärtustest, teiselt poolt aga ka tendentsi nende kõrvalekaldumiste tühistamiseks, s. o. selle mõju tühistamiseks, mida nõudmise ja pakkumise vahekord avaldab. (Erandkaubad, milledel on küll hind, kuid pole väärtust, ei kuulu siinkohal vaatlemisele.) See mõju, mida nõudmine ja pakkumine võrdsusest kõrvalekaldumiste tõttu avaldavad, võib õige mitmes vormis tühistamisele tulla. Kui näiteks väheneb nõudmine, mistõttu langeb ka turuhind, siis võib selle tulemuseks olla kapitali eemaldamine antud tootmisharust ja järelikult pakkumise vähenemine. Selle tulemuseks võib aga olla ka see, et vajalikku tööaega lühendavate leiutuste tõttu alaneb turuväärtus ise ja võrdsustub niiviisi turuhinnaga. Ümberpöördult: kui nõudmine kasvab ja turuhind ületab seetõttu turuväärtuse, siis võib see põhjustada liiga rohket kapitali juurdevoolu antud tootmisharusse ning tootmise laiendamist niisuguses ulatuses, et turuhind turuväärtusest madalamalegi langeb; teiselt poolt võib see ka põhjustada sellist hinnatõusu, et väheneb nõudmine ise. Üksikutes tootmisharudes võib selle tulemuseks olla ka see, et turuväärtus ise lühemaks või pikemaks ajaks tõuseb, sest üks osa nõutavat produkti tuleb selle aja jooksul toota halvemates tingimustes.

Kui nõudmine ja pakkumine määravad turuhinna, siis määrab teiselt poolt turuhind — ja edasisel analüüsimisel turuväärtus — nõudmise ja pakkumise. Nõudmise suhtes on see silmanähtav, sest nõudmine muutub hindadele vastupidises suunas: ta tõuseb, kui hinnad langevad, ja ümberpöördult. Sama käib aga ka pakkumise kohta. Sest turul pakutava kauba valmistamiseks vajalike tootmisvahendite hinnad määravad nende tootmisvahendite nõudmise, ühtlasi aga selliste kaupade pakkumise, millede pakkumine eeldab nende tootmisvahendite nõudmist. Puuvillahindadel on puuvillase riide pakkumise suhtes määrav tähtsus.

See segadus — hindade määramine nõudmise ja pakkumise kaudu, sellega kõrvuti aga nõudmise ja pakkumise määramine hindade kaudu — komplitseerub veel sellega, et nõudmine määrab pakkumise, ja ümberpöördult, pakkumine määrab nõudmise, tootmine määrab turu ja turg määrab tootmise.[31]

[31] Suur on järgmiste «teravmeelsete» arutluste nürimeelsus: «Kui antud produkti tootmiseks vajalik palkade, kapitali ja maa hulk endisega võrreldes muutub, siis muutub ka see, mida Adam Smith nimetab produkti loomulikuks hinnaks; see hind, mis esialgselt oli ta loomulikuks hinnaks, saab nüüd, seda muutust arvestades, ta turuhinnaks; sest kuigi pakkumine ja nõutav

Isegi lihtlabane majandusteadlane (vt. märkus) saab aru, et nõudmise ja pakkumise vahekord võib kaupade turuväärtuse muutumise mõjul muutuda, kuigi pakkumine või nõudmine väliste asjaolude tõttu ei muutu. Isegi tema peab möönma, et turuväärtuse realiseerimiseks peavad nõudmine ja pakkumine saavutama tasakaalu, ükskõik milline olekski turuväärtus. See tähendab, et mitte nõudmise ja pakkumise vahekord ei selgita turuväärtust, vaid ümberpöördult: turuväärtus selgitab nõudmise ja pakkumise kõikumisi. Märkuses tsiteeritud koha järel jätkab «Observations» autor: «Kui me aga mõistame «nõudmise» ja «loomuliku hinna» all seda, mida me selle all Adam Smithile viidates äsja mõistsime, siis peab see vahekord» (nõudmise ja pakkumise vahekord) «alati olema võrdsuse vahekord; sest loomulikku hinda makstakse tegelikult ainult siis, kui pakkumine võrdub tegeliku nõudmisega, s. o. sellise nõudmisega, mis ei taha maksta loomulikust hinnast rohkem ega vähem; ühel ja selsamal kaubal võib seega kahel eri momendil olla kaks vägagi erinevat loomulikku hinda, kuid nõudmise ja pakkumise vahekord võib ometigi mõlemal korral samaks jääda, nimelt jääda võrdsuse vahekorraks» [lk. 61]. Siin mööndakse järelikult, et kui ühe ja sellesama kauba «natural price» [«loomulik hind»] on kahel eri momendil erinev, siis võivad ja peavadki nõudmine ja pakkumine mõlemal korral võrdsed olema, et antud kaupa oleks võimalik müüa ta natural price'iga. Et nõudmise ja pakkumise vahekord kummalgi korral sugugi ei muutu, küll aga muutub natural price'i

hulk on vahest muutumatuks jäänud» (mõlemad muutuvad siin just sellepärast, et väärtuse muutumise tõttu muutub turuväärtus või — millest A. Smithil õieti jutt ongi — tootmishind), «ei vasta see pakkumine enam täpselt nende isikute nõudmisele (is not now exactly enough for those persons), kes suudavad ja tahavad tasuda seda summat, mis tootmine on läinud maksma; pakkumine on nüüd sellest summast kas suurem või väiksem, nii et uute tootmiskulude mõjul kujunenud tegelikku nõudmist arvesse võttes on pakkumise ja nõudmise vahekord nüüd endisest erinev. Kui ei teki takistusi, siis muutub pakkumise suurus ja kaubal kujuneb lõppude lõpuks uus loomulik hind. Et kauba loomulik hind kujuneb kauba pakkumises ettetulevate muutuste kaudu, siis võiks vahest öelda, et loomulik hind tuleneb niisama suurel määral ühest teatud proportsioonist nõudmise ja pakkumise vahel, kui turuhind tuleneb mõnest teisest proportsioonist; loomulik hind sõltub järelikult nõudmise ja pakkumise vahekorrast täpselt niisamuti kui turuhind.» («Nõudmise ja pakkumise suur printsiip pääseb maksvusele, et kindlaks määrata see, mida A. Smith nimetab loomulikuks hinnaks, samuti see, mida ta nimetab turuhinnaks.» — Malthus.) («Observations on Certain Verbal Disputes etc.». London 1821, lk. 60, 61.) See tarkpea ei taipa, et «cost of production» [«tootmiskulude»] ja järelikult väärtuse muutumine ongi käesoleval juhul see, mis nõudmist ja järelikult ka nõudmise ja pakkumise vahekorda muudab, ja et see nõudmise muutumine võib põhjustada pakkumise muutumist; see aga ei tõestaks hoopiski seda, mis meie mõtleja tõestada püüab, vaid just vastupidist, nimelt seda, et nõudmise ja pakkumise vahekord mitte kuidagi ei reguleeri tootmiskulusid, vaid ümberpöördult, tootmiskulud ise reguleerivad seda vahekorda.

enda suurus, siis on ilmne, et viimane kujuneb nõudmisest ja pakkumisest sõltumatult, et nõudmine ja pakkumine ei saa teda järeliikult kuidagi määrata.

Et kaupa saaks müüa ta turuväärtusega, s. o. vastavalt temas sisalduvale ühiskondlikult vajalikule tööle, selleks peab ühiskondliku töö koguhulk, mis kulutati antud kaubaliigi kogumassi tootmiseks, vastama selle kaubaliigi ühiskondliku vajaduse, s. o. ta ostujõulise ühiskondliku vajaduse suurusele. Konkurents, turuhindade kõikumised, mis vastavad kõikumistele nõudmise ja pakkumise vahekorras, püüavad alati taandada sellele mõõdule töö koguhulka, mis kulutatakse igale kaubaliigile.

Kaupade nõudmise ja pakkumise vahekorras kajastub esiteks tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse, kauba ja raha, ostja ja müüja vahekord; teiseks kajastub selles tootja ja tarbija vahekord, kuigi kolmandad isikud, kaupmehed, võivad neid mõlemaid esindada. Selle vahekorra väljaarendamiseks on küllalt, kui vastandatakse teineteisele üks ostja ja üks müüja. Kolmest isikust jätkub kauba täielikuks metamorfoosiks, s. o. tervikuna võetud ostu ja müügi protsessiks. *A* muundab oma kauba rahaks, nimelt *B* rahaks, kellele ta kauba müüb; siis muundab ta oma raha jälle kaubaks, mis ta ostab *C* käest; kogu protsess toimub nende kolme isiku vahel. Edasi: raha käsitlemisel me oletasime, et kaubad müüakse vastavalt nende väärtusele, sest polnud mingit põhjust vaadelda väärtusest kõrvalekalduvaid hindu — jutt oli ju ainult neist vormimuutustest, mida kaup läbi teeb, kui ta saab rahaks ja kui ta muundub rahast uuesti kaubaks. Kui kaup üldse müüakse ja kui selle eest saadud rahaga ostetakse uut kaupa, siis ongi see kogu metamorfoos. Sellele metamorfoosile kui niisugusele pole üldse oluline, kas kauba hind on kauba väärtusest madalam või kõrgem. Kauba väärtus säilitab küll oma tähtsuse kui põhialus, sest ainult sellest põhialusest lähtudes saabki arendada raha mõistet, hind aga on oma üldise mõiste poolest kõigepealt vaid rahavormis olev väärtus. Raha kui ringlemisvahendi vaatlemisel eeldatakse muidugi, et kauba metamorfoose on rohkem kui *üks*. Vaadeldakse hoopis nende metamorfooside ühiskondlikku põimumist. Ainult niiviisi me jõuamegi raharingluse juurde ja raha kui ringlemisvahendi funktsiooni arenemise juurde. Kui aga see seos ongi tähtis raha ülemineku ringlemisvahendi funktsioonile ja sellest tulenevaks raha iseloomu muutumiseks, siis pole see üldse tähtis nende tehingute seisukohalt, mida üksikud ostjad ja müüjad omavahel sõlmivad.

Pakkumist ja nõudmist vaadeldes näeme seevastu, et pakkumine võrdub antud kaubaliigi müüjate või tootjate summaga, kuna nõudmine võrdub sama kaubaliigi ostjate või tarbijate (kas individuaalsete või tootlike tarbijate) summaga. Sealjuures mõjuvad need summad teineteisele kui tervikud, kui agregaatjõud. Üksik-

isik toimib siin ainult kui ühiskondliku jõu osa, kui kogu massi aatom, — just sellisel kujul toobki konkurents esile tootmise ja tarbimise *ühiskondliku* iseloomu.

See konkureeriv pool, mis antud momendil osutub nõrgemaks, on ühtlasi selleks pooleks, kus iga üksikisik tegutseb oma konkurentide massist sõltumatult, pahatihti aga otse nende vastu, ja just see ongi põhjuseks, miks ühe konkurendi sõltuvus teistest end tunda annab; samal ajal aga astub tugevam pool alati oma vastastele enam-vähem ühtse tervikuna vastu. Kui antud kaubaliigi nõudmine on pakkumisest suurem, siis püüab üks ostja — teatud piirides — pakkuda teisest ostjast rohkem ja tõstab niiviisi kauba hinna kõigile ostjaile selle kauba turuväärtusest kõrgemale; vastaspoolel asuvad müüjad aga püüavad samal ajal üksmeelselt seda kaupa kõrge turuhinnaga müüa. Kui seevastu pakkumine on suurem kui nõudmine, siis hakkab mõni neist odavamalt müüma ja teised on sunnitud tema eeskujule järgnema, kuna ostjad püüavad üksmeelselt turuhinda turuväärtusega võrreldes võimalikult palju alandada. Kaaslased huvitavad igaüht ainult seni, kuni nendega ühes minnes ta võidab rohkem kui nende vastu minnes. Niipea kui antud pool kui niisugune muutub nõrgemaks pooleks, on ka üksmeelel lõpp ja iga üksikisik püüab siis omal käel võimalikult puhtalt välja rabelda. Edasi: kui üks konkurentidest toodab teistest odavamalt ja kui tal on võimalik müüa rohkem kaupa ning võita endale turul rohkem ruumi, müües antud momendil valitsevast turuhinnast või turuväärtusest odavama hinnaga, siis teebki ta seda, ja niiviisi algab protsess, mis järk-järgult sunnib teisigi konkurente odavamat tootmismeetodit tarvitusele võtma ja mis taandab ühiskondlikult vajaliku töö uuele, vähemale hulgale. Kui ülekaal on antud poolel, siis võidavad kõik sinna kuuluvad isikud; lugu on nii, nagu teostaksid nad ühist monopoli. Kui antud pool osutub teisest nõrgemaks, siis võib igaüks (näiteks see, kes töötab väiksemate tootmiskuludega) omal jõul katsuda vastasest tugevam olla või vähemalt võimalikult väikeste kahjudega pääseda; sealjuures ei hooli ta põrmugi oma naabritest, kuigi ta tegevus ei puutu üksnes temasse, vaid ka kõigisse ta kaaslastesse.[32]

Nõudmine ja pakkumine eeldavad väärtuse muutumist turuväärtuseks, ja kuivõrd nad toimivad kapitalistlikul baasil, kuivõrd kaubad on kapitali produkt, sedavõrd eeldavad nõudmine ja pakku-

[32] «Kui antud grupi iga liige ei saa kunagi rohkem kätte kui teatud osa, s. o. vastavat jagu kogu grupi tulust või valdusest, siis ühineb ta meeleldi teistega, et seda tulu suurendada» (seda ta teebki, kui nõudmise ja pakkumise vahekord seda võimaldab); «see on monopol. Kui aga iga üksikisik arvab, et tal on mingil viisil võimalik suurendada oma osa absoluutset summat, kas või kogusumma vähendamise teel, siis talitabki ta tihtipeale nii; see on konkurents» («An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc.». London 1821, lk. 105).

mine kapitalistlikku tootmisprotsessi, nad eeldavad järelikult hoopis teisiti põimuvaid vahekordi kui kaupade lihtsa ostu ja müügi puhul. Siin ei ole tegemist kaupade väärtuse formaalse muundumisega hinnaks, s. o. lihtsa vormimuutusega; tegemist on turuhindade kindlate kvantitatiivsete kõrvalekaldumistega turuväärtustest ja edasi ka tootmishindadest. Lihtsaks ostuks ja müügiks on küllalt, kui kaubatootjad kui niisugused üksteise vastas seisavad. Nõudmine ja pakkumine eeldavad edasisel analüüsimisel mitmesuguste klasside ja klassi alajaotuste olemasolu, kes jaotavad omavahel ühiskonna kogutulu ning tarbivad seda tuluna, esitades niiviisi nõudmise, mis sellest tulust tekib; et aga mõista tootjate kui niisuguste omavahelist nõudmist ja pakkumist, selleks on teiselt poolt vaja selgusele jõuda kogu kapitalistliku tootmisprotsessi üldise korralduse kohta.

Kapitalistlikus tootmises ei ole tegemist üksnes sellega, et saada kaubavormis ringlusse paisatud väärtusemassi eest niisama suurt väärtusemassi, kuid teises vormis, — kas rahana või mõne teise kaubana. Tegemist on ka sellega, et saada tootmiseks avansseeritud kapitalilt niisama palju lisaväärtust või kasumit kui igalt teiseltki niisama suurelt kapitalilt, s. t. pro rata [proportsionaalselt] tema suurusega, olenemata sellest, missuguses tootmisharus seda kapitali rakendatakse; tegemist on järelikult sellega, et müüa kaubad vähemalt selliste hindadega, mis annavad keskmist kasumit, s. o. tootmishindadega. Selles vormis hakkab kapital ise ennast tundma *ühiskondliku jõuna,* milles igal kapitalistil on teatud osa, vastavalt tema osavõtule ühiskondlikust kogukapitalist.

Esiteks suhtub kapitalistlik tootmine iseendast päris ükskõikselt tema poolt toodetava kauba kindlasse tarbimisväärtusse ja üldse selle kauba spetsiifilistesse omadustesse. Kapitalistlikule tootmisele on igas tootmissfääris ainult see tähtis, et saaks toota lisaväärtust, omastada tööprodukti näol teatud hulga tasuta tööd. Kapitalile allutatud palgatöö on oma loomu poolest samuti ükskõikne oma töö spetsiifilise iseloomu vastu: ta peab ennast ümber kujundama kapitali vajadustele vastavalt ja laskma end paisata ühest tootmissfäärist teise.

Teiseks on üks tootmissfäär tegelikult niisama hea või halb kui iga teinegi tootmissfäär; kõik tootmissfäärid toovad ühesugust kasumit ja kui mõnes tootmissfääris toodetavad kaubad ei rahuldaks mõnda ühiskondlikku vajadust, siis ei täidaks see tootmissfäär oma otstarvet.

Kui aga kaubad müüakse vastavalt nende väärtustele, siis kujunevad, nagu me juba varem selgitasime, eri tootmissfäärides vägagi erinevad kasuminormid, mis sõltuvad nendesse tootmissfääridesse mahutatud kapitalimasside erinevast orgaanilisest struktuurist. Ent kapital lahkub madalama kasuminormiga sfää-

ridest ja sööstab teistesse, mis toovad suuremat kasumit. Selle pideva emigratsiooni ja immigratsiooniga, ühesõnaga kapitali jaotumisega mitmesuguste tootmissfääride vahel, vastavalt kasuminormi langusele ühes kohas ja tema tõusule teises kohas, loob kapital nõudmise ja pakkumise sellise vahekorra, et mitmesugustes tootmissfäärides kujuneb ühesugune keskmine kasum, mille tagajärjel väärtused muutuvad tootmishindadeks. Selle võrdsustamisega tuleb kapital seda paremini toime, mida kõrgem on antud natsionaalse ühiskonna kapitalistlik areng, s. o. mida suuremal määral antud maa tingimused on kohandatud kapitalistliku tootmisviisiga. Kapitalistliku tootmise progressiga arenevad ka tema tingimused; ta allutab oma spetsiifilisele iseloomule ja oma immanentsetele seadustele kõik need ühiskondlikud eeldused, milles tootmisprotsess toimub.

Järjest tekkivate ebavõrdsuste pidev võrdsustamine toimub seda kiiremini, 1) mida liikuvam on kapital, s. o. mida hõlpsamini saab teda üle viia ühest sfäärist või ühest paigast teise; 2) mida kiiremini saab paisata tööjõudu ühest sfäärist teise, ühest lokaalsest tootmiskeskusest teise. Punkt 1 eeldab ühiskonna piirides täielikku kauplemisvabadust ja kõigi monopolide kaotamist, välja arvatud loomulikud monopolid, s. o. sellised, mis tulenevad kapitalistlikust tootmisviisist enesest. Edasi eeldab see punkt arenenud krediidisüsteemi, mis kontsentreerib laialipillatud massina esinevat vaba ühiskondlikku kapitali, vastandades selle üksikule kapitalistile; lõpuks eeldatakse mitmesuguste tootmissfääride allutamist kapitalistidele. Viimane nõue sisaldubki juba meie eelduses, kuna me ju asusime seisukohale, et jutt on väärtuste muundumisest tootmishindadeks kõigis kapitalistlikult ekspluateeritavais tootmissfäärides; ometi põrkab see võrdsustumine ise suurematele takistustele, kui arvukad ning massilise iseloomuga mittekapitalistlikult majandatavad tootmissfäärid (näiteks väiketalupoegade põllupidamine) tungivad kapitalistlike ettevõtete vahele ja põimuvad nendega läbi. Lõpuks on vaja suurt rahvatihedust. — Punkt 2 eeldab kõigi selliste seaduste kaotamist, mis takistavad töölisi siirdumast ühest tootmissfäärist teise või ühest lokaalsest tootmiskeskusest teise. Ta eeldab, et töölised on ükskõiksed oma töö sisu vastu, et töö taandatakse kõigis tootmissfäärides võimalikult suures ulatuses lihtsale tööle, et töölised on vabanenud kõigist kutsealastest eelarvamustest. Lõpuks — ja eriti — eeldab ta töölise allutamist kapitalistlikule tootmisviisile. Selle küsimuse edasine käsitlemine kuulub konkurentsi spetsiaalsesse uurimusse.

Ülalöeldust järeldub, et täpselt samuti nagu iga üksiku tootmissfääri kapitalistid ühtekokku, nii võtab ka iga üksik kapitalist osa kogu töölisklassi ekspluateerimisest kogukapitali poolt ning selle ekspluateerimise astmest; ta võtab sellest osa mitte ainult

üldise klassisümpaatia tõttu, vaid ka otse majanduslikult, sest eeldades, et kõik muud tingimused, sealhulgas kogu avansseeritud püsivkapitali väärtus on antud, oleneb keskmine kasuminorm kogukapitali poolt kogutöö ekspluateerimise astmest.

Keskmine kasum langeb ühte keskmise lisaväärtusega, mida kapital toodab iga saja ühiku kohta; lisaväärtuse suhtes on aga äsjaöeldu endastmõistetav. Mis puutub keskmisesse kasumisse, siis tuleb siin veel lisaks avansseeritud kapitali väärtus kui üks kasuminormi määrav moment. Tõepoolest, eriline huvi, mida kapitalist või teatud tootmissfääri kapital nende poolt vähetult rakendatavate tööliste ekspluateerimise vastu tunnevad, piirdub sellega, et nad tahavad kas erakordse liigtööga või palga alandamisega keskmisest tasemest madalamale või siis rakendatava töö erakordse tootlikkusega lõigata ebatavaliselt suurt kasu, keskmisest kasumist suuremat kasumit. Seda asjaolu kõrvale jättes peab aga ütlema, et kapitalist, kes üldse ei kulutaks oma tootmissfääris muutuvkapitali, seega ei rakendaks üldse töölisi (mis tegelikult ei ole muidugi võimalik), oleks täpselt niisamuti huvitatud töölisklassi ekspluateerimisest kapitali poolt ja saaks täpselt niisamuti kasumit tasuta lisatööst kui see kapitalist, kes rakendaks ainuüksi muutuvkapitali, niisiis kulutaks kogu oma kapitali palkadeks (mis jällegi ei ole tegelikult võimalik). Töö ekspluateerimise aste oleneb aga, kui tööpäev on antud, keskmisest töö intensiivsusest, kui aga intensiivsus on antud, siis tööpäeva pikkusest. Töö ekspluateerimise astmest sõltub lisaväärtuse normi tase, järelikult — kui muutuvkapitali kogumass on antud — ka lisaväärtuse suurus, ühes sellega aga ka kasumi suurus. Eriline huvi, mida teatud tootmissfääri kapital — erinevalt kogukapitalist — spetsiaalselt tema poolt rakendatavate tööliste ekspluateerimise vastu tunneb, on analoogiline selle erilise huviga, mida üksik kapitalist — erinevalt tema tootmissfääri kapitalist — tunneb tema poolt isiklikult rakendatavate tööliste ekspluateerimise vastu.

Teiselt poolt on iga üksik kapitali sfäär ja iga üksik kapitalist ühevõrra huvitatud kogukapitali poolt rakendatava ühiskondliku töö tootlikkusest, sest sellest olenevad kaks asjaolu. Esiteks oleneb sellest tarbimisväärtuste mass, milles väljendub keskmine kasum; see aga on kahekordselt tähtis, sest kasum on nii uue kapitali akumuleerimise fondiks kui ka tarbimiseks määratud tulufondiks. Teiseks oleneb sellest avansseeritud kogukapitali (püsiva ja muutuva kapitali) väärtuse suurus, mis — kui kogu kapitalistide klassi lisaväärtuse või kasumi suurus on antud — määrab kasuminormi, s. o. määrab kindla kapitalihulga kohta tuleva kasumi. Üksiku sfääri või selle sfääri üksiku individuaalettevõtte eriline töötootlikkus huvitab ainult neid kapitaliste, kes on otseselt asjaosalised; ta huvitab neid sedavõrd, kuivõrd ta annab üksikule sfäärile kogu

kapitaliga võrreldes või üksikule kapitalistile kogu ta sfääriga võrreldes lisakasumi saamise võimaluse.

Meil on siin järelikult matemaatiliselt täpne seletus selle kohta, miks kapitalistid, kes omavahelises konkurentsis vennalikest tunnetest põrmugi lugu ei pea, moodustavad samal ajal tõelise vabamüürlaste vendluse oma võitluses töölisklassi kui terviku vastu.

Tootmishind sisaldab keskmist kasumit. Me nimetasime seda tootmishinnaks — see on tegelikult sama, mida A. Smith nimetab «natural price» [«loomulik hind»], Ricardo — «price of production», «cost of production» [«tootmishind», «tootmise maksumus»], füsiokraadid — «prix nécessaire» [«vajalik hind»], kusjuures ükski neist pole uurinud, mille poolest tootmishind erineb väärtusest —, sest tootmishind on igas üksikus tootmissfääris kauba pakkumise, kauba taastootmise alaline tingimus.[33] Samuti on arusaadav, miks needsamad majandusteadlased, kes ei taha tunnistada, et kaupade väärtuse määrab tööaeg, nendes kaupades sisalduva töö hulk, räägivad alati tootmishindadest kui keskpunktidest, millede ümber turuhinnad kõiguvad. Nad võivad seda endale lubada, sest tootmishind on juba täiesti väline ja prima facie [esimesel pilgul] sisutu kaubaväärtuse vorm, nimelt vorm, milles kaup esineb konkurentsi protsessis, niisiis vulgaarkapitalisti ja järelikult ka vulgaarmajandusteadlaste teadvuses.

Eelnenud käsitlusest nähtub, et turuväärtus sisaldab nende tootjate lisakasumi, kes igas eri tootmissfääris toodavad kõige soodsamates tingimustes (sealjuures käib kõik turuväärtuse kohta öeldu tarvilike kitsendustega ka tootmishinna kohta). Kriiside ja üldse ületootmise juhtumid välja arvatud, on see kehtiv kõigi turuhindade suhtes, ükskõik kui palju nad kalduksidki kõrvale turuväärtustest ja turu tootmishindadest. Turuhind eeldab nimelt seda, et kõigi sama liiki kaupade eest makstakse ühesugust hinda, kuigi nad toodeti võib-olla üsna erinevates individuaalsetes tingimustes, mistõttu neil võivad olla vägagi erinevad tootmiskulud. (Me ei räägi siin lisakasumitest, mis tulenevad monopolidest selle sõna tavalises tähenduses — kas kunstlikest või loomulikest.)

Peale selle võib lisakasum aga veel tekkida nendelgi juhtumitel, kus teatud tootmissfääride tingimused on sellised, et nende sfääride kaubaväärtused ei muutu tootmishindadeks, mistõttu kasumid ei taandugi seal keskmiseks kasumiks. Maarenti käsitlevas osas me võtame vaatluse alla nende kahe lisakasumivormi edasise kujunemise.

---

[33] *Malthus* [«Principles of Political Economy». London 1836, lk. 77 jj.].

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

ÜLDISTE PALGA KÕIKUMISTE MÕJU TOOTMISHINDADELE

Ühiskondliku kapitali keskmine struktuur olgu 80_c+20_v ja kasum 20%. Sel juhtumil on lisaväärtuse norm 100%. Üldine palga tõus, muudel võrdsetel tingimustel, tähendab lisaväärtuse normi langust. Keskmisel kapitalil langevad kasum ja lisaväärtus ühte. Oletame, et palk tõuseb 25 protsendi võrra. Sama töömass, mille liikumapanemine maksis 20, maksab nüüd 25. Järelikult ei ole meil enam ühe käibe väärtuseks $80_c+20_v+20_p$, vaid $80_c+25_v+15_p$. Töö, mida muutuvkapital liikuma paneb, toodab nüüd nagu varemgi väärtuse, mille summa on 40. Kui v tõuseb 20-lt 25-le, siis on ülejäägi m resp. [ja vastavalt] p suurus ainult 15. Kasum 15, jagatult 105-ga, annab $14^2/_7$%, mis ongi uus keskmise kasumi norm. Et keskmise kapitali poolt toodetavate kaupade tootmishind langeb nende väärtusega ühte, siis jääks nende kaupade tootmishind samaks; palga tõus põhjustaks seega küll kasumi languse, kuid ta ei põhjustaks kaupade väärtuse ja nende hinna muutumist.

Enne, s. o. siis, kui keskmine kasum oli = 20%, võrdus ühe käibeperioodi jooksul toodetud kaupade tootmishind nende kaupade tootmise kuludega pluss kasum, mille suurus oli 20 protsenti neist tootmise kuludest; tootmishind oli järelikult $= k+kp'=k+\frac{20k}{100}$, kus k on muutuv suurus, mis muutub vastavalt kaupades sisalduvate tootmisvahendite väärtusele ja vastavalt kulumisele, mis tootmises kasutatud põhikapitalilt produktile üle kantakse. Tootmishind on nüüd $k+\frac{14^2/_7 k}{100}$.

Võtame nüüd kõigepealt sellise kapitali, mille struktuur on madalam kui keskmise ühiskondliku kapitali esialgne struktuur 80_c+20_v (mis muutus nüüd struktuuriks $76^4/_{21_c}+23^{17}/_{21_v}$), näiteks 50_c+50_v. Aastaprodukti tootmishind oli siin enne palgatõusu $50_c+50_v+20_p=120$ — me oletame lihtsustamise otstarbel, et kogu põhikapital on kulumise teel läinud aastaprodukti ja et käibeperiood on sama mis I juhtumil. Palga tõstmine 25 protsendi võrra

tähendab seda, et ühe ja sellesama hulga liikumapandud töö kohta on muutuvkapital suurenenud 50-lt $62^1/_2$-le. Kui aastaprodukti müüdaks endise tootmishinnaga 120, siis annaks see $50_c+62^1/_{2v}+7^1/_{2p}$, seega $6^2/_3$-protsendilise kasuminormi. Uus keskmine kasuminorm on aga $14^2/_7$ protsenti, ja et me eeldasime kõigi teiste tingimuste muutumatust, siis peabki see kapital, $50_c+62^1/_{2_v}$, andma nimetatud kasumi. Kuid kapital $112^1/_2$ annab kasuminormiga $14^2/_7$ kasumi $16^1/_{14}$. Tema poolt toodetud kaupade tootmishind on nüüd järelikult $50_c+62^1/_{2_v}+16^1/_{14_p}=128^8/_{14}$. Ühe ja sellesama kauba endise hulga tootmishind on siin järelikult 25-protsendilise palgatõusu tagajärjel kasvanud 120-lt $128^8/_{14}$-le ehk rohkem kui 7 protsendi võrra.

Ümberpöördult: võtame tootmissfääri, mille struktuur on keskmise kapitali struktuurist kõrgem, näiteks 92_c+8_v. Järelikult on esialgne keskmine kasum siin samuti = 20, ja kui me oletame jälle, et põhikapital läheb tervenisti aastaprodukti ja et käibeperiood on sama mis I ja II juhtumil, siis on kauba tootmishind siingi = 120.

25-protsendilise palgatõusu tagajärjel kasvab samale tööhulgale kulutatav muutuvkapital 8-lt 10-le ja kaupade tootmise kulud suurenevad seega 100-lt 102-le; teiselt poolt on keskmine kasuminorm langenud 20 protsendilt $14^2/_7$ protsendile. Ent $100 : 14^2/_7 = 102 : 14^4/_7$. Kasum, mis tuleb nüüd 102 ühiku kohta, on järelikult $14^4/_7$. Kogu produkt müüakse seepärast hinnaga $k+kp'=102+14^4/_7=116^4/_7$. Tootmishind langes järelikult 120-lt $116^4/_7$-le ehk $3^3/_7$ võrra.

25-protsendilise palgatõusu puhul on seega:

1) keskmise ühiskondliku struktuuriga kapitalil kauba tootmishind jäänud samaks;

2) madalama struktuuriga kapitalil kauba tootmishind tõusnud, kuigi mitte samas proportsioonis, milles kasum on langenud;

3) kõrgema struktuuriga kapitalil kauba tootmishind langenud, kuigi mitte samas proportsioonis kui kasum.

Et keskmise struktuuriga kapitali poolt toodetavate kaupade tootmishind on jäänud samaks, produkti väärtusega võrdseks, siis on ka kõigi kapitalide produktide tootmishindade summa samaks jäänud, nimelt võrdseks kogukapitali poolt toodetud väärtuste summaga; ühelt poolt tõus, teiselt poolt langus tasanduvad kogukapitalil ühiskondliku keskmise kapitali tasemele.

Kui kaupade tootmishind teises näites tõuseb, kolmandas aga langeb, siis näitab juba see lisaväärtuse normi langusest või palga üldisest tõusust tulenev vastandlik mõju, et siin ei tohi arvata, nagu sisaldaks kauba hind kahjutasu palga tõstmise eest, — ei saa ju III juhtumil tootmishinna langus kapitalistile vastutasuks olla kasumi languse eest, II juhtumil aga hinna tõus kasumi langust takistada. Vastupidi: mõlemal korral, nii seal, kus hind tõuseb, kui

ka seal, kus ta langeb, on kasum niisama kõrge kui keskmisel kapitalil, kus hind jääb muutumata. Kasum on II ja III juhtumil üks ja seesama, nimelt $5^5/_7$ võrra, s. o. pisut rohkem kui 25 protsendi võrra langenud keskmine kasum. Sellest järeldub, et kui hind II juhtumil ei tõuseks ja III juhtumil ei langeks, siis müüdaks kaubad kasumiga, mis II juhtumil on uuest langenud keskmisest kasumist väiksem, III juhtumil aga suurem. On endastmõistetav, et vastavalt sellele, kas töö palkamiseks kulutatakse 50, 25 või 10 protsenti kapitalist, peab palga tõus väga erineval määral puudutama neid, kes kulutavad palkadele vastavalt $^1/_{10}$, $^1/_4$ ja $^1/_2$ oma kapitalist. Ühelt poolt tootmishindade tõus, teiselt poolt nende langus — vastavalt sellele, kas antud kapitali struktuur on ühiskondliku keskmise struktuuriga võrreldes madalam või kõrgem — toimub ainult selle tõttu, et kasum tasandub uue madalama keskmise kasumi tasemele.

Missugust mõju avaldab aga kaupade tootmishindadele üldine palga langus ja sellele vastav kasuminormi ning järelikult keskmise kasumi üldine tõus, kui need kaubad on ühiskondlikust keskmisest struktuurist mõlemas vastassuunas kõrvalekalduvate kapitalide produkt? Et saada tulemus (mida Ricardo ei uuri), tarvitseb meil äsjatoodud arutlus ainult ümber pöörata.

I. Keskmine kapital = $80_c+20_v=100$; lisaväärtuse norm = = 100%; tootmishind = kaubaväärtus = $80_c+20_v+20_p = 120$; kasuminorm = 20%. Oletame, et palk langeb neljandiku võrra, nii et ühe ja sellesama püsivkapitali liikumapanemiseks on vaja senise 20_v asemel 15_v. Niiviisi saame kaubaväärtusena $80_c+ 15_v+25_p=120$. Töö hulk, mida v toodab, ei muutu, ainult selle töö poolt loodav uus väärtus jaotub teisiti kapitalisti ja töölise vahel. Lisaväärtus on tõusnud 20-lt 25-le, lisaväärtuse norm aga $\frac{20}{20}$-lt $\frac{25}{15}$-ie, s. o. 100 protsendilt $166^2/_3$ protsendile. Kasum, mis tuleb 95 ühiku kohta, on nüüd 25; järelikult on kasuminorm saja ühiku kohta $26^6/_{19}$. Kapitali uus protsendiline struktuur on nüüd $84^4/_{19c}+15^{15}/_{19v} = 100$.

II. Madalam struktuur. Esialgselt on, nagu ülal, 50_c+50_v. Palga vähenemisega $^1/_4$ võrra langeb v $37^1/_2$-le ja avansseeritud kogukapital on nüüd järelikult $50_c+37^1/_{2v}=87^1/_2$. Rakendades sellele uue kasuminormi, $26^6/_{19}$%, saame $100 : 26^6/_{19}=87^1/_2 : 23^1/_{38}$. Kaubamass, mis maksis varem 120, maksab nüüd $87^1/_2+23^1/_{38}=110^{10}/_{19}$; hind on langenud peaaegu 10 võrra.

III. Kõrgem struktuur. Esialgselt on $92_c+8_v=100$. Palga vähenemisega $^1/_4$ võrra langeb v 8-lt 6-le ja kogu kapital on nüüd 98. Me saame järelikult $100 : 26^6/_{19}=98 : 25^{15}/_{19}$. Kaupade tootmishind, mis oli varem 100+20=120, on nüüd, pärast palga langust, $98+25^{15}/_{19} = 123^{15}/_{19}$; ta on järelikult tõusnud peaaegu 4 võrra.

Me näeme seega, et küsimuse lahendamiseks tarvitseb vaid korrata eelmist arutlust vastupidises suunas ning vajalike muudatustega; et üldise palgalanguse tulemuseks on lisaväärtuse, lisaväärtuse normi ja — muudel võrdsetel tingimustel — kasuminormi üldine tõus, kuigi kasuminorm tõuseb erinevas proportsioonis; peale selle on üldise palgalanguse tulemuseks madalama struktuuriga kapitalide kaupprodukti tootmishindade langus ja kõrgema struktuuriga kapitalide kaupprodukti tootmishindade tõus. Tulemus on otse vastupidine sellele, mis me tegime kindlaks üldise palgatõusu puhul.[34] Me eeldame mõlemal korral — nii palga tõusu kui ka palga languse korral —, et tööpäeva pikkus ei muutu, samuti seda, et kõigi vajalike elatusvahendite hinnad jäävad samaks. Seega on palga langus siin võimalik ainult siis, kui palk oli varemalt normaalsest töö hinnast kõrgem, või siis, kui ta on sellest nüüd madalam. Kuidas küsimus modifitseerub, kui palga tõus või langus tulenevad töölise tavalisse tarbimisse minevate kaupade väärtuse, järelikult ka nende tootmishinna muutumisest, seda me uurime osaliselt allpool, maarenti käsitlevas osas. Siinkohal aga märgime lõplikult järgmist.

Kui palga tõus või palga langus tulenevad vajalike elatusvahendite väärtuse muutumisest, siis võib ülalöeldu modifitseeruda ainult siis, kui kaubad, mille hinna muutus suurendab või vähendab muutuvkapitali, lähevad ühtlasi koostiselementidena püsivkapitali koosseisu, mistõttu nad avaldavad mõju mitte üksnes palgale. Kuivõrd nad aga mõjutavad üksnes palka, siis sisaldab ülaltoodud arutlus kõik, mis selle küsimuse kohta on öelda.

Kogu selles peatükis me eeldasime, et üldise kasuminormi ja keskmise kasumi kujunemine ning järelikult ka väärtuste muundumine tootmishindadeks on antud fakt. Küsimus seisis ainult selles, kuidas üldine palga tõus või üldine palga langus mõjutavad kaupade tootmishindu, mis eelduse kohaselt on antud suurused. Selles raamatu osas käsitletud teiste tähtsate punktidega võrreldes on see üsna teisejärguline küsimus. Siinkohal vaadeldud küsimustest on see aga ainus, mida käsitleb Ricardo; sealjuures teeb ta seda, nagu hiljem näeme, ühekülgselt ning puudulikult.

---

[34] On ülimal määral iseloomulik, et Ricardo (kes muidugi arutleb teisiti, kui meie seda siin tegime, sest väärtuste tasandumine tootmishindadeks on jäänud temale arusaamatuks) ei saanudki selle jälile, vaid käsitles ainult esimest juhtumit — palga tõusu ja selle mõju kaupade tootmishindadele. Ja kogu servum pecus imitatorum [orjalik matkijate karj] ei tulnud toime sellegagi, et ta oleks teinud selle üpris endastmõistetava, tegelikult tautoloogilise rakenduse.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK

LISAD

I. PÕHJUSED, MIS TINGIVAD TOOTMISHINNA MUUTUSI

Kauba tootmishind võib muutuda ainult kahel põhjusel:

Esiteks. Muutub üldine kasuminorm. See on võimalik ainult siis, kui keskmine lisaväärtuse norm ise muutub, või siis, kui keskmine lisaväärtuse norm jääb küll samaks, kuid muutub omastatavate lisaväärtuste summa ja avansseeritud ühiskondliku kogukapitali summa suhe.

Kuivõrd lisaväärtuse normi muutumine ei põhine palga langusel normaalsest tasemest madalamale ega palga tõusul sellest tasemest kõrgemale — seda laadi liikumist tuleb aga vaadelda ainult kui juhuslikku kõikumist —, võib selline muutumine aset leida vaid kahel juhtumil: kas selle tõttu, et tööjõu väärtus langeb või tõuseb; ei üks ega teine pole aga võimalik, kui ei muutu elatusvahendeid tootva töö tootlikkus, s. o. kui ei muutu tööliste tarbimiseks minevate kaupade väärtus.

Või selle tõttu, et muutub omastatava lisaväärtuse summa ja avansseeritud ühiskondliku kogukapitali suhe. Et muutus ei lähtu siin lisaväärtuse normist, siis peab ta lähtuma kogukapitalist, nimelt selle püsivast osast. Püsiva osa mass, vaadeldund tehnilisest küljest, suureneb või väheneb muutuvkapitali poolt ostetava tööjõu hulgaga proportsionaalselt; püsiva osa väärtuse mass aga suureneb või väheneb koos püsiva osa massi enese suurenemise või vähenemisega, seega samuti proportsionaalselt muutuvkapitali väärtuse massiga. Kui üks ja seesama töö paneb liikuma rohkem püsivkapitali, siis tähendab see, et töö on saanud tootlikumaks, ja ümberpöördult. Järelikult on siin töötootlikkus muutunud ja teatud kaupade väärtus peab samuti muutuma.

Mõlemal juhtumil kehtib seega järgmine seadus: kui teatud kauba tootmishind muutub üldise kasuminormi muutumise tõttu, siis võib selle kauba enda väärtus küll samaks jääda, kuid teiste kaupade väärtus peab ikkagi olema muutunud.

Teiseks. Üldine kasuminorm jääb muutumata. Sel juhtumil võib kauba tootmishind ainult siis muutuda, kui on muutunud selle kauba enda väärtus, s. o. siis, kui tema enda taastootmiseks vaja-

takse endisest rohkem või vähem tööd; sealjuures pole tähtis, kumma töö tootlikkus muutub: kas selle töö tootlikkus, mis toodab antud kauba ta lõplikul kujul, või selle töö tootlikkus, mis toodab antud kauba tootmisesse minevaid kaupu. Puuvillase lõnga tootmishind võib langeda kas sellepärast, et toorpuuvilla tootmine on odavamaks läinud, või sellepärast, et ketrustöö tootlikkus on paremate masinate kasutuselevõtmise tõttu tõusnud.

Tootmishind on, nagu varem öeldud, $= k+p$, ta võrdub tootmiskuludega pluss kasum. Kuid see avaldus $= k+kp'$, kus k, tootmiskulud, on määramata suurus, mis on erinevais tootmissfäärides erinev ning võrdub alati kauba tootmisel äratarvitatud püsivkapitali ja muutuvkapitali väärtusega, p' aga on protsendiliselt arvutatud keskmine kasuminorm. Kui $k=200$ ja $p'=20\%$, siis on tootmishind $k+kp'=200+200\times\frac{20}{100}=200+40=240$. On selge, et see tootmishind võib jääda samaks, kuigi kaupade väärtus muutub.

Iga muutus kaupade tootmishinnas tähendab lõppkokkuvõttes väärtuse muutust; kuid mitte iga muutus kaupade väärtuses ei tarvitse väljenduda tootmishinna muutuses, sest tootmishinda ei määra antud kauba väärtus üksi, vaid ka kõigi kaupade koguväärtus. Kaubasse A puutuvat muutust võib seega tasakaalustada kauba B vastupidine muutus, nii et üldine suhe jääb muutumata.

II. KESKMISE STRUKTUURIGA KAUPADE TOOTMISHIND

Me nägime, et tootmishindade kõrvalekaldumine väärtustest tekib järgmistel põhjustel:

1) sellepärast, et kauba tootmise kuludele ei lisata temas sisalduvat lisaväärtust, vaid lisatakse keskmine kasum;

2) sellepärast, et niiviisi kauba väärtusest kõrvalekalduv kauba tootmishind läheb koostiselemendina teiste kaupade tootmise kuludesse, mistõttu kauba tootmise kuludki võivad juba sisaldada kõrvalekaldumist kauba tootmisel äratarvitatud tootmisvahendite väärtusest, olenemata sellest kõrvalekaldumisest, mis võib tekkida kaubal enesel selle tõttu, et keskmine kasum erineb lisaväärtusest.

Seega on võimalik, et ka keskmise struktuuriga kapitalide poolt toodetud kaupadel kalduvad tootmiskulud kõrvale nende elementide väärtuse summast, milledest see kaupade tootmishinna koostisosa koosneb. Oletame, et keskmine struktuur on 80_c+20_v. On võimalik, et sellise struktuuriga tegelikes kapitalides on 80_c suurem või väiksem c väärtusest, s. o. püsivkapitali väärtusest, sest see c koosneb kaupadest, mille tootmishind kaldub nende väärtusest kõrvale. Samuti võivad 20_v kalduda kõrvale oma väärtusest, kui palga tarbimine hõlmab selliseid kaupu, mille tootmishind

nende väärtusest erineb; nende kaupade tagasiostmiseks (nende asendamiseks) peab tööline seega kulutama rohkem või vähem tööaega, s. o. peab tegema rohkem või vähem vajalikku tööd kui siis, kui vajalike elatusvahendite tootmishinnad langeksid nende väärtustega ühte.

Kuid see võimalus ei kõiguta sugugi keskmise struktuuriga kaupade kohta ülesseatud reeglite õigsust. Nende kaupade kohta tuleva kasumi hulk võrdub neis enestes sisalduva lisaväärtuse hulgaga. Näiteks ülaltoodud kapitalil, mille struktuur on 80_c+20_v, ei ole lisaväärtuse määramiseks sugugi tähtis, kas need arvud väljendavad tegelikke väärtusi, vaid tähtis on see, kuidas nad teineteisesse suhtuvad, nimelt see, et $v=1/5$ ja $c=4/5$ kogu kapitalist. Kui see nii on, siis võrdub v poolt toodetud lisaväärtus, nagu eespool eeldasime, keskmise kasumiga. Teiselt poolt aga: et lisaväärtus võrdub keskmise kasumiga, siis on tootmishind = tootmiskulud + kasum = $k+p=k+m$, praktiliselt võrdne kauba väärtusega. See tähendab, et palga tõus või palga langus jätavad sel juhtumil $k+p$ niisama muutmata, kui nad oleksid jätnud muutmata kauba väärtuse, ja et nad põhjustavad ainult vastavat vastassuunalist liikumist — langust või tõusu — kasuminormi poolel. Kui nimelt kaupade hind siin palga tõusu või palga languse tagajärjel muutuks, siis kujuneks kasuminorm neis keskmise struktuuriga sfäärides kõrgemaks või madalamaks teiste sfääride kasuminormi tasemest. Keskmise struktuuriga sfääri kasumid jäävad ainult siis teiste sfääride kasumitega ühele tasemele, kui hind jääb muutumata. Lugu on seega praktiliselt nii, nagu müüdaks selle sfääri produkte nende tegeliku väärtuse järgi. Tõepoolest: kui kaupu müüakse nende tegelike väärtuste järgi, siis on selge, et palga tõus või palga langus põhjustavad muudel võrdsetel tingimustel vastavat kasumi langust või kasumi tõusu, sugugi aga mitte kaupade väärtuse muutumist, ja et palga tõus või palga langus ei saa ühelgi tingimusel mõjutada kaupade väärtust, vaid ikka ainult lisaväärtuse suurust.

III. KAPITALISTI KOMPENSATSIOONIALUSED

Me juba ütlesime, et konkurents võrdsustab mitmesuguste tootmissfääride kasuminormid keskmiseks kasuminormiks, muundades sellega nende mitmesuguste sfääride produktide väärtused tootmishindadeks. See toimub kapitali pideva ülekandmise teel ühest sfäärist teise — sinna, kus kasum on parajasti keskmisest tasemest kõrgem; sealjuures tuleb aga arvesse võtta kasumi kõikumised, mis antud tööstusharus on seotud sellega, et head ja halvad aastad teatud perioodi jooksul vahelduvad. See kapitali emi-

gratsioon ja immigratsioon, mis mitmesuguste tootmissfääride vahel lakkamatult toimub, põhjustab kasuminormi üles-alla kõikumisi, mis end vastastikku enam-vähem tasakaalustavad; seetõttu on neil kõikumistel tendents taandada kasuminorm igal pool ühesugusele üldisele tasemele.

See kapitalide liikumine on esijoones tingitud turuhindade seisust, mis paiguti tõstavad kasumeid üldisest keskmisest tasemest kõrgemale, paiguti aga suruvad neid sellest tasemest madalamale. Me jätame esialgu kõrvale kaupmehekapitali, millega meil pole siin veel midagi tegemist ja mis — nagu näeme äkitselt puhkevaist spekulatsiooniparoksüsmidest mõnede eriti armastatud kaupade alal — suudab erakordselt kiiresti eemaldada suuri kapitalihulki ühest äritegevuse harust ja paisata neid niisama kiiresti mõnda teise harusse. Kuid kõigis neis sfäärides, kus on tegemist tootmisega selle sõna otseses mõttes — tööstuses, põllumajanduses, mäetööstuses jne. — on kapitali üleviimine ühest sfäärist teise seotud suurte raskustega, eriti seal olemasoleva põhikapitali tõttu. Pealegi näitavad kogemused, et kui mõni tööstusharu, näiteks puuvillatööstus, annab teatud aja jooksul erakordselt kõrget kasumit, siis mõnel teisel perioodil annab ta väga väikest kasumit või koguni kahjumit, nii et keskmine kasum on siin teatud aastate tsükli ulatuses ligikaudselt sama mis teisteski harudes. Neid kogemusi õpib kapital õige ruttu arvestama.

Konkurents *ei* näita aga seda, et väärtus valitseb tootmise liikumist, ta ei näita väärtusi, mida tootmishinnad varjavad ja mis neid tootmishindu lõppkokkuvõttes määravad. Seevastu näitab konkurents: 1) keskmisi kasumeid, mis on sõltumatud kapitali orgaanilisest struktuurist mitmesugustes tootmissfäärides, seega ka sõltumatud elava töö massist, mida antud kapital antud ekspluateerimissfääris omastab; 2) tootmishindade tõusu ja langust palgataseme muutumise tõttu — nähtust, mis esimesel pilgul on täielikult vastuolus kaupade väärtussuhtega; 3) turuhindade kõikumisi, mis ei taanda kaupade keskmist turuhinda antud perioodil *turuväärtusele,* vaid turuväärtusest kõrvalekalduvale, temast suuresti erinevale turu tootmishinnale. *Näib,* et kõik need nähtused on ühesugusel määral vastuolus nii väärtuse määramisega tööaja kaudu kui ka tasuta lisatööst koosneva lisaväärtuse loomusega. *Konkurentsis esineb seega kõik moonutatud kujul.* Majandussuhete väljakujunenud ilme, mis esineb pealispinnal, nende suhete reaalses eksistentsis ja järelikult ka neis kujutlustes, mille abil majandussuhete kandjad ning agendid püüavad nende suhete kohta selgust saada, on suuresti erinev nende suhete sisemisest, olulisest, kuid varjatud põhiilmest [Kerngestalt]; ta moonutab tegelikult seda põhiilmet ja on vastuolus nii tema endaga kui ka temale vastava mõistega.

Edasi. Kui kapitalistlik tootmine on jõudnud teatava arenemisastmeni, siis ei toimu üksikute tootmissfääride erinevate kasuminormide võrdsustamine üheks üldiseks kasuminormiks sugugi mitte ainult sel teel, et turuhinnad kapitali ligi meelitavad või eemale tõukavad. Pärast seda, kui keskmised hinnad ja neile vastavad turuhinnad on teatud ajaks stabiliseerunud, saab üksikute kapitalistide *teadvuses* selgeks, et see võrdsustus teeb tasa *kindlaid erinevusi,* ja nad hakkavad neid erinevusi otsekohe oma vastastikustes arveldustes arvesse võtma. Kapitalistide kujutluses elavad need erinevused kompensatsioonialustena ja nad võetakse kapitalistide poolt sellistena arvesse.

Põhiliseks kujutluseks on sealjuures keskmine kasum ise — kujutlus, et suuruselt võrdsed kapitalid peavad andma ühepikkustel ajavahemikel ühesugust kasumit. Selle aluseks on omakorda kujutlus, et iga tootmissfääri kapital peab pro rata [proportsionaalselt] oma suurusega osa saama kogu lisaväärtusest, mida ühiskondlik kogukapital töölistest välja pressib; s. t., et iga üksikut kapitali tuleb tegelikult vaadelda kui osa kogukapitalist ja iga üksikut kapitalisti — kui ühise ettevõtte aktsionäri, kes pro rata [proportsionaalselt] oma kapitaliosa suurusega kogukasumist osa saab.

Sellel kujutlusel rajanevad kapitalistide edasised arvestused. Kui näiteks kapitali käive on suhteliselt aeglane kas sellepärast, et kaubad viibivad kauem tootmisprotsessis, või sellepärast, et neid tuleb müüa kaugetel turgudel, siis arvutatakse kasum, mis seetõttu kipub kapitalistil käest minema, siiski juurde, s. o. võetakse kahjutasu hinnalisandi näol. Erakordselt ohustatud kapitalimahutused, näiteks meretranspordis, saavad samuti kahjutasu hinnalisandi näol. Kui kapitalistlik tootmine ja ühes sellega ka kindlustus on juba küllalt arenenud, siis muutub oht tegelikult kõigis tootmissfäärides ühesuguseks (vt. Corbet); ohustatumad ettevõtted maksavad aga suuremaid kindlustusmakse ja teevad seda oma kaupade hinnas tasa. Praktikas tähendab see kõik seda, et iga asjaolu, mis teeb üht kapitalimahutust rohkem, teist vähem tulusaks — kõiki neid mahutusi peetakse aga teatud piirides ühevõrra vajalikeks —, võetakse arvesse kui lõplikult väljakujunenud kompensatsioonialust; sealjuures pole enam vaja uusi konkurentsimõjutusi, et kinnitada selle motiivi või selle arvestuse õigsust. Kapitalist unustab ainult ühe asja — pigemini ei näe ta seda, sest et konkurents seda temale ei näita —, nimelt seda, et kõik need kompensatsioonialused, mida kapitalistid esitavad üksteisele mitmesuguste tootmisharude kaubahindade vastastikusel arvestamisel, rajanevad ainuüksi sellel, et kõigil kapitalistidel on pro rata [proportsionaalselt] nende kapitali suurusega ühesugused pretensioonid ühisele saagile, kogu lisaväärtusele. Et kasum, mida nad tegelikult saavad, erineb

lisaväärtusest, mida nad välja pressivad, siis *näib* neile ümberpöördult, et nende kompensatsioonialused ei võrdsusta nende osasaamist kogu lisaväärtusest, vaid *loovad kasumi enese,* sest neile näib, et kasum tekib lihtsalt kaupade tootmise kuludele juurdelisatavast, nii või teisiti motiveeritud hinnalisandist.

Kõik see, mis me rääkisime VII peatükis, lk. 116 [käesolevas köites lk. 131—132] kapitalisti kujutlustest lisaväärtuse allika kohta, käib muide ka keskmise kasumi kohta. Küsimus erineb siin ainult sedavõrd, kuivõrd tootmiskulude kokkuhoid sõltub — kui kaupade turuhind ja töö ekspluateerimise aste on antud — individuaalsest oskusest, tähelepanelikkusest jne.

KOLMAS OSA

KASUMINORMI LANGEMISE TENDENTSI SEADUS

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK

SEADUS KUI NIISUGUNE

Olukorras, kus palk ja tööpäeva pikkus on antud, esindab muutuvkapital, mis koosneb näiteks 100 ühikust, kindlat arvu liikumapandud töölisi; ta on selle arvu näitaja. Olgu näiteks 100 naelsterlingit 100 töölise palk, kas või ühe nädala eest. Kui need 100 töölist teevad vajalikku tööd niisama palju kui lisatööd, kui nad järelikult töötavad endale, s. o. oma palga taastootmiseks, iga päev niisama kaua kui kapitalistile, s. o. lisaväärtuse tootmiseks, siis võrduks kogu nende poolt toodetud väärtus 200 naelsterlingiga ja nende poolt toodetud lisaväärtus oleks 100 naelsterlingit. Lisaväärtuse norm $\frac{m}{v}$ oleks = 100 %. See lisaväärtuse norm väljenduks aga, nagu nägime, väga erinevais kasuminormides, olenevalt püsivkapitali c ja ühes sellega kogukapitali C erinevast suurusest, sest kasuminorm $= \frac{m}{C}$. Kui lisaväärtuse norm on 100 protsenti, siis saame järgmised kasuminormid:

Kui $c = 50$ ja $v = 100$, siis on $p' = \frac{100}{150} = 66^2/_3\%$.

" $c = 100$ ja $v = 100$, siis on $p' = \frac{100}{200} = 50\%$.

" $c = 200$ ja $v = 100$, siis on $p' = \frac{100}{300} = 33^1/_3\%$.

" $c = 300$ ja $v = 100$, siis on $p' = \frac{100}{400} = 25\%$.

" $c = 400$ ja $v = 100$, siis on $p' = \frac{100}{500} = 20\%$.

Seega väljenduks ühesugune lisaväärtuse norm, kui töö ekspluateerimise aste ei muutu, langevas kasuminormis, sest koos püsivkapitali materiaalse suurusega kasvab — kuigi mitte samas proportsioonis — ka püsivkapitali ja ühtlasi kogukapitali väärtuse suurus.

Kui me oletame edasi, et see kapitali struktuuri järkjärguline muutumine ei toimu ainult üksikutes tootmissfäärides, vaid enamvähem kõigis või siis vähemalt otsustava tähtsusega tootmissfäärides, nii et see muutumine on antud ühiskonnale kuuluva kogukapitali keskmise orgaanilise struktuuri muutumisega üheväärne, siis peab see püsivkapitali järkjärguline kasv muutuvkapitaliga võrreldes paratamatult endaga kaasa tooma *üldise kasuminormi järkjärgulise languse,* kusjuures lisaväärtuse norm või see aste, milles kapital tööd ekspluateerib, ei muutu. Me nägime aga, et üheks kapitalistliku tootmisviisi seaduseks on see, et tema arenemisega toimub muutuvkapitali relatiivne vähenemine püsivkapitaliga võrreldes, järelikult ka liikumapandud kogukapitaliga võrreldes. See tähendab üksnes seda, et sama tööliste arv, sama tööjõu hulk, mida antud väärtuselise suurusega muutuvkapitali abil käsutatakse, saab kapitalistlikus tootmises arenevate spetsiifiliste tootmismeetodite tõttu ühepikkuse aja vältel liikuma panna, ümber töötada ja tootlikult tarbida pidevalt kasvavat hulka töövahendeid, masinaid ja iga liiki põhikapitali, toorainet ja abimaterjale — seega ka püsivkapitali, mille väärtuseline suurus pidevalt kasvab. See muutuvkapitali progresseeruv relatiivne vähenemine püsivkapitaliga ja järelikult kogukapitaliga võrreldes on identne ühiskondliku kapitali keskmise orgaanilise struktuuri progresseeruva tõusuga. Ühtlasi väljendab see ainult teisiti töö ühiskondliku tootliku jõu progresseeruvat arenemist, mis selles just avaldubki, et masinate ja üldse põhikapitali laialdasema kasutamise kaudu muudetakse produktideks rohkem toorainet ja rohkem abimaterjale sama tööliste arvuga ning sama aja vältel, s. o. vähema tööga. Sellele püsivkapitali väärtuselise suuruse kasvule — mis küll ainult väga ligikaudselt kajastab tarbimisväärtuste tegeliku massi kasvu, milledest püsivkapital aineliselt koosneb — vastab produkti jätkuv odavnemine. Iga individuaalne produkt omaette vaadelduna sisaldab vähemat töö summat võrreldes sellega, mis temas oli tootmise madalamal astmel, kus töösse mahutatud kapital on tootmisvahenditesse mahutatud kapitalist suhteliselt palju suurem. Peatüki alguses toodud hüpoteetiline rida väljendab seega kapitalistliku tootmise tegelikku tendentsi. Kapitalistlik tootmine, millega kaasneb muutuvkapitali progresseeruv relatiivne vähenemine püsivkapitaliga võrreldes, annab kogukapitalile järjest kõrgema orgaanilise struktuuri, mille otseseks tulemuseks on see, et lisaväärtuse norm, töö ekspluateerimise astme muutumatuse ja isegi

tõusu korral, väljendub pidevalt langevas üldises kasuminormis. (Edaspidi näeme, mispärast see langus ei esine selles absoluutses vormis, vaid pigemini progressiivse langemise tendentsi näol.) Üldise kasuminormi langemise progressiivne tendents on seega ainult töö ühiskondliku tootliku jõu progresseeruva arenemise väljendus, *kapitalistlikule tootmisviisile omane väljendus.* See ei tähenda, nagu ei võiks kasuminorm ajuti langeda ka mõnel muul põhjusel; kuid kapitalistliku tootmisviisi olemusest lähtudes tõestab see kui endastmõistetavat paratamatust, et kapitalistliku tootmisviisi arenemisega peab üldine keskmine lisaväärtuse norm väljenduma langevas üldises kasuminormis. Et rakendatava elava töö mass tema poolt liikumapandud asjastatud töö massiga, s. o. tootlikult tarbitavate tootmisvahendite massiga võrreldes pidevalt väheneb, siis peab ka see elava töö osa, mille eest ei tasuta ja mis asjastub lisaväärtuses, rakendatud kogukapitali väärtuselise suurusega võrreldes pidevalt vähenema. See lisaväärtuse massi ja rakendatud kogukapitali väärtuse suhe moodustab aga kasuminormi, mis peab seega pidevalt langema.

Pärast ülalöeldut tundub see seadus küll olevat väga lihtne; ometi näeme ühest järgmisest raamatu osast, et kogu senine majandusteadus ei ole suutnud seda avastada. Ta nägi kõnesolevat nähtust ja vaevles vasturääkivates katsetes seda selgitada. Kuid silmas pidades, et sellel seadusel on kapitalistliku tootmise seisukohalt suur tähtsus, võib öelda, et ta kujutab endast saladust, mille lahendamise ümber keerleb kogu poliitiline ökonoomia Adam Smithist alates, ja et pärast A. Smithi on mitmesuguste koolkondade erinevused seisnud mitmesugustes selle saladuse lahendamise katsetes. Kui me aga teiselt poolt arvesse võtame, et senine poliitiline ökonoomia tiirutas küll püsivkapitali ja muutuvkapitali erinevuse ümber, kuid ei osanud seda kunagi selgelt formuleerida; et ta kunagi ei näidanud lisaväärtust eraldi kasumist ja kasumit üldse mitte kunagi puhtal kujul, eraldi tema mitmesugustest üksteise suhtes iseseisvaks saanud koostisosadest, nagu tööstuslik kasum, kaubanduslik kasum, protsent, maarent; et ta kunagi ei analüüsinud põhjalikult kapitali orgaanilise struktuuri erinevusi, järelikult ka üldise kasuminormi kujunemist, — siis ei ole enam sugugi mõistatuslik, et tal ei läinud iialgi korda seda mõistatust lahendada.

Me käsitleme seda seadust meelega enne, kui asume vaatlema kasumi jagunemist mitmeks üksteise suhtes iseseisvaks saanud kategooriaks. Asjaolu, et seda seadust on võimalik tuletada sõltumatult kasumi jagunemisest eri osadeks, mis lähevad eri kategooriatesse kuuluvate isikute kätte, tõestab otseselt, et see seadus kui üldine seadus ei sõltu sellest jagunemisest ja selle tagajärjel tekkivate kasumikategooriate vahekordadest. Kasum, millest me siin räägime, on ainult lisaväärtuse enda teine nimetus, sest meil on

siin tegemist ainult lisaväärtuse ja kogukapitali suhtega, mitte aga lisaväärtuse ja muutuvkapitali — millest lisaväärtus tuleneb — suhtega. Kasuminormi langus väljendab järelikult lisaväärtuse enda ja avansseeritud kogukapitali vähenevat suhet ja on seepärast sõltumatu selle lisaväärtuse ükskõik missugusest jaotusest eri kategooriate vahel.

Me nägime, et ühel kapitalistliku arenemise astmel, kus kapitali struktuur $c : v = 50 : 100$, väljendub 100-protsendiline lisaväärtuse norm $66^2/_3$-protsendilises kasuminormis, kuna kõrgemal astmel, kus $c : v = 400 : 100$, väljendub sama lisaväärtuse norm kõigest 20-protsendilises kasuminormis. See, mis käib ühe ja sellesama maa mitmesuguste üksteisele järgnevate arenemisastmete kohta, käib ka eri maade mitmesuguste, samaaegselt üksteise kõrval eksisteerivate arenemisastmete kohta. Arenematul maal, kus esimene kapitali struktuur on keskmiseks struktuuriks, oleks üldine kasuminorm = $66^2/_3$%; seevastu teise struktuuriga maal, kus arenemisaste on palju kõrgem, oleks üldine kasuminorm = 20%.

Mõlema natsionaalse kasuminormi erinevus võiks kaduda ja isegi vastupidiseks muutuda, kui töö oleks vähem arenenud maal vähem tootlik, mistõttu suurem hulk tööd väljenduks ühe ja sellesama kauba väiksemas hulgas ja suurem vahetusväärtus väljenduks väiksemas tarbimisväärtuses; tööline kulutaks siis järelikult suurema osa oma ajast omaenda elatusvahendite või nende väärtuse taastootmiseks ja väiksema osa lisaväärtuse loomiseks, ta annaks seega vähem lisatööd, nii et lisaväärtuse norm oleks madalam. Kui näiteks vähemarenenud maa tööline töötaks $^2/_3$ tööpäevast iseendale ja $^1/_3$ kapitalistile, siis makstakse ülaltoodud näite eelduste kohaselt samale tööjõule $133^1/_3$, ülejäägina annaks ta aga kõigest $66^2/_3$. Muutuvkapitalile, mis koosneb $133^1/_3$ ühikust, vastaks 50 ühiku suurune püsivkapital. Lisaväärtuse norm oleks nüüd järelikult $66^2/_3 : 133^1/_3 = 50$% ja kasuminorm $66^2/_3 : 183^1/_3$ ehk umbes $36^1/_2$%.

Et me seni pole veel uurinud mitmesuguseid koostisosi, milledeks kasum jaguneb, ja et need osad meile järelikult veel ei eksisteeri, siis märgime siinkohal üksnes arusaamatuste vältimiseks juba ette järgmist. Erineval arenemisastmel olevate maade võrdlemisel — nimelt kui ühelt poolt võtta arenenud kapitalistliku tootmisega maad ja teiselt poolt sellised maad, kus töö pole kapitalile küll veel vormiliselt allutatud, kuid kus kapitalist tegelikult siiski töölist ekspluateerib (näiteks Indias, kus rajot majandab nagu iseseisev talupoeg ja tema tootmine kui niisugune ei ole seega veel kapitalile allutatud, kuigi liigkasuvõtja võib talt protsentide näol välja pressida mitte ainult kogu ta lisatöö, vaid isegi — kapitalistlikult kõneldes — ühe osa ta palgast) — oleks täiesti vale mõõta natsionaalse kasuminormi kõrgust natsionaalse protsendimäära

kõrgusega. Selline protsent sisaldab kogu kasumi ja isegi rohkem kui kasumi, kuna arenenud kapitalistliku tootmisega maades väljendab ta ainult teatud osa toodetud lisaväärtusest resp. kasumist. Teiselt poolt määravad siin protsendimäära peamiselt sellised suhted (liigkasuvõtjate laenud suurnikele, maarendi omanikele), milledel pole kasumiga üldse midagi tegemist, vaid näitavad pigemini ainult seda, mil määral liigkasuvõtja omastab maarenti.

Maades, kus kapitalistlik tootmine on erineval arenemisastmel ja kus kapitali orgaaniline struktuur on seetõttu erinev, võib lisaväärtuse norm (üks kasuminormi määravaist tegureist) lühema normaal-tööpäevaga maal olla kõrgem kui pikema normaal-tööpäevaga maal. *Esiteks:* kui 10-tunniline tööpäev Inglismaal on oma kõrgema intensiivsuse tõttu võrdne 14-tunnilise tööpäevaga Austrias, siis — tööpäeva ühesuguse jaotuse korral — võib 5 tundi inglase lisatööd esindada maailmaturul suuremat väärtust kui 7 tundi austerlase lisatööd. *Teiseks* aga võib lisatöö moodustada Inglismaal suurema osa tööpäevast kui Austrias.

Kasuminormi langemise seadus — kusjuures langevas kasuminormis väljendub sama või isegi tõusev lisaväärtuse norm — tähendab teiste sõnadega järgmist: kui võtta mingi kindel hulk keskmist ühiskondlikku kapitali, näiteks 100 ühiku suurune kapital, siis moodustavad töövahendid üha kasvava osa ja elav töö üha väheneva osa sellest kapitalist. Et järelikult tootmisvahenditele lisandatava elava töö kogumass nende tootmisvahendite väärtusega võrreldes väheneb, siis väheneb avansseeritud kogukapitali väärtusega võrreldes ka tasuta töö ja see väärtusosa, milles tasuta töö väljendub. Ehk teisiti: elavaks tööks muundub järjest väiksem osa kulutatavast kogukapitalist, mistõttu see kogukapital absorbeerib oma suurusega võrreldes ikka vähem lisatööd, kuigi rakendatud töö tasuta osa võib samal ajal tema tasulise osaga võrreldes kasvada. Muutuvkapitali relatiivne vähenemine ja püsivkapitali relatiivne suurenemine — ehkki need mõlemad osad absoluutselt kasvavad — on, nagu öeldud, ainult teine töötootlikkuse kasvu väljendus.

Oletame, et 100 ühiku suuruse kapitali struktuur on 80_c+20_v; viimased = 20 töölisega. Lisaväärtuse norm olgu 100%, s. t., et töölised töötavad pool päeva enesele ja pool päeva kapitalistile. Teisel, vähemarenenud maal olgu kapitali struktuur 20_c+80_v, kusjuures need viimased = 80 töölisega. Need töölised vajavad aga $^2/_3$ tööpäevast enda jaoks ning töötavad ainult $^1/_3$ kapitalistile. Muudel võrdsetel tingimustel toodavad töölised esimesel juhtumil 40 ühiku suuruse väärtuse, teisel juhtumil aga 120 ühiku suuruse väärtuse. Esimene kapital toodab $80_c+20_v+20_m=120$; kasuminorm =20%. Teine kapital toodab $20_c+80_v+40_m=140$; kasuminorm =40%. Kasuminorm on järelikult teisel juhtumil kaks korda suurem

kui esimesel, ehkki lisaväärtuse norm on esimesel juhtumil 100%, kaks korda suurem kui teisel juhtumil, kus ta on ainult 50%. See-eest omastab aga niisama suur kapital esimesel juhtumil ainult 20 töölise lisatöö, teisel juhtumil aga 80 töölise lisatöö.

Kasuminormi progresseeruva langemise seadus, s. o. seadus, et omastatav lisatöö peab elava töö poolt liikumapandava asjastatud töö massiga võrreldes relatiivselt vähenema, ei tähenda sugugi, nagu ei võiks kasvada töö absoluutne mass, mida ühiskondlik kapital liikuma paneb ja ekspluateerib; järelikult ei eita see seadus ka ühiskondliku kapitali poolt omastatava lisatöö absoluutse massi kasvu. Samuti ei eita see seadus ka seda, et üksikute kapitalistide käsutuses olevad kapitalid käsutavad kasvavat töö massi ning järelikult ka lisatöö massi, — viimast isegi siis, kui nende käsutuses olevate tööliste arv ei kasva.

Kui me võtame antud töölisrahvastiku, mille arv on näiteks kaks miljonit, ja oletame edasi, et keskmise tööpäeva pikkus ja intensiivsus, samuti palk, ühtlasi aga ka vajaliku töö ja lisatöö vahekord on antud suurused, siis toodab nende kahe miljoni kogutöö, samuti nende lisatöö, mis väljendub lisaväärtuses, ikka ühesugust väärtuse suurust. Kuid selle töö poolt liikumapandava püsivkapitali — põhi- ja käibekapitali — massi kasvuga väheneb selle väärtuse suuruse ja selle kapitali väärtuse suhe; selle kapitali väärtus aga kasvab koos tema massiga, ehkki mitte samas proportsioonis. See suhe väheneb ja seepärast langeb ka kasuminorm, kuigi kapital käsutab niisama suurt elava töö massi ja absorbeerib niisama suurt lisatöö massi kui varem. Suhe ei muutu sellepärast, et väheneb elava töö mass, vaid sellepärast, et suureneb tema poolt liikumapandava, juba asjastatud töö mass. See vähenemine on relatiivne, mitte aga absoluutne, ja sel pole liikumapandava töö ning lisatöö absoluutse suurusega tegelikult midagi tegemist. Kasuminormi langus ei tulene kogukapitali muutuva koostisosa absoluutsest, vaid ainult ta relatiivsest vähenemisest, tema vähenemisest püsiva koostisosaga võrreldes.

See, mis käib antud töömassi ja lisatöö massi kohta, käib ka kasvava tööliste arvu kohta ja seepärast — endistel eeldustel — üldse käsutatava töö kasvava massi ning eriti tema tasuta osa, lisatöö kohta. Kui töölisrahvastik suureneb kahelt miljonilt kolmele miljonile, kui temale palgana väljamakstav muutuvkapital, mis varem oli kaks miljonit, on nüüd samuti kolm miljonit, püsivkapital aga seevastu suureneb 4 miljonilt 15 miljonile, siis kasvab lisatöö mass, lisaväärtuse mass, endistel eeldustel (muutumatu tööpäev ja muutumatu lisaväärtuse-norm) poole võrra, 50 protsendi võrra, kahelt miljonilt kolmele miljonile. Kuid hoolimata sellest, et lisatöö ning seepärast ka lisaväärtuse absoluutne mass kasvab 50 protsendi võrra, väheneks ikkagi muutuvkapitali ja püsivkapitali

suhe: varem oli see 2 : 4, nüüd aga 3 : 15, ja lisaväärtuse ning kogukapitali suhe kujuneks järgmiseks (miljonites):

I. $4_c+2_v+2_m$; $C=6$; $p'=33^1/_3\%$.
II. $15_c+3_v+3_m$; $C=18$; $p'=16^2/_3\%$.

Samal ajal kui lisaväärtuse mass poole võrra tõusis, langes kasuminorm endisega võrreldes poole võrra. Kasum on aga ainult ühiskondliku kapitali suhtes arvutatud lisaväärtus, ja seepärast on kasumi mass, kasumi absoluutne suurus, ühiskondlikus mastaabis vaadelduna, lisaväärtuse absoluutse suurusega võrdne. Kasumi absoluutne suurus, tema kogumass, oleks järelikult kasvanud 50 protsendi võrra, vaatamata selle kasumimassi erakordsele vähenemisele avansseeritud kogukapitaliga võrreldes, s. o. vaatamata üldise kasuminormi erakordsele vähenemisele. Kapitali poolt rakendatav tööliste arv, seega tema poolt liikumapandava töö absoluutne mass, järelikult ka tema poolt absorbeeritava lisatöö absoluutne mass, samuti kapitali poolt toodetava lisaväärtuse mass, aga ka kapitali poolt toodetava kasumi absoluutne mass *võivad* kasvada, pealegi veel progressiivselt kasvada, kasuminormi progressiivsest langusest hoolimata. See mitte üksnes *võib* nii olla. Kõrvale jättes ajutised kõikumised, *peab* see kapitalistliku tootmise alusel nii olema.

Oma olemuselt on kapitalistlik tootmisprotsess samal ajal ka akumulatsiooniprotsess. Me nägime, et väärtuse mass, mis tuleb lihtsalt taastoota, lihtsalt säilitada, suureneb ja kasvab kapitalistliku tootmise arenedes koos töötootlikkuse tõusuga, isegi siis, kui rakendatav tööjõud jääb samaks. Töö ühiskondliku tootliku jõu arenemisega kasvab aga veelgi enam toodetavate tarbimisväärtuste mass, millest ühe osa moodustavad tootmisvahendid. Lisatöö aga, mille omastamisega võib seda lisarikkust kapitaliks tagasi muuta, ei olene nende tootmisvahendite (elatusvahendid kaasa arvatud) väärtusest, vaid nende massist, sest töölisel pole ju tööprotsessis tegemist tootmisvahendite väärtusega, vaid nende tarbimisväärtusega. Ometi on akumulatsioon ja sellega kaasnev kapitali kontsentratsioon ise üks tootliku jõu suurendamise materiaalne vahend. See tootmisvahendite kasv aga eeldab töölisrahvastiku kasvu, lisakapitalile vastava, töölistest koosneva rahvastiku loomist, kes koguni oleks üldiselt selle lisakapitali vajadustega võrreldes pidevalt ülekaalus; ta eeldab seega ülerahvastust. Lisakapitali ajutine ülekaal tema käsutuses oleva töölisrahvastikuga võrreldes võib avaldada kahesugust mõju. Ühelt poolt võib ta palga tõstmise teel, s. o. hukatuslike, tööliste juurdekasvu vähendavate mõjude nõrgendamise ja abiellumiste soodustamise teel töölisrahvastikku järk-järgult suurendada; teiselt poolt aga võib ta rakendada rela-

tiivset lisaväärtust loovaid meetodeid (masinate kasutuselevõtmine ja täiustamine) ja niiviisi luua veel kiiremini kunstliku relatiivse ülerahvastuse, mis omakorda on elanike arvu tõeliselt kiire kasvu taimelavaks, sest kapitalistliku tootmise tingimustes soetab vilets-sus elanikkonda. Oma loomuse poolest tingib seega kapitalistlik akumulatsiooniprotsess — mis on vaid üks kapitalistliku tootmis-protsessi moment — iseenesest seda, et kasvanud tootmisvahen-dite mass, mis peab kapitaliks muunduma, leiab alati eest vasta-valt kasvanud ja isegi liigse, ekspluateerimiseks kõlbliku töölis-rahvastiku. Tootmis- ja akumulatsiooniprotsessi arenemisega *peab* järelikult kasvama omastamiseks kõlbliku ja tegelikult omasta-tava lisatöö mass, seega ka ühiskondliku kapitali poolt omasta-tava kasumi absoluutne mass. Needsamad tootmise ja akumulat-siooni seadused suurendavad aga koos püsivkapitali massiga ka tema väärtust, nad suurendavad seda kasvavas progressioonis ja kiiremini kui elava töö vastu vahetatava muutuva kapitaliosa väärtust. Ühtede ja nendesamade seaduste mõjul kasvab seega ühiskondlikul kapitalil absoluutne kasumi mass, kuna kasuminorm langeb.

Me jätame siin täiesti kõrvale asjaolu, et kapitalistliku toot-mise arenemisega, sellele vastava ühiskondliku töö tootliku jõu kasvuga ning tootmisharude ja seepärast ka produktide rohkene-misega esindab üks ja seesama väärtuse suurus tarbimisväärtuste ja luksusesemete progresseeruvalt suurenevat hulka.

Kapitalistliku tootmise ja akumulatsiooni arenemise käik tingib järjest kasvavas mastaabis ja seega järjest suuremas ulatuses toimuvaid tööprotsesse ning vastavalt sellele järjest suuremaid kapitali avansseeringuid iga üksiku ettevõtte kohta. Kapitalide kas-vav kontsentratsioon (millega kaasneb ühtlasi, kuigi vähemal mää-ral, kapitalistide arvu kasv) on seepärast üks kapitalistliku toot-mise ja akumulatsiooni materiaalseid tingimusi, samuti üks neist tulemustest, mida kapitalistlik tootmine ja akumulatsioon ise loo-vad. Sellega käsikäes ning vastastikuses seoses toimub enam või vähem otseste tootjate progresseeruv ekspropriieerimine. Seepärast on üksikute kapitalistide suhtes arusaadav, et nad käsutavad üha suuremaid töölisarmeesid (kuidas ka ei langeks neil muutuvkapi-tal püsivkapitaliga võrreldes), et nende poolt omastatava lisa-väärtuse ja järelikult ka kasumi mass kasvab kasuminormi langu-sega samaaegselt ning sellest langusest hoolimata. Needsamad põhjused, mis kontsentreerivad töölisarmeede masse üksikute kapi-talistide komando alla, suurendavad ka rakendatava põhikapitali ja tooraine ning abimaterjalide massi, kusjuures nad suurendavad seda suhteliselt kiiremini kui rakendatava elava töö massi.

Edasi tarvitseb meil siin lihtsalt mainida, et kui töölisrahvas-tik on antud ja lisaväärtuse norm kasvab — toimugu see kasv töö-

päeva pikenemise või intensiivistumise tõttu või palga väärtuse languse tõttu, mille kutsub esile töö tootliku jõu arenemine —, siis peavad lisaväärtuse mass ja ühes sellega kasumi absoluutne mass kasvama, hoolimata muutuvkapitali relatiivsest vähenemisest püsivkapitaliga võrreldes.

Seesama ühiskondliku töö tootliku jõu arenemine, needsamad seadused, mis väljenduvad muutuvkapitali relatiivses vähenemises kogukapitaliga võrreldes, koos sellega aga ka kiirenevas akumulatsioonis, kuna teiselt poolt akumulatsioon avaldab tagasiulatuvat mõju ning saab selle tõttu tootliku jõu edasise areñemise ja muutuvkapitali edasise relatiivse vähenemise lähtepunktiks, — seesama arenemine väljendub, kui jätta kõrvale ajutised kõikumised, kogu rakendatava tööjõu jätkuvas suurenemises, lisaväärtuse ja järelikult ka kasumi absoluutse massi üha hoogsamas kasvus.

Missuguses vormis peab siis väljenduma see kahepalgeline seadus, mille järgi kasumi*normi* vähenemine ja kasumi absoluutse *massi* samaaegne suurenemine tulenevad ühtedest ja samadest põhjustest, — seadus, mis põhineb sellel, et omastatav lisatöö ja seega ka lisaväärtuse mass antud tingimustes kasvab ja et kogukapitali tervikuna või iga üksikut kapitali lihtsalt kogukapitali osana vaadeldes on kasum ning lisaväärtus identsed suurused?

Võtame teatava kapitaliosa, näiteks 100, ja arvutame sellelt kasuminormi. Oletame, et need 100 esindavad kogukapitali keskmist struktuuri, näiteks 80_c+20_v. Selle raamatu teises osas me nägime, et eri tootmisharude keskmist kasuminormi ei määra kapitali eriline struktuur igas üksikus harus, vaid kapitali keskmine ühiskondlik struktuur. Et muutuv osa püsiva osaga ja järelikult 100 ühiku suuruse kogukapitaliga võrreldes relatiivselt väheneb, siis langeb samal ajal kasuminorm, kusjuures töö ekspluateerimise aste jääb samaks ja isegi tõuseb, langeb lisaväärtuse relatiivne suurus, s. o. lisaväärtuse ja 100 ühiku suuruse avansseeritud kogukapitali väärtuse suhe. Kuid asi ei piirdu ainult selle relatiivse suuruse vähenemisega. Lisaväärtuse või kasumi suurus, mida 100 ühiku suurune kogukapital absorbeerib, väheneb ka absoluutselt. Kui lisaväärtuse norm on 100%, siis toodab kapital, mille struktuur on 60_c+40_v, lisaväärtuse massi ja järelikult ka kasumi massi 40 ühikut; kapital, mille struktuur on 70_c+30_v, toodab kasumi massi 30 ühikut; kui kapitali struktuur on 80_c+20_v, siis langeb kasum 20-le. See langus puudutab lisaväärtuse massi, seega ka kasumi massi, ja tuleneb sellest, et kuna 100 ühiku suurune kogukapital paneb üldse liikuma vähem elavat tööd, ja tingimustes, kus ekspluateerimise aste jääb samaks, ka vähem lisatööd, siis toodab ta vähem lisaväärtust. Kui me võtame mingi osa ühiskondlikust kapitalist, järelikult keskmise ühiskondliku struktuuriga kapitalist, ja kasutame seda mõõtühikuna lisaväärtuse mõõtmisel — seda

aga tehakse iga kord, kui on vaja kasumit välja arvutada —, siis on lisaväärtuse relatiivne langus üldse ja lisaväärtuse absoluutne langus identsed. Kasuminorm langeb ülaltoodud näidetes 40 protsendilt 30 ja 20 protsendile, sest ühe ja sellesama kapitali poolt toodetava lisaväärtuse ning järelikult kasumi absoluutne mass langeb tegelikult 40-lt 30-le ja 20-le. Et lisaväärtuse mõõtmiseks kasutatava kapitali väärtuse suurus on antud, nimelt on võrdne 100-ga, siis võib lisaväärtuse ja selle muutumatu suuruse vähenev suhe olla vaid lisaväärtuse ja kasumi absoluutse suuruse vähenemise teine väljendus. See on tegelikult tautoloogia. Et aga selline vähenemine aset leiab — see tuleneb, nagu me tõestasime, kapitalistliku tootmisprotsessi arenemise loomusest.

Teiselt poolt aga näeme, et needsamad põhjused, mis tingivad antud kapitalilt saadava lisaväärtuse ning järelikult kasumi ja protsentides arvutatud kasuminormi absoluutset alanemist, — et needsamad põhjused kutsuvad esile ka ühiskondliku kapitali (s. o. kõigi kapitalistide kogumi) poolt omastatava lisaväärtuse ja järelikult ka kasumi absoluutse massi kasvu. Kuidas peab see küll väljenduma, kuidas võibki see üldse väljenduda või missuguseid tingimusi see näiline vasturääkivus eeldab?

Kui iga 100-ga võrduv osa ühiskondlikust kapitalist, niisiis iga keskmise ühiskondliku struktuuriga 100-line kapital on antud suurus, mistõttu kasuminormi vähenemine langeb tal ühte kasumi absoluutse suuruse vähenemisega, sest et kapital, millega teda mõõdetakse, on siin püsiv suurus, siis on seevastu ühiskondliku kogukapitali suurus ja ka üksikute kapitalistide käes oleva kapitali suurus muutuvaks suuruseks, mis eeldatud tingimuste rahuldamiseks peab muutuma pöördvõrdeliselt oma muutuva osa vähenemisega.

Kui kapitali protsendiline struktuur oli eelmises näites $60_c + 40_v$, siis oli lisaväärtus või kasum sellelt kapitalilt 40, seega kasuminorm 40%. Oletame, et sellise struktuuriga oli kogukapital üks miljon. Kogu lisaväärtus ning järelikult kogu kasum oleks siis 400 000. Kui kapitali struktuur on hiljem $80_c + 20_v$, siis on lisaväärtus või kasum, kui töö ekspluateerimise aste jääb endiseks, 20 igalt sajalt. Et aga, nagu me tõestasime, lisaväärtus või kasum kasvab oma absoluutselt massilt, vaatamata sellele vähenevale kasuminormile, s. o. väheneva lisaväärtuse loomisele kapitali iga 100 ühiku poolt, — et ta kasvab näiteks 400 000-lt 440 000-le, siis on see võimalik ainult seetõttu, et selle uue struktuuriga samaaegselt tekkinud kogukapital kasvas 2 200 000-le. Liikumapandud kogukapitali mass suurenes 120% võrra, kuna kasuminorm langes 50% võrra. Kui kapital oleks ainult kahekordistunud, siis oleks ta 20-protsendilise kasuminormiga saanud toota ainult niisama suure lisaväärtuse ja kasumi massi kui endine 1 000 000 ühiku suurune kapital 40-prot-

sendilise kasuminormiga. Kui ta oleks kasvanud vähem kui kahekordseks, siis oleks ta tootnud vähem lisaväärtust ja kasumit kui varem 1 000 000 ühiku suurune kapital, mis oma endise struktuuriga oleks pidanud kasvama 1 000 000-lt kõigest 1 100 000-le, et tõsta oma lisaväärtus 400 000-lt 440 000-le.

Siin ilmneb juba varem arendatud seadus, mille kohaselt muutuvkapitali relatiivse vähenemisega, niisiis ühiskondliku töö tootliku jõu arenemisega, on vaja kogukapitali massi pidevat kasvu, et liikuma panna niisama suurt hulka tööjõudu ja absorbeerida niisama suurt lisatöö massi. Selsamal määral, kuidas areneb kapitalistlik tootmine, areneb seepärast ka relatiivselt liigse töölisrahvastiku tekkimise võimalus, — mitte sellepärast, et ühiskondliku töö tootlik jõud *väheneks*, vaid sellepärast, et ta *suureneb*, s. o. mitte selle absoluutse mittevastavuse tõttu, mis valitseb töö ja elatusvahendite vahel või töö ja nende elatusvahendite tootmiseks vajalike vahendite vahel, vaid selle mittevastavuse tõttu, mis tuleneb töö kapitalistlikust ekspluateerimisest, nimelt selle tõttu, et kapitali progressiivne kasv ei vasta tema relatiivselt vähenevale vajadusele elanikkonna kasvu järele.

Langedes 50% võrra, langeb kasuminorm poole võrra. Et nüüd kasumi mass samaks jääks, selleks peab kapital kahekordistuma. Selleks et kasumi mass väheneva kasuminormi puhul samaks jääks, peab kogukapitali kasvu näitav korrutaja võrduma kasuminormi langust näitava jagajaga. Kui kasuminorm langeb 40-lt 20-le, siis peab kogukapital, ümberpöördult, kasvama proportsioonis 20 : 40, et tulemus samaks jääks. Kui kasuminorm langeks 40-lt 8-le, siis peaks kapital kasvama proportsioonis 8 : 40, s. o. viiekordseks. 1 000 000 ühiku suurune kapital toodab 40 protsendiga 400 000, 5 000 000 ühiku suurune kapital aga toodab 8 protsendiga samuti 400 000. Selline kasv on vajalik selleks, et tulemus samaks jääks. Kui aga tulemus peab kujunema suuremaks, siis peab kapital kasvama suuremas proportsioonis kui see, milles kasuminorm langeb. Teiste sõnadega: selleks et kogukapitali muutuv koostisosa mitte ainult absoluutselt samaks jääks, vaid et ta ka absoluutselt kasvaks — kuigi ta protsendiline suhe kogukapitaliga langeb —, peab kogukapital kasvama suuremas proportsioonis kui see, milles muutuvkapitali protsendiline suhe langeb. Ta peab nii palju kasvama, et tema uue struktuuri juures läheks tööjõu ostmiseks vaja mitte üksnes endist kapitali muutuvat osa, vaid sellest veel mõnevõrra rohkem. Kui 100 ühiku suuruse kapitali muutuv osa langeb 40-lt 20-le, siis peab kogukapital kasvama suuremaks kui 200, et oleks võimalik rakendada suuremat muutuvkapitali kui 40.

Ka siis, kui töölisrahvastiku ekspluateeritav mass jääks samaks ja kui suureneksid ainult tööpäeva pikkus ning intensiivsus, peaks rakendatava kapitali mass ikkagi kasvama, sest ta peab kasvama

isegi selleks, et kapitali struktuuri muutumisel oleks võimalik endistes ekspluateerimise tingimustes rakendada endist töö massi.

Niisiis, kapitalistliku tootmisviisi progressiga väljendub üks ja seesama töö ühiskondliku tootliku jõu arenemine ühelt poolt kasuminormi progresseeruva langemise tendentsis ja teiselt poolt omastatava lisaväärtuse või kasumi absoluutse massi pidevas kasvus; nii et muutuvkapitali ja kasumi relatiivsele vähenemisele vastab üldiselt nende mõlema absoluutne suurenemine. See kahesugune mõju, nagu me näitasime, võib väljenduda vaid selles, et kogukapital kasvab kiiremas progressioonis kui see, milles kasuminorm langeb. Et kapitali kõrgema struktuuriga, s. o. relatiivselt rohkem kasvanud püsivkapitaliga oleks võimalik rakendada absoluutselt kasvanud muutuvkapitali, selleks peab kogukapital kasvama mitte üksnes vastavalt oma kõrgemale struktuurile, vaid veelgi kiiremini. Sellest järeldub, et mida rohkem kapitalistlik tootmisviis areneb, seda suuremat kapitalihulka on endise tööjõu kasutamiseks vaja; et aga kasutada kasvanud tööjõudu, selleks on vaja veel rohkem kapitali. Kapitalistlikul baasil loob seega töö tootliku jõu tõus paratamatult permanentse näilise tööliste ülerahvastuse. Kui muutuvkapital moodustab kogukapitalist ainult $^1/_6$ senise $^1/_2$ asemel, siis peab kogukapital kolmekordistuma, et oleks võimalik kasutada sama tööjõudu; et aga oleks võimalik kasutada kaks korda rohkem tööjõudu, selleks peab kogukapital kuuekordistuma.

Senine majandusteadus, mis ei osanud seletada kasuminormi langemise seadust, viitas kasvavale kasumi massile, üksikute kapitalistide ja ühiskondliku kogukapitali kasumi absoluutse suuruse kasvule kui omamoodi lohutusele; ometi rajaneb seegi vaid tühistel oletustel ja võimalustel.

Kinnitus, et kasumi massi määravad kaks tegurit, esiteks kasuminorm ja teiseks selle kasuminormi saamiseks rakendatava kapitali mass, on lihtsalt tautoloogia. Kinnitus, et kasumi mass võib seepärast kasvada, kuigi kasuminorm samaaegselt langeb, on ainult selle tautoloogia väljendus ega aita meid sammugi edasi minna: on ju samuti võimalik, et kapital kasvab, kuigi kasumi mass ei suurene, ja et kapital isegi siis kasvab, kui kasumi mass väheneb. 100 annab 25 protsendiga 25, 400 annab 5 protsendiga kõigest 20.[35] Kui aga needsamad põhjused, mis kutsuvad esile

[35] «Me võiksime samuti oodata, et kui kapitali kasuminorm väheneksi kapitali akumulatsiooni tõttu põllumajanduses ja palga tõusu tõttu, siis kasumi kogusumma ikkagi suureneks. Eeldame, et iga järjekordse 100 000 naelsterlingi akumuleerimise tagajärjel kasuminorm langeb 20 protsendilt 19, 18, 17 protsendile, seega pidevalt vähenedes; siis võiks oodata, et kasumi summa, mida üksteisele järgnevad kapitalivaldajad saavad, pidevalt suureneb, — et ta on 200 000-naelsterlingilisel kapitalil suurem kui 100 000-naelsterlingilisel, 300 000-naelsterlingilisel aga veelgi suurem ja nii edasi; et ta järelikult suureneb, olgugi alanevas proportsioonis, igakordsel kapitali suurenemisel. See progres-

kasuminormi languse, soodustavad akumulatsiooni, s. o. täiendava kapitali tekkimist, ja kui iga täiendav kapital paneb liikuma täiendavat tööd ja toodab täiendavat lisaväärtust; kui teiselt poolt kasuminormi lihtne vähenemine eeldab fakti, et püsivkapital, koos sellega aga kogu endine kapital on kasvanud, siis lakkab kogu see protsess olemast salapärane. Hiljem näeme, kuidas on meelega võltsitud arvutusi selle tõsiasja varjamiseks, et kasumi mass võib suureneda ka siis, kui kasuminorm samaaegselt väheneb.

Me näitasime, et needsamad põhjused, mis kutsuvad esile üldise kasuminormi langemise tendentsi, tingivad kapitali kiiremat akumulatsiooni, seega ka tema poolt omastatava lisatöö (lisaväärtuse, kasumi) absoluutse suuruse või kogumassi kasvu. Konkurentsis, seega ka konkurentsi agentide teadvuses, väljendub kõik moonutatud kujul; samuti väljendub seal moonutatud kujul ka see seadus, — ma mõtlen seda sisemist ja paratamatut seost kahe nähtuse vahel, mis on näiliselt teineteisega vastuolus. On ilmne, et suurt kapitali käsutav kapitalist saab ülaltoodud proportsioonide piirides suuremat kasumi massi kui väikekapitalist, kes saab näiliselt kõrget kasumit. Edasi näitab kõige pealiskaudsemgi konkurentsi vaatlus, et teatud olukordades, näiteks kriisi ajal, kui suurem kapitalist tahab kindlustada endale turul ruumi ja tõrjuda kõrvale väiksemad kapitalistid, kasutab ta seda praktiliselt, s. o. alandab meelega oma kasuminormi väiksemate kapitalistide kõrvaldamiseks. Nimelt ka kaupmehekapitalil, millest me räägime hiljem üksikasjalisemalt, esineb nähtusi, kus kasumi langus näib tulenevat ettevõtte laiendamisest, seega ka kapitali kasvust. Hiljem anname ekskiku arusaamise asemel tõeliselt teadusliku seletuse. Taolised pealiskaudsed vaated tulenevad mitmesugustes äritegevuse harudes saadavate kasuminormide võrdlemisest, olenevalt sellest, kas need harud alluvad vaba konkurentsi või monopoli režiimile. Meie Rosche-

---

sioon on aga õige ainult teatud perioodi jooksul: nii näiteks on 19 protsenti 200 000 naelsterlingilt rohkem kui 20 protsenti 100 000 naelsterlingilt; 18 protsenti 300 000 naelsterlingilt on jällegi rohkem kui 19 protsenti 200 000 naelsterlingilt; pärast seda aga, kui kapital on akumuleerunud teatud suurusega summani ja kasum veelgi langeb, vähendab edasine akumulatsioon kasumi summat. Oletame, et akumuleeritud on 1 000 000 naelsterlingit ja kasum on 7 protsenti; kasumi kogusumma on siis 70 000 naelsterlingit. Kui nüüd miljonile lisandub veel 100 000-naelsterlingiline kapital ja kasum langeb 6 protsendile, siis saavad kapitali omanikud 66 000 naelsterlingit, s. o. 4000 naelsterlingi võrra vähem, kuigi kapitali kogusumma tõusis 1 000 000 naelsterlingilt 1 100 000 naelsterlingile.» *Ricardo* [«On the Principles of Political Economy», VI ptk.] («Works», ed. by MacCulloch, 1852, lk. 68—69). [Vt. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 r., VI ptk., lk. 69.] Tegelikult on siin eeldatud, et kapital kasvab 1 000 000-lt 1 100 000-le, järelikult 10% võrra, kuna kasuminorm langeb 7 protsendilt 6 protsendile, järelikult $14^2/_7$% võrra. Hinc illae lacrimae [Sellest need pisarad].

ril võib leida kogu seda lamedat kujutlusviisi, mis tekib konkurentsiagentide peas, nimelt seda, et selline kasuminormi alandamine olevat «targem ja inimlikum». Kasuminormi vähenemist kujutatakse siin kui *tagajärge,* mis tuleneb kapitali suurenemisest ja sellega seoses olevast kapitalistide kaalutlusest, et väiksema kasuminormi korral on nende poolt taskupistetav kasumi mass suurem. See kõik (välja arvatud see, mis on A. Smithil; sellest hiljem) rajaneb üldise kasuminormi olemuse täielikul mittemõistmisel ja primitiivsel kujutlusel, et hinnad määratakse tegelikult sel teel, et kaupade tegelikule väärtusele lisatakse juurde enam-vähem meelevaldne kasumiosa. Kui primitiivsed need kujutlused ongi, tulenevad nad siiski paratamatult sellest, et kapitalistliku tootmise immanentsed seadused esinevad konkurentsi sfääris moonutatud kujul.

Seadus, mille kohaselt tootliku jõu arenemisest põhjustatud kasuminormi langusega käib kaasas kasumi massi suurenemine, väljendub ka selles, et kapitali poolt toodetud kaupade hinna langusega käib kaasas neis kaupades sisalduva ja nende müümise kaudu realiseeritava kasumi massi relatiivne suurenemine.

Et tootliku jõu arenemine ja sellele vastav kõrgem kapitali struktuur panevad liikuma üha suureneva hulga tootmisvahendeid üha väheneva tööhulga abil, siis koguprodukti iga murdosa, iga kaubaühik või toodetud kaupade kogumassi iga üksik kindel kogus neelavad vähem elavat tööd ja sisaldavad peale selle vähem asjastatud tööd nii rakendatud põhikapitali kulunud osa kui ka äratarvitatud tooraine ja abimaterjalide näol. Iga kaubaühik sisaldab järelikult vähemat summat tootmisvahendites asjastatud ja tootmise vältel uut juurdelisatud tööd. Seepärast kaubaühiku hind langeb. Sellegipärast võib igas kaubaühikus sisalduv kasumi mass suureneda, kui kasvab absoluutse või relatiivse lisaväärtuse norm. Kaup sisaldab vähem uut juurdelisatud tööd, kuid selle töö tasuta osa kasvab tasulise osaga võrreldes. Lugu on aga nii ainult teatud piirides. Tootmise arenemisega toimub igale kaubaühikule uue juurdelisatud elava töö summa äärmiselt kiire absoluutne vähenemine; ühes sellega väheneb absoluutselt ka kaubaühikus sisalduva tasuta töö mass, olenemata sellest, kui palju see kasvab relatiivselt, nimelt tasulise osaga võrreldes. Töö tootliku jõu arenemisega väheneb suuresti iga kaubaühiku kohta tuleva kasumi mass, vaatamata sellele, et lisaväärtuse norm kasvab; seda vähenemist, just nagu kasuminormi langustki, aeglustab ainult püsivkapitali elementide odavnemine ja teised selle raamatu esimeses osas nimetatud asjaolud, mis tõstavad kasuminormi olukorras, kus lisaväärtuse norm ei muutu või isegi väheneb.

Kui langeb üksikute kaupade hind, millede summast kapitali koguprodukt koosneb, siis ei tähenda see midagi muud, kui et antud töö hulk realiseerub suuremas kaupade massis, et järelikult iga kaubaühik sisaldab senisest vähem tööd. See on nõnda isegi siis, kui püsivkapitali üks osa, tooraine jne., hinnalt tõuseb. Välja arvatud üksikud juhtumid (näiteks kui töö tootlik jõud teeb kõik nii püsiv- kui ka muutuvkapitali elemendid võrdsel määral odavamaks), langeb kasuminorm lisaväärtuse normi tõusust hoolimata, 1) sest uue juurdelisatud töö vähenenud kogusummas on isegi suurenenud tasuta töö osa ikkagi väiksem, kui oli suhteliselt suurema kogusumma väiksem tasuta osa, ja 2) sest kapitali kõrgem struktuur väljendub üksikus kaubas selliselt, et selle kauba see väärtusosa, mis esindab üldse uut juurdelisatud tööd, väheneb selle väärtusosaga võrreldes, mis esindab toorainet, abimaterjale ja põhikapitali kulumist. See üksiku kauba hinna erinevate koostisosade proportsiooni muutumine — kusjuures väheneb see hinna osa, mis esindab uut juurdelisatud elavat tööd, ja suureneb see hinna osa, mis esindab varem asjastatud tööd — on selleks vormiks, milles muutuvkapitali vähenemine püsivkapitaliga võrreldes väljendub üksiku kauba hinnas. Et antud suurusega kapitalil, mis koosneb näiteks 100 ühikust, on see vähenemine absoluutne, siis on ta ka absoluutne igal üksikul kaubal kui vastaval taastoodetud kapitali osal. Kui aga arvutada kasuminormi ainult üksiku kauba hinnaelementide suhtes, siis kujuneks kasuminorm teistsuguseks, kui ta tegelikult on. Ja nimelt järgmisel põhjusel:

{Kasuminorm arvutatakse küll rakendatud kogukapitali suhtes, kuid kindla aja, tegelikult ühe aasta kohta. Aasta jooksul toodetud ja realiseeritud lisaväärtuse või kasumi ja kogukapitali protsentuaalselt väljendatud suhe on kasuminorm. Ta ei ole järelikult tingimata võrdne sellise kasuminormiga, kus arvutuse aluseks ei ole aasta, vaid antud kapitali käibeperiood; mõlemad kasuminormid langevad ainult siis ühte, kui see kapital teeb aastas just ühe käibe.

Teiselt poolt on aasta jooksul saadud kasum üksnes sama aasta jooksul toodetud ja müüdud kaupadelt saadavate kasumite summa. Kui me nüüd arvutame kasumit kaupade tootmise kulude suhtes, siis saame kasuminormi $=\frac{p}{k}$, kus p on aasta jooksul realiseeritud kasum ja k on sama aja vältel toodetud ja müüdud kaupade tootmise kulude summa. On ilmne, et see kasuminorm $\frac{p}{k}$ võib ainult siis ühte langeda tegeliku kasuminormiga $\frac{p}{C}$, kasumi massi ja kogukapitali jagatisega, kui $k=C$, s. t., kui kapital teeb aastas täpselt ühe käibe.

Võtame ühe tööstuskapitali kolm eri seisundit.

I. 8000 naelsterlingi suurune kapital toodab ja müüb aastas 5000 ühikut kaupa, 30 šillingit ühik, nii et tema aastakäive on 7500 naelsterlingit. Igalt kaubaühikult saab ta 10 šillingit kasumit = = 2500 naelsterlingit aastas. Iga ühik sisaldab seega 20 šillingit avansseeritud kapitali ja 10 šillingit kasumit, järelikult on kasuminorm iga ühiku kohta $\frac{10}{20} = 50\%$. Käibinud summa — 7500 naelsterlingi — kohta tuleb 5000 naelsterlingit avansseeritud kapitali ja 2500 naelsterlingit kasumit; kasuminorm iga käibe kohta, $\frac{p}{k}$, on samuti = 50%. Seevastu kogukapitali suhtes arvutatud kasuminorm $\frac{p}{C} = \frac{2500}{8000} = 31^1/_4\%$.

II. Oletame, et kapital kasvab 10 000 naelsterlingile. Oletame ka, et töö tootliku jõu tõusu tagajärjel võib ta toota aastas 10 000 ühikut kaupa, kusjuures iga ühiku tootmise kulud on 20 šillingit. Ta müüb neid 4 šillingi suuruse kasumiga, järelikult 24 šillingit ühik. Aastaprodukti hind võrdub siis 12 000 naelsterlingiga, millest 10 000 naelsterlingit on avansseeritud kapital ja 2000 naelsterlingit on kasum. $\frac{p}{k}$ on ühiku kohta = $\frac{4}{20}$, aastakäibe kohta = $\frac{2000}{10\,000}$, seega mõlemal korral = 20%; et aga kogukapital võrdub tootmiskulude summaga, nimelt 10 000 naelsterlingiga, siis on $\frac{p}{C}$, tegelik kasuminorm, seekord samuti = 20%.

III. Oletame, et tingimustes, kus töö tootlik jõud pidevalt tõuseb, kasvab kapital 15 000 naelsterlingile ja toodab nüüd aastas 30 000 ühikut kaupa, tootmiskuludega 13 šillingit ühiku kohta; sealjuures müüakse iga ühik 2 šillingi suuruse kasumiga, järelikult 15 šillingi eest. Aastakäive on järelikult = 15 šillingit × 30 000 = = 22 500 naelsterlingit, millest 19 500 naelsterlingit on avansseeritud kapital ja 3000 naelsterlingit on kasum. $\frac{p}{k}$ on järelikult = $= \frac{2}{13} = \frac{3000}{19\,500} = 15^5/_{13}\%$. Seevastu $\frac{p}{C} = \frac{3000}{15\,000} = 20\%$.

Me näeme seega, et ainult II juhtumil, kus käibinud kapitaliväärtus võrdub kogukapitaliga, on kasuminorm kaubaühiku või käibesumma kohta sama mis kogukapitali suhtes arvutatud kasuminorm. I juhtumil, kus käibesumma on kogukapitalist väiksem, on kauba tootmise kulude suhtes arvutatud kasuminorm kõrgem; III juhtumil, kus kogukapital on käibesummast väiksem, on kasuminorm tegelikust, kogukapitali suhtes arvutatud kasuminormist madalam. See on üldiselt kehtiv.

Kaubanduse praktikas arvutatakse käivet tavaliselt ebatäpseit. Oletatakse, et kapital on teinud ühe käibe siis, kui realiseeritud

kaubahindade summa ulatub rakendatud kogukapitali summani. Ometi võib *kapital* ainult siis lõpetada ühe täieliku käibe, kui realiseeritud kaupade *tootmise kulude* summa võrdub kogukapitali summaga. — *F. E.*}

Siit ilmneb jällegi, kui tähtis on kapitalistliku tootmise tingimustes vaadelda üksikut kaupa või teatava aja jooksul toodetud kaupprodukti mitte isoleeritult, mitte omaette, mitte lihtsalt kui kaupa, vaid kui avansseeritud kapitali produkti ja vahekorras kogukapitaliga, mis neid kaupu toodab.

Kuigi kasumi*normi* tuleb arvutada sel teel, et toodetud ja realiseeritud lisaväärtuse mass jagatakse mitte ainult äratarvitatud kapitaliosaga, mis tuleb kaupades uuesti esile, vaid selle osaga pluss äratarvitamata, kuid rakendatud ja tootmises edasipüsiv kapitali osa, siis võib kasumi *mass* ikkagi võrduda ainult kaupades endis sisalduva ja nende müügi kaudu realiseeritava kasumi või lisaväärtuse massiga.

Kui tööstuse tootlikkus tõuseb, siis langeb üksiku kauba hind. Temas sisaldub vähem tööd, vähem tasulist ja tasuta tööd. Oletame, et üks ja seesama töö toodab näiteks kolm korda rohkem produkti; siis tuleb iga üksiku produkti kohta $^2/_3$ võrra vähem tööd. Et aga kasum võib moodustada ainult ühe osa sellest üksikus kaubas sisalduvast töö massist, siis peab kaubaühiku kohta tulev kasumi mass vähenema; teatud piirides peab ta vähenema isegi siis, kui lisaväärtuse norm tõuseb. Igal juhul ei jää koguprodukti kohta tulev kasumi mass väiksemaks esialgsest kasumi massist, kui ainult kapital rakendab olukorras, kus töö ekspluateerimise aste on ühesugune, endist tööliste hulka. (Sama võib käia sellegi juhtumi kohta, kui rakendatakse kõrgema ekspluateerimisastme puhul vähem töölisi.) Sest produktide arv suureneb samas proportsioonis, milles väheneb produkti ühiku kohta tulev kasumi mass. Kasumi mass jääb samaks, ta ainult jaotub teisiti kõigi kaupade vahel; see ei muuda ka sugugi uue juurdelisatud tööga loodud väärtuse hulga jaotust tööliste ja kapitalistide vahel. Kasumi mass võib suureneda ainult siis, kui sama töömassi rakendamisel kasvab tasuta lisatöö, või siis, kui töö ekspluateerimise aste ei muutu, kuid suureneb tööliste arv, või jällegi siis, kui toimub nii üks kui teine. Kõigil neil juhtumitel — mis aga näevad ette, vastavalt eeldustele, püsivkapitali kasvamist muutuvkapitaliga võrreldes ja rakendatud kogukapitali suurenemist — sisaldab kaubaühik vähem kasumi massi, ja kasuminorm langeb isegi siis, kui teda arvutada iga kaubaühiku kohta; antud hulk uut juurdelisatud tööd väljendub suuremas kaupade hulgas; üksiku kauba hind langeb. Abstraktselt vaadates võib üksiku kauba hinna alanemisel, mis on töö tootliku jõu kasvust tingitud, ja seetõttu nende odavamate kaupade hulga samaaegsel suurenemisel kasuminorm jääda samaks, kui näiteks

tootliku jõu kasv mõjub ühtlaselt ja üheaegselt kaupade kõigile koostisosadele, nii et kauba koguhind langeb samas proportsioonis, milles töötootlikkus kasvab, kusjuures teiselt poolt kauba hinna mitmesuguste koostisosade vahekord jääb samaks. Kasuminorm võiks isegi tõusta, kui lisaväärtuse normi tõus oleks seotud püsivkapitali, eriti aga põhikapitali elementide väärtuse märgatava vähenemisega. Tegelikult aga kasuminorm, nagu me juba nägime, aja jooksul langeb. Ühelgi juhul ei saa üksiku kauba hinna langusest teha järeldusi kasuminormi kohta. Kõik oleneb sellest, kui suur on kauba tootmisest osavõtva kapitali kogusumma. Oletame näiteks, et ühe küünra riide hind langeb 3 šillingilt $1^2/_3$ šillingile; kui on teada, et enne hinna langust oli selles $1^2/_3$ šillingit püsivkapitali, lõnga jne., $^2/_3$ šillingit palka ja $^2/_3$ šillingit kasumit, pärast hinna langust aga 1 šilling püsivkapitali, $^1/_3$ šillingit palka ja $^1/_3$ šillingit kasumit, siis ei ole ometi teada, kas kasuminorm on jäänud samaks või mitte. See oleneb sellest, kas avansseeritud kogukapital on kasvanud ja kui palju ta on kasvanud, samuti sellest, kui mitu küünart ta antud aja jooksul rohkem toodab.

Kapitalistliku tootmisviisi loomusest tekkiv nähtus, et töötootlikkuse kasvu korral üksiku kauba või antud kaubakoguse hind langeb, kaupade hulk suureneb, kasumi mass üksikult kaubalt ja kasuminorm kaupade summalt langeb, kasumi mass kaupade kogusummalt aga tõuseb — see nähtus väljendab üksnes pealispinnal üksiku kauba kohta tuleva kasumi massi langust, kauba hinna langust, kasumi massi kasvu kaupade suurenenud koguhulgalt, mida toodab ühiskonna kogukapital või ka üksik kapitalist. Seda mõistetakse siis nii, et kapitalist võtab heast tahtest vähem kasumit üksikult kaubalt, kuid hüvitab end sellega, et ta toodab rohkem kaupu. Selline arusaamine rajaneb asjaolul, et kasumit kujutletakse müügist saadava kasumina (profit upon alienation); see kujutlus omakorda aga tuleneb kaupmehekapitali kujutlustest.

Varem, esimese raamatu neljandas ja seitsmendas osas me nägime, et kaupade massi suurenemine, mis toimub koos töö tootliku jõu kasvuga, ja üksiku kauba odavnemine (kuivõrd need kaubad ei mõjuta määravalt tööjõu hinda) ei muuda iseenesest, hinna langusest hoolimata, tasulise töö ja tasuta töö suhet üksikus kaubas.

Et konkurentsis paistab kõik vale valguses, pahupidiselt, siis võib üksik kapitalist kujutleda: 1) et hinda alandades vähendab ta oma kasumit üksikult kaubalt, kuid saab siiski rohkem kasumit selle tõttu, et ta müüb suurema kaupade massi; 2) et ta määrab kindlaks üksiku kauba hinna, korrutamise teel aga ka koguprodukti hinna, kuna tegelikult on esialgseks protsessiks jagamine (vt. I raamat, X ptk., lk. 281 [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 277—278]), korrutamine aga on õige vaid teises järjekorras, eel-

dades seda jagamist. Vulgaarmajandusteadlane ei tee tegelikult midagi muud, kui tõlgib konkurentsist haaratud kapitalistide omapäraseid kujutlusi näiliselt rohkem teoreetilisse, üldistavasse keelde ja vaevab end nende kujutluste õigsuse põhjendamisega.

Kaubahindade langus ja odavnenud kaupade kasvavalt massilt saadava kasumi massi suurenemine väljendavad tegelikult ainult teisiti seadust, mille järgi kasuminorm langeb, kusjuures kasumi mass samaaegselt suureneb.

Küsimuse uurimine, kui suurel määral kasuminormi langus võib hindade tõusuga ühte langeda, kuulub siia niisama vähe kui varemalt (I raamatus, lk. 280—281) [*K. Marx,* «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 277—278] relatiivse lisaväärtuse puhul arutatud punkt. Kapitalist, kes rakendab täiustatud, aga mitte veel üldiselt kasutusel olevaid tootmisvõtteid, müüb turuhinnast odavamalt, kuid oma individuaalsest tootmishinnast kallimalt; tema kasuminorm tõuseb seega, kuni konkurents selle tasandab; selle tasandusperioodi kestel toimub ka teine protsess — rakendatud kapitali kasv; olenevalt kapitali kasvamise astmest on kapitalistil nüüd võimalik uutel tingimustel tegevusse rakendada üht osa varem tegevuses olnud töölistest, võib-olla neid kõiki või isegi rohkem töölisi, ning järelikult toota niisama suurt või suuremat kasumi massi.

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK

VASTUTOIMIVAD PÕHJUSED

Kui pidada silmas ühiskondliku töö tootlike jõudude erakordselt jõulist arenemist kas või ainult viimase 30 aasta jooksul kõigi varemate perioodidega võrreldes, eriti aga pidada silmas põhikapitali määratu suurt massi, mis peale masinate eneste kogu ühiskondlikust tootmisprotsessist osa võtab, siis endise raskuse asemel, mida majandusteadlased seni on uurinud, nimelt kasuminormi languse seletamise asemel tekib vastupidine raskus: kuidas nimelt seletada, miks see langus ei olnud suurem või kiirem? Siin peab olema vastutoimivaid mõjusid, mis pidurdavad ja kaotavad üldise seaduse mõju ning annavad talle üksnes tendentsi iseloomu, mistõttu me nimetasimegi üldise kasuminormi langust ainult languse tendentsiks. Kõige üldisemad nendest põhjustest on järgmised:

I. TÖÖ EKSPLUATEERIMISE ASTME TÕUS

Töö ekspluateerimise aste, lisatöö ja lisaväärtuse omastamine, tõuseb eriti tööpäeva pikendamise ja töö intensiivistamise kaudu. Neid mõlemaid punkte on üksikasjaliselt uuritud I raamatus, absoluutse ja relatiivse lisaväärtuse tootmise käsitlemisel. On olemas palju töö intensiivistamise momente, mis eeldavad püsivkapitali kasvu muutuvkapitaliga võrreldes, seega kasuminormi langust, — kui näiteks tööline peab valvama suurema hulga masinate järele. Siin — nagu enamikul relatiivse lisaväärtuse tootmiseks kasutatavail viisidel — võivad needsamad põhjused, mis kutsuvad esile lisaväärtuse normi kasvu, vähendada lisaväärtuse massi, mis tuleb rakendatud kogukapitali antud suuruse kohta. Kuid on olemas teisigi töö intensiivistamise momente, näiteks masinate kiiruse suurendamine; sealjuures tarvitavad masinad sama aja jooksul küll rohkem toormaterjali, kuid mis puutub põhikapitalisse, siis masinate kiiremast kulumisest hoolimata ei muutu sealjuures sugugi nende väärtuse ja neid liikuma paneva töö hinna suhe. Eriti palju suurendab omastatava lisatöö massi aga tööpäeva pikendamine, see kaasaegse tööstuse leiutis; muutmata oluliselt rakendatava töö-

jõu ja tema poolt liikumapandava püsivkapitali suhet, põhjustab see tegelikult pigemini püsivkapitali relatiivset vähenemist. Muide, me juba tõestasime seda, mis õieti kujutabki endast kasuminormi langemise tendentsi saladust, nimelt seda, et relatiivse lisaväärtuse tootmise meetodid seisavad üldiselt järgmises: ühelt poolt muuta lisaväärtuseks võimalikult suurt osa antud töö massist, teiselt poolt üldse kasutada avansseeritud kapitaliga võrreldes võimalikult vähe tööd; nii et needsamad põhjused, mis võimaldavad tõsta töö ekspluateerimise astet, ei võimalda niisama suure kogukapitaliga ekspluateerida endist töö hulka. Sellised on vastutoimivad tendentsid, mis lisaväärtuse normi tõstes tingivad samaaegselt antud kapitali poolt toodetava lisaväärtuse massi vähenemise ja järelikult kasuminormi languse. Samuti tuleb siinkohal nimetada naiste ja laste töö massilist kasutamist, sest sealjuures peab kogu perekond andma kapitalile suuremat lisatöö massi kui varem, isegi siis, kui selle perekonna üldine palgasumma kasvab, mis ei ole sugugi üldine nähtus. Samasugust mõju avaldab kõik, mis, nagu põllumajanduses, soodustab relatiivse lisaväärtuse tootmist lihtsalt paremate meetodite abil, kusjuures rakendatava kapitali suurus ei muutu. Rakendatav püsivkapital ei kasva siin muutuvkapitaliga võrreldes, kuivõrd me vaatleme viimast kui tegevuses oleva tööjõu näitajat; küll aga kasvab produktide mass rakendatud tööjõuga võrreldes. Sama leiab aset, kui töö tootlik jõud (ükskõik, kas tema produkt läheb tööliste tarbimiseks või püsivkapitali elementideks) vabaneb suhtlemise takistustest, meelevaldsetest või aja jooksul segavaks muutunud kitsendustest, üldse iga liiki kammitsatest, kusjuures see esialgu ei puuduta muutuvkapitali ja püsivkapitali suhet.

Kui kapitalistid rakendavad leiutusi jne., mis pole veel üldiselt tarvitusele võetud, siis tõuseb lisaväärtus neil ajutiselt üldisest tasemest kõrgemale; võib tekkida küsimus, kas need ajutised, kuid ühtelugu korduvad, kord ühes, kord teises tootmisharus esinevad lisaväärtuse tõusud kuuluvad kasuminormi langust pidurdavate, kuid seda langust lõppkokkuvõttes pidevalt kiirendavate põhjuste hulka. Sellele küsimusele tuleb vastata jaatavalt.

Antud suurusega kapitali poolt toodetud lisaväärtuse mass on kahe teguri korrutis: see on lisaväärtuse norm, korrutatud tööliste arvuga, kes antud normi tingimustes töötavad. Lisaväärtuse mass oleneb seega antud lisaväärtuse normi puhul tööliste arvust, antud tööliste arvu puhul aga lisaväärtuse normist, s. o. üldse muutuvkapitali absoluutse suuruse ja lisaväärtuse normi kombineeritud suhtest. Nüüd aga ilmneb, et needsamad põhjused, mis tõstavad relatiivse lisaväärtuse normi, vähendavad keskmiselt rakendatava tööjõu massi. Ometi on selge, et suurenemine või vähenemine toimub siin olenevalt kindlast suhtest nende kahe vastupidise liiku-

mise vahel ja et kasuminormi vähenemise tendentsi nõrgendab eriti absoluutse, tööpäeva pikenemisest tuleneva lisaväärtuse normi tõus.

Kasuminormi käsitlemisel me leidsime üldiselt, et normi langusele, mis toimub rakendatava kogukapitali massi suurenemise tõttu, vastab kasumi massi suurenemine. Kui vaadelda kogu ühiskonna muutuvkapitali, siis näeme, et tema poolt toodetud lisaväärtus võrdub toodetud kasumiga. Koos lisaväärtuse absoluutse massiga kasvas ka lisaväärtuse norm; esimene kasvas sellepärast, et ühiskonna poolt rakendatav tööjõu mass suurenes, teine kasvas sellepärast, et selle töö ekspluateerimise aste tõusis. Kuid antud suurusega kapitali suhtes — näiteks 100 ühiku suuruse kapitali suhtes — võib lisaväärtuse norm kasvada, kui lisaväärtuse mass keskmiselt langeb, sest normi määrab proportsioon, milles kasvab kapitali muutuva osa väärtus; massi määrab seevastu see relatiivne osa, mille muutuvkapital kogukapitalist moodustab.

Et lisaväärtuse norm tõuseb muuseas ka sellistes tingimustes, kus, nagu eespool öeldud, püsivkapital üldse ei suurene või suureneb teistsuguses proportsioonis kui muutuvkapital, siis on lisaväärtuse normi tõus teguriks, mis võtab osa lisaväärtuse massi ja järelikult ka kasuminormi määramisest. See tegur ei kaota üldist seadust. Kuid ta põhjustab seda, et üldine seadus mõjub pigemini tendentsina, s. o. seadusena, mille absoluutne mõjulepääs vastutoimivate asjaolude tõttu pidurdub, aeglustub ja nõrgeneb. Et aga samad põhjused, mis tõstavad lisaväärtuse normi (isegi tööaja pikenemine on suurtööstuse tulemus), kipuvad vähendama antud kapitali poolt rakendatava tööjõu hulka, siis on ühtedel ja nendelsamadel põhjustel tendents kasuminormi vähendada ja ühtlasi selle vähenemise protsessi aeglustada. Kui ühele töölisele pannakse peale töö, mida ainult kaks töölist võivad ratsionaalselt teha, ja kui see toimub sellistes tingimustes, kus see üks tööline võib asendada kolme, siis annab üks tööline nüüd niisama palju lisatööd, kui andsid varem kaks töölist, ja niivõrd lisaväärtuse norm tõuseb. See tööline ei anna aga niisama palju lisatööd, kui andsid varem kolm töölist, ja seepärast lisaväärtuse mass langeb. Seda langust aga kompenseerib või piirab lisaväärtuse normi tõus. Kui kogu elanikkond hakkab töötama kõrgenenud lisaväärtuse normiga, siis suureneb lisaväärtuse mass, kuigi elanikkond jääb samaks. Veel rohkem suureneb ta elanikkonna kasvamisega; ja kuigi sellega kaasneb rakendatud tööliste arvu relatiivne vähenemine kogukapitali suurusega võrreldes, muutub see vähenemine ometi mõõdukamaks või pidurdub lisaväärtuse normi tõusu tõttu.

Enne selle punkti lõpetamist tuleb veel kord rõhutada, et kapitali antud suuruse puhul võib lisaväärtuse *norm* kasvada, kuigi tema *mass* väheneb, ja ümberpöördult. Lisaväärtuse mass on

võrdne tema normi ja tööliste arvu korrutisega; normi aga ei arvutata kunagi kogukapitalilt, vaid ainult muutuvkapitalilt, tegelikult ainult ühelt tööpäevalt. Seevastu *kasuminorm* ei või kapitaliväärtuse antud suuruse puhul kunagi tõusta ega langeda, kui samal ajal ei suurene või ei vähene *lisaväärtuse mass.*

II. PALGA ALLASURUMINE TÖÖJÕU VÄÄRTUSEST MADALAMALE

Seda me mainime siin üksnes empiiriliselt, sest tegelikult — nagu palju muudki, millest siin võiks rääkida — ei kuulu see kapitali üldisesse analüüsi, vaid konkurentsi kohta käivasse uurimusse, mis ei ole käesoleva töö ülesandeks. Ometi on nimetatud asjaolu üheks tähtsaks põhjuseks, mis pidurdab kasuminormi langemise tendentsi.

III. PÜSIVKAPITALI ELEMENTIDE ODAVNEMINE

Siia kuulub kõik, mis me ütlesime selle raamatu esimeses osas neist põhjustest, mis tõstavad kasuminormi tingimustes, kus lisaväärtuse norm ei muutu, s. o. tõstavad kasuminormi lisaväärtuse normist olenemata. Järelikult kuulub siia ka see juhtum, kus — kogukapitali vaadeldes — püsivkapitali väärtus ei kasva samas proportsioonis kui ta materiaalne maht. Näiteks puuvilla hulk, mida üksik Euroopa ketrustööline tänapäeva vabrikus töötleb, on kolossaalselt kasvanud selle hulgaga võrreldes, mida Euroopa ketraja varemalt voki abil töötles. Ümbertöötatud puuvilla väärtus aga ei ole kasvanud samas proportsioonis kui tema hulk. Sedasama võib öelda masinate ja muu põhikapitali kohta. Lühidalt öeldes, seesama arenemine, mis suurendab püsivkapitali massi muutuvkapitaliga võrreldes, vähendab töö tootliku jõu tõusu tagajärjel püsivkapitali elementide väärtust ega lase järelikult püsivkapitali väärtusel — kuigi ta pidevalt kasvab — kasvada samas proportsioonis kui ta materiaalne maht, s. o. kui nende tootmisvahendite materiaalne maht, mida sama tööjõu hulk liikuma paneb. Üksikjuhtumitel võib püsivkapitali elementide mass koguni suureneda, kuna tema väärtus samaks jääb või isegi langeb.

Ülalöelduga on seotud olemasoleva kapitali (s. o. selle aineliste elementide) väärtuse vähenemine, mis toimub koos tööstuse arenemisega. See on samuti üks neist pidevalt toimivaist põhjustest, mis kasuminormi langust pidurdavad, kuigi see võib mõnesugustel asjaoludel vähendada kasumi massi, — nimelt siis, kui see vähendab kasumit toova kapitali massi. Sellest on jällegi näha, et needsamad põhjused, mis tekitavad kasuminormi langemise tendentsi, pidurdavad ka selle tendentsi mõjulepääsu.

IV. RELATIIVNE ÜLERAHVASTUS

Relatiivse ülerahvastuse tekkimine on töö tootliku jõu arenemisest lahutamatu; töö tootliku jõu arenemine, mis väljendub kasuminormi vähenemises, kiirendab seda ülerahvastust. Antud maal on relatiivne ülerahvastus seda märgatavam, mida rohkem on seal arenenud kapitalistlik tootmisviis. Relatiivne ülerahvastus on omakorda põhjuseks, miks ühelt poolt töö enam-vähem mittetäielik allutamine kapitalile paljudes tootmisharudes edasi püsib, kusjuures ta püsib edasi kauem, kui see esimesel pilgul üldisele arenemistasemele vastab; see on turul saada olevate või vallandatud palgatööliste odavuse ja rohkuse tulemus, samuti selle ägedama vastupanu tulemus, mida käsitsitöö muutmine masinatööks mõnedes tootmisharudes nende loomusest olenevalt kohtab. Teiselt poolt tekib uusi tootmisharusid — eriti luksusesemete tootmiseks —, mille baasiks on just see liigne, tihtipeale teistes tootmisharudes püsivkapitali ülekaalu tagajärjel vabanenud rahvastik ja mis omakorda põhinevad elava töö elementide ülekaalul ning alles järk-järgult teevad läbi sellesama arenemistee mis teisedki tootmisharud. Mõlemal juhtumil moodustab muutuvkapital suure osa kogukapitalist, palk aga on alla keskmise, nii et neis tootmisharudes on nii lisaväärtuse norm kui lisaväärtuse mass ebatavaliselt kõrged. Et aga üldine kasuminorm kujuneb eri tootmisharude kasuminormide võrdsustumise teel, siis näeme, et sama põhjus, mis kasuminormi langemise tendentsi tekitab, on siin jällegi selle tendentsi vastukaaluks, mis tema mõju enam-vähem paralüseerib.

V. VÄLISKAUBANDUS

Kuivõrd väliskaubandus teeb odavamaks osalt püsivkapitali elemente, osalt vajalikke elatusvahendeid, milledeks muutuvkapital muundub, aitab ta kaasa kasuminormi tõusule, sest ta tõstab lisaväärtuse normi ja alandab püsivkapitali väärtust. Üldse mõjub ta selles suunas, sest ta võimaldab tootmise ulatust suurendada. Niiviisi kiirendab ta ühelt poolt akumulatsiooni, teiselt poolt aga muutuvkapitali vähenemist püsivkapitaliga võrreldes, ja seega kasuminormi langust. Kapitalistliku tootmisviisi lapse-eas oli väliskaubanduse kasv selle tootmisviisi baas; kuid hiljem, selle tootmisviisi arenemisega, kujunes väliskaubanduse kasv kapitalistliku tootmisviisi enda tulemuseks, sest seda tingis selle tootmisviisi sisemine paratamatus, tema vajadus ikka suurema tulu järele. Siin ilmneb jällegi sama kahesugune mõju (Ricardo jättis selle väliskaubanduse külje täielikult kahe silma vahele).

Teine küsimus — mis oma spetsiaalse iseloomu tõttu on õieti väljaspool meie uurimuse piire — on järgmine: kas üldine kasumi-

norm tõuseb kõrgema kasuminormi tõttu, mida annab väliskaubandusse, eriti aga koloniaalkaubandusse mahutatud kapital?

Väliskaubandusse mahutatud kapitalid võivad anda kõrgemat kasuminormi esiteks sellepärast, et konkurents käib siin kaupadega, mida teised maad toodavad vähem soodsates tootmistingimustes, nii et eesrindlikum maa müüb oma kaupu nende väärtusest kallimalt, kuigi odavamalt kui konkureerivad maad. Et eesrindlikuma maa tööd hinnatakse sealjuures kui kõrgema erikaaluga tööd, siis tõuseb kasuminorm, sest et töö, mille eest ei tasuta kui kõrgema kvaliteediga töö eest, müüakse kui kõrgema kvaliteediga töö. Ühesugune olukord võib kujuneda sellele maale, kuhu kaubad saadetakse, ja sellele maale, kust kaubad tuuakse; nimelt olukord, et see maa annab in natura [natuuras] rohkem asjastatud tööd, kui ta ise saab, ja et ta saab sealjuures kaubad ikkagi odavamalt kätte, kui ta neid ise oleks võinud toota. Just nagu vabrikant, kes kasutab uut leiutist enne ta üldist kasutuselevõtmist, müüb oma konkurentidest odavamalt, kuid ikkagi oma kaupade individuaalsest väärtusest kallimalt, s. o. realiseerib lisatööna tema poolt rakendatava töö spetsiifiliselt kõrgema tootliku jõu. Niiviisi realiseerib ta lisakasumi. Teiselt poolt, mis puutub asumaades jne. mahutatud kapitalidesse, siis võivad nad anda kõrgemaid kasuminorme sellepärast, et kasuminorm on seal madala arengu tõttu üldse kõrgem; kui aga kasutatakse orje, kulisid jne., siis on ka töö ekspluateerimine kõrgem. On arusaamatu, miks need kõrgemad kasumid, mida teatud harudesse mahutatud kapitalid niiviisi annavad ja mis kodumaale saadetakse, ei peaks seal — kui monopolid seda ei takista — üldise kasuminormi võrdsustamisest osa võtma ja miks nad ei peaks järelikult seda kasuminormi pro tanto [vastavalt] tõstma.[36] See on arusaamatu eriti siis, kui need kapitali mahutamise harud alluvad vaba konkurentsi seadustele. Ricardo seevastu kujutleb asja järgmiselt: rahaga, mis välismaal kõrgema hinnaga müümisest on saadud, ostetakse seal kaupu ja saadetakse nad kodumaale tagasi; need kaubad müüakse järelikult oma maa piirides ja seetõttu võib see neile soodustatud tootmisfääridele olla paremal juhul ajutiseks ekstrakasuks teiste tootmisfääridega võrreldes. See illusioon kaob, niipea kui me abstraheerume rahavormist. Soodustatud maa saab vahetuses vähema töö vastu rohkem tööd, kuigi selle vahe, selle ülejäägi, nagu üldsegi töö ja kapitali vahelise vahetuse puhul, paneb teatud klass oma tasku. Niisiis, kuivõrd

[36] A. Smithil on siin õigus, mitte aga Ricardol, kes ütleb: «Nemad kinnitavad, et kasumite võrdsus saab teoks kasumite üldise tõusu läbi; mina aga olen arvamisel, et soodustatud kaubandusharus saadav kasum langeb kiiresti üldisele tasemele» ([*D. Ricardo*, «On the Principles of Political Economy»]. Works ed. by MacCulloch. [London 1852], lk. 73 [Vt. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935, lk. 73.])

kasuminorm on kõrgem — sest asumaades on ta üldse kõrgem —, võib see soodsate looduslike tingimuste korral esineda madalate kaubahindadega käsikäes. Võrdsustamine küll toimub, kuid see pole võrdsustamine vana taseme järgi, nagu arvab Ricardo.

Seesama väliskaubandus arendab aga oma maa piirides kapitalistlikku tootmisviisi ja põhjustab sellega muutuvkapitali vähenemist püsivkapitaliga võrreldes; teiselt poolt tekitab ta välismaa suhtes ületootmist ja avaldab seepärast asja edasises käigus jällegi vastupidist mõju.

Niiviisi tuleb üldiselt välja, et samad põhjused, mis toovad kaasa üldise kasuminormi languse, kutsuvad esile vastumõjusid, mis seda langust pidurdavad, seda aeglustavad ja osaliselt paralüseerivad. Nad ei tühista seadust, kuid nad nõrgendavad tema toimet. Ilma selleta oleks arusaamatu mitte see, miks üldine kasuminorm langeb, vaid arusaamatu oleks hoopis see, miks see langemine on suhteliselt aeglane. Seega toimib seadus ainult tendentsina, tema toime tuleb selgesti nähtavale ainult teatud asjaoludel ja pikkade perioodide vältel.

Enne kui me edasi läheme, meenutame arusaamatuste vältimiseks kaht korduvalt arendatud seisukohta.

Esiteks: Sama protsess, mille tõttu kapitalistliku tootmisviisi arenemise käigus kaubad odavnevad, kutsub esile ka muutuse kaupade tootmiseks kasutatava ühiskondliku kapitali orgaanilises struktuuris, selle tagajärjel aga ka kasuminormi languse. Kui üksiku kauba suhtelised kulud, samuti see osa nendest kuludest, mis koosneb masinate kulumisest, vähenevad, siis järelikult ei tule seda vähenemist samastada sellega, et püsivkapitali väärtus muutuvkapitaliga võrreldes tõuseb, kuigi ümberpöördult, püsivkapitali suhteliste kulude igasugune vähenemine — kui püsivkapitali aineliste elementide mass jääb samaks või kasvab — avaldab mõju kasuminormi tõusule, s. o. püsivkapitali väärtuse pro tanto [vastavale] vähenemisele, langevas proportsioonis rakendatava muutuvkapitaliga võrreldes.

Teiseks: Asjaolu, et üksikud kaubad, mille kogumist kapitali produkt koosneb, sisaldavad juurdelisatud elavat tööd vähenevas proportsioonis neis sisalduva tooraine ja nende valmistamiseks tarvitatud töövahenditega võrreldes; seega asjaolu, et juurdelisatud elava töö hulk, mis üksikutes kaupades asjastub, on pidevalt vähenemas, sest et ühiskondliku tootliku jõu arenemisega vajatakse nende tootmiseks vähem tööd, — see asjaolu ei puuduta kaubas sisalduva elava töö tasuliseks tööks ja tasuta tööks jagunemise vahekorda. Vastupidi. Kuigi kaubas sisalduva juurdelisatud elava töö koguhulk väheneb, kasvab tasuta osa tasulise osaga võrreldes selle tõttu, et tasuline osa väheneb kas absoluutselt või relatiivselt; sest sellesama tootmismeetodiga, mis kaubas sisalduva juurde-

lisatud elava töö kogumassi vähendab, käib kaasas absoluutse ja relatiivse lisaväärtuse tõus. Kasuminormi langemise tendents on seotud lisaväärtuse normi tõusu tendentsiga, seega töö ekspluateerimise astme tõusu tendentsiga. Seepärast pole midagi mõttetumat kui kasuminormi languse seletamine palganormi tõusuga, kuigi ka see võib erandina esineda. Alles kasuminormi tekkimist mõjutavate tingimuste mõistmise kaudu suudab statistika tegelikult analüüsida palganormi eri epohhidel ja eri maades. Kasuminorm ei lange sellepärast, et töö muutub vähem tootlikuks, vaid sellepärast, et ta muutub tootlikumaks. Lisaväärtuse normi tõus ja kasuminormi langus on vaid eri vormid, milledes kasvav töötootlikkus kapitalistlikult väljendub.

VI. AKTSIAKAPITALI SUURENEMINE

Ülaltoodud viiele punktile võib lisada veel järgmise, mida me aga ei saa esialgu lähemalt uurida. Kapitalistliku tootmise edusammudega, mis kiireneva akumulatsiooniga käsikäes käivad, arvestatakse ja kasutatakse üht osa kapitalist ainult protsente kandva kapitalina. Mitte selles mõttes, nagu rahulduks iga kapitalist, kes kapitali välja laenab, ainult protsentidega, sel ajal kui tööstuskapitalist paneb ettevõtjakasumi oma tasku. Sellel ei ole midagi tegemist üldise kasuminormi kõrgusega, sest üldise kasuminormi seisukohalt on kasum = protsent + iga liiki kasum + maarent, kusjuures jaotus nende eri kategooriate vahel ei ole üldise kasuminormi seisukohalt sugugi tähtis. Vaid selles mõttes, et need kapitalid, kuigi nad on mahutatud suurtesse tootlikesse ettevõtetesse, annavad pärast kõigi kulude mahaarvamist ainult kõrgeid või madalaid protsente, niinimetatud dividende, nagu näiteks raudtee-ettevõtetes. Seega ei võta nad osa üldise kasuminormi võrdsustamisest, sest nad annavad keskmisest madalama kasuminormi. Kui nad võrdsustamisest osa võtaksid, siis langeks keskmine kasuminorm palju madalamale. Küsimust teoreetiliselt käsitledes võib neid arvesse võtta; sel korral saadav kasuminorm on madalam kui see, mis näiliselt eksisteerib ja kapitalistidele tegelikult määrava tähtsusega on, sest just nendes ettevõtetes on püsivkapital muutuvkapitaliga võrreldes kõige suurem.

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK

SEADUSE SISEMISTE VASTUOLUDE ARENDUS

I. ÜLDISI MÄRKUSI

Selle raamatu esimeses osas me nägime, et kasuminormi näol väljendatud lisaväärtuse norm näib alati madalamana, kui ta tegelikult on. Nüüd me nägime, et isegi tõusval lisaväärtuse normil on tendents väljenduda langevas kasuminormis. Kasuminorm oleks ainult siis võrdne lisaväärtuse normiga, kui $c=0$, s. t. kui kogukapital kulutatakse palgale. Langev kasuminorm väljendab ainult siis langevat lisaväärtuse normi, kui püsivkapitali väärtuse ja seda püsivkapitali liikuma paneva tööjõu hulga suhe jääb muutumatuks või kui see tööjõu hulk püsivkapitali väärtusega võrreldes suureneb.

Ricardo uuris enda arvates kasuminormi, kuid tegelikult uuris ta ainult lisaväärtuse normi ja sedagi ainult sel eeldusel, et tööpäev on intensiivsuse ja kestuse poolest püsiv suurus.

Kasuminormi langus ja kiirenenud akumulatsioon on ainult sedavõrd ühe ja sellesama protsessi eri väljendused, kuivõrd nad mõlemad väljendavad tootliku jõu arenemist. Akumulatsioon kiirendab omakorda kasuminormi langust, kuivõrd ta põhjustab töö suureulatuslikku kontsentratsiooni ja ühes sellega kapitali kõrgemat struktuuri. Teiselt poolt kiirendab kasuminormi langus omakorda kapitali kontsentratsiooni ja tsentralisatsiooni, võttes ära väikekapitalistide omandi, ekspropriieerides viimased riismed otsestelt tootjatelt, kelledelt veel midagi on ekspropriieerida. Edasi kiireneb seeläbi — kvantiteedi poolest — akumulatsioon, kuigi kasuminormi langusega langeb ka akumulatsiooninorm.

Teiselt poolt aga, kuivõrd kogukapitali väärtuse kasvu norm, kasuminorm, on kapitalistliku tootmise stiimuliks (nii nagu kapitali väärtuse kasv on selle tootmise ainsaks eesmärgiks), aeglustab kasuminormi langus uute iseseisvate kapitalide kujunemist ja ohustab niiviisi kapitalistliku tootmisprotsessi arenemist; ta soodustab ületootmist, spekulatsiooni, kriise, liigse kapitali kõrval liigrahvastiku tekkimist. Seepärast need majandusteadlased, kes, nagu Ricardo, peavad kapitalistlikku tootmisviisi absoluutseks, tunnevad siin, et see tootmisviis loob iseendale tõkkeid; sellepärast on nad

arvamisel, et need tõkked ei tulene tootmisest, vaid loodusest (rendiõpetuses). Tähtsaks asjaoluks nende hirmus kasuminormi langemise ees on aga tunne, et kapitalistlik tootmisviis leiab tootlike jõudude arenemises sellise piiri, millel pole mingit seost rikkuse tootmisega kui niisugusega; see omapärane piir näitab, et kapitalistlik tootmisviis on piiratud ja et tal on vaid ajalooline, mööduv iseloom; see näitab, et kapitalistlik tootmisviis pole absoluutne rikkuse tootmise meetod, vaid vastupidi, satub teatud arenemisastmel oma edasise arenemisega konflikti.

Ricardo ja tema koolkond uurisid igatahes ainult tööstuslikku kasumit, mis sisaldab ka protsenti. Maarendi normil on aga samuti langemise tendents, kuigi maarendi absoluutne mass kasvab ja kuigi ta võib tööstusliku kasumiga võrreldes kasvada ka relatiivselt. (Vt. Ed. West, kes arendas maarendi seadust *enne* Ricardot.) Kui me vaatleme ühiskondlikku kogukapitali C ja tähistame p_1-ga tööstusliku kasumi, mis jääb järele pärast protsendi ja maarendi mahaarvamist, z-iga protsendi ja r-iga maarendi, siis on $\frac{m}{C} = \frac{p}{C} = \frac{p_1+z+r}{C} = \frac{p_1}{C} + \frac{z}{C} + \frac{r}{C}$. Me nägime, et kuigi m, lisaväärtuse kogusumma, kapitalistliku tootmise arenemise käigus pidevalt kasvab, väheneb $\frac{m}{C}$ siiski niisama pidevalt, sest C kasvab veel kiiremini kui m. Järelikult pole mingit vasturääkivust selles, et p_1, z ja r võivad igaüks omaette pidevalt kasvada, kuna nii $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$ kui ka $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$ ja $\frac{r}{C}$ muutuvad igaüks omaette ikka väiksemaks, või et p_1 z-iga võrreldes, r p_1-ga võrreldes või r p_1-ga ja z-iga võrreldes suhteliselt kasvavad. Kui kogu lisaväärtus või kasum $m=p$ kasvab, kasuminorm $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$ aga samaaegselt langeb, võivad osad p_1, z ja r, milledeks $m=p$ jaguneb, oma suuruse vahekorra poolest kogusumma m piirides ükskõik kuidas muutuda, kusjuures see ei avalda mingit mõju m ega $\frac{m}{C}$ suurusele.

Suuruste p_1, z ja r vahekorra muutumine on ainult m-i erinev jagunemine mitmesuguste rubriikide vahel. Seepärast võivad ka $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$ või $\frac{r}{C}$ — individuaalse tööstusliku kasumi norm, protsendinorm ning rendi ja kogukapitali suhe — üksteisega võrreldes kasvada, kuigi üldine kasuminorm $\frac{m}{C}$ langeb; tingimuseks on ainult see, et kõigi kolme suuruse summa oleks $= \frac{m}{C}$. Kui kasuminorm langeb 50 protsendilt 25 protsendile, kui näiteks kapitali struktuur 50_c+50_v muutub 100 protsendi suuruse lisaväärtuse normi puhul

struktuuriks 75_c+25_v, siis esimesel juhtumil annab 1000 ühiku suurune kapital 500 ühiku suuruse kasumi, teisel juhtumil aga annab 4000 ühiku suurune kapital 1000 ühiku suuruse kasumi. *m* või *p* on kahekordistunud, *p'* aga on vähenenud poole võrra. Kui 50 protsendist tuli varem kasumi kohta 20, protsendi kohta 10 ja rendi kohta 20, siis oli $\frac{p_1}{C}=20\%$, $\frac{z}{C}=10\%$, $\frac{r}{C}=20\%$. Kui vahekorrad jäävad 25 protsendiks muutumisel endisteks, siis on $\frac{p_1}{C}=10\%$, $\frac{z}{C}=5\%$ ja $\frac{r}{C}=10\%$. Kui aga $\frac{p_1}{C}$ langeb nüüd 8 protsendile ja $\frac{z}{C}$ 4 protsendile, siis tõuseb $\frac{r}{C}$ 13 protsendile. *r* suhteline suurus tõuseks p_1-ga ja *z*-iga võrreldes, *p'* aga jääks ikkagi endiseks. Mõlemal eeldusel suureneks p_1, *z* ja *r* summa, sest seda toodetakse neli korda suurema kapitali abil. Ricardo oletus, et tööstuslik kasum (pluss protsent) sisaldab esialgselt kogu lisaväärtuse, on muide ajaloo ja loogika seisukohalt väär. Vastupidi: alles kapitalistliku tootmise progressiga saabki võimalikuks, et 1) kogu kasum satub edasise jaotamise otstarbel esijoones tööstus- ja kaubanduskapitalistide kätte ja 2) rent moodustab ülejäägi, mis jääb järele pärast kasumi mahaarvamist. Sellel kapitalistlikul baasil kasvab siis jällegi rent, mis on üks osa kasumist (s. o. lisaväärtusest, kui seda vaadeldakse kogukapitali produktina), mitte aga see spetsiifiline osa produktist, mida kapitalist oma tasku paneb.

Eeldades vajalike tootmisvahendite olemasolu, s. o. küllaldast kapitali akumulatsiooni, ei ole lisaväärtuse loomisel — kui lisaväärtuse norm ning seega töö ekspluateerimise aste on antud — mingit teist piiri kui töölisrahvastik, kui aga töölisrahvastik on antud, siis on lisaväärtuse loomise piiriks ainult töö ekspluateerimise aste. Kapitalistlik tootmisprotsess seisab oma olemuselt selles, et toodetakse lisaväärtust, mida esindab lisaprodukt ehk see osa toodetud kaupadest, milles tasuta töö on asjastunud. Ei tohi kunagi unustada, et selle lisaväärtuse tootmine on kapitalistliku tootmise vahetu eesmärk ning määrav motiiv; sellest lisaväärtusest ühe osa tagasimuutmine kapitaliks, s. o. akumulatsioon, on aga lisaväärtuse tootmise integraalne osa. Seepärast ei tohi kapitalistlikku tootmist kunagi kujutada sellena, mida ta tegelikult ei ole, nimelt sellise tootmisena, mille otseseks eesmärgiks on tarbimine või kapitalistidele tarbimisesemete valmistamine. Sealjuures jääks täielikku unustusse kapitalistliku tootmise spetsiifiline iseloom, mis väljendub kogu ta seesmises olemuses.

Selle lisaväärtuse saamine moodustab vahetu tootmisprotsessi, millel, nagu öeldud, ei ole peale ülalmainitute mingisuguseid muid piire. Niipea kui lisatöö hulk, mida saab välja pressida, on kau-

pades asjastunud, ongi lisaväärtus toodetud. Kuid selle lisaväärtuse tootmisega jõuab lõpule vaid kapitalistliku tootmisprotsessi esimene akt, vahetu tootmisprotsess. Kapital absorbeeris nii ja nii palju tasuta tööd. Kasuminormi langemises väljenduva protsessi arenemisega paisub selliselt toodetava lisaväärtuse mass tohutu suureks. Nüüd tuleb protsessi teine akt. Tuleb müüa kogu kaubahulk, koguprodukt, — nii see osa, mis asendab püsivkapitali ja muutuvkapitali, kui ka see osa, mis kujutab endast lisaväärtust. Kui see ei toimu või kui see toimub vaid osaliselt või kui kaup müüakse tootmishindadest madalamate hindadega, siis on töölist küll ekspluateeritud, kuid see ekspluateerimine ei realiseeru sellisena kapitalistile; see võib temale tähendada, et ta üldse ei realiseeri väljapressitud lisaväärtust või realiseerib seda vaid osaliselt, see võib isegi tähendada, et ta oma kapitali osaliselt või täielikult kaotab. Vahetu ekspluateerimise ja selle realiseerimise tingimused pole identsed. Nad on erinevad mitte üksnes aja ja koha poolest, vaid ka oma olemuselt. Esimesi piirab üksnes ühiskonna tootlik jõud, teisi piiravad mitmesuguste tootmisharude proportsionaalsus ja ühiskonna tarbimisvõime. Viimast ei määra aga absoluutne tootlik jõud ega absoluutne tarbimisvõime, vaid antagonistlikel jaotussuhetel baseeruv tarbimisvõime, need suhted aga viivad ühiskonna määratu suure massi tarbimist vaid enam-vähem kitsastes piirides varieeruvale miinimumile. Peale selle piirab ühiskonna tarbimisvõimet akumulatsioonitung, tung suurendada kapitali ja toota lisaväärtust laiendatud mastaabis. Niisugune on kapitalistliku tootmise seadus, mis on dikteeritud pidevaist revolutsioonidest tootmismeetodites enestes ja sellega alati kaasnevast olemasoleva kapitali väärtuse langusest, üldisest konkurentsivõitlusest ja vajadusest täiustada tootmist ning laiendada selle mastaapi ainuüksi säilitamisabinõuna, hukkumise ähvardusel. Seetõttu peab turg pidevalt avarduma, nii et turuvahekorrad ja neid reguleerivad tingimused omandavad ikka rohkem tootjatest sõltumatu loodusseaduse iseloomu ning muutuvad ikka vähem kontrollitavaks. Sisemine vastuolu püüab lahendust leida välise tootmispõllu laiendamise kaudu. Kuid mida rohkem tootlik jõud areneb, seda suuremasse vastuollu satub ta selle kitsa baasiga, millel tarbimissuhted rajanevad. Sellel vastuolulisel baasil ei ole mingiks vasturääkivuseks, et kapitali liigsus on seotud elanikkonna kasvava liigsusega; sest kuigi kapitali liigsuse ja elanikkonna liigsuse ühendamisel kasvaks toodetava lisaväärtuse mass, kasvaks just sellepärast ka vastuolu selle lisaväärtuse tootmise tingimuste ja tema realiseerimise tingimuste vahel.

Kui on antud kindel kasuminorm, siis sõltub kasumi mass alati avansseeritud kapitali suurusest. Akumulatsiooni määrab aga siis see kasumi massi osa, mis muudetakse tagasi kapitaliks. Et see osa

aga võrdub kasumiga miinus kapitalistide poolt äratarvitatud tulu, siis ei sõltu ta üksnes selle massi väärtusest, vaid ka kaupade odavusest, mida kapitalist tema eest võib osta; nende kaupade odavusest, mis lähevad osalt kapitalisti tarbimisse, tema tulusse, osalt tema püsivkapitalisse. (Siin eeldatakse, et palk on antud.)

Kapitali mass, mida tööline liikuma paneb, mille väärtuse ta oma tööga säilitab ja produktis uuesti esile tulema sunnib, on täiesti erinev sellest väärtusest, mida ta juurde lisab. Kui kapitali mass = 1000 ja juurdelisatud töö = 100, siis taastoodetud kapital = 1100. Kui mass = 100 ja juurdelisatud töö = 20, siis taastoodetud kapital = 120. Kasuminorm on esimesel juhtumil = 10%, teisel juhtumil on ta = 20%. Ometigi saab sajast rohkem akumuleerida kui kahekümnest. Niiviisi paisubki kapitali vool (me jätame kõrvale tema väärtuse kahanemise tootliku jõu tõusu tagajärjel) ehk tema akumulatsioon proportsionaalselt massiga, mis tal juba on, mitte aga proportsionaalselt kasuminormi kõrgusega. Kõrge kasuminorm, mis rajaneb kõrgel lisaväärtuse normil, on võimalik siis, kui tööpäev on väga pikk, kuigi töö on vähetootlik; ta on võimalik, töö vähesest tootlikkusest hoolimata, sellepärast, et tööliste vajadused on väga väikesed ja et keskmine palk on seetõttu väga madal. Madalale palgale vastab siis tööliste energiapuudus. Kõrgest kasuminormist hoolimata akumuleerub kapital sealjuures aeglaselt. Rahva arv ei kasva ja produkt maksab palju tööaega, ehkki töölisele makstakse vähe palka.

Kasuminorm langeb mitte sellepärast, et töölist vähem ekspluateeritakse, vaid sellepärast, et rakendatava kapitaliga võrreldes kasutatakse üldse vähem tööd.

Kui kasuminorm langeb, nagu nägime, üheaegselt kasumi massi tõusuga, siis omastab kapitalist suurema osa töö aastaproduktist kapitali kategooriana (äratarvitatud kapitali asendusena) ja suhteliselt väiksema osa kasumi kategooriana. Sellest papp Chalmersi fantaasia, et mida väiksema massi aastaproduktist kapitalistid kapitalina kulutavad, seda suurema kasumi nad saavad, kusjuures riigikirik neile appi tuleb ja selle eest hoolt kannab, et suur osa lisaproduktist ära tarvitatakse, mitte aga ei kapitaliseerita. Papp ajab segi põhjuse ja tagajärje. Muide, kasumi mass kasvab ju isegi väiksema normi puhul koos kulutatud kapitali suurusega. Igatahes tingib see samaaegselt kapitali kontsentratsiooni, sest tootmistingimused nõuavad nüüd suurte kapitalide rakendamist. Samuti tingib see kapitali tsentralisatsiooni, s. o. väikekapitalistide äraneelamist suurkapitalistide poolt, kusjuures väikekapitalistid jäävad oma kapitalist ilma. See on jällegi, kuigi vaid teises järjekorras, töötingimuste lahutamine tootjatest, kelle hulka need väikekapitalistid veel kuuluvad, sest isiklik töö etendab neil ikka veel teatud

osa; kapitalisti töö on üldse pöördvõrdeline tema kapitali suurusega, s. o. sellega, mitmenda astme kapitalist ta on. See töötingimuste lahutamine tootjatest on see, mis moodustab kapitali mõiste; ta algab koos esialgse akumulatsiooniga (I raamat, XXIV peatükk), avaldub siis kapitali akumuleerumise ja kontsentreerumise pideva protsessina ja väljendub siin lõpuks juba olemasolevate kapitalide tsentraliseerumises väheste isikute kätte, kusjuures paljud jäävad oma kapitalist ilma (sellise vormi omandab nüüd eksproprieerimine). See protsess põhjustaks õige pea kapitalistliku tootmise kokkuvarisemist, kui tsentripetaaljõu kõrval ei pääseks pidevalt mõjule vastutoimivad, detsentraliseerivad tendentsid.

II. KONFLIKT TOOTMISE LAIENEMISE JA VÄÄRTUSE KASVU VAHEL

Töö ühiskondliku tootliku jõu areneinine avaldub kahesugusel viisil. Esiteks, juba toodetud tootlike jõudude suuruses, uue tootmise tingimuste väärtuse ja massi mahus ning juba akumuleeritud tootliku kapitali absoluutses suuruses; teiseks, palgale kulutatud kapitaliosa suhtelises väiksuses kogukapitaliga võrreldes, s. o. antud kapitali taastootmiseks ja väärtuse kasvuks, massiliseks tootmiseks vajaliku elava töö suhtelises väiksuses. Samaaegselt eeldab see kapitali kontsentratsiooni.

Rakendatava tööjõu suhtes avaldub tootliku jõu arenemine jällegi kahesugusel viisil: esiteks lisatöö suurenemises, s. o. tööjõu taastootmiseks nõutava vajaliku tööaja lühenemises. Teiseks selles, et väheneb tööjõu hulk (tööliste arv), mida üldse rakendatakse antud kapitali liikumapanemiseks.

Need mõlemad liikumised mitte ainult kulgevad käsikäes, vaid tingivad teineteist vastastikku, nad on nähtused, mis väljendavad üht ja sedasama seadust. Ometi avaldavad nad kasuminormile vastassuunalist mõju. Kasumi kogumass on võrdne lisaväärtuse kogumassiga, kasuminorm $= \frac{m}{C} = \frac{\text{lisaväärtus}}{\text{avansseeritud kogukapital}}$. Lisaväärtuse aga, tema kogusumma, määrab esiteks lisaväärtuse norm, teiseks aga selle normiga üheaegselt rakendatava töö mass ehk — mis on sama — muutuvkapitali suurus. Ühelt poolt kasvab üks tegur, lisaväärtuse norm, teiselt poolt väheneb (relatiivselt või absoluutselt) teine tegur, tööliste arv. Kuivõrd tootlike jõudude arenemine vähendab rakendatava töö tasulist osa, sedavõrd tõstab ta lisaväärtust, suurendades selle normi; kuivõrd ta aga vähendab antud kapitali poolt rakendatava töö kogumassi, sedavõrd vähendab ta teist tegurit, tööliste arvu, mille korrutamisel lisaväärtuse normiga saadakse lisaväärtuse mass. Kaks töölist, kes töötavad päevas 12 tundi, ei saa anda niisama suurt lisaväärtuse massi kui 24 töölist,

kellest igaüks töötab kõigest 2 tundi; nad ei saaks seda anda isegi siis, kui nad võiksid elada paljast õhust ja neil poleks seega üldse vaja iseenda jaoks töötada. Selles suhtes on järelikult olemas teatud piirid, mida ei saa ületada siis, kui tööliste arvu vähendamist kompenseeritakse töö ekspluateerimise astme tõstmisega; selline kompenseerimine võib seega küll kasuminormi langust pidurdada, kuid ta ei või seda kõrvaldada.

Kapitalistliku tootmisviisi arenemisega langeb seega kasuminorm, kuna kasumi mass kasvab koos rakendatava kapitali massi suurenemisega. Kui norm on antud, siis oleneb kapitali kasvu absoluutne mass kapitali suurusest antud momendil. Teiselt poolt aga, kui see suurus on antud, siis kapitali kasvu proportsioon, tema kasvu norm, oleneb kasuminormist. Tootliku jõu tõus (mis peale selle, nagu öeldud, alati toimub olemasoleva kapitali väärtuse langusega käsikäes) võib ainult siis otseselt suurendada kapitali väärtust, kui ta tõstab kasuminormi ja suurendab seega aastaprodukti seda väärtusosa, mis uuesti kapitaliks muudetakse. Kuivõrd jutt on töö tootlikust jõust, võib see toimuda ainult siis, kui selle tagajärjel kas suureneb relatiivne lisaväärtus või väheneb püsivkapitali väärtus (sest sellel tootlikul jõul ei ole otseselt midagi tegemist olemasoleva kapitali *väärtusega),* kui järelikult odavnevad kas tööjõu taastootmiseks või püsivkapitali elementideks minevad kaubad. Nii üks kui teine kaasnevad aga olemasoleva kapitali väärtuse langusega, nii ühe kui teisega käsikäes toimub muutuvkapitali vähenemine püsivkapitaliga võrreldes. Nii üks kui teine tingivad kasuminormi langust ja aeglustavad seda langust. Edasi, kuivõrd kasuminormi tõus põhjustab suuremat nõudmist töö järele, mõjub ta töölisrahvastiku kasvule, niisiis selle materjali kasvule, mida saab ekspluateerida ja mis alles teebki kapitali kapitaliks.

Kaudselt aitab töö tootliku jõu arenemine aga kaasa olemasoleva kapitaliväärtuse suurenemisele, sest ta suurendab tarbimisväärtuste massi ja mitmekesisust, tarbimisväärtused aga esindavad ühte ja sedasama vahetusväärtust ja moodustavad materiaalse substraadi, kapitali asjalised elemendid, reaalsed esemed, milledest püsivkapital koosneb otseselt, muutuvkapital aga vähemalt kaudselt. Sama kapitali ja sama tööga toodetakse rohkem asju, mida saab nende vahetusväärtusest olenemata kapitaliks muuta, — asju, mida saab kasutada täiendava töö, seega ka täiendava lisatöö absorbeerimiseks ning järelikult täiendava kapitali moodustamiseks. Töö mass, mida kapital võib käsutada, ei sõltu kapitali väärtusest, vaid tooraine ja abimaterjalide, masinate ja põhikapitali elementide, samuti elatusvahendite massist — kõige selle massist, millest kapital koosneb, tema väärtusest olenemata. Sel ajal kui rakendatava töö ja seega ka lisatöö mass niiviisi kasvab, kasvab

ka taastoodetava kapitali väärtus ja sellele uue väärtusena juurdelisatav lisaväärtus.

Neid mõlemaid akumulatsiooniprotsessi kuuluvaid momente ei tule aga vaadelda ainult rahuliku kõrvutieksisteerimise olukorras, milles Ricardo neid käsitleb; nad sisaldavad vastuolu, mis avaldub vastuolulistes tendentsides ja nähtustes. Vastutoimivad tegurid toimivad üheaegselt üksteise vastu.

Üheaegselt töölisrahvastiku tegeliku suurendamise stiimulitega, mis tulenevad asjaolust, et kapitalina funktsioneeriv ühiskondliku koguprodukti osa kasvab, pääsevad mõjule ka sellised tegurid, mis loovad ainult relatiivset ülerahvastust.

Üheaegselt kasuminormi langusega kasvab kapitalide mass, sellega käsikäes aga toimub olemasoleva kapitali väärtuse vähenemine, mis pidurdab kasuminormi langust ja stimuleerib kapitaliväärtuse kiiremat akumuleerimist.

Üheaegselt tootliku jõu arenemisega areneb kapitali kõrgem struktuur, kapitali muutuva osa suhteline vähenemine püsiva osaga võrreldes.

Need mitmesugused mõjud tulevad kord rohkem esile üksteise kõrval ruumis, kord rohkem üksteise järel ajas; vastutoimivate tegurite konflikt laheneb perioodiliselt kriisides. Kriisid on alati vaid olemasolevate vastuolude ajutised vägivaldsed lahendused, vägivaldsed pursked, mis rikutud tasakaalu momendiks uuesti jalule seavad.

Vastuolu, kõige üldisemalt väljendatult, seisab selles, et kapitalistlikule tootmisviisile on omane tootlike jõudude absoluutse arenemise tendents, olenemata väärtusest ja selles sisalduvast lisaväärtusest, samuti olenemata neist ühiskondlikest suhetest, mille tingimustes kapitalistlik tootmine toimub; teiselt poolt aga on kapitalistliku tootmise eesmärgiks eksisteeriva kapitaliväärtuse säilitamine ja selle suurendamine kõige kõrgemal määral (s. o. selle väärtuse järjest kiirenev kasv). Kapitalistliku tootmisviisi spetsiifiliseks iseärasuseks on olemasoleva kapitaliväärtuse kasutamine abinõuna, et seda väärtust võimalikult rohkem suurendada. Meetodid, milledega ta seda saavutab, viivad kasuminormi vähenemisele, olemasoleva kapitali väärtuse langusele ja töö tootlike jõudude arenemisele juba toodetud tootlike jõudude arvel.

Olemasoleva kapitali väärtuse perioodiline langus — see kapitalistliku tootmisviisi immanentne abinõu kasuminormi languse pidurdamiseks ja kapitaliväärtuse kiiremaks akumuleerimiseks uue kapitali loomise teel — segab väljakujunenud suhteid, milledes kapitali ringlemise ja taastootmise protsess teostub; see väärtuse langus toimub seepärast tootmisprotsessi äkiliste häirete ja kriiside saatel.

Muutuvkapitali suhteline vähenemine püsivkapitaliga võrreldes, mis käib tootlike jõudude arenemisega käsikäes, stimuleerib töölisrahvastiku kasvu, samal ajal aga loob pidevalt kunstlikku ülerahvastust. Kapitali akumulatsioon, väärtuse järgi vaadelduna, aeglustub kasuminormi languse tõttu, kiirendades sellega veelgi tarbimisväärtuste akumulatsiooni; viimane omakorda kiirendab väärtuse järgi vaadeldavat akumulatsiooni.

Kapitalistlik tootmine püüab pidevalt ületada neid immanentseid piire, kuid ta ületab neid üksnes selliste abinõude varal, mis taastavad need piirid veelgi suuremas ulatuses.

Kapitalistliku tootmise *tõeliseks piiriks* on *kapital ise,* on see, et kapital ja tema väärtuse isekasv on tootmise lähte- ja lõpp-punkt, tema motiiv ja eesmärk; et tootmine on vaid tootmine *kapitali* pärast, mitte aga ümberpöördult: tootmisvahendid ei ole lihtsalt vahendid, mis võimaldavad tootjate *ühiskonna* eluprotsessi pidevalt laiendada. Piirid, millede ulatuses tootjate suure massi ekspropprieerimisel ja vaesumisel rajanev kapitaliväärtuse säilitamine ja kasv ainult võibki teoks saada, on seega pidevas vastuolus tootmismeetoditega, mida kapital oma eesmärgi saavutamiseks peab kasutama ja mis püüavad piiramatult suurendada tootmist, teha sellest eesmärgi iseeneses, iga hinna eest arendada ühiskondliku töö tootlikke jõude. Abinõu — iga hinna eest arendada ühiskondlikke tootlikke jõude — satub järjest uuesti konflikti piiratud eesmärgiga, olemasoleva kapitali väärtuse kasvuga. Kui kapitalistlik tootmisviis on materiaalse tootliku jõu arendamise ja sellele vastava maailmaturu loomise ajalooline abinõu, siis moodustab ta seega ühtlasi alalise vastuolu selle tema ajaloolise ülesande ja temale vastavate ühiskondlike tootmissuhete vahel.

III. KAPITALI LIIGSUS KOOS ELANIKKONNA LIIGSUSEGA

Kasuminormi langusega kasvab kapitali miinimum, mida üksik kapitalist töö tootlikuks rakendamiseks vajab, — nii töö ekspluateerimiseks üldse kui ka selleks, et kasutatav tööaeg oleks kaupade tootmiseks vajalik tööaeg, et ta ei ületaks kaupade tootmiseks ühiskondlikult vajalikku keskmist tööaega. Samaaegselt kasvab kontsentratsioon, sest pärast teatud piiri ületamist akumuleerub suur kapital madala kasuminormiga kiiremini kui väike kapital kõrge kasuminormiga. See kasvav kontsentratsioon, jõudnud teatava tasemeni, põhjustab omakorda uut kasuminormi langust. Sellega tõugatakse väikeste killustatud kapitalide mass avantüüride teele: spekulatsioonile, krediidiga ja aktsiatega tüssamisele, kriisidele. Kapitali niinimetatud ülikülluse all mõistetakse tegelikult ikka sellise kapitali ülikküllust, millel kasumi mass ei tasakaalusta kasumi-

normi langust — niisugused aga on alati uuesti tekkivad värsked kapitalivõrsed —, või selliste kapitalide üliküllust, mis iseendast ei suuda iseseisvalt tegutseda ja lähevad seetõttu krediidi vormis suurte ettevõtete juhatajate käsutusse. See kapitali üliküllus tekib neistsamadest asjaoludest, mis kutsuvad esile relatiivse ülerahvastuse, ning on seepärast selle ülerahvastuse täiendav nähtus, ehkki nad seisavad kumbki vastaspoolusel: ühel poolel tegevuseta kapital, teisel poolel tegevuseta töölisrahvastik.

Kui jutt on kapitali, mitte aga üksikute kaupade ületootmisest — kuigi kapitali ületootmine sisaldab alati kaupade ületootmist —, siis ei tähenda see järelikult midagi muud kui kapitali üleakumuleerimist. Et mõista, mis see üleakumuleerimine on (teda uuritakse lähemalt allpool), tuleb vaid kujutleda teda absoluutsena. Millal oleks kapitali ületootmine absoluutne? Pealegi selline ületootmine, mis ei hõlmaks üht või teist tootmisala või mõnda tähtsamat tootmissfääri, vaid oleks absoluutne kogu oma ulatuses, niisiis hõlmaks kõik tootmisalad kokku?

Kapitali ületootmine oleks absoluutne, kui täiendav kapital kapitalistliku tootmise otstarbeks oleks = 0. Kapitalistliku tootmise eesmärgiks aga on kapitali väärtuse kasv, s. o. lisatöö omastamine, lisaväärtuse, kasumi tootmine. Niisiis, kui kapital oleks töölisrahvastikuga võrreldes sedavõrd kasvanud, et ei oleks võimalik ei pikendada absoluutset tööaega, mida see rahvastik annab, ega paisutada relatiivset lisatööaega (viimast ei saaks neil asjaoludel niikuinii teha, sest nõudmine töö järele oleks suur ning seega esineks palga tõusu tendents), s. o. kui kasvanud kapital toodaks ainult niisama palju või isegi vähem lisaväärtuse massi kui enne oma suurenemist, siis oleks tegemist kapitali absoluutse ületootmisega: kasvanud kapital $C+\Delta C$ ei toodaks kasumit rohkem või toodaks seda koguni vähem kui kapital C enne oma suurenemist ΔC võrra. Mõlemal juhtumil toimuks ka üldise kasuminormi tugev ning järsk langus, seekord aga kapitali struktuuri sellise muutuse tõttu, mis ei ole tingitud tootliku jõu arenemisest, vaid muutuvkapitali rahalise väärtuse tõusust (palga tõusu tagajärjel) ja lisatöö ning vajaliku töö suhte vastavast vähenemisest.

Tegelikkuses kujuneks asi nõnda, et üks osa kapitalist seisaks tervenisti või osaliselt kasutamata (sest selleks, et üldse oma väärtust suurendada, peaks ta esiteks juba funktsioneeriva kapitali tema positsioonilt välja tõrjuma), teine osa aga funktsioneeriks kasutamata või pooleldi kasutatava kapitali survel madalama kasuminormiga. Sealjuures oleks ükskõik, kui osa täiendavast kapitalist astuks vana kapitali asemele, vana kapital aga leiaks niiviisi koha täiendavas kapitalis. Meil oleks ühelt poolt ikkagi endine kapitalisumma, teiselt poolt aga täiendav kapitalisumma. Kasuminormi langusega kaasneks sel juhul kasumi massi abso-

luutne vähenemine, sest meie eelduste kohaselt ei saaks kasutatava tööjõu mass suureneda ega lisaväärtuse norm tõusta, järelikult ei saaks suureneda ka lisaväärtuse mass. Vähenenud kasumi massi tuleks aga arvutada suurenenud kogukapitali kohta. Kuid isegi oletades, et rakendatud kapital funktsioneeriks edasi endise kasuminormiga, nii et kasumi mass jääks samaks, — siis arvutatakse seda kasumi massi ikkagi kasvanud kogukapitali kohta, see aga tähendaks jällegi kasuminormi langust. Kui 1000 ühiku suurune kogukapital tõi 100 ühikut kasumit, pärast suurenemist 1500-ni aga toob endiselt ainult 100, siis toovad 1000 ühikut kapitali teisel juhtumil ainult $66^2/_3$ ühikut kasumit. Endise kapitali väärtuse kasv oleks absoluutselt vähenenud. Uutes tingimustes ei tooks 1000 ühiku suurune kapital rohkem kasumit kui varem tõi $666^2/_3$ ühiku suurune kapital.

On aga selge, et see vana kapitali tegelik väärtuse langus ei leiaks aset ilma võitluseta ja et täiendav kapital ΔC ei saaks ilma võitluseta kapitalina funktsioneerida. Kasuminorm ei langeks kapitali ületootmisest tuleneva konkurentsi tõttu. Ümberpöördult, konkurentsivõitlus algaks nüüd sellepärast, et kasuminormi langus ja kapitali ületootmine tulenevad ühtedest ja nendestsamadest põhjustest. Selle osa ΔC-st, mis on juba funktsioneerivate kapitalistide käes, jätaksid viimased suuremal või väiksemal määral kasutamata, et mitte vähendada oma algkapitali väärtust ega kitsendada ta osatähtsust tootmise alal; või siis kasutaksid nad seda nii, et kas või ise ajutist kahju saades veeretada täiendava kapitali tegevusetus uustulnukaile ja üldse oma konkurentidele.

See osa ΔC-st, mis on uutes kätes, püüaks leida endale koha vana kapitali arvel ja see lähekski tal osaliselt korda sel teel, et ta määrab ühe osa vanast kapitalist jõudeolekule, sunnib seda kapitali vabastama temale vana koha ja paneb vana kapitali enda vaid osaliselt tegevuses oleva või hoopis tegevuseta seisva täiendava kapitali kohale.

Kuivõrd kapital peab funktsioneerima kapitalina ja suurendama oma väärtust, peab teatud osa vanast kapitalist igal juhul tegevuseta jääma, ta peab tegevuseta jääma oma kapitaliomaduse tõttu. Missugune osa see nimelt oleks, seda otsustab konkurentsivõitlus. Niikaua kui kõik läheb hästi, toimib konkurents, nagu me seda üldise kasuminormi võrdsustamise puhul nägime, tegelikult kapitalistide klassi vennaliku liiduna, nii et nad jagavad ühise saagi ühiselt, proportsionaalselt igaühe poolt mahutatud osa suurusega. Niipea aga kui pole enam tegemist kasumi, vaid kahjumi jaotamisega, püüab igaüks niipalju kui võimalik vähendada oma kahjumiosa ja veeretada seda teise kaela. Kahjum on kapitalistide klassile vältimatu. Kui palju aga sellest iga üksiku kapitalisti kohta tuleb ja kui suurel määral ta sellest üldse osa võtma peab, see on

siis juba jõu ja kavaluse küsimus, ja konkurents muutub siis vaenulike vennaste võitluseks. Iga üksiku kapitalisti ja kogu kapitalistide klassi huvide vastuolu paneb end siis maksma täpselt niisamuti, nagu varem nende huvide identsus end praktiliselt konkurentsi kaudu maksma pani.

Kuidas saab siis seda konflikti kaotada ja kapitalistliku tootmise «tervele» liikumisele vastavad suhted uuesti jalule seada? Kaotamise viis sisaldub juba selle konflikti väljaselgitamises, mille kaotamisest on jutt. See viis seisab selles, et kapital, mille väärtus on võrdne kogu täiendava kapitaliga ΔC või vähemalt tema osaga, jäetakse kasutamata ja osalt isegi hävitatakse. Kuid, nagu selgub juba konflikti esitusest, ei jaotu see kahjum sugugi ühtlaselt üksikute individuaalkapitalide vahel, vaid tema jaotus otsustatakse konkurentsivõitluses, kusjuures kahjum jaotub vägagi ebaühtlaselt ja väga mitmesugustes vormides, olenevalt erilistest eelistest või juba kättevõidetud positsioonidest, nii et üks kapital jääb tegevuseta, teine hävib, kolmas saab vaid suhteliselt kahju või tema väärtus väheneb vaid ajutiselt jne.

Igal juhul taastatakse aga tasakaal kapitali tegevuseta jätmisega või koguni hävitamisega suuremas või vähemas ulatuses. Osaliselt hõlmaks see kapitali materiaalset substantsi, s. o. teatav osa tootmisvahenditest, põhi- ja käibekapital, ei funktsioneeriks, ei tegutseks kapitalina; üks osa käigusolevaist tootmisettevõtteist jääks seisma. Kuigi aeg kahjustab ja halvendab selles suhtes kõiki tootmisvahendeid (välja arvatud maa), leiaks siin funktsioonide katkemise tagajärjel aset tegelikult palju suurem tootmisvahendite hävimine. Peamine tulemus seisaks aga siin selles, et need tootmisvahendid ei tegutse enam tootmisvahenditena, et nende funktsioneerimine tootmisvahenditena katkeb pikemaks või lühemaks ajaks.

Peamine laostav mõju, sealjuures üliterava iseloomuga, puudutaks aga kapitali, kuivõrd viimasel on väärtuse omadus, s. o. puudutaks kapitali*väärtusi*. See kapitaliväärtuse osa, mis kujutab endast lihtsalt tõendeid tulevasest lisaväärtusest, kasumist osasaamiseks, s. o. tegelikult mitmekujulisi võlatähti tootmisele, kaotab otsekohe oma väärtuse, kui vähenevad sissetulekud, mille saamiseks ta on ette nähtud. Osa olemasolevast kullast ja hõbedast seisab jõude ega funktsioneeri kapitalina. Osa turul leiduvaist kaupadest võib ainult siis läbi teha oma ringlemis- ja taastootmisprotsessi, kui ta hinnad tohutult langevad, s. o. kui kapital, mida see osa esindab, kaotab oma väärtuse. Põhikapitali elementide väärtus väheneb samuti suuremal või väiksemal määral. Sellele lisandub asjaolu, et kindlad, eeldatavad hinnasuhted tingivad taastootmisprotsessi, mistõttu viimane üldise hinnalanguse tagajärjel seisma jääb ja desorganiseerub. See tootmisprotsessi desorgani-

seerumine ja seismajäämine paralüseerib raha kui maksevahendi funktsiooni, mis areneb koos kapitali arenemisega ja rajaneb ülalmainitud eeldatavail hinnasuhetel; ta katkestab sajas kohas tähtajaliste maksekohustuste ahela ja teravneb veelgi enam, sest et kapitaliga samaaegselt arenenud krediidisüsteem lööb selle tõttu kõikuma. Kõige selle tagajärjeks on ägedad, teravad kriisid, äkiline, vägivaldne väärtuste langemine, taastootmisprotsessi tegelik seismajäämine ja desorganiseerumine ning ühes sellega taastootmise tegelik vähenemine.

Samaaegselt mõjuksid aga ka teised tegurid. Üks osa töölisklassist jääks tootmise seisaku tõttu tööst ilma, kuna teine, rakendatud osa satuks selle tagajärjel olukorda, kus tal tuleks leppida palga alandamisega isegi alla keskmise; see on asjaolu, mis kapitali seisukohalt avaldab täpselt samasugust toimet kui relatiivse või absoluutse lisaväärtuse tõus keskmise palga korral. Õitsenguperiood soodustaks tööliste keskel abielude sõlmimist ja vähendaks tööliste laste suremust; need mõlemad asjaolud, kuigi nad võivad rahva arvu tegelikult väga palju suurendada, ei eelda sugugi tegelikult töötava elanikkonna suurenemist, kuid mõjutavad ometi tööliste ja kapitali suhet täpselt niisamuti, nagu oleks suurenenud tegelikult funktsioneerivate tööliste arv. Teiselt poolt ergutaksid hindade langus ja konkurentsivõitlus iga kapitalisti alandama oma koguprodukti individuaalset väärtust selle üldisest väärtusest madalamale, võttes selleks kasutusele uusi masinaid, uusi täiustatud töömeetodeid, uusi kombinatsioone, s. t. ergutaks kapitaliste tõstma antud tööhulga tootlikku jõudu, alandama muutuvkapitali ja püsivkapitali suhet ja vabastama niiviisi töölisi, lühidalt öeldes: looma kunstlikku ülerahvastust. Edasi, püsivkapitali elementide väärtuse vähenemine oleks ise kasuminormi tõusu põhjustavaks elemendiks. Rakendatava püsivkapitali mass kasvaks muutuvkapitaliga võrreldes, selle massi väärtus aga võiks langeda. Saabunud tootmise seisak valmistaks ette tootmise järgneva laiendamise kapitalistlikes piirides.

Niiviisi oleks ring uuesti läbitud. See osa kapitalist, mille väärtus oli funktsioonide katkemise tagajärjel vähenenud, omandaks uuesti oma endise väärtuse. Muide, laiendatud tootmise tingimustes, laiendatud turu ja tõusnud tootliku jõu olukorras tehakse samasugune vigane ringkäik uuesti läbi.

Kuid isegi äärmise eelduse puhul, mida me tegime, ei kujuta kapitali absoluutne ületootmine endast absoluutset ületootmist üldse, tootmisvahendite absoluutset ületootmist. Tootmisvahendite ületootmist kujutab see endast ainult sedavõrd, kuivõrd tootmisvahendid peavad *funktsioneerima kapitalina,* kuivõrd nad järelikult peavad proportsionaalselt oma väärtuse suurenemisega — mis vastab nende massi suurenemisele — tootma täiendavat väärtust.

Vaatamata sellele oleks see ikkagi ületootmine, sest kapital oleks võimetu ekspluateerima tööd kapitalistliku tootmisprotsessi «tervest», «normaalsest» arenemisest tingitud ekspluateerimisastmel, sellisel astmel, kus rakendatava kapitali massi kasvuga suureneb vähemalt kasumi mass ja kus järelikult pole võimalik, et kasuminorm langeks samal määral, kuidas kapital kasvab, või et ta koguni langeks kiiremini, kui kapital kasvab.

Kapitali ületootmine ei tähenda iialgi midagi muud kui tootmisvahendite ületootmist — töövahendite ja elatusvahendite ületootmist, mis võivad funktsioneerida kapitalina, s. o. mida saab antud ekspluateerimisastmel kasutada töö ekspluateerimiseks; selle ekspluateerimisastme langemine teatud punktist madalamale kutsub esile häireid ja seisakuid kapitalistlikus tootmisprotsessis, kriise, kapitali laostumist. Ei ole mingit vastuolu selles, et selline kapitali ületootmine on seotud enam või vähem tunduva relatiivse ülerahvastusega. Needsamad asjaolud, mis on tõstnud töö tootlikku jõudu, suurendanud kaupproduktide massi, laiendanud turge, kiirendanud kapitali akumulatsiooni nii massi kui väärtuse poolest ja alandanud kasuminormi, — needsamad asjaolud on loonud relatiivse ülerahvastuse ja loovad seda pidevalt edasi, tööliste ülerahvastuse, keda liigne kapital ei rakenda madala ekspluateerimisastme tõttu, millega neid ainult saakski rakendada, või vähemalt madala kasuminormi tõttu, mida nad antud ekspluateerimisastme puhul tooksid.

Kui kapitali välismaale saadetakse, siis ei tehta seda sellepärast, et tema rakendamine omal maal oleks absoluutselt võimatu. Seda tehakse sellepärast, et välismaal on teda võimalik rakendada kõrgema kasuminormiga. Kuid rakendatud töölisrahvastiku ja üldse antud maa seisukohalt kujutab see kapital endast absoluutselt liigset kapitali. Sellisena esineb ta relatiivselt liigse rahvastikuga kõrvuti; see näitab, kuidas liigne kapital ja liigne rahvastik teineteise kõrval eksisteerivad ja teineteist vastastikku tingivad.

Teiselt poolt kutsub akumulatsiooniga seotud kasuminormi langus paratamatult esile konkurentsivõitluse. Kasuminormi languse kompenseerimine kasumi massi suurenemisega on võimalik ainult siis, kui on tegemist ühiskonna kogukapitaliga ja suurkapitalistidega, juba olemasolevate ettevõtete omanikega. Uuel, iseseisvalt funktsioneerival täiendaval kapitalil ei ole algul sellise kompenseerimise tingimusi; ta peab need alles kätte võitma, ja sellepärast kutsubki kasuminormi langus välja kapitalidevahelise konkurentsivõitluse, mitte aga vastupidi. Selle konkurentsivõitlusega kaasnevad muidugi ajutine palga tõus ja sellest tulenev edasine ajutine kasuminormi langus. Sama ilmneb kaupade ületootmises, turgude küllastuses. Et kapitali eesmärgiks ei ole vajaduste rahuldamine,

vaid kasumi tootmine, ja et see eesmärk saavutatakse ainult selliste meetoditega, kus produktide mass oleneb tootmise ulatusest, mitte aga ümberpöördult, siis peab kapitalistlikul baasil rajaneva tarbimise piiratud ulatus sattuma pidevalt vastuollu tootmisega, mis püüab neid oma immanentseid piire pidevalt ületada. Muide, kapital koosneb ju kaupadest ja kapitali ületootmine sisaldab järelikult kaupade ületootmist. Sellest tuleneb imelik nähtus, et needsamad majandusteadlased, kes eitavad kaupade ületootmist, tunnistavad kapitali ületootmist. Kui öeldakse, et pole olemas üldist ületootmist, vaid on ainult disproportsioon eri tootmisharude vahel, siis ei tähenda see midagi muud kui seda, et kapitalistlikus tootmises tuleneb üksikute tootmisharude proportsionaalsus pideva protsessina nende disproportsionaalsusest, sest tootmise kui terviku seotus sunnib end siin tootmise agentidele peale kui pime seadus, mitte aga kui seadus, mis on nende kollektiivsele mõistusele arusaadav, seega ka sellele mõistusele alluv, ning seab sellepärast tootmisprotsessi nende ühise kontrolli alla. Edasi tähendab see nõuet, et maad, kus kapitalistlik tootmisviis pole arenenud, peaksid tarbima ja tootma niisama suurel määral kui kapitalistliku tootmisviisiga maad. Kui öeldakse, et ületootmine on vaid relatiivne, siis on see täiesti õige; kuid kogu kapitalistlik tootmisviis ongi vaid relatiivne tootmisviis, mille piirid pole absoluutsed, olles ometigi absoluutsed kapitalistlikule tootmisviisile, selle tootmisviisi baasil. Kuidas võiks muidu puududa nõudmine nendele kaupadele, milledest rahvamass puudust tunneb, ja kuidas võiks olla võimalik, et seda nõudmist tuleb otsida välismaal, kaugetel turgudel, et saaks kodumaal maksta töölistele vajalike elatusvahendite keskmist hulka? Sest ainult nendes spetsiifilistes, kapitalistlikes vahekordades omandab liigne produkt niisuguse vormi, milles tema omanik saab teda ainult siis tarbimiseks ära anda, kui ta muundub omanikule taas kapitaliks. Lõpuks, kui öeldakse, et kapitalistidel tarvitseb vaid vahetada üksteisega oma kaubad ja tarvitada nad ära, siis unustatakse sealjuures kogu kapitalistliku tootmise iseloom, unustatakse, et tegemist on kapitali väärtuse kasvuga, mitte aga tema tarbimisega. Lühidalt, kõik väited ilmsete ületootmise nähtuste vastu (mis nendest väidetest põrmugi ei hooli) viivad välja sellele, et *kapitalistliku* tootmise piirid ei ole piirideks *tootmisele üldse* ega ole seepärast piirideks sellelegi spetsiifilisele, kapitalistlikule tootmisviisile. Kuid selle kapitalistliku tootmisviisi vastuolulisus seisabki just tema tendentsis absoluutselt arendada tootlikke *jõude,* mis satub pidevalt konflikti nende spetsiifiliste tootmis*tingimustega,* milledes kapital liigub ja milledes ta ainult saabki liikuda.

Asi ei seisa selles, et olemasoleva rahvastikuga võrreldes toodetakse liiga palju elatusvahendeid. Vastupidi. Neid toodetakse

liiga vähe, ja sellepärast ei saa rahvastiku mass elada korralikult, inimese moodi.

Asi ei seisa selles, et tootmisvahendeid toodetakse rohkem kui on vaja elanikkonna töövõimelise osa rakendamiseks. Vastupidi. Esiteks kasvab liiga suureks see osa elanikkonnast, kes tegelikult pole töövõimeline, kes asjaolude tõttu peab ekspluateerima teiste tööd või tegelema selliste töödega, mida ainult õige armetu tootmisviisi puhul võib tööks pidada. Teiseks ei toodeta küllaldaselt tootmisvahendeid, et kogu töövõimeline elanikkond saaks töötada kõige tootlikumates tingimustes, et järelikult, tööaja vältel rakendatava püsivkapitali massi ja efektiivsuse tõttu, tema absoluutne tööaeg lüheneks.

Perioodiliselt aga toodetakse töövahendeid ja elatusvahendeid liiga palju selleks, et nad võiksid teatud kasuminormi puhul funktsioneerida tööliste ekspluateerimise vahenditena. Kaupu toodetakse liiga palju selleks, et neis peituvat väärtust ja selles sisalduvat lisaväärtust saaks kapitalistlikus tootmises kehtivate jaotustingimuste ja tarbimissuhete olemasolul realiseerida ja uueks kapitaliks tagasi muuta, s. t. selleks, et see protsess võiks toimuda ilma pidevalt korduvate plahvatusteta.

Asi ei seisa selles, et rikkust toodetakse liiga palju. Küll aga toodetakse perioodiliselt liiga palju rikkust selle kapitalistlikes, vastuolulistes vormides.

Kapitalistliku tootmisviisi piir tuleb ilmsiks:

1) Selles, et töö tootliku jõu arenemisest tulenev kasuminormi langus kujutab endast seadust, mis teatud punktis satub konflikti töö tootliku jõu enese arenemisega ja millest tuleb seega kriiside abil järjest uuesti jagu saada.

2) Selles, et tootmise laiendamist või vähendamist ei otsusta tootmise suhe ühiskondlike vajadustega, ühiskondlikult arenenud inimeste vajadustega, vaid hoopis tasuta töö omastamine ja selle tasuta töö suhe asjastatud tööga üldse ehk — kapitalistlikult väljendudes — kasum ja selle kasumi suhe rakendatud kapitaliga, järelikult teatav kasuminormi tase. Kapitalistliku tootmise piirid tulevad seepärast esile juba sellisel tootmise laiendamise astmel, mis teistsugustel eeldustel, vastupidi, poleks kaugeltki küllaldane. Kapitalistliku tootmise seisakud ei saabu siis, kui seda nõuab vajaduste rahuldamine, vaid siis, kui seda nõuab kasumi tootmine ning realiseerimine.

Kui kasuminorm langeb, siis püüab kapital ühelt poolt saavutada, et üksik kapitalist saaks paremate meetodite jne. kaudu viia oma kaubaühiku individuaalset väärtust selle keskmisest ühiskondlikust väärtusest madalamale, realiseerides niiviisi antud turuhinna puhul lisakasumit; teiselt poolt tekib spekulatsioon, mis leiab kõikjal soodsaid tingimusi selles, et otsitakse kirglikult uusi toot-

mismeetodeid, otsitakse kapitalile uusi rakendusviise, laskutakse uutesse avantüüridesse, et aga kindlustada endale mingit lisakasumit, mis oleks kasumi üldisest keskmisest tasemest sõltumatu ja sellest kõrgem.

Kasuminorm, s. o. kapitali suhteline juurdekasv, on eeskätt tähtis kõigile uutele, omaette grupeeruvatele kapitali võrsetele. Ja niipea kui kapitali moodustamine jääks ainuüksi väheste juba väljakujunenud suurkapitalide kätte, kellel kasumi mass kasuminormi üles kaalub, siis kustuks tootmist elustav tuli hoopiski. Tootmine vajuks unne. Kasuminorm on kapitalistlikus tootmises liikumapanev jõud: toodetakse ainult seda ja ainult nii palju, mida ja kui palju on võimalik toota kasumiga. Sellega ongi seletatav inglise majandusteadlaste hirm kasuminormi languse ees. Et juba üksi selle võimalus Ricardot rahutuks teeb, siis näitab see just tema sügavat arusaamist kapitalistliku tootmise tingimustest. Ricardo kõige silmapaistvamaks jooneks on nimelt see, mida temale on ette heidetud: et ta «inimeste» saatusest hoolimata peab kapitalistliku tootmise uurimisel silmas üksnes tootlike jõudude arenemist, ükskõik milliste inimohvritega ja kapitali*väärtuste* ohvritega see ostetakse. Ühiskondliku töö tootlike jõudude arendamine on kapitali ajalooline ülesanne ja õigustus. Just sellega loobki ta ebateadlikult kõrgema tootmisvormi materiaalsed tingimused. Ricardot teeb rahutuks asjaolu, et tootmise enda arenemine ohustab kasuminormi — kapitalistliku tootmise stiimulit, akumulatsiooni tingimust ning tõukejõudu. Ja kvantitatiivne suhe on siin kõik. Tegelikult on selle aluseks midagi sügavamat, mida Ricardo ainult aimab. Sellest nähtub puhtmajanduslikul viisil, s. t. kodanlikult seisukohalt, kapitalistliku arusaamise piirides, kapitalistliku tootmise enese seisukohalt, et kapitalistlik tootmine on piiratud, relatiivne, et see pole mingi absoluutne, vaid ainult ajalooline tootmisviis, mis vastab teatavale piiratud epohhile materiaalsete tootmistingimuste arenemises.

IV. TÄIENDUSI

Et töö tootlik jõud areneb mitmesugustes tööstusharudes väga ebaühtlaselt — mitte üksnes ebaühtlaselt oma astme poolest, vaid tihtipeale ka vastassuunaliselt —, siis järeldub sellest, et keskmise kasumi mass (= lisaväärtus) peab olema märksa madalamal sellest tasemest, mida võiks oodata, arvestades tootliku jõu arengut kõige eesrindlikumates tööstusharudes. Asjaolu, et tootlik jõud areneb mitmesugustes tööstusharudes mitte ainult üsna erinevais proportsioonides, vaid tihti ka vastassuunaliselt, — see asjaolu tuleneb mitte ainult konkurentsi anarhiast ja kodanliku tootmisviisi omapärast. Töötootlikkus on seotud ka looduslike tingimustega,

millede viljakus sageli väheneb sedamööda, kuidas tootlikkus — kuivõrd see sõltub ühiskondlikest tingimustest — tõuseb. Sellest tuleneb vastupidine liikumine nendes mitmesugustes sfäärides: ühes kohas progress, teises kohas regress. Näiteks võib meenutada kas või aastaaegade mõju, millest sõltub suurema osa toorainete hulk, siis veel metsavarude lõppemist, söe- ja rauakaevanduste tühjaksammutamist jne.

Kui püsivkapitali käibeosa, tooraine jne., oma massi poolest pidevalt kasvab, kusjuures see kasv on töö tootliku jõu kasvuga proportsionaalne, siis pole see nõnda põhikapitaliga, hoonete, masinate, valgustus- ja kütteseadmetega jne. Kuigi masinad oma mõõtmete suurenemisega lähevad absoluutselt kallimaks, odavnevad nad relatiivselt. Kui viis töölist toodavad kümme korda rohkem kaupa kui varem, siis ei kümnekordista see veel kulutusi põhikapitalile; kuigi püsivkapitali selle osa väärtus tootliku jõu arenemisega kasvab, ei kasva ta kaugeltki samas proportsioonis. Me oleme juba korduvalt rõhutanud, et püsivkapitali ja muutuvkapitali suhe, nii nagu see väljendub kasuminormi languses, erineb samast suhtest, nii nagu see töötootlikkuse arenedes väljendub kaubaühikus ja selle hinnas.

{Kauba väärtuse määrab kogu tööaeg, varem tehtud töö ja elav töö, mis selles kaubas sisaldub. Töötootlikkuse tõus selles just seisabki, et elava töö osa väheneb, varem tehtud töö osa aga suureneb, kuid ta suureneb selliselt, et kaubas sisalduva töö kogusumma väheneb, s. o. selliselt, et elava töö hulk väheneb rohkem, võrreldes sellega, kuidas suureneb varem tehtud töö hulk. Kauba väärtuses kehastuv varem tehtud töö — kapitali püsiv osa — koosneb osalt püsivkapitali põhiosa kulumisest, osalt püsivkapitali käibeosast — toorainest ja abimaterjalidest —, mis läheb kaubasse tervenisti. See väärtusosa, mis tuleneb toorainest ja abimaterjalidest, peab töötootlikkuse tõusuga vähenema, sest nende materjalide suhtes töötootlikkus just selles väljendubki, et nende väärtus langeb. Seevastu on töö tootliku jõu tõusu iseloomustavaks jooneks asjaolu, et püsivkapitali põhiosa väga palju suureneb, mistõttu suureneb ka see tema väärtuse osa, mis kulumise kaudu kaupadele üle kantakse. Selleks et uus tootmismeetod end tootlikkuse tõelise tõstjana õigustaks, peab see täiendav väärtuse osa, mis selle tootmismeetodi puhul põhikapitali kulumise tõttu üksikule kaubale üle kantakse, olema väiksem kui elava töö vähenemise tagajärjel mahaarvatav, säästetav väärtuse osa; ühesõnaga, see meetod peab vähendama kauba väärtust. Endastmõistetavalt peab ta selliselt mõjuma ka siis, kui — nagu see üksikjuhtumitel on — kauba väärtuse moodustamisest võtab osa, peale põhikapitali täiendavalt kulutatava osa, veel teine täiendav väärtuse osa, mis vastab hulgalt suurenenud või hinnalt kallinenud toorainetele ja abimaterjalidele.

Elava töö vähenemisest tulenev väärtuse vähenemine peab kõik väärtuse lisandid rohkem kui tasa tegema.

See kaubas sisalduva töö koguhulga vähenemine näib seega olevat töö tootliku jõu tõusu oluline tunnus, ükskõik millistes ühiskondlikes tingimustes tootmine toimub. Ühiskonnas, kus tootjad reguleerivad oma tootmist varem koostatud plaani järgi, ja isegi lihtsas kaubatootmises mõõdetaks töötootlikkust kindlasti selle mõõdupuuga. Kuidas on aga lugu kapitalistlikus tootmises?

Oletame, et teatav kapitalistliku tootmise haru toodab oma kauba normaalühiku järgmistel tingimustel: põhikapitali kulumine moodustab ühiku kohta $^1/_2$ šillingit või marka; toorainet ja abimaterjale sisaldab iga ühik $17^1/_2$ šillingi eest; palga osa on 2 šillingit, ja kui lisaväärtuse norm on 100%, siis moodustab lisaväärtus 2 šillingit. Kogu väärtus = 22 šillingi või margaga. Lihtsuse pärast oletame, et selle tootmisharu kapitalil on keskmine ühiskondliku kapitali struktuur, et kauba tootmishind langeb seega ühte kauba väärtusega, kapitalisti kasum aga toodetud lisaväärtusega. Sellisel juhtumil kauba tootmise kulud = $^1/_2+17^1/_2+2=20$ šillingiga, keskmine kasuminorm $\frac{2}{20}=10\%$ ja kaubaühiku tootmishind on võrdne tema väärtusega = 22 šillingi või margaga.

Oletame, et leiutatakse masin, mis iga kaubaühiku tootmiseks nõutava elava töö hulka vähendab poole võrra, see-eest aga suurendab põhikapitali kulumisest tekkiva väärtusosa kolmekordseks. Olukord on siis järgmine: kulumine on $1^1/_2$ šillingit, tooraine ja abimaterjalid endiselt $17^1/_2$ šillingit, palk 1 šilling, lisaväärtus 1 šilling, kokku 21 šillingit või marka. Kauba väärtus on nüüd langenud 1 šillingi võrra; uus masin on ilmselt tõstnud töö tootlikku jõudu. Kapitalisti seisukohalt on aga olukord järgmine: tema tootmiskulud on nüüd: kulumine $1^1/_2$ šillingit, tooraine ja abimaterjalid $17^1/_2$ šillingit, palk 1 šilling, kokku 20 šillingit nagu varemgi. Et uue masina rakendamine ei muuda vahetult kasuminormi, siis peab ta saama tootmiskuludest 10 protsenti rohkem, mis teeb 2 šillingit; tootmishind on seega endine ning võrdub 22 šillingiga, ületades aga ometi väärtuse 1 šillingi võrra. Kapitalistlikes tingimustes tootvale ühiskonnale *ei ole* kaup odavamaks läinud ja uus masin ei ole *mingi* täiustus. Seega pole kapitalistil mingit huvi seda uut masinat kasutamisele võtta. Et ta aga selle masina kasutamiselevõtmisega võtaks oma endiselt, veel kulumata masinalt igasuguse väärtuse, muudaks selle lihtsalt vanarauaks ning kannaks järelikult otsest kahju, siis hoidub ta hoolega sellisest tema arvates utoopilisest rumalusest.

Kapitali suhtes ei ole seega töö tootliku jõu tõusu seadusel vaieldamatut kehtivust. Kapitali seisukohalt ei tõuse see tootlik jõud siis, kui säästetakse elavat tööd üldse, vaid ainult siis, kui

elava töö *tasuliselt* osalt säästetakse rohkem kui lisandub varem-tehtud töö näol, nagu seda juba lühidalt mainiti I raamatus, XIII peatükis, 2, lk. 356—357 [*K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, lk. 340—341]. Kapitalistlik tootmisviis langeb siin uude vasturääkivusse. Tema ajalooliseks kutsumuseks on ohjeldamatu, geomeetrilises progressioonis toimuv inimtöö tootlikkuse arendamine. Kui ta, nagu käesoleval juhul, takistab tootlikkuse arenemist, siis pole ta sellele kutsumusele enam truu. Sellega tõestab ta ainult veel kord, et tal on vanadusnõrkus ja et ta end järjest rohkem üle elab.}[37]

Selle minimaalse kapitali suurenemine, mis seoses tootliku jõu tõusuga iseseisva tööstusettevõtte edukaks pidamiseks tarvis läheb, avaldub konkurentsis järgmiselt: niipea kui uued, kallimad tootmisseadmed üldiselt kasutusele võetakse, muutub väiksemate kapitalide edaspidine osavõtt vastavast tootmisalast võimatuks. Ainult alguses, siis, kui mehaanika alal tehtud leiutisi alles hakatakse eri tootmissfäärides rakendama, võivad väiksemad kapitalid seal iseseisvalt funktsioneerida. Teiselt poolt aga väga suured ettevõtted, kus püsivkapitali osatähtsus on erakordselt kõrge, nagu raudteed, ei annagi keskmist kasuminormi, vaid ainult osa sellest, teatud protsenti. Vastasel korral langeks üldine kasuminorm veelgi madalamale. Seevastu leiavad siin suured kapitalimassid aktsiate näol otsese tegevusvälja.

Kapitali kasv, seega kapitali akumulatsioon, sisaldab kasuminormi vähenemist üksnes sedavõrd, kuivõrd see kasv põhjustab ülalvaadeldud muutusi kapitali orgaaniliste koostisosade vahekorras. Kuid vaatamata pidevatele, alalistele pööretele tootmisviisis, jätkab kord üks, kord teine, kas suurem või väiksem osa kogukapitalist teatud aja jooksul akumuleerumist nende koostisosade antud keskmise vahekorra alusel, nii et selle osa kasv ei tingi mingit orgaanilist muutust, seega ka mitte mingisuguseid kasuminormi langemise põhjusi. See pidev kapitali suurenemine ning järelikult ka tootmise laienemine vanade tootmismeetodite alusel, mis toimub rahulikult ajal, kus paralleelselt võetakse juba tarvitusele uusi meetodeid, on omakorda põhjuseks, miks kasuminorm ei lange samal määral, kuidas ühiskonna kogukapital kasvab.

Tööliste absoluutse arvu suurenemist, vaatamata sellele, et palgale kulutatav muutuvkapital suhteliselt väheneb, ei esine aga kõigis tootmisharudes ega esine kõigis neis harudes ühtlaselt. Põllumajanduses võib elava töö elemendi vähenemine olla absoluutne.

[37] Ülaltoodud read seisavad sulgudes, sest kuigi nad on ühest originaalkäsikirja märkusest ümber redigeeritud, ületavad nad kohati originaalis leiduva materjali piirid. — *F. E.*

Muide, palgatööliste arvu absoluutne suurenemine, vaatamata tema relatiivsele vähenemisele, on vaid kapitalistliku tootmisviisi vajadus. Töölised muutuvad talle juba siis üleliigseks, kui pole enam tarvis neid 12 kuni 15 tundi päevas töötama panna. Kui tootlike jõudude arenemine vähendaks tööliste absoluutset arvu, s. o. võimaldaks tegelikult kogu natsioonil teostada kogu oma tootmist lühema aja jooksul, siis kutsuks see esile revolutsiooni, sest see jätaks tegevuseta enamiku elanikkonnast. Selles ilmneb jällegi kapitalistliku tootmise spetsiifiline piir; ühtlasi näitab see, et kapitalistlik tootmine pole sugugi absoluutne tootlike jõudude arenemise ning rikkuse loomise vorm, vaid et ta, vastupidi, põrkab selle arenemisega teatud punktis kokku. Osaliselt ilmneb see kokkupõrge perioodilistes kriisides, mis tulenevad sellest, et kord üks, kord teine osa töölisrahvastikust muutub oma vanal tegevusalal üleliigseks. Kapitalistliku tootmise piiriks on tööliste üleliigne aeg. Ühiskonna poolt võidetav absoluutne üleliigne aeg ei huvita teda põrmugi. Tootliku jõu arenemine on talle tähtis üksnes sedavõrd, kuivõrd see suurendab töölisklassi lisatööaega, mitte aga sedavõrd, kuivõrd see vähendab materiaalseks tootmiseks vajalikku tööaega üldse; kapitalistliku tootmise liikumine on seega vastuoluline.

Me nägime, et kapitali akumulatsiooni kasv sisaldab tema kasvavat kontsentratsiooni. Niiviisi kasvab kapitali võim, kapitalisti näol personifitseeritud ühiskondlike tootmistingimuste eraldumine tegelikest tootjatest. Kapital ilmutab end ikka rohkem ühiskondliku jõuna, mille funktsionääriks on kapitalist ja mis kuidagi ei vasta enam sellele, mida üksiku indiviidi töö võib luua; ta ilmutab end võõrdunud, iseseisvunud ühiskondliku jõuna, mis astub ühiskonnale vastu kui asi ja — selle asja kaudu — kui kapitalisti võim. Üldine ühiskondlik jõud, milleks kapital kujuneb, ja üksikute kapitalistide eravõim nende ühiskondlike tootmistingimuste üle on omavahel vastuolus; see vastuolu võtab järjest rohkem teravama iseloomu ja eeldab selle vahekorra kaotamist, sest ta eeldab ühtlasi tootmistingimuste ümberkujundamist üldisteks, kollektiivseteks, ühiskondlikeks tootmistingimusteks. See ümberkujundamine tuleneb tootlike jõudude arenemisest kapitalistliku tootmise tingimustes ja selle arenemise viisist.

Ükski kapitalist ei rakenda vabatahtlikult uut tootmismeetodit, kui see vähendab kasuminormi, — ükskõik, kui palju tootlikum see meetod on ja kui palju ta lisaväärtuse normi suurendab. Kuid iga niisugune uus tootmismeetod teeb kaubad odavamaks. Seepärast müüb kapitalist neid algul kallimalt nende tootmishinnast, võibolla isegi kallimalt nende väärtusest. Vahe, mis on olemas nende kaupade tootmise kulude ja teiste, suuremate tootmiskuludega too-

detud kaupade turuhinna vahel, pistab kapitalist oma tasku. Ta võib seda teha, sest nende kaupade tootmiseks ühiskondlikult vajalik keskmine tööaeg on pikem ajast, mida selleks uue tootmismeetodi puhul vajatakse. Tema tootmismenetlus seisab kõrgemal ühiskondlikust keskmisest. Kuid konkurents üldistab selle menetluse ja allutab ta üldisele seadusele. Siis saabub kasuminormi langus — võib-olla algul ainult selles tootmissfääris, mis hiljem ühtlustub teistega —, olles seega kapitalistide tahtest täiesti sõltumatu.

Selle punkti puhul tuleb veel märkida, et sama seadus kehtib ka neis tootmissfäärides, millede produkt ei lähe otseselt ega kaudselt töölise tarbimisse või tema elatusvahendite tootmise tingimustesse; see tähendab, et see seadus kehtib ka neis tootmissfäärides, kus mitte mingisugune kaupade odavnemine ei või suurendada relatiivset lisaväärtust, teha tööjõudu odavamaks. (Muidugi võib püsivkapitali odavnemine kõigis neis harudes tõsta kasuminormi, kusjuures töölise ekspluateerimine jääb samaks.) Niipea kui uus tootmismeetod hakkab levima — see aga on tegelikuks tõenduseks, et neid kaupu saab toota odavamalt —, peavad endistes tootmistingimustes töötavad kapitalistid müüma oma produkti selle täiest tootmishinnast odavamalt, sest selle kauba väärtus on langenud ja tööaeg, mida nad tema tootmiseks vajavad, on ühiskondlikust tööajast pikem. Ühesõnaga: nad peavad samuti tarvitusele võtma uue tootmismeetodi, mis vähendab muutuvkapitali ja püsivkapitali suhet, ja see on konkurentsi tagajärg.

Kõik asjaolud, mille tõttu masinate kasutamine teeb nende poolt toodetavate kaupade hinna odavamaks, seisavad alati selles, et kaubaühiku poolt absorbeeritav töö hulk väheneb, ja teiseks selles, et väheneb masinate kulumisosa, mille väärtus kaubaühikusse üle läheb. Mida aeglasem on masinate kulumine, seda suuremale kaupade hulgale ta jaotub ja seda rohkem elavat tööd nad asendavad kuni oma taastootmise tähtajani. Mõlemal juhul suureneb püsivkapitali põhiosa hulk ja väärtus muutuvkapitaliga võrreldes.

«Oma kasumitest sääste tehes varieerub see natsiooni võime muudel võrdsetel tingimustel koos kasuminormiga; see võime on suur, kui kasuminorm on kõrge, ta on väiksem, kui kasuminorm on madal; kui aga kasuminorm langeb, siis ei jää kõik muud tingimused võrdseks... Madala kasuminormiga käib harilikult kaasas rahva arvuga võrreldes kiirem akumulatsioon, nagu Inglismaal... kõrgema kasuminormiga aga käib kaasas rahva arvuga võrreldes aeglasem akumulatsioon.» Näited: Poola, Venemaa, India jne. (Richard Jones, «An Introductory Lecture on Political Economy», London, 1833, lk. 50 jj.). Jones märgib täiesti õigesti, et kasuminormi langusest hoolimata suureneb akumuleerimise püüe ja kasvavad akumulatsiooni võimalused. Esiteks kasvava relatiivse ülerahvastuse tõttu. Teiseks sellepärast, et koos kasvava töötoot-

likkusega suureneb tarbimisväärtuste mass, mida üks ja seesama vahetusväärtus esindab, seega suureneb kapitali asjaliste elementide mass. Kolmandaks sellepärast, et tekivad üha uued mitmekesised tootmisharud. Neljandaks krediidisüsteemi, aktsiaseltside jne. arenemise tagajärjel, mistõttu igaühel on hõlpus raha kapitaliks muuta, ilma et tast endast tööstuskapitalist saaks. Viiendaks vajaduste kasvu ja rikastumise püüde tõttu. Kuuendaks põhikapitali mahutuste massi suurenemise tõttu jne.

Kapitalistliku tootmise kolm põhifakti on:

1) Tootmisvahendite kontsentreerumine väheste isikute kätte, mille tagajärjel tootmisvahendid lakkavad olemast otseste tööliste omand ja muutuvad, ümberpöördult, tootmise ühiskondlikeks jõududeks, kuigi esialgu kapitalistide eraomandina. Kapitalistid on kodanliku ühiskonna usaldusmehed, kes aga pistavad kõik selle usaldusühingu viljad oma tasku.

2) Töö enda kui ühiskondliku töö organiseerimine, kasutades selleks kooperatsiooni, tööjaotust ja töö sidumist loodusteadusega. Nii ühelt kui teiselt poolt kaotab kapitalistlik tootmisviis eraomandust ja eratööd, kuigi ta teeb seda vastuolulistes vormides.

3) Maailmaturu loomine.

Kapitalistliku tootmisviisi raamides arenev tootlik jõud, mis rahva arvuga võrreldes on määratu suur, ja — kuigi mitte niisama suures proportsioonis — kapitaliväärtuste (mitte üksnes nende materiaalse substraadi) kasv, kusjuures need väärtused kasvavad rahva arvust palju kiiremini, on vastuolus nii baasiga, mille jaoks see määratu suur tootlik jõud funktsioneerib ja mis rikkuse kasvuga võrreldes järjest aheneb, kui ka selle suureneva kapitali väärtuse kasvu tingimustega. Sellest tulenevad kriisid.

NELJAS OSA

KAUPKAPITALI JA RAHAKAPITALI MUUNDUMINE KAUPADEGA KAUPLEMISE KAPITALIKS JA RAHAGA KAUPLEMISE KAPITALIKS (KAUPMEHEKAPITALIKS)

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK

KAUPADEGA KAUPLEMISE KAPITAL

Kaupmehe- ehk kaubanduskapital jaguneb kaheks vormiks ehk alaliigiks: kaupadega kauplemise kapitaliks ja rahaga kauplemise kapitaliks. Neid mõlemaid vorme hakkame nüüd lähemalt iseloomustama, kuivõrd see kapitali põhistruktuuri analüüsimiseks vajalik on. Ja see on seda vajalikum, et kaasaegne majandusteadus, isegi oma parimate esindajate näol, paneb kaubanduskapitali ja tööstuskapitali lausa ühte patta ning jätab tegelikult kaubanduskapitali iseloomulikud iseärasused täiesti kahe silma vahele.

Kaupkapitali liikumist analüüsisime II raamatus. Ühiskonna kogukapitali vaatlemisel näeme, et üks osa sellest kapitalist — kuigi järjest uutest elementidest koosnev ja isegi suuruselt muutuv — on pidevalt turul kaubana, et muunduda rahaks; teine osa on turul rahana, et muunduda kaubaks. Kapital on kogu aeg selle muundumise, selle vormide metamorfoosi protsessis. Kuivõrd see ringlemisprotsessis oleva kapitali funktsioon üldse saab iseseisvaks eri kapitali eri funktsiooni näol, kuivõrd ta fikseerub funktsioonina, mis tööjaotuse tõttu kuulub kapitalistide eri liigile, sedavõrd saab kaupkapital kaupadega kauplemise kapitaliks ehk kommertskapitaliks.

Me juba selgitasime (II raamat, VI ptk., «Ringluskulud», 2 ja 3), kui suures ulatuses võib käsitleda kaupade transportimist, nende tarbimiskõlblikus vormis hoidmist ja jaotamist kui ringlemisprotsessi piirides jätkuvaid tootmisprotsesse. Neid momente kaup-

kapitali ringlemises aetakse osalt segi kaupmehekapitali või kaupadega kauplemise kapitali eriomaste funktsioonidega; osalt ongi nad praktikas seotud kaupmehekapitali eriliste spetsiifiliste funktsioonidega, kuigi ühiskondliku tööjaotuse arenemisega kujuneb kaupmehekapitali funktsioon välja ka puhtalt, s. o. neist reaalsetest funktsioonidest lahus ja nende suhtes iseseisvana. Meie eesmärgi seisukohalt on tähtis kindlaks määrata selle erilise kapitaliliigi [Gestalt des Kapitals] spetsiifiline erinevus, ja järelikult võime neist funktsioonidest abstraheeruda. Kuivõrd ainult ringlemisprotsessis funktsioneeriv kapital, spetsiaalselt kaupadega kauplemise kapital, neid funktsioone osalt oma funktsioonidega ühendab, ei esine ta puhtal kujul. Pärast nende funktsioonide eemaldamist ja kõrvalejätmist saame kaupadega kauplemise kapitali puhta vormi.

Me nägime, et kapitali olemasolu kaupkapitalina ja metamorfoos, mida kapital kui kaupkapital ringlussfääris, turul läbi teeb — metamorfoos, mis seisab ostus ja müügis, kaupkapitali muundumises rahakapitaliks ja rahakapitali muundumises kaupkapitaliks —, moodustavad ühe faasi tööstuskapitali taastootmise protsessis, seega ta tootmisprotsessis tervikuna; samal ajal aga nägime, et selles oma funktsioonis, kui ringluskapital, erineb ta iseendast kui tootlikust kapitalist. Need on ühe ja sama kapitali kaks erinevat, kaks omaette olevat eksisteerimise vormi. Üks osa ühiskondlikust kogukapitalist on pidevalt turul selles eksisteerimise vormis ringluskapitalina, ta on pidevalt selle metamorfoosi protsessis, kuigi iga üksiku kapitali jaoks on tema olemine kaupkapitalina ja tema kui kaupkapitali metamorfoos ainult alatasa mööduvaks ja alatasa uuesti saabuvaks üleminekumomendiks, tema pideva tootmisprotsessi üleminekustaadiumiks, ja kuigi turul oleva kaupkapitali elemendid seetõttu pidevalt muutuvad, sest neid võetakse kogu aeg kaubaturult ära ning täpselt niisamuti antakse neid kogu aeg sinna tagasi tootmisprotsessi uue produktina.

Kaupadega kauplemise kapital pole nüüd midagi muud kui selle pidevalt turul oleva, pidevalt metamorfoosiprotsessis oleva, pidevalt ringlussfäärist hõlmatud ringluskapitali ühe osa muundunud vorm. Me ütleme: ühe osa, sest teatav osa kaupade ostust ja müügist toimub ikka vahetult tööstuskapitalistide eneste vahel. Selle osa jätame käesolevas uurimuses hoopis kõrvale, sest ta ei anna midagi kaupmehekapitali mõiste piiritlemiseks, kaupmehekapitali spetsiifilise loomuse mõistmiseks, teiselt poolt aga on see osa juba leidnud II raamatus meie eesmärgi seisukohalt ammendava käsitluse.

Kaupadega kaupleja, kui kapitalist üldse, esineb turul eelkõige teatud rahasumma esindajana, mida ta kapitalistina avansseerib, s. o. mida ta tahab muuta x-ist (summa esialgsest väärtusest) $x+\Delta x$-iks (see summa pluss sellelt saadud kasum). Kuid temale, mitte ainult kui kapitalistile üldse, vaid eriti kui kaupadega kaup-

lejale on endastmõistetav, et tema kapital peab turule ilmuma esialgselt rahakapitali vormis, sest ta ei tooda ju mingeid kaupu, vaid ainult kaupleb nendega, vahendab nende liikumist; kuid selleks, et nendega kaubelda, peab ta neid enne ostma, niisiis olema rahakapitali omanik.

Oletame, et kaupadega kauplejal on 3000 naelsterlingit, mille väärtust ta suurendab, kasutades neid kaubanduskapitalina. Ta ostab nende 3000 naelsterlingi eest lõuendivabrikandilt näiteks 30 000 küünart lõuendit, 2 šillingit küünar. Ta müüb need 30 000 küünart. Kui aasta keskmine kasuminorm = 10% ja kui ta saab pärast kõigi lisakulude mahaarvamist 10% kasumit aastas, siis muudab ta 3000 naelsterlingit aasta lõpuks 3300 naelsterlingiks. Küsimus, kuidas ta selle kasumi saab, leiab meil käsitlemist hiljem. Siinkohal vaatleme kõigepealt ainult tema kapitali liikumise vormi. 3000 naelsterlingi eest ta aina ostab lõuendit ja aina müüb seda; ta aina kordab seda operatsiooni — osta selleks, et müüa —, kordab vormi $R—K—R'$, kapitali lihtsat vormi, milles kapital on täiesti seotud ringlemisprotsessiga ja viimane pole katkestatud tootmisprotsessi intervallidest, sest tootmisprotsess on väljaspool tema enda liikumist ja funktsiooni.

Missugune on siis selle kaupadega kauplemise kapitali ja kaupkapitali kui tööstuskapitali lihtsa eksisteerimise vormi vahekord? Mis puutub lõuendivabrikanti, siis realiseeris ta kaupmehe rahaga oma lõuendi väärtuse, tegi läbi oma kaupkapitali metamorfoosi esimese faasi, muundades kaupkapitali rahaks, ja võib nüüd, muudel võrdsetel tingimustel, taas muundada selle raha lõngaks, söeks, palgaks jne., teiselt poolt aga elatusvahenditeks jne. oma tulu tarbimise otstarbel; niisiis, jättes kõrvale tulu kulutamise, võib ta jätkata taastootmisprotsessi.

Kui aga tema, lõuendi tootja seisukohalt, on metamorfoos — lõuendi muundumine rahaks — juba toimunud, lõuend juba müüdud, siis pole see veel toimunud lõuendi enda seisukohalt. Lõuend on turul endiselt kaupkapitalina, millel seisab ees tema esimene metamorfoos, müük. Selle lõuendiga pole juhtunud midagi muud kui tema omaniku isiku vahetus. Oma otstarbelt, oma seisundilt antud protsessis on lõuend nagu varemgi kaupkapital, müüdav kaup; ainult et nüüd on ta kaupmehe käes, mitte aga tootja käes, nagu varem. Lõuendi müümise funktsioon, lõuendi metamorfoosi esimese faasi vahendamise funktsioon on läinud tootja käest kaupmehe kätte ning muutunud kaupmehe eriliseks tegevuseks, kuna varem pidi selle funktsiooni täitma tootja, niipea kui ta oli lõpetanud tootmise funktsiooni.

Oletame, et kaupmehel ei lähe korda müüa 30 000 küünart selle ajavahemiku jooksul, mida lõuendi tootja vajab selleks, et paisata uuesti turule 30 000 küünart, väärtusega 3000 naelsterlingit. Kaup-

mees ei saa neid uuesti osta, sest ta laos on alles müümata 30 000 küünart, mis ei ole tal veel rahakapitaliks tagasi muundunud. Sellisel juhul saabub seisak, taastootmise katkemine. Muidugi võiks lõuendi tootja käsutuses olla täiendavat rahakapitali, mida ta, sõltumata nende 30 000 küünra müügist, võiks muuta tootlikuks kapitaliks ja jätkata niiviisi tootmisprotsessi. Kuid see oletus ei muuda sugugi asja. Kuivõrd jutt on nende 30 000 küünra tootmiseks avansseeritud kapitalist, siis selle taastootmise protsess katkes ja on ikka veel katkenud. Seega võib siin tegelikult väga selgesti näha, et kaupmehe operatsioonid pole midagi muud kui operatsioonid, mida üldse tuleb teha selleks, et tootja kaupkapital muunduks rahaks; et need on operatsioonid, mis vahendavad kaupkapitali funktsioone ringlemis- ja taastootmisprotsessis. Kui selle müügiga ja ka sisseostmisega ei tegeleks sõltumatu kaupmees, vaid see oleks lihtsalt tootja agendi ainuülesanne, siis ei jääks see seos hetkekski varjatuks.

Niisiis, kaupadega kauplemise kapital pole üldse midagi muud kui tootja kaupkapital, mis peab läbi tegema oma rahaksmuundumise protsessi, peab täitma turul oma kaupkapitali funktsiooni, — ainult selle erinevusega, et see funktsioon ei ole enam tootja kõrvaloperatsioon, vaid tuleb nüüd esile eri liiki kapitalistide, kaupadega kauplejate ainuoperatsioonina ja saab iseseisvaks kui eriliste kapitalimahutuste sfäär.

See nähtub muide ka kaupadega kauplemise kapitali spetsiifilisest ringlemise vormist. Kaupmees ostab kaupu ja müüb siis neid: $R—K—R'$. Lihtsas kaubaringluses või isegi tööstuskapitali ringlemise protsessina esinevas kaupade ringlemises, $K'—R—K$, vahendatakse ringlemist sellega, et iga rahaühik käib kaks korda käest kätte. Lõuendi tootja müüb oma kauba, lõuendi, muudab selle rahaks; ostja raha tuleb tema kätte. Sellesama rahaga ostab ta lõnga, sütt, tööd jne., sama raha kulutab ta jälle, et lõuendi väärtus muundada taas neiks kaupadeks, mis moodustavad lõuendi tootmise elemendid. Kaup, mida ta ostab, pole sama kaup, pole sama liiki kaup kui see, mida ta müüb. Ta müüs produkte, kuid ostis tootmisvahendeid. Kaupmehekapitali liikumises on lugu teisiti. Lõuendiga kaupleja ostab 3000 naelsterlingi eest 30 000 küünart lõuendit; ta müüb need 30 000 küünart lõuendit, et võtta ringlusest tagasi rahakapital (3000 naelsterlingit ja kasum). Seega ei vaheta siin kaks korda oma kohta sama raha, vaid sama kaup; see läheb müüja käest ostja kätte ja ostja käest, kes nüüd on muutunud müüjaks, teise ostja kätte. Kaupa müüakse kaks korda ja rea kaupmeeste vaheleastumisel võib seda müüa veel mitu korda; ja just selle korduva müümise tõttu, ühe ja sellesama kauba kahekordse kohavahetuse tõttu võtabki esimene ostja kauba ostmiseks avansseeritud raha tagasi; järelikult vahendab see kohavahetus raha

tagasitulekut esimese ostja kätte. Ühel juhul, $K'—R—K$, vahendab ühe ja sellesama raha kahekordne kohavahetus kauba võõrandamist ühel kujul ja tema omandamist teisel kujul. Teisel juhul, $R—K—R'$, vahendab ühe ja sellesama kauba kahekordne kohavahetus avansseeritud raha ringlusest tagasivõtmist. Just sellest nähtubki, et kaup pole veel lõplikult müüdud, kui ta on läinud tootja käest kaupmehe kätte, vaid et viimane jätkab ainult müügioperatsiooni enk kaupkapitali funktsiooni täitmist. Ühtlasi aga nähtub sellest, et see, mis tootliku kapitalisti seisukohalt on $K—R$, tema kapitali mööduva vormi — kaupkapitali — lihtne funktsioon, on kaupmehe seisukohalt $R—K—R'$, tema poolt avansseeritud rahakapitali eriline väärtuse kasvu protsess. Kauba metamorfoosi üks faas esineb siin kaupmehe suhtes protsessina $R—K—R'$, niisiis kapitali eri liigi evolutsioonina.

Kaupmees müüb kauba, antud juhul lõuendi, lõplikult tarbijale, kusjuures pole oluline, kas see on tootlik tarbija (näiteks pleegitaja) või individuaalne tarbija, kes kasutab lõuendit oma isiklikuks tarbimiseks. Sellega tuleb avansseeritud kapital (koos kasumiga) kaupmehele tagasi ja ta võib operatsiooni uuesti alustada. Kui raha funktsioneeriks lõuendi ostmisel ainult maksevahendina, nii et kaupmehel tuleks maksta alles kuue nädala möödumisel pärast kauba kättesaamist, ja kui ta müüks kauba enne seda tähtaega, siis võiks ta maksta lõuendi tootjale, ise mingit rahakapitali avansseerimata. Kui lõuend jääks tal müümata, siis peaks ta avansseerima 3000 naelsterlingit maksetähtaja saabumisel, selle asemel et avansseerida nad kohe lõuendi vastuvõtmisel; kui ta aga turuhindade langemise tõttu müüks sisseostuhinnast odavamalt, siis tuleks tal asendada puuduv osa omaenda kapitalist.

Mis annab siis kaupadega kauplemise kapitalile iseseisvalt funktsioneeriva kapitali iseloomu, sel ajal kui tootja käes, kes ise müüb oma kaupa, see kapital on ilmselt vaid tootja kapitali eriline vorm, mis vastab kapitali taastootmise protsessi erilisele faasile, sellele faasile, mille kestel kapital on ringlusfääris?

Esiteks asjaolu, et kaupkapital, mis on oma tootjast erineva agendi käes, teeb turul läbi oma lõpliku muundumise rahaks, seega oma esimese metamorfoosi, täidab temale kui kaupkapitalile omast funktsiooni, ja et seda kaupkapitali funktsiooni vahendavad kaupmehe operatsioonid, tema ostud ja müügid, nii et need operatsioonid kujunevad omaette äritegevuseks, mis on teistest tööstuskapitali funktsioonidest lahus ning on sellepärast iseseisvaks saanud. See on ühiskondliku tööjaotuse eri vorm, mille tõttu üks osa sellest funktsioonist, mis muidu tuleb täita kapitali taastootmise protsessi eri faasis, antud juhul ringlemises, esineb erilise, tootjast erineva ringlusagendi ainufunktsioonina. Kuid see omaette äritegevus ei ole seepärast veel sugugi eri kapitali funktsioon, niisuguse kapitali

funktsioon, mis erineks oma taastootmise protsessis olevast tööstuskapitalist ja oleks viimase suhtes iseseisev; see tegevus ei ole ka tegelikult selline neil juhtudel, kus kaupadega kauplemine käib lihtsalt kaubareisijate või teiste tööstuskapitalisti otseste agentide kaudu. Niisiis, sellele peab lisaks tulema veel teinegi moment.

Teiseks toimub see sellepärast, et kaupmees kui iseseisev ringlusagent avansseerib sellisena rahakapitali (kas omaenda või laenatud rahakapitali). See, mis oma taastootmise protsessis olevale tööstuskapitalile on lihtsalt *K—R*, kaupkapitali muundumine rahakapitaliks ehk lihtne müük, on kaupmehele *R—K—R'*, ühe ja sellesama kauba ost ja müük ning seega müügi kaudu toimuv rahakapitali tagasitulek kaupmehe kätte, sellesama rahakapitali tagasitulek, mis ostu puhul temast eemaldus.

Aktiks, mis kaupmehe seisukohalt esineb protsessina *R—K—R*, kuivõrd kaupmees avansseerib kapitali tootjailt kauba ostmiseks, on alati akt *K—R*, kaupkapitali muundumine rahakapitaliks, alati kaupkapitali esimene metamorfoos, kuigi seesama akt võib esineda tootja seisukohalt ehk oma taastootmise protsessis oleva tööstuskapitali seisukohalt kui *R—K*, kui raha tagasimuundumine kaubaks (tootmisvahenditeks), s. o. kui metamorfoosi teine faas. Lõuendi tootja seisukohalt oli esimeseks metamorfoosiks *K—R*, kaupkapitali muundumine rahakapitaliks. See akt esineb kaupmehe seisukohalt aktina *R—K*, tema rahakapitali muundumisena kaupkapitaliks. Kui ta müüb nüüd lõuendi pleegitajale, siis on see pleegitaja seisukohalt *R—K*, rahakapitali muundumine tootlikuks kapitaliks, ehk tema kaupkapitali teine metamorfoos; kaupmehe seisukohalt aga on see *K—R*, tema poolt ostetud lõuendi müük. Tegelikult aga on lõuendivabrikandi poolt toodetud kaupkapital alles nüüd lõplikult müüdud, s. t., et kaupmehe *R—K—R* on vaid vahendavaks protsessiks akti *K—R* toimumisel kahe tootja vahel. Või oletame, et müüdud lõuendi väärtuse ühe osa eest ostab lõuendivabrikant lõngakaupmehelt lõnga. See akt on temale järelikult *R—K*. Kaupmehele aga, kes müüb lõnga, on see *K—R*, lõnga edasimüük; lõnga enese kui kaupkapitali suhtes on see aga ainult tema lõplik müük, mille tõttu ta siirdub ringlussfäärist tarbimissfääri; *K—R*, tema esimese metamorfoosi täielik lõpuleviimine. Niisiis, ostku kaupmees tööstuskapitalistilt või müügu talle, tema *R—K—R*, kaupmehekapitali ringkäik, väljendab ikka vaid seda, mis kaupkapitali enese kui end taastootva tööstuskapitali üleminekuvormi suhtes on lihtsalt *K—R*, lihtsalt tema esimese metamorfoosi teostumine. Kaupmehekapitali akt *R—K* on üheaegselt aktiks *K—R* ainult tööstuskapitalisti seisukohalt, mitte aga tema poolt toodetud kaupkapitali seisukohalt: see on vaid kaupkapitali üleminek töösturi käest ringlusagendi kätte; alles kaupmehekapitali akt *K—R* on lõplikuks aktiks *K—R* funktsioneeriva kaupkapitali seisukohalt.

R—K—R on ainult ühe ja sellesama kaupkapitali kaks akti *K—R*, selle kaupkapitali kaks teineteisele järgnevat müüki, mis ainult vahendavad tema viimast ning lõplikku müüki.

Niisiis kaupkapital, muutudes kaupadega kauplemise kapitaliks, omandab iseseisva kapitaliliigi kuju selle tõttu, et kaupmees avansseerib rahakapitali, mis suurendab kapitalina oma väärtust ja funktsioneerib kapitalina ainult sedavõrd, kuivõrd teda kasutatakse ainuüksi kaupkapitali metamorfoosi vahendamiseks, tema kui kaupkapitali funktsiooni, s. o. kaupkapitali rahaksmuundumise vahendamiseks; ja see leiab aset kaupade pideva ostmise ja müümise kaudu. Ainult see ongi tema operatsioon; ainult see tööstuskapitali ringlemise protsessi vahendav tegevus ongi selle rahakapitali funktsioon, millega kaupmees opereerib. Selle funktsiooni kaudu muundab kaupmees oma raha rahakapitaliks, mistõttu tema *R* omandab *R—K—R'*-i kuju; sama protsessi kaudu muundab ta kaupkapitali kaupadega kauplemise kapitaliks.

Kaupadega kauplemise kapital, kuivõrd ta eksisteerib kaupkapitali vormis ja kuni ta selles vormis eksisteerib, ei ole ühiskondliku kogukapitali taastootmise protsessi seisukohalt ilmselt midagi muud kui see tööstuskapitali osa, mis on veel turul, teeb parajasti läbi oma metamorfooside protsessi ning eksisteerib ja funktsioneerib nüüb kaupkapitalina. Niisiis, kapitali taastootmise protsessi kui terviku suhtes me peame nüüd rahakapitalina vaatlema ainult seda *raha*kapitali, mida avansseerib kaupmees ning mis on määratud ainult ostuks ja müügiks, mis ei omanda seetõttu kunagi teist vormi peale kaupkapitali ja rahakapitali vormi, ei omanda kunagi tootliku kapitali vormi ja jääb alati suletuks kapitali ringlemise sfääri.

Kui tootja, lõuendivabrikant, on oma 30 000 küünart kaupmehele 3000 naelsterlingi eest ära müünud, siis ostab ta selliselt saadud rahaga vajalikud tootmisvahendid ja tema kapital läheb jälle tootmisprotsessi; tema tootmisprotsess jätkub, läheb pidevalt edasi. Tema seisukohalt on tema kauba rahaksmuundumine teoks saanud. Kuid, nagu nägime, pole selline muundumine veel teoks saanud lõuendi enda suhtes. Lõuend pole veel muundunud lõplikult rahaks, pole veel läinud tarbimisväärtusena kas tootlikku või individuaalsesse tarbimisse. Lõuendikaupmees esindab nüüd turul sama kaupkapitali, mida seal esialgselt esindas lõuendi tootja. Viimase seisukohalt on metamorfoosiprotsess küll lühenenud, kuid ainult selleks, et jätkuda kaupmehe käes.

Kui lõuendi tootja peaks ootama, kuni tema lõuend tõesti lakkab olemast kaup, kuni see läheb viimase ostja — kas tootliku või individuaalse tarbija kätte, siis tema taastootmisprotsess katkeks. Või peaks ta, et seda mitte katkestada, piirama oma operatsioone, peaks muutma väiksemat osa oma lõuendist lõngaks, söeks, tööks jne.,

lühidalt öeldes, tootliku kapitali elementideks, suuremat osa aga pidama enda käes rahareservina selleks, et kui üks osa tema kapitalist on kaubana turul, võiks teine osa jätkata tootmisprotsessi, nii et kui teine läheb turule kaubana, tuleb esimene tagasi rahavormis. Kaupmehe vaheleastumine ei kõrvalda sellist tootja kapitali jaotust. Kuid ilma kaupmehe vaheleastumiseta peaks rahareservi vormis olev ringluskapitali osa, võrreldes tootliku kapitali vormis funktsioneeriva osaga, olema suhteliselt alati suurem ja sellele vastavalt peaks kahanema taastootmise ulatus. Selle asemel võib tootja nüüd pidevalt kasutada suuremat osa oma kapitalist otseses tootmisprotsessis ja väiksemat osa rahareservina.

See-eest on aga nüüd teine osa ühiskondlikust kapitalist kaupmehekapitali vormis pidevalt ringlussfääris. Seda osa kasutatakse kogu aeg ainult kaupade ostuks ja müügiks. Niisiis näib olevat toimunud ainult isikute vahetus, kelle käes see kapital on.

Kui kaupmees, selle asemel et osta 3000 naelsterlingi eest lõuendit edasimüügi otstarbel, kasutaks need 3000 naelsterlingit ise tootlikult, siis ühiskonna tootlik kapital suureneks. Igatahes peaksid siis lõuendi tootja ja ka kaupmees, kes muutuks nüüd tööstuskapitalistiks, pidama rahareservina enda käes suhteliselt suuremat osa oma kapitalist. Teiselt poolt, kui kaupmees jääb kaupmeheks, siis tootja säästab müümiseks vajaliku aja; selle aja võib ta kasutada tootmisprotsessi järele valvamiseks, kuna kaupmees peab kasutama kogu oma aja müümiseks.

Kui kaupmehekapital ei ületa oma vajalikke proportsioone, siis tuleb tunnistada:

1) et ainuüksi ostu ja müügiga tegelev kapital (peale kaupade ostmiseks vajaliku raha kuulub siia veel raha, mida tuleb kulutada kaubandusettevõtte pidamiseks vajalikule tööle, kaupmehe püsivkapitalile, ta laohoonetele, transpordile jne.) on tööjaotuse tõttu väiksem kui juhul, kus tööstuskapitalist peaks ise ajama kogu oma ettevõtte kaubanduslikku osa;

2) et kuna kaupmees tegeleb ainuüksi selle alaga, siis muutub mitte üksnes tootja seisukohalt tema kaup varem rahaks, vaid ka kaupkapital ise teeb oma metamorfoosi kiiremini läbi, kui ta oleks võinud seda teha tootja käes;

3) et kui vaadelda kogu kaupmehekapitali tema vahekorras tööstuskapitaliga, siis võib üks kaupmehekapitali käive kujutada mitte ainult paljude kapitalide käibeid ühes tootmissfääris, vaid ka mitme kapitali käibeid eri tootmissfäärides. Esimene toimub juhul, kui näiteks lõuendikaupmees, kes ostis oma 3000 naelsterlingi eest lõuendi tootja produkti ja müüs selle edasi enne, kui sama tootja jõudis uuesti paisata turule sama kaubakoguse, ostab ja müüb edasi kellegi teise või mitme lõuenditootja produkti, vahendades sellega eri kapitalide käibeid ühes ja sellessamas tootmissfääris.

Teine toimub siis, kui kaupmees, olles müünud näiteks lõuendi, ostab siidi ning vahendab sellega kapitali käivet teises tootmissfääris.

Üldse tuleb märkida järgmist: tööstuskapitali käivet ei piira üksnes ringlusaeg, vaid ka tootmisaeg. Kaupmehekapitali käive, kuivõrd kaupmees kaupleb ainult üht teatud liiki kaupadega, pole piiratud ühe tööstuskapitali käibega, vaid ühe ja sellesama tootmisharu kõigi tööstuskapitalide käibega. Pärast seda, kui kaupmees on ostnud lõuendi ühelt tööstuskapitalistilt ja kui ta on selle lõuendi ära müünud, võib ta osta lõuendit teiselt tööstuskapitalistilt ja müüa sellegi lõuendi, enne kui esimene tööstuskapitalist uuesti kaupa turule paiskab. Üks ja seesama kaupmehekapital võib seega vahendada üksteise järel mitmeid samasse tootmisharusse mahutatud kapitalide käibeid, nii et tema käive pole identne mõne üksiku tööstuskapitali käivetega ega asenda sellepärast ainult seda rahareservi, mis peaks sel üksikul tööstuskapitalistil olema in petto [käepärast]. Kaupmehekapitali käivet ühes teatud tootmissfääris piirab muidugi tootmise kogusumma selles sfääris. Kuid teda ei piira sama sfääri üksiku kapitali tootmise ulatus ega ta käibeaeg, kuivõrd selle käibeaja määrab kindlaks tootmisaeg. Oletame, et *A* annab kauba, mille tootmiseks on vaja kolm kuud. Pärast seda, kui kaupmees ostis selle ja müüs ta ära näiteks ühe kuu jooksul, võib ta osta sama produkti mõnelt teiselt tootjalt ja müüa sellegi produkti. Või näiteks, müünud ühe rentniku vilja, võib ta seejärel sama rahaga osta ja müüa teise rentniku vilja jne. Tema kapitali käivet piirab vilja hulk, mida ta saab järjestikku osta ja müüa teatava aja, näiteks aasta jooksul, kuna rentniku kapitali käivet, olenemata ringlusajast, piirab tootmisaeg, mis kestab üks aasta.

Ühe ja sellesama kaupmehekapitali käive võib aga niisama hästi vahendada ka eri tootmisharude kapitalide käibeid.

Kuivõrd üht ja sedasama kaupmehekapitali kasutatakse mitmesugustes käivetes selleks, et muundada üksteise järel rahaks mitmesuguseid kaupkapitale, seega osta ja müüa neid järjestikku, sedavõrd täidab ta rahakapitalina kaupkapitali suhtes sedasama funktsiooni, mida raha üldse täidab kaupade suhtes oma käivete arvuga antud perioodil.

Kaupmehekapitali käive pole identne niisama suure tööstuskapitali käibega ehk selle tööstuskapitali ühekordse taastootmisega; vastupidi, ta on võrdne mitme sellise kapitali käivete summaga kas ühes ja sellessamas tootmissfääris või eri tootmissfäärides. Mida kiiremini kaupmehekapital käibib, seda väiksem on kaupmehekapitalina figureeriv osa kogu rahakapitalist; mida aeglasemalt ta käibib, seda suurem on see osa. Mida vähem tootmine on arenenud, seda suurem on kaupmehekapitali summa üldse ring-

lusse paisatavate kaupade summaga võrreldes; seda väiksem on ta aga absoluutselt ehk võrreldes kaupmehekapitali summaga arenenuma tootmise tingimustes. Ja ümberpöördult. Niisuguse vähearenenud tootmise puhul on seetõttu suurem osa päris rahakapitalist kaupmeeste käes, kelle vara on seega teistele vastandatud kui rahavara.

Kaupmehe poolt avansseeritava rahakapitali ringlemise kiirus oleneb: 1) kiirusest, millega uueneb tootmisprotsess ja põimuvad üksteisega läbi mitmesugused tootmisprotsessid; 2) tarbimise kiirusest.

Selleks et kaupmehekapital teeks ainult ülalvaadeldud käibe, pole vaja enne osta kaupu kogu ta väärtuse ulatuses ja siis neid müüa. Kaupmees teostab mõlemad operatsioonid üheaegselt. Sellisel juhul jaguneb ta kapital kaheks osaks. Üks osa koosneb kaupkapitalist, teine rahakapitalist. Ühes kohas ta ostab, muundades sellega oma raha kaubaks. Teises kohas ta müüb, muundades sellega teise osa kaupkapitalist rahaks. Ühelt poolt tuleb ta kapital temale tagasi rahakapitalina, teiselt poolt aga voolab tema juurde kaupkapital. Mida suurem on ühes vormis eksisteeriv osa, seda väiksem on osa, mis eksisteerib teises vormis. Need osad vahetavad oma kohad ja tasakaalustavad end vastastikku. Kui raha kasutamisele ringlemisvahendina tuleb juurde tema kasutamine maksevahendina ja sellest tulenev krediidisüsteem, siis väheneb kaupmehekapitali rahaline osa veelgi rohkem, võrreldes nende tehingute suurusega, mida see kaupmehekapital teostab. Kui ma ostan 3000 naelsterlingi eest 3-kuulise maksetähtajaga veini ja müün selle enne 3 kuu möödumist sularaha eest, siis selle tehingu tegemiseks ei tule mul krossigi avansseerida. Sel juhul on ka päevselge, et rahakapital, mis siin kaupmehekapitalina figureerib, pole midagi muud kui tööstuskapital ise oma rahakapitali vormis, oma tagasitulekus iseenda juurde raha vormis. (Asjaolu, et tootja, kes müüs kauba 3000 naelsterlingi eest 3-kuulise maksetähtajaga, võib diskonteerida pankuri juures selle eest saadud veksli, s. o. võlakohustuse, — see asjaolu ei muuda sugugi asja ja sel ei ole kaupadega kaupleja kapitaliga midagi tegemist.) Kui kauba turuhinnad langevad vahepeal näiteks $^1/_{10}$ võrra, siis kaupmees mitte ainult ei saa mingit kasumit, vaid saab tagasi 3000 naelsterlingi asemel kõigest 2700 naelsterlingit. Et maksta, peaks ta 300 naelsterlingit juurde panema. Need 300 naelsterlingit funktsioneeriksid ainult hinnavahe tasandamise reservina. Kuid sama käib ka tootja kohta. Kui ta oleks ise müünud langenud hindadega, siis oleks ta samuti kaotanud 300 naelsterlingit ega saaks ilma tagavarakapitalita uuesti alustada tootmist endises ulatuses.

Lõuendikaupmees ostab vabrikandilt 3000 naelsterlingi eest lõuendit; neist 3000 naelsterlingist maksab vabrikant näiteks lõnga

ostmisel 2000; lõnga ostab ta lõngakaupmehelt. Raha, mida vabrikant lõngakaupmehele maksab, pole lõuendikaupmehe raha, sest lõuendikaupmees sai selle eest kaupa sama summa ulatuses. See on vabrikandi enda kapitali rahavorm. Lõngakaupmehe käes on need 2000 naelsterlingit tema juurde tagasi tulnud rahakapital; kui suurel määral aga nad selleks on, kui nad erinevad neist 2000 naelsterlingist, mis kujutavad endast lõuendi poolt mahajäetud ja lõnga poolt omandatud rahavormi? Kui lõngakaupmees ostis võlgu ja müüs sularaha eest enne maksetähtaja möödumist, siis ei sisalda need 2000 naelsterlingit ühtki krossi kaupmehekapitali, mis erineks sellest rahavormist, mida tööstuskapital ise oma ringkäigu protsessis omandab. Kaupadega kauplemise kapital, kuivõrd see pole lihtsalt kaupmehe käes kaupkapitali või rahakapitali näol oleva tööstuskapitali vorm, ei ole midagi muud kui kaupmehele endale kuuluv ning kaupade ostuks ja müügiks kasutatav rahakapitali osa. See osa kujutab endast vähendatud ulatuses seda osa tootmiseks avansseeritud kapitalist, mis rahareservi, ostuvahendi näol oleks pidanud alati olema tööstarite käes ja pidevalt ringlema nende rahakapitalina. Nüüd on see osa vähendatud kujul kaubanduskapitalistide käes, pidevalt funktsioneerides sellisena ringlemisprotsessis. See on see kogukapitali osa, mis — kui jätta kõrvale tuluna kulutatav osa — peab turul lakkamatult ringlema ostuvahendina, et tagada taastootmisprotsessi pidevus. Kogukapitaliga võrreldes on see osa seda väiksem, mida kiirem on taastootmisprotsess ja mida arenenum on raha kui maksevahendi funktsioon, s. o. mida arenenum on krediidisüsteem.[38]

[38] Et saada võimalust kaupmehekapitali klassifitseerimiseks tootliku kapitalina, ajab *Ramsay* selle segi transporditööstusega ja nimetab kaubandust «the transport of commodities from one place to another» [«kaupade vedamiseks ühest kohast teise»] («An Essay on the Distribution of Wealth» [Edinburgh 1836], lk. 19). Samasugune segiajamine esines juba *Verri*'l («Meditazioni sulla Economia Politica» [*Custodi* kogumikus «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte moderna, XV kd., lk. 32], § 4) ja *Say*'l («Traité d'Économie Politique» [I kd., Paris 1817, lk. 14—15]). — *S. P. Newman* ütleb oma raamatus «Elements of Political Economy» (Andover and New York 1835): «Ühiskonna praeguse majandusliku korralduse tingimustes kujutab tootja ja tarbija vahel seisva kaupmehe akt — kapitali avansseerimine tootjale, vastutasuks produktide saamine, nende produktide edasiandmine tarbijale ja selle eest kapitali tagasisaamine —, see akt kujutab endast tehingut, mis hõlbustab ühiskonnas toimuvaid majanduslikke protsesse ja lisandab väärtust produktile, millega see akt sooritati» (lk. 174). Tootja ja tarbija säästavad niiviisi kaupmehe vahenduse tõttu raha ning aega. See teenus nõuab kapitali ja töö avansseerimist ning selle eest tuleb tasuda, «sest see lisandab produktidele väärtust, kuna samadel produktidel on tarbijate käes suurem väärtus kui tootjate käes». Nõnda näibki kaubandus talle, just nagu härra Sayle, «strictly an act of production» [«sõna otseses mõttes tootmisaktina»] (lk. 175). See Newmani arvamus on täiesti vale. Kauba *tarbimisväärtus* on tarbija käes küll suurem kui tootja käes, sest siin ta alles tulebki realiseerimisele. Kauba tarbimisväärtus realiseerub ju ning hakkab täitma oma funktsiooni alles siis, kui kaup on üle läinud

Kaupmehekapital pole midagi muud kui ringlussfääris funktsioneeriv kapital. Ringlemisprotsess on üks kogu taastootmisprotsessi faas. Kuid ringlemisprotsessis ei toodeta mingit väärtust, seega ka mingit lisaväärtust. Seal toimuvad ainult sama väärtusmassi vormi muutused. Tõepoolest, siin ei toimu midagi muud kui ainult kaupade metamorfoos, millel kui niisugusel ei ole väärtuse loomisega ega väärtuse muutumisega midagi tegemist. Kui toodetud kauba müügil realiseeritakse lisaväärtus, siis sellepärast, et see on kaubas juba olemas. Seepärast teise akti puhul, kus rahakapital vahetatakse uuesti kauba vastu (tootmiselementide vastu), ei realiseeri ostja samuti mingit lisaväärtust; raha tootmisvahendite ja tööjõu vastu vahetades valmistab ta siin ainult ette lisaväärtuse tootmist. Vastupidi. Kuivõrd need metamorfoosid vajavad ringlusaega — aega, mille kestel kapital üldse ei tooda, järelikult ei tooda ka lisaväärtust —, sedavõrd piirab see aeg väärtuse loomist ja kasuminormina väljendatud lisaväärtus on otse pöördvõrdeline ringlusaja kestusega. Seega ei loo kaupmehekapital ei väärtust ega lisaväärtust, s. o. ei loo otseselt. Kuivõrd kaupmehekapital soodustab ringlusaja lühenemist, võib ta kaudselt kaasa aidata tööstuskapitalisti poolt toodetava lisaväärtuse suurendamisele. Kuivõrd ta aitab laiendada turgu ja vahendab tööjaotust kapitalistide vahel, võimaldades seega kapitalil töötada suuremas ulatuses, sedavõrd tõstab tema funktsioon tööstuskapitali tootlikkust ja soodustab tööstuskapitali akumulatsiooni. Kuivõrd ta lühendab ringlusaega, sedavõrd tõstab ta lisaväärtuse ja avansseeritud kapitali suhet, seega kasuminormi. Kuivõrd ta vähendab seda kapitali osa, mis peab rahakapitalina pidevalt olema ringlussfääris, sedavõrd suurendab ta otse tootmiseks kasutatavat kapitali osa.

---

tarbimissfääri. Tootja käes eksisteerib tarbimisväärtus ainult potentsiaalses vormis. Kuid ühe ja sellesama kauba eest ei maksta kaks korda: esmalt tema vahetusväärtuse eest ja siis veel eraldi tema tarbimisväärtuse eest. Makstes tema vahetusväärtuse eest, omastan ma tema tarbimisväärtuse. Sellest aga, et kaup läheb tootja või vaheltkaupleja käest tarbija kätte, ei suurene vahetusväärtus põrmugi.

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK

KAUBANDUSLIK KASUM

Me nägime II raamatus, et ringlussfääris asetleidvad puhtakujulised kapitali funktsioonid — operatsioonid, mida tööstuskapitalist peab ette võtma esiteks selleks, et realiseerida oma kaupade väärtus, ja teiseks selleks, et muuta see väärtus uuesti kauba tootmise elementideks, operatsioonid kaupkapitali metamorfooside *K'—R—K* vahendamiseks, seega müügi- ja ostuaktid — ei loo ei väärtust ega lisaväärtust. Ümberpöördult, meile selgus, et selleks vajalik aeg seab — kaupade suhtes objektiivselt ja kapitalistide suhtes subjektiivselt — väärtuse ja lisaväärtuse loomisele teatavad piirid. Mis puutub kaupkapitali enda metamorfoosi, siis endastmõistetavalt ei muutu see sugugi sellest, et osa kaupkapitalist omandab kaupadega kauplemise kapitali kuju või et operatsioonid, mis vahendavad kaupkapitali metamorfoosi, kujutavad endast kapitalistide erilise alajaotuse erilist tegevust või rahakapitali ühe osa ainufunktsiooni. Kui kaupade müük ja ost — milles kaupkapitali metamorfoos *K'—R—K* seisabki — on operatsioonid, mis tööstuskapitalistide eneste poolt teostatuna ei loo mingit väärtust ega lisaväärtust, siis ei või nad luua ei väärtust ega lisaväärtust sellelgi juhul, kui neid ei teosta tööstuskapitalistid, vaid teised isikud. Edasi, kui see ühiskondliku kogukapitali osa, mis peab rahakapitalina alati saadaval olema, et ringlemisprotsess ei katkestaks taastootmisprotsessi, vaid et see jätkuks pidevalt, — kui see rahakapital ei loo ei väärtust ega lisaväärtust, siis ei või ta ka sel teel seda omadust saada, kui teda ei paiska nendesamade funktsioonide täitmiseks pidevalt ringlusse mitte tööstuskapitalistid, vaid mõne teise alajaotuse kapitalistid. Me juba mainisime, kui suurel määral kaupmehekapital võib kaudselt tootlik olla; hiljem uurime seda üksikasjalisemalt.

Niisiis, kaupadega kauplemise kapital — kui me jätame kõrvale kõik heterogeensed funktsioonid, nagu kaupade hoidmine, ärasaatmine, transportimine, jaotamine, sorteerimine, mis võivad olla sellega seotud, ja piirdume tema tõelise funktsiooniga: osta selleks, et müüa — ei loo ei väärtust ega lisaväärtust, vaid ainult

vahendab nende realiseerimist ja sellega ühtlasi kaupade tegelikku vahetust, nende üleminekut ühe käest teise kätte, ühiskondlikku ainevahetust. Sellest hoolimata peab ringlemisprotsessis iseseisvalt funktsioneeriv kapital andma aastas samasugust keskmist kasumit kui mitmesugustes tootmisharudes funktsioneeriv kapital, sest tööstuskapitali ringlemise faas on samal määral taastootmisprotsessi faas nagu tootminegi. Kui kaupmehekapital annaks tööstuskapitaliga võrreldes kõrgemaprotsendilist keskmist kasumit, siis muutuks üks osa tööstuskapitalist kaupmehekapitaliks. Kui ta annaks madalamat keskmist kasumit, siis toimuks vastupidine protsess. Üks osa kaupmehekapitalist muutuks tööstuskapitaliks. Ükski teine kapitali liik ei saa nii hõlpsasti muuta oma otstarvet, oma funktsiooni kui kaupmehekapital.

Et kaupmehekapital ei loo ise lisaväärtust, siis on selge, et lisaväärtus, mis kaupmehekapitalile keskmise kasumi vormis osaks langeb, on üks osa kogu tootliku kapitali poolt loodud lisaväärtusest. Nüüd aga kerkib üles järgmine küsimus: kuidas saab kaupmehekapital enda kätte temale langeva osa lisaväärtusest või kasumist, mille tootlik kapital toodab?

See ainult näib nii, nagu oleks kaubanduslik kasum lihtne juurdehindlus, kaupade hinna nominaalne tõstmine nende väärtusest kõrgemale.

On selge, et kaupmees võib saada kasumit üksnes tema poolt müüdud kaupade hinnast; veel selgem on, et see kasum, mida ta oma kaupade müügist saab, peab võrduma tema ostuhinna ja tema müügihinna vahega, s. o. ülejäägiga, mis jääb järele siis, kui esimene viimasest lahutada.

On võimalik, et pärast kauba ostu ja enne ta müüki nõuab kaup lisakulusid (ringluskulusid); samuti on võimalik, et seda ei juhtu. Kui selliseid kulusid on, siis on selge, et ülejääk, mille võrra müügihind on ostuhinnast kõrgem, ei esinda ainuüksi kasumit. Uurimuse lihtsustamiseks oletame esialgu, et kaup selliseid kulusid ei nõua.

Tööstuskapitalisti seisukohalt võrdub tema kaupade müügihinna ja ostuhinna vahe nende kaupade tootmishinna ja tootmiskulude vahega ehk — ühiskondlikku kogukapitali vaadeldes — kaupade väärtuse ja nende tootmiseks kapitalistide poolt kulutatud summa vahega; see omakorda kujutab endast neis kaupades asjastatud töö koguhulga ja neis asjastatud tasulise töö hulga vahet. Enne kui tööstuskapitalisti poolt ostetud kaubad müügikõlblike kaupadena turule tagasi paisatakse, läbivad nad tootmisprotsessi, mille vältel alles toodetaksegi see nende hinna koostisosa, mis hiljem realiseeritakse kasumina. Kaupadega kaupleja seisukohalt on lugu aga teisiti. Kaubad seisavad tema käes ainult niikaua, kui nad on oma ringlemise protsessis. Ta ainult jätkab kaupade müüki,

mida tootlikud kapitalistid on alustanud, ta jätkab nende hinna realiseerimist ega lase neil sellepärast läbida mingit vahepealset protsessi, milles nad võiksid lisaväärtust uuesti absorbeerida. Kui tööstuskapitalist ainult realiseerib ringluses juba varem toodetud lisaväärtust või kasumit, siis kaupmees seevastu peab ringluses ja ringluse kaudu oma kasumit mitte üksnes realiseerima, vaid seda alles looma. See näib olevat võimalik ainult selle tõttu, et kaubad, mis tööstuskapitalist kaupmehele nende tootmishindadega või — kogu kaupkapitali vaadeldes — nende väärtuse järgi müüb, müüakse kaupmehe poolt nende tootmishindadest kallimalt, nominaalse juurdehindlusega, niisiis — kogu kaupkapitali vaadeldes — nende väärtusest kallimalt; sealjuures paneb kaupmees oma taskusse ülejäägi, mille võrra kaupade nominaalväärtus ületab nende reaalväärtuse, — ühesõnaga, ta müüb nad kallimalt, kui nad väärt on.

Seda juurdehindluse vormi on väga kerge mõista. Küünar lõuendit maksab näiteks 2 šillingit. Selleks et edasimüügil saada 10 protsenti kasumit, pean ma hinnale $^1/_{10}$ juurde lisama, seega müüma küünra 2 šillingi $2^2/_5$ penni eest. Tema tegeliku tootmishinna ja tema müügihinna vahe on siis = $2^2/_5$ penniga; see ongi 2 šillingi pealt 10 protsenti kasumit. Tegelikult müün ma siis ostjale küünra lõuendit hinnaga, mis on õieti $1^1/_{10}$ küünra hind. Ehk, mis tähendab sedasama: see on täpselt niisama hea, nagu müüksin ma ostjale 2 šillingi eest kõigest $^{10}/_{11}$ küünart ja jätaksin $^1/_{11}$ küünart endale. Kui võtta küünra hinnaks 2 šillingit $2^2/_5$ penni, siis võin ma tõepoolest osta $2^2/_5$ penni eest veel $^1/_{11}$ küünart. See oleks järelikult vaid kaudne tee selleks, et kaupade hinna nominaalse tõstmisega saada osa lisaväärtusest ja lisaproduktist.

See on kaubandusliku kasumi realiseerimine kaupadele juurdehindluse tegemisega, nii nagu ta esimesel pilgul nähtuses eneses esineb. Ja tõepoolest: kogu see kujutlus, et kasumi tekkimise põhjuseks on kaupade hinna nominaalne tõstmine ehk nende müümine nende väärtusest kallimalt, on tekkinud kaubanduskapitali vaatlemisel.

Asja lähemalt käsitledes selgub aga peagi, et see on paljas näilisus ja et — kapitalistliku tootmisviisi domineerimist eeldades — kaubanduslikku kasumit ei realiseerita sellisel viisil. (Jutt on siin alati ainult keskmisest, mitte aga üksikjuhtumitest.) Miks me eeldame, et kaupadega kaupleja võib ainult siis realiseerida oma kaupadelt näiteks 10 protsendi suurust kasumit, kui ta müüb need nende tootmishinnast 10 protsenti kallimalt? Sellepärast, et me oletasime, et nende kaupade tootja, tööstuskapitalist (kes tööstuskapitali personifikatsioonina figureerib välismaailma suhtes alati «tootjana»), müüs nad kaupmehele nende tootmishinnaga. Kui kaupade ostuhinnad, mida kaupadega kaupleja maksis, võr-

duvad kaupade tootmishindadega, lõppkokkukõttes nende väärtustega, nii et järelikult kaupade tootmishind, lõppkokkuvõttes nende väärtus, on kaupmehe seisukohalt tootmiskulud, siis peab ülejääk, mille võrra tema müügihind ületab tema ostuhinna — see hindade vahe on aga tema kasumi ainuke allikas —, kujutama endast tegelikult ülejääki, mille võrra kaupade kaubanduslik hind ületab nende tootmishinna, ja lõppkokkuvõttes peab kaupmees müüma kõiki kaupu nende väärtusest kallimalt. Miks aga oletati, et tööstuskapitalist müüb kaupmehele kaubad nende tootmishinnaga? Või, õigemini, mida see oletus eeldas? Seda, et kaubanduskapital (siin on meil sellega tegemist alles vaid kui kaupadega kauplemise kapitaliga) ei võta osa üldise kasuminormi kujunemisest. Üldise kasuminormi uurimisel me lähtusime paratamatult sellisest eeldusest — esiteks sellepärast, et kaubanduskapitali kui niisugust ei olnud meil siis veel olemas; teiseks aga sellepärast, et keskmist kasumit ning seega ka üldist kasuminormi tuli algul paratamatult arendada kui tööstuskapitalide poolt mitmesugustes tootmissfäärides tegelikult toodetavate kasumite või lisaväärtuste võrdsustamist. Kaupmehekapitali näol on meil seevastu tegemist sellise kapitaliga, mis saab kasumist osa, ilma et ta kasumi tootmisest osa võtaks. Järelikult tuleb meil nüüd endist käsitlust täiendada.

Oletame, et kogu tööstuskapital, mis aasta kestel avansseeritakse, on $= 720_c + 180_v = 900$ (näiteks miljonit naelsterlingit) ja $m' = 100\%$. Produkt on seega $= 720_c + 180_v + 180_m$. Kui me nüüd tähistame selle produkti ehk toodetud kaupkapitali K-ga, siis on tema väärtus või tootmishind (sest kõiki kaupu kokku vaadeldes langevad väärtus ja tootmishind ühte) $= 1080$ ja kasuminorm on 900 ühiku suurusel kogukapitalil $= 20\%$. Varemöeldu kohaselt on need 20% keskmiseks kasuminormiks, sest lisaväärtust ei arvutata siin ühe või teise eri struktuuriga kapitali kohta, vaid kogu tööstuskapitali kohta, millel on keskmine struktuur. Seega $K = 1080$ ja kasuminorm $= 20\%$. Nüüd aga oletame, et neile 900 naelsterlingile tööstuskapitalile tuleb veel lisaks 100 naelsterlingit kaupmehekapitali, mis pro rata [proportsionaalselt] oma suurusega saab niisama suure osa kasumist kui tööstuskapital. Vastavalt eeldusele moodustab kaupmehekapital tuhande ühiku suurusest kogukapitalist ühe kümnendiku. 180 ühiku suurusest lisaväärtuse koguhulgast tuleb kaupmehekapitali kohta järelikult $^1/_{10}$; ta saab seega kasumit normiga 18%. Ülejäänud $^9/_{10}$ kogukapitali vahel jaotamisele tulev kasum on tegelikult vaid 162; s. t., et 900 ühiku suuruselt kapitalilt on ta samuti $= 18\%$. Seega hind, millega 900 ühiku suuruse tööstuskapitali valdajad müüvad K kaupadega kauplejatele, on $= 720_c + 180_v + 162_m = 1062$. Niisiis, kui kaupmees lisab oma 100 ühiku suurusele kapitalile 18 protsenti keskmist kasumit, siis müüb

ta kaubad hinnaga 1062+18=1080, s. o. nende tootmishinnaga või — kogu kaupkapitali vaadeldes — nende väärtuse järgi, ehkki ta saab oma kasumi üksnes ringluses ja ringluse kaudu ning üksnes sellisel viisil, et müügihind ületab tal ostuhinna. Aga ikkagi ei müü ta kaupu kallimalt nende väärtusest või nende tootmishinnast — just sellepärast, et ta ostis nad tööstuskapitalistidelt nende väärtusest või nende tootmishinnast odavamalt.

Kaupmehekapital võtab seega üldise kasuminormi moodustamisest määravalt osa pro rata [proportsionaalselt] sellega, missuguse osa ta kogukapitalist moodustab. Niisiis, kui me antud juhul ütleme, et keskmine kasuminorm on 18%, siis oleks see olnud 20%, kui $^1/_{10}$ kogukapitalist ei oleks olnud kaupmehekapital ja kui üldine kasuminorm ei oleks seetõttu langenud $^1/_{10}$ võrra. Ühes sellega kujuneb ka tootmishinna täpsem, kitsendav definitsioon. Tootmishinna all tuleb endiselt mõista kauba hinda = kauba tootmise kuludega (kaubas sisalduva püsivkapitali + muutuvkapitali väärtusega) + neile vastav keskmine kasum. See keskmine kasum määratakse aga nüüd teisiti. Keskmise kasumi määrab nüüd kogukasum, mis luuakse kogu tootliku kapitali poolt; kuid keskmist kasumit ei arvutata kogu sellelt tootlikult kapitalilt, teda ei arvutata mitte nii, et kui tootlik kapital on, nagu eespool, 900 ja kasum 180, siis keskmine kasuminorm on $\frac{180}{900}=20\%$, vaid arvutatakse hoopis nii, et arvutuse aluseks on kogu tootlik kapital + kaubanduskapital, nii et kui tootlik kapital on 900 ja kaubanduskapital on 100, siis on keskmine kasuminorm $\frac{180}{1000}=18\%$. Seega on tootmishind = k (kulud) + 18, mitte aga = k+20. Keskmine kasuminorm sisaldab juba kaubanduskapitalile langevat kogukasumi osa. Järelikult on kogu kaupkapitali tegelik väärtus või tootmishind = $k+p+h$ (kus h tähendab kaubanduslikku kasumit). Tootmishind ehk hind, millega tööstuskapitalist kui niisugune oma kaupa müüb, on seega kauba tegelikust tootmishinnast väiksem; ehk, kui me vaatleme kõiki kaupu kokku, siis hinnad, milledega tööstuskapitalistide klass neid müüb, on nende väärtustest väiksemad. Nõnda on ülaltoodud juhtumil: 900 (kulud) + 18% sellelt 900-lt ehk 900+162=1062. Kui kaupmees müüb 118-ga kauba, mis tal 100 maksma läks, siis teeb ta muidugi 18 protsendi suuruse juurdehindluse; et aga kaup, mille ta ostis 100 eest, on väärt 118, siis ei müü ta seda selle väärtusest kallimalt. Me hakkame kasutama väljendust tootmishind ülaltoodud täpsemas tähenduses. Sellisel juhtumil on selge, et tööstuskapitalisti kasum võrdub ülejäägiga, mille võrra kauba tootmishind ületab kauba tootmise kulud, ja et erinevalt sellest tööstuslikust kasumist võrdub kaubanduslik kasum ülejäägiga, mille võrra kauba müügihind ületab kauba tootmis-

hinna, kauba tootmishind aga on kaupmehe seisukohalt kauba ostuhind; ometi on selge, et kauba tegelik hind = tema tootmishinnaga + kaupmehe (kaubanduslik) kasum. Nagu tööstuskapital ainult realiseerib kasumit, mis lisaväärtusena juba kauba väärtuses sisaldub, nii realiseerib ka kaubanduskapital kasumit ainult sellepärast, et tööstuskapitali poolt realiseeritud kaubahind ei realiseerinud veel kogu lisaväärtust või kasumit.[39] Mitte sellepärast ei ole kaupmehe müügihind kõrgem ta ostuhinnast, et müügihind on koguväärtusest kõrgem, vaid sellepärast, et ostuhind on koguväärtusest madalam.

Seega võtab kaupmehekapital osa lisaväärtuse võrdsustamisest keskmiseks kasumiks, kuigi ta ei võta osa selle lisaväärtuse tootmisest. Seepärast sisaldabki üldine kasuminorm juba mahaarvamist lisaväärtusest, mis kaupmehekapitalile osaks langeb, s. o. mahaarvamist tööstuskapitali kasumist.

Ülalöeldust järeldub:

1) Mida suurem on kaupmehekapital tööstuskapitaliga võrreldes, seda väiksem on tööstusliku kasumi norm, ja ümberpöördult.

2) Kui esimeses osas selgus, et kasuminorm väljendab alati väiksemat normi kui tegeliku lisaväärtuse norm, s. o. näitab töö ekspluateerimise astet iga kord liiga madalana — näiteks ülaltoodud juhtumil $720_c + 180_v + 180_m$ väljendub 100 protsendi suurune lisaväärtuse norm kõigest 20 protsendi suuruses kasuminormis —, siis muutub see lahkuminek veelgi suuremaks, sest kaupmehekapitalile langevat osa arvestades esineb keskmine kasuminorm nüüd ka ise väiksemana: meie näites on ta 20 protsendi asemel 18 protsenti. Otseselt ekspluateeriva kapitalisti kasumi keskmine norm väljendab seega kasuminormi väiksemana, kui see tegelikult on.

Muudel võrdsetel tingimustel on kaupmehekapitali relatiivne suurus pöördvõrdeline tema käibe kiirusega, järelikult pöördvõrdeline taastootmisprotsessi energiaga üldse (kusjuures aga väikekaupmeeste kapital, see hübriidne liik, moodustab erandi). Teadusliku analüüsi käigus on üldise kasuminormi kujunemise lähtepunktiks tööstuskapitalid ja nendevaheline konkurents; alles hiljem korrigeeritakse, täiendatakse ja modifitseeritakse seda normi kaupmehekapitali vahelesegamise tõttu. Ajaloo arenemise käigus on lugu otse ümberpöördud. Kaubanduskapital on see kapital, mis kõige enne määrab kaupade hinnad enam-vähem nende väärtuse järgi, ja taastootmisprotsessi vahendav ringlussfäär on see sfäär, kus üldine kasuminorm kõige enne kujuneb. Kaubanduslik kasum määrab esialgselt tööstusliku kasumi. Alles siis, kui kapitalistlik tootmisviis on juurdunud ja tootja ise kaupmeheks

[39] John Bellers.

muutunud, moodustab kaubanduslik kasum kogu lisaväärtusest selle osa, mis langeb kaubanduskapitalile kui ühiskondlikus taastootmisprotsessis rakendatud kogukapitali vastavale osale.

Kasumite täiendaval võrdsustamisel, mille kutsub esile kaupmehekapitali vahelesegamine, ilmnes, et kaupmehe avansseeritud rahakapitali arvel ei lähe kauba väärtusesse mingit täiendavat elementi, ja et juurdehindlus, mis võimaldab kaupmehel kasumit saada, võrdub vaid kauba väärtuse osaga, mida tootlik kapital kauba tootmishinnale juurde ei arvanud, s. o. selle osaga, mille tootlik kapital on ära jätnud. Selle rahakapitaliga on lugu nimelt samuti kui tööstuskapitalisti põhikapitaliga, kuivõrd seda pole ära tarvitatud, kuivõrd tema väärtus ei moodusta järelikult mingit kauba väärtuse elementi. Nimelt selles hinnas, millega ta ostab kaupkapitali, asendab ta selle kapitali tootmishinna = R rahas. Tema müügihind, nagu varem kindlaks on tehtud, võrdub $R+\Delta R$, kusjuures ΔR väljendab kaubahinna lisandit, mille määrab üldine kasuminorm. Niisiis, kui ta kauba ära müüb, siis tuleb temale tagasi, peale ΔR, ka esialgne rahakapital, mille ta kaupade ostmiseks avansseeris. Sealjuures ilmneb uuesti, et tema rahakapital pole üldse midagi muud kui tööstuskapitalisti kaupkapital, mis on rahakapitaliks muundunud, kapital, mis võib niisama vähe mõjutada selle kaupkapitali väärtuse suurust kui sellelgi korral, kui seda kaupkapitali ei müüdakski kaupmehele, vaid otseselt lõplikule tarbijale. Tegelikult ennetab rahakapital lihtsalt lõpliku tarbija poolt maksmist. Ometi on see ainult siis õige, kui kaupmehel ei ole meie senise eelduse kohaselt mingeid kulusid, s. o. siis, kui peale rahakapitali, mida ta peab tootjalt kauba ostmiseks avansseerima, ei tule tal kaupade metamorfoosi protsessis, ostu ja müügi protsessis, avansseerida mingit muud kapitali, ei põhi- ega käibekapitali. Kuid, nagu nägime ringluskulude käsitlemisel (II raamat, VI ptk.), pole see siiski nii. Ja need ringluskulud on osalt sellised, mida kaupmees võib üle kanda teistele ringlusagentidele, osalt sellised, mis on otseselt seotud tema spetsiifilise ettevõttega.

Ükskõik mis laadi need ringluskulud ongi: kas nad on omased puhtakujulisele kaupmehe ettevõttele kui niisugusele, kuuludes seega kaupmehe spetsiifiliste ringluskulude hulka, või kujutavad nad endast kulusid, mis tulenevad ringlusprotsessi ajal lisaks tulevaist täiendavaist tootmisprotsessidest, nagu ekspeditsioon, transport, säilitamine jne., — kaupmehe poolel eeldavad nad peale kaupade ostmiseks avansseeritud rahakapitali alati veel täiendavat kapitali, mida avansseeritakse nende ringlemisvahendite ostmiseks ja nende eest maksmiseks. Kuivõrd see kulude element koosneb käibekapitalist, läheb ta täiendava elemendina tervenisti kaupade müügihinnasse; kuivõrd ta koosneb põhikapitalist, läheb ta täiendava elemendina kaupade müügihinnasse sedamööda, kuidas ta

kulub; kuid ta läheb kaupade müügihinnasse elemendina, mis moodustab nominaalväärtuse, isegi siis, kui ta, nagu puhtakujuliste kaupmehe ringluskulude puhul, ei täiendagi tegelikult kauba väärtust. Kogu see täiendav kapital, kas käibe- või põhikapital, võtab osa üldise kasuminormi kujundamisest.

Puhtakujulised kaupmehe ringluskulud (seega kulud, kuhu ei kuulu ekspeditsioon, transport, säilitamine jne.) on kulud, mis on vajalikud kauba väärtuse realiseerimiseks, tema muundamiseks kaubast rahaks või rahast kaubaks, nende vahetuse vahendamiseks. Sealjuures jätame täiesti kõrvale tootmisprotsessid, mis võivad jätkuda ringlemisakti vältel ja millest kaupmehe ettevõte võib eksisteerida täiesti lahus; näiteks tegelik transport ja ekspeditsioon võivad olla ja tõepoolest ongi kaubandusest täiesti erinevad tööstusharud, samuti võivad ostuks ja müügiks määratud kaubad seista dokkides ja teistes üldkasutatavais ruumides, kusjuures sellega seotud kulud — kuivõrd kaupmees peab nad avansseerima — pannakse kolmandate isikute poolt kaupmehe arvele. Kõike seda me leiame päris hulgikaubanduses, kus kaupmehekapital esineb kõige puhtamal kujul, teiste funktsioonidega kõige vähem läbi põimunult. Veoäri pidaja, raudtee juhataja, laevaomanik — ükski neist ei ole «kaupmees». Kulud, mis me siin vaatleme, on ostu- ja müügikulud. Me märkisime juba varem, et need kulud koosnevad arve- ja raamatupidamise kuludest, turustamise kuludest, kirjavahetuse kuludest jne. Selleks vajalikuks püsivkapitaliks on kontor, paber, postmargid jne. Muud kulud moodustavad muutuvkapitali, mis avansseeritakse kaubandustööliste palkamiseks. (Ekspeditsiooni- ja transpordikulusid, tolliraha ettemaksmist jne. võib osalt nõnda vaadelda, nagu avansseeriks kaupmees neid kaupade ostmisel, mistõttu tema seisukohalt lähevad nad ostuhinnasse.)

Kõiki neid kulusid ei tehta kauba tarbimisväärtuse tootmisel, vaid kauba väärtuse realiseerimisel; need on puhtad ringluskulud. Nad ei lähe vahetusse tootmisprotsessi, vaid ringlemisprotsessi, seega kogu taastootmisprotsessi.

Neist kuludest huvitab meid siinkohal ainult see osa, mis kulutatakse muutuvkapitalile. (Peale selle tuleks uurida: esiteks, kuidas ringlemisprotsessis maksvusele pääseb seadus, mille järgi kauba väärtusesse läheb üksnes vajalik töö; teiseks, kuidas akumulatsioon kaupmehekapitali juures avaldub; kolmandaks, kuidas kaupmehekapital funktsioneerib ühiskonna tegelikus taastootmisprotsessis kui tervikus.)

Need kulud tulenevad produkti kui kauba majanduslikust vormist.

Kui tööaeg, mida tööstuskapitalistid ise üksteisele otseselt oma kaupu müües kaotavad — seega, objektiivselt öeldes, kaupade

ringlemise aeg —, ei lisa neile kaupadele mingit väärtust, siis on selge, et see tööaeg ei omanda teistsugust iseloomu selle tõttu, et tööstuskapitalisti asemel langeb ta osaks kaupmehele. Kauba (produkti) muundumine rahaks ja raha muundumine kaubaks (tootmisvahenditeks) on tööstuskapitali vajalik funktsioon; ta on seega vajalik operatsioon kapitalistile, kes tegelikult kujutab endast vaid personifitseeritud kapitali, kellel on oma teadvus ja oma tahe. Need funktsioonid ei suurenda aga väärtust ega loo lisaväärtust. Teostades neid operatsioone, s. o. jätkates kapitali funktsioonide vahendamist ringlussfääris pärast seda, kui tootlik kapitalist seda enam ei tee, astub kaupmees lihtsalt tööstuskapitalisti asemele. Tööaeg, mida need operatsioonid nõuavad, kulub kapitali taastootmise protsessis vajalike operatsioonide tegemiseks, kuid ta ei lisanda mingit väärtust. Kui kaupmees ei tee neid operatsioone (kui ta järelikult ei kulutaks selleks nõutavat tööaega), siis ei rakendaks ta oma kapitali tööstuskapitali ringlusagendina; ta ei jätkaks tööstuskapitalisti poolt katkestatud funktsiooni ega saaks seepärast kui kapitalist — pro rata [proportsionaalselt] oma avansseeritud kapitaliga — tööstuskapitalistide klassi poolt toodetava kasumi massi jaotamisest osa võtta. Seega ei tarvitse kaubanduskapitalist rakendada palgatöölisi selleks, et lisaväärtuse massist osa saada, s. o. selleks, et tema poolt avansseeritud summa suurendaks oma väärtust kui kapital. Kui tema ettevõte ja kapital on väikesed, siis võib ta ise olla oma ettevõttes ainuke töötaja. Ta saab tasu sellest kasumi osast, mis tekib kaupade ostuhinna ja nende tegeliku tootmishinna vahest.

Teiselt poolt aga on võimalik, et kui kaupmehe poolt avansseeritud kapital on väike, siis tema poolt realiseeritav kasum ei ole sugugi suurem kui mõne hästitasutud oskustöölise palk; ta võib olla sellest isegi väiksem. Tõepoolest, kaupmehe kõrval funktsioneerivad tootliku kapitalisti otsesed kaubandusagendid, ülesostjad, müüjad, kaubareisijad, kes saavad kas palga vormis või igast müügist saadava kasumiosa (provisjoni, tantjeemi) näol niisama palju või rohkemgi tulu. Esimesel juhtumil saab kaupmees kaubandusliku kasumi kui iseseisev kapitalist; teisel juhtumil saab sell, tööstuskapitalisti palgatööline, ühe osa kasumist, mis makstakse talle kas palga vormis või proportsionaalse eraldisena selle tööstuskapitalisti kasumist, kelle otsene agent ta on, kusjuures tema peremees paneb sel juhtumil nii tööstusliku kui ka kaubandusliku kasumi oma tasku. Kuid kõigil neil juhtumitel, kuigi ringlusagendi tulu võib näida temale endale lihtsa palgana, tasuna tema poolt tehtud töö eest, ja kuigi seal, kus see tulu sellisena ei esine, võib ringlusagendi kasum vahest võrduda vaid hästitasutud töölise palgaga, on tema tulu allikaks ikkagi ainult kaubanduslik kasum. See tuleb sellest, et tema töö pole väärtust loov töö.

Ringlusoperatsiooni pikenemine on tööstuskapitalisti silmis 1) ajakaotus isiklikult temale, kuivõrd see takistab teda täitmast oma funktsiooni tootmisprotsessi enda juhatajana; 2) tema produkti, raha- või kaubavormis oleva produkti pikemaajalisem viibimine ringlemisprotsessis, seega niisuguses protsessis, kus selle produkti väärtus ei kasva ja kus otsene tootmisprotsess katkeb. Et tootmisprotsess ei katkeks, tuleb kas piirata tootmist või — selleks, et tootmisprotsess endises ulatuses pidevalt jätkuks — avansseerida täiendavat rahakapitali. See tähendab igal juhul kas seda, et endise kapitaliga saadakse väiksemat kasumit, või seda, et endise kasumi saamiseks tuleb avansseerida täiendavat rahakapitali. See kõik jääb samaks, kui tööstuskapitalisti asemele astub kaupmees. Selle asemel, et esimene kulutaks rohkem aega ringlemisprotsessile, kulutab seda kaupmees; selle asemel, et tööstuskapitalist avansseeriks ringlemiseks täiendavat kapitali, avansseerib seda kaupmees; ehk — mis on üks ja seesama — selle asemel, et suurem osa tööstuskapitalist oleks pidevalt ringlemisprotsessis, on kaupmehe kapital sinna täielikult kinni pandud; ja selle asemel, et saada väiksemat kasumit, peab tööstuskapitalist ühe osa oma kasumist täielikult loovutama kaupmehele. Kuivõrd kaupmehekapital ei ületa vajalikkuse piire, seisab erinevus ainult selles, et kapitalifunktsiooni sellise jaotuse tõttu on ainuüksi ringlemisprotsessile kulutatav aeg lühem; selleks avansseeritakse vähem täiendavat kapitali ja kaubandusliku kasumi näol väljenduv kogukasumi kadu on väiksem, kui ta muidu oleks olnud. Kui kapital $720_c + 180_v + 180_m$, mille kõrval on 100 ühiku suurune kaupmehekapital, annab ülaltoodud näites tööstuskapitalistile kasumi, mille suurus on 162 ehk 18%, nii et kasum väheneb 18 võrra, siis juhul, kui kaupmehekapital ei oleks selliseit iseseisev, ulatuks vajalik täiendav kapital võib-olla 200-ni, ja siis oleks meil tööstuskapitalisti koguavansseeringuna 900 asemel 1100; 180 ühiku suuruse lisaväärtuse puhul oleks seega kasuminorm kõigest $16^4/_{11}$%.

Kui tööstuskapitalist, kes on iseenda suhtes ka kaupmees, avansseerib täiendavat kapitali, millega ta ostab uut kaupa, enne kui tema ringluses olev produkt uuesti rahaks muundub, ja peale selle avansseerib veel kapitali oma kaupkapitali väärtuse realiseerimiseks, seega ringlemisprotsessiks (kontorikuludeks ja kaubandustööliste palkamiseks), siis on need mõlemad kulutused küll täiendav kapital, kuid nad ei loo lisaväärtust. Neid tuleb kaupade väärtusest asendada, sest teatud osa nende kaupade väärtusest peab uuesti muunduma neiks ringluskuludeks; sealjuures aga ei teki mingit täiendavat lisaväärtust. Ühiskonna kogukapitali suhtes tähendab see tegelikult seda, et üks osa sellest kapitalist on vajalik teisejärgulisteks operatsioonideks, mis väärtuse kasvu protsessist osa ei võta, ja et seda osa ühiskondlikust kapitalist tuleb selleks ots-

tarbeks pidevalt taastoota. Seetõttu väheneb üksikuil kapitalistidel ja kogu tööstuskapitalistide klassil kasuminorm — see on tulemus, mida annab iga täiendava kapitali juurdelisamine, kuivõrd see on vajalik muutuvkapitali endise massi liikumapanemiseks.

Kui kaubanduskapitalist vabastab tööstuskapitalisti neist ringluse endaga seotud lisakuludest, siis leiab see kasuminormi vähenemine ikkagi aset, kuid vähemas ulatuses ja teistsugusel viisil. Lugu on nüüd nii, et kaupmees avansseerib rohkem kapitali kui oleks olnud vaja siis, kui neid kulusid poleks olnud, ja et sellelt täiendavalt kapitalilt saadav kasum tõstab kaubandusliku kasumi summat; kaupmehekapital võtab järelikult koos tööstuskapitaliga suuremas ulatuses osa keskmise kasuminormi võrdsustamisest, nii et keskmine kasum langeb. Kui meie eelmises näites avansseeritakse peale 100 ühiku suuruse kaupmehekapitali veel 50 ühiku suurune täiendav kapital kõnesolevate kulude katteks, siis jaguneb kogu 180 ühiku suurune lisaväärtus nüüd 900 ühiku suurusele tootlikule kapitalile pluss 150 ühiku suurune kaupmehekapital, kokku = 1050. Keskmine kasuminorm langeb seega $17^1/_7$ protsendile. Summa, mille eest tööstuskapitalist kaupmehele kaubad müüb, on $900+154^2/_7=1054^2/_7$, kaupmees aga müüb nad 1130 eest (1080+50 nende kulude arvel, mis ta peab uuesti asendama). Muide, tuleb märkida, et kapitali jagunemine kaupmehekapitaliks ja tööstuskapitaliks toob kaasa kaubanduskulude tsentraliseerumise ja seetõttu nende vähenemise.

Nüüd kerkib üles järgmine küsimus: kuidas on lugu kaubanduslike palgatöölistega, kes töötavad kaubanduskapitalisti, meie näites kaupadega kaupleja juures?

Ühelt poolt on selline kaubandustööline täpselt samasugune palgatööline nagu iga teinegi. Esiteks selle poolest, et tema töö ostetakse kaupmehe muutuvkapitaliga, mitte aga tuluna kulutatava rahaga; niisiis ei osteta seda isiklike teenete pärast, vaid selleks avansseeritud kapitali väärtuse suurendamise otstarbel. Teiseks selle poolest, et tema tööjõu väärtuse ja järelikult ka tema palga määravad, nagu kõigil teistelgi palgatöölistel, tema spetsiifilise tööjõu tootmise ja taastootmise kulud, mitte aga tema töö produkt.

Kuid kaubandustöölise ja otseselt tööstuskapitali poolt rakendatud tööliste vahel peab olema sama vahe kui tööstuskapitali ja kaubanduskapitali vahel, järelikult tööstuskapitalisti ja kaupmehe vahel. Et kaupmees kui lihtne ringlusagent ei tooda ei väärtust ega lisaväärtust (sest täiendav väärtus, mida ta kaupadele oma kulude kaudu lisab, tähendab vaid varem eksisteerinud väärtuse lisamist, ehkki siin kerkib üles küsimus, kuidas ta seda oma püsivkapitali väärtust hoiab ja säilitab), siis ei saa ka kaubandustöölised, kes täidavad tema juures samu funktsioone, kuidagi luua temale vahetult lisaväärtust. Sealjuures me eeldame, nagu tootli-

kegi tööliste puhul, et nende palga määrab tööjõu väärtus, et kaupmees ei rikastu seega palgast mahaarvamiste teel, nii et ta ei võta oma kulude arvestusse avansseeringuid, mis tasuvad tööd ainult osaliselt; teiste sõnadega, ta ei rikastu selle tõttu, et ta oma selle jne. tüssab.

Kaubanduslike palgatööliste suhtes ei seisa raskus sugugi selles, et seletada, kuidas nad otseselt oma peremeestele kasumit toodavad, kuigi nad otseselt ei tooda lisaväärtust (mille muundunud vormiks kasum ongi). See küsimus lahendati tegelikult juba kaubandusliku kasumi üldise analüüsi puhul. Täpselt nii nagu tööstuskapital saab kasumi sellest, et ta müüb kaupades sisalduva ja neis realiseeritud töö, mille eest ta pole maksnud mingit ekvivalenti, nii saab ka kaubanduskapital kasumi sellest, et ta ei maksa tootlikule kapitalile kogu selle tasuta töö eest, mis kaubas sisaldub (kaubas, kuivõrd selle tootmiseks kulutatud kapital funktsioneerib kogu tööstuskapitali vastava osana), kaupade müümisel aga seevastu laseb endale maksta selle osa eest, mis kaupades veel sisaldub ja mille eest ta maksnud ei ole. Kaupmehekapitali ja lisaväärtuse vahekord on teistsugune kui tööstuskapitali ja lisaväärtuse vahekord. Tööstuskapital toodab lisaväärtust võõra tasuta töö otsese omastamise teel. Kaupmehekapital omastab ühe osa sellest lisaväärtusest, lastes tööstuskapitalilt seda osa endale üle anda.

Ainult oma funktsiooni tõttu — väärtuste realiseerimise tõttu — funktsioneeribki kaubanduskapital taastootmisprotsessis kapitalina ja saab seepärast funktsioneeriva kapitalina kogukapitali poolt loodud lisaväärtusest osa. Üksiku kaupmehe seisukohalt oleneb tema kasumi mass kapitali massist, mida ta selleks protsessiks võib kasutada; ta võib aga ostuks ja müügiks kasutada seda rohkem, mida suurem on ta sellide tasuta töö. Kaubanduskapitalist laseb enamasti oma töölistel täita isegi seda funktsiooni, mille tõttu tema raha on kapitaliks. Kuigi nende sellide tasuta töö ei loo lisaväärtust, siis loob see temale siiski võimaluse lisaväärtuse omastamiseks, mis oma tulemuse poolest on selle kapitali seisukohalt täiesti samaväärne; see töö on talle järelikult kasumi allikas. Vastasel korral ei saaks kaubandusettevõtet kunagi pidada suuremõõduliselt, kapitalistlikult.

Nagu töölise tasuta töö loob tootlikule kapitalile otseselt lisaväärtuse, nii loob ka kaubanduslike palgatööliste tasuta töö kaubanduskapitalile võimaluse sellest lisaväärtusest osa saada.

Raskus seisab järgmises: et kaupmehe enda tööaeg ja töö pole väärtust loov töö, ehkki ta annab kaupmehele võimaluse juba toodetud lisaväärtusest osa saada, — kuidas on siis lugu muutuvkapitaliga, mida kaupmees kulutab kaubandusliku tööjõu ostmiseks? Kas see muutuvkapital kui kulude tegemine tuleb avansseе-

ritud kaupmehekapitalile juurde arvata? Kui ei tule, siis näib see vastu rääkivat kasuminormi võrdsustamise seadusele; missugune kapitalist avansseeriks 150, kui ta võiks avansseeritud kapitaliks arvata vaid 100? Kui aga siiski tuleb, siis näib see vastu rääkivat kaubanduskapitali olemusele, sest see liik kapitali ei funktsioneeri kapitalina sellepärast, et ta, nagu tööstuskapital, paneb liikuma võõrast tööd, vaid sellepärast, et ta ise töötab, s. o. täidab ostu ja müügi funktsioone, ja ainult selle eest ja selle tõttu kannabki endale üle teatud osa tööstuskapitali poolt loodud lisaväärtusest.

(Seega tuleb meil uurida järgmisi punkte: kaupmehe muutuvkapital; vajaliku töö seadus ringluses; kuidas säilitab kaupmehe töö tema püsivkapitali väärtust; kaupmehekapitali osatähtsus kogu taastootmisprotsessis; lõpuks, ühelt poolt kahestumine kaupkapitaliks ja rahakapitaliks, teiselt poolt kahestumine kaupadega kauplemise kapitaliks ja rahaga kauplemise kapitaliks.)

Kui igal kaupmehel oleks ainult niipalju kapitali, et ta omaenda tööga isiklikult suudaks käibeid teha, siis toimuks kaupmehekapitali lõputu killustumine; see killustumine kasvaks sedamööda, kuidas tootlik kapital kapitalistliku tootmisviisi arenedes toodab üha suuremas ulatuses ning opereerib üha suuremate massidega. Seega kasvaks mittevastavus mõlema kapitaliliigi vahel. Sedamööda, kuidas kapital tootmissfääris tsentraliseerub, detsentraliseeruks ta ringlussfääris. Tööstuskapitalisti puhtakujulised kaupmehe-operatsioonid ja ühes sellega ta puhtakujulised kaupmehekulud peaksid seetõttu lõpmatult suurenema, sest saja kaupmehe asemel oleks tal tegemist tuhandega. Sellega läheks kaduma suur osa neist eelistest, mida kaupmehekapitali iseseisvumine annab; peale puhtakujuliste kaupmehekulude kasvaksid ka teised ringluskulud, sorteerimiskulud, ekspeditsioonikulud jne. See kõik käib tööstuskapitali kohta. Vaadelgem nüüd kaupmehekapitali. Esiteks, mis puutub puhtakujulistesse kaupmehe ülesannetesse. Suurte arvudega arvutamine ei võta rohkem aega kui väikestega. Kümne 100-naelsterlingilise ostu läbiviimiseks kulub kümme korda rohkem aega kui *ühe* 1000-naelsterlingilise ostu läbiviimiseks. Kümne väikekaupmehega kirjavahetuse pidamine, paber ja postmargid sel puhul maksavad kümme korda rohkem kui *ühe* suurkaupmehega korrespondeerides. Range tööjaotus kaubanduslikus töökojas, kus üks peab raamatuid, teine kassat, kolmas kirjavahetust, kes ostab, kes müüb, kes sõidab ringi jne., — selline range tööjaotus säästab tohutul hulgal tööaega, nii et suurkaubanduses rakendatud kaubandustööliste arv ei ole ettevõtte suhtelise suurusega sugugi proportsionaalne. See tuleb sellest, et tööstusega võrreldes esineb kaubanduses palju sagedamini juhtumeid, kus üks ja seesama funktsioon nõuab ühepalju tööaega, vaatamata sellele, kas ta täidetakse suures või väikeses ulatuses. Seetõttu esineb ka kontsentratsioon kaupmehe ettevõttes

ajalooliselt varem kui tööstuslikus töökojas. Edasi, kulud püsivkapitalile. 100 väikest kontorit lähevad lõpmatult rohkem maksma kui üks suur, 100 väikest kaubaladu rohkem kui üks suur jne. Transpordikulud, vähemalt need, mis kuuluvad avansseeritavate kulude hulka, kasvavad kaupmehe ettevõttes koos killustumisega.

Tööstuskapitalist peaks kulutama oma ettevõtte kaubanduslikule osale rohkem tööd ja kandma suuremaid ringluskulusid. Üks ja seesama kaupmehekapital, jagatult paljude väikekaupmeeste vahel, nõuaks sellise killustatuse tõttu oma funktsioonide täitmiseks palju rohkem töölisi; peale selle nõuaks ühe ja sellesama kaupkapitali käivete tegemine suuremat kaupmehekapitali.

Kui me tähistame B-ga kogu kaupmehekapitali, mis kasutatakse otseselt kaupade ostuks ja müügiks, ja b-ga vastava muutuvkapitali, mis kulutatakse kaubanduslikele abitöölistele tasu maksmiseks, siis on $B+b$ väiksem kui peaks olema kogu kaupmehekapital B, kui iga kaupmees ajaks läbi ilma abilisteta, s. o. kui ühtki osa ei oleks kulutatud b-le. Kuid me pole ikka veel raskusest jagu saanud.

Kaupade müügihinnast peab jätkuma 1) keskmise kasumi maksmiseks summalt $B+b$. See seletub juba sellega, et $B+b$ on üldse väiksem kui esialgne B, et ta kujutab endast väiksemat kaupmehekapitali, kui oleks vaja ilma b-ta. Kuid sellest müügihinnast peab 2) jätkuma selleks, et asendada — lisaks nüüd täiendavalt ilmuvale kasumile b-lt — ka makstud palga, asendada kaupmehe muutuvkapitali b enese. Viimases nõudes seisabki raskus. Kas b kujutab endast uut hinna koostisosa või on see lihtsalt üks osa summalt $B+b$ saadud kasumist, mis esineb palgana ainult kaubandustöölise suhtes, kaupmehe enda suhtes aga on tema muutuvkapitali lihtne asendus? Kaupmehe poolt saadud kasum tema avansseeritud kapitali $B+b$ pealt võrduks viimasel juhul vaid kasumiga, mis üldise normi järgi langeb $(B+b)$-le, + b, kusjuures b, mida kaupmees palga vormis maksab, ei anna ise mingit kasumit.

Ülesanne seisab tegelikult selles, et leida b piirid (matemaatilises mõttes). Eelkõige tuleb meil raskus täpselt kindlaks määrata. Tähistagem otseselt kaupade ostuks ja müügiks kulutatav kapital B-ga, püsivkapital, mida selleks funktsiooniks kasutatakse (reaalsed kaubanduskulud) Q-ga ja kaupmehe poolt kulutatav muutuvkapital b-ga.

B asendamine ei valmista üldse mingit raskust. See on ainult realiseeritud ostuhind kaupmehe seisukohalt või tootmishind vabrikandi seisukohalt. Kaupmees maksab selle hinna; edasimüügil saab ta B tagasi kui osa oma müügihinnast; peale selle B saab ta, nagu varem selgitatud, B pealt kasumi. Kaup maksab näiteks 100 naelsterlingit. Kaubalt saadav kasum olgu 10%. Kaup müüakse järeli-

kult 110-ga. Ta läks juba varem maksma 100; 100 ühiku suurune kaupmehekapital lisab temale ainult 10.

Edasi, kui me võtame Q, siis on see kõige rohkem niisama suur — tegelikult aga väiksem — kui see püsivkapitali osa, mida tootja ise oleks pidanud müügiks ja ostuks kulutama; see oleks aga siis täienduseks sellele püsivkapitalile, mida ta otseselt tootmises kasutab. Sellest hoolimata tuleb seda osa kauba hinnast pidevalt asendada ehk — mis on üks ja seesama — vastav osa kaubast tuleb pidevalt selles vormis kulutada, ta tuleb, ühiskonna kogukapitali silmas pidades, pidevalt selles vormis taastoota. See osa avansseeritud püsivkapitalist mõjuks kasuminormile niisama piiravalt kui otseselt tootmisse mahutatud püsivkapitali kogumass. Kuivõrd tööstuskapitalist jätab oma ettevõtte kaubandusliku osa kaupmehe hooleks, pole tal vaja seda kapitaliosa avansseerida. Tema asemel avansseerib seda kaupmees. Lugu on aga nii ainult nominaalselt; kaupmees ei tooda ega taastooda tema poolt kulutatavat püsivkapitali (reaalseid kaubanduskulusid). Viimase tootmine kujutab endast seega teatud tööstuskapitalistide tegevuse eriliiki või moodustab vähemalt ühe osa nende tegevusest; need tööstuskapitalistid etendavad järelikult samasugust osa kui needki, kellelt elatusvahendite tootjad püsivkapitali saavad. Kaupmees saab seega esiteks selle kapitali asenduse ja teiseks kasumi selle kapitali pealt. Nii üks kui teine vähendavad järelikult tööstuskapitalisti kasumit. Kuid tööjaotusega seotud kontsentratsiooni ja kokkuhoiu tõttu on tööstuskapitalisti kasumi vähenemine väiksem kui siis, kui ta oleks selle kapitali ise avansseerinud. Kasuminormi vähenemine on väiksem, sest väiksem on sellisel viisil avansseeritav kapital.

Seni koosneb seega müügihind summast $B + Q +$ kasum summalt $B + Q$. Pärast senioeldut ei valmista see müügihinna osa mingeid raskusi. Nüüd lisandub sellele aga b ehk kaupmehe poolt avansseeritav muutuvkapital.

Seetõttu kujuneb müügihind järgmiseks: $B + Q + b +$ kasum summalt $B + Q$, + kasum b-lt.

B asendab üksnes ostuhinda; peale B-lt saadava kasumi ei lisanda ta aga sellele hinnale mitte mingisugust osa. Q ei lisanda mitte ainult kasumi Q-lt, vaid ka Q enda; tööstuskapitalisti käes aga oleks $Q +$ kasum Q-lt — püsivkapitali vormis avansseeritav ringluskulude osa + vastav keskmine kasum — suurem kui kaubanduskapitalisti käes. Keskmise kasumi vähenemine esineb sellisel kujul, et täielikust keskmisest kasumist, mis on arvutatud avansseeritud tööstuskapitalilt ilma $B+Q$-ta, arvatakse maha ja makstakse kaupmehele välja keskmine kasum summalt $B+Q$, nii et see mahaarvamine esineb erilise kapitali, kaupmehekapitali kasumina.

Teisiti on aga lugu summaga b + kasum b-lt või antud juhtumil, kus kasuminorm on eelduse kohaselt 10%, summaga $b + {}^1/_{10} b$. Siin peitubki tõeline raskus.

Eelduse kohaselt ostab kaupmees b eest ainult kaubanduslikku tööd, s. o. tööd, mis on vajalik kapitali ringlusfunktsioonide, $K—R$ ja $R—K$ vahendamiseks. Kuid kaubanduslik töö on töö, mis on üldse vajalik selleks, et kapital funktsioneeriks kaupmehekapitalina, et ta vahendaks kauba muundumist rahaks ja raha muundumist kaubaks. See on töö, mis küll realiseerib väärtusi, kuid ei loo neid. Ja ainult sedavõrd, kuivõrd antud kapital neid funktsioone täidab — kuivõrd järelikult antud kapitalist oma kapitaliga neid operatsioone teostab ja seda tööd teeb —, sedavõrd funktsioneerib see kapital kaupmehekapitalina ja võtab osa üldise kasuminormi reguleerimisest, s. o. saab kogukasumist oma dividendid. Kuid summas (b + kasum b-lt) sisaldub nähtavasti esiteks töö eest tasumine (sest on ükskõik, kas tööstuskapitalist maksab kaupmehele tema enda töö eest või sellide töö eest, kes kaupmehelt tasu saavad) ja teiseks kasum makstud summalt selle töö eest, mida kaupmees ise peaks tegema. Kaupmehekapital saab esiteks tagasi makstud tasu b, teiseks aga saab ta sellelt kasumi; see tuleneb järelikult sellest, et ta esiteks laseb endale maksta selle töö eest, mille tõttu ta funktsioneerib *kaupmehe*kapitalina, teiseks aga laseb endale maksta kasumit selle eest, et ta funktsioneerib *kapitalina*, s. o. teeb tööd, mille eest ta saab kasumi näol tasu kui funktsioneeriv kapital. Selline on järelikult küsimus, mis meil tuleb lahendada.

Oletame, et $B = 100$, $b = 10$ ja kasuminorm = 10%. Olgu $Q = 0$, et meil poleks vaja ilmaaegu uuesti arvesse võtta seda ostuhinna elementi, mis siia ei kuulu ja millest me enam ei räägi. Seega oleks müügihind $= B + p + b + p$ $(= B + Bp' + b + bp'$, kus p' on kasuminorm) $= 100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Kui aga kaupmees ei kulutaks b-d palgaks — sest b makstakse üksnes kaubandusliku töö eest, s. o. töö eest, mis on vajalik tööstuskapitali poolt turule paisatava kaupkapitali väärtuse realiseerimiseks —, siis oleks lugu järgmine: selleks et osta või müüa $B = 100$ eest, annaks kaupmees oma aja, ja me oletame, et see on kogu tema käsutuses olev aeg. Kui kaubanduslikku tööd, mida esindab b, s. o. 10, ei tasutaks palgaga, vaid kasumiga, siis eeldaks see, et on olemas teine kaupmehekapital = 100, sest 10% sellest $= b = 10$. See teine $B = 100$ ei läheks täiendavalt kauba hinda, küll aga läheksid sinna need 10%. Seega tehakse kaks operatsiooni à $100 = 200$, et osta kaupu $200 + 20 = 220$ eest.

Et kaupmehekapital pole absoluutselt midagi muud kui ringlemisprotsessis funktsioneeriva tööstuskapitali teatava osa iseseisvunud vorm, siis tuleb kõik temaga seotud küsimused lahendada

nii, et probleem esitatakse kõigepealt sellises vormis, kus kaupmehekapitalile omased nähtused ei esine veel iseseisvatena, vaid on alles tööstuskapitaliga otseselt seotud, kui tööstuskapitali harule omased nähtused. Kontorina, erinevalt töötoast, funktsioneerib kaubanduskapital pidevalt ringlemisprotsessis. Kõnesolevat *b*-d tuleb seega kõigepealt uurida just siin, tööstuskapitalisti enda kontoris.

Kõigepealt on see kontor tööstusliku töökojaga võrreldes alati väga väike. Pealegi on selge, et sedamööda, kuidas laieneb tootmise ulatus, suurenevad ka kaubanduslikud operatsioonid, mida tuleb pidevalt teha tööstuskapitali ringlemapanemiseks — niihästi selleks, et müüa kaupkapitali kujul olemasolevat produkti, kui ka selleks, et muundada saadud raha uuesti tootmisvahenditeks ja pidada kõige üle arvet. Hindade arvutamine, raamatupidamine, kassapidamine, kirjavahetus — see kõik kuulub siia. Mida suurem on tootmise ulatus, seda suuremad — ehkki kaugeltki mitte samas proportsioonis — on tööstuskapitali kaupmehe-operatsioonid, seda suuremad järelikult ka väärtuse ning lisaväärtuse realiseerimiseks vajalik töö ja muud ringluskulud. Seetõttu saab vajalikuks kasutada kaubanduslikke palgatöölisi, kes moodustavadki kontori sõna otseses mõttes. Kuigi kulutused nendele töölistele tehakse palga vormis, erinevad need kulutused siiski muutuvkapitalist, mis kulutatakse tootliku töö ostmiseks. See suurendab tööstuskapitalisti kulusid, avansseeritava kapitali massi, suurendamata otseselt lisaväärtust. Sest sellega tasutavat tööd kasutatakse ainult juba loodud väärtuste realiseerimiseks. Nagu iga teinegi seda laadi kulu, nii vähendab ka see kulu kasuminormi, sest avansseeritud kapital kasvab, lisaväärtus aga ei kasva. Kui lisaväärtus m jääb endiseks, avansseeritud kapital C aga kasvab, muutudes suuruseks $C + \Delta C$, siis kasuminormi $\frac{m}{C}$ asemel saadakse väiksem kasuminorm $\frac{m}{C + \Delta C}$. Seega püüab tööstuskapitalist neid ringluskulusid, just nagu oma kulutusi püsivkapitalile, vähendada miinimumini. Seepärast ei suhtu tööstuskapital oma kaubanduslikesse palgatöölistesse nii, nagu ta suhtub oma tootlikesse palgatöölistesse. Mida rohkem ta neid viimaseid muudel võrdsetel tingimustel rakendab, seda ulatuslikum on tootmine, seda suurem on lisaväärtus või kasum. Ja ümberpöördult. Mida suurem on tootmise ulatus ja mida suurem on realiseeritav väärtus ning seega ka lisaväärtus, mida suurem on järelikult toodetud kaupkapital, seda suuremaks kasvavad absoluutselt — kuigi mitte relatiivselt — kontorikulud, põhjustades teatud liiki tööjaotust. Kui suurel määral kasum on selliste kulude eelduseks, seda on muuseas näha sellestki, et kaubandustööliste tasu suurenemisega makstakse üks osa sellest tihtipeale

välja kasumist protsendilise mahaarvamise näol. Asja loomus on niisugune, et töö, mis seisab ainult vahendusoperatsioonides — operatsioonides, mis on seotud osalt väärtuste arvutamisega, osalt nende realiseerimisega, osalt realiseeritud raha tagasimuundamisega tootmisvahenditeks ja millede ulatus oleneb järelikult toodetud ja realiseerimisele kuuluvate väärtuste suurusest —, et seesugune töö ei ole nende väärtuste vastava suuruse ning massi põhjus, nagu vahetult tootlik töö, vaid on hoopis nende tagajärg. Taoline lugu on ka teiste ringluskuludega. Selleks et oleks palju mõõta, kaaluda, pakkida, transportida, peab olema palju kaupu; pakkijate, transporditööliste jne. arv oleneb nende tegevuse objektiks olevate kaupade massist, mitte aga ümberpöördult.

Kaubandustööline ei tooda otseselt lisaväärtust. Tema töö hinna määrab aga tema tööjõu väärtus, järelikult tema tööjõu tootmise kulud; selle tööjõu tegevusserakendamine, tema pingutamine, kulutamine ja kulumine ei ole aga, nagu igal teiselgi palgatöölisel, sugugi piiratud tema tööjõu väärtusega. Tema palk ei ole järelikult mingil määral proportsionaalne kasumi massiga, mida ta kapitalistil realiseerida aitab. See, mis ta kapitalistil maksma läheb, ja see, mis ta kapitalistile sisse toob, on erinevad suurused. Ta ei too kapitalistile kasumit sellega, et ta otseselt lisaväärtust loob, vaid sellega, et ta aitab vähendada lisaväärtuse realiseerimise kulusid, kuivõrd ta teeb osalt tasuta tööd. Päris kaubandustööline kuulub paremini tasutavasse palgatööliste klassi, ta kuulub nende hulka, kelle töö on keskmisest kõrgemal seisev oskustöö. Kuid kapitalistliku tootmisviisi arenedes on palgal isegi keskmise kvalifikatsiooniga töö suhtes langemise tendents. Osalt on selle põhjuseks kontoris sisseseatud tööjaotus; selle tulemuseks peab olema vaid ühekülgne töövõime arenemine, ja sellise töövõime saamise kulud ei lähe kapitalistil osalt mitte midagi maksma: töölise oskust arendab funktsioon ise, ja seda kiiremini, mida ühekülgsemaks see tööjaotusega muutub. Teiseks selle tõttu, et eelharidust, kaubanduslikke teadmisi, keelteoskust jne. on teaduse ja rahvahariduse arenemisega võimalik omandada ikka kiiremini ja hõlpsamini, et nad levivad järjest suuremas ulatuses ja et nende taastootmine on seda odavam, mida rohkem kapitalistlik tootmisviis kohandab õppemeetodeid jne. praktiliste eesmärkidega. Rahvahariduse üldine levik võimaldab värvata seda liiki töölisi sellistest klassidest, kellele tee nende elukutsete juurde oli varem suletud, kes olid harjunud halvema elujärjega. Lisaks sellele suurendab rahvahariduse üldine levik juurdevoolu ja ühes sellega konkurentsi. Seepärast, mõned erandid välja arvatud, väheneb kapitalistliku tootmise arenemisega nende inimeste tööjõu väärtus; nende palk langeb, nende töövõime aga samal ajal tõuseb. Kapitalist suurendab nende tööliste arvu siis, kui on vaja realiseerida rohkem väär-

tust ja kasumit. Selle töö suurenemine on alati lisaväärtuse suurenemise tagajärg, mitte kunagi aga selle põhjus.[39a]

Niisiis toimub siin kahestumine. Ühelt poolt on kapitali kui kaupkapitali ja rahakapitali (seepärast edasises määratluses kui kaubanduskapitali) funktsioonid tööstuskapitali üldised kindlakujulised vormid. Teiselt poolt tegelevad erilised kapitalid, seega ka erilised kapitalistide kategooriad, ainuüksi nende funktsioonidega; niiviisi saavad need funktsioonid kapitali väärtuse kasvu erilisteks sfäärideks.

Üksnes kaubanduskapitalil on kaubanduslikud funktsioonid ja ringluskulud iseseisvaks saanud. See tööstuskapitali külg, mis puutub kokku ringlusega, eksisteerib mitte ainult selle poolest, et tööstuskapital on pidevalt olemas kaupkapitali ja rahakapitali vormis, vaid ka selle poolest, et töökoja kõrval on olemas kontor. Kaubanduskapitalil aga saab see külg iseseisvaks. Kontor on kaubanduskapitali ainus töökoda. Ringluskulude vormis kasutatav kapitali osa on hulgikaupmehel palju suurem kui töösturil, sest peale omaenda kontori, mis on olemas iga tööstusliku töökoja juures, on osa kapitalist, mida kogu tööstuskapitalistide klass oleks pidanud sellisel viisil kasutama, kontsentreerunud üksikute kaupmeeste kätte, kes ringlusfunktsioonide jätkumise eest hoolitsedes võtavad sellest tulenevad edasised ringluskulud enda peale.

Ringluskulud näivad tööstuskapitalile mittetootlike kuludena; seda nad temale tegelikult ongi. Kaupmehele näivad nad tema kasumi allikana, kusjuures see kasum — üldist kasuminormi eeldades — vastab nende suurusele. Neile ringluskuludele tehtavad kulutused on sellepärast kaubanduskapitali seisukohalt tootlik mahutus. Järelikult on ka kaubanduslik töö, mida ta ostab, tema seisukohalt vahetult tootlik töö.

[39a] Kuivõrd õigeks osutus hiljem see 1865. aastal kirjutatud prognoos kaubandusliku proletariaadi saatuse kohta, sellest võiksid mõndagi pajatada sajad saksa ärisellid, kes põhjalikult kõiki kaubanduslikke operatsioone ja 3—4 keelt tundes pakuvad asjatult Londoni City's oma teeneid 25 šillingi eest nädalas — vilunud mehaaniku-lukksepa palgast palju odavamalt. Kahe külje suurune lünk käsikirjas näitab, et Marx kavatses seda punkti üksikasjalisemalt arendada. Võib muide viidata II raamatule, VI ptk. («Ringluskulud»), lk. 105—113 [*K. Marx*, «Kapital», II kd., Tallinn 1958, lk. 107—113], kus Marx on juba mõndagi siiakuuluvat käsitlenud. — *F. E.*

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

KAUPMEHEKAPITALI KÄIVE. HINNAD

Tööstuskapitali käive on tema tootmise aja ja tema ringlemise aja ühtsus ning hõlmab sellepärast kogu tootmisprotsessi. Kaupmehekapitali käive seevastu, olles tegelikult vaid kaupkapitali iseseisvaks saanud liikumine, kujutab endast ainult kauba metamorfoosi esimest faasi, $K—R$, kui oma lähtepunkti tagasitulevat erilise kapitali liikumist; $R—K—R$ kaupmehe seisukohalt kujutab endast kaupmehekapitali käivet. Kaupmees ostab, muundab oma raha kaubaks, müüb siis ja muundab sellesama kauba uuesti rahaks; nii kordub see järjest. Ringluse raamides esineb tööstuskapitali metamorfoos alati kui $K_1—R—K_2$; toodetud kauba K_1 müügist saadud raha kasutatakse uute tootmisvahendite K_2 ostmiseks; see on tegelikult K_1 vahetamine K_2 vastu, kusjuures üks ja seesama raha käib kaks korda käest kätte. Raha liikumine vahendab kahe erisuguse kauba, K_1 ja K_2 vahetust. Kaupmehel aga, ümberpöördult, käib liikumises $R—K—R'$ üks ja seesama kaup kaks korda käest kätte; kaup vahendab ainult raha tagasitulekut kaupmehe juurde.

Kui näiteks kaupmehekapital on 100 naelsterlingit ja kaupmees ostab nende 100 naelsterlingi eest kaupa, seejärel aga müüb selle kauba 110 naelsterlingi eest, siis tegi see tema 100 ühiku suurune kapital ühe käibe, ning käivete arv aastas sõltub sellest, kui sageli see liikumine $R—K—R'$ aasta jooksul kordub.

Me jätame siin täiesti kõrvale kulud, mida ostu- ja müügihinna vahe võib sisaldada, sest need kulud ei muuda absoluutselt midagi selles vormis, mida meil tuleb siin kõigepealt vaadelda.

Antud kaupmehekapitali käivete arv on seega siin täiesti analoogiline raha kui lihtsa ringlemisvahendi käivete kordumisega. Nagu üks ja seesama taaler, tehes kümme käivet, ostab kaupade näol kümme korda oma väärtust, nii ostab üks ja seesama kaupmehe rahakapital, näiteks 100, kui ta teeb kümme käivet, oma kümnekordses väärtuses kaupu ehk realiseerib kogusummas kümnekordse väärtusega kaupkapitali = 1000. Erinevus on aga järgmine: raha kui ringlemisvahendi ringlemisel käib üks ja seesama rahatäht mitmest käest läbi, ta täidab seega korduvalt ühte ja seda-

sama funktsiooni ja järelikult ta ringlemise kiirus asendab siin ringlevate rahatähtede massi. Kaupmehel aga ostab ja müüb üks ja seesama rahakapital, ükskõik missugustest rahaühikutest ta koosneb, üks ja seesama rahaväärtus korduvalt kaupkapitali oma väärtuse ulatuses, tulles seepärast suurusena $R+\Delta R$, väärtusena pluss lisaväärtus, korduvalt tagasi samadesse kätesse, oma lähtepunkti. See iseloomustab tema käivet kui kapitali käivet. Ta võtab ringlusest pidevalt rohkem raha, kui ta sinna annab. Muide, on endastmõistetav, et kaupmehekapitali käibe kiirenemisega (kusjuures arenenud krediidi puhul saab raha kui maksevahendi funktsioon raha peamiseks funktsiooniks) ringleb üks ja seesama rahamass samuti kiiremini.

Kaupadega kauplemise kapitali käibe kordumine ei väljenda aga kunagi midagi muud kui ostu- ja müügiaktide kordumist, kuna tööstuskapitali käibe kordumine väljendab kogu taastootmisprotsessi (kuhu tarbimisprotsess on kaasa arvatud) perioodilisust ning uuenemist. Seevastu kaupmehekapitali seisukohalt on see vaid väline tingimus. Tööstuskapital peab pidevalt paiskama turule kaupu ja neid sealt uuesti ära võtma, et kaupmehekapital saaks kogu aeg kiiresti käibida. Kui taastootmisprotsess on üldse aeglane, siis on aeglane ka kaupmehekapitali käibimine. Kaupmehekapital vahendab küll tootliku kapitali käibimist, kuid ainult sedavõrd, kuivõrd ta lühendab tema käibe aega. Ta ei mõjuta otseselt tootmisaega, mis on samuti tööstuskapitali käibe aja piiriks. See on kaupmehekapitali käibe esimene piir. Teiseks aga — jättes kõrvale piiri, mille taastootmisest tulenev tarbimine üles seab — piiravad seda käivet lõppude lõpuks kogu individuaalse tarbimise kiirus ja ulatus, sest sellest oleneb kogu see kaupkapitali osa, mis läheb tarbimisfondi.

Nüüd aga (jättes täiesti kõrvale käibed kaupmeeste maailma piirides, kus üks kaupmees müüb teisele edasi ühe ja sellesama kauba, kusjuures seda laadi ringlus võib spekulatsiooni ajal näida äritegevuse õitsenguna) lühendab kaupmehekapital esiteks faasi $K—R$ tootliku kapitali jaoks. Teiseks käsutab ta kaasaegse krediidisüsteemi tingimustes suurt osa kogu ühiskonna rahakapitalist, nii et ta võib korrata oma ostusid enne, kui varemostetu on lõplikult müüdud; sealjuures pole tähtis, kas meie kaupmees müüb otse viimasele tarbijale või on nende mõlema vahel tosin teisi kaupmehi. Et taastootmisprotsess on erakordselt elastne, nii et teda saab alati sundida iga antud barjääri ületama, siis ei leiagi ta tootmises endas mingit piiri või leiab vaid väga elastse piiri. Peale aktide $K—R$ ja $R—K$ eraldamise, mis tuleneb kauba loomusest endast, luuakse siin järelikult fiktiivne nõudmine. Oma iseseisvumisest hoolimata ei ole kaupmehekapitali liikumine kunagi midagi muud kui tööstuskapitali liikumine ringlussfääris. Kuid oma iseseisvu-

mise tõttu liigub ta teatud ulatuses taastootmisprotsessi piiridest sõltumatult ja sunnib seepärast taastootmisprotsessi ennastki oma piire ületama. Sisemine sõltuvus ja väline iseseisvus viivad kaupmehekapitali sellise punktini, kus sisemine seos taastub vägivaldselt, kriisi kaudu.

Sellest tuleneb see kriiside puhul esinev nähtus, et nad annavad end tunda ja puhkevad kõigepealt mitte jaekaubanduses, millel on tegemist otsese tarbimisega, vaid hulgikaubanduse ja pankade sfäärides; annavad ju pangad ühiskonna rahakapitali hulgikaubanduse käsutusse.

Tõepoolest: vabrikant võib müüa eksportöörile ja see omakorda oma välismaa-kliendile; importöör võib müüa oma toorained vabrikandile, viimane oma produktid hulgikaupmehele jne. Kuid mõnes üksikus märkamatus punktis jääb kaup müümata seisma; teinekord aga kuhjatakse järk-järgult kõigi tootjate ja vaheltkauplejate laod liialt täis. Tarbimine on siis tavaliselt oma õitsengu tipul — osalt selle tõttu, et üks tööstuskapitalist paneb liikuma terve rea teisi tööstuskapitaliste, osalt selle tõttu, et nende poolt rakendatud töölised töötavad täisaega ja võivad seepärast kulutada rohkem kui tavaliselt. Kapitalistide tulu kasvamisega suurenevad ka nende kulud. Peale selle (isegi siis, kui jätta kõrvale akumulatsiooni kiirenemine) toimub, nagu me nägime (II raamat, III osa), püsivkapitali ja püsivkapitali vahel pidev ringlemine, mis ühelt poolt ei olene individuaalsest tarbimisest, sest et ta individuaalsesse tarbimisse kunagi ei lähe, teiselt poolt aga on lõppkokkuvõttes siiski individuaalsest tarbimisest piiratud, sest püsivkapitali ei toodeta kunagi selle tootmise enese pärast, vaid üksnes selle pärast, et püsivkapitali tarvitatakse rohkem neis tootmissfäärides, millede produktid lähevad individuaalsesse tarbimisse. Ometi võib see tootmine, oodatavast nõudmisest ergutatult, mõnda aega rahulikult jätkuda, mistõttu kaupmehed ja töösturid teevad nendes harudes üsna head äri. Kriis saabub siis, kui kaupmehed, kes müüvad kaugetele turgudele (või kaupmehed, kel on ka omal maal kuhjunud tagavarasid), hakkavad oma kulutusi sedavõrd aeglaselt ja napilt tagasi saama, et pangad hakkavad tungivalt nõudma maksmist, või kui ostetud kaupade vastu antud vekslite tähtajad saabuvad enne, kui need kaubad edasi müüakse. Siis algavad sundmüügid, müügid maksete õiendamiseks. Krahh ongi käes ja ta teeb näilisele õitsengule järsu lõpu.

Kaupmehekapitali käibe välispidisus ja irratsionaalsus on aga veelgi suurem selle tõttu, et ühe ja sellesama kaupmehekapitali käive võib üheaegselt või üksteise järel vahendada väga mitmesuguste tootlike kapitalide käibeid.

Kaupmehekapitali käive võib aga vahendada mitte üksnes mitmesuguste tööstuskapitalide käibeid, vaid ka kaupkapitali meta-

morfoosi vastupidiseid faase. Kaupmees ostab näiteks lõuendi vabrikandilt ja müüb ta pleegitajale. Seega ühe ja sellesama kaupmehekapitali käive — tegelikult üks ja seesama akt $K—R$, lõuendi realiseerimine — kujutab siin endast kahe erineva tööstuskapitali seisukohalt kaht vastupidist faasi. Kuivõrd kaupmees üldse müüb tootlikuks tarbimiseks, on tema akt $K—R$ mõne tööstuskapitali seisukohalt ikka akt $R—K$ ja tema akt $R—K$ on mõne teise tööstuskapitali seisukohalt ikka akt $K—R$.

Kui me jätame ära, nagu selles peatükis on tehtud, ringluskulud Q, s. o. selle kapitaliosa, mida kaupmees peale kaupade ostuks väljapandud summa avansseerib, siis langeb muidugi ära ka täiendav kasum ΔQ, mida ta sellelt täiendavalt kapitalilt saab. See uurimisviis on seega rangelt loogiline ja matemaatiliselt õige, kui tahetakse teada saada, kuidas kaupmehekapitali kasum ja käive mõjutavad hindu.

Kui 1 naela suhkru tootmishind oleks 1 naelsterling, siis võiks kaupmees 100 naelsterlingi eest osta 100 naela suhkrut. Kui ta aasta jooksul ostab ja müüb selle koguse ja kui aasta keskmine kasuminorm on 15%, siis teeb ta 100 naelsterlingi kohta 15 naelsterlingi suuruse juurdehindluse ja ühe naelsterlingi, s. o. ühe naela suhkru tootmishinna kohta 3 šillingi suuruse juurdehindluse. Ta müüks järelikult naela suhkrut 1 naelsterlingi 3 šillingi eest. Kui aga naela suhkru tootmishind langeks ühele šillingile, siis ostaks kaupmees 100 naelsterlingi eest 2000 naela suhkrut ja müüks seda 1 šillingi $1^4/_5$ penni eest nael. Mõlemal juhul oleks suhkruga kauplemisse mahutatud kapitalilt — 100 naelsterlingilt — saadav aastakasum = 15 naelsterlingiga. Ainult et esimesel juhul peab kaupmees müüma 100 naela, teisel juhul aga 2000 naela. Kas tootmishind on kõrge või madal, sel pole midagi tegemist kasuminormiga; küll aga on sellel väga palju, otsustavalt palju tegemist sellega, kui suur on see iga naela suhkru müügihinna osa, mis moodustab kaubandusliku kasumi, s. o. kui suur on see juurdehindlus, mille kaupmees teatud kaubakoguse (produktikoguse) kohta teeb. Kui kauba tootmishind on madal, siis on suhteliselt väike ka see summa, mida kaupmees tema ostuhinnana, s. o. teatud kaubamassi ostmiseks avansseerib, ja antud kasuminormi puhul on järelikult suhteliselt väike ka kasumi kogusumma, mida ta sellelt odava kauba antud kogusest saab; ehk, mis on üks ja seesama, ta võib siis antud kapitaliga, näiteks 100-ga, osta suurema hulga seda odavat kaupa, ja kogukasum 15, mida ta 100-lt saab, jaguneb selle kaubamassi igale üksikule ühikule väikeste osadena. Ja ümberpöördult. See sõltub täielikult sellest, kas tööstuskapital, mille kaupadega ta kaupleb, on rohkem või vähem tootlik. Kui väita arvata juhtumid, kus kaupmees on monopolist ja kus ta samal ajal ka tootmist monopoliseerib, nagu seda tegi omal ajal Hollandi Ida-India Kom-

panii, siis ei või olla midagi absurdsemat kui käibel olev kujutlus, nagu sõltuks see kaupmehest endast, kas ta müüb palju kaupa väikese kasumiga igalt kaubaühikult või vähe kaupa suure kasumiga igalt kaubaühikult. Tema müügihinnal on kaks piiri: ühelt poolt kauba tootmishind, mis ei olene temast; teiselt poolt keskmine kasuminorm, mis täpselt niisamuti ei olene temast. Ainuke asi, mille üle ta võib otsustada, on see, kas ta hakkab kauplema kalli või odava kaubaga; kuid ka siin avaldavad mõju tema käsutuses oleva kapitali suurus ja teised asjaolud. Seega sõltub kaupmehe teguviis täiel määral kapitalistliku tootmisviisi arenemisastmest, mitte aga kaupmehe enda äranägemisest. Kunagise Hollandi Ida-India Kompanii taoline puhtkaubanduslik kompanii, kelle käes oli tootmise monopol, võis kujutleda, et ta saab täiesti muutunud tingimustes jätkata seda meetodit, mis äärmisel juhul vastab kapitalistliku tootmise võrsetele.[40]

Seda laialtlevinud eelarvamust — mis tuleneb muide, nagu kõik väärkujutlused kasumist jne., ainuüksi kaubanduse vaatlemisest ja kaupmeeste eelarvamusest — toetavad muuseas järgmised asjaolud.

Esiteks: konkurentsinähtused, mis puutuvad aga vaid kaubandusliku kasumi jaotusse üksikute kaupmeeste kui kogu kaupmehekapitali osanike vahel; kui näiteks üks müüb odavamalt, et oma vastaseid kõrvaldada.

Teiseks: niisuguse kaliibriga majandusteadlane nagu professor Roscher võib endale Leipzigis ikka veel ette kujutada, et müügihindade muutus on toimunud «tarkusest ja humaansusest» lähtudes ja et see pole tootmisviisis endas asetleidnud pöörde tulemus.

Kolmandaks: kui tootmishinnad langevad töö tootliku jõu tõusu tagajärjel ja kui selle tõttu langevad ka müügihinnad, siis kasvab nõudmine sageli veelgi kiiremini kui pakkumine, koos sellega aga tõusevad ka turuhinnad, nii et müügihinnad annavad rohkem kui keskmist kasumit.

Neljandaks: mõni kaupmees võib alandada müügihinda (selline alandamine pole aga kunagi midagi muud kui hinnale juurdelisatava tavalise kasumi vähendamine), et kindlustada oma ettevõttes

[40] «Kasum jääb üldiselt ikka samaks, ükskõik missugune on hind; ta püsib oma kohal nagu ujuv keha tõusu või mõõna ajal (like an incumbent body on the swelling or sinking tide). Seepärast tõstab ärimees hindu, kui hinnad tõusevad; ta alandab hindu, kui hinnad langevad». (*Corbet,* «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London, 1841, lk. 20). — Siin, nagu tekstis üldse, on jutt ainult tavalisest kaubandusest, mitte aga spekulatsioonist, mille käsitlemine, nagu üldse kõik kaubanduskapitali jaotusse puutuv, ei kuulu meie uurimuse ringi. «Kaubanduslik kasum on kapitalile juurdelisatav, hinnast sõltumatu väärtus; teine» (spekulatsioon) «põhineb kapitaliväärtuse või hinna enese muutumisel» (sealsamas, lk. 12).

suurema kapitali kiiremat käibimist. Need kõik on nähtused, mis puutuvad ainult kaupmeeste eneste vahelisse konkurentsi.

Juba I raamatus me tõestasime, et kaubahinnad, olgu nad kõrged või madalad, ei määra antud kapitali poolt toodetavat lisaväärtuse massi ega lisaväärtuse normi; ehkki antud tööhulga poolt toodetava kauba relatiivsest hulgast olenevalt on kaubaühiku hind ja ühtlasi ka lisaväärtusele vastav osa sellest hinnast kas suurem või väiksem. Iga kaubahulga hinnad, kuivõrd nad vastavad väärtustele, määratakse nendes kaupades asjastunud töö koguhulgaga. Kui väike tööhulk asjastub suures kaupade hulgas, siis on kaubaühiku hind madal ja temas sisalduv lisaväärtus väike. Asjaolul, kuidas kaubas kehastunud töö jaguneb tasuliseks ja tasuta tööks, seega ka asjaolul, kui suur osa sellest hinnast kujutab endast lisaväärtust, ei ole midagi tegemist selle töö koguhulgaga ega järelikult ka kauba hinnaga. Lisaväärtuse norm aga ei olene üksiku kauba hinnas sisalduva lisaväärtuse absoluutsest suurusest, vaid tema relatiivsest suurusest, tema suhtest samas kaubas sisalduva palgaga. Norm võib seega olla suur, kuigi iga kaubaühiku kohta tuleva lisaväärtuse absoluutne suurus on väike. See lisaväärtuse absoluutne suurus igas kaubaühikus sõltub eeskätt töötootlikkusest ja alles seejärel töö jagunemisest tasuliseks ja tasuta tööks.

Kaubandusliku müügihinna suhtes on tootmishind nüüd juba väljastpoolt antud eeltingimus.

Kõrged kaubanduslikud kaubahinnad olid varemal ajal tingitud 1) kõrgetest tootmishindadest, s. o. madalast töötootlikkusest; 2) üldise kasuminormi puudumisest, kusjuures kaupmehekapital võttis endale lisaväärtusest palju suurema osa kui oleks temale kapitalide üldise liikuvuse korral langenud. Sellise olukorra kadumine on seega mõlemast küljest vaadatuna kapitalistliku tootmisviisi arenemise tulemus.

Erinevates kaubandusharudes on kaupmehekapitali käibed kas pikemad või lühemad, seega on nende arv aastas kas suurem või väiksem. Majandusliku tsükli erinevates faasides on ühes ja samas kaubandusharus toimuv käive kas kiirem või aeglasem. Ometigi toimub keskmine arv käibeid; see arv määratakse kindlaks kogemuste najal.

Me nägime juba, et kaupmehekapitali käive erineb tööstuskapitali käibest. See tuleneb asja loomusest; üksik tööstuskapitali käibe faas esineb päris kaupmehekapitali täieliku käibena või vähemalt selle osana. Peale selle on kaupmehekapitali käive teistsuguses suhtes kasumi ja hinna määramisega.

Tööstuskapitali käive väljendab ühelt poolt taastootmise perioodilisust ja seepärast sõltub sellest teatud aja jooksul turule paisatavate kaupade mass. Teiselt poolt on käibeaeg teatud piiriks, kuigi elastseks, mis mõjutab tootmisprotsessi ulatust ja mõjub see-

pärast väärtuse ja lisaväärtuse kujunemisele enam-vähem piiravalt. Seepärast avaldab käive — mitte kui positiivne, vaid kui piirav element — määravat mõju aastas toodetava lisaväärtuse massile ja järelikult ka üldise kasuminormi kujunemisele. Kaupmehekapitalil seevastu on keskmine kasuminorm antud suurus. Kaupmehekapital ei võta otseselt osa kasumi või lisaväärtuse loomisest; üldise kasuminormi kujunemisele avaldab ta aga määravat mõju vaid sedavõrd, kuivõrd ta saab — vastavalt sellele osale, mille ta kogukapitalist moodustab — tööstuskapitali poolt toodetud kasumi massist oma jao.

Mida suurem on II raamatu teises osas arendatud tingimuste korral tööstuskapitali käivete arv, seda suurem on tema poolt toodetava kasumi mass. Üldise kasuminormi tekkimisega jaotatakse kogukasum nüüd küll mitmesuguste kapitalide vahel, kuid mitte proportsionaalselt nende otsese osavõtuga selle kasumi tootmisest, vaid vastavalt sellele, kui suure osa kogukapitalist igaüks neist moodustab, s. o. proportsionaalselt nende suurusega. See ei muuda aga sugugi asja olemust. Mida suurem on tööstusliku kogukapitali käivete arv, seda suurem on kasumi mass, aastas toodetava lisaväärtuse mass ja järelikult — muudel võrdsetel tingimustel — ka kasuminorm. Kaupmehekapitaliga on lugu teisiti. Tema jaoks on kasuminorm antud suurus, mille määrab ühelt poolt tööstuskapitali poolt toodetud kasumi mass, teiselt poolt kogu kaubanduskapitali relatiivne suurus, tema kvantitatiivne suhe tootmisprotsessiks ja ringlemisprotsessiks avansseeritud kapitali summaga. Muidugi mõjutab tema käivete arv määravalt tema suhet kogukapitaliga või ringlemiseks vajaliku kaupmehekapitali relatiivset suurust, sest on selge, et vajaliku kaupmehekapitali absoluutne suurus ja tema käibe kiirus on omavahel pöördvõrdelised; kuid tema relatiivne suurus ehk see, kui suure osa kogukapitalist ta moodustab, sõltub muudel võrdsetel tingimustel tema absoluutsest suurusest. Kui kogukapital on 10 000 ja kui kaupmehekapital on sellest $^1/_{10}$, siis on kaupmehekapital võrdne 1000-ga; kui kogukapital on 1000, siis $^1/_{10}$ sellest on võrdne 100-ga. Niisiis, kuigi kaupmehekapitali relatiivne suurus jääb samaks, varieerub tema absoluutne suurus olenevalt kogukapitali suurusest. Siin aga me oletame, et tema relatiivne suurus, näiteks $^1/_{10}$ kogukapitalist, on antud. Selle tema relatiivse suuruse aga määrab omakorda käive. Kiire käibe korral on tema absoluutne suurus näiteks võrdne 1000 naelsterlingiga esimesel juhtumil ja 100-ga teisel juhtumil; seega on tema relatiivne suurus võrdne $^1/_{10}$-ga. Aeglasema käibe korral on tema absoluutne suurus esimesel juhtumil võrdne näiteks 2000-ga ja teisel juhtumil 200-ga. Järelikult kasvas tema relatiivne suurus $^1/_{10}$-lt kogukapitalist $^1/_5$-le. Asjaolud, mis kaupmehekapitali keskmist käivet lühendavad, näiteks transpordivahendite arenemine, vähendavad pro

tanto [vastavalt] kaupmehekapitali absoluutset suurust, järelikult tõstavad üldist kasuminormi. Ja ümberpöördult. Varemate formatsioonidega võrreldes avaldab arenenud kapitalistlik tootmisviis kaupmehekapitalile kahesugust mõju: sama kaupade kogus käibib tegelikult funktsioneeriva kaupmehekapitali väiksema massi abil; kaupmehekapitali kiirema käibe ja taastootmisprotsessi suurema kiiruse tõttu — sellel aga rajanebki käibe kiirenemine — kaupmehekapitali ja tööstuskapitali suhe väheneb. Teiselt poolt muutub kapitalistliku tootmisviisi arenemisega kogu tootmine kaubatootmiseks, mistõttu koguprodukt satub ringlusagentide kätte. Sellele lisandub asjaolu, et endise tootmisviisi puhul, kus toodeti väikeses ulatuses, müüs väga suur osa tootjaid oma kaupu otseselt tarbijale või töötas tarbija isikliku tellimise järgi; me jätame siin kõrvale produktide massi, mida tootjad ise otseselt in natura [naturaalsel kujul] tarbisid, ja kohustuste massi, mis in natura õiendati. Sellepärast, kuigi endiste tootmisviiside puhul on kaubanduskapital relatiivselt suurem kaupkapitalist, mis tema abil käibib, on ta

1) absoluutselt väiksem, sest võrratult väiksem on see osa koguproduktist, mis toodetakse kaubana ja peab minema ringlusse kaupkapitalina, et sattuda kaupmeeste kätte; ta on väiksem sellepärast, et kaupkapital on väiksem. Samal ajal on ta aga relatiivselt suurem — mitte ainult sellepärast, et ta käive on aeglasem, ja mitte ainult tema abil käibivate kaupade massiga võrreldes. Ta on suurem ka sellepärast, et selle kaubamassi hind, seega ka sellele avansseeritav kaupmehekapital, on madala töötootlikkuse tõttu suuremad kui kapitalistlikus tootmises; järelikult väljendub sama väärtus väiksemas kaupade massis.

2) Kapitalistliku tootmisviisi baasil toodetakse mitte ainult suuremat kaupade massi (kusjuures tuleb arvestada selle kaupade massi väärtuse vähenemist), vaid produkti — näiteks teravilja — ühesugune mass moodustab suurema kaubamassi, s. t., et sellest produkti massist läheb järjest rohkem kaubandusse. Selle tagajärjel kasvab muide mitte üksnes kaupmehekapitali mass, vaid üldse kogu ringlemisse, näiteks laevandusse, raudteedesse, telegraafi jne. mahutatav kapital.

3) Kuid — toome siin seisukoha, mille käsitlemine kuulub «kapitalide konkurentsi» juurde — mittefunktsioneeriv või pooleldi funktsioneeriv kaupmehekapital kasvab sedamööda, kuidas areneb kapitalistlik tootmisviis, kuidas ta saab kergemini tungida väikekaubandusse, kuidas areneb spekulatsioon ja tekib vabaneva kapitali üliküllus.

Kuid eeldusel, et kaupmehekapitali relatiivne suurus kogukapitaliga võrreldes on antud, ei mõjuta käivete erinevus mitmesugustes kaubandusharudes ei kaupmehekapitalile langeva kogukasumi

suurust ega üldist kasuminormi. Kaupmehe kasumit ei määra kaupkapitali mass, mille käivet ta vahendab, vaid rahakapitali suurus, mida ta selle käibe vahendamiseks avansseerib. Kui kasumi üldine aastanorm on 15% ja kui kaupmees avansseerib 100 naelsterlingit, siis — eeldades, et tema kapital teeb aastas ühe käibe — müüb ta oma kauba 115 naelsterlingi eest. Kui tema kapital teeb aastas viis käivet, siis müüb ta viis korda aastas 103 eest kaupkapitali, mille ostuhinnaks on 100, järelikult müüb ta kogu aasta jooksul 515 eest kaupkapitali, mille ostuhinnaks on 500. See annab aga tema 100 ühiku suuruselt avansseeritud kapitalilt nii esimesel kui ka teisel juhtumil aastakasumi 15. Kui see nii ei oleks, siis tooks kaupmehekapital, vastavalt oma käivete arvule, palju kõrgemat kasumit kui tööstuskapital; see aga oleks üldise kasuminormi seadusega vastuolus.

Kaupmehekapitali käivete arv mitmesugustes kaubandusharudes mõjutab seega otseselt kaupade kaubanduslikke hindu. Kaubandusliku juurdehindluse kõrgus, antud kapitali kaubandusliku kasumi vastava osa suurus, mis kaubaühiku tootmishinnale langeb, on pöördvõrdeline kaupmehekapitali käivete arvuga ehk ta käibe kiirusega mitmesugustes kaubandusharudes. Kui kaupmehekapital teeb aastas viis käivet, siis lisab ta võrdse väärtusega kaupkapitalile vaid $^1/_5$ sellest juurdehindlusest, mida lisandab sama väärtusega kaupkapitalile mõni teine kaupmehekapital, mis jõuab teha aastas kõigest ühe käibe.

Mõju, mida mitmesuguste kaubandusharude kapitalide keskmine käibeaeg müügihindadele avaldab, seisab selles, et üks ja seesama kasumi mass, mis kaupmehekapitali antud suuruse korral määratakse kasumi üldise aastanormiga, s. o. määratakse selle kapitali kaubanduslike operatsioonide spetsiaalsest iseloomust sõltumata, jaotub vastavalt sellele käibekiirusele erineval kombel ühe ja sellesama väärtusega kaubamasside vahel, nii et näiteks juhtumil, kus kapital teeb aastas viis käivet, lisatakse kauba hinnale $\frac{15\%}{5} = 3\%$, seevastu aga juhtumil, kus ta teeb aastas ühe käibe, lisatakse 15%.

Kaubandusliku kasumi protsendinorm, mis on eri kaubandusharudes võrdne, tõstab seega kaupade müügihinda, käibeaja pikkusest olenevalt, üsna erinevate protsentide võrra nende kaupade väärtuse suhtes.

Tööstuskapitali käibeaeg ei avalda seevastu toodetava kaubaühiku väärtuse suurusele mingit mõju, kuigi ta mõjutab antud kapitali poolt antud aja jooksul toodetavate väärtuste ja lisaväärtuste massi, sest ta mõjutab ekspluateeritava töö massi. Igatahes maskeerub see ja näib olevat teisiti, niipea kui me peame silmas tootmishindu, kuid ainult sellepärast, et mitmesuguste kaupade tootmishinnad kalduvad varemarendatud seaduste järgi oma väärtus-

test kõrvale. Kui me vaatleme kogu tootmisprotsessi, kogu tööstuskapitali poolt toodetud kaubamassi, siis näeme kohe, et üldine seadus leiab kinnitust.

Niisiis, kui me tööstuskapitali suhtes lähemalt uurime käibeaja mõju väärtuse kujunemisele, siis jõuame tagasi sellele poliitilise ökonoomia üldisele seadusele ning baasile, et kaupades sisalduv tööaeg määrab nende väärtused; kaupmehekapitali käivete mõju kaubanduslikele hindadele toob aga ilmsiks nähtused, mis — kui me vahelülisid üsna põhjalikult ei analüüsi — näivad eeldavat puhtmeelevaldset hindade määramist, nimelt nende määramist lihtsalt sellega, et kapital on järsku otsustanud saada aastas kindla kasumihulga. Käivete sellise mõju tõttu näib nimelt, nagu määraks ringlemisprotsess kui niisugune kaupade hinnad, määraks need teatavais piirides tootmisprotsessist sõltumatult. Kõik pealiskaudsed ning väärad vaated taastootmisprotsessile kui tervikule tulenevad kaupmehekapitali vaatlemisest ja neist kujutlustest, mis kaupmehekapitali spetsiifiline liikumine ringlusagentide peas esile kutsub.

Kui kapitalistliku tootmisprotsessi tõelise, sisemise seose analüüs on, nagu lugeja oma kurvastuseks nägi, väga keeruline asi, mis nõuab väga tõsist tööd, ja kui teaduse ülesandeks on nähtava, pealispinnal esineva liikumise taandamine tegelikule sisemisele liikumisele, siis on endastmõistetav, et kapitalistlike tootmis- ja ringlusagentide peas pidid kujunema tootmisseaduste kohta sellised kujutlused, mis kalduvad neist seadustest täiesti kõrvale ning on vaid näiliku liikumise väljendus teadvuses. Kaupmehe, börsispekulandi, pankuri kujutlused on paratamatult täiesti vassitud. Vabrikantide kujutlusi moonutavad ringlusaktid, milledele nende kapital allub, ja üldise kasuminormi võrdsustamine.[41] Ka konkurents etendab nende inimeste kujutluses paratamatult täiesti moonutatud osa. Kui väärtuse ja lisaväärtuse piirid on antud, siis on kerge aru saada, kuidas kapitalide konkurents muudab väärtused tootmishindadeks ja seejärel kaubanduslikeks hindadeks, lisaväärtuse aga keskmiseks kasumiks. Kui aga need piirid on teadmata, siis ei ole kuidagi võimalik mõista, miks konkurents taandab üldist kasuminormi sellele, mitte aga teisele piirile, 15 protsendile, mitte aga 1500 protsendile. Äärmisel juhul võib ta üldist kasuminormi taandada *ühele* tasemele. Kuid temas ei ole absoluutselt mingit elementi selle taseme enese kindlaksmääramiseks.

[41] Siin on üks väga naiivne, kuid samal ajal väga õige märkus: «Seepärast on kindel, et ebaõige kalkulatsioon on pahatihti selleks põhjuseks, miks üht ja sedasama kaupa võib erinevate müüjate käest saada vägagi erinevate hindadega.» *(Feller und Odermann,* «Das Ganze der Kaufmännischen Arithmetik». 7. trükk, 1859 [lk. 451].) See näitab, kuidas hinna määramine muutub puhtteoreetiliseks, s. o. abstraktseks.

Kaupmehekapitali seisukohalt näib seega, et käive ise määrab hinnad. Teiselt poolt aga, sel ajal kui tööstuskapitali käibe kiirus — kuivõrd ta võimaldab antud kapitalil ekspluateerida rohkem või vähem tööd — mõjub määravalt ning piiravalt kasumi massile ja järelikult ka üldisele kasuminormile, on kaubanduskapitali kasuminorm antud väljastpoolt ja selle sisemine seos lisaväärtuse tekkimisega on täiesti kustunud. Kui sama tööstuskapital teeb muudel samaksjäävatel tingimustel, eriti aga sama orgaanilise struktuuri puhul kahe käibe asemel neli käivet aastas, siis toodab ta kaks korda rohkem lisaväärtust ja järelikult ka kasumit; see tuleb selgesti esile, kui sel kapitalil on täiuslikuma tootmismeetodi monopol, mis võimaldab tal käivet selliselt kiirendada, ja nii kaua, kui tal see monopol on. Ümberpöördult: erinev käibeaeg eri kaubandusharudes ilmneb selles, et teatud kaupkapitali ühelt käibelt saadav kasum on pöördvõrdeline selle kaupkapitali käivet vahendava rahakapitali käivete arvuga. Small profits and quick returns [väike kasum ja kiire käive] on shopkeeper'ile [poodnikule] printsiibiks, mida ta järgib printsiibi pärast.

Muide, on endastmõistetav, et see kaupmehekapitali käivete seadus — isegi kõrvale jättes üksteist kompenseerivate kiiremate ja aeglasemate käivete vaheldumise — kehtib igas kaubandusharus üksnes kogu sellesse harusse mahutatud kaupmehekapitali käivete keskmise suhtes. Kapital *A*, mis tegutseb *B*-ga ühes harus, võib teha käivete keskmisest arvust rohkem või vähem käibeid. Sel juhul on teiste kapitalide käivete arv vastavalt väiksem või suurem. Sellesse harusse mahutatud kaupmehekapitali kogumassi käive ei muutu sellest põrmugi. Üksikule kaupmehele või väikekaupmehele on see aga otsustava tähtsusega. Ta saab sel juhul lisakasumit, just nagu seda saavad tööstuskapitalistid, kui nad toodavad keskmistest soodsamates tingimustes. Kui konkurents teda selleks sunnib, siis võib ta müüa oma kolleegidest odavamalt, alandamata oma kasumit alla keskmise. Kui tingimused, mis võimaldavad tal oma käivet kiirendada, on ostetavad, nagu näiteks müügikoha asetus, siis võib ta nende eest maksta erilist renti, s. t., et üks osa tema lisakasumist muutub maarendiks.

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

RAHAGA KAUPLEMISE KAPITAL

Raha puhttehnilised liikumised tööstuskapitali ja — nagu me nüüd võime juurde lisada — kaupadega kauplemise kapitali (kuna see võtab ühe osa tööstuskapitali ringlusliikumisest enda peale ja teostab seda omaenda spetsiifilise liikumisena) ringlemise protsessis — need liikumised, kui nad on saanud erilise kapitali iseseisvaks funktsiooniks, niisuguse kapitali funktsiooniks, mis teostab neid — ja ainult neid — kui oma eriomaseid operatsioone, muudadavad selle kapitali rahaga kauplemise kapitaliks. Üks osa tööstuskapitalist ja — täpsemalt öeldes — ka kaupadega kauplemise kapitalist on pidevalt rahavormis — mitte üksnes rahakapitalina üldse, vaid just nende tehniliste funktsioonidega tegeleva rahakapitalina. Teatud osa kogukapitalist eraldub nüüd ja saab rahakapitali vormis iseseisvaks; selle osa kapitalistlik funktsioon seisab ainuüksi nende operatsioonide täitmises kogu tööstus- ja kaubanduskapitalistide klassi jaoks. Nagu kaupadega kauplemise kapitali puhul, nii eraldub ka siin ringlemisprotsessis rahakapitali kujul olevast tööstuskapitalist teatud osa ning hakkab tegema kogu ülejäänud kapitali jaoks neid taastootmisprotsessi operatsioone. Selle rahakapitali liikumine on seega jällegi vaid oma taastootmise protsessis oleva tööstuskapitali iseseisvunud osa liikumine.

Rahavormis olev kapital on ainult siis ja ainult sedavõrd liikumise lähte- ja lõpp-punktiks, kui ja kuivõrd on tegemist uue kapitali mahutamisega; viimasega on tegemist ka akumulatsiooni puhul. Igale kapitalile aga, mis juba oma liikumise protsessis viibib, on nii lähtepunkt kui ka lõpp-punkt vaid üleminekupunktiks. Kuivõrd tööstuskapital, tootmissfäärist väljumisest alates kuni sinna tagasitulekuni, peab läbi tegema metamorfoosi $K'—R—K$, sedavõrd on R, nagu me seda juba lihtsa kaubaringluse puhul nägime, tegelikult ainult sellepärast metamorfoosi ühe faasi lõpptulemus, et olla vastupidise, esimest faasi täiendava faasi lähtepunkt. Ja kuigi tööstuskapitali $K—R$ esineb kaubanduskapitali seisukohalt alati kui $R—K—R$, ometi on ka kaubanduskapitali seisukohalt, kui see kord on hakanud funktsioneerima, tegelikuks protsessiks pidevalt $K—R—K$. Kaubanduskapital teostab aga ühe-

aegselt aktid *K—R* ja *R—K*. See tähendab, et staadiumis *K—R* ei ole ainult *üks* kapital, kuna teine on staadiumis *R—K*, vaid et tootmisprotsessi pidevuse tõttu üks ja seesama kapital ühel ja selsamal ajal pidevalt ostab ja pidevalt müüb; ta on üheaegselt ning pidevalt mõlemas staadiumis. Kuna üks osa sellest kapitalist muundub rahaks, et hiljem uuesti muunduda kaubaks, muundub teine osa samal ajal kaubaks, et hiljem uuesti muunduda rahaks.

Kas raha funktsioneerib siin ringlemisvahendina või maksevahendina, see oleneb kaubavahetuse vormist. Mõlemal juhul peab kapitalist kogu aeg paljudele isikutele raha välja maksma ja paljudelt isikutelt maksena raha vastu võtma. See puhttehniline operatsioon — raha maksmine ja raha vastuvõtmine — on iseendast töö, mis — kuivõrd raha funktsioneerib maksevahendina — kutsub esile maksebilansi arvutamise, vastastikuste kohustuste kustutamise vajaduse. See töö kujutab endast ringluskulusid, ta pole väärtust loov töö. Ta väheneb selle tõttu, et teda teeb agentide või kapitalistide eriline alajaotus kogu ülejäänud kapitalistide klassi jaoks.

Teatud osa kapitalist peab olema alati käepärast aardena, potentsiaalse rahakapitalina: ostuvahendite reserv, maksevahendite reserv, tegevuseta kapital, mis rahavormis oma rakendamist ootab; teatud osa kapitalist aga voolab rahavormis pidevalt tagasi. Peale raha vastuvõtmise, maksmise ja raamatupidamise teeb see vajalikuks ka aarde hoidmise, mis on jällegi omaette operatsioon. Tegelikult toimub seega ringlemisvahendite ja maksevahendite pidev eraldamine aardest ja tema taasmoodustamine müügist saadud rahast, samuti maksetest, mille tähtaeg on saabunud; see rahana eksisteeriva kapitaliosa pidev liikumine, mis toimub kapitali enda funktsioonist lahus, see puhttehniline operatsioon põhjustab erilist tööd ja erilisi kulusid — ringluskulusid.

Tööjaotuse tagajärjeks on, et neid kapitali funktsioonidest tingitud tehnilisi operatsioone teeb kogu kapitalistide klassi jaoks niipalju kui võimalik, eriline agentide või kapitalistide alajaotus oma ainufunktsioonina, s. o. need tehnilised operatsioonid kontsentreeruvad tema kätte. See on, nagu kaupmehekapitalilgi, tööjaotus kahesuguses mõttes. Tekib eriline äritegevuse ala, ja et ta sellise erilise alana teenindab kogu klassi rahamehhanismi, siis kontsentreerub ta ja saab suureulatuslikuks; nüüd toimub omakorda tööjaotus selle erilise äriala piirides, mis on tingitud nii tema jagunemisest mitmeks üksteisest sõltumatuks haruks kui ka töökodade tekkimisest neis harudes enestes (suured kontorid, rohkearvulised raamatupidajad ja kassapidajad, ulatuslik tööjaotus). Raha väljamaksmine ja vastuvõtmine, bilansside tegemine, jooksvate arvete pidamine, raha hoidmine jne., lahus aktidest, mis neid tehnilisi operatsioone nõuavad, teevadki neiks funktsioonideks avansseeritud kapitali rahaga kauplemise kapitaliks.

Mitmesugused operatsioonid, millede iseseisvumise tõttu — äritegevuse erilisteks aladeks kujunemise tõttu — rahaga kauplemine tekib, tulenevad raha enda mitmesugustest otstarvetest ja tema funktsioonidest, mida järelikult ka rahakapitali vormis oleval kapitalil tuleb täita.

Ma olen juba varem näidanud, kuidas raha üldse esialgselt areneb produktide vahetamisel eri kogukondade vahel.[42]

Rahaga kauplemine, rahakaubaga kauplemine areneb seega kõigepealt rahvastevahelisest suhtlemisest. Kui eri maades on eri mündid, siis peavad kaupmehed, kes võõral maal ostavad, vahetama oma maa mündid kohalikeks müntideks ja vastupidi, või siis vahetama mitmesuguseid münte puhta müntimata hõbeda või kulla kui maailmaraha vastu. Sellest tekib raha vahetamine, milles tuleb näha uut loomulikult tekkinud põhialust, millele tugineb kaasaegne rahaga kauplemine.[43] Sellest arenesid vahetuspangad, kus hõbe (või kuld) funktsioneerib — erinevalt käibelolevast rahast — maailmarahana, tänapäeval aga panga- või kaubandusrahana. Vekslіasjandus, kuivõrd see piirdus lihtsa maksekäsundiga, mille sai reisija ühe maa rahavahetajalt teise maa rahavahetaja nimele, arenes päris vahetustegevusest juba Roomas ja Kreekas.

---

[42] «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859, lk. 27 [*К. Маркс,* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 13, lk. 36—37].

[43] «Juba müntide suur mitmekesisus nii kaalu ja proovi kui ka pealelöödava kirja poolest — sest rahalöömise õigus oli paljudel vürstidel ja linnadel — tekitas igal pool vajaduse kasutada kohalikke münte, kui äri ajamisel oli tarvis ühesuguses rahas arvet teha. Kaupmehed, kes sõitsid mõnele võõrale turule, varustasid end puhta müntimata hõbedaga, muidugi ka kullaga, kasutades seda sularahas maksmiseks. Samuti vahetasid nad enne tagasisõitu kohalikud mündid, mis nad olid saanud, müntimata hõbeda või kulla vastu. Raha vahetamine, rahaga kauplemine, müntimata väärismetallide vahetamine kohalike müntide vastu ja ümberpöördult muutus seepärast väga levinud ning kasutoovaks äriks» (*Hüllmann,* «Städtewesen des Mittelalters». Bonn 1826—1829, I kd., lk. 437—438). «De Wisselbank [vahetuspank] ei saanud oma nimetust... vekslist [Wissel], võlakirjast, vaid mitut liiki rahade vahetamisest [wisselen]. Kaua aega enne Amsterdami vahetuspanga asutamist 1609. aastal oli Madalmaade kaubalinnades juba rahavahetajaid ja vahetuskohti, isegi vahetuspanku... Nende vahetajate tegevus seisis selles, et nad vahetasid mitmesuguseid münte, mida võõrad kaupmehed maale tõid, käibelolevate müntide vastu. Aegamööda nende tegevusring laienes... nad muutusid oma aja laekuriteks ja pankuriteks. Amsterdami valitsus aga nägi laekuri ja rahavahetaja tegevuse ühendamises ohtu; selle ohu ärahoidmiseks otsustati rajada suur asutus, mis täidaks avalikult, põhikirja alusel, nii rahavahetajate kui ka laekurite ülesandeid. Selleks asutuseks oligi 1609. aastal asutatud kuulus Amsterdami vahetuspank. Tänu rahamärkide vahetamise pidevale vajadusele tekkisid samasugusel kombel vahetuspangad Veneetsias, Genuas, Stokholmis, Hamburgis. Neist kõigist on Hamburgi pank ainus, mis tänapäevani on püsinud, sest selles kaubalinnas, kus pole oma mündisüsteemi, tuntakse praegugi veel vajadust sellise asutuse järele» jne. (*S. Vissering,* Handboek van Praktische Staathuishoudkunde». Amsterdam 1860, I kd., lk. 247).

Kauplemine kulla ja hõbedaga kui kaupadega (kui luksusesemete valmistamise toorainega) moodustab loomuliku baasi, millele tugineb väärismetalli kangidega kauplemine (Bullion trade), s. o. selline kaubandus, mis vahendab raha kui maailmaraha funktsioone. Nagu me juba varem näitasime (I raamat, III ptk., 3, c), on need funktsioonid kahesugused: raha ümberpaigutused mitmesuguste natsionaalsete ringlussfääride vahel rahvusvaheliste maksete tasakaalustamiseks ja kapitali väljavedu protsentide saamise otstarbel; selle kõrval raha liikumine väärismetallide tootmise kohtadest üle maailmaturu ja nende toodangu jaotus mitmesuguste natsionaalsete ringlussfääride vahel. Inglismaal täitsid kullassepad veel XVII sajandi suurema osa kestel pankurite funktsioone. Kuidas rahvusvaheliste maksete tasakaalustamine arenes vekslikaubanduseks jne., selle jätame siinkohal täiesti kõrvale, nagu kõik selle, mis puutub operatsioonidesse väärtpaberitega, lühidalt öeldes, kõik krediidi erilised vormid, millega meil pole siinkohal veel midagi tegemist.

Maailmarahana kaotab natsionaalne raha oma kohaliku iseloomu; ühe maa raha väljendatakse teise maa rahas, mistõttu iga raha redutseeritakse ta kulla- või hõbedasisaldusele; kuld ja hõbe aga, s. o. kaks kaupa, mis ringlevad maailmarahana, redutseeritakse ühtlasi oma väärtuste vastastikusele, pidevalt muutuvale suhtele. Rahaga kaupleja teeb vastavate operatsioonide vahendamisest oma erilise tegevusala. Raha vahetamine ja väärismetalli kangidega kauplemine on seega rahaga kauplemise kõige esialgsemad vormid; nad tulenevad raha kahesugusest funktsioonist: sellest, et ta funktsioneerib kui kohalik münt ja kui maailmaraha.

Kapitalistlikust tootmisprotsessist, samuti kaubandusest üldse, isegi kapitalismieelse tootmisviisi tingimustes, tuleneb:

Esiteks: raha kui aarde kogumine, s. o. tänapäeval selle kapitaliosa kogumine, mis peab rahavormis alati käepärast olema makse- ja ostuvahendite reservfondina. See on aarde esimene vorm, milles ta kapitalistliku tootmisviisi tingimustes uuesti esile tuleb ja milles ta üldse kaubanduskapitali arenedes vähemalt kaubanduskapitali jaoks kujuneb. Nii üks kui teine käib nii sisemise kui ka rahvusvahelise ringluse kohta. See aare on alati voolavas olekus, ta valgub pidevalt ringlusse ja tuleb sealt pidevalt tagasi. Aarde teiseks vormiks on jõudeseisev, antud momendil tegevuseta kapital rahavormis; siia kuulub ka vastakumuleeritud, alles rakendamata rahakapital. Funktsioonid, mida see aarde kujunemine kui niisugune tingib, on eelkõige aarde säilitamine, raamatupidamine jne.

Teiseks aga on sellega seotud raha väljaandmine ostude puhul, raha vastuvõtmine müükide puhul, raha maksmine ja vastuvõtmine maksete arvel, maksete tasakaalustamine jne. Rahaga kaupleja

teeb seda kõike kaupmeestele ja tööstuskapitalistidele kõigepealt kui lihtne *laekur.*[44]

Rahaga kauplemine areneb täielikult välja siis, kui tema muudele funktsioonidele lisandub laenude võtmine, laenude andmine ja kauplemine krediidi alusel; see kõik toimub alati kohe, juba rahaga kauplemise alguses. Sellest räägime järgmises osas, protsente kandva kapitali puhul.

Väärismetalli kangidega kauplemine ise, kulla või hõbeda viimine ühelt maalt teise, on vaid kaupadega kauplemise tulemus; see määratakse vekslikursiga, mis väljendab rahvusvaheliste maksete ja protsendimäära seisundit mitmesugustel turgudel. Kangidega kaupleja kui niisugune on ainult selle tulemuse vahendaja.

Käsitledes raha ja uurides asjaolu, mil viisil raha liikumine ja ta kindlad vormid lihtsast kaubaringlusest arenevad, me nägime (I raamat, III ptk.), et ostu- ja maksevahendina ringleva rahamassi liikumise määrab kauba metamorfoos, selle ulatus ja kiirus, kusjuures kauba metamorfoos ise on, nagu me nüüd teame, vaid kogu taastootmisprotsessi moment. Mis puutub rahamaterjali — kulla ja hõbeda — saamisse tema tootmise kohtadelt, siis seisab see otseses kaubavahetuses, kulla ja hõbeda kui kaupade vaheta-

[44] «Laekurite institutsioon pole vahest kuskil mujal oma esialgset iseseisvat iseloomu nii puhtalt alal hoidnud kui Madalmaade kaubalinnades» (laekurite institutsiooni tekkimise kohta Amsterdamis vt. *E. Luzac,* «Holland's rijkdom» [Leyden 1782], III osa). «Nende funktsioonid ühtivad osalt vana Amsterdami vahetuspanga funktsioonidega. Laekur saab tema teeneid kasutavailt kaupmeestelt teatud rahasumma, mille ulatuses ta avab nendele oma raamatutes «krediiti»; siis saadavad nad temale oma võlanõudmised, mis ta nõuab nende jaoks sisse, neid vastavalt krediteerides; ümberpöördult teostab ta makseid nende käsundite (kassiers briefjes) järgi, debiteerides vastavate summadega nende jooksvat arvet. Neilt laekuvailt ja väljamakstavailt summadelt arvestab ta endale väikese provisjoni, mis ainult sellepärast moodustab vastava hüvituse tema töö eest, et tema vahendusel kahe poole vahel teostatavad käibed on suured. Kui on vaja õiendada makseid kahe kaupmehe vahel, keda teenindab üks ja seesama laekur, siis õiendatakse sellised maksed väga lihtsalt vastastikuse kirjendamisega, kuna laekurid tasakaalustavad päev-päevalt kaupmeeste vastastikuseid nõudmisi. Seega seisabki laekurite tegevus õigupoolest selles maksete vahendamises; ta ei hõlma järelikult tööstusettevõtteid, spekulatsioone ega blankokrediidi avamist; sest siin peab olema reegliks, et laekur ei teosta nende eest, kellele ta oma raamatutes konto on avanud, mingeid selle konto suurust ületavaid makseid» (*Vissering,* tsiteeritud teos, lk. 244). — Kassaühingutest Veneetsias: «Olemasolev vajadus ja Veneetsia geograafiline asukoht, kus sularaha transportimine on tülikam kui kuskil mujal, sundisid selle linna suurkaupmehi ... asutama kassaühinguid, kindlustades vajalikul määral nende julgeolekut, kontrolli ja administreerimist; sellise ühingu liikmed maksid teatud summa, mille ulatuses nad andsid maksekäsundeid oma võlausaldajate nimele, kusjuures makstav summa kanti selleks otstarbeks peetavas raamatus võlgniku kontost maha ja kirjendati sealsamas võlausaldaja kontosse. Need olid niinimetatud žiiropankade esimesed algmed. Need ühingud on küll vanad. Kuid arvates nende tekkimist XII sajandisse, aetakse nad segi 1171. aastal rajatud riigilaenu-asutusega» (*Hüllmann,* tsiteeritud teos, lk. 453—454).

mises teiste kaupade vastu, ta on seega täpselt niisamuti kaubavahetuse moment kui raua või teiste metallide saamine. Mis aga puutub väärismetallide liikumisse maailmaturul (me jätame siin kõrvale selle liikumise, kuivõrd see väljendab kapitali ülekandmist laenuna, ülekandmist, mis esineb ka kaupkapitali vormis), siis määrab rahvusvaheline kaubavahetus selle täpselt niisamuti kui sisemaa kaubavahetus määrab raha liikumise ostu- ja maksevahendina sisemaal. Väärismetallide välja- ja sisseränne ühest natsionaalsest ringlussfäärist teise, kuivõrd see on põhjustatud vaid kohaliku raha väärtuse vähenemisest või kaksikvaluutast, ei ole seotud raharingluse kui niisugusega ja kujutab endast ainult riigivõimu poolt meelevaldselt esilekutsutud häirete parandamist. Lõpuks, mis puutub aarde kogumisse, kuivõrd see kujutab endast ostu- või maksevahendite reservfondi — kas sise- või väliskaubanduse jaoks — ja kuivõrd see on ajutiselt jõude seisva kapitali lihtne vorm, siis on see mõlemal korral vaid ringlemisprotsessi vajalik sadestus.

Kui kogu raharinglus on oma ulatuse, oma vormide ja oma liikumise poolest kaubaringluse lihtne tulemus, kaubaringlus ise aga on kapitalistlikult seisukohalt vaid kapitali ringlemise protsess (see protsess aga sisaldab kapitali vahetamist tulu vastu ja tulu vahetamist tulu vastu, kuivõrd tulu kulutamine realiseerub jaekaubanduses), siis on endastmõistetav, et rahaga kauplemine teenindab mitte ainult kaubaringluse lihtsat tulemust ja ta avaldumise viisi, mitte ainult raharinglust. See raharinglus ise, olles kaubaringluse üheks momendiks, on rahaga kauplemise suhtes antud. Rahaga kauplemine vahendab raharingluse tehnilisi operatsioone, neid kontsentreerides, lühendades ja lihtsustades. Rahaga kauplemine ei kujunda aardeid, vaid annab tehnilised vahendid selleks, et viia see aarde kujundamine, kuivõrd see on vabatahtlik (kuivõrd see järelikult ei väljenda olukorda, kus kapital ei leia endale rakendamist või kus taastootmisprotsess on häiritud), tema majandusliku miinimumini, sest kui ostu- ja maksevahendite reservfondi korraldatakse kogu kapitalistide klassi jaoks, siis ei tarvitse see fond olla nii suur kui juhul, kus iga kapitalist korraldab seda eraldi. Rahaga kauplemisel ei osteta väärismetalle, vaid ainult vahendatakse nende jaotust, niipea kui kaupadega kauplemise protsessis on nad ostetud. Kuivõrd raha funktsioneerib kui maksevahend, hõlbustab rahaga kauplemine bilansside tasakaalustamist; selle tasakaalustamise kunstliku mehhanismi abil vähendab ta selleks vajalikku rahamassi; kuid ta ei määra vastastikuste maksete seost ega suurust. Näiteks vekslid ja tšekid, mida pankades ja Clearing house'ides [arvelduskodades] üksteise vastu vahetatakse, esindavad täiesti sõltumatuid äritehinguid ning kujutavad endast juba tehtud operatsioonide tulemusi, kusjuures küsimus on ainult selles, et neid tulemusi tehniliselt kõige soodsamal viisil tasakaalustada.

Kuivõrd raha ringleb ostuvahendina, on ostude ja müükide ulatus ja arv rahaga kauplemisest täiesti sõltumatud. Rahaga kauplemine võib ainult vähendada nende tehingutega kaasnevate tehniliste operatsioonide mahtu ja järelikult antud käivete sooritamiseks vajaliku sularaha massi.

Rahaga kauplemine sellel puhtal kujul, nagu me teda siin vaatleme, s. o. krediidiasjandusest lahus, puudutab üksnes kaubaringluse ühe momendi, nimelt raharingluse tehnilist külge ja sellest tulenevaid mitmesuguseid raha funktsioone.

See eraldab rahaga kauplemist oluliselt kaupadega kauplemisest, mis vahendab kauba metamorfoosi ja kaupade vahetust või viib isegi selleni, et see kaupkapitali protsess esineb tööstuskapitalist lahusoleva kapitali protsessina. Kui seega kaupadega kauplemise kapitalil on omaette ringlusvorm, $R—K—R$, kus kaup vahetab kaks korda kohta ja raha seetõttu tagasi voolab — vastupidiselt ringlusvormile $K—R—K$, kus raha käib kaks korda käest kätte, vahendades niiviisi kaubavahetust —, siis ei saa rahaga kauplemise kapitali jaoks leida mingit sellist erilist vormi.

Kuivõrd eriline kapitalistide alajaotus avansseerib selliseks raharingluse tehniliseks vahendamiseks rahakapitali, mis kujutab endast väiksemas ulatuses seda täiendavat kapitali, mida kaupmehed ja tööstuskapitalistid peaksid muidu ise selleks otstarbeks avansseerima, sedavõrd on siingi olemas kapitali üldine vorm $R—R'$. R avansseerimise tõttu tekib avansseerija jaoks $R + \Delta R$. Kuid vormi $R—R'$ vahendamine ei kuulu siin metamorfoosi enda olemuse, vaid üksnes ta tehniliste momentide juurde.

On ilmne, et rahakapitali mass, millega rahakauplejad opereerivad, on ringluses olev kaupmeeste ja tööstarite rahakapital ja et rahakauplejate poolt tehtavad operatsioonid on ainult nende isikute operatsioonid, keda nad vahendavad.

Samuti on selge, et nende kasum on vaid mahaarvamine lisaväärtusest, sest nad tegelevad ainult selliste väärtustega, mis on juba realiseeritud (isegi siis, kui nad on realiseeritud ainult võlanõudmiste vormis).

Nagu kaupadega kauplemisel, nii toimub ka siin funktsiooni kahestumine, sest kaupadega kauplejad ja kaubatootjad peavad ise tegema ühe osa neist raharinglusega seotud tehnilistest operatsioonidest.

KAHEKÜMNES PEATÜKK

KAUPMEHEKAPITALI AJALOOST

Kaupadega kauplemise kapitali ja rahaga kauplemise kapitali rahalise akumulatsiooni erilist vormi käsitleme alles järgmises raamatu osas.

Senise käsitluse alusel selgub iseendast, et ei või olla midagi absurdsemat kui vaadelda kaupmehekapitali — olgu see kaupadega kauplemise kapitali või rahaga kauplemise kapitali vormis — kui tööstuskapitali eriliiki, analoogiliselt sellega, nagu näiteks mäetööstus, põllundus, karjakasvatus, manufaktuur, transport jne. kujutavad endast ühiskondliku tööjaotuse tagajärjel kujunenud tööstuskapitaliharusid ja seega tööstuskapitali rakendamise erisfääre. Säärane primitiivne arusaamine ei tohiks olla võimalik juba selle lihtsa tähelepaneku tõttu, et iga tööstuskapital, viibides oma taastootmisprotsessi ringlusfaasis, täidab kaupkapitalina ja rahakapitalina täpselt neidsamu funktsioone, mis on kaupmehekapitali mõlema vormi ainufunktsioonideks. Kaupadega kauplemise kapitalis ja rahaga kauplemise kapitalis seevastu on ühelt poolt tööstuskapitali kui tootliku kapitali ja teiselt poolt sellesama ringlussfääris viibiva kapitali vahelised erinevused selle tõttu iseseisvaks saanud, et need kindlad vormid ja funktsioonid, mida kapital siin ajutiselt omandab, esinevad eraldunud kapitaliosa iseseisvate vormide ning funktsioonidena ja on seotud ainuüksi selle kapitaliosaga. Tööstuskapitali muundunud vorm ja mitmesuguste tööstusharude loomusest tulenevad tootlike kapitalide ainelised erinevused eri tootmisaladel — need on hoopis iseasjad.

Majandusteadlane käsitleb vormierinevusi üldse brutaalselt, sest nad huvitavad teda tegelikult vaid esemelisest küljest; vulgaarmajandusteadlasel aga on — peale selle brutaalsuse — veel kaks asjaolu nimetatud segiajamise aluseks. Esiteks see, et ta on võimetu seletama kaubanduslikku kasumit ja selle iseärasusi; teiseks tema apologeetiline püüe tõestada, et kaupkapitali ja rahakapitali ning seejärel kaupadega kauplemise kapitali ja rahaga kauplemise kapitali vormid tulenevad paratamatult tootmisprotsessist kui niisugusest; ometi on need tegurid tekkinud kapitalistliku tootmis-

viisi spetsiifilisest vormist, mis eeldab oma baasina eelkõige kaubaringlust ja järelikult ka raharinglust.

Kui kaupadega kauplemise kapitali ja rahaga kauplemise kapitali ning teravilja tootmise vahel ei oleks mingit muud vahet kui see, mis on olemas teravilja tootmise ja karjakasvatuse või manufaktuuri vahel, siis oleks päevselge, et tootmine ja kapitalistlik tootmine on üldse identsed ja et eriti ka ühiskondlike produktide jaotus ühiskonna liikmete vahel — nii tootlikuks kui ka individuaalseks tarbimiseks — peab igavesti toimuma kaupmeeste ja pankurite kaudu, just nagu liha tarbimine toimub loomakasvatuse kaudu ja riideesemete kasutamine nende tootmise kaudu.[45]

Et suured majandusteadlased, nagu Smith, Ricardo ja teised, käsitlesid kapitali põhivormi, kapitali kui tööstuskapitali, ja et nad ringluskapitali (raha- ja kaupkapitali) käsitlesid tegelikult ainult sedavõrd, kuivõrd ta ise on üheks faasiks igasuguse kapitali taastootmise protsessis, siis olid nad kimbatuses kaubanduskapitaliga kui kapitali eriliigiga. Tööstuskapitali käsitlusest vahetult tuletatud teesid väärtuse moodustamise, kasumi jne. kohta ei ole otseselt kaupmehekapitali suhtes rakendatavad. Seetõttu jätavad nad kaupmehekapitali tegelikult täiesti kõrvale ja mainivad seda ainult kui tööstuskapitali liiki. Kui nad seda eraldi käsitlevad, nagu Ricardo seda väliskaubandusega seoses teeb, siis püüavad nad tõestada, et see ei loo mingit väärtust (järelikult ka mingit lisaväärtust). Kuid kõik, mis käib väliskaubanduse kohta, käib ka sisekaubanduse kohta.

Me vaatlesime seni kaupmehekapitali kapitalistliku tootmisviisi seisukohalt ja selle tootmisviisi piirides. Kuid mitte üksnes kaubandus, vaid ka kaubanduskapital on kapitalistlikust tootmisviisist vanem; tegelikult on kaubanduskapital ajalooliselt kõige vanem kapitali eksisteerimise vaba vorm.

---

[45] Ülitark Roscher [vt. *W. Roscher*, «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Stuttgart und Augsburg 1857, lk. 102] on välja nuputanud, et kui mõned iseloomustavad kaubandust kui «vahendust» tootjate ja tarbijate vahel, siis «võib» niisama hästi iseloomustada tootmist ennastki kui tarbimise «vahendust» (kelle vahel?), millest muidugi järeldub, et kaubanduskapital on üks osa tootlikust kapitalist, nagu põllumajanduslik kapital ja tööstuskapital. Et aga võib ütelda, et inimene saab vahendada oma tarbimist üksnes tootmise kaudu (seda peab ta aga tegema isegi siis, kui ta ei ole Leipzigis haridust saanud) või et looduse omastamiseks on vaja tööd (mida võib nimetada «vahenduseks»), siis järeldub sellest muidugi, et spetsiifilisest ühiskondlikust tootmisvormist tuleneval ühiskondlikul «vahendusel» — *sellepärast, et* see on vahendus — on sama absoluutse paratamatuse iseloom, sama aste. Sõna «vahendus» otsustab kõik. Pealegi pole kaupmehed ju vahendajaks tootjate ja tarbijate vahel (me jätame esialgu kõrvale tootjatele vastandatud tarbijad, s. o. tarbijad, kes ei tooda), vaid vahendajaks nende tootjate produktide vastastikusel vahetamisel; nad on vaid vahepealsed isikud vahetuse puhul, mis toimub tuhandel juhul ka ilma nendeta.

Et me juba nägime, et rahaga kauplemine ja selleks avansseeritud kapital ei vaja oma arenemiseks midagi muud kui hulgikaubanduse ja seejärel kaupadega kauplemise kapitali olemasolu, siis tulebki meil siin ainult viimast käsitleda.

Et kaubanduskapital on suletud ringlussfääri ja tema funktsioon seisab eranditult kaubavahetuse vahendamises, siis — jättes kõrvale otsesest vahetuskaubandusest tulenevad vähearenenud vormid — pole tema olemasoluks vaja mingeid muid tingimusi kui neid, mis on tarvilikud lihtsaks kauba- ja raharingluseks. Ehk, pigemini, see ringlus on *tema* olemasolu tingimus. Ükskõik millise tootmisviisi alusel toodetakse produktid, mis kaupadena ringlusse lähevad — kas ürgkogukondliku majanduse, orjatööl rajaneva tootmise, väiketalumajanduse, väikekodanliku või kapitalistliku tootmise alusel —, see ei muuda põrmugi nende produktide kui kaupade iseloomu; kaupadena tuleb neil läbida vahetusprotsess ja sellega kaasnevad vormimuutused. Äärmised liikmed, kelle vahel kaupmehekapital on vahendajaks, on kaupmehekapitali suhtes täpselt niisamuti antud, nagu nad on antud raha suhtes ja raha liikumise suhtes. Vaja on ainult, et need äärmised liikmed oleksid olemas kui kaubad, — ükskõik, kas tootmine on kogu ulatuses kaubatootmine või tuuakse turule vaid ülejäägid, mis jäävad tootjate enda majapidamisest üle, kui nad on rahuldanud oma otsesed vajadused, mida nad oma toodangust katavad. Kaupmehekapital ainult vahendab nende äärmiste liikmete liikumist, kaupade liikumist, kaubad aga on tema olemasolu eelduseks.

Kaubandusse mineva, kaupmeeste käest läbikäiva toodangu ulatus oleneb tootmisviisist ja kujuneb maksimaalseks siis, kui kapitalistlik tootmine on juba täiesti välja arenenud ja produkti toodetakse ainult kaubana, mitte enam otseselt tarbimisesemena. Teiselt poolt soodustab kaubandus iga tootmisviisi baasil ülejääva produkti loomist, kusjuures see ülejääv produkt on määratud vahetuseks, et suurendada tootjate (kelle all tuleb siin mõista produktide omanikke) tarbimist või nende aardeid; seega annab kaubandus tootmisele üha rohkem vahetusväärtuse pärast toimuva tootmise iseloomu.

Kaupade metamorfoos, nende liikumine, seisab 1) aine poolest — mitmesuguste kaupade vahetamises üksteise vastu, 2) vormi poolest — kauba muundumises rahaks, s. o. müügis, ja raha muundumises kaubaks, s. o. ostus. Nendest funktsioonidest — kaupade vahetamisest ostu ja müügi kaudu — koosnebki kaupmehekapitali funktsioon. Kaupmehekapital vahendab seega ainult kaubavahetust, mida ei tule aga algusest peale mõista kui lihtsat kaupade vahetamist otseste tootjate vahel. Orjanduslikes suhetes, pärisorjuse suhetes, tribuudisuhetes (kuivõrd jutt on primitiivsest ühiskonnakorrast) on produkti omastajaks ning järelikult müüjaks

orjapidaja, feodaal, tribuuti saav riik. Kaupmees ostab ja müüb paljudele. Ostud ja müügid kontsentreeruvad tema kätte, mille tõttu ost ja müük kaotavad seose ostja (kui kaupmehe) vahetute vajadustega.

Milline aga olekski ühiskondlik organisatsioon neis tootmissfäärides, mille vahelist kaubavahetust kaupmees vahendab, tema vara on ikka rahavara, tema raha aga funktsioneerib ikka kui kapital. Selle kapitali vorm on ikka $R—K—R'$; raha, vahetusväärtuse iseseisev vorm, on lähtepunkt, vahetusväärtuse suurenemine aga on iseseisev eesmärk. Kaubavahetus ise ja teda vahendavad operatsioonid — eraldatuna tootmisest ja teostatuna mittetootjate poolt — on ainult vahendiks, mille abil suurendatakse mitte lihtsalt rikkust, vaid rikkust tema üldises ühiskondlikus vormis, rikkust kui vahetusväärtust. Tõukejõuks ja määravaks eesmärgiks on muuta suurus R suuruseks $R+\Delta R$; aktid $R—K$ ja $K—R'$, mis vahendavad akti $R—R'$, on lihtsalt üleminekumomendid protsessis, kus R muutub suuruseks $R+\Delta R$. See kaupmehekapitali iseloomustav liikumine $R—K—R'$ eraldab teda tootjate endi vahelisest kaupadega kauplemisest $K—R—K$, mille lõppeesmärgiks on tarbimisväärtuste vahetus.

Mida vähem tootmine on arenenud, seda rohkem kontsentreerub järelikult rahavara kaupmeeste kätte, seda rohkem esineb see kaupmehevara spetsiifilise vormina.

Kapitalistliku tootmisviisi tingimustes — s. o. siis, kui kapital on saanud oma võimusesse tootmise enda ja andnud sellele täiesti muudetud ning spetsiifilise vormi — esineb kaupmehekapital vaid *erilist* funktsiooni täitva kapitalina. Kõigi varemate tootmisviiside tingimustes — seda rohkem, mida suuremal määral tootmine on elatusvahendite vahetuks tootmiseks tootjale endale — esineb kaupmehekapital kapitali funktsioonina par excellence.

Ei ole seega sugugi raske mõista, miks kaupmehekapital ilmub kapitali ajaloolise vormina ammu enne seda, kui kapital on allutanud endale tootmise enese. Tema olemasolu ja tema arenemine teatava kõrguseni on ise kapitalistliku tootmisviisi arenemise ajalooline eeldus 1) kui rahavara kontsentreerimise eeltingimus ja 2) sellepärast, et kapitalistlik tootmisviis eeldab tootmist kaubanduse jaoks, hulgimüüki, mitte aga müüki üksikutele ostjatele; seega eeldab ta juba kaupmeest, kes ei osta oma isiklike vajaduste rahuldamiseks, vaid kontsentreerib oma ostuaktis paljude isikute ostuaktid. Teiselt poolt mõjub kaupmehekapitali kogu arenemine selliselt, et tootmine omandab üha enam vahetusväärtuse pärast toimuva tootmise iseloomu, et produktid muutuvad üha enam kaupadeks. Kuid, nagu me edasisest käsitlusest kohe näeme, ei ole kaupmehekapitali arenemine iseenesest sugugi küllaldane selleks, et esile kutsuda ja selgitada üleminekut ühelt tootmisviisilt teisele.

Kapitalistliku tootmise tingimustes laskub kaupmehekapital oma endisest iseseisvast eksistentsist sellise osa täitmiseni, kus ta on vaid eriline moment kapitali rakendamisel üldse, ja kasumi võrdsustamine viib tema kasuminormi üldisele keskmisele tasemele. Ta funktsioneerib nüüd üksnes tootliku kapitali agendina. Erilised ühiskondlikud suhted, mis kujunevad kaupmehekapitali arenemisega, pole nüüd enam määravad; vastupidi: seal, kus kaupmehekapital on ülekaalus, valitsevad iganenud suhted. Seda võib näha isegi ühe ja sellesama maa piirides, kus näiteks puhtakujulised kaubalinnad tuletavad palju rohkem meelde endisi suhteid kui vabrikulinnad.[46]

Kapitali kui kaupmehekapitali iseseisev ja ülekaalukas arenemine on üheväärne sellega, et tootmine ei allu kapitalile, s. o. sellega, et kapital areneb temale võõra ja temast sõltumatu ühiskondliku tootmisvormi alusel. Kaupmehekapitali iseseisev arenemine on seega pöördvõrdeline ühiskonna üldise majandusliku arenguga.

Iseseisev kaupmehevara kui valitsev kapitali vorm tähendab ringlemisprotsessi iseseisvumist tema äärmiste liikmete suhtes, need äärmised liikmed aga on tootjad ise, kelle vahel vahetus toimub. Need äärmised liikmed jäävad iseseisvaks ringlemisprotsessi suhtes ja ringlemisprotsess jääb iseseisvaks nende äärmiste liikmete suhtes. Produkt muutub siin kaubaks kaubanduse kaudu. Lugu on siin nii, et just kaubandus kujundab produktid kaupadeks, mitte aga nii, et toodetud kaubad oma liikumise kaudu kaubanduse moodustavad. Seega esineb kapital ringlemisprotsessis esmakordselt kui kapital. Raha areneb ringlemisprotsessis kapitaliks. Ringluses areneb produkt esmakordselt vahetusväärtuseks, kaubaks ja rahaks. Kapital võib ringlemisprotsessis kujuneda ja peabki selles kujunema enne, kui ta õpib allutama endale selle protsessi äärmisi liikmeid, mitmesuguseid tootmissfääre, millede vahelist ringlemist ta teenindab. Raharinglus ja kaubaringlus võivad teenindada kõige erinevama organisatsiooniga tootmissfääre, mis oma sisemise struktuuri poolest on ikka veel suunatud peamiselt tarbimisväärtuse tootmisele. See ringlemisprotsessi iseseisvumine, kus tootmis-

[46] Härra W. Kiesselbach («Der Gang des Welthandels im Mittelalter». [Stuttgart] 1860) elab tegelikult ikka veel selle maailma kujutluste keskel, kus kaupmehekapital on üldse kapitali vorm. Kapitalist kaasaegses tähenduses pole tal vähimatki aimu, nagu härra Mommsenilgi, kes oma Rooma ajaloos räägib «kapitalist» ja kapitali võimust. Uuema aja Inglise ajaloos on tegelik kaupmeheseisus ja kaubalinnad ka poliitiliselt reaktsioonilised ning on liidus maa-aristokraatiaga ja finantsaristokraatiaga tööstuskapitali vastu. Võrrelge näiteks seda osa, mida etendab poliitikas ühelt poolt Liverpool ja teiselt poolt Manchester või Birmingham. Inglise kaupmehekapital ja finantsaristokraatia (moneyed interest) hakkasid tunnustama tööstuskapitali täit võimu alles siis, kui kaotati viljatollid jne.

sfäärid seotakse üksteisega kolmanda liikme kaudu, väljendab kahesuguseid asjaolusid. Esiteks väljendab see seda, et ringlus pole veel saanud oma võimusesse tootmist, vaid suhtub temasse kui antud eeldusesse. Teiseks väljendab see seda, et tootmisprotsess ei sisalda veel ringlust kui oma lihtsat momenti. Seevastu esinevad need mõlemad asjaolud kapitalistlikus tootmises. Tootmisprotsess rajaneb tervenisti ringlusel, ringlus aga on lihtsalt tootmise moment, ta üleminekufaas, kaubana toodetud produkti realiseerimine ja selle produkti tootmiselementide — kaupadena toodetavate elementide — asendamine. Vahetult ringlusest pärinev kapitali vorm — kaubanduskapital — on siin vaid üheks kapitali vormiks kapitali taastootmise protsessis.

Seadus, et kaupmehekapitali iseseisev areng on pöördvõrdeline kapitalistliku tootmise arenemise astmega, tuleb kõige selgemini esile vahenduskaubanduse (carrying trade) ajaloos, nagu veneetslastel, geenualastel, hollandlastel jne., seega seal, kus peamist tulu ei saada oma maa produktide väljaveost, vaid vahendustegevusest kaubanduslikult ning üldse majanduslikult arenemata ühiskondade produktide vahetamisel ja mõlema tootmismaa ekspluateerimisest.[47] Meil on siin tegemist kaupmehekapitaliga puhtal kujul, eraldi äärmistest liikmetest, s. o. neist tootmissfääridest, millede vahendaja ta on. See on kaupmehekapitali kujunemise peaallikas. Kuid see vahenduskaubanduse monopol ja koos sellega vahenduskaubandus ise lagunevad sedamööda, kuidas areneb nende rahvaste majandus, keda ta kahepoolselt ekspluateeris ja kelle arenematus oli tema olemasolu baasiks. Vahenduskaubanduse juures ei tule see esile mitte ainult kaubanduse kui eriharu allakäigus, vaid ka puhtakujuliste kaubandusrahvaste ülekaalu languses ja üldse nende kaubandusliku rikkuse vähenemises, sest see rikkus rajanes selle vahenduskaubanduse baasil. See on vaid eriline vorm, milles kapitalistliku tootmise arenedes väljendub kaubanduskapitali allutamine tööstuskapitalile. Muide, kujukaks näiteks selle kohta, kuidas kaupmehekapital majandab seal, kus ta tootmist otseselt valitseb, on mitte üksnes koloniaalmajandus üldse (niinimetatud koloniaalsüsteem), vaid eriti just endise Hollandi Ida-India Kompanii majandus.

[47] «Kaubalinnade elanikud vedasid rikkamatest maadest peeni manufaktuurkaupu ja kalleid luksusesemeid sisse, õhutades niiviisi suurmaaomanike edevust, kes ostsid õhinal neid kaupu ja maksid nende eest suures koguses oma maavalduste toorprodukti. Niiviisi seisis sel ajal Euroopa suure osa kaubandus ühe maa toorprodukti vahetamises tööstuslikult eesrindlikuma maa manufaktuurproduktide vastu... Kui vastav maitse sai üldisemaks ja kutsus esile suure nõudmise, siis hakkasid kaupmehed veokulude säästmiseks rajama omal maal samasuguseid manufaktuure» *(A. Smith,* [«Wealth of Nations»], III raamat, III ptk.). [Vrd. А. Смит: «Богатство народов».Соцэкгиз, 1935 г., lk. 343.]

Et kaupmehekapitali liikumine on *R—K—R'*, siis tekib kaupmehe kasum esiteks aktide kaudu, mis toimuvad üksnes ringlemisprotsessis, seega kahe akti — ostu ja müügi — teostamisel; teiseks realiseeritakse ta viimase akti, s. o. müügi sooritamisel. See on järelikult võõrandamisest saadav kasum, profit upon alienation. Prima facie [kõigepealt] ei ole puhas, sõltumatu kaubanduslik kasum võimalik, kui produkte müüakse nende väärtuse järgi. Kaubanduse seaduseks on odavalt osta, et kallilt müüa. See pole järelikult ekvivalentide vahetus. Väärtuse mõistet eeldatakse sealjuures ainult sedavõrd, kuivõrd mitmesugused kaubad on kõik väärtused, kuivõrd nad järelikult on raha; kvaliteedi järgi on nad kõik ühtviisi ühiskondliku töö väljendus. Kuid nad pole võrdsed väärtuse suurused. Kvantitatiivne suhe, milles produkte üksteise vastu vahetatakse, on algul täiesti juhuslik. Kaubavormi omandavad nad sellepärast, et nad üldse on vahetatavad, s. o. sellepärast, et nad on ühe ja sellesama kolmanda väljenduseks. Jätkuv vahetus ja reeglipärasemaks muutuv, vahetuse otstarbel toimuv taastootmine kõrvaldavad järjest rohkem seda juhuslikkuse elementi. Kuid esialgu mitte tootjate ega tarbijate jaoks, vaid nende mõlema vahel oleva vahendaja jaoks, kaupmehe jaoks, kes tasakaalustab rahahinnad ja paneb vahe oma tasku. Oma liikumise endaga loob ta ekvivalentsuse.

Kaubanduskapital vahendab alguses ainult liikumist kahe äärmise liikme vahel, mis temale ei allu, ja eelduste vahel, mida ta pole loonud.

Nagu lihtsast kaubaringluse vormist, vormist *K—R—K*, tekib raha mitte ainult kui väärtuse mõõt ja ringlemisvahend, vaid ka kui absoluutne kauba- ja rikkusevorm, kui aare, kusjuures raha säilitamine ja ta kasvatamine rahavormis muutub eesmärgiks omaette, nii tekib ka lihtsast kaupmehekapitali ringlemisvormist, vormist *R—K--R'* raha, aare, kui midagi sellist, mis säilib ja suureneb lihtsalt võõrandamise kaudu.

Antiikmaailma kaubandusrahvad eksisteerisid kui Epikurose jumalad universumi maailmadevahelistel aladel või, õigemini, kui juudid Poola ühiskonna poorides. Esimeste iseseisvate, suurepäraselt arenenud kaubalinnade ja kaubandusrahvaste kaubandus kui puhtakujuline vahenduskaubandus rajanes tootvate rahvaste barbaarsusel, kellede vahel nad vahendaja osa etendasid.

Kapitalistliku ühiskonna eelastmetel valitseb kaubandus tööstust; kaasaegses ühiskonnas on lugu ümberpöördud. Muidugi avaldab kaubandus suuremat või väiksemat mõju neile ühiskondadele, kelle vahel ta toimub; tootmist allutab ta järjest rohkem vahetusväärtusele, sest ta teeb nautimise ja äraelamise rohkem sõltuvaks müügist kui produkti otsesest tarbimisest. Sellega laostab ta vanad suhted. Ta suurendab raharinglust. Ta ei haara enam ainult too-

dangu ülejääki, vaid läheb järjest rohkem toodangu enda kallale ja teeb endast sõltuvaks terved tootmisharud. Kuid see laostav mõju oleneb suurel määral tootva ühiskonna loomusest.

Niikaua kui kaubanduskapital vahendab produktide vahetust vähearenenud maade vahel, esineb kaubanduslik kasum mitte ainult kui tüssamise ja petmise tulemus, vaid ta tekibki suurelt osalt just sellest. Kõrvale jättes asjaolu, et kaubanduskapital elab mitmesuguste maade tootmishindade vahe arvel (selles suhtes mõjutab ta kaubaväärtuste võrdsustamist ja väljakujunemist), omastab kaupmehekapital varemate tootmisviiside tingimustes lisaprodukti ülekaaluka osa. Ta teeb seda osalt sellepärast, et ta on vahendajaks ühiskondade vahel, kelle tootmine on peamiselt veel suunatud tarbimisväärtusele ja kelle majanduse organisatsiooni seisukohalt on selle toodanguosa müük, mis üldse ringlusse läheb, seega üldse produktide müük nende väärtuse järgi, alles kõrvalise tähtsusega; osalt aga sellepärast, et nende varemate tootmisviiside tingimustes on lisaprodukti peamised omanikud, kellega kaupmees kaupleb — orjapidaja, feodaalhärra, riik (näiteks idamaine despoot) —, tarbiva rikkuse esindajaiks, keda kaupmees oma võrku püüab meelitada, nagu seda juba A. Smith ülaltoodud tsitaadis feodaalaja kohta õigesti ära tundis. Niisiis igal pool, kus kaubanduskapitalil on domineeriv tähtsus, kujutab ta endast riisumissüsteemi[48]; oli ju tema arenemine nii antiikaja kui ka uuema

[48] «Nüüd kurdavad kaupmehed kibedasti aadli või röövlite üle, selle üle, kui suure ohuga on nende tegevus seotud, ja et neid peale selle veel vangi pannakse, pekstakse, maksudega koormatakse ja paljaks röövitakse. Kui nad aga nõnda õigluse pärast kannataksid, siis oleksid nad küll pühad mehed ... Et aga kaupmehed teevad kogu maailmas ja isegi omavahel nii palju ülekohut ja panevad toime jumalavallatuid tegusid, vargusi ja röövimisi — kas on siis imeks panna, kui jumal teeb nõnda, et see suur ülekohtuselt saadud varandus kaduma läheb või ära röövitakse, kaupmehi endid aga pealegi veel pekstakse või vangi pannakse?... Vürstid peaksid seaduse võimuga karistama seesugust ülekohtust kauplemist ja valvama, et kaupmehed ei kooriks nii koledal kombel nende alamaid. Et nad aga seda ei tee, siis läkitab jumal rüütlid ja röövlid ja nuhtleb nende kaudu kaupmehi nende ülekohtu pärast ja nad peavad olema tema kuraditeks täpselt niisamuti, nagu ta pani Egiptusemaad ja kogu maailma kuraditest piinama ja vaenlastest vaevama. Nii lööb ta üht kelmi teise käe läbi ega anna sellega mõista, nagu oleksid rüütlid väiksemad röövlid kui kaupmehed. Röövivad ju kaupmehed iga päev kogu maailma, kuna rüütel röövib aasta jooksul korra või kaks, ühte või kaht inimest.» — «Läheb täide Jesaja ennustus: Sinu vürstid on varaste käsilasteks saanud. Sest nad lasevad puua vargaid, kes on varastanud kuldna või pool kuldnat, ja käivad koos nendega, kes riisuvad kogu maailma ja varastavad julgemini kui kõik teised, just nagu selleks, et saaks tõeks vanasõna: suured vargad poovad väikesi vargaid; ja nagu rääkis Rooma senaator Cato: lihtsad vargad istuvad vangis, käed raudus, avalikud vargad aga käivad kullas ja siidis. Mis ütleb aga lõpuks selle kohta jumal? Ta teeb nõnda, nagu ta ütles Esekieli suu läbi: vürstid ja kaupmehed, kõik vargad sulatab ta ühte nagu tina ja vase, nii et ei jäägi enam vürste ega kaupmehi, just nagu siis, kui linn tuhaks põleb» (*Martin Luther*, «Von Kaufshandlung und Wucher», [Wittenberg] 1524).

aja kaubandusrahvastel otseselt seotud vägivaldse riisumisega, mereröövіga, orjade röövimisega, asumaade orjastamisega; nii oli lugu Kartaagos ja Roomas, nii oli hiljem veneetslastel, portugallastel, hollandlastel jne.

Kaubanduse ja kaubanduskapitali arenemine arendab kõikjal tootmist vahetusväärtuse suunas, suurendab tootmise ulatust, mitmekesistab tootmist ja annab talle kosmopoliitilise iseloomu, arendab raha maailmarahaks. Seepärast mõjub kaubandus igal pool enam või vähem laostavalt neile tootmisorganisatsioonidele, mida ta eest leiab ja mis kõigis oma mitmesugustes vormides on suunatud peaasjalikult tarbimisväärtuse tootmisele. Kuipalju ta aga mõjutab vana tootmisviisi lagunemist, see sõltub eeskätt selle tootmisviisi tugevusest ja ta sisemisest struktuurist. Kuhu aga see lagunemise protsess välja viib, s. o. milline uus tootmisviis vana asemele astub, see ei sõltu kaubandusest, vaid vana tootmisviisi iseloomust endast. Antiikmaailmas on kaubanduse mõju ja kaupmehekapitali arenemise tulemuseks alati orjanduslik majandus; mõnikord, olenevalt lähtepunktist, põhjustab see ainult patriarhaalse, vahetute elatusvahendite tootmisele suunatud orjandussüsteemi muutumist lisaväärtuse tootmisele suunatud orjandussüsteemiks. Kaasaegses maailmas aga viib see kapitalistlikule tootmisviisile. Sellest järeldub, et need tulemused ise on tingitud — peale kaubanduskapitali arenemise — veel hoopis teistest asjaoludest.

Asja loomus on selline, et niipea kui linnatööstus kui niisugune läheb lahku põllumajanduslikust tööstusest, on tema produktid algusest peale kaubad ja nende müük vajab järelikult kaubanduse vahendust. Seega on endastmõistetav, et kaubandus on seotud linnade arenemisega ja et, teiselt poolt, linnade arenemine sõltub kaubandusest. Kuipalju aga tööstuse arenemine sellega käsikäes käib, see oleneb siin täiesti teistest asjaoludest. Vana-Roomas jõudis kaupmehekapital juba hilisemal vabariigi perioodil kõrgemale arenemistasemele kui kunagi varem antiikmaailmas, kusjuures tööndus ei arenenud üldse edasi, kuna Korintoses ja teistes kreeka linnades Euroopas ja Väike-Aasias käis kaubanduse arenemisega kaasas tööndluse kõrge areng. Teiselt poolt — otse vastupidiselt linnade arenemisele ja selle tingimustele — on kaubandusvaim ja kaubanduskapitali areng tihtipeale omased just mittepaiksetele rahvastele, rändrahvastele.

Pole mingit kahtlust — ja just see tõsiasi on olnud täiesti väärade vaadete põhjuseks —, et suured revolutsioonid, mis kaubanduses XVI ja XVII sajandil seoses uute maade avastamisega toimusid ja kaupmehekapitali arenemist kiiresti edasi viisid, olid üheks peamiseks momendiks, mis soodustas üleminekut feodaalselt tootmisviisilt kapitalistlikule tootmisviisile. Maailmaturu järsk

laienemine, ringlevate kaupade hulga suurenemine, Euroopa natsioonide võistlus Aasia produktide ja Ameerika rikkuste vallutamiseks, koloniaalsüsteem — kõik see aitas tootmise feodaalsete raamide purustamiseks oluliselt kaasa. Ometi arenes kaasaegne tootmisviis oma esimesel perioodil, manufaktuuriperioodil, üksnes seal, kus vastavad tingimused olid kujunenud juba keskajal. Võrrelgem näiteks Hollandit ja Portugali.[49] Ja kui kaubanduse järsk laienemine ning uue maailmaturu kujunemine XVI ja osalt veel XVII sajandil vana tootmisviisi langemisele ja kapitalistliku tootmisviisi tõusule ülekaalukat mõju avaldasid, siis toimus see, ümberpöördult, juba olemasoleva kapitalistliku tootmisviisi baasil. Maailmaturg ise on selle tootmisviisi baasiks. Teiselt poolt aga selle tootmisviisi immanentne vajadus — toota järjest suuremas ulatuses — viib maailmaturu pidevale laienemisele, nii et mitte kaubandus ei revolutsioneeri siin tööstust, vaid tööstus revolutsioneerib pidevalt kaubandust. Kaubanduse võim on nüüd samuti seotud suurtööstuse olemasolu tingimuste suurema või väiksema ülekaaluga. Võrrelgem näiteks Inglismaad ja Hollandit. Hollandi kui domineeriva kaubandusnatsiooni allakäigu ajalugu on kaubanduskapitali tööstuskapitalile allutamise ajalugu. Inglaste suhtlemine India ja Hiinaga näitab kujukalt neid takistusi, mida kapitalismieelsete natsionaalsete tootmisviiside sisemine vastupidavus ja struktuur kaubanduse lagundavale mõjule seavad. Väikepõllupidamise ja kodutööstuse ühtsus moodustab Indias ja Hiinas tootmisviisi laia baasi, kusjuures Indias lisandub sellele veel kogukondlikul maavaldusel rajanevate külakogukondade vorm, mis oli muide ka Hiinas esialgseks vormiks. Indias kasutasid inglased kui valitsejad ja kui maarendi omastajad otsekohe oma vahetut poliitilist ning majanduslikku võimu, et lõhkuda need väikesed majanduslikud kogukonnad.[50] Nende kaubandus avaldab siin tootmisviisile revolutsioneerivat mõju ainult sedavõrd, kuivõrd nad oma kau-

---

[49] Juba XVIII sajandi autorid selgitasid, et — jättes kõrvale teised asjaolud — kalapüük, manufaktuur ja põllumajandus olid Hollandi arenemisele ülitähtsaks baasiks. Vt. näiteks Massie't. — Vastupidiselt varasematele vaadetele, kus aasia, antiikaja ja keskaja kaubanduse ulatust ning tähtsust alahinnati, on nüüd moodi läinud neid suuresti üle hinnata. Sellest kujutlusest võib kõige paremini vabaneda, kui võtta Inglismaa sisse- ja väljavedu XVIII sajandi algul ja võrrelda seda praegusega. Ometi oli see võrratult suurem kui ühelgi teisel endise aja kaubandusrahval (vt. *A. Anderson*, «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce», II kd., London 1764, lk. 261 jj.).

[50] Kui mingi rahva ajalugu kujutab endast rida ebaõnnestunud ja tõeliselt rumalaid (praktikas häbiväärseid) majanduslikke eksperimente, siis on see just inglaste peremehetsemine Indias. Bengaalias lõid nad inglise suurmaaomanduse karikatuuri, Kagu-Indias partselliomanduse karikatuuri; loodes muutsid nad, kuivõrd see olenes neist, india kogukondliku maavaldusega majandusliku kogukonna tema enese karikatuuriks.

pade odava hinnaga hävitavad ketramist ja kudumist, selle tööstuslik-põllumajandusliku tootmise ühtsuse põlist koostisosa, ja lammutavad niiviisi kogukonda. Kuid isegi siin läheb neil see lammutustöö vaid väga aeglaselt. Veelgi vähem edeneb see Hiinas, kus otsene poliitiline võim abiks ei ole. Suur kokkuhoid ja aja sääst, mis põllumajanduse ja manufaktuuri otsesest ühendamisest tulenevad, avaldavad siin väga visa vastupanu suurtööstuse produktidele, millede hind sisaldab neist kõikjal läbipõimuva ringlemisprotsessi faux frais [mittetootlikke kulusid]. Seevastu vene kaubandus, vastupidiselt inglise omale, jätab aasialiku tootmise majandusliku põhialuse puutumata.[51]

Üleminek feodaalselt tootmisviisilt toimub kahte moodi. Tootja muutub kaupmeheks ja kapitalistiks, vastupidiselt agraarsele naturaalmajandusele ja keskaegse linnatööstuse tsunftidega seotud käsitööle. See on tõeliselt revolutsioneeriv tee. Või siis kaupmees allutab endale vahetult tootmise. Viimane tee kui üleminekuaste on ajalooliselt küll üsna tähtis — selle näiteks võib olla XVII sajandi inglise clothier [kalevikaupmees], kes allutas iseseisvad kangrud oma kontrollile, müüs neile villa ja ostis neilt kalevi —, kuid ta ei põhjusta iseenesest pööret vanas tootmisviisis, mida ta pigemini konserveerib ja säilitab kui oma eeltingimust. Nii näiteks oli prantsuse siiditööstuses ja inglise suka- ning pitsitööstuses vabrikant veel käesoleva sajandi keskpaigani suuremalt osalt vaid nime poolest vabrikant, tegelikult aga lihtsalt kaupmees, kes laskis kudujail edasi töötada nende vanal killustatud viisil ja valitses neid ainult kui kaupmees, kellele nad tegelikult töötasidki.[52] Sellised suhted seisavad tõelisel kapitalistlikul tootmisviisil kõikjal tee peal ees ja hävinevad tema arenemisega. Teostamata pööret tootmisviisis, halvendavad nad ainult otseste tootjate olukorda, teevad neist lihtsad palgatöölised ja proletaarlased, kes töötavad halvemates tingimustes kui kapitalile otseselt allutatud töölised, kusjuures nende lisatöö omastamine toimub vana tootmisviisi alusel. Mõnevõrra modifitseeritult esinevad samad suhted ühes osas Londoni käsitööndusliku mööblitootmises. Eriti ulatuslik on see Tower Hamletsis. Kogu tootmine jaotub väga paljudeks üksteisest sõltumatuteks harudeks. Üks ettevõte valmistab ainult toole, teine ainult laudu, kolmas ainult kappe jne. Nende ettevõtete töö ise on aga korraldatud enam-vähem käsitööndusliku: igaühes neist töötavad

[51] Sellest ajast alates, kus Venemaa on hakanud tegema kramplikke jõupingutusi omaenda kapitalistliku tootmise väljaarendamiseks, mis on suunatud eranditult siseturule ja piirilähedasele aasia turule, on ka see hakanud teiseks muutuma. — *F. E.*

[52] Sama käib ka Reinimaa paela- ja posamenditööstuse ning siidikudumise kohta. Krefeldi lähedal ehitati koguni eriline raudtee nende maal elavate käsitsikudujate suhtlemiseks linna «vabrikantidega», mehaaniline kudumine aga jättis selle koos käsitsikudujatega ilma tööta. — *F. E.*

väikemeister ja mõned sellid. Ometi on toodang liiga massiline selleks, et saaks töötada otseselt eraisikuile. Ostjateks on siin mööblikaupluste omanikud. Laupäeviti käib meister nende juures ja müüb neile oma toodangut, kusjuures hinna suhtes tingitakse — täpselt niisamuti nagu pandimajas ühe või teise eseme vastu saadava laenusumma suhtes. Need meistrid peavad müüma iga nädal juba sellepärast, et osta järgmiseks nädalaks uut toormaterjali ja välja maksta palgad. Sellistel asjaoludel on nad õieti ainult vahetalitajad kaupmehe ja omaenda tööliste vahel. Päris kapitalistiks on siin kaupmees, kes paneb suurema osa lisaväärtusest oma tasku.[53] Taoline nähtus esineb nendegi harude üleminekul manufaktuuriks, mis varem funktsioneerisid käsitööndusliku viisil või maatööstuse kõrvalharudena. Olenevalt selle iseseisva väiketootmise tehnilisest arengust — kui ta juba ise kasutab käsitööndust võimalikke masinaid — toimub ka üleminek suurtööstuseks; masinat ei panda enam liikuma käsitsi, vaid auru jõul, nagu seda tehakse näiteks viimasel ajal inglise sukakudumistööstuses.

Üleminek toimub seega kolmel viisil: *esiteks,* kaupmees muutub otseselt töösturiks; see leiab aset kaubandusel rajanevais tööndusharudes, eriti neis, mis toodavad luksusesemeid, mida kaupmehed koos toorainete ja töölistega võõrsilt toovad, nagu viieteistkümnendal sajandil Konstantinoopolist Itaaliasse. *Teiseks,* kaupmees teeb väikeettevõtjad oma vahetalitajateks (middlemen) või ostab ka otse iseseisva tootja käest; ta jätab viimase nimeliselt iseseisvaks ja ei muuda tema tootmisviisi. *Kolmandaks,* tööstur muutub kaupmeheks ja toodab otseselt ning suureulatuslikult kaubanduse jaoks.

Keskajal oli kaupmees, nagu Poppe õigesti ütleb, ainult tsunftiliikmete või talupoegade poolt toodetud kaupade «Verleger» [kokkuostja, edasimüüja]. Kaupmees muutub töösturiks või, täpsemini, laseb käsitööndusliku väiketööstust, eriti maal, enda jaoks töötada. Teiselt poolt muutub tootja kaupmeheks. Näiteks kalevikuduja-meister ei võta nüüd enam kaupmehelt villa järk-järgult, väikeste koguste viisi ega töötle seda koos oma sellidega tema jaoks, vaid ostab ise villa või lõnga ja müüb oma kalevit kaupmehele. Tootmiselemendid lähevad tootmisprotsessi tema enda poolt ostetud kaupadena. Selle asemel et toota üksikule kaupmehele või kindlatele tellijatele, toodab kalevikuduja nüüd kogu kaubandusmaailmale. Tootja ise on kaupmees. Kaubanduskapital teostab nüüd ainult ringlemisprotsessi. Esialgu oli kaubandus tsunftitööndusе, maa kodutööndusе ja feodaalse põllupidamise kapitalistlikeks ettevõteteks muutumise eeldus. Ta arendab produkti kau-

[53] 1865. aastale järgnenud ajal on see süsteem veelgi ulatuslikumalt arenenud. Vastavaid üksikasju vt. aruandest «First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System». London 1888. — *F. E.*

baks osalt sellega, et loob talle turu, osalt sellega, et annab uusi kaubaekvivalente, tootmisele aga uusi tooraineid ja abimaterjale ning rajab sellega tootmisharusid, mis rajanevad algusest peale kaubandusel: nii tootmisel turu ja maailmaturu jaoks kui ka tootmistingimustel, mis maailmaturust tulenevad. Niipea kui manufaktuur mõningal määral tugevneb, loob ta — ja veel rohkem suurtööstus — endale ise turu, vallutades selle oma kaupadega. Nüüd hakkab kaubandus teenima tööstuslikku tootmist, kellele turu pidev laiendamine on olemasolu tingimuseks. Üha laienev massiline tootmine ujutab olemasoleva turu üle ja püüab seepärast kogu aeg seda turgu laiendada, tema piiridest läbi murda. Kaubandus (kui võrd see väljendab üksnes olemasolevat nõudmist) ei piira seda massilist tootmist; seda piiravad funktsioneeriva kapitali suurus ja töö tootliku jõu arenemise aste. Tööstuskapitalist näeb kogu aeg enda ees maailmaturgu, ta võrdleb ja peabki pidevalt võrdlema oma tootmiskulusid mitte ainult oma maa, vaid kogu maailma turuhindadega. Varasemail perioodidel on selline võrdlemine peaaegu eranditult kaupmeeste ülesandeks, kindlustades niiviisi kaubanduskapitali valitsemist tööstuskapitali üle.

Kaasaegse tootmisviisi esimene teoreetiline käsitlus — merkantiilsüsteem — lähtus paratamatult ringlemisprotsessi pinnapealsetest nähtustest, nagu nad kaubanduskapitali liikumises iseseisvaks on saanud, ja haaras seepärast ainult nähtuste välise näilikkuse. Osalt selle tõttu, et kaubanduskapital on üldse kapitali esimene vaba olemasoluvorm. Osalt selle ülekaaluka mõju tõttu, mida kaubanduskapital feodaalse tootmise esimesel pöördeperioodil, kaasaegse tootmise tekkeperioodil avaldas. Kaasaegne tõeline majandusteadus algab alles siis, kui teoreetiline uurimine läheb ringlemisprotsessilt tootmisprotsessile üle. Tõsi küll, protsente kandev kapital on ka igivana kapitali vorm. Mispärast aga merkantilism sellest ei lähtu, vaid vastupidi, sellesse poleemiliselt suhtub, seda näeme hiljem.

VIIES OSA

KASUMI JAGUNEMINE PROTSENDIKS JA ETTEVÕTJATULUKS. PROTSENTE KANDEV KAPITAL

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

PROTSENTE KANDEV KAPITAL

Kui me üldist ehk keskmist kasuminormi esimest korda (selle raamatu II osas) käsitlesime, siis polnud ta meie ees veel oma lõplikul kujul, sest kasumite võrdsustamine esines alles mitmesugustesse tootmissfääridesse mahutatud tööstuskapitalide lihtsa võrdsustamisena. Seda me täiendasime eelmises osas, kus uurisime kaubanduskapitali osavõttu sellest võrdsustamisest ja kaubandusliku kasumit. Üldine kasuminorm ja keskmine kasum esinesid nüüd kitsamais piirides kui varem. Edasise uurimise käigus tuleb meeles pidada, et kui me räägime edaspidi üldisest kasuminormist või keskmisest kasumist, siis peame silmas viimast tähendust, s. o. räägime ainult keskmisest normist ta lõplikul kujul. Et aga see norm on nüüd tööstuskapitali ja kaubanduskapitali jaoks ühesugune, siis pole ka — kuivõrd on tegemist ainult selle keskmise kasumiga — edaspidi vaja vahet teha tööstusliku ja kaubandusliku kasumi vahel. Ükskõik, kas kapital on mahutatud tööstuskapitalina tootmissfääri või kaubanduskapitalina ringlussfääri, annab ta pro rata [proportsionaalselt] oma suurusega ühesugust keskmist aastakasumit.

Raha — mis võetakse siin teatud väärtussumma iseseisva väljendusena, olenemata sellest, kas see summa eksisteerib tegelikult rahas või kaubas — võib kapitalistliku tootmise alusel muunduda kapitaliks ja saab selle muundumise tõttu antud väärtusest niisuguseks väärtuseks, mis ise kasvab, suureneb. Ta toodab kasumit, s. o. annab kapitalistile võimaluse pressida töölistelt välja teatud hulga tasuta tööd, lisaprodukti ja lisaväärtuse, ning seda omastada. Sellega omandab ta — peale tarbimisväärtuse, mis tal

on kui rahal — täiendavat tarbimisväärtust, nimelt seda, et ta funktsioneerib kapitalina. Tema tarbimisväärtus seisab siin just kasumis, mida ta kapitaliks muundatuna toodab. Sellise potentsiaalse kapitalina, kasumi tootmise vahendina muutub raha kaubaks, kuid sui generis [s. o. erilist liiki kaubaks]. Ehk — mis tähendab sedasama — kapital kui kapital muutub kaubaks.[54]

Oletame, et aasta keskmine kasuminorm on 20%. Masin, mille väärtus on 100 naelsterlingit ja mida keskmistes oskuse ja otstarbekuse tingimustes kapitalina rakendatakse, annaks siis 20 naelsterlingit kasumit. Inimesel, kelle käsutuses on 100 naelsterlingit, on seega võim teha neist 100 naelsterlingist 120 ehk toota 20 naelsterlingit kasumit. Tema käes on 100 naelsterlingi suurune potentsiaalne kapital. Kui see inimene loovutab need 100 naelsterlingit üheks aastaks teisele inimesele, kes neid tegelikult kapitalina rakendab, siis annab ta temale võimu toota 20 naelsterlingit kasumit, toota lisaväärtuse, mis temale midagi maksma ei läinud, mille eest ta mingit ekvivalenti ei tasu. Kui see teine inimene maksab nende 100 naelsterlingi omanikule aasta lõpul näiteks 5 naelsterlingit, s. o. ühe osa toodetud kasumist, siis maksab ta sellega kinni 100 naelsterlingi tarbimisväärtuse, nende kapitalifunktsiooni tarbimisväärtuse, s. o. selle funktsiooni tarbimisväärtuse, tänu millele nad toodavad 20 naelsterlingit kasumit. Kasumi osa, mille ta raha omanikule maksab, nimetatakse protsendiks; see pole järelikult midagi muud kui eriline nimetus, eriline rubriik selle kasumiosa tähistamiseks, mis funktsioneerival kapitalil tuleb kapitali omanikule maksta, selle asemel et seda oma tasku panna.

On selge, et 100 naelsterlingi omamine annab nende omanikule võimu saada endale protsent, teatav osa tema kapitali poolt toodetud kasumist. Kui ta ei annaks neid 100 naelsterlingit teisele isikule, siis ei saaks viimane kasumit toota ega saaks üldse nende 100 naelsterlingi suhtes kapitalistina funktsioneerida.[55]

Kõnelda siin ühes Gilbartiga (vt. märkus) loomulikust õiglusest on mõttetus. Tootmisagentide vahel esinevate tehingute õiglus rajaneb sellel, et need tehingud tulenevad loomuliku järeldusena tootmissuhetest. Juriidilised vormid, milledes need majanduslikud tehingud esinevad poolte tahteliste tegudena, nende ühise tahte väljendustena ja kohustustena, mille täitmiseks riik kumbagi poolt sunnib, — need juriidilised vormid, olles vaid vormid, ei saa ise mää-

[54] Siin võiks tsiteerida mõningaid kohti, kus majandusteadlased asjast just nii aru saavad. — «Kas teie (Inglise Pank) kauplete väga ulatuslikult *kapitali kui kaubaga?*» küsiti selle panga ühelt direktorilt tunnistajate ülekuulamisel «Report on Bank Acts» jaoks (H. of C. 1857 [lk. 104, nr. 1194]).

[55] «Loomuliku õigluse endastmõistetavaks printsiibiks on, et inimene, kes kasu saamise eesmärgil raha laenuks võtab, peab loovutama osa kasumist laenuandjale» (*Gilbart*, «The History and Principles of Banking», London 1834, lk. 163).

rata seda tehingute sisu. Nad ainult väljendavad seda. See sisu on õiglane, kui ta vastab tootmisviisile, kui ta on sellega adekvaatne. Sisu on ebaõiglane, kui ta on tootmisviisiga vastuolus. Kapitalistliku tootmisviisi baasil on orjapidamine ebaõiglane; ebaõiglane on ka petmine kauba kvaliteediga.

100 naelsterlingit toodavad 20 naelsterlingit kasumit sellepärast, et nad funktsioneerivad kapitalina — kas tööstus- või kaubanduskapitalina. Sellise kapitalina funktsioneerimise sine qua non [vältimatuks eelduseks] on aga nende kulutamine kapitalina, järelikult raha kulutamine tootmisvahendite ostmiseks (tööstuskapitali puhul) või kaupade ostmiseks (kaubanduskapitali puhul). Raha kulutamiseks aga peab teda olema. Kui *A*, 100 naelsterlingi omanik, oleks kulutanud nad isiklikuks tarbimiseks või hoidnud neid aardena enda käes, siis ei oleks *B*, funktsioneeriv kapitalist, saanud neid kapitalina kulutada. Ta ei kuluta oma kapitali, vaid *A*-le kuuluvat kapitali; ta ei saa aga kulutada *A* kapitali vastu *A* tahtmist. Tegelikult on seega *A* esimene, kes need 100 naelsterlingit kui kapitali kulutab, kuigi kogu ta kapitalistifunktsioon piirdubki selle 100 naelsterlingi kui kapitali kulutamisega. Kuivõrd jutt on neist 100 naelsterlingist, funktsioneerib *B* ainult sellepärast kapitalistina, et *A* annab talle need 100 naelsterlingit üle, kulutades nad seega kui kapitali.

Vaadelgem kõigepealt protsente kandva kapitali omapärast ringlemist. Teises järjekorras tuleb siis uurida seda omapärast viisi, kuidas seda kapitali müüakse kaubana, nimelt antakse laenuks, mitte aga ei loovutata lõplikult.

Lähtepunktiks on raha, mida *A* laenab *B*-le. Laenu võib anda kas pandi vastu või ilma pandita; esimene vorm on aga vanem, välja arvatud laenud kaupade vastu või võlakohustuste vastu, nagu vekslid, aktsiad jne. Need eri vormid meid siinkohal ei huvita. Meil on siin tegemist protsente kandva kapitaliga ta harilikus vormis.

B käes muundub raha tegelikult kapitaliks, teeb läbi liikumise $R—K—R'$ ja tuleb siis *A* juurde tagasi kui R', kui $R+\Delta R$, kus ΔR kujutab protsenti. Lihtsustamise mõttes jätame siin esialgu kõrvale juhtumi, kus kapital jääb pikemaks ajaks *B* kätte, kusjuures protsente makstakse kindlatel tähtaegadel.

Liikumine on seega järgmine:

$$R—R—K—R'—R'.$$

Kahel korral esinevad siin 1) raha kui kapitali kulutamine, 2) raha kui realiseeritud kapitali, kui R' ehk $R+\Delta R$, tagasivoolamine.

Kaubanduskapitali liikumises $R—K—R'$ käib üks ja seesama kaup kaks korda või — kui kaupmees müüb kaupmehele — mitu korda käest kätte; kuid iga niisugune ühe ja sellesama kauba koha-

vahetus tähendab metamorfoosi, kauba ostu või müüki, ükskõik kui sageli see protsess kordub, kuni kaup lõplikult tarbimisse läheb.

Teiselt poolt toimub liikumises $K—R—K$ ühe ja sellesama raha kahekordne kohavahetus, mis aga osutab kauba täielikule metamorfoosile, kusjuures kaup muundub algul rahaks ja siis rahast uuesti teiseks kaubaks.

Seevastu aga protsente kandva kapitali liikumises ei ole R-i esimene kohavahetus sugugi ei kauba metamorfoosi ega kapitali taastootmise moment. Selliseks momendiks saab R-i kohavahetus alles teistkordsel kulutamisel, funktsioneeriva kapitalisti käes, kes teeb selle rahaga äri, s. o. muudab ta tootlikuks kapitaliks. R-i esimene kohavahetus ei väljenda siin midagi muud kui siirmist ehk ülekandmist A-lt B-le; ülekandmist, mis toimub tavaliselt teatud juriidiliste vormide ja tingimuste silmaspidamisega.

Sellele raha kui kapitali kahekordsele kulutamisele, millest esimene on lihtne ülekandmine A-lt B-le, vastab raha kahekordne tagasivoolamine. Suurusena R' ehk $R+\Delta R$ tuleb raha liikumisest tagasi funktsioneeriva kapitalisti B kätte. Viimane kannab ta omakorda A-le üle, kuid juba koos ühe osaga kasumist; ta kannab raha üle kui realiseeritud kapitali, kui $R+\Delta R$, kus ΔR ei võrdu kogu kasumiga, vaid kujutab endast ainult üht osa kasumist, protsenti. B-le tuleb raha tagasi ainult sellena, millena B ta ära kulutas, nimelt funktsioneeriva kapitalina, mis aga on A omandus. Niisiis, et raha tagasivoolamise protsess lõpule jõuaks, peab B selle raha A-le üle kandma. Kuid peale kapitalisumma peab B protsendi nimetuse all A-le ära andma ka ühe osa kasumist, mis ta selle kapitalisumma abil tootis: andis ju A temale raha üksnes kapitalina, s. o. väärtusena, mis liikumises mitte ainult säilib, vaid selle omanikule ka lisaväärtust loob. Raha jääb B kätte ainult niikauaks, kui ta on funktsioneeriv kapital. Raha tagasivoolamisega, s. o. pärast kokkulepitud tähtaega, lakkab ta kapitalina funktsioneerimast. Mitte enam funktsioneeriva kapitalina tuleb aga raha tagasi anda A-le, kes on endiselt tema juriidiline omanik.

Laenuvorm, mis on sellele kaubale — kapitalile kui kaubale — müügivormi asemel omane ja mis muide esineb ka teiste tehingute puhul, tuleneb juba määratlusest, et kapital esineb siin kaubana, s. o. et kapitalina esinev raha muutub kaubaks.

Siin tuleb teha järgmist vahet.

Me nägime juba (II raamatus, I ptk.) ja tuletame seda siin lühidalt meelde, et kapital funktsioneerib ringlemisprotsessis kaupkapitalina ja rahakapitalina. Kummaski vormis aga ei muutu kapital kapitalina kaubaks.

Niipea kui tootlik kapital kaupkapitaliks muutub, peab ta turule minema, kaubana müügile tulema. Siin funktsioneerib ta lihtsalt kui kaup. Kapitalist esineb siin ainult kauba müüjana, nii nagu

ostja esineb ainult kauba ostjana. Kaubana peab produkt ringlemisprotsessis müügi kaudu oma väärtuse realiseerima, oma muundunud kuju, raha kuju omandama. Sellepärast pole ka üldse oluline, kas tarbija ostab selle kauba elatusvahendina või kapitalist ostab ta tootmisvahendina, kapitali koostisosana. Ringlusaktis funktsioneerib kaupkapital üksnes kaubana, mitte kapitalina. Erinevalt lihtsast kaubast on see kaup*kapital* 1) sellepärast, et ta sisaldab juba lisaväärtust, nii et tema väärtuse realiseerimine on ühtaegu lisaväärtuse realiseerimine; ometi ei muuda see sugugi fakti, et ta on olemas lihtsalt kui kaup, kui kindla hinnaga produkt; 2) sellepärast, et see tema kui kauba funktsioon on tema kui kapitali taastootmise protsessi moment, mistõttu tema kui kauba liikumine, olles tema poolt läbitavas protsessis vaid osaliseks liikumiseks, on samal ajal tema kui kapitali liikumine; see liikumine aga ei muutu selliseks müügiakti enda tõttu, vaid ainult selle tõttu, et see akt ja selle kindla, kapitalina esineva väärtussumma koguliikumine on omavahel seotud.

Rahakapitalina funktsioneerib ta tegelikult samuti vaid lihtsalt rahana, s, o. kaupade (tootmiselementide) ostmise vahendina. Asjaolu, et see raha on siin ühtaegu rahakapital, üks kapitali vorm, ei tulene ostuaktist, tegelikust funktsioonist, mida kapital siin rahana täidab, vaid selle akti seosest kapitali koguliikumisega: on ju see akt, mida kapital rahana teostab, kapitalistliku tootmisprotsessi sissejuhatuseks.

Kuivõrd aga kaupkapital ja rahakapital tõesti funktsioneerivad, protsessis tõesti oma osa etendavad, toimib kaupkapital siin üksnes kaubana, rahakapital üksnes rahana. Mitte ühelgi omaette vaadeldud üksikul metamorfoosi momendil ei müü kapitalist ostjale kaupa kui *kapitali* — kuigi kaup kapitalisti enda seisukohalt on kapital — ega võõranda müüjale raha kui kapitali. Mõlemal juhul võõrandab ta kauba lihtsalt kui kauba ja raha lihtsalt kui raha, kui kauba ostu vahendi.

Kapital esineb ringlemisprotsessis kapitalina üksnes kogu protsessi seoses, momendil, kus lähtepunkt on ühtlasi tagasituleku punkt, — momendil $R—R'$ või $K—K'$ (kuna tootmisprotsessis esineb ta kapitalina selle tõttu, et tööline on allutatud kapitalistile ja et toodetakse lisaväärtust). Selles tagasituleku momendis aga on vahendamine kadunud. Jäänud on R' ehk $R+\Delta R$, rahasumma, mis võrdub esialgselt avansseeritud rahasummaga pluss teatav ülejääk, realiseeritud lisaväärtus (sealjuures on ükskõik, kas ΔR võrra suurenenud väärtussumma eksisteerib nüüd raha vormis, kauba vormis või tootmiselementide vormis). Ja just selles tagasituleku punktis, kus kapital eksisteerib realiseeritud kapitalina, kasvanud väärtusena — kuivõrd seda punkti fikseeritakse kui kujuteldavat või tõelist paigaloleku punkti —, just selles vormis

ei astu kapital kunagi ringlusse, vaid esineb, vastupidi, ringlusest tagasitõmbununa, kogu protsessi tulemusena. Kui teda kulutatakse uuesti, siis ei võõrandata teda kunagi kellelegi kolmandale *kui kapitali,* vaid müüakse sellele kolmandale kui lihtsat kaupa või makstakse temale kauba eest kui lihtsat raha. Ta ei esine oma ringlemise protsessis kunagi kapitalina, vaid üksnes kaubana või rahana, ja see on antud juhul tema ainsaks olemasoluvormiks *teiste seisukohalt.* Kaup ja raha ei ole siin kapitaliks mitte sellepärast, et kaup muundub rahaks ja raha kaubaks, mitte oma tegelikes suhetes ostja või müüjaga, vaid ainult oma ideaalsetes suhetes kapitalisti endaga (subjektiivselt vaadates) või taastootmisprotsessi momentidena (objektiivselt vaadates). Tegelikus liikumises ei eksisteeri kapital kapitalina mitte ringlemisprotsessis, vaid üksnes tootmisprotsessis, tööjõu ekspluateerimise protsessis.

Teisiti on aga lugu protsente kandva kapitaliga, ja selles seisabki tema spetsiifiline iseloom. Raha omanik, kes tahab kasutada oma raha protsente kandva kapitalina, võõrandab selle raha kellelegi kolmandale, paiskab ta ringlusesse, teeb ta kaubaks *kapitalina;* kapitalina mitte ainult temale endale, vaid ka teistele. See raha on kapital mitte üksnes selle jaoks, kes ta võõrandab; ka kolmandale isikule antakse ta algusest peale edasi kui kapital, kui väärtus, mille tarbimisväärtuseks on luua lisaväärtust, kasumit. Ta antakse kolmandale isikule edasi kui väärtus, mis liikumises säilib ja pärast funktsioneerimist oma esialgse väljaandja, antud juhul raha omaniku juurde tagasi tuleb; viimasest eemaldub ta järelikult vaid mõneks ajaks, minnes vaid ajutiseks oma omaniku valdusest funktsioneeriva kapitalisti valdusesse; ta ei lähe järelikult maksmiseks, teda ei müüda, vaid ainult antakse laenuks, ainult võõrandatakse tingimusel, et teatud tähtaja möödumisel tuleb ta esiteks tagasi oma lähtepunkti, teiseks aga tuleb tagasi kui realiseeritud kapital, olles realiseerinud oma tarbimisväärtuse, oma võime toota lisaväärtust.

Kapitalina väljalaenatavat kaupa antakse laenuks, vastavalt tema omadustele, kas põhikapitalina või käibekapitalina. Raha võib laenutada mõlemas vormis, põhikapitalina näiteks siis, kui ta makstakse tagasi eluaegse rendi vormis, nii et koos protsendiga tuleb iga kord tagasi ka üks osa kapitalist. Mõningaid kaupu, nagu näiteks maju, laevu, masinaid jne., võib nende tarbimisväärtuse iseloomu tõttu ikka ainult põhikapitalina laenuks anda. Kuid iga laenutatav kapital — ükskõik, milline tema vorm ka on ja kuidas tema tarbimisväärtuse loomus tagasimaksmist ka modifitseerib — on ikka vaid rahakapitali eriline vorm. Sest see, mida siin laenuks antakse, on ikka kindel rahasumma ja selle summa pealt arvutatakse siis ka protsenti. Kui see, mida laenuks antakse, pole raha ega käibekapital, siis toimub ka selle tagasimaksmine

sellisel viisil, nagu põhikapital tagasi voolab. Laenu andja saab perioodiliselt protsenti ja ühe osa põhikapitali enda äratarvitatud väärtusest, perioodilise kulumise ekvivalendi. Tähtaja saabumisel aga tuleb laenuks antud põhikapitali äratarvitamata osa in natura [natuuras] tagasi. Kui laenuks antud kapital on käibekapital, siis tuleb ta ka laenu andja kätte tagasi nii, nagu käibekapital tagasi voolab.

Tagasituleku viisi määrab seega iga kord taastootmisprotsessis viibiva kapitali ja ta eri liikide tegelik ringkäik. Laenuks antud kapitali tagasivoolamine omandab aga tagasimaksmise *vormi*, sest avansseerimisel, selle kapitali võõrandamisel, on laenuks andmise vorm.

Selles peatükis me käsitleme ainult päris rahakapitali, millest tulenevad kõik teised laenutatava kapitali vormid.

Laenutatud kapital voolab tagasi kaks korda; taastootmisprotsessis tuleb ta tagasi funktsioneeriva kapitalisti kätte, siis aga tuleb ta veel kord tagasi kui kapitali ülekanne laenuandjale, rahakapitalistile, kui kapitali tagasimaks tema tegelikule omanikule, tema juriidilisele lähtepunktile.

Tegelikus ringlemisprotsessis esineb kapital ikka ainult kaubana või rahana ja tema liikumine seisab reas ostudes ja müükides. Lühidalt öeldes, ringlemisprotsess seisab kauba metamorfoosis. Teisiti on lugu, kui me vaatleme taastootmisprotsessi tervikuna. Kui me võtame lähtepunktiks raha (asi ei muutu ka siis, kui me võtame lähtepunktiks kauba, sest me lähtume siis tema väärtusest ning vaatleme järelikult kaupa ennast raha kujul [sub specie des Geldes]), siis näeme, et siin kulutatakse teatud rahasumma ja et see rahasumma tuleb kindla ajavahemiku möödudes teatud juurdekasvuga tagasi. Tagasi tuleb avansseeritud rahasumma asendus pluss lisaväärtus. Avansseeritud rahasumma, sooritanud teatud ringliikumise, säilis ja suurenes. Kuivõrd aga raha kui kapitali laenuks antakse, antakse seda just niisuguse säiliva ja suureneva rahasummana, mis teatud ajavahemiku järel juurdekasvuga tagasi tuleb ja sedasama protsessi alati otsast alata võib. Seda raha ei kulutata ei rahana ega kaubana, seega ei vahetata seda kauba vastu, kui seda rahana avansseeritakse, ega müüda seda ka raha eest, kui seda kaubana avansseeritakse. See raha kulutatakse kapitalina. Suhe iseendaga, millena kapital esineb, kui me vaatleme kapitalistlikku tootmisprotsessi kui tervikut ning ühtsust, ja milles kapital on rahaks, mis sünnitab raha, — see suhe kasvab siin rahaga kokku ilma vahepealse vahendava liikumiseta, lihtsalt kui raha iseloom, kui raha kindel omadus. Selle kindla omaduse kohaselt raha võõrandataksegi, kui teda rahakapitalina laenuks antakse.

Proudhonil on kummaline arvamus rahakapitali osast («Gra-

tuité du Crédit. Discussion entre m. F. Bastiat et m. Proudhon». Paris 1850). Proudhonile näib, et laenu andmine on sellepärast kurjast, et see pole müümine. Protsendi vastu laenutamine «on võimalus üht ja sedasama eset järjest uuesti müüa ja selle eest järjest uuesti hinda saada, müüdava eseme omandust kunagi loovutamata» (lk. 9). Antud ese, raha, maja jne. ei vaheta omanikku nagu ostu ja müügi puhul. Proudhon aga ei näe, et raha äraandmisel protsenti kandva kapitali vormis ei saada raha vastu mingit ekvivalenti. Kuivõrd vahetusprotsessid üldse aset leiavad, antakse objekt iga ostu- ja müügiakti puhul tõepoolest ära. Müüdava eseme omandus tuleb iga kord loovutada. Väärtust aga ära ei anta. Müügi puhul antakse küll ära kaup, aga mitte kauba väärtus, mis tuleb tagasi raha vormis või — mis on siin vaid raha eri vormiks — võlakohustuse või maksetiitli näol. Ostu puhul antakse ära raha, aga mitte raha väärtus, mis asendatakse kauba vormis. Kogu taastootmisprotsessi vältel peab tööstuskapitalist enda käes ühte ja sedasama väärtust (lisaväärtuse jätame kõrvale), olgugi erinevates vormides.

Kuivõrd vahetus, s. o. esemete vahetus aset leiab, ei toimu mingit väärtuse muutust. Ühel ja sellelsamal kapitalistil on kogu aeg käes üks ja seesama väärtus. Kui kapitalist on alles tootmas lisaväärtust, siis ei ole veel vahetust; kui aga vahetus toimub, siis sisaldub lisaväärtus juba kaupades. Kui me ei vaatle üksikuid vahetusakte, vaid kogu kapitali ringkäiku, $R—K—R'$, siis näeme, et kogu aeg avansseeritakse teatud väärtussumma ja et seesama väärtussumma pluss lisaväärtus või kasum tõmmatakse kogu aeg ringlusest tagasi. Lihtsates vahetusaktides on selle protsessi vahendus muidugi nähtamatu. Kuid protsent, mida laenuandja-rahakapitalist saab, põhinebki sellel R-i kui kapitali protsessil; sellest protsessist ta tulenebki.

«Tõepoolest,» ütleb Proudhon, «kübarategija, kes müüb kübaraid ... saab nende eest nende väärtuse, ei rohkem ega vähem. Laenu andev kapitalist aga ... saab mitte ainult oma kapitali niisama suurena tagasi, ta saab rohkem kui kapitali, saab rohkem kui ta vahetusse paiskas, saab peale kapitali ka protsenti» (lk. 69). Kübarategija esindab siin tööstuskapitalisti, vastandina laenu andvale kapitalistile. Nähtavasti pole Proudhon suutnud lahendada saladust, kuidas tööstuskapitalist saab müüa kaupa ta väärtuse järgi (tootmishindade järgi võrdsustamisel ei ole siin tema arust mingit tähtsust) ja just selle tõttu saada kasumit — peale kapitali, mida ta vahetusse paiskab. Oletame, et 100 kübara tootmishind = 115 naelsterlingiga ja et see tootmishind on juhuslikult võrdne kübarate väärtusega, nii et kübaraid tootev kapital kujutab endast keskmise ühiskondliku struktuuriga kapitali. Kui kasum = 15%, siis realiseerib kübarategija 15 naelsterlingi suu-

ruse kasumi, müües oma kaubad nende väärtuse järgi 115 naelsterlingi eest. Temale maksavad nad kõigest 100 naelsterlingit. Kui ta tootis omaenda kapitaliga, siis paneb ta selle 15 naelsterlingi suuruse ülejäägi tervenisti oma tasku; kui ta aga tootis laenatud kapitaliga, siis peab ta nendest 15 naelsterlingist loovutama võibolla 5 naelsterlingit protsendi näol. See ei muuda põrmugi kübarate väärtust, vaid ainult selles väärtuses juba sisalduva lisaväärtuse jaotust mitmesuguste isikute vahel. Et seega protsendi maksmine ei mõjuta kübarate väärtust, siis on mõttetu järgmine Proudhoni väide: «Et kapitaliprotsent lisandub kaubanduses töölise palgale, moodustades koos viimasega kauba hinna, siis ei saa tööline välja osta omaenda töö produkti. «Vivre en travaillant» [«elada tööd tehes»] on printsiip, mis protsendi võimu tingimustes sisaldab eneses vastuolu» (lk. 105).[56]

Kui halvasti Proudhon mõistis kapitali loomust, seda on näha järgmisest lausest, kus ta kujutab kapitali liikumist üldse kui protsente kandva kapitali iseloomulikku liikumist: «Et protsentide akumulatsiooni tagajärjel tuleb rahakapital alati — pärast rea vahetuste teostamist — tagasi oma allika juurde, siis järeldub sellest, et sama isiku poolt antav laen toob alati kasumit samale isikule» [lk. 154].

Mis on siis temale mõistatuslikku selles protsente kandva kapitali iseloomulikus liikumises? Kategooriad: ost, hind, esemete loovutamine ja see vahendamatu vorm, milles lisaväärtus siin esineb; lühidalt öeldes, nähtus, et kapital kui kapital on siin muutunud kaubaks ja et müümine on seetõttu muutunud laenu andmiseks, hind aga kasumi osaks.

Kapitali tagasipöördumine oma lähtepunkti on üldse kogu ringkäiku sooritava kapitali iseloomulik liikumine. See ei ole sugugi ainult protsente kandva kapitali iseloomustav joon. Protsente kandvat kapitali iseloomustab ainult väline, vahepealsest ringkäigust lahutatud tagasipöördumise vorm. Laenu andev kapitalist loovutab oma kapitali, annab selle tööstuskapitalistile üle, saamata ekvivalenti. See loovutamine pole üldse kapitali tegeliku ringkäiguprotsessi akt, ta ainult valmistab ette seda ringkäiku, mis peab teostuma tööstuskapitalisti vahendusel. See raha esimene kohavahetus ei väljenda mingit metamorfoosi akti, ei ostu ega

[56] Seepärast — kui arutleda Proudhoni moodi — ei laenutata «maja», «raha» jne. kui «kapitali», vaid võõrandatakse kui «kaupa... tootmiskulude hinnaga» (lk. 44). Luther seisis Proudhonist mõnevõrra kõrgemal. Ta teadis juba, et kasumi saamine ei sõltu laenutamise või ostmise vormist: «Ka kauplemisest tehakse liigkasuvõtmine. Aga seda on üheks korraks küll liiga palju. Ja kui me peame nüüd rääkima sellisest asjast nagu liigkasuvõtmine laenu andmisel, siis tahame pärast selle läbisarjamist (lähemal ajal) pihta anda ka *kaubanduslikule liigkasuvõtmisele*» (*M. Luther*, «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

müüki. Omandust ei loovutata, sest ei toimu mingit vahetust, ei saada mingit ekvivalenti. Raha tagasipöördumine tööstuskapitalisti käest laenu andja kätte täiendab lihtsalt esimest akti — kapitali loovutamist. Rahavormis avansseeritud kapital tuleb ringkäiguprotsessi kaudu uuesti tööstuskapitalisti kätte rahavormis tagasi. Et aga kapital ei kuulunud temale kulutamisel, siis ei või see ka kuuluda temale tagasipöördumisel. Asjaolu, et see kapital läbis taastootmisprotsessi, ei saa teda kuidagi muuta tööstuskapitalisti omandiks. Järelikult peab tööstuskapitalist tagastama selle kapitali laenuandjale. Kapitali esimene kulutamine, mis kannab ta laenu andja käest laenu saaja kätte, on juriidiline tehing, millel pole midagi ühist kapitali tegeliku taastootmisprotsessiga; ta ainult valmistab seda protsessi ette. Tagasimaksmine, mis kannab tagasivoolanud kapitali uuesti laenu saaja käest laenu andja kätte, on teine juriidiline tehing, esimese täiendus; esimene valmistab tegelikku protsessi ette, teine on lõppakt, mis toimub pärast protsessi lõpulejõudmist. Lähtepunkt ja tagasipöördumise punkt, laenutatud kapitali loovutamine ja selle tagastamine esinevad seega kui meelevaldsed, juriidilistest tehingutest vahendatud liikumised, mis toimuvad enne ja pärast kapitali tegelikku liikumist ja ei puutu üldse sellesse liikumisse endasse. Kapitali tegeliku liikumise seisukohalt oleks täiesti ükskõik, kui kapital kuuluks algusest peale tööstuskapitalistile ja tuleks järelikult tema omandina tagasi üksnes tema kätte.

Esimeses, sissejuhatavas aktis loovutab laenu andja oma kapitali laenu saajale. Teises, täiendavas aktis, lõppaktis annab laenu saaja kapitali laenu andjale tagasi. Kui me vaatleme ainult nende mõlema vahel toimuvat tehingut, kui me järelikult — protsenti esialgu kõrvale jättes — teeme tegemist üksnes laenuks antud kapitali enda liikumisega laenu andja ja laenu saaja vahel, siis hõlmavad need mõlemad aktid (eraldatuna pikemast või lühemast ajavahemikust, millesse kapitali taastootmise tegelik liikumine langeb) kogu selle liikumise. See liikumine aga — loovutamine tagastamise tingimusel — on üldse omane laenu andmisele ja laenu võtmisele, sellele raha või kauba tingliku võõrandamise spetsiifilisele vormile.

Liikumine, mis iseloomustab kapitali üldse — raha tagasitulek kapitalisti kätte, kapitali tagasitulek oma lähtepunkti —, omandab protsente kandval kapitalil puhtvälise kuju; viimane on lahus tegelikust liikumisest, mille vormiks ta on. *A* ei loovuta oma raha kui raha, vaid kui kapitali. Kapitaliga ei toimu siin mingit muutust. Ta läheb vaid teistesse kätesse. Tema tegelik muutumine kapitaliks toimub alles *B* käes. Kuid *A* seisukohalt muutus ta kapitaliks lihtsa loovutamise tõttu *B* kätte. Kapitali tegelik tagasivool tootmis- ja ringlemisprotsessist leiab aset üksnes *B* suhtes. *A* suh-

tes aga toimub tagasivool samas vormis kui võõrandaminegi. *B* käest tuleb kapital uuesti tagasi *A* kätte. Raha loovutamine, mõneks ajaks laenuks andmine ja raha tagasisaamine koos protsendiga (lisaväärtusega) — see ongi kogu liikumise vorm, mis on omane protsente kandvale kapitalile kui niisugusele. Laenuks antud raha kui kapitali tegelik liikumine on operatsioon, mis asub väljaspool laenu andjate ja laenu saajate vahelisi tehinguid. Nendes tehingutes enestes on see vahendav protsess kustunud, nähtamatu; ta ei sisaldu neis otseselt. Kapitalil kui eri liiki kaubal on ka eri liiki võõrandamise viis. Seetõttu ei ole ka tagastamine siin kindla rea majanduslike aktide tagajärg ja tulemus, vaid ostja ja müüja vahelise erilise juriidilise tehingu tagajärg. Tagasivoolu aeg oleneb taastootmisprotsessi käigust; protsente kandva kapitali suhtes *näib,* nagu oleneks tema kui kapitali tagastamine lihtsalt laenu andja ja laenu saaja vahelisest kokkuleppest. Nii et kapitali tagasivool ei esine selle tehingu suhtes enam tootmisprotsessist sõltuva tulemusena, vaid selliselt, nagu poleks laenuks antud kapital kunagi kaotanud rahavormi. Faktiliselt määrab neid tehinguid igatahes kapitali tegelik tagasivool. See ei tule aga esile tehingus endas. Ka praktikas ei ole lugu kaugeltki alati nii. Kui tegelik tagasivool ei toimu õigeaegselt, siis peab laenu saaja otsima muid ressursse, et täita oma kohustused laenu andja vastu. Kapitali lihtne *vorm* — raha, mis kulutatakse summana *A* ja mis teatud ajavahemiku järel tuleb tagasi summana $A + \frac{1}{x} A$, kusjuures see toimub ilma mingi muu vahenduseta kui see ajavahemik — on vaid kapitali tegeliku liikumise irratsionaalne vorm.

Kapitali tegelikus liikumises on kapitali tagasitulek üheks ringlemisprotsessi momendiks. Algul muundub raha tootmisvahenditeks; tootmisprotsess muundab ta kaubaks; kauba müügi kaudu muundub ta uuesti rahaks ja tuleb selles vormis tagasi kapitalisti kätte, kes antud kapitali esimesena rahavormis avansseeris. Protsente kandva kapitali suhtes aga on ta tagasitulek, nagu ta loovutaminegi, lihtsalt kapitali omaniku ja kellegi teise isiku vahel toimunud juriidilise tehingu tulemus. Me näeme ainult loovutamist ja tagasimaksmist. Kõik, mis vahepeal toimub, on kustunud.

Et aga kapitalina avansseeritud rahal on omadus tulla tagasi selle kätte, kes ta avansseeris, kes ta kapitalina kulutas; et *R—K—R'* on kapitali liikumise immanentne vorm, siis just sellepärast võib raha omanik laenutada raha kui kapitali, kui midagi sellist, millel on omadus tulla tagasi oma lähtepunkti, säilitada ja suurendada oma väärtust liikumises, mida ta läbib. Ta loovutab raha kui kapitali, sest pärast kapitalina rakendamist voolab raha tagasi oma lähtepunkti; mõne aja pärast võib laenu saaja seega

raha just sellepärast tagastada, et see voolab tema enda kätte tagasi.

Raha laenutamine kapitalina — tema loovutamine tingimusel, et ta teatud aja pärast tagastatakse — eeldab seega, et raha kasutatakse tõesti kapitalina, et ta voolab tõesti tagasi oma lähtepunkti. Raha kui kapitali tegelik ringkäik on järelikult eelduseks sellele juriidilisele tehingule, mille järgi laenu saaja peab laenu andjale raha tagasi andma. Kui laenu saaja ei kuluta raha kapitalina, siis on see tema asi. Laenu andja laenutab raha kapitalina ja sellisena peab see läbi tegema kapitali funktsioonid, mis sisaldavad rahakapitali ringkäigu kuni tema tagasivooluni — rahavormis — oma lähtepunkti.

Ringlusaktid $R—K$ ja $K—R'$, kus antud väärtussumma funktsioneerib rahana või kaubana, on vaid vahendavad protsessid, selle väärtussumma koguliikumise üksikud momendid. Kapitalina teeb ta läbi kogu liikumise $R—R'$. Ta avansseeritakse rahana või mis tahes vormis väärtussummana ning ta pöördub väärtussummana tagasi. Raha laenutaja ei kuluta raha kauba ostuks või — kui väärtussumma eksisteerib kaupade näol — ei müü neid raha eest, vaid avansseerib neid kui kapitali, kui $R—R'$, kui väärtust, mis kindlal tähtajal tuleb tagasi oma lähtepunkti. Ostmise ja müümise asemel annab ta laenuks. See laenuks andmine on järelikult vastav vorm, et võõrandada väärtust *kapitalina*, mitte aga rahana või kaubana. Sellest ei järeldu aga sugugi, nagu ei võiks laenutamine olla ka selliste tehingute vormiks, milledel pole kapitalistliku taastootmisprotsessiga midagi tegemist.

Seni me vaatlesime üksnes laenuks antava *kapitali* liikumist tema omaniku ja tööstuskapitalisti vahel. Nüüd tuleb meil uurida *protsenti*.

Laenu andja kulutab oma raha kui kapitali; väärtussumma, mida ta teisele isikule võõrandab, on kapital ja voolab seetõttu tema kätte tagasi. Kuid laenuks antud väärtussumma lihtne tagasitulek tema kätte poleks selle väärtussumma *kui kapitali* tagasivoolamine, vaid lihtsalt laenuks antud väärtussumma tagastamine. Selleks et kapitalina tagasi voolata, peab avansseeritud väärtussumma oma liikumises mitte ainult säilima, vaid ka kasvama, suurendama oma väärtust, niisiis tagasi tulema lisaväärtusega, suurusena $R + \Delta R$, ja see ΔR on siin protsent ehk see keskmise kasumi osa, mis ei jää funktsioneeriva kapitalisti kätte, vaid langeb osaks rahakapitalistile.

Asjaolu, et rahakapitalist võõrandas raha kui kapitali, tähendab seda, et raha tuleb temale tagastada kui $R + \Delta R$. Hiljem vaatleme eraldi sedagi vormi, kus protsendid voolavad laenuperioodi

kestel tagasi kindlatel tähtaegadel, kuid ilma kapitalita, mille tagasimaks toimub alles pikema ajavahemiku lõpul.

Mida annab rahakapitalist laenu saajale, tööstuskapitalistile? Mida ta tegelikult temale võõrandab? Üksnes võõrandamise akt muudab aga raha laenutamise raha kui kapitali võõrandamiseks, s. o. kapitali kui kauba võõrandamiseks.

Ainult selle võõrandamise akti kaudu loovutab raha laenutaja teisele isikule oma kapitali kui kauba või enda käsutada oleva kauba kui kapitali.

Mis võõrandatakse tavalise müügi puhul? Mitte müüdud kauba väärtust, sest see vahetab üksnes vormi. Väärtus eksisteerib mõtteliselt kaubas selle hinnana, enne kui ta müüja kätte reaalselt rahavormis üle läheb. Sama väärtus ja sama väärtusesuurus vahetavad siin ainult vormi. Ühel juhul eksisteerivad nad kaubavormis, teisel juhul rahavormis. See, mida müüja tegelikult võõrandab ja mis seetõttu ostja individuaalsesse või tootlikku tarbimisse üle läheb, on kauba tarbimisväärtus, kaup kui tarbimisväärtus.

Mis tarbimisväärtus see siis on, mida rahakapitalist laenuperioodi kestuseks võõrandab ja tööstuskapitalistile, laenusaajale loovutab? See on tarbimisväärtus, mida raha omandab selle tõttu, et ta võib muunduda kapitaliks, funktsioneerida kapitalina, ja et ta sellepärast — peale selle, et ta säilitab oma esialgse väärtusesuuruse — loob oma liikumises teatud lisaväärtuse, keskmise kasumi (kõik, mis on üle või alla seda normi, on siin juhuslik). Kõikide teiste kaupade tarbimisväärtus tarvitatakse lõpuks ära; koos sellega kaob kauba substants ja ühtlasi tema väärtus. Kapitalil kui kaubal seevastu on see iseärasus, et tema väärtus ja tema tarbimisväärtus selle tarbimisväärtuse tarvitamise tõttu mitte ainult säilivad, vaid koguni suurenevad.

See kapitalina esineva raha tarbimisväärtus — keskmise kasumi loomise võime — ongi see, mida rahakapitalist võõrandab tööstuskapitalistile ajaks, mille kestuseks ta laenutatud kapitali käsutamise õiguse viimasele loovutab.

Niiviisi laenuks antud rahal on selles mõttes teatav analoogia tööjõuga, kui vaadelda viimase suhet tööstuskapitalistiga. Kuid tööjõu väärtuse eest kapitalist maksab, kuna laenuks saadud kapitali väärtuse ta lihtsalt tagastab. Tööjõu tarbimisväärtus tööstuskapitalisti seisukohalt — see on võime luua tema tarbimise protsessis rohkem väärtust (kasumit), kui tal endal on ja kui ta maksma läheb. See väärtuse ülejääk on tööstuskapitalisti seisukohalt tööjõu tarbimisväärtus. Niisamuti on laenuks antava rahakapitali tarbimisväärtuseks tema võime lisandada ja suurendada väärtust.

Rahakapitalist võõrandab tõepoolest tarbimisväärtust ja loovutab seetõttu kaubana seda, mida ta loovutab. Ja selles suhtes

on analoogia kauba kui niisugusega täielik. Esiteks on siin tegemist väärtusega, mis läheb ühe käest teise kätte. Kui on tegemist lihtsa kaubaga, kauba kui niisugusega, siis jääb ostja ja müüja kätte üks ja seesama väärtus, kuid erinevas vormis; nii enne kui ka pärast tehingut on neil mõlemal sama väärtus, mille nad võõrandasid, kuid ühel neist on see väärtus kaubavormis, teisel rahavormis. Erinevus on selles, et laenu andmisel on rahakapitalist ainuke, kes selles tehingus väärtust ära annab; ometi säilitab ta selle väärtuse tulevase tagasisaamise kaudu. Laenu andmisel võtab ainult üks pool väärtust vastu, sest ainult üks pool annab seda ära. Teiseks võõrandab üks pool tegelikku tarbimisväärtust, teine pool aga võtab seda vastu ning tarvitab ära. See tarbimisväärtus, erinevalt tavalisest kaubast, on aga ise väärtus, nimelt väärtuse suuruse ülejääk tema esialgse suurusega võrreldes, ülejääk, mis tuleneb raha kasutamisest kapitalina. Selleks tarbimisväärtuseks on kasum.

Laenuks antava raha tarbimisväärtus seisab selles, et see raha võib funktsioneerida kapitalina ja toota sellisena keskmistes tingimustes keskmist kasumit.[57]

Mida maksab siis tööstuskapitalist ja mis on seetõttu laenutatava kapitali hind? «See, mida inimesed maksavad protsendina laenuksvõetu kasutamise eest», on Massie järgi «osa kasumist, mida laenuksvõetu on võimeline tootma».[58]

Tavalise kauba ostja ostab selle kauba tarbimisväärtust ja maksab selle kauba väärtuse eest. Raha laenaja ostab samuti raha kui kapitali tarbimisväärtust; mille eest ta aga maksab? Kindlasti mitte, nagu teiste kaupade ostmisel, selle kauba hinna või väärtuse eest. Laenu andja ja laenu saaja vahel ei toimu, nagu ostja ja müüja vahel, mingit väärtuse vormi muutust, nii et see väärtus eksisteeriks kord rahavormis, kord kaubavormis. Loovutatava ja tagasisaadava väärtuse identsus esineb siin hoopis teisel viisil. Väärtussumma, raha, loovutatakse ilma ekvivalendita ja tagastatakse teatud aja järel. Laenu andja jääb ikka sama väärtuse omanikuks, isegi pärast seda, kui see väärtus on tema käest läinud laenu saaja kätte. Lihtsa kaubavahetuse puhul on raha alati ostja poolel; laenu andmise puhul on raha aga müüja poolel. Müüja on see, kes teatud ajaks raha loovutab, ja kapitali ostja on

---

[57] «Protsendi saamise õigluspärasus ei sõltu sellest, kas keegi toodab kasumit või ei tooda, vaid selle» (laenuks saadud väärtuse) «võimest luua õige kasutamise korral kasumit» («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London 1750, lk. 49. Anonüümse teose autoriks on J. Massie.)

[58] «Rikkad, selle asemel et oma raha ise kasutada ... annavad seda laenuks teistele, et need toodaksid kasumit ja jätaksid selliselt saadud kasumist teatud osa omanikele» (sealsamas, lk. 23—24).

see, kes saab ta kaubana kätte. See aga on võimalik ainult sellepärast, et raha funktsioneerib kapitalina ja et ta seetõttu avansseeritakse. Laenu saaja laenab raha kui kapitali, kui isekasvavat väärtust. See on aga esialgu ainult kapital iseendas, nagu iga kapital oma lähtepunktis, oma avansseerimise momendil. Alles tema tarbimise kaudu kasvab tema väärtus, realiseerib ta end kapitalina. Laenu saaja peab aga kapitali tagasi maksma kui *realiseeritud* kapitali, seega kui väärtuse pluss lisaväärtus (protsent); viimane võib aga olla ainult üks osa tema poolt realiseeritud kasumist. Protsent võib olla ainult üks osa realiseeritud kasumist, mitte aga kogu kasum, sest laenatud kapitali tarbimisväärtuseks on laenu saaja seisukohalt see, et ta toodab temale kasumit. Muidu ei oleks ju laenu andja tarbimisväärtust üldsegi võõrandanud. Teiselt poolt ei või kogu kasum langeda laenu saajale. Laenu saaja ei maksaks siis midagi tarbimisväärtuse võõrandamise eest ja tagastaks avansseeritud raha laenu andjale ainult kui lihtsa raha, mitte aga kui kapitali, mitte kui realiseeritud kapitali, sest realiseeritud kapitaliks on see vaid suurusena $R + \Delta R$.

Mõlemad, nii laenu andja kui laenu saaja, kulutavad kapitalina ühe ja sellesama rahasumma. Kuid üksnes laenu saaja käes funktsioneerib see summa kapitalina. Asjaolu, et üks ja seesama rahasumma eksisteerib kapitalina kaks korda, kahe isiku seisukohalt, ei kahekordista kasumit. See summa võib ainult sellepärast funktsioneerida mõlema isiku seisukohalt kapitalina, et kasum jagatakse. Laenu andjale langevat osa nimetatakse protsendiks.

Eelduse kohaselt toimub kogu tehing kaht liiki kapitalistide vahel, nimelt rahakapitalistide ja tööstus- või kaubanduskapitalistide vahel.

Ei tohi kunagi unustada, et kapital kui kapital on siin kaup või et kaup, mida siin silmas peetakse, on kapital. Sellepärast oleksid kõik siin esinevad suhted irratsionaalsed, kui meil oleks tegemist lihtsa kaubaga või kapitaliga, kuivõrd see oma taastootmise protsessis funktsioneerib kaupkapitalina. Laenu andmine ja laenu saamine müümise ja ostmise asemel ongi siin see erinevus, mis tuleneb kauba — nimelt kapitali — spetsiifilisest loomusest. Selliseks erinevuseks on ka asjaolu, et kauba hinna asemel makstakse siin protsenti. Kui nimetada protsenti rahakapitali hinnaks, siis on see hinna irratsionaalne vorm, mis on täielikus vastuolus kauba hinna mõistega.[59] Hind on siin taandatud tema puhtabstraktseks ja sisu-

[59] «Rakendatult currency [ringlemisvahendite] kohta on väljendil «väärtus» (value) kolm tähendust ... 2) currency actually in hand [tegelikult käes olevad ringlemisvahendid] erinevalt sellestsamast currency summast, mis peab laekuma ühel järgnevaist päevadest. Viimasel juhul mõõdetakse nende väärtust protsendimääraga, viimast aga määrab laenuks antava kapitali kogusumma

tuks vormiks, selliseks vormiks, et see on kindel rahasumma, mida makstakse millegi eest, mis nii või teisiti figureerib tarbimisväärtusena; oma mõiste järgi aga on hind võrdne selle tarbimisväärtuse rahas väljendatud väärtusega.

Protsent kui kapitali hind on algusest peale täiesti irratsionaalne väljend. Kaubal on siin kahesugune väärtus: esiteks väärtus ja teiseks sellest väärtusest erinev hind, kuna hind on väärtuse rahaline väljendus. Rahakapital on kõigepealt vaid rahasumma ehk teatud kaubamassi väärtus, mis rahasumma näol on fikseeritud. Kui kaupa antakse laenuks kapitalina, siis on kaup vaid rahasumma varjatud vorm, sest see, mida kapitalina laenuks antakse, ei ole nii ja nii mitu naela puuvilla, vaid teatav hulk raha, mis eksisteerib puuvilla vormis puuvilla väärtusena. Kapitali hind suhtub seepärast kapitalisse kui rahasummasse, ehkki mitte kui currency'sse [ringlemisvahendisse], nagu arvab härra Torrens (vaata eespool, märkus 59). Kuidas võib siis väärtussummal olla hind peale omaenda hinna, peale selle hinna, mida tema enda rahavorm väljendab? Hind on ju kauba väärtus (see käib ka turuhinna kohta, mille erinevus väärtusest pole kvalitatiivne, vaid ainult kvantitatiivne, ainult väärtuse suurusesse puutuv), erinevalt tema tarbimisväärtusest. Hind, mis kvalitatiivselt erineb väärtusest, on absurdne vasturääkivus.[60]

Kapital avaldab end kapitalina oma väärtuse kasvus; selle kasvu aste väljendab kvantitatiivset astet, milles ta realiseerib end kapitalina. Tema poolt loodud lisaväärtust või kasumit — selle normi või kõrgust — saab mõõta üksnes avansseeritud kapitali väärtusega võrdlemise teel. Seepärast on protsente kandva kapitali suurem või väiksem väärtuse kasv samuti mõõdetav üksnes sel teel, et protsentide summat, kapitalile langevat osa kogukasumist, võrreldakse avansseeritud kapitali väärtusega. Niisiis, kui hind väljendab kauba väärtust, siis väljendab protsent rahakapitali väärtuse kasvu ning esineb seepärast hinnana, mida selle kapitali eest laenu andjale makstakse. See näitab algusest peale, kui absurdne on püüe otseselt rakendada siin, nagu Proudhon seda teeb, lihtsaid raha kaudu vahendatava vahetuse suhteid, ostu

ja selle kapitali järele olemasoleva nõudmise suhe» (Kolonel *R. Torrens*, «On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.», 2. trükk [London], 1847 [lk. 5—6]).

[60] «Asjaolu, et terminil «raha või ringlemisvahendi väärtus» on kahesugune tähendus, sest seda kasutatakse vahet tegemata nii kaupade vahetusväärtuse kui ka kapitali tarbimisväärtuse tähistamiseks, on alatasa segaduse allikaks» (*Tooke*, «Inquiry into the Currency Principle» [London 1844], lk. 77). — Kõige suurem segadus (mis peitub asja olemuses endas) seisab aga selles, et väärtus kui niisugune (protsent) muutub kapitali tarbimisväärtuseks, — ja seda Tooke ei näe.

ja müügi suhteid. Põhieelduseks on just see, et raha funktsioneerib kapitalina ja et seda saab järelikult üle anda kolmandale isikule kui kapitali iseeneses, kui potentsiaalset kapitali.

Kapital ise esineb aga siin kaubana sedavõrd, kuivõrd teda pakutakse turul ja kuivõrd raha tarbimisväärtust võõrandatakse tõepoolest kapitalina. Tema tarbimisväärtuseks aga on võime kasumit toota. Raha või kaupade kui kapitali väärtust ei määra nende väärtus rahana või kaupadena, vaid lisaväärtuse hulk, mida nad oma omanikule toodavad. Kapitali produktiks on kasum. Kas raha kulutatakse rahana või avansseeritakse kapitalina — kapitalistliku tootmise alusel on need vaid raha erinevad rakendusviisid. Raha resp. [ja vastavalt] kaup on iseendast, potentsiaalselt, täpselt niisamuti kapital, nagu tööjõudki on potentsiaalselt kapital. Sest 1) kui raha on võimalik muuta tootmiselementideks ja kui ta on — nagu ta tõepoolest on — ainult tootmiselementide abstraktne väljendus, nende olemine väärtusena; 2) kui rikkuse ainelistel elementidel on juba omadus potentsiaalselt kapitaliks olla, siis on see nii sellepärast, et kapitalistliku tootmise baasil on olemas neid täiendav vastand, see, mis neid kapitaliks teeb, — palgatöö.

Ainelise rikkuse antagonistlik ühiskondlik iseloom — seile rikkuse antagonism tööga kui palgatööga — on, tootmisprotsessist eraldatult, väljendatud juba kapitaliomandis kui niisuguses. Juba see moment, lahus kapitalistlikust tootmisprotsessist endast, mille alatiseks tulemuseks ta on ja mis teda oma alatise tulemusena alati eeldab, — see moment väljendub selles, et raha ja samuti kaup on iseendast, latentselt, potentsiaalselt kapital, et neid võib müüa kapitalina ja et selles vormis käsutavad nad võõrast tööd, kujutavad endast pretensiooni võõra töö omastamiseks ning järelikult isekasvavat väärtust. Siin tuleb ka selgesti esile, et võõra töö omastamise aluseks ja vahendiks on just see suhe, mitte aga mingisugune ekvivalendina esinev kapitalisti töö.

Edasi esineb kapital kaubana, kuivõrd nõudmine ja pakkumine, seega konkurents, reguleerivad kasumi jagunemist protsendiks ja päris kasumiks, just nagu kaupadegi turuhindu. Kuid erinevus on siin niisama silmatorkav kui sarnasuski. Kui nõudmine ja pakkumine end katavad, siis vastab kauba turuhind tema tootmishinnale; s. t., et kauba hinda reguleerivad siis kapitalistliku tootmise sisemised seadused, olenemata konkurentsist, sest nõudmise ja pakkumise kõikumised ei seleta midagi muud kui turuhindade kõrvalekaldumisi tootmishindadest — kõrvalekaldumisi, mis end vastastikku tasakaalustavad, nii et teatud pikemate ajavahemike kohta on keskmised turuhinnad tootmishindadega võrdsed. Kui nõudmine ja pakkumine end katavad, lõpeb nende jõudude mõju, nad neutraliseerivad end vastastikku ja üldine hinna määramise seadus on siis seaduseks ka üksikjuhu suhtes; turuhind vastab siis

juba oma vahetus olemises — ja mitte ainult kui turuhindade liikumise keskmine — tootmishinnale, mida reguleerivad tootmisviisi enda immanentsed seadused. Sama lugu on palgaga. Kui nõudmine ja pakkumine teineteist katavad, siis kaob nende mõju ja palk on võrdne tööjõu väärtusega. Teisiti on aga lugu rahakapitali protsendiga. Konkurents ei määra siin seadusest kõrvalekaldumisi: siin lihtsalt pole mingit muud jaotuse seadust kui see, mida dikteerib konkurents, sest, nagu me veel edaspidi näeme, pole olemas mingit «loomulikku» protsendinormi. Loomuliku protsendinormi all mõistetakse, vastupidi, just seda normi, mille määrab vaba konkurents. Pole olemas mingeid protsendinormi «loomulikke» piire. Kus konkurents ei määra üksnes kõrvalekaldumisi ja kõikumisi, kus seega vastupidiselt mõjuvate jõudude tasakaalu korral kaob üldse igasugune määratavus, seal on määratav iseenesest midagi meelevaldset, mitteseaduspärast. Järgmises peatükis räägime sellest üksikasjalisemalt.

Kui on tegemist protsente kandva kapitaliga, siis tundub kõik olevat väline: kapitali avansseerimine esineb kapitali lihtsa ülekandmisena laenu andjalt laenu saajale; realiseeritud kapitali tagastamine esineb lihtsa tagasiandmisena, sellisena, nagu maksaks laenu saaja kapitali koos protsentidega laenu andjale tagasi. Sama tuleb öelda ka kapitalistlikule tootmisviisile immanentse määrangu kohta, nimelt selle kohta, et kasuminormi ei määra ainult ühe käibe ajal toodetud kasumi ja avansseeritud kapitaliväärtuse suhe, vaid ka selle käibeaja enda pikkus, s. o. et kasuminormi määratakse kui kasumit, mida tööstuskapital teatud ajavahemike kestel annab. Protsente kandva kapitali puhul esineb ka see millegi täiesti välisena: laenu andjale lihtsalt makstakse teatud aja eest teatud protsent.

Oma tavalise arusaamisega asjade sisemisest seosest ütleb romantiline Adam Müller («Elemente der Staatskunst». Berlin 1809, lk. 138): «Asjade hinna määramisel ei küsita ajast; protsendi määramisel tuleb arvesse peamiselt aeg.» Ta ei näe, kuidas tootmisaeg ja ringlusaeg võtavad osa kaupade hinna määramisest ja kuidas just see asjaolu määrab kapitali antud käibeperioodi jaoks kasuminormi, kasum antud perioodi jaoks aga määrab protsendinormi. Tema sügavamõttelisus seisab siin, nagu alati, üksnes selles, et ta näeb pealispinnal lendavaid tolmupilvi ja räägib suureliselt sellest tolmust kui millestki salapärasest ja tähtsast.

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK

KASUMI JAOTUS. PROTSENDIMÄÄR. «LOOMULIK» PROTSENDINORM

Selle peatüki ainet, nagu üldse kõiki hiljem käsitletavaid krediidi nähtusi, pole siin võimalik üksikasjaliselt uurida. Konkurents laenu andjate ja laenu saajate vahel ja sellest tulenevad lühemaajalised rahaturu kõikumised jäävad väljapoole meie käsitluse raame. Et kujutada seda ringkäiku, mida protsendinorm tööstustsükli vältel läbi teeb, selleks tuleb enne kujutada seda tsüklit ennast; seda aga pole siin samuti võimalik teha. Sama käib ka protsendimäära suurema või väiksema ligikaudse võrdsustamise kohta maailmaturul. Meie ülesanne seisab siin üksnes selles, et teha selgeks protsente kandva kapitali iseseisev vorm ja protsendi eraldumine kasumist.

Et protsent on lihtsalt see osa kasumist, mida tööstuskapitalist meie senise eelduse järgi rahakapitalistile maksma peab, siis on protsendi maksimaalpiiriks kasum ise, kusjuures funktsioneerivale kapitalistile langev osa oleks võrdne nulliga. Välja arvatud üksikud juhud, kus protsent tegelikult võib kasumist suurem olla — siis aga ei saa teda enam tasuda kasumist —, võiks vahest protsendi maksimaalpiiriks pidada kogukasumit miinus see kasumiosa, mis makstakse järelevalvetasuna (wages of superintendence) ja mida me vaatleme hiljem. Protsendi minimaalpiiri ei saa üldse määrata. Ta võib langeda ükskõik kui madalale. Ometi hakkavad siis ikka jälle mõjuma vastutoimivad asjaolud ning tõstavad protsendi sellest relatiivsest miinimumist kõrgemale.

«Kapitali kasutamise eest tasutud summa ja selle kapitali enda suhe väljendab protsendinormi, mõõdetuna rahas.» — «Protsendinorm sõltub 1) kasuminormist; 2) sellest, millises vahekorras jaguneb kogukasum laenu andja ja laenu saaja vahel» («Economist», 22. jaanuaril 1853). «Et see, mida laenuks saadava väärtuse kasutamise eest protsendina makstakse, on osa kasumist, mida see väärtus on võimeline tootma, siis peab see kasum seda protsenti pidevalt reguleerima» (Massie, tsit. teos, lk. 49).

Kõigepealt oletagem, et on olemas kindel suhe kogukasumi ja selle tema osa vahel, mis tuleb protsendina maksta rahakapitalistile. Siis on selge, et protsent tõuseb või langeb koos kogukasumiga, viimase aga määravad üldine kasuminorm ja selle kõikumised. Kui näiteks keskmine kasuminorm oleks = 20% ja protsent oleks = $^1/_4$ kasumist, siis oleks protsendimäär = 5%; kui keskmine kasuminorm oleks = 16%, siis oleks protsent = 4%. 20 protsendi suuruse kasuminormi puhul võiks protsent tõusta 8%-ni, tööstuskapitalist aga saaks ikkagi sama kasumi kui 16-protsendilise kasuminormiga ja 4-protsendilise protsendimääraga; ta saaks nimelt 12%. Kui protsent tõuseks vaid 6 või 7 protsendini, siis saaks tööstuskapitalist ikka veel suurema osa kasumist. Kui protsent võrduks teatud püsiva osaga keskmisest kasumist, siis järelduks sellest, et mida kõrgem on üldine kasuminorm, seda suurem on kogukasumi ja protsendi absoluutne vahe, seda suurem on järelikult funktsioneerivale kapitalistile langev osa kogukasumist, ja ümberpöördult. Oletame, et protsent = $^1/_5$ keskmisest kasumist. $^1/_5$ kümnest on 2, kogukasumi ja protsendi vahe = 8; $^1/_5$ kahekümnest on 4, vahe = 20 — 4 = 16; $^1/_5$ kahekümne viiest on 5, vahe = 25 — 5 = 20; $^1/_5$ kolmekümnest = 6, vahe = 30 — 6 = 24; $^1/_5$ kolmekümne viiest = 7, vahe = 35 — 7 = 28. Mitmesugused protsendinormid — 4, 5, 6, 7% — väljendaksid siin ikkagi ainult $^1/_5$, s. o. 20% kogukasumist. Niisiis, kui kasuminormid on erinevad, siis võivad erinevad protsendinormid väljendada üht ja sedasama murdosa kogukasumist, s. o. kogukasumist ühe ja sellesama protsendilise osa saamist. Protsendi sellise püsiva suhte puhul oleks tööstuslik kasum (kogukasumi ja protsendi vahe) seda suurem, mida kõrgem on üldine kasuminorm, ja ümberpöördult.

Muudel võrdsetel tingimustel, s. o. oletades, et protsendi ja kogukasumi suhe on enam-vähem püsiv, võib funktsioneeriv kapitalist maksta kõrgemat või madalamat protsenti, proportsionaalselt kasuminormi tasemega, ja on nõus seda maksma.[61] Me juba nägime, et kasuminormi kõrgus on pöördvõrdeline kapitalistliku tootmise arenemisega; sellest järeldub, et antud maa kõrgem või madalam protsendimäär on niisamuti pöördvõrdeline tööstuse arenemise tasemega, — kui ainult protsendimäära erinevus tõesti väljendab kasuminormide erinevust. Hiljem näeme, et see ei tarvitse sugugi alati nii olla. Selles mõttes võib ütelda, et protsenti reguleerib kasum, täpsemalt üldine kasuminorm. Ja see protsendi reguleerimise viis on maksev isegi tema keskmise taseme kohta.

Igal juhul tuleb keskmist kasuminormi vaadelda kui protsendi maksimaalpiiri, lõplikult kindlaksmääratud piiri.

---

[61] «Üksiku ettevõtte kasum valitseb loomulikku protsendinormi» (*Massie*, tsit. teos, lk. 51).

Me vaatleme kohe lähemalt asjaolu, et protsenti tuleb siduda keskmise kasumiga. Kui antud suurusega tervik, näiteks kasum, tuleb jaotada kahe isiku vahel, siis on siin muidugi kõigepealt oluline selle jaotatava terviku suurus; viimase aga, kasumi suuruse, määrab keskmine kasuminorm. Oletame, et üldine kasuminorm, seega antud suurusega kapitalilt — näiteks 100-lt — saadava kasumi suurus on antud; protsendi muutused on siis ilmselt pöördvõrdelised selle kasumiosa muutustega, mis jääb funktsioneerivale, kuid laenatud kapitaliga töötavale kapitalistile. Asjaolud, mis määravad jaotatava kasumi — tasuta töö poolt toodetud uue väärtuse — suuruse, on aga väga erinevad nendest, mis määravad tema jaotuse nende kahe kapitalistide liigi vahel, ja mõjuvad sageli täiesti vastupidises suunas.[62]

Kui me vaatleme neid käibetsükleid, milledes kaasaegne tööstus liigub — rahulik seisund, kasvav elavnemine, õitseng, ületootmine, krahh, stagnatsioon, rahulik seisund jne. —, tsükleid, millede edasine analüüs ei kuulu meie uurimuse piiridesse, siis näeme, et madal protsendimäär vastab enamasti õitsengu või lisakasumi perioodidele, protsendi tõus — ajale, kus õitsengu asemele tuleb järgmine tsüklifaas, protsendi maksimum aga, mis ulatub äärmise liigkasuvõtmiseni, vastab kriisile.[63] 1843. aasta suvel algas ilmne õitseng; protsendimäär, mis oli veel 1842. aasta kevadel $4^1/_2$%, langes 1843. aasta kevadel ja suvel 2%-le,[64] septembris isegi $1^1/_2$%-le (Gilbart, I, lk. 166); hiljem, 1847. aasta kriisi ajal, tõusis protsendimäär 8%-ni ja üle selle.

Muidugi võib teiselt poolt madal protsent langeda ühte seisakuga, mõõdukalt tõusev protsent aga kasvava elavnemisega.

Protsendimäär saavutab oma kõrgpunkti kriiside ajal, kus maksmise jaoks tuleb iga hinna eest laenu teha. Et protsendi tõusule vastab väärtpaberite hinna langus, siis annab see samal ajal vaba rahakapitaliga inimestele suurepärase juhuse omandada naeruväärt hinnaga selliseid protsentpabereid, mis äriasjade nor-

[62] Käsikirjas leidub siinkohal järgmine märkus: «Selle peatüki käigust järeldub, et enne kasumi jaotuse seaduste uurimist on siiski parem selgitada, kuidas kvantitatiivne jaotus muutub kvalitatiivseks. Et sellele eelmiselt peatükilt üle minna, pole tarvis midagi muud kui kujutada protsenti esmalt mingi lähemalt määratlemata kasumiosana.»

[63] «Esimesel perioodil, kohe pärast surutise perioodi, on rohkesti raha, kuid spekulatsiooni ei ole; teisel perioodil on rohkesti raha ja spekulatsioon on lokkamas; kolmandal perioodil hakkab spekulatsioon nõrgenema ja raha on otsitav; neljandal perioodil on raha vähe ja saabub surutis» (*Gilbart*, «A Practical Treatise on Banking», 5. trükk, London 1849, I kd., lk. 149).

[64] Tooke seletab seda «täiendava kapitali akumulatsiooniga, mis paratamatult tuleneb kasulike mahutusvõimaluste vähesusest eelnenud aastail, rahatagavarade vabanemisega ja tekkivate lootustega äritegevuse uuele õitsengule» («History of Prices from 1839 till 1847». London 1848, lk. 54).

maalse arenemise puhul peavad uuesti saavutama vähemalt oma keskmise hinna, niipea kui protsendimäär uuesti langeb.[65]

Kuid protsendimäära langemise tendents eksisteerib kasuminormi kõikumistest ka täiesti olenematult. Ja nimelt kahel peapõhjusel:

I. «Isegi oletades, et kapital võetakse laenuks ainuüksi tootliku mahutamise otstarbel, on ikkagi võimalik, et protsendimäär muutub ilma brutokasumi normi vähemagi muutuseta. Sest sedamööda, kuidas rahvas rikkuse arendamises edasi jõuab, tekib ja kasvab ikka rohkem selliste inimeste klass, kellel oma esivanemate töötõttu on fondid, mille protsentidest nad võivad juba ära elada. On palju neidki kes noorena ja keskealisena äritegevusest aktiivselt osa võtavad, siis aga tagasi tõmbuvad, et akumuleeritud summade protsentidest vanaduses rahulikult elada. Neil mõlemal kategoorial on tendents suureneda koos antud maa rikkuse kasvuga, sest need, kes alustavad juba keskpärase kapitaliga, saavutavad kergemini sõltumatu seisundi kui need, kes alustavad väikese kapitaliga. See natsionaalse kapitali osa, mille omanikud ei taha seda ise rakendada, on seepärast vanades ja rikastes maades ühiskonna tootliku kogukapitaliga võrreldes suhteliselt suurem kui uutes arenevates ning vaestes maades. Kui arvukas on Inglismaal rantjeede klass! Samas vahekorras, milles kasvab rantjeede klass, kasvab ka kapitali laenutajate klass, sest mõlemad on ju üks ja seesama» (Ramsay, «Essay on the Distribution of Wealth» [Edinburgh 1836], lk. 201).

II. Protsendimäärale peavad samuti survet avaldama krediidisüsteemi arenemine ja koos sellega järjest kasvavad töösturite ja kaupmeeste võimalused käsutada pankurite kaudu kõigi ühiskonnaklasside kõiki rahalisi sääste ning nende säästude progresseeruv kontsentratsioon sellises ulatuses, milles nad võivad rahakapitalina toimida. Sellest hiljem pikemalt.

Protsendinormi kujunemise kohta ütleb Ramsay, et see «sõltub osalt brutokasumi normist, osalt proportsioonist, milles brutokasum jaguneb protsendiks ja ettevõtjatuluks (profits of enterprise). See proportsioon sõltub kapitali laenutajate ja laenajate vahelisest konkurentsist; eeldatav brutokasumi norm mõjutab küll seda konkurentsi, kuid ei reguleeri seda ainuüksi.[66] Ta ei reguleeri

[65] «Keegi pankur keeldus andmast oma vanale kliendile laenu 200 000 naelsterlingi väärtusega väärtpaberite vastu. Kui see klient kavatses juba lahkuda ning teatavaks teha oma maksete katkestamise, siis ütles pankur talle, et tal ei pruugi seda teha, sest antud olukorras ostab pankur tema väärtpaberid 150 000 naelsterlingi eest» («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.». London 1864, lk. 80).

[66] Et keskmine kasuminorm üldiselt määrab protsendimäära, siis võivad madala protsendimääraga väga sageli kaasas käia erakordsed spekulatiivsed tehingud. Näiteks raudteemahhinatsioonid 1844. aasta suvel. Alles 16. oktoobril 1844 tõsteti Inglise Panga protsendimäär 3%-le.

seda ainuüksi sellepärast, et ühelt poolt paljud teevad laenu, kavatsemata seda tootlikult rakendada, teiselt poolt aga sellepärast, et kogu laenutatava kapitali suurus muutub koos maa rikkusega, igasugusest brutokasumi muutusest olenemata» (Ramsay, sealsamas, lk. 206, 207).

Keskmise protsendinormi leidmiseks tuleb 1) välja arvutada keskmine protsendimäär, lähtudes tema muutustest suurte tööstustsüklite ajal, ja 2) välja arvutada protsendimäär sellistes mahutamise sfäärides, kus kapitali laenutatakse pikemaks ajaks.

Antud maal valitsevat keskmist protsendinormi — erinevait alatasa kõikuvaist turunormidest — pole võimalik määrata ühegi seadusega. Niisiis pole olemas mingit loomulikku protsendinormi selles mõttes, nagu majandusteadlased räägivad loomulikust kasuminormist ja loomulikust palganormist. Juba Massie märgib selle kohta täiesti õigesti (lk. 49): «Ainsaks küsimuseks, mille kohta kellelgi võib antud juhul kahtlusi olla, on see, kui suur osa sellest kasumist peab õiguse järgi kuuluma laenu saajale ja kui suur laenu andjale; selle kindlaksmääramiseks aga pole mingit muud abinõu kui laenu saajate ja laenu andjate üldine arvamus, sest õiglane või ebaõiglane on selles suhtes vaid see, mida üldisel nõusolekul õiglaseks või ebaõiglaseks tunnistatakse.» Nõudmise ja pakkumise võrdsus — kusjuures eeldatakse, et keskmine kasuminorm on antud — ei tähenda siin mitte kui midagi. Neil juhtudel, kus see vormel üldse abiks võetakse, kasutatakse seda (ja siis on see ka praktiliselt õige) konkurentsist sõltumatu ja pigemini konkurentsi määrava põhireegli (reguleerivate piiride või piiravate suuruste) leidmiseks; ta on vormeliks nendele, kes on haaratud konkurentsi praktikast, selle välistest avaldustest ja sellest tekkivaist kujutlustest; vormeliks, mis aitab neil saada kas või pealiskaudset ettekujutust konkurentsis esiletulevast majanduslike suhete sisemisest seosest. See on abinõu selleks, et konkurentsiga kaasnevailt muutustelt jõuda nende muutuste piirideni. Seda abinõu ei saa aga rakendada keskmise protsendimäära suhtes. Ei ole absoluutselt mingit põhjust, miks keskmised konkurentsi tingimused, laenu andjate ja laenu saajate vaheline tasakaal, peaksid andma laenu andjale protsendimäärana tema kapitalilt 3, 4, 5% jne. või kindla protsentuaalse osa brutokasumist, 20% või 50%. Neil juhtudel, kus konkurents kui niisugune etendab siin otsustavat osa, on see määramine iseenesest juhuslik, puhtempiiriline, ja ainult pedantsus või fantaseerimine võivad püüda sinnapoole, et esitada seda juhuslikkust millegi paratamatuna.[67] Pangaseadusandlust ja kaubanduskriisi käsitle-

[67] Nii näiteks *G. Opdyke:* «A Treatise on Political Economy». New York 1851, teeb täiesti ebaõnnestunud katse seletada 5% suuruse protsendimäära üldist levikut igaveste seadustega. Palju naiivsem on härra Karl Arnd oma raamatus «Die naturgemässe Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist

vais 1857. ja 1858. aasta parlamendiaruannetes pole midagi naljakamat kui Inglise Panga direktorite, Londoni pankurite, provintsi pankurite ja elukutseliste teoreetikute lõputu loba «real rate produced» [«reaalselt loodud normi»] üle, kusjuures nad ei lähe kaugemale tühisest sõnakõlksutamisest, nagu näiteks see, et «hind, mida makstakse laenuks antava kapitali eest, peaks muutuma vastavalt selle kapitali pakkumisele», et «kõrge protsendinorm ja madal kasuminorm ei või pikemat aega kõrvuti eksisteerida» ja teised taolised labasused.[68] Harjumus, seaduseks kujunenud traditsioon jne. mõjutavad keskmise protsendimäära kujunemist niisama palju kui konkurentski, kuivõrd keskmine protsendimäär eksisteerib mitte ainult keskmise arvuna, vaid ka tegeliku suurusena. Juba paljudes juriidilistes vaidlustes, kus on tegemist protsentide arvutamisega, tuleb võtta keskmist protsendimäära kui seaduslikku protsendimäära. Kui me aga küsime, miks keskmise protsendimäära piire ei saa tuletada üldistest seadustest, siis peitub vastus lihtsalt protsendi loomuses endas. Protsent on lihtsalt üks osa keskmisest kasumist. Üks ja seesama kapital esineb kahesuguses tähenduses: väljalaenatava kapitalina laenu andja käes, tööstus- või kaubanduskapitalina funktsioneeriva kapitalisti käes. Kuid ta funktsioneerib ainult üks kord ja toodab ainult üks kord ise kasumit. Kapitali kui laenutatava kapitali iseloom ei etenda tootmisprotsessis endas mingit osa. Kuidas mõlemad kasumile pretendeerivad isikud selle kasumi omavahel jaotavad, on iseendast samasugune puhtempiiriline, juhuslikkuse valdkonda kuuluv fakt kui mõne kompanii ühise kasumi protsentuaalne jaotamine eri osanike vahel. Lisaväärtuseks ja palgaks jagunemise puhul — kasuminormi kujunemine aga rajaneb oluliselt sellel jagunemisel — avaldavad otsustavat

und dem Kommunismus etc.». Hanau 1845. Siit võib lugeda järgmist: «Loomulikus kaupade tootmise käigus on olemas ainult *üks* nähtus, mis — täiesti kultiveeritud maades — näikse mõnevõrra reguleerivat protsendimäära; see on suhe, milles Euroopa metsade puidumassid oma aastase juurdekasvu tõttu suurenevad. See juurdekasv moodustab 3 kuni 4 protsenti, metsade vahetusväärtusest täiesti sõltumatult» (küll on koomiline, et puud korraldavad oma juurdekasvu sõltumata oma vahetusväärtusest!). «Vastavalt sellele» (sest puude juurdekasv on täiesti sõltumatu nende vahetusväärtusest, ükskõik kui palju nende vahetusväärtus sõltukski nende juurdekasvust) «ei tohiks oodata tema» (protsendimäära) «langust sellest tasemest madalamale, kus ta on praegu kõige rikkamates maades» (lk. 124). — See väärib küll «metsas kasvanud protsendimäära [der «waldursprüngliche Zinsfuss»] nimetust; selle leiutaja aga osutab «meie teadusele» samas teoses veelgi suurema teene, esinedes «koeramaksu filosoofina».

[68] Inglise Pank tõstab ja alandab oma diskontonormi vastavalt kulla juurde- ja äravoolule, kuigi ta loomulikult arvestab iga kord vabal turul valitsevat normi. «Sealjuures on spekulatsioon vekslite diskonteerimise alal — panganormi muutusi ennetades — muutunud nüüd rahatsentrumi» — s. o. Londoni rahaturu — «suurkapitalistide üheks tähtsamaks tegevuseks» («The Theory of the Exchanges etc.», lk. 113).

mõju kaks täiesti erinevat elementi: tööjõud ja kapital; need on kahe sõltumatu, end vastastikku piirava muutuja funktsioonid; nende *kvalitatiivsest erinevusest* tulenebki toodetud väärtuse *kvantitatiivne jagunemine.* Hiljem näeme, et sama leiab aset lisaväärtuse jagunemisel rendiks ja kasumiks. Protsendi suhtes ei toimu midagi taolist. Vastupidi: *kvalitatiivne erinevus* tuleneb siin, nagu me kohe näeme, lisaväärtuse ühe ja sellesama osa *puhtkvantitatiivsest jagunemisest.*

Kõigest ülalöeldust järeldub, et pole olemas mingit «loomulikku» protsendinormi. Kui aga ühelt poolt ei saa üldisele kasuminormile vastandatud keskmise protsendimäära piire või pidevalt kõikuvatele protsendi turunormidele vastandatud keskmise protsendinormi piire mingi üldise seaduse kaudu kindlaks määrata — sest tegemist on siin üksnes brutokasumi jagunemisega kahe kapitaliomaniku vahel eri tiitlite all —, siis esineb seevastu protsendimäär, nii keskmine kui ka protsendimäära turunorm, igal konkreetsel juhul ühtlase, kindla ning reaalse suurusena, hoopis teisiti kui üldine kasuminorm.[69]

Protsendimäär suhtub kasuminormisse niisamuti nagu kauba turuhind oma väärtusesse. Kuivõrd protsendimäär määratakse kasuminormiga, on selleks määrajaks alati üldine kasuminorm, mitte aga spetsiifilised kasuminormid, mis võivad valitseda üksikutes tööstusharudes, veel vähem aga lisakasum, mida üksik kapitalist mõnes äritegevuse erisfääris saada võib.[70] Tegelikult tuleb üldine kasuminorm seepärast empiirilise, antud faktina uuesti esile keskmises protsendinormis, kuigi viimane ei väljenda esimest puhtalt ega usaldusväärselt.

[69] «Kaupade hind kõigub pidevalt; nad on kõik määratud eri liiki tarbimiseks; raha aga kasutatakse igaks otstarbeks. Kaubad — isegi siis, kui nad on üht liiki — erinevad oma headuse poolest; sularaha seevastu on ikka ühesuguse väärtusega või peab olema ühesuguse väärtusega. Sellest järeldub, et raha hind, mida me tähistame sõnaga «protsent», on kindlam ja ühtlasem kui ühegi teise eseme hind.» (*J. Steuart,* «Principles of Political Economy», 1789. aasta prantsuskeelne tõlge, IV, lk. 27.)

[70] «Seda kasumi jaotamise reeglit pole aga võimalik rakendada iga üksiku laenu andja ja laenu saaja kohta, vaid ainult laenu andjate ja laenu saajate kohta üldse... erakordselt suured või erakordselt väikesed kasumid on oskuse või vähese asjatundlikkuse tasuks, millega laenu andjal pole midagi tegemist; sest kui nad oskamatusest kahju ei saa, siis ei pea nad ka oskusest kasu saama. See, mis käib samal ärialal tegelevate üksikute isikute kohta, on rakendatav ka erinevate ärialade suhtes; kui mõnes tootmisharus tegelevad kaupmehed ja tööstur id saavad laenuks võetud rahaga rohkem kui tavalise, teiste sama maa kaupmeeste ja tööstur ite poolt saadava kasumi, siis kuulubki erakordne kasum neile, kuigi selle saamiseks oli vaja vaid tavalist oskust ja asjatundmist; see kasum ei kuulu laenu andjale, kes neile raha andis... sest laenu andjad ei laenuta oma raha ühelegi tööstus- ega kaubandusettevõttele tavalistest soodsamate tingimustega; seepärast ei või nad ka saada rohkem kui tavalise protsendi, ükskõik kui suur on nende raha abil saadud kasum» (*Massie,* tsit. teos, lk. 50, 51).

On küll õige, et protsendinorm ise varieerub pidevalt laenu saajate poolt antavate tagatiste liigi ja laenu tähtaja järgi; kuid iga sellise liigi jaoks on ta igal antud momendil ühtlane. See varieerumine ei riku järelikult protsendimäära kindlat ning ühtlast iseloomu.[71]

Keskmine protsendimäär on igal maal pikema ajavahemiku kohta konstantne suurus, sest üldine kasuminorm, vaatamata eri kasuminormide pidevale muutumisele — kusjuures aga ühes sfääris toimunud muutus tasakaalustub vastupidise muutusega teises sfääris —, muutub ainult pikemate ajavahemike jooksul. Üldise kasuminormi suhteline püsivus tulebki esile selles keskmise protsendimäära (average rate or common rate of interest) enam-vähem püsivas iseloomus.

Mis aga puutub pidevalt kõikuvasse protsendi turunormi, siis on ta, nagu kaupade turuhindki, igal antud momendil kindel suurus, sest rahaturul seisab kogu laenutatav kapital funktsioneeriva kapitali vastas alati kui ühtne mass, nii et suhe ühelt poolt laenutatava kapitali pakkumise ja teiselt poolt selle nõudmise vahel määrab protsendi igakordse turutaseme. See esineb seda enam, mida enam krediidiasjanduse areng ja sellega seotud kontsentratsioon annavad laenutatavale kapitalile üldühiskondlikku iseloomu ning paiskavad ta rahaturule korraga, üheaegselt. Üldine kasuminorm eksisteerib seevastu alati ainult tendentsina, liikumisena eri kasuminormide võrdsustamise poole. Kapitalistide konkurents, mis kujutabki endast seda liikumist võrdsustamise poole, seisab siin selles, et ta tõmbab kapitali järk-järgult ära neist sfääridest, kus kasum on pikemat aega alla keskmise, ja juhib kapitali niisama järk-järgult teistesse sfääridesse, kus kasum on keskmisest kõrgem; või ka selles, et lisakapitali jaotatakse järk-järgult ning mitmesugustes proportsioonides nende sfääride vahel. Nende mitmesuguste sfääride suhtes on siin tegemist kapitali juurdevoolu ja äravoolu pideva kõikumisega, mitte aga kogu kapitali massi üheaegse mõjuga, nagu me näeme seda protsendimäära kujunemisel.

---

[71] Panganorm 5%
Diskonto turunorm vekslitel tähtajaga 60 päeva ..... $3^5/_8$%
„ „ „ „ 3 kuud ..... $3^1/_2$%
„ „ „ „ 6 kuud ..... $3^5/_{16}$%
Vekslimaakleritele üheks päevaks antavad laenud ..... 1—2%
„ üheks nädalaks „ „ 3%
Börsimaakleritele antavate kahenädalaste laenude viimane diskontoprotsent ..... $4^3/_4$—5%
Protsendid hoiustelt (pangad) ..... $3^1/_2$%
„ „ (diskonto-asutused) ..... 3—$3^1/_4$%

Kui suur see varieerumine ühel ja selsamal päeval olla võib, seda näitavad ülaltoodud protsendinormid Londoni rahaturul 9. detsembril 1889; andmed on võetud 10. detsembri «Daily News» artiklist City kohta. Miinimumiks on 1%, maksimumiks 5%. (*F. E.*)

Me nägime, et protsente kandev kapital — kuigi see on kaubast absoluutselt erinev kategooria — muutub kaubaks sui generis [isesuguseks kaubaks], mistõttu protsent muutub tema hinnaks, mis iga kord fikseeritakse nõudmise ja pakkumise kaudu, nagu tavaliste kaupade turuhinnad. Protsendi turunorm, ehkki ta pidevalt kõigub, on seega igal antud momendil niisama kindel ja ühtlane kui kauba igakordne turuhind. Rahakapitalistid pakuvad seda kaupa ja funktsioneerivad kapitalistid ostavad seda, loovad selle kauba nõudmise. Kasumi võrdsustamisel üldiseks kasuminormiks sellist nähtust ei esine. Kui kaupade hinnad on mõnes sfääris tootmishinnast madalamad või kõrgemad (kusjuures jäetakse kõrvale igale äritegevuse liigile omased ja tööstustsükli mitmesuguste faasidega seotud kõikumised), siis toimub võrdsustamine tootmise laiendamise või ahendamise kaudu, s. o. suurendades või vähendades tööstuskapitali poolt turule paisatavaid kaubahulki, mis saab teoks eri tootmissfääride funktsioneeriva kapitali juurde- ja äravoolu tõttu. Selliselt saavutatav kaupade keskmiste turuhindade võrdsustamine tootmishindadeks korrigeeribki eri kasuminormide kõrvalekaldumisi üldisest või keskmisest kasuminormist. Sellel protsessil ei ole kunagi ega saa kunagi olla sellist iseloomu, et tööstus- või kaubanduskapital *kui niisugune* oleks ostja suhtes kaubaks, nagu seda on protsente kandev kapital. Kuivõrd see protsess esile tuleb, tuleb see esile ainult kaupade turuhindade kõikumistes ja nende võrdsustamises tootmishindadeks; see ei tule aga esile keskmise kasumi otsese fikseerimisena. Üldise kasuminormi määravad tegelikult: 1) kogukapitali poolt toodetav lisaväärtus, 2) selle lisaväärtuse ja kogukapitali väärtuse suhe ja 3) konkurents, kuid ainult sedavõrd, kuivõrd ta kujutab endast liikumist, mille kaudu eri tootmissfääridesse mahutatud kapitalid püüavad saada sellest lisaväärtusest, proportsionaalselt oma relatiivse suurusega, ühesuguseid dividende. Seega määravad üldise kasuminormi tegelikult hoopis teistsugused ja palju keerulisemad põhjused kui protsendi turunorm, mille määrab otseselt ning vahetult nõudmise ja pakkumise suhe; üldine kasuminorm ei ole seega ilmne ega otseselt antud fakt, nagu seda on protsendimäär. Mitmesuguste tootmissfääride eri kasuminormid on ise enam-vähem ebakindlad; kuivõrd nad aga esile tulevad, tuleb neis esile nende mitmekesisus, mitte aga nende ühtlus. Üldine kasuminorm ise esineb üksnes kasumi minimaalpiirina, mitte aga tegeliku kasuminormi empiirilise, otseselt nähtava vormina.

Märkides seda erinevust protsendinormi ja kasuminormi vahel, jätame veel kõrvale järgmised kaks asjaolu, mis protsendimäära konsolideerimisele kaasa aitavad: 1) asjaolu, et protsente kandev kapital oli ajalooliselt juba enne olemas, ja et oli olemas traditsiooniline üldine protsendimäär; 2) asjaolu, et maailmaturg —

antud maa tootmistingimustest olenemata — avaldab protsendimäära kujunemisele palju suuremat otsest mõju kui see, mida ta kasuminormile avaldab.

Keskmine kasum ei esine vahetult antud faktina, vaid vastupidiste kõikumiste tasandamise lõpptulemusena, mida on võimalik kindlaks teha alles uurimise kaudu. Protsendimääraga on lugu teisiti. Protsendimäär, mis on — vähemalt kohalikus ulatuses — üldiselt tunnustatud, kujutab endast päev-päevalt fikseeritavat fakti, sellist fakti, mis tööstus- ja kaubanduskapitalile tema operatsioonide puhul on koguni eelduseks ja kalkulatsioonideguriks. Ta muutub iga 100 naelsterlingi suuruse rahasumma üldiseks võimeks anda 2, 3, 4, 5 protsenti. Meteoroloogilised teated ei anna baromeetri ja termomeetri seisu sugugi täpsemalt, kui börsisedelid annavad protsendimäära seisu, — mitte ühe või teise kapitali jaoks, vaid üldse rahaturul leiduva, s. o. üldse laenuks antava kapitali suhtes.

Rahaturul seisavad teineteise vastas vaid laenu andja ja laenu saaja. Kaubal on üks ja seesama vorm: raha. Kõik kapitali erivormid, mida ta vastavalt oma mahutamisele tootmise või ringluse eri sfääridesse omandab, on siin kustunud. Kapital eksisteerib siin iseseisva väärtuse kujul, raha kujul, mil pole erinevusi ja mis on iseendaga võrdne. Siin pole enam erinevate sfääride konkurentsi; rahalaenajatena on nad kõik heidetud ühte patta, ja kapital seisab nende kõikide vastas ka sellises vormis, milles ta on alles ükskõikne oma konkreetse rakendusviisi vastu. Tööstuskapital esineb ainult liikumises ja eri sfääride vahelises konkurentsis kapitalina, mis on *sisuliselt kogu klassi ühine kapital,* siin aga on see tõesti kogu oma ulatuses kapitali nõudmise ja pakkumise poolest kogu klassi ühine kapital. Teiselt poolt on rahakapitalil rahaturul tõesti selline kuju, milles ta ühise elemendina, oma erilise rakendusviisi vastu ükskõikse elemendina jaguneb mitmesuguste sfääride vahel, kapitalistide klassi vahel, vastavalt iga eri sfääri tootmisvajadustele. Sellele lisandub asjaolu, et üksik kapitalist, turul leiduva kapitali ühe või teise murdosa omanik, on suurtööstuse arenemisega järjest väiksemal määral rahakapitali esindaja, kuivõrd rahakapital turule ilmub; suurtööstuse arenemisega esineb rahakapital pigemini kontsentreeritud, organiseeritud massina, mis seisab ühiskondlikku kapitali esindavate pankurite kontrolli all hoopis teisiti kui reaalne tootmine. Niisiis, kuivõrd asi puutub nõudmise vormi, seisab laenutatava kapitali vastas terve klass; mis aga puutub pakkumisse, siis esineb kapital ise en masse [kogu oma massis] laenukapitalina.

Need on mõningad põhjused, mille tõttu üldine kasuminorm tundub olevat laialivalguv udupilt kindla protsendimäära kõrval, mis oma suuruse poolest küll kõigub, kuid kõigi laenu saajate suh-

tes ühtlaselt kõikudes esineb nende jaoks alati kui fikseeritud, antud suurus. Nii nagu raha väärtuse muutumine ei keela teda olemast kõigi kaupade suhtes ühesuguse väärtusega; nii nagu kaupade turuhindade igapäevane kõikumine ei takista nende igapäevast noteerimist bülletäänides, nii noteeritakse ka protsendimäära kui «raha hinda», ja see noteerimine on niisama reeglipärane. See on nii sellepärast, et siin pakutakse kaubana rahavormis olevat kapitali ennast; sellepärast on tema hinna fikseerimine tema turuhinna fikseerimine nagu kõigil teistelgi kaupadel; seetõttu on protsendimäär alati üldine protsendimäär, kvantitatiivselt määratletud suurus: teatud hulk raha teatud hulga raha eest. Seevastu võib kasuminorm isegi samas sfääris ja samade kauba turuhindade puhul varieeruda vastavalt erinevaile tingimustele, milles üksikud kapitalid sama kaupa toodavad; sest üksiku kapitali kasuminormi ei määra kauba turuhind, vaid turuhinna ja tootmiskulude vahe. Ja need mitmesugused kasuminormid võivad — algul samas sfääris ja siis mitmesuguste sfääride vahel — üksnes pidevate kõikumiste kaudu võrdsustuda.

(Märkus edaspidise uurimise jaoks.) Krediidi eriline vorm: On teada, et kui raha funktsioneerib maksevahendina, mitte aga ostuvahendina, siis võõrandatakse kaup, kuid selle väärtus realiseeritakse alles hiljem. Kui maksmine toimub alles pärast seda, kui kaup on uuesti müüdud, siis ei ole see müük ostu tulemus, vaid vastupidi: ost realiseeritakse müügi kaudu ehk müük muutub ostu vahendiks. — Teiseks: võlakohustused, vekslid jne. muutuvad kreeditoride jaoks maksevahendiks. — Kolmandaks: võlakohustuste kompenseerimine asendab raha.

KAHEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK

PROTSENT JA ETTEVÕTJATULU

Nagu me nägime kahes eelmises peatükis, esineb protsent esialgselt ei millegi muuna kui kasumi, s. o. lisaväärtuse osana, mida funktsioneeriv kapitalist, tööstur või kaupmees, kuivõrd ta ei rakenda oma, vaid laenatud kapitali, peab maksma selle kapitali omanikule ning laenutajale; selleks protsent esialgselt on ja selleks ta tegelikult jääb. Kui kapitalist rakendab üksnes oma kapitali, siis sellist kasumi jaotust ei toimu; kasum kuulub kapitalistile tervenisti. Tõepoolest, kuivõrd kapitali omanikud ise rakendavad seda taastootmisprotsessis, ei võta nad osa protsendinormi määravast konkurentsist; juba sellestki nähtub, et protsendi kategooria, mis pole võimalik ilma protsendimäära kindlaksmääramiseta, on iseenesest tööstuskapitali liikumisele võõras.

«Protsendinormi võib defineerida kui proportsionaalset summat, millega laenu andja rahuldub ja mida laenu saaja on nõus maksma teatud rahakapitali summa kasutamise eest ühe aasta või mõne pikema või lühema ajavahemiku vältel . . . kui kapitali omanik rakendab seda aktiivselt taastootmises, siis ei kuulu ta nende kapitalistide hulka, kellede suhe laenu saajate arvuga määrab kindlaks protsendinormi» (*Th. Tooke,* «A History of Prices», London 1838, II kd., lk. 355). Tõepoolest: ainult kapitalistide jagunemine rahakapitalistideks ja tööstuskapitalistideks muudabki ühe osa kasumist protsendiks ja loob üldse protsendi kategooria; ainult konkurents nende mõlema kapitalistide liigi vahel loobki protsendimäära.

Niikaua kui kapital funktsioneerib taastootmisprotsessis — isegi eeldades, et ta kuulub tööstuskapitalistile endale, kes seega ei pea seda laenu andjale tagasi maksma —, niikaua ei ole kapitalisti kui eraisiku käsutuses see kapital ise, vaid üksnes kasum, mida ta võib kulutada tuluna. Niikaua kui tema kapital funktsioneerib kapitalina, kuulub see taastootmisprotsessi, on sinna kinnistatud. Tööstuskapitalist on küll selle kapitali omanik, kuid niikaua kui ta kasutab seda omandit kapitalina töö ekspluateerimiseks, pole tal võimalik käsutada seda mõnel teisel viisil. Sama lugu on ka raha-

kapitalistiga. Niikaua kui tema kapital on laenuks antud ja funktsioneerib järelikult rahakapitalina, toob see temale protsenti, osa kasumist, kuid põhisummat ei saa kapitalist käsutada. See nähtub iga kord, kui kapitalist laenab näiteks oma kapitali üheks või mitmeks aastaks välja ja saab teatud tähtaegadel protsente, saamata tagasi kapitali. Kuid ka kapitali tagasimaksmine ei muuda asja. Kui kapitalist saab kapitali tagasi, siis peab ta seda järjest uuesti välja laenama, — niikaua kui see peab tal funktsioneerima kapitalina, antud juhul rahakapitalina. Niikaua kui kapital on tema käes, ei anna see protsente ega funktsioneeri kapitalina; niikaua aga kui see annab protsente ja funktsioneerib kapitalina, ei ole see tema käes. Sellest tuleneb võimalus laenutada kapitali igaveseks ajaks. Seepärast on järgmised Tooke'i märkused Bosanquet' vastu täiesti valed. Ta tsiteerib Bosanquet'd («Metallic, Paper and Credit Currency». London 1842, lk. 73): «Kui protsendimäär langeks 1 protsendile, siis oleks laenatud kapital oma kapitaliga peaaegu samaväärne (on a par).» Tooke kommenteerib seda järgmiselt: «Väide, nagu võiks selle või isegi madalama protsendimääraga laenatud kapital olla peaaegu samaväärne oma kapitaliga, on sedavõrd võõrastav, et see vaevalt vääriks tõsisemat tähelepanu, kui see ei tuleks nii targalt ja teema üksikutest punktidest nii teadlikult autorilt. Kas ta tõesti jättis kahe silma vahele või pidas tähtsusetuks asjaolu, et tema eeldus sisaldab tagasimaksmise tingimuse?» (*Th. Tooke,* «An Inquiry into the Currency Principle», 2. trükk, London 1844, lk. 80). Kui protsent = 0, siis tööstuskapitalist, kes kapitali laenuks on saanud, oleks võrdses olukorras kapitalistiga, kes kasutab oma kapitali. Kumbki paneks tasku ühesugust keskmist kasumit, kapital aga — olgu laenatud või oma kapital — funktsioneerib kapitalina ainult sedavõrd, kuivõrd ta toodab kasumit. Tagasimaksmise tingimus ei muudaks selles midagi. Mida rohkem protsendimäär läheneb nullile, alanedes näiteks 1 protsendile, seda lähedasem on laenuks saadud kapitali olukord oma kapitali olukorrale. Niikaua kui rahakapital peab eksisteerima rahakapitalina, tuleb seda järjest uuesti välja laenata, ja nimelt kehtiva protsendimääraga, näiteks 1 protsendiga, ja ikka jälle samale tööstus- või kaubanduskapitalistide klassile. Niikaua kui nad funktsioneerivad kapitalistidena, seisab erinevus laenatud kapitaliga funktsioneeriva kapitalisti ja oma kapitaliga funktsioneeriva kapitalisti vahel ainult selles, et üks peab maksma protsente, teine aga ei pea; üks paneb tasku kogu kasumi *p,* teine aga kasumi miinus protsent, *p—z;* mida rohkem *z* läheneb nullile, seda lähedasemad on suurused *p—z* ja *p* ning seda sarnasem on järelikult mõlema kapitalisti olukord. Üks peab kapitali tagasi maksma ja uuesti laenama; teine aga, niikaua kui ta tahab panna oma kapitali funktsioneerima, peab seda samuti järjest uuesti tootmisprotsessi jaoks

avansseerima ega või seda käsutada sellest protsessist sõltumatult. On, muide, veel üks endastmõistetav erinevus, mis seisab selles, et üks neist kapitalistidest on oma kapitali omanik, teine aga ei ole.

Nüüd kerkib üles järgmine küsimus. Millest tuleb, et see kasumi puhtkvantitatiivne jaotus puhaskasumiks ja protsendiks muutub kvalitatiivseks jaotuseks? Teiste sõnadega, millest tuleb, et ka see kapitalist, kes rakendab ainult oma, mitte aga laenatud kapitali, arvab ühe osa oma brutokasumist protsendi erilisse kategooriasse ning arvutab seda eraldi kui protsenti? Ja edasi, millest tuleb, et iga kapital, kas laenatud või mitte, erineb protsente kandva kapitalina iseendast kui puhaskasumit andvast kapitalist?

On arusaadav, et seda laadi kasumi iga juhuslik kvantitatiivne jaotus ei muutu veel kvalitatiivseks jaotuseks. Näiteks mõned tööstuskapitalistid ühinesid ettevõtte pidamiseks ja jaotavad siis kasumi omavahel, nagu see on juriidiliselt fikseeritud kokkuleppes ette nähtud. Teised peavad oma ettevõtet igaüks omaette, ilma kaasosanikuta. Need viimased ei arvuta oma kasumit kahes kategoorias — üht osa individuaalse kasumina ja teist osa seltsi kasumina, mis läheb mitteeksisteerivaile kaasosanikele. Seega ei muutu siin kvantitatiivne jaotus kvalitatiivseks. Jaotus leiab aset, kui omanik koosneb juhuslikult mitmest juriidilisest isikust; kui see nii ei ole, siis jaotus aset ei leia.

Küsimusele vastamiseks peame veidi pikemalt peatuma protsendi kujunemise tegelikul lähtepunktil, s. o. lähtuma eeldusest, et rahakapitalist ja tootlik kapitalist seisavad tõepoolest teineteise vastas mitte üksnes kui juriidiliselt erinevad isikud, vaid kui isikud, kes etendavad taastootmisprotsessis hoopis erinevat osa või kelle käes sama kapital teeb tõepoolest läbi kahesuguse ning täiesti erineva liikumise. Üks ainult annab kapitali laenuks, teine kasutab seda tootlikult.

Tootlikul kapitalistil, kes töötab laenatud kapitaliga, jaguneb brutokasum kaheks osaks: protsendiks, mida ta peab maksma laenu andjale, ja sellest ülejäävaks summaks, mis moodustab tema enda osa kasumist. Kui üldine kasuminorm on antud, siis määrab selle viimase osa protsendimäär; kui protsendimäär on antud, siis määrab selle osa üldine kasuminorm. Ja edasi: ükskõik kuidas brutokasum, kogukasumi väärtuse tõeline suurus, kaldukski igal üksikul juhul keskmisest kasumist kõrvale, määrab funktsioneerivale kapitalistile kuuluva osa ikka protsent, sest selle fikseerib üldine protsendimäär (jättes kõrvale juriidilised erikokkulepped) ja seda eeldatakse antud suurusena veel enne tootmisprotsessi algust, s. o. enne tootmisprotsessi tulemuse, brutokasumi saamist. Me nägime, et kapitali tõeline spetsiifiline produkt — lisaväärtus — on lähemas määratluses kasum. Kuid laenatud kapitaliga töötava kapitalisti seisukohalt pole selleks produktiks kasum, vaid kasum miinus

protsent, s. o. see kasumi osa, mis jääb temale pärast protsendi maksmist. Seega esineb see kasumi osa temale paratamatult kapitali produktina sedavõrd, kuivõrd see kapital funktsioneerib; tema suhtes ongi see tegelikult nii, sest ta esindab kapitali ainult kui funktsioneerivat kapitali. Ta on kapitali personifikatsioon sedavõrd, kuivõrd kapital funktsioneerib; kapital aga funktsioneerib siis, kui ta on selliselt mahutatud tööstusse või kaubandusse, et ta kasumit annab, ja kui teda rakendav kapitalist teeb temaga antud tegevusharus vajalikke operatsioone. Vastupidiselt protsendile, mida ta laenu andjale brutokasumist maksma peab, omandab seega temale langev ülejäänud kasumiosa paratamatult tööstusliku resp. [ja vastavalt] kaubandusliku kasumi vormi ehk, kasutades väljendit, mis hõlmab nii üht kui teist, omandab ettevõtjatulu vormi. Kui brutokasum on võrdne keskmise kasumiga, siis määrab selle ettevõtjatulu suuruse ainuüksi protsendimäär. Kui brutokasum kaldub keskmisest kasumist kõrvale, siis määravad brutokasumi ja keskmise kasumi vahe (pärast protsendi mõlemapoolset mahaarvamist) kõik konjunktuurid, mis põhjustavad ajutist kõrvalekaldumist — kas eri tootmissfääri kasuminormi kõrvalekaldumist üldisest kasuminormist või siis üksiku kapitalisti poolt teatud sfääris saadava kasumi kõrvalekaldumist selle eri sfääri keskmisest kasumist. Me nägime aga, et kasuminorm ei olene tootmisprotsessis endas mitte üksnes lisaväärtusest, vaid paljudest teistestki asjaoludest: tootmisvahendite ostuhindadest, keskmist tootlikkust ületavaist tootmismeetoditest, püsivkapitali kokkuhoiust jne. Ja kui kõrvale jätta tootmishind, siis eri konjunktuurid, iga üksiku äritehingu puhul aga kapitalisti suurem või väiksem kavalus ja ettevõtlikkus on selleks asjaoluks, mis määrab ära, kas ja kui palju ostab või müüb kapitalist tootmishinnast kallimalt või odavamalt, omastades seega ringlemisprotsessis suurema või väiksema osa kogu lisaväärtusest. Igal juhul muutub aga brutokasumi kvantitatiivne jaotus siin kvalitatiivseks, seda enam, et kvantitatiivne jaotus ise oleneb sellest, *mis* jaotamisele kuulub, *kuidas* aktiivne kapitalist antud kapitaliga majandab ja millise brutokasumi see kapital toob talle kui funktsioneeriv kapital, s. o. tema kui aktiivse kapitalisti funktsioonide tulemusena. Siin eeldatakse, et funktsioneeriv kapitalist ei ole kapitali omanik. Kapitaliomandust esindab tema suhtes laenu andja, rahakapitalist. Protsent, mida funktsioneeriv kapitalist viimasele maksab, on järelikult brutokasumi osa, mis kuulub kapitaliomandusele kui niisugusele. Vastupidiselt sellele esineb aktiivsele kapitalistile langev kasumiosa nüüd ettevõtjatuluna, mis tuleneb ainuüksi neist operatsioonidest või funktsioonidest, mida ta taastootmisprotsessis kapitali abil täidab, niisiis spetsiaalselt neist funktsioonidest, mida ta ettevõtjana tööstuses või kaubanduses täidab. Järelikult on protsent tema suhtes lihtsalt kapitaliomanduse vili,

kapitali kui niisuguse, taastootmisprotsessist abstraheeritud kapitali vili, kuivõrd see kapital ei «tööta», ei funktsioneeri; seevastu esineb ettevõtjatulu tema seisukohalt ainuüksi nende funktsioonide viljana, mida ta kapitaliga täidab, kapitali liikumise viljana, tema protsessisviibimise viljana, kusjuures see protsess on nüüd aktiivse kapitalisti seisukohalt tema enda tegevus, vastandatult rahakapitalisti tegevusetusele, tema eemalolekule tootmisprotsessist. See kvalitatiivne vahetegemine brutokasumi kahe osa vahel, mis seisab selles, et protsent on kapitali kui niisuguse vili, kapitaliomanduse vili, tootmisprotsessist olenemata, kuna ettevõtjatulu on protsessis viibiva, tootmisprotsessis funktsioneeriva kapitali vili, järelikult selle aktiivse osa vili, mida kapitali rakendav isik taastootmisprotsessis etendab, — see kvalitatiivne vahetegemine ei ole sugugi ainult subjektiivne kujutlus, mis tekib ühelt poolt rahakapitalistil ja teiselt poolt tööstuskapitalistil. See vahetegemine rajaneb objektiivsel faktil, sest protsent voolab rahakapitalisti, laenu andja kätte, kes on lihtsalt kapitali omanik, s. o. lihtsalt kapitaliomanduse esindaja enne tootmisprotsessi ja väljaspool tootmisprotsessi; ettevõtjatulu seevastu voolab ainult funktsioneeriva kapitalisti kätte, kes ei ole kapitali omanik.

Brutokasumi puhtkvantitatiivne jaotus kahe erineva isiku vahel, kelle õiguslikud alused sama kapitali ning järelikult selle poolt toodetud kasumi suhtes on erinevad, muutub seega kvalitatiivseks jaotuseks nii tööstuskapitalisti seisukohalt, kuivõrd ta töötab laenatud kapitaliga, kui ka rahakapitalisti seisukohalt, kuivõrd ta oma kapitali ise ei rakenda. Üks osa kasumist esineb nüüd viljana, mis protsendi näol kuulub iseenesest kapitalile, viimase *ühes* määrangus; teine osa esineb kapitali spetsiifilise viljana kapitali vastupidises määrangus, järelikult ettevõtjatuluna; üks esineb ainult kapitaliomanduse produktina, teine ainult kapitaliga funktsioneerimise produktina, protsessis viibiva kapitali produktina ehk nende funktsioonide produktina, mida aktiivne kapitalist täidab. Ja see brutokasumi mõlema osa kristalliseerumine ning vastastikune iseseisvumine, nagu pärineksid nad kahest oluliselt erinevast allikast, peab nüüd fikseeruma kogu kapitalistide klassi ja kogu kapitali suhtes. Sealjuures pole tähtis, kas aktiivse kapitalisti poolt rakendatav kapital on laenuks saadud või ei ole ja kas rahakapitalist ise rakendab temale endale kuuluvat kapitali või mitte. Igalt kapitalilt saadav kasum, seega ka kapitalide vastastikusel võrdsustamisel rajanev keskmine kasum jaotub või annab end jaotada kaheks kvalitatiivselt erinevaks, teineteise suhtes iseseisvaks ja teineteisest sõltumatuks osaks, protsendiks ja ettevõtjatuluks, millest kumbki allub erilistele seadustele. Kapitalist, kes töötab oma kapitaliga, jaotab oma brutokasumi — just nagu laenuks saadud kapitaliga töötav kapitalist — protsendiks, mis kuulub temale kui

omanikule, kui laenu andjale, kes laenutab oma kapitali iseendale, ja ettevõtjatuluks, mis kuulub temale kui aktiivsele, funktsioneerivale kapitalistile. Sellele jaotusele kui kvalitatiivsele on seega ükskõik, kas kapitalist tõepoolest peab jagama kasumi teise kapitalistiga või mitte. Kapitali kasutaja — ka siis, kui ta töötab oma kapitaliga — jaguneb kaheks isikuks: lihtsaks kapitali omanikuks ja kapitali rakendajaks; tema kapital ise jaguneb kasumikategooriate suhtes, mida ta annab, ühelt poolt kapitaliks-*omandiks,* kapitaliks *väljaspool* tootmisprotsessi, s. o. kapitaliks, mis iseenesest protsente annab, ja teiselt poolt kapitaliks *tootmisprotsessis,* mis protsessis viibiva kapitalina annab ettevõtjatulu.

Protsent fikseerub järelikult selliselt, et ta ei esine nüüd kui tootmise suhtes ükskõikne brutokasumi jaotus, mis leiab aset vaid juhtumisi, nimelt siis, kui tööstur töötab võõra kapitaliga. Ka siis, kui ta töötab omaenda kapitaliga, jaguneb tema kasum protsendiks ja ettevõtjatuluks. Puhtkvantitatiivne jaotus muutub seega kvalitatiivseks; ta esineb olenemata sellest juhuslikust asjaolust, kas tööstur on oma kapitali omanik või mitte. Need pole mitte ainult erinevate isikute vahel jaotatavad kasumiosad, vaid kasumi kaks eri kategooriat, millede suhe kapitaliga on erinev, mis seega kumbki kuuluvad erinevate kapitali määratluste juurde.

Nüüd saavad väga lihtsalt selgeks need põhjused, miks see brutokasumi jagunemine protsendiks ja ettevõtjatuluks, kui ta ükskord on muutunud kvalitatiivseks, säilitab selle kvalitatiivse jaotuse iseloomu kogu kapitali ja kogu kapitalistide klassi suhtes.

Esiteks tuleneb see juba sellest lihtsast empiirilisest asjaolust, et enamik tööstuskapitaliste töötab, kuigi erinevais arvulistes proportsioonides, nii oma kapitaliga kui ka laenatud kapitaliga ja et oma kapitali ning laenatud kapitali vahekord on eri ajavahemikel erinev.

Teiseks: brutokasumi ühe osa muutumine protsendi vormiks muudab tema teise osa ettevõtjatuluks. Viimane on tegelikult vaid vastupidine vorm, mille omandab brutokasumi ülejääk protsendiga võrreldes, kui protsent eksisteerib omaette kategooriana. Kogu see uurimine, kuidas brutokasum protsendiks ja ettevõtjatuluks diferentseerub, seisab lihtsalt selles, et uurida, kuidas üks osa brutokasumist üldse protsendina kristalliseerub ja iseseisvaks saab. Protsente kandev kapital eksisteerib aga ajalooliselt kui valmis, iidne vorm; sellepärast eksisteerib ka protsent kui kapitali poolt toodetud lisaväärtuse valmis alavorm kaua enne kapitalistliku tootmisviisi ja sellele vastavate kapitali ning kasumi kujutluste tekkimist. Seetõttu on rahakapital, protsente kandev kapital, rahva kujutluses ikka veel kapitaliks üldse, kapitaliks par excellence. Sellest tuleneb teiselt poolt Massie ajani valitsenud kujutlus, et protsendi näol makstakse raha kui niisuguse eest. Kujutlust, et see

kapitali vorm on iseseisev, kinnitab asjaolu, et laenuks antud kapital kannab protsenti olenemata sellest, kas teda kasutatakse tegelikult kapitalina või mitte, kannab protsenti isegi siis, kui ta laenati ainult tarbimiseks. Alles XVIII sajandi keskpaiku avastati (Massie ja hiljem Hume'i poolt) tõsiasi, et protsent on lihtsalt brutokasumi osa; see hiline avastus ja asjaolu, et seda üldse oli vaja avastada, on parimaks tõenduseks selle iseseisvuse kohta, mis — kapitalistliku tootmisviisi esimestel perioodidel — protsendil on kasumi suhtes, protsente kandval kapitalil aga tööstuskapitali suhtes.

Kolmandaks: ükskõik, kas tööstuskapitalist töötab oma või laenatud kapitaliga, ikkagi ei muuda see asjaolu, et tema vastas seisab rahakapitalistide kui erilist liiki kapitalistide klass, rahakapital kui kapitali iseseisev liik ja protsent kui sellele spetsiifilisele kapitalile vastav lisaväärtuse iseseisev vorm.

Kvalitatiivselt on protsent lisaväärtus, mida lihtsalt kapitaliomandus annab ja mida kapital toob iseenesest, kuigi tema omanik jääb taastootmisprotsessist väljapoole; seda lisaväärtust annab kapital seega oma protsessist eraldatult.

Kvantitatiivselt esineb protsenti moodustav kasumi osa selliselt, nagu ei oleks ta seotud tööstus- ja kaubanduskapitali kui niisugusega, vaid rahakapitaliga, kusjuures lisaväärtuse selle osa norm, protsendinorm või protsendimäär, kinnitab seda suhet. Sest esiteks määratakse protsendimäär — vaatamata tema sõltuvusele üldisest kasuminormist — iseseisvalt ja teiseks on ta, nagu kaupadegi turuhind, vastupidiselt tabamata kasuminormile, kõigist muutustest hoolimata kindel, ühtlane, silmanähtav ja alati antud suhe. Kui kogu kapital oleks tööstuskapitalistide käes, siis poleks mingit protsenti ega protsendimäära. Iseseisev vorm, mille brutokasumi kvantitatiivne jaotus omandab, loob kvalitatiivse jaotuse. Kui võrrelda tööstuskapitalisti rahakapitalistiga, siis eraldab teda rahakapitalistist vaid ettevõtjatulu kui ülejääk, mille võrra brutokasum ületab keskmist protsenti, kusjuures viimane esineb protsendimäära tõttu empiiriliselt antud suurusena. Kui aga teiselt poolt võrrelda teda niisuguse tööstuskapitalistiga, kes majandab oma kapitaliga, mitte aga laenatud kapitaliga, siis erineb viimane temast ainult kui rahakapitalist, sest ta paneb protsendi oma tasku, selle asemel et seda teisele isikule maksta. Mõlemal korral näib protsendist erinev brutokasumi osa temale kui ettevõtjatulu, protsent ise aga kui lisaväärtus, mida kapital annab iseenesest ja mida ta annaks järelikult ka ilma tootliku rakendamiseta.

Üksiku kapitalisti suhtes on see praktiliselt õige. Ta võib oma äranägemise järgi kas anda oma kapitali protsente kandva kapitalina laenuks või siis ise suurendada tema kui tootliku kapitali väärtust; sealjuures pole oluline, kas antud kapital eksisteerib raha-

kapitalina juba oma lähtepunktis või tuleb ta alles rahakapitaliks muuta. Kuid võtta seda üldiselt, s. o. kogu ühiskondliku kapitali suhtes, nagu seda teevad mõned vulgaarmajandusteadlased, kes isegi esitavad seda kasumi alusena, on muidugi absurdne. Kogu kapitali muutmine rahakapitaliks ilma inimesteta, kes ostavad ja kasutavad väärtuse suurendamiseks tootmisvahendeid, millena kogu kapital — välja arvatud suhteliselt väike rahana eksisteeriv kapitaliosa — esineb, on loomulikult mõttetus. Veel suurem mõttetus on oletada, nagu võiks kapital anda kapitalistliku tootmisviisi baasil protsenti, funktsioneerimata tootliku kapitalina, s. o. loomata lisaväärtust, millest protsent on ainult üks osa; nagu võiks kapitalistlik tootmisviis kulgeda ilma kapitalistliku tootmiseta. Kui ülearu suur osa kapitalistidest tahaks muuta oma kapitali rahakapitaliks, siis oleks selle tagajärjeks rahakapitali väärtuse tohutu vähenemine ja protsendimäära tohutu langus; oma protsentidest elamine muutuks paljudel otsekohe võimatuks ja nad oleksid järelikult sunnitud taas muutuma tööstuskapitalistideks. Kuid, nagu öeldud, üksiku kapitalisti suhtes on see tõesti nii. Sellepärast, isegi siis, kui ta majandab omaenda kapitaliga, näeb ta paratamatult selles oma keskmise kasumi osa, mis võrdub keskmise protsendiga, oma kapitali kui niisuguse vilja, kusjuures see vili tekib tootmisprotsessist olenemata; vastupidiselt sellele osale, mis protsendi näol on iseseisvunud, näeb ta aga ülejäägis, mille võrra brutokasum ületab protsenti, lihtsalt ettevõtjatulu.

Neljandaks: {Lünk käsikirjas}.

Niisiis nägime, et see kasumiosa, mida funktsioneeriv kapitalist laenatud kapitali lihtsale omanikule maksma peab, muutub ühe niisuguse kasumiosa iseseisvaks vormiks, mida protsendi nimetuse all toob iga kapital kui niisugune, olgu ta laenatud või mitte. Selle osa suurus oleneb keskmise protsendimäära kõrgusest. Tema päritolu nähtub nüüd ainult sellest, et funktsioneeriv kapitalist, kuivõrd ta on oma kapitali omanik, ei konkureeri — vähemalt mitte aktiivselt — protsendimäära kindlaksmääramisel. Kasumi puhtkvantitatiivne jaotus kahe isiku vahel, kel on tema suhtes erinevad õiguslikud alused, muutus kvalitatiivseks jaotuseks, mis näib tulenevat kapitali ja kasumi endi loomusest. Sest, nagu nägime, niipea kui üks osa kasumist üldse omandab protsendi vormi, muutub keskmise kasumi ja protsendi vahe, s. o. ülejääk, mille võrra kasum on protsendist suurem, protsendile vastupidiseks vormiks, ettevõtjatulu vormiks. Need kaks vormi, protsent ja ettevõtjatulu, eksisteerivad üksnes oma vastandlikkuses. Neil on järelikult teatud vahekord teineteisega, mitte aga lisaväärtusega, mille suhtes nad on ainult erinevate kategooriate, rubriikide või nimetuste järgi fikseeritud osad. Et üks osa kasumist muutub protsendiks, siis esineb teine osa ettevõtjatuluna.

Kasumi all mõistame siin alati keskmist kasumit, sest nii individuaalse kasumi kui ka eri tootmissfäärides saadava kasumi kõrvalekaldumised — s. o. konkurentsivõitlusega ja teiste asjaoludega seotud vahelduvad muutused keskmise kasumi või lisaväärtuse jaotuses — pole meile siin hoopiski olulised. See käib üldse kogu käesoleva uurimuse kohta.

Protsent on seega, nagu Ramsay teda nimetab, puhaskasum, mida kapitaliomandus kui niisugune annab kas lihtsale laenu andjale, kes jääb väljapoole taastootmisprotsessi, või omanikule, kes oma kapitali ise tootlikult rakendab. Kuid ka viimasele toob kapitaliomandus seda puhaskasumit mitte kui funktsioneerivale kapitalistile, vaid kui rahakapitalistile, kes laenab oma kapitali kui protsente kandvat kapitali iseendale kui funktsioneerivale kapitalistile. Nagu raha ja üldse väärtuse muundumine kapitaliks on kapitalistliku tootmisprotsessi alatine tulemus, nii on ka raha kui kapitali olemasolu kapitalistliku tootmisprotsessi alatine eeltingimus. Selle tõttu, et rahal on võime tootmisvahenditeks muunduda, käsutab ta pidevalt tasuta tööd ning muudab seepärast kaupade tootmise ja ringlemise protsessi lisaväärtuse tootmiseks oma valdajale. Järelikult väljendab protsent vaid seda, et väärtus üldse — asjastatud töö tema üldühiskondlikus vormis —, väärtus, mis tegelikus tootmisprotsessis omandab tootmisvahendite kuju, seisab elava tööjõu vastas kui iseseisev võim ja et ta on tasuta töö omastamise abinõu; ja niisuguseks võimuks on ta selle tõttu, et ta seisab töölise vastas kui võõras omand. Teiselt poolt aga kustub see vastandlikkus palgatööga protsendi vormis, sest protsente kandva kapitali kui niisuguse vastandiks ei ole palgatöö, vaid funktsioneeriv kapital; laenu andev kapitalist kui niisugune on otseselt vastandatud taastootmisprotsessis tegelikult funktsioneerivale kapitalistile, mitte aga palgatöölisele, kellelt tootmisvahendid on just kapitalistliku tootmise alusel eksproprieeritud. Protsente kandev kapital on kapital *kui omandus,* vastandatult kapitalile *kui funktsioonile.* Kui aga kapital ei funktsioneeri, siis ei ekspluateeri ta töölisi ega ole tal tööga mingit antagonismi.

Teiselt poolt ei ole ettevõtjatulu vastandiks palgatöö, vaid üksnes protsent.

Esiteks: eeldades, et keskmine kasum on antud suurus, ei määra ettevõtjatulu normi palk, vaid protsendimäär. Ettevõtjatulu norm on protsendimääraga pöördvõrdeliselt kas kõrgem või madalam.[72]

Teiseks: funktsioneeriv kapitalist ei tuleta oma õigust ettevõtjatulule ja järelikult ka ettevõtjatulu ennast mitte oma kapitaliomandusest, vaid kapitali funktsioonist, vastupidiselt sellele

[72] «Ettevõtte kasum sõltub kapitali puhaskasumist, mitte aga ümberpöördult» (*Ramsay,* «Essay on the Distribution of Wealth», lk. 214. Puhaskasum on Ramsayl alati = protsendiga).

kindlale vormile, milles kapital eksisteerib ainult kui tegevuseta omand. See vastandlikkus on otseselt olemas siis, kui funktsioneeriv kapitalist opereerib laenatud kapitaliga, nii et protsent ja ettevõtjatulu langevad kahele erinevale isikule. Ettevõtjatulu tekib kapitali funktsioonist taastootmisprotsessis, s. o. operatsioonide ning tegevuse tagajärjel, mille kaudu funktsioneeriv kapitalist neid tööstus- ja kaubanduskapitali funktsioone vahendab. Kuid funktsioneeriva kapitali esindajaks olemine pole sinekuur, nagu protsente kandva kapitali esindamine. Kapitalistliku tootmise baasil juhatab kapitalist nii tootmisprotsessi kui ka ringlemisprotsessi. Tootliku töö ekspluateerimine nõuab jõupingutusi, olenemata sellest, kes sellega tegeleb: kas kapitalist ise või tema nimel teised isikud. Ettevõtjatulu, vastupidiselt protsendile, näib temale seega kapitaliomandusest sõltumatuna, pigemini tema kui mitteomaniku, kui *töölise* funktsioonide tulemusena.

Seetõttu tekib tema peas paratamatult kujutlus, et tema ettevõtjatulu pole kaugeltki mingisugune palgatöö vastand ega kujuta endast lihtsalt tasuta võõrast tööd, vaid vastupidi, on ise *palk*, järelevalvetasu, wages of superintendence of labour, — kõrgem tasu kui tavalise palgatöölise oma, 1) sellepärast, et see on komplitseeritum töö, ja 2) sellepärast, et kapitalist maksab endale palga ise. Asjaolu, et tema kui kapitalisti funktsioon seisab lisaväärtuse, s. o. tasuta töö tootmises, ja nimelt kõige ökonoomsematel tingimustel, unustatakse täiesti selle vastandlikkuse tõttu, et protsent langeb kapitalistile ka siis, kui ta ei täida kapitalistina mingeid funktsioone, vaid on lihtsalt kapitali omanik, ja et, vastupidi, ettevõtjatulu langeb funktsioneerivale kapitalistile ka siis, kui ta polegi selle kapitali omanik, millega ta funktsioneerib. Et kasum, s. o. lisaväärtus, jaguneb kaheks vastandliku vormiga osaks, siis unustatakse seetõttu, et need mõlemad osad on lihtsalt lisaväärtuse osad ja et see jaotus ei või midagi muuta ei lisaväärtuse loomuses, tema tekkimises ega tema eksisteerimise tingimustes.

Taastootmisprotsessis on funktsioneeriv kapitalist palgatööliste suhtes kapitali kui võõra omandi esindaja; rahakapitalist aga, keda funktsioneeriv kapitalist esindab, võtab töö ekspluateerimisest osa. Asjaolu, et aktiivsel kapitalistil on ainult tootmisvahendite esindajana tööliste suhtes võimalik täita oma funktsiooni, sundida töölisi enda kasuks töötama või panna tootmisvahendid kapitalina funktsioneerima, — see asjaolu unustatakse vastandlikkuse tõttu, mis on olemas taastootmisprotsessis oleva kapitali funktsiooni ja väljaspool taastootmisprotsessi oleva lihtsa kapitaliomanduse vahel.

Tõepoolest: vorm, mida kasumi, s. o. lisaväärtuse mõlemad osad protsendina ja ettevõtjatuluna omandavad, ei väljenda suhet tööga, sest see suhe eksisteerib üksnes töö ja kasumi vahel ehk, täpsemini,

töö ja lisaväärtuse kui summa, kui terviku, kui nende mõlema osa ühtsuse vahel. Suhe, milles kasum jaotatakse, ja mitmesugused õiguslikud alused, mille põhjal see jaotus toimub, eeldavad, et kasum on juba valmis, et ta on juba olemas. Sellepärast, kui kapitalist on tema poolt funktsioneerima pandud kapitali omanik, siis paneb ta oma tasku kogu kasumi või lisaväärtuse; töölisele on täiesti ükskõik, kas kapitalist võtab endale kogu kasumi või peab ta maksma ühe osa sellest kolmandale isikule kui juriidilisele omanikule. Kahe kapitalistide liigi vahel toimuva kasumijaotuse põhialused muutuvad seega märkamatult jaotamisele tuleva kasumi, lisaväärtuse eksisteerimise põhialusteks, lisaväärtust aga ammutab kapital kui niisugune taastootmisprotsessist, ükskõik milline hilisem jaotus olekski. Et protsent vastandub ettevõtjatulule ja ettevõtjatulu protsendile, et nad mõlemad vastanduvad teineteisele, mitte aga tööle, siis järeldub sellest, et ettevõtjatulu pluss protsent, s. o. kasum, lõppude lõpuks lisaväärtus, rajaneb — millel? Sellel, et tema kahel osal on vastandlik vorm! Kuid kasum toodetakse enne, kui see jaotus toimub, ja enne, kui temast saab juttugi olla.

Protsente kandev kapital jääb kapitaliks ainult niikaua, kui laenuks antud raha muutub tõesti kapitaliks ja toodab ülejäägi, millest üks osa on protsent. Kuid see ei eita seda, et protsendi kandmise omadus on, tootmisprotsessist olenemata, selle kapitaliga kokku kasvanud. Ilmutab ju ka tööjõud oma väärtustloovat jõudu ainult siis, kui teda rakendatakse ja realiseeritakse tööprotsessis; see aga ei eita, et ta iseenesest, potentsiaalselt, kui kindel võime, väärtustloovaks tegevuseks on ja et ta sellisena mitte protsessist ei teki, vaid vastupidi, kujutab endast protsessi eeldust. Teda ostetakse kui väärtuse loomise võimet. Teda võib aga osta ka selleks, et teda mittetootlikult tööle rakendada, näiteks puhtisiklikuks otstarbeks, teenindamiseks jne. Nii on lugu ka kapitaliga. See on laenu saaja asi, kas ta kasutab kapitali kui kapitali, s. o. rakendab faktiliselt tegevusse selle seesmist lisaväärtuse tootmise omadust. Mõlemal juhul maksab ta lisaväärtuse eest, mis iseenesest, potentsiaalselt, peitub kapitalis kui kaubas.

Peatume nüüd lähemalt ettevõtjatulul.

Et kapitali spetsiifilise ühiskondliku definiitsuse moment kapitalistliku tootmisviisi tingimustes — kapitaliomandus, millel on võime käsutada teiste tööd — kindlaks määratakse ja et protsent esineb seepärast kui üks osa lisaväärtusest, mida kapital selles seoses loob, siis näib lisaväärtuse teine osa — ettevõtjatulu — paratamatult sellisena, nagu ei tekiks ta kapitalist kui kapitalist, vaid tootmisprotsessist, olenemata selle spetsiifilisest ühiskondlikust

definiitsusest, mis kapitaliprotsendi väljenduses on oma erilise olemasoluviisi juba omandanud. Kuid kapitalist lahusolev tootmisprotsess on tööprotsess üldse. Sellepärast näib, et tööstuskapitalist, erinevalt kapitali omanikust, ei esine funktsioneeriva kapitalina, vaid isikuna, kes funktsioneerib isegi kapitalist olenemata, üldse tööprotsessi lihtsa kandjana, töölisena ja nimelt palgatöölisena.

Protsent iseenesest väljendab just töötingimuste kui kapitali olemasolu nende ühiskondlikus vastandlikkuses tööga ja nende muutumises isiklikuks võimuks töö suhtes ja töö üle. Kapitali omandust kui niisugust väljendab ta kui abinõu võõra töö produktide omastamiseks. Kuid seda kapitali iseloomulikku omadust väljendab protsent kui midagi sellist, mis kuulub kapitalile tootmisprotsessist olenemata ja mis pole sugugi selle tootmisprotsessi enda spetsiifilise kapitalistliku definiitsuse tulemus. Protsent ei väljenda seda kapitali iseloomulikku omadust otseselt tööle vastandatuna, vaid vastupidi, väljaspool suhet tööga, lihtsalt kahe kapitalisti vastastikuse suhtena. Ta väljendab seda järelikult kui määratlust, mis on kapitali ja töö enda vahekorra suhtes väline ning ükskõikne. Seega protsendis, selles kasumi eriliigis, milles kapitali antagonistlik iseloom iseseisva väljenduse omandab, omandab ta selle nii, et see antagonism kustub siin hoopis ja et temast abstraheerutakse täielikult. Protsent on suhe kahe kapitalisti vahel, mitte aga kapitalisti ja töölise vahel.

Teiselt poolt annab see protsendivorm kasumi teisele osale ettevõtjatulu kvalitatiivse vormi, ja edasi — järelevalve eest saadava tasu vormi. Erilised funktsioonid, mida kapitalist kui niisugune täitma peab ja mis langevad temale otsekui töölistest erinevale isikule, nende vastandile, esinevad lihtsalt tööfunktsioonidena. Ta ei loo lisaväärtust sellepärast, et ta töötab *kapitalistina*, vaid sellepärast, et ta, kuigi olles kapitalist, *samuti* töötab. Järelikult pole see lisaväärtuse osa üldse enam lisaväärtus, vaid on tema vastand, ekvivalent tehtud töö eest. Et kapitali võõras iseloom, tema vastandlikkus tööga, asetatakse tegelikust ekspluateerimisprotsessist väljapoole, omistatakse nimelt protsente kandvale kapitalile, siis näib see ekspluateerimisprotsess ise olevat lihtne tööprotsess, milles funktsioneeriv kapitalist teeb ainult teistsugust tööd kui tööline. Ekspluateerimistöö ja ekspluateeritav töö on seega mõlemad tööna identsed. Ekspluateerimistöö on täpselt niisamuti töö kui see töö, mida ekspluateeritakse. Protsent muutub kapitali ühiskondlikuks vormiks, kuid väljendatult neutraalses ning indiferentses vormis; ettevõtjatulu muutub kapitali majanduslikuks funktsiooniks, kuid abstraheeritult selle funktsiooni kindlast, kapitalistlikust iseloomust.

Kapitalisti teadvuses toimub siin täpselt sama, mis selle raamatu II osas nimetatud kompensatsioonialustega kasumi võrd-

sustumisel keskmiseks kasumiks. Need kompensatsioonialused, mis lisaväärtuse jaotusele avaldavad määravat mõju, muutuvad kapitalistliku kujutlusviisi tõttu kasumi enda tekkimise ja (subjektiivse) õigustamise põhjusteks.

Kujutlus ettevõtjatulust kui töö järelevalve tasust, mis tuleneb ettevõtjatulu ja protsendi vastandlikkusest, tugineb edasi sellele, et üks osa kasumist võib tõepoolest eraldada ja tegelikult eraldataksegi palgana, või õigemini ümberpöördult: et üks osa palgast esineb kapitalistliku tootmisviisi baasil kasumi integraalse koostisosana. See osa, nagu juba A. Smith õigesti avastas, esineb puhtal kujul, iseseisvana ja täiesti eraldatuna ühelt poolt kasumist (kui protsendi ja ettevõtjatulu summast), teiselt poolt sellest kasumi osast, mis pärast protsendi mahaarvamist niinimetatud ettevõtjatuluna järele jääb, — esineb juhataja palgana sellistes äritegevuse harudes, millede ulatus jne. võimaldab küllalt arenenud tööjaotust, et määrata juhatajale eriline palk.

Kõrgema järelevalve ja juhtimise töö tekib paratamatult kõikjal, kus otsesel tootmisprotsessil on ühiskondlikult kombineeritud protsessi iseloom ja kus tootmisprotsess ei esine iseseisvate tootjate killustatud tööna.[73] Tal on aga kahesugune iseloom.

Ühelt poolt on paratamatu, et kõigis töödes, kus paljud indiviidid ühiselt tegutsevad, väljendub protsessi üldine seos ning ühtsus ühes käsutavas tahtes ja funktsioonides, mis ei puutu üksikutesse töödesse, vaid kogu töökoja tegevusse, nagu orkestri dirigendil. See on tootlik töö, mida tuleb teha iga kombineeritud tootmisviisi puhul.

Teiselt poolt — jättes täiesti kõrvale kaubandusliku külje — tekib see kõrgema järelevalve töö paratamatult kõigi tootmisviiside puhul, mis rajanevad vastuolul ühelt poolt töölise kui otsese tootja ja teiselt poolt tootmisvahendite omaniku vahel. Mida suurem on see vastuolu, seda suurem on osa, mida see kõrgem järelevalve tööliste üle etendab. Järelikult saavutab ta oma maksimumi orjandussüsteemis.[74] See järelevalve on aga vältimatu ka kapitalistliku tootmisviisi puhul, sest tootmisprotsess on siin ühtlasi tööjõu tarbimise protsess, kusjuures selle tarbijaiks on kapitalistid. Just nagu despootlikes riikides hõlmab kõrgema järelevalve ja valitsuse igakülgse vahelesegamise töö mõlemad küljed: nii igasuguse ühiskonna loomusest tulenevate ühiste ürituste läbiviimise kui ka need

---

[73] «Järelevalve on siin» (talupojal-maaomanikul) «täiesti üleliigne» (*J. E. Cairnes,* «The Slave Power». London 1862, lk. 48).

[74] «Kui töö iseloom nõuab tööliste» (nimelt orjade) «laialipaigutamist suurel maa-alal, siis suureneb vastavalt järelevaatajate arv ja kasvavad ühtlasi kulud selle töö hüvitamiseks, mida selline järelevalve nõuab» (*J. E. Cairnes,* «The Slave Power». London 1862, lk. 44).

spetsiifilised funktsioonid, mis valitsuse ja rahvamassi vahelisest vastuolust tulenevad.

Vahetult orjandussüsteemi vaadelnud antiikaja autoritel olid mõlemad järelevalvetöö küljed teoorias niisama lahutamatult seotud, nagu nad ka praktikas olid — just nagu kaasaja majandusteadlastel, kes peavad kapitalistlikku tootmisviisi absoluutseks tootmisviisiks. Teiselt poolt aga, nagu ma kohe ühe näite varal demonstreerin, oskavad kaasaegse orjandussüsteemi apologeedid täpselt niisamuti kasutada järelevalvetööd kui põhjendust orjuse õigustamiseks, nagu teised majandusteadlased kasutavad seda palgatöösüsteemi õigustamiseks.

Cato-aegne villicus: «Orjapidamisaegse mõisa (familia rustica) eesotsas oli majapidaja (villicus sõnast «villa»), kes võttis vastu ja andis välja, ostis ja müüs, sai isandalt instruktsioone ning tema äraolekul tegi ise korraldusi ja määras karistusi... Majapidaja oli teistest orjadest muidugi vabam; Magoni raamatuis soovitatakse lubada tal abiellu astuda, lapsi sigitada ja isiklikku raha omada, kuna Cato soovitab talle naismajapidaja naiseks anda; majapidaja üksi võis loota, et isand teda hea käitumise korral vabaks laseb. Kõik ülejäänud orjad moodustasid ühise teenijate pere... Iga orja, ka majapidaja enda vajadused kaeti isanda arvel kindlatel tähtaegadel kindlaksmääratud suuruses, millega ta pidi siis läbi saama... Moona hulk sõltus tööst; sellepärast sai näiteks majapidaja, kel oli kergem töö kui lihtsatel orjadel, ka vähem moona kui viimased» (*Mommsen,* «Römische Geschichte», II trükk, 1856, I kd., lk. 809—810). [Vrd. *Моммзен*, «История Рима». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, lk. 786—787.]

Aristoteles:

«Ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις». («Sest isand» — kapitalist — «ei esine niisugusena orjade omandamise tõttu» — kapitali omamise tõttu, mis annab võimu tööd osta, — «vaid orjade kasutamise tõttu» — tootmisprotsessis tööliste, tänapäeval palgatööliste rakendamise tõttu.) «Ἔστι δὲ αὐτῇ ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μεγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν» («Kuid selles teaduses pole midagi suurt ega ülevat») «ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν». («Ta peab oskama käskida seda, mida ori peab oskama teha».) «Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταυτὴν τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν». («Kui isandatel pole vaja end sellega koormata, võtab järelevaataja *selle au* enda peale, nemad ise aga ajavad riigiasju või tegelevad filosoofiaga».) *(Aristoteles,* «De republica», Bekkeri väljaanne, 1837, I raamat, 7. ptk.) [Vrd. «Политика Аристотеля», перев. С. А. Жебелева, СПБ, 1911 г., lk. 18.]

Aristoteles ütleb otse välja, et võim, nii poliitilisel kui ka majanduslikul alal, paneb võimumeestele peale valitsemise funktsioonid;

majanduslikul alal tähendab see järelikult seda, et nad peavad oskama kasutada tööjõudu. Ta lisab sellele juurde, et järelevalvetööle ei tule omistada kuigi suurt tähtsust, mistõttu isand, kui ta on küllalt jõukas, jätab selle vaeva «au» järelevaatajale.

Juhtimise ja kõrgema järelevalve töö, kuivõrd see pole eriline, igasuguse kombineeritud ühiskondliku töö loomusest tingitud funktsioon, vaid tuleneb tootmisvahendite omaniku ja palja tööjõu omaniku vastandlikkusest — kusjuures pole tähtis, kas tööjõud ostetakse koos töölise endaga nagu orjandussüsteemis või müüb tööline ise oma tööjõudu, mistõttu tootmisprotsess kujutab endast ühtlasi protsessi, kus kapital tarbib töölise tööd, — seda otsese tootja orjastamisest tulenevat funktsiooni esitatakse pahatihti selle suhte enda õigustamise põhjusena; ekspluateerimist, võõra tasuta töö omastamist kujutatakse niisama tihti kapitaliomanikule kuuluva palgana. Kuid keegi ei saa seda teha paremini kui üks orjuse kaitsja Ameerika Ühendriikides, keegi advokaat O'Connor, kõneldes 19. detsembril 1859 ühel miitingul New Yorgis «Õiglust lõuna-osariikidele» nõudva loosungi all. «Now, gentlemen [Niisiis, mu härrad],» ütles ta valjude kiiduavalduste saatel, «loodus ise määras ära, et neeger peab elama orjapõlves. Ta on tugev ja tal on tööks jõudu; kuid loodus, andnud talle selle jõu, ei kinkinud talle ei valitsemisoskust ega töötahet. *(Kiiduavaldused.)* Ta on ilma jäetud nii ühest kui teisest! Ja sama loodus, kes ei kinkinud talle töötahet, andis talle isanda, kes selle tahte talle peale sunniks ja teeks temast neis klimaatilistes tingimustes, milledeks ta on loodud, kasuliku teenri nii temale endale kui ka teda valitsevale isandale. Ma kinnitan, et selles pole midagi ebaõiglast, kui neeger jäetakse sellesse olukorda, millesse loodus on ta seadnud; pole midagi ebaõiglast, kui antakse talle isand, kes teda valitseb; neegrilt ei röövita mingeid õigusi, sundides teda selle eest töötama ja andma oma isandale õiglast vastutasu töö ja oskuse eest, mida isand kasutab tema valitsemiseks ja selleks, et teha ta kasulikuks nii iseendale kui ka ühiskonnale» [«New York Tribune», 20. detsembril 1859, lk. 5—8].

Nüüd aga peab palgatöölisel nagu orjalgi olema isand, kes paneks ta tööle ja valitseks teda. Kui aga eeldatakse seda valitsemise ja alluvuse suhet, siis on ka täiesti loomulik, et palgatöölist sunnitakse tootma omaenda palka ja peale selle veel järelevalvetasu. kompensatsiooni tema valitsemise ja valvamise töö eest, — sunnitakse «andma oma isandale õiglast vastutasu töö ja oskuse eest, mida isand kasutab tema valitsemiseks ja selleks, et teha ta kasulikuks nii iseendale kui ka ühiskonnale».

Kõrgema järelevalve ja juhtimise töö — kuivõrd see tuleneb antagonistlikust iseloomust, kapitali võimust töö üle ja on see-

pärast kapitalistlikul tootmisviisil kõigi teiste klassivastuoludel rajanevate tootmisviisidega ühine — on ka kapitalistlikus süsteemis otseselt ning lahutamatult seotud nende tootlike funktsioonidega, mida iga kombineeritud ühiskondlik töö üksikuile indiviididele erilise tööna peale paneb. Palk, mida saab mõni epitropos või régisseur, nagu teda nimetati feodaalsel Prantsusmaal, eraldub täiesti kasumist ja omandab kvalifitseeritud töö eest makstava palga vormi, niipea kui ettevõte on küllalt suureulatuslik, et võimaldada sellise juhataja (manageri) palkamist, — kuigi meie tööstuskapitalistid ei hakka sellepärast veel kaugeltki mitte «riigiasju ajama või filosoofiaga tegelema».

Juba hr. Ure pani tähele, et «meie tööstussüsteemi hingeks» ei ole tööstuskapitalistid, vaid tööstusettevõtete juhatajad (managers).[75] Mis puutub ettevõtte kaubanduslikku külge, siis selle kohta on kõik vajalik juba eelmises osas öeldud.

Kapitalistlik tootmine ise viis selleni, et kapitaliomandusest täiesti eraldunud kõrgema järelevalve töö on tänavalt alati võtta. Seetõttu pole enam vaja, et kapitalist seda kõrgema järelevalve tööd ise teeks. Pole sugugi vaja, et orkestrijuht oleks orkestris kasutatavate muusikariistade omanik; tema kui dirigendi funktsioonide hulka ei kuulu ka kohustus teiste muusikute «palgaga» tegemist teha. Kooperatiivsed vabrikud tõestavad, et kapitalist kui tootmise funktsionäär on muutunud üleliigseks — täpselt niisamuti kui tema ise, oma arenemise kõrgemal astmel, peab üleliigseks suurmaaomanikku. Kuivõrd kapitalisti töö ei tulene tootmisprotsessist kui lihtsalt kapitalistlikust tootmisprotsessist ega kao järelikult iseenesest koos kapitaliga; kuivõrd see töö ei piirdu võõra töö ekspluateerimise funktsiooniga; kuivõrd ta järelikult tuleneb töö kui ühiskondliku töö vormist, sellest, et ühise tulemuse saavutamiseks tuleb paljusid kombineerida ja koopereerida, sedavõrd on see töö täpselt niisamuti sõltumatu kapitalist kui see vorm ise, niipea kui ta on purustanud kapitalistliku kesta. Kinnitus, et see töö olevat vajalik kapitalistliku tööna, kapitalisti funktsioonina, ei tähenda midagi muud kui seda, et vulgaarmajandusteadlane ei suuda kujutleda kapitalistliku tootmisviisi rüpes arenenud vorme eraldatuna ja vabastatuna nende antagonistlikust kapitalistlikust iseloomust. Rahakapitalisti suhtes on tööstuskapitalist tööline, kuid tööline kui kapitalist, s. o. kui võõra töö ekspluateerija. Tasu, mida ta selle töö eest nõuab ja saab, on täpselt võrdne võõra töö omastatud hulgaga ja sõltub otseselt — kuna kapitalist võtab ekspluateerimisega seotud askeldused enda peale — selle töö ekspluateerimise

[75] *A. Ure*, «Philosophy of Manufactures». Prantsuskeelne tõlge, 1836, I kd., lk. 67, kus see vabrikantide Pindaros tõestab neile ühtlasi, et enamikul neist ei ole vähimatki kujutlust mehhanismist, mida nad rakendavad.

astmest, mitte aga nende pingutuste astmest, mida see ekspluateerimine temalt nõuab ja mida ta võib mõõduka tasu eest veeretada juhatajale. Iga kriisi järel võib Inglismaa vabrikupiirkondades kohata küllaltki palju endisi vabrikante, kes nüüd, teenides juhatajatena vabrikute uute omanike, sageli oma võlausaldajate juures, juhivad väikese tasu eest vabrikuid, mis varem neile endile kuulusid.[76]

Juhtimise tasu, mida niihästi töölisühistute vabrikuis kui ka kapitalistlikes aktsiaettevõtetes nii kaubandus- kui ka tööstusettevõtete juhatajatele makstakse, esineb täiesti lahusolevana ettevõtjatulust. Juhtimise tasu eraldamine ettevõtjatulust — niisugune eraldamine esineb muidu juhuslikuna — omandab siin püsiva iseloomu. Kooperatiivses vabrikus kaotab järelevalvetöö oma antagonistliku iseloomu, sest juhataja saab palka töölistelt; ta ei ole tööliste suhtes kapitali esindaja. Koos krediidiga arenevail aktsiaettevõtetel on üldse tendents seda juhtimistööd kui eri funktsiooni ikka rohkem lahutada kapitali valdamisest — ükskõik, kas on tegemist oma või laenatud kapitaliga; täpselt niisamuti nagu kodanliku ühiskonna arenedes eraldusid kohtupidamise ja valitsemise funktsioonid maaomandusest, mille atribuutideks nad feodaalajal olid. Kui aga ühelt poolt kapitali lihtsale omanikule, rahakapitalistile, vastandub funktsioneeriv kapitalist, see rahakapital ise aga omandab krediidi arenedes ühiskondliku iseloomu, kontsentreerub pankadesse ja ta väljalaenajaiks ei ole enam ta vahetud omanikud, vaid pangad; kui teiselt poolt lihtne juhataja, kes ei valda kapitali ei mingisugusel õiguslikul alusel, pole seda laenuks saanud ega mingil muul viisil enda kätte võtnud, täidab kõik reaalsed funktsioonid, mis on funktsioneeriva kapitalisti kui niisuguse ülesandeks, siis jääb järele üksnes ametnik, kuna kapitalist kui liigne isik tootmisprotsessist kaob.

Inglise kooperatiivsete vabrikute avalikest aruannetest[77] nähtub, et kasum — pärast seda, kui on maha arvatud juhataja tasu, mis kujutab endast, just nagu ülejäänudki tööliste palk, üht osa kulutatud muutuvkapitalist — oli keskmisest kasumist suurem, kuigi need vabrikud maksid kohati palju kõrgemat protsenti kui eravabrikute omanikud. Kõrgema kasumi põhjuseks oli kõigil neil juhtudel suurem kokkuhoid püsivkapitali rakendamisel. Meid aga huvitab sealjuures kõige rohkem asjaolu, et keskmine kasum (= protsent + ettevõtjatulu) esineb siin tegelikult ja silmanähta-

[76] Ühel minule teadaoleval juhtumil sai kellestki maksujõuetuks jäänud vabrikandist pärast 1868. aasta kriisi palgatööline, kes sai palka oma endistelt töölistelt. Nimelt läks vabrik pärast pankrotti töölisühistu kätte ja endine omanik sai seal juhatajakoha. — *F. E.*

[77] Siin esitatud aruannete andmed ulatuvad kõige rohkem 1864. aastani, sest ülaltoodud tekst on kirjutatud 1865. aastal. — *F. E.*

valt kui juhtimise tasust täiesti olenemata suurus. Et kasum oli siin keskmisest kasumist suurem, siis oli ka ettevõtjatulu suurem kui tavaliselt.

Sama nähtus esineb ka mõnedes kapitalistlikes aktsiaettevõtetes, näiteks aktsiapankades (Joint Stock Banks). «London and Westminster Bank» maksis 1863. aastal 30 protsenti aastadividendi, «Union Bank of London» ja teised maksid 15 protsenti. Peale juhatajatele makstava tasu arvatakse siin brutokasumist maha hoiustelt makstavad protsendid. Kõrge kasum seletub siin sellega, et ettevõtetesse mahutatud kapital moodustab suhteliselt väikese suuruse hoiustega võrreldes. Näiteks pangal «London and Westminster Bank» oli mahutatud kapitali 1863. aastal 1 000 000 naelsterlingit, hoiuseid aga oli 14 540 275 naelsterlingit. Pangal «Union Bank of London» oli mahutatud kapitali 1863. aastal 600 000 naelsterlingit, hoiuseid aga 12 384 173 naelsterlingit.

Ettevõtjatulu segiajamine järelevalve või juhtimise tasuga tekkis esialgselt sellest vastandlikust vormist, mida kasumi ülejääk protsendiga võrreldes protsendile vastandatult omandab. Seda segiajamist arendati edasi apologeetilise sihiga: kujutada kasumit mitte kui lisaväärtust, s. o. kui tasuta tööd, vaid kui kapitalisti enese palka tema poolt tehtava töö eest. Sotsialistide poolt seati sellele vastu nõudmine: viia kasum tegelikult selleni, millena teda teoreetiliselt esitatakse, nimelt lihtsa järelevalvetasuni. Ja see teoreetilise ilustamise vastu ülesseatud nõudmine oli seda ebameeldivam, mida rohkem see järelevalvetasu leidis ühelt poolt rohkearvulise tööstus- ja kaubandusettevõtete juhatajate klassi kujunemisega[78] oma kindla taseme ja oma kindla turuhinna, nagu kõik teisedki palgad, ja mida madalamale ta teiselt poolt langes, nagu kõik oskustöö eest makstavad palgad, üldise arenemise käigus, mis spetsiaalharidust omava tööjõu tootmiskulusid vähendab.[79] Ühistegevuse arenemisega tööliste hulgas ja aktsiaettevõtete arenemisega kodanluse hulgas kadus viimanegi ettekääne ettevõtjatulu segiajamiseks juhtimise tasuga ning kasum esines nüüd ka

[78] «Peremehed on samasugused töölised kui nende sellidki. Selles suhtes on neil oma töölistega täpselt ühesugused huvid. Kuid peale selle on nad kas kapitalistid või kapitalistide agendid, ja selles suhtes on nende huvid tööliste huvidega otse vastandlikud» (lk. 27). «Hariduse laialdane levik selle maa tööliste-mehaanikute hulgas, suurendades spetsialistide arvu, vähendab iga päevaga peaaegu kõikide peremeeste ja ettevõtjate töö ning oskuse väärtust» (lk. 30 *Hodgskin,* «Labour defended against the Claims of Capital etc.». London 1825).

[79] «Konventsiaalsete tõkete üldine nõrgenemine ja suuremad võimalused hariduse saamiseks kipuvad alandama oskustööliste palka, selle asemel et tõsta kvalifitseerimata tööliste oma» (*J. St. Mill,* «Principles of Political Economy», 2. trükk, London 1849, I kd., lk. 479. [Vrd. *Дж. Ст. Милль:* «Основания политической экономии», перев. Острогорской, Киев—Харьков, 1896 г., lk. 350]).

praktiliselt sellena, mis ta teoreetiliselt kahtlemata oli: lihtsa lisaväärtusena, väärtusena, mille eest ei maksta ekvivalenti, realiseeritud tasuta tööna; nii et funktsioneeriv kapitalist ekspluateerib tõepoolest tööd, ja kui ta töötab laenatud kapitaliga, siis jaguneb tema ekspluateeriva tegevuse vili protsendiks ja ettevõtjatuluks, s. o. ülejäägiks, mille võrra kasum ületab protsendi.

Kapitalistliku tootmise baasil arenevad aktsiaettevõtetes uued kelmused juhtimise tasuga, sest kõrvuti tegeliku juhatajaga ja temast kõrgemal tekib rida juhatuste ja järelevalvenõukogude liikmeid, kellele juhatamine ja järelevalve on tegelikult vaid ettekäändeks, mille varjul röövitakse aktsionäre ja rikastutakse ise. Selle kohta leidub palju huvitavaid üksikasju raamatus «The City or the Physiology of London Business; with Sketches on Change and the Coffee Houses». London 1845. «Mida pankurid ja kaupmehed võidavad sellega, et nad võtavad osa kaheksa või üheksa mitmesuguse kompanii juhtimisest, seda võib näha järgmisest näitest: härra Timothy Abraham Curtis'e erabilanss, mis pärast tema pankrottijäämist kommertskohtule esitati, näitas rubriigis «direktorikohad» 800—900 naelsterlingi suurust sissetulekut aastas. Et härra Curtis oli olnud Inglise Panga ja Ida-India Kompanii direktor, siis pidas iga aktsiaselts endale suureks õnneks, kui nad said ta oma direktoriks teha» (lk. 81, 82). Selliste aktsiaseltside direktorite tasu iganädalase istungi eest on vähemalt üks gini (21 marka). Vaidlused kommertskohtus näitavad, et see järelevalvetasu on tavaliselt pöördvõrdeline selle järelevalvetööga, mida need nominaalsed direktorid tegelikult teevad.

KAHEKÜMNE NELJAS PEATÜKK

KAPITALISTLIKU SUHTE ERALDUMINE PROTSENTE KANDVA KAPITALI VORMIS

Protsente kandvas kapitalis saavutab kapitalistlik suhe oma kõige välisema ja fetišistlikuma vormi. Meil on siin $R—R'$, raha, mis loob rohkem raha, isekasvav väärtus ilma mõlemat äärmist punkti vahendava protsessita. Kaupmehekapitalil, $R—K—R'$, on vähemalt olemas kapitali liikumise üldine vorm, kuigi see liikumine ei välju ringlussfäärist, mistõttu kasum näib olevat lihtsalt võõrandamisest saadud kasum; kuid ikkagi on kasum siin ühiskondliku *suhte* produkt, mitte aga lihtsalt *asja* produkt. Kaupmehekapitali vorm kujutab endast ikkagi veel protsessi, vastandlike faaside ühtsust, liikumist, mis jaguneb kaheks vastandlikuks aktiks, kaupade ostuks ja müügiks. Protsessis $R—R'$, protsente kandva kapitali vormis, on see liikumine kadunud. Kui näiteks kapitalist annab laenuks 1000 naelsterlingit ja protsendimäär on 5%, siis on selle 1000 naelsterlingi kui kapitali väärtus ühe aasta pärast $= C+Cz'$, kus C on kapital ja z' on protsendimäär; siin on järelikult $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000+1000\times\frac{1}{20} = 1050$ naelsterlingit, 1000 naelsterlingi kui kapitali väärtus = 1050 naelsterlingiga; s. t., et kapital ei ole lihtne suurus. Kapital on suuruste *suhe,* teatava põhisumma kui antud väärtuse suhe iseendaga kui isekasvava väärtusega, kui põhisummaga, mis on tootnud lisaväärtust. Ja me juba nägime, et kapital kui niisugune näib kõigile aktiivsetele kapitalistidele — ükskõik, kas nad funktsioneerivad oma või laenatud kapitaliga — just sellise vahetult isekasvava väärtusena.

$R—R'$: siin on meil kapitali esialgne lähtepunkt, raha valemis $R—K—R'$ on taandatud kahele äärmisele punktile $R—R'$, kus $R' = R+\Delta R$, raha, mis loob rohkem raha. See on kapitali esialgne ning üldine valem, koondatult mõttetuks resümeeks; see on valmis kapital, tootmisprotsessi ja ringlemisprotsessi ühtsus, ning seetõttu kapital, mis annab kindlate ajavahemike järel kindlat lisaväärtust. Protsente kandva kapitali vormis esineb see vahetult, ilma tootmisprotsessi ja ringlemisprotsessi vahenduseta. Kapital näib olevat

protsendi, omaenda suurenemise salapärane ja iseloov allikas. *Asi* (raha, kaup, väärtus) on nüüd juba lihtsalt asjana kapital ja kapital näib olevat lihtsalt asi; kogu taastootmisprotsessi tulemus näib olevat asjale iseenesest kuuluv omadus; raha valdajast — s. t. isikust, kelle valduses kaup on sellises vormis, milles seda saab alati vahetada — oleneb, kas ta tahab seda rahana kulutada või kapitalina laenuks anda. See automaatne fetiš, isekasvav väärtus, raha, mis sünnitab raha, on seepärast protsente kandvas kapitalis puhtalt välja kujunenud; selles vormis ei ole temale jäänud mingeid päritolu jälgi. Ühiskondlik suhe on lõplikult välja kujunenud kui teatud asja — raha — suhe iseendaga. Raha tegeliku kapitaliks muundumise asemel tuleb siin esile vaid selle muundumise sisutu vorm. Nagu tööjõu puhul, nii on ka siin raha tarbimisväärtuseks ta võime luua väärtust, suuremat väärtust kui see, mis sisaldub rahas eneses. Raha kui niisugune on juba potentsiaalselt isekasvav väärtus ja sellisena ta antaksegi laenuks, mis on selle isesuguse kauba müümise vorm. Väärtuse loomine, protsentide andmine kujuneb rahal niisamasuguseks omaduseks kui pirnipuul pirnide kandmine. Laenu andja müübki oma raha kui sellist protsente kandvat asja. Kuid sellest on vähe. Nagu nägime, esineb isegi tegelikult funktsioneeriv kapital selliselt, nagu ei annakski ta protsenti kui funktsioneeriv kapital, vaid kui kapital iseeneses, kui rahakapital.

Pööratakse pahupidi ka järgmine suhe: protsent, mis ei ole midagi muud kui üks osa kasumist, s. o. lisaväärtusest, mida funktsioneeriv kapitalist töölisest välja pressib, esineb nüüd, ümberpöördult, kapitali enese viljana, millegi ürgsena, kuna see kasum, mis on nüüd muutunud ettevõtjatulu vormiks, näib olevat lihtsalt taastootmisprotsessis juurdetekkiv lisa ning täiend. Kapitali fetišistlik vorm ja kujutlus kapitalist kui fetišist ongi siin valmis. *R—R'* näol on meil tegemist kapitali irratsionaalse vormiga, tootmissuhete moonutamise ning asjastamise kõrgeima astmega: protsente toova kujuga, kapitali lihtsa kujuga, kus kapital on omaenda taastootmisprotsessi eelduseks; meil on tegemist raha resp. [ja vastavalt] kauba võimega suurendada omaenda väärtust taastootmisest olenemata, — kapitali müstifitseerimise äärmise vormiga.

Vulgaarmajandusteadusele, kes püüab kujutada kapitali kui iseseisvat väärtuse allikat, väärtuse loomise allikat, on see vorm muidugi teretulnud, sest see on vorm, kus kasumi allikas ei ole enam äratuntav ja kus kapitalistliku tootmisprotsessi tulemus — eraldatuna protsessist endast — omandab iseseisva olemasolu.

Alles rahakapitalina muutub kapital kaubaks, millel on omadus ise suurendada oma väärtust; sellel omadusel on igakordse protsendimäära näol kindel hind.

Protsente kandva kapitalina, eriti aga protsente kandva rahakapitali vahelus vormis (protsente kandva kapitali teised vormid,

mis meid siin ei huvita, on sellest vormist tuletatud ja eeldavad seda) omandab kapital oma puhta fetišistliku vormi, *R—R'* kui subjekt, kui müüdav asi. *Esiteks* toimub see sellepärast, et kapital viibib pidevalt rahavormis, sellises vormis, kus kaovad kõik ta spetsiifilised jooned ja kus ta reaalsed elemendid ei ole nähtavad. On ju raha just see vorm, milles kustub erinevus kaupade kui tarbimisväärtuste vahel, seega ka erinevus tööstuskapitalide vahel, mis koosnevad neist kaupadest ja nende tootmise tingimustest; raha on see vorm, milles väärtus — siin kapital — eksisteerib kui iseseisev vahetusväärtus. Kapitali taastootmise protsessis on rahavorm möödaminev vorm, lihtne üleminekumoment. Rahaturul seevastu viibib kapital alati selles vormis. — *Teiseks* näib, et kapitali poolt loodud lisaväärtus, siin jällegi rahavormis, kuulub kapitalile kui niisugusele. Näib, et raha sünnitamine (τόκος) on rahakapitali vormis olevale kapitalile niisama omane, kui kasvamine on omane puudele.

Protsente kandvas kapitalis on kapitali liikumine koondatud kõige lühemaks valemiks; vahendav protsess jäetakse ära, ja 1000-ga võrdne kapital fikseeritakse niiviisi asjana, mis on potentsiaalselt = 1100-ga ja muutub teatud aja möödudes 1100-ks, just nagu veini tarbimisväärtus tõuseb, kui teda on lastud keldris teatud aeg seista. Kapital on nüüd asi, kuid asjana on ta kapital. Rahas peitub nüüd mingi vägi [«Das Geld hat jetzt Lieb im Leibe»]. Niipea kui ta on laenuks antud või taastootmisprotsessi mahutatud (kuivõrd ta toob funktsioneerivale kapitalistile kui oma omanikule peale ettevõtjatulu ka veel protsenti), kasvatab ta nii päeval kui öösel protsenti — küll magades, küll valvates, küll kodus olles, küll reisides. Protsente kandvas rahakapitalis (iga kapital on ju oma väärtuselises väljenduses rahakapital või peetakse teda nüüd rahakapitali väljenduseks) saavad seega teoks aardekoguja vagad soovid.

Just see protsendi kokkukasvamine rahakapitaliga otsekui üheks asjaks (nimelt sellisena esinebki siin lisaväärtuse tootmine kapitali poolt) köidabki nii väga Lutheri tähelepanu tema naiivses lärmamises liigkasuvõtmise vastu. Olles selgitanud, et protsenti võiks nõuda siis, kui laenu andja, kel on samuti makseid õiendada, saaks kahju tagasimaksmise tähtpäevast mittekinnipidamise tõttu või kui tal läheks selle tagajärjel kaduma kasum, mida ta oleks võinud saada näiteks aia ostust, jätkab Luther: «Nüüd, kus ma nad» (100 kuldnat) «sinule laenuks andsin, teed sa mulle kahekordset kahju — siin ei saa ma maksta ja seal ei saa ma osta ning saan seega mõlemal korral kahju, mida nimetatakse duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis [kahekordne kaotus: otsene kahju ja saamata jäänud tulu] ... Kuulnud, et keegi Hans sai saja kuldna laenuksandmisest kahju ja nõuab selle õiglast hüvitamist, kasuta-

vad nad seda juhtumit ning rehkendavad igale sajale kuldnale juurde summa, mis katab selle kahekordse kaotuse, nimelt õiendamata maksest ja ostmata aiast tekkinud kahju, otsekui oleksid need sada kuldnat *selle kahekordse kahjuga loomulikult kokku kasvanud,* nii et kui on olemas sada kuldnat, siis lastakse nad käiku ja arvatakse neile otsa mõlemad kaotused, — kuigi neid kaotusi pole üldse olnud... Sellepärast oledki sa liigkasuvõtja ja hüvitad oma ligimese rahaga kahju, mille sa ise oled välja mõelnud, mida keegi pole sulle teinud ja mida sa ei saa ei tõestada ega välja arvutada. Juristid nimetavad selliseid kahjusid non verum, sed phantasticum interesse. Kahju, mida igaüks oma äranägemisel välja mõtleb... Järelikult ei maksa rääkida, nagu oleksid kahjud võinud tekkida sellest, et ma pole saanud maksta ega osta. See tähendaks ex contingente necessarium, teha sellest, mida pole olemas, see, mis olema peaks, teha teadmatusest kindlasti teadaolev asi. Kas ei neela säärane liigkasuvõtmine mõne aastaga kogu maailma?... Laenu saajat tabab vastu tema tahtmist juhuslik õnnetus, tema olukord oleks pidanud paranema, kuid äriasjad läksid teisiti ja koguni ümberpöördult; ja näe, otsitakse ja mõeldakse välja kahjusid hädasoleva ligimese arvel, tahetakse sel moel kasu lõigata ja rikkaks minna, et laiskuses ja kõlvatuses, muret tundmata, riisikot ja kahju kandmata teiste inimeste töö arvel prassida ning praalida; istuda ahju taga ja lasta oma sajal kuldnal enda eest väljas tööd teha; ja ikkagi olla kindel, et see kui laenuks antud raha su taskusse tagasi tuleb, ilma et sul tarvitseks üldse riskida või muret tunda, — kullake, kes siis seda ei tahaks?» (*M. Luther,* «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.». Wittenberg 1540).

Kujutlus kapitalist kui iseennast taastootvast ja taastootmises kasvavast väärtusest, kui väärtusest, mis igavesti säilib ja kasvab oma kaasasündinud omaduse tõttu — s. o. peidetud omaduse tõttu, millest rääkisid skolastikud, — see kujutlus viis dr. Price'i kummalistele väljamõeldistele, mis alkeemikute fantaasia kaugele seljataha jätavad; väljamõeldistele, mida Pitt ometigi tõsiselt uskus ja mida ta oma sinking fund'i [riigivõlgade kustutamise fondi] seadustes oma finantsmajanduse tugisammasteks tegi.

«Raha, mis kannab liitprotsente, kasvab algul aeglaselt; et aga kasvutempo järjest kiireneb, siis saab see mõne aja pärast nii kiireks, et ületab igasuguse ettekujutuse. Üks penn, mis meie lunastaja sündimisel 5 protsendiga oleks laenuks antud, oleks nüüd koos liitprotsentidega kasvanud suuremaks summaks kui see, mida sisaldaksid 150 miljonit puhtast kullast maakera. Lihtprotsentidega laenuks andes oleks aga see penn sama aja jooksul kasvanud kõigest 7 šillingi $4^1/_2$ penni suuruseks. Siiamaani eelistab meie valitsus

kasutada oma finantside parandamiseks seda viimast teed, selle asemel et kasutada esimest.»[80]

Veelgi kõrgemal hõljub ta oma töös «Observations on Reversionary Payments etc.». London 1772: «Üks šilling, mis meie lunastaja sündimisel on laenuks antud» (seega vististi Jeruusalemma templis), «kasvaks 6-protsendilise liitprotsendiga suuremaks summaks, kui võiks mahutada kogu päikesesüsteem muudetuna keraks, mille läbimõõt võrduks Saturni orbiidi läbimõõduga.» — «Sellepärast ei pea riik kunagi raskustes olema, sest õige väikeste säästudega võib ta tasuda suurimad võlad nii lühikese aja vältel, nagu seda nõuavad tema huvid» (lk. XIII, XIV). Milline kena teoreetiline sissejuhatus Inglise riigivõlale!

Price on lihtsalt pimestatud geomeetrilise progressiooni tulemusena saadava arvu kolossaalsusest. Et ta käsitles kapitali kui isetegevat automaati, kui lihtsat iseenesest suurenevat arvu (just nagu Malthus käsitles inimesi nende geomeetrilises progressioonis) ega pööranud tähelepanu taastootmise ja töö tingimustele, siis võis ta kujutleda, et oli leidnud kapitali kasvamise seaduse valemis $s = c\ (1 + z)^n$, kus s = kapitali summaga pluss liitprotsent, c = avansseeritud kapitaliga, z = protsendimääraga (väljendatult saja vastavate osadena) ja n on aastate rida, mille vältel protsess toimub.

Pitt võttis dr. Price'i müstifikatsiooni täiesti tõsiselt. 1786. aastal otsustas alamkoda võtta elanikkonnalt maksude näol 1 miljon naelsterlingit riigi vajadusteks. Price'i järgi, kellesse Pitt uskus, ei

[80] *Richard Price,* «An Appeal to the Public on the subject of the National Debt», 2. trükk, London 1774 [lk. 18 jj.]. Ta teeb naiivset nalja: «Raha tuleb lihtprotsentidega laenuks võtta, et seda siis liitprotsentidega välja laenates suurendada.» (Vt. *R. Hamilton,* «An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain», 2. trükk, Edinburgh 1814, lk. 133.) Selle järgi oleks laenamine üldse ka eraisikutele kõige kindlamaks rikastumise vahendiks. Kui ma aga näiteks teen laenu 100 naelsterlingit 5 protsendiga aastas, siis pean ma aasta lõpul maksma 5 naelsterlingit; kui me eeldame, et see laen on võetud 100 miljoniks aastaks, siis võin ma selle aja vältel igal aastal laenuks anda ikka ainult 100 naelsterlingit ja pean samuti igal aastal maksma 5 naelsterlingit. Sel teel ei jõua ma kunagi selleni, et laenuks anda 105 naelsterlingit, ise 100 naelsterlingit laenuks võttes. Ja millest ma maksan 5 protsenti? Uutest laenudest või — kui ma olen riik — maksudest. Kui aga laenu teeb tööstuskapitalist, siis peab ta näiteks 15 protsendi suuruse kasumi puhul maksma protsentidena 5 protsenti, tarbima 5 protsenti (kuigi ta isu kasvab koos tema tuluga) ja kapitaliseerima 5 protsenti. Et pidevalt maksta protsentidena 5 protsenti, selleks tuleb järelikult eeldada 15 protsendi suurust kasumit. Kui see protsess edasi kestab, siis langeb kasuminorm varem nimetatud põhjustel, näiteks 15 protsendilt 10 protsendile. Price aga unustab täiesti, et 5%-line protsendimäär eeldab 15%-list kasuminormi ja jätab selle endiseks ka kapitali akumuleerumise puhul. Ta ei tunnegi huvi tegeliku akumuleerumisprotsessi vastu, vaid annab aina raha laenuks, et see liitprotsentidega tagasi voolaks. Temale on täiesti ükskõik, kuidas see toimub, sest see on ju protsente kandva kapitali kaasasündinud omadus.

võinud muidugi olla midagi paremat, kui maksustada rahvas, et «akumuleerida» sel teel saadud summa ja seega otsekui nõiaväel vabaneda riigivõlast liitprotsendi müsteeriumi kaudu. Sellele alamkoja resolutsioonile järgnes varsti Pitti poolt esitatud seadus, mille järgi otsustati akumuleerida 250 000 naelsterlingi viisi, «kuni sellisel kombel tekkinud fond hakkab andma ühes vabanenud eluaegsete rentidega 4 000 000 naelsterlingit aastas» (George III akt 26, 31. ptk.). 1792. aastal peetud kõnes tegi Pitt ettepaneku suurendada võlgade kustutamise fondi minevat summat ja nimetas sealjuures Inglismaa kaubandusliku üleoleku põhjustena masinaid, krediiti jne., kuid «kõige ulatuslikumalt toimiva ja kõige kestvama põhjusena akumulatsiooni. See printsiip on täiuslikult välja arendatud ja igakülgselt ära seletatud Smithi, selle geeniuse teoses ... see kapitalide akumulatsioon teostub siis, kui pannakse aastakasumist kas või üks osa kõrvale, et suurendada põhisummat, mis annab pidevalt kasumit, kui seda kasutatakse järgmisel aastal niisamasugusel viisil». Niiviisi muudab Pitt dr. Price'i abiga Smithi akumulatsiooniteooria selliseks teooriaks, mille järgi rahvas võib võlgade akumuleerimise kaudu rikkaks minna; laenud kasvavad tal üsna meeldivalt kuni lõpmatuseni, — laenud selleks, et tasuda laene.

Juba tänapäeva pankurite isalt Josias Childilt me kuuleme, et 100 naelsterlingit 10-protsendilise liitprotsendiga annaksid 70 aasta pärast 102 400 naelsterlingit («Traité sur le commerce etc. par *J. Child,* traduit etc.». Amsterdam et Berlin 1754, lk. 115. Kirjutatud 1669. aastal).

Kuidas dr. Price'i vaated tänapäeva majandusteaduses ebateadlikult läbi lipsavad, seda näitab järgmine koht «Economistist»: «Kapital koos liitprotsendiga, mida saadakse säästetud kapitali igalt osalt, on sedavõrd kõikehaarav, et kogu maailma rikkus, millest tulu saadakse, on juba ammu muutunud kapitaliprotsendiks ... Igasugune rent on nüüd protsentide maksmine kapitali eest, mis varemalt maasse investeeriti» («Economist», 19. juulist 1859). Kapitalile kui protsente kandvale kapitalile kuulub kogu rikkus, mida üldse kunagi toota saab; kõik, mis kapital seni on saanud, on ainult ajatatud maksed tema kõikeneelava isu rahuldamiseks. Kapitali kaasasündinud seaduste järgi kuulub temale kogu lisatöö, mida inimkond kunagi anda saab. Moolok.

Lõpuks veel «romantilise» Mülleri järgmine jaburdus: «Dr. Price'i poolt kirjeldatav liitprotsentide tohutu kasv või inimeste isekiirenevate jõudude suurenemine eeldab — selleks, et seda erakordset mõju avaldada — muutumatut ning vääramatut ühetaolist korda, mis peab püsima sajandeid. Niipea kui kapital killustub, kui temast tekivad paljud üksikud, omaette edasikasvavad võrsed, algab jõudude akumuleerimise koguprotsess uuesti. Loodus on jao-

tanud jõu juurdekasvu umbes 20—25 aasta pikkusteks perioodideks, mis langevad keskmiselt iga üksiku töölise (!) osaks. Selle aja möödudes lõpeb töölise elutee ja ta peab nüüd töö liitprotsentidest saadud kapitali üle kandma uuele töölisele, enamasti jaotama ta mitme töölise või lapse vahel. Enne kui need viimased hakkavad ise saama liitprotsente neile langenud kapitalilt, peavad nad õppima sellele kapitalile elu sisse panema, seda kapitali rakendama. Edasi, tohutu suur hulk kapitali, mida kodanlik ühiskond isegi kõige rahutumais ühiskondlikes organismides soetab, kuhjub järk-järgult pikkade aastate jooksul, kusjuures seda ei kasutata vahetult töö laiendamiseks, vaid alles siis, kui on kogunenud nimetamisväärne summa, antakse see laenu nimetuse all edasi teisele indiviidile, töölisele, pangale, riigile; laenu saaja, pannûd kapitali tegelikult liikuma, saab sellelt liitprotsente ja võib kergesti võtta endale kohustuse maksta laenu andjale lihtprotsente. Lõpuks, sellele inimjõudude ja nende produkti tohutu kiirele kasvule, mis oleks võimalik siis, kui mõjule pääseks üksnes tootmise või säästlikkuse seadus, avaldab vastupidist mõju tarbimise, soovimise, pillamise seadus» (*A. Müller,* «Elemente der Staatskunst». Berlin 1809, III osa, lk. 147—149).

Nii vähestes ridades ei ole küll enam võimalik rohkem pööraseid mõttetusi kokku jampsida. Rääkimata juba töölise ja kapitalisti, tööjõu väärtuse ja kapitaliprotsendi jne. naljakast segiajamisest, tahetakse seletada liitprotsendi saamist jne. sellega, et kapitali väljalaenamise eesmärgiks on liitprotsentide toomine. Meie Mülleri meetod on iseloomulik iga eriala romantikale. Selle romantika sisu koosneb igapäevastest eelarvamustest, mis asjade pinnapealsest näivusest saadakse. Seda võltsi ning labast sisu püütakse siis «ülistada» ja poetiseerida müstifitseeriva väljendusviisi kaudu.

Kapitali akumulatsiooniprotsessi võib ainult sedavõrd kujutada liitprotsentide akumulatsioonina, kuivõrd võib nimetada protsendiks seda kasumi (lisaväärtuse) osa, mis muutub uuesti kapitaliks, s. o. mida kasutatakse uue lisatöö väljapumpamiseks. Kuid:

1) Kõik juhuslikud häired kõrvale jättes kaotab suurem osa olemasolevast kapitalist — kas suuremal või vähemal määral — taastootmisprotsessi jooksul pidevalt oma väärtust, sest kaupade väärtust ei määra tööaeg, mida nende esialgne tootmine maksma läks, vaid see tööaeg, mida nende taastootmine maksma läheb; see aga väheneb pidevalt töö ühiskondliku tootliku jõu arenemise tagajärjel. Ühiskondliku tootlikkuse kõrgemal arenemisastmel ei esine kogu olemasolev kapital seetõttu sugugi kapitali säästmise pikaajalise protsessi tulemusena, vaid suhteliselt väga lühikese taastootmisaja resultaadina.[81]

[81] Vaata Milli ja Carey'd ning Roscheri sellekohast kommentaari, mis põhineb asjast mittearusaamisel.

2) Nagu me selle raamatu III osas näitasime, langeb kasuminorm sedamööda, kuidas kasvab kapitali akumulatsioon ja sellele vastav ühiskondliku töö tootlik jõud, mis väljendub just kapitali muutuva osa kasvavas relatiivses vähenemises kapitali püsiva osaga võrreldes. Kui ühe töölise poolt liikumapandav püsivkapital kümnekordistub, siis tuleks sama kasuminormi saamiseks kümnekordistada lisatööaega; peagi ei jätkuks selleks kogu tööajast ja ööpäeva 24 tunnistki, isegi siis, kui kapital omastaks nad tervenisti. Kujutlusel, et kasuminorm ei vähene, rajaneb aga Price'i progressioon ja üldse «kõikehaarav kapital koos liitprotsendiga».[82]

Lisaväärtuse ja lisatöö identsus seab kapitali akumulatsioonile kvalitatiivse piiri: selleks on *kogu tööpäev,* tootlike jõudude antud arenemistase ja elanikkonna arv, mis piirab üheaegselt ekspluateeritavate tööpäevade arvu. Kui aga lisaväärtus võetakse protsendi irratsionaalses vormis, siis on piir üksnes kvantitatiivne ja kapitali akumulatsioon ületab igasuguse ettekujutuse.

Protsente kandvas kapitalis aga on kujutlus kapitalist kui fetišist jõudnud täiuseni; selle kujutluse järgi suudab akumuleeritud tööprodukt — mis on pealegi veel fikseeritud raha vormis — luua lisaväärtust, luua seda geomeetrilises progressioonis, mingi salapärase kaasasündinud omaduse tõttu, puhtautomaatselt, nii et see akumuleeritud tööprodukt on «Economisti» arvates ammugi diskonteerinud kõik maailma kõigi aegade rikkused, mis pidavat temale õiguse järgi kuuluma ja osaks langema. Varemtehtud töö produkt, varemtehtud töö ise kannab siin juba iseenesestki üht osa praegusest või tulevasest elavast lisatööst. Me teame aga, et varemtehtud töö produktide väärtuse säilitamine ja sedavõrd ka taastootmine tuleneb tegelikult *ainult* nende kontaktist elava tööga; ja teiseks me teame, et varem tehtud töö produktide valitsemine elava lisatöö üle kestab ainult niikaua, kuni püsib kapitalistlik suhe — kindel sotsiaalne suhe, kus varemtehtud töö seisab iseseisvana elava töö vastas ning allutab selle endale.

---

[82] «On selge, et ükski töö, ükski tootlik jõud, ükski talent ega kunst ei suuda rahuldada liitprotsendi tohutuid nõudmisi. Igasugune sääst aga koosneb kapitalisti tulust, nii et neid nõudmisi esitatakse tõepoolest pidevalt ja töö tootlik jõud ei rahulda neid kunagi. Seetõttu rikutakse pidevalt teatud tasakaalu.» («Labour Defended against the Claims of Capital» [London 1825], lk. 23. — Hodgskini raamat.)

KAHEKÜMNE VIIES PEATÜKK

KREDIIT JA FIKTIIVNE KAPITAL

Meie kavas ei ole üksikasjaliselt analüüsida krediidiasjandust ega neid abivahendeid (krediitraha jne.), mis ta endale loob. Siin tuleb esile tõsta vaid mõningad punktid, mis on vajalikud kapitalistliku tootmisviisi iseloomustamiseks üldse. Sealjuures teeme tegemist ainult kommerts- ja pangakrediidiga. Seos, mis on olemas selle krediidi arenemise ja avaliku krediidi arenemise vahel, jääb meie poolt vaatlemata.

Ma näitasin varem (I raamat, III ptk., 3, b), mil viisil lihtsast kaubaringlusest kujuneb raha kui maksevahendi funktsioon ja ühes sellega võlausaldaja ning võlgniku suhe kauba tootjate ja kaupadega kauplejate vahel. Sedamööda, kuidas arenevad kaubandus ja kapitalistlik tootmisviis, mis toodab ainult ringlust arvestades, saab see krediidisüsteemi loomulik põhialus laiemaks, omandab üldise tähenduse ja areneb välja. Raha funktsioneerib siin üldiselt ainult maksevahendina, s. t., et kaupa ei müüda raha eest, vaid võetakse kirjalik lubadus, et maksmine toimub kindlal tähtpäeval. Lühiduse pärast võime kõik sellised maksekohustused kokku võtta üldiseks vekslite kategooriaks. Maksetähtpäeva saabumiseni ringlevad sellised vekslid ise omakorda maksevahendina; nad kujutavadki endast päris kaubandusraha. Kuivõrd nad end lõppude lõpuks nõudmiste ja võlgade tasandamisel vastastikku kustutavad, funktsioneerivad nad absoluutselt rahana, sest sellisel juhul ei toimu nende lõplikku rahaks muutumist. Just nagu need vastastikused avansseerimised tootjate ja kaupmeeste vahel on krediidi tõeliseks põhialuseks, nii on nende ringlemise abinõu, veksel, tõelise krediitraha, pangatähtede jne. aluseks. Viimased ei põhine raha ringlemisel — olgu see metallraha või riigi paberraha —, vaid vekslite ringlemisel.

W. Leatham (pankur Yorkshire'is), «Letters on the Currency», 2. trükk, London 1840: «Ma arvan, et vekslite üldsumma kogu 1839. aasta kohta oli 528 493 842 naelsterlingit» (ta oletab, et välismaised vekslid on umbes $^1/_5$ koguhulgast) «ja samal aastal üheaegselt ringlevate vekslite summa 132 123 460 naelsterlingit» (lk. 56). — «Vekslid on ringluse suuremaks koostisosaks kui

kõik teised osad kokku» (lk. 3). — «See tohutu suur vekslitest koosnev pealisehitus lasub (!) pangatähtede ja kulla summast moodustatud vundamendil; ja kui see vundament sündmuste käigus liialt aheneb, siis on pealisehituse vastupidavus ja isegi ta olemasolu hädaohus» (lk. 8). — «Kui hinnata kogu ringlust» (ta mõtleb pangatähti) «ja kõigi pankade kohustuste summat, mille järgi võib nõuda kohest maksmist sularahas, siis saame minu arvates 153 miljoni suuruse summa, mille muutmist kullaks võib seaduse järgi nõuda; ometi on selle nõudmise rahuldamiseks kõigest 14 miljonit kullas» (lk. 11). — «Vekslite üle pole võimalik kontrolli sisse seada, või vahest ainult siis, kui me ei lase tekkida rahaküllust ja madalat protsenti või diskontomäära, mis sünnitab ühe osa veksleid ja soodustab nende suurt ning ohtlikku levikut. Pole võimalik otsustada, kui palju veksleid pärineb tegelikest tehinguist, näiteks tegelikest ostudest ja müükidest, ja kui suur osa neist on loodud kunstlikult (fictitious) ning koosneb ainuüksi pikendusvekslitest, s. o. sellistest, mis antakse välja jooksvate vekslite asendamiseks enne tähtpäeva, et sel viisil luua fiktiivset kapitali lihtsalt ringlusvahendite loomisega. Ma tean, et seda tehakse väga suures ulatuses ajal, kus raha on palju ja odavalt saada» (lk. 43, 44). — *J. W. Bosanquet*, «Metallic, Paper and Credit Currency», London 1842: «Keskmine teostatud maksete summa Clearing House'is [arvelduskojas]» (kus Londoni pankurid vastastikku vahetavad maksmisele kuuluvaid tšekke ja kättejõudnud maksetähtajaga veksleid) «on igal äripäeval üle 3 miljoni naelsterlingi, selleks otstarbeks vajalik päevane rahatagavara aga on pisut suurem kui 200 000 naelsterlingit» (lk. 86).{1889. aastal oli Clearing House'i [arvelduskoja] kogukäive $7618^3/_4$ miljonit naelsterlingit ehk ümmarguselt 300 äripäeva jooksul keskmiselt $25^1/_2$ miljonit naelsterlingit päevas. — *F. E.*} «Vekslid on vaieldamatult ringlemisvahend (currency), rahast olenemata, kuivõrd edasiandepealdise kaudu saavad nad omandit käest kätte üle kanda» (lk. 92—93). — «Võib oletada, et igal ringleval vekslil on keskmiselt kaks edasiandepealdist, nii et iga veksel öiendab keskmiselt kaks makset, enne kui ta tähtaeg möödub. Vastavalt sellele on 1839. aasta jooksul ainuüksi vekslite edasiandepealdiste kaudu toimunud omandiülekandeid kaks korda 528 miljoni ehk 1056 miljoni naelsterlingi suuruses summas, s. o. rohkem kui 3 miljoni eest päevas. Seepärast on kindel, et omandi ülekandmisega käest kätte, ilma raha abita, täidavad vekslid ja hoiused kokku rahafunktsioone vähemalt 18 miljoni naelsterlingi eest päevas» (lk. 93).

Tooke ütleb krediidist üldse järgmist: «Oma lihtsaimas väljenduses kujutab krediit endast hästi või halvasti põhjendatud usaldust, mille alusel üks isik usaldab teisele teatud kapitalisumma rahas või kindlale rahalisele väärtusele hinnatud kaupades; see summa kuulub teatud aja möödumisel alati tagasimaksmisele. Kui kapital antakse laenuks rahas, s. t. pangatähtedes, või sularahakrediidi näol või ülekandena korrespondendile, siis arvatakse tagasimakstavale summale juurde nii ja nii mitu protsenti kapitali kasutamise eest. Krediidi andmisel kaupades, mille rahaline väärtus on osaliste vahel kindlaks määratud ja mille üleandmine tähistab müüki, sisaldab tasumisele kuuluv kindlaksmääratud summa hüvitust kapitali kasutamise eest ja tähtpäevani kantava riisiko eest. Sellise krediidi korral antakse tavaliselt kindla tähtpäevaga kirjalikud maksekohustused. Ja need edasiantavad kohustused ehk promessid kujutavad endast abinõu, millega laenu andjad, kui neil on juhus kasutada oma kapitali raha või kaupade vormis, saavad enamasti veel enne nende vekslite tähtaja möödumist odavamalt laenata või osta, sest vekslil leiduva teise allkirja krediit tugevdab nende oma krediiti» («Inquiry into the Currency Principle», lk. 87).

Ch. Coquelin, «Du Crédit et des Banques dans l'Industrie», «Revue des deux Mondes» 1842, XXXI kd. [lk. 797]: «Igal maal teostub enamik krediiditehinguid tööstuslike suhete sfääris endas ... Toorainete tootja avansseerib tooraineid töötlevale vabrikandile ja saab temalt kindla tähtpäevaga makse-

kohustuse. Vabrikant omakorda, kui ta on oma osa tööst ära teinud, avansseerib oma produkti samasugustel tingimustel teisele vabrikandile, kes peab seda edasi töötlema, ja nii levib krediit ikka edasi ühelt isikult teisele, kuni tarbijani. Hulgikaupmees avansseerib kaubad jaekaupmehele, ise aga saab ta nad krediiti vabrikandilt või komisjonärilt. Igaüks teeb laenu ühe käega ja laenab välja teisega, — mõnikord rahas, kuid palju sagedamini produktides. Niiviisi käib tööstuslikes suhetes lakkamatu laenude vahetus, mis kombineeruvad ja ristuvad igas suunas. Nende vastastikuste laenude rohkenemises ja kasvus seisabki krediidi arenemine; siin ongi tema võimsuse tõeline asupaik.»

Krediidiasjanduse teine külg liitub rahaga kauplemise arenemisega, mis kapitalistlikus tootmises peab muidugi sammu kaupadega kauplemise arenemisega. Me nägime eelmises osas (XIX peatükk), et rahaga kauplejate kätte kontsentreeruvad ärimeeste reservfondide hoidmine, tehnilised operatsioonid raha vastuvõtmise ja väljamaksmise ning rahvusvaheliste maksete õiendamise alal, koos sellega aga ka väärismetalli kangidega kauplemine. Seoses selle rahakaubandusega areneb krediidiasjanduse teine külg, protsente kandva kapitali või rahakapitali valitsemine kui rahaga kauplejate eriline funktsioon. Raha laenuks võtmine ja laenuks andmine saab nende eriliseks tegevusalaks. Nad esinevad vahendajatena tegelike laenu andjate ja rahakapitali laenajate vahel. Sellest küljest seisab pankurite tegevus üldiselt öeldes selles, et laenuks antavat rahakapitali massiliselt kontsentreerida enda kätte, nii et tööstus- ja kaubanduskapitalistide vastas ei ole üksikud rahalaenutajad, vaid pankurid kui kõigi rahalaenutajate esindajad. Nendest saavad rahakapitali üldised valitsejad. Teiselt poolt kontsentreerivad nad kõigi laenu andjate suhtes laenu tahtjaid, sest nad võtavad laenu kogu kaubandusmaailma jaoks. Pank kujutab endast ühelt poolt rahakapitali, s. o. laenu andjate tsentralisatsiooni, teiselt poolt aga laenu võtjate tsentralisatsiooni. Pangakasum seisab üldiselt selles, et pank võtab laenu madalama protsendiga kui ta laenu annab.

Laenukapital, mida pangad käsutavad, voolab nende kätte mitmel viisil. Et nad on tööstuskapitalistide laekurid, siis kontsentreerub nende kätte kõigepealt rahakapital, mida iga tootja ja kaupmees peab endal reservfondina või mis voolab ta kätte maksetena. Nii muutuvad need fondid väljalaenatavaks rahakapitaliks. Sellega piiratakse kaubandusmaailma reservfond vajaliku miinimumini, sest ta kontsentreerub ühiskondlikuks fondiks, ja üks osa rahakapitalist, mis muidu reservfondina jõude seisaks, antakse laenuks ning funktsioneerib protsente kandva kapitalina. Teiseks koosneb pankade laenukapital rahakapitalistide hoiustest, kes jätavad nende väljalaenamise pankade hooleks. Pangasüsteemi arenemisega, eriti aga siis, kui pangad hakkavad maksma hoiustelt protsenti, hoiustatakse pankades kõigi klasside rahalisi sääste ja ajutiselt jõudeseisvat raha. Väikesed summad, mis igaüks omaette

ei saa rahakapitalina funktsioneerida, ühendatakse suurteks massideks ja kasvavad niiviisi rahaliseks jõuks. See väikeste summade kogumine kui pangasüsteemi spetsiifiline resultaat tuleb eraldada pangasüsteemi vahendavast osast päris rahakapitalistide ja laenu võtjate vahel. Lõpuks antakse pankadesse hoiule ka neid tulusid, mida tahetakse kulutada vaid vähehaaval.

Krediteerimine (meil on siin tegemist ainult päris kaubanduskrediidiga) toimub vekslite diskonteerimise kaudu — nende muutmisega rahaks enne nende maksetähtaega — ja mitmesugustes vormides esinevate laenude andmise kaudu: otsesed laenud isikliku krediidi alusel, lombardlaenud protsentpaberite, riigi väärtpaberite ja iga liiki aktsiate vastu, eriti aga laenud konossementide, laotähtede ja muude kauba omandiõigust tõestavate dokumentide vastu, laenud hoiuste vastu jne.

Pankuri poolt antav krediit võib esineda mitmesugustes vormides, näiteks käskvekslites ja tšekkides teistele pankadele, sama laadi krediidi avamises ja lõpuks — neil pankadel, kel on pangatähtede väljalaskmise õigus — panga oma pangatähtedes. Pangatäht pole midagi muud kui pankuri poolt väljaantud veksel, mille vastu selle valdaja võib igal ajal raha saada ja millega pankur asendab eraveksleid. Viimane krediidi vorm näib võhikule eriti hämmastavana ja tähtsana — esiteks sellepärast, et seda liiki krediitraha läheb lihtsast kaubanduslikust ringlusest üldisse ringlusse üle ja funktsioneerib siin rahana; aga ka sellepärast, et peapangad, mis lasevad välja pangatähti ning mis kujutavad endast enamikus maades instantsi, kus natsionaalne pank ja erapank on omapäraselt segi aetud, hoiavad tegelikult oma seljataga natsionaalset krediiti ja nende pangatähed on suuremal või väiksemal määral seaduslikuks maksevahendiks; sellepärast, et siin saab ilmseks, et pankur kaupleb krediidi endaga, sest pangatäht on ainult ringlev krediittäht. Kuid pankur kaupleb krediidiga ka kõigis teistes vormides, isegi siis, kui ta annab laenuks tema juurde hoiule antud sularaha. Tegelikult kujutab pangatäht vaid hulgikaubanduse münti, pankadele aga on hoiused alati kõige tähtsamad. Seda tõestavad kõige paremini Šoti pangad.

Meie eesmärgi seisukohalt pole vaja üksikasjalisemalt vaadelda krediidiasutuste eriliike ega pankade erivorme.

«... Pankurite tegevus on kahesugune: ... 1) Kapitali *kogumine* neilt, kes ei leia talle otsest rakendust, ja kapitali jaotamine või ta ülekandmine teistele, kes saavad teda rakendada. 2) Hoiuste vastuvõtmine oma klientide tuludest ja neile vastavate summade väljamaksmine tarbimisesemete soetamiseks vajalike kulude ulatuses. Esimene on *kapitali* ringlemine, teine — *ringlemisvahendite* (currency) ringlemine». — «Esimene operatsioonide liik on ühelt poolt kapitali kontsentratsioon, teiselt poolt kapitali jaotus; teine on ringluse reguleerimine ümbruskonna kohalike vajaduste jaoks.» *Tooke*, «Inquiry into the Currency Principle», lk. 36, 37. Me tuleme XXVIII peatükis selle koha juurde tagasi.

«Reports of Committees», VIII kd. «Commercial Distress», II kd., I osa, 1847—1848. Tunnistajate seletuste protokollid. — (Edaspidi tsiteeritakse kui «Commercial Distress» 1847—1848.) Neljakümnendatel aastatel võeti Londonis vekslite diskonteerimisel arvututel juhtudel pangatähtede asemel vastu ühe panga käskveksleid teisele pangale, tähtajaga 21 päeva. (Provintsipankur J. Pease'i seletus, nr. 4636 ja 4645.) Sama aruande järgi oli pankuritel kombeks, kui raha väheseks jäi, maksta oma klientidele reeglipäraselt selliste vekslitega. Kui saaja tahtis pangatähti, siis pidi ta seda vekslit uuesti diskonteerima. Pangad said sellega otsekui rahategemise privileegi. Härrad Jones, Loyd ja Ko. tasusid sellisel viisil «iidsetest aegadest peale», niipea kui raha väheseks jäi ja protsendimäär üle 5% tõusis. Klient võttis selliseid pangaveksleid meeleldi vastu, sest firma Jones, Loyd ja Ko. veksleid oli kergem diskonteerida kui tema enda omi; sealjuures käisid need vekslid tihtipeale 20—30 isiku käest läbi (sealsamas, nr. 901—904, 905, 992).

Kõiki neid vorme kasutatakse selleks, et teha maksenõudmise õigus ülekantavaks. «Vaevalt leidub ühtki krediidivormi, kus krediidil ei tuleks ajutl täita raha funktsioone; ükskõik, kas selleks vormiks on pangatäht, veksel või tšekk, kuid protsess on oma olemuselt sama ja samaks jääb oma olemuselt ka resultaat.» — *Fullarton,* «On the Regulation of Currencies», 2. trükk, London 1845, lk. 38. — «Pangatähed on krediidi vahetusraha» (lk. 51).

Alljärgnev on võetud *J. W. Gilbarti* raamatust «The History and Principles of Banking». London 1834: «Iga panga kapital koosneb kahest osast — põhikapitalist (invested capital) ja laenuks võetud pangakapitalist (banking capital)» (lk. 117). «Pangakapital ehk laenatud kapital saadakse kolmesugusel viisil: 1) hoiuste vastuvõtmisega, 2) oma pangatähtede väljalaskmisega ja 3) vekslite väljaandmisega. Kui keegi laenab mulle tasuta 100 naelsterlingit ja mina laenan need 100 naelsterlingit kellelegi teisele 4 protsendiga, siis saan ma sellest tehingust aasta lõpul 4 naelsterlingit kasumit. Kui keegi võtab mu makselubaduse» (I promise to pay [«Ma luban maksta»] on inglise pangatähtede tavaline vormel) «ja tagastab ta mulle aasta lõpul, makstes mulle selle eest 4 protsenti, just nagu oleksin talle 100 naelsterlingit laenanud, siis saan ma sellestki tehingust samuti 4 naelsterlingit kasumit; või jällegi, kui keegi toob mulle väikeses provintsilinnas 100 naelsterlingit tingimusel, et ma maksaksin selle summa 21 päeva pärast Londonis kellelegi kolmandale isikule, siis on minu kasumiks igasugune protsent, mis mul on võimalik selle rahaga vahepeal saada. See on tegelikkusele vastav kokkuvõte panga operatsioonidest ja neist viisidest, kuidas luuakse pangakapital hoiuste, pangatähtede ja vekslite kaudu» (lk. 117). «Pankuri kasum on üldiselt proportsionaalne tema poolt laenuks võetud kapitali ehk pangakapitali summaga. Tegeliku pangakasumi kindlaksmääramiseks tuleb brutokasumist lahutada põhikapitali protsent. Jääk ongi pangakasum» (lk. 118). *«Pankuri poolt oma klientidele antavad laenud on teiste inimeste raha»* (lk. 146). Vekslite diskonteerimise kaudu loovad pangakapitali just need pankurid, kes ei lase välja pangatähti. Nad suurendavad oma hoiuseid oma diskontooperatsioonide kaudu. Londoni pankurid diskonteerivad ainult nende firmade veksleid, kel on nende juures jooksev arve» (lk. 119). «Firma, kes diskonteerib oma pangas veksleid ja maksab protsente nende vekslite kogusummalt, peab jätma panga kätte vähemalt ühe osa sellest summast, saamata selle osa eest protsente. Sel teel saab pankur laenuks antud raha pealt jooksvast protsendist kõrgemat protsenti ja loob endale pangakapitali tema kätte jääva saldo arvel» (lk. 120). — Reservfondide, deposiitide, tšekkide kokkuhoiust: «Deposiitpangad saavutavad arveldusoperatsioonide kaudu kokkuhoidu ringlemisvahendite kasutamisel ja teevad suuresummalisi tehinguid tegeliku raha väikese summaga. Sel viisil vabanenud raha kasutab pankur oma klientidele laenu andmiseks diskonteerimise jne. kaudu. Seetõttu tõstavad arveldusoperatsioonid deposiitsüsteemi efektiivsust» (lk. 123). «On ükskõik, kas mõlemal kliendil, kes teineteisega asju ajavad, on arve ühe ja sellesama pankuri või

erinevate pankurite juures, sest pankurid vahetavad oma tšekke clearing house'is [arvelduskojas]. Arveldusoperatsioonide kaudu võiks deposiitsüsteem sedavõrd levida, et ta tõrjuks metallraha kasutamise täiesti välja. Kui igaühel oleks pangas jooksev arve ja igaüks õiendaks kõik oma maksed tšekkide abil, siis muutuksid need tšekid ainsaks ringlemisvahendiks. Sel juhul tuleks eeldada, et raha on pankurite käes, sest muidu poleks tšekkidel mingisugust väärtust» (lk. 124). Kohaliku ringluse tsentraliseerimine pankade kätte toimub: 1) harupankade kaudu. Provintsipankadel on osakonnad oma ringkonna väiksemates linnades, Londoni pankadel aga mitmesugustes Londoni linnaosades. 2) Agentuuride kaudu. «Iga provintsipank peab Londonis oma agenti, et maksta seal oma pangatähtede või vekslite järgi ja vastu võtta raha, mida Londoni elanikud provintsielanike arvele maksavad» (lk. 127). Iga pankur kogub teise pangatähti ega anna neid välja. Igas suuremas linnas tulevad pankurid üks või kaks korda nädalas kokku ja vahetavad oma pangatähed. Saldo tasutakse ülekandega Londoni peale (lk. 134). «Pankade eesmärgiks on äritegevuse hõlbustamine. Kõik, mis hõlbustab äritegevust, hõlbustab ka spekulatsiooni. Äri ja spekulatsioon on paljudel juhtudel nii tihedalt seotud, et raske on ütelda, kus äri lõpeb ja kus spekulatsioon algab ... Igal pool, kus pangad olemas on, saab kapitali hõlpsamalt ja odavamalt. Kapitali odavus õhutab spekulatsiooni, just nagu liha ja õlle odavus õhutab liigsöömist ja joomist» (lk. 137, 138). «Et pangad, mis oma pangatähti välja lasevad, maksavad alati nende tähtedega, siis võib näida, nagu toimuksid nende diskontooperatsioonid eranditult sellisel teel saadud kapitaliga; kuid see pole nii. Pankur võib väga hästi maksta kõik tema poolt diskonteeritud vekslid oma pangatähtedega, kuid sellest hoolimata võivad $^9/_{10}$ tema käes olevaist vekslitest esindada tegelikku kapitali. Sest kuigi ta ise andis nende vekslite eest vaid oma paberraha, ei tarvitse see raha vekslite tähtaja möödumiseni ringlusse jääda. Vekslite tähtpäevani võib olla veel kolm kuud, pangatähed aga võivad tagasi tulla kolme päeva pärast» (lk. 172). «Arvete katmine klientide poolt on normaalne ärioperatsioon. Selleks eesmärgiks tagatakse tegelikult sularahakrediit ... Sularahakrediitide tagatiseks ei ole üksnes isiklik usaldus, vaid selleks deponeeritakse ka väärtpabereid» (lk. 174, 175). «Kapitalil, mis kaupade tagatisel laenuks on antud, on sama toime mis vekslite diskonteerimiselgi laenutatud kapitalil. Kui keegi võtab 100 naelsterlingit laenu, tagades seda oma kaupadega, siis on see sama, nagu oleks ta need kaubad müünud 100-naelsterlingilise veksli eest ja diskonteerinud siis selle veksli pankuri juures. Laen aga võimaldab tal hoida oma kaubad parema turuseisuni ja vältida ohvreid, mida ta muidu peaks kandma, et saada raha tungivate vajaduste jaoks» (lk. 180, 181).

«The Currency Theory Reviewed etc.». [Edinburgh 1845], lk. 62, 63: «On vaieldamatu tõde, et 1000 naelsterlingit, mis ma *A* juures täna hoiule annan, antakse homme uuesti välja ja moodustavad hoiuse *B* juures. Ülehomme võib *B* nad omakorda välja anda, nad võivad moodustada hoiuse *C* juures ja nii edasi kuni lõpmatuseni. Üks ja seesama 1000 naelsterlingit võib järelikult rea ülekannete kaudu paljuneda absoluutselt määramatu hoiuste summani. Seetõttu on võimalik, et *üheksa kümnendikku kõigist hoiustest Inglismaal ei eksisteerigi teisiti kui ainult raamatupidamise kirjenditena pankurite raamatutes,* kusjuures igaüks neist pankuritest kinnitab, et tema osa kindlasti eksisteerib ... Näiteks Šotimaal, kus ringlev raha» (pealegi on see peaaegu eranditult paberraha!) «ei ületa kunagi 3 miljonit naelsterlingit, on hoiuseid 27 miljonit naelsterlingit. Niikaua, kui ei tule üldist äkilist hoiuste tagasinõudmist (a run on the banks), võib üks ja seesama 1000 naelsterlingit, rännates edasi-tagasi, niisama kergesti katta samasuguse ebamäärase summa. Et üks ja seesama 1000 naelsterlingit, millega ma täna maksan oma võla ühe ärimehe juures, võib homme katta tema võla teise kaupmehe juures, ülehomme aga selle teise kaupmehe pangavõla ja nõnda edasi kuni lõpmatuseni, siis võib see 1000 naelsterlingit, rännates käest kätte ja pangast panka, katta kuitahes suure hoiuste summa.»

{Nagu nägime, mõistis Gilbart juba 1834. aastal, et «kõik, mis hõlbustab äritegevust, hõlbustab ka spekulatsiooni. Äri ja spekulatsioon on paljudel juhtudel nii tihedalt seotud, et raske on ütelda, kus äri lõpeb ja kus spekulatsioon algab». Mida kergemini saab nõutada laenu müümata kaupade tagatisel, seda rohkem neid laene võetakse, seda suurem on kiusatus valmistada kaupu või paisata juba valmistatud kaubad kaugetele turgudele — ainult selleks, et kõigepealt saada nende tagatisel rahalist laenu. Kujuka näite sellest, kuidas kogu ärimaailm teatud maal võib sattuda sellisesse tuhinasse ja kuidas see lõpeb, annab meile Inglise kaubanduse ajalugu aastail 1845—1847. Siin me näeme, milleks krediit on suuteline. Järgnevate näidete selgitamiseks teeme kõigepealt mõned lühikesed eelmärkused.

1842. aasta lõpul hakkas nõrgenema surutis, mis oli lasunud Inglise tööstusel peaaegu vahetpidamata 1837. aastast alates. Kahel järgmisel aastal tõusis välismaa nõudmine inglise tööstussaaduste järele veelgi; aastad 1845—1846 tähistasid suurima õitsengu perioodi. Oopiumisõda avas 1843. aastal Inglise kaubandusele Hiina. Uus turg andis uue tõuke juba niigi tormilisele arenemisele, eriti puuvillatööstuses. «Kuidas saamegi toota liiga palju? Meil tuleb ju riidesse panna 300 miljonit inimest,» ütles siis nende ridade kirjutajale üks Manchesteri vabrikant. Kuid kõigist neist uutest vabrikuhoonetest, auru- ja ketrusmasinatest ning kudumistelgedest ei jätkunud selleks, et absorbeerida massiliselt juurdevoolavat Lancashire'i lisaväärtust. Samasuguse õhinaga, millega laiendati tootmist, asuti ka raudteede ehitamisele; siin leidiski eelkõige rahuldust vabrikantide ja kaupmeeste spekulatsioonihimu, ja nimelt juba 1844. aasta suvest alates. Aktsiaid telliti niipalju kui saadi, s. o. niipalju kui jätkus raha esimeste sissemaksete tasumiseks; küll järgmiste sissemaksetega juba hakkama saab! Kui aga järgmiste sissemaksete tähtpäevad kätte jõudsid — vastavalt 1848.—1857. aasta «Commercial Distress» küsimusele nr. 1059 ulatus 1846.—1847. aastal raudteedesse mahutatud kapital 75 miljoni naelsterlingini —, tuli otsida abi krediidist, ja firmade oma ettevõtted pidid suuremalt osalt ka veel selle tõttu kannatama.

Oma ettevõtted olid aga enamasti niigi juba üle koormatud. Ahvatlevalt kõrged kasumid meelitasid tegema kaugelt ulatuslikumaid operatsioone, kui käsutuses olevad vabad vahendid seda õigustasid. Kuid oli ju olemas krediit; seda sai kergesti ja pealegi oli see odav. Pangadiskonto oli madal: 1844. aastal oli see $1^3/_4$— —$2^3/_4$%, 1845. aasta oktoobrini alla 3 protsendi; siis tõusis see mõneks ajaks 5 protsendini (1846. aasta veebruaris), et siis 1846. aasta detsembris uuesti langeda $3^1/_4$ protsendini. Inglise Panga keldrites seisis enneolematult suur kullatagavara. Kõik oma maa börsiväärtused olid nii kõrgel tasemel kui ei kunagi varem. Mil-

leks siis soodne juhus mööda lasta, miks mitte kärmesti peale hakata? Miks mitte saata võõrastele turgudele, kus igatsetakse inglise fabrikaatide järele, kõiki kaupu, mida iganes suudetakse valmistada? Ja miks ei võinud vabrikant ise saada kahekordset kasumit: lõnga ja riide müügist Kaug-Idas ja nende vastu saadud kaupade müügist Inglismaal?

Nii tekkis massilise konsigneerimise süsteem: avansseerimiskrediidi vastu saadeti kaupu konsignatsiooniks Indiasse ja Hiinasse; üsna pea arenes see niisuguseks süsteemiks, kus konsigneerimine toimus ainuüksi avansseerimise pärast, nagu see alljärgnevatest märkmetest üksikasjaliselt näha on; see pidi paratamatult lõppema turgude massilise küllastumisega ja krahhiga.

See krahh tuli 1846. aasta ikalduse tagajärjel. Inglismaale ja eriti Iirimaale oli vaja sisse vedada väga palju toiduaineid, eriti teravilja ja kartulit. Neid kaupu saatvatele maadele saadi aga vaid õige väikeses osas tasuda inglise tööstussaadustega; maksta tuli väärismetalliga; kulda läks välismaale vähemalt 9 miljoni eest. Sellest kullast tuli tervelt 7½ miljonit Inglise Panga sularaha tagavaradest, mistõttu panga tegevusvabadus rahaturul märksa vähenes; teised pangad, kelle reservid asuvad Inglise Pangas ja on tegelikult identsed selle panga reservidega, pidid nüüd samuti piirama oma rahalisi operatsioone; kiiresti ja kergelt laekuvate maksete vool takerdus algul üksikutes kohtades, siis aga kõikjal. Pangadiskonto, mis oli veel 1847. aasta jaanuaris 3—3½ protsenti, tõusis aprillis, kui puhkes esimene paanika, 7 protsendile; siis saabus suvel veel kord ajutine väike kergenemine (6½%, 6%), kui aga selgus, et uus lõikus samuti halb on, puhkes uus ja veelgi tugevam paanika. Inglise Panga ametlik minimaaldiskonto tõusis oktoobris 7 protsendile, novembris 10-le; see tähendas, et kaugelt suuremat osa veksleid võis diskonteerida ainult tohutute liigkasuprotsentidega või ei olnud üldsegi enam võimalik neid diskonteerida; üldise maksete seisaku tagajärjel jäi pankrotti rida esimese järgu firmasid ja suur hulk keskmisi ning väikesi; Inglise Pank ise oli hädaohus, ta pidi maksejõuetuks jääma temale 1844. aasta kavala pangaaktiga pealepandud kitsenduste tõttu, — siis katkestas valitsus 25. oktoobril üldisel nõudmisel pangaakti kehtivuse ja kaotas niiviisi pangale seadusega pealesunnitud absurdsed köidikud. Nüüd võis pank oma pangatähtede tagavara takistamatult ringlusse lasta; et nende pangatähtede krediit oli tegelikult garanteeritud natsiooni krediidiga ning oli seega kõigutamatu, siis leevendas see rahakitsikust otsekohe ja järsult; muidugi jäi veel maksejõuetuks hulk suuri ja väikesi lootusetult laostunud firmasid, kuid kriisi kõrgpunkt oli ometi ületatud, pangadiskonto langes septembris uuesti 5 protsendile ja juba 1848. aasta vältel valmistas endale pinda see uus äritegevuse elavnemine, mis 1849. aastal ajas mand-

ril nurja revolutsioonilise liikumise edasise tõusu ja tõi viiekümnendatel aastatel senikuulmatu tööstusliku õitsengu, siis aga ka 1857. aasta krahhi. — *F. E.*}

I. Riigi väärtpaberite ja aktsiate väärtuse kolossaalsest langusest 1847. aasta kriisi ajal annab tunnistust üks 1848. aastal ülemkoja poolt väljaantud dokument. Selle järgi oli nende väärtuse langus 23. oktoobril 1847. aastal sama aasta veebruariga võrreldes järgmine:

Inglise riigi väärtpaberitel	93 824 217	naelsterlingit
doki- ja kanaliaktsiatel	1 358 288	„
raudteeaktsiatel	19 579 820	„
Kokku.....	114 762 325	naelsterlingit

II. «Manchester Guardian'is», 24. novembrist 1847, teatatakse järgmistest mahhinatsioonidest Ida-India kaubanduses, kus veksleid ei antud enam välja sellepärast, et oli ostetud kaupa, vaid osteti kaupa selleks, et oleks võimalik välja anda veksleid, mida saaks diskonteerida, rahaks muuta.

A, kes on Londonis, laseb *B* kaudu osta kaupa Manchesteri vabrikandilt *C*, et saata need kaubad merd mööda Ida-Indiasse, *D*-le. *B* maksab *C*-le kuuekuulise veksliga, mille *C* annab välja *B* nimele. Viimane kindlustab end samuti kuuekuulise veksliga *A* nimele. Niipea kui kaup on laevale laaditud, annab *A* konossemendi vastu omakorda välja kuuekuulise käskveksli *D* nimele. «Mõlemad, nii ostja kui ka saatja, valdavad järelikult fonde mitu kuud enne tegelikku maksmist kaupade eest; väga sageli pikendati neid veksleid maksetähtpäeva saabumisel sel ettekäändel, et nii pikaajalise tehingu puhul tuleb realiseerimiseks aega anda. Seda laadi tehingutest saadavad kahjud ei põhjustanud paraku nende tehingute piiramist, vaid hoopis nende laienemist. Mida vaesemaks osalised läksid, seda suuremaks sai nende vajadus osta, et sel viisil uute laenude kaudu asendada varemates spekulatsioonides kaotatud kapital. Oste ei reguleeritud enam pakkumise ja nõudmise kaudu, nad kujunesid teatud kindla firma rahanduslike operatsioonide tähtsaimaks osaks. Kuid see on ainult asja üks külg. See, mis siin manufaktuurkaupade ekspordiga toimus, leidis ka seal aset produktide ostmise ja ärasaatmisega. India kaubamajad, kel oli oma vekslite diskonteerimiseks küllalt hea krediit, ostsid suhkrut, indigot, siidi või puuvilla — mitte sellepärast, et ostuhinnad tõotaksid viimaste Londoni hindadega võrreldes kasumit, vaid sellepärast, et eelmistel Londoni firma nimele väljaantud käskvekslitel pidi varsti kätte jõudma maksmise tähtpäev ja neid tuli katta. Mis oli siis lihtsam, kui osta laevatäis suhkrut, maksta selle eest kümnekuulise käskveksliga Londoni firma nimele ja saata konossement postiga Londoni? Vähem kui kahe kuu pärast oli nende äsja ärasaadetud kaupade konossement ja koos sellega kaubad ise panditud Lombard Street'il ja Londoni firma sai raha kätte kaheksa kuud enne kauba vastu antud vekslite tähtaega. Ja see kõik läks libedasti, ilma takistuste ja raskusteta, niikaua kui diskonteerivail firmadel oli küllalt raha, et anda seda laenuks konossementide ja laotähtede vastu ning diskonteerida piiramata ulatuses India kaubamajade veksleid «soliidsetele» firmadele Mincing Lane'il.»

{Neid mahhinatsioone praktiseeriti laialdaselt niikaua, kui Indiast toodavaid ja Indiasse veetavaid kaupu saadeti purjelaevadel ümber Healootuse neeme. Sellest ajast alates aga, kui kaubad saadetakse Suessi kanali kaudu ja aurulaevadega, on see fiktiivse kapitali fabritseerimise meetod kaotanud oma põhialuse, milleks oli kaupade kauane teelviibimine. Sestsaadik aga, kui telegraaf inglise ärimehele turuseisundi Indias ja india kaupmehele turuseisundi Inglismaal veel samal päeval teatavaks teeb, ei ole see meetod üldse enam võimalik. — *F. E.*}

III. Juba tsiteeritud aruandes «Commercial Distress» 1847—1848 võib lugeda järgmist: «1847. aasta aprillikuu viimasel nädalal teatas Inglise Pank «Royal Bank of Liverpool'ile», et ta nüüdsest peale oma diskontooperatsioone viimasega poole võrra vähendab. See teade avaldas väga halba mõju, sest viimasel ajal õiendati makseid Liverpoolis palju sagedamini vekslites kui sularahas, ja ka sellepärast, et need kaupmehed, kes tavaliselt oma aktseptide maksmiseks panka palju sularaha tõid, said viimasel ajal tuua ainult veksleid, mida nad ise oma puuvilla ja teiste toodete eest olid saanud. See nähtus oli väga levinud ja koos sellega kasvasid ka ärilised raskused. Aktseptid, mille järgi pank pidi kaupmeeste eest maksma, olid enamasti välismaal välja antud ja neid kaeti seni tavaliselt toodete eest saadud maksetega. Vekslid, mida kaupmehed nüüd endise sularaha asemel tõid, olid mitmesuguste maksetähtaegadega ja oma liigilt erinevad; suur osa neist olid pangavekslid tähtajaga kolm kuud dato; hulgaliselt oli veksleid puuvilla tagatisel. Kui need olid pangavekslid, siis olid neid aktsepteerinud Londoni pankurid, muudel juhtudel olid aktseptantideks igasugused kaupmehed, Brasiilia, Ameerika, Kanada, Lääne-India jne. firmad ... Kaupmehed ei andnud välja käskveksleid üksteise nimele, küll aga maksid oma maa kliendid toodete eest, mida nad Liverpoolis olid ostnud, vekslitega Londoni pankade või teiste Londoni firmade või mõne isiku nimele. Inglise Panga teadaanne põhjustas müüdud väliskaupade vastu saadavate vekslite tähtaegade lühendamist, mis muidu olid sagedasti üle kolme kuu» (lk. 26, 27).

Nagu eespool öeldud, oli 1844.—1847. aasta õitsenguperiood Inglismaal seotud esimese suure raudteepalavikuga. Selle mõjust üldisele äritegevusele räägib tsiteeritav aruanne järgmist: «1847. aasta aprillis hakkasid peaaegu kõik kaubandusfirmad suuremal või vähemal määral nõrgendama oma ettevõtteid (to starve their business), mahutades ühe osa oma kaubanduskapitalist raudteedesse» (lk. 42). — «Raudteeaktsiate vastu tehti ka kõrge protsendimääraga — näiteks 8 protsendiga — laene eraisikutelt, pankuritelt ja kindlustusseltsidelt» (lk. 66). «Need määratu suured laenud, mida kaubandusfirmad raudteedele andsid, kutsusid omakorda esile nende firmade vajaduse võtta pankadelt rohkesti kapitali vekslidiskonto vahendusel, et jätkata oma äri» (lk. 67). — (Küsimus:) «Kas te arvate, et sissemaksed raudteeaktsiate eest on palju soodustanud surutist, mis valitses» (rahaturul) «aprillis ja oktoobris» (1847. a.)? (Vastus:) — «Ma arvan, et aprillis said nad surutisele vaevalt mingit mõju avaldada. Minu arvates on nad kuni aprillikuuni ja võib-olla isegi suveni pankureid ennem tugevdanud kui nõrgendanud, sest raha tegelik kasutamine ei toimunud sugugi nii kiiresti kui sissemaksed; seetõttu pidas suurem osa pankadest aasta algul enda käes küllaltki suurt summat raudteede fondidest.» (Seda kinnitavad rohkearvulised pankurite seletused «Commercial Distress'is» 1848 — 1857.) «Suvel sulas see summa vähehaaval kokku ja oli 31. detsembriks märksa väiksem. Oktoobris oli surutise üheks põhjuseks pankade käes olevate raudteefondide järkjärguline vähenemine; 22. aprillist kuni 31. detsembrini vähenes meie käes olev raudteede saldo ühe kolmandiku võrra. Sellist mõju avaldasid raudteeaktsiate eest tehtavad sissemaksed kogu Suurbritannias; nad absorbeerisid vähehaaval pankade hoiused» (lk. 43, 44). — Sama ütleb ka Samuel Gurney (kuulsa firma Overend Gurney & Co. šeff): «1846. aastal suurenes tunduvalt nõudmine raudteedesse mahutatava kapitali järele, kuid see ei tõstnud protsendimäära. Leidis aset väikeste summade liitumine suurteks massideks ja need suured massid kulutati meie turul; nii et mõju oli üldiselt selline, et City rahaturule paisati rohkem raha, mida aga niipea tagasi ei tõmmatud» [lk. 159].

A. Hodgson, Liverpooli Joint Stock Bank direktor, näitab, kuivõrd vekslid võivad olla pankuritele reserviks: «Meil oli kombeks hoida oma portfellis vähemalt $^9/_{10}$ kõigist meie hoiustest ja kõik teistelt isikutelt saadud raha vekslitena, millede tähtajad saabusid päevast päeva ... sedavõrd, et kriisi ajal oli iga päev välja-

ostetavate vekslite summa peaaegu võrdne meile iga päev esitatavate maksenõudmiste summaga» (lk. 53).

Spekulatiivsed vekslid. — (Nr. 5092.) «Kes aktsepteeris peamiselt veksleid» (müüdud puuvilla eest)? — (R. Gardner, selles teoses korduvalt mainitud puuvillavabrikant): «Neid aktsepteerisid kaubamaaklerid; kaupmees ostab puuvilla, annab selle edasi maaklerile, kirjutab ta nimele käskveksli ja laseb selle diskonteerida.» — (Nr. 5094.) «Ja need vekslid lähevad Liverpooli pankadesse ja diskonteeritakse seal?» — «Jah, aga ka mujal... Kui poleks olnud neid operatsioone, mida peamiselt Liverpooli pangad ette võtsid, siis oleks minu arvates puuvilla nael möödunud aastal $1^1/_2$ või 2 penni odavam olnud.» — (Nr. 600.) «Te ütlesite, et ringlemas oli tohutu hulk veksleid, mis spekulandid Liverpooli puuvillamaaklerite nimele olid välja andnud; kas seda esineb ka siis, kui on tegemist teie laenudega vekslite vastu, mis on antud teiste koloniaalsaaduste eest peale puuvilla?» — (A. Hodgson, Liverpooli pankur): «See käib iga liiki koloniaalsaaduste, eriti aga puuvilla kohta.» — (Nr. 601.) «Kas teie kui pankur püüate seda liiki vekslitest eemale hoida?» — «Mitte sugugi, me peame neid täiesti seaduspärasteks vekslitekš, kui neid liiga palju käes ei ole... Seda liiki veksleid pikendatakse sageli.»

Mahhinatsioonid Ida-India—Hiina turul 1847. aastal. — Charles Turner (ühe esmajärgulise Ida-India firma šeff Liverpoolis): «Meie kõik teame juhtumeid, mis leidsid aset äritehingutes Mauritiuse saarel ja analoogiliste operatsioonide puhul. Maakleritel oli kombeks teha kaupade vastu laenu nende kaupade eest väljaantud vekslite katteks, mitte ainult pärast kaupade kohalesaabumist — mis on täiesti loomulik — ja mitte ainult konossementide vastu... vaid nad tegid laenu produktide vastu ka enne laevale laadimist, mõnel juhul isegi enne produkti valmistamist. Ühel konkreetsel juhul näiteks ostsin Kalkutas veksleid 6000—7000 naelsterlingi eest; raha nende vekslite eest läks Mauritiuse saarele, et arendada seal suhkrukultuuride kasvatamist; vekslid tulid Inglismaale, kus neist protestiti üle poole; kui lõpuks jõudis kohale suhkrulaadung, mis pidi nende vekslite katteks olema, siis selgus, et suhkur oli panditud kolmandaile isikuile juba enne ta laadimist, tegelikult vahest juba enne ta tootmist» (lk. 78). «Vabrikandile tuleb nüüd Ida-India turule minevate kaupade eest maksta sularahas; kuid see ei tähenda veel midagi, sest kui ostjal on Londonis mõningat krediiti, siis annab ta käskveksli Londoni peale ja diskonteerib veksli Londonis, kus diskonto on nüüd madal; selliselt saadud rahaga maksab ta vabrikandile... vähemalt kaksteist kuud läheb mööda, enne kui isik, kes kaubad Indiasse saatis, võib sealt oma raha tagasi saada;... inimene, kes alustab Indiaga ärioperatsioone 10 000 või 15 000 naelsterlingiga, muretseb endale suuresummalise krediidi mõne Londoni firma juures; sellele firmale maksab ta 1% ja annab tema nimele välja käskveksleid tingimusel, et raha Indiasse saadetud kaupade eest läheb sellele Londoni firmale; sealjuures aga on pooltel vaikiv kokkulepe, et Londoni firmal ei tule tegelikult anda laenu sularahas, s. t., et veksleid pikendatakse niikaua, kuni raha tagasi saabub. Veksleid diskonteeriti Liverpoolis, Manchesteris, Londonis; mõned neist on šoti pankade valduses» (lk. 79). — (Nr. 730.) «Ühe hiljuti Londonis maksevõimetuks jäänud firma raamatute uurimisel avastati järgmist: üks firma Manchesteris ja üks Kalkutas avasid Londoni firma juures krediidi 200 000 naelsterlingi ulatuses; s. t., et selle Manchesteri firma kliendid, kes läkitasid Kalkuta firmale Glasgow'st ja Manchesterist konsignatsioonikaupu, trasseerisid Londoni firma nimele kuni 200 000 naelsterlingi suuruses summas; samal ajal oli kokku lepitud, et Kalkuta firma annab samuti käskveksleid Londoni firma nimele 200 000 naelsterlingi ulatuses; need vekslid müüdi Kalkutas, sellest saadud rahaga osteti teised vekslid ja saadeti nad Londoni, et võimaldada Londoni firmal maksta esimeste Glasgow's või Manchesteris väljaantud vekslite järgi. Nii lasti üksnes selle tehingu kaudu liikvele veksleid 600 000 naelsterlingi eest.» — (Nr. 971.) «Tänapäeval, kui mõni Kalkuta firma ostab laeva-

laadungi» (Inglismaa jaoks) «ja maksab selle eest omaenda käskveksliga oma Londoni korrespondendi nimele ning konossemendid saadetakse siia, siis kasutatakse neid konossemente otsekohe laenu saamiseks Lombard Street'il; järelikult on kaubamajal kaheksa kuud aega seda raha kasutada, enne kui ta korrespondendil tuleb vekslite järgi maksta.»

IV. 1848. aastal tegutses ülemkoja salajane komisjon 1847. aasta kriisi põhjuste uurimiseks. Tunnistajate seletused, mis nad selle komisjoni ees andsid, avaldati aga alles 1857. aastal («Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress etc.» 1857; tsiteerime seda kui «C. D.» 1848/57). Selles komisjonis ütles härra Lister, Union Bank of Liverpool'i juhataja, muuseas järgmist:

(2444.) «1847. aasta kevadel võttis krediit ennenägematu ulatuse... sest ärimehed viisid kapitali oma ettevõtetest raudteedesse üle, kuid tahtsid sellest hoolimata jätkata oma tegevust endises ulatuses. Arvatavasti mõtles igaüks alguses, et ta saab raudteeaktsiaid kasumiga müüa ja sel kombel raha ettevõttesse tagasi tuua. Siis leidis ta vist, et see pole võimalik, ja hakkas kasutama oma ettevõtte jaoks krediiti neil juhtudel, kus ta varem oli tasunud sularahaga. Sellest tuligi krediidi laienemine.»

(2500.) «Kas vekslid, mille pealt neid vastuvõtnud pangad kahju said, olid antud peamiselt teravilja või puuvilla eest?»... «Need vekslid olid iga liiki saaduste: teravilja, puuvilla ja suhkru ning iga liiki välisproduktide eest. Sel ajal ei olnud peaaegu ühtki produkti, õli vahest välja arvatud, mille hind poleks langenud.» — (2506.) «Vekslit aktsepteeriv maakler ei aktsepteeri seda ilma küllaldase katteta, sealhulgas ka tagatiseks olevate kaupade hinna languse juhuks.»

(2512.) «Produktide vastu antakse välja kahesuguseid veksleid. Esimesse liiki kuulub esialgne käskveksel, mis antakse välismaal importööri nimele... Selliselt produktide vastu antud vekslite tähtajad saabuvad pahatihti enne produktide kohalejõudmist. Seetõttu, kui kaup kohale jõuab ja kaupmehel küllalt kapitali pole, peab ta selle kauba maakleri juures pantima, kuni tal korda läheb seda müüa. Siis annab Liverpooli kaupmees kohe teist liiki veksli maakleri nimele, selle kauba tagatisel... siis on juba pankuri asi selgitada maakleri juures, kas tal on kaupa ja kui palju ta selle peale laenu on andnud. Ta peab veenduma, et maakleril on katet võimalike kahjude tasategemiseks.»

(2516.) «Me saame veksleid ka välismaalt... Keegi ostab välismaalt veksli Inglismaa peale ja saadab selle mõnele Inglise firmale; vekslist ei ole meile näha, kas see on välja antud mõistlikult või mittemõistlikult, kas see esindab kaupa või tuult.»

(2533.) «Te ütlesite, et peaaegu kõiki välisprodukte on müüdud suurte kahjudega. Kas te arvate, et see tuli kõlvatust spekulatsioonist nende produktidega?» — «See tuli liiga suurest sisseveost, kusjuures polnud vastavat tarbimist selle sisseveo absorbeerimiseks. Tarbimine oli nähtavasti väga tunduvalt vähenenud.» — (2534.) «Oktoobris... ei olnud peaaegu üldse võimalik produkte müüa.»

Kuidas krahhi kõrgpunktil kostab üldine hüüe sauve qui peut [päästku end, kes päästa saab], sellest räägib samas aruandes esmaklassiline asjatundja, auväärt kogenud kveeker Samuel Gurney, firma Overend Gurney & Co. šeff: (1262.) «Kui valitseb paanika, siis ei küsi ärimees, kui tulusalt ta võib mahutada oma pangatähed ja kas ta kaotab oma sertifikaatide või kolmeprotsendiliste väärtpaberite müügil 1 või 2 protsenti. Kui tal kord juba on hirm nahas, siis ei huvita teda kasum ega kahjum; ta püüab kindlustada iseennast, tehku teised mis tahavad.»

V. Kahe turu vastastikusest kaupadega küllastumisest ütleb härra Alexander, Ida-India kaubanduses tegev kaupmees, alamkoja 1857. a. pangaakti-komisjoni ees (tsiteerime seda kui «B. C.» 1857) järgmist: (4330.) «Praegu on lugu nii, et kui ma kulutan Manchesteris 6 šillingit, siis saan Indias vastu 5 šil-

lingit; kui ma aga kulutan 6 šillingit Indias, siis saan 5 šillingit vastu Londonis.» Nii et järelikult on India turg niisama suurel määral küllastunud inglise kaupadega kui Inglise turg india kaupadega. Ja ometi oli see 1857. aasta suvel, vaevalt kümme aastat pärast 1847. aasta kibedaid kogemusi!

KAHEKÜMNE KUUES PEATÜKK

RAHAKAPITALI AKUMULATSIOON; SELLE MÕJU PROTSENDIMÄÄRALE

«Inglismaal toimub uue rikkuse pidev akumulatsioon, millel on tendents omandada lõppkokkuvõttes rahavorm. Pärast raha omandamise soovi on aga kõige tungivamaks sooviks see, et tahetakse temast uuesti vabaneda mingisuguse mahutuse kaudu, mis tooks protsenti või kasumit, sest raha kui raha ei anna midagi juurde. Niisiis, kui koos selle liigse kapitali pideva juurdevooluga ta tegevusväli järk-järgult ning küllaldaselt ei laiene, siis peame arvestama rakendust otsiva raha perioodilist kuhjumist; see kuhjumine võib olukorrast olenevalt olla kas suurema või väiksema ulatusega. Pika rea aastate jooksul olid riigilaenud Inglismaa liigse rikkuse absorbeerimise peamine vahend. Pärast seda, kui riigilaenud jõudsid 1816. aastal oma maksimumini ja ei absorbeeri enam liigset rikkust, jääb igal aastal vähemalt 27 miljoni suurune summa, mis otsib mingisugust teist mahutamise võimalust. Peale selle voolab kapital mitmesugusel kujul tagasi ... Ettevõtted, mille tegevus vajab suuri kapitale ja mis aeg-ajalt liigset tegevuseta kapitali absorbeerivad ... on vähemalt meie maal absoluutselt hädavajalikud, et ära tõmmata need ühiskonna liigse rikkuse perioodilised kuhjumised, millised ei või tavalistes kapitali mahutamise harudes rakendust leida» («The Currency Theory Reviewed». London 1845, lk. 32—34). Sealsamas öeldakse 1845. aasta kohta järgmist: «Väga lühikese aja jooksul tõusid hinnad depressiooni kõige madalamast seisust üsna kõrgele ... kolmeprotsendiline riigilaen on peaaegu al pari ... kulla hulk Inglise Panga keldrites ületab kõik summad, mis sinna kunagi varem on kuhjunud. Iga liiki aktsiaid müüakse hindadega, mis on peaaegu senikuulmatud; protsendimäär on sedavõrd langenud, et ta on peaaegu nominaalne ... See kõik tõestab, et praegu on Inglismaal järjekordselt jõudeseisva rikkuse ränk akumulatsioon ja et lähemas tulevikus seisab meil ees uus spekulatiivse palaviku periood» (sealsamas, lk. 36).

«Kuigi kulla sissevedu ei ole kindlaks tundemärgiks, et väliskaubandus annab kasumit, esindab üks osa sellest sisseveost siiski — teiste tundemärkide puudumisel — prima facie [kõigepealt] sel-

list kasumit» (*J. G. Hubbard,* «The Currency and the Country. London 1843, lk. 40—41). «Oletame, et stabiilselt soodsa äritegevusega, tasuvate hindadega ja küllaldase raharinglusega perioodil osutub halva saagi tagajärjel vajalikuks välja vedada 5 miljonit kulda ja sisse vedada sama summa eest teravilja. Ringlus» {see ei tähenda, nagu kohe näeme, ringlemisvahendeid, vaid tegevuseta rahakapitali. — *F. E.*} «väheneb sama summa võrra. Eraisikute käes võib veel olla niisama palju ringlemisvahendeid, kuid kaupmeeste hoiused nende pankades, pankade saldod nende rahamaaklerite juures ja reservid pangakassades vähenevad, ning selle tegevuseta kapitali summa vähenemise otseseks tagajärjeks on protsendimäära tõus, näiteks 4 protsendilt 5-le. Et äritegevus on tervel alusel, siis usaldus ei löö kõikuma, kuid krediiti hakatakse kõrgemalt hindama» (sealsamas, lk. 42). «Kui kaubahinnad üldiselt langevad, siis voolab liigne raha suurenenud hoiuste näol pankadesse tagasi ja tegevuseta kapitali küllus alandab protsendimäära miinimumini; selline olukord kestab seni, kuni kõrgemad hinnad või kaubanduse elavnemine võimaldavad jõude seisval rahal tegevusse astuda või kuni see raha kulutatakse välismaa väärtpaberite või välismaa kaupade ostmiseks» (lk. 68).

Järgmised väljavõtted on jällegi pärit parlamendiaruandest Commercial Distress'i [kaubanduskriisi] kohta aastail 1847—1848. — 1846. ja 1847. aasta ikalduse ja nälja tõttu oli vaja toiduaineid suurel hulgal sisse vedada. «Sellest sisseveo suur ülekaal väljaveoga võrreldes ... Sellest tunduv raha äravool pankadest ja vekseleid diskonteerivate isikute suurenenud tung diskontomaaklerite juurde; maaklerid hakkavad vekslite vastuvõtmisel rangemaid tingimusi esitama. Seni avatud krediiti piirati väga tunduvalt ja nõrgemad firmad hakkasid pankrotti jääma. Need, kes rajasid oma äritegevuse ainuüksi krediidile, laostusid täielikult. See suurendas rahutust, mis juba varem oli end tunda andnud; pankurid ja teised tegelased leidsid, et nad ei või niisama kindlalt kui varem arvestada oma vekslite ja teiste väärtpaberite muutumist pangatähtedeks, et oma kohustusi täita; nad piirasid krediiti veelgi rohkem, sageli aga lõpetasid selle hoopis; paljudel juhtudel hoidsid nad oma pangatähti omaenda kohustuste hilisemaks katteks; nad eelistasid neid üldse mitte välja lasta. Rahutus ja segadus suurenesid iga päevaga ja ilma lord John Russelli kirjata olekski üldine pankrot käes olnud» (lk. 74, 75). Russelli kiri katkestas pangaakti kehtivuse. — Ülalnimetatud Charles Turner tunnistab: «Mõnel firmal olid suured vahendid, kuid need polnud likviidsed. Kogu nende kapital oli kinni Mauritiuse saare maaomandis, indigovabrikutes või suhkrutehastes. Võtnud endale kord 500 000 — 600 000 naelsterlingi suurused kohustused, puudusid neil vabad vahendid vekslite järgi maksmiseks; lõpuks ilmnes, et nad võisid nende järgi

maksta vaid oma krediidi abil ja ainult sedavõrd, kuivõrd seda jätkus» (lk. 81). Mainitud S. Gurney tunnistas: [1664.] «Käesoleval ajal (1848. aastal) võib kõikjal märgata käivete piiramist ja suurt rahaküllust.» — (Nr. 1763.) «Ma ei usu, et kapitali nappus oli selleks põhjuseks, mis protsendimäära nii kõrgele ajas; selleks põhjuseks oli hirm (the alarm), asjaolu, et pangatähti oli raske saada.»

Sisseveetud toiduainete eest maksis Inglismaa 1847. aastal välismaale vähemalt 9 miljonit naelsterlingit kullas. Sellest oli $7^1/_2$ miljonit Inglise Pangast ja $1^1/_2$ miljonit teistest allikatest (lk. 245). — Morris, Inglise Panga juhataja, ütles: [3800.] «1847. aasta 23. oktoobril olid riigi väärtpaberid ja kanalite ning raudteede aktsiad juba kaotanud 114 752 225 naelsterlingit oma väärtust» (lk. 312). Vastates lord G. Bentincki küsimusele, tunnistas sama Morris: [3846.] «Kas teile on teada, et kogu väärtpaberitesse ja iga liiki produktidesse mahutatud kapital samasugusel viisil kaotas oma väärtust, et tooraineid — puuvilla, siidi, villa — saadeti mandrile samasuguste naeruväärsete hindadega ja et... suhkrut, kohvi ja teed müüdi oksjonitel õige odava hinna eest?» — «Natsioon pidi paratamatult tooma suuri ohvreid selleks, et tasa teha see kulla äravool, mis toiduainete tohutust sisseveost oli tingitud.» — [3848.] «Kas te ei arva, et parem oleks olnud 8 miljonit naelsterlingit panga seifidest välja tuua, selle asemel et katsuda kuld sääraste ohvritega tagasi saada?» — *«Ei, mina seda ei arva.»* — Nüüd aga toome selle kangelaslikkuse kommentaarid. Disraeli küsitleb härra W. Cottonit, Inglise Panga direktorit ja endist juhatajat: «Kui suuri dividende said panga aktsionärid 1844. aastal?» — «7 protsenti aastas.» — «Aga kui suured olid dividendid 1847. aastal?» — «9 protsenti.» — «Kas pank maksab käesoleval aastal tulumaksu oma aktsionäride eest?» — «Muidugi.» — «Kas ta maksis seda ka 1844. aastal?» — «Ei.»[83] — «Siis oli ju see pangaakt (1844. a.) väga kasulik aktsionäridele. Tulemus on seega selline, et uue seaduse jõustumisest alates tõusis aktsionäride dividend 7 protsendilt 9 protsendile, peale selle aga tasub tulumaksu nüüd pank, kuna enne oli see aktsionäride tasuda?» — *«Täiesti õige.»* — (Nr. 4356—4361.)

Provintsipankur mister Pease ütleb pankadesse 1847. aasta kriisi ajal tagavarade kuhjumise kohta järgmist: (4605.) «Et Inglise Pank oli sunnitud üha rohkem tõstma oma protsendimäära, siis võttis maad üldine kartus; provintsipangad suurendasid oma rahatagavarasid ja ka pangatähtede summasid; paljud meist, kes tavaliselt

[83] See tähendab, et varem määrati esmalt kindlaks dividend ja siis — selle väljamaksmisel — peeti igalt aktsionärilt kinni tulumaks; pärast 1844. aastat aga tasuti esmalt maks panga kogukasumilt ja alles siis jaotati dividend «free of Income Tax» [vabana tulumaksust]. Üks ja seesama nominaalne protsent on seega viimasel juhul maksusumma võrra kõrgem. — *F. E.*

noidsid enda juures vahest ainult paarsada naela kullas või panga-tähtedes, hakkasid kohe koguma tuhandeid tagavaraks oma raha-kappidesse ja pultidesse, sest ei olnud üldse teada, missuguseks kujuneb diskonto ja vekslite ringlemise võime turul; nii tekkiski üldine rahatagavarade kuhjumine.» Üks komisjoni liige märgib: (4691.) «Niisiis, ükskõik millised olidki põhjused viimase 12 aasta jooksul, tulemus on siiski igal juhul kasulikum liigkasuvõtjatele ja rahaga kauplejatele kui tootlikule klassile üldse.»

Tooke näitab, kui hästi oskavad rahaga kauplejad kriisiaega ära kasutada: «Warwickshire'i ja Staffordshire'i metallitööstuses lükati 1847. aastal väga palju kaubatellimusi tagasi, sest protsent, mida vabrikant oma vekslite diskonteerimisel maksma oleks pida-nud, oleks neelanud rohkem kui kogu tema kasumi.» (Nr. 5451.)

Võtame nüüd teise, juba varem tsiteeritud parlamendiaruande: «Report of Select Comittee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857» (tsiteerime seda edaspidi kui «B. C.» 1857). Härra Norman, Inglise Panga direktor ja currency prin-ciple'i pooldajate tähtsaim tuus, andis seal järgmise seletuse:

(3635.) «Te ütlesite pooldavat seisukohta, et protsendimäär ei olene pangatähtede hulgast, vaid kapitali nõudmisest ja pakkumi-sest. Kas te ei tahaks selgitada, mida te mõistate kapitali all peale pangatähtede ja metallraha?» — «Ma arvan, et kapitali tavaline definitsioon on järgmine: tootmises kasutatavad kaubad või teenu-sed.» — (3636.) «Kas te hõlmate sõnaga «kapital» kõik kaubad, kui räägite protsendimäärast?» — «Kõik tootmises kasutatavad kaubad.» — (3637.) «Kõike seda te mahutate sõnasse «kapital», kui räägite protsendimäärast?» — «Jah. Oletagem, et puuvillavabri-kant vajab puuvilla oma vabriku jaoks; ta hangib selle tõenäoliselt sellisel viisil, et teeb oma pankurilt laenu, läheb niiviisi saadud pangatähtedega Liverpooli ja ostab puuvilla. Tegelikult vajab ta ainult puuvilla; pangatähed või kuld on talle vajalikud üksnes puu-villa saamise vahendina. Või oletame, et ta vajab oma töölistele maksmiseks raha; siis laenab ta jällegi pangatähti ja maksab nen-dega oma tööliste palgad; töölised omakorda vajavad toitu ja kor-terit, ja raha on selle eest maksmise vahend.» — (3638.) «Aga protsenti makstakse ju raha eest?» — «Seda muidugi kõigepealt; kuid võtke mõni teine juhtum. Oletagem, et vabrikant ostab puu-villa võlgu, pangast laenu võtmata; protsendi mõõduks on siis hinnavahe, mis on olemas sularaha eest ostmise ja võlguostmise vahel tähtaja saabumise momendil. Protsent eksisteeriks ka siis, kui raha poleks üldse olemaski.»

See endaga rahulolev jama väärib täiesti seda currency prin-ciple'i alussammast. Kõigepealt geniaalne avastus, et pangatähed või kuld on vahend millegi ostmiseks ja et neid ei võeta laenuks nende eneste pärast. Ja sellest peab järelduma, et protsendimäära

reguleeritakse — millega? Kaupade nõudmise ja pakkumisega, kuigi me seni teadsime ainult, et nad reguleerivad kaupade turuhindu. Kaupade ühesuguste turuhindadega aga sobivad kokku täiesti erinevad protsendinormid. — Nüüd aga veel järgmine kavalus. Õigele märkusele: «Aga protsenti makstakse ju raha eest», mis sisaldab muidugi küsimuse: mis on pankuri poolt saadaval protsendil tegemist nende kaupadega, kuna pankur ju kaupadega ei kauple? Ja kas vabrikandid, kes kulutavad seda raha kõige erinevamail turgudel, s. o. turgudel, kus valitsevad kõige erinevamad vahekorrad tootmises kasutatavate kaupade nõudmise ja pakkumise vahel, ei saa raha ühesuguse protsendimääraga? — Sellele küsimusele vastab meie suurepärane geenius, et kui vabrikant ostab puuvilla võlgu, «siis on protsendi mõõduks hinnavahe, mis on olemas sularaha eest ostmise ja võlguostmise vahel tähtaja saabumise momendil». Ümberpöördult. Olemasolev protsendinorm, mille reguleerimist Norman, meie geenius, peab selgitama, mõõdab hinnavahet, mis on olemas sularaha eest ostmise ja võlguostmise vahel enne tähtaja saabumist. Kõigepealt tuleb puuvill müüa sularahas maksmisel võetava hinnaga, selle aga määrab turuhind, mida omakorda reguleerib nõudmise ja pakkumise seisukord. Oletame, et hind = 1000 naelsterlingiga. Sellega lõpeb vabrikandi ja puuvillamaakleri tehing, kuivõrd see puutub ostu ja müüki. Lisaks sellele tuleb aga teine tehing. See on tehing laenu andja ja laenu saaja vahel. Vabrikandile antakse laenuks 1000-naelsterlingiline väärtus puuvilla näol ja ta peab selle tagastama rahas, näiteks kolme kuu pärast. Kolme kuu protsendid, mis 1000 naelsterlingi suurusest summast saadakse ning protsendi turunormiga kindlaks määratakse, moodustavadki siis lisandi sularahas maksmisel võetavale hinnale. Puuvilla hinna määrab nõudmine ja pakkumine. Kuid laenatud puuvillaväärtuse, kolmeks kuuks antud 1000 naelsterlingi hinna määrab protsendinorm. Ja see asjaolu, et puuvill muutub sel viisil ise rahakapitaliks, tõestab härra Normani arvates, et protsent eksisteeriks ka siis, kui raha poleks üldse olemaski. Kui raha poleks üldse olemas, siis poleks igatahes mingit üldist protsendinormi.

Kõigepealt vulgaarne kujutlus kapitalist kui «tootmises kasutatavaist kaupadest». Kuivõrd need kaubad figureerivad kapitalina, väljendub nende kui *kapitali* väärtus — erinevalt nende kui *kaupade* väärtusest — kasumis, mis saadakse nende tootlikust või kaubanduslikust kasutamisest. Ja kasuminormil on ilmtingimata alati mingi seos ostetud kaupade turuhinnaga ning nende nõudmise ja pakkumisega, kuid kasuminorm sõltub veel sootuks teistest asjaoludest. Ja pole kahtlust, et protsendinormi piir on üldiselt kasuminormis. Kuid härra Norman ütelgu meile otseselt, kuidas see piir määratakse. Selle määrab rahakapitali nõudmine ja pakkumine, *erinevalt* kõigist teistest kapitali vormidest. Edasi võiks aga küsida:

kuidas määratakse rahakapitali nõudmine ja pakkumine? Pole kahtlust, et on olemas varjatud seos asjalise kapitali pakkumise ja rahakapitali pakkumise vahel; samuti pole kahtlust, et tööstuskapitalistide nõudmine rahakapitali järele sõltub tegeliku tootmise tingimustest. Selle asemel et seda meile selgitada, näitab Norman meile oma tarkust, üteldes, et nõudmine rahakapitali järele ei ole identne nõudmisega raha kui niisuguse järele; selle tarkuse avaldamisega ta piirdubki, sest temal, Overstone'il ja teistel currency principle'i prohvetitel pesitseb ikka kuskil must südametunnistus selle pärast, et nad püüavad kunstliku seadusandliku vahelesegamisega teha ringlemisvahendist kui niisugusest kapitali ja tõsta protsendimäära.

Pöördume nüüd lord Overstone'i, alias [teise nimega] Samuel Jones Loydi poole ning vaatame, kuidas ta on sunnitud seletama seda, miks ta võtab oma «raha» eest 10 protsenti, kuna «kapital» kogu maal on nii haruldane.

(3653.) «Protsendinormi kõikumiste põhjuseks on üks kahest: kas kapitali väärtuse muutumine» (suurepärane! Kapitali väärtus, üldiselt rääkides, ongi ju protsendimäär! Protsendinormi muutumine tuleneb siin järelikult protsendinormi muutumisest! «Kapitali väärtust», nagu me varem näitasime, ei mõistetagi teoreetiliselt kunagi teisiti. Võib aga olla, et härra Overstone mõistab kapitali väärtuse all kasuminormi, ja siis tuleb sügavamõtteline mõtleja tagasi sellele, et protsendinormi reguleerib kasuminorm!) «või antud maal olemasoleva raha summa muutumine. Kõiki suuri protsendimäära kõikumisi — suuri kas oma kestuse või kõikumise amplituudi poolest — võib ilmselt seletada kapitali väärtuse muutustega. Selle tõsiasja veenvaks praktiliseks illustratsiooniks on protsendimäära tõus 1847. aastal ja seejärel kahel viimasel aastal (1855—1856); vähemad protsendimäära kõikumised, mis tulenevad muutustest olemasoleva raha summas, on väikesed nii oma amplituudilt kui ka kestuselt. Nad on sagedased; ja mida sagedasemad nad on, seda paremini viivad nad oma eesmärgile», s. o. pankurite à la Overstone [Overstone'i taoliste pankurite] rikastumisele. Sõber Samuel Gurney väljendub selle kohta väga naiivselt ülemkoja komitee ees, «C. D.» 1848: (1324.) «Mis te arvate: kas need suured protsendimäära kõikumised, mis möödunud aastal aset leidsid, olid pankuritele ja rahaga kauplejatele kasulikud või ei olnud?» — «Ma arvan, et nad olid rahaga kauplejatele kasulikud. Kõik majanduselu kõikumised on kasulikud neile, kes asja tunnevad (to the knowing men)». — (1325.) «Kas kõrge protsendimäära korral pankur ei saa lõpuks siiski kahju selle tõttu, et ta paremad kliendid vaesuvad?» — «Ei, ma ei usu, et säärased tagajärjed oleksid märkimisväärsed.» Voilà ce que parler veut dire. [Vaadake, mis tähendab lobiseda.]

Me tuleme veel tagasi küsimuse juurde: kuidas olemasoleva raha summa mõjutab protsendimäära. Kuid juba nüüd tuleb märkida, et Overstone paneb siingi toime quid pro quo. Rahakapitali nõudmine hakkas 1847. aastal suurenema mitmel põhjusel (enne oktoobrikuud ei olnud mingit muret rahanappuse pärast, «olemasoleva raha hulga» pärast, nagu Overstone seda eespool nimetas). Nendeks põhjusteks olid vilja kallinemine, puuvilla hindade tõus, ületootmisest tulenevad raskused suhkru müügil, raudteespekulatsioon ja krahh, välisturgude küllastumine puuvillkaupadega, ülalkirjeldatud forsseeritud väljavedu Indiasse ja forsseeritud sissevedu Indiast, mille ainsaks eesmärgiks oli saada fiktiivseid veksleid. Kõik need asjaolud, nii ületootmine tööstuses kui ka vähemtootmine põllumajanduses, seega täiesti erinevad põhjused, tingisid kasvava nõudmise rahakapitali järele, s. o. krediidi ja raha järele. Kasvanud nõudmisel rahakapitali järele olid oma põhjused tootmisprotsessi enda käigus. Kuid ükskõik, milline see põhjus ka oli, just nõudmine *raha*kapitali järele oli see, mis põhjustas protsendimäära tõusu, rahakapitali väärtuse tõusu. Kui Overstone tahab öelda, et rahakapitali väärtus tõusis *sellepärast*, et ta tõusis, siis on see tautoloogia. Kui ta aga mõistab siin «kapitali väärtuse» all kasuminormi tõusu kui protsendimäära tõusu põhjust, siis saab selle seisukoha ekslikkus kohe selgeks. Nõudmine rahakapitali järele ja seega «kapitali väärtus» võib tõusta, kuigi kasum langeb; niipea kui rahakapitali relatiivne pakkumine väheneb, tõuseb tema «väärtus». Overstone tahab tõestada, et 1847. aasta kriisil ja sellega kaasnenud kõrgel protsendinormil ei olnud midagi tegemist «olemasoleva raha hulgaga», s. o. tema poolt inspireeritud 1844. aasta pangaakti eeskirjadega; tegelikult aga oli neil küll sellega tegemist, kuivõrd kartus pangareservi — selle Overstone'i loomingu [Schöpfung] — otsalõppemise [Erschöpfung] pärast tõi 1847.–1848. aasta kriisile lisaks ka rahapaanika. Kuid küsimus ei ole siin mitte selles. Valitses rahakapitali puudus, mida põhjustasid ülemäära suured operatsioonid olemasolevate vahenditega võrreldes ja mis tuli esile taastootmisprotsessi häirete tõttu; need häired olid tingitud ikaldusest, liigsetest mahutustest raudteedesse, ületootmisest, eriti puuvillkaupade alal, mahhinatsioonidest India ja Hiina kaubanduses, spekulatsioonist, liiga suurest suhkru sisseveost jne. Inimestel, kes olid ostnud vilja siis, kui see maksis 120 šillingit kvarter, puudusid hiljem, kui vilja hind 60 šillingile oli langenud, just need 60 šillingit, mida nad olid maksnud ülemäära, ja vastav lombardkrediit vilja tagatisel. See polnud sugugi pangatähtede vähesus, mis takistas neid muutmast oma vilja rahaks vana hinnaga — 120 šillingit. Pangatähtede vähesus ei olnud takistuseks ka neil, kes olid sisse vedanud liiga palju suhkrut, mida nad siis ei saanud peaaegu üldse müüa. Samasugune oli nendegi härraste

olukord, kes olid matnud oma käibekapitali (floating capital) raudteedesse ja lootsid seda oma «ametlikus» ettevõttes krediidi kaudu asendada. Kõik see väljendub Overstone'il «moraalses teadmises, et tema raha väärtus on tõusnud (a moral sense of the enhanced value of his money)». Kuid sellele rahakapitali tõusnud väärtusele vastas teiselt poolt täpselt reaalkapitali (kaupkapitali ja tootliku kapitali) langenud rahaline väärtus. Ühes vormis oleva kapitali väärtus tõusis sellepärast, et teises vormis oleva kapitali väärtus langes. Overstone aga püüab neid kahe erineva kapitaliliigi väärtusi ühendada üheksainsaks väärtuseks, kapitaliväärtuseks üldse; ta teeb seda selliselt, et vastandab nad mõlemad ringlemisvahendite, olemasoleva sularaha nappusele. Üht ja sedasama rahakapitali summat võib aga laenuks anda väga erineva hulga ringlemisvahendite abil.

Võtame nüüd tema näite 1847. aastast. Panga ametlik protsendimäär oli: jaanuaris 3—3½%, veebruaris 4—4½%, märtsis suuremalt osalt 4%, aprillis (paanika) 4—7½%, mais 5—5½%, juunis üldiselt 5%, juulis 5%, augustis 5—5½%, septembris 5% väikeste kõikumistega kuni 5¼, 5½, 6 protsendini, oktoobris 5, 5½, 7%, novembris 7—10%, detsembris 7—5%. — Sel juhul protsent tõusis, sest kasum vähenes ja kaupade rahaline väärtus langes väga madalale. Niisiis, kui Overstone ütleb siin, et protsendimäär tõusis 1847. aastal sellepärast, et tõusis kapitali väärtus, siis võib ta siin mõista kapitali väärtuse all vaid rahakapitali väärtust, rahakapitali väärtus aga ongi protsendimäär ja ei midagi muud. Kuid hiljem tuleb rebase saba nähtavale: kapitali väärtus samastatakse kasuminormiga.

Mis puutub 1856. aastal esinenud kõrgesse protsendimäära, siis ei teadnud Overstone tõepoolest, et see oli osalt sellise krediidiriüütlite kategooria ilmumise sümptoom, kes ei tasunud protsenti kasumist, vaid võõrast kapitalist; alles mõned kuud enne 1857. aasta kriisi kinnitas ta, et «äritegevus olevat täiesti tervel alusel».

Edasi ütleb ta: (3722.) «Kujutlus, nagu kaotaks protsendimäära tõus ettevõtte kasumi, on ülimal määral ekslik. Esiteks, protsendimäära tõus on harva pika kestusega; teiseks, kui see ongi pika kestusega ja küllalt suur, siis kujutab see endast tegelikult kapitali väärtuse tõusu; miks tõuseb aga kapitali väärtus? Sellepärast, et kasuminorm on tõusnud.» — Siin saame siis lõpuks teada, mida «kapitali väärtus» tähendab. Muide, kasuminorm võib pikemaks ajaks jääda kõrgele tasemele, ettevõtjatulu aga võib samal ajal langeda ja protsendimäär tõusta, nii et protsent neelab suurema osa kasumist.

(3724.) «Protsendimäära tõus oli meie maal äritegevuse määratu suure laienemise ja kasuminormi tunduva tõusu tulemus; ja kui kurdetakse, et tõusnud protsendimäär kaotab need kaks asja,

mis olid ta enda põhjuseks, siis on see loogiline absurdsus, mille kohta ei tea, mida öelda.» — See on täpselt niisama loogiline, nagu oleks ta öelnud: tõusnud kasuminorm oli kaubahindade tõusu — spekulatsioonist tingitud tõusu tulemus, ja kui kurdetakse, et hindade tõus kaotab omaenda põhjuse, s. o. spekulatsiooni, siis on see loogiline absurdsus jne. Et mingi asi omaenda põhjuse lõppude lõpuks kaotada võib — see on loogiline absurdsus üksnes liigkasuvõtja jaoks, kes kõrgesse protsendimäära arinunud on. Roomlaste võimsus oli nende vallutuste põhjuseks, kuid nende vallutused kaotasid nende võimsuse. Rikkus on luksuse põhjuseks, kuid luksus mõjub rikkusele kaotavalt. Selline vembumees! Tänapäeva kodanliku maailma idiootsust iseloomustab kõige paremini see respekt, mida selle miljonäri, selle dung-hill aristocrat'i [sõnnikuhunniku aristokraadi] «loogika» sisendas kogu Inglismaale. Muide, kui kõrge kasuminorm ja ettevõtete tegevuse laienemine võivad olla kõrge protsendimäära põhjuseks, siis ei järeldu sellest sugugi, et kõrge protsendimäär on kõrge kasumi põhjus. Ja küsimus ongi selles, kas see kõrge protsent ei jäänud püsima (nagu kriis seda tegelikult näitas) või ei saavutanud koguni oma kõrgpunkti pärast seda, kui kõrge kasuminorm oli ammugi läinud kõige liha teed.

(3718.) «Mis puutub diskontonormi suurde tõusu, siis tuleneb see asjaolu täiel määral kapitali suurenenud väärtusest; kapitali suurenenud väärtuse põhjust aga võib minu arvates igaüks täiesti selgelt ära näidata. Ma juba mainisin tõsiasja, et nende 13 aasta jooksul, millal see pangaakt kehtis, kasvas Inglise kaubandus 45 miljonilt naelsterlingilt 120 miljonile naelsterlingile. Meenutage kõiki sündmusi, mida need napid arvulised andmed sisaldavad; mõelge kolossaalsele nõudmisele kapitali järele, mida selline hiiglasuur kaubanduse kasv endaga kaasa tõi; mõelge lõpuks, et loomulik allikas, millest see suur nõudmine kaeti, nimelt kogu maa iga-aastased säästud, kasutati viimase kolme või nelja aasta jooksul täielikult ära sõjaliste kulutuste jaoks, mis ei andnud kasumit. Ma tunnistan, et panen seda imeks, et protsendimäär pole veelgi kõrgem; ehk, teiste sõnadega, panen imeks, et kapitalikitsikus ei ole nende hiiglasuurte operatsioonide tagajärjel veelgi suurem, kui te seda juba nägite.»

Milline imestusväärne sõnademäng on meie liigkasuvõtjast loogikul! Jälle on ta oma tõusnud kapitaliväärtusega platsis! Ta kujutleb nähtavasti, et ühel pool toimus see taastootmisprotsessi tohutu laienemine, seega tegeliku kapitali akumulatsioon, teisel pool aga oli olemas «kapital», mille järele tekkis «kolossaalne nõudmine», et tagada see hiiglasuur kaubanduse kasv! Kuid kas polnud see tootmise hiiglasuur kasv ise kapitali kasvuks ja kas nõudmise loomisega ei loonud ta samaaegselt ka pakkumist ja isegi rahakapitali suurenenud pakkumist? Kui protsendimäär tõusis

väga kõrgele, siis ainult sellepärast, et nõudmine rahakapitali järele kasvas veelgi kiiremini kui pakkumine, teiste sõnadega, sellepärast, et tööstusliku tootmise laienemisega hakkas see tootmine järjest suuremal määral baseeruma krediidisüsteemil. Teiste sõnadega, tööstuse tegelik laienemine kutsus esile suurenenud nõudmise «laenude» järele, ja see viimane nõudmine on ilmselt see, milles meie pankur näeb «kolossaalset nõudmist kapitali järele». Kindlasti polnud see mitte lihtsa kapitali*nõudmise* laienemine, mis tõstis eksportkaubanduse 45 miljonilt 120 miljonile. Ja, edasi: mida mõtleb Overstone, kui ta ütleb, et riigi iga-aastased säästud, mis Krimmi sõja nahka läksid, kujutavad endast loomulikku allikat selle suure nõudmise katmiseks? Esiteks, mille abil akumuleeris siis Inglismaa aastail 1792—1815, kui sõda väikese Krimmi sõjaga võrreldes oli hoopis teine? Teiseks, kui loomulik allikas oli ära kuivanud, millisest allikast voolas siis kapital? Teatavasti pole Inglismaa teinud võõrastelt natsioonidelt laene. Kui aga loomuliku allika kõrval on veel olemas kunstlik allikas, siis oleks ju natsiooni seisukohalt kõige meelepärasemaks meetodiks kasutada loomulikku allikat sõja jaoks ja kunstlikku allikat äritegevuses. Kui aga oli olemas üksnes vana rahakapital, kas on siis võimalik, et selle efektiivsus kõrge protsendimäära tõttu kahekordistus? Härra Overstone usub ilmselt, et riigi iga-aastased säästud (mis antud juhul aga olid nähtavasti ära tarvitatud) muutuvad lihtsalt rahakapitaliks. Kui aga ei toimuks tegelikku akumulatsiooni, s. o. kui toodang ei tõuseks ja tootmisvahendite hulk ei suureneks, mis kasu oleks siis sellel, et akumuleeritaks rahavormis võlanõudmisi sellele toodangule?

Kõrgest kasuminormist tulenevat «kapitaliväärtuse» tõusu ajab Overstone segi tõusuga, mis tuleneb suurenenud nõudmisest rahakapitali järele. See nõudmine võib suureneda põhjuste tõttu, mis on kasuminormist täiesti sõltumatud. Overstone ise toob näitena selle, et rahakapitali nõudmine tõusis 1847. aastal reaalkapitali väärtuse languse tõttu. Vastavalt sellele, mis talle on sobivam, seob ta kapitaliväärtuse kas reaalkapitaliga või rahakapitaliga.

Meie pangalordi ebaausus ja tema kui pankuri piiratud seisukoht, mida ta didaktiliselt rõhutab, tulevad veel nähtavale järgmises: (3728. Küsimus:) «Te ütlesite, et diskontonorm ei ole teie arvates kaupmehele sugugi oluliselt tähtis; kas olete nii hea ja ütlete, mida te peate tavaliseks kasuminormiks?» Härra Overstone ütleb, et sellele küsimusele vastata «pole võimalik». (3729.) «Oletame, et keskmine kasuminorm on 7—10%; sellisel juhul peab diskontonormi muutumine 2 protsendilt 7 või 8 protsendile tugevasti mõjutama kasuminormi, eks ole ju?» (Küsimuse esitaja ajab ise ettevõtjatulu normi ja kasuminormi segi; ta ei näe, et kasuminorm on protsendi ja ettevõtjatulu ühine allikas. Protsendinorm võib jätta

muutmata kasuminormi, kuid mitte ettevõtjatulu. Overstone vastab): «Esiteks ei hakka ärimehed maksma sellist diskontonormi, mis neelab suure osa nende kasumist; nad panevad pigemini oma ettevõtte seisma.» (Muidugi, kui nad võivad seda teha ennast laostamata. Niikaua kui nende kasum on kõrge, maksavad nad diskontot sellepärast, et nad seda tahavad; kui aga nende kasum on madal, siis maksavad nad sellepärast, et nad on selleks sunnitud.) «Mis tähendab diskonto? Miks diskonteerivad inimesed veksleid? ... Sellepärast, et nad tahavad saada rohkem kapitali.» (Pea kinni! Sellepärast, et nad tahavad antitsipeerida oma kinnipandud kapitali tagasivoolu rahavormis, et nad tahavad oma äri soikumist vältida. Sellepärast, et nad on sunnitud õiendama tähtajalisi makseid. Suuremat kapitali vajavad nad ainult siis, kui äri läheb hästi või — kui nad spekuleerivad võõra kapitaliga — isegi siis, kui ta läheb halvasti. Diskonto pole sugugi ainult äritegevuse laiendamise vahend.) «Mispärast aga tahavad nad saada oma käsutusse suuremat kapitali? Sellepärast, et nad tahavad seda kapitali rakendada; mispärast aga tahavad nad seda kapitali rakendada? Sellepärast, et see on kasutoov; aga see poleks neile kasutoov, kui diskonto neelaks ära nende kasumi.»

See endaga rahulolev loogik kujutleb, et veksleid diskonteeritakse üksnes äritegevuse laiendamiseks ja et äritegevust laiendatakse sellepärast, et see on kasutoov. Esimene oletus on väär. Tavaline ärimees diskonteerib selleks, et antitsipeerida oma kapitali rahavormi ja kindlustada sellega taastootmisprotsessi pidevus; ta ei diskonteeri äritegevuse laiendamiseks ega lisakapitali soetamiseks, vaid selleks, et tasakaalustada tema poolt antav krediit tema poolt saadava krediidiga. Kui ta aga tahabki oma äri krediidi abil laiendada, siis on tal vekslite diskonteerimisest vähe kasu, sest see on juba tema käes oleva rahakapitali lihtne üleviimine ühest vormist teise; meelsamini võtab ta kindla laenu pikemaks ajaks. Igatahes lasevad krediidirüütlid diskonteerida oma fiktiivseid veksleid, et laiendada oma äri ja varjata üht ebasoliidset tehingut teisega; mitte selleks, et saada kasumit, vaid selleks, et saada oma valdusse võõrast kapitali.

Pärast seda, kui härra Overstone diskonteerimist lisakapitali laenamisega (mitte aga kapitali esindavate vekslite muutmisega sularahaks) niiviisi samastas, tõmbub ta otsekohe tagasi, niipea kui teda vastu seina surutakse. — (3730. Küsimus:) «Kas kaupmehed, kes on end kord juba äriga sidunud, ei ole sunnitud jätkama mõnda aega oma operatsioone, vaatamata sellele, et protsendimäär on ajutiselt tõusnud?» — (Overstone:) «Pole kahtlust, et kui keegi võib saada mingi üksiku tehingu puhul enda käsutusse kapitali madalama protsendimääraga kõrge protsendimäära asemel, siis sellest piiratud seisukohast vaadates on see temale

meeltmööda.» — Kui piiramatu on aga härra Overstone'i seisukoht, kui ta «kapitali» all äkki mõistab üksnes oma pankurikapitali ja peab seetõttu tema juures vekslit diskonteerivat inimest ilma kapitalita inimeseks, sest et selle inimese kapital eksisteerib kaubavormis, s. o., et tema kapitali rahavormiks on veksel, mida härra Overstone teise rahavormi üle viib.

(3732.) «Kas te võite seoses 1844. aasta pangaaktiga öelda, milline oli umbkaudu protsendimäära ja panga kullareservi vahekord; kas on tõsi, et kui pangas oli kulda 9 või 10 miljonit, siis protsendimäär oli 6 või 7 protsenti, kui aga kulda oli 16 miljonit, siis protsendimäär oli umbes 3—4 protsenti?» (Küsimuse esitaja tahab sundida teda seletama protsendimäära, kuivõrd see oleneb pangas olevast kulla hulgast, protsendimääraga, kuivõrd see oleneb kapitali väärtusest.) — «Ma ei ütle, et see nii on ... kui see aga nii oleks, siis tuleks meil minu arvates tarvitusele võtta veelgi rangemaid abinõusid kui 1844. aastal; sest kui oleks tõsi, et mida suurem on kullatagavara, seda madalam on protsendimäär, siis küsimusele selliselt vaadates peaksime pihta hakkama ja kullatagavara piiramatu summani suurendama; sellega vähendaksime siis protsendi nullini.» Küsitleja Cayley ei lase end sellest halvast naljast segada, vaid jätkab: (3733.) «Oletame, et see nii on ja et pangale tagastatakse 5 miljonit kullas; siis ulatuks kullatagavara lähema kuue kuu jooksul umbes 16 miljonini. Oletame, et protsendimäär langeks seetõttu 3—4 protsendile; kuidas on siis võimalik kinnitada, et protsendimäära langus tuli äritegevuse tugevast vähenemisest?» — «Ma ütlesin, et protsendimäära hiljutine suur tõus — mitte aga ta langus — on tihedalt seotud äritegevuse hoogsa laienemisega.» Cayley ütlus tähendas aga seda, et kui protsendimäära tõus koos kullatagavara vähenemisega on äritegevuse laienemise näitaja, siis protsendimäära langus koos kullatagavara suurenemisega peab olema äritegevuse raugemise näitaja. Sellele ei saa Overstone mingit vastust anda. (3736. Küsimus:) «Mulle tuleb meelde, et teie» (tekstis seisab alati Your Lordship [Teie Hiilgus]) «ütlesite, et raha olevat kapitali saamise vahend.» (Milline mõttetus on käsitada raha kui kapitali saamise vahendit; ta on kapitali vorm.) «Kui kullatagavara» (Inglise Pangas) «väheneb, kas suurem raskus, vastupidi, ei ole siis selles, et *kapitalistid* ei saa raha hankida?» — (Overstone:) «Ei, kapitalistid ei katsu raha hankida, seda teevad mittekapitalistid; ja miks püüavad nad raha hankida? ... Sellepärast, et raha kaudu saavad nad enda käsutusse kapitalistide kapitali, et ajada sellega nende inimeste äriasju, kes ei ole kapitalistid.» — Siin ütleb ta lausa, et vabrikandid ja kaupmehed polegi kapitalistid ja et kapitalisti kapitaliks on ainult rahakapital. — (3737.) «Kas need inimesed, kes veksleid välja annavad, polegi

kapitalistid?» — «Inimesed, kes veksleid välja annavad, võivad olla kapitalistid ja võivad ka mitte olla.» Siin jäi ta päris jänni.

Nüüd esitatakse talle küsimus, kas kaupmeeste vekslid ei esindagi neid kaupu, mis nad on müünud või laevale laadinud. Overstone eitab, et need vekslid esindavad kaupade väärtust täpselt niisamuti, nagu pangatähed esindavad kulda. (3740, 3741.) See on juba häbematus!

(3742.) «Kas kaupmehe eesmärgiks ei ole raha saada?» — «Ei; veksli väljaandmisel ei ole raha saamine eesmärgiks; raha saamine on eesmärgiks veksli diskonteerimisel.» Vekslite väljaandmine on kauba muundamine üheks krediitraha vormiks, vekslite diskonteerimine aga on selle krediitraha muutmine teiseks rahaks, nimelt pangatähtedeks. Härra Overstone nõustub siin igatahes sellega, et diskonteerimise eesmärgiks on raha saamine. Enne ei lubanud ta diskonteerimist selleks, et kapitali ühest vormist teiseks muundada, vaid ainult selleks, et saada lisakapitali.

(3743.) «Mis on ärimaailma peamiseks sooviks sellise paanika surve all, nagu see teie sõnade järgi esines 1825., 1837. ja 1839. aastal; kas ärimehed püüavad saada enda käsutusse kapitali või seaduslikku makseraha?» — «Nad püüavad saada enda käsutusse kapitali oma äri jätkamiseks.» — Nende eesmärgiks on saabunud krediidinappuse tingimustes saada maksevahendeid vekslite katteks, mis on välja antud nende endi nimele ja mille tähtajad on kätte jõudmas, et mitte sattuda olukorda, kus nad on sunnitud müüma oma kaupu nende hinnast odavamalt. Kui neil endil kapitali üldse ei ole, siis saavad nad koos maksevahenditega muidugi ka kapitali, sest nad saavad väärtuse ilma ekvivalendita. Nõudmine raha kui niisuguse järele seisab iga kord ainult soovis muundada väärtust kaubavormist või võlanõude vormist rahavormiks. Sellepärast, isegi siis, kui me kriisid kõrvale jätame, on suur vahe kapitali laenamise ja diskonteerimise vahel, sest viimane võimaldab ainult rahanõuete muutmist ühest vormist teiseks, s. o. tegelikuks rahaks.

{Mina — toimetaja — luban siin endale vahemärkuse.

Normanil, samuti Loyd-Overstone'il, esineb pankur alati isikuna, kes «kapitali laenuks annab», tema klient aga isikuna, kes temalt «kapitali» saada tahab. Näiteks ütleb Overstone, et üks või teine isik diskonteerib pankuri juures veksli, «sest ta tahab saada *kapitali*» (3729), ja et sellele isikule on meeltmööda, kui ta «võib saada enda *käsutusse kapitali* madala protsendimääraga» (3730). «Raha on *kapitali* saamise vahend» (3736) ja paanika korral on ärimaailma peamiseks sooviks *«kapitali* enda käsutusse saada» (3743). Kuigi Loyd-Overstone'il on väga segane ettekujutus selle kohta, mida kujutab endast kapital, on tema sõnadest siiski küllalt selgesti näha, et ta nimetab kapitaliks seda, mida pankur oma äri-

mehest kliendile annab, nimetab kapitaliks seda, mida kliendil varem ei olnud ja mis talle on laenuks antud, lisaks sellele, mis tal varem käsutada oli.

Pankur on niivõrd harjunud figureerima rahavormis oleva vaba ühiskondliku kapitali jaotajana — laenu vormis jaotajana —, et iga funktsioon, kus ta raha ära annab, näib talle laenu andmisena. Kõik raha, mis ta välja maksab, näib talle olevat laen, avanss. Kui pankur annab raha välja otseselt laenuks, siis on see sõna-sõnalt õige. Kui ta annab raha välja vekslite diskonteerimiseks, siis on see tema enda silmis tõepoolest laen, avanss, mida ta annab veksli tähtaja saabumiseni. Niiviisi tekib pankuri peas kindel kujutlus, et ta ei saa õiendada ühtki makset, mis ei oleks avanss, — avanss mitte ainult selles mõttes, et majanduslikust seisukohast vaadeldakse iga rahainvesteeringut protsendi või kasumi saamiseks kui avanssi, mida vastav raha omanik kui eraisik iseendale kui ettevõtjale annab, vaid avanss selles kindlas mõttes, et pankur annab kliendile laenu korras teatava summa, mille võrra kliendi käsutuses olev kapital suureneb.

See pangakontorist poliitilisse ökonoomiasse ülekantud kujutlus tekitaski segadusse viiva tüliküsimuse; kas see, mida pankur oma kliendi käsutusse sularahas annab, on kapital või lihtsalt raha, ringlemisvahend, currency? Selle tegelikult lihtsa tüliküsimuse lahendamiseks peame asuma panga kliendi seisukohale. Kõik oleneb sellest, mida tal vaja on ja mida ta saab.

Kui pank nõustub kliendile laenu andma lihtsalt tema isikliku krediidi alusel, ilma et klient tagatist annaks, siis on asi selge. Klient saab kahtlemata kindla väärtusesuurusega avansi, laenu, ja see on täienduseks kapitalile, mida ta seni käsutas. Ta saab selle rahavormis; seega saab ta mitte üksnes raha, vaid ka raha*kapitali*.

Kui ta avansi saamiseks peab pantima väärtpabereid jne., siis on see avanss selles mõttes, et kliendile antakse raha tingimusel, et ta selle tagasi maksab. Kuid see pole kapitali avansseerimine, sest väärtpaberid esindavad samuti kapitali, pealegi laenust suuremas summas. Saaja saab seega väiksema kapitaliväärtuse, kui ta pandiks annab; niisugune operatsioon pole tema seisukohalt mingi lisakapitali omandamine. Ta ei soorita seda tehingut sellepärast, et ta vajab kapitali — tal on see oma väärtpaberite näol juba käes —, vaid sellepärast, et ta vajab raha. Meil on siin järelikult tegemist *raha,* mitte aga kapitali laenutamisega.

Kui avansi saamiseks tuleb veksleid diskonteerida, siis kaob ka avansi *vorm.* Tegemist on lihtsa ostu ja müügiga. Veksel läheb edasiandepealdise kaudu panga omandiks, raha aga läheb kliendi omandiks; et klient selle tagasi maksab — sellest pole juttugi. Kui klient ostab veksliga või teise krediidivahendiga sularaha, siis on see täpselt samasugune avanss, samasugune laen kui siis, kui ta

oleks ostnud sularaha mõne teise kaubaga: puuvillaga, rauaga, viljaga. Kõige vähem võib siin aga juttu olla *kapitali* avansseerimisest. Iga kaupmeestevaheline ost ja müük on kapitali ülekandmine. Laen aga on ainult seal, kus kapitali ülekandmine pole vastastikune, vaid on ühepoolne ja tähtajaline. Kapitali laenutamine vekslite diskonteerimise kaudu võib seega esineda ainult seal, kus veksel on fiktiivne veksel, mis üldse ei esinda müüdud kaupa ja mida ei võta vastu ükski pankur, kui ta teab, millise veksliga tal tegemist on. Normaalse diskonto-operatsiooni puhul ei saa panga klient järelikult mingit avanssi, mingit laenu, ei kapitalis ega rahas; ta saab raha müüdud kauba eest.

Niisiis juhud, kus klient nõuab ja saab pangalt kapitali, erinevad väga selgesti juhtudest, kus ta laenab lihtsalt raha või ostab seda pangalt. Ja et just härra Loyd-Overstone on vaid harukordadel andnud oma fonde laenuks ilma katteta (ta oli minu firma pankuriks Manchesteris), siis on samuti selge, et tema ilusad kirjeldused kapitalimassidest, mida suuremeelsed pankurid kapitali vajavatele vabrikantidele avansseerivad, on puha vale.

Muide, Marx ütleb XXXII peatükis tegelikult sedasama: «Kui võrd kaupmehed ja tootjad võivad anda häid tagatisi, niivõrd on nõudmine maksevahendite järele lihtsalt nõudmine selle järele, mida on võimalik *rahaks muuta*; kui neid tagatisi pole, kui järelikult maksevahendite avansseerimine annab kaupmeestele ja tootjatele mitte ainult *rahavormi,* vaid ka maksmiseks puuduva *ekvivalendi* — ükskõik, millises vormis see esineb —, siis on nõudmine maksevahendite järele nõudmine *rahakapitali* järele.» — Edasi, XXXIII peatükis: «Arenenud krediidi tingimustes, kus raha kontsentreerub pankade kätte, on pangad — *vähemalt nominaalselt* — raha avansseerijaiks. See avansseerimine puudutab ainult ringluses olevat raha. See on *ringlemisvahendite* avansseerimine, mitte aga nende vahendite abil ringlevate kapitalide avansseerimine.» — Ka härra Chapman, kes peab seda teadma, kinnitab diskonto-operatsiooni eeltoodud käsitust: «B. C.» 1857: «Pankuril on veksel, pankur *ostis veksli*». Tunnistajate seletused. Küsimus 5139.

Muide, XXVIII peatükis tuleme veel kord selle teema juurde tagasi. — *F. E.*}

(3744.) «Kas te oleksite nii lahke ja kirjeldaksite, mida te mõistate tegelikult väljenduse «kapital» all?» — (Overstone'i vastus:) «Kapital koosneb mitmesugustest kaupadest, millede abil äri aetakse (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); on olemas põhikapital ja on olemas käibekapital. Teie laevad, teie dokid, teie laevatehased on põhikapital; teie toiduained, teie riided jne. on käibekapital.»

(3745.) «Kas kulla äravoolul välismaale on Inglismaa suhtes kahjulikke tagajärgi?» — «Ei, niikaua kui siduda selle sõnaga rat-

sionaalset mõtet.» (Nüüd tuleb Ricardo vana rahateooria) ... «Asjade loomuliku seisukorra puhul jaguneb kogu maailma raha teatavais proportsioonides mitmesuguste maailma maade vahel; need proportsioonid on sellised, et säärase jaotuse» (rahajaotuse) «juures on suhted ühelt poolt mingi maa ja teiselt poolt maailma kõigi teiste maade vahel lihtsalt vahetussuhted; on aga ka häirivaid mõjusid, mis aeg-ajalt muudavad seda jaotust, ja kui sellised mõjud tekivad, siis voolab üks osa antud maa rahast teistesse maadesse.» — (3746.) «Te tarvitate nüüd väljendit «raha». Kui ma teid varem õigesti mõistsin, siis nimetasite te seda kapitali kaotuseks.» — «Mida ma nimetasin kapitali kaotuseks?» — (3747.) «Kulla äravoolu.» — «Ei, seda pole ma öelnud. Kui te käsitlete kulda kapitalina, siis on see kahtlemata kapitali kaotus; sellega antakse ära teatud osa väärismetallist, millest koosneb maailmaraha.» — (3748.) «Kas te ei öelnud varem, et diskontonormi muutumine on lihtsalt kapitali väärtuse muutumise näitaja?» — «Seda küll.» (3749.) «Ja et diskontonorm muutub üldiselt koos Inglise Panga kullareservi muutumisega?» — «Jah; aga ma ütlesin juba, et protsendimäära kõikumised, mis antud maal olemasoleva raha hulga» (seega mõtleb ta siin tegeliku kulla hulka) «muutumisest tulenevad, on üsna tühised ...»

(3750.) «Te tahate järelikult öelda, et kui diskonto tõuseb pikemaks ajaks, kuid siiski ainult ajutiseks üle tavalise normi, siis on see kapitali vähenemine?» — «Vähenemine selle sõna teatud mõttes. Muutub kapitali ja tema järele olemasoleva nõudmise suhe; kuid on võimalik, et seda tingib suurenenud nõudmine, mitte aga kapitali hulga vähenemine.» (Kuid alles praegu oli ju kapital võrdne raha või kullaga, pisut varem aga seletati protsendimäära tõusu kõrge kasuminormiga, mis tulenes äritegevuse või kapitali suurenemisest, mitte aga nende vähenemisest.)

(3751.) «Missugust kapitali te siin peamiselt mõtlete?» — «See oleneb täiel määral sellest, missugust kapitali keegi vajab. See on kapital, mis natsioonil oma äritegevuse jätkamiseks käsutada on, ja kui äritegevus kahekordistub, siis peab suuresti kasvama nõudmine kapitali järele, mis selle tegevuse jätkamiseks on vajalik.» (See nupukas pankur kahekordistab enne äritegevuse ja seejärel nõudmise kapitali järele, mida selleks kahekordistamiseks vajatakse. Ta näeb ikka ainult oma klienti, kes tahab saada härra Loydilt suuremat kapitali oma äritegevuse kahekordistamiseks.) — «Kapital on nagu iga teinegi kaup» (aga härra Loydi arvates pole ju kapital midagi muud kui kaupade kogusumma); «tema hind muutub» (järelikult muutub kaupade hind kaks korda: üks kord muutub see neil kui kaupadel, teine kord kui kapitalil) «vastavalt nõudmisele ja pakkumisele.»

(3752.) «Diskontonormi kõikumised on üldiselt seotud panga varakambrites oleva kullavaru kõikumistega. Kas te mõtlete seda kapitali?» — «Ei.» — (3753.) «Kas te võite tuua näite, kus Inglise Panka oli kuhjunud suuri kapitali tagavarasid, diskontonorm aga oli samal ajal kõrge?» — «Inglise Panka ei kuhju kapitali, vaid raha.» — (3754.) «Te ütlesite, et protsendimäär oleneb kapitali hulgast; kas te oleksite nii lahke ja ütleksite, millist kapitali te mõtlete ja kas te võite tuua näite, kus pangas oli suuri kullavarusid, protsendimäär aga oli samal ajal kõrge?» — «On väga tõenäoline,» (ahaa!) «et kulla kuhjumine panka võib kokku sattuda madala protsendimääraga, sest ajal, millal nõudmine kapitali järele» (nimelt rahakapitali järele; aeg, millest siin räägitakse, 1844. ja 1845. aasta, oli õitsengu aeg) «on väiksem, saab loomulikult akumuleerida seda vahendit ehk tööriista, mille abil kapitali käsutatakse.» — (3755.) «Niisiis te arvate, et diskontonormi ja panga varakambrites hoitava kullahulga vahel ei ole mingit seost?» — «Selline seos võib küll olla, kuid see pole printsipiaalne seos» (ometi tegi tema 1844. aasta pangaakt Inglise Panga printsiibiks protsendimäära reguleerimise panga käsutuses oleva kullahulga järgi); «need nähtused võivad ajaliselt ühtida (there may be a coincidence of time)». — (3758.) «Te tahate seega öelda, et kaupmeeste raskused siin maal, rahanappuse ajal, kõrge diskontonormi tagajärjel seisavad selles, et neil on raske saada kapitali, mitte aga selles, et raha on raske saada?» — «Te ajate segi kaks asja, mida mina sel kujul ei seo; raskused seisavad kapitali saamises ja ka selles, et on raske saada raha ... Raskus raha saada ja raskus kapitali saada on üks ja seesama raskus, vaadelduna tema arenemise kahel erineval astmel.» — Siin on kala jällegi kuival. Esimeseks raskuseks on veksli diskonteerimise või kauba tagatisel laenu saamise raskus. See seisab selles, et kapitali või selle väärtuse kaubanduslikku märki on raske muuta rahaks. Ja see raskus väljendub muuseas ka kõrges protsendimääras. Kui aga raha juba käes on, milles seisab siis teine raskus? Kui jutt on ainult maksmisest, kas keegi leiab siis raskust selles, et oma rahast lahti saada? Ja kui jutt on ostmisest, kas on siis kellelgi kriisi ajal kauba ostmisel raskusi olnud? Ja kui isegi oletada, et vilja, puuvilla jne. kallinemise erijuhtudel see olekski nii, siis võiks see raskus ju väljenduda ainult kauba hinnas, mitte aga rahakapitali väärtuses, s. o. protsendimääras; see raskus aga ongi juba ületatud, sest meie mehel on nüüd raha selle kauba ostmiseks olemas.

(3760.) «Kas aga kõrgem diskontonorm ei suurenda raha saamise raskust?» — «Ta suurendab raha saamise raskust, kuid see pole valduses olev raha; see on vaid vorm» (see vorm aga toob kasumit pankuri kukrusse), «milles kapitali saamise raskenemine väljendub tsiviliseeritud korra komplitseeritud suhetes.»

(3763.) (Overstone'i vastus:) «Pankur on vahendaja, kes ühelt poolt võtab hoiuseid vastu, teiselt poolt aga kasutab neid, usaldades neid *kapitali vormis* isikute kätte, kes ... jne.»

Siin saame lõpuks teada, mida tema kapitali all mõistab. Ta muundab raha kapitaliks, «usaldades» seda või — vähem delikaatselt rääkides — seda protsentide vastu välja laenates.

Härra Overstone ütles juba varem, et diskontonormi muutumine ei ole oluliselt seotud panga kullavaru summa muutumisega ega olemasoleva raha hulgaga, vaid et siin on tegemist kõige rohkem ajalise kokkusattumisega. Nüüd kordab ta:

(3804.) «Kui raha hulk riigis äravoolu tõttu väheneb, siis raha väärtus tõuseb, ja Inglise Pank peab kohanema selle rahaväärtuse muutumisega» (järelikult raha *kui kapitali* väärtuse muutumisega, teiste sõnadega, protsendimäära muutumisega, sest raha *kui raha* väärtus jääb kaupade väärtusega võrreldes samaks). «Tehniliselt väljendatakse seda nii, et pank tõstab protsendimäära.»

(3819.) «Ma ei aja neid teineteisega kunagi segi.» — Nimelt raha ja kapital — sel lihtsal põhjusel, et ta ei tee kunagi vahet nende vahel.

(3834.) «Väga suur summa, mis tuli tasuda» (vilja eest 1847. aastal) «maale vajalike elatusvahendite eest ja mis *tegelikult kapital oli.*»

(3841.) «Kahtlemata on diskontonormi kõikumised väga tihedas seoses kullareservi seisuga» (Inglise Pangas), «sest reservi seis on riigis olemasoleva raha hulga suurenemise või vähenemise näitaja; samas proportsioonis, milles suureneb või väheneb riigis olemasoleva raha hulk, langeb või tõuseb raha väärtus, ja panga diskontonorm kohandatakse sellega.» — Siin kinnitab Overstone järelikult seda, mida ta nr. 3755 all kindlalt eitas. — (3842.) «Mõlema vahel on olemas tihe seos.» — Nimelt Issue department'is [panga emissiooniosakonnas] oleva kulla hulga ja Banking department'i [pangaoperatsioonide osakonna] pangatähtede reservi vahel. Siin seletab ta protsendimäära muutusi raha hulga muutustega. Sealjuures ei räägi ta tõtt. Reserv võib väheneda, kuna riigis ringleva raha hulk suureneb. See juhtub siis, kui publik võtab rohkem pangatähti ja metallitagavara ei kahane. Siis aga tõuseb protsendimäär, sest Inglise Panga pangakapital on sel juhul 1844. aasta seadusega limiteeritud. Kuid sellest ei või ta kõnelda, sest nimetatud seaduse tõttu pole mõlemal panga osakonnal teineteisega midagi ühist.

(3859.) «Kõrge kasuminorm põhjustab alati suurt nõudmist kapitali järele: suur nõudmine kapitali järele tõstab kapitali väärtust.» — Siin on siis lõpuks seos kõrge kasuminormi ja kapitalinõudmise vahel, nii nagu Overstone seda endale ette kujutab. Aastail 1844—1845 valitses näiteks puuvillatööstuses kõrge kasumi-

norm, sest olukorras, kus esines suur nõudmine puuvillkaupade järele, oli toorpuuvill odav ja jäigi odavaks. Kapitali väärtus (Overstone nimetab ju ühes varem toodud kohas kapitaliks seda, mida igaüks oma äritegevuseks vajab), antud juhul järelikult toorpuuvilla väärtus, vabrikandi seisukohalt ei tõusnud. Mõndagi puuvillavabrikanti võis kõrge kasuminorm küll ahvatleda oma äri laiendamiseks raha laenama. Sel juhul tõusis tema nõudmine *raha*-kapitali järele ja ei millegi muu järele.

(3889.) «Kuld võib raha olla ja ka mitte olla, just nagu paber võib pangatäht olla ja ka mitte olla.»

(3896.) «Kas ma mõistan teid õigesti selles mõttes, et te loobute seisukohast, mida te kasutasite 1840. aastal: et kõikumised Inglise Panga ringlevate pangatähtede hulgas peavad järgima kullavaru summa kõikumisi?» — «Ma loobun sellest sedavõrd ... kuivõrd meie teadmiste praeguse seisu järgi me peame liitma ringlevatele pangatähtedele needki pangatähed, mis seisavad Inglise Panga reservis.» See on suurepärane. Meelevaldne korraldus, et pank võib valmistada nii palju pangatähti, kui palju tal kulda tagavaraks on ja lisaks sellele veel 14 miljonit, tingib muidugi seda, et pangatähtede väljalaskmine kõigub koos kullavaru kõikumistega. Et aga «meie teadmiste praegune seis» näitas selgesti, et pangatähtede hulk, mida pank võib seaduse järgi fabritseerida (ja mida Issue department [emissiooniosakond] Banking department'ile [pangaoperatsioonide osakonnale] üle annab) — et see ringlus Inglise Panga mõlema osakonna vahel, mis muutub koos kullavaru muutumisega, ei määra pangatähtede ringluse kõikumist väljaspool Inglise Panga müüre, siis viimane, tõeline ringlus, on nüüd panga administratsiooni seisukohalt tähtsusetu: otsustav on ainult panga mõlema osakonna vaheline ringlus, mille lahkuminek tõelisest ringlusest peegeldub reservis. Välismaailma seisukohalt on see ringlus vaid sedavõrd tähtis, kuivõrd reservist on näha, kui suurel määral pank on lähenenud oma pangatähtede väljalaske maksimumile, mis on seadusega kindlaks määratud, ja kui palju panga kliendid võivad veel Banking department'ist [pangaoperatsioonide osakonnast] saada.

Overstone'i mala fides [ebaaususe] kohta annab tunnistust järgmine hiilgav näide:

(4243.) «Kas kapitali hulk kõigub teie arvates kuust kuusse sellisel määral, et tema väärtus võiks seetõttu muutuda nii, nagu me seda nägime viimastel aastatel diskontonormi kõikumiste puhul?» — «Kapitali nõudmise ja kapitali pakkumise suhe võib kahtlemata kõikuda isegi lühikeste ajavahemike järel ... Kui Prantsusmaa teatab homme, et ta tahab saada väga suure laenu, siis põhjustab see kahtlemata Inglismaal otsekohe *raha väärtuse, s. o. kapitali väärtuse* suurt muutumist.»

(4245.) «Kui Prantsusmaa teatab, et ta vajab mingiks otstarbeks otsekohe 30 miljoni eest kaupu, siis, kasutades teaduslikumat ja lihtsamat väljendit, tekib suur nõudmine *kapitali* järele.»

(4246.) «*Kapital,* mida Prantsusmaa tahaks oma laenuga osta, on *üks* asi; *raha,* millega Prantsusmaa selle ostab, on *teine* asi; kas see, mis oma väärtust muudab, on *raha* või ei ole?» — «Me tuleme uuesti tagasi vana küsimuse juurde, ning ma usun, et see küsimus sobib paremini õpetlase kabinetti kui siia komitee istungite saali.» Nende sõnadega ta lahkub, kuid mitte õpetlase kabinetti.[84]

[84] Edasised märkused selle kohta, kuidas Overstone kapitali küsimustes mõisteid segi ajab, on XXXII peatüki lõpus.

KAHEKÜMNE SEITSMES PEATÜKK

KREDIIDI OSA KAPITALISTLIKUS TOOTMISES

Üldised märkused, mida meil seni krediidi kohta tuli teha, on järgmised:

I. Krediidi paratamatu tekkimine, et vahendada kasuminormi võrdsustamist, s. o. selle võrdsustamise protsessi, millel kogu kapitalistlik tootmine rajaneb.

II. Ringluskulude vähenemine.

1) Üheks tähtsamaks ringluskuluks on raha ise, kuivõrd temal endal on väärtust. Raha säästetakse krediidi kaudu kolmel viisil:

A. Sellega, et suure osa tehingute puhul ei ole raha üldse vaja.

B. Sellega, et ringlemisvahendite ringlus kiireneb.[85] See ühtib osalt sellega, mis tuleb öelda punkt 2) all. See kiirenemine on ühelt poolt tehniline; s. t. olukorras, kus tegelike, tarbimist vahendavate kaubakäivete suurus ja hulk jäävad samaks, täidab väiksem hulk raha või rahatähti sedasama ülesannet. See on panganduse tehnikaga seotud. Teiselt poolt suurendab krediit kaubametamorfoosi kiirust ja ühes sellega raharingluse kiirust.

C. Kuldraha asendamine paberrahaga.

---

[85] «Prantsuse Panga pangatähtede keskmine ringlus oli 1812. aastal 106 538 000 franki, 1818. aastal 101 205 000 franki; raharinglus aga, kõigi laekumiste ja maksete kogusumma, oli 1812. aastal 2 837 712 000 franki ja 1818. aastal 9 665 030 000 franki. Ringlemise intensiivsus Prantsusmaal 1818. aastal suhtus seega ringlemise intensiivsusse 1812. aastal nagu 3 : 1. Ringlemise kiiruse suureks reguleerijaks on krediit... Sellega on ka seletatav, miks suur pinge rahaturul langeb tavaliselt küllastunud ringlusega ühte» («The Currency Theory Reviewed etc.», lk. 65). — «Ajavahemikul 1833. aasta septembrist 1843. aasta septembrini asutati Suurbritannias ligi 300 panka, mis lasksid välja oma pangatähti; selle tulemuseks oli ringlevate pangatähtede vähenemine 2½ miljoni võrra; 1833. aasta septembri lõpul oli pangatähtede ringlus 36 035 244 naelsterlingit, 1843 aasta septembri lõpul aga 33 518 554 naelsterlingit» (sealsamas, lk. 53). — «Sotimaa ringluse imestamisväärne intensiivsus võimaldab sooritada seal 100 naelsterlingiga niisama palju rahalisi tehinguid nagu Inglismaal 420 naelsterlingiga» (sealsamas, lk. 55. Viimane puutub üksnes operatsiooni tehnilisse külge).

2) Ringluse eri faaside või kaubametamorfoosi, seejärel kapitalimetamorfoosi kiirendamine krediidi abil ja seega üldse kogu taastootmisprotsessi kiirendamine. (Teiselt poolt võimaldab krediit ostu- ja müügiakte pikemaks ajaks üksteisest eraldada ning on seetõttu spekulatsiooni aluseks.) Reservfondide vähenemine, mida võib käsitleda kahest vaatepunktist: ühelt poolt kui ringlemisvahendite vähenemist ja teiselt poolt kui kapitali selle osa piiramist, mis peab alati eksisteerima rahavormis.[86]

III. Aktsiaseltside tekkimine. Sellest tulenevalt:

1) Tootmise ulatuse tohutu suurenemine ja selliste ettevõtete tekkimine, mida üksikkapitalistid pidada ei suutnud. Samaaegselt muutuvad endised riiklikud ettevõtted nüüd ühiskondlikeks ettevõteteks.

2) Kapital, mis rajaneb iseendast ühiskondlikul tootmisviisil ja eeldab tootmisvahendite ning tööjõudude ühiskondlikku kontsentratsiooni, omandab siin — vastupidiselt erakapitalile — otseselt ühiskondliku kapitali (vahetult assotsieerunud indiviidide kapitali) vormi ja tema ettevõtted esinevad kui ühiskondlikud ettevõtted, vastupidiselt eraettevõtetele. See on kapitali kui eraomandi kaotamine kapitalistliku tootmisviisi enda piirides.

3) Tegelikult funktsioneeriva kapitalisti muutumine lihtsaks juhatajaks, kes käsutab võõrast kapitali, ja kapitaliomanike muutumine lihtsalt omanikeks, lihtsalt rahakapitalistideks. Isegi siis, kui nende poolt saadavad dividendid sisaldavad protsendi ja ettevõtjatulu, s. o. kogukasumi (sest juhataja tasu on või peab olema lihtsalt palk teatud liiki oskustöö eest, mille hinda reguleeritakse tööturul nagu iga teisegi töö hinda), saavad nad selle kogukasumi ikkagi ainult protsendi vormis, s. o. lihtsalt kapitaliomanduse hüvitusena, kusjuures kapitaliomandus eraldatakse sel viisil täielikult funktsioneerimisest tegelikus taastootmisprotsessis, just nagu see funktsioneerimine juhataja isikus eraldatakse kapitaliomandusest. Seega esineb kasum (mitte enam ainult üks osa sellest, protsent, mis leiab õigustust laenu saaja kasumis) lihtsalt võõra lisatöö omastamisena, mis tuleneb tootmisvahendite muundumisest kapitaliks, s. o. sellest, et tootmisvahendid on tegelikele tootjatele võõras omandus, et nad on võõra omandina vastastatud kõigile tootmisest tegelikult osavõtvaile indiviididele — juhatajast kuni viimase päevatööliseni. Aktsiaseltsides on funktsioneerimine kapitaliomandusest lahutatud, järelikult on ka töö tootmisvahendite ja lisatöö omandusest täiesti lahutatud. See kapitalistliku tootmise kõrgeima arenemise tulemus on vajalikuks üleminekupunktiks kapitali tagasimuutumisel tootjate omandiks, kuid mitte enam üksteisest

[86] «Enne pankade asutamist oli ringlemisvahendite funktsiooni jaoks vajaliku kapitali summa igal ajal suurem, kui seda tegelik kaubaringlus nõudis.» «Economist», [15. märtsist] 1845, lk. 238.

eraldatud tootjate eraomandiks, vaid assotsieerunud tootjate omandiks, vahetuks ühiskondlikuks omandiks. Teiselt poolt on aktsiaseltsid üleminekupunktiks kõikide seni veel kapitaliomandusega seotud taastootmisprotsessi funktsioonide muutumisel lihtsateks assotsieerunud tootjate funktsioonideks, ühiskondlikeks funktsioonideks.

Enne kui me edasi läheme, märgime veel järgmist majanduslikult tähtsat asjaolu: et kasum võtab siin puhtakujulise protsendivormi, siis on sellised ettevõtted isegi siis veel võimalikud, kui nad toovad ainult protsenti; see on üks neist põhjustest, mis pidurdavad üldise kasuminormi langust, sest need ettevõtted, kus püsivkapital on muutuvkapitaliga võrreldes nii tohutult suur, ei pea tingimata osa võtma üldise kasuminormi võrdsustamisest.

{Pärast seda, kui Marx need read kirjutas, arenesid teatavasti uued tööstusettevõtete vormid, mis kujutavad endast aktsiaseltsi teist ja kolmandat astet. Iga päev kasvavale kiirusele, millega kõigis suurtööstuse harudes võib praegu tootmist suurendada, vastandub ikka aeglasemalt laienev turg nende rohkete toodete jaoks. Mida tööstus valmistab mõne kuuga, seda võib turg vaevalt mitme aasta jooksul absorbeerida. Sellele lisandub veel kaitsetollide poliitika, mille abil iga tööstusmaa eraldab end teistest maadest, eriti aga Inglismaast, ja tõstab kodumaa tootmisvõimet kunstlikult veelgi. Tulemuseks on üldine krooniline ületootmine, madalad hinnad, langev ja koguni sootuks ärajääv kasum; ühesõnaga, vana kuulus konkurentsivabadus on oma tarkusega otsas [am Ende ihres Lateins] ja peab ise tunnistama oma ilmset skandaalset pankrotti. See pankrott väljendub nimelt selles, et igal maal ühinevad teatud harude suurtööstur tootmise reguleerimise otstarbel kartellideks. Vastav komitee määrab kindlaks iga ettevõtte poolt toodetavate kaupade hulga ning jaotab lõppkokkuvõttes saabuvad tellimused. Üksikuil juhtudel on aeg-ajalt tekkinud isegi rahvusvahelisi kartelle, näiteks Inglise ja Saksa rauatööstuse vahel. Kuid sellestki tootmise ühiskonnastamise vormist oli veel vähe. Üksikute ärifirmade huvide vastandlikkus lõhkus seda liiga sageli ja seadis konkurentsi jälle jalule. Siis jõuti niikaugele, et üksikutes harudes, kus tootmise arenemise aste seda võimaldas, hakati kontsentreerima antud tegevusharu kogutootmist üheks suureks ühtse juhtimisega aktsiaseltsiks. Ameerikas on seda juba korduvalt tehtud, Euroopas on seni suurimaks seda laadi näiteks «United Alkali Trust», mis koondas kogu Briti alkaalitootmise üheainsa firma kätte. Üksikute tehaste — arvult üle kolmekümne — endised valdajad said kõigi oma seadmete eest hindeväärtuse järgi aktsiaid, kokku umbes 5 miljonit naelsterlingit, mis kujutab endast trusti põhikapitali. Tehniline juhtimine on endistes kätes, äriline juhtimine aga on kontsentreeritud peadirektsiooni kätte. Umbes ühe miljoni nael-

sterlingi suurune käibekapital (floating capital) lasti katta publikul. Kogukapital on seega 6 miljonit naelsterlingit. Niisiis on Inglismaal selles tööstusharus, mis on kogu keemiatööstuse aluseks, konkurents monopoliga asendatud ja tulevane ekspropriieerimine, mida kogu ühiskond, natsioon läbi viib, ülirahuldavalt ette valmistatud. — *F. E.* }

See on kapitalistliku tootmisviisi kaotamine kapitalistliku tootmisviisi enda piirides ning seepärast iseennast kaotav vastuolu, mis prima facie [kõigepealt] on lihtsalt üleminekupunktiks uuele tootmisvormile. Sellise vastuoluna esineb see ka oma avaldumises. Teatud sfäärides viib see vastuolu monopoli sisseseadmisele ja nõuab seepärast riigi vahelesegamist. Ta taastoodab uue finantsaristokraatia, uue parasiitide liigi projektide sepitsejate, gründerite ja puhtnominaalsete direktorite näol; terve kelmuste ja pettuste süsteemi ettevõtete asutamise, aktsiate väljalaskmise ja aktsiatega kauplemise alal. See on eratootmine ilma eraomanduse kontrollita.

IV. Jättes kõrvale aktsiaettevõtted — mis kaotavad kapitalistlikku eratööstust kapitalistliku süsteemi enda alusel ning hävitavad eratööstust sedamööda, kuidas nad laienevad ja uusi tootmissfääre hõlmavad —, annab krediit üksikkapitalistile või sellele, keda kapitalistiks peetakse, teatud piirides absoluutse võimaluse käsutada võõrast kapitali ja võõrast omandit ning selle kaudu ka võõrast tööd.[87] Ühiskondliku, mitte aga oma kapitali käsutamine võimaldab tal käsutada ühiskondlikku tööd. Kapital ise, mida antud isik tõepoolest või publiku arvates omab, saab nüüd ainult krediidipealisehituse baasiks. See on maksev eriti hulgikaubanduse kohta. kust suurem osa ühiskondlikust produktist läbi käib. Siin kaovad kõik mõõdupuud, kõik kapitalistliku tootmisviisi piirides suuremal või vähemal määral õigustatud põhjendused. See, millega spekuleeriv hulgikaupmees riskeerib, ei ole *tema* omand, vaid on ühiskondlik omand. Niisama labaseks muutub fraas, et kapital tekib säästudest, sest spekuleerija nõuab, ümberpöördult, et *teised* tema jaoks säästaksid. { Nii nagu kogu Prantsusmaa säästis hiljuti poolteist

[87] Vaadake näiteks maksujõuetute nimestikke «Times'is» sellisel kriisiaastal nagu 1857 ja võrrelge maksujõuetute oma varandust nende võlgade summaga. — «Tõepoolest, kapitali ja krediiti omavate inimeste ostuvõime ületab kaugelt kõik, mida suudavad kujutleda need, kes spekulatiivseid turgusid praktiliselt ei tunne» (*Tooke*, «Inquiry into the Currency Principle», lk. 73). «Kui inimesel on selline kuulsus, et tal on oma alalise äri ajamiseks küllaldane kapital, kui tal on oma harus hea krediit ja kui ta on sangviiniliselt veendunud, et tema poolt toodetava kauba konjunktuur on paranemas; kui asjaolud on talle pealegi olnud tema spekulatsioonide algul ja nende vältel soodsad, siis võib ta teha oma kapitaliga võrreldes otse tohutul hulgal oste» (sealsamas, lk. 136). — «Kõik vabrikandid, kaupmehed jne. teevad operatsioone, mis ületavad kaugelt nende kapitale... Tänapäeval on kapital pigemini selleks aluseks, millele rajatakse head krediiti, mitte aga mingi kommertsettevõtte käivete ulatuse piiriks» («Economist», [20. november] 1847, lk. 333).

miljardit franki Panama kelmide jaoks. Kui täpne pilt on siin kogu Panama kelmusest — tervelt kakskümmend aastat enne selle toi mumist! — *F. E.* } Teisele fraasile — loobumise fraasile — lööb otse näkku kapitalile omane luksus, mis nüüd ise muutub krediid vahendiks. Kujutlused, milledel on veel mõningane mõte kapitalist liku tootmise vähem arenenud astmel, muutuvad siin täiesti mõtte tuks. Edu ja ebaedu viivad siin ühesuguselt kapitalide tsentralisat sioonile ja seetõttu ka ekspropriieerimisele tohutus ulatuses Ekspropriieerimine laieneb siin otseselt tootjalt väikestele ja kesk mistele kapitalistidele endile. See ekspropriieerimine on kapitalist liku tootmisviisi lähtepunkt; selle ekspropriieerimise läbiviimine on kapitalistliku tootmisviisi eesmärk; see on lõppkokkuvõttes tootmis vahendite ekspropriieerimine kõigilt indiviididelt, kusjuures ühis kondliku tootmise arenemisega lakkavad tootmisvahendid olemast eratootmise vahendid ja eratootmise produktid ning võivad nüüd olla tootmisvahenditeks ainult assotsieerunud tootjate käes, s. o. võivad nüüd olla ainult nende ühiskondlik omand, nii nagu nad on nende ühiskondlik produkt. Kuid see ekspropriieerimine väljendub kapitalistliku süsteemi endagi piirides antagonistlikus vormis ühiskondliku omandi omastamisena väheste poolt; krediit aga annab neile vähestele ikka rohkem puhtakujuliste saamameeste iseloomu. Et omand eksisteerib siin aktsiate vormis, siis kujuneb tema liikumine ja ülekandmine lihtsalt börsimängu tulemuseks, kusjuures väikesed kalad neelatakse haide poolt ja lambad börsihuntide poolt. Aktsiaseltsides on juba olemas vastuolu vana vormiga, kus ühis kondlikud tootmisvahendid esinevad individuaalse omandina; kuid aktsiavormiks muutumist ennast piiravad veel kapitalistlikud tõkked; niisiis, selle asemel et ületada vastuolu rikkuse kui ühiskondliku rikkuse ja rikkuse kui erarikkuse iseloomu vahel, arendab ta seda vastuolu vaid uuel kujul.

Vana vormi piirides on tööliste endi kooperatiivsed vabrikud esimeseks mõraks vanas vormis, kuigi on loomulik, et nad kõikjal, oma tegelikus organisatsioonis, reprodutseerivad olemasoleva süsteemi kõiki puudusi ja peavadki neid reprodutseerima. Nende vabrikute piirides aga kaob antagonism kapitali ja töö vahel — algul küll ainult sellises vormis, et töölised kui assotsiatsioon on omaenda kapitalistiks, s. o. nad rakendavad tootmisvahendeid omaenda töö kasutamiseks. Neist on näha, kuidas materiaalsete tootlike jõudude ja neile vastavate ühiskondlike tootmisvormide teatud arenemisastmel tekib ja areneb ühest tootmisviisist loodus liku [naturgemäss] paratamatusega uus tootmisviis. Kooperatiivne vabrik poleks saanud areneda ilma kapitalistlikust tootmisviisist tuleneva vabrikusüsteemita, samuti ilma krediidisüsteemita, mis tekib sellestsamast tootmisviisist. Krediidisüsteem, moodustades peamise baasi, millel kapitalistlikud eraettevõtted muutuvad järk-

järgult kapitalistlikeks aktsiaseltsideks, on samuti vahend, mis lubab järk-järgult laiendada kooperatiivseid ettevõtteid enamvähem natsionaalses ulatuses. Kapitalistlikke aktsiaettevõtteid, nagu kooperatiivseid vabrikuidki, tuleb käsitleda üleminekuvormidena kapitalistlikult tootmisviisilt assotsieeritud tootmisviisile, ainult selle vahega, et esimestes on vastuolu kõrvaldatud negatiivselt, teistes aga positiivselt.

Seni me vaatlesime krediidi arenemist ja selles sisalduvat kapitalistliku omanduse latentset kadumist peamiselt tööstuskapitali suhtes. Järgmistes peatükkides me vaatleme krediiti protsente kandva kapitali kui niisuguse suhtes; me vaatleme nii krediidi mõju sellele kapitalile kui ka vormi, mille krediit sealjuures võtab; sel puhul tuleb meil teha veel mõned spetsiifiliselt majandusliku iseloomuga märkused.

Esialgu ütleme veel järgmist:

Kui krediit esineb ületootmise ja liigse kaubandusliku spekulatsiooni peamise hoovana, siis ainult sellepärast, et oma loomult elastset taastootmisprotsessi forsseeritakse siin äärmise piirini, ja nimelt forsseeritakse sellepärast, et suurt osa ühiskondlikust kapitalist rakendavad need, kes polegi kapitali omanikud ja kes suhtuvad seetõttu asjasse hoopis teisiti kui oma erakapitali piire kartlikult arvestav omanik, kuivõrd ta ise funktsioneerib. See annab tunnistust ainult sellest, et kapitali väärtuse kasv, mis rajaneb kapitalistliku tootmise vastuolulisel iseloomul, lubab tõelist, vaba arenemist vaid teatud piirini, niisiis loob tegelikult tootmisele immanentsed köidikud ja tõkked, mida krediit alatasa lõhub.[88] Seepärast kiirendab krediit tootlike jõudude materiaalset arenemist ja maailmaturu loomist; nende kahe teguri kui uue tootmisvormi materiaalsete põhialuste viimine teatud arenemisastmele ongi kapitalistliku tootmisviisi ajalooliseks ülesandeks. Samaaegselt kiirendab krediit selle vastuolu vägivaldseid plahvatusi, kriise, ja tugevdab sellega vana tootmisviisi lagunemise elemente.

Krediidisüsteemile omane kahepalgeline iseloom: ühelt poolt arendada kapitalistliku tootmise liikumapanevat jõudu, võõra töö ekspluateerimise kaudu toimuvat rikastumist, puhtaima ja kolossaalseima hasardi- ning kelmussüsteemini ja piirata üha enam nende väheste isikute arvu, kes ekspluateerivad ühiskondlikku rikkust; teiselt poolt aga olla üleminekuvormiks uuele tootmisviisile, — see kahepalgelisus annabki krediidi peamistele kuulutajatele Law'st kuni Isaak Pereire'ini neile omase meeldiva iseloomu — pooleldi kelmi ja pooleldi prohveti iseloomu.

---

[88] *Th. Chalmers* [«On Political Economy etc.», London 1832].

KAHEKÜMNE KAHEKSAS PEATÜKK

RINGLEMISVAHENDID JA KAPITAL. TOOKE'I JA FULLARTONI SEISUKOHAD

Erinevus ringlemisvahendite ja kapitali vahel, nagu seda kuju-
tavad Tooke[89], Wilson ja teised, kes ajavad sealjuures täiesti segi
erinevused ringlemisvahendite kui raha, kui rahakapitali üldse ja

[89] Toome siin originaalis vastava koha Tooke'ist, mis väljavõttena on tsi-
teeritud saksa keeles lk. 390 [käesolevas köites lk. 368]: «The business of
bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may
be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out
by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and
between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to
collect *capital* from those, who have not immediate employment for it, and to
distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive
deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is
wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption...
the former being a circulation of *capital,* the latter of *currency*» [«Jättes kõr-
vale nõudmisel makstavate pangatähtede väljalaskmise, võib pankurite tege-
vust jaotada kaheks haruks, mis vastavad dr. (Adam) Smithi poolt kättenäi-
datud tehingute jaotusele, mille kohaselt on olemas tehingud kauplejate ja
kauplejate vahel ning tehingud kauplejate ja tarbijate vahel. Üks pankurite
tegevuse haru seisab *kapitali* kogumises neilt, kes ei leia talle otsest raken-
dust, kapitali jaotamises ja ta ülekandmises teistele, kes saavad teda raken-
dada. Teine haru seisab hoiuste vastuvõtmises oma klientide *tuludest* ja neile
vastavate summade väljamaksmises tarbimisesemete soetamiseks vajalike
kulude ulatuses... Esimene on *kapitali* ringlemine, teine — *ringlemisvahen-
dite* ringlemine»]. — *Tooke,* «Inquiry into the Currency Principle». London 1844,
lk. 36—37. Esimene operatsioonide liik on «the concentration of capital on the
one hand and the distribution of it on the other» [«ühelt poolt kapitali kont-
sentratsioon ja teiselt poolt kapitali jaotus»], teine operatsioonide liik on
«administering the circulation for local purposes of the district» [«ringluse regu-
leerimine ümbruskonna kohalike vajaduste järgi»]. (Sealsamas, lk. 37.) —
Järgmises kohas on Kinnear õigele arusaamisele palju lähemal: «Raha kasu-
tatakse kahe oluliselt erineva operatsiooni teostamiseks. Kaupleja ja kaupleja
vahel toimuva vahetuse vahendina on ta abinõuks, mille abil teostatakse kapi-
tali ülekandmist, s. o. vahetatakse teatud kapitalisumma rahas niisama suure
kapitalisumma vastu kaupades. Kuid raha, mis kulutatakse palga maksmiseks
ning ostu- ja müügiaktideks kaupleja ja tarbija vahel, ei ole kapital, vaid
tulu; see osa kogu ühiskonna tulust, mida kasutatakse igapäevaste kulude
katteks. See raha ringleb pidevas igapäevases tarbimises ja ainult seda raha
võib nimetada sõna ranges tähenduses ringlemisvahendiks (currency). Kapi-
talilaenud olenevad ainuüksi panga ja teiste kapitalivaldajate tahtest, sest
laenu võtjaid leidub ikka, ringlemisvahendite summa aga oleneb kogu ühis-
konna vajadustest, mille piirides raha ringleb igapäevase kulutamise otstar-
bel» (*J. G. Kinnear,* «The Crisis and the Currency». London 1847 [lk. 3—4]).

kui protsente kandva kapitali (inglaste arusaamises moneyed capital) vahel, seisab kahes järgmises punktis.

Ringlemisvahend ringleb ühelt poolt *mündina* (rahana), kuivõrd ta vahendab *tulude kulutamist,* seega individuaalsete tarbijate ja jaekauplejate vahel toimuvat vahetust; sealjuures tuleb jaekauplejate kategooriasse arvata kõik kaupmehed, kes müüvad tarbijatele — individuaalsetele tarbijatele, erinevalt tootlikest tarbijaist ehk tootjaist. Siin ringleb raha mündi funktsioonis, kuigi ta pidevalt *kapitali asendab.* Antud maal on teatud osa rahast alati määratud selle funktsiooni täitmiseks, kuigi see osa koosneb pidevalt muutuvaist üksikuist rahaüksustest. Kuivõrd aga raha seevastu vahendab — kas ostuvahendina (ringlemisvahendina) või maksevahendina — *kapitali ülekandmist,* kujutab ta endast *kapitali.* See ei ole järelikult tema kui ostuvahendi ega tema kui maksevahendi funktsioon, mis teda mündist eraldab, sest ostuvahendina võib raha funktsioneerida isegi kaupleja ja kaupleja vahel, kuivõrd nad ostavad teineteiselt sularaha eest; maksevahendina võib raha aga funktsioneerida ka kaupleja ja tarbija vahel, kuivõrd antakse krediiti ja tulu tarbimine toimub enne maksmist. Järelikult seisab erinevus selles, et teisel juhul asendab see raha kapitali mitte ainult ühe poole, müüja seisukohalt, vaid et ta kulutatakse kapitalina, avansseeritakse kapitalina ka teise poole, ostja poolt. Niisiis on see tegelikult *tulu rahavormi* ja *kapitali rahavormi* erinevus, mitte aga ringlemisvahendite ja kapitali erinevus, sest nii kauplejate vahelise vahendajana kui ka tarbijate ja kauplejate vahelise vahendajana *ringleb* oma hulgalt kindel osa rahast, mistõttu *mõlemas* funktsioonis on ühtviisi tegemist *ringlemisvahenditega.* Kuid Tooke'i seisukoht tekitab mitut liiki segadust:

1) funktsionaalsete määratluste segiajamise tõttu;

2) selle tõttu, et tuuakse sisse mõlemas funktsioonis ühtekokku ringleva raha hulga küsimus;

3) selle tõttu, et tuuakse sisse mõlemas funktsioonis ja seepärast taastootmisprotsessi mõlemas sfääris ringlevate ringlemisvahendite hulga relatiivse vahekorra küsimus.

Punkt 1) juurde: selle kohta, et funktsionaalsed määratlused aetakse segi, s. o. ei mõisteta, et raha on ühes vormis ringlemisvahend (currency), teises vormis aga kapital. Kuivõrd raha kasutatakse ühes või teises funktsioonis, kas tulu realiseerimiseks või kapitali ülekandmiseks, funktsioneerib ta ostmisel ja müümisel või maksmisel ostuvahendina või maksevahendina ja sõna laiemas mõttes ringlemisvahendina. Edasine määratlus, mis rahal teda väljaandva või vastuvõtva isiku kontos on — et raha on sellele isikule kas kapitaliks või tuluks —, ei muuda siin absoluutselt midagi, ja seda on ka kahesugusel viisil näha. Kuigi kummaski sfääris ringlev raha on oma liigilt erinev, läheb üks ja seesama

rahaühik, näiteks viienaelsterlingiline pangatäht, siiski ühest sfäärist teise üle ja täidab vaheldumisi mõlemaid funktsioone; see on juba sellepärast mõõdapääsmatu, et jaekaupleja võib oma kapitalile rahavormi anda üksnes mündi vormis, mida ta oma ostjatelt saab. Võib oletada, et päris vahetusraha ringlemise raskuspunkt on jaekaubanduse alal; jaekauplejal on vahetusraha vahetamise otstarbel pidevalt vaja ja ta saab seda maksete näol oma klientidelt pidevalt tagasi. Kuid ta saab ka raha, s. o. münte väärtusmõõduks olevas metallis, Inglismaal järelikult naelsterlingilisi metallrahasid ja isegi pangatähti, nimelt väiksemaid, näiteks 5- ja 10-naelsterlingilisi. Neid kuldmünte ja pangatähti koos liigse vahetusrahaga deponeerib ta iga päev või iga nädal oma panka ja maksab nendega oma ostude eest, andes välja tšekke oma pangahoiuse arvel. Kuid neidsamu kuldmünte ja pangatähti tõmbab kogu publik kui tarbija, oma tulu rahavormina, niisama pidevalt, kas otseselt või kaudselt, pankadest jälle ära (vabrikandid näiteks võtavad palgamaksmiseks peenraha); nad voolavad pidevalt tagasi jaekauplejate kätte, kellele nad realiseerivad niiviisi uuesti ühe osa nende kapitalist, koos sellega aga ka osa nende tulust. Viimase tähtsa asjaolu jätab Tooke täiesti kahe silma vahele. Ainult siis, kui raha kulutatakse taastootmisprotsessi algul rahakapitalina (II raamat, I osa), eksisteerib kapitaliväärtus kui niisugune oma puhtal kujul. Sest toodetud kaup sisaldab mitte ainult kapitali, vaid ka juba lisaväärtust; kaup on mitte ainult kapital iseeneses, vaid juba kasvanud kapital, kapital koos temaga liitunud tuluallikaga. Järelikult see, mida jaekaupleja tema kätte tagasituleva raha eest ära annab — tema kaup —, on tema seisukohalt kapital pluss kasum, kapital pluss tulu.

Edasi aga: kui ringlev raha jaekaupleja kätte tagasi tuleb, siis taastab ta jaekaupleja kapitali rahavormi.

Järelikult on täiesti vale muuta ringlemise kui tulu ringlemise ja ringlemise kui kapitali ringlemise erinevus ringlemisvahendi ja kapitali erinevuseks. Kui Tooke niiviisi räägib, siis tuleb see sellest, et ta asub lihtsalt pankuri seisukohale, kes laseb välja oma pangatähti. Tema pangatähtede summa, mis pidevalt (kuigi ta koosneb alatasa uuenevaist pangatähtedest) publiku käes on ja ringlemisvahendina funktsioneerib, ei lähe talle midagi maksma peale paberi ja trükkimise. Pangatähed on tema enda nimele väljaantud ringlevad võlakohustused (vekslid), mis aga toovad talle raha ja on järelikult tema kapitali väärtuse suurendamise vahend. Kuid nad erinevad tema kapitalist, olgu see tema oma kapital või siis laenuks võetud kapital. Sellest tuleneb temal eriline vahetegemine ringluse ja kapitali vahel, millel pole aga midagi ühist nende mõistete eneste tähendusega ja kõige vähem selle tähendusega, mis Tooke neile annab.

Raha otstarbe erinevused — funktsioneerigu raha kas tulu rahavormina või kapitali rahavormina — ei muuda kõigepealt midagi raha kui ringlemisvahendi iseloomus; see iseloom jääb temale, täitku ta esimest või teist funktsiooni. Kui raha esineb tulu rahavormina, siis funktsioneerib ta igatahes rohkem ringlemisvahendina otseses mõttes (mündina, ostuvahendina); see on nii sellepärast, et vastavad ostud ja müügid on killustatud ja et suurem osa tulu kulutajaist — töölised — võivad suhteliselt vähe võlgu osta, kuna seevastu kaubandusmaailma suhtlemises, kus ringlemisvahend on kapitali rahavorm, funktsioneerib raha — osalt kontsentratsiooni, osalt krediidisüsteemi domineerimise tõttu — peamiselt maksevahendina. Kuid raha kui maksevahendi ja raha kui ostuvahendi (kui ringlemisvahendi) erinevus on niisugune erinevus, mis on omane rahale endale; see pole raha ja kapitali erinevus. Asjaolu, et jaekaubanduses ringleb rohkem vask- ja hõberaha, hulgikaubanduses aga rohkem kuldraha, ei tee veel erinevust, mis on olemas ühelt poolt hõbe- ja vaskraha ning teiselt poolt kuldraha vahel, erinevuseks ringlemisvahendi ja kapitali vahel.

Punkt 2) juurde: selle kohta, et tuuakse sisse mõlemas funktsioonis ühtekokku ringleva raha hulga küsimus. Kuivõrd raha ringleb ostu- või maksevahendina — ükskõik kummas sfääris ja olenematult tema funktsioonist realiseerida tulu või kapitali —, kehtivad ringleva raha hulga kohta need seadused, mida me arendasime varem, lihtsa kaubaringluse uurimise puhul (I raamat, III ptk., 2, b). Ringleva raha massi, currency massi, määrab mõlemal juhul ringlemiskiiruse aste, seega arv, mis näitab, mitu korda üks ja seesama rahaühik antud ajavahemikul kordab ühte ja sedasama ostu- või maksevahendi funktsiooni, üheaegsete ostude ja müükide resp. [ja vastavalt] maksete mass, ringlevate kaupade hindade summa, lõpuks üheaegsele kustutamisele kuuluvad maksebilansid. Kas niiviisi funktsioneeriv raha on maksja või saaja seisukohalt kapital või tulu — see pole tähtis ega muuda olukorda vähemalgi määral. Raha massi määrab lihtsalt raha kui ostu- ja maksevahendi funktsioon.

Punkt 3) juurde: mõlemas funktsioonis ja seepärast taastootmisprotsessi mõlemas sfääris ringlevate ringlemisvahendite hulga relatiivse vahekorra küsimuse kohta. Mõlema ringlussfääri vahel on seesmine seos, sest ühelt poolt väljendab kulutatavate tulude mass tarbimise ulatust, teiselt poolt aga väljendab tootmises ja kaubanduses ringlevate kapitalimasside suurus taastootmisprotsessi ulatust ning kiirust. Sellest hoolimata avaldavad ühed ja needsamad asjaolud mõlemas funktsioonis või sfääris ringlevate rahamasside hulgale ehk, nagu inglased seda oma panganduskeeles väljendavad, ringluse hulgale erinevat ja isegi vastassuunalist mõju. See annab Tooke'ile uuesti tõuke vulgaarseks vahetegemi-

seks ringlemisvahendite ja kapitali vahel. Asjaolu, et currency-teooriat pooldavad härrased ajavad segi kaks erinevat asja, ei anna veel sugugi põhjust esitada neid asju kui erinevaid mõisteid.

Õitsenguperioodidel, kus taastootmisprotsess suuresti laieneb, kiireneb ja väga energiliseks muutub, on töölised täielikult rakendatud. Enamasti tõuseb siis ka palk ja see tasandab mõningal määral kommertstsükli teistel perioodidel esinevat palga langust keskmisest tasemest madalamale. Samaaegselt kasvavad märksa kapitalistide tulud. Tarbimine suureneb kõikjal. Kaubahinnad tõusevad samuti reeglipäraselt, vähemalt mitmesugustel otsustava tähtsusega ärialadel. Seetõttu kasvab ringleva raha hulk, vähemalt teatud piirides, sest suurem ringlemiskiirus tõkestab omakorda ringlemisvahendite hulga kasvu. Et palgast koosnevat ühiskondliku tulu osa avansseerib tööstuskapitalist esialgselt muutuvkapitali vormis ning alati rahavormis, siis vajab ta õitsenguperioodidel oma ringlemiseks rohkem raha. Kuid me ei tohi arvestada seda kahekordselt: esimest korda kui muutuvkapitali ringlemiseks vajalikku raha ja teist korda kui tööliste tulu ringlemiseks vajalikku raha. Töölistele palgana makstav raha kulutatakse jaekaubanduses; ta tuleb ligikaudu igal nädalal pankadesse tagasi jaekauplejate hoiuste näol, olles enne seda vahendanud väiksemate ringkäikude kaudu veel mitmeid vahepealseid tehinguid. Õitsenguperioodidel tuleb raha tööstuskapitalistide kätte tagasi sujuvalt, nii et nende nõudmine rahalaenude järele ei kasva mitte selle tõttu, et neil tuleb maksta rohkem palka, et nad vajavad rohkem raha oma muutuvkapitali ringlemise jaoks.

Üldiseks tulemuseks on, et õitsenguperioodidel kasvab järsult tulude kulutamist vahendavate ringlemisvahendite mass.

Mis puutub kapitali ülekandmiseks vajalikku ringlemisse, seega ringlemisse, mis toimub ainult kapitalistide eneste vahel, siis on see elava äritegevuse aeg ühtlasi kõige elastsema ja kergema krediidi perioodiks. Krediit reguleerib otseselt kapitalisti ja kapitalisti vahelise ringlemise kiirust; seega väheneb relatiivselt maksete saldeerimiseks ja isegi sularaha eest ostmiseks vajalike ringlemisvahendite mass. Absoluutselt võib ta küll suureneda, kuid igal juhul väheneb ta relatiivselt, taastootmisprotsessi laienemisega võrreldes. Ühelt poolt likvideeritakse suuri maksete masse hoopiski ilma raha vahenduseta; teiselt poolt kiireneb protsessi suure elavnemise tagajärjel ühe ja sellesama rahahulga liikumine nii ostuvahendina kui ka maksevahendina. Üks ja seesama rahamass vahendab suurema arvu üksikkapitalide tagasivoolu.

Üldiselt on raharinglus sellistel perioodidel küllastunud (full), kuigi ta II osa (kapitali ülekandmine) vähemalt relatiivselt aheneb, kuna I osa (tulude kulutamine) absoluutselt laieneb.

Raha tagasivoolamine väljendab kaupkapitali tagasimuundumist rahaks, *R—K—R'*, nagu me seda nägime taastootmisprotsessi uurimisel (II raamat, I osa). Tänu krediidile ei sõltu rahavormis toimuv tagasivool nii tööstuskapitalisti seisukohalt kui ka kaupmehe seisukohalt enam tegeliku tagasivoolu ajast. Kumbki neist müüb võlgu; nad võõrandavad järelikult oma kauba enne, kui see neile uuesti rahaks muundub, seega enne, kui see nende eneste juurde rahavormis tagasi tuleb. Teiselt poolt ostab kumbki neist võlgu ja nende kauba väärtus muundub neile uuesti tootlikuks kapitaliks või kaupkapitaliks veel enne, kui see väärtus tegelikult rahaks muundub, — enne, kui saabub kaupade eest maksmise tähtaeg, ja enne, kui nende kaupade eest makstakse. Sellistel õitsenguperioodidel voolab kapital tagasi hõlpsasti ja sujuvalt. Jaekaupleja maksab kindlalt hulgikauplejale, hulgikaupleja vabrikandile, vabrikant tooraine importöörile jne. Kapitali kiire ning kindla tagasivoolu illusioon säilib alati pikemat aega pärast seda, kui sellist tagasivoolu tegelikult enam ei ole; ta säilib sellepärast, et krediit on hästi korras, sest tagasivoolamine krediidi kaudu asendab tegelikku tagasivoolamist. Pangad haistavad ohtu niipea, kui nende kliendid hakkavad maksma rohkem vekslites kui rahas. Vt. Liverpooli pangadirektori ülaltoodud seletust, lk. 398 [käesolevas köites lk. 375—376].

Siia tuleb veel lisada see, mida ma märkisin varem: «Krediidi domineerimise perioodidel kasvab raha ringlemise kiirus kiiremini kui kaupade hinnad; seevastu krediidi kokkutõmbumisel langevad kaupade hinnad aeglasemalt kui ringlemise kiirus» («Zur Kritik der Politischen Oekonomie». 1859, lk. 83, 84. [Vrd. *К. Маркс*, «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 13, lk. 88.]).

Kriisiperioodidel on lugu ümberpöördud. Ringlemine nr. I aheneb, hinnad langevad, langevad ka palgad; rakendatud tööliste arvu piiratakse, käivete hulk väheneb. Seevastu ringlemises nr. II kasvab koos krediidi vähenemisega vajadus rahalaenude järele — asjaolu, millel me kohe pikemalt peatume.

Pole mingit kahtlust, et krediidi vähenemisega, mis taastootmisprotsessi seisakuga ühte langeb, väheneb nr. I jaoks, s. o. tulude kulutamise jaoks vajalike ringlemisvahendite mass, kuna seevastu nr. II jaoks, s. o. kapitalide ülekandmise jaoks vajalike ringlemisvahendite mass suureneb. Tuleb aga uurida, kuivõrd see väide on identne Fullartoni ja teiste poolt esitatud väitega: «Nõudmine laenukapitali järele ja nõudmine täiendavate ringlemisvahendite järele on täiesti erinevad asjad, mis esinevad harva koos.»[90]

[90] «A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated» (*Fullarton*, «On the Regulation of Currencies». London 1845, lk. 82, 5. peatüki pealkiri). — «Tõe-

poolest, on suur viga kujutleda, nagu oleks nõudmine rahalaenu järele» (s. o. kapitalilaenu järele) «identne nõudmisega täiendavate ringlemisvahendite järele või et mõlemad on teineteisega sageli seotud. Kumbki neist tekib omaette tingimustest ja kumbki on teineteisest väga erinev. Kui kõik näib olevat õitsenguolukorras, kui palgad on kõrged, hinnad tõusevad ja vabrikutel on tööd, siis on tavaliselt vaja *ringlemisvahendite* täiendavat pakkumist, et täita neid täiendavaid funktsioone, mis on lahutamatult seotud vajadusega õiendada suuremaid ning arvukamaid makseid; protsent aga tõuseb ja pankadele hakatakse esitama intensiivseid nõudmisi *kapitali*laenu järele peamiselt hilisematel kommertstsükli staadiumidel, kus hakkavad tekkima raskused, kus turud on küllastatud ja raha tagasitulek muutub aeglasemaks. On õige, et pangal ei ole tavaliselt kapitali avansseerimiseks mingit muud abinõu peale oma pangatähtede väljalaskmise, ja et keeldumine pangatähtede andmisest tähendab seega keeldumist laenu andmisest. Kui aga laenu on kord lubatud anda, siis kujuneb kõik vastavalt turu nõudmistele; laen jääb, ringlemisvahend aga, kui teda ei vajata, tuleb väljaandja kätte tagasi. Vastavalt sellele võib isegi pealiskaudne pilk parlamendiaruannetele igaüht veenda, et Inglise Panga käsutuses olevate väärtpaberite hulk kõigub tavaliselt tema ringlevate pangatähtede hulgale vastupidises suunas, mitte aga samas suunas, ja et selle suure asutuse praktika ei ole järelikult mingiks erandiks provintsipankurite äraproovitud reeglist, mille kohaselt ükski pank ei või suurendada oma pangatähtede väljalaset üle selle piiri, mis vastab pangatähtede ringluse tavalisele vajadusele; kui aga pank tahab anda sellest summast suuremaid laene, siis peab ta seda tegema oma kapitali arvel, s. o. kas käiku laskma reservis olnud väärtpabereid või kasutama laenu andmiseks rahasummasid, mis ta muidu oleks mahutanud väärtpaberitesse. Parlamendiaruannete põhjal koostatud tabel 1833.—1840. aasta kohta, millele ma vihjasin ühel eelmisel leheküljel, annab selle tõsiasja kohta mitmeid näiteid, nende hulgas kaks nii iseloomulikku, et ma ei või neist kuidagi mööda minna. Me näeme, et 3. jaanuaril 1837, kui panga ressursid olid krediidi toetamise ja rahaturu raskuste tasakaalustamise otstarbel maksimaalselt rakendatud, ulatusid panga laenud ja diskonto-operatsioonid tohutu summani, 17 022 000 naelsterlingini, s. o. summani, mida pärast sõda on vaevalt teist korda saavutatud; see summa oli peaaegu võrdne kogu pangatähtede väljalaskega, mis samal ajal püsis nii madalal tasemel kui 17 076 000 naelsterlingit! Teiselt poolt näeme, et 4. juunil 1833 oli meil ringlemisvahendeid 18 892 000 naelsterlingi suuruses summas, kusjuures panga käsutuses ei olnud eraväärtpabereid rohkem kui 972 000 naelsterlingi eest, — see on viimase poole sajandi jooksul üks madalamaid seise, kui mitte kõige madalam!» *(Fullarton*, sealsamas, lk. 97, 98.) — Et «demand for pecuniary accomodation» [nõudmine rahalaenude järele] ei tarvitse sugugi olla identne «demand for gold» [nõudmisega kulla järele] (mida Wilson, Tooke jt. nimetavad kapitaliks), see nähtub Inglise Panga juhataja hr. Weguelini järgmistest seletustest: «Vekslite diskonteerimine selle summani» (kolmel üksteisele järgneval päeval üks miljon päevas) «ei vähendaks reservi» (pangatähtede reservi), «kui publik ei nõuaks suuremat aktiivsete ringlemisvahendite summat. Vekslite diskonteerimisel väljaantud pangatähed tuleksid tagasi pankade vahendusel ja hoiuste kaudu. Sellised tohutud käibed ei avalda mõju reservidele, kui vastavate tehingute eesmärgiks ei ole kulla väljavedu ja kui oma maal ei valitse paanika, mis sunnib publikut pangatähti enda käes pidama, selle asemel et neid pankadesse maksta.» — «Pank võib iga päev diskonteerida poolteise miljoni ulatuses; seda tehaksegi pidevalt, kusjuures see panga reserve kõige vähemalgi määral ei puuduta. Pangatähed tulevad tagasi hoiustena ja ainus sealjuures asetleidev muudatus seisab selles, et kantakse lihtsalt üle ühelt kontolt teisele» («Report on Bank Acts», 1857. Tunnistaja seletused nr. 241 ja 500). Järelikult on pangatähed siin üksnes krediidi ülekandmise vahend.

Eelkõige on selge, et esimesel kahest ülaltoodud juhust, õitsengu ajal, kus ringlemisvahendite mass peab kasvama, kasvab ka nõudmine nende järele. Selge on aga ka see, et kui vabrikant võtab pangast oma kontolt rohkem kulda või pangatähti, sest et tal tuleb kulutada rohkem kapitali rahavormis, siis ei kasva seetõttu tema nõudmine kapitali järele, vaid kasvab ainult ta nõudmine selle erilise vormi järele, milles ta oma kapitali kulutab. Nõudmine puudutab üksnes tehnilist vormi, milles ta oma kapitali ringlusse paiskab. Täpselt niisamuti nõuab näiteks ühesuurune muutuvkapital, ühesuurune palgahulk krediidi erineva arenemise tingimustes ühel maal suuremat ringlemisvahendite massi kui teisel maal: Inglismaal näiteks rohkem kui Šotimaal, Saksamaal rohkem kui Inglismaal. Samuti nõuab põllumajanduses ühesuurune taastootmisprotsessis funktsioneeriv kapital oma funktsiooni täitmiseks erinevatel aastaaegadel erinevat rahahulka.

Kuid Fullartoni esituses ei ole see vastuolu õige. Seisakuperioode ei eralda õitsenguperioodidest suur nõudmine laenude järele, nagu arvab Fullarton, vaid just see kergus, millega seda nõudmist rahuldatakse õitsengu ajal, ja see raskus, millega seda rahuldatakse saabunud seisaku ajal. Seisakuaegne krediidikitsikus tulebki ju krediidisüsteemi tohutust arenemisest õitsengu ajal, seega ka laenukapitali järele olemasoleva nõudmise määratu suurest kasvust ja valmidusest, millega pakkumine end sellistel perioodidel nõudmise käsutusse annab. Erinevus laenunõudmise suuruses ei ole järelikult see, mis neid kaht perioodi iseloomustab.

Nagu me juba varem oleme märkinud, erinevad need kaks perioodi teineteisest kõigepealt selle poolest, et õitsengu ajal on ülekaalus nõudmine ringlemisvahendite järele, mis ringlevad tarbijate ja kauplejate vahel, surutise perioodil aga nõudmine ringlemisvahendite järele, mis ringlevad kapitalistide vahel. Äritegevuse soikumise perioodil väheneb esimene nõudmine, teine aga suureneb.

Fullartonile ja teistele näib olevat otsustava tähtsusega, et sellistel aegadel, kus Inglise Panga käsutuses olevad securities — laenude tagatised ja vekslid — oma hulgalt suurenevad, väheneb tema pangatähtede ringlemine, ja ümberpöördult. Securities suurus väljendab aga rahaoperatsioonide, diskonteeritud vekslite ja käibivate väärtpaberite vastu antud laenude ulatust. Näiteks ütleb Fullarton ülaltoodud kohas (märkus 90, lk. 435 [käesolevas köites lk. 409—410]): Inglise Panga käsutuses olevate väärtpaberite (securities) hulk kõigub tavaliselt tema ringlevate pangatähtede hulgale vastupidises suunas ja see kinnitab erapankade äraproovitud reeglit, et ükski pank ei või suurendada oma pangatähtede väljalaset üle teatud summa, mille määravad tema klientide vajadused; kui aga pank tahab anda sellest summast suuremaid laene, siis peab ta

seda tegema oma kapitali arvel, s. o. kas käiku laskma väärtpabereid või kasutama laenu andmiseks rahasummasid, mis ta muidu oleks mahutanud väärtpaberitesse.

Sellest selgub aga ka, mida Fullarton kapitali all mõistab. Mida nimetatakse siin kapitaliks? Et pank ei või enam laenu anda omaenda pangatähtedes, makselubadustes, mis talle muidugi midagi maksma ei lähe. Mille abil ta aga siis laene annab? Ta annab neid rahast, mis laekub reservis olevate securities, s. o. riigi väärtpaberite, aktsiate ja teiste protsentpaberite müügist. Kuid mille eest ta neid pabereid müüb? Raha eest, kulla või pangatähtede eest, kuivõrd viimased on seaduslikuks maksevahendiks, nagu Inglise Panga omad. See, mis ta laenuks annab, on niisiis igal juhul raha. Kuid see raha moodustab nüüd ühe osa tema kapitalist. Kui ta annab laenuks kulda, siis on see täiesti selge. Kui ta annab pangatähti, siis kujutavad need pangatähed endast nüüd kapitali, sest nende eest andis pank vahetuseks tõelise väärtuse, protsentpaberid. Pangatähed, mis väärtpaberite müügist erapankade kätte voolavad, võivad enamasti olla vaid Inglise Panga või nendesamade pankade omad tähed, sest et väärtpaberite tasuna teisi vaevalt vastu võetakse. Kui aga seda operatsiooni teostab Inglise Pank ise, siis maksab ta omaenda tagasitulevate tähtede eest kapitali, s. o. protsentpabereid. Peale selle võtab ta sel viisil omaenda tähti ringlusest ära. Kui ta laseb need tähed uuesti välja või nende asemel uusi tähti sama summa ulatuses, siis esindavad nad nüüd järelikult kapitali. Sealjuures esindavad nad kapitali nii sel juhul, kui nad antakse laenuks kapitalistidele, kui ka sel juhul, kui neid hiljem, siis, kui nõudmine selliste rahalaenude järele väheneb, uuesti kasutatakse väärtpaberite soetamiseks. Kõigil neil juhtudel kasutatakse sõna «kapital» siin üksnes pankurite mõttes, kusjuures see tähendab, et pankur on sunnitud laenuks andma rohkem kui lihtsalt oma krediiti.

Teatavasti annab Inglise Pank kõik laenud omaenda pangatähtedes. Kui aga sellest hoolimata tema pangatähtede ringlus tavaliselt väheneb sedamööda, kuidas suureneb tema käes olevate diskonteeritud vekslite ja laenutagatiste hulk, järelikult sedamööda, kuidas suurenevad tema poolt antud laenud, — mis juhtub siis ringlusse lastud pangatähtedega, kuidas voolavad nad panka tagasi?

Kõigepealt, kui nõudmine rahalaenude järele tuleneb natsiooni ebasoodsast maksebilansist ja vahendab järelikult kulla äravoolu, siis on asi väga lihtne. Vekslid diskonteeritakse pangatähtedes. Pangatähed vahetatakse kulla vastu sellesama panga emissiooniosakonnas ja kuld veetakse välismaale. See on sama, nagu maksaks pank vekslite diskonteerimisel otse kullas, ilma pangatähtede vahenduseta. Selline nõudmise suurenemine — mis teatud juhtudel ulatub 7—10 miljoni naelsterlingini — ei lisa muidugi Inglis-

maa siseringlusele ainsatki viienaelast pangatähte. Kui aga öeldakse, et pank annab siin laenuks kapitali, mitte aga ringlemisvahendeid, siis on sellel kahesugune tähendus. Esiteks see, et pank ei anna laenuks krediiti, vaid tegeliku väärtuse, ühe osa omaenda kapitalist või siis panka deponeeritud kapitalist. Teiseks see, et ta ei anna raha laenuks oma maa ringluse jaoks, vaid rahvusvahelise ringluse jaoks, et ta annab maailmaraha; selleks otstarbeks aga peab raha alati eksisteerima oma aardevormis, oma metallilises kehalikkuses; selles vormis, milles ta ei kujuta endast üksnes väärtuse vormi, vaid on ise võrdne selle väärtusega, mille rahavormiks ta on. Kuigi see kuld on nii panga kui ka kulda eksporteeriva kaupmehe seisukohalt kapital — kas pankurikapital või kaupmehekapital —, ei teki nõudmine tema järele siiski mitte kui nõudmine kapitali järele, vaid kui nõudmine rahakapitali absoluutse vormi järele. Ta tekib nimelt momendil, kus välisturud on küllastatud inglise kaupkapitaliga, mida ei saa realiseerida. Sealjuures ei nõuta järelikult kapitali kui *kapitali*, vaid kapitali kui *raha*, sellises vormis, milles raha on maailmaturu üldine kaup; selleks vormiks aga on raha algne vorm, väärismetall. Järelikult pole kulla äravool «a mere question of capital» [«lihtsalt kapitali küsimus»], nagu ütlevad Fullarton, Tooke jt., vaid «a question of money» [«raha küsimus»], kuigi raha spetsiifilises funktsioonis. Asjaolu, et see pole *oma maa* ringluse küsimus, nagu kinnitavad currency-teooria pooldajad, ei tõesta sugugi veel, et see on, nagu Fullarton ja teised arvavad, lihtsalt question of capital [kapitali küsimus]. See on a question of money [raha küsimus] selles raha vormis, milles raha on rahvusvaheliseks maksevahendiks. «Kas see kapital» (pärast oma maa saagi ikaldumist välismaalt ostetavate miljonite kvarterite nisu hind) «kantakse üle kaupades või sularahas, on asjaolu, mis sugugi ei puuduta tehingu iseloomu» (Fullarton, tsiteeritud teos, lk. 131). See puudutab aga suuresti küsimust, kas kuld voolab ära või ei voola. Kapital antakse üle väärismetalli vormis, sest kaupade vormis ei saa teda kas üldse üle anda või saab üle anda vaid väga suurte kahjudega. Kaasaegse pangasüsteemi hirm kulla äravoolu ees ületab kõik, millest võisid kunagi und näha monetaarsüsteemi esindajad, kelle seisukohalt väärismetall on ainuke tõeline rikkus. Võtkem näiteks Inglise Panga juhataja Morrise järgmine seletus parlamendikomitee ees 1847.—48. aasta kriisi kohta (3846. Küsimus:) «Kui ma räägin tagavarade (stocks) ja põhikapitali väärtuse langusest, kas te siis ei tea, et kõik tagavaradesse ja iga liiki produktidesse mahutatud kapitalid kaotasid niisamuti väärtust; et toorpuuvilla, toorsiidi, toorvilla saadeti mandrile samasuguste äärmiselt madalate hindadega ja et suhkrut, kohvi ja teed müüdi nagu oksjonitel suurte kahjudega?» — «Meie maa pidi paratamatult tooma *suuri ohvreid,* et jagu saada *kulla äravoolust,* mida

tingis toiduainete massiline sissevedu.» — (3848.) «Kas te ei arva, et parem oleks olnud käiku lasta need 8 miljonit naelsterlingit, mis seisavad panga varakambrites, kui püüda kulda sääraste ohvrite hinnaga tagasi saada?» — «Ei, *seda ma ei arva.*» — Siin peetakse kulda ainsaks tõeliseks rikkuseks.

Fullartoni poolt tsiteeritud Tooke'i avastus — et «välja arvatud ainult üks või kaks erandit, mida pealegi on võimalik rahuldavalt seletada, on iga märkimisväärne vekslikursi langus, mis kulla äravooluga kaasas käib, viimase poole sajandi jooksul alati ühte langenud ringlemisvahendite suhteliselt madala tasemega ja vice versa [ümberpöördult]» (Fullarton, lk. 121) — tõestab, et selline kulla äravool saabub enamasti pärast elavnemise ja spekulatsiooni perioodi kui «juba alanud languse signaal... tundemärk, et turud on küllastunud, et välismaal väheneb nõudmine meie kaupade järele, et käibed on aeglasemaks muutunud ja — kõige selle paratamatu tagajärjena — et kaubanduses on tekkinud usaldamatuse õhkkond, et suletakse vabrikuid, et töölised on nälgimas ja et tööstuses ning ärielus tuleb üldine seisak» (lk. 129). Samal ajal on see muidugi kõige paremaks vastuväiteks currency-teooria esindajate väitele, et «küllastunud ringlus põhjustab väärismetallide äravoolu, nõrk ringlus aga tõmbab neid ligi». Vastupidi, kuigi Inglise Pangas on õitsengu ajal enamasti olemas suur kullatagavara, tekib see tagavara ometi iga kord tormile järgneval loiduse ja stagnatsiooni perioodil.

Mis puutub kulla äravoolu, siis viib kogu tarkus järelikult sellele välja, et nõudmine *rahvusvaheliste* ringlemis- ja maksevahendite järele erineb nõudmisest *oma maa* ringlemis- ja maksevahendite järele (millest järeldub iseenesest ka see, et «kulla äravoolu fakt ei eelda ilmtingimata, et oma maa nõudmine ringlemisvahendite järele väheneb», nagu seda ütleb Fullarton, lk. 112) ja et väärismetallide väljavedu maalt, nende paiskamine rahvusvahelisse ringlusse ei ole identne pangatähtede või müntide paiskamisega oma maa ringlusse. Muide, ma näitasin juba varem, et rahvusvaheliste maksete reservfondina kontsentreeritud aarde liikumisel pole iseendast midagi ühist raha kui ringlemisvahendi liikumisega. Asi komplitseerub muidugi selle tõttu, et aarde eri funktsioonid, mis ma raha loomusest tuletasin: tema funktsioneerimine maksevahendite reservfondina niisuguste maksete maksmiseks omal maal, mille tähtaeg on saabunud; ringlemisvahendite reservfondina; lõpuks, maailmaraha reservfondina — et kõik need funktsioonid on üheainsa reservfondi täita; sellest järeldub ka see, et teatud asjaoludel võib kulla äravool pangast omale maale esineda koos tema äravooluga välismaale. Veel üks komplikatsioon tekib aga uue funktsiooni tõttu, mis sellele aardele täiesti meelevaldselt

peale pannakse: olla pangatähtede vahetamise kattefondiks arenenud krediidisüsteemi ja krediitrahaga maades. Kõigele sellele tuleb lõpuks lisaks 1) natsionaalse reservfondi kontsentreerimine ühteainsasse peapanka, 2) selle fondi vähendamine võimaliku miinimumini. Sellepärast kurdab ka Fullarton (lk. 143): «Vaadates seda täielikku rahu ja kergust, millega toimuvad tavaliselt vekslikursi muutused mandrimaades, ja võrreldes seda Inglismaaga, kus palavikuline rahutus ja kära tekivad iga kord, kui näib, et panga reserv on täiesti lõppemas, tuleb paratamatult tunnistada neid suuri eeliseid, mis selles suhtes metallraha ringlusel on.»

Kui me aga jätame kõrvale kulla äravoolu, kuidas võib siis pangatähti väljaandev pank, seega näiteks Inglise Pank, suurendada tema poolt antavate rahalaenude summat, suurendamata oma pangatähtede väljalaset?

Kõik väljaspool panga müüre olevad pangatähed, olgu nad siis ringlemas või seisku rahulikult eraseifides, on panga enda seisukohalt ringluses, s. o. väljaspool tema valdust. Niisiis, kui pank laiendab oma diskonto- ja pandioperatsioone, kui ta suurendab securities [tagatiste] vastu antavaid laene, siis peavad selleks väljalastud pangatähed panka tagasi voolama, sest vastasel korral suurendavad nad ringluse summat, mida just ei tohigi olla. See tagasivool võib toimuda kahel viisil.

Esiteks: pank maksab isikule *A* väärtpaberite eest pangatähtedes; *A* maksab nende pangatähtedega *B*-le veksli järgi, mille tähtaeg on saabunud, *B* aga deponeerib pangatähed uuesti panka. Nende pangatähtede ringlemine on seega lõppenud, laen aga jääb alles. («Laen jääb alles, ringlemisvahend aga, kui teda ei vajata, tuleb väljaandja kätte tagasi.» *Fullarton,* lk. 97.) Pangatähed, mida pank *A*-le avansseeris, on nüüd pangale tagasi tulnud; pank seevastu on võlausaldajaks *A* suhtes või selle isiku suhtes, kes *A* poolt diskonteeritud veksli välja andis; ühtlasi on pank võlglaseks *B* suhtes selle väärtussumma ulatuses, mida need pangatähed väljendavad, ja *B* käsutab niiviisi vastavat osa panga kapitalist.

Teiseks: A maksab *B*-le, *B* ise aga või *C,* kellele ta omakorda pangatähtedega maksab, annab nad kas otseselt või kaudselt pangale nende vekslite katteks, mille tähtaeg on saabunud. Sel juhul makstakse pangale tema enda pangatähtedega. Sellega lõpebki tehing (kuni *A* poolt pangale tagasimaksmiseni).

Mil määral võib siis vaadelda panga poolt *A*-le antavat laenu kui kapitalilaenu ja mil määral kui lihtsat maksevahendite laenu[91]?

{See oleneb laenu enda loomusest. Sealjuures tuleb uurida kolme juhtumit.

[91] Sellele järgnev originaali koht ei ole antud seoses arusaadav; ta on toimetaja poolt sulgude ulatuses uuesti ümber töötatud. Teises seoses puudutati seda küsimust juba XXVI peatükis. — *F. E.*

Esimene juhtum. — *A* saab pangalt laenuks teatud summa isikliku usalduse alusel, mingit tagatist vastu andmata. Sel juhul sai ta laenuks mitte üksnes maksevahendi, vaid kahtlemata ka uut kapitali, mida ta võib kuni tagasimaksmiseni kasutada oma ettevõttes lisakapitalina ja suurendada selle väärtust.

Teine juhtum. — *A* pantis pangale väärtpabereid, riigivõlatähti või aktsiaid ja sai nende vastu sularahas laenu — näiteks kuni kahe kolmandiku ulatuses nende kursiväärtusest. Sel juhul sai ta küll maksevahendeid, mida ta vajas, kuid ei saanud lisakapitali, sest ta andis ju pangale suurema kapitaliväärtuse, kui ta pangalt sai. Kuid ühest küljest ei olnud tal võimalik seda suuremat kapitaliväärtust kasutada antud momendi vajadusteks, s. o. kasutada seda maksevahenditena, — sest see kapitaliväärtus oli mahutatud teatud kindlas vormis, protsendi saamise otstarbel; teisest küljest olid *A*-l oma põhjused, mille tõttu ta ei tahtnud seda väärtust müügi teel otseselt maksevahenditeks muuta. Tema väärtpaberid pidid muuhulgas funktsioneerima tagavarakapitalina ja ta panigi nad sellena funktsioneerima. *A* ja panga vahel leidis seega aset ajutine vastastikune kapitalide ülekandmine, kusjuures *A* ei saanud mingit lisakapitali (vastupidi!), küll aga maksevahendeid, mida ta vajas. Panga seisukohalt seevastu oli see tehing rahakapitali ajutine mahutamine laenu vormis, rahakapitali muundamine ühest vormist teiseks; selline muundamine aga ongi panganduse oluline funktsioon.

Kolmas juhtum. — *A* diskonteeris pangas veksli ja sai sealjuures — pärast diskonto mahaarvamist — teatud summa sularahas. Sel juhul müüs ta pangale rahakapitali, mis oli mittelikviidses vormis, vastava väärtussumma eest likviidses vormis; ta müüs sularaha eest veksli, mille tähtaeg polnud veel saabunud. Veksel on nüüd panga omand. Asi ei muutu sugugi sellest, et veksli eest mittemaksmise korral vastutab viimane indossant *A* panga ees veksli summa ulatuses; seda vastutust jagab ta teiste indossantidega ja veksli väljaandjaga, kellede vastu ta võib omal ajal esitada regressinõude. Järelikult pole siin mingit laenu, vaid on üsna tavaline ost ja müük. Sellepärast ei ole *A*-l pangale ka midagi tagasi maksta: maksetähtaja saabumisel katab pank oma kulutuse vekslisumma sissekasseerimisega. Ka siin toimus *A* ja panga vahel vastastikune kapitali ülekandmine, pealegi täpselt niisamasugusel viisil kui iga teisegi kauba ostu ja müügi puhul; just sellepärast ei ole *A* mingit lisakapitali saanud. Ta vajas maksevahendeid ja saigi need; ta sai need selle tõttu, et pank muundas tema rahakapitali ühest vormist — vekslist — teiseks vormiks — rahaks.

Järelikult võib tõelisest kapitalilaenust, tõelisest kapitali avansseerimisest ainult esimesel juhtumil juttu olla. Teisel ja kolmandal juhtumil võib kapitalilaenust, kapitali avansseerimisest vahest

ainult selles mõttes rääkida, nagu iga kapitalimahutuse puhul «kapitali avansseerimisest» räägitakse. Selles mõttes laenab pank *A*-le rahakapitali; kuid *A* seisukohalt on see *rahakapital* vahest ainult selles mõttes, et see on üldse üks osa tema kapitalist. Ning ta ei nõua ega kasuta seda spetsiaalselt kui kapitali, vaid spetsiaalselt kui maksevahendit. Vastasel korral tuleks iga tavalist kauba müüki, mille abil maksevahendeid soetatakse, samuti pidada kapitalilaenu saamiseks. — *F. E.*}

Pangatähti välja laskva erapanga seisukohalt seisab erinevus selles, et juhul, kui tema pangatähed ei jää kohalikku ringlusse ega tule tema kätte tagasi hoiuste vormis, või niisuguste vekslite järgi maksmise puhul, mille tähtaeg on saabunud, satuvad need pangatähed isikute kätte, kellele pank peab nende vastu maksma kulda või Inglise Panga tähti. Sel juhtumil esindab seega erapanga tähtede laenuksandmine tegelikult Inglise Panga tähtede või — mis on erapanga seisukohalt üks ja seesama — kulla, s. o. ühe osa tema pangakapitali laenuksandmist. Sama esineb ka siis, kui Inglise Pank ise või mõni teine pank, mis allub pangatähtede väljalaske maksimumi seadusele, peab müüma väärtpabereid, et tõmmata ringlusest ära omaenda pangatähti ja neid seejärel uuesti laenuks anda; siin esindavad tema enda pangatähed üht osa tema mobiliseeritud pangakapitalist.

Isegi siis, kui ringlus oleks puhtakujuline metalliringlus, võiks samaaegselt 1) kulla äravool tühjendada panga varakambrid}siin on ilmselt mõeldud sellist kulla äravoolu, mille puhul vähemalt osagi sellest välismaale läheb. — *F. E.*} ja 2) et pank vajaks kulda peamiselt vaid maksete saldeerimiseks (varemate tehingute lõpuleviimiseks), siis võiksid laenud, mida ta väärtpaberite tagatisel annab, suuresti kasvada, nad tuleksid aga panka tagasi hoiuste vormis või maksetena vekslite eest, mille tähtaeg on saabunud, nii et ühelt poolt panga portfellis olevate väärtpaberite hulga suurenedes tema kullatagavara üldsumma väheneks, teiselt poolt aga oleks seesama summa, mille omanikuks pank varem oli, nüüd panga kui oma hoiustajate võlgniku käes, ja lõpuks väheneks ringlemisvahendite üldmass.

Seni me eeldasime, et laenud antakse pangatähtedes, et sellega käib järelikult kaasas vähemalt ajutine pangatähtede väljalaske suurenemine, mis küll otsekohe jälle kaob. See pole aga paratamatu. Pabertähtede andmise asemel võib pank avada *A*-le kontokrediidi, kusjuures *A*, panga võlgnik, saab panga näiliseks hoiustajaks. Ta maksab oma võlausaldajatele panga nimele antud tšekkidega, nende tšekkide saaja aga maksab nendega oma pankurile, kes vahetab nad clearing house'is [arvelduskojas] enda nimele väljaantud tšekkide vastu. Sel juhtumil toimub kõik ilma pangatähtede osavõtuta ja kogu tehing piirdub sellega, et nõudmised,

mida pank peab täitma, saldeeritakse tšekkidega, mis on antud tema enda nimele, tema tegelik rekompensatsioon aga seisab krediidinõudmises *A* vastu. Sel juhtumil andis pank talle laenuks ühe osa oma pangakapitalist, sest ta andis talle omaenda võlanõudmisi.

Kuivõrd see nõudmine rahalaenude järele on nõudmine kapitali järele, on see üksnes nõudmine rahakapitali järele; see on nõudmine selle järele, mis pankuri seisukohalt on kapital, nimelt kulla järele — kui kuld välismaale voolab — või natsionaalse panga tähtede järele, mis on erapangale kättesaadavad ainult ekvivalendi vastu ostmise teel; järelikult on nad erapanga seisukohalt kapital. Või, lõpuks, on tegemist protsentpaberitega, riigi väärtpaberitega, aktsiatega jne., mida pank peab müüma, et saada kulda või pangatähti. Kui aga on tegemist riigi väärtpaberitega, siis on nad kapitaliks ainult sellele, kes nad ostis, kellele nad järelikult esindavad hinda, millega ta nad ostis, esindavad kapitali, mis ta neisse mahutas; iseenesest pole nad kapital, vaid on lihtsad võlanõuded. Kui nad on hüpoteegid, siis on nad lihtsalt tõendid tulevase maarendi saamiseks, kui aga muud aktsiad, siis on nad lihtsalt omanditiitlid, mis annavad õiguse tulevast lisaväärtust saada. Kõik need asjad ei ole tõeline kapital, nad ei ole kapitali koostisosaks ega ole ka iseenesest väärtused. Taoliste tehingute abil võib ka muuta pangale kuuluvat raha hoiusteks, nii et pank muutub selle raha suhtes omanikust võlgnikuks, valdab seda raha teise tiitli alusel. Nii tähtis kui see pangale endale ka on, ei muuda see sugugi maal olemasoleva tagavarakapitali ja isegi rahakapitali massi. Kapital figureerib siin järelikult ainult rahakapitalina, kui ta aga ei esine tegelikus rahavormis, siis figureerib ta lihtsalt tiitlina kapitali saamiseks. See on väga tähtis, sest *panga*kapitali puudust ja tungivat nõudmist pangakapitali järele aetakse segi *tõelise* kapitali vähenemisega, tõelist kapitali aga on säärastel juhtudel, vastupidi, tootmisvahendite ja produktide vormis külluses, nii et ta turud üle ujutab.

Niisiis on väga lihtsalt seletatav, mil viisil kasvab pankade poolt tagatisena hoitav väärtpaberite mass; järelikult on üsna lihtne seletada sedagi, kuidas pangad võivad rahuldada kasvavat nõudmist rahalaenude järele, kui ringlemisvahendite üldine mass jääb samaks või väheneb. Niisugusel rahakitsikuse ajal hoitakse nimelt seda üldist massi teatud piirides kahesugusel viisil: 1) kulla äravooluga; 2) nõudmisega raha kui lihtsalt maksevahendi järele, kusjuures väljaantud pangatähed voolavad otsekohe tagasi või kus tehingud toimuvad kontokrediidi abil ilma pangatähtede väljaandmiseta; kus järelikult lihtne krediiditehing vahendab makseid, millede õiendamine oli operatsioonide ainuke eesmärk. Raha omapäraks on, et kui ta funktsioneerib ainult maksete saldeerimiseks (kriisi ajal aga võetakse laenu selleks, et maksta, ja mitte selleks, et osta; selleks, et vanad tehingud lõpule viia, mitte aga selleks,

et alustada uusi), siis on tema ringlemine vaid hetkeline, isegi sel juhul, kui see saldeerimine ei toimu puhtakujulise krediidioperatsiooni kaudu, s. o. hoopis ilma raha osavõtuta; suure nõudmise puhul rahalaenude järele võib seega sooritada selliseid tehinguid tohutul hulgal, ilma et ringlust suurendataks. Kuid ainuüksi see fakt, et Inglise Panga ringlus jääb niisama suureks või koguni väheneb, kusjuures tema poolt antavad rahalaenud samal ajal suuresti kasvavad, ei tõenda prima facie [kõigepealt] sugugi — nagu seda väidavad Fullarton, Tooke jt. (nende eksliku vaate tõttu, mille järgi rahalaen on ühesugune täiendava kapitali, capital on loan laenamisega) —, et kui raha (pangatähed) funktsioneerib maksevahendina, siis tema ringlemine ei suurene ega laiene. Et pangatähtede kui ostuvahendi ringlus väheneb äritegevuse seisaku ajal, mil vajatakse väga palju laene, siis võib nende kui maksevahendi ringlus suureneda, ringluse kogusumma aga, ostu- ja maksevahendina funktsioneerivate pangatähtede summa, võib ikkagi jääda niisama suureks või isegi väheneda. Selline ringlus, kus maksevahendina funktsioneerinud pangatähed neid välja andnud panka otsekohe tagasi tulevad, ei ole nimetatud majandusteadlaste silmis üldse ringlus.

Kui maksevahendina funktsioneeriva raha ringlus kasvaks suuremal määral, võrreldes sellega, kuidas ostuvahendina funktsioneeriva raha ringlus väheneb, siis kasvaks kogu ringlus, kuigi ostuvahendina funktsioneeriva raha hulk oleks märksa vähenenud. Seda esineb tõepoolest teatud momentidel kriisi ajal, nimelt krediidi täieliku kokkuvarisemise korral, kus pole võimalik müüa mitte ainult kaupu ja väärtpabereid, vaid ka diskonteerida veksleid, ja kus ei jää midagi muud üle kui sularahas maksmine ehk kaupmeeste keeles kassa. Et Fullarton ja teised ei mõista, et pangatähtede kui maksevahendi ringlemine on sellistele rahapuuduse aegadele iseloomulik, siis käsitlevad nad seda nähtust kui juhuslikku. «Mis puutub näidetesse ägedast konkurentsist pangatähtede saamise pärast, mis iseloomustab paanikaaegu ja mis mõnikord, nagu 1825. aasta lõpul, võib kaasa tuua äkilise, kuigi ainult ajutise pangatähtede emissiooni suurenemise — seda isegi siis, kui kulla äravool alles jätkub —, siis minu arvates ei või vaadelda seda kui loomulikku ja paratamatut nähtust, mis madala vekslikursiga kaasas käib; sellistel juhtudel esinev nõudmine ei ole nõudmine ringlemisvahendite järele» (oleks pidanud ütlema: ringlemisvahendite kui ostuvahendite järele), «vaid nõudmine aarde järele; see on kohkunud pankurite ja kapitalistide nõudmine, mis tekib tavaliselt kriisi viimases vaatuses» (järelikult nõudmine maksevahendite reservi järele) «pärast pikemaajalist kulla äravoolu, ja on selle äravoolu lõppemise kuulutaja» (*Fullarton* [tsiteeritud teos], lk. 130).

Raha kui maksevahendi käsitlemisel (I raamat, III ptk., 3, b)

me selgitasime juba, kuidas maksete ahela järsul katkemisel muutub raha kaupade suhtes puhtideaalsest vormist asjaliseks vormiks ning ühtlasi väärtuse absoluutseks vormiks. Sealsamas — märkustes 100 ja 101 — tõime selle kohta mõningaid näiteid. See katkemine ise on osalt krediidi kõikumalöömise ja sellega kaasnevate asjaolude — turu küllastumise, kaupade väärtuse languse, tootmise katkemise jne. tagajärg, osalt nende põhjus.

Selge on aga, et Fullarton muudab raha kui ostuvahendi ja raha kui maksevahendi erinevuse ekslikuks erinevuseks currency [ringlemisvahendi] ja kapitali vahel. Selle aluseks aga on jällegi pankurile omane kitsapiiriline kujutlus ringlusest.

Võiks veel küsida: millest on siis sellistel surutise aegadel puudu: kas kapitalist või kindlas maksevahendi vormis olevast rahast? See ongi teatavasti vaidlusalune küsimus.

Kõigepealt, kuivõrd surutis tuleb esile kulla äravoolus, on selge, et vajatakse just rahvusvahelist maksevahendit. Kuid kindlas rahvusvahelise maksevahendi vormis olev raha on kuld oma metallilises reaalsuses, kui väärtuse substants ise, kui väärtuse mass. Ühtlasi on ta kapital, kuid mitte kapital kaupkapitalina, vaid kapital rahakapitalina, mitte kapital kauba vormis, vaid kapital raha vormis (sealjuures on sõnal «raha» see kõrgem tähendus, milles raha eksisteerib kui maailmaturu üldine kaup). Siin pole vastuolu raha kui maksevahendi nõudmise ja kapitali nõudmise vahel. Vastuolu on rahavormis oleva kapitali ja kaubavormis oleva kapitali vahel; ja see vorm, milles kapitali antud juhul nõutakse ja milles ta ainult saabki funktsioneerida, on tema rahavorm.

Jättes kõrvale selle nõudmise kulla (või hõbeda) järele, ei või öelda, et sellistel kriisiaegadel annaks kapitalipuudus end mingisugusel viisil tunda. Erakorralistel asjaoludel, nagu teravilja kallinemine, puuvillapuudus jne., võib see küll ette tulla; need asjaolud ei ole aga sugugi selliste aegade paratamatud või tavalised kaasnähtused; niisugust kapitalipuuduse olemasolu pole seepärast võimalik algusest peale eeldada sel alusel, et on olemas suur nõudmine rahalaenude järele. Vastupidi, turud on küllastatud, kaupkapital on nad üle ujutanud. Järelikult pole see igatahes mitte *kaup*kapitali puudus, mis surutist esile kutsub. Selle küsimuse juurde tuleme hiljem tagasi.

KOLMAS RAAMAT

KAPITALISTLIKU TOOTMISE KOGUPROTSESS

TEINE JAGU

VIIES OSA

KASUMI JAGUNEMINE PROTSENDIKS JA ETTEVÕTJATULUKS. PROTSENTE KANDEV KAPITAL

(JÄRG)

KAHEKÜMNE ÜHEKSAS PEATÜKK

PANGAKAPITALI KOOSTISOSAD

Nüüd peame lähemalt vaatama, millest pangakapital koosneb. Äsja nägime, et Fullarton ja teised muudavad erinevuse raha kui ringlemisvahendi ja raha kui maksevahendi (samuti — kuivõrd arvesse võetakse kulla äravool — kui maailmaraha) vahel erinevuseks ringluse (currency) ja kapitali vahel.

Omapärane osa, mida kapital siin etendab, viib sellele, et niisama innukalt kui valgustatud majandusteadus püüdis selgeks teha, et raha ei ole kapital, niisama innukalt püüab see pankurite majandusteadus selgeks teha, et raha on tõepoolest kapital par excellence [sõna otseses mõttes kapital].

Edasises uurimise käigus me näitame, et rahakapital aetakse siinjuures segi moneyed capital'iga protsente kandva kapitali tähenduses, sellal kui esimeses tähenduses on rahakapital alati ainult kapitali üleminekuvorm, mis erineb kapitali teistest vormidest: kaupkapitalist ja tootlikust kapitalist.

Pangakapital koosneb: 1) sularahast, kullast või pangatähtedest; 2) väärtpaberitest. Need viimased võime omakorda jaotada kaheks osaks: kaubanduspaberid, jooksvad vekslid, millede tähtaeg aeg-ajalt möödub ja millede diskonteerimises seisabki õigupoolest pankuri tegevus; ja avalikud väärtpaberid, nagu riigi väärtpaberid, renteitähed, iga liiki aktsiad, lühidalt — protsente kandvad paberid, mis aga vekslitest oluliselt erinevad. Siia võib arvata ka hüpoteegid. Neist asjalistest koostisosadest koosnev kapital jaguneb omakorda pankuri enda poolt mahutatud kapitaliks ja hoiusteks; viimased moodustavad tema banking capitali [pangakapitali] ehk

laenuks saadud kapitali. Pangatähti väljalaskvatel pankadel lisanduvad sellele veel pangatähed. Hoiused ja pangatähed me jätame esialgu kõrvale. Igatahes on selge, et pankurikapitali tegelikud koostisosad — raha, vekslid, protsentpaberid — ei muutu sugugi sellest, kas need erinevad elemendid esindavad pankuri oma kapitali või siis hoiuseid, s. o. teiste inimeste kapitali. Ei ole tähtis, kas pankur ajab äri ainult oma kapitaliga või siis ainult tema kätte hoiule antud kapitaliga, kapitali osadeks jagunemine jääb ikkagi püsima.

Protsente kandva kapitali vormist tingituna esineb iga kindel ning regulaarne rahatulu kapitali protsendina — ükskõik, kas see tulu tekib kapitalist või mitte. Esmalt muutub rahatulu protsendiks ja siis, kuna protsent on olemas, leidub ka kapital, millest rahatulu tekib. Samuti näib protsente kandva kapitali olemasolul iga väärtussumma kapitalina, kui seda väärtussummat ei kulutata tuluna; ta näib nimelt põhisummana (principal), vastandatult protsendile, mida ta võiks kanda või tegelikult kannab.

Asi on lihtne: oletame, et keskmine protsendimäär on 5% aastas. Järelikult tooks 500 naelsterlingi suurune summa, muudetuna protsente kandvaks kapitaliks, aastas sisse 25 naelsterlingit. Iga kindlat 25 naelsterlingi suurust aastatulu vaadeldakse seetõttu kui protsenti 500 naelsterlingi suuruselt kapitalilt. Ometi on see puhtillusoorne kujutlus ja jääbki selleks, välja arvatud juhtum, kus 25 naelsterlingi suuruse tulu allikas — olenemata sellest, kas see on ainult omanditiitel resp. võlanõudekiri või siis tõeline tootmiselement, nagu näiteks maatükk — on otseselt ülekantav või siis omandab vormi, milles ta ülekantavaks muutub. Võtame näidetena riigivõla ja palga.

Riik peab laenuks saadud kapitali eest maksma oma võlausaldajatele igal aastal teatud kindla protsendi. Võlausaldaja ei või siin võlgnikult nõuda võla õiendamist, vaid võib ainult müüa oma võlanõudekirja, oma omanditiitli. Kapital ise on riigi poolt ära tarvitatud, ära kulutatud. Ta ei eksisteeri enam. Riigi võlausaldajal aga on: 1) riigi võlakiri, näiteks 100 naelsterlingile; 2) õigus saada selle võlakirja alusel teatud osa riigi aastatulust, s. o. teatud osa aastamaksudest, näiteks 5 naelsterlingit ehk 5%; 3) võimalus müüa see 100-naelsterlingiline võlakiri ükskõik missugusele teisele isikule. Kui protsendimäär on 5% ja kui riik on ilmselt maksujõuline, siis võib omanik *A* tavaliselt müüa oma võlakirja 100 naelsterlingi eest *B*-le; sest *B* seisukohalt pole üldse tähtis, kas ta laenab välja 100 naelsterlingit 5 protsendiga aastas või siis kindlustab endale 100 naelsterlingi maksmise teel 5 naelsterlingi suuruse tribuudi, mida riik temale igal aastal maksab. Kuid kapital, mille võsuks (protsendiks) riigi makseid peetakse, jääb kõigil neil juhtudel illusoorseks, fiktiivseks kapitaliks. Ta jääb selleks mitte ainult selle-

pärast, et riigile laenuks antud summat pole üldse enam olemas. See summa polnud üldse kunagi ette nähtud selleks, et seda kapitalina kulutada, kapitalina mahutada; kuid ainult tema mahutamine kapitalina oleks võinud ta muuta säilivaks väärtuseks. Esialgse võlausaldaja *A* seisukohalt esindab temale langev aastamaksude osa tema kapitali protsenti, täpselt niisamuti, nagu see pillaja varanduse osa, mis läheb liigkasuvõtjale, on viimase seisukohalt kapitaliprotsent — kuigi laenuks antud rahasummat ei kulutatud kummalgi juhul kapitalina. Riigi võlakirja müümise võimalus on *A* seisukohalt põhisumma tagasisaamise võimalus. Mis *B*-sse puutub, siis isiklikult tema seisukohalt on tema kapital mahutatud protsente kandva kapitalina. Tegelikult aga on *B* asunud ainult *A* kohale ja ostnud viimasele kuulunud riigi-võlanõudekirja. Ükskõik kui palju neid operatsioone ongi — riigivõla kapital jääb puhtfiktiivseks, ja sellest momendist alates, kus ei leiduks enam võlakirjade ostjaid, kaoks selle kapitali näilisus. Sellest hoolimata on sel fiktiivsel kapitalil, nagu me kohe näeme, oma liikumine.

Vastandatult riigivõla kapitalile, kus kapitalina esineb negatiivne suurus — on ju protsente kandev kapital üldse kõigi absurdselt moonutatud vormide ema, nii et näiteks võlad võivad pankuri kujutluses näida kaupadena —, vaatleme nüüd tööjõudu. Palka käsitatakse siin protsendina, tööjõudu aga järelikult kapitalina, mis seda protsenti annab. Kui näiteks aastapalk = 50 naelsterlingit ja protsendimäär on 5%, siis peetakse aasta tööjõudu võrdseks 1000 naelsterlingi suuruse kapitaliga. Kapitalistliku kujutlusviisi absurdsus saavutab siin oma haripunkti; selle asemel et seletada kapitali väärtuse kasvamist tööjõu ekspluateerimisega, seletatakse — vastupidi — tööjõu tootlikkust sellega, et tööjõud ise on samasugune müstiline asi, protsente kandev kapital. XVII sajandi teisel poolel (näiteks Pettyl) oli see päris lemmikkujutlus, kuid ka meie päevil kasutavad seda täie tõsidusega osalt vulgaarmajandusteadlased, osalt aga — ja peaasjalikult — saksa statistikud.[1] Kahjuks on olemas kaks asjaolu, mis selle mõttetu kujutluse üsna pahandavalt kummutavad: esiteks peab tööline töötama, et neid protsente saada, teiseks aga ei saa ta oma tööjõu kapitaliväärtust teisele isikule edasiandmise teel sularahaks muuta. Tegelikult võrdub tema tööjõu aastaväärtus tema keskmise aastapalgaga, ja oma tööga peab ta oma tööjõu ostjale asendama just selle väärtuse pluss lisaväärtus, väärtuskasvu tulemus. Orjapida-

[1] «Töölisel on kapitaliväärtus, mille suuruse leidmiseks tuleb meil vaadelda tema aastapalga rahaväärtust kui protsenttulu ... Kui ... keskmine päevapalk 4 protsendiga kapitaliseerida, siis saab ühe meessoost põllutöölise keskmise väärtusena: Saksa-Austrias 1500 taalrit, Preisimaal 1500, Inglismaal 3750, Prantsusmaal 2000, Venemaa sisepiirkondades 750 taalrit» *(Von Reden,* «Vergleichende Kulturstatistik», Berlin 1848, lk. 434).

missüsteemi tingimustes on töölisel kapitaliväärtus, nimelt tema ostuhind. Ja kui ori üürile antakse, siis peab üürilevõtja esiteks maksma tema ostuhinna protsente ja peale selle asendama aastast kapitali kulumist.

Fiktiivse kapitali kujunemist nimetatakse kapitaliseerimiseks. Kapitaliseeritakse iga regulaarselt korduvat tulu, kusjuures seda arvutatakse keskmise protsendimäära järgi kui tulu, mida selle protsendimääraga laenuks antud kapital tooks; kui näiteks aastatulu = 100 naelsterlingit ja protsendimäär on 5%, siis on 100 naelsterlingit 2000 naelsterlingi aastaprotsent, ja need 2000 naelsterlingit esinevad nüüd 100 naelsterlingi suuruse aastatulu juriidilise omanditiitli kapitaliväärtusena. Selle omanditiitli ostja seisukohalt on see 100 naelsterlingi suurune aastatulu tõepoolest 5 protsendiga mahutatud kapitali protsent. Sellega kaob jäljetult igasugune seos kapitali tegeliku väärtuskasvuprotsessiga ja kujutlus kapitalist kui automaatselt suurenevast väärtusest fikseerub lõplikult.

Isegi seal, kus võlakiri — väärtpaber — ei esinda, nagu riigivõlgade puhul, puhtillusoorset kapitali, on selle paberi kapitaliväärtus puhtillusoorne. Me nägime eespool, kuidas krediit loob assotsieeritud kapitali. Paberid on omanditiitlid, mis seda kapitali esindavad. Raudteeseltside, kaevanduste, laevaliinide ja teiste ettevõtete ning seltside aktsiad esindavad tegelikku kapitali, nimelt kapitali, mis on neisse ettevõtetesse mahutatud ja mis neis funktsioneerib, s. o. rahasummat, mida osanikud avansseerisid, et seda neis ettevõtetes kapitalina kulutada. Sealjuures ei ole sugugi võimatu, et aktsiad esindavad vaid puhast pettust. Kuid antud kapital ei eksisteeri kahekordselt — üks kord omanditiitli, aktsiate kapitaliväärtusena ja teine kord nimetatud ettevõtetesse tegelikult mahutatud või mahutatava kapitalina. Ta eksisteerib ainult selles viimases vormis ja aktsia ei ole midagi muud kui omanditiitel, pro rata [proportsionaalselt], kapitali poolt realiseeritavale lisaväärtusele. *A* võib müüa selle tiitli *B*-le ja *B* võib selle müüa *C*-le. Need tehingud ei muuda sugugi asja olemust. *A* või *B* on sel juhul muutnud oma tiitli kapitaliks, *C* aga on muutnud oma kapitali lihtsaks omanditiitliks aktsiakapitalilt oodatavale lisaväärtusele.

Nende omanditiitlite — mitte ainult riigifondide, vaid ka aktsiate — väärtuse iseseisev liikumine kinnitab illusiooni, nagu oleksid nad tegelik kapital selle kapitali või selle õiguse kõrval, mille tiitliteks nad võib-olla on. Nad muutuvad nimelt kaupadeks, millede hinnal on oma eri liikumine ja kujunemise viis. Nende turuväärtus omandab nende nominaalväärtusest erineva määratluse, kusjuures tegeliku kapitali väärtus ei muutu (kuigi muutub selle väärtuse kasv). Ühelt poolt kõigub nende turuväärtus koos tulude suuruse ja kindlusega, milledele nad õiguse annavad. Kui aktsia nominaalväärtus, s. o. tegelikult kulutatud summa, mida ta esialg-

selt esindas, on 100 naelsterlingit ja kui ettevõte hakkas andma 5 protsendi asemel 10 protsenti, siis tõuseb aktsia turuväärtus, kui muud tingimused jäävad samaks ja kui protsendimäär on 5%, 200 naelsterlingile, sest 5 protsendiga kapitaliseeritult esindab ta nüüd 200 naelsterlingi suurust fiktiivset kapitali. See, kes selle aktsia 200 naelsterlingi eest ostab, saab sellest kapitalimahutusest 5% tulu. Vastupidine olukord on siis, kui ettevõtte tulu väheneb. Nende paberite turuväärtus on osalt spekulatiivne, sest seda ei määra üksnes tegelik tulu, vaid ka oodatav, ettearvestatav tulu. Kuid eeldusel, et tegeliku kapitali väärtuskasv on konstantne või — kui kapitali pole olemas, nagu riigivõlgade puhul — et aastatulu on seadusega fikseeritud ja ka muidu küllaldaselt kindlustatud, tõuseb ja langeb nende väärtpaberite hind protsendimäärale vastupidises suunas. Kui protsendimäär tõuseb 5 protsendilt 10 protsendile, siis esindab väärtpaber, mis kindlustab 5 naelsterlingi suuruse tulu, veel ainult 50 naelsterlingi suurust kapitali. Kui aga protsendimäär langeb $2^1/_2$ protsendile, siis esindab sama väärtpaber 200 naelsterlingi suurust kapitali. Tema väärtus on alati ainult kapitaliseeritud tulu, s. o. kehtiva protsendimäära järgi illusoorselt kapitalilt arvutatud tulu. Rahaturu kitsikuse perioodidel langeb järelikult nende väärtpaberite hind kahekordselt; esiteks sellepärast, et protsendimäär tõuseb, ja teiseks sellepärast, et neid rahaks realiseerimise eesmärgil massiliselt turule paisatakse. See hinnalangus leiab ühtviisi aset siis, kui tulu, mida need paberid nende omanikule kindlustavad, on konstantne, nagu riigifondide puhul, ja ka siis, kui taastootmisprotsessi häired riivavad, nagu see võib juhtuda tööstusettevõtete puhul, nende paberite poolt esindatava tegeliku kapitali väärtuskasvu. Viimasel juhul tuleb ülalnimetatud väärtuselangusele lisaks veel uus langus. Niipea kui torm on möödas, tõusevad need paberid, kui nad ei esinda kokkuvarisenud või ülespuhutud ettevõtteid, jälle oma endisele tasemele. Nende väärtuse langus kriisi ajal on otsekui võimas abinõu rahalise rikkuse tsentraliseerimiseks.[2]

Kuivõrd nende paberite väärtuse langus või väärtuse tõus ei sõltu nende poolt esindatava tegeliku kapitali väärtuse liikumisest, jääb natsiooni rikkus pärast sellist väärtuse langust või väärtuse

[2] {Kohe pärast Veebruarirevolutsiooni, kui kaupade ja väärtpaberite väärtus oli Pariisis äärmiselt madalale langenud ja neid absoluutselt keegi ei ostnud, tegi üks šveitsi kaupmees Liverpoolis, härra R. Zwilchenbart (kes seda minu isale rääkis) rahaks kõik, mis tal vähegi võimalik oli, sõitis saadud sularahaga Pariisi, läks Rothschildi juurde ja tegi talle ettepaneku ühiselt äri teha. Rothschild vaatas talle ainiti otsa, sööstis tema juurde ja haaras tal õlgadest kinni: «Avez-vous de l'argent sur vous?» — «Oui, M. le baron!» — «Alors vous êtes mon homme!» [«Aga kas teil on raha kaasas?» — «Jah, hr. parun!» — «Noh, siis olete see, keda ma just vajan!»] — Ja nad tegid koos hiilgava äri. — *F. E.*}

tõusu täpselt niisama suureks kui enne seda. «23. oktoobril 1847 oli avalike fondide ja kanali- ning raudteeaktsiate väärtus langenud juba 114 725 225 naelsterlingi võrra» (Inglise Panga juhataja Morrise seletus aruandes 1847.—1848. aasta Commercial Distressi [kaubanduskriisi] kohta). Kuivõrd nende väärtuse langus ei väljendanud tootmise ja raudteedel ning kanalitel liiklemise tõelist seisukut või juba alustatud ettevõtetest loobumist või asjatut kapitali raiskamist täiesti kasutute ettevõtete peale, ei läinud natsioon nende nominaalse rahakapitali seebimullide lõhkemisest krossi võrragi vaesemaks.

Kõik need paberid ei ole tegelikult midagi muud kui akumuleeritud nõudmised, juriidilised tiitlid tulevasele toodangule; nende rahaline väärtus või kapitaliväärtus kas üldse ei esinda mingit kapitali, nagu riigivõlgade puhul, või reguleeritakse sõltumatult nende poolt esindatava tegeliku kapitali väärtusest.

Kõigis kapitalistliku tootmise maades on tohutu hulk niinimetatud protsente kandvat kapitali ehk moneyed capitali selles vormis. Ja rahakapitali akumulatsiooni all ei mõelda enamasti midagi muud kui ainult nende nõudmiste — toodangule esitatavate nõudmiste akumulatsiooni, turuhinna akumulatsiooni, nende nõudmiste illusoorse kapitaliväärtuse akumulatsiooni.

Osa pankurikapitalist on seega mahutatud nendesse niinimetatud protsentpaberitesse. See on õigupoolest üks osa reservkapitalist, mis tegelikus panganduses ei funktsioneeri. Kõige suurem osa koosneb vekslitest, s. o. tööstuskapitalistide või kaupmeeste maksekohustustest. Isiku seisukohalt, kes raha laenuks annab, on need vekslid protsentpaberid, s. t., et nende ostmisel arvab ta maha protsendi aja eest, mis on jäänud maksetähtajani. See ongi see, mida nimetatakse diskonteerimiseks. Veksli nimisummast mahaarvutuse suurus oleneb seega parajasti kehtivast protsendimäärast.

Lõpuks koosneb pankuri kapitali viimane osa tema rahareservist kullas või pangatähtedes. Hoiustajad võivad oma hoiused igal ajal välja võtta, kui leping ainult pikemat tähtaega ette ei näe. Hoiuste tase on pidevalt kõikuv. Kui aga ühed neid välja võtavad, siis toovad teised neid uuesti asemele, nii et normaalse äritegevuse aegadel ei muutu nende üldine keskmine suurus kuigi palju.

Arenenud kapitalistliku tootmisega maades väljendavad pankade reservfondid alati keskmiselt aardena olemasoleva raha hulka, kusjuures üks osa sellest aardest koosneb omakorda paberitest, lihtsatest orderitest kulla saamiseks, mis aga ei ole iseseisvad väärtused. Seepärast on suurem osa pankurikapitalist puhtfiktiivne ja koosneb võlanõudekirjadest (vekslitest), riigi väärtpaberitest (mis esindavad kunagist kapitali) ja aktsiatest (orderitest tulevase tulu saamiseks). Sealjuures ei tohi unustada, et kapitali rahaline väärtus, mida need pankurite rahakappides seisvad paberid esindavad,

on isegi siis täiesti fiktiivne, kui need paberid on orderid kindla tulu saamiseks (näiteks riigi väärtpaberid) või tegeliku kapitali omanditiitlid (näiteks aktsiad), ja et seda rahalist väärtust reguleeritakse sõltumatult tegeliku kapitali — mida nimetatud paberid vähemalt osaliseltki esindavad — väärtusest; kui nad aga ei esinda kapitali, vaid kujutavad endast ainult tulude nõudekirju, siis väljendub nõudmine ühele ja sellelesamale tulule järjest muutuvas fiktiivses rahakapitalis. Sellele tuleb veel lisaks asjaolu, et see pankuri fiktiivne kapital ei ole enamasti tema oma, vaid kuulub publikule, kes annab seda — kas protsentidega või ilma — tema kätte hoiule.

Hoiule antakse alati raha, kulda või pangatähti, või ordereid nende saamiseks. Välja arvatud reservfond, mis olenevalt tegeliku ringluse vajadustest kord väheneb, kord suureneb, on need hoiused tegelikult alati ühelt poolt tööstuskapitalistide ja kaupmeeste käes, kes hoiuste arvel oma veksleid diskonteerivad ja laenu saavad, teiselt poolt aga väärtpaberitega kauplejate (börsimaaklerite) käes või eraisikute käes, kes oma väärtpaberid on ära müünud, või valitsuse käes (renteitähtede ja uute laenude puhul). Hoiused ise etendavad kahesugust osa. Ühelt poolt antakse neid, nagu me juba mainisime, protsente kandva kapitalina laenuks; järelikult ei seisa nad pankade kassades, vaid figureerivad ainult nende raamatutes kui hoiustajatele kuuluvad summad. Teiselt poolt funktsioneerivad nad selliste lihtsate raamatupidamise kirjenditena, kuivõrd hoiustajate vastastikku saadaolevad summad tasakaalustatakse hoiuarve tšekkide abil ja kantakse vastastikku kontolt maha; sealjuures pole oluline, kas hoiused on ühe ja sellesama pankuri käes, nii et viimane mitmesugused arved vastastikku tasakaalustab, või toimub see eri pankade kaudu, kes vahetavad üksteisega oma tšekke ja tasuvad ainult vahe.

Protsente kandva kapitali ja krediidisüsteemi arenemisega näivad kõik kapitalid kahekordistuvat, mõnel juhul isegi kolmekordistuvat nende erinevate viiside tõttu, kuidas üks ja seesama kapital või koguni üks ja seesama võlanõudekiri esineb mitme isiku käes mitmel kujul.[3] Suurem osa sellest «rahakapitalist» on puhtfiktiivne.

[3] {See kapitali kahekordistumine ja kolmekordistumine on viimaste aastate jooksul märksa edasi arenenud, näiteks finantstrustide kaudu, kellel Londoni börsisedelis on juba eri rubriik. Asutatakse selts teatud liiki protsentpaberite, näiteks välisriikide väärtpaberite, Inglise munitsipaalsete või Ameerika riiklike obligatsioonide, raudteeaktsiate jne. ostmiseks. Kapital, näiteks 2 miljonit naelsterlingit, kogutakse aktsiate müügist; juhatus ostab vastavad väärtused, spekuleerib nendega enam-vähem aktiivselt ja jaotab aastaprotsendi pärast kulude mahaarvamist aktsionäride vahel dividendina. Edasi, mõnel aktsiaseltsil on tavaks saanud jaotada harilikud aktsiad kahte klassi: preferred [eelistatud] ja deferred [teisejärgulised]. Preferred aktsiad toovad kindla protsendi, näiteks 5%, eeldades muidugi, et ettevõtte kogukasum seda võimaldab; kui siis veel midagi üle jääb, siis saavad selle deferred aktsiad. «Soliidne» kapitalimahutus

Kõik hoiused, välja arvatud reservfond, ei ole muud midagi kui pankuri võlakohustused; sularahas ei ole neid kunagi olemas. Kuivõrd neid kasutatakse žiiro-operatsioonideks, funktsioneerivad nad kapitalina pankurite jaoks pärast seda, kui pankurid on nad välja laenanud. Pankurid õiendavad omavahelisi makseid olematute hoiuste kohta väljaantud orderitega, kandes üksteiselt saada olevad summad vastastikku kontodelt maha.

A. Smith ütleb järgmist selle osa kohta, mida kapital raha laenamisel etendab: «Isegi rahalaenamise operatsioonides on raha otsekui tõend, mille abil kapitalid — kui nende omanikud neile rakendust ei leia — ühe käest teise kätte üle kantakse. Need kapitalid võivad oma suuruselt peaaegu piiramatult ületada nende ülekandmise vahendiks oleva rahasumma; neidsamu rahasid kasutatakse üksteise järel paljude eri laenude andmiseks, samuti ka paljude eri ostude tegemiseks. Näiteks *A* laenab *W*-le 1000 naelsterlingit, millega *W* ostab otsekohe *B*-lt kaupu 1000 naelsterlingi eest. Et *B* ise ei leia sellele rahale rakendust, laenab ta needsamad rahad *X*-ile ja *X* omakorda ostab nendega sedamaid 1000 naelsterlingi eest kaupu *C*-lt. Samal viisil ja samal alusel laenab *C* selle raha *Y*-ile, kes omakorda ostab selle eest kaupu *D*-lt. Niiviisi võib üks ja seesama kuld- või paberraha väheste päevade jooksul olla kolme eri laenu ja kolme eri ostu vahendaja, kusjuures igaüks neist operatsioonidest on oma väärtuselt võrdne selle raha kogusummaga. See, mis kolm rahameest *A*, *B* ja *C* kolmele laenuvõtjale *W*, *X* ja *Y* üle andsid, on ainult nende ostude tegemise võime. Selles võimes seisab nii nende laenude väärtus kui ka nende kasu. Kolme rahamehe poolt laenuks antud kapital võrdub nende kaupade väärtusega, mida võib selle eest osta, ja on kolm korda suurem kui selle raha väärtus, millega need ostud tehakse. Sellele vaatamata võivad kõik need laenud olla täiesti tagatud, sest võlgnike poolt selle laenatud rahaga ostetud kaupu kasutatakse selliselt, et nad toovad omal ajal tagasi sama väärtuse koos kasumiga kuld- või paberrahas. Ja nagu ühed ja needsamad rahad võivad vahendada mitut laenu, mis üldsummas ületavad nende väärtuse kolme- ja isegi kolmekümnekordselt, nii võivad nad ka üksteise järel olla nende laenude tagasimaksmise vahendiks» ([*A. Smith,* «Wealth of Nations»] II raamat, IV ptk.).

---

preferred aktsiatesse eraldatakse niiviisi suuremal või vähemal määral spekulatsioonist selle sõna otseses mõttes, mis opereerib deferred aktsiatega. Et aga üksikud suurettevõtted ei taha selle uue moe järgi käia, siis on hakanud tekkima seltse, kes mahutavad nende ettevõtete aktsiatesse ühe või mitu miljonit naelsterlingit ja lasevad seejärel nende aktsiate nominaalväärtuses välja uusi aktsiaid, millest aga pool on preferred ja pool deferred. Neil juhtumeil kahekordistatakse esialgsed aktsiad, sest nad on uue aktsiate väljalaske aluseks. — *F. E.*)

Et üks ja seesama rahaühik võib, vastavalt oma ringlemise kiirusele, mitmeid oste teha, siis võib ta ka teostada mitmeid laene, sest ostud viivad ta ühe käest teise kätte, laen aga on vaid ülekandmine ühe käest teise kätte, mis ei toimu ostu vahendusel. Iga müüja seisukohalt on raha tema kauba muundunud vorm; tänapäeval, kus iga väärtus omandab kapitaliväärtuse kuju, esindab raha eri laenudes üksteise järel eri kapitale; see väljendab ainult teisiti ülaltoodud lauset, et raha võib realiseerida üksteise järel mitmeid kaubaväärtusi. Ühtaegu on raha ringlemisvahendiks, mille abil asjalised kapitalid ühe käest teise kätte toimetatakse. Laenamisel ei lähe raha ringlemisvahendina käest kätte. Niikaua kui raha on laenu andja käes, ei ole see tema käes ringlemisvahend, vaid tema kapitali väärtuse olemasolu vorm. Ja selles vormis annabki ta laenamisel raha kolmandale isikule üle. Kui *A* oleks laenanud raha *B*-le ja *B* oleks laenanud ta *C*-le ilma ostu vahenduseta, siis poleks antud rahasumma esindanud kolme kapitali, vaid ainult üht; ta oleks esindanud ainult *üht* kapitaliväärtust. Kui mitu kapitali raha tegelikult esindab, see oleneb sellest, kui sageli ta erinevate kaupkapitalide väärtusvormina funktsioneerib.

See, mida A. Smith laenudest üldse räägib, on maksev ka hoiuste kohta, mis on ju ainult publiku poolt pankuritele antavate laenude eri nimetus. Üks ja seesama summa võib olla ükskõik kui paljude hoiuste vahendiks.

«On vaieldamatult õige, et 1000 naelsterlingit, mis keegi täna *A*-le hoiule annab, antakse homme jälle välja ja moodustavad hoiuse *B* juures. Järgmisel päeval võivad nad, välja makstuna *B* poolt, moodustada hoiuse *C* juures ja nii edasi kuni lõpmatuseni. Üks ja seesama 1000 naelsterlingi suurune rahasumma võib seega rea ülekannete kaudu mitmekordistuda, moodustades absoluutselt määramatu hoiuste summa. Seepärast on võimalik, et $^{9}/_{10}$ kõigist hoiustest Ühendatud Kuningriigis eksisteerivad ainult nende olemasolu tõendavate kirjendite näol pankurite raamatutes, kes omalt poolt teostavad nende järgi vastastikku arveldusi ... Nii näiteks Šotimaal, kus ringleva raha hulk ei ole kunagi ületanud 3 miljonit naelsterlingit, ulatuvad hoiused 27 miljonini. Ja kui ei teki üldist tormijooksu pankadele hoiuste tagasisaamiseks, siis võivad needsamad 1000 naelsterlingit, tuldud teed tagasi minnes, jällegi ja niisama kergesti õiendada makseid samasuguse määramatu suurusega summas. Et ühed ja needsamad 1000 naelsterlingit, millega üks õiendab täna oma võla väikekaupmehele, võivad homme õiendada väikekaupmehe võla suurkaupmehele, järgmisel päeval suurkaupmehe võla pangale ja nii edasi kuni lõpmatuseni, siis võivad ühed ja needsamad 1000 naelsterlingit käia käest kätte ja pangast panka ning katta ükskõik kui suure hoiuste summa» («The Currency Question Reviewed», lk. 162, 163).

Et selles krediidisüsteemis kõik kahe- ja kolmekordistub ning muutub paljaks pettekujutluseks, siis käib see ka «reservfondi» kohta, kus lõpuks loodetakse leida midagi soliidset.

Kuulakem jälle hr. Morrist, Inglise Panga juhatajat: «Erapankade reservfondid on Inglise Panga käes hoiuste vormis. Nähtavasti võib kulla äravool esialgu riivata ainult Inglise Panka; tegelikult riivaks see aga niisama palju teistegi pankade reserve, sest see tähendaks ühe osa reservide äravoolu, mis neil meie pangas on. Täpselt niisamasugust mõju avaldaks see kõigi provintsipankade reservidele» («Commercial Distress» 1847—1848). Seega lahustuvad reservfondid lõppude lõpuks tegelikult Inglise Panga reservfondis.[4] Kuid ka see reservfond eksisteerib jällegi kahesugusel kujul. Banking departmenti* reservfond võrdub ülejäägiga, mille

[4] {Kui laiaulatuslikult see praktika sellest ajast alates levinud on, seda tõestavad järgmised ametlikud andmed reservide kohta viieteistkümnes suuremas Londoni pangas 1892. aasta novembrikuus, mis on võetud 1892. aasta 15. detsembri «Daily News'ist»:

Panga nimetus	Passiva	Sularahareservid	Protsentides
City	9 317 629 naelst.	746 551 naelst.	8,01
Capital and Counties	11 892 744 „	1 307 483 „	11,47
Imperial	3 987 400 „	447 157 „	11,22
Lloyds	23 800 937 „	2 966 806 „	12,46
Lon. and Westminster	24 671 559 „	3 818 885 „	15,50
London and S. Western	5 570 268 „	812 353 „	14,58
London Joint Stock	12 127 993 „	1 288 977 „	10,62
London and Midland	8 814 499 „	1 127 280 „	12,79
London and County	37 111 035 „	3 600 374 „	9,70
National	11 163 829 „	1 426 225 „	12,77
National Provincial	41 907 384 „	4 614 780 „	11,01
Parrs and the Alliance	12 794 489 „	1 532 707 „	11,98
Prescott and Co.	4 041 058 „	538 517 „	13,07
Union of London	15 502 618 „	2 300 084 „	14,84
Williams, Deacon, and Manchester, & Co.	10 452 381 „	1 317 628 „	12,60
Kokku	232 655 823 naelst.	27 845 807 naelst.	11,97

Sellest ligi 28 miljoni suurusest reservist on vähemalt 25 miljonit hoiule antud Inglise Panka, sularahas aga on nende 15 panga endi kassades kõige rohkem 3 miljonit. Sularaha reserv Inglise Panga pangaosakonnas ei ulatunud aga sama 1892. aasta novembrikuus kordagi täie 16 miljonini! — *F. E.*}

* Pangaosakonna. — *Toim.*

võrra pangatähtede arv, mis pangal on õigus välja lasta, ületab ringluses olevate pangatähtede arvu. Väljalastavate pangatähtede maksimum, mis on seadusega kindlaks määratud, = 14 miljonit (milleks ei ole vaja metallivaru; see on umbes niisama palju kui riik pangale võlgneb) pluss panga väärismetalli tagavara. Niisiis, kui see tagavara = 14 miljonit naelsterlingit, siis võib pank välja lasta 28 miljoni naelsterlingi ulatuses pangatähti, ja kui sellest on 20 miljonit ringlemas, siis banking departmenti reservfond = 8 miljonit. Need 8 miljonit pangatähtedes on siis seaduslik pankurikapital, mida pank võib käsutada, ja samal ajal ka tema hoiuste reservfond. Kui nüüd leiab aset kulla äravool, mis metallivaru 6 miljoni võrra vähendab — kusjuures pank peab hävitama niisama suure summa ulatuses pangatähti —, siis langeb banking departmenti reserv 8 miljonilt 2 miljonile. Ühelt poolt tõstaks pank tunduvalt oma protsendimäära, teiselt poolt aga väheneks märgatavalt reservfond, mis kindlustab pankade ja teiste hoiustajate deposiite. 1857. aastal ähvardas neli Londoni suuremat aktsiapanka, et kui Inglise Pank ei saavuta valitsuse korraldust 1844. aasta pangaakti kehtivuse ajutiseks seismapanemiseks[5], siis nõuavad nad oma hoiused tagasi, mis tähendaks banking departmenti pankrotti. Seega võib banking department — nagu 1847. aastal — pankrotti jääda, kuna issue departmentis* seisab ringlevate pangatähtede ümbervahetamise tagatisena mitmeid miljoneid (näiteks 1847. aastal 8 miljonit). Kuid ka see on omakorda illusoorne.

«Suurem osa hoiuseid, mida pankurid ise otseselt ei vaja, satub billbrokerite (sõna-sõnalt vekslimaaklerite, tegelikult aga pooleldi pankurite) kätte, kes saadud laenu tagatisena annavad pankurile kaubandusveksleid, mis nad on juba mitmesuguste isikute jaoks Londonis või provintsis diskonteerinud. Billbroker vastutab pankuri ees selle money at call (raha, mis tuleb tagastada esimesel nõudmisel) tagasimaksmise eest; ja operatsioonid on niivõrd ulatuslikud, et hr. Neave, {Inglise} Panga praegune juhataja, oma seletuses ütleb: «Me teame, et ühel brokeril [maakleril] oli 5 miljonit, ja meil on põhjust oletada, et teisel oli 8 kuni 10 miljonit; ühel oli 4, teisel $3^1/_2$ miljonit, kolmandal üle 8 miljoni. Ma räägin brokerite kätte läinud hoiustest» («Report of Committee on Bank Acts», 1857—1858, lk. 5, lõik nr. 8).

«Londoni billbrokerid ... tegid kolossaalseid operatsioone ilma mingi sularaha reservita; nad lootsid saada raha nende käes ole-

[5] 1844. aasta pangaakti kehtivuse ajutine seismapanek võimaldab pangal ükskõik kui palju pangatähti välja lasta, arvestamata nende katmist panga käes oleva kullavaruga; see võimaldab järelikult luua ükskõik kui palju fiktiivset paberist rahakapitali ja kasutada seda laenu andmiseks pankadele ja vekslimaaklerite, nende kaudu aga ka kaubandusele.

* Emissiooniosakonnas. — *Toim.*

vate vekslite järgi, millede tähtajad järk-järgult kätte jõudsid, või häda korral võimalusele saada laenu Inglise Pangalt nende pooli diskonteeritud vekslite tagatisel.» Kaks Londoni billbrokerite firmat lõpetasid 1847. aastal maksmise; mõlemad alustasid hiljem uuesti äritegevust. 1857. aastal lükkasid nad maksmise uuesti edasi. Ühe firma passiva oli 1847. aastal ümmarguselt 2 683 000 naelsterlingit, kusjuures kapital oli 180 000 naelsterlingit; 1857. aastal oli tema passiva 5 300 000 naelsterlingit, kapital aga ei olnud tõenäoliselt suurem kui üks neljandik sellest, mis tal 1847. aastal oli olnud. Teise firma passiva kõikus mõlemal korral 3 ja 4 miljoni vahel, tema kapital aga ei ületanud 45 000 naelsterlingit» (sealsamas, lk. XXI, lõik nr. 52).

KOLMEKÜMNES PEATÜKK

RAHAKAPITAL JA TEGELIK KAPITAL. I

Krediidi uurimisel on ainsad rasked küsimused, millede juurde me nüüd asume, järgmised:

Esiteks: päris rahakapitali akumulatsioon. Mil määral ta on ja mil määral ta ei ole kapitali tegeliku akumulatsiooni, s. o. laiendatud mastaabis toimuva taastootmise tunnus? Kas niinimetatud plethora ehk kapitali küllus — väljendus, mida kasutatakse ikka ainult protsente kandva kapitali, s. o. rahakapitali kohta — on üksnes tööstusliku ületootmise eriline väljendamise viis või kujutab ta endast omaette nähtust tööstusliku ületootmise kõrval? Kas see küllus, see rahakapitali ülepakkumine langeb ühte stagnatsiooniseisundis olevate rahamasside (kangide, kuldraha ja pangatähtede) olemasoluga ja kas võib järelikult käsitada seda tegeliku raha küllust kui laenukapitali nimetatud külluse väljendust ning avaldumisvormi?

Ja *teiseks:* mil määral rahanappus, s. o. laenukapitali puudus, väljendab tegeliku kapitali (kaupkapitali ja tootliku kapitali) puudust? Mil määral langeb ta, teiselt poolt, ühte raha kui niisuguse puudusega, ringlemisvahendite puudusega?

Kuivõrd me vaatlesime seni rahakapitali ja üldse rahavara akumulatsiooni spetsiifilist vormi, me nägime, et see akumulatsiooni vorm seisab tööomanduse nõudmiste akumulatsioonis. Riigivõlakapitali akumulatsioon tähendab, nagu nägime, ainult seda, et kasvab riigi võlausaldajate klass, kel on õigus omastada teatud summad maksude üldkogusest.[6] Tõsiasjas, et isegi võlgade akumulat-

[6] Riigi väärtpaberid ei ole midagi muud kui kujuteldav kapital, mis kujutab endast võla tasumiseks ettenähtud osa aastatulust. Niisama suur kapital kulutati ära; see kapital määras küll laenu summa, kuid riigi väärtpaberid teda ometi ei esinda, sest see kapital üldse enam ei eksisteeri. Tööstuslik töö aga peab looma uusi rikkusi; igal aastal määratakse üks osa neist rikkustest juba ette neile, kes hävinud rikkused laenuks andsid; see osa võetakse maksude näol rikkuste tootjailt, et anda ta riigi võlausaldajaile; vastavalt antud maal tavaks olevale kapitali ja protsendi vahekorrale eeldatakse sealjuures kujuteldavat kapitali, mis on võrdne sellega, millest võiks tekkida võlausaldajaile osaks langev aastarent (*Sismondi*, «Nouveaux Principes», II, lk. 230 [vt. *Сисмонди*, «Новые начала политической экономии», т. II, Соцэкгиз, 1937 г., lk. 111—112]).

sioon võib näida kapitali akumulatsioonina, avaldub kogu täiuses see tegelike suhete moonutamine, mis krediidisüsteemis aset leiab. Need võlakirjad, mis anti välja esialgselt laenuks võetud ja ammu juba ärakulutatud kapitali eest, need hävitatud kapitali paberdublikaadid funktsioneerivad oma omanike seisukohalt sedavõrd kapitalina, kuivõrd nad on kaup, mida on võimalik müüa, ja kuivõrd neid võib järelikult kapitaliks tagasi muuta.

Ühiskondlike ettevõtete, raudteede, kaevanduste jne. omanditiitlid, nagu me samuti juba nägime, on faktiliselt küll tegeliku kapitali tiitlid. Ometi ei anna nad mingit võimalust seda kapitali käsutada. Seda kapitali ei saa välja võtta. Need tiitlid annavad ainult juriidilise õiguse teatava osa saamiseks selle kapitali poolt omastatavast lisaväärtusest. Kuid needki tiitlid muutuvad tegeliku kapitali paberdublikaatideks; lugu on nii, nagu oleks konossement omandanud väärtuse lasti enese kõrval ning sellega üheaegselt. Nendest saavad olematute kapitalide nominaalsed esindajad. Sest tegelik kapital eksisteerib nende kõrval ja ei vaheta muidugi omanikku selle tõttu, et need dublikaadid käest kätte käivad. Protsente kandva kapitali vormiks muutuvad nad mitte ainult sellepärast, et nad kindlustavad teatud tulu, vaid ka sellepärast, et nende müümisel võib nende eest raha tagasi saada justkui kapitaliväärtuste eest. Kuivõrd nende paberite akumulatsioon väljendab raudteede, kaevanduste, aurulaevade jne. akumulatsiooni, väljendab see tegeliku taastootmisprotsessi laienemist — täpselt niisamuti, nagu maksulehe suurenemine näiteks vallasvara suhtes annab tunnistust selle vallasvara kasvust. Dublikaatidena aga, mis on ise kaupadena müüdavad ja ringlevad seepärast ise kapitaliväärtustena, on nad illusoorsed, ja nende väärtuse suurus võib tõusta ja langeda täiesti olenemata tegeliku kapitali, mille tiitliteks nad on, väärtuse liikumisest. Nende väärtuse suurusel, s. o. nende börsikursil, on paratamatult tendents tõusta protsendimäära langemisel, kuivõrd viimane, olenemata rahakapitali spetsiifilisest liikumisest, on kasuminormi langemise tendentsi lihtne tagajärg. See kujuteldav rikkus kasvab järelikult kapitalistliku tootmise arenemisega juba ainuüksi sel põhjusel, sest kõik tema proportsionaalsed osad, milledel on kindel esialgne nominaalväärtus, oma väärtuselt kasvavad.[7]

---

[7] Üks osa akumuleeritud rahakapitalist, mida kasutatakse laenu andmiseks, on tegelikult ainult tööstuskapitali väljendus. Kui näiteks Inglismaa mahutas 1857. aastal Ameerika raudteedesse ja teistesse ettevõtetesse 80 miljonit naelsterlingit, siis tehti see mahutus peaaegu eranditult inglise kaupade väljaveo arvel, millede eest ameeriklastel üldse ei tulnud maksta. Inglise eksportöörid kirjutasid nende kaupade katteks veksleid Ameerika nimele ja neid veksleid ostsid üles inglastest aktsiatellijad ning saatsid Ameerikasse tasuna aktsiate hinna eest.

Võidud ja kaotused nende omanditiitlite hindade kõikumistest, samuti nende omanditiitlite tsentraliseerimine raudteekuningate jne. kätte tulenevad asja loomuse tõttu üha rohkem sellest mängust, mis töö asemel esineb kapitaliomandi esialgse omastamisviisina ja mis ka otsese vägivalla asemele astub. See fiktiivse rahavara liik moodustab kaunis suure osa mitte ainult eraisikute rahavarast, vaid ka — nagu me juba mainisime — pankurikapitalist.

Rahakapitali akumulatsiooni all võiks mõelda ka — me räägime sellest vaid põgusalt — rikkuse kuhjumist pankurite (elukutseliste laenu andjate) kätte, kes on vahendajaks ühelt poolt rahakapitalistide-eraisikute ja teiselt poolt riigi, kogukondade ja taastootvate laenuvõtjate vahel; sealjuures ekspluateerivad need pankurid kogu krediidisüsteemi ta kolossaalses ulatuses, üldse kogu krediiti kui oma erakapitali. Neil sellidel on kapital ja tulud alati rahavormis või otseste rahanõudekirjade vormis. Selles klassis võib varanduse akumulatsioon toimuda tegelikust akumulatsioonist vägagi erinevas suunas, kuid tõestab igal juhul, et see klass paneb oma tasku küllaltki suure osa tegelikust akumulatsioonist.

Vaadelgem käesolevat küsimust kitsamas ulatuses. Riigi väärtpaberid, nii nagu aktsiad ja igasugused muud väärtpaberid, on laenukapitali mahutamise sfäärid, sellise kapitali mahutamise sfäärid, mis peab kandma protsente. Nad on tema laenuksandmise vormid. Nad ei ole aga ise see laenukapital, mis nendesse mahutatakse. Teiselt poolt, kuivõrd krediit etendab taastootmisprotsessis otsest osa, tuleb silmas pidada järgmist: kui tööstur või kaupmees tahab diskonteerida veksli või teha laenu, siis ei vaja ta aktsiaid ega riigi väärtpabereid. Ta vajab raha. Seepärast ta pandibki või müüb need väärtpaberid, kui ta endale teisel teel raha hankida ei saa. Just nimelt *selle* laenukapitali akumulatsioonist me siin räägimegi, eriti aga laenuks antava rahakapitali akumulatsioonist. Siin ei ole tegemist majade, masinate ega muu põhikapitali laenamisega. Ei ole tegemist ka nende laenudega, mida töösturid ja kaupmehed üksteisele kaupade näol ja taastootmisprotsessi ringi piirides annavad, — ehkki me peame sedagi punkti enne veel lähemalt uurima; tegemist on eranditult rahalaenudega, mida pankurid kui vahendajad töösturitele ja kaupmeestele annavad.

Niisiis, me analüüsime kõigepealt kommertskrediiti, s. o. krediiti, mida taastootmisprotsessis tegutsevad kapitalistid üksteisele annavad. See krediit on krediidisüsteemi aluseks. Tema esindajaks on veksel, kindla maksetähtajaga võlakiri, document of deferred payment*. Igaüks annab ühe käega krediiti ja võtab teise käega

* Maksetähtaega pikendav dokument. — *Toim.*

samuti krediiti. Jätkem esialgu täiesti kõrvale pankurikrediit, mis moodustab sootuks teise, oluliselt erineva momendi. Kuivõrd need vekslid ringlevad omakorda maksevahendina kaupmeeste eneste hulgas — edasiandepealdise kaudu ühelt kaupmehelt teisele, ilma diskonto vahenduseta —, siis on see ainult võlanõude ülekandmine *A*-lt *B*-le, mis põrmugi ei muuda kogu suhet tervikuna. Siin astub ainult üks isik teise isiku asemele. Kuid isegi sel juhul võib likvideerimine aset leida ilma raha vahelesegamiseta. Ketrusvabriku omanik *A* peab näiteks maksma veksli järgi puuvillamaaklerile *B* ja see omakorda importöörile *C*. Kui *C* tegeleb ka lõngaekspordiga — seda juhtub küllaltki tihti —, siis võib ta veksli vastu osta *A*-lt lõnga, ketrusvabriku omanik *A* aga kustutab oma võla maaklerile *B* viimase oma veksliga, mille *A* sai maksena *C*-lt, kusjuures rahas tuleb äärmisel juhul maksta ainult teatav jääk. Kogu selle tehingu tulemuseks on siis ainult puuvilla vahetamine lõnga vastu. Eksportöör esindab ainult ketrusvabriku omanikku, puuvillamaakler aga puuvillaistanduse omanikku.

Selle puht-kommertskrediidi ringkäigu puhul tuleb märkida kaht momenti:

Esiteks: nende vastastikuste võlanõudmiste kustutamine oleneb kapitali tagasivoolust, s. o. aktist *K—R*, mis on ainult edasi lükatud. Kui ketrusvabriku omanik sai veksli riidevabriku omanikult, siis võib viimane maksta, kui riie, mis tal turul on, vahepeal ära müüakse. Kui viljaspekulant andis veksli oma agendi nimele, siis võib agent raha maksta, kui tal vili on loodetud hinnaga vahepeal ära müüdud. Järelikult olenevad need maksmised taastootmise, s. o. tootmis- ja tarbimisprotsessi häireteta kulgemisest. Et aga krediit on vastastikune, siis oleneb ühe maksevõime ühtaegu teise maksevõimest; sest veksli andmisel võib veksli andja loota kas kapitali tagasivoolule tema oma ettevõttesse või kapitali tagasivoolule kolmanda isiku ettevõttesse, kes vahepeal temale veksli järgi maksma peab. Kui me jätame kõrvale lootused kapitali tagasivoolule, siis võib maksmine toimuda ainult reservkapitali arvel, mida veksli andja saab käsutada oma kohustuste täitmiseks juhul, kui kapitali tagasivool viibib.

Teiseks: see krediidisüsteem ei kõrvalda vajadust maksta sularahas. Kõigepealt tuleb suur osa kulutustest alati teha sularahas: palk, maksud jne. Edasi aga, kui näiteks *B*, kes maksmise asemel *C* käest veksli saanud on, peab enne selle veksli tähtaja saabumist ise maksma *D*-le veksli järgi, mille tähtaeg on juba käes, siis peab tal selleks olema sularaha. Nii täiuslik taastootmise ringkäik, nagu me seda eeldasime eespool, nimelt puuvillaistanduse omanikust ketrusvabriku omanikuni ja vastassuunas, võib esineda ainult erandina; ringkäik peab alati mitmes kohas katkema. Taastootmisprotsessi käsitlemisel (II raamat, III osa) me nägime, et püsivkapitali

tootjad osaliselt vahetavad üksteisega püsivkapitali. Sellepärast võivadki vekslid üksteist enam-vähem katta. Sama leiab aset ka tootmise tõusvas joones, kus puuvillamaakler kirjutab veksli ketrusvabriku omaniku nimele, ketrusvabriku omanik riidevabriku omaniku nimele, viimane — eksportööri nimele, eksportöör aga importööri (võib-olla jällegi puuvilla importööri) nimele. Kuid siin ei ole tehingute ringkäiku, järelikult ei ole ka nõudmiste ring suletud. Näiteks ketrusvabriku omaniku nõudmine kudumisvabriku omaniku vastu ei ole kompenseeritav söemüüja nõudmisega masinaehitustehase omaniku vastu; ketrusvabriku omanik ei saa oma ettevõttes kunagi esitada vastunõudmisi masinaehitustehase omanikule, sest tema produkt, lõng, ei lähe kunagi elemendina masinate taastootmise protsessi. Seepärast tuleb selliseid nõudmisi kustutada rahaga.

Selle kommertskrediidi piirid, kui neid omaette vaadelda, on järgmised: 1) tööstarite ja kaupmeeste rikkus, s. o. reservkapital, mida nad saavad käsutada kapitali aeglase tagasivoolu korral; 2) see tagasivool ise. Viimane võib mõneks ajaks aeglustuda, või kaubahinnad võivad vahepeal langeda, või äkki võib tekkida olukord, kus kaup ei leia ostjat turukaubanduse soikujäämise tõttu. Mida pikem on vekslite tähtaeg, seda suurem peab esiteks olema reservkapital ja seda suurem on võimalus, et tagasivool hindade languse või turu küllastumise tõttu viibib või vähemaks jääb. Edasi, tagasisaamine on seda ebakindlam, mida suuremal määral esialgne tehing põhines kaubahindade tõusu või languse spekulatiivsel arvestamisel. Ometi on selge, et töö tootliku jõu ja järelikult ka suureulatusliku tootmise arenemisega: 1) turud laienevad ja nihkuvad tootmiskohast kaugemale, 2) krediit peab selle tõttu muutuma pikaajalisemaks ja järelikult 3) spekulatiivne element peab tehingutes järjest rohkem domineerima. Suureulatuslik ja kaugete turgude jaoks toimuv tootmine paiskab koguprodukti kaubanduse kätte; pole aga võimalik, et natsiooni kapital kahekordistuks, nii et kaupmehed suudaksid ise, omaenda kapitaliga, kogu natsionaalse produkti üles osta ja selle hiljem uuesti ära müüa. Krediit on siin järelikult paratamatu, kusjuures krediidi maht kasvab koos toodangu väärtuse kasvuga ja krediidi tähtajad pikenevad sedamööda, kuidas müügiturud kaugemale nihkuvad. Siin leiab aset vastastikune toime. Tootmisprotsessi arenemine laiendab krediiti, krediit aga viib tööstuslike ja kaubanduslike operatsioonide laienemisele.

Kui vaadelda seda krediiti pankurikrediidist lahus, siis on selge, et ta kasvab koos tööstuskapitali enda suurenemisega. Siin on laenukapital ja tööstuskapital identsed; laenuks antud kapitalid on kaupkapitalid, mis on määratud kas lõplikuks individuaalseks tarbimiseks või tootliku kapitali püsivelementide asendamiseks. Järe-

likult see, mis siin laenatud kapitalina esineb, on alati selline kapital, mis on taastootmisprotsessi teatud kindlas faasis, kuid läheb ostu ja müügi kaudu ühe isiku käest teise kätte, kusjuures ostja maksab tema ekvivalendi alles hiljem, eelnevalt kokkulepitud tähtajal. Nii näiteks läheb puuvill veksli vastu ketrusvabriku omaniku kätte, lõng läheb veksli vastu riidevabriku omaniku kätte, riie läheb veksli vastu kaupmehe kätte, kelle käest see veksli vastu läheb eksportööri kätte, eksportööri käest aga veksli vastu mõnele kaupmehele Indias, kes selle riide maha müüb ja selle eest indigot ostab jne. Selle käest kätte käimise jooksul muutub puuvill riideks, riie aga veetakse lõpuks Indiasse ja vahetatakse indigo vastu, mis Euroopasse saadetakse ja seal uuesti taastootmisse läheb. Taastootmisprotsessi eri faaside vahendajaks on siin krediit, nii et ketrusvabriku omanik ei maksa sularahas puuvilla eest, riidevabriku omanik ei maksa sularahas lõnga eest, kaupmees ei maksa sularahas riide eest jne. Protsessi esimestes aktides läbib kaup — puuvill — mitmeid tootmisfaase ja see üleminek toimub krediidi vahendusel. Niipea aga, kui puuvill on tootmises omandanud oma lõpliku vormi kaubana, läheb seesama kaupkapital ainult veel mitmesuguste kaupmeeste käest läbi, kes toimetavad ta kaugele turule ja kellest viimane müüb ta lõpuks tarbijale ning ostab selle asemel teise kauba, mis läheb kas tarbimisse või taastootmisprotsessi. Järelikult tuleb siin vahet teha kahe perioodi vahel: esimese perioodi jooksul teostuvad krediidi kaudu tegelikud üksteisele järgnevad faasid antud eseme tootmisel, teise perioodi jooksul aga ainult üleminek ühe kaupmehe käest teise kätte, kaasa arvatud transport, s. o. teostub akt *K—R*. Kuid ka siin on kaup ikka vähemalt ringlemisaktis, seega ühes taastootmisprotsessi faasis.

Niisiis see, mida siin laenuks antakse, ei ole mitte kunagi rakendamata kapital, vaid see on kapital, mis oma omaniku käes peab muutma oma vormi ja mis eksisteerib sellises vormis, milles ta oma omaniku seisukohalt on lihtsalt kaupkapital, s. o. niisugune kapital, mis peab läbi tegema reversiooni, nimelt peab esmajoones vähemalt rahaks muunduma. Niisiis toimub siin krediidi vahendusel kauba metamorfoos: mitte ainult *K—R*, vaid ka *R—K* ja tegelik tootmisprotsess. Krediidirohkus taastootmise ringkäigu piirides — kõrvale jättes pankurikrediidi — ei tähenda sugugi vabade kapitalide rohkust, mida laenuks pakutakse ja mis tulusat mahutamist otsivad, vaid see tähendab taastootmisprotsessis rohke kapitali funktsioneerimist. Järelikult toimub siin krediidi vahendusel: 1) kuivõrd see puutub tööstuskapitalistidesse — tööstuskapitali üleminek ühest faasist teise, seose loomine üksteist puudutavate ja üksteisesse tungivate tootmisfääride vahel; 2) kuivõrd see puutub kaupmeestesse — kaupade transportimine ja nende üleminek ühe

isiku käest teise kätte kuni nende lõpliku müümiseni raha eest või nende vahetamiseni teise kauba vastu.

Krediidi maksimum tähendab siin tööstuskapitali kõige täielikumat kaasatõmbamist tootmisse, s. o. tema taastootmisjõu äärmist pingutust, tarbimise ulatusest olenemata See tarbimise ulatus kasvab taastootmisprotsessi enda pinge tõttu; ühelt poolt suurendab see pinge tulude tarbimist tööliste ja kapitalistide poolt, teiselt poolt on ta identne tootliku tarbimise pingega.

Seni kui taastootmisprotsess kulgeb häireteta ja kapitali tagasivool on seetõttu kindlustatud, on see krediit stabiilne ja laieneb, kusjuures tema laienemine rajaneb taastootmisprotsessi enda laienemisel. Niipea kui saabub stagnatsioon aeglasemaks jäänud tagasivoolu, ülekuhjatud turgude ja langenud hindade tõttu, tekib ka tööstuskapitali küllus, kuid sellises vormis, kus tööstuskapital ei saa täita oma funktsioone. On rohkesti kaupkapitali, kuid ta ei leia ostjat. On rohkesti põhikapitali, kuid taastootmise soikumise tõttu on ta enamasti tegevuseta. Krediit tõmbub kokku: 1) sellepärast, et see kapital on tegevuseta, s. o. ühte oma taastootmise faasi pidama jäänud, et ta ei saa teostada oma metamorfoosi; 2) sellepärast, et on kadunud usaldus taastootmisprotsessi häireteta kulgemise vastu; 3) sellepärast, et nõudmine selle kommertskrediidi järele väheneb. Ketrusvabriku omanikul, kes piirab oma tootmist ja kellel on laos hulgaliselt müümata lõnga, pole vaja puuvilla võlgu osta; kaupmehel pole vaja kaupu võlgu osta, sest tal on neid niigi ülearu palju.

Niisiis, kui taastootmisprotsessi laienemine või ka ainult tema normaalne pinge on häiritud, siis tekib koos sellega ka krediidipuudus; kaupu on raskem võlgu saada. Otse krahhile järgnevat tööstustsükli faasi iseloomustab aga eriti sularahas maksmise nõue ja ettevaatlikkus võlgu müümisel. Kriisi enese ajal aga, kus igaühel on midagi müüa, kus aga keegi ei saa müüa ja on ometi sunnitud müüma, et maksta, on kapitali mass — mitte vaba ning mahutamist otsiva kapitali mass, vaid oma taastootmise protsessis pidurdatud kapitali mass — kõige suurem just siis, kui krediidipuudus on samuti kõige suurem (ja selle tõttu pankurikrediidi diskontomäär kõige kõrgem). Juba mahutatud kapital on sel ajal tõepoolest massiliselt tegevuseta, sest taastootmisprotsess on soiku jäänud. Vabrikud seisavad, toormaterjalid kuhjuvad kokku, valmistooted ujutavad üle kaubaturu. Sellepärast on täiesti vale panna niisugune olukord tootliku kapitali puuduse arvele. Just siis on külluses tootlikku kapitali — osalt normaalse, kuid antud momendil kitsamas mastaabis toimuva taastootmisega võrreldes, osalt halvatud tarbimisega võrreldes.

Kujutagem ette, et kogu ühiskond koosneb ainult tööstuskapitalistidest ja palgatöölistest. Edasi, jätkem kõrvale hindade muu-

tused, mis suurtel kogukapitali osadel ei lase end asendada vastavalt oma keskmistele vahekordadele ja mis — arvesse võttes üldist seost kogu taastootmisprotsessi eri osade vahel, mis areneb nimelt tänu krediidile — peavad paratamatult esile kutsuma ajutisi üldise stagnatsiooni nähtusi. Jätkem kõrvale ka fiktiivsed ettevõtted ja spekulatiivsed käibed, mida krediit soodustab. Siis võiks kriisi seletada ainult eri harudes toimuva tootmise ebaproportsionaalsusega, samuti ebaproportsionaalsusega kapitalistide endi tarbimise ja nende akumulatsiooni vahel. Kuid antud olukorras sõltub tootmisse mahutatud kapitalide asendamine peamiselt mittetootlike klasside tarbimisvõimest, kuna tööliste tarbimisvõime on piiratud osalt palgaseadustega, osalt sellega, et töölisi rakendatakse ainult niikaua, kuni nende rakendamine kapitalistide klassile kasumeid annab. Kõigi tõeliste kriiside viimseks põhjuseks jääb alati rahvahulkade vaesus ja nende tarbimise piiratus, mis avaldavad vastupidist mõju kapitalistliku tootmise püüdele arendada tootlikke jõude nii, nagu oleks nende arenemise piiriks ainult ühiskonna absoluutne tarbimisvõime.

Tootliku kapitali tegelikust puudusest — vähemalt kapitalistlikult arenenud natsioonide juures — võib rääkida ainult üldiste ikalduste puhul kas peamiste toiduainete või tähtsamate tööstuslike toorainete osas.

Kuid sellele kommertskrediidile lisandub päris rahakrediit. Töösturite ja kaupmeeste vastastikune krediteerimine põimub ühte rahalaenudega, mida nad pankuritelt ja raha väljalaenajatelt saavad. Vekslite diskonteerimisel on laen vaid nominaalne. Vabrikant müüb oma produkti veksli vastu ja diskonteerib selle veksli billbrokeri* juures. Tegelikult annab viimane laenuks ainult oma pankuri krediidi, pankur aga laenab talle omakorda oma hoiustajate rahakapitali, kusjuures nendeks hoiustajateks on töösturid ja kaupmehed ise, aga ka töölised (hoiukassade vahendusel), maarendi saajad ja muud mittetootlikud klassid. Nii vabaneb iga üksik vabrikant või kaupmees vajadusest omada soliidset reservkapitali ja ta ei sõltu enam kapitali tegelikust tagasivoolust. Teiselt poolt aga muutub kogu protsess — osalt lausa fiktiivsete vekslite tõttu, osalt aga selliste kaubaoperatsioonide tõttu, mille eesmärgiks on lihtsalt vekslite fabritseerimine — niivõrd keeruliseks, et pärast seda, kui kapitali tagasivool toimub tegelikult juba ammu osalt petetud rahalaenuandjate, osalt petetud tootjate arvel, võib veel pikemat aega rahulikult püsida illusioon, nagu oleks tegemist väga soliidse ettevõttega ja kapitali sujuva tagasivooluga. Seepärast on lugu ikka nii, et otse krahhi eel näib ettevõte olevat ülearugi heal järjel. Selle parimaks tõendiks on näiteks «Reports on Bank Acts» 1857 ja 1858,

* Vekslimaakleri. — *Toim.*

kus kõik pangadirektorid, kaupmehed, ühesõnaga kõik väljakutsutud asjatundjad lord Overstone'iga eesotsas õnnitlesid üksteist äriasjade õitsengu ning soodsa arenemise puhul — täpselt kuu aega enne kriisi puhkemist 1857. aasta augustis. Kirjeldades oma teoses «History of Prices» iga üksiku kriisi ajalugu, laseb Tooke end kummalisel kombel sellest illusioonist veel kord petta. Ettevõtted on alati väga heal järjel ja äri läheb hiilgavalt, kuni äkitselt saabub krahh.

Nüüd tuleme tagasi rahakapitali akumulatsiooni juurde.

Mitte igasugune laenuks antava rahakapitali suurenemine ei viita kapitali tegelikule akumulatsioonile või taastootmisprotsessi laienemisele. Kõige selgemini ilmneb see üleelatud kriisile vahetult järgnevas tööstustsükli faasis, kus laenukapital seisab massiliselt jõude. Momentidel, kus tootmisprotsess kokku tõmbub (Inglise tööstuspiirkondades vähenes tootmine pärast 1847. aasta kriisi ühe kolmandiku võrra), kus kaupade hinnad on kõige madalamal tasemel ja ärivaim on halvatud, — sellistel momentidel domineerib madal protsendimäär, mis antud juhul ei näita midagi muud kui laenuks antava kapitali suurenemist just selle tõttu, et tööstuskapital on kokku tõmbunud ja halvatud. Kui kaubahinnad langevad, käibed väiksemaks jäävad ja palgaks minev kapital väheneb, siis on muidugi vaja vähem ringlemisvahendeid; teiselt poolt, pärast seda, kui välisvõlad on osalt kulla äravoolu ja osalt pankrottide abil likvideeritud, ei ole maailmaraha funktsiooni täitmiseks enam vaja täiendavat raha; lõpuks väheneb vekslidiskontooperatsioonide maht nendesamade vekslite arvu ning kogusumma vähenemisega, — see kõik on silmanähtav. Nõudmine laenuks antava rahakapitali järele — mingu see nii ringlemisvahenditeks kui ka maksevahenditeks — väheneb seega (uutest kapitalimahutustest ei ole veel juttu) ja laenuks antava kapitali hulk läheb seepärast võrdlemisi suureks. Kuid ka laenuks antava rahakapitali pakkumine suureneb neil asjaoludel, nagu hiljem näeme, positiivselt.

Näiteks valitses pärast 1847. aasta kriisi «käivete piiramine ja suur rahaküllus» («Comm. Distress», 1847—1848. Seletus nr. 1664). Protsendimäär oli väga madal selle tõttu, et «kaubandus oli peaaegu täielikult hävinud ja et rahamahutamise võimalusi ei olnud peaaegu üldse» (sealsamas, lk. 45. Hodgsoni, Royal Bank of Liverpool [Liverpooli Kuningliku Panga] direktori seletus). Missuguseid mõttetusi need härrased kokku fantaseerivad (ja Hodgson on veel üks paremate hulgast), et seda endale selgeks teha, on näha järgmisest lausest: «Kitsikus (1847. aastal) tekkis selle tõttu, et raha-

kapital kogu maal tegelikult vähenes; see oli tingitud osalt vajadusest maksta kullas kõigist maailma maadest sisseveetavate kaupade eest ja osalt käibekapitali (floating capital) muutumisest põhikapitaliks.» Kuidas käibekapitali põhikapitaliks muutumine saab vähendada antud maal rahakapitali hulka, on lausa arusaamatu; sest näiteks raudteede ehitamisel, mis olid tol ajal peamiseks kapitalimahutuse objektiks, ei kasutata kulda ega paberit viaduktide ehitamise või rööbaste valmistamise materjalina, raudteeaktsiate eest saadud raha aga, kuivõrd see lihtsalt sissemaksmise korras hoiule anti, funktsioneeris nagu iga teinegi pankadesse deponeeritud raha ja isegi suurendas mõneks ajaks, nagu me eespool juba näitasime, laenuks antava rahakapitali hulka; kuivõrd aga raha tõepoolest ehituseks kulutati, ringles see riigis ostu- ja maksevahendina. Käibekapitali põhikapitaliks muutumine võiks rahakapitali ainult sedavõrd puudutada, kuivõrd põhikapital ei ole ekspordiks sobiv artikkel, nii et väljaveo võimaluse puudumise tõttu langeb ära ka võimalus saada vaba kapitali, mis koosneb väljaveetud artiklite eest laekuvatest summadest, ja järelikult langeb ära ka laekumine sularahas või kangides. Kuid ka inglise ekspordiartiklid seisid tol ajal massiliselt välisturgude ladudes, leidmata ostjaid. Manchesteri ning teistel kaupmeestel ja vabrikantidel, kes ühe osa oma ettevõtete normaalkapitalist olid raudteeaktsiatesse kinni pannud ja kes seetõttu oma äriasjade ajamisel sõltusid laenukapitalist, osutus nende floating capital tõepoolest fikseerituks, ja selle tagajärgi tuligi neil kanda. Kuid tulemus oleks olnud sama, kui nad ei oleks mahutanud oma ettevõtteile kuuluvat, kuid sealt väljavõetud kapitali raudteedesse, vaid näiteks kaevandustesse, mille produkt — raud, süsi, vask jne. — on ise floating capital. — Vaba rahakapitali tegelik vähenemine ikalduse, teravilja sisseveo ja kulla väljaveo tõttu oli muidugi fakt, millel polnud raudteespekulatsiooniga midagi tegemist. — «Peaaegu kõik kaubamajad hakkasid suuremal või vähemal määral kurnama oma ettevõtteid, et mahutada raha raudteedesse». — «Need suured laenud, mida kaubamajad raudteedele andsid, sundisid esimesi liiga palju pankadele toetuma, et veksleid diskonteerides oma äritegevust jätkata» (seesama Hodgson, sealsamas, lk. 67). «Manchesteris said paljud raudteespekulatsiooni läbi määratu suuri kahjusid» (R. Gardner, keda me korduvalt tsiteerisime I raamatus, XIII ptk., 3, c ja teistes kohtades; seletus nr. 4884, sealsamas).

1847. aasta kriisi peapõhjuseks oli turu kolossaalne ülekuhjamine ja ohjeldamatu spekulatsioon Ida-India kaubanduses. Oli aga teisigi asjaolusid, mis põhjustasid selles harus üsna rikaste firmade kokkuvarisemist: «Neil oli suuri ressursse, kuid nad ei saanud neid likviidseks teha. Kogu nende kapital oli maaomandisse

Mauritiuse saarel või indigo- ja suhkruvabrikutesse kinni pandud. Kui nad seejärel olid võtnud endale 500 000—600 000 naelsterlingi piirides kohustusi, siis polnud neil mingeid vabu summasid oma vekslite tasumiseks, ja lõpuks selgus, et oma vekslite tasumiseks pidid nad kõik oma lootused panema krediidile» (Ch. Turner, Liverpooli suurkaupmees, kes kauples Ida-Indiaga, nr. 730, sealsamas). Edasi on meil Gardneri seletusi (nr. 4872, sealsamas): «Kohe pärast Hiinaga lepingu sõlmimist avanesid Inglismaale niivõrd ulatuslikud perspektiivid meie kaubanduse kolossaalseks laiendamiseks Hiinas, et lisaks kõigile meil juba olemasolevatele vabrikutele ehitati veel palju suuri vabrikuid spetsiaalselt selleks, et valmistada Hiina turul kõige paremini minevat puuvillast riiet. — 4874. Millega see asi siis lõppes? — Suure laostumisega, mis oli otse kirjeldamatu; ma ei usu, et 1844. ja 1845. aasta jooksul kõigi Hiinasse saadetud kaupade eest oleks tagasi saadud rohkem kui $^2/_3$ kogusummast; et tee on peamine eksportartikkel, mida sealt vastu saadakse, ja et meile oli antud nii suuri lootusi, siis meie, vabrikandid, olime kindlad, et teetolli suuresti alandatakse.» Ja nüüd järgneb, naiivselt väljendatult, inglise vabrikandi iseloomulik credo [usutunnistus]: «Meie kaubandus välisturul ei ole piiratud selle turu võimega kaupu osta, vaid on piiratud siin, kodumaal, meie võimega tarbida neid produkte, mida me oma tööstustoodete vastu saame.» (Võrdlemisi vaesed maad, kellega Inglismaa kaupleb, võivad loomulikult kinni maksta ja tarbida ükskõik kui palju inglise tooteid; rikas Inglismaa aga ei suuda paraku seedida produkte, mida ta saab vahetuseks oma ekspordi vastu.) «4876. Algul saatsin mõningaid kaupu välja ja nende müük andis ligi 15 protsenti kahjumit; sealjuures olin täielikult veendunud, et hind, millega minu agendid saavad teed osta, siin edasimüümisel nii suure kasumi kindlustab, et see kahjumid katab; kuid kasumi saamise asemel kaotasin mõnikord 25 või koguni 50%. — 4877. Kas vabrikandid eksportisid oma arvel? — Peamiselt küll; kaupmehed said vist varsti aru, et sellest loost midagi välja ei tule, ja nad pigemini ergutasid vabrikante kaupu iseseisvalt välja vedama, kui et nad sellest ise oleksid osa võtnud.» — 1857. aastal aga said kahjumid ja pankrotid osaks peamiselt kaupmeestele, sest seekord jätsid vabrikandid välisturgude «oma arvel» ülekuhjamise kaupmeeste hooleks.

Rahakapital võib kasvada selle tõttu, et panganduse laienemise tagajärjel (vaata allpool Ipswichi näidet, kus rentnike hoiused väheste aastate jooksul, vahetult enne 1857. aastat, kasvasid neljakordseks) see, mis varem oli eraisiku aare või mündi-

tagavara, muutub teatud ajaks ikka väljalaenatavaks kapitaliks. Selline rahakapitali kasv väljendab niisama vähe tootliku kapitali kasvu kui näiteks hoiuste kasv Londoni aktsiapankades, niipea kui need pangad hakkasid hoiustelt protsente maksma. Niikaua kui tootmise mastaap endiseks jääb, põhjustab see kasv ainult laenuks antava rahakapitali rohkust tootliku kapitaliga võrreldes. Sellest tuleneb madal protsendimäär.

Kui taastootmisprotsess jõuab seejärel uuesti õitsengu olukorda, mis käib liigse pinge eel, siis laieneb kommertskrediit erakordselt ja sel laienemisel on siis tõepoolest jälle «terved» alused kapitali kerge tagasivoolu ja laienenud tootmise näol. Sellises olukorras on protsendimäär ikka veel madal, kuigi oma miinimumist kõrgem. See on tõepoolest *ainus* periood, kus võib ütelda, et madal protsendimäär ja järelikult laenuks antava kapitali suhteline rohkus tööstuskapitali tegeliku suurenemisega ühte langevad. Kapitali tagasivoolu kergus ning korrapärasus koos laiaulatusliku kommertskrediidiga kindlustavad, kasvanud nõudmisest hoolimata, laenukapitali pakkumist ja takistavad protsendimäära taseme tõusu. Teiselt poolt hakkavad nüüd alles etendama märgatavat osa kerge kasu rüütlid, kes ajavad äri ilma reservkapitalita või hoopiski ilma kapitalita ja kes opereerivad seetõttu tervenisti rahakrediidi varal. Sellele lisandub veel põhikapitali suur kasv kõigis ta vormides ja uute laialdaste ettevõtete massiline avamine. Protsent tõuseb nüüd oma keskmise kõrguseni. Oma maksimumi saavutab ta jälle siis, kui puhkeb uus kriis, kui krediit äkki kaob, maksmine seisma jääb, taastootmisprotsess on halvatud ja — välja arvatud varem nimetatud erandid — laenukapitali peaaegu absoluutse puuduse kõrval tekib jõudeseisva tööstuskapitali küllus.

Järelikult kulgeb laenukapitali liikumine, nagu see väljendub protsendimäära kõikumises, üldiselt tööstuskapitali liikumisele vastupidises suunas. Faas, milles madal, kuid oma miinimumist kõrgemal seisev protsendimäär langeb ühte «paranemisega» ja kriisile järgneva usalduse kasvuga, eriti aga faas, milles protsendimäär saavutab oma keskmise kõrguse — keskkoha, mis on miinimumist ja maksimumist ühekaugusel —, ainult need kaks momenti väljendavadki laenukapitali rohkuse ja tööstuskapitali suure kasvu ühtelangemist. Tööstustsükli alguses aga langeb madal protsendimäär ühte tööstuskapitali kahanemisega, tsükli lõpus seevastu langeb kõrge protsendimäär ühte tööstuskapitali üliküllusega. «Paranemisega» kaasnev madal protsendimäär annab tunnistust sellest, et kommertskrediit vajab vaid vähesel määral pangakrediiti, sest ta seisab veel omaenda jalgadel.

Selle tööstustsükliga on lugu nii, et kui esimene tõuge on kord antud, siis peab üks ja seesama ringkäik perioodiliselt korduma.[8] Depressiooni [Abspannung] olukorras langeb tootmine madalamale sellest tasemest, milleni ta eelmises tsüklis jõudis ja milleks tehniline baas on nüüd olemas. Õitsengu — keskmise perioodi — ajal areneb tootmine sellel baasil edasi. Ületootmise ja bluffi perioodil pingutab ta tootlikke jõude kuni äärmuseni, ületades tootmisprotsessi kapitalistlikud piirid.

On iseendast selge, et kriisiperioodil on puudus maksevahendeist. Kaupade endi metamorfoosi asemele on astunud vekslite metamorfoos, ja just niisugusel ajal seda enam, mida rohkem äriettevõtmisi opereeris üksnes krediidi varal. Võhiklik ja absurdne pangaseadusandlus — näiteks 1844.—1845. aasta seadused — võib seda rahakriisi raskendada. Kuid mitte mingisugune pangaseadusandlus ei saa kriisi kõrvaldada.

Kui sellise tootmissüsteemi tingimustes, kus kõik taastootmisprotsessi vahekorrad krediidil rajanevad, see krediit äkki olematuks saab ja ainult sularahas maksmine püsima jääb, siis on kriisi saabumine ja maksevahendite metsik tagaajamine ilmselt paratamatud. Seepärast on kogu kriis esimesel pilgul ainult krediidi- ja rahakriis. Tegelikult ongi küsimus ainult selles, kuidas vekslid rahaks muuta. Need vekslid aga esindavad suuremalt osalt tegelikke oste ja müüke, ja kogu kriisi aluseks on lõppude lõpuks see, et need ostud ja müügid ületavad kaugelt ühiskonna vajaduse pii-

[8] { Nagu ma teises kohas juba mainisin, on siin pärast viimast suurt üldkriisi toimunud teatav muutus. Perioodilise protsessi terav vorm tema senise kümneaastase tsükliga näib olevat muutunud kroonilisemaks, pikaldasemaks, kusjuures võrdlemisi lühikesed äritegevuse loiu paranemise perioodid vaheldavad võrdlemisi pikkade, visalt lahenevate surutistega, puudutades eri aegadel eri tööstusmaid. Vahest on siin aga tegemist ainult tsükli kestuse pikenemisega. Maailmakaubanduse lapsepõlves, aastail 1815—1847, võib tähele panna ligi viieaastaste vaheaegadega kriise; aastail 1847—1867 on tsükkel kindlalt kümneaastane. Kas me ei ela praegu uue, ennenägematult suure maailmakrahhi ettevalmistusperioodil? Näib, et mitmed tundemärgid sellele vihjavad. Pärast viimast 1867. aasta üldkriisi on toimunud suured muutused. Liiklusvahendite kolossaalne kasv — ookeaniaurikud, raudteed, elektritelegraafid, Suessi kanal — on õieti alles loonud maailmaturu. Varem monopoliseeris tööstust Inglismaa, nüüd aga on tema kõrvale kerkinud terve rida konkureerivaid tööstusmaid; Euroopa liigse kapitali mahutamiseks on kõigis maailmajagudes avanenud võrratult suuremad ja mitmekülgsemad alad, nii et kapital jaotub palju laiemalt ja kohalikust liigspekulatsioonist on hõlpsam jagu saada. Kõige selle tõttu on suurem osa vanadest kriisikolletest ja kriisi tekkimise põhjustest kas kõrvaldatud või palju nõrgemaks muutunud. Ühtlasi taganeb konkurents siseturul kartellide ja trustide ees, välisturul aga piiratakse teda kaitsetollidega, mille taha tõmbuvad kõik suured tööstusmaad peale Inglismaa. Need kaitsetollid ise aga ei ole midagi muud kui relvastumine üldiseks lõplikuks tööstuslikuks sõjakäiguks, mis peab lahendama maailmaturu valitsemise küsimuse. Seega peitub igaühes neist elementidest, mis vana tüüpi kriiside kordumist takistavad, kaugelt võimsama tulevikukriisi idu. — *F. E.*}

rid. Peale selle esindavad aga väga paljud neist vekslitest lihtsalt fiktiivseid operatsioone, mille tõeline iseloom nüüd ilmsiks tuleb ja mis lõhki lähevad; edasi, võõra kapitaliga tehtud, kuid karile jooksnud spekulatsioone; lõpuks kaupkapitale, mille väärtus on langenud või millele koguni ostjat ei leidu; või kapitali tagasivoolu, mis kunagi enam ei teostu. Kogu seda taastootmisprotsessi sunniviisilise laiendamise kunstlikku süsteemi ei saa muidugi saneerida sellega, et mingisugune pank, näiteks Inglise Pank, oma paberite abil varustab kõiki spekulante puuduoleva kapitaliga ja ostab kõiki kaupu, mille väärtus on langenud, nende endise nominaalväärtuse järgi. Muide esineb siin kõik moonutatud kujul, sest selles paberimaailmas ei esine kuskil reaalset hinda ega selle reaalseid momente, vaid ainult kangid, metallraha, pangatähed, vekslid, väärtpaberid. See moonutus annab end eriti tunda neis keskustes, kuhu on koondunud kogu maa rahaettevõtted — näiteks Londonis; kogu protsess muutub arusaamatuks; tööstuskeskustes on seda juba vähem märgata.

Tööstuskapitali ülirohkuse kohta, mis kriiside ajal ilmneb, tuleb muide märkida järgmist: iseendas [an sich] on kaupkapital ühtlasi ka rahakapital, s. o. kauba hinnas väljendatud kindel väärtusesumma. Tarbimisväärtusena kujutab kaupkapital endast kindlat hulka teatavaid tarbimisesemeid, ja neid viimaseid on kriisi momendil ülearu palju. Rahakapitalina iseendas [an sich], potentsiaalse rahakapitalina, peab ta aga pidevalt laienema ja kokku tõmbuma. Kriisi eelõhtul ja kriisi ajal on kaupkapital potentsiaalse rahakapitalina kokku tõmbunud. Ta esindab oma omaniku ja selle võlausaldaja seisukohalt (nagu ka vekslite ja laenude tagatisena) vähem rahakapitali kui sel ajal, kus ta osteti ja kus temal rajanevad diskonto- ja pandioperatsioonid teostati. Kui niisugune mõte ongi väitel, et antud maa rahakapital surutise perioodil väheneb, siis on see identne fakti konstateerimisega, et kaupade hinnad on langenud. Niisugune hindade kokkuvarisemine tasakaalustab muide ainult nende endise ülespuhutud tõusu.

Mittetootlike klasside ja kindlatest sissetulekutest elavate isikute tulud jäävad hindade ülespuhutud tõusu ajal, mis ületootmise ja liigspekuleerimisega käsikäes käib, enamasti muutumatuks. Seepärast väheneb suhteliselt nende tarbimisvõime ja koos sellega väheneb ka nende võime asendada seda osa taastootmise kogusummast, mis normaalselt oleks pidanud kuuluma nende tarbimisse. Isegi siis, kui nende nõudmine jääb nominaalselt endiseks, langeb see tegelikult.

Sisse- ja väljaveo kohta tuleb märkida, et kriis haarab üksteise järel kõik maad ja et siis ilmneb, et nad kõik, mõned üksikud välja arvatud, on liiga palju välja vedanud ja sisse vedanud, nii et *maksebilanss on kõigile ebasoodne;* seega ei seisa asi tegelikult

maksebilansis. Näiteks Inglismaa kannatab kulla äravoolu all. Ta on liiga palju sisse vedanud. Samal ajal aga on kõik teised maad inglise kaupu täis. Nad on järelikult samuti liiga palju sisse vedanud või on nendesse liiga palju sisse veetud. (Maa, kes ekspordib kaupa võlgu, erineb muidugi maadest, kes üldse ei ekspordi võlgu või teevad seda vaid vähesel määral. Kuid viimased impordivad siis võlgu; nad ei tee seda ainult siis, kui kaup saadetakse sinna komisjonimüügile.) Kriis võib puhkeda kõigepealt Inglismaal — maal, kes annab krediiti kõige rohkem ja saab seda kõige vähem, sest maksebilanss, niisuguste tähtajaliste maksete bilanss, mis tuleb otsekohe likvideerida, on talle *ebasoodne,* kuigi üldine kaubandusbilanss on talle *soodne.* Viimane asjaolu seletub osalt tema poolt antava krediidiga, osalt tema poolt välismaale laenatud kapitalide hulgaga, mille tõttu talle voolab tagasi palju kapitali kaupades — peale nende tagasitulekute, mis on tingitud kaubandusoperatsioonidest otseses mõttes. (Teinekord algas aga kriis ka Ameerikas, s. o. maal, kes saab kõige rohkem kaubandus- ja kapitalikrediiti Inglismaalt.) Krahh Inglismaal, mille eel ja mille ajal toimub kulla äravool, tasakaalustab Inglismaa maksebilanssi osalt tema importööride pankrottijäämisega (millest allpool), osalt sellega, et üks osa tema kaupkapitalist odavate hindadega välismaale paisatakse, osalt välismaa väärtpaberite müümisega, Inglise väärtpaberite ostmisega jne. Siis aga jõuab järjekord mõne teise maa kätte. Maksebilanss oli talle antud momendil soodne; kuid tähtaegade vahe, mis maksebilansi ja kaubandusbilansi vahel tavaliselt olemas on, langeb nüüd ära või igatahes lüheneb kriisi tõttu: kõik maksed tuleb õiendada otsekohe. Nüüd kordub ka siin sama lugu. Kuld voolab nüüd tagasi Inglismaale, teiselt maalt aga voolab ta ära. See, mis ühel maal on liigseks sisseveoks, on teisel maal liigseks väljaveoks ja ümberpöördult. Kuid liigne sissevedu ja liigne väljavedu leidsid aset kõigis maades (me ei räägi siin ikaldustest jne., vaid üldkriisist), s. o. leidis aset ületootmine, millele aitasid kaasa krediit ja viimasega kaasnev üldine hindade ülespuhutus.

1857. aastal puhkes kriis Ühendriikides. Toimus kulla äravool Inglismaalt Ameerikasse. Niipea aga kui ülespuhutus [Aufblähung] Ameerikas lõhki läks, järgnes sellele kriis Inglismaal ja kulla äravool Ameerikast Inglismaale. Sama toimus ka Inglismaa ja mandri vahel. Maksebilanss on üldkriisi ajal ebasoodne igale natsioonile, vähemalt igale kaubanduslikult arenenud natsioonile, kuid see ebasoodne maksebilanss ilmneb alati, nagu terve rühma poolt antava tule puhul, ühel natsioonil teise järel, kui maksmise kord temani jõuab; ja kriis, kui see kord on puhkenud, näiteks Inglismaal, surub need tähtajad üsna lühikesse ajavahemikku kokku. Siis selgubki, et kõik need natsioonid on üheaegselt liiga palju välja vedanud (järelikult liiga palju tootnud) ja liiga palju sisse vedanud (järeli-

kult liiga palju kaubelnud), et kõigil neil olid hinnad liiga kõrgele kruvitud ja krediit üle pingutatud. Ja kõiki tabab ühesugune krahh. Kulla äravoolu nähtus ilmneb siis järgemööda kõigis maades ja tõestab just oma üldise iseloomuga: 1) et kulla äravool on ainult kriisi fenomen, mitte aga kriisi põhjus, 2) et järjekord, milles kulla äravool eri natsioonidel algab, tähistab ainult momenti, millal igaühele neist on tulnud aeg teha taevaga lõpparve, millal kriisi tähtaeg on nendeni jõudnud ja kriisi varjatud elemendid nende juures valla pääsenud.

Inglise autoreid majandusteaduse alal — mainimisväärne majandusteaduslik kirjandus piirdub aga 1830. aastast alates peamiselt teostega currency [raharingluse], krediidi ja kriiside üle — iseloomustab see, et nad vaatlevad väärismetallide väljavedu kriisi ajal, vekslikursi muutumisest hoolimata, üksnes Inglismaa seisukohalt, kui puhtnatsionaalset nähtust, ja pigistavad silmad kõvasti kinni selle fakti ees, et kui nende pank kriisi ajal protsendimäära tõstab, siis teevad sedasama kõik teisedki Euroopa pangad, ja et kui Inglismaal kostab täna hädakisa kulla äravoolu pärast, siis kostab see homme Ameerikas, ülehomme aga Saksamaal ja Prantsusmaal.

1847. aastal «tuli õiendada Inglismaa jooksvad kohustused» {peamiselt teravilja eest}. «Õnnetuseks õiendati nad suuremalt osalt pankrottide teel.» {Rikas Inglismaa kasutas olukorrast väljapääsemiseks pankrotte mandri ja Ameerika suhtes.} «Kuivõrd neid aga ei likvideeritud pankrottide teel, õiendati neid väärismetallide väljaveoga» («Report of Committee on Bank Acts». 1857). Niisiis, kuivõrd kriis muutub Inglismaal teravamaks pangaseadusandluse tõttu, on see seadusandlus vahendiks, et näljahäda ajal teravilja väljavedavaid natsioone petta — algul teravilja ostmisel, siis aga teravilja eest raha maksmisel. Maadele, kes ise suuremal või vähemal määral kannatavad kalliduse all, on seega teravilja väljaveo keeld säärasel ajal väga ratsionaalseks vahendiks võitluses selle Inglise Panga plaani vastu, millega tahetakse sisseveetud teravilja eest «pankrottide abil kohustusi õiendada». Palju parem on, et teravilja tootjad ja spekulandid kaotavad ühe osa oma kasumist oma maa kasuks, kui et nad kaotavad oma kapitali Inglismaa kasuks.

Õeldust ilmneb, et kaupkapital kaotab kriisi ajal ja üldse äritegevuse soikumise ajal suurel määral oma omaduse kujutada endast potentsiaalset rahakapitali. Sama on maksev ka fiktiivse kapitali, protsentpaberite kohta, kuivõrd nad ise börsil rahakapitalina ringlevad Protsendi tõusuga langeb nende hind. Ta langeb, edasi, krediidi üldise nappuse tõttu, mis sunnib nende omanikke neid massiliselt turule paiskama, et endale raha hankida. Lõpuks langeb aktsiate hind osalt selle tõttu, et vähenevad tulud, mille saamise tõendiks need aktsiad on, osalt aga selle tõttu, et ette-

võtted, mida aktsiad esindavad, rajanevad küllaltki sageli pettusel. Kriisi ajal väheneb see fiktiivne rahakapital erakordselt palju, ühtlasi aga väheneb tema omanike võime selle tagatisel turult raha saada. Nende väärtpaberite rahanimede vähenemine kursisedelis ei puuduta ometigi tegelikku kapitali, mida need väärtpaberid esindavad, küll aga puudutab see väga tunduvalt nende omanike maksevõimet.

KOLMEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

RAHAKAPITAL JA TEGELIK KAPITAL. II

(JÄRG)

Me pole ikka veel lõplikult lahendanud küsimust, mil määral laenuks antava rahakapitali vormis esineva kapitali akumulatsioon langeb ühte tegeliku akumulatsiooniga, taastootmisprotsessi laienemisega.

Raha muundumine väljalaenatavaks rahakapitaliks on palju lihtsam lugu kui raha muundumine tootlikuks kapitaliks. Kuid meil tuleb siin vahet teha kahe asja vahel:

1) raha lihtne muundumine laenukapitaliks;

2) kapitali või tulu muundumine rahaks, mis omakorda laenukapitaliks muundub.

Üksnes viimane punkt võib sisaldada positiivset laenukapitali akumulatsiooni, mis tööstuskapitali tegeliku akumulatsiooniga ühte langeb.

1) RAHA MUUNDUMINE LAENUKAPITALIKS

Me nägime juba, et võib esineda laenukapitali kuhjumine, tema ülirohkus, mis on ainult sedavõrd seotud tootliku akumulatsiooniga, kuivõrd ta on viimasega pöördvõrdeline. See leiab aset tööstustsükli kahes faasis, nimelt esiteks ajal, kus tööstuskapital on kokku tõmbunud mõlemas vormis — nii tootliku kapitali kui ka kaupkapitali vormis —, järelikult tsükli alguses, pärast kriisi; ja teiseks ajal, kus olukord on hakanud paranema, kommertskrediit aga kasutab alles vähe pangakrediiti. Esimesel juhul esineb rahakapital, mida varem rakendati tootmises ja kaubanduses, vaba laenukapitalina; teisel juhul esineb ta kapitalina, mida rakendatakse üha suuremas ulatuses, kuid väga madala protsendimääraga, sest tööstus- ja kaubanduskapitalist on nüüd see, kes rahakapitalistile tingimused ette kirjutab. Laenukapitali küllus väljendab esimesel juhul tööstuskapitali stagnatsiooni, teisel juhul aga kommertskrediidi suhtelist sõltumatust pangakrediidist, kusjuures see sõltumatus rajaneb kapitali häireteta tagasivoolul, lühikestel krediiditähtaegadel ja niisugusel asjaajamisel, mis toimub peamiselt oma

kapitaliga. Spekulandid, kes panevad oma lootused võõrale krediitkapitalile, ei ole veel lagedale tulnud; need aga, kes ajavad asju oma kapitaliga, on alles kaugel sellistest operatsioonidest, mida peaaegu ainult krediidi alusel tehakse. Esimeses faasis on laenukapitali küllus otseseks vastandiks tegeliku akumulatsiooni avaldumisele. Teises faasis langeb ta ühte taastootmisprotsessi uue laienemisega, käib sellega kaasas, kuid ei ole selle põhjus. Laenukapitali küllus on juba vähenemas, see on nüüd ainult suhteline küllus nõudmisega võrreldes. Mõlemal juhul soodustab tegeliku akumulatsiooniprotsessi laienemist asjaolu, et madal protsent, mis esimesel juhul madalate hindadega, teisel juhul aga aeglaselt tõusvate hindadega ühte langeb, suurendab seda kasumi osa, mis muutub ettevõtjatuluks. Veelgi suuremal määral leiab see aset siis, kui protsent õitsengu haripunktil oma keskmise taseme saavutab, sest kuigi protsent siin kasvab, ei kasva ta sel määral, kuidas kasvab kasum.

Me nägime teiselt poolt, et laenukapitali akumulatsiooni võib saavutada ilma mingi tegeliku akumulatsioonita, üksnes tehniliste vahendite abil, nagu panganduse laiendamine ja kontsentreerimine, ringlusreservi või ka eraisikutele kuuluvate maksevahendite reservfondi säästlik kasutamine, kusjuures need maksevahendid selle tõttu lühikeseks ajaks ühtelugu laenukapitaliks muutuvad. Kuigi see laenukapital, mida seepärast ka voolavaks kapitaliks (floating capital) nimetatakse, iga kord vaid lühikeseks ajaks laenukapitali vormi jääb (ja et teda ka ainult lühikest aega diskonto-operatsioonideks kasutada saab), on ta see-eest pidevas juurde- ja äravoolu protsessis. Kui üks teda välja võtab, siis maksab teine teda sisse. Nii kasvab laenuks antava rahakapitali hulk (me ei räägi siin hoopiski laenudest, mida tehakse aastate peale, vaid ainult lühiajalistest laenudest vekslite ja tagatiste vastu) tõepoolest täiesti sõltumatult tegelikust akumulatsioonist.

B. C. 1857. Küsimus 501. «Mida te mõistate floating capitali all?» { Hr. Weguelin, Inglise Panga juhataja:} «See on kapital, mida kasutatakse lühiajalisteks rahalaenudeks ... (502) Inglise Panga ... provintsipankade pangatähed ja riigis olemasoleva raha summa. — { Küsimus: } Kui te mõistate floating capitali all aktiivset ringlust { nimelt Inglise Panga pangatähtede ringlust }, siis, nagu komisjonil olemasolevatest tunnistajate seletustest näha võib, ei esine selles aktiivses ringluses vist väga suuri kõikumisi? { Siin on aga väga suur vahe: kes nimelt avansseeris selle aktiivse ringluse — kas rahalaenu andja või taastootev kapitalist ise. — Weguelini vastus: } Ma arvan floating capitali hulka pankurite reservid, milledes esineb kaunis suuri kõikumisi.» See tähendab järelikult, et tunduvalt kõigub see hoiuste osa, mida pankurid ei ole omakorda laenuks andnud, vaid mis figureerib nende reservina, suuremalt

jaolt aga Inglise Panga reservina, sest need hoiused on sinna deponeeritud. Lõpuks ütleb seesama härra, et floating capital olevat bullion, s. o. kangid ja metallraha (503). On üldse hämmastav, kuidas kõik poliitilise ökonoomia kategooriad omandavad selles rahaturu krediidižargoonis teise tähenduse ja teise vormi. Floating capital on siin teine väljendus circulating capitali [käibekapitali] jaoks, mis muidugi on hoopis midagi muud, money [raha] on capital, bullion [kangid] on capital, pangatähed on circulation [ringlus], kapital on a commodity [kaup], võlad on commodities [kaubad] ja fixed capital [põhikapital] on raha, mis on mahutatud sellistesse väärtpaberitesse, mida on raske müüa!

«Hoiused Londoni aktsiapankades ... suurenesid 8 850 774 naelsterlingilt 1847. aastal 43 100 724 naelsterlingini 1857. aastal ... Komisjonile esitatud andmed ja tunnistajate seletused lubavad järeldada, et suur osa sellest tohutust summast tuleb allikaist, mida varem ei olnud võimalik selleks eesmärgiks kasutada, ja et komme avada pankuri juures arve ning deponeerida tema juures raha on nüüd levinud arvukates klassides, kes varem ei rakendanud oma kapitali (!) sellisel viisil. Hr. Rodwell, provintsi erapankade» {erinevalt aktsiapankadest} «assotsiatsiooni president, kes saadeti assotsiatsiooni poolt, et komisjoni ees tunnistust anda, teatab, et Ipswichi ümbruse rentnike ja väikekaupmeeste hulgas on see praktika viimasel ajal kasvanud umbes neljakordseks; et peaaegu kõigil rentnikel, isegi nendel, kes maksavad ainult 50 naelsterlingit aastarenti, on nüüd pankades hoiuseid. Suur hulk nendest hoiustest kasutatakse muidugi äritegevuses ära, koondudes peamiselt Londoni, kaubandusliku tegevuse keskusse, kus neid kasutatakse eeskätt vekslite diskonteerimisel ja teiste laenude andmisel Londoni pankurite klientidele. Kuid suur osa neist hoiustest, mida pankurid ise otseselt ei vaja, satub billbrokerite kätte; tagatisena annavad nad pankuritele kaubandusveksleid, mis nad kord juba on diskonteerinud mitmesugustele isikutele Londonis ja provintsis» (B. C. 1858, lk. V).

Kui pankur annab billbrokerile laenu vekslite vastu, mis see billbroker on kord juba diskonteerinud, siis rediskonteerib ta nad faktiliselt veel kord; tegelikult aga on väga paljud neist vekslitest billbrokeri enda poolt juba rediskonteeritud, ja sellesama rahaga, millega pankur rediskonteerib billbrokeri veksleid, rediskonteerib viimane uusi veksleid. See loob järgmise olukorra: «Sõbramehevekslite diskonteerimine ja blankokrediit lõid ulatusliku fiktiivse krediidi; seda soodustas tunduvalt provintsi aktsiapankade talitusviis, kes selliseid veksleid diskonteerisid ja seejärel neid billbrokerite juures Londoni turul rediskonteerida lasksid, kusjuures arvestati ainuüksi panga krediidivõimet, tähele panemata vekslite teisi omadusi» (sealsamas).

Selle rediskonteerimise suhtes, samuti soodustuste suhtes, mida krediidispekulatsioon sellisest laenuks antava rahakapitali puhttehnilisest suurendamisest saab, on huvitav järgmine koht ajakirjast «Economist»: «Paljude aastate jooksul akumuleerus kapital» {nimelt laenuks antav rahakapital} «mõnedes meie maa piirkondades kiiremini, kui seda rakendada sai, teistes piirkondades aga kasvasid kapitali mahutamise võimalused kiiremini kui kapital ise. Põllumajanduspiirkondades ei olnud pankuritel võimalusi oma hoiuste kasulikuks ning kindlaks mahutamiseks kohapeal; seevastu tööstuspiirkondade ja kaubalinnade pankuritel oli nõudmine kapitali järele suurem, kui nad seda said pakkuda. Nende eri piirkondades valitsevate eri tingimuste tulemusena tekkis viimastel aastatel ja arenes väga kiiresti uus liik kapitali jaotamisega tegelevaid firmasid, keda tavaliselt nimetatakse küll billbrokeriteks, kuid kes tegelikult on suurima mastaabiga pankurid. Need firmad tegelevad sellega, et võtavad kindlaksmääratud ajaks ja kindlaksmääratud protsentidega liigset kapitali nende piirkondade pankadelt, kus seda pole võimalik rakendada, samuti aktsiaseltside ja suurte kaubamajade ajuti jõudeolevaid summasid, ja laenavad selle raha kõrgema protsendimääraga edasi teiste piirkondade pankadele, kus nõudmine kapitali järele on suurem; tavaliselt teevad nad seda nende pankade klientide vekslite rediskonteerimise teel... Niiviisi sai Lombardstreetist* suur keskus, kus käib jõudeoleva kapitali ülekandmine riigi ühest osast, kus seda kasulikult rakendada ei saa, teise kohta, kus selle järele on nõudmine; sealjuures käib see nii mitmesuguste Inglismaa osade kui ka analoogilises olukorras olevate üksikisikute kohta. Algul piirdusid need ettevõtted peaaegu eranditult laenu andmisega ja laenu võtmisega tavaliste pangatagatiste vastu. Kuid sedamööda, kuidas kapital kogu maal kiiresti kasvas ja seda pankade asutamise tõttu järjest rohkem säästeti, kasvasid nende diskontofirmade käsutuses olevad fondid sedavõrd suureks, et need firmad hakkasid andma laenu algul dock warrantite (sadamaladudes seisvate kaupade kviitungite) vastu, hiljem aga ka konossementide vastu, mis esindasid üldse veel kohale jõudmata produkte, kusjuures nende produktide tagatisel kirjutati siiski juba — kuigi mitte üldreeglina — mõnikord veksleid kaubamaakleri nimele. Niisugune praktika muutis õige pea kogu Inglise äritegevuse iseloomu. Säärasel viisil Lombardstreeti poolt pakutud soodustused muutsid Mincing Lane'i** kaubamaaklerite olukorra palju kindlamaks; kaubamaaklerid omakorda andsid kõik soodustused kaupmeestele-importööridele; viimased kasutasid neid soodustusi niivõrd laialdaselt, et kui 25 aasta eest oleks laen

* Tänav Londonis, kuhu olid koondunud pangakontorid. *Toim.*

** Tänav Londonis, kuhu oli koondunud koloniaalkaupade hulgikaubandus. *Toim.*

konossemendi vastu või isegi dock warrantite vastu kaupmehe krediidivõime täielikult õõnestanud, siis viimaste aastate jooksul on see praktika sedavõrd üldiseks saanud, et seda võib juba pidada reegliks, mitte aga — nagu 25 aasta eest — harukordseks erandiks. Veel rohkem: see süsteem on nii laialt levinud, et Lombardstreet annab laenuks suuri summasid vekslite vastu, mille tagatiseks on kaugetes asumaades *alles kasvav* saak. Selliste krediidisoodustuste tulemuseks oli, et kaupmehed-importöörid laiendasid oma välisoperatsioone ja mahutasid oma voolava (floating) kapitali, mille abil nad seni äri ajasid, kõige ebakindlamasse kõigist ettevõtetest: asumaade istandustesse, mida nad said kontrollida ainult vähesel määral või mis siis jäid hoopis nende kontrolli alt välja. Me näeme niisiis krediitide otsest läbipõimumist. Meie maa põllumajanduspiirkondades kogutud kapital antakse väikeste summadena provintsipankadesse hoiule ja tsentraliseeritakse ärilise kasutamise otstarbel Lombardstreetile. Seda on aga kasutatud, esiteks, äritegevuse laiendamiseks meie kaevandus- ja tööstuspiirkondades, rediskonteerides selleks veksleid sealsetele pankadele. Teiseks on seda kasutatud suurte soodustuste tagamiseks välismaa produktide importööridele, andes selleks laenusid dock warrantite ja konossementide vastu; selle tulemusena vabanes väliskaubanduses ja asumaade kaubanduses tegutsevate firmade «seaduslik» kapital ning seda võiski siis kasutada kõige ebakindlamal viisil, mahutades seda meretagustesse istandustesse» («Economist», 1847, lk. 1334). Selline on siis see «kaunis» krediitide läbipõimumine. Maal elav hoiustaja kujutab ette, et ta annab hoiuse ainult oma pankurile, edasi kujutab ta ette, et kui pankur annab laenu, siis ainult temale tuntud eraisikutele. Tal pole vähimatki aimu, et tema pankur annab ta hoiused Londoni billbrokeri käsutusse, kelle operatsioone ei saa kumbki neist kõige vähemalgi määral kontrollida.

Me nägime juba, kuidas suured avalikud ettevõtted, näiteks raudtee-ehitus, võivad ajutiselt suurendada laenukapitali, nimelt sel teel, et sissemakstavad summad jäävad kuni nende tegeliku kasutamiseni ikka mõneks ajaks pankade käsutusse.

Laenukapitali mass on muide hoopis erinev ringluse kogusest. Ringluse koguse all me mõistame siin kõigi antud maal leiduvate ning seal ringlevate pangatähtede ja metallraha summat, kaasa arvatud väärismetalli kangid. Üks osa sellest kogusest moodustab pankade reservi, mille suurus pidevalt muutub.

«12. novembril 1857» { 1844. aasta pangaakti kehtivuse ajutise seismapanemise daatum } «moodustas Inglise Panga kogureserv, kõik ta osakonnad kaasa arvatud, kõigest 580 751 naelsterlingit;

hoiuste summa oli samal ajal $22^1/_2$ miljonit naelsterlingit, millest ligi $6^1/_2$ miljonit kuulus Londoni pankuritele» (B. A. 1858, lk. LVII).

Protsendimäära kõikumised (kõrvale jättes pikemate ajavahemike jooksul toimuvad muutused ja protsendimäära erinevused eri maades; esimesed on tingitud üldise kasuminormi muutustest, teised kasuminormide ja krediidi arenemise erinevustest) olenevad laenukapitali pakkumisest (eeldades, et kõik muud asjaolud, näiteks usalduse suurus jne. on võrdsed), s. o. raha, metallraha ja pangatähtede näol laenuks antava kapitali pakkumisest, — erinevalt tööstuskapitalist kui niisugusest, mida taastootmise agendid ise üksteisele kaubavormis, kommertskrediidi vahendusel, laenuks annavad.

Ja ikkagi erineb selle laenuks antava rahakapitali mass ringleva raha massist ning on sellest sõltumatu.

Kui näiteks 20 naelsterlingit viis korda päevas laenuks antakse, siis tähendaks see 100 naelsterlingi suuruse rahakapitali laenuksandmist; see aga tähendaks ühtlasi seda, et need 20 naelsterlingit funktsioneeriksid peale selle vähemalt neli korda ostu- või maksevahenditena; sest kui siin poleks ostu ja makse vahendamist, nii et need 20 naelsterlingit ei esindaks vähemalt neli korda kapitali (kauba, sealhulgas ka tööjõu) muundunud vormi, siis ei moodustaks nad 100 naelsterlingi suurust kapitali, vaid ainult viis nõudmist, igaüks 20 naelsterlingile.

Arenenud krediidiga maades me võime oletada, et kogu rahakapital, mida laenuoperatsioonideks kasutada saab, eksisteerib hoiuste vormis pankades ja raha väljalaenajate käes. Vähemalt käib see äritegevuse kohta üldiselt. Pealegi toimub äriasjade hea seisu ajal, enne kui päris spekulatsioon lahti läheb, suurem osa ringluse funktsioonidest — krediidi kerguse ja kasvava usalduse tingimustes — krediidi lihtsa ülekandmise teel, ilma metall- või paberraha vahenduseta.

Kui ringlemisvahendeid on suhteliselt vähe, võib hoiuste summa siiski suur olla. See sõltub ainuüksi:

1) ühe ja sellesama rahaühiku poolt tehtavate ostude ja maksete arvust;

2) arvust, mis näitab selle rahaühiku tagasitulekuid pankadesse hoiuse näol, kusjuures tema korduvaks funktsioneerimiseks makseja ostuvahendina peab see rahaühik uuesti muutuma pangahoiuseks. Näiteks jaekaupmees hoiustab iga nädal oma pankuri juures 100 naelsterlingit rahas; pankur maksab selle rahaga välja ühe osa vabrikandi hoiusest; viimane maksab sellega oma töölistele; need maksavad sellega jaekaupmehele, kes selle uuesti panka hoiule annab. Jaekaupmehe poolt hoiustatud 100 naelsterlingit kasutati seega esiteks vabrikandile hoiuse väljamaksmiseks, teiseks töölistele maksmiseks, kolmandaks jaekaupmehele endale maksmiseks,

neljandaks selleks, et anda panka hoiule uus osa sellesama ja kaupmehe rahakapitalist; kui jaekaupmehel endal seda raha tarvi ei lähe, siis annab ta järelikult nendesamade 100 naelsterlingi ab 20 nädala jooksul 2000 naelsterlingit pankurile hoiule.

Mil määral see rahakapital tegevuseta on, seda võib näha üks nes pankade reservfondide ära- ja juurdevoolust. Sellepärast järe dabki hr. Weguelin, kes 1857. aastal oli Inglise Panga juhataja, kuld on Inglise Panga «ainus» reservkapital: «1258. Minu arvate määrab diskontomäära tegelikult riigis leiduva tegevuseta kapita hulk. Tegevuseta kapitali hulka esindab Inglise Panga reserv, m faktiliselt on kulla reserv. Niisiis, kui kuld ära voolab, siis vähene riigis leiduva tegevuseta kapitali hulk, mistõttu ülejäänud os väärtus tõuseb. — 1364. Inglise Panga kullavaru on tegeliku tsentraalne varu ehk sularaha varu, mille alusel toimub äritegevu kogu maal ... See varu ehk reservuaar saabki kogu aeg tund välismaa vekslikursi mõju» («Report on Bank Acts», 1857).

Tegeliku kapitali, s. o. tootliku kapitali ja kaupkapitali akumu latsiooni mõõdupuu leiame väljaveo ja sisseveo statistikast. Ja sii ilmneb alati, et Inglise tööstuse arenemise perioodidel (1815–1870), kus liikumine toimub kümneaastaste tsüklitena, esineb vii mase kriisieelse õitsenguaja maksimum iga kord lähima järgmise õitsenguaja miinimumina, et seejärel tõusta uue, palju kõrgema maksimumini.

Suurbritanniast ja Iirimaalt õitsenguaastal — 1824. aastal — väljaveetud produktide tegelik ehk deklareeritud väärtus oli 40 396 300 naelsterlingit. 1825. aasta kriisi saabumisel langeb välja veo suurus sellest summast madalamale ning kõigub 35 ja 39 mil joni vahel aastas. Õitsengu tagasitulekul 1834. aastal ületab välja vedu eelmise kõrgeima taseme, tõustes 41 649 191 naelsterlingini, ja saavutab 1836. aastal uue maksimumi, 53 368 571 naelsterlingit 1837. aastal langeb väljavedu uuesti 42 miljonile, nii et uus miini mum on vanast maksimumist juba kõrgemal, ja kõigub siis 50 ja 53 miljoni vahel. Tagasitulnud õitseng tõstab 1844. aastal väljavee suuruse $58^1/_2$ miljonini, mis jällegi kaugelt ületab 1836. aasta mak simumi. 1845. aastal ulatub väljavedu 60 111 082 naelsterlingini seejärel langeb see 1846. aastal, ulatudes nüüd vaid vähe üle 57 miljoni; 1847. aastal on väljaveo suurus peaaegu 59 miljonit 1848. aastal peaaegu 53 miljonit; 1849. aastal tõuseb see $63^1/_2$ mil jonini, 1853. aastal peaaegu 99 miljonini; 1854. aastal on väljavedu 97 miljonit, 1855. aastal $94^1/_2$ miljonit, 1856. aastal peaaegu 116 miljonit; 1857. aastal saavutab see maksimumi — 122 miljonit 1858. aastal langeb väljavedu 116 miljonile, tõuseb aga juba 1859

aastal 130 miljonini; 1860. aastal on see peaaegu 136 miljonit, 1861. aastal kõigest 125 miljonit (siin on uus miinimum eelmisest maksimumist jälle kõrgem), 1863. aastal $146^1/_2$ miljonit.

Sedasama võiks muidugi tõestada ka sisseveo suhtes, mis turu ulatust näitab; siinkohal on meil tegemist ainult tootmise mastaabiga. { Inglismaa suhtes on see endastmõistetavalt maksev ainult tegeliku tööstusliku monopoli ajal; kuid see on üldse maksev kõigi kaasaegse suurtööstusega maade kohta, niikaua kui maailmaturg veel laieneb. — *F. E.*}

2) KAPITALI VÕI TULU MUUNDUMINE RAHAKS, MIS OMAKORDA LAENUKAPITALIKS MUUNDUB

Me vaatleme siin rahakapitali akumulatsiooni, kuivõrd see ei väljenda kommertskrediidi voolus tekkinud seisakut ega tegelikult funktsioneerivate ringlemisvahendite või taastootmises tegutsevate agentide reservkapitali säästlikku kasutamist.

Peale nende mõlema juhtumi võib rahakapitali akumulatsioon tekkida tänu ebatavalisele kulla juurdevoolule, nagu see aset leidis 1852. ja 1853. aastal seoses uute kullaleiukohtade avastamisega Austraalias ja Kaliforniias. See kuld anti hoiule Inglise Panka. Hoiustajad said kulla vastu pangatähti, mida nad seejärel otsekohe pankurite kätte hoiule ei andnud. See suurendas erakordselt ringlemisvahendite hulka. (Weguelini seletus, B. C. 1857, nr. 1329.) Pank püüdis neid hoiuseid ära kasutada, alandades diskontomäära 2 protsendini. Panka kuhjunud kulla hulk kasvas 1853. aasta kuue kuu jooksul 22—23 miljonini.

Kõigil kapitalistidel, kes raha laenuks annavad, toimub akumulatsioon, mõistagi, alati vahetult rahavormis, kuna tööstuskapitalistidel toimub tegelik akumulatsioon, nagu me nägime, tavaliselt taastootva kapitali enda elementide suurenemise teel. Krediidi arenemine ja raha väljalaenamise operatsioonide tohutu kontsentreerumine suurpankade kätte peavad seega iseenesestki juba kiirendama laenuks antava kapitali akumulatsiooni kui tegelikust akumulatsioonist erinevat vormi. See laenukapitali kiire arenemine on seega tegeliku akumulatsiooni tulemus, sest ta tuleneb taastootmisprotsessi arenemisest, ja kasum, mis on selliste rahakapitalistide akumulatsioonilisikas, on ainult mahaarvamine lisaväärtusest, mida taastootmisega tegelevad kapitalistid kokku ajavad (ühtaegu on see ühe osa protsentide omastamine *võõrastelt* säästudelt). Laenukapitali akumuleeritakse ühtaegu nii tööstrite kui ka kaupmeeste arvel. Me nägime, et ebasoodsates tööstustsükli faasides võib protsendimäär nii kõrgele tõusta, et ta ajuti neelab täielikult mõnede eriti ebasoodsates tingimustes töötavate äritegevusharude

kasumi. Ühtlasi langevad riigi väärtpaberite ja teiste väärtpaberite hinnad. See on moment, kus rahakapitalistid ostavad hulgaliseit kokku neid pabereid, mille väärtus on küll langenud, kuid hilisemais faasides õige pea oma normaalse tasemeni ja sellest kõrgemalegi tõuseb. Siis müüakse need paberid uuesti maha, omastades niiviisi ühe osa publiku rahakapitalist. See osa väärtpaberitest, mis kapitalistide kätte jääb, toob kõrgemaid protsente, sest need paberid osteti madalama hinnaga. Kogukasumi aga, mida rahakapitalistid saavad ja kapitaliks tagasi muundavad, muundavad nad kõigepealt väljalaenatavaks rahakapitaliks. Niisiis, viimase akumulatsioon, mis erineb tegelikust akumulatsioonist, kuigi ta on sellest võrsunud, esineb juba — kui me vaatleme ainult rahakapitaliste, pankureid jne. — selle erilise kapitalistide klassi akumulatsioonina. Ja ta peab kasvama igakordse krediidi laienemisega, mis taastootmisprotsessi tegeliku laienemisega kaasas käib.

Kui protsendimäär on madal, siis tabab see rahakapitali väärtuse langus peamiselt hoiustajaid, mitte aga panku. Enne aktsiapankade arenemist ei kandnud Inglismaal $^3/_4$ kõigist hoiustest pankades üldsegi protsente. Kui nende pealt makstaksegi nüüd protsenti, siis on see antud päeva protsendimäärast vähemalt 1% võrra madalam.

Mis puutub raha akumuleerimisse ülejäänud kapitalistide klasside poolt, siis jätame kõrvale selle osa, mis paigutatakse protsentpaberitesse ja mis selles vormis akumuleeritakse. Me käsitleme ainult seda osa, mis laenuks antava rahakapitalina turule paisatakse.

Siin on meil esiteks see kasumi osa, mida ei kulutata tuluna, vaid mis peab minema akumulatsiooniks, kuid ei leia tööstuskapitalistide poolt esialgu mingit rakendamist nende endi ettevõtteis. See kasum eksisteerib vahetult kaupkapitalis, mille väärtusest ta moodustab ühe osa ja millega koos ta rahas realiseeritakse. Kui seda kasumi osa (kaupmehe me jätame esialgu kõrvale, temast me räägime eraldi) kaupkapitali tootmise elementideks tagasi ei muudeta, siis peab ta mõneks ajaks jääma rahavormi. See mass kasvab koos kapitali enda massiga, isegi kahaneva kasuminormi puhul. See osa, mis tuleb kulutada tuluna, tarvitatakse järk-järgult ära, vahepeal aga moodustab ta hoiusena pankuri laenukapitali. Järelikult väljendub isegi tuluna kulutatava kasumiosa kasv järkjärgulises, järjest korduvas laenukapitali akumulatsioonis. Sama lugu on teisegi osaga, mis peab minema akumulatsiooniks. Koos krediidi ja selle organisatsiooni arenemisega väljendub seega isegi tulu kasv, s. o. tööstus- ja kaubanduskapitalistide tarbimise kasv, laenukapitali akumulatsioonina. Ja see on maksev kõigi tulude kohta, kuivõrd neid järk-järgult ära tarvitatakse; niisiis on see maksev maarendi kohta, palga kõrgemate vormide kohta, mittetootlike klasside tulu kohta jne. Kõik need tulud omandavad teatud ajal rahalise tulu

vormi ja neid võib järelikult muuta hoiusteks, seega ka laenukapitaliks. Igasuguse tulu kohta — ükskõik, kas see läheb tarbimiseks või akumulatsiooniks, kui see kord ükskõik millises rahavormis eksisteerib — võib öelda, et see on üks rahaks muundatud osa kaupkapitali väärtusest ja seetõttu tegeliku akumulatsiooni väljendus ning tulemus, mitte aga tootlik kapital ise. Kui ketrusvabriku omanik on vahetanud oma lõnga puuvilla vastu, tulu moodustava osa aga raha vastu, siis on tema tööstuskapitali tegelik olemine lõng, mis kangru või vahest ka individuaalse tarbija kätte on üle läinud; sealjuures on lõng — ükskõik, kas see läheb taastootmiseks või tarbimiseks — nii kapitaliväärtuse kui ka selles peituva lisaväärtuse olemine. Rahaks muundunud lisaväärtuse suurus oleneb lõngas sisalduva lisaväärtuse suurusest. Kui aga lisaväärtus on rahaks muundunud, siis on see raha ainult selle lisaväärtuse väärtuseline olemine [das Wertdasein dieses Mehrwerts]. Ja sellisena muutub raha laenukapitali momendiks. Selleks on vaja vaid seda, et raha muutuks hoiuseks, kui raha omanik pole seda ise veel laenuks andnud. Kuid selleks, et tootlikuks kapitaliks tagasi muunduda, peab raha juba olema jõudnud teatud minimaalse piirini.

KOLMEKÜMNE TEINE PEATÜKK

RAHAKAPITAL JA TEGELIK KAPITAL. III

(LÕPP)

Rahamass, mis niiviisi kapitaliks tagasi muundada tuleb, on massilise taastootmisprotsessi tulemus, kuid vaadelduna omaette, laenuks antava rahakapitalina, ei ole ta ise taastootva kapitali mass.

Senisest käsitlusest on kõige tähtsam see, et tarbimiseks ettenähtud tuluosa laienemine (kusjuures me jätame kõrvale töölise, sest tema tulu = muutuvkapitaliga) esineb eeskätt rahakapitali akumulatsioonina. Rahakapitali akumulatsioonis on seega üks tööstuskapitali tegelikust akumulatsioonist oluliselt erinev moment, sest tarbimiseks ettenähtud osa aastaproduktist ei muutu ju sugugi kapitaliks. Osa sellest *asendab* kapitali, nimelt tarbimisvahendite tootjate püsivkapitali; kuivõrd ta aga tõesti kapitaliks muutub, eksisteerib ta selle püsivkapitali tootjate tulu naturaalvormis. Seesama raha, mis kujutab endast tulu ning on ainult tarbimise vahendaja, muundub korrapäraselt, teatavaks ajaks, väljalaenatavaks rahakapitaliks. Kuivõrd see raha kujutab endast palka, on ta ühtlasi muutuvkapitali rahavorm; kuivõrd ta aga asendab tarbimisvahendite tootjate püsivkapitali, on ta selleks rahavormiks, mille nende püsivkapital mõneks ajaks omandab, ja teda kasutatakse selle asendamisele kuuluva püsivkapitali naturaalelementide ostmiseks. Iseenesest ei väljenda ta ei ühes ega teises vormis akumulatsiooni, kuigi tema mass taastootmisprotsessi laienemisega kasvab. Ajutiselt täidab ta aga laenuks antava raha, s. o. rahakapitali funktsiooni. Sellest küljest peab rahakapitali akumulatsioon seega alati peegeldama suuremat kapitali akumulatsiooni kui see, mis tegelikult toimub, sest individuaalse tarbimise laienemine, toimudes raha vahendusel, esineb seetõttu rahakapitali akumulatsioonina, kusjuures ta annab rahavormi tegelikule akumulatsioonile, rahale, mis avab uusi kapitali mahutamise sfääre.

Niisiis väljendab laenuks antava rahakapitali akumulatsioon osalt vaid seda tõsiasja, et igasugune raha, milleks tööstuskapital oma ringkäigu protsessis muundub, ei omanda taastootmisagentide

poolt *avansseeritava* raha, vaid nende poolt *laenuks võetava* raha vormi; nii et tegelikult see raha avansseerimine, mis peab toimuma taastootmisprotsessis, esineb laenatud raha avansseerimisena. Tegelikult laenab üks isik kommertskrediidi alusel teisele isikule selle raha, mida viimane taastootmisprotsessi jaoks vajab. Kuid see omandab nüüd sellise vormi, et pankur, kellele üks osa taastootmisagentidest raha laenuks annab, laenab selle raha omakorda välja teisele taastootmisagentide osale, kusjuures see pankur esineb nüüd heategija osas; ühtlasi aga satub selle kapitali käsutamine täiesti pankurite kui vahendajate kätte.

Nüüd jääb meil veel nimetada rahakapitali akumulatsiooni mõned erivormid. Kapitali vabaneb näiteks tootmiselementide, toormaterjalide jne. hinna languse tõttu. Kui tööstur ei saa vahetult laiendada oma taastootmisprotsessi, siis tõrjutakse üks osa tema rahakapitalist liigse kapitalina ringkäigust välja ja see muutub väljalaenatavaks rahakapitaliks. Teiseks aga vabaneb rahavormis olevat kapitali — eriti kaupmehel — siis, kui äritegevuses tekib seisakuid. Kui kaupmees on teinud rea operatsioone ja võib selliste seisakute tõttu uut operatsioonide rida alles hiljem alustada, siis on realiseeritud raha tema seisukohalt ainult aare, liigne kapital. Kuid samal ajal kujutab see raha endast vahetult ka laenuks antava rahakapitali akumulatsiooni. Esimesel juhul väljendab rahakapitali akumulatsioon taastootmisprotsessi kordumist soodsamates tingimustes, ühe osa varem seotud olnud kapitali tegelikku vabanemist, seega võimalust laiendada taastootmisprotsessi nendesamade rahaliste vahenditega. Teisel juhul aga väljendab see ainult tehingute voolu katkemist. Kuid mõlemal juhul muundub raha väljalaenatavaks rahakapitaliks, kujutab endast selle kapitali akumulatsiooni ning avaldab ühtviisi mõju rahaturule ja protsendimäärale, kuigi see kõik väljendab esimesel juhul tegeliku akumulatsiooniprotsessi soodustamist, teisel juhul selle takistamist. Lõpuks mõjutab rahakapitali akumulatsiooni inimeste arv, kes pärast oma äri edukat lõpuleviimist taastootmisest lahkuvad. Mida rohkem kasumit tööstustsükli jooksul luuakse, seda suurem on nende inimeste arv. Siin väljendab laenuks antava rahakapitali akumulatsioon ühelt poolt tegelikku akumulatsiooni (oma suhtelise suuruse järgi), teiselt poolt ainult tööstuskapitalistide lihtsateks rahakapitalistideks muutumise ulatust.

Mis puutub teise kasumiosasse, mis tuluna tarbimiseks ei ole ette nähtud, siis muutub see ainult siis rahakapitaliks, kui seda ei saa otseselt kasutada äritegevuse laiendamiseks selles tootmissfääris, kus see loodi. Selle põhjuseks võib olla kaks asjaolu: kas see, et antud tootmissfäär on juba kapitaliga küllastatud, või see, et kapitalina funktsioneerimiseks peab akumuleeritud summa esmalt saavutama teatud suuruse, mille määravad uute kapitali-

mahutuste kvantitatiivsed suhted antud kindlas ettevõttes. Seega muutub akumuleeritud summa kõigepealt väljalaenatavaks rahakapitaliks ja seda kasutatakse tootmise laiendamiseks teistes sfäärides. Oletades, et kõik muud tingimused on võrdsed, sõltub kapitaliks tagasimuudetava kasumi mass kogu loodud kasumi massist ning järelikult taastootmisprotsessi enda laienemisest. Kui aga see uus akumulatsioon põrkab oma rakendamisel raskustele, rakendussfääride vähesusele, kui järelikult on tegemist tootmisharude üleküllastumisega ja laenukapitali liigse pakkumisega, siis tõestab selline laenuks antava rahakapitali üliküllus vaid *kapitalistliku* tootmise piiratust. Sellele järgnev spekulatsioon krediidi alal näitab, et selle liigse kapitali rakendamiseks ei ole mingeid positiivseid takistusi. Küll aga on olemas takistusi, mis on tingitud kapitali väärtuskasvu seadustest, neist piiridest, milledes kapital võib kapitalina kasvada. Rahakapitali kui niisuguse üliküllus ei väljenda ilmtingimata ületootmist ega isegi kapitali rakendamise sfääride puudust.

Laenukapitali akumulatsioon seisab lihtsalt selles, et raha sadestub laenudeks ettenähtud rahana. See protsess erineb suuresti tegelikust kapitaliks muundumisest; see on ainult raha akumulatsioon sellises vormis, milles seda raha saab muundada kapitaliks. See akumulatsioon võib aga, nagu nägime, väljendada momente, mis tegelikust akumulatsioonist väga palju erinevad. Tegeliku akumulatsiooni pideva laienemise tingimustes võib see rahakapitali akumulatsiooni laienemine olla osalt tegeliku akumulatsiooni tulemus, osalt temaga kaasas käivate, kuid temast sootuks erinevate momentide tulemus, ja lõpuks, osalt isegi tegeliku akumulatsiooni seisakute tulemus. Juba sellepärast, et laenukapitali akumulatsioon laieneb selliste tegelikust akumulatsioonist sõltumatute, kuid temaga siiski kaasas käivate momentide mõjul, peab teatavais tsükli faasides alati esinema rahakapitali üliküllus, kusjuures see küllus peab arenema sedamööda, kuidas areneb krediit. Koos selle küllusega peab järelikult kasvama vajadus laiendada tootmisprotsessi tema kapitalistlikest piiridest kaugemale: liigkauplemine, liigtootmine, liigne krediit. Samal ajal peab see alati toimuma vormides, mis kutsuvad esile tagasiliikumise.

Mis puutub maarendist, palgast jne. tekkiva rahakapitali akumulatsiooni, siis selle küsimuse käsitlemine on siinkohal ülearune. Rõhutada tuleb ainult seda momenti, et tegelik säästmine ja loobumine (aardekogujate poolt), kuivõrd see annab akumulatsioonielemente, saavad kapitalistliku tootmise arenemise käigus tekkinud tööjaotuse tõttu osaks neile, kes saavad minimaalse hulga neid elemente ja kaotavad pahatihti ka oma säästud, nagu näiteks töölised pangakrahhide puhul. Ühelt poolt ei «säästa» tööstus-

kapitalist ise oma kapitali, vaid käsutab võõraid säästusid oma kapitali suurusega proportsionaalsel hulgal; teiselt poolt muudab rahakapitalist võõrad säästud oma kapitaliks, krediidi aga, mida taastootmisega tegelevad kapitalistid üksteisele annavad ja mida publik neile annab, muudab ta oma isikliku rikastumise allikaks. Seega variseb kokku kapitalistliku süsteemi viimane illusioon, nagu tekiks kapital oma tööst ja säästmisest. Asi ei ole üksnes selles, et kasum seisab võõra töö omastamises: ka kapital, mille abil seda võõrast tööd liikuma pannakse ja ekspluateeritakse, koosneb võõrast omandist, mille rahakapitalist tööstuskapitalisti käsutusse annab ja mille eest ta viimast omakorda ekspluateerib.

Meil jääb veel teha mõned märkused krediitkapitali kohta.

Kui sageli üks ja seesama rahaühik laenukapitalina figureerida võib, see oleneb, nagu me eespool juba nägime, täiel määral sellest,

1) kui sageli ta kaubaväärtusi müügi- ja makseprotsessis realiseerib, seega kapitali üle kannab, ja edasi sellest, kui sageli ta tulu realiseerib. Kui sageli ta realiseeritud väärtusena — olgu see kapitali või tulu realiseeritud väärtus — teise isiku kätte satub, see oleneb ilmselt tegelike käivete ulatusest ning hulgast;

2) sõltub maksete ökonoomiast ning krediidi arengust ja organisatsioonist;

3) lõpuks — krediitide põimumisest ja nende funktsioneerimise kiirusest, nii et kui raha sadestub ühte kohta hoiusena, siis kerkib ta otsekohe teises kohas jälle esile laenuna.

Kui isegi oletada, et laenukapital eksisteerib eranditult tegeliku raha, kulla või hõbeda vormis, s. o. kaupade vormis, millede aine on väärtuste mõõdupuuks, siis on ikkagi suur osa sellest rahakapitalist paratamatult fiktiivne, s. o. kujutab endast, just nagu väärtuse märgidki, vaid väärtuse tiitlit. Kuivõrd raha funktsioneerib kapitali ringkäigus, moodustab ta küll teatud momendil rahakapitali, kuid ei muutu ometi väljalaenatavaks rahakapitaliks, vaid vahetatakse tootliku kapitali elementide vastu või kasutatakse tulu realiseerimisel kui ringlemisvahendit maksmise otstarbel; ta ei või järelikult oma omanikule laenukapitaliks muutuda. Kuivõrd ta aga laenukapitaliks muutub ning üks ja seesama rahasumma korduvalt laenukapitali esindab, on selge, et ta eksisteerib metallrahana ainult ühes punktis; kõigis teistes punktides eksisteerib ta ainult kapitali nõudmiste vormis. Nende nõudmiste akumulatsioon tuleneb eelduse kohaselt tegelikust akumulatsioonist, s. o. kaupkapitali jne. väärtuse muutumisest rahaks; kuid nende nõudmiste ehk väärtuse tiitlite akumulatsioon kui niisugune erineb ikkagi nii tegelikust akumulatsioonist, millest ta tekib, kui ka tulevasest akumulatsioonist (uuest tootmisprotsessist), mis raha laenuksandmise kaudu teoks saab.

Prima facie* eksisteerib laenukapital alati rahavormis,[9] hiljem aga raha saamise õiguse vormis, sest raha, mille näol ta algselt eksisteerib, on nüüd laenu saaja käes tegelikus rahavormis. Laenu andja seisukohalt on laenukapital muutunud raha saamise õiguseks, omanditiitliks. Üks ja seesama hulk tegelikku raha võib seepärast esindada väga erinevaid rahakapitali hulki. Lihtsalt raha, kujutagu see endast realiseeritud kapitali või realiseeritud tulu, muutub laenukapitaliks juba ainult laenuksandmise akti tõttu, hoiuseks muutumise tõttu, — kui me vaatleme üldist vormi arenenud krediidisüsteemi tingimustes. Hoius on hoiustaja seisukohalt rahakapital. Pankuri käes aga võib ta olla ainult potentsiaalne rahakapital, mis seisab kasutamata tema kassas, selle asemel et selle kapitali omaniku kassas seista.[10]

* See ladinakeelne väljend, mida Marx sageli kasutab, tähendab: esialgu, esmajoones, esimesel pilgul võib näida jne. — olenevalt kontekstist. *Toim.*

[9] B. A. 1857. Pankur Twellsi seletus: «4516. Kas teie kui pankur ajate äri kapitali või rahaga? — Me kaupleme rahaga. — 4517. Kuidas laekuvad hoiused teie panka? — Rahas. — 4518. Kuidas neid välja makstakse? — Rahas. — Kas võib siis öelda, et nad on midagi muud kui raha? — Ei või.»

Overstone (vt. XXVI ptk.) ajab järjest segi «capital» ja «money» [«kapitali» ja «raha»]. Value of money [raha väärtus] tähendab temal ka protsenti, kuid ainult sedavõrd, kuivõrd viimase määrab raha mass; value of capital [kapitali väärtus] peab tähendama protsenti, kuivõrd seda määravad nõudmine tootliku kapitali järele ja kasum, mida see tootlik kapital annab. Ta ütleb: «4140. Sõna «kapital» tuleb kasutada väga ettevaatlikult. — 4148. Kulla väljavedu Inglismaalt tähendab meie maal raha hulga vähenemist, ja see peab muidugi rahaturul {tema arvates järelikult mitte kapitaliturul} üldiselt suurema nõudmise esile kutsuma. — 4112. Sedamööda, kuidas raha riigist ära voolab, väheneb meie maal raha hulk. Et riiki jääb vähem raha, siis tõuseb selle raha väärtus» {tema teooria järgi tähendas see algselt seda, et ringluse kokkutõmbumise tõttu tõuseb raha kui raha väärtus kaupade väärtusega võrreldes, kusjuures see raha väärtuse tõus võrdub järelikult kaupade väärtuse langusega. Et aga vahepeal on isegi temale vaieldamatult selgeks saanud, et ringleva raha mass *ei* määra hindu, siis ongi nüüd tema silmis raha kui ringlemisvahendi hulga vähenemine see, mis tõstab raha kui protsente kandva kapitali väärtust ning järelikult ka see, mis tõstab protsendimäära.} «Ja see veel järelejäänud raha väärtuse kasv pidurdab äravoolu ja kestab seni, kuni on tagasi toodud nii palju raha, kui on vaja tasakaalu uuesti jaluleseadmiseks.» Overstone'i vasturääkivustest kõneleme veel allpool.

[10] Siin ilmnebki segadus, mis seisab selles, et «rahaks» on ühelt poolt hoius kui maksenõue pankuri vastu, teiselt poolt aga ka hoiule antud raha pankuri käes. Andes 1857. aasta pangakomisjonile seletusi, toob pankur Twells järgmise näite: «Ma alustan äri 10 000 naelsterlingiga. 5000 naelsterlingi eest ostan kaupu ja panen nad oma lattu. Ülejäänud 5000 naelsterlingit annan pankuri kätte hoiule, et seda vajaduse järgi kasutada. Kuid ma pean kogu summat ikkagi oma kapitaliks, kuigi sellest 5000 naelsterlingit on hoiuse või raha vormis (4528).» Sellest areneb nüüd järgmine huvitav debatt: «4531. Järelikult te andsite oma 5000 naelsterlingit pangatähtedes kellelegi teisele edasi? — Jah. — 4532. Sellel teisel on seega 5000 naelsterlingi suurune hoius? — Jah, muidugi. — 4533. Kuid ka teil on 5000 naelsterlingi suurune hoius? — Täiesti õige. — 4534. Temal on 5000 naelsterlingit rahas ja teil on samuti 5000 naelsterlingit rahas? — Muidugi. — 4535. Kuid see on lõppude lõpuks ainult raha? — Ei ole».

Koos ainelise rikkuse kasvuga kasvab rahakapitalistide klass; ühelt poolt suureneb äritegevusest tagasitõmbuvate kapitalistide — rantjeede — arv ja rikkus; teiseks aga aitab see kaasa krediidisüsteemi arenemisele ning seega pankurite, laenu andjate, rahandustegelaste jne. arvu suurenemisele. Koos vaba rahakapitali kasvuga suureneb, nagu me eespool nägime, protsentpaberite, riigi väärtpaberite, aktsiate jne. hulk. Ühtlasi suureneb aga ka nõudmine vaba rahakapitali järele, kusjuures börsispekulandid, kes nende paberitega spekuleerivad, hakkavad rahaturul etendama peaosa. Kui kõik nende paberite ostud ja müügid oleksid vaid tegelike kapitalimahutuste väljenduseks, siis oleks õige öelda, et nad ei saa mõjutada nõudmist laenukapitali järele, sest kui *A* müüb oma paberid, siis saab ta sellest täpselt niisama palju raha, kuipalju *B* neisse paberitesse mahutab. Kuid isegi seal, kus paberid on küll olemas, kuid pole enam olemas seda kapitali (vähemalt mitte rahakapitali näol), mida nad esialgselt esindasid, põhjustavad nad alati pro tanto [vastavalt] uut nõudmist sellise rahakapitali järele. Igal juhul aga kujutab see endast rahakapitali, mis enne oli *B* käsutuses, nüüd aga on *A* käsutuses.

B. A. 1857. Nr. 4886: «Kas põhjused, mis määravad diskontoprotsendi, on teie arvates õigesti ära tähendatud, kui ma ütlen, et diskontoprotsenti reguleerib turul oleva kapitali hulk, mida saab kasutada kaubandusvekslite — erinevalt teistest väärtpaberite liikidest — diskonteerimiseks? —{Chapman:} Ei; mina olen arvamisel, et protsendimäära mõjutavad kõik hõlpsasti rahaks muudetavad väärtpaberid (all convertible securities of a current character); oleks väär piirata küsimust ainult vekslidiskontoga, sest kui on olemas suur nõudmine raha järele konsoolide või isegi renteitähtede {pantimise} vastu, nagu see hiljuti suurel määral aset leidis, ja nimelt kaubanduslikust protsendimäärast palju kõrgema

— Segadus tekib siin osalt sellest: *A*, kes 5000 naelsterlingit hoiule andis, võib kirjutada sellele summale tšekke ja käsutada seda raha täpselt niisamuti, nagu oleks see alles tema enese käes. Selles mõttes funktsioneerib see raha temale potentsiaalse rahana. Iga kord aga, kui ta sellele tšeki kirjutab, hävitab ta pro tanto [vastavalt] oma hoiuse summat. Kui ta võtab pangast päris raha, kusjuures tema oma raha on juba edasi laenatud, siis ei maksta temale tema oma rahas, vaid rahas, mis mõni teine on hoiule andnud. Kui ta maksab *B*-le võlga oma pankuri nimele kirjutatud tšekiga, kusjuures *B* deponeerib selle tšeki oma pankuri juures, ja kui *A* pankuril on samuti tšekk *B* pankuri nimele, nii et mõlemad pankurid need tšekid ainult teineteise vastu vahetavad, siis on *A* poolt hoiustatud raha kahel korral täitnud raha funktsiooni: esiteks selle käes, kes sai *A* poolt hoiule antud raha, ja teiseks *A* enda käes. Teine funktsioon seisis võlanõuete vastastikuses õiendamises (*A* võlanõue oma pankuri nimele ja viimase võlanõue *B* pankuri nimele) ilma raha vahenduseta. Siin funktsioneerib hoius kahel korral rahana: esmalt tegeliku rahana ja seejärel raha saamise õigusena. Lihtne raha saamise õigus võib asendada raha ainult võlanõuete vastastikuse õiendamise teel.

protsendiga, siis oleks absurdne öelda, et see meie kaubandusmaailma ei riiva; see riivab teda väga tunduvalt. — 4890. Kui turul on häid ja hästi minevaid väärtpabereid, mida pankurid sellisteks peavad, ja kui nende omanikud tahavad nende vastu raha saada, siis avaldab see kahtlemata oma mõju kaubandusvekslitele; ma ei või näiteks loota, et keegi annaks mulle raha kaubandusveksli vastu 5 protsendiga, kui ta võib selle raha samal ajal konsoolide jne. vastu 6 protsendiga laenuks anda; meile avaldab see samasugust mõju; keegi ei saa minult nõuda, et ma diskonteeriksin tema veksli $5^1/_2$ protsendiga, kui ma võin oma raha laenuks anda 6 protsendiga. — 4892. Inimeste kohta, kes ostavad 2000 naelsterlingi, 5000 naelsterlingi või 10 000 naelsterlingi eest väärtpabereid kindla kapitalimahutuse näol, me ei ütle, et nad avaldaksid rahaturule olulist mõju. Kui te mult pärite niisuguste laenude protsendimäära kohta, mis tehakse konsoolide {pantimise} vastu, siis räägin ma inimestest, kes teevad ärioperatsioone sadade tuhandete ulatuses, niinimetatud jobberitest [maakleritest], kes tellivad suurte summade eest avalikke laene või ostavad neid turul ja kes siis peavad neid pabereid hoidma, kuni nad saavad neist kasudega lahti; need inimesed peavad selleks raha laenama.»

Krediidi arenemisega tekivad suured kontsentreeritud rahaturud, nagu London, mis ühtlasi on nende paberitega kauplemise peamised keskused. Pankurid annavad sääraste kaubitsejate kamba käsutusse hulgaliselt publiku rahakapitali, ja nii kasvabki see mängijate sugu. «Fondibörsil on raha harilikult odavam kui kuskil mujal,» ütles 1848. aastal salajase lordide komitee ees tolleaegne Inglise Panga juhataja (C. D. 1848, trükitud 1857. aastal, nr. 219).

Protsente kandva kapitali käsitlemisel nägime juba, et keskmise protsendi pikemaks aastate reaks määrab muudel võrdsetel tingimustel keskmine kasuminorm, mitte aga keskmine ettevõtjatulu norm; ettevõtjatulu ise aga pole midagi muud kui kasum miinus protsent.

Samuti mainisime juba — ja uurime edaspidi üksikasjalisemaltki —, et ka kaubandusliku protsendi kõikumises — kaubanduslikku protsenti aga arvestavad raha väljalaenajad kaubandusmaailma ringkondades diskonteerimisel ja laenu andmisel — saabub tööstustsükli käigus faas, kus protsendimäär ületab oma miinimumi ja tõuseb keskmise kõrguseni (mille ta hiljem ületab), kusjuures see liikumine on kasumi tõusu tulemus.

Siin tuleb aga märkida kaht asja:

Esiteks: kui protsendimäär püsib pikemat aega kõrgel (me räägime siin protsendimäärast ühel teatud maal, näiteks Inglismaal, kus keskmine protsendimäär on antud pikemaks perioodiks, kusjuures ta väljendub ka selles protsendis, mida pikemaks ajaks võetud laenudelt makstakse ja mida võib nimetada eraprotsendiks),

siis tõestab see prima facie, et kasuminorm on selle aja jooksul kõrge, kuid ei tõesta veel sugugi, et kõrge on ka ettevõtjatulu norm. See viimane erinevus langeb enam-vähem ära neil kapitalistidel, kes töötavad peamiselt oma kapitaliga; nad realiseerivad kõrget kasuminormi, sest nemad ise maksavad endale protsenti. Pikemat aega kõrgel tasemel püsiva protsendimäära võimaluse — me ei räägi siin päris surutise faasist — annab kõrge kasuminorm. Kuid on võimalik, et pärast kõrge protsendinormi mahaarvamist jääb sellest kõrgest kasuminormist järele vaid väike ettevõtjatulu norm. Viimane võib kahaneda, kuna kõrge kasuminorm jääb püsima. See on võimalik sellepärast, et kord juba alustatud ettevõtteid tuleb tingimata edasi pidada. Selles faasis opereeritakse suurel määral lihtsalt krediitkapitaliga (võõra kapitaliga); kõrge kasuminorm võib paiguti olla spekulatiivne, oodatav. Kõrget protsendinormi võib maksta kõrge kasuminormi, kuid väheneva ettevõtjatulu puhul. Teda võib maksta — spekulatsiooni ajal ongi see osalt nii — mitte kasumist, vaid laenatud võõrast kapitalist enesest, kusjuures see võib kesta pikemat aega.

Teiseks: ütlus, et nõudmine rahakapitali järele ja järelikult ka protsendinorm kasvavad selle tõttu, et kasuminorm on kõrge, ei ole identne sellega, et nõudmine tööstuskapitali järele kasvab ja et protsendinorm sellepärast kõrge on.

Kriisi ajal jõuab nõudmine laenukapitali järele ja seega ka protsendinorm oma maksimumini; kasuminorm ja ühes sellega ka nõudmine tööstuskapitali järele on peaaegu kadunud. Säärasel ajal võtab igaüks laenu ainult maksmiseks, juba võetud kohustuste õiendamiseks. Seevastu kriisijärgsel uue elavnemise ajal vajatakse laenukapitali ostmiseks ja selleks, et muuta rahakapitali tootlikuks kapitaliks või kaubanduskapitaliks. Ja siis vajavad seda kas tööstuskapitalistid või kaupmehed. Tööstuskapitalistid mahutavad seda tootmisvahenditesse ja tööjõusse.

Kasvav nõudmine tööjõu järele ei ole iseenesest sugugi veel protsendimäära tõusu põhjuseks, kuivõrd kasuminorm protsendi määrab. Kõrgem palk ei ole kunagi kõrgema kasumi põhjus, kuigi ta tööstustsükli teatud faasides võib olla üks tema tagajärg.

Nõudmine tööjõu järele võib suureneda selle tõttu, et töö ekspluateerimine toimub eriti soodsates tingimustes, kuid suurenev nõudmine tööjõu järele ja järelikult ka muutuvkapitali järele ei suurenda iseenesest kasumit, vaid vähendab seda pro tanto [vastavalt]. Ometi võib selle tagajärjel kasvada nõudmine muutuvkapitali järele, niisiis ka nõudmine rahakapitali järele, ja see võib tõsta protsendimäära. Tööjõu turuhind tõuseb siis oma keskmisest tasemest kõrgemale, tööd leiab rohkem kui keskmine tööliste arv, ühtlasi aga tõuseb protsendimäär, sest sellistel asjaoludel suureneb nõudmine rahakapitali järele. Suurenev nõudmine tööjõu järele teeb

selle kauba nagu iga teisegi kauba kallimaks, tõstab tema hinda, kuid ei suurenda kasumit, mis rajaneb peamiselt just selle kauba suhtelisel odavusel. Samal ajal aga tõstab ta — eeldatud asjaoludel — protsendinormi, sest ta suurendab nõudmist rahakapitali järele. Kui rahakapitalist, selle asemel et raha laenuks anda, muutuks töösturiks, siis see asjaolu, et ta peab töö eest kallimalt maksma, ei suurendaks iseenesest tema kasumit, vaid vähendaks seda pro tanto [vastavalt]. Üldine konjunktuur võib küll olla selline, et tema kasum sellegipärast kasvab, see ei kasva aga sugugi sellepärast, et ta töö eest kallimalt maksab. Viimane asjaolu, kuivõrd ta suurendab nõudmist rahakapitali järele, on aga protsendinormi tõstmiseks küllaldane. Kui palk mingisugustel põhjustel tõuseks, konjunktuur aga oleks muidu ebasoodne, siis alandaks palga tõus kasuminormi, kuid tõstaks protsendinormi sel määral, kuidas ta suurendab nõudmist rahakapitali järele.

See, mida Overstone nimetab «nõudmiseks kapitali järele», on — kui jätta kõrvale töö — vaid nõudmine kaupade järele. Nõudmine kaupade järele tõstab nende hinda niihästi siis, kui see nõudmine üle keskmise tõuseb, kui ka siis, kui pakkumine alla keskmise langeb. Kui näiteks tööstuskapitalist või kaupmees peab nüüd maksma 150 naelsterlingit sama kaupade hulga eest, mille eest ta varem maksis 100 naelsterlingit, siis peaks ta senise 100 naelsterlingi asemel laenama 150 naelsterlingit ja järelikult — kui protsendimäär on 5% — tuleks tal maksta senise 5 naelsterlingi asemel $7^1/_2$ naelsterlingit protsente. Suureneb intressi hulk, mida ta maksma peab, sest suureneb laenatud kapitali mass.

Härra Overstone'i kogu katse seisab selles, et kujutada laenukapitali ja tööstuskapitali huvisid identsetena; ometi arvestab tema pangaakt just nende huvide erinevuse ärakasutamist rahakapitali kasuks.

On võimalik, et kui kaupade pakkumine langeb alla keskmise, siis ei neela nõudmine kaupade järele siiski mitte rohkem rahakapitali kui enne. Kaupade koguväärtuse eest tuleb maksta niisama suur summa, võib-olla isegi vähem, kuid sama summa eest saadakse nüüd väiksem hulk tarbimisväärtusi. Sel juhul jääb nõudmine laenuks antava rahakapitali järele endiseks ja protsendimäär järelikult ei tõuse, kuigi nõudmine kauba järele tema pakkumisega võrreldes ning seetõttu ka kauba hind tõusevad. Protsendimäär võib muutuda ainult siis, kui kasvab üldine nõudmine laenukapitali järele, ülalnimetatud eeldustel aga seda ei esine.

Mingi kauba pakkumine võib aga ka langeda keskmisest tasemest madalamale, nagu näiteks viljaikalduse, halva puuvillasaagi jne. puhul, kusjuures aga nõudmine laenukapitali järele kasvab, sest hakatakse ootama veelgi suuremat hindade tõusu, ja kõige lihtsam hindade tõstmise abinõu seisab selles, et üks osa pakkumist

turult ajutiselt kõrvaldada. Selleks aga, et maksta ostetud kauba eest ilma seda müümata, hangitakse raha kaubandusliku «vekslivärgi» kaudu. Sel juhul kasvab nõudmine laenukapitali järele ja protsendimäär võib tõusta, mis on tingitud sellisest katsest kunstlikult takistada kauba pääsemist turule. Kõrgem protsendimäär väljendab siis kaupkapitali pakkumise kunstlikku vähendamist.

Teiselt poolt võib nõudmine teatud kauba järele kasvada sellepärast, et kasvas tema pakkumine ja tema hind langes oma keskmisest tasemest madalamale.

Sel juhul võib nõudmine laenukapitali järele jääda endiseks või koguni langeda, sest sama rahasumma eest saab rohkem kaupu. Kuid võib esineda ka spekulatiivset tagavarade moodustamist, osalt selleks, et soodsat momenti tootmise eesmärkidel ära kasutada, osalt hindade tulevase tõusu ootel. Sel juhul võib nõudmine laenukapitali järele kasvada, kusjuures tõusnud protsendimäär väljendab kapitali kulutamist tootliku kapitali elementide liigsete tagavarade moodustamiseks. Me käsitleme siin ainult nõudmist laenukapitali järele, kuivõrd kaupkapitali nõudmine ja pakkumine seda mõjutavad. Me nägime juba varem, kuidas tööstustsükli faasides muutuv taastootmisprotsessi seis laenukapitali pakkumisele mõju avaldab. Triviaalse väite, et protsendi turunormi määrab (laenu)kapitali pakkumine ja nõudmine, ühendab Overstone kavalal kombel omaenda oletusega, mille järgi laenukapital on identne kapitaliga üldse, ning püüab niiviisi liigkasuvõtjast teha ainsa kapitalisti ja tema kapitalist ainsa kapitaliliigi.

Surutise ajal kujutab nõudmine laenukapitali järele endast nõudmist maksevahendite järele ja mitte midagi muud; see pole mingil juhul nõudmine raha kui ostuvahendi järele. Protsendimäär võib sealjuures tõusta väga kõrgele, olenemata sellest, kas reaalset kapitali — tootlikku kapitali ja kaupkapitali — on külluses või on seda vähe. Kuivõrd kaupmehed ja tootjad võivad anda häid tagatisi, niivõrd on nõudmine maksevahendite järele lihtsalt nõudmine selle järele, mida on võimalik *rahaks* muuta; kui neid tagatisi pole, kui järelikult maksevahendite avansseerimine annab kaupmeestele ja tootjatele mitte ainult *rahavormi,* vaid ka maksmiseks puuduva *ekvivalendi* — ükskõik, millises vormis see esineb —, siis on nõudmine maksevahendite järele nõudmine *rahakapitali* järele. See on punkt, milles käibeloleva teooria mõlemal poolel on kriiside küsimuses õigus ja milles neil ühtlasi ei ole õigus. Need, kes ütlevad, et tegemist on ainult maksevahendite puudusega, peavad silmas kas üksnes neid isikuid, kel on olemas tagatis bona fide*, või on nad rumalad, kes usuvad, et pangad peavad muutma ja võivad muuta paberilipakate abil kõik pankrottijäänud spekulandid soliidseteks

* Tagatis, mille soliidsuses pole põhjust kahelda. — *Toim.*

maksevõimelisteks kapitalistideks. Need aga, kes ütlevad, et tegemist on ainult kapitalipuudusega, teevad kas tühipaljaid sõnu, sest sellisel ajal on ju liigse sisseveo ja ületootmise tagajärjel olemas hulgaliselt kapitali, *mida ei saa rahaks muundada,* või räägivad nad ainult neist krediidirüütlitest, kes tõepoolest on sattunud olukorda, kus nad äriajamiseks võõrast kapitali enam ei saa, ja kes nüüd nõuavad, et pank aitaks neil kaotatud kapitali mitte ainult tagasi saada, vaid võimaldaks neil ka spekulatsiooni jätkata.

Kapitalistliku tootmise aluseks on see, et raha on väärtuse iseseisva vormina vastu seatud kaubale, s. t., et vahetusväärtus peab omandama iseseisva vormi rahas; see aga on võimalik ainult selle tõttu, et teatud kindel kaup muutub materjaliks, mille väärtusega mõõdetakse kõiki teisi kaupu, et ta just sellepärast muutub üldiseks kaubaks, kaubaks par excellence [sõna otseses mõttes], vastandatult kõigile teistele kaupadele. See peab ilmnema kahesugusel viisil, iseäranis kapitalistlikult arenenud natsioonidel, kes laiaulatuslikult asendavad raha ühelt poolt krediidioperatsioonidega, teiselt poolt krediitrahaga. Surutise ajal, millal krediit kokku tõmbub või hoopis olematuks saab, seisab raha äkki ainsa maksevahendina ja väärtuse tõelise olemisena absoluutselt kaupade vastas. Sellest tuleneb kaupade väärtuse üldine langus, samuti see, et neid on raske või koguni võimatu muundada rahaks, s. o. nende oma puhtfantastiliseks vormiks. Teiseks aga on krediitraha ise ainult sedavõrd raha, kuivõrd ta oma nominaalväärtuse ulatuses tõelist raha absoluutselt asendab. Kulla äravoolu puhul saab krediitraha rahaks muutmise võimalus, s. o. tema identsus tõelise kullaga problemaatiliseks. Sellest tulenevad sundabinõud, protsendimäära tõstmine jne., et kulla vastu vahetamise tingimused oleksid tagatud. Seda võib äärmuseni ajada väära seadusandlusega, mis rajaneb ekslikel rahateooriatel ja mille on natsioonile peale sundinud rahaga kauplejate, Overstone'ide ja kompanii huvid. Aluseks aga on tootmisviisi enda alus. Krediitraha väärtuse langus (rääkimata juba tema rahaomaduste kadumisest, mis muide oleks vaid näiv) õõnestaks kõik olemasolevad suhted. Seepärast ohverdatakse kaupade väärtus, et tagada selle väärtuse fantastiline ning iseseisev olemine rahas. Rahaväärtusena on see väärtus üldse tagatud ainult niikaua, kui on tagatud raha ise. Paari miljoni raha pärast tuleb seetõttu ohverdada palju miljoneid kaupu. See on kapitalistlikus tootmises paratamatu ja moodustab ühe tema võludest. Varasemate tootmisviiside puhul seda ei esine, sest sellel kitsal baasil, millel nende liikumine toimub, ei arene ei krediit ega krediitraha. Niikaua kui töö *ühiskondlik* iseloom esineb kaupade *olemasolu rahavormina,* s. o. väljaspool tegelikku tootmist eksisteeriva *asjana,* on rahakriisid, mis ei olene tegelikest kriisidest või esinevad nende teravnemisena, vältimatud. Teiselt poolt on selge, et niikaua kui panga krediit ei ole kõikuma

löönud, vähendab ta niisugustel juhtudel paanikat krediitraha hulga suurendamisega, kuna ta aga krediitraha hulga vähendamisega paanikat suurendab. Kogu kaasaegse tööstuse ajalugu näitab, et kui oma maa tootmine oleks organiseeritud, siis oleks metalli tegelikult vaja ainult rahvusvahelise kaubanduse bilansi vahe katmiseks, kui see bilanss ei ole antud momendil tasakaalus. Et oma maa nüüdki juba metallraha ei vaja, seda näitab sularahas maksmise lõpetamine niinimetatud rahvuspankade poolt, mida kasutatakse kõigil äärmistel juhtudel kui ainsat pääseteed.

Kahe isiku kohta oleks narr öelda, et omavahelises suhtlemises on neil mõlemal ebasoodne maksebilanss. Kui kumbki neist on teise suhtes võlgnik ja kreeditor ning kui nende nõudmised end vastastikku ei tasakaalusta, siis on selge, et üks neist peab vahesumma ulatuses teise võlgnik olema. Kui aga kõne all on natsioonid, siis on lugu hoopis teisiti. Ja et lugu teisiti on, seda tunnistavad kõik majandusteadlased, ühinedes seisukohaga, mille järgi antud natsiooni maksebilanss võib talle olla soodne või ebasoodne, kuigi tema kaubandusbilanss peab lõppude lõpuks tasakaalustuma. Maksebilanss erineb kaubandusbilansist selle poolest, et ta on selline kaubandusbilanss, mille järgi maksmine peab toimuma kindlal ajal. Kriisid aga suruvad vahe maksebilansi ja kaubandusbilansi vahel lühikesse ajavahemikku; teatud nähtused aga, mis arenevad natsioonil, keda on tabanud kriis ja kellele saabub nüüd järelikult maksete tähtaeg, lühendavad juba iseendastki seda aega, mille jooksul tuleb maksed tasakaalustada. Esiteks väärismetallide saatmine välismaale; siis komisjonile antud kaupade müümine odavate hindadega; kaupade väljavedamine, et nad odavasti maha müüa või et nende vastu oma maal rahalaenu hankida; protsendimäära tõstmine; võlgade tagasinõudmine, väärtpaberite kursi langus, välismaa väärtpaberite mahamüümine, väliskapitali juurdetõmbamine nendesse langenud väärtusega paberitesse mahutamiseks, lõpuks pankrot, mis kustutab hulga nõudmisi. Sealjuures saadetakse sageli veel metalli sellele maale, kus on puhkenud kriis, sest selle maa vekslid ei ole kindlad ja kõige kindlam on seega maksmine metallrahas. Sellega kaasneb veel asjaolu, et Aasia suhtes on kõik kapitalistlikud natsioonid tavaliselt ühel ajal, kas otseselt või kaudselt, tema võlgnikud. Niipea kui need mitmesugused asjaolud on avaldanud täit mõju teisele huvitatud natsioonile, algab otsekohe temalgi kulla ja hõbeda eksport, lühidalt — saabub maksete periood, ja needsamad nähtused korduvad.

Kommertskrediidi puhul kuulub protsent kui võlgu müümisel makstava hinna ja sularahas müümisel makstava hinna vahe ainult sedavõrd kaupade hinnasse, kuivõrd vekslite tähtajad on tavalistest tähtaegadest pikemad. Vastasel korral protsent kaupade hinnasse ei kuulu. See on seletatav sellega, et igaüks ühe käega saab seda

krediiti ja teisega annab. { See ei ole kooskõlas minu kogemustega. — *F. E.* } Kuivõrd siin aga rakendatakse selles vormis diskontot, ei reguleeri seda mitte selline kommertskrediit, vaid rahaturg.

Kui rahakapitali nõudmine ja pakkumine, mis määravad protsendimäära, oleksid tegeliku kapitali nõudmise ja pakkumisega identsed, nagu seda väidab Overstone, siis peaks protsent olema ühtaegu madal ja kõrge, vastavalt sellele, missuguse kaubaga või eri staadiumides oleva ühe ja sellesama kaubaga (toormaterjal, poolfabrikaat, valmistoode) on tegemist. 1844. aastal kõikus Inglise Panga protsendimäär 4 protsendi (jaanuarikuust septembrikuuni) ja $2^1/_2$—3 protsendi vahel novembrikuust kuni aasta lõpuni. 1845. aastal oli see jaanuarikuust oktoobrikuuni $2^1/_2$, $2^3/_4$, 3 protsenti, viimastel kuudel aga 3 ja 5 protsendi vahel. Puuvilla fair Orleans* keskmine hind oli 1844. aastal $6^1/_4$ penni, 1845. aastal aga $4^7/_8$ penni. 1844. aasta 3. märtsil oli puuvillatagavara Liverpoolis 627 042 palli, 1845. aasta 3. märtsil aga 773 800 palli. Puuvilla madala hinna järgi otsustades oleks protsendimäär 1845. aastal pidanud olema madal, nagu ta tegelikult sel ajal enamasti oligi. Kuid lõnga hinna järgi otsustades oleks protsent pidanud olema kõrge, sest hinnad olid suhteliselt kõrged, kasumid aga absoluutselt kõrged. Puuvillast, mis maksis 4 penni nael, võis 1845. aastal 4 penni suuruste ketruskuludega kedrata lõnga (hea secunda mule twist** nr. 40), mis ketrusvabriku omanikule oleks seega läinud maksma 8 penni ja mida ta 1845. aasta septembri- ja oktoobrikuus võis müüa $10^1/_2$ või $11^1/_2$ penniga nael. (Vt. allpool Wylie seletust.)

Kogu asja võib lahendada järgmiselt:

Laenukapitali nõudmine ja pakkumine oleksid üldse kogu kapitali nõudmise ja pakkumisega identsed (kuigi viimane lause on absurdne: töösturi või kaupmehe seisukohalt on kaup tema kapitali vormiks, kuid ometi ei vaja ta kunagi kapitali kui niisugust, vaid alati ainult seda spetsiaalset kaupa kui niisugust; ta ostab seda ja maksab selle eest kui kauba — vilja või puuvilla — eest, olenemata sellest osast, mida kaup tema kapitali ringkäigus etendab) ainult sel juhul, kui poleks üldse olemas raha väljalaenajaid, selle asemel aga oleksid laenu andvate kapitalistide valduses masinad, toorained jne. ning nad annaksid neid laenuks ehk üürile — nii nagu praegu üüritakse maju — tööstuskapitalistidele, kes ise on nende esemete ühe osa omanikud. Sellistel tingimustel oleks laenukapitali pakkumine identne tootmiselementide pakkumisega tööstuskapitalistidele või kaupade pakkumisega kaupmeestele. Kuid on selge, et kasumi jaotus laenu andja ja laenu saaja vahel sõltuks

* Puuvillasort.
** Lõngasort.

siis kõigepealt vaid laenuks antud kapitali ja tema rakendaja omandiks oleva kapitali suhtest.

Härra Weguelini sõnade järgi (B. A. 1857) määrab protsendimäära «tegevuseta kapitali hulk» (252); protsendimäär on «ainult tegevuseta, rakendamist otsiva kapitali massi näitaja» (271); hiljem nimetab ta seda tegevuseta kapitali floating capitaliks (485), kusjuures ta mõistab selle all «Inglise Panga pangatähti ja teisi ringlemisvahendeid kogu maal, näiteks provintsipankade pangatähti ja riigis olemasolevaid münte... floating capitali hulka arvan ma ka pankade reservid» (502, 503); hiljem arvab ta selle hulka ka kullakangid (503). Sama Weguelin väidab, et Inglise Pank avaldab suurt mõju protsendimäärale neil aegadel, «millal on tegelikult meie» {Inglise Panga} «käes suurem osa tegevuseta kapitalist» (1198), kuna seevastu härra Overstone'i eespool tsiteeritud seletuste kohaselt ei ole Inglise Pank «mingi koht kapitalile». Edasi ütleb Weguelin: «Minu arvates reguleerib diskontomäära tegevuseta kapitali hulk kogu maal. Tegevuseta kapitali hulka esindab Inglise Panga reserv, mis tegelikult on metallireserv. Kui järelikult metallivaru väheneb, siis vähendab see tegevuseta kapitali hulka meie maal ja tõstab seega järelejäänud osa väärtust» (1258). J. Stuart Mill ütleb (2102): «Oma banking departmenti maksevõime säilitamiseks on pank sunnitud tegema kõik võimaliku, et täiendada selle osakonna reservi; niipea kui ta siis märkab, et algab äravool, peab ta tagama endale reservi ja kas vähendama oma diskontooperatsioone või müüma väärtpabereid.» — Reserv, kuivõrd kõne all on üksnes banking department, on ainuüksi hoiuste jaoks ettenähtud reserv. Overstone'ide arvates peab banking department tegutsema lihtsalt pankurina, arvestamata «automaatset» pangatähtede väljalaskmist. Kuid tegeliku surutise ajal jälgib Inglise Pank, olenemata banking departmenti reservist, mis koosneb ainuüksi pangatähtedest, vägagi teraselt metallivaru seisu; ta peabki seda jälgima, kui ta ei taha pankrotti jääda. Sest samal määral, kuidas kaob metallivaru, kaob ka pangatähtede reserv, ja härra Overstone'il, kes seda oma 1844. aasta pangaaktiga nii targalt korraldas, peaks see olema paremini teada kui kellelgi teisel.

KOLMEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK

RINGLEMISVAHENDID KREDIIDISÜSTEEMIS

«Ringlemise kiirust reguleerib suuresti krediit. Sellest selgub, miks suur kitsikus rahaturul langeb tavaliselt ühte hästi täidetud ringlusega» («The Currency Question Reviewed», lk. 65). Seda tuleb mõista kahteviisi. Ühelt poolt rajanevad kõik ringlemisvahendite säästliku kasutamise meetodid krediidil. Kuid teiselt poolt: võtame näiteks 500 naelsterlingi suuruse pangatähe. *A* annab selle täna veksli katteks *B*-le; *B* annab selle samal päeval oma pankuri juurde hoiule; pankur diskonteerib veel samal päeval sellega *C* veksli; *C* maksab selle oma panka, pank annab selle laenuks billbrokerile jne. Kiirus, millega ostudeks ja makseteks kasutatav pangatäht siin ringleb, on tingitud kiirusest, millega ta järjest uuesti hoiuse vormis kellegi kätte tagasi tuleb ja siis laenu vormis jälle kellegi teise kätte läheb. Ringlemisvahendite lihtne säästmine saavutab kõrgeima arengu Clearing House'is [arvelduskojas], saabunud tähtajaga vekslite lihtsas vahetamises ja raha kui maksevahendi funktsioneerimises peamiselt selleks, et vaid ülejääke tasakaalustada. Kuid nende vekslite olemasolu ise rajaneb jällegi krediidil, mida töösturid ja kaupmehed üksteisele annavad. Kui see krediit väheneb, siis väheneb ka vekslite arv, eriti just pikaajaliste vekslite arv, ning järelikult langeb ka selle maksete tasakaalustamise meetodi efektiivsus. See kokkuhoid, mis seisab raha kõrvaldamises ringlusest ja rajaneb täielikult raha kui maksevahendi funktsioonil, kusjuures viimane omakorda rajaneb krediidil, võib (kõrvale jättes nende maksete kontsentreerimise enam või vähem arenenud tehnika) olla ainult kahte liiki: vastastikused võlanõudmised, mida esindavad vekslid või tšekid, tasakaalustatakse kas ühe ja sellesama pankuri poolt, kes ainult kannab nõudmised ühe isiku arvelt teise isiku arvele, või siis eri pankurid kustutavad need

nõudmised omavaheliste arvelduste kaudu.[11] Vekslite koondamine 8—10 miljoni ulatuses ühe billbrokeri, näiteks firma Overend, Gurney & Co. kätte oli üheks peamiseks vahendiks, et sellise maksete tasakaalustamise ulatust lokaalselt laiendada. Selle säästmise tõttu tõuseb ringlemisvahendite efektiivsus, sest neid vajatakse vähemal hulgal ainuüksi bilansi tasakaalustamiseks. Teiselt poolt sõltub ringlemisvahendina funktsioneeriva raha ringlemise kiirus (millega samuti ringlemisvahendeid kokku hoitakse) täielikult ostude ja müükide voolust, samuti maksete aheldumisest; kuivõrd maksed toimuvad üksteise järel rahas. Krediit aga vahendab ringlust ja suurendab sellega tema kiirust. Üksik münt võib näiteks vahendada ainult viis käivet ja jääb lihtsalt ringlemisvahendina, ilma krediidi vahenduseta funktsioneerides iga üksiku isiku kätte siis kauemaks seisma, kui *A*, tema esialgne omanik, ostab *B*-lt, *B* ostab *C*-lt, *C* ostab *D*-lt, *D* ostab *E*-lt ja *E* ostab *F*-ilt, nii et münt läheb ühe käest teise kätte ainult tegelike ostude ja müükide kaudu. Kui aga *B* deponeerib *A*-lt maksena saadud raha oma pankuri juures ja pankur annab selle raha *C*-le, diskonteerides tema veksli; kui *C* ostab *D*-lt ja *D* deponeerib raha oma pankuri juures, viimane aga annab selle laenuks *E*-le, kes ostab *F*-ilt, siis on siin raha kui lihtsa ringlemisvahendi (ostuvahendi) liikumise kiirus ise tingitud mitmest krediidioperatsioonist: *B* deposiidioperatsioonist oma pankuri juures, pankuri diskontooperatsioonist *C*-ga, *D* deposiidioperatsioonist oma pankuri juures ja viimase diskontooperatsioonist *E*-ga; seega neljast krediidioperatsioonist. Ilma nende krediidioperatsioonideta ei oleks see münt saanud teostada antud ajavahemikul üksteise järel viis ostu. Asjaolu, et ta vahetas omanikku ilma tegeliku ostu ja müügi vahenduseta, nimelt hoiusena ja vekslite diskonteerimisel, kiirendas tema üleminekut käest kätte reas tegelikes ostu- ja müügiaktides.

[11] Keskmine päevade arv, mille jooksul pangatäht oli ringluses:

Aasta	5 naelsterlingi suurune pangatäht	10 naelsterlingi suurune pangatäht	20—100 naelsterlingi suurune pangatäht	200—500 naelsterlingi suurune pangatäht	1000 naelsterlingi suurune pangatäht
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Inglise Panga laekuri Marshalli andmed aruandes «Report on Bank Acts», 1857, Lisa II, lk. 300—301.)

Äsja nägime, kuidas üks ja seesama pangatäht võib moodustada hoiused eri pankurite juures. Samuti võib ta moodustada eri hoiused ühe ja sellesama pankuri juures. Pankur diskonteerib *A* poolt deponeeritud pangatähega *B* veksli, *B* maksab *C*-le, *C* deponeerib sellesama pangatähe sellesama pankuri juures, kes ta välja andis.

Me tõestasime juba lihtsa raharingluse käsitlemisel (I raamat, III ptk., 2), et tegelikult ringleva raha hulk — kui eeldada ringlemise kiirust ja maksete kokkuhoiu astet antud suurustena — oleneb kaupade hindadest ja tehingute arvust. Sama seadus kehtib ka pangatähtede ringluse suhtes.

Järgnev tabel annab iga aasta kohta Inglise Panga ringlevate pangatähtede keskmise aastasumma, kuivõrd need pangatähed olid publiku käes; tabelis on 5- ja 10-naelsterlingiliste pangatähtede, 20- kuni 100-naelsterlingiliste ja suurte, 200- kuni 1000-naelsterlingiliste pangatähtede summad; samuti on toodud iga rubriigi protsendiline suhe ringlevate pangatähtede üldsummaga. Summad on antud tuhandetes naelsterlingites, nii et kolm viimast kohta on maha tõmmatud.*

Aastad	5—10 naelsterlingi suurused pangatähed	%	20—100 naelsterlingi suurused pangatähed	%	200—1000 naelsterlingi suurused pangatähed	%	Kokku naelsterlingeid
1844	9 263 naelst.	45,7	5 735 naelst.	28,3	5 253 naelst.	26,0	20 241 naelst.
1845	9 698 „	46,9	6 082 „	29,3	4 942 „	23,8	20 722 „
1846	9 918 „	48,9	5 778 „	28,5	4 590 „	22,6	20 286 „
1847	9 591 „	50,1	5 498 „	28,7	4 066 „	21,2	19 155 „
1848	8 732 „	48,3	5 046 „	27,9	4 307 „	23,8	18 085 „
1849	8 692 „	47,2	5 234 „	28,5	4 477 „	24,3	18 403 „
1850	9 164 „	47,2	5 587 „	28,8	4 646 „	24,0	19 398 „
1851	9 362 „	48,1	5 554 „	28,5	4 557 „	23,4	19 473 „
1852	9 839 „	45,0	6 161 „	28,2	5 856 „	26,8	21 856 „
1853	10 699 „	47,3	6 393 „	28,2	5 541 „	24,5	22 653 „
1854	10 565 „	51,0	5 910 „	28,5	4 234 „	20,5	20 709 „
1855	10 628 „	53,6	5 706 „	28,9	3 459 „	17,5	19 793 „
1856	10 680 „	54,4	5 645 „	28,7	3 323 „	16,9	19 648 „
1857	10 659 „	54,7	5 567 „	28,6	3 241 „	16,7	19 467 „

* See tabel avaldatakse Marxi poolt nimetatud allika fotokoopia järgi. Tabelis ei ole mitte kõik absoluutarvud õiged. *Toim.*

(B. A. 1858, lk. XXVI). Niisiis on ringlevate pangatähtede kogusumma ajavahemikul 1844—1857 ilmselt vähenenud, kuigi kaubanduskäive oli sisse- ja väljaveo andmete järgi kasvanud rohkem kui kahekordseks. Väikeste, 5 ja 10 naelsterlingi suuruste pangatähtede summa suurenes, nagu tabelist näha, 9 263 000 naelsterlingilt 1844. aastal 10 659 000 naelsterlingile 1857. aastal. Ja seda üheaegselt kullaringluse tugeva suurenemisega, mis just siis aset leidis. Seevastu vähenes suurema väärtusega (200—1000-naelsterlingiliste) pangatähtede summa 5 856 000 naelsterlingilt 1852. aastal 3 241 000 naelsterlingile 1857. aastal, seega rohkem kui $2^1/_2$ miljoni naelsterlingi võrra. See seletub järgmiselt: «8. juunil 1854 lubasid Londoni erapankurid aktsiapanku Clearing House'i [arvelduskoja] tööst osa võtta, ja varsti pärast seda seati sisse lõplik clearing [arveldus] Inglise Pangas. Igapäevane arveldus toimub siirdkirjendamise teel kontode vahel, mis mitmesugustel pankadel Inglise Pangas on. Selle süsteemi sisseseadmise tõttu said ülearuseks suurema väärtusega pangatähed, mida pangad varem kasutasid vastastikku arvete kustutamiseks» (B. A. 1858, lk. V).

Kui tühise miinimumini langeb raha kasutamine hulgikaubanduses, seda võib näha tabelist, mis on ära toodud I raamatus, III ptk., märkus 103* ja mille andis pangakomisjonile firma Morrison, Dillon & Co., üks suurimaid nende Londoni kaubamajade hulgas, kust jaekaupmees võib osta kogu vajaliku tagavara igasuguseid kaupu.

Nagu nähtub W. Newmarchi seletusest 1857. aasta pangakomisjoni ees, nr. 1741, soodustasid ringlemisvahendite kokkuhoidu veel teisedki asjaolud: ühe penni suurune postitariif, raudteed, telegraaf, ühesõnaga paremad ühenduse pidamise vahendid; selle tõttu võib Inglismaa nüüd umbes niisama suure pangatähtede ringluse juures teha viis kuni kuus korda suuremaid ärioperatsioone. Sellest oli põhiliselt tingitud ka üle 10 naelsterlingi suuruste pangatähtede ringlusest väljatõrjumine. Selles näeb Newmarch loomulikku seletust sellegi asjaolu kohta, et Šotimaal ja Iirimaal, kus on ringlemas ka 1 naelsterlingi suurused pangatähed, on pangatähtede ringlus suurenenud peaaegu 31% võrra (1747). Kõigi Ühendatud Kuningriigis ringlevate pangatähtede summa, 1-naelsterlingilised kaasa arvatud, moodustab tema sõnade järgi 39 miljonit naelsterlingit (1749). Ringleva kulla summa = 70 miljonit naelsterlingit (1750). Šotimaal oli 1834. aastal ringluses 3 120 000 naelsterlingit pangatähti; 1844. aastal 3 020 000 naelsterlingit; 1854. aastal 4 050 000 naelsterlingit (1752).

Juba sellest järeldub, et niikaua kui ringlevaid pangatähti saab igal ajal vahetada raha vastu, ei ole nende pangatähtede arvu suu-

* *K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, märkus 103, lk. 127—128. *Toim.*

rendamine sugugi emissioonipankade võimuses.{ Mittevahetatavast paberrahast ei ole siin üldse juttu; mittevahetatavad pangatähed võivad ainult siis muutuda üldiseks ringlemisvahendiks, kui riiklik krediit neid tegelikult kindlustab, nagu näiteks käesoleval ajal Venemaal. Nad alluvad seega juba käsitletud seadustele (I raamat, III ptk., 2, c: münt, väärtuse märk), mis reguleerivad mittevahetatavat riigi paberraha. — *F. E.*}

Ringlevate pangatähtede hulk kohandub käibe vajadustega ja iga ülearune pangatäht tuleb otsekohe tagasi oma väljalaskja kätte. Et ainult Inglise Panga pangatähed on Inglismaal seadusliku maksevahendina üldiselt käibel, siis võime siin täiesti kõrvale jätta provintsipankade pangatähtede tähtsusetu ja ainult kohaliku ulatusega ringluse.

Oma seletustes 1858. aasta pangakomisjoni ees ütleb hr. Neave, Inglise Panga juhataja: «Nr. 947. (Küsimus:) Te ütlete, et ükskõik missuguseid abinõusid te ka rakendaksite, jääb pangatähtede hulk publiku käes ikka samaks, s. o. umbes 20 miljonit naelsterlingit? — Tavalisel ajal on publiku vajadusteks vististi tarvis umbes 20 miljonit. Teatud aegadel, mis aastas perioodiliselt korduvad, suureneb see summa 1 või $1^1/_2$ miljoni võrra. Kui publik vajab rohkem, siis võib ta seda, nagu ma ütlesin, alati saada Inglise Pangast. — 948. Te ütlesite, et paanika ajal ei lasknud publik teid vähendada pangatähtede hulka; kas te ei seletaks seda? — Mulle näib, et paanika ajal on publikul täiesti vaba voli endale pangatähti hankida; niikaua kui pangal on kohustusi, võib publik muidugi nende kohustuste alusel pangast pangatähti võtta. — 949. Niisiis näib, et on pidevalt vaja umbes 20 miljonit naelsterlingit Inglise Panga pangatähti? — 20 miljonit naelsterlingit pangatähti publiku käes; see summa on kõikuv. Vahel on see $18^1/_2$, 19, 20 miljonit jne., kuid keskmiselt võite öelda, et see on 19—20 miljonit.»

Thomas Tooke'i seletus lordide komisjoni ees Commercial Distress [kaubanduskriisi] kohta (C. D. 1848/57); nr. 3094: «Pank ei saa oma tahtmist mööda suurendada publiku käes olevate pangatähtede hulka; ta võib küll publiku käes olevate pangatähtede hulka vähendada, kuid ainult üsna vägivaldse operatsiooni abil.»

J. C. Wright, kes on 30 aastat Nottinghamis pankur olnud, seletab üksikasjaliselt, et provintsipangad ei saa kunagi pidada ringluses rohkem pangatähti, kui publik vajab ja tahab, ning ütleb siis Inglise Panga pangatähtede kohta järgmist (C. D. 1848/57) nr. 2844: «Ma ei tea, et Inglise Pangal oleks mingeid» (pangatähtede väljalaskmise) «piire, kuid iga ringluse ülejääk muutub deposiitideks ja omandab niiviisi teistsuguse vormi.»

Sama on maksev ka Šotimaa kohta, kus ringlemas on peaaegu eranditult paber, sest et seal, nagu Iirimaalgi, on lubatud ka ühe naelsterlingi suurused pangatähed ja et «the scotch hate gold»

[«šotlased vihkavad kulda»]. Kennedy, ühe Šoti panga juhataja, seletab, et pangad ei suuda oma pangatähtede ringlust isegi mitte vähendada, ja ta «on arvamisel, et niikaua kui oma maa äritehingute läbiviimiseks on vaja pangatähti või kulda, peavad pankurid andma — kas oma hoiustajate nõudel või kuidagi teisiti — nii palju ringlemisvahendeid, kui palju selleks vaja on ... Šoti pangad võivad piirata oma operatsioone, kuid nad ei saa kontrollida oma pangatähtede väljalaskmist» (sealsamas, nr. 3446—48). Taolist arvamist väljendab ka Anderson, panga Union Bank of Scotland juhataja (sealsamas, nr. 3578): «Kas pangatähtede vastastikuse vahetamise süsteem {šoti pankade vahel} takistab liigset pangatähtede väljalaskmist mõne üksiku panga poolt? — Muidugi; kuid meil on olemas tõhusamgi abinõu kui pangatähtede vahetamine» {pangatähtede vastastikusel vahetamisel ei ole tegelikult selle eesmärgi saavutamisega midagi tegemist, kuigi see vahetamine tagab iga panga pangatähtede ringlemise kogu Šotimaal}, «ja selleks abinõuks on Šotimaal valitsev üldine komme omada pangaarvet; igaühel, kel vähegi raha on, on ka arve mõnes pangas ja ta viib sinna iga päev kogu raha, mida ta antud momendil ise otseselt ei vaja, nii et iga äripäeva lõpul on kogu raha pankades, välja arvatud see, mis igaühel taskus on.»

Sama käib ka Iirimaa kohta — vt. Iiri Panga juhataja MacDonnelli ja Iirimaa Provintsipanga juhataja Murray seletusi sama komisjoni ees.

Pangatähtede ringlus, mis ei sõltu Inglise Panga tahtest, on niisama sõltumatu ka panga varakambrites oleva kullavaru seisust, mis tagab nende pangatähtede ümbervahetamise. «18. septembril 1846 oli Inglise Panga pangatähti ringluses 20 900 000 naelsterlingi ulatuses ja tema metallivaru oli 16 273 000 naelsterlingit; 5. aprillil 1847 oli ringluses 20 815 000 naelsterlingit ja metallivaru oli 10 246 000 naelsterlingit. Niisiis, hoolimata sellest, et välja oli veetud 6 miljonit naelsterlingit väärismetalli, ei olnud pangatähtede ringlus sugugi vähenenud» (*J. G. Kinnear,* «The Crisis and the Currency». London 1847, lk. 5). Kuid mõistagi on see õige ainult neis tingimustes, mis valitsevad praegu Inglismaal, ja ka seal ainult sedavõrd, kuivõrd seadused ei kirjuta ette teistsugust vahekorda pangatähtede väljalaskmise ja metallivaru vahel.

Ringleva raha — pangatähtede ja kulla — hulgale avaldavad seega mõju ainult äritegevuse enda vajadused. Siin tulevad kõigepealt arvesse perioodilised kõikumised, mis korduvad iga aasta, äriasjade üldisest seisust olenemata, nii et viimase 20 aasta jooksul «on ringlus ühel teatud kuul olnud kõrgel tasemel, teisel kuul aga madalal ja kolmandal teatud kuul keskmisel tasemel» (Newmarch, B. A. 1857, nr. 1650).

Näiteks läheb iga aasta augustikuus mitu miljonit, peamiselt kullas, Inglise Pangast siseringlusse viljakoristamise kulude katteks; et siin on tegemist peamiselt palkade maksmisega, siis saab Inglismaal antud juhtumil pangatähti vaid vähe kasutada. Enne aasta lõppu tuleb see raha jälle panka tagasi. Šotimaal on sovereignide asemel peaaegu eranditult ühe naelsterlingi suurused pangatähed; sellepärast suureneb siin vastavail juhtudel pangatähtede ringlus — nimelt kaks korda aastas, mai- ja novembrikuus — 3 miljonilt 4 miljonile; 14 päeva pärast algab juba tagasivool ja kuu aja pärast on see peaaegu lõppenud (Anderson, sealsamas, nr. 3595—3600).

Inglise Panga pangatähtede ringluses on peale selle igal veerandaastal ajutisi kõikumisi, mis on tingitud sellest, et iga veerandaasta järel makstakse «dividende», s. o. riigivõla intressi; selleks võetakse pangatähti algul ringlusest ära, siis aga paisatakse nad uuesti publiku kätte; ometi voolavad nad üsna ruttu jälle tagasi. Weguelin (B. A. 1857, nr. 38) arvab, et niiviisi pangatähtede ringluses tekkinud kõikumise ulatus on $2^1/_2$ miljonit. Hr. Chapman aga, tuntud firma Overend, Gurney & Co. esindaja, peab seeläbi rahaturul esilekutsutavaid häireid palju suuremaks. «Kui te kõrvaldate ringlusest maksude näol 6 kuni 7 miljonit, et sellega dividende tasuda, siis peab ju olema keegi, kes vahepeal vastava summa kasutada annab» (B. A. 1857, nr. 5196).

Palju tähtsamad ja kestvamad on tööstustsükli eri faasidele vastavad ringlemisvahendite hulga kõikumised. Kuulakem, mis ütleb selle kohta sama firma teine associé [kaasosanik], auväärne kveeker Samuel Gurney (C. D. 1848/57, nr. 2645): «Oktoobri lõpul (1847) oli publiku käes 20 800 000 naelsterlingi ulatuses pangatähti. Tol ajal oli rahaturul väga raske pangatähti saada. See oli tingitud üldisest kartusest, et 1844. aasta pangaakti kitsenduste tõttu pangatähti enam ei saa. Käesoleval ajal {1848. aasta märtsis} on publiku käes olevate pangatähtede summa ... 17 700 000 naelsterlingit, et aga praegu ei ole kaubanduses mingit paanikat, siis on see palju rohkem kui vaja. Londonis ei ole ühtki pankurit ega rahaga kauplejat, kellel ei oleks rohkem pangatähti, kui ta jõuab kasutada. — 2650. Pangatähtede summa ... väljaspool Inglise Panka on ringluse aktiivse seisu hoopiski puudulik näitaja, kui samal ajal ei võeta arvesse ... kaubandusmaailma ja krediidi olukorda. — 2651. Kui praegu näib, et antud ulatusega ringluse puhul on meil publiku käes liiga palju pangatähti, siis on see suurel määral tingitud meie praegusest olukorrast — suurest stagnatsioonist. Kõrgete hindade ja elava äritegevuse puhul tekitaksid needsamad 17 700 000 naelsterlingit meil ringluses oleva raha nappuse tunde.»

{Niikaua kui äriasjade seis on säärane, et laenuks antud summad tulevad korrapäraselt tagasi ja järelikult krediit jääb kõiguta-

matuks, reguleerivad ringluse laienemist ja kokkutõmbumist lihtsalt tööstu rite ja kaupmeeste vajadused. Et kuld ei etenda hulgikaubanduses mingisugust osa — vähemalt Inglismaal mitte — ja et kulla ringlust, jättes kõrvale aastaaegadest tingitud kõikumised, võib vaadelda kui pikemat aega võrdlemisi konstantsena püsivat suurust, siis on Inglise Panga pangatähtede ringlus nende muutuste küllaltki täpne mõõdupuu. Kriisijärgsel vaiksel ajal on ringlus kõige väiksem; nõudmise uue elavnemisega suureneb ka vajadus ringlemisvahendite järele, mis kasvab koos õitsengu kasvuga; oma haripunktile jõuab ringlemisvahendite hulk äärmise pinge ja liigse spekulatsiooni perioodil — siis puhkeb kriis ja alles eelmisel päeval rohkearvuliselt ringelnud pangatähed kaovad üleöö turult, koos nendega aga ka vekslite diskonteerijad, isikud, kes väärtpaberite vastu laenu annavad, kaupade ostjad. Loodetakse Inglise Panga abile, kuid ka tema jõud on varsti otsas: 1844. aasta pangaakt sunnib teda piirama oma pangatähtede ringlust just sel momendil, kus kõik kisendavad pangatähtede järele ja kus kauba omanikud ei saa müüa, kuid peavad siiski maksma ning on valmis tooma igasuguseid ohvreid, et aga kuskilt pangatähti saada. «Paanika ajal,» ütleb ülalnimetatud pankur Wright (sealsamas, nr. 2930), «vajab maa kaks korda rohkem ringlemisvahendeid kui tavalisel ajal, sest pankurid ja teised isikud koguvad endale ringlemisvahendeid tagavaraks.»

Niipea kui puhkeb kriis, on küsimus ainult maksevahendites. Et aga nende maksevahendite laekumise suhtes on igaüks sõltuv teistest ja et keegi ei tea, kas teine suudab tähtpäeval maksta, siis tekib üldine tormijooks turul leiduvatele maksevahenditele, s. o. pangatähtedele. Igaüks jätab endale varuks niipalju pangatähti, kuipalju tal õnnestub saada, ja nii kaovadki pangatähed ringlusest just siis, kui neid kõige rohkem vaja on. Samuel Gurney (C. D. 1848/57, nr. 1116) arvab, et 1847. aasta oktoobris oli sel viisil paanika momendil tallele pandud pangatähtede hulk 4—5 miljonit naelsterlingit. — *F. E.*)

Selles suhtes on eriti huvitavad Gurney kaasosaniku, ülalnimetatud Chapmani seletused 1857. aasta pangakomisjoni ees. Ma annan siin edasi nende peamise sisu antud küsimuse piirides, kuigi neis käsitletakse mõningaid punkte, mida me uurime alles hiljem.

Hr. Chapmani seletused kõlavad järgmiselt.

«4963. Ma ütlen ka otsekoheselt välja, et ma ei pea seda õigeks, et rahaturg oleks kellegi individuaalse kapitalisti (milliseid Londonis on küllalt) võimu all, kes võib esile kutsuda määratu suure rahapuuduse ja kitsikuse just sel ajal, kui ringlus on parajasti väga madalal tasemel ... See on võimalik ... leidub mitmeidki kapitaliste, kes võivad ringlussfäärist eemaldada 1 või 2 miljoni nael-

sterlingi ulatuses pangatähti, kui see neile kasulik on.» 4965*. Suur spekulant võib müüa 1 või 2 miljoni eest konsoole ja niiviisi raha turult kõrvaldada. Midagi taolist juhtus üsna hiljuti, «see kutsus esile äärmiselt suure kitsikuse».

4967. Sellisel juhul ei ole pangatähed muidugi produktiivsed. «Kuid see pole tähtis, kui sellega saavutatakse suur eesmärk; tema suureks eesmärgiks on esile kutsuda väärtpaberite hindade langus, luua rahapuudus, ja tal on täiesti võimalik seda teha.» Siin on näide: ükskord oli fondibörsil suur nõudmine raha järele; ükski ei teadnud selle põhjust; keegi pöördus Chapmani poole palvega laenata talle 50 000 naelsterlingit 7 protsendiga. Chapman oli imestanud, sest tema protsendimäär oli palju madalam; ta nõustus. Kohe pärast seda tuli sama mees tagasi, võttis veel 50 000 naelsterlingit $7^1/_2$ protsendiga, siis 100 000 naelsterlingit 8 protsendiga ja tahtis $8^1/_2$ protsendiga veel rohkemgi saada. Siis aga lõi isegi Chapman kartma. Hiljem selgus, et suur summa raha oli äkki turult kõrvaldatud. Kuid, jutustab Chapman, «ma andsin siiski 8 protsendiga laenuks üsna suure summa; kaugemale minna ma ei julgenud; ma ei teadnud, mis edasi tuleb».

Kuigi publiku käes olevat enam-vähem pidevalt 19 kuni 20 miljonit naelsterlingit pangatähti, ei tohi sellest hoolimata kunagi unustada, et ühelt poolt nende pangatähtede tegelikult ringleva osa ja teiselt poolt pankades reservina jõude seisva osa suhe on pidevalt ning märgatavalt muutumas. Kui see reserv on suur, järelikult tegeliku ringluse tase on madal, siis tähendab see rahaturu seisukohalt, et ringlussfäär on täidetud (the circulation is full, money is plentiful [ringlus on täis, raha on palju]); kui reserv on väike, kui järelikult tegelik ringlus on täidetud, siis nimetab rahaturg seda ringlust madalaks (the circulation is low, money is scarce [ringlus on madal, raha on vähe]); väike on tegelikult see osa, mis kujutab endast tegevuseta laenukapitali. Ringluse tegelik, tööstustsükli faasidest sõltumatu laienemine või kokkutõmbumine — kusjuures aga publiku poolt nõutav summa jääb muutumatuks — leiab aset ainult puhttehnilistel põhjustel, näiteks maksude või riigivõlaprotsentide maksmise tähtaegadel. Maksude maksmisel voolavad pangatähed ja kuld Inglise Panka tavalisest suuremal hulgal ja vähendavad tegelikult ringlust, arvestamata viimase vajadusi. Riigivõla dividendide väljamaksmisel on lugu ümberpöördult. Esimesel juhul võetakse pangast laenu, et ringlemisvahendeid saada. Teisel juhul langeb erapankade protsendimäär selle tõttu, et nende reservid ajutiselt suurenevad. See ei puutu mingil määral ringlemisvahendite absoluutsesse hulgasse, vaid ainult pangafirmasse, kes need ringlemisvahendid ringlusse

* 1894. aasta trükis: nr. 4995. *Toim.*

laseb; tema seisukohalt kujutab see protsess endast laenukapitali võõrandamist ja ta paneb järelikult sellest operatsioonist saadud kasumi oma taskusse.

Ühel juhul toimub ainult ringlevate vahendite ajutine ümberpaigutus, mida Inglise Pank tasakaalustab sel teel, et ta vähe aega enne veerandaasta maksude ja veerandaasta dividendide maksmise tähtaega madala protsendiga lühiajalisi laene annab; need niiviisi ülemääraselt väljalastud pangatähed täidavad kõigepealt lünga, mis maksude maksmise tõttu tekib, nende laenude tagasimaksmine toob aga pangale otsekohe tagasi liigsed pangatähed, mis on läinud publiku kätte dividendide väljamaksmise tõttu.

Teisel juhul tähendab ringluse madal või kõrge tase iga kord ainult ühe ja sellesama ringlemisvahendite hulga teistsugust jaotust aktiivse ringluse ja hoiuste, s. o. laenude tööriista vahel.

Teiselt poolt, kui näiteks kulla juurdevool Inglise Panka vastavalt väljalastud pangatähtede arvu suurendab, siis hõlbustavad nad diskonteerimist väljaspool panka ja voolavad tagasi laenude tagasimaksmisel, nii et ringlevate pangatähtede absoluutne mass suureneb vaid lühikeseks ajaks.

Kui ringlus on täidetud sellepärast, et äritegevus laieneb (mis on võimalik ka võrdlemisi madalate hindade korral), siis võib protsendimäär suhteliselt kõrge olla laenukapitali nõudmise tõttu, kusjuures see nõudmine on tingitud kasvavast kasumist ja rohketest uutest kapitalimahutustest. Kui ringluse tase on madal selle tõttu, et äritegevus kokku tõmbub või et krediiti on hästi kerge saada, siis võib protsendimäär olla madal isegi kõrgete hindade korral. (Vt. Hubbard.)

Ringluse absoluutne suurus avaldab protsendimäärale otsustavat mõju ainult surutise aegadel. Seejuures väljendab nõudmine laiendatud ringluse järele (kõrvale jättes vähenenud kiiruse, millega raha ringleb ja millega ühed ja needsamad rahaühikud [Geldstücke] üha uuesti laenukapitaliks muutuvad) kas ainult nõudmist aarde kogumise vahendite järele, mis tekib krediidipuuduse tõttu, nagu 1847. aastal, kus pangaakti kehtivuse seismapanek ei kutsunud esile ringluse laienemist, kuid oli küllaldane selleks, et kõrvale pandud pangatähed uuesti päevavalgele tuua ja nad ringlusse paisata. Või siis võib teatud tingimustel tõepoolest tarvis minna suuremat ringlemisvahendite hulka, nagu 1857. aastal, kui pangaakti kehtivuse seismapaneku järel ringlus mõneks ajaks tõepoolest kasvas.

Teistel juhtumitel aga ei avalda ringluse absoluutne suurus protsendimäärale mingit mõju, sest see absoluutne suurus — eeldades, et ringluse ökonoomsus ja kiirus on muutumatud — oleneb esiteks kaupade hindadest ja äritehingute arvust (seejuures halvab tavaliselt üks neist momentidest teise momendi toimet) ning

lõpuks krediidi olukorrast, krediidi olukord aga ei olene sugugi ringluse absoluutsest suurusest; teiseks aga ei ole kaupade hinnad ja protsendimäär teineteisest sugugi paratamatult sõltuvad.

Bank Restriction Acti kehtimise ajal (1797—1820) oli currency [ringlemisvahendeid] külluses; protsendimäär oli siis alati palju kõrgem kui pärast sularahas maksmise uuestialustamist. Hiljem langes protsendimäär kiiresti koos pangatähtede väljalaskmise piiramisega ja vekslikursside tõusuga. Aastail 1822, 1823, 1832 oli ringluse üldine tase madal, protsendimäär oli samuti madal. Aastail 1824, 1825, 1836 oli ringluse tase kõrge, protsendimäär tõusis. 1830. aasta suvel oli ringluse tase kõrge, protsendimäär aga oli madal. Pärast uute kullaleiukohtade avastamist suurenes raharinglus kogu Euroopas, protsendimäär tõusis. Protsendimäär ei sõltu järelikult ringleva raha hulgast.

Erinevus ringlemisvahendite väljalaskmise ja kapitali laenuksandmise vahel ilmneb kõige paremini tegelikus taastootmisprotsessis. Me nägime (II raamat, III osa), kuidas tootmise eri koostisosad üksteise vastu vahetuvad. Muutuvkapital näiteks koosneb asjaliselt tööliste elatusvahenditest, ühest nende oma produkti osast. Seda makstakse neile aga osade kaupa rahas välja. Kapitalist peab selle raha avansseerima, krediidi organisatsioonist aga sõltub suurel määral, kas ta suudab järgmisel nädalal uut muutuvkapitali välja maksta sellesama rahaga, millega ta maksis eelmisel nädalal. Samasugune lugu on ka vahetusaktidega ühiskondliku kogukapitali eri koostisosade vahel, näiteks tarbimisvahendite ja tarbimisvahendite tootmise vahendite vahel. Nende ringlemiseks vajalik raha tuleb, nagu nägime, avansseerida kas ühel või mõlemal vahetusest osavõtval poolel. Raha jääb siis ringlusse, tuleb aga pärast vahetuse lõpuleviimist ikka jälle tagasi selle juurde, kes selle raha avansseeris, sest seda avansseerides ületas ta oma tegelikult rakendatud tööstuskapitali (vt. II raamat, XX ptk.). Arenenud krediidi tingimustes, kus raha kontsentreerub pankade kätte, on pangad — vähemalt nominaalselt — raha avansseerijaiks. See avansseerimine puudutab ainult ringluses olevat raha. See on ringlemisvahendite avansseerimine, mitte aga selle tõttu ringlema pandavate kapitalide avansseerimine.

Chapman: «5062. Võib tulla aegu, kus pangatähti on publiku käes väga suurel hulgal, kuid sellest hoolimata pole neid saada.» Raha on olemas ka paanika ajal; kuid keegi ei taha seda siis muuta väljalaenatavaks kapitaliks, väljalaenatavaks rahaks; igaüks hoiab seda enda käes tegeliku maksevajaduse jaoks.

«5099. Kas maapiirkondade pangad saadavad teile ja teistele Londoni firmadele oma vabu ülejääke? — Jah. — 5100. Teiselt poolt: kas Lancashire'i ja Yorkshire'i vabrikupiirkonnad diskontee-

rivad teie juures veksleid ärilisel otstarbel? — Jah. — 5101. Nii et sel teel saab kasutada raha, mis ühes kohas meie maal üle jääb, teise koha vajadusteks? — Täiesti õige.»

Chapman kinnitab, et pankade komme mahutada oma liigset rahakapitali lühemaks ajaks konsoolide ja renteitähtede ostmisse ei leia viimasel ajal kaugeltki nii ulatuslikku rakendamist, sest on kombeks saanud anda seda raha laenuks at call (päevast päeva, igal ajal tagasinõutava laenuna). Tema ise peab seda liiki paberite ostmist oma ettevõttele ülimal määral ebaotstarbekaks. Seepärast mahutab ta raha kindlatesse vekslitesse, millest üks osa kuulub pidevalt iga päev tasumisele, nii et ta teab alati, kui palju vaba raha ta iga päev loota võib. {5001—5005.}—

Isegi väljaveo suurenemine ilmneb — suuremal või vähemal määral igal maal, eriti aga krediiti andval maal — kasvava nõudmisena oma maa rahaturul, kusjuures aga see nõudmine annab end alles surutise ajal sellisena tunda. Väljaveo suurenemise ajal väljastavad briti vabrikandid tavaliselt oma fabrikaatide vastu, mis välismaale komisjonimüügiks saadetakse, pikaajalisi veksleid ekspordikaupmeeste nimele (5126). «5127. Kas lugu pole nii, et sageli on olemas kokkulepe neid veksleid aeg-ajalt uuendada? — {Chapman.} Seda peavad nad meie ees saladuses; me ei võtaks säärast vekslit vastu... Seda võib muidugi juhtuda, kuid selletaoliste asjade kohta ei saa ma midagi öelda.» {Seda süütut Chapmani!} — «5129. Kui on tegemist väljaveo suure kasvuga, nagu näiteks praegu, kus väljavedu suurenes ainuüksi möödunud aastal 20 miljoni naelsterlingi võrra, — kas ei tekita see iseenesest suurt nõudmist kapitali järele, et diskonteerida veksleid, mis seda väljavedu esindavad? — Kahtlemata. — 5130. Inglismaa annab tavaliselt välismaale krediiti kogu oma ekspordi ulatuses; kas ei või see esile kutsuda vastava lisakapitali neeldumist selle krediidi kestuseks? — Inglismaa annab väga palju krediiti, kuid selle vastu saab ta krediiti temale vajalike toorainete osas. Ameerika annab meie nimele alati 60-päevase tähtajaga veksleid, teised maad aga 90-päevase tähtajaga. Teiselt poolt anname meiegi krediiti; kui me saadame kaupu Saksamaale, siis on see kahe- või kolmekuulise tähtajaga krediit.»

Wilson küsib Chapmanilt (5131), kas ei anta inglise firmade nimele veksleid nende sisseveetavate toorainete ja koloniaalkaupade vastu juba üheaegselt nende laadimisega ja kas need vekslid ei jõua kohale konossementidega ühel ajal? Chapman arvab, et see nii on, kuid ta ei tea midagi neist «kaupmeeste» äriasjadest ja soovitab pärida asjatundlikumailt inimestelt. — Ameerikasse eksportimisel, ütleb Chapman, «sümboliseerib kaupu transiit»; see segane jutt peab tähendama seda, et eksporteeriv inglise kaupmees kirjutab kaupade vastu neljakuulise tähtajaga veksli mõne Londonis

asuva suure ameerika pangafirma nimele, see pangafirma aga saab kattesummad Ameerikast.

«5136. Kas ei aja tavaliselt äriasju kaugete maadega kaupmehed, kes ootavad oma kapitali tagasitulekut, kuni kaubad maha müüdud on? — Võib-olla ongi olemas niivõrd rikkaid firmasid, et nad võivad mahutada kaupadesse omaenda kapitali, võtmata nende kaupade vastu laenu; ometi muutuvad need kaubad enamasti laenudeks tuntud firmade aktsepti kaudu. — 5137. Selliseid firmasid on olemas ... Londonis, Liverpoolis ja mujal. — 5138. Järelikult ei ole mingit vahet, kas vabrikant peab kulutama omaenda raha või leiab ta Londonis või Liverpoolis kaupmehe, kes talle raha laenab; igal juhul on meil tegemist Inglismaal antud avansiga? — Täiesti õige. Vabrikandil on vaid vähestel juhtudel sellega midagi tegemist» {1847. aastal seevastu peaaegu kõigil juhtudel}. «Kaupmees, kes kaupleb fabrikaatidega, näiteks Manchesteris, ostab kaupu ja saadab neid mere taha soliidse Londoni firma kaudu; niipea kui Londoni firma on veendumusele jõudnud, et kõik on kokkuleppe kohaselt lastitud, kirjutab kaupmees Londoni firma nimele kuuekuulise tähtajaga veksli nende kaupade vastu, mis saadetakse Indiasse, Hiinasse või mujale; nüüd tuleb vahele pangamaailm ja diskonteerib talle selle veksli, nii et selleks ajaks, kui kaupmehel tuleb maksta tema poolt ostetud kaupade eest, on tal raha — selle veksli diskonteerimisest saadud raha — juba käes. — 5139. Kui aga kaupmehel ongi raha, siis pidi pankur temale selle ikkagi avansseerima? — *Pankuril on veksel; pankur ostis veksli;* ta rakendab oma pangakapitali selles vormis, nimelt kaubandusvekslite diskonteerimise vormis.» {Järelikult ei näe ka Chapman vekslite diskonteerimises laenu andmist, vaid kaupade ostmist. — *F. E.*} — «5140. Kuid see moodustab ikkagi ühe osa nõudmistest Londoni rahaturule? — Kahtlemata; selles seisabki oluliselt rahaturu ja Inglise Panga tegevus. Inglise Pank võtab neid veksleid vastu niisama meelsasti kui meiegi, sest ta teab, et see on hea rahamahutamise viis. — 5141. Kas sedamööda, kuidas eksportäri kasvab, kasvab ka nõudmine rahaturul? — Sedamööda, kuidas meie maa õitseng kasvab, võtame ka meie {Chapmanid} sellest osa. — 5142. Kui nüüd need mitmesugused kapitali rakendamise alad äkki laienevad, kas selle loomulikuks tagajärjeks on siis protsendimäära tõus? — Selles ei ole mingit kahtlust.»

5143. Chapmanile «ei ole päris selge, kuidas meie suure väljaveo juures leidsime kullale niivõrd laiaulatuslikku rakendamist».

5144. Auväärne Wilson küsib: «Kas ei või juhtuda, et me anname oma väljaveo arvel rohkem krediiti, kui me oma sisseveo arvel saame? — Mina isiklikult kahtlen, et see nii on. Kui keegi esitab aktsepteerimiseks veksli, mis on välja antud Indiasse saadetud Manchesteri kaupade vastu, siis ei saa seda aktsepteerida lühemaks

ajaks kui 10 kuuks. Meil tuleb — ja see on päris kindel — maksta Ameerikale tema puuvilla eest pisut varem, kui India meile maksab; ei ole aga kerge selgitada, missugust mõju see avaldab. — 5145. Kui meil on, nagu näiteks möödunud aastal, 20 miljoni naelsterlingi suurune manufaktuurkaupade väljaveo juurdekasv, siis pidi meil ju enne olema väga suur juurdekasv tooraine sisseveo alal» {ja juba sellest on näha, et liigne väljavedu on identne liigse sisseveoga ja liigne tootmine liigse kauplemisega}, «mis võimaldas meil seda suurenenud kaupade hulka toota? — Kahtlemata; me pidime eelnevalt maksma väga suure bilansi; s. t., et bilanss pidi sel ajal olema meile ebasoodus; kuid üldiselt on vekslikurss Ameerikaga meie kasuks, ja me oleme pikema aja jooksul saanud Ameerikalt suurel hulgal väärismetalli.»

5148. Wilson küsib paadunud liigkasuvõtjalt Chapmanilt, kas ta ei pea oma kõrget protsenti suure õitsengu ja suurte kasumite tunnuseks. Chapman, kes on ilmselt rabatud selle sükofandi naiivsusest, vastab muidugi jaatavalt, kuid on siiski küllalt otsekohene, et teha järgmine reservatsioon: «Mõnedel ei jää midagi muud üle; neil on kohustusi täita ja nad peavad need täitma, olgu see tulus või mitte; aga kui see {kõrge protsendimäär} püsima jääks, siis oleks see õitsengu tundemärk.» Mõlemad unustavad, et see võib anda tunnistust ka sellest, et — nagu see oli 1857. aastal — krediidi rändrüütlid õõnestavad kogu maa olukorda; nad võivad ju maksta kõrgeid protsente, sest nad maksavad neid võõrast taskust (aidates sealjuures aga kaasa üldise protsendimäära väljakujunemisele) ja elavad vahepeal laia elu loodetavate kasumite arvel. Muide aga võib just see anda vabrikantidele jne. võimaluse tõesti väga tulusate tehingute tegemiseks. Kapitalide tagasivool muutub laenusüsteemi tõttu täiesti petlikuks. Sellega on seletatavad ka järgmised nähtused, mis, kuivõrd asi puutub Inglise Panka, ei vajagi seletust, sest et Inglise Pank diskonteerib kõrge protsendimäära puhul madalamalt kui teised.

«5156. Ma võin kinnitada,» ütleb Chapman, «et käesoleval momendil, kus meil on nii kaua aega olnud kõrge protsendimäär, on meie diskonto summa saavutanud oma maksimumi.» {Seda ütles Chapman 21. juulil 1857, mõned kuud enne krahhi.} — «5157. 1852. aastal» {kui protsent oli madal} «ei olnud diskonto summa kaugeltki nii suur.» Sest et ärielu oli siis tõepoolest veel palju tervem.

«5159. Kui turul oleks suur rahaküllus ... ja panga diskontomäär oleks madal, siis oleks vekslite arv meil vähenenud ... 1852. aastal olime me hoopis teises faasis: meie tolleaegne väljavedu ja sissevedu ei ole praegusega üldse võrreldav. — 5161. Selle kõrge diskontomääraga diskonteerisime me niisama palju kui 1854. aastal.» {Kus protsent oli 5—5½%.}

Chapmani seletustes on äärmiselt naljakas see asjaolu, et tema-taolised inimesed peavad publiku raha tõepoolest oma omandiks ja arvavad endal olevat õiguse igal ajal vahetada nende poolt diskonteeritud veksleid raha vastu. Küsimuste ja vastuste naiivsus on hämmastav. Arvatakse, et seadusandlus peab igal ajal kindlustama suurte firmade poolt aktsepteeritud vekslite vahetamist raha vastu ning hoolitsema selle eest, et Inglise Pank neid igasugustel asjaoludel billbrokeritele rediskonteeriks. Ometi jäi 1857. aastal kolm niisugust billbrokerit umbes 8 miljoniga pankrotti, kusjuures nende oma kapital oli nende võlgadega võrreldes üsna tühine. — «5177. Kas te tahate sellega öelda, et nad {Baringite või Loydide aktseptid} peavad teie arvates kuuluma sunddiskonteerimisele, umbes nii, nagu Inglise Panga pangatähed kuuluvad praegu sundvahetamisele kulla vastu? — Ma olen arvamisel, et kui neid ei saaks diskonteerida, siis oleks see väga kahetsusväärne lugu; oleks ju äärmiselt imelik, kui keegi oleks sunnitud lõpetama maksmise ainult sellepärast, et tal on firmade Smith, Payne & Co. või Jones, Loyd & Co. aktsepte ja ta ei saa neid diskonteerida.» — «5178. Kas aga Baringi aktsept ei ole kohustus maksta veksli tähtpäeval teatud rahasumma? — See on täiesti õige; kuid võttes endale sellise kohustuse, ei näe härrad Baringid uneski — nagu seda ei näe ükski kaupmees, kes endale sellise kohustuse võtab —, et neil tuleb seda tasuda sovereignides; nad loodavad, et tasumine toimub Clearing House'is [arvelduskojas]. — 5180. Kas te siis arvate, et tuleb välja mõelda mingi mehhanism, mille kaudu publikul oleks õigus saada raha enne vekslitähtaja möödumist sel teel, et keegi teine peaks seda vekslit diskonteerima? — Ei, mitte aktseptant; kui te aga sellega mõtlete, et meil ei tohi olla võimalust kaubandusvekslite diskonteerimiseks, siis peame küll kogu asjaloo ümber muutma. — 5182. Niisiis te arvate, et see» {kaubandusveksel} «peaks olema rahaks muudetav täpselt niisamuti, nagu Inglise Panga pangatäht peab olema muudetav kullaks? — Jah, teatud tingimustel kindlasti. — 5184. Niisiis te arvate, et currency [raharingluse] põhimääruses peaks olema ette nähtud, et kaubandusvekslid, mille soliidsuses ei saa kahelda, oleksid igal ajal niisama kergesti vahetatavad raha vastu kui pangatähedki? — Jah, seda ma arvan. — 5185. Te ei lähe ometi nii kaugele ega ütle, et Inglise Pangale või ükskõik kellele tuleks seadusega panna nende vahetamise kohustus? — Igal juhul lähen ma nii kaugele ning ütlen, et kui me hakkame koostama currency reguleerimise seadust, siis peame tarvitusele võtma abinõud, mis ei laseks tekkida olukorda, kus kaheldamatult soliidseid ja seaduspäraseid oma maa kaubandusveksleid ei saa rahaks muuta.» — See tähendab kaubandusveksli vahetamist pangatähe vahetamise eeskujul.

«5189. Rahaga kauplejad esindavad tegelikult ainult publikut,»

— ütles hr. Chapman hiljem assiisi ees Davisoni asja arutamisel. Vaata «Great City Frauds».

«5196. Iga veerandaasta järel» {dividendide väljamaksmisel} «on... absoluutselt vajalik kasutada Inglise Panga abi. Kui te eelseisva dividendide tasumise pärast kõrvaldate ringlusest 6 või 7 miljonit riigitulusid, siis peab ju olema keegi, kes vahepeal vastava summa kasutada annab.» — {Järelikult on sel juhul tegemist raha pakkumisega, mitte aga kapitali või laenukapitali pakkumisega.}

«5169. Igaüks, kes meie kaubandusmaailma tunneb, peab teadma, et olukorras, kus renteitähed ei leia enam ostjaid, kus Ida-India kompanii obligatsioonid on täiesti kasutud ja kus kõige paremaidki kaubandusveksleid ei saa diskonteerida, — et säärases olukorras peab suur rahutus valdama kõiki neid, keda äriasjad sunnivad viivitamatult, lihtsa nõudmise peale, maksma antud maa tavaliste ringlemisvahenditega; nii on aga lugu kõigi pankuritega. Selle tulemuseks on siis, et igaüks oma varusid kahekordistab. Kujutlege nüüd, missugust mõju avaldab see kogu maal, kui iga provintsipankur — neid on aga umbes 500 — peab oma Londoni korrespondendile ülesandeks tegema endale 5000 naelsterlingit pangatähtedes üle kanda. Isegi siis, kui me nii väikese summa keskmiseks summaks võtame — mis on iseendastki juba täiesti absurdne —, ka siis saame $2^1/_2$ miljonit naelsterlingit, mis ringlusest eemaldatakse. Kuidas saab neid asendada?»

Teiselt poolt erakapitalistid jne., kellel on raha, ei anna seda mitte mingisuguse protsendiga laenuks, sest nad ütlevad Chapmani eeskujul: «5194. Me oleme ennem hoopis ilma protsentideta, kui elada kartuses, et me oma raha siis kätte ei saa, kui me seda vajame.»

«5173. Meie süsteem on järgmine: meil on 300 miljoni naelsterlingi ulatuses kohustusi, millede õiendamist antud maal käibel olevate müntidega võib nõuda korrapealt, teatud kindlal momendil. Kõigi käibel olevate müntide üldsumma, kui me nad kõik ära kasutame, on aga 23 miljonit naelsterlingit või midagi selle ümber; kas see pole olukord, mis meile iga hetk vapustusi tuua võib?» Sellepärast muutubki krediidisüsteem kriiside ajal äkki monetaarsüsteemiks.

Kui mitte rääkida kriisi ajal oma maal tekkivast paanikast, võib raha hulgast ainult sedavõrd juttu olla, kuivõrd see käib metalli, maailmaraha kohta. Kuid just selle jätabki Chapman kõrvale, ta kõneleb ainult 23 miljonist *pangatähtedes.*

Seesama Chapman: «5218. Algpõhjus, mis kutsus esile häire rahaturul» {1847. aasta aprillikuus ja hiljem oktoobrikuus}, «seisis kahtlemata selles, et erakordselt suure sisseveo tõttu läks sel aastal tarvis hulk raha vekslikursi reguleerimiseks.»

Esiteks oli see maailmaturu raha tagavara viidud siis miinimumini. Teiseks oli see tagavara samal ajal krediitraha vahetamise, pangatähtede vahetamise tagatis. See tagavara ühendas niiviisi kaks sootuks erinevat funktsiooni, mis aga mõlemad tulenevad raha loomusest, sest tõeline raha on alati maailmaturu raha, krediitraha aga tugineb alati maailmaturu rahale.

1847. aastal oli lugu nii, et 1844. aasta pangaakti kehtivuse seismapanemiseta «ei oleks Clearing Houses [arvelduskojad] suutnud oma ülesannetega toime tulla». (5221.)

Chapmanil oli siiski eelseisvast kriisist mingi eelaimus. «5236. Rahaturul esineb teatud olukordi (ka praegune olukord ei ole sellest kuigi kaugel), kus raha on väga raske saada ja tuleb abi otsida pangast.»

«5239. Mis puutub summadesse, mis me võtsime pangast reedel, laupäeval ja esmaspäeval, 19., 20. ja 22. oktoobril 1847, siis järgmisel kesknädalal oleksime olnud ülimal määral tänulikud, kui oleksime võinud vekslid tagasi saada; niipea kui paanika oli möödas, hakkas raha otsekohe meie kätte tagasi voolama.» — Teisipäeval, 23. oktoobril, pandi nimelt pangaakti kehtivus seisma ja kriis oli sellega ületatud.

Chapman arvab (5274), et Londoni firmade nimele väljaantud jooksvate vekslite summa moodustab igal ajal 100—120 miljonit naelsterlingit. Siia ei kuulu kohalikud vekslid provintsiosakondade nimele.

«5287. Kuigi 1856. aasta oktoobris oli publiku käes olevate pangatähtede summa kasvanud 21 155 000 naelsterlingini, oli ikkagi äärmiselt raske raha saada; vaatamata sellele, et publiku käes oli raha nii palju, ei saanud me seda kuidagi enda kätte.» Nimelt kartuste tõttu, mida pangafirma Eastern Bank ajutised raskused (1856. aasta märtsil) olid esile kutsunud.

5190—92. Niipea kui paanika möödas on, «hakkavad kõik pankurid, kes kasumit protsentidest saavad, oma raha käiku laskma».

5302. Chapman ei seleta pangareservi vähenemisel tekkivat rahutust kartusega hoiuste pärast, vaid sellega, et kõik need, kellel äkki on tarvis suuri rahasummasid maksta, teavad väga hästi, et nad rahaturul valitseva kitsikuse tõttu on võib-olla sunnitud pöörduma panga kui viimase abiallika poole, aga «kui panga reserv on väga väike, siis ei valmista meie taotlus pangale mingit rõõmu, — otse vastupidi».

Muide on huvitav, kuidas pangareserv faktilise suurusena kaob. Pankurid hoiavad oma jooksvaks äritegevuseks vajalikke minimaalseid summasid osalt enda juures, osalt Inglise Pangas. Billbrokerid hoiavad enda käes «kogu maa vaba pangaraha», omamata mingit reservi. Ja Inglise Pangal on oma deposiidivõlgade kindlustuseks ainult pankurite ja teiste isikute reserv, samuti public deposits

[ühiskondlikud hoiused] jne.; sellel reservil laseb ta langeda kõige madalama punktini, näiteks 2 miljoni naelsterlingini. Seega ei ole kogu sel mahhinatsioonivärgil, peale nende 2 miljoni naelsterlingi paberis, surutise aegadel (surutis aga vähendab reservi, sest et äravoolava metalli vastu laekuvad pangatähed tuleb annulleerida) absoluutselt mingit muud reservi peale metallivaru; seepärast süvenebki kriis iga kord, kui metallivaru kulla äravoolu tõttu väheneb.

«5306. Kui ei leiduks raha, et Clearing House'i [arvelduskoja] arvelduste vahe kinni maksta, siis ei jääks mejl minu arvates midagi muud üle, kui kokku tulla ja õiendada oma maksed esmajärguliste vekslitega: riigikassa, firmade Smith, Payne & Co. jne. nimele antud vekslitega. — 5307. Kui järelikult valitsus ei suudaks teid ringlemisvahenditega varustada, kas looksite teie neid endale ise? — Mis me saame sinna parata? Publik tuleb ja võtab meil ringlemisvahendid käest ära; neid pole enam. — 5308. Niisiis te teeksite Londonis vaid seda, mida Manchesteris iga päev tehakse? — Seda küll.»

Väga hea on Chapmani vastus küsimusele, mille talle esitas Cayley (Birmingham-man Attwoodi koolkonnast*) Overstone'i kapitalikujutluse kohta: «5315. Komisjoni ees on seletatud, et surutise ajal, nagu see 1847. aastal oli, ei otsi inimesed raha, vaid kapitali; mis te sellest arvate? — Ma ei mõista teid; meie kaupleme ainult raha abil; ma ei mõista, mis te sellega tahate öelda.» — «5316. Kui te mõtlete selle all» {kaubanduskapitali all}«ettevõtja oma raha, mis tema ettevõttesse on mahutatud, — kui te seda kapitaliks nimetate, siis moodustab see enamasti vaid tühise osa sellest rahast, mida ettevõtja oma äri ajamisel käsutab, nimelt krediidi tõttu, mis ta publikult saab» — Chapmanite vahetalitusel.

«5339. Kas sularahas maksmise katkestamine annab tunnistust rikkuse puudusest? — Sugugi mitte; ... meil ei ole rikkusest puudust, kuid me liigume äärmiselt kunstliku süsteemi piirides ja kui meil on ülisuur ähvardav (superincumbent) nõudmine meie ringlemisvahendite järele, siis võivad tekkida asjaolud, mis jätavad meid nendest ringlemisvahenditest ilma. Kas see tõesti peab haivama kogu meie maa kaubanduselu? Kas me tõesti ei tohi enam kedagi tegutseda lasta? — 5338. Kui me oleksime seatud küsimuse ette, kumb alles jätta: kas sularahas maksmine või kogu maa tööstus, küllap ma siis juba teaksin, kummast ma loobuksin.»

Pangatähtede kõrvalepanemisest «eesmärgiga surutis teravamaks ajada ja selle tagajärgedest kasu saada» {5358} ütleb ta, et see võib väga kergesti juhtuda. Kolm suurt panka suudaksid seda küll teha. «5383. Kas teile kui meie pealinna suuri ärioperatsioone hästi tundvale inimesele ei ole teada, et kapitalistid kasutavad neid

* Vrd. Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 13, lk. 66. *Toim.*

kriise selleks, et saada määratu suuri kasumeid nende inimeste laostumisest, kes langevad kriisi ohvriks? — Selles ei saa olla mingit kahtlust.» Ja hr. Chapmani võime selles suhtes kindlasti uskuda, kuigi ta lõppude lõpuks murdis — kaubanduslikus mõttes — endalgi kaela, kätsudes «kriisiohvrite laostumisest määratu suuri kasumeid saada». Sest kui tema kaasosanik Gurney ütleb, et igasugune muutus äriasjade käigus on asjatundlikule inimesele kasuks, siis ütleb Chapman: «Üks ühiskonna osa ei tea midagi teisest; võtkem näiteks vabrikant, kes ekspordib mandrile või impordib endale tooraainet; ta ei tea midagi teisest, kes opereerib kullakangidega» (5046). Nii juhtuski ühel ilusal päeval, et Gurney ja Chapman polnud ka ise «asjatundlikud» ja tegid kurikuulsa pankroti.

Eespool me nägime juba, et pangatähtede väljalaskmine ei tähenda alati kapitali laenuksandmist. Alljärgnev Tooke'i seletus C. D.* lordide komisjoni ees 1848. aastal tõestab vaid seda, et kapitali laenuksandmine — isegi siis, kui seda teeb pank uute pangatähtede väljalaskmise teel — ei tähenda veel, et ringlevate pangatähtede hulk tingimata kasvab.

«3099. Kas te usute, et näiteks Inglise Pank võiks tunduvalt rohkem laenu anda, ilma et tarvitseks pangatähtede väljalaskmist suurendada? — Selle tõestamiseks on fakte ülearugi. Üks rabavamaid näiteid oli 1835. aastal, kui pank kasutas Lääne-India hoiuseid ja Ida-India kompaniilt saadud laenu selleks, et suurendada publikule laenude andmist; samal ajal aga publiku käes olevate pangatähtede summa tegelikult mõnevõrra vähenes ... Midagi taolist võis tähele panna ka 1846. aastal, ajal, kui raudteedeposiite panka sisse maksti; väärtpaberite summa tõusis { diskonteerimise ja tagatiseks võtmise tõttu } umbes 30 miljonile, kuid publiku käes olevate pangatähtede hulgale ei avaldanud see mingit märgatavat mõju.»

Kuid pangatähtede kõrval on hulgikaubandusel veel teinegi, tema seisukohalt palju tähtsam ringlemisvahend: vekslid. Hr. Chapman näitas meile, kuivõrd oluline on äriasjade normaalse käigu jaoks, et soliidseid veksleid võetaks makseteks vastu igal pool ja igasugustes tingimustes: gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!** Mis vahekorras on siis teineteisega need mõlemad ringlemisvahendid?

Gilbart ütleb selle kohta järgmist: «Ringlevate pangatähtede hulga vähenemine suurendab tavaliselt ringlevate vekslite hulka. Vekslid võivad olla kaht liiki: kaubandusvekslid ja pankurivekslid — ... kui raha on vähe, siis ütlevad raha väljalaenajad: «Kirjutage meie nimele veksel ja me aktsepteerime selle.» Kui aga mõni pro-

* Kriisiküsimuse uurimiseks määratud. *Toim.*

** Kui ei maksa Tausves Jontof,
mis siis maksab? Häda! Häda!
Heine luuletusest «Disputatsioon». *Toim.*

vintsipankur diskonteerib oma kliendile veksli, siis ei anna ta temale sularaha, vaid enda poolt väljaantud trati oma Londoni agendi nimele, 21-päevase tähtajaga. Neid veksleid kasutatakse ringlemisvahenditena» (*J. W. Gilbart*, «An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.», lk. 31).

Pisut erineval kujul kinnitab seda ka Newmarch, B. A. 1857, nr. 1426:

«Pole olemas mingit seost ringlevate vekslite ja ringlevate pangatähtede hulga kõikumiste vahel... ainuke enam-vähem püsiv tulemus seisab selles... et niipea kui rahaturul tekib kõige tühisemgi kitsikus, mis kajastub diskontomäära tõusus, suureneb märksa vekslite ringlemise ulatus, ja ümberpöördult.»

Kuid sellistel aegadel väljaantud vekslid ei ole sugugi ainult lühiajalised pangavekslid, mida Gilbart mainib. Vastupidi: need on enamasti «sõbramehe» vekslid, mis ei esinda mingit tegelikku ärioperatsiooni või esindavad ainult selliseid operatsioone, mis selleks ette võetigi, et nende ettekäändel veksleid välja anda; nii üht kui ka teist liiki vekslite kohta oleme juba küllalt näiteid toonud. Seepärast ütlebki «Economist» (Wilson) selliste vekslite ja pangatähtede kindlustatust võrreldes: «Ettenäitamisel vahetatavaid pangatähti ei saa väljaspool panka kunagi liiga palju olla, sest nende liigne hulk voolaks alati ümbervahetamiseks panka tagasi; seevastu kahekuulise tähtajaga veksleid võib välja anda ülearu palju, sest enne nende maksetähtpäeva pole mingit vahendit nende väljaandmise kontrollimiseks, maksetähtpäevaks aga on nad võibolla juba jälle asendatud teiste vekslitega. Meile on täiesti arusaamatu, miks natsioon peaks tunnustama eeloleval tähtajal maksmisele kuuluvate vekslite ringluse kindlustatust, samal ajal aga kahtluse alla võtma ettenäitamisel vahetatava paberraha ringluse» («Economist», 1847, lk. 575).

Üksnes ringluse vajadused määravad järelikult ringlevate vekslite hulga, just nagu nad määravad ringlevate pangatähtedegi hulga; viiekümnendate aastate Ühendatud Kuningriigis oli normaalsetel aegadel ringlemas 39 miljonit pangatähtedes ja peale selle ligi 300 miljonit veksleid, sellest 100—200 miljonit ainuüksi Londoni firmade nimele. Vekslite ringlemise ulatus ei avalda pangatähtede ringlemise ulatusele mingit mõju; pangatähtede ringlemise ulatus aga mõjutab vekslite ringlemise ulatust ainult rahanappuse aegadel, kus vekslite arv kasvab ja nende kvaliteet langeb. Lõpuks, kriisi momendil ei täida vekslite ringlus üldse enam oma ülesannet; keegi ei vaja maksmise lubadusi, igaüks nõuab ainult sularahas maksmist; üksnes pangatäht säilitab, vähemalt käesoleva ajani Inglismaal, oma ringlusvõime, sest et Inglise Panga taga seisab natsioon kogu oma rikkusega.

Me nägime, et isegi hr. Chapman, kes 1857. aastal ise oli rahaturu magnaat, kurdab kibedalt selle üle, et Londonis olevat mitu suurt rahakapitalisti, kes on küllalt tugevad selleks, et teatud momendil desorganiseerida kogu rahaturgu ja koorida sellega koledal kombel väiksemaid rahaga kauplejaid. On näiteks olemas mitu säärast suurt haid, kes võivad kitsikust märksa teravamaks ajada, müües 1—2 miljoni eest konsoole ja eemaldades niiviisi turult vastava hulga pangatähti (koos sellega aga ka vaba laenukapitali). Kolme suure panga koostööst piisaks, et taolise manöövri abil kitsikus paanikaks muuta.

Suurimaks kapitalivõimuks Londonis on muidugi Inglise Pank, kes aga on oma seisundilt pooleldi riigiasutus ega saa seetõttu oma ülevõimu nii jämedal viisil avaldada. Ometi on temalgi — eriti 1844. aasta pangaakti kehtestamisest alates — küllalt vahendeid ja võimalusi oma huvide silmaspidamiseks.

Inglise Pangal on 14 553 000 naelsterlingi suurune kapital ja tema käsutuses on peale selle umbes 3 miljonit naelsterlingit «ülejääke», s. o. jaotamata kasumeid, samuti kõik rahasummad, mis laekuvad valitsusele maksude jne. näol ja mis tuleb deponeerida Inglise Panka, kuni neid vajatakse. Kui arvata siia juurde veel muude hoiuste summa (tavalisel ajal umbes 30 miljonit naelsterlingit) ja katteta väljalastud pangatähed, siis tuleb tunnistada, et Newmarch annab veel võrdlemisi tagasihoidliku hinnangu, kui ta ütleb järgmist (B. A. 1857, nr. 1889): «Ma veendusin, et { Londoni } rahaturul pidevalt käigusolevate fondide üldsummat võib hinnata umbes 120 miljonile naelsterlingile; neist 120 miljonist aga on Inglise Panga käsutuses väga suur osa, ligi 15—20 protsenti.»

Kui pank laseb välja pangatähti, mis ei ole kaetud tema keldrites seisva metallivaruga, siis loob ta väärtuse märke, mis on mitte ainult ringlemisvahendid, vaid moodustavad temale nende katmata pangatähtede nominaalsumma ulatuses ka teatud lisakapitali, kuigi fiktiivse. Ja see lisakapital toob pangale lisakasumit. — Wilson küsib Newmarchilt (B. A. 1857): «1563. Eks ole tõsi, et panga oma pangatähtede ringlus, s. o. nende keskmine hulk, mis publiku kätte jääb, moodustab selle panga tegevkapitali lisa? — Täiesti õige. — 1564. Niisiis, kogu see kasum, mis pank sellest ringlusest saab, on krediidist tulenev kasum, mitte aga kasum pangale tegelikult kuuluvast kapitalist? — Täiesti õige.»

Sama käib muidugi ka pangatähti väljalaskvate erapankade kohta. Oma vastustes nr. 1866—1868 arvab Newmarch, et kaks kolmandikku kõigist erapankade poolt väljalastavatest pangatähtedest (ühe kolmandiku jaoks peab neil pankadel olema metallivaru) tähendavad «niisama suure kapitali loomist», sest et hoitakse kokku niisama suur summa metallraha. Pankuri kasum ei tarvitse sellepärast olla suurem kui teiste kapitalistide kasum. Tõsiasi on aga,

et pankur sellest natsiooni poolt teostatavast metallraha kokkuhoiust kasumit saab. Asjaolu, et natsiooni kokkuhoid esineb eraisiku kasumina, ei šokeeri põrmugi kodanlikku majandusteadlast, sest kasum on ju üldse natsiooni töö omastamine. Kas saab olla midagi absurdsemat kui näiteks Inglise Pank aastail 1797—1817, kelle pangatähti usaldati ainult tänu riigile ja kes sealjuures sundis riiki — järelikult publikut — maksma riigilaenude protsentide näol selle võimu eest, mis seesama riik talle annab, nimelt võimu eest muuta need pangatähed paberitest rahaks ja nad seejärel riigile laenuks anda?

Pankadel on muide veel teisigi abinõusid kapitali loomiseks. Sellesama Newmarchi sõnade järgi on provintsipankadel, nagu me eespool juba mainisime, kombeks saata oma liigsed fondid (s. o. Inglise Panga pangatähed) Londoni billbrokeritele, kes selle eest neile diskonteeritud veksleid tagasi saadavad. Nende vekslitega teenindab pank oma kliente, sest ta juhindub reeglist oma kohalikelt klientidelt saadud veksleid mitte käest lasta, et nende klientide äri-operatsioonid ei saaks teatavaks nende oma naabruses. Neid Londonist saadud veksleid kasutatakse mitte ainult selleks, et neid välja anda klientidele, kellel on Londonis vahetult makseid õiendada — kui need kliendid ei pea paremaks nõuda pangalt otsest ülekannet Londoni —, vaid ka selleks, et teha makseid provintsis, sest et pankuri edasiandepealdis kindlustab nendele vekslitele kohaliku krediidi. Nii tõrjusid nad näiteks Lancashire'is ringlusest välja kõik kohalike pankade oma pangatähed ja suure osa Inglise Panga pangatähtedest (sealsamas, 1568—1574).

Me näeme siin järelikult, kuidas pangad loovad krediiti ja kapitali: 1) lastes selleks välja oma pangatähti; 2) andes välja maksekäsundeid Londonile kuni 21-päevase tähtajaga, kusjuures neile aga nende käsundite väljaandmisel otsekohe sularahas makstakse; 3) makstes diskonteeritud vekslitega, millede krediidivõime luuakse eeskätt ning olulises osas — vähemalt vastava kohaliku piirkonna ulatuses — panga edasiandepealdise abil.

Inglise Panga võim avaldub selles, et ta reguleerib protsendi turunormi. Äriasjade normaalse käigu ajal võib juhtuda, et Inglise Pank ei suuda diskontomäära tõstmise teel[12] takistada kulla mõõ-

[12] «Union Bank of London» aktsionäride üldkoosolekul 17. jaanuaril 1894 teatas president hr. Ritchie, et Inglise Pank tõstis 1893. aastal diskontomäära $2^1/_2$ protsendilt (juulikuus) 3 ja 4 protsendile (augustikuus); kui ta aga sellest hoolimata kaotas 4 nädalaga tervelt $4^1/_2$ miljonit naelsterlingit kullas, siis tõstis ta diskontomäära 5 protsendini, mispeale kuld hakkas tagasi voolama, ja panganormi alandati septembrikuus 4 protsendile, oktoobrikuus aga 3 protsendile. Kuid seda panganormi ei tunnustatud turul. «Kui panganorm oli 5%, siis oli turunorm $3^1/_2$ ja rahanorm $2^1/_2$%; kui panganorm langes 4 protsendile, siis oli diskontomäär $2^3/_8$% ja rahanorm $1^3/_4$%; kui panganorm oli 3%, siis oli diskontomäär $1^1/_2$% ja rahanorm pisut madalam» («Daily News», 18. jaan. 1894). — *F. E.*

dukat äravoolu oma metallivarust, sest et vajadust maksevahendite järele rahuldavad era- ja aktsiapangad ning billbrokerid, kelle võim kapitali suhtes [Kapitalmacht] on viimase 30 aasta jooksul tunduvalt kasvanud. Inglise Pank peab siis kasutama teisi abinõusid. Kuid kriitiliste momentide suhtes on ikka veel õige see, mis pankur Glyn (firmast Glyn, Mills, Currie & Co.) seletas C. D. 1848/57 ees: «1709. Suure kitsikuse aegadel dikteerib Inglise Pank meie maal protsendimäära. — 1710. Erakordse kitsikuse aegadel ... kui erapankurite või brokerite diskontooperatsioonid on suhteliselt väiksemad, jäävad need operatsioonid Inglise Panga teha ja siis on protsendi turunormi kindlaksmääramine tema võimuses.»

Muidugi ei tohi ta kui avalik institutsioon, kes on riigi kaitse all ja kellel on riiklikud privileegid, kasutada seda oma võimu nii hoolimatult, nagu seda võivad endale lubada eraettevõtted. Seepärast ütlebki Hubbard pangakomisjoni ees (B. A. 1857): «2844. {Küsimus:} Kas pole nii, et kui diskontomäär on kõige kõrgem, siis teenindab Inglise Pank kõige odavamalt, kui see aga on kõige madalam, siis teenindavad kõige odavamalt brokerid? — {Hubbard:} See on tõepoolest alati nii, sest Inglise Pank ei lase diskontomäära kunagi nii madalale kui tema konkurendid; kui aga see määr on kõige kõrgemal tasemel, siis ei tõsta Inglise Pank seda kunagi niisama kõrgele kui nemad.»

Sellele vaatamata on see ärielus väga tõsiseks sündmuseks, kui Inglise Pank hakkab kitsikuse aegadel — kasutades üldtarvitatavat väljendit — kruvisid kõvemini kinni keerama, s. o. tõstab juba keskmisest kõrgemale tõusnud protsendimäära veel kõrgemale. «Niipea kui Inglise Pank hakkab kruvisid kõvemini kinni keerama, lõpetatakse kõik ostud, mida tavaliselt tehakse välismaale väljaveo eesmärgil ... Eksportöörid ootavad, kuni hindade langus jõuab kõige madalama punktini; alles siis nad ostavad, mitte varem. Aga kui see punkt on käes, siis on kurss juba uuesti reguleeritud, — kulla äravool välismaale lakkab enne, kui hindade langus jõuab selle kõige madalama punktini. Kaupade ostud ekspordi jaoks võivad vahest tagasi tuua ühe osa välismaale saadetud kullast, kuid nad toimuvad liiga hilja, et äravoolu takistada» (*J. W. Gilbart,* «An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market», London 1840, lk. 35). «Teine tulemus, mida ringlemisvahendite reguleerimine välismaise vekslikursi abil annab, seisab selles, et kitsikuse aegadel toob selline reguleerimine endaga kaasa protsendimäära tohutu suure tõusu» (sealsamas, lk. 40). «Kulutused, mida vekslikursi taastamine nõuab, langevad meie maa tootvale tööstusele; selle protsessi jooksul aga tõuseb Inglise Panga kasum positiivselt selle tõttu, et ta jätkab oma tegevust vähema väärismetalli hulgaga» (sealsamas, lk. 52).

Kuid, nagu ütleb meie sõber Samuel Gurney, «need suured protsendimäära kõikumised on pankuritele ja rahaga kauplejatele kasuks — kõik kõikumised äritegevuse käigus on asjatundlikule inimesele kasuks». Ja kuigi härrad Gurneyd saavad äriliste raskuste jõhkra ärakasutamise tõttu head noosi, kuna Inglise Pank ei või seda endale niisama vabalt lubada, siis saab ometi ka Inglise Pank üsna ilusaid kasumeid — rääkimata neist eraviisilistest kasumitest, mis iseenesest härrade direktorite rüppe langevad seoses sellega, et neil on erakordselt soodsad võimalused üldise äriseisundi kohta andmete saamiseks. Ülemkoja komisjonile antud andmeil 1817. aastal, sularahas maksmise uuestialustamisel, olid need Inglise Panga kasumid 1797.—1817. aastat hõlmava ajavahemiku kohta järgmised:

Bonuses and increased dividends [preemiad ja kasvanud dividendid]	7 451 136
New stock divided amongst proprietors [uued aktsionäride vahel jaotatud aktsiad]	7 276 500
Increased value of capital [kapitali väärtuskasv]	14 553 000
Kokku	29 280 636

11 642 100 naelsterlingi suuruse kapitali kohta 19 aasta jooksul (*D. Hardcastle,* «Banks and Bankers», 2nd ed., London 1843, lk. 120). Kui me sellesama põhimõtte järgi määrame kindlaks Iiri Panga üldkasumi — see pank katkestas samuti 1797. aastal sularahas maksmise —, siis saame järgmise tulemuse:

Dividends as by returns due 1821 [aruandejärgsed dividendid kuni 1821. aastani]	4 736 085
Declared bonuses [deklareeritud preemiad]	1 225 000
Increased assets [kasvanud aktivad]	1 214 800
Increased value of capital [kapitali väärtuskasv]	4 185 000
Kokku	11 360 885

3 miljoni naelsterlingi suuruse kapitali kohta (sealsamas, lk. 363—364*).

Räägitagu siis veel tsentralisatsioonist! Krediidisüsteem, mille keskpunktiks on niinimetatud natsionaalpangad ja nende ümber rühmitunud suured rahalaenutajad ja liigkasuvõtjad, on hiiglaslik tsentralisatsioon, ja ta annab sellele parasiitide klassile muinasjutulise võimu mitte ainult tööstuskapitaliste aeg-ajalt laostada, vaid ka tegelikku tootmisse kõige kardetavamal viisil vahele segada; sealjuures ei tea see jõuk tootmisest mitte kui midagi ja tal ei ole sellega midagi tegemist. 1844. ja 1845. aasta aktid näitavad, et need bandiidid, kellega liituvad rahandustegelased ja stockjobbers [börsispekulandid], muutuvad üha võimsamaks.

* 1894. aasta väljaandes: lk. 163. *Toim.*

Kui aga mõni arvab ikka veel, et need auväärsed bandiidid ekspluateerivad natsionaalset ja rahvusvahelist tootmist ainuüksi tootmise enda ja ekspluateeritavate endi huvides, siis saab ta kogu asjast kindlasti parema ettekujutuse, kui loeb läbi järgmise tiraadi pankuri kõrgete kõlbeliste vooruste kohta: «Pangad on usulised ja moraalsed institutsioonid. Kui sageli on noor kaupmees küll eemale jäänud kärarikaste joomasõprade seltskonnast, kartes sattuda oma pankuri valvsa ja laitva pilgu alla! Kuidas ta küll püüab jätta pankurile head muljet ja paista alati väärikana! Pankuri kipratõmbunud laup avaldab temale tugevamat mõju kui kõik tema sõprade moraalijutlused; väriseb ta ju paljast mõttest, et teda võidakse kahtlustada pettuses või kõige pisemaski ebatões; ta kardab äratada sellist kahtlust, sest selle tagajärjel võiks pankur piirata tema krediiti või selle andmisest koguni loobuda! Pankuri nõuanne on talle tähtsam kui vaimuliku oma» (*G. M. Bell,* pangadirektor Šotimaal, «The Philosophy of Joint Stock Banking», London 1840, lk. 46, 47).

KOLMEKÜMNE NELJAS PEATÜKK

CURRENCY PRINCIPLE JA 1844. AASTA INGLISE PANGASEADUSANDLUS

{ Ühes varasemas teoses[13] on Ricardo rahaväärtuse teooriat kaupade hindade suhtes käsitletud; sellepärast võime siin piirduda kõige vajalikumaga. Raha — metallraha — väärtuse määrab Ricardo arvates rahas asjastatud tööaeg, kuid ainult seni, kui raha hulk on normaalses proportsioonis ringlevate kaupade hulga ja hinnaga. Kui raha hulk tõuseb sellest proportsioonist kõrgemale, siis langeb raha väärtus ja kaubahinnad tõusevad; kui raha hulk langeb õigest proportsioonist madalamale, siis tõuseb raha väärtus ja kaubahinnad langevad — muudel võrdsetel tingimustel. Esimesel juhul hakkab maa, kus selline kulla ülejääk esineb, alla oma väärtuse langenud kulda välja vedama ja kaupu sisse vedama; teisel juhul hakkab kuld voolama nendesse maadesse, kus teda hinnatakse tema väärtusest kõrgemalt, kuna madalamalt hinnatud kaubad voolavad sealt teistele turgudele, kus nende eest võib saada normaalset hinda. Et sellistel eeldustel «kuld ise — kas müntides või kangides — võib saada tema enda väärtusest suurema või väiksema metalliväärtuse märgiks, siis on endastmõistetav, et seda kulla saatust jagavad ka ringluses olevad, kulla vastu vahetatavad pangatähed. Kuigi pangatähed on vahetatavad kulla vastu, nii et nende reaalne väärtus vastab nende nominaalsele väärtusele, võib sellest hoolimata kogu ringleva raha, kulla ja pangatähtede mass (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) hinnalt tõusta või langeda, olenevalt sellest, kas nende koguhulk eelnimetatud põhjustel tõuseb kõrgemale või langeb madalamale tasemest, mille määravad ringlevate kaupade vahetusväärtus ja kulla kui metalli väärtus ... See hinnalangus, mitte paberi hinna langus kullaga võrreldes, vaid kulla ja paberi hinna langus kokku, teiste sõnadega, antud maa ringlemisvahendite koguhulga hinna langus, on üks Ricardo peamisi leiutusi. Selle leiutuse rakendasid lord Overstone & Co. enda teenistusse ja tegid sellest sir Robert Peeli 1844. ja 1845. aasta pangaseadusandluse põhialuse» (sealsamas, lk. 155).

[13] *K. Marx*, «Zur Kritik der politischen Oekonomie», Berlin 1859, lk. 150 jj. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии», ОГИЗ, 1939 г., lk. 117].

Meil pole vaja siin korrata sealsamas toodud tõendust selle Ricardo teooria ekslikkuse kohta. Meid huvitab ainult see viis, kuidas Ricardo seisukohad töötas ümber pangateoreetikute koolkond, kes dikteeris eelnimetatud Peeli pangaaktid.

«XIX sajandi kaubanduskriisid, eriti aga suured kriisid aastail 1825 ja 1836, ei kutsunud esile Ricardo rahateooria edasiarenemist, küll aga põhjustasid selle teooria uut rakendamist. Need ei olnud enam üksikud majanduselu nähtused, nagu Hume'il väärismetallide väärtuse vähenemine XVI ja XVII sajandil või Ricardol paberraha kursi langus XVIII sajandil ja XIX sajandi algul, vaid maailmaturu suured tormid, milledes pääsevad valla kodanliku tootmisprotsessi kõigi elementide vastuolud ja millede tekkimise põhjust ning ärahoidmise abinõusid on otsitud selle protsessi kõige pinnalisemast ning abstraktsemast sfäärist — raharingluse sfäärist. Teoreetiline eeldus ise, millest see majanduse ilmatarkade koolkond lähtub, ei seisa tegelikult muus kui ainult dogmas, et Ricardo avastas puht-metalliringluse seadused. Neile jäi ainult allutada nendele seadustele krediidiringlus või pangatähtede ringlus.

Kõige üldisem ja silmatorkavam kaubanduskriiside nähtus on kaubahindade äkiline üldine langus, mis nende pikemaajalisele üldisele tõusule järgneb. Kaubahindade üldist langust võib väljendada kui raha relatiivse väärtuse tõusu kõigi kaupadega võrreldes ja hindade üldist tõusu, ümberpöördult, kui raha relatiivse väärtuse langust. Mõlema väljendusviisi puhul ainult konstateeritakse nähtust, kuid ei seletata seda ... Erinev sõnastus jätab ülesande niisama lahendamatuks kui näiteks selle tõlkimine saksa keelest inglise keelde. Ricardo rahateooria oli seepärast üpris teretulnud, sest ta annab tautoloogiale kausaalsuhte näilisuse. Millest on tingitud kaubahindade perioodiline üldine langus? Raha relatiivse väärtuse perioodilisest tõusust. Ümberpöördult, millest on tingitud kaubahindade üldine perioodiline tõus? Raha relatiivse väärtuse perioodilisest langusest. Niisama õige oleks öelda, et hindade perioodiline tõus ja langus tuleb nende perioodilisest tõusust ja langusest... Kui ükskord on lastud tautoloogial muutuda kausaalsuhteks, siis järeldub kõik muu kergesti. Kaubahindade tõus tuleneb rahaväärtuse langusest, rahaväärtuse langus aga, nagu meile ütleb Ricardo, tuleneb liigselt täidetud ringlusest, s. o. sellest, et ringleva raha mass ületab taseme, mille määrab raha enda immanentne väärtus ja kaupade immanentsed väärtused. Samuti ümberpöördult: kaubahindade üldine langus tuleneb sellest, et rahaväärtus tõuseb raha immanentsest väärtusest kõrgemale selle tõttu, et ringlus ei ole küllaldaselt täidetud. Niisiis, hinnad tõusevad ja langevad perioodiliselt, sest et perioodiliselt ringleb liiga palju või liiga vähe raha. Kui ehk tõendataksegi, et hindade tõus langes ühte vähenenud raharinglusega ja hindade langus suurenenud ringlusega, siis võib

ikkagi kinnitada, et ringleva kaubamassi mõnesuguse — kuigi statistiliselt tõestamatu — vähenemise või suurenemise tagajärjel on ringleva raha hulk kui mitte absoluutselt, siis ometigi relatiivselt suurenenud või vähenenud. Me nägime, et Ricardo järgi peavad need üldised hindade kõikumised aset leidma ka puht-metalliringluse puhul, kuid et nad siin oma vaheldumise tõttu tasakaalustuvad, nii et näiteks mitteküllaldaselt täidetud ringlus kutsub esile kaubahindade languse, kaupade väljaveo välismaale ja see väljavedu omakorda kutsub esile kulla sisseveo antud maale, kusjuures selline raha sissevool toob endaga jällegi kaasa kaubahindade tõusu. Vastupidine nähtus esineb liigselt täidetud ringluse puhul, kui kaupu veetakse sisse, kulda aga veetakse välja. Et aga, vaatamata nendele üldistele hinnakõikumistele, mis tulenevad Ricardo metalliringluse olemusest endast, nende äge ning vägivaldne vorm, kriisivorm, kuulub arenenud krediidisüsteemi perioodi, siis on päevselge, et pangatähtede väljalaskmist ei reguleerita täpselt metalliringluse seaduste alusel. Metalliringlusel on oma ravivahend väärismetallide impordi ja ekspordi näol, need metallid aga lähevad mündina otsekohe ringlusse ja nende juurde- või äravool põhjustab kaubahindade langust või tõusu. Samasugust mõju kaubahindadele peavad nüüd kunstlikult avaldama pangad metalliringluse seaduste jäljendamisega. Kui raha voolab välismaalt sisse, siis tõendab see, et ringlus ei ole küllaldaselt täidetud, et raha väärtus on liiga kõrge ja kaubahinnad liiga madalad; järelikult tuleb ringlusse paisata pangatähti võrdeliselt vastimporditud kulla hulgaga. Ja ümberpöördult: neid tuleb ringlusest kõrvaldada võrdeliselt kulla äravooluga antud maalt. Teiste sõnadega, pangatähtede väljalaskmist tuleb reguleerida väärismetallide impordi ja ekspordi järgi või vekslikursi järgi. Ricardo vale eeldus, et kuld on ainult münt, et järelikult igasugune kulla sissevedu suurendab ringleva raha hulka ja põhjustab niiviisi hindade tõusu, kuna igasugune kulla väljavedu vähendab müntide hulka ja põhjustab sellega hindade langust — see teoreetiline eeldus muutub siin *praktiliseks eksperimendiks, mis seisab selles, et igal antud momendil jäetakse ringlusse nii palju münte, kui palju on kulda.* Lord Overstone (pankur Jones Loyd), kolonel Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot ja rida teisi autoreid, keda tuntakse Inglismaal «Currency Principle» [«Raharingluse printsiibi»] koolkonna nime all, mitte ainult jutlustasid seda doktriini, vaid tegid sellest sir Robert Peeli 1844. ja 1845. a. pangaaktide abil Inglise ja Šoti pangaseadusandluse aluse. Alles krediidiõpetuses me saame käsitleda selle doktriini häbiväärset fiaskot, nii teoreetilist kui ka praktilist, pärast eksperimente, mis teostati suureulatuslikus natsionaalses mastaabis» (sealsamas, lk. 165—168).

Seda koolkonda kritiseerisid Thomas Tooke, James Wilson (aja-

kirjas «Economist» 1844.—1847. a.) ja John Fullarton. Kui puudulikult nemadki mõistsid raha olemust, kui ähmane oli nendelegi raha ja kapitali vahekord, seda me nägime juba korduvalt, eriti selle raamatu XXVIII peatükis. Toome siin veel üht-teist seoses Peeli pangaaktide arutamisega 1857. a. alamkoja-komisjoni poolt (B. C. 1857). — *F. E.*}

J. G. Hubbard, Inglise Panga endine juhataja, tunnistab: «2400. — Kulla väljaveo mõju ... ei puuduta absoluutselt kaubahindu, küll aga puudutab see väga oluliselt väärtpaberite hindu, sest sel määral, kuidas muutub protsent, riivatakse paratamatult ka kaupade väärtust, mis seda protsenti kehastavad.» Ta toob 1834.—1843. ja 1844.—1853.* aasta kohta kaks tabelit, mis näitavad, et viieteistkümne tähtsama kaubaartikli hindade liikumine oli kulla ära- ja juurdevoolust ning protsendimäärast täiesti sõltumatu. See-eest aga tõendavad nad, et kulla ära- ja juurdevool — kuld aga on tõeliselt «meile kuuluva ja mahutamist otsiva kapitali esindaja» — on protsendimääraga tihedas seoses. — «1847. aastal viidi Ameerikasse tagasi väga suur hulk ameerika väärtpabereid; samuti voolasid vene väärtpaberid tagasi Venemaale ja teised kontinentaalriikide paberid neisse maadesse, kust me vedasime sisse teravilja».

Allpool esitatud Hubbardi tabelite aluseks on võetud järgmised viisteist tähtsamat kaubaartiklit: puuvill, puuvillane lõng, puuvillane riie, vill, villane riie, lina, linane riie, indigo, malm, plekk, vask, rasv, suhkur, kohv, siid.

I. Aastad 1834—1843

Kuupäev	Panga metallivaru	Diskonto turunorm	15 tähtsamast kaubaartiklist on		
			hinnas tõusnud	langenud	jäänud muutumatuks
1834, 1. märts	9 104 000 naelst.	2¾%	—	—	—
1835, 1. „	6 274 000 „	3¾%	7	7	1
1836, 1. „	7 918 000 „	3¼%	11	3	1
1837, 1. „	4 079 000 „	5%	5	9	1
1838, 1. „	10 471 000 „	2¾%	4	11	—
1839, 1. sept.	2 684 000 „	6%	8	5	2
1840, 1. juuni	4 571 000 „	4¾%	5	9	1
1840, 1. dets.	3 642 000 „	5¾%	7	6	2
1841, 1. „	4 873 000 „	5%	3	12	—
1842, 1. „	10 603 000 „	2½%	2	13	—
1843, 1. juuni	11 566 000 „	2¼%	1	14	—

* 1894. aasta trükis on 1845—[18]56. *Toim.*

II. Aastad 1844—1853

Kuupäev	Panga metallivaru	Diskonto turunorm	15 tähtsamast kaubaartiklist on		
			hinnas tõusnud	langenud	jäänud muutumatuks
1844, 1. märts	16 162 000 naelst.	2¼%	—	—	—
1845, 1. dets.	13 237 000 „	4½%	11	4	—
1846, 1. sept.	16 366 000 „	3%	7	8	—
1847, 1. „	9 140 000 „	6%	6	6	3
1850, 1. märts	17 126 000 „	2½%	5	9	1
1851, 1. juuni	13 705 000 „	3%	2	11	2
1852, 1. sept.	21 853 000 „	1¾%	9	5	1
1853, 1. dets.	15 093 000 „	5%	14	—	1

Hubbard lisab sellele järgmise märkuse: «Nagu aastakümnel 1834—1843, nii ka aastakümnel 1844—1853 kaasnesid panga kullatagavara kõikumistega iga kord diskonteerimise teel avansseeritava raha laenuväärtuse kasv või kahanemine; teiselt poolt ilmutavad sisemaa kaubahindade muutused täielikku sõltumatust Inglise Panga kullatagavara kõikumistes avalduvast ringluse suurusest» («Bank Acts Report», 1857, II, lk. 290 ja 291).

Et kaupade nõudmine ja pakkumine reguleerivad kaupade turuhindu, siis saab meile selgeks, kui ekslik on Overstone'i poolt samastada diskontonormis avalduvat nõudmist väljalaenatava rahakapitali järele (või pigem pakkumise kõrvalekaldumisi nõudmisest) nõudmisega tegeliku «kapitali» järele. Väide, et kaubahindade reguleerijaks on kõikumised ringleva raha summas, on nüüd varjatud fraasiga, et diskontonormi kõikumised väljendavad kõikumisi, mis esinevad nõudmises tegeliku ainelise kapitali järele — erinevalt rahakapitalist. Me nägime, et nii Norman kui ka Overstone tõepoolest kinnitasid seda sellesama komisjoni ees; nägime ka, kui viletsaid ettekäändeid nad olid sunnitud sealjuures kasutama, eriti Overstone, kuni ta lõpuks täiesti ummikusse sattus (XXVI ptk.). See on tõepoolest vana pettejutt, et muutused olemasoleva kulla hulgas, suurendades või vähendades antud maal ringlemisvahendite hulka, pidavat selle maa piirides tõstma või alandama kaubahindu. Kui kulda veetakse välja, siis selle currency-teooria* kohaselt peavad kaubahinnad tõusma sellel maal, kuhu kuld läheb, ühtlasi aga peab tõusma kulda väljavedava maa ekspordi väärtus kulda sissevedava maa turul; seevastu langeb vii-

* Raharingluse teooria. *Toim.*

mase maa ekspordi väärtus esimese maa turul, kuna eksporditavate kaupade väärtus tõuseb nende kodumaal, kuhu kuld voolab. Tegelikult aga kulla hulga vähenemine tõstab ainult protsendimäära ja kulla hulga suurenemine alandab seda; kui need protsendimäära kõikumised ei pääseks mõjule tootmiskulude või nõudmise ja pakkumise kindlaksmääramisel, siis ei puudutaks nad kaubahindu üldse.

Samas aruandes teeb N. Alexander, ühe Indiaga kaupleva suurfirma pea, järgmise avalduse hõbeda tugeva äravoolu kohta Indiasse ja Hiinasse 50-ndate aastate keskpaiku. See äravool toimus osalt Hiina kodusõja tõttu, mis raskendas inglise tekstiilkaupade turustamist Hiinas, osalt siidiusside haiguse tõttu Euroopas, mis tunduvalt piiras itaalia ja prantsuse siidikasvatust.

«4337. Kas äravool on Hiinasse või Indiasse? — Te saadate hõbedat Indiasse; suure osa hõbeda eest te ostate oopiumi, mis kõik läheb Hiinasse, et moodustada siidi ostmise fondi. Turgude seisukord Indias (hoolimata hõbeda kuhjumisest Indiasse) on niisugune, et kaupmehel on kasulikum saata sinna hõbedat kui riiet või teisi briti fabrikaate. — 4338. Kas ei olnud suurt äravoolu Prantsusmaalt, mille tagajärjel me saime hõbedat? — Muidugi, see äravool oli väga suur. — 4344. Selle asemel et tuua siidi Prantsusmaalt ja Itaaliast, me saadame seda sinna suurtes kogustes — nii bengaali kui ka hiina siidi.»

Niisiis saadeti Aasiasse kaupade asemel hõbedat, selle maailmajao rahametalli. Seda ei tehtud sellepärast, et nende kaupade hinnad oleksid tõusnud maal, kus neid kaupu toodetakse (Inglismaal), vaid sellepärast, et need hinnad langesid — langesid ülemäärase sisseveo tõttu — maal, kuhu kaupu imporditakse; see toimus hoolimata sellest, et Inglismaa sai hõbedat Prantsusmaalt ja pidi selle eest osalt kullaga tasuma. Currency-teooria järgi oleksid hinnad sellise impordi puhul pidanud Inglismaal langema, Indias ja Hiinas aga tõusma.

Teine näide. Ülemkoja komisjoni ees (C. D. 1848/1857) annab Wylie, üks suuremaid Liverpooli kaupmehi, järgmise seletuse: «1994. 1845. aasta lõpul ei olnud tasuvamat äri, mis oleks andnud niisama suuri kasumeid { kui puuvilla ketramine }. Puuvillatagavara oli suur ja head kõlblikku puuvilla võis saada 4 penni eest nael; kulutades veel 4 penni, võis kedrata sellest puuvillast head lõnga secunda mule twist nr. 40*, niisiis moodustas üldkulu ketrusvabriku omanikul umbes 8 penni. 1845. aasta septembris ja oktoobris müüdi seda lõnga suurtes kogustes; vastavalt sõlmiti suuri hankelepinguid hinnaga $10^1/_2$ ja $11^1/_2$ penni nael, ja mõnel juhul realiseerisid ketrusvabrikute omanikud kasumi, mis võrdus puu-

* Üks lõngasort. *Toim.*

villa ostuhinnaga. — 1996. See äri oli kasutoov 1846. aasta alguseni. — 2000. 3. märtsil 1844 oli puuvillatagavara {627 042 palli} üle kahe korra suurem kui praegu {7. märtsil 1848, kus tagavara oli 301 070 palli} ja sellest hoolimata oli naela hind $1^1/_4$ penni võrra kallim. {5 penni asemel $6^1/_4$ penni.} Samal ajal oli lõnga nael — hea secunda mule twist nr. 40 — langenud $11^1/_2$—12 pennilt $9^1/_2$ pennile 1847. aasta oktoobris ja $7^3/_4$ pennile detsembri lõpul; lõnga müüdi ta tooraine — puuvilla ostuhinnaga» (sealsamas nr. 2021, 2022). See näitab Overstone'i kasuahnet tarkust, mille kohaselt raha peab olema «kallis», sest et kapital on «haruldane». 3. märtsil 1844 oli panga protsendimäär 3%; oktoobris ja novembris 1847 tõusis see 8 ja 9 protsendini ning püsis veel 7. märtsil 1848 4 protsendi tasemel. Müügi täieliku soikumise ja paanika tõttu, millega kaasnes vastavalt kõrge protsendimäär, langesid puuvillahinnad palju madalamale sellest hinnast, mis vastas pakkumise suurusele. Selle tagajärjeks oli ühelt poolt sisseveo tohutu vähenemine 1848. aastal ja teiselt poolt tootmise vähenemine Ameerikas; sellest uus puuvillahindade tõus 1849. aastal. Overstone'i järgi olid kaubad liiga kallid sellepärast, et riigis oli liiga palju raha.

«2002. Hiljutine äriasjade halvenemine puuvillatööstuses ei ole tingitud tooraine puudusest, sest hind langes, kuigi toorpuuvilla tagavarad tunduvalt vähenesid.» Küll ajab Overstone kauba hinna resp. väärtuse kenasti segi raha väärtusega, s. o. protsendimääraga. Vastuses küsimusele 2026 avaldab Wylie oma üldist arvamist currency-teooria kohta, mille kohaselt Cardwell ja sir Charles Wood olid 1847. aasta maikuus «tungivalt kinnitanud 1844. aasta pangaakti rakendamise vajadust kogu ulatuses»: «Need printsiibid on minu arvates seda laadi, et nad peaksid andma rahale kunstliku kõrge väärtuse ja kõigile kaupadele kunstliku, laostavalt madala väärtuse.» — Selle pangaakti mõjust äriasjade üldisele seisule ütleb ta edasi: «Et neljakuulise tähtajaga veksleid, mis on vabrikulinnade tavalised käskvekslid kaupmeestele ja pankuritele — käskvekslid ostetud ja Ameerika Ühendriikidele määratud kaupade eest —, oli võimalik ainult suurte ohvritega diskonteerida, siis oli tellimiste täitmine suurel määral takistatud, kuna anti valitsuse korraldus 25. oktoobrist (pangaakti kehtivuse katkestamine) ja sai jälle võimalikuks diskonteerida neid neljakuulise tähtajaga veksleid» (2097). Niisiis, ka provintsis tähendas selle pangaakti kehtivuse katkestamine pääsemist. — «2102. Möödunud aasta {1847. aasta} oktoobrikuus ruttasid peaaegu kõik ameerika ostjad, kes viivad siit kaupu, võimalust mööda vähendama oma tellimisi; ja kui teade raha kallinemisest Ameerikasse jõudis, ei antud enam ühtki uut tellimist. — 2134. Teravili ja suhkur kujutasid endast erijuhtumit. Teraviljaturule avaldasid mõju saagi väljavaated, suhkrule mõjusid määratu suured tagavarad ja sissevedu. — 2163. Meie makse-

kohustustest Ameerika vastu ... likvideeriti paljudki komisjonimüügiks saadetud kaupade sundmüügi teel ja paljudki, ma kardan, annulleeriti siinsete pankrottide tõttu. — 2196. Kui mälu mind ei peta, *ulatus protsendimäär* meie fondibörsil *1847. aasta oktoobris 70 protsendini.*»

{1837. aasta kriis koos selle kauakestnud valuliste tagajärgedega, milledele 1842. aastal lisandus veel tõeline järelkriis [Nachkrise], ning tööstürite ja kaupmeeste omakasupüüdlik pimestus — nad ei tahtnud üldse näha ületootmist, sest see oli vulgaarse poliitilise ökonoomia järgi absurdne ning võimatu! — ajasid lõpuks pead sedavõrd segi, et see võimaldas currency-koolkonnal praktiliselt rakendada oma dogmat üldriiklikus ulatuses. 1844.—1845. aasta pangaseadusandlus läks parlamendis läbi.

1844. aasta pangaakt jaotab Inglise Panga emissiooni- ja pangaosakonnaks. Esimene saab 14 miljoni ulatuses tagatisi — enamasti riigilaenupabereid — ja kogu metallivaru, millest kõige rohkem $^1/_4$ võib koosneda hõbedast, ning laseb välja mõlema kogusumma ulatuses pangatähti. Kuivõrd need pole publiku käes, seisavad nad pangaosakonnas ja moodustavad koos väikese hulga igapäevaseks tarvituseks vajalike müntidega (umbes üks miljon) pangaosakonna alati valmisoleva reservi. Emissiooniosakond annab publikule pangatähti kulla vastu ja kulda pangatähtede vastu; muid asju publikuga ajab pangaosakond. Erapangad, kellel 1844. aastal oli õigus välja lasta Inglismaal ja Wales'is oma pangatähti, säilitavad selle õiguse, kuid nende pangatähtede väljalaskmist piiratakse kontingendiga; kui mõni neist pankadest lõpetab oma pangatähtede väljalaskmise, siis võib Inglise Pank suurendada oma katmata pangatähtede hulka vabanenud kontingendi $^2/_3$ võrra; sel teel suurenes see summa 1892. aastaks 14 miljonilt naelsterlingilt $16^1/_2$ miljonile naelsterlingile (täpsemalt 16 450 000 naelsterlingile).

Niisiis, iga viie naela vastu kullas, mis panga tagavarast välja voolavad, tuleb emissiooniosakonda tagasi viienaelane pangatäht, ja see hävitatakse; iga tagavarasse laekuva viienaelase kuldmündi vastu lastakse ringlusse uus viienaelane pangatäht. Sellega viiakse praktiliselt läbi Overstone'i ideaalne paberiringlus, mis allub täpselt metalliringluse seadustele; currency-teooria pooldajate kinnituse järgi teeb see kriiside tekkimise alatiseks võimatuks.

Tegelikult võttis aga panga jaotamine kaheks iseseisvaks osakonnaks direktsioonilt võimaluse otsustavail momentidel vabalt käsutada kõiki tema käes olevaid summasid, nii et võis esineda juhtumeid, kus pangaosakond seisis pankroti lävel, emissiooniosakond aga säilitas puutumatuna mitmeid miljoneid kullas ja peale selle veel 14 miljonit tagatisi. Pealegi võis niisugune olukord tekkida üsna hõlpsasti, sest peaaegu igal kriisil on periood, kus toimub intensiivne kulla äravool välismaale, mida tuleb katta peamiselt

panga metallitagavara arvel. Kuid iga viie naela vastu, mis siis välismaale lähevad, võetakse sisemaa ringlusest ära viienaelane pangatäht, järelikult vähendatakse ringlemisvahendite hulka parajasti sel momendil, kus neid vajatakse ja tarvitatakse kõige rohkem. Niisiis, 1844. aasta pangaakt otse provotseerib kogu kaubandusmaailma sellele, et kriisi vallapääsemisel aegsasti kõrvale panna pangatähtede tagavara ja järelikult kiirendada ning teravdada kriisi; kunstlikult tõstes otsustaval momendil nõudmist rahalaenude, s. o. maksevahendite järele ja piirates samal ajal nende pakkumist, ajab ta kriisi ajal protsendimäära ennekuulmatult kõrgeks; niisiis, selle asemel et kriisid kõrvaldada, tugevdab ta neid sel määral, et emb-kumb: kas kogu tööstusmaailm peab kokku varisema või pangaakt peab hävima. Kriis saavutas sellise teravuse kahel korral: 25. oktoobril 1847 ja 12. novembril [1857]; siis vabastas valitsus panga kitsendustest pangatähtede väljalaskmises, katkestades 1844. aasta akti kehtivuse, ja mõlemal korral piisas sellest kriisi murdmiseks. 1847. aastal piisas kindlast teadmisest, et nüüd on jälle võimalik saada pangatähti esmajärgulise tagatise vastu, ja tagavaraks kogutud pangatähed, 4—5 miljonit, toodi päevavalgele ning lasti ringlusse; 1857. aastal lasti välja ligemale 1 miljon pangatähte üle seadusega ettenähtud koguse, kuid ainult üsna lühikeseks ajaks.

Peab mainima ka seda, et 1844. aasta seadusandluses ilmnevad veel üksikud mälestused sajandi kahest esimesest aastakümnest, kus lõpetati sularahas maksmine ja pangatähtede väärtus langes. Kartus, et usaldus pangatähtede vastu võiks kaduda, on veel üsna märgatav; täiesti asjatu kartus, sest juba 1825. aastal murti kriis sellega, et otsiti üles ja lasti välja vana tagavara käibelt ärakorjatud ühenaelaseid pangatähti. See oli tõenduseks, et isegi sellel kõige üldisema ja kõige suurema umbusu ajal jäi usaldus pangatähtede vastu kõigutamatuks. Ja see on täiesti arusaadav, sest nende väärtusemärkide taga seisab tegelikult kogu natsioon kogu oma krediidiga. — *F. E.*}

Kuulame nüüd ära paar seletust pangaakti mõju kohta. J. St. Mill usub, et 1844. aasta pangaakt ohjeldas liigset spekulatsiooni. See targa peaga mees kõneles õnnekombel 12. juunil 1857. Nelja kuu pärast puhkes kriis. Mill õnnitleb sõna otseses mõttes «pangadirektoreid ja üldse kogu kaubanduspublikut» sel puhul, et nad «mõistavad nüüd kaubanduskriisi olemust palju paremini kui varem ja on teadlikud väga suurest kahjust, mida nad liigse spekulatsiooni toetamisega iseendale ja publikule tekitavad» (B. C. 1857, nr. 2031).

Tarkpea Mill arvab, et kui lastakse välja ühenaelaseid pangatähti «laenu näol vabrikantidele jt., kes maksavad palkasid ... siis võivad need pangatähed sattuda teiste isikute kätte, kes kulutavad

neid tarbimise eesmärgil, ja et sel juhul loovad pangatähed iseenesest nõudmise kaupade järele ning võivad ajutiselt omada hindade tõusu soodustavat tendentsi». Hr. Mill oletab seega, et vabrikandid maksavad kõrgemat palka, kui nad maksavad kulla asemel paberiga? Või usub ta, et kui vabrikant saab laenu 100 naelsterlingi suurustes pangatähtedes ja vahetab need kulla vastu, siis tekitab palk väiksema nõudmise kui otse 1 naelsterlingi suurustes pangatähtedes makstes? Kas ta ei tea, et näiteks mõnes mäetööstuspiirkonnas maksti palka kohalike pankade pangatähtedes, nii et mitme töölise kohta tuli üks viienaelane pangatäht? Kas see suurendab nende nõudmist? Või laenavad pankurid vabrikantidele väikestes pangatähtedes kergemini ja rohkem raha kui suurtes pangatähtedes?

{See Milli kummaline hirm ühenaelaste pangatähtede ees oleks seletamatu, kui kogu tema töö poliitilise ökonoomia alal ei ilmutaks eklektismi, mis ei tagane ühegi vastuolu ees. Ühelt poolt on ta Tooke'iga paljudeski asjades päri Overstone'i vastu, teiselt poolt usub ta, et kaubahindu määrab olemasoleva raha hulk. Järelikult pole ta sugugi veendunud, et iga väljalastud ühenaelase pangatähe vastu — muudel võrdsetel tingimustel — läheb panga varudesse üks naelsterling kullas; ta kardab, et ringlemisvahendite hulk võiks suureneda ja seega väärtuselt langeda, s. o. kaubahindu tõsta. Ainult see ja ei midagi muud peitubki ülaltoodud kahtluste taga. — *F. E.*}

Panga jaotamisest kaheks osakonnaks ja liigsest hoolitsusest pangatähtede vahetamise kindlustamise eest seletab Tooke 1848/57. aastal C. D. komisjoni ees järgmist:

Protsendimäära suuremad kõikumised 1847. aastal 1837. ja 1839. aastaga võrreldes on tingitud ainult panga jaotamisest kaheks osakonnaks (3010). — Pangatähtede kindlustust ei riivatud ei 1825., ei 1837. ega 1839. aastal (3015). — 1825. aasta kullanõudmise eesmärgiks oli ainult tühiku täitmine, mis oli tekkinud provintsipankade ühenaelaste pangatähtede täieliku diskrediteerimise tõttu; seni kui Inglise Pank polnud omalt poolt välja lasknud ühenaelaseid pangatähti, võis seda tühikut täita ainult kullaga (3022). — 1825. aasta novembri- ja detsembrikuus ei olnud vähimatki nõudmist väljaveoks mineva kulla järele (3023).

«Mis puutub panga diskrediteerimisse sise- ja välismaal, siis oleks dividendide ja hoiuste väljaandmise lõpetamine toonud palju raskemaid tagajärgi kui pangatähtede vahetamise katkestamine» (3028).

«3035. Kas te ei arva, et iga asjaolu, mis lõppkokkuvõttes ohustab pangatähtede vahetatavust, võiks kaubandusliku surutise momendil luua uusi ning tõsiseid raskusi? — Sugugi mitte.»

1847. aasta jooksul «oleks pangatähtede väljalaskmise suurendamine võib-olla aidanud uuesti täita panga kullatagavara, nagu ta tegi seda 1825. aastal» (3058).

Newmarch seletab 1857. aastal B. A. ees: «1357. Esimene halb tagajärg... mis oli sellel (panga) kaheks osakonnaks jaotamisel ja sellest paratamatult tuleneval kullareservi poolitamisel, seisis selles, et Inglise Pank sai teostada oma pangaoperatsioone, s. o. oma operatsioonide seda haru, mis viib ta otseselt ühendusse kogu maa kaubandusega, ainult poole summa ulatuses endisest tagavarast. Tagavara sellise jaotamise tagajärjeks oli, et kui panga-osakonna reserv vähimalgi määral kahanes, siis oli pank sunnitud tõstma diskontomäära. Reservi kahanemine kutsus seepärast esile rea hüppelisi diskontomäära muutumisi. — 1358. Selliseid muutumisi oli 1844. aastast alates» {kuni 1857. a. juunikuuni} «arvult ligi 60, enne 1844. aastat aga oli neid sama ajavahemiku jooksul vaevalt tosin.»

Eriti huvitav on ka seletus, mille andis ülemkoja C. D. komisjonile (1848/57) Palmer, 1811. aastast alates Inglise Panga direktor ja mõnda aega selle valitseja:

«828. 1825. aasta detsembrikuus oli panka jäänud kõigest umbes 1 100 000 naelsterlingit kulda. Kui see akt {1844. aasta akt} oleks siis juba olemas olnud, oleks pank kahtlemata täiesti pankrotti jäänud. Detsembrikuus andis pank minu arvates ühe nädala jooksul välja 5 või 6 miljoni ulatuses pangatähti ja see leevendas märgatavalt tookordset paanikat.»

«825. Esimene moment {arvates 1. juulist 1825}, kus praegune pangaseadusandlus oleks läbi kukkunud, kui pank oleks püüdnud alustatud operatsioone lõpule viia, oli 28. veebruaril 1837; pangal oli siis 3 900 000 kuni 4 000 000 naelsterlingit ja tal oleks neid reservi jäänud kõigest 650 000. Teine niisugune periood oli 1839. aastal ja kestis 9. juulist 5. detsembrini. — 826. Kui suur oli sel korral reserv? 5. septembril koosnes reserv kokku 200 000 naelsterlingi suurusest defitsiidist (the reserve was minus altogether 200 000 £). 5. novembriks suurenes reserv umbes 1—$1^1/_2$ miljonini. — 830. 1844. aasta akt ei oleks lasknud pangal 1837. aastal toetada kaubandust Ameerikaga. — 831. Kolm tähtsamat ameerika firmat jäid pankrotti... Peaaegu kõik Ameerikaga äri ajavad firmad jäid krediidist ilma, ja kui pank ei oleks neile tol korral appi tulnud, siis ma ei usu, et vastu oleks pidanud rohkem kui üks või kaks firmat. — 836. 1837. aasta surutist ei saa üldse võrrelda 1847. aasta surutisega. 1837. aasta surutise mõju piirdus peamiselt ameerika ärioperatsioonidega.» — 838. (1837. aasta juuni algul arutas panga direktsioon küsimust, kuidas surutisest üle saada.) «Sealjuures kaitsesid mõned härrad arvamust... et kõige õigem printsiip oleks tõsta protsendimäära, mille tagajärjel kaubahinnad langeksid; lühidalt, teha raha kalliks ja kaubad odavaks, mis võimaldaks välismaiste maksete õiendamist (by which the foreign payment would be accomplished). — 906. Panga volituste kunstlik kitsendamine

1844. aasta aktiga loob nende volituste vana ning loomuliku piiri asemele — see piir seisab panga metallivaru tegelikus suuruses — kunstlikud raskused äritegevuses ning avaldab sellega kaubahindadele seda laadi mõju, mis oleks olnud välditav, kui seda akti poleks olnud. — 968. Kui kehtib 1844. aasta akt, siis ei saa tavalistes tingimustes vähendada panga metallivaru kuigi palju alla $9^1/_2$ miljoni. See põhjustaks survet hindadele ja krediidile ning see surve kutsuks esile pöörde välismaa vekslikurssides, nii et kulla sissevedu kasvaks, suurendades sellega kulla hulka emissiooniosakonnas. — 996. Praeguste kitsenduste puhul ei ole teil» {pangal} «võimalik käsutada hõbedat, nagu see oleks tarvilik neil perioodidel, kus hõbedat vajatakse väliskursi mõjutamiseks. — 999. Mis eesmärk oli korraldusel, millega piirati panga hõbedavaru $^1/_5$-ga tema metallivarust? — Sellele küsimusele ma ei saa vastata.»

Eesmärgiks oli raha kalliks teha; sedasama eesmärki, sõltumata currency-teooriast, taotleti panga jaotamisega kaheks osakonnaks ja šoti ning iiri pankadele pealepandud kohustusega hoida reservis kulda pangatähtede katteks, kui neid lastakse välja üle teatud normi. Niiviisi tekkis natsiooni metallivaru detsentralisatsioon, mis nõrgendas selle metallivaru võimet parandada ebasoodsat vekslikurssi. Protsendimäära tõstmist peavad silmas kõik järgmised korraldused: Inglise Pank ei tohi ilma kullakatteta välja lasta pangatähti suuremas summas kui 14 miljonit naelsterlingit; pangaosakonda juhitakse kui tavalist panka, alandades protsendimäära rahakülluse ajal ja kruvides selle üles surutise ajal; piiratakse hõbedavaru kui peamist vahendit, mis võimaldab reguleerida vekslikurssi mandri ja Aasiaga; antakse eeskirju šoti ja iiri pankadele, kel ei lähe kunagi tarvis kulda eksportimiseks ja kes peavad seda nüüd varuks hoidma ettekäändel, et sellega kindlustatakse pangatähtede vahetus, mis tegelikult aga on puhtillusoorne. Fakt on see, et 1844. aasta akt kutsus 1857. aastal esile esimese kullanõudjate tormijooksu šoti pankadele. Uus pangaseadusandlus ei tee ka mingit vahet kulla välismaale ja oma maale äravoolamise vahel, kuigi on endastmõistetav, et kummagi tagajärjed on sootuks erinevad. Sellest tulevad protsendi turunormi alalised tugevad kõikumised. Hõbedast rääkides ütleb Palmer kahel korral, vastates küsimustele 992 ja 994, et Inglise Pank võib osta hõbedat pangatähtede vastu ainult siis, kui vekslikurss on Inglismaale soodne, nii et hõbedat on külluses, sest: «1003. Ainuke põhjus, miks võib hoida hõbedas suurt osa metallivarust, on välismaiste maksete hõlbustamine ajal, millal vekslikurss on Inglismaale ebasoodne. — 1004. Hõbe on kaup, mis on rahaks kogu ülejäänud maailmale; sellepärast on ta kõige sobivam kaup ... selleks otstarbeks» {välismaale tehtavateks makseteks}. «Ainult Ühendriigid võtsid viimasel ajal eranditult kulda.»

Tema arvates polnud Inglise Pangal vaja tõsta surutise perioodidel protsendimäära vanast, 5 protsendi suurusest normist kõrgemale, niikaua kui ebasoodne vekslikurss kulda välismaale ei tõmmanud. Kui poleks 1844. aasta akti, siis võiks pank sealjuures ilma igasuguse raskuseta diskonteerida kõik temale esitatavad esmaklassilised vekslid (first class bills) {1018—1020}. Kuid 1844. aasta aktiga ja selles olukorras, milles pank 1847. aasta oktoobrikuus oli, «ei olnud nii kõrget protsenti, mida pank oleks võinud nõuda krediidivõimelistelt firmadelt ja mida need ei oleks meeleldi maksnud, et jätkata oma maksete õiendamist». See kõrge protsendimäär oligi akti eesmärk.

«1029. Ma pean vajalikuks teineteisest rangelt lahus hoida protsendimäära mõju välismaisele nõudmisele {väärismetallide järele} ja protsendi tõstmise, mille eesmärgiks on ära hoida tormijooksu pangale krediidipuuduse ajal meie maal. — 1023. Kui enne 1844. aasta akti juhtus, et kursid olid Inglismaale soodsad ja maal valitses rahutus või koguni tõeline paanika, siis ei olnud pangatähtede väljalaskmine millegagi piiratud, pangatähtede väljalaskmine aga võiski ainult seda surutist kergendada.»

Nii räägib mees, kes tervelt 39 aastat on istunud Inglise Panga direktsioonis. Kuulakem nüüd üht erapankurit, Twellsi, kes 1801. aastast alates on kaasosanikuks firmas Spooner, Attwoods & Co. Tema on ainuke kõigist tunnistajaist 1857. aasta B. C. ees, kes võimaldab heita pilku maa tõelisele olukorrale ja kes näeb kriisi lähenemist. Muidu on ta teataval määral Birminghami little shillingi [vähendatud šillingi] pooldaja, kuna ta kaasosanikud, vennad Attwood'id, on selle koolkonna rajajad (vt. «Zur Kritik der politischen Oekonomie» [1859. a.], lk. 59*). Ta tunnistab: «4488. Missugust mõju avaldas teie arvates 1844. aasta akt? — Kui ma pean teile vastama pankurina, siis ütlen, et ta mõju oli õige suurepärane, sest ta tõi pankuritele ja iga liiki {raha-} kapitalistidele rikkalikku lõikust. Kuid ta mõju oli väga halb ausale virgale ärimehele, kes vajab püsivat diskontomäära, et julgelt ajada oma äriasju ... akt tegi raha laenuksandmisest äärmiselt tuluka äri. — 4489. Kas see {pangaakt} võimaldab Londoni aktsiapankadel maksta aktsionäridele 20—22 protsenti? — Üks maksis hiljuti 18 protsenti, teine aga, niipalju kui mul teada on, 20 protsenti; neil on tõesti põhjust akti kaitseks otsustavalt välja astuda. — 4490. Väikeärimehi ja auväärseid kaupmehi, kellel pole suurt kapitali ... neid pigistab ta tugevasti ... Ainuke vahend, mille abil ma võin seda teada saada, on see, et ma näen hämmastavalt palju nende aktsepte, mis jäävad maksmata. Need aktseptid on alati väikesed, umbes 20—100

* Vt. *K. Маркс:* «К критике политической экономии», Огиз, 1939, lk. 51. *Toim.*

naelsterlingi suurused; paljud neist jäävad maksmata ja lähevad seetõttu tagasi kõigisse meie maa osadesse. See on alati ... väikekaupmeeste hulgas valitseva surutise tundemärgiks.» — 4494. Ta kinnitab, et äritegevus ei too praegu küllaldast kasumit. Tema järgmised märkused on tähtsad, sest ta nägi kriisi latentset olemasolu, kui veel ükski teine seda ei aimanud.

«4494. Hinnad Mincing Lane'il* on veel enam-vähem püsivad; ometi ei müüda midagi, ühegi hinna eest ei saa müüa; hinnad on nominaalsed.» — 4495. Ta jutustab ühest juhtumist: keegi prantslane saadab ühele Mincing Lane'i maaklerile kaupu 3000 naelsterlingi suuruses summas, et need teatud hinnaga ära müüa. Maakler ei saa selle hinnaga müüa, prantslane ei või müüa odavamalt. Kaup jääb seisma, kuid prantslane vajab raha. Maakler laenab talle seepärast 1000 naelsterlingit, nii et prantslane annab maaklerile kaupade tagatisel 3-kuulise tähtajaga veksli 1000 naelsterlingi peale. Kolme kuu pärast on maksetähtaeg käes, kuid kaupa ei saa ikka veel müüa. Maakler peab siis veksli järgi maksma ja kuigi tal on 3000 naelsterlingi suurune kate, ei saa ta seda realiseerida ja satub raskustesse. Niiviisi tõmbab üks teisegi põhja. — 4496. «Mis puutub intensiivsesse väljaveosse ... kui äritegevus on omal maal soikus, siis kutsub see paratamatult esile intensiivse väljaveo. — 4497. Kas te usute, et oma maa tarbimine on vähemaks jäänud? — *Väga tunduvalt ... lausa tohutult* ... väikekaupmehed on selles suhtes kõige autoriteetsemad. — 4498. Kuid ometi on sissevedu väga suur; kas see ei viita intensiivsele tarbimisele? — Muidugi, *kui te saate müüa;* kuid paljud kaubalaod on neid asju täis kuhjatud; näites, mida ma praegu tõin, imporditi 3000 naelsterlingi eest kaupa, mis jäigi müümata.»

«4514. Kas te tahate öelda, et kui raha on kallis, siis on kapital odav? — Jah, muidugi.» — Järelikult ei ole see mees sugugi päri Overstone'i arvamisega, et kõrge protsendimäär on sama mis kallis kapital.

Kuidas nüüd äri aetakse: «4516 ... Teised satuvad õige hoogu, teevad välja- ja sisseveoga hiiglasuurt äri, märksa suuremat kui seda õigustab nende kapital; selles ei saa olla vähematki kahtlust. See võib neil korda minna; mõne õnneliku juhuse tõttu võivad nad kokku ajada suuri varandusi ja õiendada kõik oma kohustused. Selline on enamasti see süsteem, mille järgi praegu paljusid äriasju aetakse. Niisugused inimesed kaotavad ühe kaubasaadetise pealt meeleldi 20, 30 ja 40 protsenti; järgmine tehing võib neile kõik tasa teha. Kui aga ebaõnn tabab neid kaks korda järjest, siis on nende laul lauldud; just selliseid juhtumeid me nägimegi viima-

* Vt. käesoleva köite 455. leheküljel olevat märkust. *Toim.*

sel ajal üsna sageli; kaubandusfirmad jäid pankrotti ja nende aktivasse ei jäänud ühtki šillingit.»

«4791. Madalam protsendimäär {viimase 10 aasta jooksul} on pankuritele igal juhul ebasoodne, kuid äriraamatuid ette näitamata oleks mul väga raske seletada teile, kui palju on nüüdne kasum {tema oma kasum} kõrgem kui endisel ajal. Kui protsent on madal pangatähtede ülemäärase väljalaskmise tõttu, siis on meil palju hoiuseid; kui protsent on kõrge, siis toob see meile otsest kasumit. — 4794. Kui raha on saada mõõduka protsendimääraga, siis on meil nõudmine selle järele suurem; me laenamē rohkem välja; niisugune on sel juhul tulemus {meile, pankuritele}. Kui protsent tõuseb, siis saame laenudelt rohkem kui õigus; saame rohkem, kui peaksime saama.»

Me nägime, et kõik asjatundjad peavad Inglise Panga tähtede krediiti kõigutamatuks. Sellest hoolimata on pangaaktiga tehtud absoluutselt liikumatuks 9—10 miljonit kullas, et kindlustada pangatähtede vahetamine. Selle aarde pühadust ja puutumatust hoitakse seega hoopis teisiti, kui seda tegid varasema aja aardekogujad. W. Brown (Liverpool) tunnistab 1847/58. a. C. D. komisjoni ees: 2311. «Mis puutub kasusse, mis sellest rahast {emissiooniosakonna metallivarust} tol korral oli, siis oleks võinud seda niisama hästi merre visata; ei olnud ju võimalik kasutada sellest kõige tühisematki osa, rikkumata parlamendiakti.»

Ehitusettevõtja E. Capps, sama, keda me juba varem tsiteerisime ja kelle tunnistustest kaasaegse Londoni ehitussüsteemi kirjeldus (II raamat, XII ptk.) võetud on, resümeerib oma arvamist 1844. aasta pangaakti kohta {B. A. 1857} järgmiselt: «5508. Niisiis, te olete üldiselt arvamisel, et praegune {pangaseadusandluse} süsteem on üpris osavalt korraldatud, selleks et perioodiliselt ümber paigutada tööstuse kasumid liigkasuvõtjate kukrusse? — Jah, see on minu arvamine. Ma tean, et ehitusettevõtteis oli mõju just niisugune.»

Nagu me juba ütlesime, sunniti šoti panku 1845. aasta pangaaktiga vastu võtma süsteemi, mis oli lähedane inglise omale. Neile tehti kohustuseks hoida reservis kulda selle summa ulatuses, mille võrra pangatähtede väljalase ületab igale pangale ettenähtud hulga. Mis tagajärjed sel olid, on näha allpool toodud tunnistajate seletustest 1857. a. B. C. ees.

Kennedy, ühe šoti panga juhataja: «3375. Kas Šotimaal oli enne 1845. aasta akti kehtestamist midagi sellist, mida oleks võinud nimetada kullaringluseks? — Ei olnud midagi niisugust. — 3376. Kas ringleva kulla hulk on sellest ajast suurenenud? — Mitte põrmugi; inimesed ei salli kulda (the people dislike gold).» — 3450. Umbes 900 000 naelsterlingit kullas, mida šoti pangad peavad 1845.

aastast alates varuks hoidma, toovad tema arvates ainult kahju, sest nad «neelavad ebatulukalt vastava osa Šotimaa kapitalist».

Edasi tuleb Anderson, Union Bank of Scotland'i juhataja: «3558. Kas ainuke juhus, kus šoti pangad intensiivselt nõudsid Inglise Pangalt kulda, leidis aset välismaa vekslikursi mõjul? — Nii see on; ja see nõudmine ei vähenenud sellest, et me hoiame kulda Edinburghis. — 3590. Niikaua kui meil on Inglise Pangas {või Inglismaa erapankades} väärtpabereid sama summa ulatuses, on meil ikka endine võimalus esile kutsuda kulla äravoolu Inglise Pangast.»

Lõpuks tsiteerime veel üht (Wilsoni) artiklit «Economistist»: «Šoti pangad hoiavad vaba sularaha oma Londoni agentide juures; viimased hoiavad seda Inglise Pangas. See annab šoti pankadele võimaluse käsutada nende summade ulatuses Inglise Panga metallivaru, mis on siin alati käepärast, kui seda vajatakse välismaale maksmiseks.» 1845. aasta akt rikkus selle süsteemi. «Šotimaa kohta antud 1845. aasta akti tulemusena leidis viimasel ajal aset tugev kuldmüntide äravool Inglise Pangast, et rahuldada võimalikku nõudmist Šotimaal, nõudmist, mis võib-olla kunagi ei teki... Sellest ajast alates on üsna suur summa pidevalt seismas Šotimaal ja teine üsna suur summa reisib aina edasi-tagasi Londoni ja Šotimaa vahel. Kui saabub aeg, kus mõni šoti pankur ootab suuremat nõudmist oma pangatähtede järele, siis saadetakse Londonist kast kulda; kui see aeg on möödas, siis läheb sama kast, mida tavaliselt isegi ei avata, Londoni tagasi» («Economist» 23. oktoobrist 1847).

{Mida ütleb aga kõige selle kohta pangaakti isa, pankur Samuel Jones Loyd, alias [teise nimega] lord Overstone?

Ta kordas juba 1848. aastal ülemkoja C. D. komisjoni ees, et «kapitali nappusest tingitud rahakitsikust ja kõrget protsendimäära ei saa pangatähtede intensiivsema väljalaskmisega vähendada» (1514), kuigi kriisi teraviku murdmiseks [der Krise die Spitze abzubrechen] piisas paljast *loast* suurendada pangatähtede väljalaskmist; see luba anti valitsuse määrusega 25. oktoobrist 1847.

Ta jääb oma arvamise juurde, et «kõrge protsendimäär ja vabrikutööstuse surutud olukord tulenesid paratamatult sellest, et tööstuslikuks ja kaubanduslikuks otstarbeks kasutatav *materiaalne* kapital väheneb» (1604). Ja ometi seisis vabrikutööstuse surutud olukord mitme kuu jooksul selles, et laod olid kuhjaga täis materiaalset kaupkapitali, mida oli lausa võimatu müüa, ja et just sellepärast pidi materiaalne tootlik kapital tervelt või poolenisti jõude seisma, et mitte toota veel rohkem kaupkapitali, mille müümine oleks olnud võimatu.

Ja 1857. aasta pangakomisjoni ees ütleb ta järgmist: «Tänu 1844. aasta akti printsiipide rangele ning kiirele rakendamisele toi-

mus kõik reeglipäraselt ja kergelt, rahasüsteem on kindel ja vankumatu, meie maa õitseng on vaieldamatu, ühiskonna usaldus 1844. aasta akti vastu suureneb iga päevaga. Kui komisjon soovib edasisi praktilisi tõendeid selle kohta, kui tervetel printsiipidel see akt rajaneb ja kui häid tagajärgi ta on kindlustanud, siis on õige ja ammendav vastus järgmine: vaadake enda ümber; vaadake äriasjade praegust seisu meie maal; vaadake rahva rahulolu; vaadake kõigi ühiskonnaklasside rikkust ja õitsengut; kui see on tehtud, siis saab komisjon otsustada, kas ta peab takistama selle akti edasikehtimist, mille ajal saavutati nii suurt edu» (B. C. 1857, nr. 4189).

Sellele kiidulaulule, mida Overstone laulis komisjonile 14. juulil, järgnes sama aasta 12. novembril antistroof kirja näol panga direktsioonile, millega valitsus katkestas 1844. aasta imettegeva seaduse kehtivuse, et päästa, mis veel päästa sai. — *F. E.*}

KOLMEKÜMNE VIIES PEATÜKK

VÄÄRISMETALL JA VEKSLIKURSS

I. KULLAVARU LIIKUMINE

Surutise aegadel esineva pangatähtede talletamise suhtes tuleb tähendada, et siin on jällegi tegemist väärismetallidest aarete kogumisega, mis ühiskonna algstaadiumides rahututel aegadel esines. 1844. aasta akti mõju pakub sellepärast huvi, et see akt püüab ringlemisvahenditeks muuta kogu maal leiduva väärismetalli; ta tahab samastada kulla äravoolu ringlemisvahendite hulga kokkutõmbumisega, kulla juurdevoolu aga ringlemisvahendite hulga laienemisega. Akti rakendamine tõestas eksperimentaalselt vastupidist. Välja arvatud üksainus erand, mida me kohe nimetame, ei saavutanud Inglise Panga ringlevate pangatähtede hulk 1844. aastast alates kunagi seda maksimumi, mida pangal oli õigus välja lasta. Teiselt poolt aga tõestas 1857. aasta kriis, et teatud tingimustes ei ole see maksimum küllaldane. 13.—30. novembrini 1857 ületas iga päev ringlevate pangatähtede hulk selle maksimumi keskmiselt 488 830 naelsterlingi võrra (B. A. 1858, lk. XI). Seaduses ettenähtud maksimum oli siis 14 475 000 naelsterlingit pluss panga keldrites seisva metallivaru summa.

Väärismetalli ära- ja juurdevoolu suhtes tuleb märkida järgmist:

Esiteks tuleb vahet teha kahe asja vahel: ühelt poolt metalli edasi-tagasi liikumine piirkonnas, kus ei toodeta kulda ega hõbedat, ja teiselt poolt kulla ja hõbeda vool oma tootmisallikate juurest mitmesugustesse teistesse maadesse ja selle lisametalli jaotus nende maade vahel.

Käesoleva sajandi algusest kuni selle ajani, millal Vene, Kalifornia ja Austraalia kullakaevandused mõju avaldama hakkasid, piisas sisseveost ainult kulunud müntide asendamiseks, tavaliseks kasutamiseks luksusesemete materjalina ja hõbeda väljaveoks Aasiasse.

Kuid esiteks kasvas sellest ajast alates erakordselt — koos Ameerika ja Euroopa Aasia-kaubanduse kasvuga — hõbeda väljavedu Aasiasse. Euroopast väljaveetud hõbe asendati suurelt osalt täiendava kullaga. Edasi neelas sisemine raharinglus teatud osa

uuest juurdevoolavast kullast. Arvatakse, et kuni 1857. aastani voolas Inglismaa siseringlusse täiendavalt umbes 30 miljoni ulatuses kulda.[14] Peale selle kasvas 1844. aastast alates metallivarude keskmine tase kõigis Euroopa ja Põhja-Ameerika keskpankades. Ühtlasi põhjustas sisemise raharingluse kasv seda, et paanika möödumisel, sellele järgneval vaikuse perioodil, hakkas pangareserv juba kiiremini kasvama, sest et suurenes siseringlusest väljatõrjutud ja immobiliseeritud kuldmüntide hulk. Lõpuks, pärast uute kullaleiukohtade avastamist suurenes väärismetalli kasutamine luksusesemete valmistamiseks, mis on seletatav rikkuse kasvuga.

Teiseks. Väärismetall liigub pidevalt edasi-tagasi maade vahel, kus ei toodeta kulda ega hõbedat; üks ja seesama maa veab väärismetalli pidevalt sisse ja niisama pidevalt jälle välja. Ja ainult ühes või teises suunas toimunud liikumise ülekaal otsustab lõpuks, kas on tegemist ära- või juurdevooluga, sest puht-võnkeliikumised, mis on tihtipeale paralleelsed, neutraliseerivad end suuremalt osalt vastastikku. Kuid just selle tõttu, arvesse võttes seda lõpptulemust, jäetaksegi mõlema liikumise pidevus ja üldiselt paralleelne kulg kahe silma vahele. Asja käsitatakse alati ainult nii, nagu oleks väärismetalli rohke sissevedu või rohke väljavedu ainult kaupade sisse- ja väljaveo suhte tulemus ning väljendus, kuna see ometi väljendab ühtlasi väärismetalli enda sisse- ja väljaveo — kaupadega kauplemisest sõltumatu sisse- ja väljaveo suhet.

Kolmandaks. Keskpankade metallivaru suurenemine või vähenemine on üldiselt see mõõdupuu, mille abil määratakse kindlaks sisseveo ülekaal väljaveoga võrreldes ja ümberpöördult. Selle mõõdupuu suurem või väiksem täpsus sõltub muidugi kõigepealt sellest, kui suurel määral pangandus üldse on tsentraliseeritud. Sest sellest oleneb, kui suurel määral niinimetatud natsionaalpanka kokkukuhjatud väärismetall üldse natsionaalset metallivaru esindab. Kui aga oletada, et see nii on, ei ole nimetatud mõõdupuu ikkagi täpne, sest teatud tingimustel absorbeerivad lisasisseveo

[14] Missugust mõju see rahaturule avaldas, seda võib näha järgmistest W. Newmarchi seletustest: «1509. 1853. aasta lõpu poole oli publiku hulgas tõsiseid kartusi; septembrikuus tõstis Inglise Pank oma diskontomäära kolm korda järgemööda... oktoobrikuu esimestel päevadel... võis publiku hulgas tähele panna tunduvat rahutust ja ärevust. Novembrikuu lõpuks olid need kartused ja see rahutus suuremalt osalt kadunud ja nad haihtusid peaaegu täielikult, kui Austraaliast saabus 5 miljoni eest väärismetalli. Sama kordus 1854. aasta sügisel, kui oktoobri- ja novembrikuus saabus ligi 6 miljoni eest väärismetalli. Sama kordus ka 1855. aasta sügisel, mis teatavasti oli erutuse ja rahutuse aeg, kui septembri-, oktoobri- ja novembrikuu jooksul oli kohale jõudnud umbes 8 miljoni eest väärismetalli. 1856. aasta lõpul näeme me jälle sedasama. Ühesõnaga, ma võiksin julgesti viidata peaaegu iga komisjoniliikme kogemustele selle fakti kinnituseks, et kullalaeva saabumises oleme me harjunud nägema loomulikku ning kindlat pääsemist igast rahanduslikust kitsikusest.»

siseringlus ning kulla ja hõbeda kasvav kasutamine luksusesemete valmistamiseks; ta pole täpne ka sellepärast, et lisasisseveo puudumisel võib aset leida kulla väljavõtmine siseringluse vajadusteks, mistõttu metallivaru võib väheneda ka siis, kui väljavedu samaaegselt ei suurene.

Neljandaks. Metalli väljavedu omandab äravoolu (drain) vormi, kui liikumine kahanemise suunas kestab pikemat aega, nii et kahanemine esineb liikumise üldise tendentsina, surudes panga metallireservi ta keskmisest tasemest märksa madalamale, kuni see reserv saavutab oma keskmise miinimumi. Seda viimast määratakse enamvähem suvaliselt, sest seadusandlus, mis pangatähtede vahetamiseks jne. ettenähtud katte suurust piiritleb, on igal üksikjuhul erinev. Kvantitatiivsete piiride kohta, milleni selline äravool Inglismaal võib küündida, ütleb Newmarch 1857. aasta B. A. ees, seletus nr. 1494, järgmist: «Kogemuste põhjal otsustades on väga ebatõenäoline, et metalli äravool võiks mingi väliskaubanduse kõikumise tõttu ületada 3 või 4 miljonit naelsterlingit.» 1847. aastal näitab Inglise Panga kullavaru madalaim seis, mis oli 23. oktoobril, 1846. aasta 26. detsembriga võrreldes vähenemist 5 198 156 naelsterlingi võrra ja 1846. aasta kõrgeima seisuga (29. augustil) võrreldes vähenemist 6 453 748 naelsterlingi võrra.

Viiendaks. Niinimetatud natsionaalpanga metallireservil on kolmesugune ülesanne; sealjuures ei reguleeri see ülesanne kaugeltki mitte üksi metallivaru suurust, sest metallivaru kasv võib tingitud olla äritegevuse lihtsast soikumisest omal maal või välismaal. See kolmesugune ülesanne on järgmine: 1) Rahvusvaheliste maksete reservfond, lühidalt — maailmaraha reservfond. 2) Vaheldumisi laieneva ja kahaneva sisemise metalliringluse reservfond. 3) Hoiuste väljamaksmise ja pangatähtede vahetamise reservfond; hoiuste väljamaksmine ja pangatähtede vahetamine on seotud panga funktsiooniga, neil pole midagi ühist raha kui niisuguse funktsioonidega. Metallivarule võivad seepärast ka mõju avaldada tingimused, mis puudutavad igaühte neist kolmest funktsioonist eraldi; järelikult võib temale kui rahvusvahelisele fondile mõju avaldada maksebilanss, ükskõik missugused põhjused seda bilanssi ka määraksid ja missugune ka oleks selle bilansi suhe kaubandusbilansiga; metallivarule kui sisemise metalliringluse reservfondile võib mõju avaldada selle ringluse laienemine või kahanemine. Kolmas funktsioon, kindlustusfondi funktsioon, ei tingi küll metallivaru iseseisvat liikumist, kuid ta mõjub kahesugusel viisil. Kui lastakse välja pangatähti, mis asendavad siseringluses metallraha (järelikult ka hõbemünte neis maades, kus hõbe on väärtuse mõõduks), siis langeb ära punktis 2 märgitud reservfondi funktsioon. Ja üks osa selleks kasutatud väärismetallist läheb kauaks ajaks välismaale. Sel juhul ei võeta metallraha pangast välja siserin-

luse otstarbeks, ja koos sellega langeb ära vajadus perioodiliselt suurendada metallivaru, immobiliseerides selleks üht osa ringlevast münditud metallist. Edasi: kui hoiuste väljamaksmiseks ja pangatähtede vahetamiseks on igal juhul vaja varuks hoida teatud minimaalset metallihulka, siis avaldab see kulla ära- või juurdevoolu tagajärgedele omamoodi mõju; see avaldab mõju sellele varu osale, mida pank peab igal juhul säilitama, või sellele osale, millest kui tarbetust oleks ta muul ajal püüdnud lahti saada. Puhtakujulise metalliringluse ja kontsentreeritud panganduse olemasolul peaks pank samuti nägema oma metallivarus oma hoiuste väljamaksmise tagatist, ja metalli äravoolu korral võiks tekkida samasugune paanika kui 1857. aastal Hamburgis.

Kuuendaks. Tegelik kriis — 1837. aasta vahest välja arvatud — puhkes iga kord alles pärast vekslikursi muutust, s. o. siis, kui väärismetalli sissevedu oli väljaveo suhtes jälle ülekaalu saanud.

1825. aastal saabus tegelik krahh pärast seda, kui kulla äravool oli lakanud. 1839. aastal voolas kuld ära, kuid krahh jäi tulemata. 1847. aastal lõppes kulla äravool aprillis ja krahh saabus oktoobrikuus. 1857. aastal lõppes kulla äravool välismaale novembri algul, krahh aga tuli alles hiljem, novembrikuu jooksul.

Eriti selgesti tuleb see esile 1847. aasta kriisis, kus kulla äravool lõppes juba aprillikuus, olles esile kutsunud võrdlemisi kerge eelkriisi [Vorkrise], mille järel tõeline tööstuskriis [Geschäftskrise] puhkes alles oktoobris.

Allpool toodud seletused anti Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress [ülemkoja salajane komisjon kaubanduskriisi küsimustes] 1848 ees; tunnistajate seletused (evidence) avaldati trükis alles 1857. aastal (me oleme neid ka tsiteerinud kui C. D. 1848/57).

Tooke'i seletus: 1847. aasta aprillikuus tekkis surutis, mis õieti võrdus paanikaga, kuid oli võrdlemisi lühiajaline ega toonud kaasa eriti suuri pankrotte kaubanduse alal. Oktoobrikuus andis end surutis palju rohkem tunda kui mis tahes momendil aprillis, kusjuures pankrotte kaubanduse alal esines peaaegu ennekuulmatul hulgal (2196). — Aprillikuus sundis meid vekslikurss — eriti Ameerikaga — eksportima suurel hulgal kulda, et maksta erakordselt suure impordi eest; ainult äärmiste jõupingutustega pani pank kulla äravoolu seisma ja saavutas kursi tõusu (2197). — Oktoobrikuus oli vekslikurss Inglismaale soodne (2198). — Vekslikurss hakkas muutuma aprillikuu kolmandal nädalal (3000). — Juuli- ja augustikuus oli vekslikurss kõikuv; augustikuu algusest peale oli ta Inglismaale kogu aeg soodne (3001). — Kulla äravool augustikuus tekkis nõudmisest siseringluse jaoks.

J. Morris, Inglise Panga juhataja: Kuigi vekslikurss muutus 1847. aasta augustikuust alates Inglismaale soodsaks, mis tõi

kaasa kulla sisseveo, vähenes sellegipärast panga metallivaru. «2 200 000 naelsterlingit kullas läksid pangast meie maale sisemise nõudmise tõttu» (137). — See on seletatav ühelt poolt raudteede ehitamisel rakendatud tööliste arvu suurenemisega, teiselt poolt aga «pankurite sooviga omada kriisi ajal oma kullareservi» (147).

Palmer, endine Inglise Panga juhataja ja 1811. aastast alates Inglise Panga direktor: «684. Kogu ajavahemikul 1847. aasta aprillikuu keskpaigast kuni 1844. aasta pangaakti kehtivuse katkestamise päevani olid vekslikursid Inglismaale soodsad.»

Metalli äravool, mis 1847. aasta aprillikuus iseseisva rahapaanika esile kutsus, oli siin järelikult, nagu igal pool, ainult kriisi eelkäija; ta oli juba muutunud vastupidiseks liikumiseks, enne kui kriis valla pääses. 1839. aastal, kui äritegevuses valitses suur kitsikus,voolas väga palju metalli ära teravilja jne. eest maksmiseks; ometi toimus see ilma kriisi ja rahapaanikata.

Seitsmendaks. Niipea kui üldkriisid lõpevad, jaotub kuld ja hõbe — jättes kõrvale uue väärismetalli juurdevoolu teda tootvatest maadest — uuesti selles vahekorras, milles nad eksisteerisid mitmesuguste maade erilise aardena, nende tasakaalu seisundis. Iga maa aarde suhtelise suuruse, kui muud tingimused on võrdsed, määrab selle maa osatähtsus maailmaturul. Maalt, kus väärismetallide osa oli normaalsest suurem, voolavad nad teistesse maadesse; need liikumised, juurde- ja äravoolud, taastavad ainult esialgse jaotuse mitmesuguste natsioonide aarete vahel. See ümberjaotus leiab aga aset mitmesuguste asjaolude mõjul, milledest me räägime vekslikursside käsitlemisel. Niipea kui normaalne jaotus on jälle taastatud, algab — sellest momendist peale — kasv, millele aga järgneb uus äravool. {Viimane lause on mõistagi maksev ainult Inglismaa kui maailma rahaturu keskpunkti kohta. — *F. E.*}

Kaheksandaks. Metalli äravool on enamasti väliskaubanduse olukorra muutumise sümptoom, see muutumine aga kuulutab omakorda ette, et üldine äriseis on kriisi jaoks jälle varsti küps.[15]

Üheksandaks. Maksebilanss võib olla soodne Aasiale ning ebasoodne Euroopale ja Ameerikale.[16]

[15] Newmarchi järgi võivad kulla äravoolu välismaale esile kutsuda kolme liiki asjaolud, nimelt: 1) puhtkaubanduslikud põhjused, s. o. siis, kui sissevedu on väljaveost suurem, nagu see oli ajavahemikul 1836—1844, hiljem aga jälle 1847. aastal, peamiselt teravilja intensiivse sisseveo tõttu; 2) vajadus muretseda summasid Inglise kapitali mahutamiseks välismaale, nagu näiteks 1857. aastal Indias ehitatavate raudteede jaoks; ja 3) kapitali lõplik kulutamine välismaal, nagu näiteks 1853. ja 1854. aastal sõjalisteks eesmärkideks Idas.

[16] 1918. Newmarch. «Kui te võtate India ja Hiina kokku, kui te võtate arvesse käibed India ja Austraalia vahel ning veel tähtsamad käibed Hiina ja Ühendriikide vahel — neil juhtumeil aga on äritegevus kolmepoolne ja lõplikud arveldused toimuvad meie vahetalitusel ... —, siis on õige, et kaubandusbilanss oli ebasoodne mitte ainult Inglismaale, vaid ka Prantsusmaale ja Ühendriikidele.» — (B. A. 1857).

Väärismetalli sissevedu leiab aset peamiselt kahel perioodil. Ühelt poolt esimeses faasis, madala protsendimäära faasis, mis järgneb kriisile ja on tootmise kahanemise väljendus; seejärel teises faasis, kus protsendimäär tõuseb, kuid ei saavuta veel oma keskmist taset. See on faas, kus kapitali tagasivoolamine on sujuv ja kaubanduskrediiti on külluses, mistõttu nõudmine laenukapitali järele kasvab tootmise laienemisega võrreldes aeglasemalt. Mõlemas faasis, kus laenukapitali on võrdlemisi palju, peab kapitali ülemäärane juurdevool kulla ja hõbeda vormis, järelikult niisuguses vormis, milles ta võib vahetult funktsioneerida ainult laenukapitalina, avaldama märgatavat mõju protsendimäärale ja seega kogu ärielu iseloomule.

Teiselt poolt: väärismetalli äravool, tema pidev intensiivne väljavedu saabub siis, kui kapitali tagasivoolamine ei ole enam sujuv, kui turud on üle kuhjatud ja näilist õitsengut hoitakse alal ainult krediidiga; järelikult siis, kui on juba olemas väga suur nõudmine laenukapitali järele ja protsendimäär on seetõttu vähemalt oma keskmisele tasemele jõudnud. Neil tingimustel, mis nimelt väärismetalli äravoolus kajastuvad, kasvab märksa selle asjaolu mõju, et kapitali võetakse pidevalt ära niisuguses vormis, kus ta eksisteerib otseselt laenuks antava rahakapitalina. See peab avaldama protsendimäärale otsest mõju. Protsendimäära tõus aga, selle asemel et krediidioperatsioone piirata, laiendab neid ja toob kaasa kõigi nende abivahendite ülepingutamise. Seetõttu käib selline periood krahhi eel.

Newmarchile esitatakse küsimus (B. A. 1857): «1520. Niisiis suureneb ringlevate vekslite hulk koos protsendimääraga? — Nähtavasti küll. — 1522. Rahulikel, tavalistel aegadel on pearaamat vahetuse tegelik tööriist; kui aga tekivad raskused, kui näiteks panga diskontonorm minu poolt nimetatud asjaoludel tõuseb ... siis kujunevad ärioperatsioonid täiesti iseenesest vekslite väljakirjutamiseks; need vekslid on kohasemad mitte ainult sõlmitud äritehingu seaduslikuks tõestamiseks, vaid kõlbavad paremini ka edasiste ostude tegemiseks; kõigepealt aga saab neid kasutada krediidi vahendina kapitali saamiseks.» — Sellele lisandub asjaolu, et kui pank tõstab vähegi ohtliku olukorra tingimustes oma diskontonormi — mistõttu saab ühtlasi tõenäoliseks, et pank hakkab piirama enda poolt diskonteeritavate vekslite tähtaega —, siis tekib üldine kartus, et see hakkab arenema crescendo [tõusujoones]. Seepärast püüavadki kõik, eeskätt aga krediidirüütlid, diskonteerida tulevikku [die Zukunft zu diskontieren] ja saada antud momendil enda käsutusse võimalikult rohkem krediidivahendeid. Seega tingivad äsjanimetatud põhjused seda, et ei sisseveetud ega ka väljaveetud väärismetalli kogus üksi ei avalda mõju iseenesest, vaid et ta esiteks avaldab mõju väärismetalli kui rahavormis oleva kapitali

spetsiifilise iseloomu tõttu, teiseks aga mõjub kui udusuleke, mis vaekausi koormale lisatuna on küllalt raske selleks, et kõikuvat vaekaussi lõplikult ühele poole viia; mõjub sellepärast, et ta saabub tingimustes, kus igasugune juurdelisamine ühele või teisele poolele on otsustava tähtsusega. Ilma nende põhjusteta oleks täiesti arusaamatu, kuidas näiteks 5—8 miljoni naelsterlingi suurune kulla äravool saab avaldada vähegi märgatavat mõju; kogemused näitavad aga, et selline summa on seni olnud piiriks. See kapitali tühine suurenemine või vähenemine, olles tähtsusetu isegi võrreldes 70 miljoni naelsterlingiga kullas, mis Inglismaal keskmiselt ringlevad, on muidugi kaduvalt väike suurus nii ulatuslikus tootmises kui Inglise oma.[17] Kuid just arenev krediidi- ja pangasüsteem, mis ühelt poolt püüab kogu rahakapitali panna teenima tootmist (või, mis on sama, püüab muuta iga rahalise tulu kapitaliks), teiselt poolt aga — tsükli teatud faasis — vähendab metallitagavara niisuguse miinimumini, et see ei saa enam oma spetsiifilisi funktsioone täita, — just see arenenud krediidi- ja pangasüsteem tingibki kogu organismi ülitundlikkust. Tootmise madalamail arenemisastmeil on aarde vähenemine või suurenemine tema keskmise suurusega võrreldes suhteliselt tähtsusetu nähtus. Teiselt poolt on üsna märgatavgi kulla äravool suhteliselt tühise mõjuga, kui ta ei leia aset tööstustsükli kriitilisel perioodil.

Ülaltoodud käsitluses me jätsime kõrvale juhtumid, kus metalli äravool tekib ikalduse jne. tagajärjel. Tootmise tasakaalu suur ning äkiline häire, mille väljenduseks kulla äravool on, ei vaja siin oma tagajärgede edasist selgitamist. Need tagajärjed on seda suuremad, mida rohkem sellise häire saabumise moment langeb ühte perioodiga, millal tootmine toimub kõrgrõhu all.

Peale selle jätsime kõrvale selle metallitagavara funktsiooni, mis seisab pangatähtede vahetamise garanteerimises ja kogu krediidisüsteemi teljeks olemises. Keskpank on krediidisüsteemi telg. Metallitagavara aga on omakorda panga telg.[18] Krediidisüsteemi muutumine monetaarsüsteemiks on paratamatu, nagu ma seda juba I raamatus III peatükis maksevahendi käsitlemisel näitasin. Nii

[17] Vt. näiteks Weguelini naeruväärset vastust, kus ta ütleb, et 5 miljoni kulla äravool tähendab kapitali vähenemist niisama suure summa võrra, ja tahab sellega seletada nähtusi, mis *jäävad tulemata* isegi hoopis suurema hindade tõusu või väärtuse languse, tegeliku tööstuskapitali laienemise või kahanemise puhul. Niisama naeruväärne on teiselt poolt katse pidada neid nähtusi otseselt reaalkapitali (aineliste elementide seisukohalt vaadeldud kapitali) massi suurenemise või vähenemise sümptoomideks.

[18] Newmarch (B. A. 1857): «1364. Inglise Panga metallivaru on tegelikult... keskne reserv ehk keskne metalliaare, mille alusel toimub kogu maa äritegevus. See on nii-öelda telg, mille ümber kogu maa ärielu pöörleb; kõik teised pangad kogu maal peavad Inglise Panka keskseks aardeks ehk reservuaariks, kust neil tuleb võtta oma metallraha reserve; ja välismaa vekslikurss avaldab alati mõju just sellele aardele ja sellele reservuaarile.»

Tooke kui ka Loyd-Overstone tunnistavad ühteviisi vajadust ohverdada suuri reaalseid rikkusi selleks, et kriitilisel momendil metallibaasi alal hoida. Vaidlus käib ainult teatud plussi või miinuse ümber, selle paratamatuse enam või vähem ratsionaalse käsitluse ümber.[19] Teatud metallikogus, mis kogu tootmisega võrreldes on tühine, tunnistatakse kogu süsteemi nurgakiviks. Rääkimata selle tema telje-iseloomu kohutavast avaldumisest kriiside ajal, tuleneb siit väga kena teoreetiline dualism. Niikaua kui valgustatud ökonoomia arutleb «kapitalist» ex professo [õpetlase kombel], vaatab ta suurima halvakspanuga kullale ja hõbedale kui sellele kapitali vormile, mis on tõepoolest üpris tühine ja kasutu. Niipea aga kui ta hakkab rääkima pangandusest, teeb ta täispöörde ja kuld ning hõbe muutuvad kapitaliks par excellence [päris kapitaliks], mille alleshoidmise nimel tuleb ohvriks tuua kõik teised kapitali ja töö liigid. Mille poolest erinevad siis kuld ja hõbe teistest rikkuse vormidest [Gestalten]? Mitte väärtuse suuruse poolest, sest selle määrab neis asjastatud töö hulk. Nad erinevad kui rikkuse *ühiskondliku* iseloomu iseseisvad kehastused, kui selle iseloomu väljendused. {Ühiskonna rikkus on olemas ainult üksikisikute rikkuse näol, kusjuures üksikisikud on selle rikkuse eraomanikud. Ta avaldub ühiskondliku rikkusena ainult selle tõttu, et need üksikisikud vahetavad üksteisega oma vajaduste rahuldamiseks kvalitatiivselt erinevaid tarbimisväärtusi. Kapitalistlikus tootmises võivad nad seda teha ainult raha kaudu. Üksikisiku rikkus realiseerub seega ühiskondliku rikkusena ainult raha kaudu; rahas, selles asjas, ongi selle rikkuse ühiskondlik iseloom kehastatud. — *F. E.*} Järelikult avaldub see tema ühiskondlik olemine kui miski sealpoolne, kui asi, ese, kaup, mis eksisteerib ühiskondliku rikkuse tegelike elementide kõrval ning neist väljaspool. Niikaua kui tootmine areneb häireteta, jääb see kahe silma vahele. Krediit, mis on samuti rikkuse ühiskondlik vorm, tõrjub raha välja ja usurpeerib tema koha. Just usaldus tootmise ühiskondliku iseloomu vastu on selle põhjuseks, miks produktide rahavorm näib olevat midagi mööduvat ja ideaalset, et ta näib olevat paljas ettekujutus. Niipea aga kui krediit on kõigutatud — ja kaasaegse tööstuse tsüklis saabub see faas paratamatult —, tuleb kogu reaalne rikkus tegelikult ning viivitamatult muuta rahaks, kullaks ja hõbedaks, — meeletu nõudmine, mis aga paratamatult tuleneb süsteemist enesest. Ja kogu kuld ja hõbe, mis neid määratu suuri nõudmisi rahuldama peab, moodustab kõigest mõne miljoni suuruse summa, mis hoi-

[19] «Praktiliselt väldiksid seega nad mõlemad — nii Tooke kui ka Loyd — ülisuurt nõudmist kulla järele sellega, et piiraksid aegsasti krediite protsendimäära tõstmise ja kapitalilaenude vähendamise teel. Vahe on ainult selles, et Loyd loob oma illusioonidega tülikaid ja koguni ohtlikke {seadusandlikke} kitsendusi ja eeskirju» («Economist», 1847, lk. 1418).

takse panga keldrites.[20] Seega avaldub kulla äravoolu toimes eriti teravalt asjaolu, et tootmine kui ühiskondlik tootmine ei allu tegelikult ühiskondlikule kontrollile; see asjaolu avaldub sellisel kujul, et rikkuse ühiskondlik vorm eksisteerib kui rikkusest enesest väljaspool olev *asi*. Kapitalistlikul süsteemil on see tegelikult ühine varasemate tootmissüsteemidega, kuivõrd viimased rajanesid kaupadega kauplemisel ja eraviisilisel vahetusel. Kuid alles kapitalistlikus süsteemis avaldub see kõige teravamalt, pealegi absurdse vasturääkivuse ning mõttetuse kõige grotesksemal kujul, sest et 1) kapitalistlikus süsteemis on kõige täielikumalt kõrvaldatud tootmine vahetu tarbimisväärtuse pärast, tootmine tootjate oma tarbeks, nii et rikkus eksisteerib järelikult üksnes ühiskondliku protsessina, mis väljendub tootmise ja ringlemise läbipõimumises; 2) sest et krediidisüsteemi arenemisega püüab kapitalistlik tootmine pidevalt kaotada seda metallpiiri — seda rikkuse ja tema liikumise asjalist ja ühtaegu ka fantastilist piiri —, lööb aga selle piiri vastu ikka uuesti oma pea puruks.

Kriisi ajal tekib nõue, et kõik vekslid, väärtpaberid, kaubad peavad olema korraga ning üheaegselt muudetavad pangarahaks, kogu see pangaraha aga omakorda kullaks.

II. VEKSLIKURSS

{Rahametalli internatsionaalse liikumise baromeetriks on teatavasti vekslikurss. Kui Inglismaa peab maksma Saksamaale rohkem kui Saksamaa Inglismaale, siis tõuseb Londonis sterlingites väljendatud marga hind, Hamburgis ja Berliinis aga langeb markades väljendatud sterlingi hind. Kui seda Inglismaa maksekohustuste ülekaalu Saksamaa suhtes uuesti ei tasakaalustata, näiteks Saksamaa poolt Inglismaal tehtavate ostude ülekaalu tõttu, siis peab Saksa firmade nimele markades väljakirjutatud vekslite hind sterlingites niikaua tõusma, kuni osutub kasulikuks saata Inglismaalt Saksamaale vekslite asemel metalli — kuldraha või kullakange. Selline on tüüpiline asja käik.

Kui see väärismetalli väljavedu muutub ulatuslikumaks ja kestab pikemat aega, siis avaldab see mõju Inglismaa pangareservile, ja Inglise rahaturg, esijoones Inglise Pank, peab võtma tarvitusele kaitseabinõud. Viimased seisavad, nagu me juba nägime, peami-

[20] «Kas te olete täiel määral päri sellega, et nõudmist kulla järele ei saa kuidagi teisiti muuta kui ainult protsendimäära tõstmise teel? — Chapman { suure billbrokeri-firma Overend, Gurney & Co. kaasosanik}: Jah, see on küll minu arvamine. Kui meie kullatagavara langeb teatud punktini, siis on kõige parem, kui hakkame otsekohe hädakella lööma ja teada anname, et me allamäge läheme ja et igaüks, kes kulda välismaale saadab, peab seda tegema omal riisikol» — B. A. 1857, seletus nr. 5057.

selt protsendimäära tõstmises. Kulla suure äravoolu korral tekib rahaturul tavaliselt raskusi, s. o. nõudmine rahavormis oleva laenukapitali järele ületab märgatavalt pakkumise ja kõrgem protsendimäär kujuneb niiviisi päris iseenesest; Inglise Panga poolt ettekirjutatud diskontonorm vastab siis olukorrale ja paneb end turul maksma. Esineb aga siiski juhtumeid, kus metalli äravool ei tulene tavalistest ärikombinatsioonidest, vaid millestki muust (näiteks välisriikide laenudest, kapitalimahutustest välismaale jne.), ja kus Londoni rahaturu kui niisuguse olukord ei õigusta sugugi protsendinormi olulist tõstmist; siis peab Inglise Pank kõigepealt «lahtisel turul» võetavate suurte laenude abil, nagu öeldakse, «raha haruldaseks tegema», et niiviisi kunstlikult luua olukord, mis protsendi tõstmist õigustab või selle vajalikuks teeb; see manööver läheb aga talle iga aastaga raskemaks. — *F. E.*}

Kuidas see protsendimäära tõstmine vekslikursile mõjub, seda on näha järgmistest tunnistajate seletustest alamkoja 1857. aasta pangaseadusandluse komisjoni ees (tsiteeritud kui B. A. või B. C. 1857).

John Stuart Mill: «2176. Kui äritegevus on häiritud... langeb väärtpaberite hind tunduvalt... välismaalased lasevad siin, Inglismaal, osta raudteeaktsiaid või inglased, kel on välismaa raudteeaktsiaid, müüvad neid välismaal... vastavas ulatuses väheneb kulla ärasaatmine. — 2182. Suur ja rikas pankurite ja väärtpaberitega kauplejate klass — väärtpaberite abil aga tasakaalustatakse tavaliselt protsendimäära ja kaubandusbaromeetri seisu (pressure) mitmesuguste maade vahel... — otsib alati juhust väärtpaberite ülesostmiseks, mis tõotavad hinna tõusu... Maa, kust kulda välismaale saadetakse, on nende ostude tegemiseks kõige sobivam koht. 2183. Selliseid kapitalimahutusi oli 1847. aastal üsna rohkesti, ja sellest piisas kulla äravoolu vähendamiseks.»

J. G. Hubbard, endine Inglise Panga juhataja ja 1838. aastast alates selle panga juhatuse liige: «2545. On olemas suur hulk euroopa väärtpabereid... mis ringlevad mitmesugustel Euroopa rahaturgudel; need paberid, kui nende hind on mõnel turul 1 või 2% võrra langenud, ostetakse otsekohe üles, et saata nad teistele turgudele, kus nende väärtus on jäänud veel püsima. — 2565. Kas välisriigid on inglise kaupmeestele palju võlgu? — Väga palju. — 2566. Järelikult võiks ainuüksi nende võlgade kättesaamisega küllaltki hästi seletada väga suurt kapitali akumulatsiooni Inglismaal? — 1847. aastal seadsime me lõpuks oma positsiooni uuesti jalule sellega, et tõmbasime kriipsu peale nii ja nii mitmele miljonile, mida Ameerika ja Venemaa varem Inglismaale võlgu olid.» {Inglismaa võlgnes samal ajal nendelesamadele maadele «nii ja nii mitu miljonit» teravilja eest ega jätnud omakorda kasutamata võimalust tõmmata neile miljonitele suuremalt osalt «kriipsu peale»

inglise võlgnike pankrottide abil. Vt. eespool aruannet 1857. aasta pangaakti kohta, XXX ptk., lk. 31*.} — «2572. 1847. aastal oli kurss Inglismaa ja Peterburi vahel väga kõrge. Kui anti valitsuse korraldus, mille alusel pank sai õiguse välja lasta pangatähti {ilma kullakatteta} seaduses ettenähtud 14 miljonist suuremas summas, siis seati tingimuseks, et diskontomäär peab püsima 8 protsendi tasemel. Sellel momendil ja sellise diskontomääraga oli üsna tulusaks äriks lasta kulda Peterburist Londoni saata ja selle saabumisel laenata seda välja 8 protsendiga kuni müüdud kulla eest väljakirjutatud kolmekuuliste vekslite tähtajani. — 2573. Kõigi kullaoperatsioonide puhul tuleb arvesse võtta mitmeid momente; asi sõltub vekslikursist ja protsendimäärast, millega on võimalik raha mahutada, kuni saabub veksli {kulla vastu antud veksli} tähtaeg.»

VEKSLIKURSS AASIAGA

Järgnevad momendid on tähtsad ühelt poolt sellepärast, et nad näitavad, kuidas Inglismaa — kui tema vekslikurss Aasiaga on ebasoodne — peab otsima kompensatsiooni teiste maade arvel, kelle import Aasiast tasutakse Inglismaa vahetalitusel. Teiselt poolt aga sellepärast, et hr. Wilson teeb siin jälle rumala katse samastada väärismetalli väljaveo mõju vekslikursile mõjuga, mida avaldab vekslikursile kapitali väljavedu üldse, — kusjuures mõlemal juhul on tegemist ekspordiga kapitali mahutamise otstarbel, mitte aga ekspordiga kui makse- või ostuvahendiga. Kõigepealt on endastmõistetav, et kui Indiasse saadetakse raudteedesse mahutamise otstarbel nii ja nii mitu miljonit naelsterlingit kas väärismetallina või raudrööbaste näol, siis on siin tegemist ainult kahe erineva vormiga ühe ja sellesama kapitalisumma ülekandmiseks ühelt maalt teisele; see on nimelt selline kapitali ülekandmine, mis ei kuulu tavaliste kaubanduslike tehingute hulka ja mille eest eksportiv maa ei või loota mingit muud hüvitust peale aastatulu, mis hiljem nende raudteede sissetulekutest laekuma peab. Kui see eksport toimub väärismetalli vormis, siis avaldab see just sellepärast, et on tegemist väärismetalliga, niisiis vahetult laenuks antava rahakapitaliga ja kogu rahasüsteemi alusega — mitte paratamatult igasugustes tingimustes, vaid ainult eespool tähendatud asjaoludel —, otsest mõju rahaturule ning seega väärismetalli eksportiva maa protsendimäärale. Niisama otseselt mõjutab see ka vekslikurssi. Väärismetalli saadetakse nimelt välja ainult sedavõrd, kuivõrd Londoni rahaturul pakutavaid veksleid, näiteks India firmade nimele, selliste erakorraliste rahaülekannete tegemiseks ei jätku.

* Vt. käesolev köide, lk. 449—450. *Toim.*

Järelikult leiab aset pakkumist ületav nõudmine India firmade nimele antud vekslite järele, ja nii muutubki kurss antud momendil Inglismaale ebasoodsaks — mitte sellepärast, et Inglismaa on Indiale võlgu, vaid sellepärast, et ta peab saatma Indiasse erakorralisi summasid. Niisugune väärismetalli väljavedu Indiasse peab pikapeale viima sellele, et India nõudmine inglise kaupade järele suureneb, sest see väljavedu tõstab kaudselt India võimet tarbida euroopa kaupu. Kui seevastu kapitali veetakse välja rõõbaste jne. näol, siis ei saa see avaldada vekslikursile mingit mõju, sest Indial ei tule selle eest teha mingeid tagasimakseid. Selsamal põhjusel ei tarvitse sel ka olla mingit mõju rahaturule. Wilson püüab tõestada niisuguse mõju olemasolu sellega, et taolised erakorralised kulutused peavad esile kutsuma lisanõudmise rahalaenude järele ja niiviisi mõjutama protsendimäära. See võib küll juhtuda; kuid oleks täiesti väär kinnitada, et see peab igasugustel tingimustel aset leidma. Ükskõik, kuhu rööpad saadetakse ja kuhu nad ka maha pannakse, kas Inglise või India pinnale, — nad ei kujuta endast ikkagi midagi muud kui ainult Inglise tootmise teatavat laienemist teatud sfääris. Oleks absurdne kinnitada, et tootmise laienemine, isegi väga suures ulatuses, ei saa aset leida ilma protsendimäära tõusuta. On võimalik, et rahalaenud kasvavad, s. o. kasvab krediidioperatsioone sisaldavate tehingute hulk; kuid need operatsioonid võivad kasvada tingimustes, kus antud protsendimäär ei muutu. Nii oligi tegelikult Inglismaal 40. aastatel raudteemaania ajal. Protsendimäär ei tõusnud. Ja on täiesti ilmne, et kuivõrd jutt on tegelikust kapitalist, s. o. antud juhul kaupadest, on rahaturule avaldatav mõju täiesti ühesugune, olgu need kaubad määratud välismaale või tarbimiseks omal maal. Erinevus tekiks vaid siis, kui Inglismaa kapitalimahutused välismaal piiraksid tema kaubanduslikku eksporti — seda eksporti, mis kuulub tasumisele ning toob järelikult kapitali tagasivoolu —, või siis, kui need kapitalimahutused oleksid üldse juba krediidi ülepingutuse ja algavate spekulatiivsete operatsioonide sümptoomiks.

Järgnevalt küsib Wilson ja vastab Newmarch.

«1786. Te ütlesite varem Ida-Aasia jaoks hõbeda nõudmise kohta, et vekslikurss Indiaga on teie arvates Inglismaale soodne, kuigi Ida-Aasiasse saadetakse pidevalt suuri metallikoguseid; kas te saate seda põhjendada? — Muidugi... Ma leian, et Ühendatud Kuningriigist Indiasse eksporditud kaupade tegelik väärtus ulatus 1851. aastal 7 420 000 naelsterlingini; siia tuleb juurde arvata India House'i* vekslite summa, s. o. nende fondide summa, mida Ida-India Kompanii omaenda kulutuste katteks Indiast üle kannab. Need tratid moodustasid nimetatud aastal 3 200 000 naelsterlingit,

* Ida-India Kompanii juhatus. *Toim.*

nii et Ühendatud Kuningriigi väljavedu Indiasse oli kokku 10 620 000 naelsterlingit. 1855. aastal... oli kaubaekspordi tegelik väärtus tõusnud 10 350 000 naelsterlingile; India House'i tratid moodustasid 3 700 000 naelsterlingit; järelikult oli kogu väljavedu 14 050 000 naelsterlingit. 1851. aasta kohta ei ole meil minu arvates võimalik kindlaks teha Indiast Inglismaale imporditud kaupade tegelikku väärtust, küll aga on meil vastavad andmed 1854. ja 1855. aasta kohta. 1855. aastal oli Indiast Inglismaale imporditud kaupade tegelik väärtus kokku 12 670 000 naelsterlingit; see summa, võrreldes 14 050 000 naelsterlingi suuruse väljaveoga, annab Inglismaa kasuks 1 380 000 naelsterlingi suuruse saldo otsesest kaubandusest mõlema maa vahel.»

Wilson ütleb selle peale, et vekslikursse puudutab ka kaudne kaubandus. Nii näiteks kaetakse väljavedu Indiast Austraaliasse ja Põhja-Ameerikasse trattidega Londoni firmade nimele; seepärast mõjutab see vekslikurssi täpselt niisamasugusel viisil, nagu läheksid kaubad Indiast otse Inglismaale. Edasi, kui võtta India ja Hiina kokku, siis osutub bilanss Inglismaale ebasoodsaks, sest Hiina peab järjest õiendama suuri makseid Indiale oopiumi eest, kuna Inglismaa peab õiendama makseid Hiinale, nii et summad lähevad sel kaudsel teel Inglismaalt Indiasse (1787, 1788).

1791. Wilson küsib, kas mõju vekslikursile ei ole ühesugune, hoolimata sellest, kas kapital «läheb välja raudrööbaste ja vedurite näol või metallraha vormis». Newmarch vastab sellele täiesti õigesti: 12 miljonit naelsterlingit, mis viimastel aastatel Indiasse raudteede ehitamiseks saadeti, läksid aastarendi ostmiseks, mida India peab kindlatel tähtaegadel Inglismaale maksma. «Mis aga puutub väärismetalli turu otsesesse mõjutamisse, siis võib nende 12 miljoni naelsterlingi mahutamine avaldada sellist mõju vaid sedavõrd, kuivõrd metalli tuli välja vedada tegelike kulutuste tegemiseks rahas.»

1797. {Weguelin küsib:} «Kui selle raua (rööbaste) eest mitte midagi tagasi ei tule, kuidas võib siis öelda, et ta vekslikursile mõju avaldab? — Ma ei usu, et see kulutuste osa, mis kaupade näol välja saadetakse, puudutaks vekslikursi seisu... vekslikursi seisu kahe maa vahel puudutab — võib öelda, et ainuüksi — võlakohustuste või vekslite hulk, mida pakutakse ühel maal, võrreldes selle hulgaga, mida selle vastu pakutakse teisel maal; see on vekslikursi ratsionaalne teooria. Mis puutub 12 miljoni saatmisse, siis on nende 12 miljoni ulatuses kõigepealt siinsamas aktsiaid tellitud; kui tehing oleks olnud säärane, et kõik need 12 miljonit oleks mahutatud metallrahana Kalkutas, Bombays või Madrases... siis oleks see äkiline nõudmine avaldanud vapustavat mõju nii hõbeda hinnale kui ka vekslikursile — just nagu juhul, kui Ida-India Kompanii teataks homme, et ta suurendab oma trattide summa 3 mil-

jonilt 12 miljonile. Kuid pool nendest 12 miljonist kulutati ... kaupade ostmiseks Inglismaal ... raudrööbaste, metsamaterjali ja teiste kaupade ostmiseks ... see on Inglise kapitali kulutamine Inglismaa enda piirides, mingi Indiasse saadetava kaubaliigi soetamiseks, ja sellega on asjal lõpp. — 1798. {Weguelin:} Kuid nende raudteedele vajalike kaupade, raua ja puidu tootmine kutsub ju esile suure väliskaupade tarbimise, mis võiks siiski mõjutada vekslikurssi? — Kindlasti.»

Wilson arvab, et raud esindab peamiselt tööd ja et selle töö eest makstud palk esindab peamiselt imporditud kaupu (1799); seejärel küsib ta:

«1801. Kuid üldiselt öeldes: kui kaupu, mis toodeti nende imporditud kaupade tarbimise abil, veetakse välja sellisel viisil, et me ei saa nende eest midagi vastutasuks, ei produktide näol ega kuidagi teisiti, — kas ei muutu siis kurss selle tagajärjel meile ebasoodsaks? — See põhilause vastab täpselt sellele, mis Inglismaal suure raudteede ehitamise ajal aset leidis {1845}. Kolm, neli või viis aastat järgemööda te mahutasite raudteedesse 30 miljonit naelsterlingit, ja see summa läks peaaegu tervenisti palkadeks. Kolm aastat te pidasite raudteede, vedurite, vagunite ja raudteejaamade ehitamise töödel rohkem rahvast kui kõigis vabrikupiirkondades kokku. Need inimesed ... kulutasid oma palka tee, suhkru, alkohoolsete jookide ja teiste välismaa kaupade ostmiseks; neid kaupu tuli sisse vedada, kuid on kindel, et kogu selle aja jooksul, kus neid suuri kulutusi tehti, ei olnud Inglismaa ja teiste maade vahel mingeid olulisi vekslikursi muutusi. Väärismetallide äravoolu ei olnud, vaid vastupidi: oli pigemini märgata nende juurdevoolu.»

1802. Wilson kinnitab, et kui kaubandusbilanss Inglismaa ja India vahel on tasakaalus ja kurss on al pari [nominaalväärtusega võrdne], siis peab erakordne raua ja vedurite väljavedu «mõjutama vekslikurssi Indiaga». Newmarch ei saa sellega nõustuda, sest eksporditavad rööpad kujutavad endast kapitalimahutust ja Indial ei tule nende eest mingisugusel kujul maksta; ta lisab: «Ma olen päri seisukohaga, et ühelgi maal ei saa pikemat aega olla ebasoodsat vekslikurssi kõigi maadega, kellega ta kaupleb; ebasoodne vekslikurss ühe maaga loob paratamatult soodsa kursi teise maaga.» Selle peale vastab talle Wilson järgmise triviaalsusega: «1803. Kas aga kapitali ülekandmine ei jää ikka samaks, hoolimata sellest, missugusel kujul kapital välja saadetakse? — Jah, muidugi, kuivõrd asi puutub võlakohustustesse. — 1804. Niisiis, hoolimata sellest, kas te saadate väärismetalli või kaupu, avaldab India raudteede ehitamine siinsele kapitaliturule ikka ühesugust mõju ja tõstab kapitali väärtust täpselt niisamuti, nagu oleks kogu summa välja veetud väärismetalli näol?»

Kui raua hinnad ei tõusnud, siis tõestas see igatahes seda, et see «väärtus», mis rööbastes sisalduval «kapitalil» on, ei olnud suurenenud. Jutt on siin rahakapitali väärtusest, protsendimäärast. Wilson tahaks samastada rahakapitali ja kapitali üldse. Tegemist on lihtsalt tõsiasjaga, et Inglismaal telliti 12 miljoni eest India raudteede aktsiaid. Sel asjaolul ei ole otseselt midagi tegemist vekslikursiga, rahaturu seisukohalt aga on nende 12 miljoni otstarve samuti tähtsusetu. Kui olukord rahaturul on soodne, siis ei tarvitse see üldse mingit mõju avaldada, nii nagu ei riivanud rahaturgu Inglise raudteede aktsiate tellimine 1844. ja 1845. aastal. Kui aga rahaturul valitseb juba teatud kitsikus, siis võiks see igatahes mõjutada protsendimäära, kuid ometi ainult tõusu suunas, ja see peaks ju Wilsoni teooria järgi kursi Inglismaa seisukohalt soodsamaks muutma, s. o. pidurdama väärismetalli väljaveo tendentsi — kui mitte Indiasse, siis ometi teistesse maadesse. Hr. Wilson hüppab ühelt asjalt teisele. Küsimuses 1802 kinnitab ta, et riivatud on vekslikurss; küsimuses nr. 1804 aga, et riivatakse «kapitali väärtust», — need on kaks sootuks erinevat asja. Protsendimäär võib avaldada mõju vekslikursile ja vekslikurss võib avaldada mõju protsendimäärale, kuid sellegipärast võib protsendimäär jääda muutumatuks, kui muutub vekslikurss, ja vekslikurss võib jääda muutumatuks, kui muutub protsendimäär. Wilsoni pähe ei mahu mõte, et kapitali saatmisel välismaale tekitab saatmise vorm üksi niisuguse erineva mõju, s. o. et kapitali vormide erinevusel, pealegi just kapitali rahavormil, on nii suur tähtsus; on ju see üpris suures vastuolus valgustatud majandusteaduse vaadetega. Newmarch vastab Wilsonile ühekülgselt, sest ta ei juhi üldse Wilsoni tähelepanu sellele, et Wilson nii äkki ja põhjendamatult hüppab vekslikursilt protsendimäärale. Nimetatud küsimusele nr. 1804 annab Newmarch ebakindla, kõhkleva vastuse: «Ei ole kahtlust, et kui on vaja muretseda 12 miljonit, siis — kuivõrd asi puutub üldisse protsendimäära — on ebaoluline, kas need 12 miljonit saadetakse välja väärismetalli või materjalide näol. Ometi arvan mina» {see «ometi» on siin kenaks üleminekuks otse vastupidisele ütlusele}, «et see ikka ei ole päris ebaoluline» {see on ebaoluline, kuid siiski ei ole ebaoluline}, «sest ühel juhul voolaksid 6 miljonit naelsterlingit otsekohe tagasi; teisel juhul ei voolaks nad mitte nii kiiresti tagasi. Seepärast ei ole päris» {milline täpsus!} «ükskõik, kas need 6 miljonit kulutatakse siin meie omal maal või saadetakse nad täies ulatuses välja.» Mida peab tähendama ütlus, et 6 miljonit voolaksid otsekohe tagasi? Kui 6 miljonit naelsterlingit kulutati Inglismaal, siis eksisteerivad nad rööbaste, vedurite jne. näol, mis saadetakse Indiasse, kust nad tagasi ei tule; nende väärtus tuleb tagasi alles amortisatsiooni teel, niisiis väga aeglaselt, kuna 6 miljonit väärismetalli tuleb võib-olla üsna kiiresti tagasi in natura [natuuras].

Kui 6 miljonit kulutati palkadeks, siis on nad läinud sööma peale; kuid raha, mille näol nad avansseeriti, ringleb endiselt Inglismaal või moodustab reservi. Sama on maksev ka rööpatootjate kasumite ja selle 6 miljoni osa kohta, mis asendab nende püsivkapitali. Järelikult kasutab Newmarch kahemõttelist lauset kapitalide tagasivoolust vaid selleks, et mitte otse öelda: raha on jäänud omale maale, ja kuivõrd ta funktsioneerib laenuks antava rahakapitalina, on erinevus rahaturu seisukohalt (jättes kõrvale asjaolu, et ringlus oleks vahest võinud neelata rohkem metallraha) ainult selles, et seda raha kulutatakse *A* arvel, mitte aga *B* arvel. Seda laadi mahutus, kus kapitali viiakse välismaale kaupadena, mitte aga väärismetallina, võib ainult sedavõrd avaldada mõju vekslikursile (ja sealjuures mitte vekslikursile selle maaga, kuhu see kapital mahutatakse), kuivõrd nende eksporditavate kaupade tootmine vajab teiste välismaa kaupade lisaimporti. Niisugusel juhul ei saa see tootmine seda lisaimporti tasakaalustada. Kuid seesama leiab aset igasugusel võlgu eksportimisel, ükskõik, kas seda tehakse uue kapitalimahutusena või tavaliste kaubanduslike eesmärkide saavutamiseks. Peale selle võib see lisaimport tagasimõju teel esile kutsuda lisanõudmist inglise kaupade järele, näiteks asumaade või Ühendriikide poolt.

Varem ütles Newmarch, et Ida-India Kompanii trattide tõttu olevat väljavedu Inglismaalt Indiasse suurem kui sissevedu. Sir Charles Wood võtab ta selles punktis ristküsitluse alla. See, et Inglismaa väljavedu Indiasse ületab tema sisseveo Indiast, saab tegelikult teoks niisuguse sisseveoga Indiast, mille eest Inglismaa ei maksa mingit ekvivalenti: Ida-India Kompanii (nüüd Ida-India valitsuse) tratid pole muud kui Indialt võetav tribuut. Võtame näiteks 1855. aasta: sissevedu Indiast Inglismaale oli 12 670 000 naelsterlingit, Inglismaa väljavedu Indiasse aga oli 10 350 000 naelsterlingit. Bilanss oli 2 250 000 naelsterlingit* India kasuks. «Kui asi jääks sellega, siis tuleks need 2 250 000 naelsterlingit kas ühel või teisel kujul Indiasse saata. Nüüd aga tulevad India House'i** nõudmised. India House teatab, et ta saab välja anda tratte mitmesuguste India presidentkondade nimele 3 250 000 naelsterlingi ulatuses. {See summa kasseeriti sisse selleks, et katta Ida-India Kompanii kulud Londonis ja maksta aktsionäridele dividende.} Ja see kustutab mitte ainult kaubandusest tekkinud 2 250 000 naelsterlingi suuruse bilansi, vaid annab veel ühe miljoni ülejääki» (1917).

1922. {Wood:} «Niisiis, nende India House'i trattide mõju ei

---

* S. o. umbes 2¼ miljonit; täpsemalt 2 320 000. *Toim.*

** Vt. käesoleva köite 529. leheküljel olevat märkust. *Toim.*

seisa selles, et nad väljavedu Indiasse suurendavad, vaid selles, et nad seda pro tanto [vastavalt] vähendavad?» {See peab tähendama: vähendavad vajadust katta sissevedu Indiast väljaveoga Indiasse niisama suure summa ulatuses.} Seda seletab hr. Newmarch sellega, et inglased impordivad nende 3 700 000 naelsterlingi eest Indiasse «head valitsemist» (1925). Wood, kes India asjade ministrina seda inglaste poolt Indiasse imporditava «hea valitsemise» sorti väga hästi tundis, teeb järgmise õige ning iroonilise märkuse (1926): «See väljavedu, mis teie sõnade järgi on India House'i trattide tulemus, tähendab siis seda, et veetakse välja head valitsemist, mitte aga kaupu.» Inglismaa ekspordib «sel viisil» üsna palju «hea valitsemise» näol ja teistesse maadesse kapitali mahutamise näol, kindlustades endale niiviisi sisseveo, mis tavalisest äriasjade käigust üldse ei olene; see on tribuut osalt eksporditud «hea valitsemise» eest, osalt asumaadesse ja teistesse kohtadesse mahutatud kapitalidelt saadavate tulude näol, tribuut, mille eest Inglismaal ei tule maksta mingit ekvivalenti. Seepärast on selge, et kui Inglismaa sööb selle tribuudi lihtsalt ära, mingit vastueksporti andmata, siis ei avalda see vekslikursile mingit mõju; selge on ka, et kurssi ei mõjutata sellelgi juhul, kui Inglismaa ei mahuta seda tribuuti uuesti omal maal, vaid mahutab seda — tootlikult või mittetootlikult — välismaal, saates näiteks selle tribuudi arvel laskemoona Krimmi. Peale selle, kuivõrd sissevedu välismaalt kuulub Inglismaa tulusse (see sissevedu peab muidugi olema tasutud kas tribuudi näol, mis ei nõua ekvivalenti, või vahetusega selle tasuta tribuudi vastu või tavalisel kaubanduslikul teel), võib Inglismaa seda sissevedu kas tarbida või seda kapitalina uuesti mahutada. Kummalgi juhul ei mõjutata vekslikurssi; selle aga jätab tark Wilson kahe silma vahele. Kas üheks tulu osaks on kodumaa või välismaa produkt, kusjuures viimane juhtum eeldab vaid kodumaa produktide vahetamist välismaa produktide vastu, — selle tulu tarbimine, olgu ta tootlik või mittetootlik, ei muuda põrmugi vekslikurssi, kuigi see tarbimine avaldab mõju tootmise mastaabile. Seda tuleb silmas pidada alljärgneva hindamisel.

1934. Wood küsib, kuidas sõjamoona saatmine Krimmi võiks mõjutada vekslikurssi Türgiga. Newmarch vastab: «Ma ei näe põhjust, miks lihtne sõjamoona saatmine peaks tingimata mõjutama vekslikurssi; väärismetalli saatmine aga mõjutaks seda kindlasti.» Järelikult teeb ta siin vahet rahavormis oleva kapitali ja teiste kapitalivormide vahel. Nüüd aga esitab Wilson järgmise küsimuse:

«1935. Kui te teostate mingi artikli ulatuslikku eksporti, millega vastavat importi kaasas ei käi» {hr. Wilson unustab, et Inglismaa suhtes leiab aset üsna suur import, mille vastu ei ole kunagi olnud vastavat eksporti, välja arvatud eksport «hea valitsemise» vormis

või varem investeerimiseks väljaveetud kapitali vormis; igal juhul ei ole see selline import, mis kuuluks regulaarsesse kaubanduslikku liikumisse. Kuid selle impordi artikleid vahetatakse omakorda, näiteks ameerika produktide vastu; see, et ameerika produkte eksporditakse ilma vastava impordita, ei muuda mingil määral asjaolu, et selle impordi väärtust võib tarbida ilma ekvivalentse väljaveota välismaale; ta saadi ilma vastava ekspordita ja võib seepärast ka minna tarbimisse, kuulumata kaubandusbilanssi}, «siis ei tasu te välisvõlga, mis teil on teise sisseveo tõttu.» {Kui te aga selle impordi juba enne kinni maksite, näiteks välismaale antud krediidiga, siis ei tehta sellega mingit võlga, ja kogu küsimusel ei ole rahvusvahelise bilansiga midagi tegemist; küsimus on vaid tootlikus või mittetootlikus kulutuses, kusjuures pole oluline, kas niiviisi äratarvitatud produktid toodeti omal maal või välismaal.} «Ja seepärast mõjutate te niisuguse tehinguga paratamatult vekslikurssi, sest välisvõlg jääb ju sellepärast maksmata, et teie ekspordiga ei käi kaasas vastavat importi. — See on õige mitmesuguste maade suhtes üldiselt.»

Wilsoni arutlus jõuab sinna välja, et igasugune eksport ilma vastava impordita on samal ajal import ilma vastava ekspordita, sest et eksporditavate kaupade tootmisel kasutatakse välismaa kaupu, järelikult imporditud kaupu. Eelduseks on, et iga selline eksport rajaneb tasumata impordil või tekitab tasumata importi, — järelikult eeldab või loob välisvõlga. See on vale, isegi kõrvale jättes järgmised kaks asjaolu: 1) Inglismaa saab tasuta importi, mille eest ta ei maksa mingit ekvivalenti; näiteks üks osa Indiast imporditud kaupadest. Ta võib neid vahetada Ameerikast imporditud kaupade vastu, viimaseid aga eksportida ilma vastuimpordita; mis puutub väärtusesse, siis on Inglismaa ikkagi eksportinud vaid seda, mille eest ta ei ole midagi maksnud. Ja 2) on Inglismaa võib-olla juba maksnud impordi eest, näiteks Ameerikast imporditud kaupade eest, mis moodustab lisakapitali; kui ta tarvitab selle impordi mittetootlikult ära, näiteks sõjamoona näol, siis ei moodusta see Ameerika suhtes mingit võlga ega avalda mingit mõju vekslikursile Ameerikaga. Oma seletustes 1934 ja 1935 räägib Newmarch iseendale vastu; küsimuses 1938 juhibki Wood sellele tema tähelepanu: «Kui ükski osa kaupadest, mis on vajalikud nende artiklite valmistamiseks, mida me välja veame ilma midagi vastu saamata {sõjalised kulutused}, ei tule sellelt maalt, kuhu need artiklid saadetakse, kuidas saab see siis mõjutada vekslikurssi selle maaga? Kui oletada, et kaubandus Türgiga on tavalises tasakaaluseisundis, kuidas saab siis sõjamoona väljavedu Krimmi avaldada mõju Inglismaa ja Türgi vahelisele vekslikursile?» — Siin kaotab Newmarch oma meelerahu; ta unustab, et oma seletuses nr. 1934 ongi ta juba sellele lihtsale küsimusele õige vastuse andnud, ja ütleb:

«Mulle näib, et me oleme praktilist küsimust juba ammendavalt käsitlenud ja et me astume nüüd väga kõrgesse metafüüsilise diskussiooni sfääri.»

{Wilson annab veel teisegi sõnastuse oma väitele, et vekslikurssi mõjutavat igasugune kapitali ülekandmine ühelt maalt teisele — ükskõik, kas see toimub väärismetalli vormis või kaupade vormis. Wilson teab muidugi, et vekslikurssi mõjutab protsendimäär, nimelt mõlemal maal, millede vastastikusest vekslikursist jutt on, kehtivate protsendinormide suhe. Kui ta suudab tõestada, et üldse kogu kapitali üleküllus, s. o. kõigepealt iga liiki kaupade üleküllus, väärismetallid kaasa arvatud, avaldab teiste asjaolude hulgas protsendi tasemele määravat mõju, siis jõuab ta oma eesmärgile juba sammu lähemale; selle kapitali märgatava osa ülekandmine ühelt maalt teisele peab siis muutma protsendimäära mõlemal maal, ja nimelt vastupidises suunas, muutes sellega teises järjekorras ka vekslikurssi mõlema maa vahel. — *F. E.*}

Ta ütleb *«Economistis»*, mille toimetajaks ta sel ajal oli (1847, lk. 475):

«On selge, et selline kapitali üleküllus, mille tundemärgiks on suured iga liiki tagavarad, väärismetall kaasa arvatud, peab paratamatult esile kutsuma mitte ainult madalaid kaubahindu üldse, vaid ka madalama protsendimäära kapitali kasutamise eest.[1] Kui meil on olemas kaupade tagavara, millest piisab kogu maale lähema kahe aasta jooksul, siis on võimalik saada neid kaupu teatud perioodiks oma käsutusse palju madalama protsendinormiga kui juhul, kus tagavarast jätkuks vaevalt kaheks kuuks.[2] Kõik rahalaenud, mis kujul neid ka ei tehtaks, kujutavad endast ainult kaupade üleminekut ühe isiku käsutusest teise isiku käsutusse. Kui kaupu on ülekülluses, siis peab rahaprotsent järelikult olema madal, ja kui kaupu on vähe, siis peab ta olema kõrge.[3] Kui kaupade juurdevool suureneb, siis suureneb müüjate arv ostjate arvuga võrreldes, ja kuivõrd kaupade hulk ületab vahetu tarbimise vajadused, sedavõrd tuleb järjest suuremat osa neist hoida hilisemaks tarbimiseks. Neil asjaoludel müüb kaupade omanik oma kaupu järelmaksuga või võlgu, tehes seda vähem kasulikel tingimustel kui juhul, kus ta oleks kindel, et ta saab mõne nädala jooksul maha müüa kogu oma tagavara[4].»

Väite[1] puhul tuleb märkida, et väärismetalli tugev *juurdevool* võib aset leida üheaegselt tootmise *kahanemisega*, nagu see kriisijärgsel ajal alati ongi. Järgmises faasis võib väärismetall juurde voolata maadest, kes seda peamiselt toodavad; teiste kaupade sissevedu tasakaalustatakse sel perioodil tavaliselt väljaveoga. Neis

kahes faasis on protsendimäär madal ning ta tõuseb vaid aeglaselt; me juba nägime, miks see nii on. Seda madalat protsendimäära on alati olnud võimalik seletada, ilma et oleks tarvis abiks võtta ükskõik missuguste «suurte iga liiki tagavarade» mõju. Ja kuidas peakski niisugune mõju aset leidma? Näiteks võimaldab puuvilla madal hind ketrusvabrikute omanikel jne. saada kõrget kasumit. Miks on siis protsendimäär madal? Kindlasti mitte sellepärast, et laenuks võetud kapitali abil saadav kasum on kõrge. Vaid ainuüksi sellepärast, et nõudmine laenukapitali järele ei kasva olemasolevail tingimustel selle kasumi kasvuga proportsionaalselt; laenukapitali liikumine on seega tööstuskapitali liikumisest erinev. «Economist» aga püüab tõestada otse vastupidist: et tema liikumine on tööstuskapitali liikumisega identne.

Väide[2]) eeldab kaubaturu ülekuhjamist: me pehmendame siin absurdset eeldust, mille järgi olemasolevast tagavarast jätkub kaheks aastaks ette; selliselt pehmendatuna omandab see eeldus mõninga mõtte. Kaubaturu ülekuhjamine põhjustaks hindade langust. Palli puuvilla eest tuleks nüüd maksta vähem. Sellest ei järeldu aga sugugi, et palli puuvilla ostmiseks vajalikku raha saaks odavamalt laenata. Viimane asjaolu sõltub rahaturu olukorrast. Kui raha saab laenata odavamalt, siis ainult sellepärast, et kaubanduskrediit on niisuguses olukorras, kus ta ei ole sunnitud kasutama nii palju pangakrediiti kui tavaliselt. Turgu üleujutavateks kaupadeks on kas elatusvahendid või tootmisvahendid. Kummagi madal hind tõstab tööstuskapitalisti kasumit. Miks peakski ta protsenti alandama, kui mitte vastuolu tõttu — mitte sugugi aga identsuse tõttu — tööstuskapitali rohkuse ja rahalaenude nõudmise vahel? Olukord on säärane, et kaupmees ja tööstur saavad teineteisele kergemini krediiti anda; kaubanduskrediidi sellise kerguse tõttu vajavad nii tööstur kui ka kaupmees vähem pangakrediiti; sellepärast võibki protsendimäär olla madal. Sellel madalal protsendimääral ei ole midagi tegemist väärismetalli juurdevooluga, kuigi mõlemad nähtused võivad esineda paralleelselt ja kuigi needsamad põhjused, mis importkaupade hindade languse esile kutsuvad, võivad esile kutsuda ka juurdevoolava väärismetalli ülekülluse. Kui importkaupade turg oleks tõesti üle kuhjatud, siis tõestaks see vähenevat nõudmist importkaupade järele; madalate hindade korral ei saaks seda seletada teisiti kui ainult kodumaa tööstusliku tootmise vähenemise tulemusena, see aga ei oleks omakorda kuidagi seletatav rohke ning madalahinnalise sisseveo tingimustes. Need on lausa absurdsused, mille eesmärgiks on tõendada, et hindade langus = protsendi langusega. Mõlemad võivad esineda üheaegselt teineteise kõrval. Kuid sellisel juhul ei väljenda see tööstuskapitali liikumise suuna ja laenuks antava rahakapitali liikumise suuna identsust, vaid nende suundade vastupidisust.

Miks peab rahaprotsent, nagu kinnitatakse väites[3)], olema madal, kui kaupu on ülekülluses, see ei selgu ka pärast neid edasisi arutlusi. Kui kaubad on odavad, siis vajan ma teatud kaubakoguse ostmiseks näiteks 1000 naelsterlingit senise 2000 naelsterlingi asemel. Võib-olla kulutan ma aga nüüd samuti 2000 naelsterlingit, ostan nende eest kaks korda rohkem kaupu kui varem ja laiendan oma ettevõtet, avansseerides sedasama kapitali, mida mul võib-olla on tulnud laenata. Ma ostan nüüd nagu varemgi 2000 naelsterlingi eest. Seega jääb minu nõudmine rahaturul endiseks, kuigi minu nõudmine kaubaturul kaubahindade languse tõttu tõuseb. Kui aga nõudmine kaubaturul langeb, s. o. kui tootmine ei laiene koos kaubahindade langusega, mis räägiks vastu kõigile «Economisti» seadustele, siis väheneks ka nõudmine laenuks antava rahakapitali järele, kuigi kasum kasvaks; see kasvav kasum looks aga nõudmise laenukapitali järele. Kaubahindade madal tase võib muide tuleneda kolmest põhjusest. Esiteks sellest, et nõudmine ei ole piisav. Protsendimäär on siis madal sellepärast, et tootmine on jõuetu, mitte aga sellepärast, et kaubad on odavad, sest kaupade odavus väljendab vaid tootmise jõuetust. Või sellest, et pakkumine on nõudmisega võrreldes ülisuur. See võib juhtuda turgude ülekuhjamise tõttu jne., mis viib kriisini, kriisi enda ajal aga võib kokku langeda kõrge protsendimääraga; või selle tõttu, et langes kaupade väärtus, nii et endist nõudmist saab rahuldada madalamate hindadega. Miks peab viimasel juhul protsendimäär langema? Kas sellepärast, et kasum kasvab? Kui sellepärast, et sellesama tootliku kapitali või kaupkapitali hankimiseks on nüüd vaja vähem rahakapitali, siis tõestaks see vaid seda, et kasum ja protsent on teineteise suhtes pöördvõrdelised. Igal juhul on «Economisti» üldtees vale. Kaupade madalad rahahinnad ja madal protsendimäär ei lange ilmtingimata ühte. Vastasel korral peaks kõige vaesemates maades, kus produktide rahahinnad on kõige madalamad, ka protsendimäär olema kõige madalam, ja kõige rikkamates maades, kus põllumajandussaaduste rahahinnad on kõige kõrgemad, ka protsendimäär olema kõige kõrgem. Üldiselt on «Economist» sellega päri, et kui raha väärtus langeb, siis ei avalda see protsendimäärale mingit mõju. 100 naelsterlingit toovad endiselt 105 naelsterlingit; kui 100 naelsterlingit on nüüd vähem väärt, siis on vähem väärt ka 5 naelsterlingit protsenti. See suhe ei muutu esialgse summa väärtuse tõusu või väärtuse languse tagajärjel. Teatud kaubakogus, kui me käsitleme teda kui väärtust, võrdub teatava rahasummaga. Kui selle kaubakoguse väärtus tõuseb, siis võrdub ta suurema rahasummaga; kui tema väärtus langeb, siis on lugu ümberpöördult. Kui väärtus on = 2000, siis on 5% = 100; kui väärtus on = 1000, siis on 5% = 50. Kuid see ei muuda sugugi protsendinormi. Õige on vaid see, et kui sama kaubakoguse müümiseks on 1000 naelsterlingi

asemel vaja 2000 naelsterlingit, siis tuleb rohkem raha laenata. See aga näitab siin vaid seda, et kasum ja protsent on teineteise suhtes pöördvõrdelised. Sest kasum kasvab püsiv- ja muutuvkapitali elementide odavnemisega, protsent aga langeb. Ometi võib esineda ja sageli esinebki vastupidine nähtus. Nii näiteks võib puuvill olla odav selle tõttu, et pole nõudmist lõnga ja riide järele; ta võib olla suhteliselt kallis selle tõttu, et kõrged kasumid puuvillatööstuses tekitavad suurt nõudmist puuvilla järele. Teiselt poolt võib tööstuste kasum olla kõrge just sellepärast, et puuvilla hind on madal. Hubbardi tabel näitab, et protsendimäära liikumine ja kaubahindade liikumine on teineteisest täiesti sõltumatud; samal ajal aga kohandub protsendimäära liikumine täpselt metallitagavara ja vekslikursi liikumisega.

«Kui kaupu on ülekülluses, siis peab rahaprotsent järelikult olema madal,» ütleb «Economist». Kriiside ajal esineb otse vastupidine nähtus; kaupu on ülemäära palju, neid ei saa muuta rahaks ja protsendimäär on seetõttu kõrge; teises tsükli faasis valitseb suur nõudmine kaupade järele, mistõttu kapital voolab kergesti tagasi, kuid samal ajal tõusevad kaupade hinnad ja tagasivoolu kerguse tõttu on protsendimäär madal. «Kui neid {kaupu} on vähe, siis peab ta olema kõrge.» Kriisijärgse depressiooni [Abspannung] aegadel esineb jällegi vastupidine nähtus. Kaupu on vähe — absoluutselt, mitte aga nõudmisega võrreldes — ja protsendimäär on madal.

Väite[4]) kohta. On üsna selge, et kui turg on üle kuhjatud, siis müüb kaupade omanik nad odavamalt maha — kui ta neid üldse müüa saab — kui olukorras, kus on ette näha olemasolevate tagavarade kiiret lõppemist. Vähem selge aga on, miks protsendimäär sealjuures peaks langema.

Kui turg on importkaupadega üle kuhjatud, siis võib protsendimäär tõusta selle tõttu, et kasvab kaubaomanike nõudmine laenukapitali järele, sest nad ei taha olla olukorras, kus nad on sunnitud kaupu igal juhul turule paiskama. Ta võib langeda selle tõttu, et kaubanduskrediidi likviidsus hoiab nõudmist pangakrediidi järele suhteliselt madalal tasemel.

«Economist» mainib seda kiiret mõju 1847. aasta kurssidele, mille kutsusid esile protsendimäära tõus ja teist laadi surve rahaturule. Ometi ei tohi unustada, et hoolimata kursi muutumisest jätkus kulla äravool aprillikuu lõpuni; pööre tuli siin alles maikuu algul.

1. jaanuaril 1847 moodustas panga metallivaru 15 066 691 naelsterlingit; protsendimäär oli $3^1/_2\%$; kolme kuu kurss Pariisile oli 25.75; Hamburgile 13.10; Amsterdamile 12.$3^1/_4$. 5. märtsiks oli

metallivaru langenud 11 595 535 naelsterlingile; diskontoprotsent oli tõusnud 4%-ni; vekslikurss Pariisile oli langenud 25.67½-ni, Hamburgile 13.9¼-ni, Amsterdamile 12.2½-ni. Kulla äravool jätkus; vt. järgmist tabelit:

1847. aasta	Inglise Panga väärismetalli tagavara	Rahaturg	Kolmekuuliste vekslite kõige kõrgem kurss		
			Pariis	Hamburg	Amsterdam
20. märts	11 231 630 naelst.	Pangadiskonto 4%	25.67½	13.9¾	12.2½
3. aprill	10 246 410 „	Pangadiskonto 5%	25.80	13.10	12.3½
10. „	9 867 053 „	Raha on väga haruldane	25.90	13.10⅓	12.4½
17. „	9 329 941 „	Pangadiskonto 5½%	26.02½	13.10¾	12.5½
24. „	9 213 890 „	Surutis	26.05	13.13	12.6
1. mai	9 337 716 „	Kasvav surutis	26.15	13.12¾	12.6½
8. „	9 588 759 „	Maksimaalne surutis	26.27½	13.15½	12.7¾

1847. aastal moodustas väärismetalli kogueksport Inglismaalt 8 602 597 naelsterlingit.

Sellest summast läks	Ameerika Ühendriikidesse	3 226 411	naelsterlingit
„ „ „	Prantsusmaale	2 479 892	„
„ „ „	hansalinnadesse	958 781	„
„ „ „	Hollandisse	247 743	„

Vaatamata sellele, et märtsikuu lõpul kurss muutus, kestab kulla äravool veel terve kuu; arvatavasti Ameerika Ühendriikidesse.

«Sellest me näeme,» {ütleb «Economist», 1847, lk. 984} «kui kiiresti ja otsustavalt on protsendimäära tõus ja sellele järgnenud rahapuudus parandanud ebasoodsat kurssi ja muutnud kullavoolu suunda, nii et kuld hakkas uuesti voolama Inglismaale. See toime tekkis maksebilansist täiesti sõltumatult. Protsendimäära tõusu tõttu langes nii inglise kui ka välismaa väärtpaberite hind ja põhjustas nende elavat kokkuostmist välismaa arvel. Selle tulemusena suurenes Inglismaal väljakirjutatud vekslite summa; teiselt poolt oli raha hankimine kõrge protsendimäära tõttu sedavõrd raske, et nõudmine nende vekslite järele vähenes, sel ajal kui nende summa kasvas. Samal põhjusel tühistati välismaa kaupade tellimusi, realiseeriti Inglise kapitale, mis olid mahutatud välismaa väärtpaberitesse, ja toodi raha Inglismaale, et seda seal mahutada. Nii näiteks loeme «Rio de Janeiro Prices Currentis» 10. maist: «Vekslikurss {Inglise vekslite oma} on uuesti langenud; see on tingitud peami-

selt survest, mida avaldab turule nõudmine rimesside järele {Brasiilia} riigi väärtpaberite eest, mis Inglismaa arvel rohkesti müüdi.» Inglise kapital, mis mahutati välismaal mitmesugustesse väärtpaberitesse, kui protsendimäär oli seal väga madal, tuli seega tagasi, kui protsendimäär tõusis.

INGLISMAA KAUBANDUSBILANSS

Ainuüksi India peab maksma ligi 5 miljonit tribuuti «hea valitsemise» eest, protsente ja dividende Briti kapitalilt jne., kusjuures ei ole üldse arvesse võetud neid summasid, mis iga aasta saadetakse mahutamiseks Inglismaale — osalt ametnike poolt nende palgasäästudena, osalt inglise kaupmeeste poolt nende kasumi osana. Samadel põhjustel peab pidevalt saabuma suuri rahaülekandeid igalt Briti asumaalt. Suurem osa pankadest Austraalias, Lääne-Indias, Kanadas on asutatud Briti kapitaliga; dividendid tuleb maksta Inglismaale. Peale selle on Inglismaa valduses palju välisriikide väärtpabereid — Euroopa, Põhja-Ameerika ja Lõuna-Ameerika omi —, millede pealt ta peab saama protsente. Sellele lisandub veel Inglismaa osavõtt välismaa raudteedest, kanalitest, kaevandustest jne., vastavate dividendidega. Kõigi nende artiklite järgi toimub maksmine peaaegu eranditult produktides, ületades Inglise väljaveo summa. Teiselt poolt aga summad, mis lähevad Inglismaalt välismaale Inglise väärtpaberite omanike kätte, ja inglaste poolt välismaal äratarvitatavad summad on sellega võrreldes tühised.

See küsimus, kuivõrd ta puudutab kaubandusbilanssi ja vekslikurssi, on «igal antud momendil aja küsimus. Tavaliselt ... annab Inglismaa oma väljaveo puhul pikaajalist krediiti, sisseveo eest aga maksab ta sularahas. Teatud momentidel avaldab see maksetähtaegade erinevus suurt mõju kursile. Ajal, kus meie väljavedu märksa kasvab, nagu näiteks 1850. aastal, peavad Briti kapitali mahutused pidevalt suurenema ... nii võivad summad 1849. aastal eksporditud kaupade eest laekuda alles 1850. aastal. Kui aga 1850. aasta väljavedu 1849. aasta väljaveo 6 miljoni võrra ületas, siis oli praktiliseks tulemuseks see, et välismaale oli selle summa võrra rohkem raha saadetud, kui samal aastal tagasi tuli; see aga avaldab mõju nii vekslikursile kui ka protsendimäärale. Niipea aga kui kriis surub maha [deprimirt] meie ärielu ja meie väljavedu tublisti väheneb, hakkavad eelnenud aastate suurema ekspordi eest laekuvad summad märksa ületama meie impordi väärtust; vastavalt sellele muutub kurss meie kasuks, kapital akumuleerub kiiresti omal maal ja protsendimäär langeb» («Economist», 11. jaanuaril 1851).

Vekslikurss välismaaga võib muutuda

1) antud momendi maksebilansi tõttu, ükskõik mis põhjused seda bilanssi määravad: kas puhtkaubanduslikud põhjused, kapitali mahutamine välismaale või riigi kulutused sõjapidamiseks jne., kuivõrd sealjuures õiendatakse sularahas makseid välismaale.

2) Antud maal raha väärtuse languse tõttu — ükskõik, kas siin on tegemist metallraha või paberrahaga. Sel juhul on kursi muutumine puhtnominaalne. Kui 1 naelsterling esindab antud momendil ainult poolt sellest rahast, mida ta esindas varem, siis makstakse tema eest endastmõistetavalt senise 25 frangi asemel $12^1/_2$ franki.

3) Kui jutt on vekslikursist kahe maa vahel, kellest üks kasutab «rahana» hõbedat, teine aga kulda, siis sõltub vekslikurss nende mõlema metalli relatiivse väärtuse kõikumistest, sest need kõikumised muudavad kindlasti pariteeti mõlema metalli vahel. Viimase nähtuse näiteks on 1850. aasta kursid; need olid Inglismaale ebasoodsad, kuigi Inglismaa eksport erakordselt kasvas; sellest hoolimata aga ei olnud mingit kulla äravoolu. See oli tingitud hõbeda väärtuse järsust tõusust kulla väärtusega võrreldes. (Vt. «Economist» 30. novembrist 1857.)

1 naelsterlingi vekslikursi pariteet on: Pariisile 25 franki 20 santiimi; Hamburgile 13 banko-marka $10^1/_2$ šillingit; Amsterdamile 11 floriini 97 senti. Sedamööda, kuidas vekslikurss Pariisile tõuseb üle 25.20, muutub see kurss järjest soodsamaks inglasele, kes on Prantsusmaale võlgu, või prantsuse kaupade ostjale. Nii üks kui teine vajavad nüüd oma eesmärgi saavutamiseks vähem naelsterlingeid. — Kui kaugemates maades, kus väärismetalli saamine on raske, on veksleid vähe ja neid ei jätku Inglismaale maksete õiendamiseks, siis on selle loomulikuks tagajärjeks nende produktide hindade tõus, mida tavaliselt Inglismaale välja veetakse, sest nende produktide järele tekib nüüd suurem nõudmine, et neid vekslite asemel Inglismaale saata; Indias juhtub seda sageli.

Ebasoodne vekslikurss ja koguni kulla äravool võib aset leida, kui Inglismaal valitseb väga suur rahaküllus, madal protsendimäär ja väärtpaberite kõrge hinnatase.

1848. aasta jooksul sai Inglismaa Indiast hulga hõbedat, sest häid veksleid oli vähe, keskpäraseid aga ei võetud hea meelega vastu 1847. aasta kriisi tõttu ja India ärielus valitseva suure krediidipuuduse tõttu. Pärast kohalejõudmist leidis kogu see hõbe otsekohe tee mandrile, kus revolutsioon oli igal pool esile kutsunud intensiivse aardekogumise. 1850. aastal rändas seesama hõbe suuremalt osalt Indiasse tagasi, sest vekslikursi seis tegi selle nüüd tulusaks.

Monetaarsüsteem on peamiselt katoliiklik, krediidisüsteem aga peamiselt protestantlik süsteem. «The Scotch hate gold» [«Šotlased vihkavad kulda»]. Paberi näol esineb kaupade rahaline olemine vaid ühiskondliku olemisena. Ainult *usk* teeb õndsaks. Usk rahaväärtusse kui kaupade immanentsesse hingesse, usk tootmisviisisse ja selle ettemääratud korrasse, usk üksikutesse tootmisagentidesse kui oma väärtuselt isekasvava kapitali lihtsasse personifikatsiooni. Kuid krediidisüsteem on niisama vähe vabanenud monetaarsüsteemi baasist, kui protestantism on vabanenud katoliikluse põhialustest.

KOLMEKÜMNE KUUES PEATÜKK

KAPITALISMIEELSED SUHTED

Protsente kandev kapital ehk — nagu me võime teda nimetada tema vanaaegse vormi järgi — liigkasukapital kuulub koos oma kaksikvenna kaupmehekapitaliga veeuputuseelsete kapitalivormide hulka, mis esinesid ammu enne kapitalistlikku tootmisviisi ja mida leidub kõige erinevamates ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides.

Liigkasukapitali olemasoluks ei ole vaja midagi muud kui ainult seda, et vähemalt üks osa produktidest oleks muutunud kaupadeks ja et kaupadega kauplemise kõrval oleks raha oma eri funktsioonides välja arenenud.

Liigkasukapitali arenemine on seotud kaupmehekapitali ja eriti rahaga kauplemise kapitali arenemisega. Vana-Roomas, alates vabariigi viimaseist aastaist, millal manufaktuuri arenemistase oli antiikaja keskmisest palju madalam, saavutasid kaupmehekapital, rahaga kauplemise kapital ja liigkasukapital antiikvormide piirides oma arengu haripunkti.

Me nägime, kuidas raha toob paratamatult kaasa aardekogumise. Kuid elukutseline aardekoguja on alles siis tähtis, kui ta on muutunud liigkasuvõtjaks.

Kaupmees võtab raha laenuks, et selle raha abil kasumit saada, seda raha kapitalina rakendada, s. o. kulutada. Raha väljalaenaja seisab järelikult ka varasemates vormides täpselt niisamuti kaupmehe vastas, kui ta kaasaegse kapitalisti vastas seisab. Selle vahekorra spetsiifilist iseloomu tundsid juba katoliiklikud ülikoolid. «Alcalá, Salamanca, Ingolstadti, Freiburgi (Breisgaus), Mainzi, Kölni ja Trieri ülikoolid tunnistasid üksteise järel, et protsentide võtmine kaubanduslaenudelt on õiguspärane. Neist sanktsioonidest on esimesed viis tallele pandud Lyoni linna konsulaadi arhiivides ja avaldatud «Traité de l'usure et des intérêts» lisas, Lyon, Bruyset-Ponthus.» (*M. Augier,* «Le Crédit public etc.», Paris 1842, lk. 206). Kõigis neis vormides, kus orjamajapidamine (mitte patriarhaalne, vaid selline, nagu ta oli hilisemal kreeka ja rooma ajal) on rikas-

tumise vahendiks, kus raha on järelikult orjade, maa jne. ostmise kaudu võõra töö omastamise vahendiks, muutub raha just sellepärast, et seda sellisel viisil mahutada saab, kapitalina kasutatavaks, protsente kandvaks rahaks.

Iseloomulikud vormid aga, milledes liigkasukapital kapitalistlikule tootmisviisile eelnenud aegadel eksisteeris, on kahesugused. Ma ütlen: iseloomulikud vormid. Needsamad vormid korduvad hiljem ka kapitalistliku tootmise baasil, kuid ainult teisejärguliste vormidena. Siin pole nad enam neiks vormideks, mis määravad protsente kandva kapitali iseloomu. Need kaks vormi on järgmised: *esiteks,* liigkasuvõtmine pillavatele suurnikele, peamiselt maaomanikele raha laenamise kaudu; *teiseks,* liigkasuvõtmine raha laenamise kaudu väiketootjatele, kes on oma töö tingimuste valdajad ja kelle hulka kuuluvad ka käsitöölised, eriti aga talupojad; peab ju talupoegade klass kapitalismieelsetes tingimustes moodustama suure enamuse väikestest iseseisvatest üksiktootjatest — kuivõrd need tingimused üldse võimaldavad selliste tootjate olemasolu.

Nii üks kui teine — nii rikaste maaomanike laostamine liigkasuvõtmise kaudu kui ka väiketootjate väljakurnamine — viib suurte rahakapitalide tekkimisele ja kontsentreerumisele. Kui suurel määral see protsess aga vana tootmisviisi hävitab, nagu see kaasaegses Euroopas aset leidis, ja kas ta asendab selle tootmisviisi kapitalistliku tootmisviisiga, — see sõltub tervenisti ajaloolise arenemise astmest ja sellega seotud asjaoludest.

Liigkasukapital kui protsente kandva kapitali iseloomulik vorm vastab väiketootmise ülekaalule, oma tööst elavate talupoegade ja väikeste käsitöömeistrite ülekaalule. Seal, kus töötingimused ja töö produkt on kapitalina töölisele vastandatud, nagu see arenenud kapitalistliku tootmisviisi tingimustes on, ei ole töölisel kui tootjal vaja raha laenuks võtta. Kui ta raha laenuks võtab, siis teeb ta seda — näiteks pandimajas — oma isiklikuks tarviduseks. Kuid seal, kus tööline on kas tegelikult või nominaalselt oma töötingimuste ja oma produkti omanik, on ta tootjana teatud vahekorras rahalaenutaja kapitaliga, mis liigkasukapitalina on temale vastandatud. Newman annab sellele faktile labase väljenduse, kui ta ütleb, et pankurit austatakse, liigkasuvõtjat aga vihatakse ja põlatakse, sest et esimene annab laenu rikastele, teine aga vaestele (*J. W. Newman,* «Lectures on Political Economy». London, 1851, lk. 44). Ta ei märka, et pankuri ja liigkasuvõtja vahel seisab kahe ühiskondliku tootmisviisi ja neile vastavate ühiskondliku korra vormide erinevus ja et vaese ning rikka vastandlikkus seda küsimust ei lahenda. Liigkasuvõtmine, mis vaest väiketootjat kurnab, käib pigemini käsikäes liigkasuvõtmisega, mis kurnab rikast suurmaaomanikku. Niipea kui rooma patriitside liigkasuvõtmine oli täiesti laostanud rooma plebeid, väiketalupojad, tuli sellele ekspluateerimisvormile

lõpp ja väiketalumajanduse asemele astus puhtorjanduslik majandus.

Protsendi vormis võib liigkasuvõtja siin neelata kogu ülejäägi (mis hiljem esineb kasumina ja maarendina), mille võrra produkt ületab tootjate hädavajalikke elatusvahendeid (hiljem palgasummat); seepärast on äärmiselt absurdne võrrelda *selle* protsendi kõrgust, mis omastab *kogu* lisaväärtuse, välja arvatud riigile kuuluv osa, kaasaegse protsendimäära kõrgusega, kus protsent, vähemalt normaalne protsent, moodustab ainult ühe osa sellest lisaväärtusest. Sealjuures unustatakse, et palgatööline toodab ja annab ära kapitalistile, kelle kasuks ta töötab, kasumi, protsendi ja maarendi, ühesõnaga kogu lisaväärtuse. Carey teeb selle absurdse võrdluse, et sellega näidata, kui kasulikud on tööliste kapitali arenemine ja sellega kaasnev protsendinormi langus. Edasi, kui liigkasuvõtja, kes ei rahuldu lisatöö väljapressimisega oma ohvrist, saab pikapeale enda kätte omanditiitli tema töötingimuste eneste suhtes, maa, maja jne. suhtes, ja püüab kogu aeg oma ohvrit niiviisi eksproprieerida, siis unustatakse sealjuures jällegi see, et tööliselt tema töötingimuste täielik eksproprieerimine ei ole tulemus, mida kapitalistlik tootmisviis taotleb, vaid on valmis eeldus, millest ta lähtub. Palgaorjalt, just nagu tõeliseltki orjalt, on tema seisundi tõttu võetud võimalus muutuda — vähemalt tootjana — võlaorjaks; äärmisel juhul võib ta selleks muutuda ainult tarbijana. Liigkasukapital selles vormis, kus ta kogu otseste tootjate lisatöö tõepoolest omastab, muutmata tootmisviisi ennast; kus oluliseks eelduseks on tootjate omandi- või valdusõigus oma töötingimuste suhtes ja sellele vastav killustatud väiketootmine; kus kapital ei alluta seega endale otseselt tööd ega seisa seepärast tööstuskapitalina töö vastas, — niisugune liigkasukapital laostab selle tootmisviisi, halvab tootlikke jõude, selle asemel et neid arendada, ja jäädvustab ühtlasi selle haleda olukorra, kus ühiskondlik töötootlikkus ei arene, nagu kapitalistlikus tootmises, töö enda arvel.

Seega avaldab liigkasuvõtmine ühelt poolt õõnestavat ja hävitavat mõju antiik- ja feodaalaja rikkusele ning antiik- ja feodaalaja omandusele. Teiselt poolt õõnestab ja laostab ta väiketalupoegliku ja väikekodanliku tootmise, lühidalt öeldes kõik vormid, kus tootja esineb veel oma tootmisvahendite omanikuna. Arenenud kapitalistliku tootmisviisi tingimustes ei ole tööline tootmistingimuste omanik — ta omanduses ei ole põldu, mida ta harib, toorainet, mida ta töötleb, jne. Kuid sellele tootjalt tootmistingimuste võõrandamisele vastab antud juhul tegelik pööre tootmisviisis eneses. Isoleeritud töölised ühendatakse suurde töökotta diferentseeritud, üksteisega tihedalt seotud [ineinander greifender] funktsioonide täitmiseks; tööriist muutub masinaks. Tootmisviis ise ei võimalda enam seda väikeomandusega seotud tootmisriistade killustamist, nagu ka mitte

tööliste endi isoleerimist. Kapitalistlikus tootmises ei saa liigkasuvõtmine enam tootmistingimusi tootjast lahutada, sest nad on juba lahutatud.

Liigkasuvõtmine tsentraliseerib rahavara seal, kus tootmisvahendid on killustatud. Liigkasuvõtmine ei muuda tootmisviisi, vaid imeb end parasiidina tema külge ja viib ta viletsasse olukorda. Liigkasuvõtmine imeb temast mahlu, kurnab teda ja loob olukorra, kus taastootmine peab toimuma järjest armetumais tingimustes. Sellest tulebki rahva viha liigkasuvõtjate vastu, mis oli eriti suur antiikmaailmas, kus tootja omandus oma tootmistingimuste suhtes oli ühtlasi poliitiliste suhete, kodaniku iseseisvuse alus.

Niikaua kui valitseb orjapidamine või niikaua kui lisaprodukt süüakse ära feodaali ja tema kaaskonna poolt, ja kui orjapidaja või feodaal satuvad liigkasuvõtja küüsi, jääb tootmisviis ikka endiseks; ta muutub vaid töölistele rängemaks. Võlgadega koormatud orjapidaja või feodaal pumpab rohkem välja, sest et temast endast pumbatakse rohkem välja. Või siis loovutab ta lõppude lõpuks oma koha liigkasuvõtjale, kellest endast saab maaomanik või orjapidaja, nagu ratsanikud Vana-Roomas. Vanad kurnajad, kelle ekspluateeriv tegevus kandis enam-vähem patriarhaalset iseloomu, sest see oli peamiselt poliitilise võimu vahend, astuvad kõrvale ja nende asemele tuleb julm. rahaahne tõusik. Kuid tootmisviis ise ei muutu.

Kõigi kapitalismieelsete tootmisviiside tingimustes avaldab liigkasuvõtmine revolutsioneerivat mõju ainult selle poolest, et ta laostab ja hävitab neid omanduse vorme, mille kindlal alusel ja pideval taastootmisel ühes ja sellessamas vormis rajaneb poliitiline kord. Aasialikes vormides võib liigkasuvõtmine kaua edasi kesta, kutsumata esile midagi muud kui ainult majanduse allakäiku ja poliitilist korruptsiooni. Alles seal, kus on olemas kapitalistliku tootmisviisi ülejäänud tingimused, ja alles siis, kui need tingimused olemas on, esineb liigkasuvõtmine kui üks uue tootmisviisi loomise vahendeid, laostades ühelt poolt feodaale ja väiketootjaid ning tsentraliseerides teiselt poolt töötingimusi ja muutes need kapitaliks.

Keskajal ei valitsenud ühelgi maal üldist protsendimäära. Kirik keelas üldse igasugused tehingud, mille eesmärgiks oli protsendi saamine. Seadused ja kohtud kindlustasid laenusid vaid vähesel määral. Seda kõrgem oli üksikjuhtumeil protsendimäär. Vähene raharinglus, paratamatu vajadus õiendada suurem osa makseid sularahas sundisid võtma raha laenuks, ja pealegi seda rohkem, mida nõrgemalt vekslitehingud olid arenenud. Niihästi protsendimäära taseme kui ka liigkasuvõtmise mõiste enda suhtes valitses suur mitmekesisus. Karl Suure ajal peeti liigkasuvõtmiseks seda, kui keegi võttis 100%. Lindaus Bodeni järve ääres võtsid kohalikud

kodanikud 1348. aastal 216$^2/_3$%. Zürichis määras magistraat seadusliikuks protsendiks 43$^1/_3$%. Itaalias tuli ajuti maksta 40%, kuigi tavaline norm ei tõusnud XII—XIV sajandil kõrgemale kui 20%. Veronas kehtestati seadusliku protsendina 12$^1/_2$%. Keiser Friedrich II määras 10%, kuid ainult juutide jaoks. Ristiinimestesse puutuda ta ei tahtnud. Reini-äärsel Saksamaal oli 10% juba XIII sajandil tavaliseks normiks (Hüllmann, «Geschichte des Städtewesens», II, lk. 55—57).

Liigkasukapitalil on kapitalile omane ekspluateerimisviis ilma kapitalile omase tootmisviisita. See vahekord kordub ka kodanliku majanduse valdkonnas mahajäänud tööstusharudes või sellistes, mis tõrguvad kaasaegsele tootmisviisile üle minemast. Kui me tahaksime näiteks võrrelda inglise protsendimäära india omaga, siis ei tuleks meil võtta Inglise Panga protsendimäära, vaid näiteks see protsent, mida väikeste masinate väljalaenajad kodutööstuse väiketootjatelt võtavad.

Vastupidiselt tarbivale rikkusele on liigkasuvõtmine ajalooliselt tähtis selle poolest, et ta ise on kapitali tekkimise protsess. Liigkasukapitali ja kaupmehevara vahendusel tekib rahavara, mis on maaomandusest sõltumatu. Mida vähem on arenenud produkti kui kauba iseloom, mida vähem vahetusväärtus on allutanud endale tootmise kogu ta laiuses ja sügavuses, seda enam näib raha päris rikkusena, rikkusena sõna otseses mõttes, üldise rikkusena, vastupidiselt tema piiratud esinemisviisile tarbimisväärtustes. Sellel rajaneb aardekogumine. Kõrvale jättes raha kui maailmaraha ja raha kui aarde, on just maksevahendi vorm see, milles raha kauba absoluutse vormina esineb. Ja just raha kui maksevahendi funktsioon on selleks funktsiooniks, mis arendab protsenti ja koos sellega ka rahakapitali. See, mida pillav ja demoraliseeriv rikkus tahab, on raha kui raha, raha kui vahend kõige ostmiseks. (Ja ka võlgade maksmiseks.) Väiketootja aga vajab raha kõigepealt maksmiseks. (Maaomanikule [an Grundherrn] ja riigile minevate naturaalkohustuste ja andamite muutumine raharendiks ning rahalisteks maksudeks etendab siin suurt osa.) Mõlemal juhul vajatakse raha kui niisugust. Teiselt poolt muutub aardekogumine alles liigkasuvõtmises reaalseks, teostab selles oma unistuse. Aardeomanikult ei nõuta kapitali, vaid raha kui raha; tänu protsendile aga muudab ta selle raha-aarde enda seisukohalt kapitaliks — vahendiks, mille abil ta omastab täielikult või osaliselt lisatöö ning samuti teatud osa tootmistingimustest enestest, kuigi nad nominaalselt on temale endiselt vastandatud kui võõras omand. Liigkasuvõtmine elab otsekui tootmise poorides, nagu Epikurose jumalad elasid maailmadevahelistel aladel. Raha on seda raskem saada, mida vähem kaubavorm on produkti üldiseks vormiks. Liigkasuvõtja ei tunne seepärast mingeid piire peale raha vajavate isikute

teovõime [Leistungsfähigkeit] või vastupanuvõime. Väiketalupoeglikus ja väikekodanlikus tootmises vajatakse raha kui ostuvahendit peamiselt neil juhtumeil, kus tööline (kes nende tootmisviiside tingimustes on tavaliselt veel tootmistingimuste omanik) jääb kas juhuslikult või mingisuguste erakorraliste vapustuste tõttu tootmistingimustest ilma või kus neid vähemalt ei ole võimalik tavalises taastootmise käigus asendada. Elatusvahendid ja toormaterjalid on nende tootmistingimuste oluline osa. Nende kallinemine võib võtta võimaluse nende asendamiseks produkti müügist saadud rahast, nii nagu lihtne ikaldus ei lase teinekord talupojal asendada oma seemnevilja in natura [natuuras]. Needsamad sõjad, millega rooma patriitsid laostasid plebeisid, sundides neid kandma sõjaväeteenistuskohustust, mille tõttu oli nende töötingimuste taastootmine takistatud ja nad olid määratud vaesumisele (vaesumine, tootmistingimuste otsalõppemine või kaotus on siin domineeriv vorm), täitsid patriitside aitu ja keldreid saagiks saadud vasega — tolleaegse rahaga. Selle asemel et plebeidele otseselt anda tarvilikke kaupu — teravilja, hobuseid, veiseid —, laenasid nad plebeidele seda vaske, mida nad ise ei vajanud, ja kasutasid seda olukorda tohutu suurte liigkasuprotsentide väljapressimiseks, muutes nende kaudu plebeid oma võlaorjadeks. Karl Suure ajal olid franki talupojad samuti sõdade tõttu laostunud, nii et neil ei jäänud muud üle kui muutuda võlgnikest pärisorjadeks. Teatavasti juhtus Rooma riigis sageli, et näljahäda sundis vabu inimesi müüma rikastele orjusse oma lapsi ja iseendid. Need on üldised pöördepunktid. Mis puutub üksikjuhtumeisse, siis oleneb väiketootjate jaoks tootmistingimuste säilitamine või kaotus tuhandest juhusest; ja iga niisugune juhus või kaotus tähendab vaesumist ja kujutab endast momenti, kus liigkasuvõtja-parasiit võib end ligi ajada. Väiketalupojal tarvitseb ainult lehm lõppeda, ja ta ei suuda enam uuesti alustada oma taastootmist endises ulatuses. Sellega satub ta liigkasuvõtja küüsi; kui ta aga kord tema küüsi on sattunud, siis ei vabane ta enam iialgi.

Ometi on liigkasuvõtmise tõeliseks, suureks ja omapäraseks valdkonnaks raha kui maksevahendi funktsioon. Iga kindlal tähtajal õiendatav rahaline kohustus — maarent, tribuut, maksud jne. — on seotud paratamatu rahamaksmisega. Seepärast on liigkasuvõtmine Vana-Rooma ajast kuni uusajani laialdaselt liitunud maksurentnike, fermiers généraux, receveurs généraux (riigimaksude rentnike, riigimaksude nõudjate) funktsiooniga. Seejärel, koos kaubanduse arenemisega ja kaubatootmise üldise levimisega, areneb ostmise ja maksmise ajaline eraldumine teineteisest. Raha tuleb hankida teatud tähtajaks. Kaasaegsed rahakriisid tõestavad, et see võib luua sellised tingimused, kus rahakapitalist ja liigkasuvõtja meiegi ajal veel ühte sulavad. Kuid seesama liigkasuvõtmine muu-

tub peamiseks abinõuks, mis arendab edasi vajadust raha kui maksevahendi järele; suurendades järjest rohkem tootja võlgnevust, jätab liigkasuvõtmine ta tavalistest maksevahenditest ilma, sest protsentide koormus ise teeb regulaarse taastootmise tootja seisukohalt võimatuks. Siin murrab liigkasuvõtmine rahast kui maksevahendist läbi ja laiendab seda rahafunktsiooni, mis on liigkasuvõtmise tõeline valdkond.

Krediidi arenemine toimub reaktsioonina liigkasuvõtmise vastu. Kuid seda ei tohi valesti mõista, ei mingil juhul selles mõttes, nagu seda mõistsid antiikaja autorid, kirikuisad, Luther või varased sotsialistid. See ei tähenda rohkem ega vähem kui protsente kandva kapitali allutamist kapitalistliku tootmisviisi tingimustele ja vajadustele.

Üldiselt kohaneb protsente kandev kapital kaasaegses krediidisüsteemis kapitalistliku tootmise tingimustega. Liigkasuvõtmine kui niisugune ei kesta mitte ainult edasi, vaid ta vabaneb arenenud kapitalistliku tootmisega rahvaste juures neistki tõketest, mis igasugune seadusandlus temale varematel aegadel seadis. Protsente kandev kapital säilitab liigkasukapitali vormi selliste isikute ja klasside suhtes või selliste vahekordade puhul, kus laenu ei tehta ega saagi teha kapitalistlikule tootmisviisile vastavas mõttes; kus laenu võetakse isikliku vajaduse pärast, näiteks pandimajast; kus rikkad elunautijad saavad laenu pillamise otstarbel; või kus tootja on mittekapitalistlik tootja, näiteks väiketalupoeg, käsitööline jne., kus ta järelikult on vahetu tootjana veel omaenda tootmistingimuste omanik; lõpuks, kus kapitalistlik tootja ise opereerib sedavõrd väikeses ulatuses, et ta läheneb ülalnimetatud tootjatele, kes töötavad ise.

Erinevus protsente kandva kapitali — kuivõrd see kujutab endast kapitalistliku tootmisviisi olulist elementi — ja liigkasukapitali vahel ei seisa sugugi selle kapitali olemuses või iseloomus endas. Selle erinevuse loovad ainult muutunud tingimused, milledes ta funktsioneerib, ja neist tingitult ka raha väljalaenaja vastas seisva laenuvõtja sootuks uus pale. Isegi siis, kui tööstur ina või kaupmehena saab laenu varanduseta inimene, antakse talle see laen lootuses, et ta hakkab tegutsema kui kapitalist, hakkab võlguvõetud kapitali abil omastama tasuta tööd. Talle antakse krediiti kui potentsiaalsele kapitalistile. Ja see asjaolu, mis majandusteadlasi-apologeete nii väga vaimustab, nimelt asjaolu, et varatu inimene, kel aga on energiat, soliidne reputatsioon, häid võimeid ja asjatundmist, võib niiviisi muutuda kapitalistiks — hinnatakse ju üldse kapitalistliku tootmisviisi tingimustes igaühe kaubanduslikku kaalu enam-vähem õigesti —, see asjaolu, kuigi see väga palju soodustab järjest uute õnneküttide esilekerkimist, kes juba olemasolevaile üksikuile kapitalistidele on vägagi soovimatud, kindlustab

ometi kapitali enda võimu, laiendab tema baasi ja võimaldab tal värvata järjest uusi jõude ühiskonna alamkihtidest. Täpselt niisamuti, nagu pappide võimu kindlustamise ja ilmalike inimeste rõhumise peamiseks vahendiks keskajal oli asjaolu, et katoliku kirik kujundas oma hierarhiat rahva parematest peadest, arvestamata seisust, päritolu ja varandust. Mida rohkem valitsev klass on võimeline rõhutud klasside kõige silmapaistvamaid inimesi enda hulka vastu võtma, seda kindlam ja ohtlikum on tema võim.

Selle asemel et protsente kandev kapital üldse kirikuvande alla panna, lähtuvad kaasaegse krediidisüsteemi algatajad, ümberpöördult, tema ilmsest ja igakülgsest tunnustamisest.

Me ei räägi siin reaktsioonist liigkasuvõtmise vastu, mis püüdis vaeseid liigkasuvõtmise eest kaitsta, nagu seda tegid näiteks Monts-de-piété [pandimajad] (1350. aastal Sarlins'is Franche-Comté provintsis, hiljem — 1400. ja 1479. aastal — Perugias ja Savonas, Itaalias). Need asutused väärivad tähelepanu ainult sellepärast, et neis ilmneb ajaloo iroonia, mis vagade soovide realiseerimisel muudab nad nende otseseks vastandiks. Inglise töölisklass maksab pandimajadele, neile Monts-de-piété järglastele, tagasihoidliku arvestuse järgi 100 protsenti.[21] Me ei räägi ka mõne doktor Hugh Chamberleyne'i või John Briscoe krediidifantaasiatest, kes tahtsid XVII sajandi viimasel aastakümnel vabastada inglise aristokraatia liigkasuvõtmisest maapanga abil, maaomandi kindlustusel väljaantava paberrahaga.[22]

Krediidiassotsiatsioonid, mis XII ja XIV sajandil Veneetsias ja Genuas tekkisid, tulenesid merekaubanduse ja sellel rajaneva suurkaubanduse vajadusest vabaneda vanamoeliste liigkasuvõtjate ja rahaga kauplemise monopoliseerijate võimu alt. Kui nendes linnvabariikides asutatud tõelised pangad kujutasid endast samal ajal avaliku krediidi asutusi, kust riik sai laene tulevikus laekuvate maksude tagatisel, siis ei tohi unustada, et kaupmehed, kes need

---

[21] «Põhjuseks, mispärast pandimaja protsent nii tohutu kõrgele tõuseb, on sagedased pantimised ja väljaostmised ühe ja sellesama kuu jooksul või ühe asja pantimine selleks, et mõni teine asi välja osta ja sealjuures saada väike vahe rahas. Londonis on 240 ametliku loaga pandimaja ja provintsis umbes 1450. Nende poolt rakendatud kapital ulatub umbes 1 miljonini. Ta teeb aastas vähemalt kolm käivet, tuues iga kord keskmiselt $33^1/_2$ protsenti; nii et Inglismaa alamklassid maksavad ühe miljoni suuruse ajutise laenu eest iga aasta 100 protsenti, arvestamata seda kahju, mis nad saavad tähtajal väljaostmata asjade arvel» (*J. D. Tuckett*, «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, I, lk. 114).

[22] Isegi oma tööde pealkirjades märkisid nad oma peaeesmärgina «maaomanike üldist heaolu, maavalduse väärtuse suurt kasvu, aadli, väikeaadli jne. vabastamist maksudest, nende aastatulu suurenemist jne.» Kaotanud oleksid nende arvates ainult liigkasuvõtjad, need natsiooni suurimad vaenlased, kes on tekitanud aadlile ja yeomanryle [sõltumatule talurahvale] rohkem kahju, kui seda oleks võinud teha Prantsuse armee sissetung.

assotsiatsioonid asutasid, olid ise neis riikides esimesed inimesed ja et nad olid niisama palju huvitatud oma valitsuse kui iseendagi vabastamisest liigkasuvõtjate võimu alt[23]; nende abinõudega lootsid nad allutada endale veelgi rohkem ja veelgi kindlamini kogu riigi. Sellepärast, kui päevakorras oli Inglise Panga asutamine, vaidlesidki toorid sellele vastu: «Pangad on vabariiklikud asutused. Õitsvad pangad on olemas Veneetsias, Genuas, Amsterdamis ja Hamburgis. Kes on aga kunagi kuulnud Prantsuse või Hispaania Pangast?»

Amsterdami Pank, mis asutati 1609. aastal, ei tähista mingit uut ajastut kaasaegse krediidi arenemises, just nagu seda ei tähista ka Hamburgi Panga asutamine (1619). See oli puhtakujuline deposiitpank. Panga poolt väljaantavad boonid olid tegelikult ainult kviitungid panka müntides või kangides deponeeritud väärismetalli vastuvõtmise kohta ja ringlesid ainult nende omaniku edasiandepealdisega. Kuid Hollandis arenesid koos kaubanduse ja manufaktuuriga kaubanduskrediit ja rahaga kauplemine, ning protsente kandev kapital allutati arenemiskäigu enda tõttu tööstus- ja kaubanduskapitalile. See ilmnes juba madalas protsendimääras. Hollandit aga peeti XVII sajandil, nii nagu praegu Inglismaad, majandusliku arengu poolest kõige eesrindlikumaks maaks. Vaesusel rajaneva vanamoelise liigkasuvõtmise monopol kadus seal iseenesest.

Kogu XVIII sajandi jooksul kostavad valjud hääled — ja seadusandlus tegutseb samas suunas —, mis Hollandile viidates nõuavad protsendimäära sunniviisilist alandamist, et allutada protsente kandev kapital kaubandus- ja tööstuskapitalile, mitte aga ümberpöördult. Peamiseks tooniandjaks on siin sir Josiah Child, Inglise normaalse erapanganduse isa. Ta puistab tiraade liigkasuvõtjate monopoli vastu täpselt niisamuti, nagu suur valmisriiete äri Moses ja Poeg reklaamib end kui võitlejat «erarätsepate» monopoli vastu. See Josiah Child on ühtlasi inglise stockjobberite (väärtpaberitega kauplejate) isa. Nii näiteks kaitseb tema, Ida-India Kompanii isevalitseja, kaubanduse vabaduse nimel selle kompanii monopoli.

[23] «Näiteks pidi Inglise kuningas Charles II veel maksma «kullasseppadele» (pankurite eelkäijatele) tohutu suuri liigkasuprotsente ja aažiosid, 20—30 protsenti. Nii tulus äri kihutas «kullasseppi» andma kuningale järjest rohkem laene, kindlustama endale juba ette kõik laekumised maksudest, võtma tagatiseks kõik parlamendi poolt lubatud rahalised assigneeringud, niipea kui need tehtud said, ja võistlema omavahel bills [vekslite], orders [assigneeringute] ja tallies [maksudokumentide] ülesostmises ja tagatisena vastuvõtmises, nii et kõik riigi tulud käisid tegelikult nende käest läbi» *(John Francis*, «History of the Bank of England». London 1848, I, lk. 31). «Panga asutamist oli juba varem korduvalt soovitatud. Lõpuks muutus see hädavajalikuks» (sealsamas, lk. 38). «Panka oli vaja kas või ainult selleks, et võimaldada liigkasuvõtjate poolt kurnatud valitsusel saada raha talutava protsendimääraga, parlamendi assigneeringute kindlustusel» (sealsamas, lk. 59, 60).

Polemiseerides Thomas Manleyga («Interest of Money mistaken») kirjutab ta: «Liigkasuvõtjate ara ning väriseva jõugu eestvõitlejana seab ta oma peapatarei üles just sellesse punkti, mille mina tunnistasin kõige nõrgemaks ... ta otse eitab seda, et madal protsendimäär on rikkuse põhjus, ja kinnitab, et see on vaid rikkuse tagajärg» («Traités sur le Commerce etc.» 1669. Trad. Amsterdam et Berlin, 1754). «Kui kaubandus on see, mis maad rikastab, ja kui protsendi alandamine soodustab kaubandust, siis on protsendi alandamine ehk liigkasuvõtmise piiramine kahtlemata natsiooni rikkuse peamine viljakas põhjus. Ei ole midagi absurdset väites, et üks ja seesama asi võib ühel ja selsamal ajal olla teatud tingimustel põhjus, teistel tingimustel aga tagajärg» (sealsamas, lk. 155). «Muna on kana põhjuseks ja kana on muna põhjuseks. Protsendi alandamine võib esile kutsuda rikkuse suurenemist ja rikkuse suurenemine võib esile kutsuda veel suuremat protsendi alandamist» (sealsamas, lk. 156). «Mina olen töökuse kaitsja, minu vastane aga kaitseb laiskust ja jõudeolekut» (lk. 179).

See vihane võitlus liigkasuvõtmise vastu, need nõudmised allutada protsente kandev kapital tööstuskapitalile on ainult eelkäijaks nendele orgaanilistele moodustistele, mille poolt need kapitalistliku tootmise tingimused kaasaegse panganduse näol luuakse; kontsentreerides ja paisates rahaturule kõik jõudeseisvad rahareservid, võtab kaasaegne pangandus ühelt poolt liigkasukapitalilt tema monopoli, teiselt poolt aga piirab krediitraha loomise teel väärismetallide enestegi monopoli.

Nagu siin Childi kirjutuses, nii tungitakse ka kõigis teistes Inglismaal XVII sajandi viimasel kolmandikul ja XVIII sajandi algul panganduse kohta kirjutatud teostes liigkasuvõtmisele kallale; me leiame sealt nõude vabastada nii kaubandus ja tööstus kui ka riik liigkasuvõtmisest. Peale selle leiame sealt kolossaalseid illusioone selle imelise mõju kohta, mida krediit, väärismetallide demonopoliseerimine, nende asendamine paberiga jne. pidavat avaldama. Šotlasel William Pattersonil, Inglise Panga ja Šoti Panga asutajal, on kahtlemata õigus Law Esimese tiitlile.

Inglise Panga vastu «tõstsid vihakisa kõik kullassepad ja pantlaenude andjad» (Macaulay, «History of England», IV, lk. 499). — «Esimese kümne aasta jooksul tuli pangal võidelda suurte raskustega; väljaspool oli tal vihaseid vaenlasi; tema pangatähti võeti vastu kaugelt alla nominaalväärtuse ... kullassepad (kelle käes väärismetallidega kauplemine oli primitiivse panganduse aluseks) intrigeerisid kõvasti panga vastu, sest panga tõttu vähenesid nende ärioperatsioonid ja langes nende diskontomäär, nende tehingud valitsusega aga läksid selle vastase kätte üle» (J. Francis, tsiteeritud teos, lk. 73).

Veel enne Inglise Panga asutamist, 1683. aastal, tekkis rahvusliku krediitpanga asutamise plaan; panga eesmärgiks pidi muuseas olema see, «et ärimehed, kui neil on palju kaupa, võiksid selle panga toetusel oma kaupu deponeerida, selle asemel et neid kahjumiga müüa; nad võiksid saada oma seismajäänud varude vastu krediiti, võiksid anda tegevust oma teenistujaile ja laiendada oma ettevõtteid, kuni nad leiavad sobiva turu». Pärast suuri jõupingutusi avatigi lõpuks see Bank of Credit [krediitpank] Devonshire House'is Bishopsgate Streetil. Ta andis töösturitele ja kaupmeestele vekslites laene deponeeritud kaupade tagatisel kuni 3/4 ulatuses kaupade väärtusest. Nende vekslite ringlemise kindlustamiseks ühendati igas äritegevuse harus teatud arv isikuid seltsiks, kellelt iga selliste vekslite omanik võis nende vastu niisama kergesti kaupu saada kui sularahas maksmise puhul. Pank ei teinud kuigi hiilgavat äri. Mehhanism oli liiga keeruline, kaupade väärtuse languse korral oli riisiko liiga suur.

Kui me uurime nende teoste tegelikku sisu, mis kaasaegse krediidi kujunemist Inglismaal teoreetiliselt põhjendasid ja soodustasid, siis ei leia me sealt midagi peale nõudmise allutada protsente kandev kapital ja üldse igasugused laenuks antavad tootmisvahendid kapitalistlikule tootmisviisile kui üks tema tingimustest. Kui me aga pööraime tähelepanu ainult välisele sõnastusele, siis leiame pahatihti, isegi üksikuis väljendustes, hämmastava sarnasuse sensimonistide panga- ja krediidiillusioonidega.

Täpselt niisamuti, nagu cultivateur (põlluharija) ei tähenda füsiokraatidel tegelikku põlluharijat, vaid suurrentnikku, ei tähenda ka travailleur (töötaja) Saint-Simonil ja mõnel juhul ka tema õpilastel töölist, vaid tööstus- ja kaubanduskapitalisti. «Travailleur vajab abilisi, aitajaid, *töölisi [d'ouvriers];* ta otsib arukaid, osavaid ja ustavaid abimehi; ta paneb nad tööle ja nende töö on produktiivne» («Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique». Paris 1831, lk. 104). Ei tohi üldse unustada, et alles oma viimases teoses — «Nouveau Christianisme» — astub Saint-Simon otseselt välja töölisklassi nimel ja kuulutab töölisklassi emantsipatsiooni oma püüdluste lõppeesmärgiks. Kõik tema varasemad teosed on tegelikult ainult kaasaegse kodanliku ühiskonna ülistamine feodaalühiskonnaga võrreldes või tööstrite ja pankurite ülistamine Napoleoni ajastu marssalitega ja seadusi fabritseerivate juristidega võrreldes. Milline vahe samasse aega kuuluvate Oweni teostega võrreldes![24] Ka Saint-Simoni järelkäijatel on, nagu äsja tsiteeritud

[24] Käsikirja ümbertöötamisel oleks Marx seda kohta kindlasti väga palju muutnud. See on inspireeritud sellest osast, mida endised sen-simonistid etendasid Teise keisririigi ajal Prantsusmaal, kus selle koolkonna krediidifantaasiad, mis maailma päästma pidid, realiseerusid ajaloo iroonia tõttu ennekuulmatult ulatuslike spekulatsioonidena parajasti siis, kui Marx ülaltoodud ridu kir-

koht näitab, tööstuskapitalist ikka veel travailleur par excellence [töötaja sõna otseses mõttes]. Nende teoseid kriitiliselt lugedes ei imesta me sugugi, et nende krediidi- ja pangaunistuste teostuseks osutus endise sen-simonisti Emile Pereire'i poolt asutatud Crédit mobilier* — vorm, mis muide võis saada valitsevaks ainult niisugusel maal nagu Prantsusmaa, kus ei krediidisüsteem ega suurtööstus ei olnud veel arenenud kaasaegse tasemeni. Inglismaal või Ameerikas ei oleks midagi taolist võimalik olnud. — Järgmistes «Doctrine de St.-Simon. Exposition. Première année 1828—1829». 3me éd., Paris 1831 kohtades leidub juba Crédit mobilier algidu. Arusaadavalt võib pankur odavamalt laenu anda kui kapitalist või era-liigkasuvõtja. Järelikult on nendel pankuritel «võimalik varustada tööstureid tööriistadega palju odavamalt, s. o. *madalamate protsentidega,* kui seda saaksid teha maaomanikud ja kapitalistid, kes võivad kergemini eksida laenuvõtja valikul» (lk. 202). Märkuses aga lisavad autorid ise juurde: «Kasu, mida peaks andma pankuri vahetalitus jõudeinimeste ja travailleur'ide vahel, tasakaalustub sageli või isegi hävib selle tõttu, et meie desorganiseeritud ühiskond pakub egoismile nii palju võimalusi end maksma panna pettuse ja šarlataanluse mitmesuguste vormide kaudu; pankurid tungivad pahatihti travailleur'ide ja jõudeinimeste vahele, et nii ühtesid kui ka teisi ühiskonna kahjuks ekspluateerida.» Sõna «travailleur» kasutatakse siin «capitaliste industriel» [«tööstuskapitalisti»] asemel. Muide, ekslik on vaadelda kaasaegsete pankade käsutuses olevaid vahendeid ainult kui jõudeinimeste vahendeid. Esiteks kuulub siia see osa kapitalist, mis antud momendil on vaba ning seisab töösturite ja kaupmeeste käes rahavormis, rahareservina või alles mahutamist ootava kapitalina; see on järelikult jõude seisev kapital, kuid mitte jõudeinimeste kapital. Teiseks kuulub siia ka see osa üldse igasugustest tuludest ja säästudest, mis on lõplikult või ajutiselt ette nähtud akumulatsiooniks. Ja need mõlemad osad on pangasüsteemi iseloomu määramiseks olulised.

Ometi ei tohi kunagi unustada esiteks seda, et raha — väärismetallide vormis — jääb aluseks, millest krediit oma olemuse poolest ei saa *iialgi* vabaneda. Teiseks aga seda, et krediidisüsteem

---

jutas. Hiljem rääkis Marx ainult imetlusega Saint-Simoni geniaalsusest ja ta entsüklopeedilisest mõistusest. Kui Saint-Simon oma varasemates teostes ignoreeris vastuolu kodanluse ja tol ajal Prantsusmaal alles tekkiva proletariaadi vahel, kui ta arvas tootmisega tegelevat kodanluse osa travailleur'ide hulka, siis vastab see Fourier vaadetele, kes tahtis lepitada kapitali ja töö, ja on tingitud tolleaegse Prantsusmaa majanduslikust ja poliitilisest olukorrast. Kui Owen selles suhtes kaugemale nägi, siis ainult sellepärast, et ta elas erinevas ümbruses, tööstusliku revolutsiooni ja juba suuresti teravnenud klassivastuolude keskel. — *F. E.*

* Vt. *K. Marxi* artiklit «Crédit mobilier». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 12, lk. 21—37. *Toim.*

eeldab eraisikute monopoli ühiskondlikele tootmisvahenditele (kapitali ja maaomandi vormis), et see süsteem ise on ühelt poolt kapitalistliku tootmisviisi immanentne vorm, teiselt poolt aga tõukejõud, mis arendab kapitalistlikku tootmisviisi kõige kõrgemaks ja ühtlasi viimaseks vormiks, mida see tootmisviis võib saavutada.

Oma vormilise organisatsiooni ja tsentralisatsiooni poolest on pangasüsteem, nagu seda märgiti juba 1697. aastal teoses «Some Thoughts of the Interests of England», kõige peenekoelisem ja täiuslikum produkt, mida kapitalistlik tootmisviis üldse on suuteline välja arendama. Sellest tuleneb sellise asutuse, nagu seda on Inglise Pank, määratu suur võim kaubanduse ja tööstuse üle, kuigi viimaste tegelik liikumine jääb täiesti väljapoole tema tegevussfääri ja kuigi ta suhtub sellesse liikumisse passiivselt. Pangasüsteem annab igatahes üldise arvepidamise ja tootmisvahendite ühiskondlikus mastaabis jaotamise vormi, kuid ainult vormi. Me nägime juba, et iga üksiku kapitalisti või iga üksiku kapitali keskmist kasumit ei määra see lisatöö, mida antud kapital vahetult omastab, vaid kogu lisatöö hulk, mida omastab kogukapital ja millest iga üksik kapital saab oma dividendi ainult vastavalt sellele, kui suure osa ta kogukapitalist moodustab. See kapitali ühiskondlik iseloom kujuneb ja saab täiel määral teoks vaid krediidi- ja pangasüsteemi täieliku väljaarenemise kaudu. Teiselt poolt läheb see süsteem kaugemale. Ta annab tööstus- ja kaubanduskapitalistide käsutusse kogu vaba ühiskondliku kapitali ja isegi potentsiaalse, aktiivselt alles rakendamata ühiskondliku kapitali, nii et ei selle kapitali laenuksandja ega selle kasutaja ei ole kapitali omanikud ega tootjad. Krediidi- ja pangasüsteem võtab seega kapitalilt tema eraiseloomu ja sisaldab seetõttu iseeneses, kuid ainult iseeneses, kapitali enda annulleerimist. Pangandus võtab erakapitalistide ja liigkasuvõtjate käest ära kapitali jaotamise kui omaette äritegevuse liigi, kui ühiskondliku funktsiooni. Selle tagajärjel muutuvad aga pank ja krediit ülivõimsaks vahendiks, mis paneb kapitalistlikku tootmist ületama tema enda piire, ja on samal ajal üheks kõige tõhusamaks kriiside ja tüssamise abinõuks.

Edasi näitab pangasüsteem, asendades raha mitmesuguste krediidiringluse vormidega, et raha ei ole tegelikult midagi muud kui töö ühiskondliku iseloomu ja töö produktide ühiskondliku iseloomu eriline väljendus, kusjuures aga see iseloom, olles vastuolus eratootmise baasiga, peab lõppude lõpuks alati väljenduma asja näol, erilise kauba näol teiste kaupade kõrval.

Ei ole lõpuks mingit kahtlust, et krediidisüsteem on võimsaks vahendiks kapitalistlikult tootmisviisilt assotsieeritud töö tootmisviisile ülemineku ajal, kuigi ainult tootmisviisi enda teiste suurte orgaaniliste pööretega seotud elemendina. Seevastu illusioonid krediidi ja panganduse imeväe kohta — sotsialistlikus mõttes — tule-

nevad kapitalistliku tootmisviisi ja krediidi kui ühe tema vormi täielikust mittemõistmisest. Niipea kui tootmisvahendid ei muutu enam kapitaliks (mis eeldab ka maaeraomanduse kaotamist), ei ole krediidil kui niisugusel enam mingit mõtet, — sellest said muide isegi sen-simonistid aru. Teiselt poolt, niikaua kui püsib kapitalistlik tootmisviis, püsib ka protsente kandev kapital kui üks tema vormidest, olles tegelikult tema krediidisüsteemi baas. Ainult säärane kõmukirjanik nagu Proudhon, kes tahtis säilitada kaubatootmist, kuid kaotada raha[25], võis luua mõttetu fantaasia tasuta krediidist (crédit gratuit), mis tähendaks väikekodanlike vagade soovide näilist täideminekut.

Teoses «Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique» öeldakse lk. 45: «Ühiskonnas, kus ühed omavad tööstuse tööriistu, omamata võimeid või tahet neid rakendada, ja kus teised, töökad inimesed tööriistu ei oma, on krediidi eesmärgiks need tööriistad võimalikult hõlpsasti üle kanda esimeste, nende omanike käest teiste kätte, kes oskavad neid kasutada. Märgime, et selle definitsiooni kohaselt tuleneb krediit sellest viisist, kuidas *omandus* on konstitueeritud.» Järelikult kaob krediit koos omanduse sellise konstitueerimisega. Edasi loeme, lk. 98: praegused pangad «peavad enda ülesandeks järgneda sellele liikumisele, mida neist sõltumatult funktsioneerivad äriettevõtted loovad, kuid ei püüa ise anda sellele liikumisele tõuget; teiste sõnadega, pangad etendavad kapitalistide osa nende travailleur'ide suhtes, kellele nad kapitali laenuks annavad». Mõte, et pangad peavad võtma ettevõtete juhtimise enda peale ja et nad peavad silma paistma «nende poolt juhitavate asutuste ja nende algatusel tehtavate tööde rohkearvulisuse ja kasulikkusega» (lk. 101), sisaldab endas varjatud kujul Crédit mobilier'd. Charles Pecqueur nõuab samuti, et pangad (see, mida sen-simonistid nimetavad Système général des banques [pankade üldsüsteemiks]) «valitseksid tootmist». Üldse on Pecqueur oma olemuselt sen-simonist, kuigi palju radikaalsem. Ta tahab, et «krediidiasutus ... valitseks kogu rahvusliku tootmise liikumist». — «Katsuge luua rahvuslik krediidiasutus, kes laenaks materiaalseid vahendeid andekaile ning teenekaile varanduseta inimestele, sidumata aga neid laenuvõtjaid sunniviisiliselt tiheda omavahelise solidaarsusega tootmises ja tarbimises, vaid vastupidi, lubades neil endil määrata oma vahetust ja tootmist. Sel teel jõuate te vaid sinna, kuhu erapangad on praegugi juba jõudnud: anarhiani, disproportsioonini tootmise ja tarbimise vahel, ühtede äkilise laostumiseni ja teiste äkilise rikastumiseni; niiviisi ei jõua teie asutus kunagi kaugemale sellest, et ta loob ühtedele teatava jõukuse summa, mis

[25] *Karl Marx*, «Misère de la Philosophie», Bruxelles et Paris 1847. [1894. aasta trükis: «Philosophie de la Misère».] — *Karl Marx*, «Zur Kritik der Polit. Oekonomie», lk. 64.

võrdub teistele osaks saavate õnnetuste summaga ... te annate ainult palgatöölistele, keda te oma laenudega toetate, võimaluse täpselt niisamuti konkureerida omavahel, nagu seda teevad praegu nende kapitalistidest peremehed» (*Ch. Pecqueur*, «Théorie Nouvelle d'Économie Soc. et Pol.», Paris 1842, lk. 434).

Me nägime, et kaupmehekapital ja protsente kandev kapital on kõige vanemad kapitali vormid. Asja olemusest endast aga tuleneb, et protsente kandev kapital esineb rahva ettekujutuses kui kapitali vorm par excellence [päris kapitali vorm]. Kaupmehekapitali raamides leiab aset vahetalitus — tõlgitsetagu seda kuidas tahes: kas tüssamisena, tööna või kuidagi teisiti. Seevastu esineb protsente kandvas kapitalis puhtal kujul kapitali ennastprodutseeriv iseloom, isekasvav väärtus, lisaväärtuse tootmine kui eriline müstiline omadus. Sellest tuleb ka see, et isegi osa majandusteadlasi, eriti neis maades, kus — nagu Prantsusmaal — tööstuskapital ei ole veel täiesti välja arenenud, näevad protsente kandvas kapitalis kapitali põhivormi ja käsitavad näiteks maarenti ainult protsente kandva kapitali teisendina, sest laenuvorm on siingi ülekaalus. Selle tagajärjel mõistetakse kapitalistliku tootmisviisi seesmist ehitust täiesti vääralt ega panda üldse tähele, et maad — just nagu kapitaligi — antakse laenuks ainult kapitalistidele. Raha asemel võib muidugi anda laenuks tootmisvahendeid in natura [natuuras], näiteks masinaid, tööstushooneid jne. Kuid nad esindavad siis teatud rahasummat, ja kui peale protsendi makstakse teatud summa kulumise asendamiseks, siis tuleneb see nende kapitalielementide tarbimisväärtusest, nende spetsiifilisest naturaalvormist. Otsustavaks on siin jällegi küsimus, kas nad laenatakse otsesele tootjale — mis eeldab kapitalistliku tootmisviisi puudumist, vähemalt selles sfääris, kus see aset leiab — või siis laenatakse nad tööstuskapitalistile, mis kapitalistliku tootmisviisi baasil ongi eelduseks. Veel sobimatum ja mõttetum on arvata siia hulka majade jne. üürileandmine individuaalseks tarbimiseks. Et tööliskassi tüssatakse ka sel kujul, ja pealegi kõige häbematumal kombel — see on üldtuntud fakt; kuid sedasama teeb ka väikekaupmees, kes töölisi elatusvahenditega varustab. See on sekundaarne ekspluatatsioon, mis käib esialgse, vahetult tootmisprotsessis endas toimuva ekspluatatsiooniga kaasas. Erinevus müümise ja laenuksandmise vahel on siin täiesti tühine ja puhtformaalne; nagu me juba selgitasime, näib ta olulisena ainult nähtuste tegeliku seose täieliku mittemõistmise tõttu.

Liigkasuvõtmine, just nagu kaubanduski, ekspluateerib antud tootmisviisi; ta ei loo seda ja suhtub sellesse väliselt. Liigkasuvõtmine püüab antud tootmisviisi otseselt säilitada, et tal oleks

võimalik seda järjest uuesti ekspluateerida; ta on konservatiivne ja seab antud tootmisviisi ainult veel viletsamasse olukorda. Mida vähemal määral tootmiselemendid lähevad tootmisprotsessi kui kaubad ja väljuvad tootmisprotsessist kui kaubad, seda enam näib nende põlvnemine rahast omaette aktina. Mida tähtsusetum on see osa, mida ringlus ühiskondlikus taastootmises etendab, seda lõpsakamalt õitseb liigkasuvõtmine.

See fakt, et rahavara areneb varanduse eriliigiks, tähendab liigkasukapitali suhtes seda, et liigkasukapital esitab kõik oma nõudmised rahanõudmiste vormis. Liigkasukapital areneb antud maal seda rohkem, mida rohkem tootmine oma massilises osas jääb naturaalseks, s. o. piirdub tarbimisväärtusega.

Kuivõrd liigkasuvõtmine täidab kahesugust osa: esiteks loob üldse iseseisva rahavara, mis astub kaupmehekapitali kõrvale, teiseks aga omastab töötingimusi, s. o. laostab vanade töötingimuste omanikke, — sedavõrd on ta võimas hoob tööstuskapitali eelduste loomisel.

PROTSENT KESKAJAL

«Keskajal koosnes elanikkond lausa põlluharijaist. Sellistes tingimustes, nagu see feodaalrežiimi ajal oli, võib käive olla vaid tühine ja järelikult võib ka kasum vaid üsna väike olla. Sellepärast olidki liigkasuvõtmise vastased seadused keskajal õigustatud. Liiati on põllumajandusmaal harva kellelgi vaja raha laenuks võtta, välja arvatud siis, kui ta on jäänud vaeseks või sattunud viletsusse... Henry VIII piirab protsendimäära 10%-ga, James I — 8%-ga, Charles II — 6%-ga, Anna — 5%-ga... Neil aegadel olid laenuandjad kui mitte juriidiliselt, siis ikkagi faktiliselt monopolistid ja sellepärast oli vaja piirata nende tegevust nagu teistegi monopolistide oma... Meie ajal reguleerib kasuminorm protsendinormi; tol ajal reguleeris protsendinorm kasuminormi. Kui kreeditor koormas kaupmeest kõrge protsendinormiga, siis pidi kaupmees arvestama oma kaupadele juurde kõrgema kasuminormi. Niiviisi võeti ostjate taskust hulk raha, mis läks laenuandjate taskusse» (*Gilbart,* «History and Princ. of Banking», lk. 164, 165).

«Mulle räägitakse, et iga aasta võetakse nüüd igal Leipzigi laadal* 10 kuldnat, see on kolmkümmend saja pealt; mõned lisavad sellele veel Neuenburgi laada, nii et tuleb välja nelikümmend saja pealt; kas see nii on, seda ma ei tea. Häbenege ometi: kuhu see siis, kuradi pihta, lõpuks välja viib?... Kui kellelgi on nüüd

* Siin on mõeldud 100 kuldna suurust laenu, mille protsendid maksti kolmes osas Leipzigi laatadel. Leipzigis peeti igal aastal kolm laata: uusaastalaat, lihavõttelaat ja mihklipäevalaat. *Toim.*

Leipzigis 100 floriini, siis võtab ta iga aasta 40; see tähendab, et ta õgib ühe aastaga ära talupoja või linnakodaniku. Kui tal on 1000 floriini, siis võtab ta iga aasta 400; see tähendab, et ta õgib ühe aastaga ära rüütli või rikka aadliku. Kui tal on 10 000, siis võtab ta iga aasta 4000; see tähendab, et ta õgib ühe aastaga ära rikka krahvi. Kui tal on 100 000, nagu see suurkaupmeestel peaks olema, siis võtab ta iga aasta 40 000; see tähendab, et ta õgib ühe aastaga ära suure rikka vürsti. Kui tal on 1 000 000, siis võtab ta iga aasta 400 000, ja see tähendab õgida ühe aastaga ära suur kuningas. Ja selle eest ei ähvarda teda mitte mingisugune oht — ei tema elu ega tema vara; tööd ta ei tee, istub vaid ahju taga ja küpsetab õunu: nii võib see vaga röövel kodus istudes kümne aastaga ära õgida terve maailma.» (Tsiteeritud teosest «Bücher vom Kaufhandel und Wucher», 1524, Lutheri teosed, Wittenberg 1589, 6. osa).

«15 aasta eest kirjutasin liigkasuvõtmise vastu, sest juba tol ajal oli see nii palju võimust võtnud, et ma mingit paranemise lootust ei näinud. Sellest ajast peale on liigkasuvõtmine enda nii kõrgele upitanud, et ta enam ei taha, et teda kusagil paheks, patuks või häbiks peetakse, vaid laseb end ülistada puha au ja voorusena, otsekui jagaks ta inimestele suurt armastust ja kristlikke teeneid. Kust otsida nüüd abi ja nõu, kui häbi on saanud auasjaks ja pahe on saanud vooruseks» («An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen», Wittenberg 1540).

«Juudid, lombardlased, liigkasuvõtjad ja vereimejad olid meie esimesed pankurid, meie esimesed pangasahkerdajad; nende ametit tuleb otse nurjatuks pidada ... Hiljem seltsisid neile Londoni kullassepad. Üldiselt ... olid meie esimesed pankurid ... väga halb seltskond, nad olid ahned liigkasuvõtjad, kalgi südamega vereimejad» (*D. Hardcastle,* «Bank and Bankers», 2nd ed., London 1843, lk. 19, 20).

«Veneetsia poolt kättenäidatud eeskuju (panga asutamine) leidis seega õige pea järeletegijaid; kõik mereäärsed linnad ja üldse kõik linnad, mis olid saanud kuulsaks oma sõltumatuse ja oma kaubanduse poolest, rajasid oma esimesed pangad. Nende laevade tagasijõudmist tuli pahatihti kaua oodata, ja see viis paratamatult laenuandmise kombe tekkimisele, millele Ameerika avastamine ja Ameerikaga kauplemine hiljem veelgi suurema hoo andsid.» (See on peamine asi.) Laevade prahtimine sundis võtma suuri laene; nii oli see juba vanaajal Ateenas ja üldse Kreekas. 1380. aastal oli hansalinnas Brügges juba olemas kindlustuskoda (*M. Augier,* tsiteeritud teos, lk. 202—203).

Sir Dudley North'il, kes oli mitte ainult üks esimesi inglise kaupmehi, vaid ka üks tähtsamaid oma aja majandusteadlasi-teoreetikuid, on muuseas järgmine koht, millest on näha, kui levinud olid isegi Inglismaal XVII sajandi viimasel kolmandikul, enne kaasaegse krediidisüsteemi arenemist, laenud maaomanikele, seega üldse tarbiva rikkuse esindajaile: «Meie rahva hulgas ei lähe protsentide vastu väljaantavast rahast isegi üht kümnendikku ärimeeste kätte oma operatsioonide tegemiseks: seda raha antakse laenuks peamiselt luksusesemete ostmiseks, selliste inimeste kulutusteks, kes on küll suurmaaomanikud, kuid annavad raha välja kiiremini, kui nende maavaldused seda sisse toovad; et nad aga hoiduvad oma mõisate müümisest, siis peavad nad paremaks teha hüpoteeklaenu» («Discourses upon Trade», London 1691, lk. 6, 7).

XVIII sajandil Poolas: «Varssavi tegi suuri vekslioperatsioone, mille aluseks ja eesmärgiks aga oli peamiselt Varssavi pankurite liigkasuvõtmine. Selleks et endale raha hankida, mida nad võiksid pillavaile suurnikele 8 protsendiga ja veel kallimaltki laenuks anda, otsisid ja leidsid nad välismaalt vekslikrediiti in blanco, s. o. sellist krediiti, mille aluseks ei olnudki kaupadega kauplemine; sellest hoolimata aktsepteerisid välismaised trassaadid neid vekseleid kannatlikult, kuni veel laekusid maksed nende vekslimahhinatsioonide järgi. Selle eest pidid nad aga kallilt maksma, kui sellised pankurid nagu Tapper ja teised täiesti usaldusväärsed Varssavi pankurid pankrotti jäid» (*J. G. Büsch,* «Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.», 3. Auflage, Hamburg 1808, II köide, lk. 233).

PROTSENDIKEELU KASULIKKUS KIRIKULE

«Kirik keelas protsentide võtmise, kuid ta ei keelanud inimestel müüa varandust, et end hädast välja aidata; ta ei keelanud isegi varanduse loovutamist teatud ajaks — kuni võla tagasimaksmiseni — kreeditorile, et viimasel oleks selle varanduse näol tagatis ja et ta võiks selle kasutamisest kogu valdamisaja vältel saada kompensatsiooni laenuks antud raha eest... Kirik ise või kirikule kuuluvad kommuunid ja pia corpora [vagad korporatsioonid] said sellest suurt kasu, eriti ristisõdade ajal. Selle tõttu sattuski nii suur osa natsiooni rikkusest niinimetatud «surnud käe» valdusse — seda enam, et juudid ei tohtinud sel viisil liigkasuvõtmisega tegelda, sest nii kindla pandi omamist ei olnud võimalik salajas hoida... Protsendikeeluta ei oleks kirikud ja kloostrid kunagi jõudnud nii rikkaks minna» (sealsamas, lk. 55).

KUUES OSA

LISAKASUMI MUUNDUMINE MAARENDIKS

KOLMEKÜMNE SEITSMES PEATÜKK

SISSEJUHATAVAID MÄRKUSI

Käesoleva töö piiridesse ei kuulu mitmesugustes ajaloolistes vormides esineva maaomanduse analüüs. Me tegeleme maaomandusega ainult sedavõrd, kuivõrd üks osa kapitali poolt toodetud lisaväärtusest läheb maaomaniku kätte. Niisiis lähtume eeldusest, et põllumajandus nagu manufaktuurgi allub kapitalistlikule tootmisviisile, s. t., et põllumajandusega tegelevad kapitalistid, kes erinevad teistest kapitalistidest esmajoones ainult selle elemendi poolest, millele nad rakendavad oma kapitali ja selle kapitali poolt liikuma pandud palgatööd. Meie seisukohast toodab farmer nisu jne. täpselt niisamuti, nagu vabrikant toodab lõnga või masinaid. Eeldus, et kapitalistlik tootmisviis on saanud põllumajanduse oma võimusesse, sisaldab seda, et see tootmisviis valitseb kõigis tootmise ja kodanliku ühiskonna sfäärides, et on järelikult olemas ka täiesti küpsed kapitalistliku tootmisviisi tingimused, nagu kapitalide vaba konkurents, kapitalide ülekantavus ühest tootmissfäärist teise, ühesugune keskmise kasumi tase jne. Meie poolt käsitletav maaomanduse vorm on maaomanduse spetsiifiline ajalooline vorm, kapitali ja kapitalistliku tootmisviisi mõjutusel *muundunud* vorm — kas feodaalse maaomanduse või väiketalupojale äraelamist andva põllupidamise muundunud vorm, milles maa*valdus* on otsese tootja üks tootmistingimustest, tema maa*omandus* aga on *tema* tootmisviisi soodsaim tingimus, selle tootmisviisi õitsengu tingimus. Kui kapitalistlik tootmisviis üldse eeldab tööliste ekspropriieerimist töötingimustest, siis põllumajanduses eeldab ta maatööliste ekspropriieerimist maast ja nende allutamist kapitalistile, kes peab maad kasumi pärast. Meie käsitluse seisukohalt pole sel järelikult mingit tähtsust, kui meile vastu vaieldes meenutatakse, et on olnud

ja on praegugi veel teisi maaomanduse ning põllupidamise vorme. See võib puudutada üksnes neid majandusteadlasi, kes ei käsitle kapitalistlikku tootmisviisi põllumajanduses ja sellele tootmisviisile vastavat maaomanduse vormi kui ajaloolisi, vaid kui igavesi kategooriaid.

Kaasaegse maaomanduse vormi käsitlemine on meile vajalik sellepärast, et kogu ülesanne seisab nende kindlate tootmis- ja ringlemissuhete uurimises, mis tekivad kapitali mahutamisest põllumajandusse. Ilma selleta ei oleks kapitali analüüs täielik. Niisiis piirdume ainult kapitali rakendamisega maaviljelusse selle sõna otseses mõttes, s. o. selle peamise taimaine tootmisse, millest rahvastik elab. Me võiksime öelda: nisu tootmisse, sest nisu on kaasaegsete kapitalistlikult arenenud rahvaste peamine toiduaine. (Või maaviljeluse asemel kaevandused, sest seadused on samad.)

Üks A. Smithi suuri teeneid seisab selles, et ta näitas ära, kuidas maarent, mille annab peamise toiduaine tootmisse mahutatud kapital, määrab teiste põllumajandussaaduste tootmisse, näiteks lina ja värvitaimede kasvatusse, iseseisvasse karjapidamisse jne. mahutatud kapitali maarendi. Pärast A. Smithi ei ole selles suhtes tõesti sammugi edasi mindud. Kõik, mis me võiksime kitsenduseks või täienduseks meelde tuletada, ei kuulu siia, vaid maaomanduse iseseisvasse käsitlusse. Mis aga puutub maaomandusse, mis ei puuduta nisu tootmiseks ettenähtud maad, siis ei hakka me sellest rääkima ex professo [ammendavalt], vaid toome seda ainult aeg-ajalt illustratsiooniks.

Täielikkuse pärast tuleb tähendada, et maa all mõeldakse siin ka vett jms., kuivõrd sellel on omanik ja kuivõrd see kuulub maa juurde.

Maaomandus eeldab teatud isikute monopoli teatud kindlate maakera osade käsutamiseks ainuüksi oma isikliku tahte sfääridena, kõrvaldades kõik teised.[26] Sellise eelduse puhul seisab küsi-

[26] Ei või olla midagi koomilisemat kui Hegeli õpetus maaeraomandusest. Inimene kui isik peab andma tegelikkuse oma tahtele kui välise looduse hingele ja seepärast võtma selle looduse enda valdusse kui oma eraomandi. Kui säärane on *«isiku»* — inimese kui isiku — definitsioon, siis järelduks sellest, et iga inimene peab olema maaomanik, et realiseerida iseennast kui isikut. Vaba maaeraomandus — üsna hiljutise päritoluga produkt — ei ole Hegeli järgi kindel ühiskondlik suhe, vaid inimese kui isiku suhe «loodusega», inimese absoluutne õigus kõikide asjade omastamiseks (*Hegel,* Philosophie des Rechts, Berlin 1840, lk. 79 [vt. *Гегель:* «Философия права»; Соч., т. VII, lk. 71]). Igatahes on selge, et üksik isik ei saa oma «tahte» abil kindlustada end kui omanikku, arvestamata võõrast tahet, mis samuti tahab kehastuda samas maalapikeses. Selleks on vaja hoopis teist laadi asju kui hea tahe. Edasi, pole üldse võimalik ära näha, kus on piir, mida «isik» seab endale oma tahte realiseerimisel: kas tema tahte olemine realiseerub kogu maal või vajab ta ehk terve hulga maid, et nende omastamise teel «manifesteerida minu tahte ülemvõimu asjade suhtes». Siin satubki Hegel täielikult ummikusse.

mus selles, et välja selgitada selle monopoli majanduslik väärtus, s. o. ta ärakasutamine kapitalistliku tootmise alusel. Nende isikute juriidiline võim tarvitada ja kuritarvitada teatud maakera osi ei otsusta veel midagi. Tarvitamine oleneb täiel määral majanduslikest tingimustest, mis on nende isikute tahtest sõltumatud. Juriidiline kujutlus ise ei tähenda midagi muud, kui et maaomanik võib maaga talitada nagu iga kaubaomanik oma kaubaga; ja see kujutlus — juriidiline kujutlus vabast maaeraomandusest — tekib vanas maailmas alles orgaanilise ühiskonnakorra lagunemise ajajärgul, kaasaegses maailmas aga alles kapitalistliku tootmise arenemisega. Aasiasse on see ainult kohati toodud eurooplaste poolt. Esialgset akumulatsiooni käsitlevas osas (I raamat, XXIV ptk.) me nägime, et selle tootmisviisi eelduseks on ühelt poolt otsese tootja vabastamine olukorrast, kus ta etendab lihtsalt maa ripatsi osa (vasalli, pärisorja, orja jne. kujul), teiselt poolt aga rahvahulkade eksproprieerimine maast. Just sel määral on maaomanduse monopol ajalooline eeldus ja jääb alaliseks põhialuseks, millele tugineb kapitalistlik tootmisviis nagu ka kõik varemad tootmisviisid, mis ühel või teisel kujul põhinevad rahvahulkade ekspluateerimisel. Kuid see maaomanduse vorm, mis on olemas kapitalistliku tootmisviisi tekkimisel, ei vasta sellele tootmisviisile. Temale vastav vorm luuakse alles tema enese poolt, põllumajanduse kapitalile allutamise teel; seega muudetakse nii feodaalne maaomandus, klanniomandus või talupoja väikeomandus koos maakogukonnaga [Markgemeinschaft], kui erinevad nende juriidilised vormid ka oleksid, sellele tootmisviisile vastavaks majanduslikuks vormiks. Üks kapitalistliku tootmisviisi suuri tulemusi seisab selles, et see tootmisviis ühelt poolt muudab maaharimise puhtempiirilisest, pärandamise teel mehaaniliselt edasiantavast tööalast, millega tegeleb ühis-

---

«Valdusse võtmisel on täiesti üksikult esinemise iseloom; ma ei võta valdusse rohkem kui selle, mida ma oma kehaga puudutan; kuid, teiselt poolt, välised asjad ulatuvad kaugemale, kui ma suudan haarata. Kui ma midagi valdan, siis on minu valduse objektiga alati seotud ka midagi muud. Valdusse võtmist sooritan ma käe abil, kuid käe haardeulatust võib suurendada» (lk. 90 [vt. venekeelne tõlge, lk. 80]). Kuid selle muuga on seotud jälle midagi muud, ja nii kaobki piir, mille ulatuses minu tahe peab hingena maasse voolama. «Kui ma midagi oman, siis teeb mõistus kohe edasise järelduse, et minule kuulub mitte ainult see, mida ma otseselt valdan, vaid ka kõik sellega seoses olev. Siin peab positiivne õigus oma otsused tegema, sest taibust ei saa enam midagi tuletada» (lk. 91 [vt. venekeelne tõlge, lk. 80]). See on «taibu» poolt erakordselt naiivne ülestunnistus ning tõestab seda, et taip, mis käib algusest peale eksiteed, sest ta peab absoluutseks täiesti kindlaloomulist, kodanlikule ühiskonnale kuuluvat juriidilist kujutlust maaomandusest, — et see taip ei taipa üldse «midagi» selle maaomanduse tõelisest iseloomust. Ühtlasi sisaldab see ülestunnistust, et «positiivne õigus» võib muuta ja peabki muutma oma seisukohti koos ühiskondliku, s. o. majandusliku arengu vajaduste muutumisega.

konna kõige vähem arenenud osa, teadlikuks agronoomia rakendamiseks teaduse saavutuste alusel, kuivõrd see eraomanduse tingimustes üldse võimalik on[27]; et see tootmisviis ühelt poolt vabastab maaomanduse täielikult isandate ja orjade vahekordadest, teiselt poolt aga lahutab maa kui töötingimuse täielikult maaomandusest ja maaomanikust, kellele maa ei tähenda midagi muud kui teatud rahalist maksu, mida ta oma monopoli tõttu tööstuskapitalistilt, rentnikult võtab; kapitalistlik tootmisviis muudab maaomaniku sideme maaga sedavõrd lõdvaks, et maaomanik võib veeta kogu oma elu Konstantinoopolis, sel ajal kui ta maaomand asub Šotimaal. Niiviisi saab maaomandus oma puhtmajandusliku vormi, vabanedes kõigist oma endistest poliitilistest ja sotsiaalsetest looridest ning katetest, lühidalt kõigist neist traditsioonilistest lisandustest, mida, nagu me hiljem näeme, maaomanduse vastu sõdivad tööstuskapitalistid ise ja nende teoreetilised kaitsjad materdasid võitlushoos kui kasutut ning mõttetut üleliigsust. Ühelt poolt põllutöö ratsionaliseerimine, mis loob esmakordselt võimaluse maad ühiskondlikult harida, teiselt poolt maaomanduse viimine absurdini — sellised on kapitalistliku tootmisviisi suured teened. Nagu kõik oma teisedki ajaloolised edusammud, nii ostis ta ka selle kõigepealt otseste tootjate täieliku pauperiseerimise hinnaga.

Enne kui me asja enese juurde asume, tuleb arusaamatuste vältimiseks teha veel mõned ettevalmistavad märkused.

Kapitalistliku tootmisviisi eeldus on seega järgmine: tegelikud maaharijad on palgatöölised, nad töötavad kapitalisti, rentniku

[27] Päris konservatiivsedki agrokeemikud, nagu näiteks Johnston, tunnistavad, et tõeliselt ratsionaalne agrikultuur põrkab kõikjal ületamatule takistusele — eraomandusele. Sedasama tunnistavad ka autorid, kes kaitsevad ex professo [kutse poolest] maakera eraomanduse monopoli, nagu näiteks härra Charles Comte ühes kaheköitelises teoses, mille spetsiaalseks eesmärgiks on eraomanduse kaitsmine. «Ükski rahvas,» ütleb ta, «ei või saavutada oma loomusele vastavat heaolu ning võimsuse taset, kui kõik osad teda toitvast maast pole saanud sellist ülesannet, mis üldhuvidele kõige paremini vastab. Tema rikkuste kõrge arengu tagamiseks on vaja, et võimalikult üksainus ja eeskätt just valgustatud tahe võtaks enda peale kogu korralduse kõigil tema territooriumi üksikosadel ja saavutaks, et iga osa aitaks kõikide teiste hüvanguks kaasa. Sellise tahte olemasolu ... oleks aga kokkusobimatu maa jaotusega eramaatükkideks ... ja igale omanikule tagatud võimalusega käsutada oma vara peaaegu absoluutselt oma äranägemise järgi.» — Johnston, Comte jt., käsitledes omanduse ja ratsionaalse agronoomia vastuolu, peavad silmas ainult vajadust harida maid teatud riigi piirides kui üht tervikut. Kuid mitmesuguste põllukultuuride viljelemise sõltuvus turuhindade kõikumistest, kultuuride alatine vaheldumine nende hinnakõikumiste tagajärjel ja kogu kapitalistliku tootmise vaim, mis on suunatud otsese ning kõige lähema rahalise kasu saamisele, — kõik see on vastuolus agrikultuuriga, mille ülesandeks on tagada üksteisele järgnevaile inimpõlvedele täielikud, püsivad elutingimused. Selle kujukaks näiteks on metsamajandus, mida ainult siis korraldatakse teataval määral üldhuvidele vastavalt, kui mets ei ole eraomand, vaid allub riiklikule juhtimisele.

juures, kes tegeleb põllumajandusega ainult kui kapitali erilise ekspluateerimisalaga, kui oma kapitali rakendamisega erilises tootmissfääris. Kindlatel tähtaegadel, näiteks igal aastal, maksab see rentnik-kapitalist maaomanikule, tema poolt ekspluateeritava maapinna omanikule, lepingus kindlaksmääratud rahasumma (just nagu rahakapitali laenaja maksab teatud protsendi) loa eest rakendada oma kapitali sel erilisel tootmisalal. Seda rahasummat kutsutakse maarendiks, ükskõik, kas seda makstakse põllumaa, ehituskrundi, kaevanduste, kalapüügikohtade, metsade või muu sarnase eest. Seda makstakse kogu aja eest, mille kestuseks maaomanik on selle maa-ala rentnikule lepingu alusel laenutanud, rentinud. Järelikult on maarent siin see vorm, milles maaomand majanduslikult realiseerub, väärtust annab. Edasi on meil siin kõik kolm klassi, kes üheskoos ja üksteisele vastandatult moodustavad kaasaegse ühiskonna kondikava: palgatööline, tööstuskapitalist ja maaomanik.

Kapitali fikseerimine, tema mahutamine maasse võib osalt olla suhteliselt lühiajaline, näiteks keemiliste omaduste parandamisel, väetamisel jne., osalt aga kestvam — kui on tegemist kuivenduskanalitega, niisutusseadeldistega, nivelleerimistöödega, majapidamishoonetega jne. Ühes teises kohas nimetasin niiviisi maasse mahutatud kapitali la terre-capital [maaks-kapitaliks].[28] See kuulub põhikapitali kategooriasse. Protsent maasse mahutatud kapitalilt ja parandustelt, mis maa on niiviisi saanud kui tootmisriist, võib moodustada osa rentniku poolt maaomanikule makstavast rendist,[29] kuid see ei kujuta endast päris maarenti, mis makstakse maa kui niisuguse kasutamise eest, sõltumata sellest, kas see maa on looduslikus seisukorras või kultiveeritud. Maaomanduse süstemaatilisel käsitlemisel, mis ei kuulu meie kavasse, tuleks üksikasjaliselt uurida seda osa maaomaniku tulust. Siin jätkub selle kohta mõnest sõnast. Lühiajalisemaid kapitalikulutusi, mis on seotud tavaliste põllunduslike tootmisprotsessidega, teeb eranditult rentnik. Need kulutused, nagu lihtne maaharimine üldse, kui seda tehakse enam-vähem ratsionaalselt, — kui see järelikult ei seisa, nagu näiteks endistel ameerika orjapidajail, maapinna brutaalses kurnamises, mille vastu härrad maaomanikud end siiski

[28] «Misère de la Philosophie», lk. 165 [vt. *К. Маркс:* «Нищета философии», ОГИЗ, 1941 г., lk. 140]. Seal ma teen vahet terre-matière [maa-mateeria] ja terre-capital [maa-kapitali] vahel. «Ainuüksi uute kapitalide mahutamisega maasse, mis juba enne oli muudetud tootmisvahendiks, suurendatakse maad-kapitali, suurendamata sealjuures maad-mateeriat, s. o. maa ulatust... Kuid maa-kapital ei ole rohkem igavene kui mis tahes teine kapital... Maa-kapital on põhikapital, ent põhikapital kulub nagu käibekapitalidki.»

[29] Ma ütlen «võib», sest teatud asjaoludel on selle protsendi reguleerijaks maarendi seadus, mistõttu see protsent võib kaduda, nagu näiteks siis, kui uued, suure loomuliku viljakusega maa-alad hakkavad konkurentsist osa võtma.

lepinguga kindlustavad, — need kulutused parandavad maad,[30] suurendavad selle produkti hulka ja muudavad maa lihtsast materiaalist maaks-kapitaliks. Haritud põld on rohkem väärt kui samade looduslike omadustega harimata maa. Ka kestvamaid, pikema aja vältel kuluvaid põhikapitale mahutab maasse suuremalt osalt rentnik, mõnes sfääris tihtipeale ainult rentnik. Kui aga lepingus kindlaksmääratud rendiaeg on möödas — ja see on üks neid põhjusi, miks maaomanik püüab kapitalistliku tootmise arenedes võimalikult lühendada rendiaega —, siis langevad maa juures tehtud parandused maaomanikule kui tema omand, kui substantsist, maast, lahutamatu aktsidents. Uue rendilepingu sõlmimisel lisab maaomanik maasse mahutatud kapitali eest päris maarendile juurde protsendi, ükskõik, kas ta rendib nüüd maa samale rentnikule, kes need parandused tegi, või mõnele teisele. Niiviisi paisub tema rent; või, kui ta tahab maa ära müüa — me näeme kohe, kuidas määratakse maa hind —, siis on selle väärtus nüüd tõusnud. Ta ei müü lihtsalt maad, vaid parandatud maad, maasse mahutatud kapitali, mis ei läinud tal midagi maksma. See on üks neid saladusi, miks — päris maarendi liikumise täiesti kõrvale jättes — maaomanikud majandusliku arenemise käigus järjest rohkem rikastuvad, nende rendid pidevalt paisuvad ja nende maade rahaline väärtus kasvab. Niiviisi pistavad nad — need fruges consumere nati [viljade tarbimiseks sündinud] — oma taskusse ühiskondliku arengu tulemuse, mis saadi ilma nende kaastegevuseta. Kuid samal ajal on see ratsionaalse maaviljeluse üks suurimaid takistusi, sest rentnik väldib kõiki parandusi ja kulutusi, mille täielikku tagastamist ei ole oodata tema rendiaja kestel; me näeme, et just sellise takistusena tembeldataksegi seda asjaolu ikka ja jälle: möödunud sajandil tegi seda James Anderson, kes õieti oli kaasaegse renditeooria avastaja, samal ajal aga tegelik rentnik ja oma aja kohta silmapaistev agronoom; meie päevil teevad seda Inglismaa praeguse maaomandikorra vastased.

A. A. Walton ütleb selle kohta oma teoses «History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland», London 1865, lk. 96, 97: «Meie maa arvukate põllumajandusasutuste jõupingutused ei saa anda kuigi suuri ega tõeliselt märgatavaid tulemusi maaharimise parandamise alal tegeliku edu saavutamise mõttes, seni kui säärased parandused aitavad palju suuremal määral kaasa maaomandi väärtuse ja maaomaniku rendi suurendamiseks kui rentniku või põllutöölise olukorra parandamiseks. Üldiselt teavad rentnikud niisama hästi kui maaomanik, tema valitseja või koguni põllumeeste seltsi president, et hea drenaaž, rikkalik väetus ja hea majandamine koos rohkema töö rakendamisega maa põhjalikuks

[30] Vt. James Anderson ja Carey.

puhastamiseks ning harimiseks annavad suurepäraseid tagajärgi nii mulla parandamise kui ka toodangu suurendamise alal. Kuid see kõik nõuab suuri kulutusi, ja rentnikud teavad väga hästi ka seda, et ükskõik kui hoolsalt nad maad parandavad ja selle väärtust tõstavad, langeb peamine tulu sellest aja jooksul maaomanikele kõrgema rendi ning tõusnud maahinna näol ... Rentnikud on küllalt taibukad märkama, mida need kõnelejad» {maaomanikud ja nende valitsejad põllumajanduslikel bankettidel} «neile imelikul kombel alati ütlemata jätavad — nimelt seda, et lõviosa kõigist rentniku poolt tehtud parandustest peab lõpuks ikka minema maaomaniku taskusse ... Ükskõik kui hästi eelmine rentnik renditud maad ka parandas, tema järglane leiab ikka, et maaomanik tõstab rendi vastavalt sellele, kuidas maa väärtus varemate paranduste tõttu on tõusnud.»

Päris põllunduses ei tule see protsess veel nii selgesti esile kui maa kasutamisel ehituskrundina. Ehituskruntideks minevaid maid ei müüda Inglismaal rõhuvas enamuses mitte freehold'iks [omandiks], vaid antakse maaomaniku poolt rendile 99 aastaks, võimaluse korral aga ka lühemaks ajaks. Tähtaja möödumisel lähevad hooned koos maa endaga maaomaniku kätte. «Nemad {rentnikud} on kohustatud rendilepingu lõppemisel, pärast seda, kui nad kogu aeg on kallist maarenti maksnud, maja heas elamiskõlblikus seisukorras suurmaaomanikule üle andma. Vaevalt on rendilepingu tähtaeg möödas, kui tuleb maaomaniku agent või inspektor, tutvub teie majaga, hoolitseb selle eest, et te selle hästi korda seaksite, võtab siis maja üle ja liidab selle oma ländlordi maa-ala külge. On tõsiasi, et kui see süsteem jääb veel kauemaks ajaks täies ulatuses kehtima, siis läheb kogu majavaldus kuningriigis suurmaaomanike kätte, just nagu põllumajanduslik maaomanduski. Peaaegu kogu Londoni West End, põhja ja lõuna pool Temple Bar'i, kuulub umbes poolele tosinale suurmaaomanikule; ta on rendile antud tohutu maarendi eest, ja kus rendilepingute tähtajad pole veel möödunud, saabuvad nad kiiresti üksteise järel. See käib suuremal või vähemal määral kõigi kuningriigi linnade kohta. See eksklusiivsuse ja monopolismi ablas süsteem ei jää aga sellelgi peatuma. Peaaegu kõik meie sadamalinnade dokiseadeldised on samasuguse usurpeerimisprotsessi tagajärjel suurmaaomanike-leviaatanite kätte läinud» (sealsamas, lk. 93). Sellistel asjaoludel on selge, et kui Inglismaa ja Walesi 1861. aasta loendus annab elanikkonna üldarvuna 20 066 224, majaomanike arvuna aga 36 032, siis näeks majaomanike arvu suhe majade ja elanikkonna arvuga hoopis teisiti välja, kui suuromanikud oleksid näidatud väikeomanikest eraldi.

See näide hoonete omanduse kohta on tähtis 1) sellepärast, et see näitab selgesti, et päris maarent ja maasse mahutatud põhikapitali protsent, mis võib moodustada maarendi lisandi, erinevad

teineteisest. Protsent hoonetelt, samuti nagu põllunduses rentniku poolt maasse mahutatud kapitalilt, läheb rendilepingu kestuse ajal tööstuskapitalistile — ehitusspekulandile või rentnikule; sellel protsendil pole iseenesest midagi ühist maarendiga, mida tuleb igal aastal kindlatel tähtaegadel maksta maa kasutamise eest. 2) Sellepärast, et see näitab, kuidas maasse mahutatud võõras kapital langeb lõpuks koos maaga maaomaniku kätte, kusjuures selle kapitali protsent suurendab maaomaniku renti.

Mõned autorid, osalt kui maaomanduse kaitsjad kodanlike majandusteadlaste kallaletungide vastu, osalt püüdes muuta kapitalistlikku tootmissüsteemi vastuolude süsteemist «harmoonia» süsteemiks, nagu näiteks Carey, on katsunud kujutada asja nii, nagu oleks maarent, see maaomanduse spetsiifiline majanduslik väljendus, ja protsent identsed. See kaotaks nimelt vastuolu maaomanike ja kapitalistide vahel. Vastupidist meetodit rakendati kapitalistliku tootmise algul. Siis oli maaomandus tavalises ettekujutuses veel algne ning auväärne eraomanduse vorm, kuna kapitaliprotsenti tehti samal ajal maha kui liigkasuvõtmist. Dudley North, Locke jt. kujutasid seepärast kapitaliprotsenti kui maarendile analoogilist vormi, just nagu Turgot tugines protsendi õigustamiseks maarendi olemasolule. — Eelnimetatud uuemad autorid — jättes täiesti kõrvale fakti, et maarent võib eksisteerida ja eksisteeribki puhtal kujul, ilma igasuguse lisandita maasse mahutatud kapitali protsendi näol — unustavad, et maaomanik saab niiviisi mitte ainult protsendi võõralt kapitalilt, mis talle midagi maksma ei läinud, vaid et sellele lisaks saab ta täiesti muidu kätte ka võõra kapitali. Maaomanduse nagu kõigi teistegi teatud tootmisviisile vastavate omandusvormide õigustus seisab selles, et tootmisviis ise ning järelikult ka sellest tulenevad tootmis- ja vahetussuhted kujutavad endast ajaloolist mööduvat paratamatust. Muide, nagu me hiljem näeme, erineb maaomandus teistest omanduse liikidest selle poolest, et isegi kapitalistliku tootmisviisi seisukohalt on ta teatud arenemisastmel üleliigne ning kahjulik.

Maarendi võib veel ühes teiseski vormis protsendiga segi ajada, eksides niiviisi maarendi spetsiifilise iseloomu suhtes. Maarent väljendub teatud rahasummas, mida maaomanik saab igal aastal teatud maatüki väljarentimise eest. Me nägime, kuidas iga kindlat rahalist tulu võib kapitaliseerida, s. o. vaadelda seda kui protsenti ettekujutatavalt kapitalilt. Kui näiteks keskmine protsendimäär on 5 protsenti, siis võib vaadelda 200-naelsterlingilist aasta-maarenti kui protsenti 4000 naelsterlingi suuruselt kapitalilt. Niiviisi kapitaliseeritud maarent moodustabki maa ostuhinna või maa väärtuse — kategooria, mis, nagu töö hindki, on prima facie irratsionaalne, sest maa ei ole töö produkt, järelikult ei ole tal ka väärtust. Teiselt poolt aga peitub selle irratsionaalse vormi taga tegelik tootmis-

suhe. Kui kapitalist ostab 4000 naelsterlingi eest maa, mis annab aastas 200 naelsterlingit renti, siis saab ta neilt 4000 naelsterlingilt keskmise protsendi, 5 protsenti aastas, just nagu oleks ta selle kapitali mahutanud protsentpaberitesse või otseselt andnud ta 5 protsendiga laenuks. See on 4000 naelsterlingi suuruse kapitali 5-protsendiline väärtuse suurenemine. Sellisel eeldusel asendaks kapitalist 20 aasta jooksul oma mõisa ostuhinna mõisast saadavate tuludega. Sellepärast arvutatakse Inglismaal maade ostuhinda teatud arvu years' purchase'i [ostetavate aastatulude] järgi, mis on ainult maarendi kapitaliseerimise teistsugune väljendus. See on tõepoolest ostuhind — mitte maa, vaid sellest saadava maarendi ostuhind —, arvutatud tavalise protsendimäära järgi. See rendi kapitaliseerimine eeldab aga renti; seevastu ei saa tuletada renti tema enda kapitaliseerimisest ega seletada teda kapitaliseerimise kaudu. Vastupidi, rendi olemasolu, sõltumatult müügist, on siin eelduseks, millest lähtutakse.

Sellest järeldub, et maarenti kui püsivat suurust eeldades võib maahind tõusta või langeda protsendimäära tõusule või langusele vastupidises suunas. Kui tavaline protsendimäär langeks 5 protsendilt 4 protsendile, siis ei esindaks 200 naelsterlingi suurune aastarent enam 4000 naelsterlingi, vaid 5000 naelsterlingi suuruse kapitali aastast väärtuse juurdekasvu, nii et sama maatüki hind tõuseks 4000 naelsterlingilt 5000 naelsterlingile ehk 20-lt years' purchase'ilt 25-le. Vastupidisel juhul oleks lugu ümberpöördud. See on maarendi enda liikumisest sõltumatu ja ainult protsendimäära poolt reguleeritav maahinna liikumine. Kuna me aga nägime, et kasuminormil ja ühes sellega protsendimääral, kuivõrd seda reguleerib kasuminorm, on ühiskondliku arenemise käigus langemise tendents; et, edasi, jättes kõrvale ka kasuminormi, on protsendimääral langemise tendents laenuks antava rahakapitali kasvu tõttu, siis järeldub sellest, et maahinnal on tõusu tendents ka sõltumatult maarendi liikumisest ja maaproduktide hinna liikumisest, kusjuures rent moodustab ühe osa maaproduktide hinnast.

Maarendi enda segiajamine selle protsendivormiga, mille ta omandab maa ostja silmis — segiajamine, mis põhineb maarendi olemuse täielikul mittemõistmisel —, viib paratamatult kõige imelikumatele valejäreldustele. Et maaomandit peetakse kõigis vanades maades eriti auväärseks omandivormiks ja maaomandi ostmist eriti kindlaks kapitalimahutuseks, siis on protsendimäär, mille alusel maarenti ostetakse, tavaliselt madalam kui teistel pikemaajalistel kapitalimahutustel, nii et näiteks maa ostja saab ostuhinnalt kõigest 4 protsenti, kuna ta teistsuguse mahutusviisi puhul saaks samalt kapitalilt 5 protsenti; või, mis tähendab sedasama, ta maksab maarendi eest rohkem kapitali, kui tal tuleks maksta niisama suure rahalise aastatulu eest teistel kapitalimahutuse aladel. Sel-

lest järeldab härra Thiers oma kõigiti viletsas töös La Propriété kohta (äratrükk kõnest Proudhoni vastu, mille ta pidas 1849. aastal Prantsuse Rahvuskogus), et maarent on madal; ometi ei tõesta see muud, kui et maarendi ostuhind on kõrge.

Asjaolu, et kapitaliseeritud maarent esineb maa hinnana või maa väärtusena ja et maad ostetakse ja müüakse seepärast nagu iga teist kaupa, on mõnedele apologeetidele maaomanduse õigustamise ettekäändeks, sest ostja maksis maaomandi eest ekvivalendi nagu iga teisegi kauba eest ja suurem osa maaomandist on sel viisil käest kätte käinud. Kuid sama ettekääne kõlbaks siis ka orjapidamise õigustamiseks, sest orjapidajale, kes maksis orja eest sularahas, on orja tööst saadav tulu ainult tema ostmiseks kulutatud kapitali protsent. Tuletada maarendi olemasolu õigustust tema ostust ja müügist tähendab üldse õigustada tema olemasolu tema olemasoluga.

Kui selleks, et teaduslikult analüüsida maarenti, s. o. maaomanduse iseseisvat, spetsiifilist majanduslikku vormi kapitalistliku tootmisviisi baasil, — kui selleks ongi väga tähtis uurida maarenti puhtal kujul, vabana kõigist teda võltsivaist ja varjavaist lisandeist, siis teiselt poolt selleks, et mõista maaomanduse praktilisi tagajärgi ja isegi teoreetiliselt käsitada hulka fakte, mis on küll vastuolus maarendi mõiste ning iseloomuga, kuid esinevad siiski maarendi olemasolu vormidena, — on niisama tähtis tutvuda elementidega, millest need teooria tumestused tulenevad.

Praktiliselt esineb muidugi maarendina kõik, mida rentnik maaharimise loa eest maaomanikule rendiraha vormis maksab. Missugustest koostisosadest see tribuut koosnebki ja missugustest allikatest ta pärinebki, päris maarendiga on tal ühine see, et monopol ühele maakera osale annab niinimetatud maaomanikule õiguse selle tribuudi võtmiseks, kontributsiooni pealepanemiseks. Päris maarendiga on tal ühine see, et ta määrab maa hinna, mis, nagu eespool näidatud, pole midagi muud kui maa väljarentimisest saadav kapitaliseeritud tulu.

Me juba nägime, et sääraseks võõraks maarendi koostisosaks võib olla protsent maasse mahutatud kapitalilt, kusjuures see koostisosa peab majandusliku arenemise käigus moodustama pidevalt kasvava lisandi antud maa rentide kogusummale. Kuid jättes isegi kõrvale selle protsendi, on võimalik, et rendiraha varjab eneses osaliselt või teatud juhtumitel täies ulatuses — siis, kui päris maarent üldse puudub, s. o. kui maa on tegelikult väärtusetu — mahaarvestust kas keskmisest kasumist või normaalpalgast või korraga mõlemast. See osa — kas kasumi või palga osa — esineb siin maarendi kujul, sest ta ei lähe normaalset teed tööstuskapitalisti või palgatöölise kätte, vaid makstakse rendiraha vormis maaomanikule. Ei üks ega teine osa ei ole maarent selle sõna majan-

duslikus tähenduses: kuid praktiliselt on see maaomaniku tulu, tema majanduslik kasu oma monopolist, just nagu päris maarent; sealjuures on sellel maa hinnale niisama määrav mõju kui päris maarendilgi.

Me ei räägi siin sellistest suhetest, kus formaalselt on olemas maarent, see kapitalistlikule tootmisviisile vastav maaomanduse väljendus, kus aga pole kapitalistlikku tootmisviisi ennast ja rentnik ise ei ole tööstuskapitalist ning tema majapidamisel ei ole kapitalistlikku iseloomu. Selline olukord on näiteks *Iirimaal.* Rentnikuks on siin üldiselt väiketalupoeg. See, mis ta maaomanikule rendi näol maksab, neelab sageli ära mitte ainult osa tema kasumist, s. o. tema enda lisatööst, millele tal on õigus kui oma tööriistade omanikul, vaid ka osa normaalpalgast, mis ta teistes tingimustes niisama suure tööhulga eest oleks saanud. Maaomanik, kes maapinna parandamiseks üldse midagi ei tee, talitab siin pealegi nii, nagu oleks talitanud samades tingimustes liigkasuvõtja: ta eksproprieerib rentnikult tema väikese kapitali, mille rentnik enamasti oma isikliku tööga maasse mahutas. Liigkasuvõtja aga riskeerib sellise operatsiooni puhul vähemalt omaenda kapitaliga. See alatine röövimine on Iiri maaseadusandluse suhtes esineva tüli objektiks, sest see seadusandlus viib tegelikult sellele välja, et tahetakse sundida maaomanikku, kes rentnikule üles ütleb, maksma viimasele kahjutasu tema poolt tehtud maaparandustööde või maasse mahutatud kapitali eest. Palmerstonil oli kombeks vastata selle peale küüniliselt: «Alamkoda on maaomanike koda.»

Me ei räägi ka neist erandlikest suhetest, kus maaomanik võib isegi kapitalistliku tootmisega maades välja pressida kõrget renti, mis maa produktile üldse ei vasta, nagu näiteks Inglise tööstuspiirkondades väikeste maalappide rentimine vabrikutöölistele — kas väikesteks aedadeks või diletantlikuks maaharimiseks jõudetundidel («Reports of Inspectors of Factories»).

Me räägime põllumajanduslikust rendist arenenud kapitalistliku tootmisega maades. Näiteks inglise rentnike hulgas on teatud hulk väikekapitaliste, kes oma kasvatuse, hariduse, traditsioonide, konkurentsi ja teiste asjaolude tõttu on määratud ning sunnitud rakendama oma kapitali põllumajanduses, rentnikena. Nad on sunnitud leppima keskmisest kasumist väiksema kasumiga ja andma osa sellest rendi vormis maaomanikule. Ainult sel tingimusel lubataksegi neid mahutada oma kapitali maasse, põllumajandusse. Et maaomanikud avaldavad kõikjal seadusandlusele tunduvat mõju, Inglismaal koguni domineerivat mõju, siis võib kasutada seda mõju kogu rentnike klassi koorimiseks. Tõsi küll, 1815. aasta viljaseadused — viljamaks, mis pandi kogu maale peale täiesti avameelselt selleks, et kindlustada logelevaile maaomanikele jakobiinidevas-

tase sõja ajal anormaalselt kasvanud rentide edasipüsimist — need seadused näiteks avaldasid seda mõju, et põllumajandussaaduste hinnad, välja arvatud mõned eriti viljarikkad aastad, jäid kõrgemale sellest tasemest, millele need oleksid langenud vilja vaba sisseveo puhul. Ometi ei olnud neil seda tagajärge, et nad oleksid hoidnud hindu sel kõrgel tasemel, mida seadusandjad-maaomanikud olid dekreteerinud normaalhindadena selleks, et moodustada seaduslik piir vilja sisseveole välismaalt. Rendilepingud aga sõlmiti nende normaalhindade mõju all. Niipea kui illusioonid purunesid, tehti uus seadus uute normaalhindadega, mis nagu vanadki olid ainult maaomanike kasuahne fantaasia võimetu väljendus. Niiviisi peteti rentnikke 1815. aastast 30-ndate aastateni. Sellest ka agricultural distress [põllumajanduslik surutis] kui alatine teema kogu selle aja kestel. Sellest ka — samal perioodil — terve põlvkonna rentnike ekspropriatsioon ja laostumine ning nende asendamine uue klassiga — kapitalistidega.[31]

Palju üldisem ja tähtsam tõsiasi aga on see, et päris põllutööliste palk surutakse allapoole tema normaalsest keskmisest tasemest, nii et osa palgast võetakse töölise käest ära; see saab rendiraha koostisosaks ja läheb niiviisi maarendi sildi all töölise asemel maaomaniku kätte. Näiteks Inglismaal ja Šotimaal on see, välja arvatud mõni üksik soodsas olukorras olev krahvkond, üldiseks nähtuseks. Parlamendi uurimiskomisjonide materjalid palga kõrguse kohta — need komisjonid loodi Inglismaal viljaseaduste kehtestamise eel ja nende materjalid kujutavad endast kuni käesoleva ajani kõige väärtuslikumaid materjale palkade ajaloo kohta XIX sajandil, mida aga ei ole peaaegu üldse kasutatud; samal ajal on nad inglise aristokraatia ja kodanluse poolt iseendile püstitatud häbipostiks — näitavad selgesti ja ilma igasuguse kahtluseta, et kõrged rendimäärad ja neile vastav maahinna tõus jakobiinidevastase sõja ajal on seletatavad osalt lihtsa mahaarvamisega palgast ning palga allasurumisega isegi alla füüsilist miinimumi, s. o. normaalpalga ühe osa äraandmisega maaomanikule. Mitmesugused asjaolud, muuseas rahaväärtuse langus, põllumajanduspiirkondades vaesteseaduste rakendamise viis jne., tegid selle operatsiooni võimalikuks ajal, kus rentnike tulud tohutult kasvasid ja maaomanikud muinasjutuliselt rikastusid. Üheks peamiseks argumendiks, mida niihästi rentnikud kui ka maaomanikud viljatollide sisseseadmise kasuks esitasid, oli koguni see, et põllutööliste palkade edasine alandamine olevat füüsiliselt võimatu. See olukord pole oluliselt muutunud, ja Inglismaal, nagu kõigis

[31] Vt. Anti-Corn-Law Prize-Essays. Viljaseadused hoidsid siiski hindu kunstlikult kõrgendatud tasemel. Paarematele rentnikele oli see soodus. Nad said kasu paigalseismisest, milles kaitsetoll hoidis suurt osa rentnikke, kes lootsid, kas põhjendatult või mitte, erandlikule keskmisele hinnale.

teisteski Euroopa maades, läheb osa normaalpalgast endiselt maarendi koosseisu. Kui krahv Shaftesbury, tol ajal lord Ashley, üks filantroope-aristokraate, oli erakordselt liigutatud inglise vabrikutööliste olukorrast ja kümnetunnilise tööpäeva kasuks peetava agitatsiooni puhul astus välja nende kaitsjana parlamendis, siis avaldasid töösturite kaitsjad kättemaksuks statistilised andmed põllutööliste palga kohta temale kuuluvais külades (vt. I raamat, XXIII ptk., 5, e: briti põllumajanduslik proletariaat); need andmed näitasid selgesti, et üks osa selle filantroobi maarendist koosneb lihtsalt sellest, mida tema rentnikud tema eest põllutööliste palgast kokku röövivad. Need publikatsioonid on huvitavad sellegi poolest, et neis toodud fakte võib julgesti kõrvutada kõige halvemaga, mis 1814. ja 1815. aasta komisjonid paljastasid. Iga kord, kui asjaolud sunnivad põllutööliste palka ajutiselt tõstma, kostab kohe rentnike hädakisa, et palga tõstmine normaalse tasemeni, nagu see on teistes tööstusharudes, ei olevat võimalik ja et see ruineerivat neid vältimatult, kui samal ajal ei alandata maarenti. See sisaldab järelikult ülestunnistust, et maarendi nimetuse all teevad rentnikud palgast mahaarvamisi ja maksavad neid maaomanikule. Näiteks 1849.—1859. aastal tõusis põllutööliste palk Inglismaal rea mõjukate asjaolude kokkusattumise tagajärjel, nagu: exodus [massiline väljarändamine] Iirimaalt, mis lõpetas iiri põllutööliste juurdevoolu; põllumajandusliku rahvastiku erakordselt suur absorbeerimine vabrikutööstuse poolt; sõjaaegne nõudmine sõdurite järele; ebatavaline väljarändamine Austraaliasse ja Ühendriikidesse (Kaliforniasse) ning muud põhjused, milledel ei tule siin pikemalt peatuda. Samal ajal langesid teraviljahinnad sellel perioodil, välja arvatud ikaldusaastad 1854—1856, keskmiselt rohkem kui 16 protsendi võrra. Rentnikud nõudsid tungivalt rendi alandamist. Üksikuil juhtudel saavutasidki nad selle. Üldiselt aga läks neil see nõudmine tühja. Nad püüdsid leida väljapääsu tootmiskulude vähendamises, võttes selleks muuseas massiliselt kasutusele aurulokomobiile ja uusi masinaid, mis osalt asendasid hobuseid ja tõrjusid neid majapidamisest välja, osalt aga, vabastades põllutöölisi, põhjustasid kunstlikku ülerahvastust ning sellepärast uut palgalangust. See toimus vaatamata sellele, et põllumajanduslik rahvastik üldiselt kahanes selle aastakümne jooksul relatiivselt, võrreldes kogu rahvaarvu kasvuga, ja vaatamata sellelegi, et mõnedes puhtpõllumajanduspiirkondades kahanes ta ka absoluutselt.[32] Social Science Congressil 12. oktoobril 1865 ütles sedasama Fawcett, tol ajal poliitilise ökonoomia professor Cambridge'is {surnud 1884.

[32] *John C. Morton*, «The Forces used in Agriculture». 1860. aastal Londoni Society of Arts [Kunstide Ühingus] peetud ettekanne, mis põhines autentsetel dokumentidel umbes sajalt rentnikult 12-st Šoti ja 35-st Inglise krahvkonnast.

aastal postiministrina}*: «Põllutöölised hakkasid välja rändama ja rentnikud hakkasid kaebama, et nad ei suuda maksta nii kõrget renti kui tavaliselt, sest töö läks väljarändamise tõttu kallimaks.» Niisiis, siin otse samastatakse kõrget maarenti madala palgaga. Kuivõrd maa hinna kõrge tase on tingitud sellest renti suurendavast asjaolust, sedavõrd on maa väärtuse tõus töö väärtuse langusega ja maa hinna kõrge tase töö hinna madala tasemega identne.

Sama käib Prantsusmaa kohta. «Rendimaks tõuseb, sest ühel poolel tõuseb leiva, veini, liha, köögi- ja puuvilja hind, teisel poolel aga jääb töö hind muutumatuks. Kui vanemad inimesed võrdleksid oma isade arveid, mis viiks meid umbes 100 aastat tagasi, siis nad leiaksid, et tol ajal oli tööpäeva hind põllumajanduslikul Prantsusmaal täpselt sama mis praegu. Kuid liha hind on sellest ajast peale kolmekordistunud ... Kes on selle pöörde ohver? Kas rikas, kes on rendimaa omanik, või vaene, kes seda maad harib? ... Rendimaksu tõus on ühiskondliku õnnetuse tõendus» («Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre». Par M. Rubichon. 2me édit., Paris 1837, lk. 101).

Toome mõned näited selle kohta, et rent on ühelt poolt keskmisest kasumist, teiselt poolt keskmisest palgast mahaarvamise tulemus:

Eespool tsiteeritud Morton, maa-agent ja põllumajandusinsener, ütleb, et paljudes kohtades tehtud tähelepanekute järgi on rent suurtelt rendikohtadelt madalam kui väikestelt, sest «viimaste pärast on konkurents tavaliselt suurem kui esimeste pärast, ja et väikerentnikud, kes harva on suutelised tegelema millegi muuga kui põllumajandusega ja on sunnitud otsima endile sobivat tegevust, on tihtipeale valmis maksma niisugust renti, mis nende endagi arvates on liiga kõrge» (*John C. Morton,* «The Resources of Estates», London 1858, lk. 116).

Kuid tema arvates on see erinevus Inglismaal pikkamööda kadumas, milleks, nagu ta arvab, aitab eriti palju kaasa just väikerentnike klassi väljarändamine. Sama Morton toob näite, kus maarendi koosseisu läheb ilmselt mahaarvamine rentniku enda palgast ja järelikult veelgi ilmsemalt tööliste omast, keda ta palkab. Ja seda just alla 70—80 aakri (30—34 hektari) suurustel rendikohtadel, kus ei saa pidada kahehobuseatra. «Kui rentnik ei pane käsi töö külge niisama agaralt kui töölisedki, siis ei saa ta oma rendikohast elada. Kui ta jätab töötegemise tööliste hooleks, ise aga piirdub ainult järelevalvega nende üle, siis veendub ta arvatavasti õige pea, et ta ei suuda enam renti maksta» (sealsamas, lk. 118). Morton järeldab sellest, et kui antud maakoha rentnikud ei ole

* Klambrid on antud Marksismi-leninismi Instituudis oleva Marxi käsikirja fotokoopia alusel. 1894. aasta väljaandes klambrid puuduvad. *Toim.*

liiga vaesed, siis ei tohiks rendikohad olla väiksemad kui 70 aakrit, nii et rentnik saaks pidada kaks kuni kolm hobust.

Erakordselt tark on härra Léonce de Lavergne, Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture [Põllumajanduse Instituudi ja Põllumeeste Kekseltsi liige]. Oma raamatus «Économie Rurale de l'Angleterre» (tsiteeritud ingliskeelse tõlke järgi, London 1855) võrdleb ta järgmiselt aastatulusid veistelt, keda Prantsusmaal kasutatakse tööks, Inglismaal aga mitte, sest seal asendavad neid hobused (lk. 42):

Prantsusmaa:		Inglismaa:	
Piim	4 milj. naelsterlingit	Piim	16 milj. naelsterlingit
Liha	16 „ „	Liha	20 „ „
Töö	8 „ „	Töö	— „ „
	28 milj. naelsterlingit		36 milj. naelsterlingit

Sealjuures saab ta aga kõrgema produkti sellepärast, et piim on tema enda andmete kohaselt Inglismaal kaks korda kallim kui Prantsusmaal, kuna lihahinnad on tal mõlemal maal eeldatud võrdsetena (lk. 35); seega kahaneb piima produkt Inglismaal 8 miljoni naelsterlingini ja koguprodukt 28 miljoni naelsterlingini nagu Prantsusmaalgi. On tõepoolest pisut liig, et härra Lavergne kasutab oma arvestuses üheaegselt produktide hulka ja hindade erinevust, nii et kui Inglismaa toodab teatud saadusi kallimalt kui Prantsusmaa — mis tähendab ainult suuremat kasumit rentnikele ja maaomanikele —, siis näib see Inglise põllumajanduse paremusena.

Et härra Lavergne tunneb mitte ainult Inglise põllumajanduse majanduslikke saavutusi, vaid ka usub inglise rentnike ja maaomanike eelarvamusi, seda näitab ta 48. leheküljel: «Teraviljataimed toovad tavaliselt suurt kahju... nad kurnavad maad, mis neid kannab.» Härra Lavergne usub, et teised taimed seda ei tee; veel rohkem, ta usub ka, et söödataimed ja juurviljad maapinda rikastavad: «Söödataimed võtavad oma peamised kasvuelemendid atmosfäärist, nad annavad maapinnale rohkem tagasi, kui nad talt ära võtavad; seega aitavad nad kahekordselt — nii otseselt kui ka loomasõnnikuks muundumise teel — asendada seda kahju, mis teraviljataimed ja teised kurnavad kultuurid on teinud; seepärast on reegliks, et nad peavad vähemalt nende kultuuridega vahelduma; selles seisab Norfolki külvikord» (lk. 50, 51).

Pole ime, et härra Lavergne, uskudes neid mõnusaid inglise külamuinasjutte, usub sedagi, et inglise põllutööliste palk olevat viljatollide tühistamisest peale kaotanud oma endise anormaalse iseloomu. Vt. meie poolt varem öeldut: I raamat, XXIII ptk., 5, lk. 701—729.* Kuid kuulakem veel härra John Brighti kõnet, mille ta

* *K. Marx*, «Kapital», I kd., Tallinn 1953, XXIII ptk., 5, lk. 585—606. *Toim.*

pidas Birminghamis 14. detsembril 1865. Rääkinud 5 miljonist perekonnast, kel pole parlamendis üldse esindust, jätkab ta: «Nende hulgast on 1 miljon või rohkemgi kantud Ühendatud Kuningriigi õnnetuisse pauperite nimekirjadesse. Peale selle veel üks miljon, kes praegu püsivad küll pealpool pauperismi piiri, kuid on kogu aeg pauperiseerumise ohus. Nende olukord ja väljavaated ei ole sugugi paremad. Vaadake lõpuks selle ühiskonnaosa harimatuid alamkihte. Vaadake nende põlatud seisundit, nende vaesust, nende kannatusi, nende täielikku lootusetust. Isegi Ühendriikides, isegi lõunapoolsetes osariikides orjuse võimutsemise ajal lootis iga neeger, et temagi kord vabaks võib saada. Aga — seda ütlen ma siin otsekoheselt — neil inimestel, meie maa alamkihtide hulkadel, ei ole mingit lootust olukorra paranemisele ega isegi igatsust selle järele. Kas juhtusite hiljuti lugema ajalehtedest teadet John Crossist, ühest Dorsetshire'i põllutöölisest? Ta töötas 6 päeva nädalas, tal oli väga hea tunnistus oma peremehelt, kellele ta oli töötanud 24 aastat 8-šillingilise nädalapalgaga. Sellest palgast pidas John Cross oma hütis ülal 7-lapselist perekonda. Et teha sooja oma haigele naisele, kel oli laps imetada, võttis ta — seaduse keeles võiks öelda, et varastas — ühe puutara, mille väärtus on 6 penni. Selle üleastumise eest mõistsid rahukohtunikud talle 14 või 20 päeva vangistust. Ma võin teile öelda, et kogu maal, eriti Lõunas, võib leida tuhandeid juhtumeid nagu John Crossi oma ja et nende inimeste olukord on säärane, et kõige hoolikamgi uurija pole seni suutnud avastada saladust, kuidas nad endal hinge sees hoiavad. Nüüd aga heitke pilk üle kogu maa ja vaadake neid 5 miljonit perekonda ning selle rahvakihi meeleheitlikku olukorda. Kas ei tule tõele au andes öelda, et see valimisõigusest ilma jäetud rahvamass rühmab järjest tööd teha ega tunne peaaegu üldse puhkust? Võrrelge seda rahvamassi valitseva klassiga — kui ma nii räägin, hakatakse mind küll süüdistama kommunismis... kuid võrrelge pealegi seda rohkearvulist natsiooni, kes tapab end tööga ja kel pole valimisõigust, võrrelge teda selle osaga, keda võib pidada valitsevateks klassideks. Vaadake nende rikkust, nende toredust, nende luksust. Vaadake nende väsimust — sest ka neil esineb väsimust, kuigi see on küllastuse väsimus — ja vaadake, kuidas nad tõttavad ühest kohast teise, otsekui seisaks kõik ainult selles, et avastada uusi meelelahutusi» («Morning Star» 14. detsembrist 1865).

Alljärgnevast on näha, kuidas lisatöö ja seepärast ka lisaprodukt üldse aetakse segi maarendiga, mis on — vähemalt kapitalistliku tootmisviisi baasil — kvantitatiivsest ja kvalitatiivsest küljest spetsiifiliselt kindlaksmääratud osa lisaproduktist. Lisatöö kui niisuguse looduslikuks baasiks, s. o. selleks looduslikuks tingimuseks, ilma milleta lisatöö pole üldse võimalik, on see, et loodus

annab — kas taimsete või loomsete maaproduktide näol või siis kalapüügiproduktide jne. näol — vajalikud elatusvahendid sellise tööaja rakendamisel, mis ei neela kogu tööpäeva. See põllumajandusliku töö loomupärane tootlikkus (põllumajanduslik töö hõlmab antud juhul ka lihtsat korjamist, jahipidamist, kalapüüki, karjakasvatust) on igasuguse lisatöö baas, sest esialgselt on igasugune töö eeskätt suunatud toidu omastamisele ja toidu tootmisele. (Loomad annavad aga ühtlasi karusnahku, mis külmas kliimas külma eest kaitsevad; peale selle koobaselamud jne.)

Niisamasugune lisaprodukti ja maarendi segiajamine, ainult teisiti väljendatult, esineb ka härra Dove'il. Esialgselt ei ole põllutöö ja tööstuslik töö teineteisest lahus; teine liitub esimesega. Põllutööga tegeleva hõimu, kodakonna või perekonna lisatöö ning lisaprodukt hõlmavad nii põllumajanduslikku kui ka tööstuslikku tööd. Mõlemad käivad käsikäes. Jahipidamine, kalapüük, põlluharimine ei ole võimalikud ilma vastavate tööriistadeta. Kangakudumisega, ketramisega jne. tegeldakse algul kui põllupidamise kõrvaltöödega.

Me näitasime varem, et nagu üksiku töölise töö jaguneb vajalikuks tööks ja lisatööks, nii võib ka töölisklassi kogutööd jaotada selliselt, et see osa, mis toodab elatusvahendeid (kaasa arvatud ka selleks vajalikud tootmisvahendid) kogu töölisklassi jaoks, teeb vajalikku tööd kogu ühiskonna jaoks. Tööd aga, mida teeb töölisklassi kogu ülejäänud osa, võib vaadelda kui lisatööd. Kuid vajalik töö ei sisalda sugugi põllumajanduslikku tööd üksi, vaid ka seda tööd, mis toodab kõiki ülejäänud, töölise keskmisse tarbimisse paratamatult kuuluvaid produkte. Peale selle, ühiskondlikust seisukohast vaadates, teevad ühed ainult vajalikku tööd vaid sellepärast, et teised teevad ainult lisatööd, ja ümberpöördult. See on ainult tööjaotus nende vahel. Niisamuti on lugu tööjaotusega põllutööliste ja tööstustööliste vahel üldse. Puhttööstuslikule töö iseloomule ühel poolel vastab puhtpõllumajanduslik töö iseloom teisel poolel. See puhtpõllumajanduslik töö pole sugugi looduslikult antud, vaid kujutab endast ka ise ühiskonna arenemise produkti, pealegi üsna uudset ja kaugeltki mitte igal pool saavutatud produkti, ning vastab päris kindlale tootmise arenemise astmele. Täpselt niisamuti nagu üks osa põllumajanduslikust tööst asjastub sellistes produktides, mis täidavad kas ainult luksuse ülesandeid või kujutavad endast tööstuse toorainet, kuid ei lähe üldse toiduks, liiati mitte rahvahulkade toiduks, niisamuti asjastub teiselt poolt üks osa tööstuslikust tööst produktides, mis on nii põllutööliste kui ka mittepõllutööliste vajalikud tarbimisvahendid. Oleks vale pidada seda tööstuslikku tööd — ühiskondlikust seisukohast vaadates — lisatööks. Ta on osalt samasugune vajalik töö kui vajalik osa põllumajanduslikustki tööst. Ta on ka vaid ühe osa tööstusliku töö

iseseisvaks saanud vorm, nimelt selle tööstusliku töö iseseisvaks saanud vorm, mis varem oli põllumajandusliku tööga orgaaniliselt [naturwüchsig] ühendatud; ta on nüüd temast eraldatud puhtpõllumajandusliku töö vajalik vastastikune täiendus. (Puhtmateriaalsest küljest vaadates toodavad näiteks 500 kangrut mehaanilistel telgedel lisakangaid palju suuremal määral, s. o. toodavad rohkem, kui nende eneste riietuseks vaja on.)

Vaadeldes maarendi avaldumise vorme, s. o. vaadeldes rendiraha, mida makstakse maarendi alusel maaomanikule maa kasutamise eest, kusjuures pole tähtis, kas seda maad kasutatakse tootmise või tarbimise eesmärgil, tuleb lõpuks meeles pidada, et kui jutt on asjadest, mis iseendast ei oma mingit väärtust, s. t. ei ole töö produktid, nagu näiteks maa, või vähemalt sellistest asjadest, millede taastootmine töö kaudu pole võimalik, nagu näiteks muinsusesemed, teatud meistrite kunstiteosed jne., siis võib nende asjade hind oleneda vägagi juhuslikest kombinatsioonidest. Et üht asja müüa, selleks pole vaja midagi muud, kui et ta oleks monopoliseeritav ja võõrandatav.

Maarendi käsitlemisel tuleb vältida kolme peamist viga, mis analüüsi selgust ähmastavad.

1) Erinevate rendivormide, ühiskondliku tootmisprotsessi erinevatele arenemisastmetele vastavate rendivormide segiajamine. Ükskõik missugune rendi spetsiifiline vorm ka on, kõigil rendi tüüpidel on ühine see, et rendi omastamine on majanduslik vorm, milles maaomandus realiseerimist leiab, ja et maarent omakorda eeldab maaomandust, seda, et maakera teatud osad on teatud indiviidide omanduses; sealjuures on ükskõik, kas omanikuks on isik, kes esindab riiki (Gemeinwesen), nagu Aasias, Egiptuses jne., või on maaomandus vaid kõrvaliseks momendiks teatud isikute omandiõiguses otseste tootjate isikule, nagu orjuse või pärisorjuse süsteemis, või on see mittetootjate lihtne eraomandus looduse suhtes, lihtne maaomanduse tiitel, või lõpuks on see niisugune suhe maaga, mis — nagu kolonistidel ja väiketalupoegadest maaomanikel — näib vahetult kuuluvat teatud maatükkide produktide omastamisse ja tootmisse, kusjuures nende omastajateks ja tootjateks on otsesed tootjad, kelle töö on isoleeritud ja sotsiaalselt arenemata.

See mitmesuguste rendi vormide *ühine joon* — asjaolu, et rent realiseerib majanduslikult maaomandust, seda juriidilist fiktsiooni, mille alusel maakera teatud osade ainuvaldus kuulub eri indiviididele, — see *ühine joon* viibki sellele, et erinevusi ei märgata.

2) Igasugune maarent on lisaväärtus, lisatöö produkt. Oma are-

nematus vormis, naturaalrendis, on ta veel otseselt lisaprodukt. Siit tulenebki eksiarvamus, nagu oleks kapitalistlikule tootmisviisile vastav rent, mis kujutab endast alati ülejääki kasumiga võrreldes, s. o. võrreldes kauba väärtuse osaga, mis ise koosneb lisaväärtusest (lisatööst), — nagu oleks see lisaväärtuse eriline ja spetsiifiline koostisosa seletatud sellega, et seletatakse neid üldisi tingimusi, milles eksisteerib lisaväärtus ja kasum üldse. Need tingimused on järgmised: otsesed tootjad peavad töötama kauemini sellest ajast, mis on vajalik nende oma tööjõu taastootmiseks, nende eneste taastootmiseks. Nad peavad üldse tegema lisatööd. See on subjektiivne tingimus. Objektiivne tingimus aga seisab selles, et lisatöö tegemine peab neil olema ka *võimalik;* looduslikud tingimused peavad olema selliised, et nende käsutuses oleva tööaja ühest *osast* jätkuks nende kui tootjate taastootmiseks ja säilitamiseks, ja et nende vajalike elatusvahendite tootmine ei neelaks kogu nende tööjõudu. Looduse viljakus on siin üheks piiriks, üheks lähtepunktiks, üheks aluseks. Teiseks piiriks on nende töö ühiskondliku tootliku jõu areng. Et toiduainete tootmine on otseste tootjate kõige esimene elutingimus ja üldse igasuguse tootmise tingimus, siis — vaadates asja veelgi lähemalt — peab selleks tootmiseks rakendatav töö, järelikult põllumajanduslik töö kõige laiemas majanduslikus tähenduses, küllalt viljakas olema, et otseste tootjate tarbeks vajalike toiduainete tootmine ei neelaks kogu võimalikku tööaega, s. t. et põllumajandusliku lisatöö ning seega ka põllumajandusliku lisaprodukti saamine võimalik oleks. Edasi: on tarvis, et kogu põllumajanduslik töö — vajalik töö ja lisatöö —, mida üks osa ühiskonnast teeb, oleks küllaldane vajalike toiduainete tootmiseks kogu ühiskonna jaoks, järelikult ka mittepõllutööliste jaoks; et oleks järelikult võimalik see suur tööjaotus põlluharijate ja tööstusrahvastiku vahel, samuti toiduaineid tootvate põlluharijate ja tooraineid tootvate põlluharijate vahel. Kuigi toiduainete otseste tootjate töö jaguneb nende eneste suhtes vajalikuks tööks ja lisatööks, kujutab see endast ühiskonna suhtes ainult vajalikku tööd, mis toiduainete tootmiseks tarvis läheb. Seesama leiab muide aset igasuguse tööjaotuse puhul kogu ühiskonna piirides, erinevalt tööjaotusest üksiku töökoja piirides. See on töö, mis on vajalik eri liiki esemete tootmiseks, — selleks et rahuldada ühiskonna erinevaid vajadusi nende eri liiki esemete järele. Kui see jaotus on proportsionaalne, siis müüakse eri gruppide produkte nende väärtuste järgi (edasisel arenemisel aga nende tootmishindadega) või siis selliste hindadega, mis on nende väärtuste või tootmishindade modifikatsioonid — üldistest seadustest määratud modifikatsioonid. See on tegelikult väärtusseadus, — mitte nii, nagu ta avaldub üksikute kaupade või esemete suhtes, vaid nii, nagu ta avaldub tööjaotuse tõttu iseseisvaks saanud üksikute ühis-

kondlike tootmissfääride igakordse koguprodukti suhtes; mitte ainult nii, et igale üksikule kaubale kulutatakse ainult vajalikku tööaega, vaid ka nii, et kogu ühiskondlikust tööajast kulutatakse iga grupi kohta ainult vajalik proportsionaalne osa. Sest tingimuseks jääb ikkagi see, et kaup kujutaks endast tarbimisväärtust. Kui aga üksiku kauba tarbimisväärtus oleneb sellest, kas see kaup iseenesest rahuldab mingit vajadust, siis oleneb teatud ühiskondlike produktide massi tarbimisväärtus sellest, kas see mass on adekvaatne kvantitatiivselt kindlaksmääratud ühiskondliku vajadusega iga eri liigi produktide järele, järelikult sellest, kas töö on eri tootmissfääride vahel proportsionaalselt jaotatud ja kas see jaotus neile ühiskondlikele, kvantitatiivselt kindlaksmääratud vajadustele vastab. (Selle punkti juures tuleb peatuda seoses kapitali jaotusega eri tootmissfääride vahel.) Ühiskondlik vajadus, s. o. tarbimisväärtus ühiskondlikus ulatuses ongi see, mis määrab siin kogu ühiskondliku tööaja osad eri tootmissfääride kohta. See aga on sama seadus, mis kehtib juba üksiku kauba suhtes, nimelt see, et kauba tarbimisväärtus on tema vahetusväärtuse ning seega ka tema väärtuse eeldus. Vajaliku töö ja lisatöö vahekorraga on sel punktil ainult niipalju seost, et selle proportsiooni rikkumise puhul ei ole võimalik realiseerida kauba väärtust, järelikult ka mitte selles sisalduvat lisaväärtust. Oletagem näiteks, et toodeti ebaproportsionaalselt palju puuvillast riiet, kuigi selle riide näol, kogu selle produkti näol realiseeriti ainult nii palju tööaega, kui selleks antud tingimustes vaja oli. Ühtekokku aga kulutati selles eri harus liiga palju ühiskondlikku tööd; s. t., et üks osa produktist on kasutu. Kogu produkt müüakse seepärast ainult nii, nagu oleks ta toodetud vajalikus proportsioonis. See mitmesugustes tootmissfäärides otstarbekohaselt kulutatava ühiskondliku tööaja osade kvantitatiivne piir väljendab vaid edasiarendatud kujul väärtusseadust üldse, ehkki vajalik tööaeg omandab siin teise mõtte. Ühiskondliku vajaduse rahuldamiseks on vaja ainult nii- ja niipalju tööaega. Kitsendus tuleb siin esile tarbimisväärtuse kaudu. Antud tootmistingimustes võib ühiskond kulutada antud produktiliigi tootmiseks ainult nii- ja niipalju kogu oma tööajast. Kuid lisatöö ja lisaväärtuse kui niisuguse subjektiivsetel ja objektiivsetel tingimustel ei ole ei kasumi ega rendi konkreetse vormiga midagi tegemist. Neil tingimustel on tähtsust lisaväärtuse kui niisuguse suhtes, ükskõik milline eri vorm lisaväärtusel ka on. Seepärast ei seletagi nad maarenti.

3) Just maaomanduse majanduslikus realiseerimises, maarendi arenemises esineb eriti omapärasena see asjaolu, et maarendi suurus ei olene sugugi rendi saaja kaastegevusest, vaid ühiskondliku töö arenemisest, mis on rendi saaja kaastegevusest sõltumatu ja toimub ilma tema osavõtuta. Seepärast võib kergesti pidada rendi

(ja üldse põllumajandusliku produkti) spetsiifiliseks iseärasuseks seda, mis kaubatootmise baasil — täpsemalt öeldes aga kapitalistliku tootmise baasil, sest kapitalistlik tootmine on kogu oma ulatuses kaubatootmine — kõigil tootmisharudel ja kõigil nende produktidel ühine on.

Ühiskonna arenemise käigus areneb maarendi suurus (ja ühes sellega maa väärtus) kui ühiskondliku kogutöö tulemus. Ühelt poolt kasvavad koos ühiskonna arenemisega turg ja nõudmine maaproduktide järele, teiselt poolt aga kasvab vahetult nõudmine maa enda järele, sest maa on kõikvõimalikes majandusharudes, sealhulgas ka mittepõllumajanduslikes harudes, kaastegev tootmistingimus. Täpsemalt — kui kõnelda ainult päris põllumajanduslikust rendist — areneb rent ja ühes sellega ka maa väärtus koos maaproduktide turuga, seega mittepõllumajandusliku rahvastiku kasvuga, tema vajaduste ja tema nõudmisega osalt toiduainete järele, osalt tooraine järele. Oma iseloomu tõttu vähendab kapitalistlik tootmisviis pidevalt põllumajanduslikku rahvastikku mittepõllumajandusliku rahvastikuga võrreldes, sest tööstuses (kitsamas mõttes) on püsivkapitali kasvamine muutuvkapitali arvel seotud muutuvkapitali absoluutse kasvamisega, hoolimata selle relatiivsest vähenemisest. Põllumajanduses seevastu väheneb antud maatüki harimiseks vajalik muutuvkapital absoluutselt; järelikult on muutuvkapitali juurdekasv põllumajanduses võimalik ainult siis, kui võetakse harimisele uut maad, see aga eeldab omakorda mittepõllumajandusliku rahvastiku veelgi suuremat juurdekasvu.

Tegelikult ei ole siin tegemist põllumajanduse ja tema produktide spetsiifilise iseärasusega. Kaubatootmise ja tema absoluutse vormi — kapitalistliku tootmise baasil käib see pigemini kõigi teistegi tootmisharude ja produktide kohta.

Need produktid esinevad ainult sedavõrd kaupadena, s. o. tarbimisväärtustena, mis omavad realiseerimisele, rahaks muutmisele kuuluvat vahetusväärtust, kuivõrd teised kaubad moodustavad nende ekvivalendi, kuivõrd teised produktid seisavad nende vastas kui kaubad ja kui väärtused; teiste sõnadega sedavõrd, kuivõrd neid produkte ei toodeta kui otseseid elatusvahendeid nende jaoks, kes neid on tootnud, vaid kui kaupu, kui produkte, mis muutuvad tarbimisväärtusteks ainult vahetusväärtuseks (rahaks) muundumise kaudu, võõrandamise kaudu. Turg nende kaupade jaoks areneb ühiskondliku tööjaotuse tagajärjel; tootmistööde jaotus muudab nende produktid vastastikku kaupadeks, üksteise ekvivalentideks, sundides neid olema üksteisele turuks. See pole üldse mingi põllumajanduslike produktide spetsiifiline iseärasus.

Rent kui raharent võib areneda ainult kaubatootmise alusel, täpsemalt öeldes, kapitalistliku tootmise alusel, ja ta areneb samal määral, kuidas põllumajanduslik tootmine kaubatootmiseks muu-

tub, järelikult samal määral, kuidas mittepõllumajanduslik tootmine põllumajandusliku tootmise suhtes iseseisvaks tootmiseks areneb, sest samal määral muutub põllumajanduslik produkt kaubaks, vahetusväärtuseks ja väärtuseks. Samal määral, kuidas kapitalistliku tootmisega areneb kaubatootmine, järelikult väärtuse tootmine, areneb ka lisaväärtuse ja lisaprodukti tootmine. Kuid samal määral, kuidas viimane areneb, areneb ka maaomanduse võime haarata oma maamonopoli kaudu enda kätte üha suurenevat osa sellest lisaväärtusest, niisiis tõsta oma rendi väärtust ja maa enesegi hinda. Selle lisaväärtuse ja lisaprodukti arenemises on kapitalist ikkagi veel isetegev funktsionäär. Maaomanikul aga tarvitseb ainult järjest kasvavat osa lisaproduktist ja lisaväärtusest enda kätte võtta; see osa suureneb niiviisi ilma tema kaastegevuseta. See ongi tema seisundi iseloomulik omapära, mitte aga see, et maaproduktide ja seepärast ka maa enda väärtus pidevalt kasvab sedamööda, kuidas laieneb nende produktide turg, kuidas kasvab nõudmine nende järele ja ühes sellega maaprodukti vastas seisev kaupade maailm ehk, teiste sõnadega, kuidas kasvab mittepõllumajanduslike kaubatootjate ja mittepõllumajandusliku kaubatootmise mass. Et see aga toimub ilma maaomaniku kaastegevuseta, siis näib olevat temale spetsiifiliselt omane, et väärtuse mass, lisaväärtuse mass ja sellest lisaväärtusest ühe osa maarendiks muundumine sõltub ühiskondlikust tootmisprotsessist, kaubatootmise arenemisest üldse. Seepärast tahabki näiteks Dove tuletada sellest rendi. Ta kinnitab, et rent ei olene põllumajandusliku produkti massist, vaid selle produkti väärtusest; see väärtus aga sõltub mittepõllumajandusliku rahvastiku massist ja tema tootlikkusest. Kuid eks maksa ju see iga teisegi produkti kohta, et ta areneb kaubana ainult sedamööda, kuidas rida teisi, selle produkti ekvivalentideks olevaid kaupu osalt oma massilt kasvavad, osalt mitmekesisemaks muutuvad. Seda me näitasime juba väärtuse üldise käsitluse puhul. Ühelt poolt oleneb antud produkti vahetatavus üldse sellest, kui mitmekesised on tema kõrval eksisteerivad kaubad. Teiselt poolt aga oleneb sellest eriti see, kui palju võib seda produkti ennast kaubana toota.

Ükski isoleeritult vaadeldav tootja — ei tööstuslik tootja ega põllumajanduslik tootja — ei tooda väärtust ega kaupa. Tootja produkt muutub väärtuseks ja kaubaks ainult ühiskondlike suhete teatud kombinatsiooni olemasolul. Esiteks sedavõrd, kuivõrd see produkt esineb ühiskondliku töö väljendusena, kuivõrd järelikult tootja oma tööaeg kujutab endast üldse kogu ühiskondliku tööaja osa; teiseks: see tootja töö ühiskondlik iseloom avaldub tema produktile omase ühiskondliku iseloomuna selle produkti rahalises iseloomus ja ta üldises vahetatavuses, mille määrab hind.

Niisiis, kui ühelt poolt rendi seletamise asemel seletatakse lisa-

väärtust või — veelgi piiratuma käsituse puhul — lisaprodukti üldse, siis tehakse teiselt poolt see viga, et teatud iseloom, mis on omane kõigile produktidele kui kaupadele ja väärtustele, omistatakse ainuüksi põllumajanduslikele produktidele. Seletus muutub veelgi pinnapealsemaks, kui väärtuse üldiselt määratlemiselt minnakse üle teatud kindla kaubaväärtuse *realiseerimisele*. Iga kaup saab oma väärtust realiseerida üksnes ringlemisprotsessis, ja turu tingimustest oleneb iga kord, kas see väärtus realiseeritakse ja kui suurel määral see realiseeritakse.

Järelikult ei seisa maarendi omapära selles, et põllumajanduslikud produktid arenevad väärtusteks ja et nad arenevad kui väärtused, s. o. mitte selles, et need produktid kui kaubad on vastastatud teistele kaupadele ja et mittepõllumajanduslikud produktid kui kaubad on omakorda vastastatud nendele; mitte selles, et nad arenevad kui ühiskondliku töö erilised väljendused. Omapära seisab selles, et ühes tingimustega, milledes põllumajanduslikud produktid arenevad kui väärtused (kaubad), ja ühes nende produktide väärtuste realiseerimise tingimustega areneb ka maaomanduse võime omastada üha suurenevat osa neist maaomanduse enda kaastegevuseta loodavaist väärtustest ja et üha suurenev osa lisaväärtusest muundub maarendiks.

KOLMEKÜMNE KAHEKSAS PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENT. ÜLDISI MÄRKUSI

Maarendi analüüsimisel lähtume algul eeldusest, et produktid, milledelt sellist renti makstakse ja milledel üks osa lisaväärtusest, seega ka üks osa koguhinnast rendiks muundub — meie eesmärgi jaoks piisab sellest, kui peame silmas põllumajanduslikke produkte või ka kaevanduste produkte —, et järelikult maaproduktid või kaevanduste produktid nagu kõik teisedki kaubad müüakse nende tootmishinnaga. See tähendab, et nende müügihinnad võrduvad nende tootmise kulude elementidega (äratarvitatud püsiv- ja muutuvkapitali väärtusega) pluss kasum, mille määrab avansseeritud kogukapitalilt — äratarvitatud ja äratarvitamata kapitalilt — arvutatav üldine kasuminorm. Niisiis me oletame, et nende produktide keskmised müügihinnad võrduvad nende tootmishindadega. Küsimus seisab nüüd selles, kuidas sellisel eeldusel võib areneda maarent, s. t., kuidas üks osa kasumist võib muunduda maarendiks, seega üks osa kaubahinnast langeda maaomaniku saagiks.

Selle maarendivormi üldise iseloomu näitamiseks oletame, et antud maal pannakse valdav osa vabrikuid käima aurumasinatega, teatud väike osa aga looduslike koskede jõul. Oletagem, et tootmishind on vastavates tööstusharudes 115 sellise kaupade massi kohta, mille tootmiseks äratarvitatud kapitali suurus on 100. Seda 15% kasumit ei arvutata mitte ainult äratarvitatud kapitalilt, mille suurus on 100, vaid kogukapitalilt, mida selle kaubaväärtuse tootmiseks rakendati. Seda tootmishinda ei määra, nagu me varem selgitasime, iga üksiku tööstusliku tootja individuaalsed tootmiskulud, vaid need tootmiskulud, mida kaup keskmiselt vajab kogu antud tootmissfääris rakendatud kapitali keskmistes tingimustes. See on tegelikult turu-tootmishind; keskmine turuhind erinevalt tema kõikumistest. Kaupade väärtuse iseloom, asjaolu, et kaupade väärtust ei määra see tööaeg, mida teatud üksik tootja individuaalselt vajab teatud kaubahulga või teatud üksikute kaupade tootmiseks, vaid et selle väärtuse määrab ühiskondlikult vajalik tööaeg, see tööaeg, mis antud keskmistes ühiskondlikes tootmistingimustes on vajalik turul leiduvate kaubaliikide ühiskondlikult vajaliku koguhulga tootmiseks, — see väärtuse iseloom, see väärtuse mää-

ramise viis väljendub üldse turuhinna kujul [Gestalt] ja edasi — reguleeriva turuhinna ehk turu-tootmishinna kujul.

Et antud juhul pole üldse tähtis, millised kindlad arvulised suhted me võtame, siis oletagem edasi, et veejõul töötavates vabrikutes on tootmiskulud 100 asemel kõigest 90. Et nende kaupade põhilise osa tootmishind, mis reguleerib turgu, on ühes 15 protsendi suuruse kasumiga 115, siis müüvad vabrikandid, kes oma masinaid veejõul käima panevad, samuti 115-ga, s. o. turuhinda reguleeriva keskmise hinnaga. Nende kasum on seega 15 asemel 25; reguleeriv tootmishind võimaldab neil saada 10 protsendi suurust lisakasumit — mitte sellepärast, et nad müüvad oma kaupu tootmishinnast kallimalt, vaid sellepärast, et nad müüvad neid tootmishinnaga; sellepärast, et nende kaupade tootmise, nende kapitali funktsioneerimise tingimused on erakordselt soodsad, ületades selles sfääris valitsevate tingimuste keskmise taseme.

Me näeme otsekohe kaht asja:

Esiteks: lisakasum, mida saavad tootjad, kes liikumapaneva jõuna kasutavad looduslikke koski, on algul samasuguse iseloomuga kui iga teinegi lisakasum (me uurisime seda kategooriat juba tootmishindade käsitlemise puhul), mis pole ringlemisprotsessis tehtud operatsioonide, turuhindade juhuslike kõikumiste juhuslik tulemus. See lisakasum on järelikult samuti võrdne nende soodsamates tingimustes olevate tootjate individuaalse tootmishinna ja kogu selle tootmissfääri üldise, ühiskondliku, turgu reguleeriva tootmishinna vahega. See vahe on võrdne ülejäägiga, mille võrra kauba üldine tootmishind on ta individuaalsest tootmishinnast kõrgem. Kaheks piiriks, mis seda ülejääki reguleerivad, on ühelt poolt individuaalsed tootmiskulud, seega individuaalne tootmishind, teiselt poolt aga üldine tootmishind. Kose jõul toodetava kauba väärtus on väiksem sellepärast, et väiksem on selle kauba tootmiseks vajaliku töö koguhulk; tema tootmiseks on nimelt vaja vähem seda tööd, mis läheb tootmisse asjastatud kujul, püsivkapitali osana. Töö, mida sealjuures rakendatakse, on tootlikum, individuaalne tootlik jõud on tal suurem kui sama liiki vabrikute põhilises osas rakendatud tööl. Tema suurem tootlik jõud avaldub selles, et sama hulga kaupade tootmiseks on vaja vähem püsivkapitali, vähem asjastatud tööd kui teistes vabrikutes; pealegi on ka elavat tööd vaja vähem, sest vesiratas ei vaja kütmist. See rakendatava töö suurem individuaalne tootlik jõud vähendab kauba väärtust ja ka tema tootmise kulusid, seega kauba tootmishinda. Töösturi seisukohalt on lugu nii, et kauba tootmise kulud on tal väiksemad. Tal tuleb vähem maksta asjastatud töö eest ja samuti vähem kulutada palkadeks, sest ta rakendab vähem elavtööjõudu. Et tema kauba tootmise kulud on väiksemad, siis on ka tema individuaalne tootmishind madalam. Tema tootmiskulud on 100 asemel 90. Järelikult

on ka tema individuaalne tootmishind 115 asemel kõigest $103^1/_2$ (100 : 115=90 : $103^1/_2$). Tema individuaalse tootmishinna ja üldise tootmishinna vahet piirab tema individuaalsete tootmiskulude ja üldiste tootmiskulude vahe. See on üks neist suurustest, mis moodustavad tema lisakasumi piirid. Teiseks suuruseks on üldise tootmishinna suurus, mille üheks reguleerivaks teguriks on üldine kasuminorm. Kui söe hind langeks, siis väheneks töösturi individuaalsete tootmiskulude ja üldiste tootmiskulude vahe, mistõttu väheneks ka töösturi lisakasum. Kui ta peaks müüma kauba selle individuaalse väärtuse järgi või sellest individuaalsest väärtusest sõltuva tootmishinnaga, siis langeks vahe ära. Vahe tuleneb ühelt poolt sellest, et kaup müüakse tema üldise turuhinnaga, s. o. hinnaga, milleks konkurents võrdsustab individuaalsed hinnad, teiselt poolt aga sellest, et töösturi poolt liikumapandava töö suurem individuaalne tootlik jõud ei lähe tööliste kasuks, vaid — nagu töö tootlik jõud üldse — selle kasuks, kes töölisi rakendab; niisiis sellest, et see tootlik jõud esineb kapitali tootliku jõuna.

Et selle lisakasumi üheks piiriks on üldise tootmishinna tase, mille suhtes üldise kasuminormi tase on üheks teguriks, siis võib see lisakasum tekkida ainult üldise tootmishinna ja individuaalse tootmishinna vahest, järelikult individuaalse kasuminormi ja üldise kasuminormi vahest. Seda vahet ületav ülejääk eeldab seda, et produkti ei müüda turu poolt reguleeritava tootmishinnaga, vaid kallimalt.

Teiseks: lisakasum, mida saab vabrikant, kes auru asemel kasutab liikumapaneva jõuna looduslikku koske, ei erine siiani millegi poolest mis tahes teisest lisakasumist. Iga normaalse lisakasumi, s. o. sellise lisakasumi, mis ei teki juhuslikest müügioperatsioonidest ega turuhinna kõikumistest, määrab antud eri kapitali kaupade individuaalse tootmishinna ja üldise tootmishinna vahe, üldine tootmishind aga reguleerib üldse antud tootmissfääri kapitali poolt toodetud kaupade turuhindu ehk teiste sõnadega: reguleerib sellesse tootmissfääri mahutatud kogukapitali kaupade turuhindu.

Nüüd aga algab erinevus.

Mis asjaolule on vabrikant antud juhul tänu võlgu oma lisakasumi eest, selle ülejäägi eest, mida üldise kasuminormi poolt reguleeritav tootmishind temale isiklikult annab?

Esmajärjekorras looduslikule jõule, kose liikumapanevale jõule, mis on antud looduse poolt, erinedes selle poolest söest, mis vett auruks muudab; süsi on ise töö produkt, tal on seepärast teatud väärtus, tema eest tuleb anda vastav ekvivalent, tuleb maksta. Kosk aga on selline looduslik tootmisagent, mille loomiseks ei ole vaja tööd.

Kuid see pole veel kõik. Vabrikant, kes kasutab töös aurumasi-

nat, rakendab samuti looduslikke jõude, mis talle midagi maksma ei lähe, kuid mis töötootlikkust tõstavad ja — kuivõrd nad seetõttu töölistele vajalike elatusvahendite tootmist odavamaks teevad — lisaväärtust ning seega ka kasumit suurendavad; kapital monopoliseerib järelikult need looduslikud jõud täpselt niisamuti nagu ühiskondlikudki töö looduslikud jõud, mis tulenevad kooperatsioonist, tööjaotusest jne. Vabrikant maksab küll söe eest, kuid mitte vee omaduse eest muuta oma füüsilist olekut, muutuda auruks; ta ei maksa auru elastsuse eest jne. See loodusjõudude monopoliseerimine, s. o. loodusjõududest tingitud tööjõukasvu monopoliseerimine on omane igale kapitalile, mis kasutab töös aurumasinaid. See monopoliseerimine võib suurendada üht tööprodukti osa, nimelt seda osa, mis kujutab lisaväärtust, võrreldes teise osaga, mis muundub palgaks. Kuivõrd ta seda teeb, tõstab ta küll üldist kasuminormi, kuid ei loo lisakasumit, mis seisab ju selles, et individuaalne kasum on keskmisest kasumist suurem. Niisiis, kui loodusliku jõu, s. o. kose rakendamine siin lisakasumit loob, siis ei saa see tuleneda ainuüksi sellest faktist, et töö tootliku jõu tõusu põhjuseks on siin loodusliku jõu rakendamine. Selleks on vaja veel teisigi modifitseerivaid asjaolusid.

Ümberpöördult. Lihtne loodusjõudude rakendamine tööstuses, avaldades mõju vajalike elatusvahendite tootmiseks tarviliku töö hulgale, võib mõjutada üldise kasuminormi taset. Kuid selline rakendamine ei tekita iseenesest mingit kõrvalekaldumist üldisest kasuminormist; sellisest kõrvalekaldumisest aga ongi meil siinkohal jutt. Edasi: lisakasum, mida individuaalkapital teistel juhtudel mõnes eri tootmissfääris realiseerib — sest kasuminormi kõrvalekaldumised eri tootmissfäärides tasanduvad kogu aeg keskmiseks kasuminormiks —, tekib, kui jätta kõrvale puhtjuhuslikud kõrvalekaldumised, tootmiskulude vähenemisest, tootmiseks minevate kulutuste vähenemisest. See vähenemine omakorda oleneb kas sellest, et rakendatava kapitali mass on keskmisest suurem, mistõttu tootmise faux frais [mittetootlikud kulud] on väiksemad, kuna töö tootliku jõu tõusu üldised põhjused (kooperatsioon, tööjaotus jne.) saavad avaldada oma mõju suuremal määral, suurema intensiivsusega, sest nende tööpõld on laiem; või oleneb see tootmiskulude vähenemine asjaolust, et — jättes kõrvale funktsioneeriva kapitali suuruse — rakendatakse paremaid töömeetodeid, uusi leiutusi, täiustatud masinaid, keemilise valmistusprotsessi saladusi jne., lühidalt uusi, täiustatud, keskmisest tasemest paremaid tootmisvahendeid ja tootmismeetodeid. Tootmiskulude vähenemine ja sellest tulenev lisakasum tekivad siin funktsioneeriva kapitali rakendamise viisist. Nad tekivad kas sellest, et kapital kontsentreeritakse erakordselt suurte massidena üksikute isikute kätte — asjaolu, mis langeb ära, kui keskmiselt rakendatavad kapitali-

massid on ühesuurused —, või sellest, et teatud suurusega kapital funktsioneerib eriti tootlikul viisil — asjaolu, mis langeb ära, kui erandlik tootmisviis saab üldiseks või kui veelgi rohkem arenenud tootmisviis teda ületab.

Lisakasumi põhjus peitub siin järelikult kapitalis eneses (kaasa arvatud tema poolt liikumapandav töö) — kas rakendatud kapitali suuruse erinevuses või kapitali otstarbekohasemas rakendamise viisis, ja iseenesest ei ole mingit takistust selleks, et antud tootmissfääris rakendataks kogu kapitali samasugusel viisil. Vastupidi: konkurents kapitalide vahel püüab neid erinevusi üha enam tasandada; väärtuse määramine ühiskondlikult vajaliku tööajaga avaldub kaupade odavnemise kaudu ja sunnib tootma kaupu ühesuguselt soodsates tingimustes. Lugu on aga teisiti selle vabrikandi lisakasumiga, kes kasutab koske. Tema poolt rakendatava töö suurem tootlik jõud ei tulene ei kapitalist ega tööst enesest, ta ei tulene ka sellest lihtsast faktist, et rakendatakse looduslikku jõudu, mis kapitalist ja tööst küll erineb, kuid on siiski kapitaliga liidetud. Ta tuleneb töö suuremast looduslikust tootlikust jõust, mis on seotud teatava loodusliku jõu kasutamisega, kuid mitte sellise loodusliku jõu kasutamisega, mis, nagu näiteks auru elastsus, on kättesaadav igale kapitalile antud tootmissfääris; selle loodusliku jõu kasutamine ei ole järelikult endastmõistetav igale kapitalile, kui ta antud sfääris üldse rakendamisele tuleb, vaid siin on tegemist teatud monopoliseeritava loodusliku jõuga, mida — nagu näiteks koske — saavad kasutada ainult need, kelle käsutuses on erilised maatükid koos nende päraldistega. See on töö suurema tootliku jõu looduslik tingimus, mille ellukutsumine ei sõltu sugugi kapitalist; lugu pole siin nii, nagu vee auruks muutmisega, mida iga kapital teha võib. See looduslik tingimus esineb looduses ainult kohati; kus ta puudub, seal ei saa teda luua teatud kapitalikulutuse teel. See tingimus ei ole seotud selliste töö poolt loodavate produktidega nagu masinad, süsi jne., vaid teatud maa-alade teatud looduslike tingimustega. Vabrikandid, kellele kosed kuuluvad, võtavad selle loodusliku jõu kasutamise võimaluse teistelt vabrikantidelt, kel koskesid pole: on ju maa, liiatigi veejõuga varustatud maa, piiratud. Kui aga antud maa looduslike koskede arv ongi piiratud, siis ei tähenda see veel, et tööstuslikuks otstarbeks kõlbliku veejõu massi ei ole võimalik suurendada. Koske saab kunstlikult kõrvale juhtida, et tema liikumapanevat jõudu täielikult ära kasutada; kui kosk on olemas, siis võib veejõu võimalikult laialdasemaks rakendamiseks täiustada vesiratast; seal, kus tavaline ratas veevoolu iseloomule ei vasta, võib kasutusele võtta turbiinid jne. Selle loodusliku jõu valdus kujutab endast monopoli, mis on tema valdaja käes, kujutab endast mahutatud kapitali kõrge tootliku jõu tingimust, mida ei ole võimalik luua kapitali enda tootmisprotsessi

abil;[33] see looduslik jõud, mida niiviisi monopoliseerida saab, on alati seotud maaga. Selline looduslik jõud ei kuulu vastava tootmissfääri üldiste tingimuste hulka ega ka selliste tema tingimuste hulka, mida saab üldisteks tingimusteks muuta.

Kui me nüüd kujutame endale ette, et kosed ühes maaga, mille juurde nad kuuluvad, on teatud isikute käes, keda peetakse nende maakera osade valdajaiks, maaomanikeks, siis me näeme, et need isikud ei luba rakendada kose juures kapitali, ei luba kapitalil koske kasutada. Nad võivad kasutamist lubada ja võivad seda keelata. Kapital aga ei saa koske iseenesest luua. Lisakasum, mis sellest kose kasutamisest tuleneb, ei teki seega kapitalist, vaid sellest, et kapital rakendab monopoliseeritavat ja monopoliseeritud looduslikku jõudu. Neil asjaoludel muundub lisakasum maarendiks, s. o. ta langeb osaks kose omanikule. Kui vabrikant maksab viimasele tema kose eest aastas 10 naelsterlingit, siis on vabrikandi kasum 15 naelsterlingit; 15 protsenti nende 100 naelsterlingi kohta, mis nüüd moodustavad tema tootmiskulude summa; ja ta on nüüd samasuguses, võib-olla isegi paremas olukorras kui kõik teised tema tootmissfääri kapitalistid, kes kasutavad auru. Asi ei muutuks põrmugi, kui kapitalist oleks ise kose omanik. Ta saaks nüüd endiselt 10 naelsterlingit lisakasumit — mitte kui kapitalist, vaid kui kose omanik; ja just sellepärast, et see ülejääk ei teki tema kapitalist kui niisugusest, vaid sellest, et kasutatakse tema kapitalist lahusolevat, monopoliseeritavat, oma ulatuselt piiratud looduslikku jõudu, — just sellepärast muundubki see ülejääk maarendiks.

Esiteks: on selge, et see rent on alati diferentsiaalrent, sest ta ei võta osa kauba üldise tootmishinna kujundamisest, vaid eeldab üldist tootmishinda. See rent tekib alati monopoliseeritud looduslikku jõudu käsutava üksikkapitali individuaalse tootmishinna ja vastavasse tootmissfääri üldse mahutatud kapitali üldise tootmishinna vahest.

Teiseks: see maarent ei teki sellest, et rakendatava kapitali või tema poolt omastatava töö tootlik jõud absoluutselt kasvab — see võiks üldse ainult kaupade väärtust vähendada —, vaid teatud tootmissfääri mahutatud kindlate üksikkapitalide suuremast suhtelisest tootlikkusest teiste kapitalimahutustega võrreldes, milledel puuduvad need erandlikud, looduse poolt antud soodsad tingimused tootliku jõu tõstmiseks. Kui näiteks auru kasutamine — ehkki söel on väärtust, veejõul aga seda ei ole — pakuks suuri eeliseid, mida veejõu kasutamine ei võimaldaks, ja kui need eelised kompenseeriksid kuhjaga kulutusi, siis ei leiakski veejõud rakendamist ega annaks mingit lisakasumit, seega ka mitte renti.

[33] Vt. lisakasumi kohta «Inquiry» (Malthuse vastu).

Kolmandaks: loodusjõud ei ole lisakasumi allikas; ta on ainult lisakasumi looduslik baas, sest ta kujutab endast erakordselt kasvanud töö tootliku jõu looduslikku baasi. Nii on ka tarbimisväärtus üldse vahetusväärtuse kandja, mitte aga vahetusväärtuse põhjus. Kui sedasama tarbimisväärtust oleks võimalik saada ilma tööta, siis poleks tal mingit vahetusväärtust, küll aga säilitaks ta endiselt oma loomuliku kasulikkuse kui tarbimisväärtus. Teiselt poolt aga: kui asjal poleks tarbimisväärtust, seda töö loomulikku kandjat, siis poleks tal ka mingit vahetusväärtust. Kui erisugused väärtused ei ühtlustuks tootmishindadeks ja erisugused individuaalsed tootmishinnad ei ühtlustuks üldiseks, turgu reguleerivaks tootmishinnaks, siis alandaks töö tootliku jõu lihtne tõus kose kasutamise tagajärjel ainult kose abil toodetud kaupade hinda, suurendamata neis kaupades sisalduvat kasumit, — täpselt niisamuti, nagu teiselt poolt see suurem töö tootlik jõud ei muundukski üldse lisaväärtuseks, kui kapital ei omastaks tema poolt rakendatava töö tootlikku jõudu — nii looduslikku kui ka ühiskondlikku jõudu.

Neljandaks: koske hõlmaval maaomandusel ei ole iseendast midagi tegemist lisaväärtuse osa (kasumiosa) loomisega ega järelikult kose abil toodetud kauba hinna kujunemisega üldse. See lisakasum eksisteeriks ka siis, kui maaomandust poleks olemaski, kui vabrikant kasutaks näiteks maad, mille juurde kosk kuulub, kui peremeheta maad. Maaomandus ei loo järelikult seda väärtusosa, mis lisakasumiks muundub, vaid annab ainult maaomanikule, kose omanikule, võimaluse seda lisakasumit vabrikandi taskust oma taskusse ümber paigutada. Maaomandus ei põhjusta selle lisakasumi loomist, vaid tema muundumist maarendi vormiks, järelikult selle kasumiosa resp. kaubahinna osa omastamist maaomaniku või kose omaniku poolt.

Viiendaks: on selge, et kose hind, s. o. hind, mille maaomanik saaks, kui ta kose kolmandale isikule või vabrikandile endale ära müüks, ei sisaldu kõigepealt kaupade tootmishinnas, kuigi ta sisaldub antud vabrikandi individuaalsetes tootmiskuludes, sest rent tekib siin aurumasinate abil toodetavate sama liiki kaupade tootmishinnast, mis reguleeritakse kosest sõltumatult Peale selle aga on see kose hind üldse irratsionaalne väljendus, mille taga peitub reaalne majanduslik suhe. Nagu maa üldse, nagu kõik loodusjõud, nii ei oma ka kosk mingit väärtust, sest ta ei sisalda üldse asjastatud tööd; seepärast ei ole tal ka hinda, mis normaalselt ei ole midagi muud kui rahas väljendatud väärtus. Kus pole väärtust, seal ei saa eo ipso [iseenesest] ka midagi rahas väljendada. See hind pole midagi muud kui kapitaliseeritud rent. Maaomandus võimaldab maaomanikul omastada individuaalse kasumi ja keskmise kasumi vahe; niiviisi omastatavat ja igal aastal uuesti laeku-

vat kasumit on võimalik kapitaliseerida ja ta esineb siis kui loodusjõu enda hind. Kui lisakasum, mida vabrikant kose kasutamisest saab, on 10 naelsterlingit aastas, keskmine protsent aga on 5%, siis kujutavad need igal aastal laekuvad 10 naelsterlingit endast 200 naelsterlingi suuruse kapitali protsente; tänu kosele saab kose omanik igal aastal võtta vabrikandilt 10 naelsterlingit, ja nende 10 naelsterlingi kapitaliseerimise tulemus esineb siis kose enese kapitaliväärtusena. Kuid asjaolu, et väärtust ei oma kosk ise, vaid et kose hind ainult peegeldab vabrikandilt äravõetavat, kapitalistlikult arvutatud lisakasumit, — see asjaolu selgub sellestki, et 200 naelsterlingi suurune hind kujutab endast vaid 10 naelsterlingi suuruse lisakasumi ja 20 aasta korrutist, kuigi seesama kosk annab oma omanikule võimaluse muudel võrdsetel tingimustel omastada seda iga-aastast 10 naelsterlingit määramata aja, näiteks 30, 100, x aasta jooksul, ja kuigi teiselt poolt lisakasum, koos sellega rent ja koos rendiga kose hind hoopiski kaoksid — nimelt siis, kui mõni uus, veejõu kasutamise korral mitterakendatav tootmismeetod alandaks aurumasinate abil toodetavate kaupade tootmise kulud 100 naelsterlingilt 90 naelsterlingile.

Olles niiviisi kindlaks määranud diferentsiaalrendi üldise mõiste, hakkame nüüd käsitlema seda renti päris põllumajanduses. Kõik, mis me ütleme põllumajanduse kohta, käib üldiselt ka kaevanduste kohta.

KOLMEKÜMNE ÜHEKSAS PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENDI ESIMENE VORM (DIFERENTSIAALRENT I)

Ricardol on täiesti õigus, kui ta alljärgnevalt väidab:

«Rent» {s. o. diferentsiaalrent; ta eeldab, et pole olemaski mingisugust muud renti peale diferentsiaalrendi } «on alati kahe võrdse kapitali- ja tööhulga rakendamise tagajärjel saadud produkti vahe» («Principles», lk. 59).* Ta oleks pidanud juurde lisama: «ühesuurustel maatükkidel», sest jutt on maarendist, mitte aga lisakasumist üldse.

Teiste sõnadega: kui lisakasum tekib normaalselt, mitte aga ringlemisprotsessis juhuslikult ettetulevate asjaolude tõttu, siis toodetakse teda alati kui kahe võrdse kapitali- ja tööhulga produkti vahet, ja see lisakasum muundub maarendiks siis, kui kahe võrdse kapitali- ja tööhulga rakendamine ühesuurustel maatükkidel annab erinevaid tulemusi. Muide, pole sugugi tingimata vaja, et see lisakasum tekiks just võrdsete kapitalikulutuste erinevatest tulemustest. Erinevais ettevõtteis võivad funktsioneerida ka erineva suurusega kapitalid; enamasti ongi see nii; kuid iga kapitali võrdsed proportsionaalsed osad, näiteks 100 naelsterlingi suurused, annavad erinevaid tulemusi, s. t. kasuminorm on mitmesugune. See on lisakasumi olemasolu üldine eeldus üldse kõigis kapitali mahutamise sfäärides. Teiseks eelduseks on selle lisakasumi muundumine maarendi vormiks (üldse rendiks kui kasumist erinevaks vormiks); ometi on vaja uurida, millal, kuidas ja missugustel asjaoludel see muundumine aset leiab.

Edasi on Ricardol õigus, kui ta esitab järgmise teesi, kuivõrd see piirdub diferentsiaalrendiga:

«Kõik see, mis selleltsamalt või uuelt maatükilt saadava produkti ebavõrdsust vähendab, toob endaga kaasa rendi vähendamise

---

* *D. Ricardo,* «On the Principles of Political Economy and Taxation», London 1821. Vt. *Д. Рикардо*: «Начала политической экономии и податного обложения», Соч., т. II, Соцэкгиз, 1935 г., lk. 36. *Toim.*

tendentsi; ja kõik see, mis seda ebavõrdsust suurendab, avaldab tingimata vastupidist mõju ning toob kaasa rendi suurendamise tendentsi» (lk. 74 [venek. tõlkes lk. 43]).

Nende põhjuste hulka ei kuulu aga üksnes üldised põhjused (viljakus ja asukoht), vaid ka 1) maksude jaotus, olenevalt sellest, kas see mõjub ühtlaselt või ebaühtlaselt; ebaühtlaselt mõjub see alati siis, kui maksud — nagu näiteks Inglismaal — ei ole tsentraliseeritud ja kui maksu ei võeta rendi pealt, vaid maa pealt; 2) erinevused, mis tulenevad põllumajanduse ebaühtlasest arengust mitmesugustes antud maa osades, sest oma traditsioonilise iseloomu tõttu on see tööstusharu raskemini nivelleeritav kui manufaktuur, ja 3) kapitali ebaühtlane jagunemine rentnike vahel. Et põllumajanduse vallutamine kapitalistliku tootmisviisi poolt, talupoja muutmine iseseisvast peremehest palgatööliseks on tegelikult üldse selle tootmisviisi viimaseks vallutuseks, siis on need erinevused siin suuremad kui üheski teises tööstusharus.

Pärast neid eelmärkusi tahan kõigepealt lühidalt iseloomustada oma käsitluse erinevusi Ricardo ja teiste käsitlusega võrreldes.

Me vaatleme kõigepealt neid erinevaid tulemusi, mida mitmesugustel võrdse suurusega maatükkidel rakendatud võrdsed kapitalihulgad annavad, või siis — eri suurusega maatükkide puhul — tulemusi, mis on arvutatud võrdse pindala kohta.

Nende erinevate tulemuste kaks üldist, kapitalist sõltumatut põhjust on: 1) *Viljakus* (seoses selle punktiga tuleb selgitada, mida üldse ja missuguseid erinevaid momente maade loodusliku viljakuse all mõistetakse). 2) Maatükkide *asukoht*. Viimasel asjaolul on otsustav tähtsus asumaade puhul ja üldse selle järjekorra suhtes, milles maatükid üksteise järel võivad ülesharimisele minna. Edasi on selge, et need kaks erisugust diferentsiaalrendi alust — viljakus ja asukoht — võivad avaldada vastassuunalist mõju. Maatükk võib asuda väga heas kohas, kuid tema viljakus võib olla väga väike, ja ümberpöördult. See asjaolu on tähtis, sest ta selgitab meile, miks maa ülesharimisel antud maal võib üle minna niihästi paremalt maalt halvemale kui ka ümberpöördult. Lõpuks on selge, et sotsiaalse tootmise progress üldse avaldab ühelt poolt nivelleerivat mõju asukohale kui diferentsiaalrendi alusele, sest ta loob kohalikke turge ja parandab asukohta liiklusteede ehitamise ja transpordivahendite arendamise teel; teiselt poolt aga suurendab ta maatükkide lokaalse asukoha erinevusi, sest ta lahutab põllumajanduse manufaktuurist ja loob suuri tootmiskeskusi koos selle vastandnähtusega: küla suhtelise eraldatuse suurenemisega [relative Vereinsamung des Landes].

Esialgu jätame aga selle punkti — maatüki asukoha — kõrvale ja vaatleme ainult looduslikku viljakust. Peale kliimaliste ja muude taoliste momentide seisab loodusliku viljakuse erinevus selles, et pealmise mullakihi keemiline koosseis on erinev, s. o. sisaldab taimedele vajalikke toitaineid erineval hulgal. Kuid kaks maatükki, mis mulla keemiliselt koosseisult on ühesugused ja selles mõttes ühesuguse loodusliku viljakusega, võivad oma tegeliku, efektiivse viljakuse poolest erineda vastavalt sellele, kas need toitained on taimedele paremini või halvemini assimileeritavas vormis, kas nende otsene kasulikkus taimedele on suurem või väiksem. Seega otsustab osalt põllumajanduskeemia, osalt põllumajandusmehaanika areng, kui suurel määral on võimalik tegelikult ära kasutada looduslikku viljakust sellistel maatükkidel, mis on looduse poolest võrdselt viljakad. Seepärast, kuigi viljakus on mulla objektiivne omadus, eeldab ta majanduslikult alati teatud suhet, nimelt suhet põllumajanduskeemia ja põllumajandusmehaanika antud arenemistasemega ning muutub seepärast ühes selle tasemega. Nii keemiliste vahendite abil (näiteks teatud vedelväetiste kasutamine sitkel savimaal või raske savimaa soojendamine) kui ka mehaaniliste vahendite rakendamise teel (näiteks erilised adrad raskete muldade jaoks) on võimaiik kõrvaldada takistused, mis võrdse viljakusega maad tegelikult vähem viljakaks teevad (siia kuulub ka drenaaž). See võib muuta isegi eri liiki maade ülesharimise järjekorda, nagu see näiteks oli teataval Inglise põllumajanduse arenemisjärgul kergete liivamaade ja raskete savimaadega. See näitab jällegi, kuidas ajaloo käigus — ülesharimise järgnevuse alal — võib üle minna niihästi viljakamalt maalt vähem viljakale maale kui ka ümberpöördult. Ühesuguseid tulemusi võib saavutada ka mulla koosseisu kunstliku parandamisega või lihtsalt maaviljelusmeetodite muutmisega. Lõpuks võib sama tulemuseni jõuda mullaliikide järjestuse muutmisega, vastavalt aluspõhja mitmesugustele tingimustele, kui aluspõhi samuti harimisele võetakse ja künnikihiga liidetakse. See on tingitud osalt uute maaviljelusmeetodite rakendamisest (näiteks söödaheintaimede kasvatamine), osalt mehaanilistest vahenditest, mille abil aluspõhi pealiskihiks muudetakse või sellega segatakse või siis pealispinnale toomata harimisele võetakse.

Kõik need mitmesuguste maatükkide diferentsiaalset viljakust mõjutavad tegurid tähendavad seda, et töötootlikkuse aste, antud juhul põllumajanduse võime looduslikku mullaviljakust vahetult ära kasutada — võime, mis eri arenemisastmetel on erinev — kujutab endast majandusliku viljakuse seisukohalt samasugust niinimetatud loodusliku mullaviljakuse momenti kui mulla keemiline koosseis ja teised tema looduslikud omadused.

Niisiis, me eeldame teatavat põllumajanduse arenemisastet. Edasi me eeldame, et eri liiki maade paremusjärjestus vastab sellele arenemisastmele; mitmesugustel maatükkidel ühel ja selsamal ajal tehtavate kapitalimahutuste suhtes ongi see kahtlemata alati nii. Sel juhul võib diferentsiaalrent esineda kas tõusvas või alanevas järjekorras, sest kuigi ülemineku järjekord on kõigi tegelikult ülesharitud maade kohta antud, on ometi kogu aeg olnud pidev liikumine, milles see järjekord kujunes.

Võtame nelja liiki maad: *A, B, C, D*. Oletame edasi, et kvarteri nisu hind = 3 naelsterlingit ehk 60 šillingit. Et rent on lihtsalt diferentsiaalrent, siis on see hind, 60 šillingit kvarterilt, kõige halvemal maal võrdne tootmishinnaga, s. o. kapitaliga pluss keskmine kasum.

Oletame, et selleks kõige halvemaks maaks on *A* ja et see maa annab 50 šillingi kulutuste kohta 1 kvarteri = 60 šillingit; kasum on seega 10 šillingit ehk 20%.

Andku *B* niisama suure kulutuse kohta 2 kvarterit = 120 šillingit. Kasum oleks siin 70 šillingit, s. o. 60 šillingit lisakasumit.

C andku niisama suure kulutuse kohta 3 kvarterit = 180 šillingit; kogukasum = 130 šillingit. Lisakasum = 120 šillingit.

D andku 4 kvarterit = 240 šillingit = 180 šillingit lisakasumit.

Meil oleks sel juhul järgmine järjestus:

TABEL I

Maa liik	Produkt		Avansseeritud kapital	Kasum		Rent	
	kvarterid	šillingid		kvarterid	šillingid	kvarterid	šillingid
A	1	60	50	1/6	10	—	—
B	2	120	50	1 1/6	70	1	60
C	3	180	50	2 1/6	130	2	120
D	4	240	50	3 1/6	190	3	180
Kokku:	10 kvarterit	600 šillingit	—	—	—	6 kvarterit	360 šillingit

Vastavad rendid oleksid: *D* jaoks 190 šillingit — 10 šillingit ehk *D* ja *A* vahe; *C* jaoks 130 šillingit — 10 šillingit ehk *C* ja *A* vahe; *B* jaoks 70 šillingit — 10 šillingit ehk *B* ja *A* vahe; kogu rent *B, C*

ja *D* jaoks kokku oleks aga 6 kvarterit = 360 šillingit, mis võrdub *D* ja *A*, *C* ja *A*, *B* ja *A* vahede summaga.

See järjestus, kus antud produkti kujutatakse antud tingimustes, võib abstraktselt vaadates (ja me juba nimetasime põhjused, miks see ka tegelikult ette tulla võib) esineda nii alanevas järjekorras (alanedes *D*-lt *A*-le, viljakamalt maalt üha vähem viljaka maa suunas) kui ka tõusvas järjekorras (tõustes *A*-lt *D*-le, suhteliselt vähem viljakalt maalt üha viljakama maa suunas) ja lõpuks vahelduvalt, kord alanevas, kord tõusvas järjekorras, näiteks *D*-lt *C*-le, *C*-lt *A*-le, *A*-lt *B*-le.

Alaneva järjekorra puhul oli protsess selline: kvarteri hind tõuseb järk-järgult, näiteks 15 šillingilt 60 šillingile. Niipea kui *D* poolt toodetud 4 kvarterist (mille all võib mõelda miljoneid) enam ei jätkunud, tõusis nisuhind niikaua, kuni *C* sai võimaluse puudujäävat pakkumist täiendada. See tähendab, et hind pidi olema tõusnud 20 šillingile kvarterilt. Niipea kui nisuhind tõusis 30 šillingile kvarterilt, võis ülesharitavate maade hulka astuda maatükk *B*, kui aga hind tõusis 60 šillingile, siis võis nende hulka astuda ka maatükk *A*, kusjuures selleks rakendatud kapitalil ei tulnudki leppida väiksema kasuminormiga kui 20%. Niiviisi tekiks maatükile *D* kõigepealt 5 šillingi suurune rent igalt kvarterilt ja see moodustaks 20 šillingit 4 kvarteri kohta, mis see maatükk toodab; siis tekiks talle igalt kvarterilt 15 šillingi suurune rent = 60 šillingit, siis aga 45 šillingi suurune rent igalt kvarterilt = 180 šillingit 4 kvarteri kohta.

Kui kasuminorm *D*-lt oli algul samuti 20%, siis oli ka kogukasum 4 kvarteri kohta ainult 10 šillingit, mis aga juhul, kui viljahind on 15 šillingit, kujutaks endast suuremat viljahulka kui 60-šillingilise hinna puhul. Et aga vili läheb töötõu taastootmiseks ja et igast kvarterist peab üks osa asendama palka, teine osa aga püsivkapitali, siis oli lisaväärtus sellisel eeldusel kõrgem ja järelikult — muudel võrdsetel tingimustel — oli kõrgem ka kasuminorm. (Kasuminormi küsimust tuleb veel eraldi ning üksikasjalisemalt uurida.)

Kui aga järjekord oli ümberpöördud, kui protsess algas *A*-st, siis tõusis kvarteri hind alguses, kui uusi põllumaid harimisele tuli võtta, üle 60 šillingi; et aga *B* poolt tuli vajalik 2 kvarteri pakkumine, siis langes hind uuesti 60 šillingile; kuigi *B* toodab kvarteri 30 šillingiga, müüb ta selle siiski 60 šillingiga, sest tema pakkumisest jätkub parajasti ainult nõudmise katmiseks. Sel viisil tekiks rent — algul 60 šillingi suuruses *B*-le ning samasugusel viisil ka *C*-le ja *D*-le; sealjuures püsib eeldus, et kuigi kummagi poolt antava nisu tegelik väärtus on vastavalt 20 ja 15 šillingit kvarterist, jääb turuhind siiski 60 šillingi tasemele, sest ühe kvarteri pakkumine, mis tuleb *A* poolt, on üldise tarviduse rahuldamiseks endiselt

vajalik. Nõudmise kasv üle selle tarviduse, mida algul rahuldas *A*, seejärel aga *A* ja *B*, ei oleks sel juhul põhjustanud seda, et *B*, *C* ja *D* oleksid kindlas järjekorras harimisele tulnud, vaid et haritavat pindala oleks üldse laiendatud, kusjuures oleks võinud juhtuda, et viljakamad maad oleksid kasutusele võetud alles hiljem.

Esimeses reas oleks rent hinna kerkimisega tõusnud, kasuminorm aga oleks vähenenud. Vastumõjuvad asjaolud oleksid võinud seda vähenemist täielikult või osaliselt paralüseerida; seda punkti tuleb meil hiljem üksikasjalisemalt käsitleda. Ei tohi unustada, et üldist kasuminormi ei määra *kõigi* tootmisharude lisaväärtus ühtlaselt. Mitte põllumajanduslik kasum ei määra tööstuslikku kasumit, vaid ümberpöördult. Kuid sellest hiljem.

Teises reas jääks kulutatud kapitali kasuminorm endiseks; kasumi mass väljenduks väiksemas viljakoguses, kuid vilja relatiivne hind teiste kaupadega võrreldes tõuseks. Kus aga kasumi juurdekasv aset leiab, seal ei satu see tööstuslike rentnike taskusse ega esine kasumi suurenemisena, vaid eraldub kasumist rendi kujul. Viljahind aga jääb antud eeldusel muutumatuks.

Diferentsiaalrendi arenemine ja kasv on ühesugused nii muutumatute kui ka tõusvate hindade korral, nii pideval edasiminekul halvematelt maadelt parematele kui ka pideval tagasiminekul parematelt maadelt halvematele.

Seni me eeldasime: 1) et hind ühes järjestuses tõuseb, teises aga jääb muutumatuks, ja 2) et alati minnakse üle parematelt maadelt halvematele või ümberpöördult: halvematelt maadelt parematele.

Oletame aga, et viljatarvidus tõusis esialgselt 10 kvarterilt 17-le; edasi, et kõige halvem maa *A* tõrjuti välja teise maa *A* poolt, mis annab 60 šillingi suuruse tootmishinnaga (50 šillingit kulusid pluss 10 šillingit, mis kujutavad endast 20 protsenti kasumit) $1^1/_3$ kvarterit, nii et ühe kvarteri tootmishind = 45 šillingit; või siis oletame, et endine maatükk *A* on järjekindla ratsionaalse harimise tagajärjel paremaks läinud või et seda on endiste kuludega tootlikumalt harima hakatud, näiteks ristikheina võtmisega külvikorda jne., nii et selle maa produkt on niisama suure avansseeritud kapitali puhul tõusnud $1^1/_3$ kvarterini. Oletame edasi, et maatükid *B*, *C*, *D* annavad produkti endisel hulgal, kuid et harimisele on võetud uusi maatükke *A'*, mis oma viljakuselt asuvad *A* ja *B* vahel, ja edasi *B'* ning *B''*, mis oma viljakuselt asuvad *B* ja *C* vahel; sel juhul esinevad järgmised nähtused:

Esiteks: kvarteri nisu tootmishind või selle reguleeriv turuhind langeks 60 šillingilt 45 šillingile, s. o. 25 protsendi võrra.

Teiseks: leiaks aset üheaegne üleminek viljakamalt maalt vähem viljakale maale ja vähem viljakalt maalt viljakamale maale. Maatükk *A′* on viljakam kui *A*, kuid vähem viljakas kui seni haritud maatükid *B, C, D;* samal ajal on maatükid *B′* ja *B″* viljakamad kui *A, A′* ja *B,* kuid vähem viljakad kui *C* ja *D*. Üleminek ühelt maalt teisele toimuks seega üksteisega ristuvais suundades; harimisele ei tuleks absoluutselt vähem viljakas maa võrreldes *A*-ga jne., vaid relatiivselt vähem viljakas maa võrreldes seniste viljakaimate maadega *C* ja *D;* teiselt poolt ei oleks üleminek toimunud absoluutselt viljakamale maale, vaid relatiivselt viljakamale maale seni kõige vähem viljaka maaga *A* — resp. *A* ja *B*-ga — võrreldes.

Kolmandaks: maatükist *B* saadav rent langeks, samuti langeks maatükkidest *C* ja *D* saadav rent; ometi tõuseks viljas väljendatud rendi kogusumma 6 kvarterilt $7^2/_3$ kvarterile; haritava ja renti andva maa mass suureneks ning produkti mass kasvaks 10 kvarterilt 17 kvarterile. Kasum jääks küll *A* suhtes muutumatuks, kuid viljas väljendatult kasvaks ta siiski; isegi kasuminormi tõus on võimalik, sest tõuseks relatiivne lisaväärtus. Sel juhul langeks elatusvahendite odavnemise tõttu palk; seega väheneksid kulutused muutuvkapitalile ning järelikult ka üldkulud. Rahas väljendatud rendi kogusumma langeks 360 šillingilt 345 šillingile.

Järgnevalt toome ülemineku uue järjestuse.

TABEL II

Maa liik	Produkt		Kapitali-kulu	Kasum		Rent		Tootmishind kvarteri kohta
	kvarterid	šillingid		kvarterid	šillingid	kvarterid	šillingid	
A	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10	—	—	45 šill.
A′	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36 „
B	2	90	50	$^8/_9$	40	$^2/_3$	30	30 „
B′	$2^1/_3$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^5/_7$* „
B″	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$ „
C	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20 „
D	4	180	50	$2^8/_9$	130	$2^2/_3$	120	15 „
Kokku:	17	—	—	—	—	$7^2/_3$	345	—

* 1894. aasta väljaandes: $25^2/_7$. *Toim.*

Lõpuks, kui harimisel oleksid endiselt üksnes maatükid *A, B, C, D,* kuid nende viljakus oleks sedavõrd kasvanud, et maatükk *A* toodaks 1 kvarteri asemel 2, maatükk *B* toodaks 2 kvarteri asemel 4, maatükk *C* toodaks 3 kvarteri asemel 7 ja maatükk *D* toodaks 4 kvarteri asemel 10, — kui järelikult ühed ja needsamad põhjused oleksid mõjunud erinevaile maaliikidele erinevalt, siis oleks kogutoodang tõusnud 10 kvarterilt 23-le. Oletades, et nõudmine need 23 kvarterit rahva arvu kasvu ja hinna languse tagajärjel ära neelaks, saaksime järgmise tulemuse:

TABEL III

Maa liik	Produkt		Kapitalikulu	Tootmishind kvarteri kohta	Kasum		Rent	
	kvarterid	šillingid			kvarterid	šillingid	kvarterid	šillingid
A	2	60	50	30	1/3	10	0	0
B	4	120	50	15	2 1/3	70	2	60
C	7	210	50	8 4/7	5 1/3	160	5	150
D	10	300	50	6	8 1/3	250	8	240
Kokku:	23	—	—	—	—	—	15	450

Nagu teisteski tabelites, nii on ka siin arvulised suhted võetud meelevaldselt, kuid eeldused on täiesti ratsionaalsed.

Esimene ja peamine eeldus seisab selles, et maaparandus avaldab erinevaile mullaliikidele ebaühtlast mõju; antud juhul avaldab ta paarematele maadele *C* ja *D* rohkem mõju kui maadele *A* ja *B*. Kogemused on näidanud, et lugu ongi tavaliselt nii, kuigi võib juhtuda ka vastupidist. Kui maaparandus avaldaks halvematele maadele rohkem mõju kui paarematele maadele, siis langeks viimastelt saadav rent, selle asemel et tõusta. — Kuid ühtaegu kõigi mullaliikide viljakuse absoluutse kasvuga eeldatakse tabelis paremate maade *C* ja *D* kõrgema relatiivse viljakuse kasvu, seetõttu aga ka produkti diferentsi suurenemist ühesuguse kapitalikulu tingimustes ning järelikult diferentsiaalrendi kasvu.

Teine eeldus seisab selles, et koguprodukti kasvamisega kasvab vastavalt ka kogu vajadus selle produkti järele. *Esiteks* ei tule endale ette kujutada, nagu toimuks see kasv järsku; ta leiab aset järk-järgult, kuni tekib rida III. *Teiseks* pole õige, et vajalike ela-

tusvahendite tarbimine ei kasva koos nende odavnemisega. Viljaseaduste kaotamine Inglismaal (vt. Newman) tõendas vastupidist, ja teistsugune kujutlus on tekkinud ainult sellest, et suured ja ootamatud erinevused viljasaagis, mis on tingitud üksnes ilmastikuoludest, kutsuvad esile kord viljahindade ebaproportsionaalse languse, kord nende ebaproportsionaalse tõusu. Kui odavnemine on sel juhul ootamatu ning lühiajaline, siis ei jõua ta tarbimise laienemisele oma täit mõju avaldada; vastupidine nähtus esineb aga juhul, kui odavnemine tuleneb reguleeriva tootmishinna enda langusest, olles järelikult kestva iseloomuga. *Kolmandaks:* üks osa viljasaagist võib tulla tarbimisele viina ja õlle näol; nende mõlema artikli kasvava tarbimise piirid ei ole aga sugugi kitsad. *Neljandaks* sõltub kogu küsimus osalt rahvastiku juurdekasvust, osalt sellest, kas antud maa saab pidevalt vilja välja vedada, nagu seda tegi Inglismaa veel XVIII sajandi keskpaigani ja kauemgi, — nii et tarvidust ei reguleeri ainuüksi natsionaalse tarbimise piirid. *Lõpuks* võib nisu tootmise suurenemisel ning odavnemisel olla see tagajärg, et nisu saab rukki või kaera asemel rahvahulkade peamiseks toiduaineks, nii et nisuturg kasvab juba üksi selle tõttu; vastupidine nähtus aga võib esineda produkti hulga vähenemise ja hinna kerkimise korral. — Niisiis, neil eeldustel ja meie poolt oletatud arvuliste suhete olemasolul annab rida III sellise tulemuse, et kvarteri hind langeb 60 šillingilt 30 šillingile, seega 50 protsendi võrra; toodang, võrreldes reaga I, kasvab 10 kvarterilt 23 kvarterile, seega 130 protsendi võrra; maatükist *B* saadav rent jääb muutumatuks; maatükist *C* saadav rent suureneb 25 protsendi võrra*, *D*-st saadav rent aga $33^1/_3$ protsendi võrra**; rendi kogusumma tõuseb 18 naelsterlingilt $22^1/_2$ naelsterlingile***, s. o. 25 protsendi**** võrra.

Võrrelgem üksteisega neid kolme tabelit (kusjuures rida I tuleb võtta kaks korda: tõusvas suunas *A*-st *D*-ni ja alanevas suunas *D*-st *A*-ni), mida võib vaadelda kui antud astmeid ühiskonna antud seisukorra tingimustes — näiteks kolmel eri maal kõrvuti — või kui ühe ja sellesama maa eri arenemisjärkudel üksteisele järgnevaid astmeid; sellest võrdlusest järeldub:

1) Et rida — ükskõik missugune tema kujunemisprotsessi käik ka oli — on oma lõplikul kujul alati alanev, sest rendi käsitlemisel lähtutakse iga kord kõigepealt maksimaalset renti andvast maast ja alles lõpuks minnakse üle sellele maale, mis renti ei anna.

2) Tootmishind kõige halvemal, renti mitteandval maal on alati reguleerivaks turuhinnaks, kuigi viimane jääb tabelis I, kui

* 1894. aasta väljaandes: kahekordistub. *Toim.*
** Sealsamas: rohkem kui kahekordistub. *Toim.*
*** Sealsamas: 22 naelsterlingile. *Toim.*
**** Sealsamas: $22^1/_9$%. *Toim.*

see kujuneb tõusvas järjekorras, ainult sellepärast muutumatuks, et harimisele võetakse järjest paremat maad. Sel juhul on paremal maal toodetud vilja hind reguleerivaks hinnaks sedavõrd, kuivõrd sellel maal toodetud vilja kogusest oleneb, millisel määral maa *A* jääb reguleerivaks maaks. Kui maade *B, C, D* toodang ületaks vajaduse, siis *A* ei oleks enam reguleeriv maa. See mõlkuski Storchil meeles, kui ta tunnistas reguleerivateks maadeks paremad maad. Selles mõttes reguleerivad Ameerika viljahinnad Inglismaa omi.

3) Diferentsiaalrent tekib mulla loodusliku viljakuse erinevusest (siin ei arvestata veel maatüki asukohta), mis on maaharimise igal antud arenemisastmel antud; järelikult tekib diferentsiaalrent paremate maade piiratud ulatusest ja asjaolust, et ühesuurusi kapitale tuleb mahutada eri liiki maatükkidesse, mis järelikult võrdse kapitalikuluga annavad erineval hulgal produkti.

4) Diferentsiaalrent ja diferentsiaalrendi gradatsioon võivad tekkida niihästi alanevas järjekorras, paremalt maalt halvemale üle minnes, kui ka ümberpöördult, halvemalt maalt paremale üle minnes, või ka vahelduvalt, üksteisega ristuvais suundades. (Rida I võib kujuneda nii üleminekul *D*-lt *A*-le kui ka üleminekul *A*-lt *D*-le. Rida II hõlmab mõlemat liiki liikumisi.)

5) Olenevalt oma kujunemisviisist võib diferentsiaalrent tekkida maaprodukti püsiva, tõusva ja langeva hinna puhul. Langeva hinna puhul võivad kogutoodang ja rendi kogusumma tõusta, neil maatükkidel aga, mis seni renti ei andnud, võib rent nüüd tekkida, hoolimata sellest, et halvem maa *A* on parema maa poolt välja tõrjutud või on ise paremaks läinud ja et teistest parematest ning isegi kõige parematest maa liikidest saadav rent langeb (tabel II); see protsess võib olla seotud ka (rahas väljendatud) rendi kogusumma langusega. Lõpuks võib hindade langemisel, mis on tingitud maaharimise üldisest paranemisest — kusjuures kõige halvema maa produkti hulk ja hind langevad —, paremate maade ühest osast saadav rent jääda muutumatuks või väheneda, kõige parematest maadest saadav rent aga suureneda. Kui produkti masside vahe on antud, siis on lugu igatahes nii, et igast maast saadav diferentsiaalrent, võrreldes kõige halvema maaga, sõltub hinnast, näiteks kvarteri nisu hinnast. Kui aga antud on hind, siis sõltub diferentsiaalrent produkti masside vahe suurusest, ja kui paremate maatükkide viljakus tõuseb kogu maa absoluutse viljakuse tõusuga suhteliselt rohkem kui halvemate maatükkide viljakus, siis kasvab koos sellega ka nimetatud vahe suurus. Nii määrab näiteks (tabel I), kui hind on 60 šillingit, *D*-st saadava rendi *D* ja *A* produktide vahe, seega 3 kvarteri suurune ülejääk; rent on seega 3×60=180

šillingit. Tabelis III aga, kus hind on 30 šillingit, määrab rendi 8 kvarteri suurune ülejääk, mille võrra *D*-st saadav produkt ületab *A*-st saadava produkti; rendi suurus on siin 8×30=240 šillingit.

Seega langeb ära diferentsiaalrendi esimene väär eeldus, mis veel Westi, Malthuse, Ricardo juures valitseb, nimelt see, et diferentsiaalrent eeldab tingimata üleminekut järjest halvemale maale või põllumajanduse pidevalt vähenevat viljakust. Diferentsiaalrent võib, nagu nägime, tekkida üleminekul järjest paremale maale; ta võib esineda, kui kõige madalamale astmele asub — senise halvema maa asemel — mõnevõrra parem maa; ta võib olla seotud põllumajanduse pideva progressiga. Diferentsiaalrendi tingimuseks on ainuüksi maa liikide ebavõrdsus. Kuivõrd asi puutub tootlikkuse arenemisse, sedavõrd eeldab diferentsiaalrent, et kogu põllumajanduses kasutatava maa absoluutse viljakuse kasv ei kaota seda ebavõrdsust, vaid kas suurendab seda või jätab muutmata või siis ainult vähendab.

XVIII sajandi algusest kuni sama sajandi keskpaigani toimus Inglismaal — langevast kulla ja hõbeda hinnast hoolimata — viljahindade pidev langus, kusjuures rent, rendi kogusumma, haritavate maade pindala, põllumajanduslik tootmine ja rahva arv samal ajal (vaadeldes kogu seda perioodi) kasvasid. See vastab tabelile I kombineeritult tabeliga II tõusvas suunas, kusjuures aga kõige halvemat maad *A* kas parandatakse või siis jäetakse ta viljakultuuri all olevate maade hulgast välja; see muidugi ei tähenda, et seda maad ei kasutata mõneks muuks põllumajanduslikuks või tööstuslikuks otstarbeks.

XIX sajandi algusest (aeg täpsemalt ära tähendada) kuni 1815. aastani tõusevad viljahinnad vahetpidamata; ühtaegu kasvavad pidevalt rent, rendi kogusumma, haritavate maade pindala, põllumajanduslik tootmine ja rahva arv. See vastab tabelile I alanevas suunas. (Siinkohal tuleb tuua tsitaat halvemate maade harimise kohta tol ajal.)

Petty ja Davenanti ajal maaelanikkonna ja maaomanike kaebused maaparanduse ja uudismaade ülesharimise üle; parematest maadest saadava rendi langus, rendi kogusumma suurenemine rentiandvate maade pindala laienemise tagajärjel.

(Nendegi kolme punkti kohta tuleb hiljem tuua tsitaate; samuti antud riigis mitmesuguste haritavate maade erineva viljakuse kohta.)

Diferentsiaalrendi kohta tuleb üldse märkida, et turuväärtus on produktide massi üldisest tootmishinnast alati suurem. Võtame näiteks tabeli I. Koguprodukt, 10 kvarterit, müüakse 600 šillingi eest, sest turuhinna määrab *A* tootmishind, mis moodustab 60 šillingit kvarterist. Tegelik tootmishind aga on:

A	1 kvarter = 60 šill.	1 kvarter = 60 šill.
B	2 kvarterit = 60 šill.	1 kvarter = 30 šill.
C	3 kvarterit = 60 šill.	1 kvarter = 20 šill.
D	4 kvarterit = 60 šill.	1 kvarter = 15 šill.
	10 kvarterit = 240 šill.	1 kvarteri keskmine hind = 24 šill.

Kümne kvarteri tegelik tootmishind on 240 šillingit; nad müüakse 600 šillingi eest, s. o. $2^1/_2$ korda kallimalt. Ühe kvarteri tegelik keskmine hind on 24 šillingit; turuhind on 60 šillingit, s. o. samuti $2^1/_2$ korda kõrgem.

Meil on siin tegemist olukorraga, kus määravaks teguriks on turuväärtus, nii nagu ta kapitalistliku tootmisviisi baasil konkurentsi kaudu kujuneb; konkurents loob võltsi sotsiaalse väärtuse. See tuleneb turuväärtuse seadusest, millele maaproduktid alluvad. Produktide turuväärtuse, järelikult ka maaproduktide turuväärtuse määramine on ühiskondlik akt, mis ühiskonna seisukohalt toimub küll ebateadlikult ja ettekavatsematult; see akt põhineb paratamatult produkti vahetusväärtusel, mitte aga maa headusel ega maa viljakuse erinevustel. Kui me kujutame endale ette, et kapitalistlik ühiskonnavorm on kaotatud ja et ühiskond on organiseeritud teadlikuks ning plaani alusel tegutsevaks assotsiatsiooniks, siis esindavad need 10 kvarterit teatud hulka iseseisvat tööaega, — võrdset sellega, mis sisaldub 240 šillingis. Ühiskond ei ostaks järelikult seda maaprodukti sellise tööaja eest, mis oleks $2^1/_2$ korda suurem kui selles produktis tegelikult sisalduv tööaeg; seetõttu langeks ära maaomanike klassi olemasolu alus. See avaldaks täpselt niisamasugust mõju kui juhul, kus produkt läheks välismaalt sisseveo tagajärjel sama summa võrra odavamaks. Kui me väidame, et maaproduktide hinnad jäävad — praeguse tootmisviisi allesjäämisel, kuid eeldusega, et diferentsiaalrent läheb riigile — muudel võrdsetel tingimustel endiseks, siis on see väide küll täiesti õige; päris vale oleks aga öelda, et kui kapitalistlik tootmine asendatakse assotsiatsiooniga, siis jääb produktide väärtus endiseks. Ühelaadiliste kaupade turuhinna samasus on see viis, kuidas väärtuse ühiskondlik iseloom kapitalistliku tootmisviisi baasil mõjule pääseb ja kuidas ta üldse mõjule pääseb niisuguse tootmise baasil, mis põhineb kaupade vahetamisel eri isikute vahel. See, mis tarbijana vaadeldav ühiskond maaproduktide eest rohkem maksab ja mis on teatavaks miinuseks tema tööaja realiseerimisel maaproduktis, on nüüd teatavaks plussiks ühiskonna ühele osale — maaomanikele.

Teine asjaolu, mis on tähtis järgmise peatüki II rubriigis esitatu mõistmiseks, on järgmine:

Küsimus ei seisa ainult aakrilt või hektarilt saadavas rendis ja üldse tootmishinna ja turuhinna erinevuses või iga aakri kohta

tuleva individuaalse tootmishinna ja üldise tootmishinna erinevuses, vaid ka selles, mitu aakrit igast maa liigist on üles haritud. Vahetult tähtis on siin ainult see, kui suur on rendi kogusumma, s. o. kogu haritava pindala eest saadav rent; samal ajal on see aga meile üleminekuks selle uurimisele, kuidas *rendi norm* kasvab, kuigi hinnad ei tõuse ja kuigi langevate hindade puhul ei suurene ka mitmesuguste maa liikide relatiivse viljakuse erinevused. Eespool oli meil:

TABEL I

Maa liik	Aakrid	Tootmishind	Produkt	Rent viljas	Rent rahas
A	1	3 naelst.	1 kvart.	0	0
B	1	3 „	2 „	1 kvart.	3 naelst.
C	1	3 „	3 „	2 „	6 „
D	1	3 „	4 „	3 „	9 „
Kokku	4 aakrit	—	10 kvart.	6 kvart.	18 naelst.

Oletame nüüd, et iga kategooria haritavate aakrite arv kahekordistub; sel juhul on meil:

TABEL Ia

Maa liik	Aakrid	Tootmishind	Produkt	Rent viljas	Rent rahas
A	2	6 naelst.	2 kvart.	0	0
B	2	6 „	4 „	2 kvart.	6 naelst.
C	2	6 „	6 „	4 „	12 „
D	2	6 „	8 „	6 „	18 „
Kokku	8 aakrit	—	20 kvart.	12 kvart.	36 naelst.

Oletame veel kaht juhtumit: esiteks sellist, kus tootmine laieneb kahel halvemal maa liigil järgmiselt:

TABEL Ib

Maa liik	Aakrid	Tootmishind		Produkt	Rent viljas	Rent rahas
		aakri kohta	kokku			
A	4	3 naelst.	12 naelst.	4 kvart.	0	0
B	4	3 „	12 „	8 „	4 kvart.	12 naelst.
C	2	3 „	6 „	6 „	4 „	12 „
D	2	3 „	6 „	8 „	6 „	18 „
Kokku	12 aakrit	—	36 naelst.	26 kvart.	14 kvart.	42 naelst.

ja lõpuks sellist juhtumit, kus tootmine ja haritav pindala laieneb kõigis neljas maa kategoorias ebaühtlaselt:

TABEL Ic

Maa liik	Aakrid	Tootmishind		Produkt	Rent viljas	Rent rahas
		aakri kohta	kokku			
A	1	3 naelst.	3 naelst.	1 kvart.	0	0
B	2	3 „	6 „	4 „	2 kvart.	6 naelst.
C	5	3 „	15 „	15 „	10 „	30 „
D	4	3 „	12 „	16 „	12 „	36 „
Kokku	12 aakrit	—	36 naelst.	36 kvart.	24 kvart.	72 naelst.

Kõigepealt jääb aakrilt saadav rent kõigil neil juhtumeil I, Ia, Ib, Ic samaks, sest ühesuguse kapitalimassi produkt jääb sama liiki maa iga aakri kohta tegelikult muutumata. On ainult eeldatud, et erinevad maa kategooriad on kogu haritava pindalaga teatavas kindlas vahekorras; see aga on igal antud maal igal antud momen-

dil tõepoolest nii. Teiselt poolt on eeldatud, et vahekord, kuidas kogu haritav pindala eri kategooriate vahel jaguneb, on muutumas; see aga leiab alati aset kahel teineteisega võrreldaval maal või ühel ja selsamal maal, kuid erinevail ajavahemikel.

Kui me võrdleme tabelit Ia tabeliga I, siis näeme, et kui kõigi nelja kategooria maatükkide haritav pindala kasvab ühesuguses proportsioonis, siis haritavate aakrite arvu kahekordistumisega kasvab ka kogutoodang ning samuti viljas ja rahas väljendatud rent kahekordseks.

Kui me aga võrdleme järgemööda tabeleid Ib ja Ic tabeliga I, siis leiame, et mõlemal juhul kasvab haritava maa pindala kolmekordseks. Ta kasvab mõlemal juhul 4 aakrilt 12 aakrile, kuid tabelis Ib toimub kõige suurem kasv kategooriates *A* ja *B*, milledest *A* ei too üldse renti, *B* aga toob kõige madalamat diferentsiaalrenti; kaheksast uuest ülesharitud aakrist langeb *A*-le ja *B*-le kummalegi 3 aakrit, kokku 6 aakrit, kuna *C*-le ja *D*-le langeb kummalegi ainult 1 aaker, kokku 2 aakrit. Teiste sõnadega: kolm neljandikku juurdekasvust tuleb *A* ja *B* kohta ja ainult üks neljandik *C* ja *D* kohta. Sellistel eeldustel, võrreldes tabelit Ib tabeliga I, ei vasta tabelis Ib haritava maa kolmekordistunud pindalale mitte samasugune produkti kasv, sest produkti hulk ei kasva 10-lt 30-le, vaid ainult 26-le. Et aga, teiselt poolt, suur osa juurdekasvust langeb kategooriale *A*, mis renti ei too, ja et suurem osa paremate maaliikide kohta tulevast juurdekasvust langeb kategooriale *B*, siis tõuseb viljarent 6 kvarterilt kõigest 14 kvarterile ja raharent 18 naelsterlingilt 42 naelsterlingile.

Kui me seevastu võrdleme tabelit Ic tabeliga I, s. o. juhtu, kus renti mitteandev pindala üldse ei suurene ja minimaalset renti andev pindala suureneb vaid vähesel määral, kuna peamine juurdekasv langeb kategooriatele *C* ja *D*, siis leiame, et kui haritud maa pindala kasvab kolmekordseks, siis kasvab toodang 10 kvarterilt 36 kvarterile, seega rohkem kui kolmekordseks; viljarent suureneb 6 kvarterilt 24 kvarterile, s. o. neljakordseks; niisama palju suureneb ka raharent, nimelt 18 naelsterlingilt 72 naelsterlingile.

Kõigil neil juhtudel jääb maaprodukti hind asja loomuse tõttu muutumatuks; kõigil juhtudel kasvab rendi kogusumma koos maaviljeluse laienemisega, kuivõrd see laienemine ei toimu ainuüksi kõige halvemal, renti mitteandval maal. Kuid see rendi kogusumma kasv on mitmesugune. Kuivõrd laienemine toimub paremat liiki maal ja produkti mass kasvab järelikult pindala laienemisega mitte ainult proportsionaalselt, vaid koguni kiiremini, sedavõrd kasvab ka vilja- ja raharent. Kuivõrd laienemine toimub peamiselt kõige halvemal maal ja sellele lähedastel maaliikidel (kusjuures eelduseks on, et kõige halvema maa kategooria jääb samaks), sedavõrd ei suurene rendi kogusumma haritava pindala laienemi-

sega proportsionaalselt. Niisiis, kui on antud kaks maad [Länder], kus renti mitteandev maa *A* on ühesuguse kvaliteediga, siis on rendi summa pöördvõrdeline selle vastava osaga, mille haritava maa kogupindalas moodustavad kõige halvem maa liik ja vähem head maa liigid; seega on rendi summa pöördvõrdeline ka produkti massiga, mis saadakse võrdse suurusega kogupindalale tehtud võrdse kapitalimahutuse puhul. Kõige halvema haritava maa kogusuuruse ja parema maa kogusuuruse suhe avaldab seega rendi kogusummale antud maa [Landes] kogupindala ulatuses vastupidist mõju, võrreldes selle mõjuga, mida kõige halvema haritava maa kvaliteedi ja parema ning kõige parema maa kvaliteedi suhe avaldab ühelt aakrilt saadava rendi suurusele ja järelikult — muudel võrdsetel tingimustel — ka rendi summale. Nende kahe momendi segiajamine on esile kutsunud igasuguseid absurdseid vastuväiteid diferentsiaalrendi teooria vastu.

Niisiis, rendi kogusumma kasvab juba sellegi tõttu, et maaviljelus laieneb ja et sellega seoses mahutatakse maasse rohkem kapitali ja tööd.

Kuid kõige tähtsam asjaolu on järgmine: kuigi mitmesuguste maaliikide igast aakrist saadava rendi suhe eelduse kohaselt ei muutu, mistõttu ei muutu ka rendinorm iga aakri kohta kulutatud kapitali suhtes, siis selgub ometigi, et: kui me võrdleme tabelit Ia tabeliga I — juhtum, kus haritud aakrite arv ja aakri kohta kulutatud kapitali hulk on kasvanud proportsionaalselt —, siis leiame, et nagu kogutoodang on kasvanud haritava pindala suurenemisega proportsionaalselt — mõlemad on kahekordistunud —, nii on kasvanud ka rendi summa. See on tõusnud 18 naelsterlingilt 36 naelsterlingile, nii nagu pindala on kasvanud 4 aakrilt 8 aakrile.

Kui me võtame 4 aakri suuruse kogupindala, siis moodustab rendi kogusumma sellelt 18 naelsterlingit, järelikult on keskmine rent — arvesse võttes ka seda maad, mis renti ei anna — $4^1/_2$ naelsterlingit. Sellise arvutuse oleks võinud teha näiteks maaomanik, kellele kuuluksid kõik need 4 aakrit; samasugusel viisil arvutatakse statistikas kogu maa [Land] keskmist renti. Rendi kogusumma — 18 naelsterlingit — saadakse 10 naelsterlingi suuruse kapitali rakendamise puhul. Nende kahe arvu suhet me nimetame rendinormiks; käesoleval juhul on see järelikult 180%.

Sama rendinorm saadakse juhtumil Ia, kus 4 aakri asemel haritakse 8 aakrit, kusjuures aga juurdekasvust võtsid ühesuguses vahekorras osa kõik maaliigid. Rendi kogusumma — 36 naelsterlingit — annab 8 aakri suuruse pindala ja 20 naelsterlingi suuruse kapitalikulutuse puhul keskmise rendi $4^1/_2$ naelsterlingit aakrilt ja rendinormi 180%.

Kui me seevastu vaatleme juhtumit Ib, kus juurdekasv leidis

peamiselt aset mõlemal halvemat liiki maal, siis on meil 12 aakri kohta 42 naelsterlingi suurune rent, s. o. keskmine rent $3^1/_2$ naelsterlingit aakrilt. Kogu kulutatud kapital on 30 naelsterlingit, järelikult rendinorm = 140%. Keskmine rent aakrilt on seega 1 naelsterlingi võrra vähemaks jäänud, rendinorm aga on langenud 180 protsendilt 140 protsendile. Niisiis, samal ajal kui rendi kogusumma kasvab 18 naelsterlingilt 42 naelsterlingile, toimub siin nii aakri kohta kui ka kapitali kohta arvutatud keskmise rendi langus; see langus on toodangu kasvuga paralleelne, kuid mitte proportsionaalne. See toimub sellest hoolimata, et nii aakri kohta kui ka kulutatud kapitali kohta arvutatud rent kõigil maaliikidel endiseks jääb. Põhjus seisab selles, et $^3/_4$ juurdekasvust langeb maaliigile *A*, mis renti ei anna, ja maaliigile *B*, mis annab vaid minimaalset renti.

Kui kogu laienemine oleks juhtumil Ib langenud ainult maaliigile *A*, siis oleks meil *A* pindala 9 aakrit, *B* pindala 1 aaker, *C* pindala 1 aaker ja *D* pindala 1 aaker. Rendi kogusumma oleks nagu varemgi 18 naelsterlingit; järelikult oleks keskmine rent nende 12 aakri kohta $1^1/_2$ naelsterlingit aakrilt; 18 naelsterlingit renti 30 naelsterlingi kulutatud kapitali kohta annaksid rendinormi 60%. Keskmine rent niihästi aakri kohta kui ka kulutatud kapitali kohta oleks tugevasti langenud, rendi kogusumma poleks aga üldse kasvanud.

Võrdleme lõpuks juhtumit Ic juhtumitega I ja Ib. Võrreldes juhtumiga I on haritav pindala kolmekordistunud, samuti on kasvanud kolmekordseks ka kulutatud kapital. Rendi kogusumma on 72 naelsterlingit 12 aakri kohta, seega 6 naelsterlingit aakrilt, kuna juhtumil I oli rent ühelt aakrilt $4^1/_2$ naelsterlingit. Rendinorm kulutatud kapitali kohta (72 naelsterlingit : 30 naelsterlingiga) on 180 protsendi asemel 240 protsenti. Koguprodukt suurenes 10 kvarterilt 36 kvarterile.

Võrreldes juhtumiga Ib, kus haritavate aakrite koguarv, rakendatud kapital ja haritavate maaliikide erinevused on samad, jaotus aga teistsugune, on siin produkt 26 kvarteri asemel 36 kvarterit, keskmine rent aakrilt $3^1/_2$ naelsterlingi asemel 6 naelsterlingit ja rendinorm ühesuuruse avansseeritud kogukapitali suhtes 140 protsendi asemel 240 protsenti.

Ükskõik, kas me vaatleme tabelites Ia, Ib, Ic kujutatud erinevaid olukordi kui mitmesugustes maades [Ländern] üheaegselt üksteise kõrval esinevaid või kui ühel ja samal maal [Land] ajaliselt üksteisele järgnevaid, jõuame ikka järgmistele järeldustele: kui viljahind on püsiv — püsiv sellepärast, et kõige halvema, renti mitteandva maa produkt jääb samaks; kui erinevus mitut liiki haritava maa viljakuses ei muutu; kui järelikult iga liiki maa vastavate ühesuuruste osade (aakrite) kohta kulutatud ühesuurused kapita-

lid annavad suhteliselt võrdsel hulgal produkti; kui seetõttu iga liiki maa ühelt aakrilt saadavate rentide suhe ei muutu ja kui rendinorm igasse sama liiki maatükki mahutatud kapitali kohta on ühesugune —, siis *esiteks* kasvab rendi summa alati koos haritava pindala laiendamisega, järelikult koos kapitalimahutuse suurendamisega, välja arvatud juhtum, kus kogu juurdekasv langeb renti mitteandvale maale. *Teiseks* võivad nii keskmine rent ühelt aakrilt (rendi kogusumma, jagatud haritavate aakrite koguarvuga) kui ka keskmine rendinorm (rendi kogusumma, jagatud kogu kulutatud kapitaliga) vägagi tunduvalt varieeruda; sealjuures võivad nad varieeruda ühes ja samas suunas, kuid teineteise suhtes erinevais proportsioonides. Kui me jätame tähele panemata juhtumi, kus juurdekasv langeb ainuüksi renti mitteandvale maale *A*, siis selgub, et keskmine rent ühelt aakrilt ja põllumajandusse mahutatud kapitali keskmine rendinorm olenevad sellest, missuguse proportsionaalse osa kogu haritavast pindalast moodustavad mitmesugused maaliigid, ehk — mis on üks ja seesama — sellest, kuidas kogu kulutatud kapital erineva viljakusega maaliikide vahel jaguneb. Kas kuskil maal haritakse palju või vähe maad ja kas rendi kogusumma on sellest olenevalt (välja arvatud juhtum, kus juurdekasv langeb üksnes *A*-le) suurem või väiksem — keskmine rent ühelt aakrilt või rakendatud kapitali keskmine rendinorm jäävad ikka samaks, niikaua kui ei muutu eri maaliikide jaotuse vahekord kogu pindalal. Hoolimata rendi kogusumma tõusust ja isegi tema suurest tõusust seoses maaviljeluse laiendamisega ja kapitalimahutuste suurenemisega, langevad keskmine rent ühelt aakrilt ja kapitali keskmine rendinorm, kui renti mitteandvate või ainult vähest diferentsiaalrenti andvate maatükkide pindala kasvab kiiremini kui paremate, suuremat renti andvate maatükkide pindala. Ümberpöördult, keskmine rent ühelt aakrilt ja kapitali keskmine rendinorm tõusevad sel määral, kuidas paremate maatükkide pindala hakkab moodustama suhteliselt suuremat osa üldpindalast, mistõttu neile langevad suhteliselt suuremad kapitalimahutused.

Niisiis, kui vaadelda kogu haritava pindala keskmist renti ühelt aakrilt või ühelt hektarilt, nagu seda tavaliselt tehakse statistilistes töödes, kus võrreldakse kas mitmesuguseid maid [Länder] samal ajajärgul või mitmesuguseid ajajärke ühel ja samal maal [Lande], siis selgub, et ühelt aakrilt saadava rendi keskmine suurus ja seepärast ka rendi kogusumma vastavad teatud määral (kuigi sugugi mitte samal, vaid kiiremini kasvaval määral) mitte antud maa [Lande] põllumajanduse relatiivsele, vaid ta absoluutsele viljakusele, s. o. vastavad keskmiselt ühesuuruse maa-ala pealt saadavate produktide massile. Sest mida suurema osa kogupindalast moodustavad paremad maaliigid, seda suurem on produktide mass ühesuuruse kapitalimahutuse juures ühesuuruselt pindalalt ja seda

suurem on keskmine rent ühelt aakrilt. Vastupidisel tingimusel on lugu ümberpöördult. Seetõttu näib, nagu ei määrakski renti diferentsiaalviljakuse suhe, vaid absoluutne viljakus, ja nagu kaotaks diferentsiaalrendi seadus niiviisi oma jõu. Seepärast eitatakse mõnesuguseid nähtusi või püütakse neid seletada keskmiste viljahindade ja haritavate maatükkide diferentsiaalviljakuse olematute erinevustega, — nähtusi, mis rajanevad lihtsalt sellel, et rendi kogusumma suhte nii haritava maa kogupindalaga kui ka maasse mahutatud kogukapitaliga määrab — kui renti mitteandva maa viljakus on ühesugune, seega tootmishinnad on ühesugused, ja kui eri maaliikide erinevused on ühesugused — mitte üksi rent ühelt aakrilt või kapitali rendinorm, vaid ka iga liiki maa aakrite arvu suhe haritavate aakrite koguarvuga ehk — mis tähendab sedasama — rakendatud kogukapitali jaotus eri maaliikide vahel. Sellele asjaolule ei ole seni imelikul kombel üldse tähelepanu pööratud. Igatahes selgub — ja see on meie uurimuse jätkamiseks tähtis —, et aakrilt saadava keskmise rendi suhteline suurus ja keskmine rendinorm ehk rendi kogusumma ja maasse mahutatud kogukapitali suhe võivad suureneda või väheneda lihtsalt maaviljeluse ekstensiivse laiendamise tõttu, kusjuures hinnad ja haritavate maatükkide viljakuse erinevused ei muutu ja samuti ei muutu aakrilt saadav rent ning vastavalt rendinorm iga tegelikult renti andva maaliigi ühte aakrisse mahutatud kapitali kohta, järelikult rendinorm tegelikult renti andva kogukapitali kohta.

Tuleb teha veel järgmised täiendused rubriigis I käsitletud diferentsiaalrendi vormi kohta; need täiendused käivad osalt ka diferentsiaalrendi II kohta.

Esiteks: me nägime, kuidas keskmine rent ühelt aakrilt või kapitali keskmine rendinorm võib maaviljeluse laienemise, püsivate hindade ja haritavate maatükkide diferentsiaalviljakuse mittemuutumise korral tõusta. Niipea kui kogu maa antud maal [Land] omastatud on, kui maasse tehtavad kapitalimahutused, kultuur ja rahvastus on teatud kõrgusele jõudnud — kõik need tingimused on eeldatavad siis, kui kapitalistlik tootmisviis on saanud valitsevaks tootmisviisiks ning on allutanud endale ka põllumajanduse —, määrab eri kvaliteeti ülesharimata maa hinna (eeldades üksnes diferentsiaalrendi olemasolu) võrdse kvaliteediga ja oma asukohalt samaväärse ülesharitud maa hind. Ülesharimata maa hind on — arvates maha ülesharimisega seotud kulud — samasugune, kuigi see maa ei anna renti. Maa hind ei ole küll midagi muud kui kapitaliseeritud rent. Ent ka ülesharitud maatükkide hinnas makstakse ainult tulevaste rentide eest: kui näiteks mõõduandvaks protsendi-

määraks on 5 protsenti, siis makstakse korraga ette kahekümne aasta rent. Kui maa müüakse, siis müüakse ta kui renti andev maa, ja rendi (mida siin vaadeldakse kui maa toodet, mis ta on ainult näiliselt) perspektiivne iseloom ei tee vahet ülesharimata ja ülesharitud maa vahel. Ülesharimata maatükkide hind nagu nende rentki, mille kontsentreeritud väljenduseks maa hind on, on puhtillusoorne, kuni need maatükid pole võetud tegelikule kasutusele. Aga see hind määratakse niiviisi a priori [ette] kindlaks ja realiseeritakse siis, kui leiduvad ostjad. Seepärast, kui antud maa [Landes] tegeliku keskmise rendi määrab tegelik keskmine rendi aastasumma ja viimase suhe kogu haritava maa pindalaga, siis määrab ülesharimata maa hinna ülesharitud maa hind, ja ülesharimata maa hind on seega ainult ülesharitud maatükkidesse mahutatud kapitali ja selle tulemuste peegeldus. Et kõik maaliigid, välja arvatud kõige halvem maa, renti annavad (see rent aga, nagu me rubriigis II näeme, tõuseb koos kapitali massiga ja sellele vastava maaviljeluse intensiivsusega), siis kujuneb seetõttu ülesharimata maade nominaalne hind, ja ülesharimata maad muutuvad niiviisi kaubaks, oma omanikele rikkuse allikaks. Sellega seletub ühtlasi, miks maa hind tõuseb kogu piirkonnas, kaasa arvatud ka ülesharimata maad. (*Opdyke.*) Spekulatsioon maaga, näiteks Ühendriikides, põhinebki ainult sellel peegeldusel, mida kapital ja töö ülesharimata maale heidavad.

Teiseks: haritavate maade laiendamise protsess toimub üldse kas üleminekuga halvemale maale või mitmesugustel olemasolevatel maaliikidel erinevates proportsioonides, vastavalt sellele, missugune maa parajasti saadaval on. Üleminek halvemale maale ei toimu küll kunagi vabal tahtel, vaid võib — eeldades kapitalistlikku tootmisviisi — olla ainult hindade tõusu tulemus, igasuguse tootmisviisi puhul aga ainult vajaduse tulemus. Kuid seda mitte ilmtingimata. Halvemat maad eelistatakse suhteliselt paremale maale asukoha pärast, sest asukoht on maaviljeluse laiendamisel noortes riikides alati otsustava tähtsusega; peale selle aga veel sellepärast, et kuigi teatud maariba tervikuna viljakamasse liiki kuulub, võivad siiski paremad ja halvemad maad kohati esineda läbisegi, ja halvem maa tuleb harimisele võtta juba sel põhjusel, et ta on parema maaga otseselt seotud. Kui halvem maa üksikute siiludena parema maa sisse tungib, siis annab parem maa temale asukoha eelise selliste viljakamate maatükkidega võrreldes, mis ei asu haritava või ülesharimisele võetava maa naabruses.

Nii oli Michigani osariik üks esimesi läänepoolseid osariike, kes hakkas vilja välja vedama. Maa on selles osariigis üldiselt kehv. Kuid New Yorgi osariigi lähedus ja veeteed järvede ning Erie kanali näol andsid talle algul eeliseid läänepoolsemate loodusli-

kult viljakamate osariikidega võrreldes. See osariik, võrreldes New Yorgi osariigiga, on meile ka näiteks paremalt maalt halvemale ülemineku kohta. New Yorgi osariigis, iseäranis ta lääneosas, on maa võrratult viljakam, eriti hästi kasvab seal nisu. Rõõvmajapidamine on selle viljarikka maa ära kurnanud, ja Michigani osariigi maa osutus nüüd viljakamaks.

«1836. aastal veeti nisujahu, peamiselt New Yorgi ja Ülem-Kanada nisupiirkondadest, veeteed mööda üle Buffalo läände. Praegu, kõigest 12 aastat hiljem, veetakse tohutuid nisu- ja jahutagavarasid läänest Erie järve ja Erie kanali kaudu Buffalosse ja selle naabersadamasse Blackrocki, edasisaatmiseks vett mööda itta. Nisu- ja jahuekspordile andis eriti suurt hoogu Euroopas 1847. aastal valitsenud näljahäda. Selle tagajärjel läks nisu New Yorgi osariigi lääneosas odavamaks ja nisukasvatuse tulutoovus vähenes; seoses sellega hakkasid New Yorgi farmerid rohkem tegelema karjakasvatusega, piimamajandusega, puuviljakasvatusega jne., s. o. niisuguste harudega, kus nende arvates loodepoolsed osariigid ei suuda nendega otseselt konkureerida» (*J. W. Johnston,* «Notes of North America», London 1851, I, lk. 222).

Kolmandaks: ekslik on oletada, et asumaades ja üldse noortes riikides, kes võivad vilja odavama hinnaga välja vedada, on maa looduslik viljakus tingimata suurem. Vili müüakse sel korral odavamalt tema väärtusest, veel rohkem, odavamalt ka tema tootmishinnast, nimelt sellest tootmishinnast, mille määrab vanemate riikide keskmine kasuminorm.

Kui me oleme, nagu ütleb Johnston (lk. 223), «harjunud ühendama ettekujutust neist uutest osariikidest, kust igal aastal nii tohutul hulgal nisu Buffalosse kokku voolab, ettekujutusega suurest looduslikust viljakusest ja rikka maa ääretust avarusest», siis sõltub see kõigepealt majanduslikust olukorrast. Niisugusel maal, nagu näiteks Michigan, tegeles algul kogu elanikkond peaaegu eranditult põllumajandusega ja eriti tema massiliste saadustega, sest neid üksi võis ta vahetada tööstuskaupade ja troopikamaade produktide vastu. Kogu tema jääkprodukt esineb seepärast vilja kujul. Selle asjaolu tõttu erinevad kaasaegse maailmaturu alusele rajatud koloniaalriigid juba algusest peale varematest koloniaalriikidest, eriti aga antiikaja kolooniatest. Tänapäeva asumaad saavad maailmaturu vahendusel valmis kujul neid tooteid, mida nad teistsugustel asjaoludel peaksid ise valmistama, nagu riideid, tööriistu jne. Ainult sellel alusel võisidki Ühendriikide lõunapoolsed osariigid puuvilla oma peaproduktiks teha. Tööjaotus maailmaturul võimaldab neile seda. Kui seepärast *näib,* et nemad, arvesse võttes nende noorust ja suhteliselt vähest rahva arvu, toodavad väga palju jääkprodukti, siis ei võlgne nad selle eest tänu oma maa viljakusele, ka mitte oma töö viljakusele [Fruchtbarkeit],

vaid sellele, et nende töö, järelikult ka jääkprodukt, mis seda tööd esindab, on oma vormilt ühekülgne.

Edasi. Suhteliselt vähem viljakas põllumaa, mida alles hiljuti on harima hakatud ja mis seni on olnud kultuurist puutumata, sisaldab enam-vähem soodsatel klimaatilistel tingimustel — vähemalt oma pealmistes kihtides — sedavõrd palju taimedele vajalikke kergesti lahustuvaid toiteaineid, et ta annab pikemat aega saaki ilma väetamata, pealegi üsna kerge harimise juures. Mis läänepoolsetesse preeriatesse puutub, siis tuleb siin lisaks veel asjaolu, et nad ei nõua peaaegu mingeid ülesharimiskulusid, sest nad on viljelemiskõlblikud juba looduse poolest.[33a] Seda liiki vähem viljakates piirkondades ei ole ülejääk tingitud kõrgest mullaviljakusest, seega kõrgest aakrisaagist, vaid aakrite suurest arvust, mida võib kergelt harida, sest see maa ei lähe harijale midagi maksma või siis maksab vanade riikidega võrreldes väga vähe. Näiteks seal, kus esineb pooleterarent, nagu kohati New Yorgi ja Michigani osariigis, Kanadas jne. Üks perekond harib kergelt näiteks 100 aakrit, ja kuigi produkt ühe aakri kohta ei ole suur, annab see 100 aakri kohta siiski müügi jaoks suure ülejäägi. Sellele lisandub veel peaaegu kuludeta karjapidamine looduslikel karjamaadel, ilma kunstlike rohumaadeta. Otsustavaks ei ole siin maa kvaliteet, vaid tema hulk. Sellise kerge harimise võimalus lõpeb muidugi enam või vähem kiiresti; ta püsib seda kauem, mida viljakam on uus maa, ja lõpeb seda kiiremini, mida suurem on tema produkti väljavedu. «Sellest hoolimata annab niisugune maa alguses suurepäraseid viljasaake, isegi nisusaake; see, kes maalt esimesed saagid saab, võib saata turule suure nisuülejäägi» (sealsamas, lk. 224). Vana kultuuriga maades teevad omandisuhted, asjaolu, et ülesharimata maa hinna määrab ülesharitud maa hind jne., seda laadi ekstensiivse majapidamise võimatuks.

Järgmised andmed näitavad, et selline maa, vastupidiselt Ricardo arvamusele, ei tarvitse olla eriti viljakas ega ole ka vaja, et harimisele tuleksid ainult võrdse viljakusega maaliigid: Michigani osariigis külvati 1848. aastal nisu 465 900 aakrile ja saadi 4 739 300 bušselit vilja ehk keskmiselt $10^1/_5$ bušselit igalt aakrilt; pärast seemne mahaarvamist teeb see ühe aakri kohta vähem kui 9 bušselit. Osariigi 29 piirkonnast said kaks piirkonda iga aakri kohta keskmiselt 7 bušselit, kolm piirkonda 8, kaks 9, seitse 10,

[33a] { Selliste preeria- ja stepipiirkondade ülesharimise kiire kasv ongi viimasel ajal naeruks teinud Malthuse kuulsa teesi, et «elanikkond surub elatusvahenditele peale», ja vastupidiselt sellele esile kutsunud agraarlaste hädakisa, et põllumajandus ja ühes sellega Saksamaa olevat hukkumisele määratud, kui ei kõrvaldata vägivaldselt elatusvahendeid, mis elanikkonnale peale suruvad. Kuid nende steppide, preeriate, pampade, ljaanode jne. ülesharimine on alles algamas; selle revolutsioneeriv mõju Euroopa põllumajandusele annab seega tulevikus end veel palju rohkem tunda. — *F. E.* }

kuus 11, kolm 12, neli 13 bušselit; ainult üks piirkond sai 16 ja teine piirkond 18 bušselit iga aakri kohta (sealsamas, lk. 226).

Põllumajandusliku praktika seisukohalt langeb kõrgem mullaviljakus ühte selle viljakuse intensiivsema kohese ärakasutamise võimalusega. Selline võimalus võib looduslikult vaesel maatükil suurem olla kui looduslikult rikkal maatükil; kolonist aga võtab kõigepealt just seda liiki maa käsile, ja ta on kapitali puudumisel sunnitud seda tegema.

Lõpuks: maaviljeluse laiendamine järjest suurematele pindaladele — jättes kõrvale äsjavaadeldud juhtumi, kus tuleb kasutusele võtta seniharitust halvem maa —, erinevatele maaliikidele *A*-st kuni *D*-ni, s. o. näiteks maaliigis *B* ja *C* suuremate pindalade ülesharimine, ei eelda sugugi viljahindade eelnevat tõusu, just nagu näiteks puuvillaketramise iga-aastane laiendamine ei nõua lõngahindade pidevat tõusu. Turuhindade märkimisväärne tõus või langus avaldab küll mõju tootmise ulatusele, kuid sellele vaatamata on põllumajanduses (nagu kõigis teisteski kapitalistlikult majandatavais tootmisharudes) ka keskmiste hindade juures, mille tase ei avalda tootmisele ei pidurdavat ega eriti ergutavat mõju, alati olemas relatiivne ületootmine, mis iseendast on identne akumulatsiooniga ja mis teiste tootmisviiside puhul on otseselt tingitud rahva arvu suurenemisest, asumaades aga pidevast sisserändamisest. Tarbimine kasvab pidevalt, ja seda ette nähes mahutatakse uutesse maatükkidesse järjest uut kapitali, kuigi seda, vastavalt asjaoludele, tehakse erinevate maaproduktide viljelemiseks. Uute kapitalide tekkimine toob selle iseendast kaasa. Mis aga üksikusse kapitalisti puutub, siis mõõdab ta oma tootmise ulatust oma käsutuses oleva kapitali suurusega, kuivõrd ta seda veel ise kontrollida saab. Ta peab silmas vaid seda, et turul võimalikult rohkem ruumi endale saada. Kui on toodetud liiga palju, siis ei süüdista ta selles iseennast, vaid oma konkurente. Üksik kapitalist võib oma tootmistegevuse laiendamiseks suurendada oma osavõttu olemasolevast turust või siis laiendada turgu ennast.

NELJAKÜMNES PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENDI TEINE VORM (DIFERENTSIAALRENT II)

Seni me käsitlesime diferentsiaalrenti ainult kui erineva viljakusega ühesuurustesse maa-aladesse mahutatud võrdsete kapitalide erineva tootlikkuse tulemust, nii et diferentsiaalrendi määras kõige halvemasse, renti mitteandvasse maasse mahutatud kapitali produkti ja paremasse maasse mahutatud kapitali produkti vahe. Sealjuures me eeldasime, et kapitalid mahutati üheaegselt erinevaisse maatükkidesse, nii et igale uuele kapitalimahutusele vastas ekstensiivsem maaharimine, viljeldava pindala laiendamine. Sisuliselt aga oli diferentsiaalrent lõppude lõpuks ainult maasse mahutatud võrdsete kapitalide erineva tootlikkuse tulemus. Nüüd vaatame, kas võib tekkida mingi vahe, kui erineva tootlikkusega kapitale mahutatakse üksteise järel ühte ja samasse maatükki ja kui neid mahutatakse üheaegselt eri maatükkidesse, eeldades ainult, et tulemused on ühed ja samad.

Kõigepealt ei saa salata, et kuivõrd asi puutub lisakasumi moodustumisse, on täiesti ükskõik, kas 3 naelsterlingit tootmishinda maaliigi *A* ühel aakril annavad 1 kvarteri vilja, nii et 3 naelsterlingit on 1 kvarteri tootmishinnaks ja ta reguleerivaks turuhinnaks, sel ajal kui 3 naelsterlingit tootmishinda maaliigi *B* ühel aakril annavad 2 kvarterit, seega 3 naelsterlingi suuruse lisakasumi, samuti 3 naelsterlingit tootmishinda maaliigi *C* ühel aakril annavad 3 kvarterit, seega 6 naelsterlingit lisakasumit ning lõpuks 3 naelsterlingit tootmishinda maaliigi *D* ühel aakril annavad 4 kvarterit, seega 9 naelsterlingit lisakasumit; või saadakse samasugune tulemus sel teel, et need 12 naelsterlingit tootmishinda, vastavalt 10 naelsterlingit kapitali, kulutatakse samasuguse eduga samasuguses järjekorras ühe ja sellesama aakri harimiseks. Mõlemal juhul on kapital 10 naelsterlingit ja tema väärtust kulutatakse järjestikku $2^1/_2$ naelsterlingi suuruste osade kaupa — ükskõik, kas nad kulutatakse üheaegselt neljal erisuguse viljakusega aakril või üksteise järel ühel ja selsamal aakril; et aga nende osade produktid on erinevad, siis ei anna üks osa üldse lisakasumit, kuna

teised annavad seda vastavalt nende produkti ja renti mitteandva kulutuse produkti vahele.

Kapitali eri väärtusosade lisakasumid ja lisakasumi eri normid tekivad mõlemal korral ühesuguselt. Rent aga pole midagi muud kui selle tema substantsiks oleva lisakasumi üks vorm. Igatahes aga esineb teise meetodi puhul raskusi lisakasumi muundumisel rendiks, sellel vormimuutusel, mis eeldab lisakasumi üleminekut kapitalistliku rentniku käest maaomaniku kätte. Sellest tulebki inglise rentnike kangekaelne vastuseis ametlikule põllumajanduse statistikale. Sellest ka võitlus, mis käib rentnike ja maaomanike vahel rentnike kapitalimahutuste tegelike tulemuste kindlakstegemise ümber. (*Morton.*) Maatükkide rendileandmisel määratakse nimelt kindlaks rendi suurus ja järgnevaist kapitalimahutustest saadavad lisakasumid voolavad siis rendilepingu kehtivuse aja jooksul rentniku taskusse. Sellest rentnike võitlus pikaajaliste rendilepingute eest, ja ümberpöördult — ländlordide ülevõimu tõttu — igaaastase ülesütlemisvõimalusega lepingute (tenancies at will) arvu kasv.

Seepärast on algusest peale selge: lisakasumi tekkimise seaduse seisukohalt pole küll oluline, kas erinevate tulemustega võrdsed kapitalid mahutatakse üheaegselt võrdse suurusega maatükkidesse või mahutatakse nad üksteise järel ühte ja samasse maatükki, kuid lisakasumi maarendiks muundumise seisukohalt tähendab see siiski olulist vahet. Viimane meetod seab selle muundumise ühelt poolt kitsamaisse, teiselt poolt aga kõikuvamaisse piiridesse. Seepärast kujuneb taksaatori töö intensiivse viljelusega maades (majanduslikus mõttes aga ei mõista me intensiivse viljeluse all midagi muud kui kapitali kontsentreerumist ühele ja samale maaalale, selle asemel et jaguneda üksteise kõrval asuvate maatükkide vahel), nagu seda näitab Morton oma teoses «Resources of Estates», väga tähtsaks, keerukaks ja raskeks elukutseks. Kestvama maaparanduse korral langeb rendilepingu kehtivuse lõppemisel maa kunstlikult tõstetud diferentsiaalviljakus tema loodusliku viljakusega ühte ja sellepärast langeb rendi suuruse kindlakstegemine samuti ühte rendi määramisega erineva viljakusega maadelt üldse. Seevastu, kuivõrd ettevõttesse mahutatud kapitali suurus määrab lisakasumi tekkimise, määratakse rent selle kapitali teatud suuruse puhul antud maa [Landes] keskmise rendi järgi; seepärast peetakse silmas, et uuel rentnikul oleks käsutada küllalt kapitali maaviljeluse jätkamiseks endise intensiivsusega.

Diferentsiaalrendi II käsitlemisel tuleb esile tõsta veel järgmisi asjaolusid:

Esiteks: tema baasiks ja lähtepunktiks — nii ajalooliselt kui ka

siis, kui on tegemist tema liikumisega igal antud momendil — on diferentsiaalrent I, s. t. erineva viljakusega ja erineva asukohaga maatükkide üheaegne viljelemine, niisiis põllumajandusliku kogukapitali eri koostisosade üheaegne rakendamine erineva kvaliteediga maatükkidel.

Ajalooliselt on see endastmõistetav. Asumaades tuleb kolonistidel kulutada vaid vähe kapitali; peamisteks tootmisagentideks on töö ja maa. Iga omaette perekonnapea püüab oma kaaskolonistide kõrval luua endale ja omastele sõltumatut tegevusvälja. Päris põllunduses pidi selline olukord üldse olema juba kapitalismieelsete tootmisviiside tingimustes. Lambakasvatuses ja üldse karjakasvatuses, kui need esinevad iseseisvate tootmisharudena, ekspluateeritakse maad suuremal või vähemal määral ühiselt, kusjuures maa ekspluateerimise iseloom on algusest peale ekstensiivne. Kapitalistlik tootmisviis lähtub varematest tootmisviisidest, kus tootmisvahendid on faktiliselt või juriidiliselt maaharija enda omandiks; ühesõnaga, ta lähtub käsitööstuslikust põllupidamisest. Asja olemuse kohaselt areneb sellest vaid järk-järgult välja tootmisvahendite kontsentratsioon ja nende muutumine kapitaliks, mis seisab palgatöölisteks muudetud otseste tootjate vastas. Kapitalistlik tootmisviis tuleb siin oma iseloomulike joontega esile esmalt eriti lamba- ja loomakasvatuses; kuid see ei avaldu kapitali kontsentreerumises suhteliselt väikesele maa-alale, vaid suureulatuslikus tootmises, mille tõttu saavutatakse kokkuhoid hobuste arvu ja muude tootmiskulude alal; tegelikult aga pole siin tegemist suurema kapitali mahutamisega samasse maasse. Edasi, maaviljeluse looduslikest seadustest tuleneb, et kapital, mida siin mõistetakse ka juba toodetud tootmisvahendite mõttes, muutub teatud kultuuritaseme ja sellele vastava maakurnamise juures maaviljeluse otsustavaks elemendiks. Niikaua kui ülesharitud maa moodustab ülesharimata maaga võrreldes suhteliselt väikese pindala ja tema ramm pole veel ära kurnatud (nii on aga lugu ajal, kus ülekaalus on karjakasvatus ja lihatoit, enne kui päris põllundus ja taimetoit ülekaalu saab), vastandub tekkiv uus tootmisviis talupoeglikule tootmisele eriti ühe kapitalisti arvel haritava pindala suurusega, niisiis jällegi kapitali ekstensiivse rakendamisega ruumiliselt suuremale pindalale. Seega tuleb algusest peale silmas pidada, et diferentsiaalrent I on ajalooliseks põhialuseks, lähtepunktiks. Teiselt poolt algab diferentsiaalrendi II liikumine igal antud hetkel ainult selles valdkonnas, mis ise omakorda on diferentsiaalrendi I mosaiikaluseks.

Teiseks: diferentsiaalrendi II puhul tuleb viljakuse erinevustele lisaks kapitali (ja krediidivõime) erinev jagunemine rentnike vahel. Päris manufaktuuris kujuneb iga tootmisharu jaoks peagi ettevõtte suuruse spetsiifiline miinimum ja sellele vastavalt kapi-

tali miinimum, ilma milleta ei saa antud üksikettevõtet edukalt pidada. Samuti kujuneb igas tootmisharus seda miinimumi ületav kapitali normaalne keskmine suurus, mis enamikul tootjatest peab olema ja ongi käsutada. Sellest suurem kapital võib anda ekstrakasumit; sellest väiksem kapital ei anna keskmistki kasumit. Kapitalistlik tootmisviis vallutab põllumajandust vaid aegamööda ja ebaühtlaselt, nagu seda võib tähele panna Inglismaal, sellel kapitalistliku tootmisviisi klassikalisel maal põllumajanduse alal. Kuivõrd vilja sissevedu ei ole vaba või kuivõrd selle mõju on sisseveokitsenduste tõttu ainult piiratud, sedavõrd määravad turuhinna need tootjad, kes töötavad halvemal maal, s. o. keskmistest vähemsoodsates tootmistingimustes. Nende käes on suurem osa põllumajanduses rakendatavast ja üldse põllumajanduse käsutuses olevast kapitali kogumassist.

On tõsi, et näiteks talupoeg kulutab oma väikesel maalapil palju tööd; kuid see on isoleeritud töö, millel juba puuduvad tootlikkuse objektiivsed, nii ühiskondlikud kui ka materiaalsed tingimused.

Selle asjaolu tõttu on tegelikel kapitalistlikel rentnikel võimalik omastada üht osa lisakasumist; see võimalus aga — vähemalt siis, kui tegemist on nimetatud põhjusega — langeks ära, kui kapitalistlik tootmisviis oleks põllumajanduses niisama ühtlaselt arenenud kui manufaktuuris.

Vaadelgem kõigepealt ainult lisakasumi kujunemist diferentsiaalrendi II puhul, puudutamata neid tingimusi, milles see lisakasum võib muunduda maarendiks.

Sel juhul on selge, et diferentsiaalrent II on ainult diferentsiaalrendi I teistsugune väljendus, olemuselt aga langeb ta sellega ühte. Erinevate maaliikide erinev viljakus avaldab diferentsiaalrendi I puhul mõju ainult sedavõrd, kuivõrd maasse mahutatud kapitalid annavad selle tõttu erinevaid tulemusi, erineval hulgal produkti kas ühesuuruste kapitalide pealt või vastavalt kapitalide suhtelisele suurusele. Kas see ebavõrdsus tekib erinevate kapitalide suhtes, mis mahutatakse üksteise järel ühte ja samasse maatükki, või kapitalide suhtes, mis mahutatakse mitmesse eri liiki maatükki, — see ei muuda midagi viljakuse või tema produkti erinevuses, seega ka mitte diferentsiaalrendi kujunemises produktiivsemalt kulutatud kapitaliosade pealt. Maa viljakus on võrdsete kapitalimahutuste puhul endiselt erinev, ainult et siin annab üks ja seesama maa mitmesuguste kapitaliosade järjestikku kulutamisel neidsamu tulemusi, mida diferentsiaalrendi I puhul saab erinevaist maaliikidest, mahutades sinna erinevaid ühesuurusi ühiskondliku kapitali osi.

Oletame, et sama 10 naelsterlingi suurune kapital, mida tabelis I eri rentnikud $2^1/_2$-naelsterlingiliste iseseisvate kapitalide näol nelja maaliigi *A, B, C* ja *D* iga aakri kohta kulutasid, kulutatakse

selle asemel järgemööda maaliigi *D* ühel ja samal aakril, nii et esimene kulutus annaks 4 kvarterit, teine 3 kvarterit, kolmas 2 kvarterit ja viimane 1 kvarteri (või ka ümberpöördud järjestuses). Sellisel korral ei annaks kõige vähem tulusast kapitaliosast saadud 1 kvarteri hind, 3 naelsterlingit, mingit diferentsiaalrenti, kuid ta määraks tootmishinna senikaua, kuni oleks veel vaja nisu, mille tootmishind on 3 naelsterlingit. Et aga tootmine on eelduse kohaselt kapitalistlik, nii et 3 naelsterlingi suurune hind sisaldab keskmist kasumit, mida $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapital üldse annab, siis annavad ülejäänud kolm $2^1/_2$ naelsterlingi suurust osa lisakasumit, igaüks vastavalt produkti hulga erinevusele, sest seda produkti ei müüda tema enda tootmishinnaga, vaid kõige vähem tulusa $2^1/_2$-naelsterlingilise kapitalimahutuse tootmishinnaga, s. o. selle mahutuse tootmishinnaga, mis renti ei anna ja mille produkti hinda reguleerib tootmishindade üldine seadus. Lisakasumi kujunemine oleks samasugune nagu tabelis I.

Siin näeme veel kord, et diferentsiaalrent II eeldab diferentsiaalrenti I. Me oletasime siin, et produkti miinimumiks, mida annab $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapital, s. o. mida ta annab kõige halvemal maal, on 1 kvarter. Niisiis oletame, et maaliigi *D* rentnik kulutab peale nende $2^1/_2$ naelsterlingi, mis talle 4 kvarterit annavad ja mille eest ta 3 kvarterit diferentsiaalrenti maksab, sellelesamale maatükile veel $2^1/_2$ naelsterlingit, mis annavad talle kõigest 1 kvarteri, nii nagu niisama suur kapital kõige halvemal maatükil *A*. Sel juhul oleks see renti mitteandev kapitalimahutus, sest see tooks rentnikule üksnes keskmise kasumi. Siin poleks mingit lisakasumit, mis rendiks muutuda võiks. Kuid teiselt poolt ei avaldaks see teise kapitalimahutuse, maatükil *D* tehtud kapitalimahutuse produkti vähenemine mingit mõju kasuminormile. See oleks sama, nagu oleks mõnda uude maaliigi *A* aakrisse tehtud uus $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapitalimahutus, — asjaolu, mis ei avaldaks mingit mõju lisakasumile, järelikult ka mitte maaliikidelt *A, B, C, D* saadavale diferentsiaalrendile. Rentnikule aga oleks see $2^1/_2$ naelsterlingi suurune täiendav mahutus maatükki *D* täpselt niisama tulus kui meie oletuse kohaselt esialgse $2^1/_2$ naelsterlingi kulutus maaliigi *D* aakrile, kuigi see kulutus toob 4 kvarterit. Edasi, kui kaks järgmist kapitalimahutust, kumbki $2^1/_2$ naelsterlingit, tooksid talle sisse: esimene 3 kvarterit, teine 2 kvarterit täiendavat produkti, siis leiaks aset uus produkti vähenemine, võrreldes maaliigil *D* tehtud esimese $2^1/_2$-naelsterlingilise mahutuse produktiga, kus saadi 4 kvarterit, seega 3 kvarteri suurune lisakasum. Kuid see oleks ainult lisakasumi suuruse vähenemine ega avaldaks mõju ei keskmisele kasumile ega reguleerivale tootmishinnale. Mõju võiks see avaldada ainult sel korral, kui täiendav toodang, mis annab vähenenud lisakasumit, teeks tootmise maaliigil *A* üleliigseks ja

lülitaks niiviisi *A* haritavate maade hulgast välja. Sel juhul käiks maaliigi *D* aakril tehtud täiendava kapitalimahutuse tootlikkuse vähenemisega kaasas tootmishinna langus, näiteks 3 naelsterlingilt $1^1/_2$ naelsterlingile, kui renti mitteandvaks ja turuhinda reguleerivaks maaks saaks maaliigi *B* aaker.

D produkt oleks nüüd = 4 + 1 + 3 + 2 = 10 kvarterit, kuna see enne oli 4 kvarterit. Kuid *B* poolt reguleeritav kvarteri hind oleks langenud $1^1/_2$ naelsterlingile. Vahe *D* ja *B* vahel oleks = 10 — 2 = = 8 kvarterit, s. o. $1^1/_2$-naelsterlingilise kvarterihinna puhul 12 naelsterlingit, samal ajal kui raharent maaliigilt *D* oli varem 9 naelsterlingit. See tuleb ära märkida. Ühe aakri kohta arvestatud rent oleks tõusnud $33^1/_3$ protsendi võrra, hoolimata sellest, et kahe täiendava $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitali lisakasumi norm oleks vähenenud.

Sellest on näha, missuguseid äärmiselt keerulisi kombinatsioone diferentsiaalrent üldse, eriti aga tema vorm II koos vormiga I esile kutsub; seevastu käsitleb näiteks Ricardo diferentsiaalrenti üsna ühekülgselt, kui päris lihtsat asja. Tuleb ette juhtumeid, nagu ülaltoodu, kus reguleeriv turuhind langeb, samal ajal aga viljakate maade rent tõuseb, nii et niihästi absoluutne produkt kui ka absoluutne lisaprodukt kasvavad. (Diferentsiaalrendi I alaneva joone puhul võivad relatiivne lisaprodukt ning seepärast ka rent ühelt aakrilt kasvada, kuigi absoluutne lisaprodukt aakrilt muutumatuks jääb või isegi väheneb.) Samal ajal aga väheneb ühele ja samale maatükile järjestikku tehtud kapitalimahutuste tootlikkus, hoolimata sellest, et suurem osa neist langeb viljakamatele maadele. Ühelt seisukohalt, nimelt produkti hulga ja tootmishindade seisukohalt võttes on töötootlikkus tõusnud. Kuid teiselt seisukohalt võttes on see langenud, sest lisakasumi norm ja lisaprodukt aakrilt on ühel ja samal maal tehtud erinevate kapitalimahutuste kohta vähemaks jäänud.

Järjestikku tehtud kapitalimahutuste tootlikkuse vähenemise puhul oleks diferentsiaalrent II ainult siis tingimata seotud tootmishinna tõusuga ja tootlikkuse absoluutse vähenemisega, kui need kapitalimahutused võiksid aset leida ainult kõige halvemal maal *A*. Kui maaliigi *A* üks aaker andis $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitalimahutuse puhul 1 kvarteri, tootmishinnaga 3 naelsterlingit, ja annab järgmise $2^1/_2$-naelsterlingilise mahutuse puhul, s. o. 5 naelsterlingi suuruse kogumahutuse puhul kokku ainult $1^1/_2$ kvarterit, siis on nende $1^1/_2$ kvarteri tootmishinnaks 6 naelsterlingit ning ühe kvarteri tootmishinnaks järelikult 4 naelsterlingit. Igasugune tootlikkuse vähenemine kasvava kapitalimahutuse puhul oleks siin aakriprodukti relatiivne vähenemine, samal ajal kui paremat liiki maadel tähendaks selline tootlikkuse vähenemine ainult ülejäägilise lisaprodukti vähenemist.

Kuid asja loomusest tingitult areneb intensiivne maaviljelemine, s. t. järjestikuste kapitalimahutuste tegemine ühel ja samal maal, esijoones või suuremal määral just paremat liiki maadel. (Me ei räägi siin neist kestva iseloomuga maaparandustest, mille abil seni kõlbmatu maa kasutuskõlblikuks muudetakse.) Seepärast peab järjestikuste kapitalimahutuste vähenev tootlikkus mõjuma peamiselt eelkirjeldatud viisil. Sealjuures valitakse paremad maad sellepärast, et nad neisse mahutatud kapitalilt tulu saamiseks kõige rohkem lootust annavad; paremad maad sisaldavad ju kõige rohkem looduslikke viljakuse elemente, mis tuleb ainult ära kasutada.

Kui pärast viljaseaduste kaotamist maaviljelemine Inglismaal veelgi intensiivsemaks muutus, hakati palju seni nisu all olnud maid kasutama muuks otstarbeks, nimelt karjamaana; nisukasvatuseks kõige sobivamad viljakad maa-alad aga kraavitati või parandati muul viisil; nisukasvatuseks kasutatav kapital kontsentreeriti niiviisi kitsamale alale.

Sel juhul — ent kõik võimalikud lisanormid, mis asuvad kõige parema maa suurima lisaprodukti hulga ja renti mitteandva maa *A* produkti hulga vahel, ei lange siin ühte ühelt aakrilt saadava lisaprodukti relatiivse, vaid ta absoluutse suurenemisega — kujutab uus tekkinud lisakasum (eventuaalne rent) endast mitte rendiks muundunud osa endisest keskmisest kasumist (osa sellest produktist, milles keskmine kasum varem oli esindatud), vaid täiendavat lisakasumit, mis sellest vormist rendiks muundub.

Seevastu ainult sel juhul, kui nõudmine viljale oleks sedavõrd suurenenud, et turuhind oleks tõusnud kõrgemaks kui tootmishind maaliigil *A*, mistõttu oleks võimalik saada lisaprodukti maaliikidelt *A, B* või mõnelt teiselt maaliigilt ainult kõrgema hinnaga kui 3 naelsterlingit — ainult sel juhul oleks kategoorias *A, B, C* või *D* tehtud täiendava kapitalimahutuse produkti vähenemine seotud tootmishinna ja reguleeriva turuhinna tõusuga. Kuivõrd selline olukord kestaks suhteliselt pikemat aega ega tooks kaasa täiendava maa *A* (vähemalt *A* kvaliteediga maa) harimiselevõtmist, ja kui mingid muud mõjud ei põhjustaks odavamat pakkumist, siis tõuseks muudel võrdsetel tingimustel leivahinna kallinemise tõttu palk ja alaneks sellele vastavalt kasuminorm. Sel juhul oleks ükskõik, kas kasvanud nõudmist rahuldataks *A*-st halvema kvaliteediga maa kasutuselevõtmisega või täiendava kapitali mahutamisega ükskõik millisesse neljast maaliigist. Diferentsiaalrent hakkaks seoses kasuminormi langusega tõusma.

Sellest ühest juhtumist, kus juba haritavaisse maadesse täiendavalt mahutatud kapitalide vähenev tootlikkus võib kaasa tuua tootmishinna tõusu, kasuminormi languse ja kõrgema diferentsiaalrendi kujunemise — sest diferentsiaalrent tõuseks antud tingimustel kõigil maaliikidel täpselt niisamuti nagu siis, kui *A*-st hal-

vemat liiki maa hakkaks turuhinda reguleerima, — sellest juhtumist teeb Ricardo ainsa ning normaalse juhtumi, millele ta kogu diferentsiaalrendi II kujunemise taandab.

Lugu olekski tegelikult nii, kui harimisel oleks ainult maaliik *A* ja kui üksteisele järgnevad kapitalimahutused sellel maal poleks seotud produktihulga proportsionaalse juurdekasvuga.

Siin, diferentsiaalrendi II puhul, kaob seega diferentsiaalrent I täiesti silmapiirilt.

Välja arvatud see juhtum, kus juba haritavailt maaliikidelt tulevast pakkumisest ei jätku, mistõttu turuhind püsib pikemat aega tootmishinnast kõrgemal tasemel, kuni võetakse harimisele täiendavaid, halvemaid maid, või kuni saab võimalikuks turustada erinevatesse maaliikidesse täiendavalt mahutatud kapitali koguprodukti senisest kõrgema tootmishinnaga — välja arvatud see juhtum, jätab täiendavate kapitalide tootlikkuse proportsionaalne kahanemine reguleeriva tootmishinna ja kasuminormi puutumata. Muide aga on võimalikud veel kolm järgmist juhtumit:

a) Kui täiendav kapital, mis mahutati ükskõik millist liiki maasse: *A, B, C* või *D,* annab ainult selle kasuminormi, mille määrab tootmishind maaliigil *A*, siis ei teki seetõttu mingit lisakasumit, järelikult ka mingit võimalikku renti, — nagu ta ei teki ka siis, kui viljelemisele oleks võetud täiendavat maad liigist *A*.

b) Kui täiendav kapital annab suurema hulga produkti, siis kujuneb endastmõistetavalt uus lisakasum (potentsiaalne rent), kui reguleeriv hind endiseks jääb. See ei tarvitse sugugi alati endiseks jääda, nimelt siis mitte, kui see täiendav tootmine tõrjub maaliigi *A* haritavate ning seega ka konkureerivate maaliikide hulgast välja. Sel juhul reguleeriv tootmishind langeb. Kasuminorm tõuseks, kui sellega oleks seotud palga langus või kui odavam produkt läheks elemendina püsivkapitalisse. Kui täiendava kapitali kõrgem tootlikkus leiaks aset paremat liiki maadel *C* ja *D*, siis sõltuks üksnes tootlikkuse tõusu astmest ja uute juurdelisatud kapitalide massist, kui suurel määral oleks suurema lisakasumi (ning järelikult ka suurema rendi) tekkimine seotud hinna languse ja kasuminormi tõusuga. Kasuminorm võib tõusta ka ilma palga languseta, püsivkapitali elementide odavnemise tõttu.

c) Kui täiendav kapitalimahutus annab vähenenud lisakasumit, kuid siiski nii, et selle mahutuse produkt annab ülejäägi maaliigil *A* rakendatud samasuguse kapitali produktiga võrreldes, siis tekib — kui suurenenud pakkumine ei tõrju maaliiki *A* haritavate maade hulgast välja — igal juhul uus lisakasum, kusjuures see võib tekkida üheaegselt maaliikidel *D, C, B, A*. Kui aga kõige halvemat liiki maa *A* tõrjutakse haritavate maade hulgast välja, siis langeb reguleeriv tootmishind, ja sel juhul sõltub 1 kvarteri vähenenud hinna ning lisakasumit moodustavate kvarterite suurenenud arvu

vahekorrast, kas rahas väljendatud lisakasum — järelikult ka diferentsiaalrent — tõuseb või langeb. Kuid igal juhul ilmneb siin see huvitav asjaolu, et üksteisele järgnevailt kapitalimahutustelt saadava lisakasumi vähenemisega võib tootmishind langeda, selle asemel et tingimata tõusta, nagu see esimesel pilgul paistab.

Need täiendavad kapitalimahutused vähenevate lisaproduktidega vastavad täpselt sellele juhule, kus oma viljakuselt maaliikide *A* ja *B*, *B* ja *C*, *C* ja *D* vahel seisvatele maadele oleks näiteks kulutatud neli uut iseseisvat kapitali, igaüks $2^1/_2$ naelsterlingit, mis tooksid vastavalt $1^1/_2$ kvarterit, $2^1/_3$, $2^2/_3$ ja 3 kvarterit. Kõigil neil maaliikidel, kõigilt neljalt täiendavalt kapitalilt kujuneksid lisakasumid, potentsiaalsed rendid, kuigi lisakasumi norm oleks vähenenud võrreldes sellega, mida annab võrdne kapitalimahutus vastavalt paremal maal. Sealjuures oleks täiesti ükskõik, kas need neli kapitali oleksid mahutatud maaliiki *D* jne. või oleksid jaotatud *D* ja *A* vahel.

Me jõuame nüüd diferentsiaalrendi mõlema vormi olulise erinevuse juurde.

Diferentsiaalrendi I puhul võib muutumatu tootmishinna ja muutumatute erinevuste tingimustes keskmine rent aakrilt või keskmine rendinorm kapitalilt koos rendi kogusummaga tõusta. Kuid keskmine on vaid abstraktsioon. Rendi tegelik tase, aakri või kapitali kohta arvutatult, jääb siin endiseks.

Seevastu võib [diferentsiaalrendi II puhul] samadel eeldustel ühe aakri kohta arvutatud rendi tase tõusta, kuigi rendinorm kulutatud kapitali kohta endiseks jääb.

Oletagem, et toodang kasvab kahekordseks selle tõttu, et iga liiki maale, *A*, *B*, *C*, *D*, kulutatakse kapitali $2^1/_2$ naelsterlingi asemel 5 naelsterlingit, seega 10 naelsterlingi asemel kokku 20 naelsterlingit, kusjuures relatiivne viljakus jääb endiseks. See oleks täpselt sama, nagu haritaks igaühe ülalmainitud maaliigi 1 aakri asemel 2 aakrit, kusjuures kulud jääksid endisteks. Kasuminorm jääks endiseks, samuti selle suhe lisakasumi või rendiga. Kui aga *A* annakski nüüd 2 kvarterit, *B* 4 kvarterit, *C* 6 kvarterit ja *D* 8 kvarterit, siis oleks tootmishind endiselt 3 naelsterlingit kvarterilt, sest see juurdekasv ei oleks tingitud kahekordistunud viljakusest, kusjuures kapital on jäänud endiseks, vaid endisest proportsionaalsest viljakusest, kusjuures kapital aga on kasvanud kahekordseks. Need maatükilt *A* saadavad 2 kvarterit maksaksid nüüd 6 naelsterlingit, nii nagu 1 kvarter maksis enne 3 naelsterlingit. Kasum oleks kõigil neljal maaliigil kaks korda suurem, kuid ainult sellepärast, et kulutatud kapital kasvas kahekordseks. Rent aga oleks kasvanud samas proportsioonis, ta oleks kahekordistunud; *B*-lt oleks ta 1 kvarteri asemel 2 kvarterit, *C*-lt 2 kvarteri asemel 4 kvarterit ja *D*-lt 3 kvarteri asemel 6 kvarterit; vastavalt

sellele oleks raharent *B*-lt, *C*-lt ja *D*-lt 6, 12 ja 18 naelsterlingit. Nagu aakriprodukt, nii ka raharent kasvaks ühe aakri kohta kahekordseks, järelikult kahekordistuks ka maa hind, milles see raharent kapitaliseeritakse. Vastavalt sellele arvutusele tõuseb vilja- ja raharendi tase, järelikult ka maa hind, sest mõõt, mille järgi maa hinda arvutatakse — aaker —, on püsiva suurusega maatükk. Seevastu pole üldse muutunud rendi proportsionaalne tase kui rendinorm kulutatud kapitali suhtes. Rendi kogusumma 36 ja kulutatud kapitali 20 suhe on ühesugune rendisumma 18 ja kulutatud kapitali 10 suhtega. Seesama maksab iga maaliigi raharendi ja sellesse maaliiki mahutatud kapitali suhte kohta; nii näiteks on maaliigilt *C* saadava 12 naelsterlingi suuruse rendi ja 5-naelsterlingilise kapitali suhe samasugune nagu 6 naelsterlingi suuruse rendi ja $2^1/_2$-naelsterlingilise kapitali suhe. Sealjuures ei teki uusi erinevusi kulutatud kapitalide vahel, küll aga tekib uusi lisakasumeid lihtsalt sellepärast, et täiendavat kapitali mahutatakse mõnesse renti andvasse maaliiki või kõigisse renti andvaisse maaliikidesse, kusjuures see täiendav kapital toob endist produkti proportsionaalselt oma suurusega. Kui kahekordne kapitalimahutus oleks tehtud näiteks ainult maaliigil *C*, siis jääks diferentsiaalrent kapitali suhtes *C*, *B* ja *D* vahel endiseks, sest kuigi maaliigilt *C* saadava rendi mass kahekordistub, teeb sedasama ka kulutatav kapital.

Sellest on näha, et kui ei muutu ei tootmishind, ei kasuminorm ega erinevused (mistõttu ei muutu ka lisakasumi norm või rendinorm kapitali suhtes), siis võib produktis ja rahas väljendatud aakrirendi tase, järelikult ka maa hind tõusta.

Sama võib juhtuda ka lisakasumi normide ning järelikult ka rendinormide vähenemisel, s. o. ikka veel renti andvate täiendavate kapitalimahutuste tootlikkuse languse puhul. Kui teistkordsed kapitalimahutused, igaüks $2^1/_2$ naelsterlingit, ei annaks kahekordset produkti, vaid *B* kohta tuleks ainult $3^1/_2$ kvarterit, *C* kohta 5 kvarterit ja *D* kohta 7* kvarterit, siis oleks diferentsiaalrent maaliigilt *B* teise $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitalimahutuse kohta 1 kvarteri asemel ainult $^1/_2$ kvarterit, maaliigilt *C* 2 kvarteri asemel 1 kvarter ning maaliigilt *D* 3 kvarteri asemel 2 kvarterit. Kahe üksteisele järgnenud mahutuse puhul oleks rendi ja kapitali suhe järgmine:

Esimene mahutus			Teine mahutus		
	Rent	Kapital		Rent	Kapital
B:	3 naelst.	2½ naelst.	B:	1½ naelst.	2½ naelst.
C:	6 „	2½ „	C:	3 „	2½ „
D:	9 „	2½ „	D:	6 „	2½ „

* 1894. aasta väljaandes: 6 kvarterit. *Toim.*

Kuigi kapitali relatiivse tootlikkuse norm ning järelikult kapitali suhtes arvutatud lisakasumi norm oleksid niiviisi langenud, oleks vilja- ja raharent tõusnud maaliigil *B* 1 kvarterilt $1^1/_2$ kvarterile (3 naelsterlingilt $4^1/_2$ naelsterlingile), maaliigil *C* 2 kvarterilt 3 kvarterile (6 naelsterlingilt 9 naelsterlingile) ja maaliigil *D* 3 kvarterilt 5 kvarterile (9 naelsterlingilt 15 naelsterlingile). Sel juhul oleksid täiendavate kapitalide erinevused *A* liiki maasse mahutatud kapitaliga võrreldes vähenenud, tootmishind oleks endiseks jäänud, aakrilt saadav rent, järelikult ka aakri maa hind oleks aga suurenenud.

Diferentsiaalrendil II, mis eeldab oma alusena diferentsiaalrenti I, on nüüd järgmised kombinatsioonid.

NELJAKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENT II. — ESIMENE JUHTUM: PÜSIV TOOTMISHIND

See tingimus eeldab, et turuhinda reguleerib nagu varemgi kõige halvemat liiki maasse *A* mahutatud kapital.

I. Kui täiendav kapital, mis on mahutatud mõnesse renti andvasse maasse *B, C, D,* toodab ainult niipalju, kuipalju toodab niisama suur kapital maal *A*, s. t., kui ta annab reguleeriva tootmishinnaga üksnes keskmist kasumit, andmata seega mingit lisakasumit, siis võrdub tema poolt rendile avaldatav mõju nulliga. Kõik jääb vana viisi. See on sama, nagu oleks mis tahes arv *A*-kvaliteeti aakreid, kõige halvemat maad, juba harimisel oleva maa-alaga liidetud.

II. Täiendavad kapitalid toodavad kõikidel erinevatel maaliikidel täiendavaid produkte oma suurusega proportsionaalselt, s. t. toodangu hulk kasvab, vastavalt iga maaliigi spetsiifilisele viljakusele, proportsionaalselt täiendava kapitali suurusega. XXXIX peatükis me lähtusime järgmisest tabelist I:

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvarterid	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								kvarterid	naelst.	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	120%
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	240%
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	360%*
Kokku	4	10	—	12	10	—	30	6	18	—

* 1894. aasta väljaandes vastavalt 12%, 24%, 36%. *Toim.*

Nüüd saab sellest tabelist:

TABEL II

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvarterid	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								kvarterid	naelst.	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
	4	20	—	—	20	—	60	12	36	—

Antud juhul pole vaja, et kapitalimahutused iga maaliigi kohta kahekordistuksid, nagu see tabelis on. Seadus jääb samaks, kui ainult mingisugusele renti andvale maaliigile, ühele või mitmele maaliigile, on kulutatud täiendavat kapitali ükskõik missuguses proportsioonis. Tähtis on vaid see, et toodang kasvaks igal maaliigil kapitali kasvuga ühesuguses vahekorras. Rent tõuseb siin ainult selle tõttu, et suureneb maasse mahutatav kapital ja ta tõuseb selle kapitali suurenemisega proportsionaalselt. Selline produkti ja rendi kasv, mis toimub kapitalimahutuse suurenemise tagajärjel ja on kapitalimahutuse suurenemisega proportsionaalne, ei erine produkti hulga ega rendi suuruse poolest sellest juhust, kus suureneb renti andvate võrdse headusega maatükkide haritav pindala, mis võetakse harimisele samasuguse kapitalikulutusega, nagu seda varem sama liiki maatükkidel tehti. Tabelis II kujutatud juhul näiteks jääks tulemus samaks, kui täiendav kapital, $2^1/_2$ naelsterlingit aakri kohta, oleks mahutatud vastavalt järgmisse *B, C* ja *D* maaliigi aakrisse.

See näide ei eelda ka kapitali tootlikumat rakendamist, vaid ainult suurema kapitali rakendamist samale pindalale samasuguse tulemusega nagu seni.

Kõik suhtelised suurused jäävad siin endisteks. Kui me ei vaatle suhtelisi erinevusi, vaid puhtaritmeetilisi, siis võib mitmesugustelt maaliikidelt saadav diferentsiaalrent igatahes muutuda. Oletame näiteks, et täiendavat kapitali mahutati ainult *B* ja *D* liiki maasse. Sel juhul oleks vahe *D* ja *A* vahel 7 kvarterit, varem aga oli see 3; vahe *B* ja *A* vahel oleks 3 kvarterit, varem 1; vahe *C* ja *B* vahel oleks —1, varem oli see +1 jne. See aritmeetiline vahe, kui-

võrd ta väljendab ühesuuruste kapitalimahutuste tootlikkuse erinevust, on mõõduandev diferentsiaalrendi I puhul; antud juhul aga ei ole tal mingit tähtsust, sest ta tuleneb ainult sellest, kas mitmesugused täiendavad kapitalid on või ei ole mahutatud, kusjuures vahe mitmesugustesse maatükkidesse mahutatud võrdsete kapitaliosade kohta ei muutu.

III. Täiendavad kapitalid toovad jääkprodukti ja annavad seepärast lisakasumeid, kuid alaneva normiga, kapitalide suurenemisega mitteproportsionaalselt.

TABEL III

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvarterid	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								kvarterid	naelst.	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1^1/_2=3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	90%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	3+2 =5	3	15	3	9	180%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+3^1/_2=7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	330%
	—	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17	—	51	10	30	—

Selle kolmanda oletuse puhul pole jällegi tähtis, kas teistkordsed täiendavad kapitalimahutused langevad erinevatele maaliikidele ühtlaselt või ebaühtlaselt; kas lisakasumi tootmine väheneb proportsionaalselt või mitteproportsionaalselt; kas täiendavad kapitalimahutused langevad kõik ühele ja samale renti andvale maaliigile või jagunevad, ühtlaselt või ebaühtlaselt, renti andvate erineva kvaliteediga maade vahel. Kõik need asjaolud on meie poolt arendatavale seadusele tähtsusetud. Meie ainuke eeldus seisab selles, et täiendav kapitalimahutus mingisugusel renti andval maaliigil annab lisakasumit, kuid kapitali suurenemise määraga võrreldes vähenevas proportsioonis. Selle vähenemise piirid kõiguvad käesolevas tabelis toodud näidetes 4 kvarteri = 12 naelsterlingi ja 1 kvarteri = 3 naelsterlingi vahel, kusjuures 4 kvarterit = = 12 naelsterlingit on kõige paremasse maasse *D* tehtud esimese kapitalimahutuse produkt, 1 kvarter = 3 naelsterlingit aga kõige halvemasse maasse *A* tehtud samasuguse kapitalimahutuse produkt. Kapitali I mahutamise puhul kujutab kõige parema maa produkt endast maksimaalpiiri ja renti mitteandva, lisakasumit mitteandva, kõige halvema maa *A* produkt kujutab endast ühesuu-

ruse kapitalimahutuse puhul minimaalpiiri sellele produktile, mida annavad järjestikused kapitalimahutused ükskõik missugusel lisakasumit andval maaliigil järjestikuste kapitalimahutuste väheneva tootlikkuse tingimustes. Kui oletus II vastab juhtumile, kus uusi ühesuguse kvaliteediga paremat liiki maatükke haritavate pindalade külge liidetakse, nii et ühe haritava maaliigi pindala suureneb, siis vastab oletus III juhtumile, kus harimisele võetakse täiendavaid maatükke, millede erinevad viljakuse astmed jagunevad *D* ja *A* vahel, kõige parema maa ja kõige halvema maa viljakuse vahel. Kui järjestikused kapitalimahutused tehakse eranditult *D* liiki maal, siis võivad nad sisaldada erinevusi, mis on olemas *D* ja *A* vahel, edasi erinevusi *D* ja *C* vahel ja ka erinevusi *D* ja *B* vahel. Kui aga kõik need kulutused tehakse *C* liiki maal, siis võivad nad sisaldada ainult erinevusi *C* ja *A* või *C* ja *B* vahel; kui nad tehakse maaliigil *B*, siis võivad nad sisaldada üksnes erinevusi *B* ja *A* vahel.

Seadus aga on selline: kõigilt neilt maaliikidelt saadav rent kasvab absoluutselt, kuigi ta ei kasva täiendavalt mahutatud kapitaliga proportsionaalselt.

Lisakasumi norm väheneb nii täiendava kapitali kui ka maasse mahutatud kogukapitali suhtes; kuid lisakasumi absoluutne suurus kasvab, nii nagu üldse kapitali kasuminormi vähenemine on enamasti seotud kasumi absoluutse massi suurenemisega. Nii on maaliigil *B* tehtud kapitalimahutuse keskmine lisakasumi norm 90 protsenti kapitalilt, kuna see esimese kapitalimahutuse puhul oli 120 protsenti. Lisakasumi kogusumma aga suureneb 1 kvarterilt $1^1/_2$ kvarterile ning 3 naelsterlingilt $4^1/_2$ naelsterlingile. Kogu rent, vaadelduna omaette, mitte aga avansseeritud kapitali kahekordistunud suuruse suhtes, on absoluutselt kasvanud. Erinevate maaliikide rentide erinevused ja nende omavaheline suhe võivad siin muutuda; kuid see erinevuste muutumine pole siin rentide üksteise suhtes suurenemise põhjus, vaid tagajärg.

IV. Juhtum, kus täiendavad kapitalimahutused parematel maaliikidel toodavad rohkem produkti kui esialgsed mahutused, ei vaja pikemat analüüsimist. On endastmõistetav, et sellisel eeldusel aakrilt saadavad rendid tõusevad ja sealjuures suuremas proportsioonis kui täiendav kapital, ükskõik missugust liiki maasse see mahutatakse. Sel juhul on täiendav kapitalimahutus seotud maaparandusega. Siia kuuluvad ka need juhtumid, kus väiksema kapitali täiendav kulutus annab samasuguseid või suuremaid tulemusi kui varasem suurema kapitali täiendav kulutus. See juhtum ei ole eelmisega täiesti identne ja nendevaheline erinevus on tähtis iga kapitalimahutuse puhul. Kui näiteks 100 annab kasumit 10, 200 aga annab teatud rakendusvormi puhul kasumit 40, siis on kasum suurenenud 10 protsendilt 20 protsendile, mis tähendab sedasama,

kui et 50 annaks tõhusama rakendusvormi puhul kasumit 5 asemel 10. Me oletame siin, et kasumi suurenemine on seotud produkti proportsionaalse suurenemisega. Kuid erinevus seisab selles, et ühel juhul pean ma kapitali kahekordistama, teisel juhul aga saavutan endise kapitaliga kaks korda suurema efekti. Pole sugugi ükskõik, kas ma toodan 1) poole võrra vähem elava ja asjastatud tööga niisama palju produkti kui varem või 2) sama tööga kaks korda rohkem produkti või 3) kahekordistatud tööga neli korda rohkem produkti. Esimesel juhul saab töö — kas elavas või asjastatud vormis — vabaks ja seda võib rakendada teisiti; töö ja kapitali käsutamise võimalused kasvavad. Kapitali (ja töö) vabanemine on iseenesest rikkuse suurenemine; sellel on täiesti samasugune mõju, nagu oleks see täiendav kapital saadud akumuleerimise teel, ometi aga säästetakse sellega akumuleerimise tööd.

Oletame, et 100 ühiku suurune kapital on tootnud 10 meetrit produkti. Sajas ühikus sisaldub nii püsivkapital kui ka elav töö ja kasum. Seega maksab üks meeter 10. Kui ma nüüd saan sellesama 100 ühiku suuruse kapitaliga toota 20 meetrit, siis maksab üks meeter 5. Kui ma aga seevastu saan toota 50 ühiku suuruse kapitaliga 10 meetrit, siis maksab meeter samuti 5, ja kui senine kauba pakkumine on küllaldane, siis vabaneb sealjuures 50 ühiku suurune kapital. Kui ma pean 40 meetri tootmiseks kulutama 200 ühiku suurust kapitali, siis maksab meeter samuti 5. Väärtuse või ka hinna kujunemine ei lase siin märgata mingit vahet, niisama vähe kui avansseeritud kapitaliga proportsionaalne produkti mass. Kuid esimesel juhul säästetakse täiendavat kapitali*, kuivõrd oleks vaja olnud tootmist ligi kaks korda suurendada; teisel juhul vabastatakse kapitali**; kolmandal juhul võib saada rohkem produkti ainult siis, kui suureneb avansseeritud kapital, kuigi ta ei suurene samas proportsioonis, nagu see oleks olnud vajalik siis, kui suurem produkti hulk oleks tulnud valmistada endise tootliku jõuga. (Kuulub I osa juurde.)

Kapitalistliku tootmise seisukohalt, mitte lisaväärtuse suurendamise, vaid tootmiskulude vähendamise suhtes — ent isegi lisaväärtust loova elemendi, s. o. töö soetamise kulude säästmine osutab kapitalistile samasugust teenet ja toob temale kasumit, kuni reguleeriv tootmishind endiseks jääb — on püsivkapitali rakendamine alati odavam kui muutuvkapitali rakendamine. Seda eeldavad tõepoolest kapitalistlikule tootmisviisile vastav krediidi areng ja laenukapitali küllus. Ühelt poolt rakendan ma 100 naelsterlingit täiendavat püsivkapitali, kui 100 naelsterlingit on 5 töölise aastaprodukt, teiselt poolt aga rakendan 100 naelsterlingit muutuvkapi-

* 1894. aasta väljaandes: «vabastatakse kapitali». *Toim.*
** Sealsamas: «säästetakse täiendavat kapitali». *Toim.*

tali näol. Kui lisaväärtuse norm on 100%, siis võrdub 5 töölise poolt toodetud väärtus 200 naelsterlingiga; seevastu võrdub 100 naelsterlingi suuruse püsivkapitali väärtus 100 naelsterlingiga, kapitalina aga võrdub see vahest 105 naelsterlingiga, kui protsendimäär on 5%. Ühed ja needsamad rahasummad, olenevalt sellest, kas nad avansseeriti tootmise otstarbeks püsivkapitali või muutuvkapitali väärtuse suurustena, väljendavad — kui vaadelda nende produkti — vägagi erinevaid väärtusi. Mis puutub, edasi, kaupade tootmise kuludesse kapitalisti seisukohalt, siis seisab erinevus veel selles, et 100-st naelsterlingist püsivkapitalist, kuivõrd need on mahutatud põhikapitalisse, läheb kauba väärtusse ainult kulumine, kuna seevastu palgaks kulutatud 100 naelsterlingit tuleb tervenisti taastoota.

Kolonistidele ja üldse iseseisvatele väiketootjatele, kes üldse ei käsuta kapitali või saavad seda käsutada ainult kõrgete protsentide eest, on see osa produktist, mis vastab palgale, nende tuluks; kapitalistidele aga on see avansseeritud kapitaliks. Seepärast näeb esimene selles töökulutuses teda esmajoones huvitava tööprodukti paratamatut eeltingimust. Mis aga puutub ülemäärasesse töösse, mida ta teeb vajalikust tööst rohkem, siis realiseerub see muidugi jääkproduktis; ja kuivõrd ta võib selle produkti ära müüa või seda ise tarbida, näeb ta selles midagi niisugust, mis talle midagi maksma ei läinud, sest see ei läinud maksma asjastatud tööd. Ainult viimase kulutamine tähendab talle rikkuse võõrandamist. Ta püüab muidugi müüa võimalikult kallilt; kuid isegi müümine väärtusest odavamalt ja kapitalistlikust tootmishinnast odavamalt tähendab talle ikkagi veel kasumit, kuivõrd sellest kasumist ei tule katta varem tehtud võlgasid, hüpoteeke jne. Kapitalistide seisukohalt aga on nii muutuvkapitali kui ka püsivkapitali kulutamine kapitali avansseerimiseks. Suhteliselt suurem püsivkapitali avansseerimine vähendab muudel võrdsetel tingimustel tootmiskulusid ja tegelikult ka kaupade väärtust. Seepärast, kuigi kasum tekib ainult lisatööst, järelikult ainult muutuvkapitali rakendamisest, võib üksikule kapitalistile siiski paista, et elav töö on tootmishinna kõige kallim element, mida tuleb kõigepealt miinimumini vähendada. See on ainult selle tõe kapitalistlikult moonutatud vorm, et varemtehtud töö suhteliselt suurem rakendamine elava tööga võrreldes tähendab ühiskondliku töö tootlikkuse tõusu ja ühiskondliku rikkuse suurenemist. Nii võltsina ja pahupidi pööratuna esineb kõik konkurentsi seisukohast vaadates.

Püsiva, kasvava või väheneva tootlikkusega täiendavaid kapitalimahutusi võib muutumatute tootmishindade eeldusel teha paremat maadel, s. o. kõigil maadel *B*-st ülespoole. Maaliigil *A* oleks see meie eelduse kohaselt võimalik ainult kas endise tootlikkuse

puhul, kusjuures maa endiselt renti ei anna, või siis tootlikkuse tõusu korral; viimasel juhul annaks üks osa maasse *A* mahutatud kapitalist renti, teine osa aga mitte. See poleks aga võimalik eelduse puhul, et maaliigi *A* tootlik jõud kahaneb, sest sel korral ei jääks tootmishind samaks, vaid tõuseks. Kuid kõigil neil asjaoludel, s. o. kui täiendavate kapitalimahutuste tõttu toodetav lisaprodukt on kas nende mahutuste suurusega proportsionaalne, sellest proportsioonist kõrgem või madalam, ja kui seepärast kapitali lisakasumi norm jääb kapitali kasvamise puhul kas endiseks, tõuseb või langeb, — kõigil neil asjaoludel kasvab lisaprodukt ja sellele vastav lisakasum ühe aakri kohta, järelikult võib kasvada ka rent nii viljas kui rahas. Lihtsalt lisakasumi massi ning vastavalt rendi massi kasv ühe aakri kohta, s. o. massi suurenemine mingi püsiva ühiku, antud juhul järelikult mingi kindla pinnamõõdu, aakri või hektari kohta, väljendub siin kasvava proportsioonina. Seepärast kasvab aakri kohta arvestatud rendi suurus neil tingimustel lihtsalt maasse mahutatud kapitali suurenemise tagajärjel. Sealjuures toimub see muutumatute tootmishindade tingimustes ning seepärast, vastupidi, on ükskõik, kas täiendava kapitali tootlikkus jääb endiseks, väheneb või kasvab. Need viimased asjaolud muudavad küll ulatust, milles aakrirent kasvab, kuid nad ei muuda kasvamise fakti ennast. See on diferentsiaalrendile II omane nähtus, mille poolest ta erineb diferentsiaalrendist I. Kui täiendavaid kapitalimahutusi ei oleks tehtud ajaliselt üksteise järel ühte ja samasse maatükki, vaid ruumiliselt üksteise kõrval uutesse täiendavatesse vastava kvaliteediga maatükkidesse, siis oleks kasvanud rendi kogumass ja, nagu varem näidatud, ka kogu haritava pindala keskmine rent, kuid mitte aakrirent. Olukorras, kus tulemused kogutoodangu ja lisaprodukti massi ning väärtuse seisukohalt samaks jäävad, suurendab kapitali kontsentreerimine väiksemale pindalale aakrirenti, kuna seevastu samas olukorras sama kapitali hajutamine suuremale pindalale muudel võrdsetel tingimustel sellist mõju ei avalda. Ent mida enam kapitalistlik tootmisviis areneb, seda rohkem kapitali kontsentreeritakse ühele ja samale pindalale ja seda suuremaks kasvab järelikult aakri kohta arvestatud rent. Niisiis, kui me võtame kaks maad [Ländern], kus tootmishinnad oleksid ühesugused, erinevused mitmesuguste maaliikide vahel samuti ühesugused ja kuhu oleks mahutatud võrdsel hulgal kapitali, kusjuures aga ühel maal oleks meil tegemist peamiselt järjestikuste mahutustega, mis on tehtud piiratud maa-alale, ja teisel maal peamiselt koordineeritud mahutustega, mis on tehtud laiemal maa-alal, siis oleks aakrirent ning seega ka maa hind esimesel maal kõrgem, teisel maal aga madalam, kuigi rendi mass mõlemal maal võrdne oleks. Rendi suuruse erinevust ei saaks siin järelikult seletada mitut liiki maa loodusliku viljakuse erinevusega ega kulu-

tatud töö hulgaga, vaid üksnes kapitali mahutamise erineva viisiga.

Kui me räägime siin lisaproduktist, siis tuleb selle all alati mõista seda osa produktist, milles on esindatud lisakasum. Muidu aga mõistame lisaprodukti ehk täiendprodukti all seda produktiosa, milles on esindatud kogu lisaväärtus, ja üksikutel juhtudel ka seda produktiosa, milles on esindatud keskmine kasum. Spetsiifiline tähendus, mida see sõna omandab neil juhtudel, kus jutt on renti andvast kapitalist, põhjustab, nagu me juba varem rõhutasime, arusaamatusi.

NELJAKÜMNE TEINE PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENT II. — TEINE JUHTUM: LANGEV TOOTMISHIND

Tootmishind võib langeda, kui täiendavate kapitalimahutuste tootlikkuse norm jääb muutumatuks, langeb või tõuseb.

I. Kui täiendava kapitalimahutuse tootlikkus jääb muutumatuks

See juhtum eeldab seega, et produkti hulk kasvab erinevat liiki maadel — vastavalt nende maade kvaliteedile — samal määral, kuidas kasvab neisse mahutatud kapital. See eeldab, et olukorras, kus erinevused maaliikide vahel ei muutu, kasvab lisaprodukt kulutatud kapitali kasvuga proportsionaalselt. See juhtum ei võimalda järelikult ühtki diferentsiaalrendile mõju avaldavat täiendavat kapitalimahutust maal *A*. Sellel maal on lisakasumi norm = 0; see jääbki järelikult = 0, sest me eeldasime, et täiendava kapitali tootlik jõud ning seepärast lisakasumi norm ei muutu.

Reguleeriv tootmishind aga võib neil eeldustel ainult langeda, sest *A* tootmishinna asemel saab reguleerivaks tootmishinnaks kvaliteedilt ligema maaliigi *B* või üldse mõne muu *A* liigist parema maa tootmishind; kui reguleerivaks tootmishinnaks saab maaliigi *C* tootmishind, siis tõmmatakse kapital *A*-lt või isegi *A*-lt ja *B*-lt ära, järelikult langeksid kõik *C*-st halvemad maatükid nisu all olevate maade konkurentsist välja. Selleks vajalikuks tingimuseks on antud eeldustel see, et täiendav produkt, mis saadakse täiendavate kapitalimahutuste tõttu, rahuldaks vajaduse, mistõttu tootmine halvematel maadel *A* jne. muutuks pakkumise kindlustamise seisukohalt üleliigseks.

Niisiis, võtame näiteks tabeli II, kuid muudame seda nii, et vajaduse rahuldamiseks ei oleks tarvis 20 kvarterit, vaid 18 kvarterit. Maa *A* langeks sel juhul välja; reguleerivaks saaks maa *B** ning ühes sellega 30 šillingi suurune kvarteri tootmishind. Diferentsiaalrent omandab siis järgmise kuju:

---

* 1894. aasta väljaandes: *D. Toim.*

TABEL IV

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Kvarteri müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent: viljas kvart.	Rent: rahas naelst.	Lisakasumi norm
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60%
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Kokku	3	15	3	18	18	—	27	6	9	—

Seega oleks kogurent tabeliga II võrreldes langenud 36 naelsterlingilt 9 naelsterlingile, viljas aga 12 kvarterilt 6 kvarterile; kogutoodang oleks vähenenud ainult 2 kvarteri võrra, 20 kvarterilt 18 kvarterile. Kapitali kohta arvutatud lisakasumi norm oleks langenud kahe kolmandiku võrra, 180 protsendilt 60 protsendile*. Tootmishinna langusele vastab siin järelikult vilja- ja raharendi vähenemine.

Tabeliga I võrreldes väheneb siin üksnes raharent; viljarent on mõlemal korral 6 kvarterit, ainult et üks kord võrdub ta 18 naelsterlingiga, teine kord 9 naelsterlingiga. Maaliigil *C*** on viljarent tabeliga I võrreldes endiseks jäänud. Et võrdse tootlikkusega täiendava kapitali rakendamise abil saavutatud täiendav toodang on turult välja tõrjunud *A* produkti ning ühtlasi kõrvaldanud maaliigi *A* kui konkureeriva tootmisagendi, siis on selle tõttu tegelikult kujunenud uus diferentsiaalrent I, milles parem maa *B* etendab sedasama osa, mida varem etendas halvem maa *A*. Selle tagajärjel langeb ühelt poolt ära *B* rent; teiselt poolt ei ole täiendava kapitali mahutamine eelduse kohaselt mingil määral muutnud erinevusi *B, C* ja *D* vahel. Seepärast väheneb rendiks muutuv produkti osa.

Kui ülalnimetatud tulemus — nõudmise rahuldamine koos maa *A* väljalangemisega — oleks saavutatud rohkem kui kahekordse kapitalimahutusega, mis tehti maadel *C* või *D* või mõlemal kokku, siis oleks asi teistsuguseks kujunenud. Näiteks siis, kui kolmas kapitalimahutus oleks tehtud *C* liiki maal:

---

* 1894. aasta väljaandes: poole võrra, 180 protsendilt 90 protsendile. *Toim.*

** Sealsamas: *C* ja *D*. *Toim.*

TABEL IVa

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								viljas kvart.	rahas naelst.	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60%
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Kokku	3	17½	3½	21	21	—	31½	7	10½	—

C produkt on siin tabeliga IV võrreldes suurenenud 6 kvarterilt 9 kvarterile, lisaprodukt 2 kvarterilt 3 kvarterile, raharent 3 naelsterlingilt 4½ naelsterlingile. Kuid võrreldes tabeliga II*, kus raharent oli 12 naelsterlingit, ja tabeliga I, kus see oli 6 naelsterlingit, on raharent seevastu vähenenud. Viljas väljendatud rendi kogusumma, 7 kvarterit, on langenud, võrreldes tabeliga II (12 kvarterit), ja tõusnud, võrreldes tabeliga I (6 kvarterit); rahas väljendatud rendi kogusumma (10½ naelsterlingit) on langenud mõlema tabeliga võrreldes (18 naelsterlingit ja 36 naelsterlingit).

Kui kolmas 2½ naelsterlingi suurune kapital oleks mahutatud *B* liiki maasse, siis oleks see küll muutnud toodangu massi, kuid ei oleks puudutanud renti, sest vastavalt eeldusele ei põhjusta üksteisele järgnevad kapitalimahutused üht ja sedasama liiki maal mingit erinevust, maaliik *B* aga renti ei anna.

Kui me aga oletame, et kolmas kapitalimahutus ei tehta maal *C*, vaid maal *D*, siis saame:

TABEL IVb

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								kvart.	naelst.	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60%
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120%
Kokku	3	17½	3½	21	22	—	33	8	12	—

* 1894. aasta väljaandes: tabeliga I. *Toim.*

Siin on produkti koguhulk 22 kvarterit, tabeliga I võrreldes rohkem kui kaks korda suurem, kuigi avansseeritud kapital on ainult $17^1/_2$ naelsterlingit 10 naelsterlingi asemel, seega vähem kui kahekordne. Edasi on produkti koguhulk 2 kvarteri võrra suurem kui tabelis II, kuigi viimases avansseeritud kapital suurem on, nimelt 20 naelsterlingit.

D liiki maal on viljarent tabeliga I võrreldes kasvanud 3* kvarterilt 6 kvarterile, samal ajal kui raharent on jäänud endiseks, nimelt 9 naelsterlingi suuruseks. Viljarent *D* liiki maalt on tabeliga II võrreldes endine, 6 kvarterit, kuid raharent on langenud 18 naelsterlingilt 9 naelsterlingile.

Kui vaadelda rendi kogusummasid, siis on tabelis IVb viljarent, 8 kvarterit, suurem kui tabelis I, kus ta on 6 kvarterit, ja suurem kui tabelis IVa, kus ta on 7 kvarterit; seevastu on ta aga väiksem kui tabelis II, kus viljarent = 12 kvarterit. Raharent tabelis IVb, 12 naelsterlingit, on suurem kui tabelis IVa, kus ta on $10^1/_2$ naelsterlingit, ja väiksem kui tabelis I, kus ta on 18 naelsterlingit, ning tabelis II, kus raharent on 36 naelsterlingit.

Selleks et rendi kogusumma võrduks maaliigilt *B* saadava rendi äralangemisel, tabeli IVb tingimustes, tabelis I toodud rendi kogusummaga, peame saama veel 6 naelsterlingi eest lisaprodukti, s. o 4 kvarterit à $1^1/_2$ naelsterlingit; viimane hind on uueks tootmishinnaks. Siis on meil jälle rendi kogusumma 18 naelsterlingit nagu tabelis I. Selleks vajaliku täiendava kapitali suurus erineb vastavalt sellele, kas me mahutame ta *C* või *D* liiki maasse või jaotame ta ära mõlema maaliigi vahel.

C liiki maal annab 5 naelsterlingi suurune kapital 2 kvarterit lisaprodukti, järelikult annab 10 naelsterlingi suurune täiendav kapital 4 kvarterit täiendavat lisaprodukti. *D* liiki maal oleks 5 naelsterlingi suurusest täiendavast kapitalist küllalt, et toota 4 kvarterit täiendavat viljarenti siin aluseks võetud eeldusel, et täiendavate kapitalimahutuste tootlikkus jääb muutumatuks. Niiviisi saaksime järgmised tulemused:

TABEL IVc

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								kvart.	naelst.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Kokku	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34	—	51	12	18	—

* 1894. aasta väljaandes: 2. *Toim.*

TABEL IVd

Maa liik	Aakrid	Kapitaal naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent kvart.	Rent naelst.	Lisakasumi norm
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60%
D	1	12½	2½	15	20	1½	30	10	15	120%
Kokku	3	22½	4½	27	30	—	45	12	18	—

Raharendi kogusumma moodustaks täpselt poole sellest, mis oli tabelis II, kus täiendavad kapitalimahutused tehti tootmishindade samaksjäämise tingimusel.

Kõige tähtsam on võrrelda neid tabeleid tabeliga I.

Me näeme, et kui tootmishind langes poole võrra, 60 šillingilt 30 šillingile kvarterilt, siis on raharendi kogusumma jäänud endiseks, = 18 naelsterlingit, ja sellele vastavalt on viljarent kasvanud kahekordseks, nimelt 6 kvarterilt 12 kvarterile. *B*-lt saadav rent on ära langenud; *C*-lt saadav raharent on tabelis IVc poole võrra suurenenud, kuid tabelis IVd poole võrra vähenenud; maaliigil *D* on raharent tabelis IVc jäänud endiseks, = 9 naelsterlingit, kuid tabelis IVd on ta tõusnud 9 naelsterlingilt 15 naelsterlingile. Toodang on kasvanud tabelis IVc 10 kvarterilt 34 kvarterile ja tabelis IVd 30 kvarterile; kasum on suurenenud tabelis IVc 2 naelsterlingilt 5½ naelsterlingile ja tabelis IVd 4½ naelsterlingile. Kogu kapitalimahutus on ühel juhul kasvanud 10 naelsterlingilt 27½ naelsterlingile, teisel juhul 10 naelsterlingilt 22½ naelsterlingile, järelikult mõlemal korral rohkem kui kahekordseks. Rendinorm, avansseeritud kapitali kohta arvutatav rent, on kõigis tabelites, IV kuni IVd, kõigil maaliikidel ühesugune, mis järeldub juba ülesseatud eeldusestki, et tootlikkuse norm on mõlemal järjestikusel kapitalimahutusel kõigis maaliikides muutumatu. Tabeliga I võrreldes on see siiski langenud nii keskmiselt kõikide maaliikide kui ka iga üksiku maaliigi kohta. Tabelis I oli see keskmiselt = 180%, tabelis IVc on see $= \frac{18}{27\frac{1}{2}} \times 100 = 65\frac{5}{11}\%$, tabelis IVd aga $= \frac{18}{22\frac{1}{2}} \times$ $\times 100 = 80\%$. Keskmine raharent aakrilt on tõusnud. Enne, tabelis I, oli see keskmiselt 4½ naelsterlingit aakrilt kõigi 4 aakri kohta; nüüd, tabelites IVc ja IVd, on see 6 naelsterlingit aakrilt 3 aakri kohta. Renti andval maal oli see enne keskmiselt 6 naelsterlingit

aakrilt; nüüd on see aga 9 naelsterlingit aakrilt. Seega on aakrirendi rahaline väärtus tõusnud ja kujutab endast nüüd vilja näol kaks korda rohkem produkti kui varem; kuid 12 kvarterit viljarenti moodustavad nüüd vähem kui poole koguproduktist, 34 ja 30* kvarterist, kuna tabelis I moodustavad 6 kvarterit $^3/_5$ koguproduktist, 10 kvarterist. Niisiis, kuigi koguprodukti vastava osana vaadeldav rent on langenud ja kuigi rent on langenud ka kulutatud kapitali suhtes, on rendi rahaline väärtus ühe aakri kohta siiski suurenenud; veel rohkem on aga suurenenud produktis väljendatav rendi väärtus. Kui me võtame maaliigi *D* tabelis IVd, siis on siin kapitalikulutusele vastav tootmishind [die ausgelegten Produktionskosten] = 15 naelsterlingit, millest $12^1/_2$ naelsterlingit moodustavad kulutatud kapitali. Raharent on 15 naelsterlingit. Tabelis I oli tootmishind samal maaliigil *D* = 3 naelsterlingit, kulutatud kapital = $2^1/_2$ naelsterlingit, raharent = 9 naelsterlingit; viimane oli seega kolm korda suurem kui tootmishind ja peaaegu neli korda suurem kui kulutatud kapital. Tabelis IVd on maaliigi *D* raharent, 15 naelsterlingit, täpselt võrdne tootmishinnaga ja ainult $^1/_5$ võrra suurem kui kulutatud kapital. Sellest hoolimata on raharent aakrilt $^2/_3$ võrra suurem: 9 naelsterlingi asemel on see 15 naelsterlingit. Tabelis I on 3 kvarteri suurune viljarent $^3/_4$ koguproduktist, 4 kvarterist; tabelis IVd on viljarent 10 kvarterit, s. o. pool koguproduktist (20 kvarterist), mis saadakse maaliigi *D* ühelt aakrilt. See näitab, et aakrirendi väärtus rahas ja viljas võib tõusta, kuigi rent moodustab suhteliselt väiksema osa kogusissetulekust ja kuigi ta avansseeritud kapitali suhtes langenud on.

Tabelis I on koguprodukti väärtus 30 naelsterlingit; rent on 18 naelsterlingit, s. o. rohkem kui pool sellest väärtusest. Tabelis IVd on koguprodukti väärtus 45 naelsterlingit, millest 18 naelsterlingit, s. o. vähem kui pool, moodustab rendi.

Põhjus, miks vaatamata kvarterihinna langusele $1^1/_2$ naelsterlingi, s. o. 50% võrra, ja vaatamata konkureeriva pindala vähenemisele 4 aakrilt 3 aakrile, raharendi kogusumma ometi endiseks jääb ja viljarent kahekordseks kasvab, kusjuures viljarent ja raharent aakrilt samal ajal suurenevad, — see põhjus seisab selles, et toodetakse rohkem kvartereid lisaprodukti. Viljahind langeb 50 protsendi võrra, lisaprodukt kasvab 100 protsendi võrra. Kuid sellise tulemuse saavutamiseks peab kogutoodang meie tingimuste kohaselt kasvama kolmekordseks ning kapitalimahutused paremat liiki maadel peavad suurenema rohkem kui kahekordseks. See, millises vahekorras kapital kasvama peab, oleneb kõigepealt sellest, kuidas täiendavad kapitalimahutused paremate ja kõige paremate

* 1894. aasta väljaandes: 33 ja 27. *Toim.*

maaliikide vahel jagunevad, kusjuures eeldatakse alati, et kapitali tootlikkus kasvab igal maaliigil kapitali suurusega proportsionaalselt.

Kui tootmishinna langus oleks olnud väiksem, siis oleks täiendavat kapitali sama raharendi tootmiseks vähem tarvis läinud. Kui vilja pakkumine, mis on vajalik selleks, et maaliik *A* haritavate maade hulgast välja langeks — see aga ei sõltu ainuüksi produkti hulgast maaliigi *A* ühe aakri kohta, vaid ka sellest, kui suure osa kogu haritavast pindalast maaliik *A* moodustab, — niisiis kui selleks vajalik pakkumine oleks olnud suurem, kui järelikult oleks olnud vaja ka suuremat kapitali massi, mida täiendavalt kulutatakse *A*-st paremal maal, siis oleksid raharent ja viljarent muudel võrdsetel tingimustel veelgi rohkem kasvanud, kuigi maa *B* ei annaks enam raharenti ega viljarenti.

Kui maal *A* funktsioneerimisest välja langenud kapital oleks olnud 5 naelsterlingit, siis tuleks selle juhtumi puhul võtta võrdlemiseks tabelid II ja IVd. Koguprodukt oleks kasvanud 20 kvarterilt 30 kvarterile. Raharent oleks vähenenud poole võrra, 36 naelsterlingilt 18 naelsterlingile; viljarent oleks jäänud endiseks, 12 kvarterit.

Kui maal *D* oleks võimalik toota 44 kvarterit produkti, = 66 naelsterlingit, kulutades selleks $27^1/_2$ naelsterlingit kapitali — s. o. *D* jaoks varem ettenähtud normiga, 4 kvarterit $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitali kohta —, siis saavutaks rendi kogusumma jällegi sama taseme, mis tal oli tabelis II, ja tabel omandaks järgmise kuju:

Maa liik	Kapital naelst.	Produkt kvart.	Viljarent kvart.	Raharent naelst.
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27^1/_2$	44	22	33
Kokku	$37^1/_2$	54	24	36

Kogutoodang oleks 54 kvarterit, tabelis II aga oli see 20 kvarterit; raharent jääks endiseks, = 36 naelsterlingit. Kogukapital oleks aga $37^1/_2$ naelsterlingit, kuna tabelis II oli see 20 naelsterlingit. Avansseeritud kogukapital oleks suurenenud peaaegu kahekordseks, toodang aga peaaegu kolmekordseks; viljarent oleks kaks

korda suurem, raharent aga oleks jäänud endiseks. Järelikult kui muutumatu tootlikkuse puhul langeb hind selle tõttu, et täiendavat rahakapitali kulutatakse paremate maadel, mis renti annavad, s. o. kõigil *A*-st paremate maadel, siis on kogukapitalil tendents kasvada vähemas proportsioonis kui toodang ja viljarent; nii võib viljarendi kasv tasakaalustada raharendis hinna languse tõttu tekkiva vähenemise. Sama seadus avaldub ka selles, et avansseeritav kapital peab olema suurem sel määral, kuidas seda kapitali rakendatakse maal *C* rohkem kui maal *D*, s. o. vähemat renti andval maal rohkem kui niisugusel maal, mis suuremat renti annab. See tähendab vaid järgmist: selleks et raharent jääks muutumatuks või et see tõuseks, tuleb toota teatud täiendav hulk lisaprodukti, selleks aga läheb vaja seda vähem kapitali, mida suurem on lisaprodukti andvate maatükkide viljakus. Kui maaliikide *B* ja *C*, *C* ja *D* erinevus oleks veelgi suurem, siis läheks vaja veelgi vähem täiendavat kapitali. Teatud kindel suhe oleneb 1) vahekorrast, milles langeb hind, s. o. praegu renti mitteandva maa *B* ja juba varem renti mitteandva maa *A* erinevusest; 2) *B*-st paremate maade erinevuste vahekorrast; 3) uue mahutatud täiendava kapitali massist ja 4) tema jagunemisest erineva kvaliteediga maade vahel.

Me näeme, et see seadus ei väljenda tegelikult midagi muud kui seda, mida me käsitlesime juba esimese juhtumi uurimisel, nimelt seda, et kui tootmishind on antud, ükskõik kui suur ta ka on, siis võib rent täiendava kapitalimahutuse tagajärjel tõusta. Sest maaliigi *A* väljalangemise tõttu on nüüd tekkinud uus diferentsiaalrent I, kusjuures maa *B* on nüüd kõige halvemaks maaks ja $1^1/_2$ naelsterlingit kvarteri kohta on uueks tootmishinnaks. See käib nii tabelite IV kui ka tabeli II kohta. Seadus on sama, kuid lähtepunktiks võetakse nüüd endise maaliigi *A* asemel maaliik *B* ja 3 naelsterlingi suuruse tootmishinna asemel $1^1/_2$ naelsterlingi suurune tootmishind.

Kõik see on siin tähtis üksnes järgmises suhtes: kui oli vaja nii- ja niipalju täiendavat kapitali, et kapital maalt *A* ära tõmmata ja luua vajalik pakkumine ilma tema osavõtuta, siis ilmneb, et sellega võib kaasas käia muutumatu, tõusev või langev aakrirent kui mitte kõikidel maatükkidel, siis vähemalt mõnedel, ja keskmiselt kõikide haritavate maade kohta. Me nägime, et viljarendi ja raharendi vahekord ei ole ühesugune. Ainult traditsiooni tõttu etendab viljarent majanduses ikka veel teatud osa. Niisama hästi võiks tõestada, et näiteks vabrikant võib oma 5 naelsterlingi suuruse kasumiga osta palju rohkem omatoodetud lõnga kui varem 10 naelsterlingi suuruse kasumiga. Igatahes aga tõestab see, et härrad maaomanikud, kui nad on ühtlasi manufaktuuride omanikud või

osanikud, suhkru- või viinavabrikandid jne., võivad raharendi langemise puhul ikkagi veel õige tublisti teenida kui omaenda tooraine tootjad.[34]

II. Kui täiendavate kapitalide tootlikkuse norm langeb

See ei kutsu esile midagi uut, sest tootmishind võib siin, just nagu äsjavaadeldudki juhtumil, ainult langeda, kui *A*-st paremate maaliikidel täiendava kapitali kulutamise tõttu *A* produkt üleliigseks muutub ja sellepärast kapital maalt *A* ära tõmmatakse või maad *A* mõne teise produkti tootmiseks kasutama hakatakse. Seda juhtumit me käsitlesime juba põhjalikult. Me näitasime, et viljaja raharent ühe aakri kohta võib sealjuures tõusta, langeda või samaks jääda.

Võrdlemise hõlbustamiseks toome kõigepealt veel kord ära järgmise tabeli:

TABEL I

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind ühe kvarteri kohta	Produkt kvart.	Viljarent kvart.	Raharent naelst.	Lisakasumi norm
A	1	2½	½	3	1	0	0	0
B	1	2½	½	1½	2	1	3	120%
C	1	2½	½	1	3	2	6	240%
D	1	2½	½	¾	4	3	9	360%
Kokku	4	10	—	—	10	6	18	180% keskmine

Kui me nüüd oletame, et arv 16, mis tähistab* maaliikidelt *B, C, D* langeva tootlikkusenormi tingimustes saadud kvarterite hulka,

[34] Ülaltoodud tabelid IVa kuni IVd tuleks sissesattunud arvutusvea tõttu parandada. See viga ei muuda küll tabelitest tuletatud teoreetilisi seisukohti, kuid annab aakritoodangu osas paiguti lausa võimatuid arvulisi vahekordi. Kuid sellelgi pole olulist tähtsust. Kõigil maa reljeefi ja profiili kujutavatel kaartidel võetakse vertikaalide jaoks märksa suurem mõõtkava kui horisontaalide jaoks. Kui aga keegi siiski leiab, et tema põllumehetundeid on solvatud, siis võib ta igal ajal korrutada aakrite arvu ükskõik missuguse arvuga. Tabelis I võib ka võtta aakrilt saadava 1, 2, 3, 4 kvarteri asemel 10, 12, 14, 16 bušselit (8 bušselit = 1 kvarteriga), kusjuures nendest tuletatud teiste tabelite arvud jäävad tõenäolisuse piiridesse; see annab võimaluse veenduda, et tulemus — rendi kasvu ja kapitali kasvu vahekord — on täiesti üks ja seesama. Seda me teemegi nendes tabelites, mis toimetaja järgmisele peatükile juurde lisab. — *F. E.*

* Tabelis III. *Toim.*

on küllaldane maaliigi *A* väljatõrjumiseks haritavate maade hulgast, siis muutub tabel III järgmiseks tabeliks V:

TABEL V

Maa liik	Aakrid	Kapitalimahutus naelst.	Kasum naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Viljarent kvart.	Raharent naelst.	Lisakasumi norm
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$2+1^1/_2=3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$3+2=5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	$51^3/_7\%$*
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$4+3^1/_2=7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	$137^1/_7\%$**
Kokku	3***	15	—	16	—	$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	$94^2/_7\%$**** keskmine

Siin, kus täiendavate kapitalide tootlikkuse norm väheneb ja selle vähenemise aste on eri maaliikidel erisugune, on reguleeriv tootmishind langenud 3 naelsterlingilt $1^5/_7$ naelsterlingile. Kapitalimahutus on suurenenud poole võrra*****, 10 naelsterlingilt 15 naelsterlingile. Raharent on langenud peaaegu poole võrra, 18 naelsterlingilt $9^3/_7$ naelsterlingile, viljarent aga ainult $^1/_{12}$ võrra, 6 kvarterilt $5^1/_2$ kvarterile. Koguprodukt on suurenenud 10 kvarterilt 16 kvarterile, s. o. 160 protsendile. Viljarent on pisut suurem kui $^1/_3$ koguproduktist. Avansseeritud kapital suhtub raharendisse nagu $15 : 9^3/_7$; varem aga oli see suhe 10 : 18.

III. Kui täiendavate kapitalide tootlikkuse norm tõuseb

See juhtum erineb selle peatüki algul toodud variandist I, kus tootmishind muutumatu tootlikkusenormi puhul langeb, ainult selle poolest, et kui maaliigi *A* väljatõrjumiseks on vaja teatud täiendavat produkti, siis toimub see siin kiiremini.

Täiendavail kapitalimahutustel võib nii langeva kui ka tõusva tootlikkuse puhul olla erinev mõju, olenevalt sellest, kuidas nad erinevate maaliikide vahel jagunevad. Sel määral, kuidas see erinev mõju erinevusi tasandab või teravdab, selsamal määral langeb või tõuseb paremate maaliikide diferentsiaalrent ning ühtlasi lan-

* 1894. aasta väljaandes: $51^2/_5$. *Toim.*
** Sealsamas: $137^1/_5$. *Toim.*
*** Sealsamas: 4. *Toim.*
**** Sealsamas: $94^3/_{10}$. Renti mitteandev maa pole siin arvesse võetud. *Toim.*
***** Võrreldes tabeliga I. *Toim.*

geb või tõuseb rendi kogusumma, nii nagu see oli juba diferentsiaalrendiga I. Muidu aga oleneb kõik sellest, kui suur on see pindala ja kapital, mis maaliigi *A* kõrvalejätmise puhul välja langeb, ning samuti sellest, kui palju tuleb suhteliselt avansseerida kapitali, et tõusva tootlikkuse tingimustes toota nõudmise katteks vajalik täiendav produkt.

Ainus asi, mida siin uurida tasub ja mis üldse viib meid tagasi küsimuse uurimisele, kuidas see diferentsiaalne kasum diferentsiaalrendiks muundub, on järgmine:

Esimesel juhtumil, kus tootmishind endiseks jääb, ei avalda maasse *A* mahutatud täiendav kapital diferentsiaalrendile kui niisugusele mingit mõju, sest et maa *A*, nagu varemgi, ei anna renti, tema produkti hind jääb muutumata ja reguleerib endiselt turgu.

Teisel juhtumil, variant I, kus tootmishind muutumatu tootlikkusenormi puhul langeb, langeb maa *A* paratamatult välja; veelgi suuremal määral käib see variandi II kohta (langev tootmishind langeva tootlikkusenormi puhul), sest vastasel korral peaks maasse *A* mahutatud täiendav kapital tootmishinda tõstma. Kuid siin, teise juhtumi variandis III, kus tootmishind langeb täiendava kapitali tootlikkuse tõusu tõttu, võib seda täiendavat kapitali teatud tingimuste olemasolul paigutada nii maasse *A* kui ka paremat liiki maadesse.

Oletagem, et maasse *A* mahutatud $2^1/_2$ naelsterlingi suurune täiendav kapital toodab 1 kvarteri asemel $1^1/_5$ kvarterit.

TABEL VI

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisakasumi norm
								kvart.	naelst.	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+1^1/_5=2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+2^2/_5=4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+3^3/_5=6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+4^4/_5=8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
	4	20	4	24	22	—	60	$13^1/_5$	36	240%

Seda tabelit tuleb võrrelda peale põhitabeli I ka tabeliga II, kus kahekordne kapitalimahutus on seotud püsiva tootlikkusega, mis on kapitalimahutusega proportsionaalne.

Eelduse kohaselt langeb reguleeriv tootmishind. Kui see ei muutuks, vaid oleks endiselt 3 naelsterlingit, siis kõige halvem maa *A*, mis varem, kui kapitalimahutus oli ainult $2^1/_2$ naelsterlingit, renti ei andnud, hakkaks seda nüüd andma, kusjuures ei olekski harimisele võetud halvemat maad; selle põhjuseks oleks asjaolu, et tootlikkus on maal *A* suurenenud, kuid ta on suurenenud ainult ühe kapitaliosa suhtes, mitte aga esialgselt kulutatud kapitali suhtes. Esimesed 3 naelsterlingit tootmishinda toovad 1 kvarteri; teised toovad $1^1/_5$ kvarterit; $2^1/_5$ kvarteri suurune koguprodukt müüakse aga nüüd tema keskmise hinnaga. Et tootlikkuse norm täiendava kapitali kulutamisega kasvab, siis eeldab see juhtum mingisugust parandust. Viimane võib seista selles, et aakrile kulutatakse üldse rohkem kapitali (rohkem väetist, rohkem mehaanilist tööd jne.), või ka selles, et see täiendav kapital alles võimaldabki kvalitatiivselt erinevat, produktiivsemat kapitali mahutamist. Mõlemal juhul saadakse ühe aakri kohta kulutatud 5 naelsterlingi suuruse kapitaliga $2^1/_5$ kvarteri suurune produkt, samal ajal kui poole väiksema kapitalimahutusega, $2^1/_2$ naelsterlingiga, saadi ainult 1 kvarteri suurune produkt. Jättes kõrvale mõõdaminevad turusuhted, oleks maa *A* produkti müümine uuest keskmisest hinnast kõrgema tootmishinnaga ainult siis veel võimalik, kui küllaltki suurt hulka *A* kategooria maid haritaks endiselt kõigest $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitaliga ühe aakri kohta. Aga niipea kui uus suhe, 5 naelsterlingit kapitali ühe aakri kohta, ning ühes sellega parem majandamise viis üldiseks muutuvad, langeb reguleeriv tootmishind $2^8/_{11}$ naelsterlingile. Erinevus mõlema kapitaliosa vahel kaoks, ja ühe aakri *A* liiki maa harimine ainult $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitaliga poleks siis tegelikult enam normaalne, ei vastaks uutele tootmistingimustele. See poleks enam erinevus ühel ja samal aakril kulutatud kapitali mitmesugustelt osadelt saadava sissetuleku vahel, vaid erinevus ühe aakri kohta tehtud küllaldase ja mitteküllaldase kogukapitalikulutuse vahel. Sellest me näeme *esiteks,* et mitteküllaldane kapital suure arvu rentnike käes (see arv peab olema suur, sest kui neid rentnikke oleks vähe, siis oleksid nad ainult sunnitud müüma oma tootmishinnast odavamalt) avaldab täpselt samasugust mõju nagu maaliikide eneste diferentseerumine alanevas järjestuses. Halvem harimisviis halvemal maal suurendab paremalt maalt saadavat renti; niisugust harimisviisi rakendades võib isegi renti saada paremini haritavalt samasuguse halva kvaliteediga maalt, mis muidu üldse renti ei anna. *Teiseks* näeme sellest, et diferentsiaalrent, mis tekib üksteisele järgnevaist kapitalikulutustest ühel ja samal kogupindalal, kujuneb tegelikult teatavaks keskmiseks suuruseks, milles pole enam võimalik ära tunda ega eraldada erinevate kapitalikulutuste mõjusid; viimased ei loo seepärast renti kõige halvemal maal, vaid 1)

teevad koguprodukti keskmise hinna — näiteks maaliigi *A* ühe aakri koguprodukti keskmise hinna — uueks reguleerivaks hinnaks ja 2) esinevad uutes tingimustes ühe aakri maa rahuldavaks harimiseks vajaliku kapitali koguhulga muutumisena, kusjuures nii üksikud üksteisele järgnenud kapitalikulutused kui ka nende vastavad mõjud on selles kapitali koguhulgas ühte sulanud, nii et neid pole võimalik eraldada. Täpselt niisamuti on lugu ka üksikute diferentsiaalrentidega parematel maaliikidel. Need rendid määrab igal juhtumil vastava maaliigi keskmise produkti ja kõige halvema maa produkti vahe suurenenud, nüüd aga normaalseks saanud kapitalikulutuse tingimustes.

Ükski maa ei anna vähematki produkti ilma kapitalikulutuseta. Seega isegi lihtsa diferentsiaalrendi puhul, diferentsiaalrendi I puhul, kui öeldakse, et üks aaker maad *A*, s. o. tootmishinda reguleerivat maad, annab nii- ja niipalju produkti nii- ja niisuguse hinnaga ja et paremad maaliigid *B, C, D* annavad nii- ja niipalju diferentsiaalprodukti ning seepärast teatud kindla reguleeriva hinna puhul nii- ja niipalju raharenti, siis eeldatakse sealjuures alati, et on kulutatud teatud kapital, antud tootmistingimustes normaalseks peetav kapital. Just nagu tööstuseski, kus igas tootmisharus on vaja teatud minimaalset kapitali, et oleks võimalik toota kaupu nende tootmishinnaga.

Kui see miinimum muutub selle tõttu, et paranduste eesmärgil tehakse ühel ja selsamal maal järjestikuseid kapitalimahutusi, siis muutub see järk-järgult. Niikaua kui teatud arv aakreid, näiteks maal *A*, pole majandamiseks seda täiendavat kapitali saanud, senikaua loob maaliigi *A* paremini haritud aakritelt saadava rendi muutumatuks jäänud tootmishind, ja rent kõikidelt parematelt maaliikidelt *B, C, D* tõuseb. Tootmishind langeb aga niipea, kui uus tootmisviis niivõrd läbi lööb, et ta normaalseks muutub; paremate maatükkide rent langeb uuesti, ja see osa maast *A*, kus kapitali on nüüd keskmisest vähem, peab müüma saadusi oma individuaalsest tootmishinnast odavamalt ega saa järelikult keskmist kasumit.

Seesama leiab aset ka langeva tootmishinna puhul, isegi täiendava kapitali väheneva tootlikkuse tingimustes, kui suurenenud kapitalikulutuste tagajärjel hakkavad vajalikku koguprodukti andma paremad maaliigid, mistõttu tootmises funktsioneeriv kapital tõmmatakse näiteks maalt *A* ära, nii et maa *A* ei konkureeri enam selle teatud produkti, näiteks nisu tootmises. Normaalseks saab nüüd kapitalihulk, mis keskmiselt kulutatakse uuel reguleerival, paremal maaliigil *B*; ja kui räägitakse maatükkide erinevast viljakusest, siis eeldatakse, et iga aakri kohta kulutatakse see uus normaalne kapitalihulk.

Teiselt poolt on selge, et see keskmine kapitalikulutus, näiteks

Inglismaal enne 1848. aastat 8 naelsterlingit ja pärast 1848. aastat 12 naelsterlingit aakri kohta, on rendilepingute sõlmimisel mõõdupuuks. Rentnikul, kes sellest rohkem kulutab, ei muundu lisakasum rendilepingu kestuse jooksul rendiks. Kas see toimub pärast rendilepingu lõppemist — see oleneb rentnike konkurentsist, kes suudavad teha samasuguse erakorralise avansseeringu. Jutt ei ole siin püsivaist maaparandustest, mis ühesuguse või isegi väheneva kapitalikulutuse puhul ikka veel tagavad suurema produkti saamise. Kuigi need püsivad maaparandused on kapitali produkt, avaldavad nad ometigi täpselt samasugust mõju nagu maa looduslike omaduste erinevus.

Me näeme seega, et diferentsiaalrendi II puhul tuleb arvestada teatud momenti, mis diferentsiaalrendi I kui niisuguse puhul mõjule ei pääse, sest diferentsiaalrent I võib edasi püsida sõltumata sellest, kas normaalne kapitalikulutus aakri kohta kuidagi muutub. See moment seisab ühelt poolt selles, et reguleerival maal *A* tehtud mitmesuguste kapitalikulutuste tulemused tasanduvad ja et sellelt maalt saadav produkt esineb nüüd lihtsalt normaalse keskmise aakriproduktina. Teiselt poolt seisab see moment selles, et aakri kohta tuleva kapitalikulutuse normaalmiinimum või keskmine suurus muutub, kusjuures see muutumine esineb maa omadusena. Lõpuks seisab ta selles, et lisakasumi rendivormiks muundumise viis on siin erinev.

Edasi. Tabeli VI võrdlemine tabelitega I ja II näitab, et viljarent on tabeliga I võrreldes kasvanud rohkem kui kahekordseks, tabeliga II võrreldes aga on kasvanud $1^1/_5$ kvarteri võrra; samal ajal on raharent tabeliga I võrreldes suurenenud kahekordseks, tabeliga II võrreldes aga jäänud muutumata. Ta oleks märksa kasvanud, kui (muudel võrdsetel tingimustel) suurem osa täiendavast kapitalist oleks langenud paremate maaliikidele või, teiselt poolt, kui täiendava kapitali mõju maaliigile *A* oleks olnud väiksem, nii et maalt *A* saadud kvarteri reguleeriv keskmine hind oleks olnud kõrgem.

Kui täiendava kapitali kulutamise tagajärjel tekkinud viljakuse tõus oleks eri maaliikidel olnud erisugune, siis oleks see kutsunud esile nende maaliikide diferentsiaalrentide muutumise.

Igal juhul on tõestatud, et kui täiendava kapitalikulutuse tootlikkusenormi tõusu tagajärjel tootmishind langeb — s. o. kui see tootlikkus kasvab suuremas proportsioonis kui avansseeritud kapital —, siis võib aakrirent, näiteks kahekordse kapitalikulutuse puhul, kasvada mitte ainult kahekordseks, vaid isegi rohkem kui kahekordseks. Ta võib aga ka langeda, kui maa *A* tootlikkuse kiirema kasvu tõttu tootmishind veelgi madalamale langeb.

Kui me oletaksime, et täiendavad kapitalikulutused ei suurendaks näiteks maade *B* ja *C* tootlikkust samas proportsioonis kui maa *A*

tootlikkust, nii et proportsionaalsed vahed *B* ja *C* suhtes väheneksid ja produkti kasv hinnalangust tasa ei teeks, siis — tabeliga II võrreldes — tõuseks rent maaliigil *D*, kuid langeks maaliikidel *B* ja *C*.

TABEL VIa

Maa	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Produkt aakrilt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Viljarent kvart.	Raharent naelst.
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$1+3=4$	$1^1/_2$	6	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$2+2^1/_2=4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$3+5=8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$4+12=16$	$1^1/_2$	24	12	18
Kokku	4	20	—	$32^1/_2$	—	—	$16^1/_2$	$24^3/_4$

Lõpuks tõuseks raharent siis, kui parematel maatükkidel oleks viljakuse võrdse proportsionaalse tõusu puhul kulutatud rohkem täiendavat kapitali kui maal *A*, s. o. kui täiendavad kapitalikulutused parematel maatükkidel kutsuksid esile tootlikkusenormi tõusu. Mõlemal juhul hakkaksid vahed suurenema.

Raharent langeb, kui täiendava kapitalikulutuse tagajärjel toimunud parandus, vähendades kõiki vahesid või ainult osa neist, avaldab maale *A* suuremat mõju kui maadele *B* ja *C*. Raharendi langus on seda suurem, mida väiksem on paremate maatükkide tootlikkuse tõus. Avaldatava mõju ebaühtluse astmest sõltub, kas viljarent tõuseb, langeb või muutumatuks jääb.

Raharent ja ka viljarent tõusevad kas sel juhul, kui olukorras, kus eri maaliikide täiendava viljakuse suhteline vahe muutumatuks jääb, kulutatakse renti andvatele maadele täiendavat kapitali rohkem kui renti mitteandvale maale *A* ning kõrgemat renti andvatele maadele rohkem kui madalamat renti andvatele maadele; või sel juhul, kui niisama suure täiendava kapitali puhul viljakus paremal ja kõige paremal maal rohkem tõuseb kui maal *A*, kusjuures raha- ja viljarent tõusevad vastavalt sellele, kuidas see kõrgemate maaliikide viljakuse kasv ületab madalamate maaliikide viljakuse kasvu.

Igal juhul tõuseb aga rent relatiivselt, kui tootliku jõu suurenemine on täiendava kapitalikulutuse tagajärg, mitte aga lihtsalt muutumatu kapitalikulutuse tingimustes kasvanud viljakuse tagajärg. See on absoluutne vaatepunkt, mis näitab, et käesoleval juhul, nagu ka kõigil varemail juhtudel, on rent ja suurenenud

rent ühelt aakrilt (just nagu diferentsiaalrendi I puhul kogu haritava pindala keskmise rendi suurus) maasse mahutatud kapitali suurenemise tagajärg, kusjuures on ükskõik, kas see täiendav mahutus funktsioneerib muutumatu tootlikkusenormiga püsivate või langevate hindade puhul, või väheneva tootlikkusenormiga püsivate või langevate hindade puhul, või tõusva tootlikkusenormiga langevate hindade puhul. Sest meie oletus — püsiv hind täiendava kapitali püsiva, langeva või tõusva tootlikkusenormiga ja langev hind püsiva, langeva ja tõusva tootlikkusenormiga — seisab järgmises: täiendava kapitali püsiv tootlikkusenorm püsiva või langeva hinna puhul, langev tootlikkusenorm püsiva või langeva hinna puhul, tõusev tootlikkusenorm püsiva ja langeva hinna puhul. Kõigil neil juhtudel võib rent küll muutumatuks jääda või langeda, kuid tema langus oleks veelgi suurem, kui viljakuse tõusu tingimuseks, muudel võrdsetel asjaoludel, ei oleks kapitali täiendav rakendamine. Sel puhul on täiendav kapitalikulutus alati rendi relatiivse kõrguse põhjuseks, kuigi rent absoluutselt langeb.

NELJAKÜMNE KOLMAS PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENT II. — KOLMAS JUHTUM: TÕUSEV TOOTMISHIND

{Tootmishinna tõus eeldab, et kõige halvema, renti mitteandva maa tootlikkus langeb. Meie poolt reguleeriva hinnana võetud 1 kvarteri tootmishind võib ainult siis tõusta 3 naelsterlingist kõrgemale, kui maal *A* kulutatud $2^1/_2$ naelsterlingit hakkaksid tootma vähem kui 1 kvarter või 5 naelsterlingit vähem kui 2 kvarterit või kui harimisele tuleks võtta *A*-st veelgi halvemat maad.

Teise kapitalikulutuse muutumatu või isegi tõusva tootlikkuse puhul oleks see ainult siis võimalik, kui esimese $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitalikulutuse tootlikkus väheneks. Seda tuleb kaunis sageli ette. Näiteks sel korral, kui kerge künni tõttu kurnatud pealmine mullakiht vana harimisviisi puhul järjest vähenevat saaki annab, siis aga sügavama künniga pinnale toodud alumine kiht ratsionaalse harimise juures endisest suuremat saaki andma hakkab. See spetsiaalne juhtum aga ei kuulu õigupoolest siia. *Esimese* $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitalikulutuse tootlikkuse vähenemine tingib parematel maaliikidel diferentsiaalrendi I langust isegi siis, kui eeldada nende jaoks analoogilisi suhteid; siin aga me vaatleme ainuüksi diferentsiaalrenti II. Et aga antud spetsiaalne juhtum ei saa esineda, kui ei eeldata diferentsiaalrendi II olemasolu, ja et ta tegelikult kujutab endast modifitseeritud diferentsiaalrendi I tagasimõju diferentsiaalrendile II, siis toome selle juhtumi kohta näite [vt. tabel VII, lk. 652].

Raharent, samuti rahaline sissetulek, on samad mis tabelis II. Tõusnud reguleeriv tootmishind asendab täpselt selle, mis produkti koguse alal kaduma läks; et see hind ja produkti kogus on muutunud vastupidises vahekorras, siis on endastmõistetav, et mõlema korrutis endiseks jääb.

TABEL VII

Maa liik	Aakrid	Kapitali-kulutus naelst.	Kasum naelst.	Tootmis-hind naelst.	Produkt kvart.	Müügi-hind naelst.	Sissetulek naelst.	Viljarent kvart.	Raha-rent naelst.	Rendi-norm
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1^1/_4=1^3/_4$	$3^3/_7$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+2^1/_2=3^1/_2$	$3^3/_7$	12	$1^3/_4$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3^3/_4=5^1/_4$	$3^3/_7$	18	$3^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+5=7$	$3^3/_7$	24	$5^1/_4$	18	360%
	—	20	—	—	$17^1/_2$	—	60	$10^1/_2$	36	240%

Ülaltoodud juhtumil me oletasime, et teise kapitalikulutuse tootlik jõud on kõrgem kui esimese kulutuse esialgne tootlikkus. Asi ei muutu, kui me anname teisele kapitalikulutusele ainult niisama suure tootlikkuse, mis esialgselt oli esimesel kulutusel; me saame siis:

TABEL VIII

Maa liik	Aakrid	Kapitali-kulutus naelst.	Kasum naelst.	Tootmis-hind naelst.	Produkt kvart.	Müügi-hind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Lisa-kasumi norm
								viljas kvart.	rahas naelst.	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+2=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1^1/_2+3=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+4=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
	—	20	—	—	15	—	60	9	36	240%

Ka siin tingib samasuguses vahekorras tõusev tootmishind seda, et tootlikkuse vähenemine tasakaalustatakse täielikult nii sissetuleku kui ka raharendi suhtes.

Puhtal kujul tuleb kolmas juhtum esile ainult teise kapitalikulutuse langeva tootlikkuse puhul, samal ajal kui esimese kulutuse tootlikkus ei muutu, nii nagu see oli igal pool eeldatud esimese ja teise juhtumi jaoks. Diferentsiaalrent I jääb siin puutumata, muutus leiab aset ainult selle osaga, mis tekib diferentsiaalrendi II tõttu. Me toome kaks näidet; esimeses näi-

tes eeldatakse, et teise kapitalikulutuse tootlikkus on vähenenud $^1/_2$ võrra, teises — et ta on vähenenud $^1/_4$ osale.

TABEL IX

Maa liik	Aakrid	Kapitali-kulutus naelst.	Kasum naelst.	Tootmis-hind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Rendi-norm
								viljas kvart.	rahas naelst.	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+\ ^1/_2=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1\ \ =3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+1^1/_2=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+2\ \ =6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
	—	20	—	—	15	—	60	9	36	240%

Tabel IX on sama mis tabel VIII, ainult tabelis VIII langeb tootlikkuse vähenemine esimesele kapitalikulutusele, tabelis IX aga teisele kapitalikulutusele.

TABEL X

Maa liik	Aakrid	Kapitali-kulutus naelst.	Kasum naelst.	Tootmis-hind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Rendi-norm
								viljas kvart.	rahas naelst.	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+\ ^1/_4=1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+\ ^1/_2=2^1/_2$	$4^4/_5$	12	$1^1/_4$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+\ ^3/_4=3^3/_4$	$4^4/_5$	18	$2^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+1\ \ =5$	$4^4/_5$	24	$3^3/_4$	18	360%
	—	20	—	24	$12^1/_2$	—	60	$7^1/_2$	36	240%

Ka selles tabelis jäävad kogusissetulek, raharendi summa ja rendinorm samaks mis tabelis II, VII ja VIII, sest produkt ja müügihind on jällegi muutunud vastupidises vahekorras, kapitalikulutus aga on jäänud endiseks.

Kuidas aga on lugu teisel, tootmishinna tõusu puhul võimalikul juhtumil, nimelt siis, kui harimisele võetakse halvem maa, mida seni ei tasunud harida?

Oletame, et niisugune maa, mida tähistame *a*-ga, astub konkureerivate maaliikide hulka. Sel juhul hakkaks senine renti mitteandev maa *A* renti andma ja ülaltoodud tabelid VII, VIII ja X omandaksid siis järgmise kuju:

TABEL VIIa

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Tõus
								kvart.	naelst.	
a	1	5	1	6	$1^1/_2$	4	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1^1/_4=1^3/_4$	4	7	$^1/_4$	1	1
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1 \quad +2^1/_2=3^1/_2$	4	14	2	8	1+7
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3^3/_4=5^1/_4$	4	21	$3^3/_4$	15	$1+2\times7$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2 \quad +5 \quad =7$	4	28	$5^1/_2$	22	$1+3\times7$
	—	—	—	30	19	—	76	$11^1/_2$	46	—

TABEL VIIIa

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Tõus
								kvart.	naelst.	
a . . .	1	5	1	6	$1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
A . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	$4^4/_5$	$7^1/_5$	$^1/_4$	$1^1/_5$	$1^1/_5$
B . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1 \quad +2=3$	$4^4/_5$	$14^2/_5$	$1^3/_4$	$8^2/_5$	$1^1/_5+7^1/_5$
C . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3=4^1/_2$	$4^4/_5$	$21^3/_5$	$3^1/_4$*	$15^3/_5$	$1^1/_5+2\times7^1/_5$
D . . .	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2 \quad +4=6$	$4^4/_5$	$28^4/_5$	$4^3/_4$	$22^4/_5$	$1^1/_5+3\times7^1/_5$
	5	—	—	30	$16^1/_4$	—	78	10**	48	—

* 1894. aasta väljaandes: 2¼. *Toim.*
** Sealsamas: 9. *Toim.*

TABEL Xa

Maa liik	Aakrid	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Rent		Tõus
								kvart.	naelst.	
a	1	5	1	6	$1^1/_8$	$5^1/_3$	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+{}^1/_4=1^1/_4$	$5^1/_3$	$6^2/_3$	$^1/_8$	$^2/_3$	$^2/_3$
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+{}^1/_2=2^1/_2$	$5^1/_3$	$13^1/_3$	$1^3/_8$	$7^1/_3$	$^2/_3+6^2/_3$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$3+{}^3/_4=3^3/_4$	$5^1/_3$	20	$2^5/_8$	14	$^2/_3+2\times6^2/_3$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$4+1\ \ =5$	$5^1/_3$	$26^2/_3$	$3^7/_8$	$20^2/_3$	$^2/_3+3\times6^2/_3$
	—	—	—	30	$13^5/_8$	—	$72^2/_3$	8	$42^2/_3$	—

Maa *a* juurdelisamisega tekib uus diferentsiaalrent I; sellel uuel alusel kujuneb siis diferentsiaalrent II samuti muudetud kujul. Maal *a* on kõigis kolmes ülaltoodud tabelis erinev viljakus: proportsionaalselt tõusva viljakuse rida algab alles maaliigiga *A*. Sellekohaselt järjestub ka tõusvate rentide rida. Rent, mis saadakse kõige halvemalt, varem rendita maalt, moodustab püsiva suuruse, mis lihtsalt liidetakse kõikide kõrgemate rentidega; alles pärast selle püsiva suuruse mahaarvamist tuleb kõrgematel rentidel selgesti esile vahede rida ja selle paralleelsus erinevate maaliikide viljakuse reaga. Kõigis tabelites suhtuvad erinevad viljakuse astmed, *A*-st kuni *D*-ni, üksteisesse nagu 1 : 2 : 3 : 4, ja sellele vastavalt suhtuvad üksteisesse rendid:

tabelis VIIa nagu $1 : 1+7 : 1+2\times7 : 1+3\times7$;
„ VIIIa „ $1^1/_5 : 1^1/_5+7^1/_5 : 1^1/_5+2\times7^1/_5 : 1^1/_5+3\times7^1/_5$;
„ Xa „ $^2/_3 : {}^2/_3+6^2/_3 : {}^2/_3+2\times6^2/_3 : {}^2/_3+3\times6^2/_3$.

Lühidalt: kui maalt *A* saadav rent $= n$, ja lähema kõrgema viljakusega maa rent $= n+m$, siis kujuneb rida järgmiseks: $n : n+m : n+2m : n+3m$ jne. — *F. E.*}

{ Et ülaltoodud kolmandat juhtumit käsikirjas uuritud ei olnud — seal on olemas ainult pealkiri —, siis oli toimetaja ülesandeks seda lünka võimalust mööda täiendada; eespool ongi seda tehtud. Kuid toimetajal jääb veel teha üldised järeldused, mis tulenevad diferentsiaalrendi II, tema kolme peajuhtumi ja üheksa alljuhtumi kogu senisest uurimisest. Selleks sobivad aga käsikirjas toodud näited üsna vähe. Esiteks võrreldakse seal maatükke, millede sissetulekud võrdse suurusega pindala kohta suhtuvad üksteisesse nagu 1 : 2 : 3 : 4; järelikult võetakse vahed, mis juba algusest peale on suuresti liialdatud ja mis sel alusel tehtud eelduste ja arvutuste edasiarendamisel otse tohutuid arvulisi suhteid annavad. Teiseks aga tekitavad nad sootuks väära ettekujutust. Kui viljakuse astmetega, mis suhtuvad üksteisesse nagu 1 : 2 : 3 : 4 jne., saadakse rendid, mis moodustavad rea 0 : 1 : 2 : 3 jne., siis tekib otsekohe kiusatus tuletada teist rida esimesest reast ja seletada rentide kahekordistumist, kolmekordistumist jne. koguprodukti kahekordistumisega, kolmekordistumisega jne. See aga oleks täiesti väär. Rendid suhtuvad üksteisesse nagu 0 : 1 : 2 : 3 : 4 ka siis, kui viljakuse astmed suhtuvad üksteisesse kui $n : n+1 : n+2 : n+3 : n+4$; rendid ei suhtu üksteisesse nagu viljakuse *astmed,* vaid nagu viljakuse *vahed,* kusjuures rendita maa on nullpunktiks.

Originaali tabelid tuli anda teksti selgituseks. Kuid selleks, et saada alljärgnevate uurimistulemuste jaoks näitlik alus, toon järgnevalt uued tabelid, milledes produkt on toodud bušše-lites ($^1/_8$ kvarterit ehk 36,35 liitrit) ja šillingites (=markades).

Esimene tabel (XI) vastab endisele tabelile I. Ta annab sissetulekud ja rendid viie erineva maaliigi *A*—*E* jaoks, kusjuures *esimeseks* kapitalikulutuseks on 50 šillingit, mis ühes 10 šillingi suuruse kasumiga teeb 60 šillingit kogutootmishinda aakri kohta. Viljasaak on võetud madal: 10, 12, 14, 16, 18 bušše-lit aakrilt. Sealjuures kujunevaks reguleerivaks tootmishinnaks on 6 šillingit bušše-list.

Järgnevad 13 tabelit vastavad diferentsiaalrendi II kolmele juhtumile, mida on vaadeldud käesolevas peatükis ja kahes eelmises peatükis, kusjuures *täiendav* kapitalikulutus samal maal on 50 šillingit aakri kohta, püsiva, langeva ja tõusva tootmishinnaga. Igaüht neist juhtumitest esitatakse omakorda nii, nagu ta kujuneb teise kapitalikulutuse 1) muutumatu, 2) langeva, 3) tõusva tootlikkuse puhul, võrreldes esimese kapitalikulutusega. Sealjuures tekivad veel mõned asja eriti selgitavad variandid.

I juhtumi puhul: Püsiv tootmishind, on meil:
Variant 1: Teise kapitalikulutuse muutumatu tootlikkus (tabel XII).

„ 2: Langev tootlikkus. See võib esineda ainult siis, kui maal *A* teist kulutust ei tehta. Lugu on sealjuures kas
a) nii, et maa *B* samuti renti ei anna (tabel XIII) või
b) nii, et maa *B* annab ikka veel teatavat renti (tabel XIV).

„ 3: Tõusev tootlikkus (tabel XV). Ka see juhtum ei võimalda teist kapitalikulutust maal *A*.

II juhtumi puhul: Langev tootmishind, on meil:
Variant 1: Teise kulutuse muutumatu tootlikkus (tabel XVI).

„ 2: Langev tootlikkus (tabel XVII). Need kaks varianti tingivad seda, et maa *A* tõrjutakse konkureerivate maade hulgast välja, et maa *B* ei too enam renti ja saab tootmishinna reguleerijaks.

„ 3: Tõusev tootlikkus (tabel XVIII). Siin jääb *A* reguleerivaks maaks.

III juhtumi puhul: Tõusev tootmishind, on võimalikud kaks eriliiki: kas maa *A* jääb rendita maaks ja hinna reguleerijaks või siis hakkab *A*-st halvem maa konkurentsist osa võtma ja hinda reguleerima, kusjuures *A* hakkab renti andma.

Esimene eriliik: Maa *A* jääb reguleerivaks maaks.

Variant 1: Teise kulutuse tootlikkus jääb muutumata (tabel XIX). Antud eeldustel on see võimalik ainult siis, kui esimese kulutuse tootlikkus langeb.

„ 2: Teise kulutuse tootlikkus langeb (tabel XX). See ei eita võimalust, et esimese kulutuse tootlikkus jääb muutumata.

„ 3: Teise kulutuse tootlikkus tõuseb (tabel XXI*). See tingib jällegi esimese kulutuse langevat tootlikkust.

Teine eriliik: Halvem (*a*-ga tähistatud) maa astub konkureerivate maade hulka; maa *A* hakkab andma renti.

Variant 1: Teise kulutuse tootlikkus jääb muutumata (tabel XXII).

„ 2: Langev tootlikkus (tabel XXIII).

„ 3: Tõusev tootlikkus (tabel XXIV).

Need kolm varianti vastavad probleemi üldistele tingimustele ega anna põhjust märkuste tegemiseks.

Nüüd toome tabelid.

---

* 1894. aasta väljaandes: XIX. *Toim.*

TABEL XI

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2 × 12
D	60	16	6	96	36	3 × 12
E	60	18	6	108	48	4 × 12
	—	—	—	—	120	10 × 12

Teine kapitalikulutus samal maal.

Esimene juhtum: Püsiv tootmishind.

Variant 1: Teise kapitalikulutuse muutumatu tootlikkus.

TABEL XII

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2 × 24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3 × 24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4 × 24
	—	—	—	—	240	10 × 24

Variant 2: Teise kapitalikulutuse langev tootlikkus; maal *A* ei tehta teist kulutust.

1) Kui maa *B* ei anna enam renti.

TABEL XIII

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 8 =20	6	120	0	0
C	60+60=120	14+ $9^1/_3$=$23^1/_3$	6	140	20	20
D	60+60=120	16+$10^2/_3$=$26^2/_3$	6	160	40	2×20
E	60+60=120	18+12* =30	6	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

2) Kui maa *B* annab ikka veel teatavat renti.

TABEL XIV

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 9 =21	6	126	6	6
C	60+60=120	14+$10^1/_2$=$24^1/_2$	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12 =28	6	168	48	6+2×21
E	60+60=120	18+$13^1/_2$=$31^1/_2$	6	189	69	6+3×21
	—	—	—	—	150	4×6+6×21

Variant 3: Teise kapitalikulutuse tõusev tootlikkus; ka siin ei tehta maal *A* teist kulutust.

* 1894. aasta väljaandes: 20. *Toim.*

TABEL XV

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
C	60+60=120	$14+17^1/_2=31^1/_2$	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	42+2×27
E	60+60=120	$18+22^1/_2=40^1/_2$	6	243	123	42+3×27
	—	—	—	—	330	4×42+6×27

Teine juhtum: Langev tootmishind.

Variant 1: Teise kapitalikulutuse muutumatu tootlikkus. Maa *A* langeb konkureerivate maade hulgast välja, maa *B* ei anna enam renti.

TABEL XVI

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

Variant 2: Teise kapitalikulutuse langev tootlikkus; maa *A* langeb konkureerivate maade hulgast välja, maa *B* ei anna enam renti.

TABEL XVII

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušše lid	Müügi-hind šill.	Sisse-tulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
B	60+60=120	12+ 9 =21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60+60=120	$14+10^1/_2=24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
D	60+60=120	16+12 =28	$5^5/_7$	160	40	2 × 20
E	60+60=120	$18+13^1/_2=31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3 × 20
	—	—	—	—	120	6 × 20

Variant 3: Teise kapitalikulutuse tõusev tootlikkus; maa *A* jääb konkureerivate maade hulka. Maa *B* annab renti.

TABEL XVIII

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušše lid	Müügi-hind šill.	Sisse-tulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60+60=120	10+15=25	$4^4/_5$	120	0	0
B	60+60=120	12+18=30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60+60=120	14+21=35	$4^4/_5$	168	48	2 × 24
D	60+60=120	16+24=40	$4^4/_5$	192	72	3 × 24
E	60+60=120	18+27=45	$4^4/_5$	216	96	4 × 24
	—	—	—	—	240	10 × 24

Kolmas juhtum: Tõusev tootmishind.

A. Kui maa *A* jääb rendita maaks ja hinna reguleerijaks.

Variant 1: Teise kapitalikulutuse muutumatu tootlikkus, mis tingib esimese kulutuse tootlikkuse vähenemist.

TABEL XIX

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid*	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60+60=120	$7^1/_2+10=17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60+60=120	9 +12=21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60+60=120	$10^1/_2+14=24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
D	60+60=120	12 +16=28	$6^6/_7$	192	72	3×24
E	60+60=120	$13^1/_2+18=31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Variant 2: Teise kapitalikulutuse langev tootlikkus, mis ei eita võimalust, et esimese kulutuse tootlikkus jääb muutumata.

TABEL XX

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušselid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Variant 3: Teise kapitalikulutuse tõusev tootlikkus, mis eelduste kohaselt tingib esimese kulutuse tootlikkuse languse.

* 1894. aasta väljaandes on sellesse lahtrisse eksikombel sattunud arvud tabelist XXI. Arvud on muudetud vastavalt tingimustele. *Toim.*

TABEL XXI

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušše lid	Müügi-hind šill.	Sisse-tulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
A	60+60=120	5+12½=17½	6⅙	120	0	0
B	60+60=120	6+15 =21	6⅙	144	24	24
C	60+60=120	7+17½=24½	6⅙	168	48	2 × 24
D	60+60=120	8+20 =28	6⅙	192	72	3 × 24
E	60+60=120	9+22½=31½	6⅙	216	96	4 × 24
	—	—	—	—	240	10 × 24

B. Kui halvem (*a*-ga tähistatud) maa saab hinna reguleerijaks, mistõttu maa *A* hakkab andma renti. See ei eita võimalust, et teise kulutuse tootlikkus jääb kõigis variantides muutumata.

Variant 1: Teise kapitalikulutuse muutumatu tootlikkus.

TABEL XXII

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt bušše lid	Müügi-hind šill.	Sisse-tulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
a	120	16	7½	120	0	0
A	60+60=120	10+10=20	7½	150	30	30
B	60+60=120	12+12=24	7½	180	60	2 × 30
C	60+60=120	14+14=28	7½	210	90	3 × 30
D	60+60=120	16+16=32	7½	240	120	4 × 30
E	60+60=120	18+18=36	7½	270	150	5 × 30
	—	—	—	—	450	15 × 30

Variant 2: Teise kapitalikulutuse langev tootlikkus.

TABEL XXIII

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt buššelid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
a	120	15	8	120	0	0
A	60+60=120	10+ $7^1/_2$=$17^1/_2$	8	140	20	20
B	60+60=120	12+ 9 =21	8	168	48	20+28
C	60+60=120	14+$10^1/_2$=$24^1/_2$	8	196	76	20+2 × 28
D	60+60=120	16+12 =28	8	224	104	20+3 × 28
E	60+60=120	18+$13^1/_2$=$31^1/_2$	8	252	132	20+4 × 28
	—	—	—	—	380	5 × 20+10 × 28

Variant 3: Teise kapitalikulutuse tõusev tootlikkus.

TABEL XXIV

Maa liik	Tootmishind šill.	Produkt buššelid	Müügihind šill.	Sissetulek šill.	Rent šill.	Rendi tõus
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60+60=120	10+$12^1/_2$=$22^1/_2$	$7^1/_2$	$168^3/_4$	$48^3/_4$	15+$33^3/_4$
B	60+60=120	12+15 =27	$7^1/_2$	$202^1/_2$	$82^1/_2$	15+2 × $33^3/_4$
C	60+60=120	14+$17^1/_2$=$31^1/_2$	$7^1/_2$	$236^1/_4$	$116^1/_4$	15+3 × $33^3/_4$
D	60+60=120	16+20 =36	$7^1/_2$	270	150	15+4 × $33^3/_4$
E	60+60=120	18+$22^1/_2$=$40^1/_2$	$7^1/_2$	$303^3/_4$	$183^3/_4$	15+5 × $33^3/_4$
	—	—	—	—	$581^1/_4$	5×15+15×$33^3/_4$

Neist tabeleist selgub järgmist.

Kõigepealt näeme, et rentide rida on täpselt samasuguses vahekorras nagu viljakuse erinevuste ridagi, võttes nullpunktiks renti mitteandva, reguleeriva maa. Renti ei määra absoluutne sissetulek, vaid üksnes sissetulekute vahed. Ükskõik, kas eri maaliigid anna-

vad 1, 2, 3, 4, 5 bušselit või 11, 12, 13, 14, 15 bušselit produkti ühelt aakrilt, rendid moodustavad mõlemal korral ikkagi järgmise rea: 0, 1, 2, 3, 4 bušselit või sellele vastavalt rahalist sissetulekut.

Palju tähtsam aga on tulemus rendi kogusumma suhtes teise kapitalikulutuse puhul ühel ja samal maal.

Viiel juhtumil kolmeteistkümnest käsitletud juhtumist *kahekordistub* koos kapitalikulutusega ka rendi kogusumma: 10×12 šillingi asemel on see 10×24 šillingit = 240 šillingit. Need juhtumid on järgmised:

Juhtum I, püsiv hind, variant 1: kulutustele vastav toodangu suurenemine (tabel XII).

Juhtum II, langev hind, variant 3: toodangu kasvav suurenemine (tabel XVIII).

Juhtum III, tõusev hind, esimene eriliik, kus maa *A* jääb reguleerivaks maaks, kõigis kolmes variandis (tabelid XIX, XX, XXI).

Neljal juhtumil tõuseb rent *rohkem kui kahekordseks,* nimelt:

Juhtum I, variant 3, püsiv hind, kuid kasvav toodangu suurenemine (tabel XV). Rendi summa tõuseb 330 šillingile.

Juhtum III, teine eriliik, kus maa *A* annab renti, kõigis kolmes variandis (tabel XXII, rent = $15 \times 30 = 450$ šillingit; tabel XXIII, rent = $5 \times 20 + 10 \times 28 = 380$ šillingit; tabel XXIV, rent = $5 \times 15 + 15 \times 33\frac{3}{4} = 581\frac{1}{4}$ šillingit).

Ühel juhtumil *tõuseb* rent, kuid mitte kahekordse summani võrreldes rendiga, mis esimese kapitalikulutuse puhul saadakse:

Juhtum I, püsiv hind, variant 2: teise kapitalikulutuse langev tootlikkus — tingimustes, kus *B* annab ikka veel teatavat renti (tabel XIV, rent = $4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ šillingit).

Lõpuks jääb ainult kolmel juhtumil rendi kogusumma teise kapitalikulutuse puhul, kõikidel maaliikidel kokku, sellelesamale tasemele kui esimesegi kulutuse puhul (tabel XI); need on need juhtumid, kus maa *A* langeb konkureerivate maade hulgast välja ja maa *B* saab reguleerivaks ning järelikult rendita maaks. *B* rent ei lange seega mitte ainult ära, vaid ta lahutatakse ka rentide rea igast järgnevast liikmest; sellest ongi tulemus tingitud. Need juhtumid on:

Juhtum I, variant 2, kus tingimused on niisugused, et maa *A* välja langeb (tabel XIII). Rendi summa = 6×20, järelikult = = $10 \times 12 = 120$, nagu tabelis XI.

Juhtum II, variandid 1 ja 2. Maa *A* langeb siin eelduste kohaselt paratamatult välja (tabelid XVI ja XVII) ja rendi summa võrdub jällegi $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ šillingiga.

See tähendab järelikult, et suures enamikus kõigist võimalikest juhtumitest tõuseb rent maasse mahutatava kapitali suurenemise tagajärjel nii renti andva maa ühe aakri kohta kui ka eriti oma kogusummas. Ainult kolmel juhtumil kolmeteistkümnest uuritud

juhtumist jääb rendi kogusumma muutumata. Need on juhtumid, kus kõige halvem, senine rendita ning reguleeriv maa konkureerivate maade hulgast välja langeb ja järgmine parem maa tema asemele astub, s. o. rendita maaks muutub. Kuid ka nendel juhtumitel tõusevad paremate maaliikide rendid esimesest kapitalikulutusest tulenevate rentidega võrreldes; kui rent langeb maal *C* 24 šillingilt 20 šillingile, siis tõuseb ta maal *D* 36 šillingilt 40 šillingile ja maal *E* 48 šillingilt 60 šillingile.

Rendi kogusumma langus esimese kapitalikulutuse puhul saavutatud tasemest (tabel XI) madalamale oleks võimalik ainult siis, kui peale maa *A* langeks konkureerivate maade hulgast välja ka maa *B*, nii et maa *C* saaks nüüd reguleerivaks ja rendita maaks.

Niisiis, mida rohkem kapitali maasse mahutatakse, mida kõrgem on antud maal põllumajanduse ja üldse tsivilisatsiooni areng, seda kõrgemale tõuseb rent — nii aakrirent kui ka rendi kogusumma, seda kolossaalsem on see tribuut, mida ühiskond suurmaaomanikele lisakasumi näol maksab, niikaua kui kõik harimisele võetud maaliigid säilitavad oma konkurentsivõime.

See seadus seletab suurmaaomanike klassi hämmastavalt visa hinge. Ükski teine ühiskonnaklass ei ela nii pillavalt kui see, ühelgi teisel ei ole nii suuri pretensioone traditsioonilisele, «seisusekohasele» luksusele, ükskõik kust selleks vajalik raha tuleb, ja ükski teine ei kuhja nii kerge südamega võlga võla otsa. Kuid sellest hoolimata pääseb ta alati terve nahaga — tänu teiste inimeste kapitalile, mis on maasse mahutatud ja temale renti toob, täiesti sõltumata kasumitest, mis kapitalist sellest saab.

Seesama seadus seletab aga ka, miks see suurmaaomaniku visadus järk-järgult väheneb.

Kui Inglismaal viljatollid 1846. aastal kaotati, siis arvasid inglise vabrikandid, et nüüd on nad aristokraatlikud maaomanikud pauperiteks teinud. Selle asemel läks maa-aristokraatia rikkamaks kui kunagi varem. Kuidas see juhtus? Väga lihtsalt. Esiteks hakati rentnikelt nüüd lepingu alusel nõudma, et nad kulutaksid aastas ühe aakri kohta senise 8 naelsterlingi asemel 12 naelsterlingit, teiseks aga määrati maaomanikele, kes olid alamkojas väga rohkearvuliselt esindatud, suuri riiklikke abirahasid oma maa dreenimiseks ja teiste kestvate maaparandustööde tegemiseks. Et isegi kõige halvema maa täielikku väljatõrjumist kuskil ei olnud — äärmisel juhul tuli ainult ette, et seda maad mõneks teiseks otstarbeks kasutati, ja sedagi enamasti ainult ajutiselt —, siis tõusid rendid suurenenud kapitalikulutustega proportsionaalselt, ja maa-aristokraatia oligi paremas olukorras kui kunagi varem.

Kuid miski pole igavene. Ookeaniaurikud, Põhja- ja Lõuna-Ameerika raudteed, samuti India raudteed andsid hoopis isesugustele maadele võimaluse Euroopa viljaturgudel konkureerida. Need

olid ühelt poolt Põhja-Ameerika preeriad, Argentiina pampad, stepid, mis juba looduslikult olid kohased üleskündmiseks, neitsilik maa, mis paljude aastate kestel isegi primitiivse harimisviisiga ja väetamata rohket saaki andis. Teiselt poolt olid need vene ja india kommunistlike kogukondade maad, kes olid sunnitud müüma ühe osa oma produktist, ja sealjuures järjest suureneva osa, et hankida raha maksude maksmiseks, mida riigi halastamatu despotism, pahatihti isegi piinamise abil, neilt välja pressis. Need saadused müüakse tootmishinda arvestamata, nad müüakse selle hinnaga, mida kaupmees parajasti pakub, sest talupoeg peab maksetähtpäevaks tingimata raha saama. Ja sellele konkurentsile — nii neitsiliku stepimaa konkurentsile kui ka ränga maksukoorma all nõrkevate vene ja india talupoegade konkurentsile — ei suutnud Euroopa rentnik ja talupoeg vanade rentide tingimustes enam vastu panna. Osa maad Euroopas ei suutnud enam üldse teravilja kasvatamisel konkureerida, rendid langesid kõikjal. Euroopale sai üldiseks reegliks meie juhtum II, variant 2, ja nimelt: langev hind ja täiendavate kapitalikulutuste langev tootlikkus. Sellest siis agraarlaste hädakisa Šotimaalt Itaaliani ja Lõuna-Prantsusmaalt Ida-Preisimaani. Õnneks pole veel kaugeltki kõik stepimaad üles küntud; neid on selleks veel küllaltki palju järele jäänud, et laostada kogu Euroopa suurmaaomandus ja väikemaaomandus veel pealekauba. — *F. E.*}

Rubriigid, mille all renti tuleb uurida, on järgmised:

A. Diferentsiaalrent.

1) Diferentsiaalrendi mõiste. Veejõud selle illustratsioonina. Üleminek päris põllumajanduslikule rendile.

2) Diferentsiaalrent I, mis tuleneb eri maatükkide erinevast viljakusest.

3) Diferentsiaalrent II, mis tuleneb üksteisele järgnevaist kapitalikulutustest ühel ja samal maal. Diferentsiaalrenti II tuleb uurida:

a) püsiva,
b) langeva,
c) tõusva tootmishinna puhul.

Ja edasi:

d) lisakasumi muundumine rendiks.

4) Selle rendi mõju kasuminormile.

B. Absoluutne rent.

C. Maa hind.

D. Lõppmärkused maarendi kohta.

Diferentsiaalrendi uurimise üldine tulemus on järgmine:

Esiteks: lisakasum võib kujuneda mitmel viisil. Ühelt poolt diferentsiaalrendi I baasil, s. o. põllumajandusliku kogukapitali kulutamisega erineva viljakusega maaliikidest koosneval pindalal. Edasi, diferentsiaalrendi II näol, ühel ja samal maal üksteisele järgnevate kapitalikulutuste erineva diferentsiaaltootlikkuse baasil, s. o. siis, kui tootlikkus, väljendatud näiteks nisu kvarterites, on siin suurem kui see, mis samasuguse kapitalikulutusega saavutatakse kõige halvemal, renti mitteandval, kuid tootmishinda reguleerival maal. Kuid hoolimata sellest, mis teel see lisakasum tekib, eeldab tema rendiks muundumine, järelikult tema üleminek rentniku käest maaomaniku kätte, alati ühte eeltingimust, nimelt seda, et üksikute üksteisele järgnevate kapitalikulutuste osaproduktide mitmesugused tegelikud individuaalsed tootmishinnad (s. o. üldisest tootmishinnast, turgu reguleerivast tootmishinnast sõltumata) eelnevalt tasanduksid individuaalseks keskmiseks tootmishinnaks. Jääk, mille võrra aakriprodukti üldine, reguleeriv tootmishind ületab selle individuaalse keskmise tootmishinna, moodustab aakrirendi suuruse ja on selle mõõdupuuks. Diferentsiaalrendi I puhul on tulemuste erinevused eraldatavad juba iseendast, sest need tulemused saadakse erinevatel, väljaspool üksteist ja üksteise kõrval asuvatel maatükkidel, aakri kohta normaalseks peetava kapitalikulutuse ning sellele kulutusele vastava normaalse harimise tingimustes. Diferentsiaalrendi II puhul on vaja tulemuste erinevused kõigepealt eraldatavaks teha; nad tuleb tegelikult uuesti muuta diferentsiaalrendiks I, seda aga saab teha ainult kättenäidatud viisil. Võtame näiteks tabeli III, lk. 629.

Maa *B* annab esimese $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitalikulutuse tagajärjel 2 kvarterit aakrilt ja teise niisama suure kulutuse tagajärjel $1^1/_2$ kvarterit; kokku $3^1/_2$ kvarterit ühelt ja samalt aakrilt. Neist ühel ja samal maal kasvanud $3^1/_2$ kvarterist ei ole sugugi näha, kui palju sellest on I kapitalikulutuse ja kui palju II kapitalikulutuse produkt. Need $3^1/_2$ kvarterit on tegelikult 5 naelsterlingi suuruse kogukapitali produkt; ja tegelikult seisab asi vaid selles, et $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapital andis 2 kvarterit, 5 naelsterlingi suurune kapital aga ei andnud 4 kvarterit, vaid $3^1/_2$. Lugu oleks olnud täiesti sama, kui need 5 naelsterlingit oleksid andnud 4 kvarterit, nii et mõlema kapitalikulutuse produktid oleksid ühesuurused, või kui nad oleksid andnud isegi 5 kvarterit, nii et teine kapitalikulutus oleks andnud 1 kvarteri suuruse ülejäägi. Esimese 2 kvarteri tootmishind on $1^1/_2$ naelsterlingit kvarteri kohta ja teise $1^1/_2$ kvarteri tootmishind 2 naelsterlingit kvarteri kohta. Kõik need $3^1/_2$ kvarterit maksavad seega kokku 6 naelsterlingit. See on koguprodukti individuaalne tootmishind, mis on kvarteri kohta keskmiselt 1 naelsterling $14^2/_7$ šillingit ehk ümmarguselt $1^3/_4$ naelsterlin-

git. Maa *A* poolt määratud üldise tootmishinna — 3 naelsterlingi puhul annab see ühelt kvarterilt $1^1/_4$ naelsterlingit lisakasumit ning järelikult $3^1/_2$ kvarterilt kokku $4^3/_8$ naelsterlingit. Maa *B* keskmise tootmishinna puhul moodustab see ümmarguselt $1^1/_2$ kvarterit. Maalt *B* saadav lisakasum väljendub seega maa *B* produkti vastavas osas, selles $1^1/_2$ kvarteris, mis kujutab endast viljas väljendatud renti ja mis, vastavalt üldisele tootmishinnale, $4^1/_2$ naelsterlingi eest müüakse. Seevastu aga ei saa ilma pikema jututa pidada lisakasumiks ning seepärast ka lisaproduktiks seda jääkprodukti, mille võrra maa *B* aakritoodang ületab maa *A* aakritoodangu. Eelduse kohaselt toodetakse maa *B* ühel aakril $3^1/_2$ kvarterit, maa *A* ühel aakril aga kõigest 1 kvarter. Maal *B* on jääkprodukt järelikult $2^1/_2$ kvarterit, lisaprodukt aga kõigest $1^1/_2$ kvarterit; sest maal *B* on kulutatud kaks korda rohkem kapitali kui maal *A* ja sellepärast on siin ka tootmishind kaks korda suurem. Kui maal *A* oleks samuti kulutatud 5 naelsterlingit ja tootlikkuse norm oleks jäänud muutumata, siis oleks produkt olnud 1 kvarteri asemel 2 kvarterit ja niiviisi saaks selgeks, et tõelist lisaprodukti ei leita $3^1/_2$ ja 1, vaid $3^1/_2$ ja 2 võrdlemise teel, nii et ta järelikult ei võrdu $2^1/_2$, vaid ainult $1^1/_2$ kvarteriga. Kui aga, edasi, maal *B* oleks tehtud kolmas $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapitalikulutus, mis oleks andnud ainult 1 kvarteri, nii et see kvarter maksaks 3 naelsterlingit nagu maal *A* toodetud kvarter, siis kataks selle kvarteri müügihind — 3 naelsterlingit — ainult tootmishinna ja annaks ainult keskmise kasumi, kuid mitte mingisugust lisakasumit, järelikult ka mitte midagi niisugust, mis rendiks võiks muunduda. Ükskõik missuguse maaliigi aakriprodukt, võrreldes maa *A* aakriproduktiga, ei näita ei seda, kas see on niisama suure või suurema kapitalikulutuse produkt, ega ka seda, kas jääkprodukt katab ainult tootmishinna või tuleneb ta täiendava kapitali kõrgemast tootlikkusest.

Teiseks: kui täiendavate kapitalikulutuste tootlikkuse norm väheneb, kusjuures nende kulutuste piiriks, kuivõrd jutt on uue lisakasumi kujunemisest, on niisugune kapitalikulutus, mis katab üksnes tootmishinna, s. o. mis toodab kvarteri niisama kallilt kui samasugune kapitalikulutus maa *A* ühel aakril, seega eelduse kohaselt 3 naelsterlingiga, — siis järeldub ülalöeldust, et piir, kus kogu kapitalikulutus maa *B* ühele aakrile enam renti ei anna, saavutatakse siis, kui maaliigi *B* aakriprodukti individuaalne keskmine tootmishind tõuseb maaliigi *A* aakriprodukti tootmishinna tasemele.

Kui maal *B* tehakse ainult selliseid täiendavaid kapitalikulutusi, mis tasuvad tootmishinna ega moodusta järelikult lisakasumit, seega ka mitte uut renti, siis tõstab see küll kvarteri individuaalset keskmist tootmishinda, kuid ei puuduta varemate kapitalikulutuste tagajärjel tekkinud lisakasumit, järelikult ei puuduta võimalikku

renti. Sest keskmine tootmishind jääb maaliigi *A* tootmishinnast alati madalamaks, ja kui ühe kvarteri hinna ülejääk jääbki vähemaks, siis suureneb samas proportsioonis kvarterite arv, nii et üldine hinna ülejääk ei muutu.

Esitatud juhtumil toodavad kaks esimest kapitalikulutust — 5 naelsterlingit — maal *B* $3^1/_2$ kvarterit, niisiis, vastavalt eeldusele, $1^1/_2$ kvarterit renti = $4^1/_2$ naelsterlingit. Kui sellele lisandub kolmas $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapitalikulutus, mis aga toodab ainult ühe täiendava kvarteri, siis on $4^1/_2$ kvarteri kogu tootmishind (kaasa arvatud 20 protsenti kasumit) 9 naelsterlingit; kvarteri keskmine hind on järelikult 2 naelsterlingit. Seega on kvarteri keskmine tootmishind maal *B* tõusnud $1^5/_7$ naelsterlingilt 2 naelsterlingile; lisakasum kvarterilt, maa *A* reguleeriva hinnaga võrreldes, on seega langenud $1^2/_7$ naelsterlingilt 1 naelsterlingile. Kuid $1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ naelsterlingit, just nagu varemgi $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ naelsterlingit.

Kui me oletame, et maal *B* tehakse veel neljas ja viies $2^1/_2$ naelsterlingi suurune täiendav kapitalikulutus, kusjuures need kulutused toodaksid kvarteri vaid tema üldise tootmishinnaga, siis oleks aakriprodukt nüüd kokku $6^1/_2$ kvarterit ja kogu ta tootmishind oleks 15 naelsterlingit. Maal *B* oleks kvarteri keskmine tootmishind jälle tõusnud 2* naelsterlingilt $2^4/_{13}$ naelsterlingile ja lisakasum kvarterilt, maa *A* reguleeriva tootmishinnaga võrreldes, oleks jälle langenud 1 naelsterlingilt $^9/_{13}$ naelsterlingile. Kuid see $^9/_{13}$ naelsterlingit tuleks nüüd arvestada $6^1/_2$ kvarteri kohta, mitte aga $4^1/_2$ kvarteri kohta. Ja $^9/_{13} \times 6^1/_2 = 1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ naelsterlingit.

Sellest järeldub kõigepealt, et neil asjaoludel polegi vaja reguleeriva tootmishinna tõusu selleks, et võimaldada renti andvatel maaliikidel täiendavate kapitalikulutuste tegemist isegi sellises ulatuses, kus täiendav kapital ei anna üldse enam lisakasumit, vaid annab üksnes keskmist kasumit. Edasi järeldub sellest, et lisakasumi summa aakri kohta jääb siin muutumata, vähenegu lisakasum kvarterilt kui palju tahes; see vähenemine tasakaalustub alati selle tõttu, et aakril toodetakse vastavalt rohkem kvartereid. Selleks et keskmine tootmishind tõuseks üldise tootmishinna tasemele (et ta järelikult tõuseks maa *B* suhtes 3 naelsterlingile), tuleb teha täiendavaid kapitalikulutusi, mille produkti tootmishind oleks kõrgem kui 3 naelsterlingi suurune reguleeriv hind. Kuid me näeme, et sellestki üksi ei piisa maa *B* ühe kvarteri keskmise tootmishinna tõstmiseks üldise tootmishinna — 3 naelsterlingi — tasemele.

Oletame, et maal *B* toodeti:

1) $3^1/_2$ kvarterit, mille tootmishind võrdub nagu varemgi 6

* 1894. aasta väljaandes: 1. *Toim.*

naelsterlingiga; järelikult kaks $2^1/_2$ naelsterlingi suurust kapitalikulutust, mis kumbki annavad lisakasumit, kuid vähenevas suunas.

2) 1 kvarter 3 naelsterlingi eest; kapitalikulutus, mille puhul individuaalne tootmishind võrduks reguleeriva tootmishinnaga.

3) 1 kvarter 4 naelsterlingi eest; kapitalikulutus, mille puhul individuaalne tootmishind on 25 protsendi võrra* kõrgem kui reguleeriv hind.

Meil oleks siis $5^1/_2$ kvarterit aakrilt 13 naelsterlingi eest, kusjuures kapitalikulutus on $10^5/_6$** naelsterlingit; esialgne kapitalikulutus oleks seega kasvanud neljakordseks, kuid esimese kapitalikulutuse produkt poleks suurenenud kolmegi korda.

$5^1/_2$ kvarterit 13 naelsterlingi eest annavad kvarteri keskmiseks tootmishinnaks $2^4/_{11}$ naelsterlingit, järelikult 3 naelsterlingi suuruse reguleeriva tootmishinna puhul $^7/_{11}$ naelsterlingit ülejääki kvarteri kohta; see ülejääk võib muunduda rendiks. $5^1/_2$ kvarteri müümisel 3 naelsterlingi suuruse reguleeriva hinnaga saadakse $16^1/_2$ naelsterlingit. Pärast 13 naelsterlingi suuruse tootmishinna mahaarvamist jääb järele $3^1/_2$ naelsterlingit lisakasumit või renti; need $3^1/_2$ naelsterlingit, arvestades kvarteri praegust keskmist tootmishinda maal *B*, s. o. $2^4/_{11}$ naelsterlingit kvarterist, esindavad nüüd $1^5/_{72}$*** kvarterit. Raharent oleks langenud 1 naelsterlingi võrra, viljarent ligikaudu $^1/_2$ kvarteri võrra; kuid hoolimata sellest, et maal *B* tehtud neljas täiendav kapitalikulutus ei anna lisakasumit, vastupidi, et ta toodab isegi keskmisest kasumist vähem, saadakse ikkagi endiselt lisakasumit ja renti. Kui me oletame, et peale kapitalikulutuse 3) ka kulutus 2) reguleerivast tootmishinnast kõrgema hinnaga toodab, siis saame järgmise kogutoodangu: $3^1/_2$ kvarterit 6 naelsterlingi eest + 2 kvarterit 8 naelsterlingi eest, kokku $5^1/_2$ kvarterit tootmishinnaga 14 naelsterlingit. Kvarteri keskmine tootmishind oleks $2^6/_{11}$ naelsterlingit, mis annaks $^5/_{11}$ naelsterlingi suuruse ülejäägi. Need $5^1/_2$ kvarterit müüakse hinnaga 3 naelsterlingit kvarterist, mis annab $16^1/_2$ naelsterlingit; pärast tootmishinna — 14 naelsterlingi — mahaarvamist jääb järele $2^1/_2$ naelsterlingit rendi jaoks. Maa *B* praeguse keskmise tootmishinna puhul tähendaks see $^{55}/_{56}$ kvarterit. Niisiis saadakse ikka veel renti, kuigi endisest vähem.

Igatahes näitab see meile, et kui paremate maatükkidel tehakse täiendavaid kapitalikulutusi, mille produkt läheb maksma reguleerivast tootmishinnast rohkem, siis rent — vähemalt praktikas võimalike piiride ulatuses — ei pea kaduma, vaid ainult vähenema, ja nimelt vähenema ühelt poolt vastavalt sellele, kui suure osa kogu

* 25 protsenti neljast naelsterlingist. *Toim.*
** 1894. aasta väljaandes: 10. *Toim.*
*** Peaks olema $1^{25}/_{52}$. *Toim.*

kapitalikulutusest see vähema tootlikkusega kapital moodustab, teiselt poolt aga vastavalt selle kapitali tootlikkuse vähenemisele. Selle kapitali produkti keskmine hind oleks ikkagi reguleerivast hinnast madalam, mistõttu jääks ikkagi järele teatud lisakasum, mis võib muunduda rendiks.

Oletame nüüd, et *B* kvarteri keskmine hind üldise tootmishinnaga ühte langeb, mis on nelja üksteisele järgnenud, langeva tootlikkusega kapitalikulutuse ($2^1/_2$, $2^1/_2$, 5 ja 5 naelsterlingit) tagajärg:

	Kapital naelst.	Kasum naelst.	Produkt kvart.	Tootmishind		Müügihind naelst.	Sissetulek naelst.	Jääk rendi jaoks	
				kvarteri kohta naelst.	kokku naelst.			kvart.	naelst.
1)	$2^1/_2$	$^1/_2$	2	$1^1/_2$	3	3	6	1	3
2)	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	3	3	$4^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$
3)	5	1	$1^1/_2$	4	6	3	$4^1/_2$	— $^1/_2$	$-1^1/_2$
4)	5	1	1	6	6	3	3	—1	—3
	15	3	6	—	18	—	18	0	0

Siin müüb rentnik iga kvarteri tema individuaalse tootmishinnaga, ja seepärast müüb ta kõik kvarterid kokku nende keskmise tootmishinnaga, mis 3 naelsterlingi suuruse reguleeriva hinnaga ühte langeb. Ta saab sellepärast oma 15 naelsterlingi suuruse kapitali pealt endiselt 20% kasumit = 3 naelsterlingit. Kuid rent on kadunud. Kuhu jäi siis ülejääk, kui iga kvarteri individuaalne tootmishind võrdsustati siin üldise tootmishinnaga?

Lisakasum esimeselt $2^1/_2$ naelsterlingilt oli 3 naelsterlingit; teiselt $2^1/_2$ naelsterlingilt oli see $1^1/_2$ naelsterlingit; ühe kolmandiku avansseeritud kapitali kohta, s. o. 5 naelsterlingi kohta, oli lisakasumit ühtekokku $4^1/_2$ naelsterlingit = 90%.

Kapitalikulutuse 3) puhul ei anna 5 naelsterlingit enam lisakasumit; veel rohkem: selle kulutuse $1^1/_2$ kvarteri suurune produkt, müüduna üldise tootmishinnaga, annab koguni miinus $1^1/_2$ naelsterlingit. Lõpuks, kapitalikulutuse 4) puhul, mis on samuti 5 naelsterlingit, annab tema kvarteri suurune produkt, müüduna üldise tootmishinnaga, miinus 3 naelsterlingit. Järelikult annavad mõlemad kapitalikulutused kokku miinus $4^1/_2$ naelsterlingit, mis võrdub kapitalikulutustest 1) ja 2) saadud $4^1/_2$ naelsterlingi suuruse lisakasumiga.

Lisakasum ja miinuskasum tasakaalustavad end vastastikku. Sellepärast kaobki rent. Tegelikult on see aga võimalik ainult selle tõttu, et need lisaväärtuse elemendid, mis lisakasumi või rendi moodustasid, võtavad nüüd osa keskmise kasumi moodustamisest. Rentnik saab selle keskmise kasumi — 3 naelsterlingit 15 naelsterlingi kohta ehk 20 protsenti — rendi arvel.

B individuaalse keskmise tootmishinna võrdsustamine üldise, turuhinda reguleeriva *A* tootmishinnaga eeldab, et esimeste kapitalikulutuste produkti individuaalse hinna ja sellest kõrgema reguleeriva hinna vahe tasakaalustub järjest enam ja lõpuks kaob hoopis selle vahe tõttu, mille võrra hilisemate kapitalikulutuste produkt hakkab reguleerivast hinnast kõrgemale tõusma. See, mis esineb lisakasumina, niikaua kui esimeste kapitalikulutuste produkti eraldi müüakse, muutub seega järk-järgult keskmise tootmishinna osaks ja võtab niiviisi osa keskmise kasumi moodustamisest, lõpuks aga absorbeerub selles täielikult.

Kui 15 naelsterlingi suuruse kapitali asemel oleks maasse *B* mahutatud ainult 5 naelsterlingit, ja viimase tabeli $2^1/_2$ täiendavat kvarterit oleksid toodetud sel teel, et $2^1/_2$ aakrit maad *A* oleksid aakri kohta tehtava $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse kapitalikulutusega uuesti üles haritud, siis oleks kulutatud täiendava kapitali suurus ainult $6^1/_4$ naelsterlingit; kogu kapitalikulu maadel *A* ja *B* nende 6 kvarteri tootmiseks oleks 15 naelsterlingi asemel ainult $11^1/_4$ naelsterlingit ja nende kvarterite tootmishind, kaasa arvatud kasum, oleks kokku $13^1/_2$ naelsterlingit. Need 6 kvarterit müüdaks nagu varemgi 18 naelsterlingi eest, kuid kapitalikulutus oleks $3^3/_4$ naelsterlingi võrra vähenenud ja *B* aakrirent oleks endiselt $4^1/_2$ naelsterlingit. Lugu oleks olnud teisiti, kui täiendava $2^1/_2$ kvarteri tootmiseks oleks tulnud harimisele võtta *A*-st halvemat maad, *A*-1, *A*-2, nii et kvarteri tootmishind $1^1/_2$ kvarteri kohta maal *A*-1 võrduks 4 naelsterlingiga, viimase kvarteri kohta maal *A*-2 aga 6 naelsterlingiga. Sel juhul saaksid 6 naelsterlingit kvarteri reguleerivaks tootmishinnaks. Maal *B* toodetud $3^1/_2$ kvarterit müüdaks $10^1/_2$ naelsterlingi asemel 21 naelsterlingi eest, mis annaks $4^1/_2$ naelsterlingi asemel 15 naelsterlingit renti, viljas aga $1^1/_2$ kvarteri asemel $2^1/_2$ kvarterit. Samuti annaks maalt *A* saadud kvarter nüüd 3 naelsterlingit = $^1/_2$ kvarterit renti.

Enne kui me seda punkti edasi uurime, teeme veel ühe märkuse. *B* kvarteri keskmine hind võrdsustub, langeb ühte maa *A* poolt reguleeritava üldise tootmishinnaga — 3 naelsterlingit kvarteri kohta —, niipea kui see kogukapitali osa, mis toodab $1^1/_2$ kvarterit ülejääki, jõuab tasakaalu selle kogukapitali osaga, mis jätab $1^1/_2$ kvarterit tootmata. Millal nimelt see tasakaal saavutatakse või kui palju mitteküllaldase tootliku jõuga kapitali selleks maasse *B* mahutada tuleb, see oleneb — kui esimeste kapitalikulutuste täien-

dav tootlikkus on antud — järgnevate kapitalikulutuste relatiivsest mitteküllaldasest tootlikkusest, võrreldes niisama suure, kõige halvemal reguleerival maal *A* tehtud kapitalikulutuse tootlikkusega, või nende järgnevate kapitalikulutuste produkti individuaalsest tootmishinnast, võrreldes reguleeriva hinnaga.

Seniöeldust järeldub kõigepealt:

Esiteks. Niikaua kui täiendavaid kapitale kulutatakse ühel ja samal maal täiendava tootlikkusega, kuigi see tootlikkus langekski, niikaua kasvab absoluutne vilja- ja raharent aakrilt, kuigi ta relatiivselt, avansseeritud kapitaliga võrreldes (järelikult lisakasumi- või rendinorm) alaneb. Piiriks on siin see täiendav kapital, mis üksnes keskmist kasumit annab, s. o. mille produkti individuaalne tootmishind üldise tootmishinnaga ühte langeb. Neil tingimustel jääb tootmishind muutumata, kui ainult halvemate maaliikide toodang pakkumise suurenemise tõttu üleliigseks ei muutu. Isegi langevate hindade puhul võivad need täiendavad kapitalid veel teatud ulatuses — kuigi vähemal määral — lisakasumit toota.

Teiseks. Kui kulutatakse täiendavat kapitali, mis toodab ainult keskmist kasumit ja mille täiendav tootlikkus võrdub järelikult nulliga, siis ei muuda see kuidagi tekkinud lisakasumi ega järelikult ka rendi suurust. Paremate maadel tõuseb selle tagajärjel kvarteri individuaalne keskmine hind; ülejääk ühe kvarteri kohta väheneb, kuid seda vähenenud ülejääki andvate kvarterite arv kasvab, nii et korrutis ei muutu.

Kolmandaks. Täiendavad kapitalikulutused, mis toodavad produkti reguleerivast hinnast kõrgema individuaalse tootmishinnaga ja mille täiendav tootlikkus on järelikult mitte üksnes nulliga võrdne, vaid nullist isegi väiksem, s. o. moodustab teatud miinuse, seega madalam kui niisama suure kapitalikulutuse tootlikkus reguleerival maal *A*, — sellised täiendavad kapitalikulutused toovad paremate maade koguprodukti individuaalset keskmist hinda üldisele tootmishinnale järjest lähemale, järelikult vähendavad järjest rohkem mõlema hinna vahet, mis moodustab lisakasumi ning vastavalt rendi. Sellest, mis varem moodustas lisakasumi või rendi, läheb nüüd järjest suurem osa keskmise kasumi moodustamiseks. Sellegipärast annab maaliigi *B* aakril kulutatud kogukapital ikka veel lisakasumit, kuigi lisakasum väheneb vastavalt sellele, kuidas suureneb mitteküllaldase tootlikkusega kapitali mass ja kuidas tõuseb selle mitteküllaldase tootlikkuse aste. Kasvava kapitali ja suureneva toodangu puhul langeb aakrirent siin absoluutselt, mitte ainult relatiivselt, võrreldes kulutatud kapitali kasvava suurusega, nagu see oli teisel juhtumil.

Kaduda võib rent ainult sel juhul, kui parema maa *B* koguprodukti individuaalne keskmine tootmishind reguleeriva hinnaga ühte langeb, järelikult siis, kui esimeste, tootlikumate kapitalikulutuste kogu lisakasum läheb keskmise kasumi moodustamiseks.

Aakrirendi vähenemise äärmiseks piiriks on see punkt, kus rent kaob. See piir ei tule aga kohe pärast seda, kui täiendavad kapitalikulutused mitteküllaldase tootlikkusega tootma hakkavad, vaid siis, kui täiendavate kapitalikulutuste-mitteküllaldase tootlikkusega osad nii suureks saavad, et nende mõju kaotab esimeste kapitalikulutuste ülejäägilise tootlikkuse, ja kui kulutatud kogukapitali tootlikkus saab võrdseks maal *A* kulutatud kapitali tootlikkusega, mistõttu *B* kvarteri individuaalne keskmine hind saab võrdseks *A* kvarteri individuaalse keskmise hinnaga.

Kuid ka sellel juhtumil jääks reguleeriv tootmishind — 3 naelsterlingit kvarterilt — muutumata, kuigi rent kaoks. Alles selle piiri ületamisel tõuseks tootmishind, olgu selle tõttu, et täiendava kapitali mitteküllaldase tootlikkuse aste tõuseb, või siis selle tõttu, et samasuguse mitteküllaldase tootlikkusega täiendav kapital ise suureneb. Kui näiteks eespool, lk. 672 toodud tabelis, oleks ühel ja samal maal 4 naelsterlingi suuruse kvarterihinnaga toodetud $1^1/_2$ kvarteri asemel $2^1/_2$ kvarterit, siis oleks meil kokku 7 kvarterit, mille tootmishind oleks kokku 22 naelsterlingit; kvarter maksaks $3^1/_7$ naelsterlingit, s. o. $^1/_7$ naelsterlingi võrra rohkem kui üldine tootmishind, ja viimane oleks pidanud tõusma.

Niiviisi võiks kaua veel rakendada mitteküllaldase tootlikkusega täiendavat kapitali ja isegi sellist täiendavat kapitali, mille mitteküllaldase tootlikkuse aste näitab tõusu tendentsi; seda võiks teha niikaua, kuni kvarteri individuaalne keskmine hind paremate maatükkidel saaks üldise tootmishinnaga võrdseks, nii et viimane ei ületaks üldse enam esimest ja lisakasum ning rent sellega täielikult kaoksid.

Ja isegi sellel juhtumil oleks lugu nii, et rendi kadumisega paremate maadel langeks ainult nende produkti individuaalne keskmine hind üldise tootmishinnaga ühte; järelikult ei oleks ikka veel vaja üldise tootmishinna tõusu.

Ülaltoodud näites on lugu järgmine: paremal maal *B*, mis aga ise asub paremate ehk renti andvate maaliikide reas viimasel kohal, toodab 5 naelsterlingi suurune täiendava tootlikkusega kapital $3^1/_2$ kvarterit ja 10 naelsterlingi suurune mitteküllaldase tootlikkusega kapital $2^1/_2$ kvarterit, kokku 6 kvarterit; järelikult toodavad viimased, mitteküllaldase tootlikkusega rakendatud kapitaliosad $^5/_{12}$ koguhulgast. Ja alles selles punktis tõuseb 6 kvarteri individuaalne keskmine tootmishind 3 naelsterlingile kvarterilt, langedes niiviisi ühte üldise tootmishinnaga.

Kuid maaomandi seaduse tingimustes ei oleks olnud võimalik toota neid viimaseid $2^1/_2$ kvarterit sellisel viisil 3 naelsterlingiga kvarter, välja arvatud juhtum, kus oleks võinud nad toota maa *A* kahel ja poolel uuel aakril. Juhtum, kus täiendav kapital toodab juba ainult üldise tootmishinnaga, oleks olnud piiriks. Teisel pool seda piiri peavad täiendavad kapitalikulutused ühel ja samal maal lõppema.

Ja tõepoolest, kui rentnikul on kord tulnud kahe esimese kapitalikulutuse pealt $4^1/_2$ naelsterlingit renti maksta, siis tuleb tal seda edasi teha, ja iga kapitalikulutus, mis toodab kvarteri kallimalt* kui 3 naelsterlingit, põhjustaks tema kasumi kärpimist. See takistab mitteküllaldase tootlikkuse puhul individuaalse keskmise hinna võrdsustumist.

Võtame selle juhtumi eelmise näitega, kus maa *A* tootmishind — 3 naelsterlingit kvarterist — reguleerib hinda maal *B*.

Kapital naelst.	Kasum naelst.	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Kvarteri tootmishind naelst.	Müügihind		Lisakasum naelst.	Kahjum naelst.
					kvarterist naelst.	kokku naelst.		
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	—
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	—
5	1	6	$1^1/_2$	4**	3	$4^1/_2$	—	$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18	—	—	—	18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

$3^1/_2$ kvarteri tootmishind kahe esimese kapitalikulutuse puhul on rentnikule samuti 3 naelsterlingit kvarteri kohta, sest tal tuleb maksta $4^1/_2$ naelsterlingit renti, kusjuures vahe tema individuaalse tootmishinna ja üldise tootmishinna vahel ei lähe järelikult tema taskusse. Niisiis, kahe esimese kapitalikulutuse produkti hinna ülejääk ei saa talle tasa teha puudujääki kolmanda ja neljanda kapitalikulutuse produktis.

Kapitalikulutuse 3) tulemusena toodetud $1^1/_2$ kvarterit lähevad rentnikule maksma 6 naelsterlingit, kasum kaasa arvatud; et aga reguleeriv hind on 3 naelsterlingit kvarterist, siis võib ta nad müüa ainult $4^1/_2$ naelsterlingi eest. Ta kaotaks järelikult kogu kasumi ja lisaks sellele veel $^1/_2$ naelsterlingit ehk 10 protsenti kulutatud 5 naelsterlingi suurusest kapitalist. Kapitalikulutuse 3) puhul kao-

* 1894. aasta väljaandes: odavamalt. *Toim.*
** Sealsamas: 3. *Toim.*

taks ta kasumit ja kapitali $1^1/_2$ naelsterlingit, kapitalikulutuse 4) puhul 3 naelsterlingit, kokku $4^1/_2$ naelsterlingit, täpselt niisama palju, kui suur on tootlikumatelt kapitalikulutustelt saadav rent; nende tootlikumate kulutuste tulemusena kujunenud individuaalne tootmishind ei saa just sellepärast avaldada võrdsustavat mõju maaliigi *B* koguprodukti individuaalsele keskmisele tootmishinnale, et tema ülejääk rendi näol kolmandale isikule välja makstakse.

Kui nõudmise rahuldamiseks tuleks toota täiendavad $1^1/_2$ kvarterit kolmanda kapitalikulutuse abil, siis peaks reguleeriv turuhind tõusma 4 naelsterlingile kvarterist. Reguleeriva turuhinna sellise kallinemise tagajärjel tõuseks maal *B* esimese ja teise kapitalikulutuse rent, maa *A* aga hakkaks renti andma.

Niisiis, kuigi diferentsiaalrent on ainult lisakasumi formaalne rendiks muundumine ja kuigi maaomandus annab siin maaomanikule ainult võimaluse lisakasumi ülekandmiseks rentniku käest enda kätte, siis selgub ometi, et järjestikune kapitalikulutus ühel ja samal maatükil või — mis tähendab sedasama — ühel ja samal maatükil kulutatava kapitali suurenemine jõuab kapitali langeva tootlikkusenormi ja muutumatu reguleeriva hinna puhul just sellepärast palju kiiremini oma äärmise piirini, s. o. tegelikult enam või vähem kunstliku piirini, et maaomanduse tagajärjel toimub lisakasumi formaalne muundumine maarendiks. Üldise tootmishinna tõus, mis saab siin vajalikuks kitsamates piirides kui muudel tingimustel, pole siin järelikult mitte üksi diferentsiaalrendi tõusu põhjus, vaid diferentsiaalrendi kui niisuguse olemasolu on samal ajal põhjuseks, miks üldine tootmishind varem tõusma hakkab ja kiiremini tõuseb, et niiviisi tagada produkti suurenenud pakkumist, nagu see on vajalikuks saanud.

Edasi tuleb märkida järgmist:

Maal *B* tehtud täiendav kapitalikulutus poleks saanud tõsta reguleerivat hinda 4 naelsterlingile, nagu see ülaltoodud näites on, kui maa *A* toodaks teise kapitalikulutuse tulemusena täiendavat produkti odavamalt kui 4 naelsterlingit või kui konkurentsist hakkaks osa võtma uus, *A*-st halvem maa, millel kujunev tootmishind oleks küll kõrgem kui 3, kuid madalam kui 4 naelsterlingit. Niiviisi me näeme, kuidas diferentsiaalrent I ja diferentsiaalrent II, millest esimene on teise baasiks, on samal ajal teineteise piiriks, mistõttu kord tehakse üksteisele järgnevaid kapitalikulutusi ühel ja samal maatükil, kord paralleelseid kapitalikulutusi uutel täiendavatel maadel. Samal viisil piiravad nad teineteist teistelgi juhtudel, näiteks siis, kui järjekorda tulevad paremad maad.

NELJAKÜMNE NELJAS PEATÜKK

DIFERENTSIAALRENT KA KÕIGE HALVEMALT HARITAVALT MAALT

Oletame, et nõudmine vilja järele suureneb ja et pakkumist saab tagada ainult sel teel, et renti andvatel maadel tehakse üksteisele järgnevaid mitteküllaldase tootlikkusega kapitalikulutusi, või et maal *A* tehakse täiendavaid, samuti väheneva tootlikkusega kapitalikulutusi, või et kapitali kulutatakse uutel, *A*-st halvematel maatükkidel.

Võtame renti andvate maade esindajaks maa *B*.

Täiendav kapitalikulutus nõuab, et turuhind tõuseks kõrgemale senisest reguleerivast tootmishinnast, mis oli 3 naelsterlingit kvarteri kohta; see võimaldaks toota maal *B* ühe täiendava kvarteri (mis võib siin tähendada miljon kvarterit, nii nagu iga aaker võib tähendada miljon aakrit). Kõige kõrgemat renti andvatelt maaliikidelt, *C* ja *D* jne., võib siis samuti saada lisaprodukti, kuid ainult täiendava tootliku jõu vähenedes; ometi eeldatakse, et maalt *B* saadav 1 kvarter on nõudmise rahuldamiseks vajalik. Kui maal *B* on võimalik seda üht kvarterit täiendava kapitali kulutamise teel odavamalt toota kui niisama suure täiendava kapitaliga maal *A* või — allapoole minnes — maal *A*-1, kus saab näiteks toota kvarteri vaid 4 naelsterlingiga, samal ajal kui maal *A* rakendatud täiendav kapital suudaks kvarteri toota juba $3^3/_4$ naelsterlingiga, — siis hakkaks maal *B* kulutatud täiendav kapital reguleerima turuhinda.

Maa *A* tootis kvarteri endiselt 3 naelsterlingiga. Maa *B* tootis samuti, nagu varemgi, kokku $3^1/_2$ kvarterit, mille individuaalne tootmishind on kokku 6 naelsterlingit. Kui nüüd maal *B* tuleb täiendavalt kulutada 4 naelsterlingit tootmishinda (kaasa arvatud kasum), et toota veel üks kvarter, samal ajal kui maal *A* on seda võimalik teha $3^3/_4$ naelsterlingiga, siis toodetaks see endastmõistetavalt maal *A*, mitte aga maal *B*. Niisiis oletagem, et maal *B* saaks selle kvarteri toota $3^1/_2$ naelsterlingi suuruse täiendava tootmishinnaga. Sel juhul oleksid $3^1/_2$ naelsterlingit kogutoodangu reguleerivaks hinnaks. Nüüd müüks *B* oma produkti, mis oleks nüüd $4^1/_2$ kvarterit, $15^3/_4$ naelsterlingi eest. Sellest läheb maha esimese $3^1/_2$ kvarteri tootmishind, 6 naelsterlingit, ja viimase kvarteri tootmishind, $3^1/_2$ naelsterlingit, kokku $9^1/_2$ naelsterlingit. Rendi jaoks jääb lisakasumit $6^1/_4$ naelsterlingit; varem aga jäi selleks ainult $4^1/_2$ naelsterlingit. Sel juhul tooks ka maaliigi *A* aaker $^1/_2$ naelsterlingit

renti, kuid $3^1/_2$ naelsterlingi suurust tootmishinda ei reguleeriks kõige halvem maa *A*, vaid suhteliselt parem maa *B*. Sealjuures eeldatakse muidugi, et ei ole võimalik harimisele võtta uut *A* kvaliteeti maad, mis oleks asukoha poolest seniharituga üheväärne, ja et tuleks teha teine, suurema tootmishinnaga kapitalikulutus juba haritaval maatükil *A*, või et tuleks kasutusele võtta veelgi halvem maa *A*-1. Niipea kui diferentsiaalrent II üksteisele järgnevate kapitalikulutuste tõttu mõjule pääseb, võib parem maa hakata reguleerima tõusva tootmishinna piire ja kõige halvem maa, mis on diferentsiaalrendi I baasiks, võib siis samuti renti tuua. Niiviisi võiksid siis kõik haritavad maad ainuüksi diferentsiaalrendi olemasolul hakata renti andma. Sel juhul saaksime kaks järgmist tabelit, kus tootmishinna all mõistetakse avansseeritud kapitali summat pluss 20 protsenti kasumit, niisiis kapitali iga $2^1/_2$ naelsterlingi kohta $^1/_2$ naelsterlingit kasumit, kokku 3 naelsterlingit.

Maa liik	Aakrid	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Rahaline sissetulek naelst.	Viljarent kvart.	Raharent naelst.
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
C	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
D	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Kokku	4	21	$17^1/_2$	—	$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

Niisugune on olukord enne seda, kui maal *B* tehakse uus $3^1/_2$ naelsterlingi suurune kapitalikulutus, mis annab ainult 1 kvarteri. Pärast seda kapitalikulutust kujuneb olukord järgmiseks:

Maa liik	Aakrid	Tootmishind naelst.	Produkt kvart.	Müügihind naelst.	Rahaline sissetulek naelst.	Viljarent kvart.	Raharent naelst.
A	1	3	1	$3^1/_2$	$3^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B	1	$9^1/_2$	$4^1/_2$	$3^1/_2$	$15^3/_4$	$1^{11}/_{14}$	$6^1/_4$
C	1	6	$5^1/_2$	$3^1/_2$	$19^1/_4$	$3^{11}/_{14}$	$13^1/_4$
D	1	6	$7^1/_2$	$3^1/_2$	$26^1/_4$	$5^{11}/_{14}$	$20^1/_4$
Kokku	4	$24^1/_2$	$18^1/_2$	—	$64^3/_4$	$11^1/_2$	$40^1/_4$

{ See pole jällegi päris õigesti arvutatud. *B* rentnikule läks nende $4^1/_2$ kvarteri tootmine maksma esiteks $9^1/_2$ naelsterlingit tootmishinda ja teiseks $4^1/_2$ naelsterlingit renti, kokku 14 naelsterlingit, keskmiselt $3^1/_9$ naelsterlingit kvarteri kohta. See tema kogutoodangu keskmine hind saab järelikult reguleerivaks turuhinnaks. *A* liiki maal oleks rent seepärast $^1/_2$ naelsterlingi asemel $^1/_9$ naelsterlingit, *B* liiki maal aga oleks rent endiselt $4^1/_2$ naelsterlingit; $4^1/_2$ kvarterit, millest igaüks maksab $3^1/_9$ naelsterlingit, = 14 naelsterlingit; arvates sellest maha $9^1/_2$ naelsterlingit tootmishinda, jääks järele $4^1/_2$ naelsterlingit lisakasumi jaoks. Niisiis, hoolimata sellest, et arvud tuleks muuta, näitab see näide siiski, kuidas suhteliselt parem maa, mis juba annab renti, võib diferentsiaalrendi II kaudu hakata hinda reguleerima, ja kuidas seetõttu *kogu* maa, sealhulgas ka senine rendita maa, võib hakata renti andma. — *F. E.* }

Viljarent peab tõusma, kui tõuseb vilja reguleeriv tootmishind, kui järelikult tõuseb kvarteri vilja tootmishind reguleerival maal, s. o. suureneb reguleeriv kapitalikulutus ühel maaliigil. See on sama, nagu oleksid kõik maaliigid vähem viljakaks muutunud ning toodaksid näiteks iga $2^1/_2$ naelsterlingi suuruse uue kapitalikulutuse kohta 1 kvarteri asemel ainult $^5/_7$ kvarterit. Kogu vilja ülejääk, mis nad sama kapitalikulutusega toodavad, muundub lisaproduktiks, mis kujutab endast lisakasumit ning järelikult ka renti. Kui oletada, et kasuminorm jääb samaks, siis suudab rentnik oma kasumi eest vähem vilja osta. Kasuminorm võib jääda endiseks, kui palk ei tõuse — kas sellepärast, et see on alla viidud füüsilise miinimumini, s. o. tööjõu normaalsest väärtusest madalamale; või sellepärast, et teised, manufaktuuri poolt toodetavad tööliste tarbimisesemed on suhteliselt odavamaks läinud; või sellepärast, et tööpäev on pikenenud või intensiivsemaks muutunud, mistõttu kasuminorm mittepõllumajanduslikes tootmisharudes, mis siiski põllumajanduslikku kasumit reguleerib, on endiseks jäänud või isegi tõusnud; või sellepärast, et põllumajanduses rakendatakse küll niisama suurt kapitali, kuid rohkem püsivkapitali ja vähem muutuvkapitali.

Me vaatlesime praegu esimest viisi, kuidas rent võib tekkida senisel kõige halvemal maal *A*, kusjuures harimisele ei võeta veelgi halvemat maad; nimelt rendi tekkimist selle tagajärjel, et maal *A* kujunenud individuaalne tootmishind, senine reguleeriv tootmishind erineb uuest, kõrgemast tootmishinnast, millega viimane täiendav kapital, mis paremal maal mitteküllaldase tootliku jõuga on rakendatud, vajaliku täiendava produkti annab.

Kui täiendav produkt oleks tulnud toota maal *A*-1, mis suudab kvarteri anda ainult 4 naelsterlingiga, siis oleks aakrirent maal *A* tõusnud 1 naelsterlingile. Kuid sel juhul oleks maa *A*-l kui kõige

halvem kultiveeritavatest maadest astunud *A* asemele ja viimane oleks asunud viimase liikmena renti andvate maaliikide ritta. Diferentsiaalrent I oleks muutunud. Seega seisab see juhtum väljaspool siin vaadeldud diferentsiaalrendi II piire, sest diferentsiaalrent II tekib ühel ja samal maatükil tehtud järjestikuste kapitalikulutuste erinevast tootlikkusest.

Kuid peale selle võib diferentsiaalrent maal *A* tekkida veel kahesugusel viisil.

Muutumata hinna puhul — see hind võib olla missugune tahes, ta võib endisega võrreldes isegi langenud olla — siis, kui täiendava kapitalikulutuse tagajärjel tekib täiendav tootlikkus; prima facie peab see teatava piirini just kõige halvemal maal alati aset leidma.

Teiseks aga, ümberpöördult, siis, kui üksteisele järgnevate kapitalikulutuste tootlikkus maal *A* väheneb.

Mõlemal juhul eeldatakse, et nõudmise tase on see, mis tootmise kasvu esile kutsub.

Siin aga tekib diferentsiaalrendi seisukohalt eriline raskus seoses varem tuletatud seadusega, mille järgi kogutoodangu (või kogu kapitalikulutuse) üldise tootmishinna määrab alati ühe kvarteri individuaalne keskmine tootmishind. Maaliigil *A*, vastupidiselt parematele maaliikidele, ei ole ju väljastpoolt antud tootmishinda, mis uute kapitalikulutuste puhul piiraks individuaalse tootmishinna võrdsustamist üldise tootmishinnaga. Sest *A* individuaalne tootmishind ongi just üldine tootmishind, mis turuhinda reguleerib.

Oletagem järgmist:

1) *Kui üksteisele järgnevate kapitalikulutuste tootlik jõud suureneb,* siis võib maaliigi *A* ühel aakril 5 naelsterlingi suuruse avansseeritud kapitaliga, mis vastab 6 naelsterlingi suurusele tootmishinnale, toota 2 kvarteri asemel 3 kvarterit. Esimene $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapitalikulutus annab 1 kvarteri, teine 2 kvarterit. 6 naelsterlingit tootmishinda annavad sel juhul 3 kvarterit, nii et üks kvarter maksab keskmiselt 2 naelsterlingit; niisiis, kui 3 kvarterit müüakse igaüks 2 naelsterlingi eest, siis ei anna *A* endiselt mingit renti, vaid muutub ainult diferentsiaalrendi II baas; reguleerivaks tootmishinnaks on nüüd 3 naelsterlingi asemel 2 naelsterlingit; $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapital toodab nüüd kõige halvemal maal ühe kvarteri asemel keskmiselt $1^1/_2$ kvarterit, ja see on nüüd kõigil parematel maaliikidel $2^1/_2$ naelsterlingi kulutamise puhul ametlik viljakus. Üks osa nende senisest lisaproduktist võtab nüüdsest peale osa nende vajaliku produkti moodustamisest, just nagu üks osa nende senisest lisakasumist võtab osa keskmise kasumi moodustamisest.

Kui aga arvestada nii nagu parematel maadel, kus keskmine arvestus täiendosa absoluutset suurust kuidagi ei muuda, sest

nende maade suhtes on üldine tootmishind kapitalikulutuse piiriks, siis maksab esimese kapitalikulutuse kvarter 3 naelsterlingit, teise kulutuse 2 kvarterit aga kumbki ainult $1^1/_2$ naelsterlingit. Maal *A* oleks järelikult tekkinud 1 kvarteri suurune viljarent ja 3 naelsterlingi suurune raharent, need 3 kvarterit aga müüdaks endise hinnaga, kokku 9 naelsterlingi eest. Kui sellele järgneks veel kolmaski $2^1/_2$ naelsterlingi suurune kapitalikulutus, millel oleks samasugune tootlikkus nagu teisel kulutusel, siis toodetaks nüüd kokku 5 kvarterit, tootmishinnaga 9 naelsterlingit. Kui maaliigil *A* kujunenud individuaalne keskmine tootmishind jääks reguleerivaks hinnaks, siis tuleks nüüd kvarter müüa $1^4/_5$ naelsterlingi eest. Keskmine hind oleks jälle langenud, mitte kolmanda kapitalikulutuse tootlikkuse uue tõusu tõttu, vaid lihtsalt sellepärast, et lisaks on tulnud uus kapitalikulutus, mille täiendav tootlikkus on niisama suur kui teisel kapitalikulutusel. Selle asemel et renti tõsta, nagu see renti andvatel maadel aset leiaks, alandaksid maal *A* tehtud suhteliselt kõrgema, kuid muutumata tootlikkusega järjestikused kapitalikulutused vastavalt tootmishinda, koos sellega — muudel võrdsetel tingimustel — aga ka diferentsiaalrenti kõikidel teistelgi maaliikidel. Kui aga seevastu esimene kapitalikulutus, mis toodab 1 kvarteri 3 naelsterlingi suuruse tootmishinnaga, jääks ise reguleerivaks, siis müüdaks 5 kvarterit 15 naelsterlingi eest, ja maal *A* tehtud hilisemate kapitalikulutuste diferentsiaalrent oleks 6 naelsterlingit. Täiendava kapitali rakendamine maaliigi *A* aakrile — ükskõik, mis kujul see toimuks — tähendaks sel juhul parandamist, ja täiendav kapital teeks ka esialgse kapitaliosa tootlikumaks. Mõttetu oleks ütelda, et $^1/_3$ kapitali on tootnud 1 kvarteri ja ülejäänud $^2/_3$ kapitali 4 kvarterit. 9 naelsterlingit aakri kohta toodaksid ikkagi 5 kvarterit, samal ajal kui 3 naelsterlingit toodavad ainult 1 kvarteri. Kas siin tekiks rent, lisakasum, või mitte — see oleneks täiel määral asjaoludest. Normaalselt peaks reguleeriv tootmishind langema. See juhtub siis, kui see parandatud ning järelikult suuremate kuludega seotud maaharimine leiaks maal *A* aset ainult sellepärast, et see ka paremat liiki maadel aset leiab, — niisiis üldine revolutsioon maaviljeluses; ja kui nüüd kõneldakse maa *A* looduslikust viljakusest, siis eeldatakse, et selle maa harimisele kulutatakse nüüd 3 naelsterlingi asemel 6 või 9 naelsterlingit. Nii on lugu eriti siis, kui uut meetodit hakatakse rakendama suuremal osal maaliigi *A* ülesharitud aakreil, mis antud maal [Landes] annavad juurdevoolu peamise osa. Kui aga parandus hõlmaks algul ainult väikest osa *A* pindalast, siis hakkaks see paremini haritud osa andma lisakasumit, mida maaomanik püüaks sedamaid kas täielikult või osaliselt rendiks muuta ja rendina fikseerida. Niisiis, kui nõudmine peaks kasvava pakkumisega sammu, siis võiks rent järk-järgult — sedamööda, kuidas uus harimismeetod pikapeale kogu *A* pindalal

levib — kujuneda kõigil *A* kvaliteeti maadel ja täiendav tootlikkus osutuks, olenevalt turutingimustest, kas tervenisti või osaliselt konfiskeerituks. Maal *A* kehtiva tootmishinna võrdsustumist samal maal suurema kapitalikulutuse puhul toodetava produkti keskmise hinnaga võiks seega takistada asjaolu, et sellest suuremast kapitalikulutusest saadav lisakasum fikseeritakse rendi vormis. Sel juhul näeksime jällegi, nagu nägime juba varem, nimelt siis, kui parematel maadel rakendatakse väheneva tootliku jõuga täiendavaid kapitale, et lisakasumi muundumine maarendiks, s. o. maaomanduse vahelesegamine, tõstaks tootmishinda, nii et diferentsiaalrent polekski lihtsalt individuaalse tootmishinna ja üldise tootmishinna erinevuste tagajärg. See ei laseks *A* liiki maal mõlemat hinda ühte langeda, sest see takistaks tootmishinna reguleerimist maal *A* kujunenud keskmise tootmishinna kaudu; järelikult hoiaks see tootmishinda vajalikust kõrgemal tasemel ning looks sellega rendi. Sama tulemus võiks tekkida või püsida isegi siis, kui teravilja sissevedu välismaalt oleks vaba, sest rentnikud oleksid siis sunnitud kasutama seda maad, mis renti andmata suudaks teraviljakasvatuses konkureerida ka sel juhul, kui tootmishind määratakse väljastpoolt, mõneks muuks otstarbeks, näiteks karjamaana, nii et teravilja kasvatatakse ainult renti andvatel maatükkidel, s. o. ainult nendel maadel, kus kvarteri individuaalne keskmine tootmishind on väljastpoolt määratud tootmishinnast madalam. Üldiselt võib oletada, et antud juhul tootmishind langeb; ta ei lange aga keskmise hinna tasemeni, vaid jääb sellest kõrgemale, kuid on kõige halvemini haritaval maal *A* kujunenud tootmishinnast ometi madalam, nii et uue maa *A* konkurentsile seatakse piir.

2) *Kui täiendavate kapitalide tootlik jõud väheneb.*

Oletagem, et maa *A*-l saab täiendava kvarteri toota ainult 4 naelsterlingiga, maa *A* aga $3^3/_4$ naelsterlingiga, seega küll odavamalt kui maal *A*-1, kuid $^3/_4$ naelsterlingi võrra kallimalt kui esimese kapitalikulutusega maal *A* toodetud kvarter. Sel juhul oleks mõlema maal *A* toodetud kvarteri koguhind $6^3/_4$ naelsterlingit; kvarteri keskmine hind oleks järelikult $3^3/_8$ naelsterlingit. Tootmishind oleks tõusnud, kuid kõigest $^3/_8$ naelsterlingi võrra; kui aga täiendav kapital oleks kulutatud uuel maal, mis toodab kvarteri $3^3/_4$ naelsterlingiga, siis oleks tootmishind tõusnud veel $^3/_8$ naelsterlingi võrra, $3^3/_4$ naelsterlingi suuruseks, mis omakorda põhjustaks kõikide teiste diferentsiaalrentide vastava tõusu.

$3^3/_8$ naelsterlingi suurune kvarteri tootmishind maaliigil *A* oleks niiviisi võrdsustunud keskmise tootmishinnaga, mis kehtib samal maaliigil suurenenud kapitalikulutuse puhul, ning oleks saanud reguleerivaks; järelikult poleks siin mingit renti, sest poleks lisakasumit.

Kui aga see teise kapitalikulutuse poolt toodetud kvarter oleks müüdud $3^3/_4$ naelsterlingi eest, siis annaks maa *A* nüüd $^3/_4$ naelsterlingit renti, ja nimelt kõigilt nendelt maaliigi *A* aakritelt, kus pole olnud täiendavat kapitalikulutust ja kus kvarter toodetakse järelikult ikka veel 3 naelsterlingiga. Niikaua kui on veel olemas *A* liiki ülesharimata maid, võiks hind ainult ajutiselt $3^3/_4$ naelsterlingile tõusta. Uute *A* liiki maatükkide konkurents hoiaks tootmishinda 3 naelsterlingi tasemel, kuni oleksid ära kasutatud kõik *A* liiki maad, mille soodus asukoht võimaldab toota kvarteri odavamalt kui $3^3/_4$ naelsterlingiga. See oletus tuleb järelikult teha, kuigi maaomanik, kes antud maaliigi ühelt aakrilt renti saab, ei anna rentnikule ilma rendita ühtegi teist aakrit.

Kas tootmishind keskmise hinnaga võrdseks saab või teise kapitalikulutuse $3^3/_4$ naelsterlingi suurune individuaalne tootmishind reguleerivaks hinnaks muutub, see oleneb omakorda teise kapitalikulutuse suuremast või väiksemast levikust olemasoleval *A* liiki maal. $3^3/_4$ naelsterlingit saab ainult siis reguleerivaks hinnaks, kui maaomanik jõuab enne nõudmise rahuldamist fikseerida rendina selle lisakasumi, mis tekib $3^3/_4$ naelsterlingi suuruse kvarterihinna puhul.

Langev mullaviljakus üksteisele järgnevate kapitalikulutuste puhul: vaata Liebig. Me nägime, et muutumata tootmishinna puhul suurendab kapitalikulutuste täiendava tootliku jõu järjestikune vähenemine alati aakrirenti ja et see võib nii olla isegi siis, kui tootmishind langeb.

Üldiselt aga tuleb märkida järgmist:

Kapitalistliku tootmisviisi seisukohalt lähevad produktid suhteliselt alati kallimaks, kui ühe ja sellesama produkti saamiseks tuleb teha mõni uus kulutus, maksta millegi eest, mille eest varem ei makstud. Sest tootmises äratarvitatud kapitali asendamise all tuleb mõista ainult teatud kindlates tootmisvahendites kehastatud väärtuste asendamist. Looduslikud elemendid, mis lähevad tootmisse kui tema agendid, ilma et nad midagi maksaksid, — need elemendid, ükskõik missugust osa nad tootmises ka etendavad, ei lähe sinna kui kapitali koostisosad, vaid kui kapitali tasuta looduslik jõud, s. o. kui töö tasuta looduslik tootlik jõud, mis aga kapitalistliku tootmisviisi baasil, nagu iga teinegi tootlik jõud, esineb kapitali tootliku jõuna. Niisiis, kui selline looduslik jõud, mis esialgselt midagi ei maksa, tootmisest osa võtab, siis ei tule ta hinna määramisel niikaua arvesse, kui produkt, mis tema abil valmistatakse, on vajaduse rahuldamiseks küllaldane. Kui aga arenemise käigus vajatakse produkti rohkem, kui selle loodusliku jõu abil saab val-

mistada, s. o. kui see täiendav produkt tuleb toota selle loodusliku jõu abita, niisiis inimese, inimtöö kaasabil, siis läheb kapitalisse uus täiendav element. Sama produkti saamiseks tehakse seega relatiivselt suuremad kapitalikulutused. Muudel võrdsetel tingimustel läheb tootmine kallimaks.

(Vihikust, mis on «alustatud 1876.-aasta veebruarikuu keskpaiku».)

Diferentsiaalrent ja rent kui lihtsalt protsent maasse mahutatud kapitalilt.

Niinimetatud püsivad melioratsioonid, mis muudavad mulla füüsikalisi ja osalt ka keemilisi omadusi operatsioonide kaudu, mis nõuavad kapitalikulu ja millele võib vaadata kui kapitali mahutamisele maasse, — need melioratsioonid seisavad peaaegu kõik selles, et teatud maatükile, teatud kindlapiirilisele mulla kogusele antakse sellised omadused, mis mõnel teisel mullal mõnes teises, sageli üsna lähedases kohas looduse poolest olemas on. Üks maapind on looduslikult nivelleeritud, teist tuleb alles nivelleerida; ühel on looduslik vee äravool, teine vajab kunstlikku drenaaži; ühel on looduslikult paks künnikiht, teisel tuleb seda kihti kunstlikult kasvatada; üks savimuld on looduslikult segatud paraja hulga liivaga, teise juures tuleb vajalik vahekord alles kunstlikult luua; üks heinamaa saab looduslikult niisutada või suurvee ajal mudaga väetada, teisel tuleb selle saavutamiseks kasutada tööd ehk — kodanliku ökonoomia keeles — kapitali.

Naljakas on tõesti see teooria, mille järgi rent on protsent, kui antud maatüki suhtelised eelised on kunstlikult loodud, ja ei ole protsent, kui need eelised on antud maatükil looduslikult olemas. (Tegelikult moonutatakse aga küsimust nii, et kui rent ühel juhtumil tõepoolest protsendiga ühte langeb, siis tahetakse teda protsendiks nimetada ja vääralt protsendina kujutada teistelgi juhtumitel, kus sellist ühtelangemist faktiliselt pole.) Kuid pärast kapitalikulutuse tegemist annab maa renti mitte sellepärast, et sinna on mahutatud kapitali, vaid sellepärast, et kapitalikulutus on muutnud maa endisega võrreldes tootlikumaks mahutussfääriks. Oletame, et ühes riigis vajab kogu maa niisugust kapitalikulutust; sel juhul peab iga maatükk, kus seda kulutust pole veel tehtud, selle staadiumi alles läbi tegema, ja rent (protsent, mida maatükk antud juhul kannab), mida kapitalikulutuse juba saanud maa annab, kujutab endast täpselt niisamuti diferentsiaalrenti, nagu oleks tähendatud maal see eelis juba looduse poolest olemas, ülejäänud maa aga peaks seda alles kunstlikult omandama.

Ka see protsendiks taandatav rent saab puhtaks diferentsiaalrendiks, niipea kui kulutatud kapital on amortiseeritud. Vastasel korral peaks ju üks ja seesama kapital eksisteerima kapitalina kahekordselt.

Üks kõige veidramaid nähtusi seisab selles, et kõik need Ricardo vastased, kes ei tunnista, et väärtuse määrab ainuüksi töö, tahavad diferentsiaalrendi tuletamist maade omavahelistest erinevustest ümber lükata sellega, et väärtuse määravat siin loodus, mitte aga töö; samal ajal aga kinnitavad nad, et väärtuse määrab siin asukoht või — veelgi suuremal määral — isegi maaharimisel maasse mahutatud kapitali protsent. Üks ja sama töö loob antud aja jooksul valmistatud produktile ühesuguse väärtuse; kuid selle produkti suurus või hulk, järelikult ka see väärtusosa, mis selle produkti vastavale osale langeb, oleneb antud tööhulga puhul ainuüksi produkti hulgast, viimane aga oleneb omakorda antud tööhulga tootlikkusest, mitte aga selle hulga absoluutsest suurusest. Kas see tootlikkus tuleneb loodusest või ühiskonnast — see pole üldse oluline. Ainult siis, kui see tootlikkus ise maksab tööd ning järelikult kapitali, suurendab ta tootmishinda uue koostisosa võrra; loodus iseenesest seda ei tee.

NELJAKÜMNE VIIES PEATÜKK

ABSOLUUTNE MÄÄRENT

Diferentsiaalrendi analüüsimisel me lähtusime eeldusest, et kõige halvem maa ei anna üldse maarenti või — üldisemalt öeldes — et maarenti annab ainult see maa, mille produkti individuaalne tootmishind on turgu reguleerivast tootmishinnast madalam, nii et tekib teatud lisakasum, mis muundub rendiks. Kõigepealt tuleb tähendada, et diferentsiaalrendi kui niisuguse seadus ei olene üldse sellest, kas see eeldus on õige või mitte.

Kui me märgime üldise, turgu reguleeriva tootmishinna tähega P, siis langeb P kõige halvema maaliigi A produktil selle maa individuaalse tootmishinnaga ühte; s. t., et hind tasub tootmises äratarvitatud püsiv- ja muutuvkapitali pluss keskmine kasum (= ettevõtjatulu pluss protsent).

Rent võrdub sel juhul nulliga. Paremuselt järgmise maaliigi B individuaalne tootmishind $= P'$, ja $P > P'$; s. t., et P katab rohkem kui maaliigi B produkti tegeliku tootmishinna. Olgu nüüd $P - P' = d$; seega d ehk ülejääk, mille võrra P on suurem kui P', kujutab endast lisakasumit, mille saab kätte selle maaliigi B rentnik. See d muundub rendiks, mis tuleb maksta maaomanikule. Kolmandal maaliigil C olgu tegelik tootmishind $= P''$, ja $P - P'' = 2d$; järelikult muunduvad need $2d$ rendiks; samuti olgu neljandal maaliigil D individuaalne tootmishind $= P'''$, ja $P - P''' = 3d$, mis ka maarendiks muunduvad, jne. Oletagem nüüd, et maaliigi A kohta kehtinud eeldus, mille kohaselt rent $= 0$ ja et selle maa produkti hind võrdub seepärast $P + 0$, on vale. Oletagem, vastupidi, et ka see maa annab renti $= r$. Sel korral saame kahesugused järeldused.

Esiteks: A klassi maa produkti hinda ei reguleeriks sellel maal kehtiv tootmishind; viimasega võrreldes sisaldaks ta nüüd teatavat ülejääki ning võrduks $P + r$-iga. Sest eeldades kapitalistliku tootmise normaalset käiku, s. o. eeldades, et ülejääk r, mille rentnik maaomanikule maksab, ei ole mahaarvamine ei palgast ega kapitali keskmisest kasumist, võib rentnik seda maksta ainult sellepärast, et ta müüb oma produkti tootmishinnast kallimalt, et see annaks talle järelikult lisakasumit, kui tal ei tuleks seda ülejääki rendi vormis maaomanikule loovutada. Sel juhul ei oleks turul lei-

duva kõigi maaliikide koguprodukti reguleerivaks turuhinnaks mitte see tootmishind, mida kapital üldse kõigis tootmissfäärides annab, s. o. mitte see hind, mis võrdub kuludega pluss keskmine kasum, vaid selleks reguleerivaks turuhinnaks oleks tootmishind pluss rent, $P+r$, mitte aga P. Sest klassi A produkti hind väljendab üldse reguleeriva üldise turuhinna piiri, selle hinna piiri, millega saaks hankida koguprodukti, ja sedavõrd reguleerib ta selle koguprodukti hinda.

Kuid, *teiseks,* kuigi maaprodukti üldine hind oleks sel juhul oluliselt modifitseeritud, ei tühistaks see sugugi diferentsiaalrendi seadust. Sest kui A klassi produkti hind ning seega ka üldine turuhind $= P+r$, siis oleks klasside B, C, D jne. hind samuti $= P+r$. Et aga klassil B on $P—P'=d$, siis oleks $(P+r)—(P'+r)$ samuti $=d$, klassil C aga $P—P''=(P+r)—(P''+r)=2d$; ja lõpuks, klassil D oleks $P—P'''=(P+r)—(P'''+r)=3d$, jne. Diferentsiaalrent oleks seega endiseks jäänud ja teda reguleeriks seesama seadus, kuigi rent sisaldaks nüüd sellest seadusest sõltumatut elementi ja oleks ühtlasi koos maaprodukti hinnaga üldiselt kasvanud. Sellest järeldub, et ükskõik kuidas olekski lugu kõige vähem viljakate maaliikide rendiga, diferentsiaalrendi seadus jääb sellest sõltumatuks; veel rohkem, ainus viis diferentsiaalrendi enda mõistmiseks vastavalt tema iseloomule seisab selles, et A klassi maa rent tuleb võrdsustada nulliga. Kas ta on tõepoolest $= 0$ või > 0, see — kuivõrd jutt on diferentsiaalrendist — pole tähtis ega tule tegelikult arvesse.

Niisiis on diferentsiaalrendi seadus edasise uurimise tulemustest sõltumatu.

Kui nüüd küsida edasi, millel õieti põhineb eeldus, et kõige halvema maaliigi A produkt renti ei anna, siis kõlab vastus paratamatult nii: kui maaprodukti — näiteks teravilja — turuhind on tõusnud nii kõrgele, et maal A tehtud täiendava kapitalikulutuse puhul katab ta tavalise tootmishinna, s. o. toob kapitalile tavalise keskmise kasumi, siis on see tingimus küllaldane selleks, et võimaldada maal A täiendava kapitali kulutamist. S. t., kapitalistile on sellest tingimusest küllalt, et mahutada tavalise kasumiga uut kapitali ja kasutada seda normaalsel viisil.

Siin tuleb tähendada, et turuhind peab sellelgi juhul olema kõrgem kui A tootmishind. Sest niipea kui luuakse täiendav pakkumine, peab nõudmise ja pakkumise vahekord ilmselt muutuma. Varem oli pakkumine mitteküllaldane, nüüd on see küllaldane. Järelikult peab hind langema. Et ta võiks langeda, selleks pidi ta varem olema A tootmishinnast kõrgem. Kuid uue harimisele võetud klassi A väiksema viljakuse tõttu ei lange hind uuesti nii madalale kui siis, kui klassi B tootmishind turgu reguleeris. A tootmishind ei ole turuhinna ajutise tõusu, vaid ta suhteliselt püsiva tõusu

piiriks. — Kui seevastu uus harimisele võetud maa on senisest reguleerivast klassist *A* küll viljakam, kuid ometigi ainult täiendava nõudmise katmiseks piisav, siis jääb turuhind muutumata. Küsimus, kas kõige madalamat klassi maa renti annab, — selle küsimuse uurimine langeb aga sellelgi juhul praeguse uurimisega ühte: eeldus, et *A* klassi maa renti ei anna, oleks siingi seletatav sellega, et turuhinnast jätkub kapitalistlikule rentnikule parajasti selleks, et katta rakendatud kapital pluss keskmine kasum; lühidalt, see eeldus oleks seletatav sellega, et turuhind katab talle tema kauba tootmishinna.

Igatahes võiks kapitalistlik rentnik neil tingimustel *A* klassi maa harimisele võtta — kui see ainult tema kui kapitalisti otsustada oleks. Maaliigil *A* on ju nüüd kapitali normaalse kasutamise tingimused olemas. Kuid eeldusest, et rentnik võiks nüüd mahutada kapitali maasse *A* nii, nagu kapitali väärtuskasvu keskmised tingimused nõuavad, kuigi ta renti maksta ei suudaks, — sellest eeldusest ei või veel sugugi järeldada, et see *A* klassi kuuluv maa nüüd pikema jututa rentniku käsutusse antakse. Asjaolu, et rentnik võiks kasutada oma kapitali tavalise kasumiga, kui tal ei tuleks maksta renti, ei ole maaomanikule veel mingiks põhjuseks, et oma maa rentnikule tasuta kasutada anda ning crédit gratuit [tasuta krediidi] sisseseadmisega selle oma ärisõbra vastu nii palju filantroopiat üles näidata. Selline oletus tähendaks maaomandusest abstraheerumist, maaomanduse kaotamist, sellesama maaomanduse kaotamist, mille olemasolu just tõkestabki kapitali maasse mahutamist ja sellel maal vaba kasutamist. See tõke ei kao hoopiski mitte rentniku palja kaalutluse pärast, et kui tal ei tuleks maksta renti, s. o. kui tal praktiliselt oleks võimalik maaomandust olematuks pidada, siis oleks tal viljahindade seisukorra poolest küll võimalik oma kapitalist maa *A* ekspluateerimise kaudu tavalist kasumit saada. Diferentsiaalrent aga eeldab maaomanduse monopoli, maaomandust kui kapitali tõket, sest ilma selleta ei muunduks lisakasum maarendiks ega läheks rentniku asemel maaomaniku kätte. Ja maaomandus kui tõke jääb edasi püsima ka seal, kus rent kui diferentsiaalrent ära langeb, s. o. maaliigil *A*. Kui me vaatleme neid juhtumeid, kus kapitalistliku tootmisega maal on võimalik kapitali maasse mahutada ilma rendi maksmiseta, siis näeme, et kõik need juhtumid eeldavad kui mitte juriidilist, siis faktilist maaomanduse kaotamist, kusjuures see kaotamine võib aset leida ainult täiesti kindlatel ning oma iseloomult juhuslikel asjaoludel.

Esiteks siis, kui maaomanik on ise kapitalist, või kui kapitalist on ise maaomanik. Sel korral võib ta oma maatükki *ise majandada*, nimelt siis, kui turuhind tõuseb nii kõrgele, et see maatükk, mis kuulub nüüd *A* liiki, annaks tootmishinna, s. o. kapitali asenduse

pluss keskmine kasum. Mispärast võib ta nüüd ise majandada? Sellepärast, et tema suhtes ei ole maaomandus mingiks tõkkeks, mis ei laseks tal oma kapitali mahutada. Ta võib käsutada maad nagu lihtsat looduslikku elementi ning võib seetõttu juhinduda ainuüksi oma kapitali kasutamise kaalutlustest, kapitalistlikest kaalutlustest. Seda laadi juhtumeid tuleb praktikas ette, kuid need on ainult erandid. Nagu kapitalistlik maaharimine eeldab funktsioneeriva kapitali ja maaomanduse lahusolekut, nii eitab ta üldreeglina ka maa majandamist maaomaniku enese poolt. On otsekohe näha, et see on täiesti juhuslik. Kui nõudmine vilja järele on suurenenud ja seoses sellega tuleb harimisele võtta rohkem *A* liiki maid, kui neid on olemas niisuguste maaomanike käes, kes oma maad ise majandavad, s. o. kui üks osa maaliigist *A* tuleb välja rentida, et seda üldse harida saaks, siis langeb otsekohe ära selle tõkke hüpoteetiline kõrvaldamine, mille maaomandus kapitali mahutamisele seab. On ju absurdne vasturääkivus, kui lähtutakse sellest, et kapital ja maa, rentnik ja maaomanik, vastavalt kapitalistlikule tootmisviisile, on lahus, siis aga, vastupidi, oletatakse, et üldreeglina majandavad maaomanikud täies ulatuses ise kõigil neil juhtumitel, kus kapital, kui poleks mingit temast sõltumatut ja tema vastas seisvat maaomandust, ei saaks maaharimisest mingit renti. (Vaata A. Smithi arutlust kaevanduste rendi kohta, mis on tsiteeritud allpool*.) See maaomanduse kaotamine on juhusliku iseloomuga. Ta võib esineda ja ka mitte esineda.

Teiseks: Rendileantud maade kompleksis võib leiduda üksikuid maatükke, mis turuhindade antud taseme puhul renti ei too ning on seega tegelikult tasuta välja renditud, kusjuures aga maaomanik neid sellisteks ei pea, sest ta arvestab rendileantud maa-ala rendi kogusummat, mitte aga selle maa-ala üksikute osade spetsiaalseid rente. Sel juhul, kuivõrd tegemist on rendimaa koosseisu kuuluvate rendita maatükkidega, langeb rentniku suhtes ära maaomandus kui kapitali mahutamise tõke; sealjuures langeb ta ära maaomaniku endaga sõlmitud lepingu alusel. Kuid rentnik jätab nende maatükkide eest rendi maksmata ainult sellepärast, et ta maksab renti maa eest, mille lisandiks need maatükid on. Siin eeldatakse just niisugust kombinatsiooni, kus halvemat liiki maad *A* ei võeta kasutusele kui iseseisvat, uut tootmissfääri, mis peab täiendama puudulikku pakkumist, vaid kus see maa kujutab endast ainult teatud lahutamatut osa parema maa hulgas. See juhtum aga, mida me uurima peame, on nimelt selline, kus maaliiki *A* kuuluvaid maatükke tuleb majandada iseseisvalt, see tähendab, kus neid tuleb kapitalistliku tootmisviisi üldiste eelduste kohaselt iseseisvalt välja rentida.

---

* Käesoleva köite lk. 711. *Toim.*

Kolmandaks: Rentnik võib mahutada samasse rendimaasse täiendavat kapitali, kuigi täiendav produkt, mis sel viisil saadakse, toob talle kehtivate turuhindade puhul üksnes tootmishinna, annab talle tavalise kasumi, kuid ei võimalda tal maksta täiendavat renti. Maasse mahutatud kapitali ühelt osalt maksab ta seega maarenti, teiselt osalt mitte. Kuivõrd vähe aga see oletus probleemi lahendab, seda on näha järgmisest: kui turuhind (ja samuti maaviljakus) võimaldab tal saada täiendava kapitali varal lisaprodukti, mis annab talle, nagu vanagi kapital, tootmishinna kõrval teatud lisakasumit, siis saab ta selle lisakasumi kuni rendilepingu tähtaja lõpuni endale. Aga mispärast? Sellepärast, et kogu rendilepingu kehtivuse ajal pole olemas seda tõket, mille seab maaomandus ja mis ei lase tal oma kapitali maasse mahutada. Kuid juba see lihtne asjaolu, et rentnikule selle lisakasumi tagamiseks on tarvis täiendavat halvemat maad omaette harimisele võtta ja omaette välja rentida, tõestab ümberlükkamatult, et täiendava kapitali mahutamine vanasse maasse ei ole vajaliku suurema pakkumise saavutamiseks küllaldane. Üks oletus teeb teise oletuse võimatuks. Nüüd võiks küll öelda, et kõige halvemalt maaliigilt *A* saadav rent on ise diferentsiaalrent, nimelt võrreldes kas selle maaga, mida omanik ise harib (see tuleb aga ainult juhusliku erandina ette), või täiendava kapitali kulutamisega neil vanadel rendimaadel, mis renti ei anna. See oleks aga 1) niisugune diferentsiaalrent, mis ei tuleneks maaliikide viljakuse erinevusest ja mis seepärast *ei* eeldaks, et maaliik *A* ei anna renti ja et selle produkt müüakse tootmishinnaga. Ja 2) asjaolu, et täiendavad kapitalikulutused samal rendimaal renti annavad või ei anna, on täiesti tähtsuseta selle asjaolu suhtes, et uus haritav *A* liiki maa renti annab või ei anna; see on niisama, nagu näiteks uue iseseisva vabriku asutamise suhtes pole mingit tähtsust asjaolul, kas teine sama tootmisharu vabrikant mahutab protsentpaberitesse ühe osa oma kapitalist, mida ta oma ettevõttes täielikult ära kasutada ei saa, või siis teeb üksikuid laiendusi, mis ei anna talle küll täit kasumit, kuid annavad siiski rohkem kui protsendi. Tema seisukohalt on see kõrvaline asi. Uued täiendavad ettevõtted peavad seevastu andma keskmist kasumit; selles lootuses nad luuaksegi. Täiendavad kapitalikulutused vanadel rendimaadel ja uue *A* liiki maa täiendav harimine seavad teineteisele küll piirid. Vanal rendimaal vähemsoodsates tootmistingimustes täiendava kapitali mahutamise piiri moodustavad uued konkureerivad mahutused *A* liiki maal; teiselt poolt piiravad sellelt maaliigilt saadavat renti konkureerivad täiendavad kapitalikulutused vanadel rendimaadel.

Ometi ei lahenda kogu see väär kõrvalepõiklemine probleemi, mis lihtsas esituses on järgmine: oletame, et teravilja (mis käesolevas uurimuses esindab kõiki maaprodukte) turuhind on kül-

lalt kõrge selleks, et võiks harimisele võtta üks osa *A* liiki kuuluvaid maid ja et nendel uutel maadel kulutatud kapital kataks produkti tootmishinna, s. o. kapitali asenduse pluss keskmine kasum. Niisiis oletame, et kapitali normaalse väärtuskasvu tingimused on *A* liiki maal olemas. Kas sellest on küllalt? Kas selle kapitali mahutamine on sellisel juhul tõepoolest võimalik? Või peab turuhind niipalju tõusma, et kõige halvemgi maa *A* hakkab renti andma? See tähendab, kas maaomaniku monopol seab kapitali mahutamisele niisuguse tõkke, mis puhtkapitalistlikust seisukohast lähtudes ei eksisteeriks, kui ei oleks seda monopoli? Juba küsimuse ülesseadmise tingimustest tuleneb, et kui näiteks vanadel rendimaadel on täiendavaid kapitalimahutusi, mis antud turuhinna puhul ei too mingit renti, vaid toovad üksnes keskmist kasumit, siis ei lahenda see asjaolu sugugi küsimust, kas on tõepoolest võimalik mahutada kapitali maasse *A*, mis samuti hakkaks tooma keskmist kasumit, kuid ei tooks renti. Selles aga küsimus seisabki. Et täiendavad kapitalikulutused, mis renti ei anna, nõudmist rahuldada ei suuda, seda tõestab vajadus uute *A* liiki maade kasutuselevõtmise järele. Kui maa *A* täiendav harimine ainult sedavõrd aset leiab, kuivõrd see maa renti annab, kuivõrd ta järelikult annab rohkem kui tootmishinna, siis on võimalikud ainult kaks juhtumit. Kas turuhind peab seisma sellisel tasemel, et isegi viimased täiendavad kapitalikulutused vanadel rendimaadel lisakasumit annavad, kusjuures pole tähtis, kas see lisakasum läheb rentnikule või maaomanikule. See hinna tõus ja see lisakasum viimastelt täiendavatelt kapitalikulutustelt tuleneksid siis asjaolust, et maad *A* ei või harima hakata, kui ta renti ei anna. Sest kui harimiseks piisaks üksnes tootmishinnast, üksnes keskmisest kasumist, siis ei oleks hind nii palju tõusnud, ja uute maatükkide konkurents oleks alanud juba siis, kui nad oleksid hakanud andma ainult neid tootmishindu. Vanadel rendimaadel tehtud täiendavate kapitalikulutustega, mis renti ei anna, oleksid siis hakanud konkureerima kapitalikulutused maal *A*, mis samuti renti ei anna. — Või siis viimased kapitalikulutused vanadel rendimaadel ei anna renti, kuid turuhind on siiski tõusnud küllalt kõrgele, nii et maa *A* harimine on võimalikuks saanud ja see maa võib hakata renti andma. Sel juhul oleks täiendav kapitalikulutus, mis renti ei anna, võimalik ainult selle tõttu, et *A* liiki maad ei saa harima hakata enne, kui turuhind võimaldab temalt renti maksta. Selle tingimuse puudumisel oleks tema viljelemine juba madalama hinnataseme puhul alanud, ja need hilisemad kapitalikulutused vanadel rendimaadel, mis ilma rendita tavalise kasumi tootmiseks vajavad kõrgemat turuhinda, poleks võinud üldse aset leida. Nad annavad ju ka kõrge turuhinnaga ainult keskmist kasumit. Madalama turuhinnaga, mis maa *A* kultiveerimise puhul oleks hakanud sellel maal tootmishinda

reguleerima, poleks nad järelikult seda kasumit andnud, järelikult ei oleks nad sellel eeldusel üldse võimalikud olnud. Maa *A* rent, võrreldes renti mitteandvate, vanadel rendimaadel tehtud kapitalikulutustega, oleks sel juhul küll olnud diferentsiaalrent. Kui aga *A* maatükid niisugust diferentsiaalrenti annavad, siis ainult selle tagajärjel, et nad üldse ei või harimisele tulla, kuni nad renti andma ei hakka; niisiis ainult selle tagajärjel, et tekib vajadus rendi järele, kusjuures see rent iseendast ei ole tingitud mingist maaliikide erinevusest, ja et see vajadus tõkestab täiendavate kapitalide võimalikku mahutamist vanadesse rendimaadesse. Mõlemal juhul ei oleks maalt *A* saadav rent lihtsalt viljahindade tõusu tagajärg, vaid ümberpöörduit: asjaolu, et kõige halvem maa renti andma peab, kui tema harimine üldse kõne alla tuleb, põhjustaks viljahindade tõusu sellise tasemeni, kus selle tingimuse täitmine võimalikuks saab.

Diferentsiaalrendi iseärasuseks on see, et maaomandus võtab siin lihtsalt endale lisakasumi, mis muidu rentnikule läheks ja mis tema rendilepingu kestuse ajal teatud asjaoludel tõepoolest temale läheb. Maaomandus on siin ainult põhjuseks, miks kaubahinna teatud osa, mis tekib maaomanduse kaastegevuseta (ta tekkimine on tingitud asjaolust, et turuhinda reguleeriva tootmishinna määrab konkurents) ja moodustab lisakasumi, kantakse üle ühelt isikult teisele, kapitalistilt maaomanikule. Kuid maaomandus ei ole siin põhjuseks, miks see hinna koostisosa või tema eelduseks olev hinnatõus *luuakse*. Vastupidi: kui kõige halvemat liiki maad *A* ei saa niikaua harimisele võtta — kuigi ta viljelemine annakski tootmishinna —, kuni see maa ei hakka andma selle tootmishinnaga võrreldes teatud ülejääki, s. o. renti, siis on maaomandus küll *selle* hinnatõusu loovaks põhjuseks. *Maaomandus ise lõi rendi.* Asi ei muutu põrmugi sellest, et rent, mis nüüd maalt *A* saadakse, kujutab endast, nagu teisel käsitletud juhtumil, diferentsiaalrenti võrreldes viimaste, vanadel rendimaadel tehtud täiendavate kapitalikulutustega, mis annavad ainult tootmishinna. Sest ainult see asjaolu, et maad *A* ei saa harimisele võtta enne, kui reguleeriv turuhind pole tõusnud küllalt kõrgele tasemele, et maalt *A* oleks võimalik renti saada — ainult see asjaolu ongi siin põhjuseks, miks turuhind tõuseb sellise tasemeni, kus vanadel rendimaadel tehtud viimased kapitalikulutused toovad küll ainult oma tootmishinna, kuid niisuguse tootmishinna, mis samal ajal võimaldab rendi saamist maalt *A*. Asjaolu, et viimane üldse renti andma peab, loob siin diferentsiaalrendi maa *A* ja vanadel rendimaadel tehtud viimaste kapitalikulutuste vahel.

Kui me — eeldades olukorda, kus viljahinda reguleerib tootmishind — üldse räägime, et *A* liiki maa ei anna renti, siis mõtleme renti selle sõna kategoorilises tähenduses. Kui rentniku poolt

makstav rendiraha kujutab endast mahaarvamist kas tema tööliste normaalsest palgast või tema enda normaalsest keskmisest kasumist, siis ei maksa ta mingit renti, mingit oma kauba hinna iseseisvat koostisosa, mis palgast ja kasumist erineks. Me oleme varemgi märkinud, et seda praktikas ühtelugu ette tuleb. Kui põllutööliste palk ühel teataval maal on üldiselt palga normaalsest keskmisest tasemest madalam, mistõttu teatav mahaarvamine palgast, teatav osa palgast üldreeglina rendiks läheb, siis ei ole siin kõige halvemagi maa rentniku suhtes mingit erandit. Sellessamas tootmishinnas, mis kõige halvema maa harimise võimalikuks teeb, on see madal palk juba üheks konstitueerivaks teguriks, ja seepärast ei võimalda produkti müümine tootmishinnaga selle maa rentnikul renti maksta. Maaomanik võib oma maa rendile anda ka töölisele, kes on valmis maksma maaomanikule rendi vormis kõik selle või suurema osa sellest, mille võrra müügihind ületab palga. Kõigil neil juhtudel ei maksta aga tõelist renti, kuigi makstakse rendiraha. Kuid seal, kus olemasolevad suhted vastavad kapitalistlikule tootmisviisile, peavad rent ja rendiraha ühte langema. Siin aga me peamegi uurima seda normaalset suhet.

Kui isegi eespool vaadeldud juhtumid, kus kapitalistliku tootmisviisi piirides tõepoolest võib esineda kapitalimahutusi renti mitteandvatesse maadesse, — kui isegi need juhtumid meie probleemi lahendamiseks midagi ei anna, siis võib koloniaalsuhetele viitamine veelgi vähem anda. Asumaa — me räägime siin ainult tõelistest põllumajanduslikest asumaadest — saab asumaaks mitte üksi sellepärast, et seal on palju ülesharimata viljarikkaid maid. Ei, asumaaks saab ta pigemini selle tõttu, et need maa-alad pole omastatud, pole maaomandusele allutatud. Just selles seisabki määratu suur vahe vanade maade ja asumaade vahel, kuivõrd jutt on maast; see vahe seisab maaomanduse juriidilises või faktilises puudumises. Seda märkis õigesti Wakefield[35], hulk aega enne teda aga olid selle avastanud Mirabeau-isa — füsiokraat — ja teised vanemad majandusteadlased. Sealjuures on täiesti ükskõik, kas kolonistid lihtsalt omastavad maa või maksavad nad tegelikult riigile maa nominaalse hinna näol ainult maksu, omandades niiviisi juriidilise tiitli selle maa suhtes. Oluline ei ole ka see, et juba kohale asunud kolonistid on maa juriidilised omanikud. Maaomandus ei ole siin tegelikult mingiks tõkkeks kapitali mahutamisel ega ka töö rakendamisel ilma kapitalita; osa maa anastamine juba kohale asunud kolonistide poolt ei võta uustulnukatelt võimalust uusi maa-alasid oma kapitali või oma töö rakendamise sfääriks teha. Seepärast, kui on tarvis uurida, kuidas maaomandus mõjutab

---

[35] *Wakefield,* «England and America», London 1833. Vrd. ka [«Kapital»], I raamat, XXV ptk.

maaproduktide hinda ja renti neil juhtumeil, kus see omandus piirab maad kui kapitali rakendamise sfääri, siis oleks kõige suurem rumalus rääkida vabadest kodanlikest kolooniatest, kus ei ole kapitalistlikku tootmisviisi põllumajanduses ega sellele vastavat maaomanduse vormi; maaomandust siin tegelikult üldse ei eksisteeri. Seda teeb aga näiteks Ricardo maarenti käsitlevas peatükis. Sissejuhatuseks ütleb ta, et tahab uurida mõju, mida maa omastamine maaproduktide väärtusele avaldab, otsekohe selle järel võtab ta aga illustratsiooniks asumaad, kusjuures eeldab, et maa on seal suhteliselt ürgsetes tingimustes ja et maaomanduse monopol ei piira maa ekspluateerimist.

Juriidiline maaomandus ei loo veel omanikule maarenti. Küll aga annab see temale võimu oma maa ekspluateerimist niikaua keelata, kuni majanduslikud tingimused võimaldavad selle maa kasutamist niisugusel viisil, et see toob temale teatud ülejäägi, olenemata sellest, kas maad hakatakse kasutama puhtpõllumajanduslikul eesmärgil või mõneks muuks tootlikuks otstarbeks, nagu hoonestamine jne. Ta ei saa suurendada ega vähendada selle tegevusvälja absoluutset suurust, küll aga võib ta muuta turul leiduvat maa hulka. Sellest tuleneb, nagu juba Fourier tähele pani, see iseloomulik fakt, et kõigis tsiviliseeritud maades jääb alati võrdlemisi suur osa maast viljelemata.

Niisiis, eeldades olukorda, et nõudmise poolest oleks vaja üles künda uusi maid, olgugi vähem viljakaid kui need, mida seni on haritud, — kas maaomanik hakkab neid maid siis sellepärast tasuta rendile andma, et maaprodukti turuhind on küllalt kõrgele tõusnud, nii et kapitali mahutamine nendesse maadesse toob rentnikule tootmishinna ning annab seega tavalise kasumi? Sugugi mitte. Kapitali mahutamine peab tooma temale rendi. Ta rendib maa ainult siis välja, kui talle hakatakse maksma renti. Turuhind peab järelikult olema tõusnud tootmishinnast kõrgemale, $P+r$-ini, nii et maaomanikule võib hakata renti maksma. Et maaomand eelduse kohaselt ilma rendile andmata midagi sisse ei too, seega majanduslikus mõttes väärtusetu on, siis jätkub turuhinna väikesestki tõusust üle tootmishinna, et kõige halvemat liiki uut maad turule tuua.

Nüüd kerkib üles järgmine küsimus: kas see, et kõige halvem maa annab renti, mida ei saa tuletada viljakuse erinevusest, — kas see lubab järeldada, et maaprodukti hind on tingimata monopolihind tavalises mõttes, s. o. hind, mille koostisse kuulub rent samasuguses vormis nagu teatud maks, ainult selle vahega, et seda maksu ei võta riik, vaid maaomanik? Et sellel maksul on oma kindlad majanduslikud piirid, see on endastmõistetav. Teda piiravad täiendavad kapitalikulutused vanadel rendimaadel, välismaiste maaproduktide konkurents — me eeldame, et nende sissevedu on

vaba —, maaomanike omavaheline konkurents ja lõpuks tarbijate vajadused ning nende ostuvõime. Kuid küsimus ei ole siin selles. Küsimus on selles, kas kõige halvemalt maalt saadav rent sisaldub selle maa produkti hinnas — mis eelduse kohaselt reguleerib üldist turuhinda — samasugusel viisil, nagu maks sisaldub temaga maksustatud kauba hinnas, s. t. selle kauba väärtusest sõltumatu elemendina.

See ei ole sugugi paratamatu järeldus; see järeldus on tehtud ainult seliepärast, et seni ei saadud aru erinevusest kaupade väärtuse ja nende tootmishinna vahel. Me nägime, et teatud kauba tootmishind ei ole sugugi identne selle kauba väärtusega, kuigi kõiki kaupade tootmishindu kui tervikut reguleerib üksnes nende kaupade koguväärtus ja kuigi eri kaubaliikide tootmishindade liikumise määrab — eeldades kõigi teiste tingimuste muutumatust — ainuüksi nende kaupade väärtuste liikumine. Me näitasime, et teatud kauba tootmishind võib olla tema väärtusest kõrgem või madalam ja et ta ainult erandlikult selle väärtusega ühte langeb. Fakt, et maaproduktid müüakse nende tootmishinnast kallimalt, ei tõesta seepärast veel sugugi, et nad müüakse kallimalt nende väärtusest; samuti fakt, et tööstustooted müüakse keskmiselt nende tootmishinnaga, ei tõesta sugugi, et nad müüakse nende väärtuse järgi. On võimalik, et põllumajandussaadused müüakse nende tootmishinnast kallimalt ja nende väärtusest odavamalt, kuna teiselt poolt paljud tööstustooted ainult seliepärast tootmishinna annavad, et nad nende väärtusest kallimalt müüakse.

Teatud kauba tootmishinna ja tema väärtuse suhte määrab ainuüksi selle kauba tootnud kapitali muutuva osa ja tema püsiva osa suhe ehk kauba tootnud kapitali orgaaniline struktuur. Kui kapitali struktuur on teatud tootmissfääris keskmise ühiskondliku kapitali struktuurist madalam, s. o. kui palga maksmiseks kulutatud muutuva koostisosa ja asjalistele töötingimustele kulutatud püsiva koostisosa suhe on sel kapitalil suurem kui keskmisel ühiskondlikul kapitalil, siis peab selle kapitali produkti väärtus olema suurem kui sama produkti tootmishind. S. t., et niisugune kapital, rakendades suhteliselt rohkem elavat tööd, toodab töö võrdse ekspluateerimise puhul rohkem lisaväärtust, seega rohkem kasumit kui keskmise ühiskondliku kapitali niisama suur vastav osa. Seepärast on selle kapitali produkti väärtus sama produkti tootmishinnast suurem, sest see tootmishind võrdub kapitali asendusega pluss keskmine kasum, keskmine kasum aga on madalam kui selles kaubas toodetud kasum. Keskmise ühiskondliku kapitali poolt toodetav lisaväärtus on selle madala struktuuriga kapitali poolt toodetavast lisaväärtusest väiksem. Kui aga antud tootmissfääri mahutatud kapitali struktuur on keskmise ühiskondliku kapitali struktuurist kõrgem, siis on lugu ümberpöördult. Sellise kapitali

poolt toodetud kaupade väärtus on nende tootmishinnast madalam; enamarenenud tööstusharude produktide puhul on see üldine nähtus.

Kui kapital on teatud tootmissfääris madalama struktuuriga kui keskmine ühiskondlik kapital, siis on see kõigepealt vaid teistsuguseks selle asjaolu väljenduseks, et ühiskondliku töö tootlik jõud on selles eri tootmissfääris keskmisest tasemest madalam, sest saavutatud tootliku jõu aste väljendub kapitali püsiva osa relatiivses ülekaalus kapitali muutuva osaga võrreldes ehk antud kapitali ühe koostisosa, nimelt palgaks kulutatava koostisosa järjekindlas vähenemises. Kui seevastu kapital on teatud tootmissfääris kõrgema struktuuriga, siis väljendab see keskmisest kõrgemat tootliku jõu arenemise taset.

Jättes kõrvale päris kunstipärased tööd, millede vaatlemine asja olemuselt meie teemasse ei kuulu, on muidugi endastmõistetav, et erinevad tootmissfäärid vajavad oma tehniliste iseärasuste tõttu erisuguseid püsivkapitali ja muutuvkapitali proportsioone ja et elaval tööl peab mõnes sfääris olema rohkem ruumi, mõnes aga vähem. Näiteks hankivas tööstuses, mida tuleb põllumajandusest rangelt lahus hoida, langeb toormaterjal kui üks püsivkapitali elemente täiesti ära, ja ka abimaterjal etendab ainult siin-seal tähtsamat osa. Mäetööstuses aga etendab tähtsat osa püsivkapitali teine osa — põhikapital. Kuid ka siin võib arenemise käigu mõõdupuuks olla püsivkapitali relatiivne kasv muutuvkapitaliga võrreldes.

Kui kapitali struktuur on päris põllumajanduses keskmise ühiskondliku kapitali struktuurist madalam, siis väljendaks see prima facie seda, et arenenud tootmisega maades ei ole põllumajandus nii suuri edusamme teinud kui töötlev tööstus. See fakt, jättes kõrvale kõik teised ning osalt otsustavad majanduslikud asjaolud, oleks seletatav juba sellega, et mehaanilised teadused, kui võrrelda neid keemia, geoloogia ja füsioloogiaga, on arenenud varem ja kiiremini, eriti mis puutub nende rakendamisse. Keemia, geoloogia ja füsioloogia on arenenud hiljem, osalt üsna hiljuti, eriti aga on neid alles hiljaaegu hakatud põllumajanduses rakendama. On muide kaheldamatu ja ammutuntud[36] tõsiasi, et põllumajanduse enda edusammud väljenduvad alati kapitali püsiva osa relatiivses kasvus muutuva osaga võrreldes. Kas põllumajandusliku kapitali struktuur teatud kapitalistliku tootmisega maal, näiteks Inglismaal, on keskmise ühiskondliku kapitali struktuurist madalam — see on küsimus, mida saab otsustada ainult statistika varal ja mille üksikasjaline uurimine on meie eesmärgi jaoks üleliigne. Igatahes on teoreetiliselt kindel, et ainult sellel eeldusel võib põllumajandussaaduste väärtus nende tootmishinnast kõrgem olla, s. t., et antud

[36] Vaata *Dombasle* ja *R. Jones*.

suurusega kapitali poolt põllumajanduses toodetav lisaväärtus ehk — mis on üks ja seesama — selle kapitali poolt liikumapandav ja käsutatav lisatöö (ning järelikult rakendatav elav töö üldse) on suurem kui niisama suurel keskmise ühiskondliku struktuuriga kapitalil.

Niisiis, selle rendivormi jaoks, mida me siin uurime ja mis ainult sellel eeldusel tekkida võib, piisab meile selle eelduse tegemisest. Kus see eeldus ära langeb, seal langeb ära ka temale vastav rendivorm.

Kuid lihtne fakt, et põllumajandussaaduste väärtus on nende tootmishinnast kõrgem, ei ole iseendast sugugi küllaldane selleks, et seletada sellise maarendi olemasolu, mis ei sõltu erinevate maaliikide viljakuse erinevusest või ühte ja samasse maasse üksteise järel tehtud kapitalimahutustest, — lühidalt sellise rendi olemasolu, mis mõistelt erineb diferentsiaalrendist ja mida me sellepärast võime nimetada *absoluutseks rendiks*. Tervel real manufaktuuriproduktidel on see omadus, et nende väärtus on nende tootmishinnast kõrgem, kuid sellest hoolimata ei anna nad midagi rohkem kui keskmise kasumi, nad ei anna mingit lisakasumit, mis rendiks võiks muunduda. Ümberpöördult. Tootmishinna ja selle poolt eeldatava üldise kasuminormi olemasolu ja mõiste rajanevad sellel, et üksikuid kaupu ei müüda nende väärtuse järgi. Tootmishinnad tekivad kaubaväärtuste ühtlustumise tagajärjel; pärast seda, kui vastavad eri tootmissfääride äratarvitatud kapitaliväärtused on asendatud, jaguneb kogu lisaväärtus selle ühtlustumise tõttu proportsionaalselt avansseeritud kapitalide suurusega, mitte aga proportsionaalselt sellega, kui palju lisaväärtust üksikutes tootmissfäärides toodeti ja kui palju teda seetõttu nende tootmissfääride produktides leidub. Ainult sel viisil tekib keskmine kasum ja kaupade tootmishind, mille iseloomustavaks elemendiks keskmine kasum on. Kapitalidel on pidev tendents ühtlustada konkurentsi kaudu kogukapitali poolt toodetava lisaväärtuse jaotamist ja kõrvaldada selle ühtlustamise teelt kõik takistused. Sellest tuleb ka nende tendents sallida ainult niisuguseid lisakasumeid, mis — igasugustel asjaoludel — ei teki erinevusest kaupade väärtuste ja tootmishindade vahel, vaid vastupidi, erinevusest üldise, turgu reguleeriva tootmishinna ja sellest erinevate individuaalsete tootmishindade vahel; lisakasumeid, mis ei teki seega kahe eri tootmissfääri erinevusest, vaid tekivad iga tootmissfääri enda piirides; need lisakasumid ei puuduta järelikult erinevates sfäärides kujunevaid üldisi tootmishindu, s. o. üldist kasuminormi, vaid eeldavad, ümberpöördult, väärtuste muundumist tootmishindadeks, eeldavad üldist kasuminormi. See eeldus, nagu me varem juba selgitasime, põhineb aga sellel, et ühiskondliku kogukapitali proportsionaalne jagunemine eri tootmissfääride vahel on alaliselt muutumas, et kapitale veetakse pidevalt

sisse ja välja, et neid on võimalik üle kanda ühest sfäärist teise — lühidalt sellel, et nad võivad vabalt liikuda nende mitmesuguste tootmissfääride vahel, mis kujutavad endast vastavaid vabu alasid ühiskondliku kogukapitali iseseisvate osade rakendamiseks. Sealjuures eeldatakse, et mitte mingisugused tõkked, välja arvatud mõned juhuslikud või ajutised, ei takista kapitalide konkurentsil, näiteks sellises tootmissfääris, kus kaupade väärtus on nende tootmishinnast kõrgem või kus toodetud lisaväärtus on keskmisest kasumist suurem, taandada väärtus tootmishinnale ning ühtlasi jaotada selle tootmissfääri ülejäägiline lisaväärtus proportsionaalselt kõigi kapitali poolt ekspluateeritavate sfääride vahel. Kui aga esineb vastupidine nähtus, kui kapitalil on ees võõras võim, millest ta saab jagu ainult osaliselt või millest ta üldse jagu ei saa ja mis piirab tema mahutamist erilistesse tootmissfääridesse, lubades seda ainult niisugustel tingimustel, mis täielikult või osaliselt keelavad seda lisaväärtuse üldist ühtlustamist keskmiseks kasumiks, siis peab sellistes tootmissfäärides — kuna kaubaväärtus on seal kaupade tootmishinnast suurem — ilmselt tekkima lisakasum, mis võib rendiks muunduda ja rendi näol kasumist eralduda. Niisuguseks võõraks võimuks ja tõkkeks, mis kapitali maasse mahutamist takistab, on kapitalile maaomandus ja kapitalistile maaomanik.

Maaomandus on siin barjääriks, mis tolli, s. o. renti võtmata ei luba teha seni ülesharimata või rendile andmata maal ühtegi uut kapitalikulutust, kuigi uus harimisele võetav maa kuulub sellisesse liiki, mis diferentsiaalrenti ei too ja mida maaomanduse puudumise korral juba turuhinna õige vähese tõusu puhul harida võiks, kusjuures reguleeriv turuhind selle kõige halvema maa harijale üksnes tema tootmishinna annaks. Kuid maaomanduse poolt seatava tõkke tõttu peab turuhind tõusma punktini, kus maa annaks tootmishinnaga võrreldes teatud ülejäägi, s. o. annaks renti. Et aga põllumajandusliku kapitali poolt toodetud kaupade väärtus on eelduse kohaselt nende tootmishinnast kõrgem, siis moodustab see rent (välja arvatud juhtum, mida me otsekohe uurima hakkame) ülejäägi, mille võrra väärtus ületab tootmishinna, või ühe osa sellest ülejäägist. Kas rent on võrdne kogu väärtuse ja tootmishinna vahega või ainult selle vahe suurema või väiksema osaga, see oleneks täiel määral nõudmise ja pakkumise vahekorrast ning uue harimisele võetud pindala suurusest. Niikaua kui rent pole võrdne ülejäägiga, mille võrra põllumajandussaaduste väärtus ületab nende tootmishinna, läheks üks osa sellest ülejäägist igal juhul kogu lisaväärtuse üldise ühtlustumise ja mitmesuguste individuaalkapitalide vahel proportsionaalse jaotumise protsessi. Kui rent oleks võrdne ülejäägiga, mille võrra väärtus ületab tootmishinna, siis jääks kogu see osa, kogu see lisaväärtuse ülejääk keskmise kasumiga võrreldes selle ühtlustumise protsessist välja. Kas aga

see absoluutne rent on võrdne kogu ülejäägiga, mille võrra väärtus ületab tootmishinna, või ainult osaga sellest ülejäägist — põllumajandussaadused müüakse mõlemal korral monopolihinnaga; nad müüakse monopolihinnaga mitte sellepärast, et nende hind oleks nende väärtusest kõrgem, vaid sellepärast, et see on nende väärtusega võrdne, või sellepärast, et see on nende väärtusest madalam, kuid nende tootmishinnast kõrgem. Nende monopoliseisund seisaks selles, et neid ei nivelleerita tootmishinna järgi nagu teisi tööstustooteid, mille väärtus on üldisest tootmishinnast kõrgem. Et üks osa nii väärtusest kui ka tootmishinnast on tegelikult antud püsiv suurus, nimelt tootmiskulud, tootmises äratarvitatud kapital = k, siis seisab erinevus nende vahel teises, muutuvas osas, lisaväärtuses, mis on tootmishinnas võrdne p-ga, kasumiga, s. o. võrdne kogu lisaväärtusega, mis antud juhul arvutatakse ühiskondliku kapitali kohta ja iga üksiku kapitali kui ühiskondliku kapitali proportsionaalse osa kohta; kauba väärtuses aga võrdub see lisaväärtus tegeliku lisaväärtusega, mille see üksik kapital on tootnud, ja moodustab selle kapitali poolt toodetud kaubaväärtuste integraalse osa. Kui kauba väärtus on tema tootmishinnast kõrgem, siis tootmishind $= k+p$, väärtus $= k+p+d$, nii et $p+d$ võrdub temas sisalduva lisaväärtusega. Niisiis võrdub väärtuse ja tootmishinna vahe d-ga, ülejäägiga, mille võrra selle kapitali poolt toodetud lisaväärtus ületab lisaväärtuse, mis sellele kapitalile üldise kasuminormi kohaselt langeb. Sellest järeldub, et põllumajandussaaduste hind võib olla nende tootmishinnast kõrgem, nende väärtuseni küündimata. Sellest järeldub veel, et teatava punktini võib aset leida kestev põllumajandussaaduste hinna tõus, enne kui nende hind nende väärtuse tasemele jõuab. Samuti järeldub sellest, et üksnes maaomanduse monopoli tagajärjel võib põllumajandussaaduste väärtuse ülejääk, mis pärast nende tootmishinna mahaarvamist järele jääb, saada momendiks, mis määrab nende üldise turuhinna. Lõpuks järeldub sellest, et sellel juhtumil ei ole produkti kallinemine rendi põhjuseks, vaid rent on produkti kallinemise põhjuseks. Kui kõige halvema maa pinnaühiku produkti hind $= P+r$, siis tõusevad kõik diferentsiaalrendid r-i vastavate liidetavate võrra, sest eelduse kohaselt saab $P+r$ reguleerivaks turuhinnaks.

Kui mittepõllumajandusliku ühiskondliku kapitali keskmine struktuur oleks 85_c+15_v ja lisaväärtuse norm 100%, siis oleks tootmishind = 115. Kui põllumajandusliku kapitali struktuur oleks 75_c+25_v, siis oleks produkti väärtus — sama lisaväärtuse normi puhul — ja reguleeriv turuhind = 125. Kui põllumajanduslik produkt ühtlustuks mittepõllumajandusliku produktiga keskmise hinna järgi (lühiduse pärast me oletame, et kogukapital on mõlemas tootmisharus ühesugune), siis oleks kogu lisaväärtus = 40,

s. o. 20 protsenti 200 ühiku suurusest kapitalist. Nii ühe kui teise produkt müüdaks 120 eest. Tootmishindade järgi ühtlustumise puhul oleksid seega keskmised turuhinnad mittepõllumajanduslikel produktidel nende väärtusest kõrgemad, põllumajanduslikel produktidel aga nende väärtusest madalamad. Kui põllumajandussaadusi müüdaks nende täie väärtuse järgi, siis oleksid nad 5 võrra kallimad, tööstustooted aga 5 võrra odavamad kui pärast ühtlustumist. Kui turutingimused ei luba müüa põllumajandussaadusi nende täie väärtuse järgi, s. o. saada kogu ülejääki, mis pärast tootmishinna mahaarvamist järele jääb, siis paikneb tulemus kahe äärmise punkti vahel; tööstustooteid müüakse mõnevõrra kallimalt nende väärtusest, põllumajandussaadusi aga mõnevõrra kallimalt nende tootmishinnast.

Kuigi maaomandus võib maaproduktide hinna nende tootmishinnast kõrgemale kruvida, ei olene siiski temast, vaid üldisest turuolukorrast, kui suurel määral turuhind, tõustes kõrgemale tootmishinnast, väärtusele läheneb ja järelikult kui suurel määral põllumajanduses toodetav ning antud keskmist kasumit ületav lisaväärtus kas rendiks muundub või üldisest lisaväärtuse keskmiseks kasumiks tasandamise protsessist osa võtab. See absoluutne rent, mis tuleneb väärtuse ülejäägist tootmishinnaga võrreldes, on igal juhul vaid üks osa põllumajanduslikust lisaväärtusest, selle lisaväärtuse muundumine rendiks, tema kinnipüüdmine maaomaniku poolt; täpselt niisamuti, nagu diferentsiaalrent tekib lisakasumi muundumisest rendiks, sellest, et lisakasumi püüab kinni maaomandus üldise reguleeriva tootmishinna tingimustes. Need kaks rendi vormi on ainsad normaalsed. Väljaspool neid vorme võib rent põhineda ainult päris monopolihinnal, mida ei määra ei tootmishind ega kaupade väärtus, vaid ostjate vajadused ja maksevõime, ja mille käsitlemine kuulub konkurentsiõpetusse, kus uuritakse turuhindade tegelikku liikumist.

Kui ühel teatud maal oleksid kõik harimiskõlblikud maatükid juba rendile antud — kusjuures eeldatakse, et kapitalistlik tootmisviis ja normaalsed suhted on üldine nähtus —, siis ei leiduks ühtki maatükki, mis ei tooks renti, küll aga võiks olla kapitalimahutusi, üksikuid maasse mahutatud kapitali osi, mis renti ei tooks; sest niipea kui maa on rendile antud, ei ole maaomandus enam absoluutseks tõkkeks vajalikule kapitali mahutamisele. Relatiivseks tõkkeks on ta hiljemgi veel, sest maasse mahutatud kapitali üleminek maaomanikule seab siin rentnikule väga kindlad piirid. Ainult sellel juhul muunduks kogu rent diferentsiaalrendiks — selliseks diferentsiaalrendiks, mida ei määra maa kvaliteedi erinevused, vaid erinevused, mis on olemas teatud maatükil tehtud viimaste kapitalikulutuste tulemusel saadavate lisakasumite ja kõige halvemat liiki maa eest makstava rendi vahel.

Absoluutseks tõkkeks on maaomandus ainult sedavõrd, kuivõrd luba asuda maale üldse kui kapitali mahutamise sfääri on tehtud sõltuvaks maaomanikule makstavast tribuudist. Kui see luba on antud, siis ei või maaomanik enam seada mingeid absoluutseid tõkkeid kapitalikulutuste kvantitatiivsele mahule vastaval maatükil. Hoonestamisele üldse seab tõkke kolmanda isiku omandiõigus selle maatüki suhtes, kuhu hoone tahetakse ehitada. Kui aga see maa on ükskord hoonestamise otstarbel rendile antud, siis oleneb juba rentnikust, kas ta ehitab sinna kõrge või madala maja.

Kui põllumajandusliku kapitali keskmine struktuur oleks samasugune või kõrgem kui keskmise ühiskondliku kapitali struktuur, siis absoluutne rent — jällegi äsjauuritud tähenduses — langeks ära; s. t., et langeks ära rent, mis erineb niihästi diferentsiaalrendist kui ka päris monopolihinnal põhinevast rendist. Põllumajandusliku produkti väärtus ei ületaks siis tema tootmishinda ja põllumajanduslik kapital ei paneks liikuma rohkem tööd ega realiseeriks järelikult rohkem lisatööd kui mittepõllumajanduslik kapital. Samuti oleks lugu ka siis, kui põllumajandusliku kapitali struktuur kultuuri edusammude tagajärjel keskmise ühiskondliku kapitali struktuuriga ühtlustuks.

Esimesel pilgul näib, et on tegemist vasturääkivusega, kui me oletame, et ühelt poolt põllumajandusliku kapitali struktuur tõuseb, s. o. tema püsiv osa tema muutuva osaga võrreldes kasvab, ja et teiselt poolt peab maaprodukti hind küllalt kõrgele tõusma, nii et uus ja senisest halvem maa suudaks renti anda, kusjuures rent võiks sel juhul tuleneda ainult sellest, et turuhind on väärtusest ja tootmishinnast suurem, lühidalt öeldes sellest, et produktil on monopolihind.

Siin tuleb silmas pidada järgmist erinevust.

Kasuminormi kujunemist vaadeldes nägime kõigepealt, et tehnoloogiliselt ühesuguse struktuuriga kapitalid, s. o. sellised, mis masinate ja tooraine hulgaga võrreldes panevad liikuma ühesuguse hulga tööd, võivad sellest hoolimata olla erineva struktuuriga selle tõttu, et nende kapitalide püsivad osad on erineva väärtusega. Tooraine või masinad võivad ühel juhtumil olla kallimad kui teisel. Võrdse töö massi liikumapanemiseks (see aga oleks eelduse kohaselt vajalik selleks, et võrdset toormaterjali massi ümber töötada) tuleks ühel juhtumil avansseerida suurem kapital kui teisel juhtumil, sest ma ei saa näiteks 100 ühiku suuruse kapitaliga liikuma panna ühesugust töö hulka, kui toormaterjal, mille eest samuti sellest sajast tasuda tuleb, ühel juhtumil 40, teisel juhtumil aga 20 maksab. Et aga need kapitalid on siiski tehnoloogiliselt ühesuguse struktuuriga, see selguks otsekohe, kui kallima toormaterjali hind odavama toormaterjali tasemele langeks. Muutuvkapitali ja püsivkapitali väärtuse vahekord saaks siis ühesuguseks, kuigi rakenda-

tud elava töö ja rakendatud töötingimuste massi ning iseloomu tehniline vahekord ei oleks sugugi muutunud. Teiselt poolt, vaadeldes küsimust ainuüksi väärtuse struktuuri seisukohalt, võib madalama orgaanilise struktuuriga kapital tema püsivate osade väärtuse lihtsa tõusu tõttu näiliselt tõusta ühesugusele astmele kõrgemat orgaanilist struktuuri kapitaliga. Olgu meil üks kapital = 60_c+40_v, sest ta kasutab elava tööjõuga võrreldes palju masinaid ja toormaterjali, ja teine kapital = 40_c+60_v, sest ta kasutab palju elavat tööd (60%), vähe masinaid (näiteks 10%) ja tööjõuga võrreldes vähe ning pealegi odavat toormaterjali (näiteks 30%); sel korral võiks ainuüksi tooraine ja abimaterjalide väärtuse tõusu tõttu 30-lt 80-le struktuur ühtlustuda, nii et teises kapitalis tuleks nüüd masinate kohta 10, tooraine kohta 80 ja tööjõu kohta 60, järelikult 90_c+60_v, mis protsendiliselt oleks samuti = 60_c+40_v, kusjuures tehniline struktuur ei oleks üldse muutunud. Ühesuguse orgaanilise struktuuriga kapitalidel võib järelikult olla erinev väärtuseline struktuur, ja ühesuguse protsendilise väärtusstruktuuriga kapitalid võivad asuda erinevail orgaanilise struktuuri astmeil ning järelikult väljendada töö ühiskondliku tootliku jõu erinevaid arenemisastmeid. Niisiis, see asjaolu üksi, et põllumajanduslik kapital väärtuselise struktuuri poolest üldisel tasemel asub, ei tõestaks veel sugugi, et töö ühiskondlik tootlik jõud oleks selle kapitali puhul niisama kõrgele tasemele jõudnud. See võiks näidata ainult seda, et selle kapitali enda produkt, mis omakorda on tema tootmistingimuste üheks osaks, on kallimaks läinud, või et abimaterjalid — näiteks väetis —, mis varem olid käe-jala juures, tuleb nüüd kaugelt kohale vedada jne.

Kuid kõike seda kõrvale jättes tuleb arvestada põllumajanduse isesugust iseloomu.

Oletagem, et põllumajanduses hakatakse ulatuslikumalt kasutama masinaid, mis säästavad tööd, et seal hakatakse laialdasemalt rakendama keemilisi abivahendeid jne., s. t., et püsivkapital kasvab tehniliselt mitte üksnes väärtuse, vaid ka massi poolest, rakendatud tööjõu massiga võrreldes; kuid sellelgi juhul on põllumajanduses (nagu mäetööstuseski) tegemist peale töö ühiskondliku tootlikkuse ka ta loodusliku tootlikkusega, töö looduslik tootlikkus oleneb aga töö looduslikest tingimustest. On võimalik, et ühiskondliku tootliku jõu suurenemine põllumajanduses kompenseerib ainult loodusliku jõu vähenemist, või et ta seda täielikult ei kompenseerigi — see kompensatsioon võib igatahes avaldada mõju ainult teatud aja vältel —, nii et tehnika arengust hoolimata ei lähe põllumajanduslik produkt odavamaks, vaid ainult hoitakse ära tema edasist kallinemist. Võimalik on ka, et tõusva viljahinna puhul produkti absoluutne mass väheneb, kusjuures suhteline lisaprodukt samal ajal kasvab. Nimelt on see võimalik siis, kui püsivkapital, mis koos-

neb peamiselt masinatest või kariloomadest, suhteliselt suureneb, kusjuures tuleb asendada ainult kulumine; see on võimalik ka siis, kui kapitali muutuv osa, mis kulutatakse palga maksmiseks ja mis tuleb iga kord tervenisti produktist asendada, vastavalt väheneb.

Samuti on võimalik, et põllumajanduse edusammude tõttu jätkub juba mõõdukastki turuhinna tõusust üle keskmise, et harimisele võtta ja ühtlasi renti saada halvemast maast, mis tehniliste abivahendite madalama taseme puhul oleks nõudnud suuremat turuhinna tõusu.

Et näiteks suureulatuslikus karjakasvatuses on rakendatava tööjõu mass karjas endas sisalduva püsivkapitaliga võrreldes väga väike, siis võiks see asjaolu näida otsustava argumendina selle väite vastu, et põllumajanduslik kapital paneb protsendilise arvestuse järgi liikuma rohkem tööjõudu kui mittepõllumajanduslik keskmine ühiskondlik kapital. Kuid siin tuleb märkida, et rendi uurimisel on meile määravaks lähtepunktiks see põllumajandusliku kapitali osa, mis toodab põhilist taimset toiduainet, s. o. üldse peamist tsiviliseeritud rahvaste elatusvahendit. Juba A. Smith tõestas — ja see on üks tema teeneid —, et karjakasvatuses, ja üldse — keskmiselt võttes — kõigi nende kapitalide puhul, mille maasse mahutamise eesmärgiks ei ole peamiste elatusvahendite, näiteks teravilja tootmine, määratakse hind hoopis teisiti. Nimelt määratakse see siin nii, et kui on näiteks olemas maa, mida kasutatakse kultuurrohumaana karjapidamise otstarbel, mida aga niisama hästi võiks muuta teatava headusega põllumaaks, siis peab selle maa produkti hind niipalju tõusma, et sealt oleks võimalik saada samasugust renti nagu võrdse headusega põllumaalt; seega esineb teraviljamaa rent siin kariloomade hinna määrajana, mistõttu Ramsay õigesti märgib, et kariloomade hinda tõstetakse niiviisi kunstlikult rendi kaudu, maaomanduse majandusliku väljenduse kaudu, järelikult maaomanduse kaudu.

«Põlluharimise laienemise tagajärjel ei jätku enam kõnnumaid tapaloomadele esitatavate nõudmiste rahuldamiseks. Kariloomade kasvatamiseks ja nuumamiseks tuleb hakata kasutama suurt osa ülesharitud maadest, mistõttu kariloomade hind peab olema küllalt kõrge selleks, et maksta kinni mitte üksi neile kulutatud töö, vaid ka rent ja kasum, mida maaomanik ja rentnik oleksid võinud sellelt maalt saada, kui seda oleks kasutatud põllumaana. Täiesti kultiveerimata turbarabadel üleskasvatatud loomad müüakse vastavalt kaalule ja kvaliteediile samal turul sama hinnaga nagu needki loomad, kes on kasvanud kõige paremini kultiveeritud maadel. Niisuguste turbarabade omanikud kasutavad seda ära ja tõstavad oma maade renti vastavalt loomade hinnale» (*A. Smith,* I raamat,

XI ptk., I osa)*. Niisiis läheb siin, erinevalt viljarendist, ka diferentsiaalrent halvema maa kasuks.

Absoluutne rent seletab mõningaid nähtusi, mis esimesel pilgul nagu lubaksid kirjutada renti lihtsalt monopolihinna arvele. Kujutagem endale näiteks ette niisuguse metsa omanikku, mis kasvab hoopis ilma inimese kaastegevuseta, seega mitte kui metsakasvatuse produkt, näiteks Norras, et alustada A. Smithi näitest. Kui mõni kapitalist, kes metsa üles töötab — näiteks sellepärast, et Inglismaal on metsa järele nõudmine —, maksab selle metsa omanikule renti või kui omanik ise kui kapitalist laseb metsa maha võtta, siis makstakse talle puidu näol — peale kasumi, mis ta avansseeritud kapitalilt saab — suuremat või väiksemat renti. Selle puhtloodusliku produkti suhtes näib see olevat puhtmonopoolne lisand. Tegelikult aga koosneb kapital siin peaaegu ainult muutuvkapitalist, töö soetamiseks kulutatud kapitalist, ja sellepärast paneb ta liikuma rohkem lisatööd kui mõni teine, suuruselt võrdne kapital. Järelikult peitub puidu väärtuses suurem tasuta töö või lisaväärtuse ülejääk kui kõrgema struktuuriga kapitalide produktis. Seepärast võib puidust saada keskmise kasumi, metsa omanikule aga võib rendi vormis veel langeda suur ülejääk. Ümberpöördult tuleb oletada, et olukorras, kus metsa ülestöötamist saab kergesti laiendada, s. t. kus seda tootmisala saab kiiresti suurendada, peab nõudmine väga märgatavalt tõusma, et puidu hind tema väärtusega võrdseks saaks ning järelikult kogu tasuta töö ülejääk (tasuta töö selle osaga võrreldes, mis kapitalist keskmise kasumina saab) rendi vormis omaniku kätte läheks.

Me oletasime, et ülesharimisele võetav uus maa on oma kvaliteedilt veelgi halvem kui see, mida viimati kui kõige halvemat hariti. On ta aga parem, siis annab ta diferentsiaalrenti. Meie aga uurime praegu just seda juhtumit, kus rent diferentsiaalrendina ei esine. Siin on võimalikud ainult kaks juhtumit. Ülesharimisele võetav uus maa on viimati viljeldust kas halvem või siis niisama hea. Kui ta on halvem, siis on see juhtum meil juba uuritud. Uurida tuleb seega veel ainult seda juhtumit, kus ta on niisama hea.

Võrdse ja isegi parema kvaliteediga uut maad, nagu me seda juba diferentsiaalrendi uurimisel selgitasime, võib maaviljeluse arenemisega niisama hästi harimisele võtta kui halvematki maad.

Esiteks sellepärast, et diferentsiaalrendi puhul (ja üldse kogu rendi puhul, sest ka mittediferentsiaalrendi puhul kerkib alati üles küsimus, kas ühelt poolt maatüki viljakus üldse ja teiselt poolt tema asukoht lubavad reguleeriva turuhinna tingimustes seda maatükki kasumi ning rendiga viljelda) avaldavad vastassuunalist

* Vt. *A. Смит:* «Исследование о природе и причинах богатства народов», т. I, Соцэкгиз, 1935, lk. 134. *Toim.*

mõju kahesugused tingimused, mis kord võivad end vastastikku paralüseerida, kord teineteisest ülevõimu saada. Turuhinna tõus — eeldades, et maaharimiseks tarvilikud tootmiskulud ei ole vähenenud, teiste sõnadega, et tehnilist laadi saavutused ei ole uueks maaharimise laiendamist tingivaks momendiks — võib luua olukorra, et harimisele võetakse viljakam maa, mis varem oma asukoha tõttu ei saanud konkurentsist osa võtta. Või jälle võib see vähemviljaka maa puhul asukoha paremust sedavõrd suurendada, et väiksem tootlikkus sellega tasakaalustatakse. Või siis annab asukoht paremaks muutunud liiklusvahendite tõttu parematele maadele võimaluse hakata ilma turuhinna tõusuta konkurentsist osa võtma, nagu me seda Põhja-Ameerika preeriaosariikides väga suures ulatuses näeme. Ka vana tsivilisatsiooniga maades juhtub seda alatasa, kuigi mitte nii suurel määral kui asumaades, kus — nagu Wakefield õigesti märgib — asukohal on otsustav tähtsus. Niisiis, esiteks asukoha ja viljakuse vastandlikud mõjud ning teiseks asukohateguri muutlikkus, mis alatasa ühtlustub, kogu aeg progressiivseid, ühtlustumisele suunatud muutusi läbi teeb, loovad olukorra, et vaheldumisi uued võrdse kvaliteediga, paremad või halvemad maa-alad hakkavad varem viljeldud maadega konkureerima.

Teiseks. Loodusteaduse ja agronoomia arenemisega muutub ka maa viljakus, sest muutuvad vahendid, mille abil mulla elemente saab otsekohe kasutamiskõlblikuks teha. Näiteks on kerged, varem halbadeks peetud mullaliigid Prantsusmaal ja Inglismaa idapoolsetes krahvkondades alles hiljuti tõusnud esmajärguliste tasemele. (Vaata *Passy.*) Teiselt poolt muutuvad mullad, mida nende keemilise koosseisu poolest halvaks ei peetudki, kuid mis ainult teatud mehaaniliste ja füüsikaliste omaduste tõttu harimist takistasid, sedamaid headeks muldadeks, kui leitakse abinõud nende takistuste ületamiseks.

Kolmandaks. Kõigis vana tsivilisatsiooniga maades on vanad ajaloolised ja traditsioonilised suhted, mis avalduvad näiteks riigimaade, kogukonnamaade jne. vormis, täiesti juhuslikult harimisest eemal hoidnud suuri maa-alasid, mida ainult järk-järgult harima hakatakse. Järjekord, milles nad harimisele lähevad, ei olene ei nende kvaliteedist ega nende asukohast, vaid hoopis välistest asjaoludest. Kui me jälgiksime inglise kogukonnamaade ajalugu, kuidas need maad tarastamise seaduste [Enclosure Bills] abil järk-järgult eraomandiks muudeti ja üles hariti, siis näeksime, et pole midagi naeruväärsemat kui fantastiline kujutlus, nagu oleks mõni kaasaegne agrokeemik, näiteks Liebig, seda järjekorra valikut korraldanud, andes teatud põllud nende keemiliste omaduste pärast harimisele ja jättes teised harimisest välja. Tegelikult etendas siin otsustavat osa «paras juhus, mis kihutab vargile» [die Gelegen-

heit, die Diebe macht]: enam või vähem sobivad juriidilised ettekäänded, mis suurtel ländlordidel parajasti võimaldasid üht või teist maatükki omastada.

Neljandaks. Kõnelemata sellest, et igaks antud momendiks saavutatud rahvaarvu ja kapitali juurdekasvu arenemisaste seab maaviljeluse laiendamisele teatud piiri, olgugi elastse; kõnelemata juhuslikest tegureist, mis avaldavad turuhinnale ajutist mõju, näiteks rida soodsaid või ebasoodsaid aastaaegu, — maaviljeluse ruumiline laiendamine oleneb kapitalituru üldisest seisust ja äriasjade seisukorrast antud maal. Lisakapitali suunamiseks põllundusse ei piisa kapitalipuuduse perioodidel asjaolust, et ülesharimata maa — andku ta renti või ärgu andku — rentnikule keskmise kasumi võiks tuua. Kapitalikülluse perioodidel voolab kapital maaharimise sfääri isegi siis, kui turuhind ei tõuse — kui ainult muud normaalsed tingimused olemas on. Seni haritust parem maa võiks tõepoolest ainult asukohamomendi või seni ületamatute tõkete tõttu, mis hoiavad rentnikku temast eemal, või juhuse tõttu konkurentsist eemale jääda. Seepärast tuleb meil tegelda ainult nende maaliikidega, mille kvaliteet on viimastena harimisele võetud maadega võrdne. Ent uue maa ja viimasena harimisele võetud maa vahel on ikkagi olemas ülesharimiskulude vahe; turuhindade tasemest ja krediidisuhetest oleneb, kas ülesharimine leiab aset või mitte. Niipea kui see maa tõepoolest konkurentsi astub, langeb turuhind muudel võrdsetel tingimustel taas oma endisele tasemele, mispeale uus juurdetulnud maa hakkab niisama suurt renti andma kui temale vastav vana maa. Oletust, nagu ei annaks uus maa üldse renti, tõestavad selle oletuse pooldajad nii, et võtavad õigeks selle, mis tuleks alles tõestada, nimelt võtavad õigeks, et viimane maa ei andnud renti. Samal viisil võiks ju ka tõestada, et viimati ehitatud majad, kuigi nad üürile antakse, ei too mingit renti, vaid toovad üksnes päris üüri, mis kujutab endast protsenti ehituse pealt. Kuid ometi on fakt, et sageli pikemat aega tühjalt seistes toovad nad renti juba siis, kui nad üüri näol veel protsenti ei anna. Nii nagu üksteise järel tehtud kapitalikulutused teatud maatükil võivad anda proportsionaalset lisaprodukti ning seepärast tuua samasugust renti kui esimesedki kulutused, nii võivad ka põllud, mis oma headuselt on viimastena harimisele võetud põldudega võrdsed, anda võrdsete kulude puhul võrdset sissetulekut. Vastasel korral ei saaks üldse aru, miks on võimalik võrdse kvaliteediga põldusid harimisele võtta üksteise järel, mitte aga kõik korraga või — pigemini — mitte ühtegi neist, et mitte esile kutsuda kõigi ülejäänute konkurentsi. Maaomanik on alati valmis renti võtma, s. t. midagi tasuta saama; tema soovi täitmiseks aga vajab kapital teatud tingimusi. Sellepärast ei olene maatükkide vastastikune konkurents sellest, et maaomanik nende konkurentsi tahab, vaid sellest,

kas leidub kapitali, mis tahaks uutel põldudel teistega konkureerida.

Kuivõrd päris põllumajanduslik rent on lihtsalt monopolihind, võib see hind olla vaid üsna väike, nagu ka absoluutne rent võib siin normaalsetes tingimustes vaid väike olla — ükskõik, kui suur on produkti väärtuse ülejääk tema tootmishinnaga võrreldes. Absoluutse rendi olemus seisab seega järgmises: olukorras, kus lisaväärtuse norm on võrdne ehk kus töö ekspluateerimine on võrdne, toodavad ühesuurused kapitalid eri tootmissfäärides, vastavalt keskmise struktuuri erinevustele, erinevaid lisaväärtuse masse. Tööstuses võrdsustuvad need erinevad lisaväärtuse massid keskmiseks kasumiks ja jagunevad ühtlaselt üksikute kapitalide kui ühiskondliku kapitali vastavate osade vahel. Kui tootmine vajab maad — olgu maaviljeluseks, olgu maapõuest toorainete saamiseks —, siis takistab maaomandus maasse mahutatud kapitalide suhtes seda võrdsustumist, kiskudes endale teatud osa lisaväärtusest, mis muidu oleks üldiseks kasuminormiks võrdsustamise protsessist osa võtnud. Rent moodustab siis ühe osa kaupade väärtusest, täpsemalt — lisaväärtusest, kuid see osa ei lähe kapitalistide klassile, kes pressisid ta välja tööliste käest, vaid maaomanikele, kes pressivad ta välja kapitalistide käest. Sealjuures eeldatakse, et põllumajanduslik kapital paneb liikuma rohkem tööd kui niisama suur osa mittepõllumajanduslikku kapitali. Kui suur see kõrvalekaldumine on ja kas ta üldse eksisteerib, see sõltub maaviljeluse relatiivsest arengust tööstusega võrreldes. Asja loomuse kohaselt peab see vahe maaviljeluse progressiga kahanema, kui ainult suhe, milles kapitali muutuv osa püsiva osaga võrreldes väheneb, ei ole tööstuskapitalil veelgi suurem kui põllumajanduslikul kapitalil.

See absoluutne rent etendab veelgi suuremat osa päris hankivas tööstuses, kus üks püsivkapitali element, toormaterjal, täiesti ära langeb ja kus — välja arvatud tootmisharud, milles masinatest ja muust põhikapitalist koosnev osa väga suur on — kõige madalam kapitalistruktuur on kindlas ülekaalus. Just siin, kus rent näib tulenevat üksnes monopolihinnast, on vaja erakordselt soodsaid turusuhteid, et kaupu saaks müüa nende väärtuse järgi, s. t., et rent oleks võrdne kogu ülejäägiga, mille võrra kauba lisaväärtus ületab tema tootmishinna. Nii on näiteks lugu rendiga kalapüügikohtade, kivimurdude, looduslike metsade jne. eest.[37]

---

[37] Ricardo püüab sellest üsna pealiskaudsel viisil üle saada. Vt. A. Smithi vastu sihitud arutlust Norra metsamaadest saadava rendi kohta, «Principles», II ptk., üsna algul. [«On the Principles of Political Economy and Taxation», London 1821. — Vt. *Д. Рикардо*, «Начала политической экономии и податного обложения», Соч., т. II, гл. II, Соцэкгиз, 1935 г.].

NELJAKÜMNE KUUES PEATÜKK

EHITUSKRUNDI RENT. KAEVANDUSE RENT. MAA HIND

Diferentsiaalrent esineb kõikjal, kus rent üldse eksisteerib, ja allub igal pool nendelesamadele seadustele, milledele allub põllumajanduslik diferentsiaalrent. Igal pool, kus loodusjõudusid monopoliseerida saab ja kus nad neid rakendavale töösturile lisakasumi tagavad, — ükskõik, kas on tegemist kosega, rikka kaevandusega, kalarohke veekoguga või soodsas kohas asuva ehituskrundiga — isik, keda tema omanditiitel maakera ühe osa suhtes nende looduseesemete omanikuks teeb, kisub funktsioneerivalt kapitalilt selle lisakasumi rendi vormis ära. Mis ehitamise otstarbeks määratud maasse puutub, siis A. Smith on selgitanud, kuidas sellelt maalt ja kõigilt muudelt mittepõllumajanduslikelt maatükkidelt saadava rendi põhialused päris põllumajandusliku rendiga reguleeritakse (I raamat, XI ptk., 2 ja 3)*. Seda renti iseloomustab esiteks see ülekaalukas mõju, mida asukoht siin diferentsiaalrendile avaldab (eriti tunduvalt näiteks viinamarjakasvatuses ja suurtes linnades asuvate ehituskruntide suhtes); teiseks iseloomustab seda renti omaniku täielik ning ilmne passiivsus, sest omaniku aktiivsus (eriti kaevanduste suhtes) seisab lihtsalt ühiskondliku arenemise progressi ekspluateerimises, kusjuures tema ise sellele progressile kuidagi kaasa ei aita ja sel puhul millegagi ei riski — vastupidiselt tööstuskapitalistile; lõpuks iseloomustavad seda monopolihinna ülekaal paljudel juhtudel, eriti vaesuse kõige häbitumal ekspluateerimisel (sest vaesus on majarendile rikkamaks allikaks, kui Potosi kaevandused kunagi Hispaaniale olid[38]), ja see koletu võim, mida maaomandus annab, kui ta koos tööstuskapitaliga ühtedes ja samades kätes olles võimaldab tööstuskapitalil palga pärast võitlevaid töölisi maalt kui nende eluasemelt praktiliselt ära ajada.[39] Üks ühiskonna osa nõuab siin teiselt tribuuti maakeral elamise õiguse eest,

* *A. Smith,* «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». London, 1776. Vt. *А. Смит:* «Исследование о природе и причинах богатства народов», Соцэкгиз, 1935. *Toim.*

[38] Laing, Newman.

[39] Crowlingtoni streik. *Engels,* «Lage der arbeitenden Klasse in England» [«Tööliskласsi olukord Inglismaal», 1848], lk. 307 [vt. Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 2, lk. 478].

nii nagu maaomandus üldse sisaldab omanike õigust ekspluateerida maakera, maapõue, õhku ja ühtlasi kõike, mis elu alalhoidmiseks ja arendamiseks vajalik on. Ehitusrent tõuseb paratamatult mitte ainult selle tõttu, et kasvab rahva arv ja ühes sellega suureneb vajadus elamute järele, vaid ka selle tõttu, et areneb põhikapital, mis maasse mahutatakse või maas juurdub, maa peal asetseb, nagu igasugused tööstuslikud ehitused, raudteed, kaubamajad, vabrikuhooned, dokid jne. Palja maa eest makstava rendi segiajamine majaüüriga, kuivõrd viimane kujutab endast majasse mahutatud kapitali protsenti ja amortisatsiooni, pole siin võimalik isegi kõige parema tahtmise juures, nii nagu Carey'l, — eriti siis mitte, kui maaomanik ja ehitusspekulant on, nagu Inglismaal, täiesti erinevad isikud. Siin on olulised kaks elementi: ühelt poolt maa ekspluateerimine taastootmise või hankiva tööstuse otstarbel, teiselt poolt ruum, mis on vajalik kui igasuguse tootmise ja igasuguse inimtegevuse element. Ja maaomandus nõuab tribuuti mõlema elemendi suhtes. Nõudmine ehituskruntide järele tõstab maa kui ruumi ja kui aluspõhja väärtust, samal ajal aga kasvab seetõttu nõudmine ehitusmaterjalina kasutatavate maa elementide järele.[40]

II raamatus, XII peatükis, lk. 215, 216 tõime näitena ühe Londoni suure ehitusspekulandi Edward Cappsi seletuse 1857. aasta pangakomisjoni ees. Sellest näitest on näha, et kiiresti arenevates linnades ei ole ehitusspekulatsiooni peamiseks objektiks maja, vaid maarent; see käib eriti nende linnade kohta, kus ehitatakse vabrikumeetodil, nagu Londonis. Capps ütleb seal, nr. 5435: «Ma arvan, et inimene, kes tahab maailmas edasi jõuda, võib vaevalt loota edule, kui ta ajab ainult soliidset äri (fair trade) ... peale selle peab ta tingimata ehitama spekulatsiooni otstarbel, ja pealegi suures ulatuses, sest ettevõtja saab väga vähe kasumit hoonetest enestest; peamist kasumit saab ta maarendi tõusust. Ta võtab näiteks rendile maatüki ja maksab selle eest 300 naelsterlingit aastas; kui ta püstitab sinna hoolega väljatöötatud ehitusplaani järgi sobivat liiki majad, siis läheb tal vahest korda saada sealt 400 või 450 naelsterlingit aastas, ja ta kasum seisaks palju suuremal määral maarendi tõusus 100 või 150 naelsterlingi võrra aastas kui hoonetest saadavas kasumis, mida ta paljudel juhtudel vaevalt arvesse võtabki.» Sealjuures ei tohi unustada, et peale rendilepingu lõppu — lepingu kestus on enamasti 99 aastat — läheb maa koos kõigi sellel asuvate ehitustega ja maarendiga, mis vahepeal on tavaliselt tõusnud rohkem kui kahe- või kolmekordseks, ehitusspekulandilt või tema õigusjärglaselt esialgse, s. o. viimase maaomaniku kätte tagasi.

[40] «Londoni tänavate sillutamine andis mõne palja kalju omanikele Šotimaa rannikul võimaluse renti saada kivise pinna eest, mis enne oli absoluutselt kasutu.» *A. Smith,* I raamat, XI ptk., 2 [vt. «Исследование о природе и причинах богатства народов», т. I, Соцэкгиз, 1935, lk. 147].

Päris kaevanduse rent määratakse täpselt niisamuti nagu põllumajanduslik rent. «On kaevandusi, mille produktist jätkub parajasti töö eest maksmiseks ja kaevandusse mahutatud kapitali asendamiseks koos tavalise kasumiga. Nad toovad ettevõtjale mõningat kasumit, kuid ei anna maaomanikule renti. Kasuga võib neid ekspluateerida üksnes maaomanik, kes ise ettevõtjana esinedes saab oma kulutatud kapitalilt tavalist kasumit. Paljusid söekaevandusi Šotimaal ekspluateeritaksegi sellisel viisil, ja neid ei saa mingil muul viisil ekspluateerida. Maaomanik ei luba neid kellelgi teisel ilma rendita ekspluateerida, kuid keegi ei saa nende eest renti maksta» (A. Smith, I raamat, XI ptk., 2)*.

Tuleb vahet teha, kas rent tuleneb monopolihinnast sellepärast, et rendist sõltumatult on olemas produktide või maa enda monopolihind, või müüakse produktid monopolihinnaga sellepärast, et on olemas rent. Kui me räägime monopolihinnast, siis mõtleme üldse sellist hinda, mille määrab ainuüksi ostjate ostutahe ja maksevõime, olenemata hinnast, mille määrab nii üldine tootmishind kui ka produktide väärtus. Kui viinamägi toodab täiesti erakordse headusega veini, kusjuures seda veini saab üldse toota ainult võrdlemisi vähesel hulgal, siis selline viinamägi annab monopolihinna. See monopolihind, mis võib ainult sellepärast olla produkti väärtusest suurem, et suursuguste veinitarvitajate rikkus ja maitse seda lubavad, võimaldab viinamarjakasvatajal realiseerida suure lisakasumi. See lisakasum, mis antud juhul tuleneb monopolihinnast, muundub rendiks ja langeb rendi vormis osaks maaomanikule, sest tal on tiitel sellele eriliste omadustega maatükile. Siin loob järelikult monopolihind rendi. Rent seevastu looks monopolihinna, kui vilja müüakse mitte üksnes kallimalt tema tootmishinnast, vaid ka kallimalt tema väärtusest; ta müüakse kallimalt sellepärast, et maaomandus tõkestab kapitali rendita mahutamist viljelemata maal. On fakt, et ainult teatud hulgal isikutel omanditiitel maakera suhtes võimaldab neil tribuudi näol omastada ühe osa ühiskonna lisatööst, ja nimelt — sedamööda, kuidas tootmine areneb — omastada seda järjest suureneval määral. Seda fakti maskeerib aga asjaolu, et kapitaliseeritud rent, järelikult just seesama kapitaliseeritud tribuut, esineb maa hinnana ja et maad saab seepärast müüa nagu iga teist kaubanduse objekti. Ostjale näib seepärast, et ta ei saanud oma rendinõudlemise õigust tasuta, ilma tööta, riisikota ja kapitali ettevõtjavaimuta, vaid et ta maksis selle eest vastava ekvivalendi. Rent tundub talle olevat, nagu juba varem märkisime, lihtsalt selle kapitali protsent, millega ta ostis maa ja ühes sellega rendinõudlemise õiguse. Orjapidajale, kes on ostnud

* Vt. *A. Смит:* «Исследование о природе и причинах богатства народов», т. I, Соцэкгиз, 1935, lk. 149. *Toim.*

neegri, näib täpselt niisamuti, et ta ei ole neegri omanikuks saanud orjapidamise institutsiooni kui niisuguse tõttu, vaid kauba ostu ja müügi alusel. Kuid müügiakt ei tekita ju tiitlit ennast, vaid kannab seda ainult üle. Tiitel peab eksisteerima enne, kui seda müüa saab, ja üksainus müük saab seda tiitlit niisama vähe luua kui rida selliseid müüke või nende pidev kordumine. Selle tiitli lõid üldse tootmissuhted. Kui tootmissuhted jõuavad sellise punktini, kus nad peavad kesta vahetama, siis langeb selle tiitli ja kõigi temal põhinevate tehingute materiaalne, ökonoomiliselt ja ajalooliselt õigustatud ning elu ühiskondliku tootmise protsessist võrsunud allikas ära. Kõrgema ühiskondlik-majandusliku formatsiooni seisukohalt on üksikindiviidide eraomandus maakera suhtes niisama absurdne kui ühe inimese eraomandus teise inimese suhtes. Isegi terve ühiskond, terve natsioon ja isegi kõik samaaegselt eksisteerivad ühiskonnad kokku pole maa omanikud. Nad on ainult selle valdajad, selle kasutajad, ja peavad selle kui boni patres familias [head perekonnaisad] järeltulevatele põlvedele parandatult maha jätma.

Maa hinna edasisel uurimisel me jätame kõrvale kõik konkurentsi kõikumised, igasuguse maaga spekuleerimise ja ka väikemaaomanduse, kus maa on tootjate peamiseks vahendiks, nii et nad on sunnitud seda ostma iga hinnaga.

I. Maa hind võib tõusta, kuigi rent ei tõuse; nimelt:

1) lihtsalt protsendimäära languse tagajärjel, mille tõttu renti müüakse kallimalt ja järelikult kasvab kapitaliseeritud rent, maa hind;

2) maasse mahutatud kapitali protsendi kasvamise tagajärjel.

II. Maa hind võib tõusta sellepärast, et kasvab rent.

Rent võib kasvada sellepärast, et tõuseb maaproduktide hind; sel juhul suureneb alati diferentsiaalrendi norm, olenemata sellest, kas kõige halvema haritud maa rent on suur või väike või puudub üldse. Normi all me mõistame rendiks muunduva lisaväärtusosa suhet avansseeritud kapitaliga, mis maaprodukti toodab. See suhe erineb lisaprodukti ja koguprodukti suhtest, sest koguprodukt ei sisalda kogu avansseeritud kapitali, ta ei sisalda nimelt põhikapitali, mis produkti kõrval edasi eksisteerib. See-eest eeldatakse siin, et neil maaliikidel, mis annavad diferentsiaalrenti, muutub järjest suurem osa produktist ülejäägiliseks lisaproduktiks. Kõige halvemal maal loob maaprodukti hinna tõus kõigepealt rendi, selle tagajärjena aga maa hinna.

Kuid rent võib kasvada ka siis, kui maaprodukti hind ei tõuse. Viimane võib jääda muutumata või koguni langeda.

Kui maaprodukti hind jääb muutumata, siis võib rent kasvada (jättes kõrvale monopolihinnad) kas ainult sellepärast, et olukorras, kus kapitalikulutused vanadel maadel samaks jäävad, hakatakse harima uusi parema kvaliteediga maid, millest aga jätkub ainult kasvanud nõudmise katmiseks, nii et reguleeriv turuhind endiseks jääb. Sel korral ei tõuse vanade maatükkide hind, kuid harimisele võetud uue maa hind tõuseb vana maa hinnast kõrgemale.

Või tõuseb rent sellepärast, et endise relatiivse saagikuse ja endise turuhinna tingimustes kasvab maad ekspluateeriva kapitali mass. Sellepärast, kuigi rent avansseeritud kapitali suhtes endiseks jääb, kahekordistub näiteks rendi mass, sest kapital ise kahekordistus. Et hinna langust pole olnud, siis annab teine kapitalikulutus just nagu esimenegi lisakasumit, mis peale rendiaja lõppu samuti rendiks muutub. Rendi mass suureneb siin sellepärast, et suureneb renti tootva kapitali mass. Väide, nagu saaksid erinevad üksteisele järgnevad kapitalikulutused ühel ja selsamal maatükil ainult siis renti tuua, kui nende produkt ei ole ühesugune, ja et seepärast tekib diferentsiaalrent, on samaväärne väitega, nagu saaks kahest 1000 naelsterlingi suurusest kapitalist, mis on kulutatud kahel võrdse viljakusega põllul, ainult üks renti anda, kuigi need mõlemad põllud kuuluvad paremasse maaliiki, mis diferentsiaalrenti annab. (Rendi kogumass, kogurent teatud riigis kasvab järelikult koos kulutatud kapitali massiga, kusjuures maa pinnaühiku hind või rendinorm või isegi rendi mass pinnaühiku kohta ei tarvitse tingimata kasvada; sel juhtumil kasvab rendi kogumass koos põllumajandusliku kultuuri ruumilise levikuga. See võib esineda isegi koos rendi langusega üksikutes valdustes.) Muidu oleks see väide samaväärne teise väitega, nimelt sellega, nagu alluksid kapitalikulutused kahel erineval, kõrvuti asuval maatükil teistele seadustele kui üksteisele järgnevad kapitalikulutused ühel ja samal maatükil, kuna ometi tuletatakse diferentsiaalrent just seaduse identsusest mõlemal korral, kapitalikulutuste tootlikkuse kasvust nii ühel ja selsamal põllul kui ka erinevail põldudel. Ainsaks modifikatsiooniks, mis siin olemas on ja mida tähele ei panda, on see, et üksteisele järgnevad kapitalikulutused, kui nad tehakse ruumiliselt erinevail maadel, põrkavad tõkke vastu, mida seab neile maaomandus; üksteisele järgnevate kapitalikulutuste puhul ühel ja samal maal aga seda ei ole. Sellest ka see vastupidine toime, millega need erinevad mahutamise vormid praktikas teineteist piiravad. Sealjuures ei tule kapitali erinevused kunagi esile. Kui kapitali struktuur jääb samaks ja samaks jääb ka lisaväärtuse norm, siis jääb kasuminorm muutumata, nii et kapitali kahekordistumise puhul kahekordistub ka kasumi mass. Niisamuti jääb eeldatud suhete puhul endiseks rendinorm. Kui 1000 naelsterlingi suurune kapital

annab rendi x, siis annab 2000 naelsterlingi suurune kapital eeldatud asjaoludel rendi $2x$. Kui aga teha arvutus pindala kohta — pindala aga on jäänud muutumata, sest vastavalt eeldusele töötab kahekordistunud kapital endisel põllul —, siis ilmneb, et rendi massi suurenemise tagajärjel tõusis ka rendi tase [Höhe]. Seesama aaker, mis enne andis 2 naelsterlingit renti, annab seda nüüd 4 naelsterlingit.[41]

Lisaväärtuse ühe osa, raharendi — sest raha on väärtuse iseseisev väljendus — suhe maaga on iseenesest absurdne ja irratsionaalne, sest siin mõõdetakse teineteise suhtes ühismõõdutuid suurusi: ühelt poolt teatud tarbimisväärtus, nii ja nii mitme ruutjala suurune maatükk, ja teiselt poolt väärtus, täpsemalt lisaväärtus. Tegelikult ei väljenda see midagi muud, kui et nii ja nii mitme ruutjala maa omandus võimaldab maaomanikul antud suhete olemasolul kiskuda endale teatud hulga tasuta tööd, mille realiseeris kapital, kes tuhnis neil ruutjalgadel nagu siga kartulis {siin on käsikirjas sulgudesse pandud: Liebig, kuid hiljem maha kriipsutatud}. See väljendus tähendab aga prima facie sedasama, nagu tuleks meil pähe rääkida viienaelsterlingilise pangatähe ja maakera läbimõõdu suhtest. Kuid konkreetsete majanduslike suhete tegelikel kandjatel ei ole igapäevases elus midagi tegemist nende irratsionaalsete vormide vahendava osaga, milledes need majanduslikud suhted avalduvad ja praktiliselt end resümeerivad; et nad aga on harjunud nendes suhetes liikuma, siis ei leia nende mõistus seal midagi laita. Täielik vastuolulisus ei ole neile põrmugi salapärane. Avaldumisvormides, milledel pole mingit sisemist seost ja mis isoleeritult võetuna on absurdsed, tunnevad nad end niisama kodus nagu kala vees. Siin maksab sama, mis Hegel teatud matemaatikavalemite kohta ütleb: see, mida tavaline terve mõistus irratsionaalseks peab, on ratsionaalne; terve mõistuse seisukohalt ratsionaalne aga on irratsionaalsus ise.*

---

[41] Üks Rodbertuse teeneid — tema tähelepanuväärset tööd rendi kohta käsitleme veel IV raamatus — seisab selles, et ta arendas seda punkti edasi. Ta ainult eksib esiteks sellega, kui oletab, nagu väljenduks kapitali kasumi kasv alati selliselt, et kasvab ka kapital ise, nii et suhe jääb kasumi massi suurenemise puhul endiseks. See aga on väär, sest kapitali struktuuri muutumisel võib kasuminorm tõusta, kuigi töö ekspluateerimine endiseks jääb; ta võib tõusta just sellepärast, et kapitali püsiva osa suhteline väärtus tema muutuva osaga võrreldes langeb. — Teiseks eksib ta sellega, et käsitleb seda raharendi suhet kvantitatiivselt kindla maatükiga — näiteks ühe aakri maaga — millegi sellisena, mida klassikaline majandusteadus rendi tõusu või languse uurimisel üldse eeldab. See on jällegi väär. Kuivõrd klassikaline majandusteadus uurib renti ta naturaalvormis, käsitleb ta rendinormi ikka produkti suhtes, kuivõrd ta aga uurib renti kui raharenti, käsitleb ta rendinormi avansseeritud kapitali suhtes, sest need on tõepoolest ratsionaalsed väljendused.

* Vt. *Гегель*, Соч., т. I: «Энциклопедия философских наук», ч. 1, Логика. М.—Л. 1930, lk. 336. *Toim.*

Rendi massi suurenemine, vaadelduna maa-ala enda suhtes, väljendub seega täpselt niisamuti nagu rendinormi suurenemine; sellest siis kimbatus, kui tingimused, mis seletaksid ühe juhtumi, teise juhtumi juures puuduvad.

Kuid maa hind võib tõusta isegi siis, kui maaprodukti hind langeb.

Sellel juhtumil võib paremate maade diferentsiaalrent ja seepärast ka nende maade hind edasise diferentseerumise tagajärjel suurenenud olla. Või, kui seda pole, võib maaprodukti hind töö suurema tootliku jõu tingimustes langenud olla, kuid nii, et tootmise kasv selle kuhjaga tasa teeb. Oletagem, et üks kvarter maksis 60 šillingit. Kui sellelsamal aakril toodetakse endise kapitaliga ühe kvarteri asemel 2 kvarterit ja kvarteri hind langeb 40 šillingile, siis annavad 2 kvarterit 80 šillingit, nii et sama kapitali poolt samal aakril toodetud produkti väärtus tõuseb ühe kolmandiku võrra, kuigi kvarteri hind ühe kolmandiku võrra langeb. Diferentsiaalrendi uurimisel me nägime, kuidas see võimalik on, ilma et tarvitseks produkti tema tootmishinnast või väärtusest kallimalt müüa. Tegelikult on see võimalik ainult kahesugusel viisil. Kas nii, et halb maa langeb konkurentsist välja, kuid parema maa hind tõuseb, kui diferentsiaalrent suureneb, s. t. kui üldine maaparandus avaldab erinevatele maaliikidele ebaühtlast mõju. Või siis kõige halvemal maal väljendub sama tootmishind (ja — kui makstakse absoluutset renti — sama väärtus) töötootlikkuse tõusu tagajärjel suuremas produkti massis. Produkt kujutab endast nüüd sama väärtust mis varemgi, kuid tema koostisosade hind on langenud, kuna nende koostisosade arv on kasvanud. Kui rakendatakse sama kapitali, siis pole see võimalik, sest sel juhul väljendub ikka üks ja seesama väärtus mis tahes produktihulgas. Küll aga on see võimalik, kui on kulutatud täiendavat kapitali kipsile, guaanole jne., lühidalt sellistele maaparandustele, mis avaldavad mõju paljude aastate jooksul. Tingimuseks on, et kuigi ühe kvarteri hind langeb, ei lange ta siiski samas proportsioonis, milles kasvab kvarterite arv.

III. Need mitmesugused rendi ja seetõttu ka maa hinna tõusu tingimused võivad nii üldse kui ka üksikutel maaliikidel osalt üksteisega konkureerida, osalt üksteist välja tõrjuda, ja nad võivad toimida ainult vaheldumisi. Kuid esitatust selgub, et maa hinna tõusust ei või ilma pikemata järeldada rendi tõusu ja et rendi tõusust, mis endaga alati maa hinna tõusu kaasa toob, ei või ilma pikemata järeldada maaprodukti suurenemist.[42]

---

[42] Faktist, kus maa hinnad rendi tõustes langevad, vaata Passy.

Selle asemel, et asuda maa väljakurnamise tõeliste looduslike [naturgemässen] põhjuste uurimisele — need põhjused olid muide kõigile diferentsiaalrendist kirjutanud majandusteadlastele agrokeemia tolleaegse seisukorra tõttu tundmatud, — selle asemel võeti appi see labane arvamus [flache Auffassung], et ruumiliselt piiratud maatükil pole võimalik kulutada ükskõik kui suurt kapitali massi. Näiteks vaidles «Westminster Review» Richard Jonesile vastu, et Soho skvääri ülesharimisega ei saa ära toita kogu Inglismaad. Kui seda peetakse maaviljeluse eriliseks puuduseks, siis on just vastupidine seisukoht õige. Maaviljeluses võib tootlikult rakendada üksteisele järgnevaid kapitalikulutusi, sest maa ise toimib tootmisriistana, kuna vabriku kohta, kus maa on ainult aluspõhjaks, asukohaks, ruumiliseks operatsioonibaasiks, seda öelda ei saa või saab öelda ainult väga kitsastes piirides. Väikesele maa-alale, tõsi küll, võib — killustatud käsitööga võrreldes — kontsentreerida suure tootmisettevõtte, ja suurtööstus teebki seda. Kui aga tootliku jõu teatud arenemisaste on antud, siis on alati vaja ka teatud ruumi; ülespoole ehitamisel aga on samuti oma kindlad praktilised piirid. Kui need piirid on saavutatud, siis on tootmise laiendamiseks vaja laiendada ka maa-ala. Masinatesse jne. mahutatud põhikapital ei muutu kasutamise tagajärjel paremaks, vaid vastupidi, kulub. Uued leiutused võivad siingi tuua üksikuid täiustusi, kuid tootliku jõu arenemist eeldades võib masin muutuda ainult halvemaks. Tootliku jõu kiire arenemise korral tuleb kõik vanad masinad kasulikumatega asendada, s. o. täiesti kõrvale heita. Maa seevastu, kui temaga õigesti ümber käia, muutub järjest paremaks. Maa eelis, mis seisab selles, et üksteisele järgnevad kapitalikulutused võivad kasu anda, kusjuures eelmised kulutused kaduma ei lähe, sisaldab samal ajal nende üksteisele järgnevate kapitalikulutuste erineva tootlikkuse võimalust.

NELJAKÜMNE SEITSMES PEATÜKK

KAPITALISTLIKU MAARENDI GENEES

I. SISSEJUHATAVAID MÄRKUSI

Vaja on endale selgeks teha, milles õieti seisab raskus maarendi käsitlemisel kaasaegse majandusteaduse kui kapitalistliku tootmisviisi teoreetilise väljenduse seisukohalt. Isegi väga paljud uuemad autorid ei ole sellest ikka veel aru saanud, mida tõestab iga uus katse maarenti «uut moodi» seletada. Uudsus seisab siin peaaegu alati selles, et tullakse tagasi juba ammu ületatud seisukohtadele. Raskus ei seisa selles, et põllumajandusliku kapitali poolt toodetavale lisaproduktile ja sellele vastavale lisaväärtusele üldse seletust leida. Ei, see küsimus on lahendatud iga tootliku kapitali poolt toodetava lisaväärtuse analüüsiga, kusjuures pole oluline, missugusesse sfääri see kapital on mahutatud. Raskus seisab selles, et ära näidata, kust tuleb pärast seda, kui lisaväärtus on võrdsustunud erinevate kapitalide vahel keskmiseks kasumiks, nende kapitalide suhtelisele suurusele vastavaks proportsionaalseks osaks kogu lisaväärtusest, mille ühiskondlik kogukapital kõigis tootmissfäärides on tootnud, — kust tuleb pärast seda võrdsustumist, kui kogu lisaväärtus, mis üldse jaotamisele tuleb, on näiliselt juba ära jaotatud, kust tuleb siis veel selle lisaväärtuse ülejääk, nimelt see osa, mille maasse mahutatud kapital maarendi vormis maaomanikule maksab. Jättes täiesti kõrvale praktilised motiivid, mis kaasaegseid majandusteadlasi, kes tööstuskapitali kaitsjatena kõnelevad maaomanduse vastu, seda küsimust uurima virgutasid — motiivid, mida me maarendi ajalugu käsitlevas peatükis lähemalt puudutame —, pakkus see küsimus neile kui teoreetikuile määratu suurt huvi. Tunnistada, et maaviljelusse mahutatud kapitalilt saadava rendi tekkimine on tingitud mahutussfääri enda erilisest toimest, maakoore kui niisuguse omadustest — see tähendaks lahtiütlemist väärtuse mõistest enesest, järelikult lahtiütlemist igasugusest teadusliku tunnetamise võimalusest selles valdkonnas. Juba see lihtne tähelepanek, et rent makstakse maaprodukti hinnast — see leiab aset isegi sel korral, kus ta makstakse naturaalvormis, kui rentnik oma tootmishinna kätte saab —, näitas, kui absurdne on selle hinna ülejääki tavalise tootmishinnaga võrreldes, s. o. maaviljeluse produkti suhtelist kallidust seletada sellega,

et põllumajandusliku tööstusharu looduslik tootlikkus annab teiste tööstusharude tootlikkusega võrreldes ülejäägi; sest, ümberpöördult, mida tootlikum on töö, seda odavam on tema produkti iga koostisosa, sest seda suurem on tarbimisväärtuste mass, mis esindab sedasama hulka tööd ning järelikult sedasama väärtust.

Rendi analüüsi kogu raskus seisis järelikult selles, et seletada põllumajandusliku kasumi ülejääki keskmise kasumiga võrreldes, seletada mitte lisaväärtust, vaid sellele tootmissfäärile omast lisaväärtuse ülejääki, järelikult ka mitte «netoprodukti», vaid selle netoprodukti ülejääki teiste tööstusharude netoproduktiga võrreldes. Keskmine kasum ise on täiesti kindlate ajalooliste tootmissuhete tingimustes kulgeva sotsiaalse eluprotsessi tulemus, selle protsessi moodustis, niisugune tulemus, mis, nagu me nägime, eeldab väga keerukaid vahendavaid lülisid. Selleks et üldse saaks rääkida ülejäägist keskmise kasumiga võrreldes, peab see keskmine kasum ise esinema mastaabina ja — nagu see on kapitalistliku tootmisviisi tingimustes — üldse kogu tootmise reguleerijana. Ühiskonnavormides, kus pole veel kapitali, mis täidaks kogu lisatöö väljapressimise funktsiooni, omastades esimeses järjekorras kogu lisaväärtuse, ja kus kapital järelikult ei ole veel allutanud endale ühiskondlikku tööd või on seda allutanud ainult sporaadiliselt — sellistes ühiskonnavormides ei või seepärast üldse juttu olla rendist kaasaegses mõttes, rendist kui ülejäägist keskmise kasumiga võrreldes, s. o. ühiskondliku kogukapitali poolt toodetud lisaväärtuse proportsionaalse osaga võrreldes, mis igale üksikkapitalile langeb. Ja kui näiteks härra Passy (vaata allpool) juba ürgaegset olukorda käsitledes räägib rendist kui ülejäägist kasumiga võrreldes, kui ülejäägist lisaväärtuse ajalooliselt kindlaksmääratud ühiskondliku vormiga võrreldes, nii et see vorm võib härra Passy järgi nähtavasti ka ilma ühiskonnata eksisteerida, siis tõestab see ainult tema naiivsust.

Vanema aja majandusteadlastele, kes nende ajal veel üsna arenematut kapitalistlikku tootmisviisi üldse alles hakkasid analüüsima, ei tekitanud rendi analüüs kas üldse mingeid raskusi või olid need raskused hoopis teist laadi. Petty, Cantillon, üldse kõik autorid, kes seisavad feodaalajale lähemal, käsitlevad maarenti kui üldse lisaväärtuse normaalset vormi, samal ajal kui kasum sulab neil veel ebamääraselt ühte palgaga või äärmisel juhul esineb lisaväärtuse osana, mille kapitalist on maaomanikult ära kiskunud. Järelikult lähtuvad nad olukorrast, kus — esiteks — maaharijad moodustavad veel kaugelt ülekaaluka osa rahvast ja kus — teiseks — maaomanik esineb alles isikuna, kes maaomanduse monopoli tõttu omastab esimeses järjekorras otseste tootjate ülejäägilise töö, kus järelikult maaomandus on ikka veel tootmise peatingimus. Neil ei võinud veel olla sellist küsimuse ülesseadmist, kus —

ümberpöördult — kapitalistliku tootmisviisi seisukohalt püütakse uurida, kuidas maaomandus tuleb toime sellega, et võtab kapitali käest ära ühe osa lisaväärtusest, mille see kapital tootis (s. o. otsestelt tootjatelt välja pressis) ja esimeses järjekorras juba ise omastas.

Füsiokraatidel on raskus juba teistsuguse iseloomuga. Olles tõepoolest esimesed kapitali süstemaatilised tõlgendajad, püüavad nad üldse kogu lisaväärtuse loomust analüüsida. See analüüs langeb neil ühte rendi analüüsiga, sest rent on neile ainuke lisaväärtuse olemasolu vorm. Sellepärast on renti andev kapital, põllumajanduslik kapital, nende seisukohalt ainsaks lisaväärtust tootvaks kapitaliks, ja põllutöö, mida see kapital liikuma paneb, on ainsaks lisaväärtust andvaks tööks, seega kapitalistlikult seisukohalt lähtudes täiesti õigesti ainsaks tootlikuks tööks. Määravaks peavad nad täiesti õigesti lisaväärtuse tootmist. Peale muude teenete, millest me kõneleme IV raamatus, on neil kõigepealt see suur teene, et nad pöördusid kaubanduskapitalilt, mis funktsioneerib üksnes ringlussfääris, tootliku kapitali juurde; selle poolest olid nad vastasrinnas merkantiilsüsteemiga, mis oma rohmaka realismiga oli sel ajajärgul tõeline vulgaarmajandusteadus, mille praktiliste huvide pärast Petty ja tema järglaste teadusliku analüüsi algmed täiesti tagaplaanile tõrjuti. Muide on meil siin merkantiilsüsteemi kriitika puhul tegemist ainult selle süsteemi vaadetega kapitalile ja lisaväärtusele. Me märkisime juba varem, et monetaarsüsteem kuulutas väga õigesti, et kapitalistliku tootmise eelduseks ja tingimuseks on tootmine maailmaturu jaoks ja produkti muundumine kaubaks ning seetõttu rahaks. Merkantiilsüsteemis, mis kujutab endast monetaarsüsteemi jätku, ei etenda otsustavat osa enam kaubaväärtuse muundumine rahaks, vaid lisaväärtuse tootmine, kusjuures lisaväärtuse tootmist vaadeldakse ringlussfääri sisutust [begriffslos] seisukohast, pealegi veel sellisel viisil, et see lisaväärtus esineb täiendava rahana, kaubandusbilansi ülejäägina. Ühtlasi aga on tolleaegsete omakasupüüdlike kaupmeeste ja vabrikantide suhtes tõeliselt iseloomulik ja nende poolt esindatud kapitalistliku arenemise perioodi suhtes adekvaatne see, et feodaalühiskondade, põllumajanduslike ühiskondade muutumisel tööstuslikeks ühiskondadeks, millega käib kaasas natsioonide tööstuslik võitlus maailmaturul, hakatakse kapitali kiiremini arendama, ja seda mitte niinimetatud loomulikul teel, vaid sunnivahendite rakendamisega. On määratu suur vahe, kas natsiooni kapital muutub tööstuskapitaliks järk-järgult ning aeglaselt või kiirendatakse seda muutumist ajaliselt maksudega, mida kaitsetollide vahendusel peamiselt maaomanike, kesk- ja väiketalupoegade ning käsitööliste peale pannakse, iseseisvate otseste tootjate kiirema ekspropriieerimisega, kapitalide akumulatsiooni ja kontsentratsiooni vägivaldse kiiren-

damisega, lühidalt kapitalistliku tootmisviisi tingimuste kiirema loomisega. Määratu suur vahe on ka natsiooni loodusliku tootliku jõu kapitalistlikus ja tööstuslikus ekspluateerimises. Seepärast ei ole merkantiilsüsteemi natsionaalne iseloom sugugi paljas fraas selle süsteemi kaitsjate suus. Ettekäändel, nagu tegeleksid nad ainult natsiooni rikkusega ja riigi ressurssidega, kuulutavad nad tegelikult kapitalistide klassi huvid ja rikastumise üldse riigi lõppeesmärgiks ning proklameerivad kodanlikku ühiskonda, vastandades selle vanale ülemaisele riigile. Kuid samal ajal oldi teadlik ka sellest, et kapitali ja kapitalistide klassi huvide arenemine, kapitalistliku tootmise arenemine, on saanud kaasaegses ühiskonnas natsiooni jõu ja natsiooni üleoleku baasiks.

Edasi on füsiokraatidel õigus selles suhtes, et kogu lisaväärtuse tootmine, järelikult ka kogu kapitali arenemine, loomulikust alusest lähtudes, rajaneb tõepoolest põllutöö tootlikkusel. Kui inimesed üldse ei suudaks ühe tööpäeva jooksul toota rohkem elatusvahendeid, seega kitsamas mõttes rohkem maaprodukte, kui iga töölise enda taastootmiseks tarvis läheb, kui kogu tema päevasest tööjõukulust jätkuks ainult tema individuaalseks tarbimiseks vajalike elatusvahendite tootmiseks, siis ei saaks üldse juttu olla ei lisaproduktist ega lisaväärtusest. Töölise individuaalset tarbimist ületav põllutöö tootlikkus on iga ühiskonna baas, kõigepealt aga kapitalistliku tootmise baas, sest kapitalistlik tootmine tõmbab otseste elatusvahendite tootmise juurest eemale järjest suurenevat ühiskonna osa, tehes temast Steuarti väljenduse järgi free heads [vabad pead] ja võimaldades tema ekspluateerimist teistes sfäärides.

Mis peab aga ütlema uuemate majandusteaduse autorite kohta, nagu Daire, Passy jt., kes kogu klassikalise majandusteaduse eluõhtul ja koguni ta surivoodi juures korrutavad kõige algsemaid kujutlusi lisatöö ning seega üldse kogu lisaväärtuse looduslikest tingimustest ja kes usuvad, et sellega ütlevad nad midagi uut ning rabavat maarendi kohta, kuna seesama maarent on ammu juba läbi uuritud kui lisaväärtuse eriline vorm ja ta spetsiifiline osa? Vulgaarmajandusteaduse iseloomulikuks jooneks ongi just see, et ta kordab asju, mis teataval läbielatud arenemisastmel olid uued, algupärased, sügavad ja õigustatud, — kordab neid ajal, kus nad on labased, iganenud ja väärad. Sellega tunnistab ta, et tal pole aimugi neist probleemidest, millega klassikaline majandusteadus tegeles. Ta ajab nad segi küsimustega, mida võidi üles seada ainult kodanliku ühiskonna madalamal arenemisastmel. Täpselt niisamuti on lugu, kui ta väsimatult ja endaga rahulolevalt mälub füsiokraatide teese vabakaubanduse kohta. Need teesid võivad üht või teist riiki praktiliselt küll üsna palju huvitada, kuid igasuguse teoreetilise tähtsuse on nad ammu juba kaotanud.

Päris naturaalmajanduse puhul, kus maaprodukt üldse ringlemisprotsessi ei lähe või kus sinna läheb ainult õige tähtsusetu osa sellest produktist ja isegi võrdlemisi väike osa sellest produkti osast, mis moodustab maaomaniku tulu, nagu see oli näiteks paljudes Vana-Rooma latifundiumides, samuti Karl Suure villades ja (vt. Vincard, «Histoire du travail») suuremal või väiksemal määral kogu keskaja vältel, — sellise naturaalmajanduse puhul ei koosne suurte mõisate produkt ja lisaprodukt sugugi ainult põllutöö produktidest. Sinna kuulub ka tööstusliku töö produkte. Kodune käsitööndusliк töö ja kodune manufaktuuritöö, põllumajanduse kui nende baasi kõrvaltööndused, on selle tootmisviisi tingimuseks, millel see naturaalmajandus rajanes nii vana- kui ka keskaja Euroopas ja millel ta praegugi veel rajaneb India kogukonnas, kuivõrd viimase traditsiooniline organisatsioon pole veel hävinud. Kapitalistlik tootmisviis kaotab selle seose täielikult; seda protsessi saab uurida eriti Inglismaa varal, kus ta XVIII sajandi viimasel kolmandikul suures ulatuses toimus. Uurijad, kes enam-vähem poolfeodaalsetes ühiskondades olid üles kasvanud, näiteks Herrenschwand, peavad seda põllutöö ja manufaktuuri lahutamist veel XVIII sajandi lõpul hulljulgeks ühiskondlikuks avantüüriks, uskumatult riskantseks olemasolu viisiks. Ja isegi seal, kus vana-aja põllumajanditel on kapitalistliku põllumajandusega kõige enam analoogiat, Kartaagos ja Roomas, on see pigemini sarnasus istandusemajandusega kui tõeliselt kapitalistlikule ekspluateerimisviisile vastava vormiga.[42a] Antiikajal ei leia me Itaalia mandriosas üldse formaalset analoogiat; pealegi tunduks selline analoogia kõigis olulistes punktides lausa petlikuna igaühele, kes kapitalistlikust tootmisviisist aru on saanud ja kes ei avasta, nagu härra Mommsen[43], kapitalistlikku tootmisviisi juba igas rahamajanduses. Formaalset analoogiat näeme vahest ainult Sitsiilias, sest see põllumajanduslik maa maksis Roomale tribuuti, mille tõttu tema põllumajandus pidas eeskätt silmas ekspordi vajadusi. Siin oli olemas rentnikke selle sõna praeguses tähenduses.

Väär arusaamine rendi loomusest põhineb asjaolul, et rendi naturaalvorm on — osalt kirikukümnise näol, osalt vanade lepin-

---

[42a] A. Smith näitab, et rent ja kasum polnud tema ajal teineteisest veel sugugi lahutatud (troopiliste ja subtroopiliste maade istandusemajanduse suhtes on see meiegi ajal veel õige): maaomanik oli siis ühtlasi kapitalist, nagu näiteks Cato oma mõisates oli. Selline lahusolek aga ongi kapitalistliku tootmisviisi eeldus; pealegi on niisugune baas nagu orjapidamine kapitalistliku tootmisviisi mõistega üldse vastuolus.

[43] Oma Rooma ajaloos ei kasuta härra Mommsen sõna «kapitalist» sugugi mitte selles tähenduses, milles seda mõistavad kaasaegne majandusteadus ja kaasaegne ühiskond, vaid kasutab seda populaarse ettekujutuse vaimus; kunagiste vahekordade ammuaegse jäänusena levib see ettekujutus ikka veel kaunis jõudsasti — mitte Inglismaal või Ameerikas, vaid mandril.

gutega jäädvustatud kurioosumina — kaasaega üle tulnud keskaja naturaalmajandusest, täiesti vastukäivalt kapitalistliku tootmisviisi tingimustele. Seetõttu näib, nagu ei tekiks rent põllumajandussaaduse hinnast, vaid tema massist, s. t. mitte ühiskondlikest suhetest, vaid maast. Me näitasime juba varem, et kuigi lisaväärtus väljendub lisaproduktis, ei esinda lisaprodukt seevastu produkti massi lihtsa suurenemise mõttes siiski lisaväärtust. Lisaprodukt võib esindada väärtuse miinust. Vastasel korral oleks puuvillatööstus 1860. aastal 1840. aastaga võrreldes esindanud määratu suurt lisaväärtust, sel ajal kui lõnga hind, vastupidi, oli langenud. Rent võib rea ikaldusaastate tagajärjel tohutult kasvada, sest vilja hind tõuseb, ja ometi esindab seda lisaväärtust kallima nisu absoluutselt vähenenud mass. Ümberpöördult: rea viljarikaste aastate tagajärjel võib rent langeda, sest hind langeb, ja ometi esindab langenud renti odavama nisu suurem mass. Naturaalrendi kohta tuleb nüüd kõigepealt märkida, et see on lihtsalt oma aja äraelanud tootmisviisist üle toodud ja jäänusena püsiv traditsioon, mille vastuolu kapitalistliku tootmisviisiga nähtub sellest, et ta eralepingutest iseendast kadus, sealt aga, kus seadusandlus vahele on võinud segada, nagu see oli kirikukümnisega Inglismaal, absurdsusena vägivaldselt minema pühiti. Teiseks aga, seal, kus see rent kapitalistliku tootmisviisi baasil edasi eksisteeris, polnud ta midagi muud ega saanud muud ollagi kui keskaja maski all esinev raharendi väljendus. Oletagem näiteks, et kvarteri nisu hind on 40 šillingit. Üks osa sellest kvarterist peab asendama temas sisalduva palga; see osa tuleb müüa, et palga avansseerimine uuesti võimalikuks saaks; teine osa tuleb müüa selleks, et tasuda kvarterile langev maksude osa. Kus on olemas arenenud kapitalistlik tootmisviis ja ühes sellega arenenud ka ühiskondliku töö jaotus, seal lähevad seeme ja isegi üks osa väetisest taastootmisesse kui kaubad, järelikult tuleb neid asendamise otstarbel osta; et aga nende ostmiseks raha saada, tuleb jällegi müüa üks osa kvarterist. Kuivõrd aga neid kui kaupu tegelikult osta ei tule, vaid nad võetakse produktist endast in natura [natuuras], et nad tootmistingimustena uuesti produkti taastootmisse läheksid — nagu see toimub peale põllumajanduse veel paljudes püsivkapitali tootvates tootmisharudes —, siis lähevad nad arvesse arvestusraha väljenduses ning arvatakse tootmiskulude koostisosadena maha. Masinate ja üldse põhikapitali kulumine tuleb asendada rahas. Lõpuks tuleb kasum, mis arvutatakse tegelikus rahas või arvestusrahas väljendatud kulude summalt. See kasum väljendub teatud kindlas bruto-produkti osas, mille määrab selle produkti hind. Ja see osa, mis pärast seda üle jääb, moodustab rendi. Kui lepingus kindlaksmääratud naturaalrent on sellest hinna poolt määratavast jäägist suurem, siis ei ole see mingi rent, vaid kasumist mahaarvamine.

Ainuüksi selle võimaluse tõttu on naturaalrent, mis ei ole kooskõlas produkti hinnaga ja mis võib järelikult olla tegelikust rendist suurem või väiksem, mistõttu ta võib kujutada endast mahaarvamist mitte üksi kasumist, vaid ka kapitali asendamiseks minevatest koostisosadest, — ainuüksi juba sellepärast on naturaalrent iganenud vorm. Tegelikult määrab selle naturaalrendi — kuivõrd see on rent mitte nimeliselt, vaid sisuliselt — ainuüksi produkti hinna ülejääk tema tootmishinnaga võrreldes. Asi on ainult selles, et naturaalrendi puhul võetakse seda muutuvat suurust püsiva suurusena. Seoses sellega on olemas kena kujutlus, et produktist in natura peab esiteks jätkuma tööliste toitmiseks, siis selleks, et anda kapitalistlikule rentnikule rohkem toidust, kui ta vajab, ja et ülejääk moodustab naturaalrendi. Täpselt niisamuti nagu siis, kui vabrikant toodab 200 000 küünart sitsi. Sellest sitsist jätkub mitte üksi selleks, et riide panna tema töölisi ja rohkem kui riide panna tema naist, kõiki tema lapsi ja teda ennast, vaid sitsi jääb järele ka müügiks ja lõpuks sellekski, et maksta sitsiga kinni tohutu rent. Asi on nii lihtne! Tarvitseb ainult 200 000 küünrast sitsist maha arvata tootmishind — siis peab tingimata järele jääma teatav sitsi ülejääk, mis moodustab rendi. Lahutada näiteks 200 000 küünrast sitsist 10 000 naelsterlingit tootmishinda, kusjuures sitsi müügihind pole teada; lahutada sitsist raha, teatud tarbimisväärtusest kui niisugusest vahetusväärtus, ja siis kindlaks määrata ülejääk, mis näitab, kui palju on sitsi küünraid rohkem kui naelsterlingeid — see on tõepoolest naiivne ettekujutus. See on hullem kui ringi kvadratuur, mille aluseks ikkagi on kujutlus piirist, mille ületamisel sirgjoon ja kõverjoon ühte sulavad. Ometi on härra Passy retsept just niisugune. Lahutage sitsist raha, enne kui sits peas või tegelikkuses rahaks on muundunud! Ülejääk moodustab rendi, mis pidavat muutuma käegakatsutavaks naturaliter [naturaalselt] (vaata näiteks Karl Arndi), mitte aga «sofistliku» nõiakunsti kaudu! Sellele lollusele, tootmishinna mahaarvamisele nii ja nii mitmest vakast nisust, rahasumma lahutamisele mahumõõdust viibki välja kogu see naturaalrendi restaureerimine.

II. TEORENT

Kui me vaatleme maarenti tema kõige lihtsamas vormis, *teorendi* vormis, kus otsene tootja harib ühe osa nädalast faktiliselt või juriidiliselt temale kuuluvate tööriistadega (ader, loomad jne.) faktiliselt temale kuuluvat maad, ülejäänud nädalapäevad aga töötab tasuta maaomaniku mõisas, maaomaniku kasuks, siis on siin asi veel päris selge — rent ja lisaväärtus on siin identsed. Rent, mitte aga kasum, on selleks vormiks, milles tasuta lisatöö siin väljendub. Kui suurel määral tööline (self-sustaining serf) võib siin saada

rohkem kui oma hädavajalikke elatusvahendeid, s. o. saada ülejääki võrreldes sellega, mida me kapitalistliku tootmisviisi tingimustes palgaks nimetaksime, — see oleneb muudel võrdsetel tingimustel vahekorrast, milles tema tööaeg jaguneb endale töötamise ajaks ja maaomanikule teotegemise ajaks. See ülejääk kõige hädavajalikumate elatusvahenditega võrreldes — ülejääk, millest võrsub see, mis kapitalistliku tootmisviisi tingimustes esineb kasumina — oleneb järelikult täiel määral maarendi suurusest, maarent aga on siin mitte ainult otseselt tasuta lisatöö, vaid ta esinebki sellena; tasuta lisatöö tootmistingimuste «omaniku» kasuks, tootmistingimused aga on siin maaga identsed, — kuivõrd nad aga on maast erinevad, peetakse neid ainult maa päraldiseks. Et teoorja produkt peab siin olema küllaldane selleks, et asendada tema elatusvahendeid ja peale selle tema töötingimusi — see on asjaolu, mis jääb samaks iga tootmisviisi puhul, sest see pole nende tootmisviiside spetsiifilise vormi tulemus, vaid üldse igasuguse pideva ning taastootva töö, iga kestva tootmise looduslik tingimus, see tootmine aga on alati samal ajal ka taastootmine, järelikult ka omaenda funktsioneerimise tingimuste taastootmine. Edasi on selge, et kõigis vormides, kus otsene tööline jääb omaenda elatusvahendite tootmisel vajalike tootmisvahendite ja töötingimuste «valdajaks», peab omandisuhe samal ajal esinema kui otsene isanda ja orja suhe, et otsene tootja ei ole järelikult vaba; see mittevaba olek võib kergemaks muutuda, minna teotegemisega pärisorjusest lihtsa maksukohustuseni. Eelduse kohaselt valdab otsene tootja siin omaenda tootmisvahendeid, oma töö tegemiseks ja oma elatusvahendite tootmiseks vajalikke esemelisi töötingimusi; ta peab iseseisvalt oma põldu ja tegeleb iseseisvalt sellega seotud kodutööstusega. See iseseisvus ei kao, kui need väiketalupojad on, nagu näiteks Indias, ühendatud enam või vähem loomulikul teel väljakujunenud tootmiskogukonnaks, sest siin on jutt ainult iseseisvusest nominaalse maaomaniku suhtes. Sellistes tingimustes saab neilt lisatööd nominaalse maaomaniku kasuks välja pressida ainult mittemajandusliku sunduse teel, ükskõik missuguse vormi see sundus omandab.[44] Antud vorm erinebki orjamajapidamisest või istandusemajandusest selle poolest, et ori töötab võõraste tootmistingimuste abil, mitte aga iseseisvalt. Järelikult peavad siin olema isikliku sõltuvuse suhted, isiklik mittevaba olek — ükskõik missuguses astmes see esinebki — ja inimeste kinnistamine maa külge maa juurde kuuluvate esemetena, pärisorjuslik sõltuvus [Hörigkeit] selle sõna otseses mõttes. Kui see pole maa eraomanik, vaid, nagu Aasias, riik, kes maaomanikuna ja ühtlasi suveräänina

[44] Pärast teatud maa vallutamist on vallutajate lähimaks ülesandeks alati olnud ka inimeste omastamine. Vrd. Linguet'd. Vt. samuti Möserit.

otseselt nende vastas seisab, siis langevad rent ja maks ühte, või — õigemini — ei eksisteeri mingit säärast maksu, mis sellest maarendi vormist erineks. Neil tingimustel ei tarvitse sõltuvussuhte vorm ei poliitiliselt ega majanduslikult karmima iseloomuga olla kui see, mis on omane kõigi riigialamate vahekorrale selle riigiga. Riik on siin kõige kõrgem maaomanik. Suveräänsus on siin natsionaalses mastaabis kontsentreeritud maaomandus. Kuid see-eest ei ole sel juhul ka mingit maaeraomandust, kuigi maa on nii eraisikute kui ka kogukonna valduses ja kasutuses.

Spetsiifiline majanduslik vorm, milles otsestelt tootjatelt tasuta lisatööd välja pressitakse, määrab isanda ja orja suhte, nii nagu see suhe otseselt tootmisest endast välja kasvab, avaldades omakorda tootmisele määravat tagasimõju. Sellele aga on rajatud tootmissuhetest enestest väljakasvanud majandusliku ühiskonna [Gemeinwesen] kogu struktuur, ühes sellega aga ka tema spetsiifiline poliitiline korraldus. Tootmistingimuste omanike vahetu suhe otseste tootjatega, suhe, mille vorm alati loomupäraselt vastab teatud kindlale tööviisi arenemise astmele ja seepärast ka töö ühiskondlikule tootlikule jõule — see ongi see, milles me iga kord avastame kogu ühiskondliku korra sügavaimat saladust, seda varjatud põhialust, millel see ühiskondlik kord rajaneb ja millel rajaneb järelikult ka suveräänsus- ja sõltuvussuhete poliitiline vorm, lühidalt — iga antud spetsiifiline riigivorm. Sellest hoolimata võib üks ja seesama majanduslik baas — üks ja seesama peamiste tingimuste poolest — lõpmatult erinevate empiiriliste asjaolude, looduslike tingimuste, rassivahekordade, väljastpoolt toimivate ajalooliste mõjude jne. tõttu avalduda lõpmatuis variatsioonides ja astendustes, milledest võib aru saada ainult nende empiiriliselt antud asjaolude analüüsi abil.

Mis puutub teorenti, sellesse kõige lihtsamasse ja kõige algsemasse rendivormi, siis on üks asi selge: rent on siin lisaväärtuse algne vorm ning langeb lisaväärtusega ühte. Kuid lisaväärtuse ühtelangemine tasuta võõra tööga ei vaja siin analüüsimist, sest see ühtelangemine esineb siin veel oma silmanähtavas, käegakatsutavas vormis: otsese tootja töö iseendale on siin veel ruumiliselt ja ajaliselt lahus tööst, mida ta teeb maaomanikule, kusjuures see viimane töö esineb vahetult jämedas teise inimese kasuks tehtava sundtöö vormis. Ka maa «omadus» renti anda osutub siin lausa avalikuks saladuseks, sest renti andva looduse juurde kuuluvad ka maa külge aheldatud inimtööjõud ja omandisuhe, mis sunnib tööjõu omanikku pingutama ja kulutama seda tööjõudu rohkem, kui seda on vaja tema enda vältimatute tarviduste rahuldamiseks. Rent seisab siin otseselt selles, et selle ülejäägilise tööjõukulutuse omastab maaomanik, sest otsene tootja ei maksa maaomanikule mingit muud renti. Siin, kus lisaväärtus ja rent on mitte ainult identsed,

vaid lisaväärtusel on ilmselt ka veel lisatöö vorm, tulevad ka rendi loomulikud tingimused või piirid täiesti selgesti esile, sest need on üldse kogu lisatöö loomulikud tingimused ja piirid. Otsesel tootjal peab 1) olema küllalt tööjõudu ja 2) tema töö looduslikud tingimused, s. o. kõigepealt haritava maa looduslikud tingimused peavad olema küllalt soodsad; ühesõnaga: tema töö looduslik [naturwüchsige] tootlikkus peab olema küllalt suur, et tal oleks võimalik kulutada oma vältimatute tarviduste rahuldamiseks vajalikku tööd ja peale selle veel ülejäägilist tööd. See võimalus ei loo renti; rendi loob alles sundus, mis teeb võimalusest tegelikkuse. Kuid võimalus ise on seotud subjektiivsete ja objektiivsete looduslike tingimustega. Ka selles ei ole absoluutselt midagi salapärast. Kui tööjõudu on vähe ja töö looduslikud tingimused on viletsad, siis on lisatööd vähe, kuid sellisel juhul on väikesed ühelt poolt ka tootjate vajadused, teiselt poolt on suhteliselt vähe neid, kes lisatööd ekspluateerivad, ja lõpuks on väike ka lisaprodukt, milles see suhteliselt väikese arvu ekspluateerivate omanike kasuks tehtav vähetootlik lisatöö realiseerub.

Lõpuks on teorendi puhul iseenesest selge, et muudel võrdsetel tingimustel määrab lisatöö või teotöö suhteline suurus täiel määral selle ulatuse, milles otsene tootja saab parandada oma olukorda, rikastuda, toota hädavajalike elatusvahenditega võrreldes teatud ülejääki või — kui me ennetame kapitalistliku väljendusviisi — määrab ära, kas otsene tootja saab ja kui palju ta saab toota mingit kasumit iseendale, s. o. toota teatavat ülejääki tema enda poolt toodetava palgaga võrreldes. Rent on siin lisatöö normaalne, kõike absorbeeriv, nii-öelda seaduslik vorm; ta on kaugel sellest, et olla ülejääk kasumiga võrreldes, s. o. — antud juhul — mingi teise, palka ületava ülejäägiga võrreldes; vastupidi, siin sõltub mitte ainult sellise kasumi suurus, vaid isegi tema olemasolu — muudel võrdsetel tingimustel — rendi suurusest, s. o. omaniku kasuks sunniviisiliselt tehtava lisatöö suurusest.

Mõned ajaloolased on avaldanud imestust, et tingimustes, kus otsene tootja polegi omanik, vaid ainult valdaja, ja kus kogu tema lisatöö tegelikult kuulub de jure [juriidiliselt] maaomanikule — et neis tingimustes üldse võib varandus ja suhteliselt öeldes rikkus teokohuslaste või pärisorjade poolel iseseisvalt areneda. Ometi on selge, et traditsioon peab etendama domineerivat osa selles primitiivses ning arenematus olukorras, millel see ühiskondlik tootmissuhe ja temale vastav tootmisviis põhinevad. Edasi on selge, et nagu kõikjal, nii ka siin püüab ühiskonna valitsev osa olemasolevat olukorda sanktsioneerida, teha see seaduseks ja fikseerida tema kitsendusi, tava ja traditsiooni poolt antud kitsendusi seaduslike kitsendustena. See — kõik muu kõrvale jättes — toimub muide iseenesest, kui olemasoleva olukorra baasi, s. o. selle olukorra aluseks

oleva suhte pidev taastootmine omandab aja jooksul reguleeritud ning korraldatud kuju; see regulaarsus ja see kord ise on iga tootmisviisi vajalik moment, kui see tootmisviis peab muutuma ühiskondlikult püsivaks ja paljast juhusest või omavolist sõltumatuks. Regulaarsus ja kord just ongi antud tootmisviisi ühiskondliku kindlustamise vormiks ning seepärast selleks vormiks, mis teeb selle tootmisviisi relatiivselt vabaks lihtsast omavolist ja lihtsast juhusest. Tootmisviis omandab selle vormi nii tootmisprotsessi kui ka viimasele vastavate ühiskondlike suhete stagnatsiooniolukorra tingimustes, lihtsalt nende suhete korduva taastootmise tõttu. Kui vorm on teatud aja püsinud, siis fikseerub ta kui tava ja traditsioon; lõpuks sanktsioneeritakse ta kui selgesõnaline seadus. Et antud lisatöö vorm, teotöö, põhineb kõigi ühiskondlike töö tootlike jõudude arenematusel, tööviisi enda primitiivsusel, siis peab teotöö otsese tootja kogutööst muidugi ära võtma palju väiksema osa kui see, mis võetakse ära arenenud tootmisviiside, eriti aga kapitalistliku tootmise tingimustes. Oletagem näiteks, et teotöö maaomaniku kasuks oli esialgselt kaks päeva nädalas. Need kaks päeva teotööd nädalas on seega kindlalt juurdunud, kujutavad endast püsivat suurust, on tavaõiguse või kirjutatud õiguse poolt seadusena reguleeritud. Kuid ülejäänud nädalapäevade, otsese tootja enda käsutuses olevate päevade tootlikkus on muutuv suurus, mis paratamatult areneb koos tootja kogemuste kasvuga; samuti peavad uued vajadused, millega tootja tutvub, tema saadustele vajaliku turu laienemine ja tema tööjõu selle osa järjest kindlam kasutamine virgutama teda intensiivsemalt pingutama oma tööjõudu. Sealjuures ei tohi unustada, et selle tööjõu rakendamine ei piirdu sugugi põllumajandusega, vaid hõlmab ka küla kodutööstust. Siin on olemas teatud majandusliku arenemise võimalus, mis muidugi sõltub enam või vähem soodsast olukorrast, sünnipärasest rassilisest iseloomust jne.

III. NATURAALRENT

Teorendi muutumine naturaalrendiks ei muuda majandusteaduse seisukohalt põrmugi maarendi olemust. Siin käsitletavate vormide puhul seisab maarendi olemus selles, et maarent on ainus valitsev ja normaalne lisaväärtuse või lisatöö vorm; see väljendub omakorda selles, et maarent on ainus lisatöö või ainus lisaprodukt, mille otsene tootja, kes *valdab* omaenda taastootmiseks vajalikke töötingimusi, peab andma *omanikule,* kellele kuulub antud olukorras kõikehõlmav töötingimus — maa; ja teiselt poolt selles, et ainult maa ongi see, mis on vastandatud otsesele tootjale kui võõra omandusse kuuluv, otsesest tootjast lahutatud ja maaomaniku isikus personifitseeritud töötingimus. Kui naturaalrent on valitsevaks

ja kõige enam arenenud maarendi vormiks, siis kaasnevad temaga ikkagi suuremal või vähemal määral eelmise vormi, s. o. otseselt tööga, järelikult teotööga tasutava rendi jäänused — ükskõik, kas maaomanikuks on eraisik või riik. Naturaalrent eeldab otsese tootja kõrgemat kultuuritaset ning järelikult tema töö ja üldse kogu ühiskonna kõrgemat arenemisastet; eelmisest vormist erineb ta aga selle poolest, et lisatööd ei tehta siin enam tema naturaalkujul, seega ka mitte enam maaomaniku või tema esindaja otsese järelevalve ning sunduse all. Ümberpöördult: otsesel tootjal tuleb lisatööd teha omal vastutusel, teda ei kihutata enam taga otsese sundimise või piitsaga, vaid ta virgutajaks on suhete võim ja seaduse eeskirjad. Siin on saanud juba endastmõistetavaks reegliks lisatootmine selles mõttes, et otsene tootja toodab rohkem, kui ta ise tingimata vajab, ja toodab faktiliselt temale endale kuuluval tootmispõllul, tema enda poolt ekspluateeritaval maal, ta ei tooda enam mõisamaadel oma majandi kõrval, väljaspool oma majandit. Sellise suhte puhul käsutab otsene tootja oma töö rakendamisel enam-vähem kogu oma tööaega, kuigi üks osa sellest tööajast — esialgselt peaaegu kogu ta ülejäägiline osa — kuulub tasuta, nagu varemgi, maaomanikule; vahe on ainult selles, et maaomanik ei saa seda tööaega enam otseselt selle naturaalvormis, vaid selle produkti naturaalvormis, milles see tööaeg realiseerub. Kui on tegemist puhtakujulise naturaalrendiga, siis langevad ära tülikad ja — vastavalt teotöö reguleerimisele — enam või vähem segavalt mõjuvad vaheajad, mis tekivad maaomaniku kasuks töötamise tõttu (vrd. I raamat, VIII ptk., 2, vabrikant ja bojaar); kui aga teatud teokohustused naturaalrendi kõrval edasi püsivad, siis piirduvad need vaheajad vähemalt mõne lühikese intervalliga kogu aasta jooksul. Tootja töö iseendale ja tema töö maaomanikule ei ole enam ajaliselt ja ruumiliselt selgesti lahus. See puhtakujuline naturaalrent, mille riismed võivad küll edasi püsida ka rohkem arenenud tootmisviiside ja tootmissuhete puhul, eeldab endiselt naturaalmajandust, s. o. eeldab, et majandamise tingimused toodetakse kas täielikult või suuremalt osalt majandis endas, et nad asendatakse ja taastoodetakse otseselt majandi brutoproduktist. Edasi eeldab see küla kodutööstuse ühendamist põllumajandusega; rendi moodustav lisaprodukt on selle ühendatud põllumajandusliku ja kodutööndusliku perekonnatöö produkt, kusjuures naturaalrent võib koosneda suuremal või vähemal määral tööndusе toodetest, nagu see keskajal sageli oli, või siis esineda ainult päris maaprodukti vormis. Selle rendivormi puhul ei tarvitse naturaalrent, milles on esindatud lisatöö, sugugi neelata talupoja perekonna kogu ülejäägilist tööd. Vastupidi: teorendiga võrreldes on tootjal siin palju lahedamad võimalused aega saada sellise ülejäägilise töö jaoks, mille produkt kuuluks niisamuti temale endale nagu seegi tema töö

produkt, mis rahuldab tema kõige hädavajalikumaid tarvidusi. Samuti tekivad selle vormiga suuremad erinevused üksikute otseste tootjate majanduslikus olukorras. Vähemalt on võimalus selleks olemas; on isegi võimalik, et see otsene tootja omandab vahendeid selleks, et omakorda otseselt ekspluateerida võõrast tööd. See ei huvita meid aga siin, kus meil on tegemist puhtakujulise naturaalrendi vormiga; ja üldse pole meil võimalik arutada neid lõpmatult erinevaid kombinatsioone, kus mitmesugused rendivormid võivad üksteisega läbi põimuda, üksteist võltsida ja üksteisega ühte sulada. Naturaalrendi vorm on eriti kohane selleks, et olla ühiskonna stagneerunud olekute baasiks, nagu me näeme neid näiteks Aasias. Ta on selleks kohane sellepärast, et ta on seotud produkti ja tootmise enda teatud kindla iseloomuga, et põllumajandus ja kodutööstus on temal paratamatult ühendatud teineteisega, et talupoja perekond omandab siin peaaegu täieliku autarkia, sest ta ei sõltu turust, tootmise muutustest ega ajaloolisest liikumisest, mis on omased väljaspool teda seisvale ühiskonna osale. Lühidalt, see rendivorm on selleks kohane üldse kogu naturaalmajanduse iseloomu tõttu. Siin, nagu varemagi rendivormi — teorendi — puhul, on maarent lisaväärtuse ja seetõttu ka lisatöö normaalne vorm, s. t. kogu selle ülejäägilise töö normaalne vorm, mille otsene tootja peab tasuta, niisiis tegelikult sunni teel — kuigi see sund ei seisa enam tema vastas oma vanas brutaalses vormis — tegema oma kõige tähtsama töötingimuse omaniku, maa omaniku kasuks. Kasum — kui me vääralt antitsipeerides nimetaksime nõnda otsese tootja enda poolt omastatavat murdosa sellest ülejäägist, mille võrra tema töö on vajalikust tööst suurem — avaldab naturaalrendile niivõrd vähe määravat mõju, et ta kasvab pigemini naturaalrendi varjus, kusjuures ta loomulikuks piiriks on selle rendi suurus. Naturaalrent võib kasvada sedavõrd suureks, et see töötingimuste taastootmist, tootmisvahendite endi taastootmist tõsiselt ohustab, tootmise laiendamise enam-vähem võimatuks teeb ja otseste tootjate elatusvahendeid füüsilise miinimumiga piirab. See esineb eriti siis, kui mõni vallutaja kaubandusnatsioon, nagu näiteks inglased Indias, selle vormi valmis kujul eest leiab ja ekspluateerima hakkab.

IV. RAHARENT

Raharendi all me mõistame siin — erinevalt kapitalistlikul tootmisviisil põhinevast tööstuslikust maarendist või kommerts-maarendist, mis on ainult ülejääk keskmise kasumiga võrreldes — maarenti, mis tekib lihtsast naturaalrendi vormi muundumisest, nii nagu naturaalrent ise oli vaid muundunud teorent. Produkti asemel tuleb otsesel tootjal maksta siin maaomanikule (kas riigile või era-

isikule) selle produkti hind. Seega ei piisa enam sellest, et produkti ülejääk naturaalvormis ära antakse; see ülejäägi naturaalvorm tuleb muuta rahavormiks. Kuigi otsene tootja toodab oma elatusvahendeid — vähemalt suuremat osa neist — endiselt ise, peab üks osa tema produktist nüüd muunduma kaubaks, seda tuleb toota kui kaupa. Järelikult muutub suuremal või vähemal määral kogu tootmisviisi iseloom. Tootmisviis kaotab oma sõltumatuse, ta ei ole enam ühiskondlikust seosest lahus. Otsustava tähtsuse omandab tootmiskulude suhe, kusjuures tootmiskuludesse kuuluvad nüüd suuremal või vähemal määral rahalised väljaminekud; igal juhul omandab otsustava tähtsuse asjaolu, et rahaks muudetav bruto-produkti osa on suurem sellest osast, mis ühelt poolt peab jälle minema taastootmisvahenditeks, teiselt poolt aga otsesteks elatusvahenditeks. Seda laadi rendi baas, kuigi ta oma lagunemisele vastu läheb, jääb siiski samaks kui lähtepunktiks oleval naturaalrendil. Otsene tootja on nagu varemgi maa põline või siis traditsiooniline valdaja, kes peab oma ülejäägilise sunniviisilise töö, s. o. ilma tasuta, ilma ekvivalendita tehtud töö rahaks muundatud lisaprodukti näol maaomanikule kui oma kõige olulisema tootmistingimuse omanikule ära andma. Maast erinevate töötingimuste, põllutööriistade ja muu vallasvara omandus muutub juba eelmistegi vormide puhul algul faktiliselt, hiljem aga ka juriidiliselt otseste tootjate omanduseks, ja seda enam tuleb seda eeldada raharendi vormi kohta. Naturaalrent muutub raharendiks algul sporaadiliselt, seejärel enam-vähem natsionaalses ulatuses; see muutumine eeldab juba kaubanduse, linnatööstuse, üldse kaubatootmise, ja ühes sellega ka raharingluse suurenevat arengut. Edasi eeldab see produktide turuhinda ja seda, et produktid müüakse enam-vähem vastavalt nende väärtusele, mis eelmiste vormide puhul sugugi ei tarvitsenud nii olla. Ida-Euroopas võime selle muutumise protsessi osalt veel oma silmaga näha. Seda ei saa teostada niikaua, kui töö ühiskondlik tootlik jõud ei ole veel küllalt arenenud; selle tõenduseks on mitmed nurjunud katsed, mida Rooma keisrite ajal sel eesmärgil tehti, ja tagasiminekud naturaalrendi juurde pärast seda, kui on tahetud vähemalt riigimaksude näol makstavat rendiosa raharendiks muuta. Samasugustest üleminekuraskustest annab tunnistust näiteks raharendi võltsimine ja ta ühtesulamine endiste rendivormide riismetega revolutsioonieelsel Prantsusmaal.

Maarenti oleme seni käsitlenud kui lisaväärtuse normaalset vormi, kui tootmistingimuste omanikule antava tasuta lisatöö normaalset vormi; raharent kui naturaalrendi muundunud vorm ja selle rendi vastand on aga seni käsitletud maarendiliigi viimane vorm ning ühtlasi tema lagunemise vorm. Oma puhtal kujul ei ole see rent, nagu ka teorent ja naturaalrent, mitte mingisuguseks

ülejäägiks kasumiga võrreldes. Oma mõiste kohaselt absorbeerib ta kasumi. Kuivõrd kasum tekib faktiliselt ainult ülejäägilise töö erilise osana rendi kõrval, jääb raharent, nagu rent oma endisteski vormides, ikka veel selle embrüonaalse kasumi normaalseks piiriks, kusjuures kasum võib areneda ainult sedamööda, kuidas saab võimalikuks ekspluateerida kas oma ülejäägilist tööd või võõrast tööd, mis pärast raharendis kehastuva lisatöö tegemist üle jäävad. Kui kasum tõepoolest tekib selle rendi kõrval, siis pole järelikult kasum rendi piiriks, vaid ümberpöördult: rent on kasumi piiriks. Kuid, nagu juba öeldud, on raharent samal ajal seni käsitletud maarendi, s. o. lisaväärtuse ja lisatööga prima facie ühtelangeva maarendi, maarendi kui lisaväärtuse normaalse ja valitseva vormi lagunemise vormiks.

Oma edasiarenemises viib raharent paratamatult — jättes kõrvale kõik vahepealsed vormid, nagu näiteks rentnikud-väiketalupojad — kas maa muutumisele talupoegade vabaks omandiks või kapitalistliku tootmisviisi vormile, kapitalistliku rentniku poolt makstavale rendile.

Raharendi tekkimisega muutub traditsiooniline tavaõiguslik suhe sõltuva otsese tootja — üht osa maad valdava ning seda hariva isiku — ja maaomaniku vahel paratamatult lepinguliseks, positiivse seaduse kindlate normidega reguleeritud puhtrahaliseks suhteks. Maad hariv valdaja muutub seepärast tegelikult lihtsaks rentnikuks. Seda muutumist — kui muud üldised tootmissuhted on soodsad — kasutatakse ühelt poolt ära selleks, et vanu valdajaid-talupoegi järk-järgult eksproprieerida ja nad kapitalistliku rentnikuga asendada; teiselt poolt viib see sellele, et senine valdaja ostab end oma rendikohustusest lahti ja muutub sõltumatuks talupojaks, kes on oma haritava maa täielik omanik. Edasi: naturaalrendi muutumisega raharendiks käib tingimata kaasas, veel rohkem, sellele koguni eelneb varatute päeviliste klassi tekkimine, kes raha eest tööle asuvad. Seepärast kujuneb nende tekkimise perioodil, kui see uus klass esineb ainult sporaadiliselt, paremates tingimustes olevail rendikohuslikel [rentepflichtigen] talupoegadel paratamatult harjumus ekspluateerida omalt poolt maapalgatöölisi, nii nagu juba feodaalajal jõukamad sõltuvad talupojad omakorda pärisorje pidasid. Nii tekib neil vähehaaval võimalus koguda teatav varandus ja muutuda ise tulevasteks kapitalistideks. Maa endiste valdajate eneste hulgas, kes maad ise harisid, tekib niiviisi kapitalistlike rentnike taimelava, kellede arenemine sõltub kapitalistliku tootmise üldisest arenemisest väljaspool põllumajanduse piire ja kes siis eriti kiiresti tärkavad, kui neile eriti soodsad asjaolud appi tulevad, nagu see oli XVI sajandil Inglismaal, kus tookordne progresseeruv raha ostujõu langemine neid traditsiooniliste pikaajaliste rendilepingute tingimustes maaomanike arvel rikastas.

Edasi: kui rent omandab raharendi vormi ja koos sellega suhe renti maksva talupoja ja maaomaniku vahel lepingulise vahekorra vormi — see muutumine on üldse ainult siis võimalik, kui maailmaturu, kaubanduse ja manufaktuuri arenemine on juba saavutanud suhteliselt kõrge taseme —, siis algab paratamatult ka maa rendileandmine kapitalistidele, kes seni seisid väljaspool küla piire ja kes toovad nüüd maale ja põllumajandusse linnameetoditega omandatud kapitali ja linnades juba väljaarenenud kapitalistliku majandamisviisi, kus produkti toodetakse ainult kaubana ja ainult lisaväärtuse omastamise vahendina. Üldiseks reegliks võib see vorm saada ainult neis maades, kes feodaalselt tootmisviisilt kapitalistlikule tootmisviisile ülemineku ajal maailmaturgu valitsesid. Kapitalistliku rentniku astumisega maaomaniku ja tegelikult töötava põlluharija vahele katkevad kõik endisest talupoeglikust tootmisviisist tekkinud suhted. Rentnik saab nende põllutööliste tegelikuks käsutajaks ja nende lisatöö tegelikuks ekspluateerijaks, kuna maaomanik on nüüd otseses vahekorras — nimelt lihtsas rahalises ja lepingulises vahekorras — ainult sellesama kapitalistliku rentnikuga. Ühtlasi muutub ka rendi loomus — mitte ainult faktiliselt ja juhuslikult, nagu seda võis osalt näha eelmistegi vormide juures, vaid normaalselt, rendi tunnustatud ja valitsevas vormis. Kui rent oli enne lisaväärtuse ja lisatöö normaalseks vormiks, siis on ta nüüd vaid ülejäägiks, mille võrra see lisatöö on suurem sellest tema osast, mille ekspluateeriv kapitalist kasumi vormis omastab; samuti võtab kapitalist nüüd vahetult endale kogu lisatöö — kasumi ja kasumist ülejäägi —, mille ta kogu lisaprodukti vormis omastab ja rahaks teeb. Maaomanikule annab ta nüüd rendi näol ainult ülejäägilise osa sellest lisaväärtusest, mille ta oma kapitali varal maatööliste vahetu ekspluateerimisega on saanud. Kas ta annab maaomanikule palju või vähe, see oleneb keskmiselt, teatava piirina, keskmisest kasumist, mida kapital annab mittepõllumajanduslikes tootmissfäärides, ja selle keskmise kasumi poolt reguleeritud mittepõllumajanduslikest tootmishindadest. Järelikult on rent nüüd lisaväärtuse ja lisatöö normaalsest vormist muutunud sellele erilisele tootmissfäärile — põllumajanduse sfäärile — iseloomulikuks ülejäägiks, mille võrra lisatöö on suurem sellest lisatöö osast, millele kapital pretendeerib kui algusest peale ja täiesti loomulikult temale kuuluvale osale. Lisaväärtuse normaalseks vormiks on nüüd rendi asemel kasum, ja rent pole enam üldse kogu lisaväärtuse, vaid ainult lisaväärtuse ühe teatava kõrvalharu — lisakasumi — vorm, mis erilistel asjaoludel on iseseisvaks saanud. Pole tarvidust pikemalt peatuda selle juures, kuidas sellele muutumisele vastab tootmisviisi enda järkjärguline muutumine. See nähtub juba sellestki, et normaalseks tootmiseks sellele kapitalistlikule rentnikule on maaprodukti kui kauba tootmine ja et nüüd vaid üks

suhteliselt tühine osa neist kaupadest otseselt tema elatusvahenditeks muutub, kuna varemalt muudeti kaubaks ainult see, mis tema elatusvahenditest üle jäi. Mitte maa, vaid kapital on nüüd see, mis põllumajandusliku töö endale ja oma tootlikkusele vahetult allutab.

Keskmine kasum ja selle poolt reguleeritav tootmishind kujunevad väljaspool põllumajanduslikke suhteid, linnakaubanduse ja manufaktuuri sfääris. Rendikohusliku talupoja kasum ei võta osa kasumite võrdsustamisest, sest talupoja ja maaomaniku suhe ei ole kapitalistlik suhe. Kuivõrd ta saab kasumit, s. o. realiseerib teatud ülejäägi, mis jääb järele pärast tema hädavajalike elatusvahendite mahaarvamist ja mis on saadud kas ta oma tööga või võõra töö ekspluateerimise kaudu, siis toimub see väljaspool normaalseid suhteid, ja selle kasumi suurus ei määra muudel võrdsetel tingimustel renti, vaid ümberpöördult: rent, olles selle kasumi piiriks, määrab tema suuruse. Kõrge kasuminorm keskajal oli tingitud mitte ainult madalast kapitali struktuurist, kus domineeris muutuv, palgaks kulutatav element. See kõrge kasuminorm oli tingitud ka maaelanike tüssamisest, sellest, et omastati üks osa maaomaniku rendist ja tema võimualuse elanikkonna tuludest. Kui maa ekspluateerib keskajal linna poliitiliselt kõikjal, kus linnade erakorraline areng ei olnud feodalismi murdnud, nagu see oli Itaalias, siis ekspluateerib linn kõikjal ja eranditult maad majanduslikult oma monopolihindadega, oma maksusüsteemiga, oma tsunftikorraga, otsese kaupmeheliku petmise ja liigkasuvõtmisega.

Võiks endale ette kujutada, et juba see paljas fakt, et kapitalistlik rentnik põllumajanduslikku tootmisse astub, on selle tõenduseks, et maaproduktidel, mis iidsest ajast ühel või teisel kujul renti on maksnud, peab vähemalt sellel põllumajanduslikku tootmisse astumise ajal olema manufaktuuri tootmishindadest kõrgem hind — kas sellepärast, et see hind on jõudnud monopolihinna tasemele, või siis sellepärast, et ta on tõusnud maaproduktide väärtuseni, ja nende väärtus on tegelikult kõrgem kui keskmise kasumi poolt reguleeritav tootmishind. Sest vastasel korral ei oleks kapitalistlikul rentnikul selle maaproduktide hinnaga, mis parajasti olemas on, kuidagi võimalik kõigepealt realiseerida nende produktide hinnast keskmist kasumit ja maksta siis sellestsamast hinnast rendi vormis veel teatud ülejääki, mis pärast selle kasumi mahaarvamist järele jääb. Sellest võiks järeldada, et üldine kasuminorm, mida kapitalistlik rentnik oma lepingus maaomanikuga silmas peab, on kujunenud renti kaasa arvamata, mistõttu see norm, kui ta põllumajanduslikus tootmises reguleerivat osa etendama hakkab, selle ülejäägi valmina leiab ja maaomanikule maksab. Sellel traditsioonilisel viisil seletab asja endale näiteks härra Rodbertus. Aga:

Esiteks. Kapital kui iseseisev ja juhtiv jõud ei astu põllumajandusse ühekorraga ega igal pool, vaid astub sinna järk-järgult

ja erilistesse tootmisharudesse. Kapital ei haara esmalt päris põllundust, vaid niisuguseid tootmisharusid nagu karjakasvatus, eriti aga lambakasvatus, mille peamise produkti — villa turuhind on tööstuse tõusu tingimustes esialgu tootmishinnast alati kõrgem, kusjuures see vahe tasandub alles hiljem. Nii oli lugu XVI sajandil Inglismaal.

Teiseks. Et see kapitalistlik tootmine esineb algul vaid sporaadiliselt, siis ei saa midagi väita oletuse vastu, et ta võtab kõigepealt oma võimusesse ainult need maatükkide kompleksid, mis oma erilise viljakuse või eriti soodsa asukoha tõttu üldiselt võivad diferentsiaalrenti anda.

Kolmandaks. Isegi oletades, et maaproduktide hinnad oleksid selle tootmisviisi põllumajandusse astumisel — see tootmisviis aga eeldab tegelikult linnade nõudmise suurenevat osatähtsust — tootmishinnast kõrgemad, nagu see näiteks kahtlemata oli XVII sajandi viimasel kolmandikul Inglismaal, — isegi siis tasakaalustub see teatud reaktsiooni tõttu, maaproduktide hinna languse tõttu, niipea kui see tootmisviis läheb mõnevõrra kaugemale põllumajanduse lihtsast allutamisest kapitalile ja kui saabub selle tootmisviisi arenemisega paratamatult seotud melioratsioon põllumajanduses ja tootmiskulude alanemine. Nii see oligi XVIII sajandi esimesel poolel Inglismaal.

Sellel traditsioonilisel viisil ei saa järelikult seletada renti kui keskmist kasumit ületavat ülejääki. Ükskõik missugustel ajalooliselt antud tingimustel rent esmakordselt esinebki, võib ta — kui ta ükskord on juba juurdunud — aset leida ainult varem käsitletud kaasaegsetel tingimustel.

Naturaalrendi raharendiks muutumise kohta tuleb lõpuks veel märkida, et raharendi puhul saab oluliseks momendiks kapitaliseeritud rent, s. o. maa hind, ning järelikult maa võõrandatavus ja võõrandamine, ja et selle tõttu võivad senised rendikohuslased sõltumatuteks talupoegadeks-omanikeks muutuda, veel rohkem, selle tõttu võivad ka linna ja teised rahamehed maatükke osta, et neid siis kas talupoegadele või kapitalistidele rentida ja viimastelt saadavat renti sellisel viisil mahutatud kapitali protsendi vormina kasutada; et järelikult ka see asjaolu aitab kaasa endise ekspluateerimisviisi, omaniku ja tegeliku maaharija suhte ning rendi endagi ümberkujunemisele.

V. POOLETERAMAJANDUS JA TALUPOJA PARTSELLIOMANDUS

Me oleme nüüd jõudnud maarendi arenemise astmete rea lõppu.

Kõikide nende maarendi vormide puhul — teorent, naturaalrent, raharent (lihtsalt kui naturaalrendi muundunud vorm) — eeldatakse alati, et rendi maksja on maa tegelik harija ning valdaja,

kelle tasuta lisatöö läheb vahetult maaomanikule. Isegi viimase vormi, raharendi puhul — kuivõrd see esineb puhtal kujul, s. o. lihtsalt naturaalrendi muundunud vormina — on see võimalik, veel rohkem, nii see tegelikult ongi.

Rendi esialgselt vormilt kapitalistlikule rendile ülemineku vormina võib vaadelda Metairie-Systemi ehk pooleteramajanduse süsteemi, kus majandaja (rentnik) annab peale töö (kas oma või võõra töö) ühe osa majapidamiseks vajalikust kapitalist ja maaomanik annab peale maa veel ülejäänud osa sellest kapitalist (näiteks loomad), produkt aga jagatakse rentniku [Maier] ja maaomaniku vahel teatud proportsioonides, mis on eri maades erinevad. Täielikuks kapitalistlikuks majandamiseks puudub siin rentnikul ühelt poolt küllaldane kapital. Teiselt poolt pole sellel osal, mis maaomanik siin saab, puhast rendi vormi. See osa võib faktiliselt sisaldada maaomaniku poolt avansseeritud kapitali protsenti ja ülejäägilist renti. Ta võib ka faktiliselt absorbeerida kogu rentniku lisatöö või siis jätta temale sellest lisatööst suurema või väiksema osa. Oluline aga on see, et rent ei ole siin enam lisaväärtuse kui niisuguse normaalne vorm. Ühelt poolt tuleb välja, et pooleteramehel — olenemata sellest, kas ta rakendab ainult oma või ka võõrast tööd — on õigus saada teatud osa produktist mitte sellepärast, et ta on tööline, vaid sellepärast, et ta on tööriistade ühe osa omanik, omaenda kapitalist. Teiselt poolt pretendeerib maaomanik oma osale mitte ainuüksi maaomanduse põhjal, vaid ka kui kapitali väljalaenaja[44a].

Vana kogukondliku maaomanduse jäänused, mis säilisid näiteks Poolas ja Rumeenias pärast iseseisvale talumajapidamisele ülemineku, olid seal maarendi madalamatele vormidele ülemineku ettekäändeks. Üks osa maast kuulub üksiktalupoegadele ja nad harivad seda iseseisvalt. Teist osa haritakse ühiselt ja see annab lisaprodukti, mis läheb osalt kogukonna kulude katteks, osalt aga on reserviks ikalduste jne. korral. Lisaprodukti kaht viimast osa ja lõpuks kogu lisaprodukti koos maaga, kus see produkt kasvab, usurpeerivad pikapeale riigiametnikud ja eraisikud; esialgu vabad talupojad-maaomanikud, kelle suhtes selle maa ühise harimise kohustus püsima jääb, muutuvad niiviisi teoorjadeks või rendikohuslasteks, kes peavad maksma naturaalrenti, samal ajal kui kogukonnamaa usurpeerijad muutuvad maaomanikeks, kellele kuuluvad peale usurpeeritud kogukonnamaa veel koguni talumaad.

Meil pole siin tarvidust lähemalt peatuda päris orjamajapidamisel (mis samuti läbib rea astmeid, alates patriarhaalsest, peamiselt oma tarvidusi rahuldavast süsteemist kuni maailmaturu jaoks töötava päris istandussüsteemini) ega mõisamajandusel, kus maa-

[44a] Vrd. Buret, Tocqueville, Sismondi.

omanik harib maad enda arvel, valdab kõiki tootmisriistu ja ekspluateerib kas mittevabade või vabade sulaste tööd, makstes neile natuuras või rahas. Maaomanik ja tootmisriistade omanik ning seepärast ka nende tootmiselementide hulka kuuluvate tööliste otsene ekspluateerija langevad siin ühte. Samuti langevad ühte rent ja kasum, ei ole mingit lisaväärtuse jagunemist eri vormideks. Kõigi tootmisriistade omanik — tootmisriistade hulka aga kuulub maa ja orjapidamise algse vormi tingimustes ka otsesed tootjad ise — võtab vahetult endale kogu tööliste lisatöö, mis on siin esindatud lisaproduktis. Seal, kus valitsevad kapitalistlikud kujutlused, nagu Ameerika istandustes, nähakse kogu selles lisaväärtuses kasumit; seal, kus pole kapitalistlikku tootmisviisi ennast ega temale vastavat kapitalistlikest maadest ületoodud kujutlemisviisi, esineb see lisaväärtus rendina. Igal juhul ei valmista see vorm mingeid raskusi. Maaomaniku tulu, ükskõik, kuidas seda ka nimetatakse, see olemasolev lisaprodukt, mida ta omastab, on siin normaalne ja valitsev vorm, milles vahetult omastatakse kogu tasuta lisatöö, ja maaomandus on selle omastamise baas.

Edasi *partselliomandus*. Talupoeg on siin ühtlasi vaba omanik, oma maa omanik, see maa on tema peamiseks tootmisriistaks, hädavajalikuks tegevusväljaks tema töö ja tema kapitali jaoks. Selle vormi puhul ei maksta mingit renti; rent ei esine niisiis lisaväärtuse eri vormina, kuigi ta neis maades, kus muidu kapitalistlik tootmisviis arenenud on, kujutab endast teiste tootmisharudega võrdlemisel lisakasumit, kuid niisugust lisakasumit, mis läheb talupojale endale, nii nagu üldse kogu tema tööst saadav sissetulek.

See maaomanduse vorm eeldab, et nagu eelmistegi, vaneniate maaomanduse vormide puhul, nii ka siin on maarahvastik linnarahvastikuga võrreldes suures arvulises ülekaalus, et järelikult kapitalistlik tootmisviis, kuigi ta üldiselt valitseb, on siiski suhteliselt vähe arenenud, mistõttu kapitalide kontsentratsioon ka teistes tootmisharudes kitsastes piirides liigub ja kapitalid suuremalt osalt killustatud on. Asja olemuse kohaselt peavad tootjad, talupojad, siin ise suurema osa põllumajanduslikust produktist otseste elatusvahendite näol ära tarvitama ja ainult ülejääk võib kaubana minna linnadega toimuvasse kaubavahetusse. Olgu maaprodukti keskmine turuhind siin reguleeritud kuidas tahes — diferentsiaalrent, parematelt või parema asukohaga maadelt saadavate kaupade hinna ülejäägiline osa peab siin ilmselt eksisteerima täpselt samuti nagu kapitalistliku tootmisviisi tingimustes. See diferentsiaalrent on olemas isegi siis, kui see vorm esineb sellistes ühiskondlikes oludes, kus üldine turuhind pole üldse veel välja arenenud; diferentsiaalrent esineb siis ülejäägilise lisaprodukti näol. Kuid ta läheb selle talupoja taskusse, kelle töö realiseerub soodsamates looduslikes tingimustes. Selle vormi puhul on maa hind talupoja

silmis üheks elemendiks ta faktiliste tootmiskulude hulgas; nii on see kas sellepärast, et selle vormi edasiarenemisel saadakse pärandi jagamise puhul maad teatud rahaväärtuse vastu, või siis sellepärast, et olukorras, kus omand tervikuna või tema üksikud koostiselemendid pidevalt käest kätte käivad, ostab maaharija ise maad, kusjuures ta hangib raha enamasti hüpoteegi alusel. Järelikult on maa hind, mis pole midagi muud kui kapitaliseeritud rent, selle vormi puhul eeldatavaks elemendiks, mistõttu näib, et rent eksisteerib sõltumatult igasugustest maa viljakuse ja asukoha erinevustest. Just selle vormi puhul tuleb üldiselt oletada, et absoluutset renti pole olemas ja et kõige halvem maa ei anna järelikult mingit renti; sest absoluutne rent eeldab kas seda, et realiseeritakse produkti väärtuse ülejääki produkti tootmishinnaga võrreldes, või siis seda, et on olemas produkti väärtust ületav ülejäägiline monopolihind. Et aga põllumajandus on siin peamiselt otseste elatusvahendite saamise abinõu, maa aga on rahvastiku enamusele vajalik töö ja kapitali rakendamise sfäär, siis saavutab produkti reguleeriv turuhind vaid erakordsetel asjaoludel produkti väärtuse taseme; see väärtus aga on elava töö elemendi ülekaalu tõttu tavaliselt kõrgem kui tootmishind, kuigi see ülejääk, mille võrra väärtus ületab tootmishinna, on omakorda piiratud selle tõttu, et maades, kus domineerib partsellimajandus, on ka mittepõllumajanduslik kapital madala struktuuriga. Partsellitalupojal ei ole ekspluateerimise piiriks ühelt poolt ei kapitali keskmine kasum, sest partsellitalupoeg on ise väikekapitalist, ega teiselt poolt rendimaksmise vajadus, sest ta on ise maaomanik. Temale kui väikekapitalistile on absoluutseks piiriks ainult palk, mida ta pärast päris kulude mahaarvamist iseendale maksab. Niikaua kui produkti hind tema palga katab, jätkab ta oma maa harimist, ja ta teeb seda sageli isegi siis, kui produkti hind katab vaid palga füüsilise miinimumi. Mis temasse kui maaomanikku puutub, siis langeb tema suhtes ära see tõke, mida seab omandus; see tõke võib end maksma panna ainult vastandatult temast lahus olevale kapitalile (kaasa arvatud töö), takistades niiviisi kapitali mahutamist. Tõkkeks on igatahes maa hinna protsent, mis pealegi tuleb tavaliselt maksta kolmandale isikule, hüpoteeklaenu andjale. Kuid seda protsenti võib maksta just sellest lisatöö osast, mis kapitalistlike suhete tingimustes moodustaks kasumi. Maa hinnas ja sellelt makstavas protsendis antitsipeeritud rent ei saa järelikult olla midagi muud kui üks osa talupoja kapitaliseeritud lisatööst, ülejäägist tema elu alalhoiuks vajaliku tööga võrreldes, kuigi see lisatöö ei realiseeru kogu keskmise kasumiga võrdses kauba väärtuse osas, veel vähem aga ülejäägis, mis pärast keskmises kasumis realiseeritud lisatöö mahaarvamist järele jääb, lisakasumis. Rent võib olla mahaarvutus keskmisest kasumist või isegi tema ainus osa, mis realiseeritakse.

Selleks et partsellitalupoeg oma maad hariks või harimise otstarbel maad ostaks, pole järelikult vaja, et — nagu see on normaalse kapitalistliku tootmisviisi puhul — maaprodukti turuhind tõuseks nii kõrgele, et see annaks talupojale keskmise kasumi, veel vähem aga rendi vormis fikseeritud ülejäägi, mis pärast selle keskmise kasumi mahaarvamist järele jääb. Järelikult pole vaja, et turuhind tõuseks kas partsellitalupoja produkti väärtuse tasemele või selle produkti tootmishinna tasemele. Selles peitubki üks neid põhjusi, miks maades, kus domineerib partselliomandus, viljahind madalam on kui kapitalistliku tootmisviisiga maades. Üks osa kõige ebasoodsamates tingimustes töötavate talupoegade lisatööst kingitakse ühiskonnale; ja see ei võta osa tootmishindade reguleerimisest ega üldse väärtuse kujundamisest. See madal hind on järelikult tootjate vaesuse, mitte sugugi aga nende töö tootlikkuse tulemus.

Valitseva, normaalse vormina on see iseseisvalt majandavate talupoegade vaba partselliomanduse vorm ühelt poolt ühiskonna majanduslikuks põhialuseks klassikalise antiikaja kõige parematel perioodidel, teiselt poolt aga leiame teda kaasaja rahvastel kui ühe neist vormidest, mis tekivad feodaalse maaomanduse lagunemise tagajärjel. Sellised on yeomanry Inglismaal, talupojaseisus Rootsis, Prantsuse ja Lääne-Saksa talupojad. Asumaadest me siin ei räägi, sest sõltumatu talupoeg areneb seal teistsugustes tingimustes.

Iseseisvalt majandavate [selbstwirtschaftend] talupoegade vaba omandus on ilmselt kõige normaalsem maaomanduse vorm, kui on tegemist väiketootmisega, s. o. sellise tootmisviisiga, kus maa valdamine on tingimuseks, et töötaja enda töö produkt ka temale kuulub, ja kus maaharija, olgu ta vaba omanik või sõltuv [Untersasse], toodab endale elatusvahendeid alati ise, sõltumatult, kui koos oma perekonnaga töötav üksiktööline. Maaomandus on selle tootmisviisi täielikuks väljaarenemiseks niisama vajalik kui tööriistade omandus käsitöödusliku tootmise vabaks arenemiseks. Ta on siin isikliku iseseisvuse arenemise baas. Ka põllumajanduse enda arenemise seisukohalt on ta vajalikuks üleminekuastmeks. Põhjused, miks ta hävib, näitavad tema piire. Need põhjused on: asjaolu, et suurtööstuse arenemine hävitab küla kodutööstuse kui väikemaaomandi normaalse täienduse; sellele kultuurile allutatud maa järkjärguline vaesumine ja väljakurnamine; asjaolu, et suurmaaomanikud usurpeerivad kogukondliku omandi, kogukondlik omand aga on igal pool partsellimajanduse teiseks täienduseks ja alles võimaldabki partsellimajandil karja pidada; suurpõllumajanduse konkurents, kusjuures pole oluline, kas suurpõllumajandus kujutab endast istandusemajandust või kapitalistlikku majandust. Ta hävimisele aitavad kaasa ka põllumajanduse melioratsioonid, mis ühelt poolt kutsuvad esile maaproduktide hinna languse, teiselt poolt aga nõuavad suuremaid mahutusi ja rohkem esemelisi tootmistin-

gimusi; nii oli lugu näiteks XVIII sajandi esimesel poolel Inglismaal.

Partselliomandus teeb juba oma loomuse tõttu võimatuks töö ühiskondlike tootlike jõudude arenemise, töö ühiskondlikud vormid, kapitalide ühiskondliku kontsentratsiooni, suureviisilise karjakasvatuse ja teaduse progressiivse rakendamise.

Liigkasuvõtmine ja maksusüsteem laostavad igal pool partselliomandust. Kapitali kulutamine maa ostmiseks võtab selle kapitali ära põllumajanduselt. Tootmisvahendite lõputu killustamine ja tootjate eneste isoleerimine. Inimjõu tohutu raiskamine. Tootmistingimuste progressiivne halvenemine ja tootmisvahendite kallinemine on partselliomanduse vältimatu seadus. Saagirikkad aastad on sellele tootmisviisile õnnetuseks.[45]

Üks väikemaapidamise spetsiifilisi puudusi seal, kus väikemaapidamine on seotud vaba maaomandusega, tuleneb sellest, et maa harija kulutab kapitali maa ostmiseks. (Sama käib ka üleminekuvormi kohta, kus suurmaaomanik kulutab kapitali esiteks selleks, et maad osta, teiseks aga selleks, et majandada seda maad omaenese rentnikuna.) Maa kui lihtne kaup on siin liikuva loomuga ja seetõttu kasvab valduse vahetuste arv,[46] nii et igale uuele põlvkonnale, iga pärandijagamise puhul, esineb maa talupoja seisukohalt uue kapitalimahutusena, s. o. muutub tema poolt ostetud maaks. Maa hind on siin domineeriv element individuaalsetes mittetootlikes tootmiskuludes või produkti tootmise kuludes üksiktootjate suhtes.

Maa hind pole midagi muud kui kapitaliseeritud ja seepärast antitsipeeritud rent. Kui põllumajandus on kapitalistlik, nii et maaomanik saab ainult rendi ja rentnik ei maksa maa eest midagi peale selle iga-aastase rendi, siis on selge, et see kapital, mille maaomanik ise maa ostmiseks kulutas, on küll tema seisukohalt protsente kandev kapital, kuid sellel kapitalil pole siiski midagi ühist põllumajandusse endasse mahutatud kapitaliga. See maaomaniku poolt kulutatud kapital ei ole ei põllumajanduses funktsioneeriva põhikapitali ega seal funktsioneeriva käibekapitali element[47];

[45] Vaata Prantsuse kuninga troonikõnet Tooke'il.

[46] Vaata Mounier ja Rubichon.

[47] Härra *dr. H. Maron* (Extensiv oder Intensiv? { Lähemat selle brošüüri kohta pole märgitud }) lähtub valest eeldusest, mis on omane neile, kelle vastu ta võitleb Ta eeldab, et maa ostmiseks kulutatav kapital on «Anlagekapital» ja hakkab siis vaidlema mõistete Anlagekapital ja Betriebskapital — s. o. põhikapital ja käibekapital — defineerimise üle. Tal on lausa õpipoisi kujutlused kapitalist üldse — saksa «rahvamajandusõpetuse» seisukorra pärast tuleb see muide temale kui mitte-majandusteadlasele andeks anda —, ja see ei lase tal näha, et see kapital pole ei põhi- ega käibekapital; täpselt niisamuti nagu kapital, mille keegi on kulutanud börsil aktsiate või riigi väärtpaberite ostmiseks ja mis temale isiklikult näib kapitalimahutusena, ei ole tegelikult «mahutatud» ühtegi tootmisharusse.

vastupidi, ta annab ostjale ainult tiitli iga-aastase rendi saamiseks, kuid selle rendi tootmisega pole tal absoluutselt midagi tegemist. Maa ostja annab ju kapitali ära sellele, kes maa müüb, müüja aga loobub selle eest oma maaomandusest. Niisiis ei eksisteeri see kapital enam kui ostja kapital; ostjal seda enam ei ole; see ei kuulu järelikult selle kapitali juurde, mida ta saaks ühel või teisel viisil mahutada maasse endasse. Kas ostja maa kallilt või odavalt ostis või selle päris muidu sai, see ei muuda midagi kapitalis, mille rentnik majapidamiseks kulutab; see ei muuda ka midagi rendis, vaid toob muutuse ainult selles, kas rent on ostjale protsendiks või mitte, või kas see on talle kõrgeks või madalaks protsendiks.

Võtame näiteks orjamajapidamise. Orja eest makstav hind ei ole siin midagi muud kui antitsipeeritud ja kapitaliseeritud lisaväärtus või kasum, mis orjast aja jooksul välja pressitakse. Kuid orja ostmisel makstud kapital ei kuulu selle kapitali hulka, mille abil orjast saadakse kasumit, lisatööd. Vastupidi. See on kapital, mille orjapidaja on võõrandanud, mahaarvutus sellest kapitalist, mis tal tegelikus tootmises käsutada on. Orjapidaja seisukohalt pole seda kapitali enam olemas, just nagu maa ostmiseks kulutatud kapitali pole põllupidamise seisukohalt enam olemas. Seda tõestab kõige paremini asjaolu, et see kapital hakkab orjapidaja või maaomaniku silmis ainult siis uuesti eksisteerima, kui ta orja või maa jälle maha müüb. Siis aga tekib samasugune olukord ostjal. Asjaolu, et ta on orja ostnud, ei anna talle veel võimalust seda orja otsekohe ekspluateerima hakata. Selle võimaluse annab temale alles see kapital, mille ta orjamajapidamisse endasse täiendavalt mahutab.

Üks ja seesama kapital ei eksisteeri kahekordselt, nii maa müüja kui ka maa ostja käes. Ostja käest läheb ta müüja kätte ja sellega on asjal lõpp. Ostjal pole nüüd kapitali, kuid see-eest on tal maatükk. Kui uus maaomanik, kes saab renti tänu kapitali tegelikule rakendamisele sellel maatükil, peab nüüd seda renti protsendiks kapitalilt, mida ta maasse ei mahutanud, vaid maa omandamiseks kulutas, siis ei muuda see asjaolu kõige vähematki selle teguri — nimelt maa — majanduslikus loomuses; täpselt niisamuti ei ole asjaolul, et keegi on maksnud kolmeprotsendiliste konsoolide eest 1000 naelsterlingit, midagi tegemist kapitaliga, mille tulust riigilaenu protsente makstakse.

Tegelikult on nii maa ostmiseks kui ka riigi väärtpaberite omandamiseks kulutatud raha vaid kapital *iseeneses*, nii nagu iga väärtussumma on kapitalistliku tootmisviisi baasil kapital iseeneses, potentsiaalne kapital. See, mis makstakse maa eest, riigi väärtpaberite ja teistegi ostetavate kaupade eest, on teatud rahasumma. See on iseeneses kapital, sest seda võib kapitaliks muuta. Kas müüja poolt saadud raha tõepoolest kapitaliks muutub või ei muutu, see oleneb sellest, kuidas müüja seda raha kasutab. Ostjal ei saa see

raha enam kapitalina funktsioneerida, just nagu iga teinegi raha, mille ta lõplikult ära on kulutanud. Tema arvestuses figureerib see raha temal kui protsente kandev kapital, sest tulu, mille ta rendina maa eest või laenuprotsendina riigilt saab, arvestab ta kui protsenti rahalt, mille ta selle tulu saamise tiitli ostmiseks kulutas. Ta saab realiseerida seda raha kui kapitali ainult edasimüümise teel. Kuid siis satub teine ostja, uus ostja samasugusesse olukorda, milles oli esimene, ja ühegi omanike vahetuse puhul ei saa sel kombel kulutatud raha muutuda tegelikuks kapitaliks sellele, kes ta kulutas.

Väikemaaomanduse tingimustes kindlustub veelgi suuremal määral illusioon, nagu oleks maal endal väärtus ja nagu läheks maa seepärast kapitalina produkti tootmishinnasse, just nagu masin või tooraine. Kuid me nägime, et ainult kahel juhul saab rent ja seepärast ka kapitaliseeritud rent, s. o. maa hind, maaprodukti hinna kujundamisest osa võtta. Esiteks siis, kui maaprodukti väärtus on põllumajandusliku kapitali struktuuri tõttu — põllumajanduslikul kapitalil aga pole midagi ühist maa ostmiseks kulutatud kapitaliga — produkti tootmishinnast kõrgem ja kui turusuhted võimaldavad maaomanikul seda vahet ära kasutada. Teiseks siis, kui tekib monopolihind. Nii üks kui teine tulevad aga kõige harvemini ette partsellimajanduse ja väikemaaomanduse tingimustes, sest just siin läheb väga suur osa toodangust tootja enda tarviduste rahuldamiseks, kusjuures toodetakse üldise kasuminormi reguleerivast toimest sõltumatult. Isegi siis, kui partsellimajand asub renditud maal, läheb üks osa kasumist ja isegi teatud mahaarvutus palgast siin palju suuremal määral rendiraha hulka kui mis tahes teiste suhete puhul; sellisel korral on see ainult nimeliselt rent, mitte aga rent kui palgale ja kasumile vastandatud omaette kategooria.

Rahakapitali kulutamine maa ostmiseks pole niisiis sugugi põllumajandusliku kapitali kulutamine. Vastupidi, see tähendab, et väheneb vastavalt kapital, mida väiketalupojad oma tootmissfääris ise käsutada võivad. Selline rahakapitali kulutamine vähendab vastavalt väiketalupoegade tootmisvahendite ulatust ja kitsendab seepärast taastootmise majanduslikku baasi. Selline kulutamine allutab väiketalupoja liigkasuvõtjatele, sest õigeid krediidisuhteid tuleb selles sfääris üldse võrdlemisi harva ette. See pidurdab põllumajandust isegi siis, kui ostetakse suuri mõisamajandeid. Selline kulutamine on tegelikult vastuolus kapitalistliku tootmisviisiga, mille seisukohalt maaomaniku võlastumine on üldiselt tähtsusetu, olgu maaomanik oma maatüki pärinud või ostnud. Kas maaomanik saab rendi endale või peab ta selle omakorda hüpoteeklaenu andjale ära andma, — see ei muuda iseendast midagi selles, kuidas renditud mõisat majandatakse.

Me nägime, et kui maarent on antud, siis reguleerib maa hinda protsendimäär. Kui protsendimäär on madal, siis on maa hind kõrge, ja ümberpöördult. Normaalselt peaksid seega kõrge maahind ja madal protsendimäär esinema üheskoos, nii et kui talupoeg maksis madala protsendimäära tõttu maa eest kallist hinda, siis peaks seesama madal protsendimäär võimaldama tal soodsatel tingimustel laenata kapitali oma majapidamise jaoks. Tegelikult on partselliomanduse domineerimise puhul lugu teisiti. Kõigepealt ei käi üldised krediidiseadused sugugi talupoegade kohta, sest need seadused eeldavad, et tootja on kapitalist. Teiseks seal, kus domineerib partselliomandus — asumaadest ei ole siin juttu — ja kus partsellitalupoeg moodustab natsiooni aluse, on kapitali kujunemine, s. o. ühiskondlik taastootmine suhteliselt nõrk; veel nõrgem aga on laenuks antava rahakapitali kujunemine selle kapitali varem esitatud mõttes. Sellise kapitali kujunemine eeldab kontsentratsiooni ja rikaste jõudeelavate kapitalistide klassi olemasolu (Massie). Kolmandaks tõuseb siin maa hind, sest maaomandus on tootjate enamikule elutingimuseks ja hädavajalikuks sfääriks, kus nad oma kapitali rakendavad; maa hind tõuseb sõltumata protsendimäärast ja pahatihti protsendimääraga pöördvõrdeliselt, sest nõudmine maaomandi järele ületab pakkumise. Partsellidena müües saab siin maa eest palju kõrgemat hinda kui suurte massiividena müües, sest väikeste ostjate arv on siin suur, suurte ostjate arv aga väike (Bandes Noires*, Rubichon; Newman). Kõigil neil põhjustel tõuseb siin maa hind suhteliselt kõrge protsendimäära puhul. Suhteliselt madalale protsendile, mida talupoeg maa ostmiseks kulutatud kapitalist saab (Mounier), vastab siin vastasküljel kõrge liigkasuprotsent, mida talupoeg ise hüpoteeklaenu andjale maksma peab. Iiri süsteem näitab sedasama, ainult teisel kujul.

Sellepärast võib maa hind, see tootmisele iseenesest võõras element, siin nii kõrgele tõusta, et tootmine võimatuks muutub (Dombasle).

Asjaolu, et maa hind niisugust osa etendab, et maa ost ja müük, maa kui kauba ringlemine sellise ulatuse omandab, on praktiliselt kapitalistliku tootmisviisi arenemise tagajärg, kus kaup muutub kõigi produktide ja kõigi tootmisriistade üldiseks vormiks. Teiselt poolt arenevad need nähtused ainult seal, kus kapitalistlik tootmisviis on vaid puudulikult arenenud ega ilmuta kõiki oma iseärasusi; sest need nähtused põhinevad just sellel, et põllumajandus ei ole enam allutatud kapitalistlikule tootmisviisile või et ta sellele tootmisviisile veel ei allu, vaid allub ühele hävinenud ühiskonnavormidest säilinud tootmisviisile. Kapitalistliku tootmisviisi kahjulikud küljed, sealhulgas ka tootja sõltuvus oma produkti rahalisest hin-

*«Mustad banded» — spekulantide ühendused. — *Toim.*

nast, langevad siin järelikult ühte kahjuga, mis tuleneb kapitalistliku tootmisviisi mitteküllaldasest arengust. Talupoeg saab kaupmeheks ja töösturiks ilma nende tingimusteta, milledes ta võiks toota oma produkti kui kaupa.

Tootja seisukohalt on maa hind küll tootmiskulude element, kuid ta pole mingil juhul produkti tootmishinna element (isegi siis, kui rent võtab määravalt osa maaprodukti hinna kujundamisest, ei võta sellest niiviisi kunagi osa kapitaliseeritud rent, mis avansseeritakse 20 aasta ja isegi pikema aja peale); sellest tekkiv konflikt on vaid üks neist vormidest, milles üldse väljendub vastuolu maaeraomanduse ja ratsionaalse maaharimise, maa normaalse ühiskondliku kasutamise vahel. Teiselt poolt aga on maaeraomandus, järelikult maa eksproprieerimine otsestelt tootjatelt — ühtede eraomandus, mis eeldab maaomanduse puudumist teistel —, kapitalistliku tootmisviisi põhialuseks.

Siin, väikemaapidamise puhul, esineb maa hind, see maaeraomanduse vorm ja tulemus, tootmise enda kitsendusena. Suurmaapidamise ja kapitalistlikul majandamisviisil rajaneva suurmaaomanduse tingimustes on omandus samuti kitsenduseks, sest ta piirab rentnikku tootlike kapitalikulutuste tegemisel, mis lõppkokkuvõttes ei tule kasuks temale, vaid maaomanikule. Selle asemel et teadlikult ja ratsionaalselt harida maad kui põlist ühisomandit, kui terve rea üksteist vahetavate inimpõlvede võõrandamatut olemasolu ja taastootmise tingimust, ekspluateeritakse ja pillatakse mõlema vormi puhul maa jõudusid (rääkimata juba sellest, et ekspluateerimist ei tehta sõltuvaks arenemistasemest, mille ühiskond on saavutanud, vaid üksiktootjate juhuslikest, ebavõrdsetest olukordadest). Väikeomanduse puhul esineb see töö ühiskondliku tootliku jõu rakendamiseks vajalike vahendite ja teadmiste puuduse tõttu, suuromanduse puhul aga selle tõttu, et neid vahendeid ekspluateeritakse rentnike ja maaomanike võimalikult kiire rikastumise otstarbel. Mõlema vormi puhul aga esineb see turuhinnast sõltumise tõttu.

Kogu väikemaaomanduse kriitika seisab lõppkokkuvõttes selles, et kritiseeritakse eraomandust kui põllumajandusele seatud piiri ja takistust. Sellelesamale viib välja ka kogu vastupidine kriitika, nimelt suurmaaomanduse kriitika. Poliitilised kõrvalkaalutlused jätame siin muidugi mõlemal juhul kõrvale. See piir ja see takistus, mille igasugune maaeraomandus põllumajanduslikule tootmisele ja maa enda ratsionaalsele harimisele, hoidmisele ja parandamisele seab, tekib küll siin, küll seal, kuid mitmesugusel kujul, ja selle pahe spetsiifiliste vormide üle vaieldes unustatakse tema algpõhjus.

Väikemaaomandus eeldab, et rahvastiku määratu suur enamik elab maal ja et ülekaalus ei ole ühiskondlik, vaid isoleeritud töö;

et see olukord järelikult ei võimalda nii taastootmise materiaalsete kui ka tema vaimsete tingimuste mitmekesisust ning arenemist, nii et puuduvad ka ratsionaalse põlluharimise tingimused. Teiselt poolt kahandab suurmaaomandus maarahvastikku pidevalt langeva miinimumini ja vastandab temale järjest kasvava, suurtesse linnadesse kokkusurutud tööstusrahvastiku; sellega loob ta tingimused, mis tekitavad parandamatuid kahjustusi elu loodusseaduste poolt ettekirjutatud ühiskondliku ainevahetuse protsessile. Selle tagajärjel raisatakse ära maa jõud ja selle raiskamise produkt kantakse kaubanduse kaudu kaugele üle oma maa piiride. (Liebig.)

Kui väikemaaomandus loob barbarite klassi, kes seisab pooleldi väljaspool ühiskonda ja ühendab endas ürgsete ühiskonnavormide kogu tooruse tsiviliseeritud maade kõigi kannatuste ja kogu viletsusega, siis õõnestab suurmaaomandus tööjõudu selles viimases valdkonnas, kus tööjõu ürgne energia pelgupaiga leiab ja kus ta natsioonide elujõu uuendamise reservfondina säilib, — nimelt külas eneses. Suurtööstus ja tööstuse meetodeid kasutav suurmaapidamine tegutsevad käsikäes. Kui nad algul erinevadki teineteisest selle poolest, et esimene kurnab ja laostab eeskätt tööjõudu, niisiis inimese looduslikku jõudu, teine aga eeskätt otseselt maa looduslikku jõudu, siis hiljem, arenemise käigus, ulatavad nad teineteisele käe: tööstussüsteem kurnab töölisi ka maal, tööstus ja kaubandus aga annavad põllumajandusele omalt poolt maa väljakurnamise vahendeid.

SEITSMES OSA

TULUD JA NENDE ALLIKAD

NELJAKÜMNE KAHEKSAS PEATÜKK

KOLMAINSUSE VALEM

I [48]

Kapital — kasum (ettevõtjatulu pluss protsent), maa — maarent, töö — palk; see on kolmainsuse valem, mis hõlmab ühiskondliku tootmisprotsessi kõiki saladusi.

Edasi. Et protsent, nagu varem näidatud, esineb kui kapitali spetsiifiline [eigentliche], iseloomulik produkt ja ettevõtjatulu selle vastandina kui kapitalist sõltumatu palk, siis taandub nimetatud kolmainsuse valem lähemalt järgmiseks:

Kapital — protsent, maa — maarent, töö — palk, kusjuures õnnelikult kõrvaldatakse kasum, see kapitalistlikku tootmisviisi spetsiifiliselt iseloomustav lisaväärtuse vorm.

Selle majandusteadusliku kolmainsuse lähemal vaatlemisel leiame järgmist:

Esiteks, need igal aastal saadaval oleva rikkuse näilikud allikad kuuluvad täiesti erinevatesse sfääridesse ja neil pole üksteisega kõige vähematki analoogiat. Nad suhtuvad üksteisesse umbes nii nagu notariaallõivud, punased peedid ja muusika.

Kapital, maa, töö! Kuid kapital pole asi, vaid teatud, ühiskondlik, kindlasse ajaloolisse ühiskonnaformatsiooni kuuluv tootmissuhe, mida asi esindab ja mis sellele asjale spetsiifilise ühiskondliku iseloomu annab. Kapital ei ole materiaalsete tootmisvahendite, toodetud tootmisvahendite summa. Kapital — see on kapitaliks muundunud tootmisvahendid, mis iseendast ei ole kapital, just nagu kuld või hõbe ei ole iseendast raha. Teatud ühiskonnaosa poolt monopoliseeritud tootmisvahendid, elava tööjõu produktid ja tema tegevusse rakendamise tingimused, mis sellest tööjõust

[48] Järgnevad kolm katkendit leiduvad VI osa käsikirja eri kohtades. — *F. E.*

lahus on, — see ongi see, mis selle vastuolu tõttu kapitali näol personifitseeritakse. Tööliste produktid, mis on muutunud iseseisvateks jõududeks, produktid kui oma tootjate orjastajad ja ostjad, veel rohkem, ka ühiskondlikud jõud ja selle töö tulevane ...{?mitteloetav} vorm seisavad tööliste vastas kui nende produkti omadused. Järelikult on meil siin ajalooliselt tekkinud [historisch fabrizierten] ühiskondliku tootmisprotsessi ühe teguri teatav kindel, esimesel pilgul väga müstiline ühiskondlik vorm.

Ja selle kõrval on nüüd maa, eluta loodus kui niisugune, rudis indigestaque moles [toores ja töötlematu mass] kogu ta ürgses metsikuses. Väärtus on töö. Lisaväärtus ei saa sellepärast olla maa. Mulla absoluutne viljakus toob kaasa ainult selle, et teatav hulk tööd annab teatava, mulla looduslikust viljakusest tingitud produkti. Erinevus mulla viljakuses põhjustab seda, et ühesugune hulk tööd ja kapitali, järelikult ühesugune väärtus, väljendub erinevas maaproduktide hulgas; et neil produktidel on järelikult erinevad individuaalsed väärtused. Nende individuaalsete väärtuste ühtlustumine turuväärtusteks loob olukorra, et advantages of fertile over inferior soil ... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord [paremused, mida viljakam muld halvemaga võrreldes annab ... kantakse maaharijalt või tarbijalt maaomanikule üle] (Ricardo, «Principles», lk. 6)*.

Ja lõpuks on selles liidus kolmanda liikmena lihtsalt viirastus — töö «üldse» [«die» Arbeit], mis pole midagi muud kui abstraktsioon ja iseendast võetuna üldse ei eksisteeri, või kui me võtame ... {mitteloetav}, inimese tootlik tegevus üldse, mille varal inimene teostab ainevahetust loodusega, see tegevus mitte ainult vabana igasugusest ühiskondlikust vormist ja kindlast ühiskondlikust iseloomust, vaid koguni oma lihtsas looduslikus olemises, ühiskonnast sõltumatult, kõikvõimalikest ühiskondadest lahus, kusjuures see tegevus kui eluväljendus ja elujaatus on ühesuguselt omane nii inimesele, kes üldse veel ühiskondlik ei ole, kui ka inimesele, kel on juba mingi kindel ühiskondlik iseloom.

II

Kapital — protsent; maaomandus, maakera eraomandus, ja nimelt kaasaegne, kapitalistlikule tootmisviisile vastav, — rent; palgatöö — palk. Selles vormis peab niisiis sisalduma seos tulu allikate vahel. Nagu kapital, nii ka palgatöö ja maaomandus on ajalooliselt kindlad ühiskondlikud vormid; üks on töö ühiskondlik

* «On the Principles of Political Economy and Taxation». Vt. *Д. Рикардо*, «Начала политической экономии и податного обложения». Соч., т. II, Соцэкгиз, 1935 г., lk. 37. *Toim.*

vorm, teine on monopoliseeritud maakera ühiskondlik vorm; sealjuures on nad mõlemad kapitalile vastavad, ühele ja sellelesamale ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile kuuluvad vormid.

Esimene, mis selle valemi juures silma torkab, on see, et kapital, see ühe tootmiselemendi vorm, mis kuulub kindla tootmisviisi juurde, ühiskondliku tootmisprotsessi kindla ajaloolise struktuuri juurde, see kindla sotsiaalse vormiga liitunud ja selles vormis esindatud tootmiselement seatakse ilma pikema jututa samasse ritta ühelt poolt maaga, teiselt poolt tööga, s. o. reaalse tööprotsessi kahe elemendiga, mis selles ainelises vormis on ühised kõigile tootmisviisidele, on iga tootmisprotsessi ainelised elemendid ja milledel pole tootmisprotsessi ühiskondliku vormiga midagi tegemist [nichts zu schaffen haben].

Teiseks. Valemis «kapital — protsent, maa — maarent, töö — palk» esinevad kapital, maa ja töö kui allikad, mille produktideks, viljadeks on vastavalt protsent (kasumi asemel), maarent ja palk; esimesed on alus, teised on järeldus, esimesed on põhjus, teised on tagajärg, ja nimelt sellisel viisil, et iga allikas suhtub oma produktisse kui millessegi, mis temast on tuletatud, tema poolt toodetud. Kõik kolm tulu: protsent (kasumi asemel), rent ja palk on produkti väärtuse kolm osa, järelikult on nad üldse väärtuse osad või — rahalises väljenduses — teatud raha osad, hinna osad. Valem «kapital — protsent» on küll kõige sisutum [begriffsloseste] kapitali valem, kuid ta on siiski kapitali valem. Kuidas võib aga maa luua väärtuse, s. t. luua ühiskondlikult kindla hulga tööd, pealegi luua omaenda produktide selle erilise väärtusosa, mis moodustab rendi? Maa toimib näiteks tootmistegurina teatud tarbimisväärtuse, teatud materiaalse produkti, nisu tootmisel. Kuid tal pole midagi tegemist *nisu väärtuse* tootmisega. Kuivõrd nisu esindab väärtust, vaadeldakse nisu ainult kui teatud hulka asjastatud ühiskondlikku tööd, täiesti sõltumatult erilisest ainest, milles see töö väljendub, või selle aine erilisest tarbimisväärtusest. See pole vastuolus sellega, et 1) nisu odavus või kallidus oleneb muudel võrdsetel tingimustel maa tootlikkusest. Põllumajandusliku töö tootlikkus on seotud looduslike tingimustega, ja olenevalt nende tootlikkusest esindab suurem või väiksem produktide, tarbimisväärtuste hulk üht ja sedasama töö hulka. Kui suur on töö hulk, mida esindab üks vakk, see oleneb vakkade hulgast, mida antud tööhulk toodab. Produkti hulk, mis esindab väärtust, oleneb siin maa tootlikkusest; see väärtus aga on antud, ta ei sõltu sellest jaotusest. Tarbimisväärtus esindab väärtust ja tarbimisväärtus on väärtuse loomise tingimus, kuid on rumal teha vastandamist seal, kus ühel poolel on tarbimisväärtus, maa, teisel poolel aga on väärtus, pealegi veel väärtuse eriline osa. 2) {Siinkohal käsikiri katkeb.}

III

Vulgaarmajandusteadus ei tee tegelikult midagi muud kui ainult tõlgitseb, süstematiseerib ja õigustab doktrinäärselt kodanliku tootmise agentide, kodanlikesse tootmissuhetesse takerdunud agentide kujutlusi. Seepärast ei ole imeks panna, et just selle majandussuhete avaldumise vormiga opereerides, mis on neist suhetest enestest lahus ja milles need suhted omandavad prima facie absurdse ning täiesti vastuolulise iseloomu — igasugune teadus oleks ju üleliigne, kui asjade avaldumise vorm ja nende olemus vahetult ühte langeksid —, et just siin tunneb vulgaarmajandusteadus end täiesti kodus olevat ja et need suhted näivad talle olevat seda endastmõistetavamad, mida varjatum on nende sisemine seos, kusjuures nad aga tavalisele arusaamisele selgetena paistavad. Seepärast ei ole vulgaarmajandusteadusel kõige vähematki aimu sellest, et kolmainsus, millest ta lähtub: maa — rent, kapital — protsent, töö — palk ehk töö hind, kujutab endast kolme prima facie võimatut kõrvuseadmist. Kõigepealt on meil tarbimisväärtus, *maa*, millel ei ole mingit väärtust, ja vahetusväärtus, *rent*: seega on asjana võetud sotsiaalne suhe seatud proportsionaalsuse vahekorda loodusega; niisiis on siin kaks ühismõõdutut suurust, mis peavad moodustama omavahel teatud suhte. Siis tuleb *kapital — protsent*. Kui kapitali all mõeldakse teatud väärtussummat, mis on iseseisvalt esindatud rahas, siis on prima facie mõttetus, et väärtusel peaks suurem väärtus olema, kui ta väärt on. Just nimelt vormis «kapital — protsent» langeb ära igasugune vahendus ja kapital taandatakse tema kõige üldisemale valemile, mida aga just sellepärast ei saa seletada temast enesest ja mis just sellepärast on absurdne. Kui vulgaarmajandusteadlane eelistab valemile «kapital — kasum» valemit «kapital — protsent», kus väärtusel on müstiline omadus iseendaga mitte võrdne olla, siis teeb ta seda just sellepärast, et esimese valemiga jõutakse juba lähemale tegelikult kapitalistlikule suhtele. Siis aga, tundes rahutust selle üle, et 4 pole 5 ja et 100 taalrit ei saa järelikult kuidagi olla 110 taalrit, põgeneb ta kapitali kui väärtuse eest ja otsib abi kapitali ainelisest substantsist, kapitali tarbimisväärtusest kui tööle vajalikust tootmistingimusest: masinatest, toorainest jne. Arusaamatu esimene suhe, mille järgi 4=5, on niiviisi jälle õnnelikult asendatud täiesti sobimatu suhtega, kus ühel poolel on tarbimisväärtus, s. o. teatud asi, ja teisel poolel kindel ühiskondlik tootmissuhe, lisaväärtus; nii tehaksegi maaomanduse seletamisel. Niipea kui vulgaarmajandusteadlane jõuab välja sellele ühismõõdutusele, saab talle kõik selgeks ja ta ei tunne enam mingit tarvidust edasi mõtelda. On ta ju välja jõudnud sellele, mis kodanlikus kujutluses on «ratsionaalne». Lõpuks, *töö — palk,* töö hind on, nagu me I raamatus näitasime,

selline väljendus, mis prima facie on vastuolus väärtuse mõistega, samuti aga ka hinna mõistega, sest hind ise on üldse vaid väärtuse teatud väljendus; ja «töö hind» on niisama irratsionaalne kui kollane logaritm. Just siin tunneb vulgaarmajandusteadlane aga kõige suuremat rahuldust, nimelt sellepärast, et ta on jõudnud nüüd kodanlase sügavale arusaamisele, kes enda arvates maksab raha töö eest, ja ka sellepärast, et just valemi vastuolu väärtuse mõistega vabastab teda kohustusest väärtust mõista.

Me[49] nägime, et kapitalistlik tootmisprotsess on üldse kogu ühiskondliku tootmisprotsessi ajalooliselt kindlaksmääratud vorm. See ühiskondlik tootmisprotsess on üheaegselt nii inimelu materiaalsete olemasolutingimuste tootmise protsess kui ka spetsiifilistes ajaloolis-majanduslikes tootmissuhetes kulgev protsess, mis toodab ja taastoodab neid tootmissuhteid endid ja ühtlasi selle protsessi kandjaid, nende materiaalseid olemasolutingimusi ja omavahelisi suhteid, s. o. nende kindlat ühiskondlik-majanduslikku vormi. Sest selle tootmise kandjate suhted loodusega ja üksteisega, suhted, milledes need kandjad toodavad, — kõik need suhted kokku ongi ühiskond, vaadelduna tema majandusliku struktuuri seisukohalt. Kapitalistlik tootmisprotsess, nagu kõik tema eelkäijadki, kulgeb kindlates materiaalsetes tingimustes, need tingimused aga kannavad samal ajal kindlaid ühiskondlikke suhteid, millesse indiviidid oma elu taastootmise protsessis astuvad. Need tingimused, nagu need suhtedki, on ühelt poolt kapitalistliku tootmisprotsessi eeldused, teiselt poolt tema tulemused ja produktid; nende tootjaks ja taastootjaks on kapitalistlik tootmisprotsess. Edasi nägime: kapital — kapitalist aga on vaid personifitseeritud kapital ja funktsioneerib tootmisprotsessis ainult kapitali kandjana, — niisiis kapital pressib temale vastavas ühiskondlikus tootmisprotsessis otsestest tootjatest ehk töölistest välja teatud hulga lisatööd, mille ta saab ilma ekvivalendita ja mis oma olemuselt jääb alati sunniviisiliseks tööks, kuigi see näib olevat vaba kokkuleppe tulemus. See lisatöö väljendub lisaväärtuses ja see lisaväärtus eksisteerib lisaproduktis. Lisatöö üldse kui antud vajaduste määra ületav töö peab alati olema. Kuid kapitalistlikus süsteemis, orjapidamise süsteemis jne. on lisatööl antagonistlik vorm ja tema täienduseks on siin ühiskonna ühe osa täielik jõudeelu. Teatud hulk lisatööd on nõutav kindlustusena juhuste vastu; lisatööd nõuab ka vajalik, tarviduste arenemisele ja elanikkonna progressile [Fortschritt] vastav

[49] Käsikirja järgi XLVIII peatüki algus.

taastootmisprotsessi progressiivne laiendamine, mida kapitalistlikult seisukohalt nimetatakse akumulatsiooniks. Üks kapitali tsivilisaatorlikest külgedest seisab selles, et ta sunnib tegema seda lisatööd sellisel viisil ja sellistes tingimustes, mis tootlike jõudude ja ühiskondlike suhete arengu ning kõrgema uue vormi [höhere Neubildung] elementide loomise seisukohalt on soodsamad kui varemate vormide — orjapidamise, pärisorjuse jne. — puhul. Kapital viib seega ühelt poolt sellisele astmele, kus langevad ära sundus ja ühiskondliku arengu monopoliseerimine (selle arengu materiaalsed ja intellektuaalsed eelised kaasa arvatud) ühiskonna ühe osa poolt teise osa kulul; teiselt poolt loob see aste materiaalsed vahendid ja idu suhete tekkimiseks, mis kõrgemas ühiskonna vormis võimaldavad seda lisatööd ühendada materiaalsele tööle kui niisugusele pühendatud aja suurema piiramisega. Sest töö tootliku jõu arengust olenevalt võib lisatöö olla suur, kui kogu tööpäev on lühike, ja ta võib olla suhteliselt väike, kui kogu tööpäev on pikk. Kui vajalik tööaeg = 3 ja lisatöö = 3, siis kogu tööpäev = 6, lisatöö norm aga = 100%. Kui vajalik töö = 9 ja lisatöö = 3, siis kogu tööpäev = 12, lisatöö norm aga = kõigest $33^1/_3$%. Niisiis oleneb töötootlikkusest, kui palju tarbimisväärtust teatava aja vältel, järelikult ka teatava lisatööaja vältel toodetakse. Ühiskonna tegelik rikkus ja tema taastootmisprotsessi pideva laiendamise võimalus ei olene järelikult lisatöö pikkusest, vaid lisatöö tootlikkusest ja nendest enam või vähem rikkalikest tootmistingimustest, milles lisatööd tehakse. Vabaduse riik algab tegelikult alles seal, kus lõpeb vajaduse ja välise otstarbekohasuse poolt ettekirjutatud töö; asja loomuse kohaselt asub vabaduse riik niisiis teispool päris materiaalse tootmise sfääri. Nagu metsinimene oma vajaduste rahuldamiseks ja oma elu alalhoidmiseks ning taastootmiseks loodusega võitlema peab, nii peab seda tegema ka tsiviliseeritud inimene, ja seda igas ühiskonna vormis ning iga võimaliku tootmisviisi puhul. Tema arenemisega laieneb see loodusliku paratamatuse riik, sest tema vajadused suurenevad; kuid samal ajal kasvavad ka tootlikud jõud, mis neid vajadusi rahuldavad. Vabadus võib selles valdkonnas seista ainult selles, et ühiskonnastatud inimene, assotsieerunud tootjad reguleerivad seda oma ainevahetust loodusega ratsionaalselt, seavad ta oma ühise kontrolli alla, selle asemel et lasta tal pimeda jõuna enda üle valitseda; teostavad seda võimalikult vähema jõukuluga ja sellistes tingimustes, mis kõige rohkem väärivad nende inimloomust ja mis selle loomusega on kõige adekvaatsemad. Sellest hoolimata jääb see ikkagi paratamatuse riigiks. Teispool seda algab inimese jõu arenemine, mis on otstarve iseeneses, algab tõeline vabaduse riik, mis aga siiski õitsele võib puhkeda ainult sellele paratamatuse riigile kui oma baasile tuginedes. Põhitingimuseks on tööpäeva lühenemine.

Kapitalistlikus ühiskonnas jaotub see lisaväärtus või see lisaprodukt — kui me jaotuse juhuslikud kõikumised kõrvale jätame ja tema reguleerivat seadust, tema normeerivaid piire käsitleme — kapitalistide vahel kui dividend, proportsionaalselt ühiskondliku kapitali selle osaga, mis igaühele neist kuulub. Sel kujul esineb lisaväärtus keskmise kasumina, mis kapitali kätte läheb, keskmise kasumina, mis omakorda jaguneb ettevõtjatuluks ja protsendiks ning mis nende kahe kategooria näol võib minna mitut liiki kapitalistide kätte. Seda lisaväärtuse või lisaprodukti omastamist ja jaotamist kapitali poolt tõkestab aga maaomandus. Nii nagu funktsioneeriv kapitalist pressib tööliselt välja lisatööd ning seega kasumi vormis lisaväärtust ja lisaprodukti, nii pressib omakorda maaomanik varemkäsitletud seaduste järgi kapitalistilt rendi vormis välja teatud osa sellest lisaväärtusest või lisaproduktist.

Niisiis, kui me räägime siin kasumist kui kapitali kätte minevast lisaväärtuse osast, siis mõtleme keskmist kasumit (see võrdub ettevõtjatuluga pluss protsent), mis on juba vähemaks jäänud selle tõttu, et kogukasumist (mis oma massi poolest on identne lisaväärtuse kogusummaga) arvati maha rent; järelikult eeldame rendi mahaarvamist. Kapitali kasum (ettevõtjatulu pluss protsent) ja maarent ei ole seega midagi muud kui lisaväärtuse eri koostisosad, kategooriad, kus lisaväärtus omandab erineva kuju vastavalt sellele, kas ta läheb kapitali või maaomanduse kätte, rubriigid, mis aga lisaväärtuse olemuses midagi ei muuda. Kokkuliidetult moodustavad nad ühiskondliku lisaväärtuse summa. Kapital pressib lisatöö, mille esindajaks on lisaväärtus ja lisaprodukt, otse töölistelt välja. Selles mõttes võib järelikult kapitali pidada lisaväärtuse tootjaks. Maaomandusel pole tegeliku tootmisprotsessiga midagi tegemist. Tema osa piirdub sellega, et paigutab ühe osa toodetud lisaväärtusest kapitali taskust omaenda taskusse. Sellegipärast eeldab maaomanik kapitalistlikus tootmisprotsessis oma osa mitte ainult selle surve tõttu, mida ta kapitalile avaldab, ja ka mitte lihtsalt selle tõttu, et suurmaaomandus on kapitalistliku tootmise eeldus ja tingimus, sest ta eeldab ja tingib töölistelt töötingimuste ekspropriieerimist, vaid eriti sellepärast, et maaomanik esineb ühe olulisema tootmistingimuse personifikatsioonina.

Lõpuks saab tööline kui oma isikliku tööjõu omanik ja müüja palga nimetuse all teatava produktiosa, milles on esindatud see osa tema tööst, mida me nimetame vajalikuks tööks, s. t. tööks, mis on vajalik selle tööjõu alalhoidmiseks ja taastootmiseks, olgu selle alalhoidmise ja taastootmise tingimused kasinamad või rikkamad, soodsamad või ebasoodsamad.

Kui erinevad need suhted muidu ka näivad, neil kõigil on siiski üks ühine joon: kapital annab aastast aastasse kapitalistile kasumit, maa annab maaomanikule renti, ja tööjõud — normaalsetes

tingimustes ja niikaua, kui see tööjõud kõlblik on — annab töölisele palka. Neid kolme igal aastal toodetava koguväärtuse osa ja neile vastavaid osasid igal aastal toodetavast koguproduktist võivad — me jätame esialgu kõrvale akumulatsiooni — nende vastavad omanikud igal aastal ära tarvitada, kusjuures nende taastootmise allikas ei kuiva ära. Need osad on otsekui igal aastal tarbimiseks määratud mitmeaastase puu või õigemini kolme puu viljad; nad moodustavad kolme klassi — kapitalisti, maaomaniku ja töölise — aastatulu, tulud, mida jaotab funktsioneeriv kapitalist, sest tema on see, kes lisatööd vahetult välja pressib ja tööd üldse rakendab. Sel viisil näib kapitalistile tema kapital, maaomanikule tema maa ja töölisele tema tööjõud või pigemini tema töö ise (sest ta müüb tegelikult tööjõudu ainult kui end avaldavat tööjõudu, kusjuures tööjõu hind, nagu me varem näitasime, näib talle kapitalistliku tootmisviisi baasil paratamatult olevat töö hind) kolme erineva allikana, kust tulevad nende spetsiifilised tulud: kasum, maarent ja palk. Sellisteks allikateks ongi nad tõepoolest selles mõttes, et kapital on kapitalisti seisukohalt mitmeaastane pump, mille abil ta lisatööd välja võtab, maa on maaomaniku seisukohalt mitmeaastane magnet, mis üht osa kapitali poolt väljapumbatud lisaväärtusest külge tõmbab, ja lõpuks töö on pidevalt uuenev tingimus ning järjest uuenev vahend, et palga tiitli all omandada üht osa töölise poolt loodud väärtusest ja järelikult selle väärtusosaga mõõdetavat osa ühiskondlikust produktist — vajalikke elatusvahendeid. Sellisteks allikateks on nad ka selles mõttes, et kapital fikseerib ühe osa väärtusest, seega ka aastatöö produktist, kasumi vormis, maaomandus fikseerib teise osa rendi vormis ja palgatöö fikseerib kolmanda osa palga vormis; selle muunduse kaudu tehaksegi need osad kapitalisti, maaomaniku ja töölise tuludeks, kusjuures aga ei looda substantsi ennast, mis nendeks eri kategooriateks muundub. Vastupidi, jaotus eeldab, et see substants on juba olemas, et nimelt on olemas aastaprodukti koguväärtus, mis pole midagi muud kui asjastatud ühiskondlik töö. Kuid tootmise agendid, tootmisprotsessi mitmesuguste funktsioonide kandjad ei näe kogu asja ometi mitte selles vormis, vaid hoopis moonutatud vormis. Miks see nii on, seda me näeme uurimise edasises käigus. Neile tootmise agentidele näivad kapital, maaomandus ja töö kolme erineva, sõltumatu allikana, milledest kui niisugustest võrsuvad iga aasta toodetud väärtuse — ja seepärast ka produkti, milles see väärtus eksisteerib — kolm erinevat koostisosa ja milledest tulenevad järelikult mitte ainult selle väärtuse mitmesugused vormid, mis tulude näol ühiskondliku tootmisprotsessi eri teguritele osaks langevad, vaid tuleneb ka see väärtus ise, ning sellega nende tuluvormide substants.

{Siin puudub käsikirjas üks foolioleht.}

... Diferentsiaalrent on seotud maatükkide suhtelise viljakusega, niisiis omadustega, mis tulenevad mullast kui niisugusest. Aga kuivõrd diferentsiaalrent esiteks põhineb erinevate maaliikide produktide erinevatel individuaalsetel väärtustel, niivõrd on meil tegemist ainult äsjamainitud piiritlusega; kuivõrd ta teiseks põhineb neist individuaalsetest väärtustest erineval, reguleerival üldisel turuväärtusel, niivõrd on siin tegemist konkurentsi kaudu toimiva ühiskondliku seadusega, millel pole midagi ühist ei maaga ega mullaviljakuse mitmesuguste astmetega.

Võiks paista, et vähemalt valemis «töö — palk» on väljendatud ratsionaalne suhe. Seda aga siin pole, nii nagu seda ei ole ka valemis «maa — maarent». Kuivõrd töö loob väärtust ja on esindatud kaupade väärtuses, pole tal midagi tegemist selle väärtuse jagunemisega erinevate kategooriate vahel. Kuivõrd aga tööl on palgatöö spetsiifiliselt ühiskondlik iseloom, ei loo ta väärtust. Üldse näitasime juba varem, et palk ehk töö hind on vaid tööjõu väärtuse või hinna irratsionaalne väljendus; ja kindlatel ühiskondlikel tingimustel, milles seda tööjõudu müüakse, ei ole midagi ühist tööga kui üldise tootmisteguriga. Töö asjastub [vergegenständlicht sich] ka selles kauba väärtuse koostisosas, mis moodustab palga näol tööjõu hinna; ta loob selle osa täpselt niisamuti nagu teisedki produkti osad; kuid ta ei asjastu selles osas mitte rohkem ja mitte teisiti kui nendeski osades, mis moodustavad rendi või kasumi. Ja üldse, kui me fikseerime tööd kui väärtuse loojat, siis ei vaatle me teda tema konkreetses vormis [Gestalt] kui tootmistingimust, vaid ühiskondlikus piiritluses, mis palgatöö ühiskondlikust piiritlusest erineb.

Isegi väljendus «kapital — kasum» pole siin korrektne. Kui me võtame kapitali selles ainsas vahekorras, milles ta lisaväärtust toodab, nimelt selles tema vahekorras töölisega, kus ta pressib välja lisatööd tööjõu, s. o. palgatöölise sundimise kaudu, siis sisaldab see lisaväärtus peale kasumi (ettevõtjatulu pluss protsent) ka rendi; lühidalt öeldes, ta sisaldab kogu jaotamata lisaväärtuse. Siin seevastu seatakse kapital kui tuluallikas suhtesse ainuüksi selle osaga, mis kapitalisti kätte läheb. See aga pole kogu lisaväärtus, mille kapital üldse välja pressib, vaid ainult see lisaväärtuse osa, mille ta pressib välja kapitalisti jaoks. Kogu seos jääb veelgi rohkem kõrvale, kui see valem muutub valemiks «kapital — protsent».

Kui me esiteks vaatlesime seda, mis neid kolme allikat eraldab, siis näeme nüüd, teiseks, et nende produktid, nende sünnitised — tulud — kuuluvad seevastu kõik ühte ja samasse sfääri, väärtuse sfääri. Ometi tasandatakse see (see suhe ühismõõdutute suuruste, veel rohkem, ka täiesti erinevate, üksteisega sidumata ja võrreldamatute asjade vahel) selliselt, et kapital, just nagu maa ja töö, võetakse tegelikult ainult tema ainelises substantsis, niisiis

lihtsalt kui toodetud tootmisvahend, kusjuures abstraheerutakse nii temast kui suhtest töölisega kui ka temast kui väärtusest.

Kolmandaks. Selles mõttes kujutab niisiis valem «kapital — protsent (kasum), maa — rent, töö — palk» kõigis osades ühesugust ja sümmeetrilist ühtimatust. Ja tõepoolest, kui palgatöö ei esine ühiskondlikult kindla töövormina, vaid igasugune töö esineb oma loomu poolest palgatööna (nii kujutab seda endale ette see, kes on kapitalistlike tootmissuhete kammitsas), siis langevad ka kindlad, spetsiifilised ühiskondlikud vormid, mida esemelised töötingimused — toodetud tootmisvahendid ja maa — palgatöö suhtes omandavad (ümberpöördult aga eeldavad need ühiskondlikud vormid omalt poolt palgatööd), otseselt ühte nende töötingimuste ainelise olemisega, s. o. selle vormiga [Gestalt], mis neil tegelikus tööprotsessis üldse on, sõltumata selle protsessi igakordsest konkreetsest, ajalooliselt määratud ühiskondlikust vormist, sõltumata isegi *igast* selle protsessi ühiskondlikust vormist. See töötingimuste vorm [Gestalt], mis on tööst võõrandatud, töö suhtes iseseisvaks saanud ja seetõttu teiseks muundunud, see töötingimuste vorm, milles toodetud tootmisvahendid muunduvad järelikult kapitaliks ja milles maa muundub monopoliseeritud maaks, maaomandiks, — see teatud ajalooperioodi kuuluv vorm langeb seega ühte toodetud tootmisvahendite ja maa olemise ning funktsiooniga tootmisprotsessis üldse. Need tootmisvahendid on kapital iseendast, kapital oma loomu poolest; kapital on lihtsalt nende tootmisvahendite «majanduslik termin»; ja maa on seega iseendast, oma loomu poolest, teatud hulga maaomanike poolt monopoliseeritud maa. Nii nagu kapitalis ja kapitalistis — kes tegelikult pole midagi muud kui personifitseeritud kapital — muutuvad produktid tootjate suhtes iseseisvaks jõuks, niisamuti personifitseeritakse maaomanikus maa, mis samuti sõrad vastu ajab ja iseseisva jõuna oma osa tema kaasabil toodetud produktist nõuab; nii et mitte maa ei saa temale kuuluvat osa produktist, et seda kasutada oma tootlikkuse taastamiseks ja tõstmiseks, vaid selle asemel saab ühe osa sellest produktist maaomanik, kes selle maha sahkerdab ja ära raiskab. On selge, et kapital eeldab tööd kui palgatööd. Kuid niisama selge on ka see, et kui lähtuda tööst kui palgatööst, nii et üldse kogu töö ja palgatöö ühtelangemine näib olevat endastmõistetav, siis peavad kapital ja monopoliseeritud maa niisamuti näima töötingimuste loomuliku vormina üldse kogu töö suhtes. Kapitaliks olemine näib nüüd töövahendite loomuliku vormina ning seepärast puhtasjalise omadusena, mis tuleneb nende funktsioonist tööprotsessis üldse. Kapital ja toodetud tootmisvahend saavad niiviisi identseteks väljendusteks. Samuti saavad identseteks väljendusteks maa ja eraomanduse poolt monopoliseeritud maa. Töövahendid kui niisugu-

sed, olles loomu poolest kapital, saavad seepärast kasumi allikaks, ja maa kui niisugune saab rendi allikaks.

Töö kui niisugune, oma lihtsas määrangus kui otstarbekohane tootlik tegevus, seatakse suhtesse tootmisvahenditega mitte nende ühiskondlikus vormimäärangus, vaid nende ainelises substantsis; ta seatakse suhtesse tootmisvahenditega kui töö materjali ja töö vahendiga, kusjuures viimased erinevad üksteisest samuti vaid aineliselt kui tarbimisväärtused: maa kui mittetoodetud töövahend, teised kui toodetud töövahendid. Niisiis, kui töö langeb palgatööga ühte, siis langeb ka see kindel ühiskondlik vorm, milles töötingimused nüüd töö vastas seisavad, nende ainelise olemisega ühte. Sel juhul on töövahendid kui niisugused kapital, ja maa kui niisugune on maaomand. Nende töötingimuste formaalne iseseisvus töö suhtes ja selle iseseisvuse eriline vorm, mis neil töötingimustel on palgatöö suhtes, esineb siis neist töötingimustest kui asjadest, kui materiaalsetest tootmistingimustest lahutamatu omadusena, neile kui tootmiselementidele paratamatult kuuluva, nendega immanentselt kokkukasvanud [eingewachsener] iseloomuna. Sotsiaalne iseloom, mis neil on kapitalistlikus tootmisprotsessis ja mille määras teatud kindel ajalooperiood, esineb nende asjalise iseloomuna, mis on neile kui tootmisprotsessi elementidele looduslikult omane, on neile nii-öelda igavesest ajast sisse sündinud. Sel juhul peaks järelikult näima, et ühelt poolt maa kui töö ürgse tegevusvälja, kui loodusjõudude riigi, kui kõigi töö objektide valmis arsenali osavõtt ja teiselt poolt toodetud tootmisvahendite (tööriistade, tooraine jne.) osavõtt tootmisprotsessist üldse väljendub vastavates osades, mida nad saavad kui kapital ja maaomandus, s. o. mis lähevad kasumi (protsendi) ja rendi vormis nende sotsiaalsete esindajate kätte, just nagu töölisele väljendab palk seda, et ta oma tööga tootmisprotsessist osa võtab. Niiviisi näib, et rent, kasum ja palk võrsuvad sellest osast, mida maa, toodetud tootmisvahendid ja töö lihtsas tööprotsessis etendavad, — seda isegi siis, kui me vaatleme seda tööprotsessi kui niisugust, mis lihtsalt inimese ja looduse vahel toimub, väljaspool igasugust ajaloolist piiritlust. Sama asjaga, kuid teistsuguses vormis, on meil tegemist ka siis, kui me ütleme: produkt, milles sisaldub palgatöölise töö temale endale, tema sissetulek, tema tulu, — see produkt ei ole muud kui palk, see osa väärtusest (ning järelikult selle väärtusega mõõdetavast ühiskondlikust produktist), mis kujutab endast töölise palka. Kui järelikult palgatöö langeb ühte tööga üldse, siis langeb ka palk ühte töö produktiga ja palgas sisalduv väärtusosa langeb ühte töö poolt loodud väärtusega üldse. Kuid selle tõttu vastastuvad ka teised väärtusosad — kasum ja rent — niisama iseseisvalt palgale ning peavad võrsuma omaenda allikaist, mis on tööst spetsiifiliselt erinevad ja temast sõltumatud; nad peavad võrsuma kaasatoimivaist

tootmiselementidest, mille valdajate kätte nad lähevad, niisiis peab kasum võrsuma tootmisvahenditest, kapitali ainelistest elementidest, rent aga peab võrsuma maast, s. o. loodusest, mida esindab maaomanik (Roscher).

Niisiis, kuna maaomandus, kapital ja palgatöö on tulude allikaiks selles mõttes, et kapital toob kapitalistile kasumi vormis ühe osa lisaväärtusest, mille ta tööst välja pressib, maamonopol toob maaomanikule teise osa rendi vormis ja töö annab töölisele palga vormis viimase, veel järelejäänud väärtusosa; kuna maaomandus, kapital ja palgatöö on järelikult sellisteks allikateks, mille varal üks osa väärtusest muundub kasumi vormiks, teine rendi vormiks ja kolmas palga vormiks, siis saavad nad nüüd tõelisteks allikateks, kust võrsuvad need väärtusosad ise ja vastavad produkti osad, milles need väärtusosad eksisteerivad või mille vastu neid saab vahetada; nad saavad allikateks, milledest võrsub lõppkokkuvõttes produkti väärtus ise.[50]

Rääkides kapitalistliku tootmisviisi ja isegi kaubatootmise kõige lihtsamatest kategooriatest, kaubast ja rahast, me tõstsime juba esile müstifitseeriva iseloomu, mille tõttu ühiskondlikud suhted, mille kandjaiks tootmise puhul on rikkuse ainelised elemendid, muutuvad nende asjade endi omadusteks (kaup) ja — mis on veelgi selgem — tootmissuhe ise muutub asjaks (raha). Sellest moondamisest võtavad osa kõik ühiskonnavormid, kuivõrd nad kaubatootmisele ja raharinglusele jõuavad. Kuid kapitalistliku tootmisviisi tingimustes ja kapitaliga, mis on selle tootmisviisi valitsev kategooria, tema määrav tootmissuhe, areneb see nõiutud ja moondatud maailm veel palju rohkem. Kui me vaatleme kapitali kõigepealt vahetus tootmisprotsessis kui lisatööd väljapumpavat jõudu, siis on see suhe veel õige lihtne; tegelik seos surub end tootmisprotsessi kandjatele, kapitalistidele, ise peale ja nad on sellest seosest veel teadlikud. Seda tõestab veenvalt äge võitlus tööpäeva piiride pärast. Kuid isegi selles vahendamatus sfääris, töö ja kapitali vahelise otsese protsessi sfääris, ei jää asi sugugi nii lihtsaks. Relatiivse lisaväärtuse arenemisega päriselt spetsiifilise kapitalistliku tootmisviisi tingimustes, millega ühenduses arenevad töö ühiskondlikud tootlikud jõud, näivad need tootlikud jõud ja töö ühiskondlikud seosed vahetus tööprotsessis sellistena, nagu oleksid nad üle kantud töölt kapitalile. Seetõttu saab kapital juba üpris salapäraseks olemuseks, sest kõik töö ühiskondlikud tootlikud jõud näivad kuuluvat temale, mitte aga tööle kui niisugusele; nad näivad võrsuvat kapitali enda rüpest. Siis tuleb juurde ringlemis-

[50] Palk, kasum ja rent on igasuguse tulu ja igasuguse vahetusväärtuse kolm algallikat (A. Smith). — Seega on materiaalse tootmise põhjused samal ajal kõigi olemasolevate põhitulude allikad (*Storch* [«Cours d'Économie Politique», Petersbourg 1815], I, lk. 259).

protsess, mille aine- ja vormivahetusse tõmmatakse kõik kapitali osad — isegi põllumajandusliku kapitali osad — sedamööda, kuidas areneb spetsiifiline kapitalistlik tootmisviis. See on sfäär, kus väärtuse esialgse tootmise suhted täielikult tagaplaanile jäävad. Juba otseses tootmisprotsessis tegutseb kapitalist ühtaegu kaubatootjana, kaubatootmise juhtijana. See tootmisprotsess ei tundu talle seepärast sugugi olevat lihtsalt lisaväärtuse tootmise protsess. Kuid milline olekski lisaväärtus, mille kapital otseses tootmisprotsessis välja pumpab ja kaupades kehastab, — kaupades sisalduv väärtus ja lisaväärtus tuleb alles ringlemisprotsessis realiseerida. Sealjuures näib, et ringluses ei toimu tootmiseks avansseeritud väärtusi asendava väärtuse, eriti aga kaupades sisalduva lisaväärtuse lihtne realiseerimine, vaid et see väärtus ja lisaväärtus ringluses tekivad; seda illusiooni kinnitavad eriti kaks asjaolu: esiteks võõrandamisel saadav kasum, mis sõltub pettusest, kavalusest, asjatundmisest, osavusest ja tuhandest turukonjunktuurist; siis aga asjaolu, et tööaja kõrvale astub siin teine määrav element, ringlusaeg. Viimane funktsioneerib küll ainult väärtuse ja lisaväärtuse loomise negatiivse piirina, kuid ometi tekib illusioon, nagu oleks ringlusaeg nende väärtuste loomisel niisama positiivne põhjus kui töö ise ja nagu lisandaks ta kapitali loomusest tuleneva, tööst sõltumatu määratluse. II raamatus tuli meil loomulikult kujutada seda ringlussfääri ainult nende vormimäärangute suhtes, mida see sfäär tekitab, osutada selles sfääris toimuvale kapitali struktuuri [Gestalt] edasiarenemisele. Tegelikult aga on see sfäär konkurentsi sfäär, kus — iga üksikut juhtumit eraldi vaadeldes — valitseb juhus; kus järelikult sisemine seadus, mis neis juhustes mõjule pääseb ja neid reguleerib, ainult siis nähtavaks saab, kui neid juhuseid suurte massidena kokku võetakse; kus järelikult jääb see seadus üksikutele tootmisagentidele enestele nähtamatuks ja arusaamatuks. Kuid edasi: tegelik tootmisprotsess kui vahetu tootmisprotsessi ja ringlemisprotsessi ühtsus tekitab uusi kujundeid [Gestaltungen], kus sisemise seose lõng järjest enam kaob, tootmissuhted üksteisest järjest iseseisvamaks saavad ja väärtuse koostisosad üksteise suhtes iseseisvateks vormideks kivinevad.

Nagu nägime, määravad nii ringlemisprotsess kui ka tootmisprotsess lisaväärtuse muundumise kasumiks. Kasumi vormis esinev lisaväärtus ei moodusta enam suhet töö peale kulutatud kapitaliosaga, millest ta tuleneb, vaid suhet kogukapitaliga. Kasuminormi reguleerivad tema enda seadused, mis lubavad ja isegi tingivad tema muutumist, kusjuures lisaväärtuse norm jääb endiseks. Kõik see varjab järjest rohkem lisaväärtuse tõelist loomust ja seega ka kapitali tegelikku mehhanismi. Veelgi suuremal määral on selle põhjuseks kasumi muundumine keskmiseks kasumiks ja väärtuste muundumine tootmishindadeks, turuhindade reguleerivateks kesk-

misteks. Siin astub sekka keeruline ühiskondlik protsess, kapitalide võrdsustumise protsess, mis lahutab kaupade suhtelised keskmised hinnad nende väärtustest ja mitmesuguste tootmissfääride keskmised kasumid (rääkimata juba individuaalsetest kapitalikulutustest igas eri tootmissfääris) tegelikust töö ekspluateerimisest eri kapitalide poolt. See ei ole ainult näiliselt nii, vaid kaupade keskmine hind erineb siin tõepoolest nende väärtusest, järelikult nendes realiseeritud tööst, ja üksikkapitali keskmine kasum erineb lisaväärtusest, mille see kapital tema poolt rakendatud töölistelt välja pressis. Kaupade väärtus tuleb vahetult esile ainult selles mõjus, mida töö tootliku jõu muutused tootmishindade langusele ja tõusule, nende hindade liikumisele, mitte aga nende äärmistele piiridele avaldavad. Näib, nagu määraks otsene töö ekspluateerimine kasumit ainult teisejärgulise tegurina [akzessorisch], nimelt sedavõrd, kuivõrd see töö ekspluateerimine võimaldab kapitalistil reguleerivate turuhindade olemasolul, mis näiliselt on sellest ekspluateerimisest sõltumatud, realiseerida keskmisest kasumist kõrvalekalduvat kasumit. Normaalsed keskmised kasumid ise näivad olevat kapitalile immanentsed, ekspluateerimisest sõltumatud; anormaalne ekspluateerimine, samuti erakordsetes soodsates tingimustes toimuv keskmine ekspluateerimine näivad tingivat ainult keskmisest kasumist kõrvalekaldumisi, mitte aga keskmist kasumit ennast. Kasumi jagunemine ettevõtjatuluks ja protsendiks (hoopiski rääkimata sellest, et vahele tulevad veel kaubanduslik kasum ja rahaga kauplemise kasum, mis põhinevad ringlusel ja näivadki täiel määral tekkivat ringlusest, mitte aga tootmisprotsessist endast) viib lõpule lisaväärtuse vormi iseseisvumise, lisaväärtuse vormi kivinemise tema substantsi, tema olemuse suhtes. Üks kasumi osa, vastupidiselt teisele osale, lööb täielikult lahku kapitalistlikust suhtest kui niisugusest; näib, nagu ei tekikski ta palgatöö ekspluateerimise funktsioonist, vaid kapitalisti enda palgatööst. Vastupidiselt sellele näib protsent tekkivat sõltumatult töölise palgatööst ja kapitalisti enda tööst, ta näib tekkivat kapitalist kui tema enda sõltumatust allikast. Kui kapital näis esialgselt, ringluse pealispinnal, kapital-fetišina, väärtust loova väärtusena, siis esineb ta nüüd, protsente kandva kapitalina, oma kõige võõrdunumas ja kõige iseäralikumas vormis. Sellepärast ongi vorm «kapital — protsent» kolmanda lülina vormide «maa — rent» ja «töö — palk» kõrval palju järjekindlama iseloomuga kui «kapital — kasum», sest kasumis on mälestus tema päritolust ikka veel alles, protsendis aga on see mälestus mitte üksnes kustunud, vaid isegi fikseeritud sellele päritolule vastupidises vormis.

Lõpuks esineb kapitali kui lisaväärtuse iseseisva allika kõrval maaomandus, mis piirab keskmist kasumit ja annab ühe osa lisaväärtusest üle sellele klassile, kes ise ei tööta ega töölisi vahetult

ei ekspluateeri, kes ei saa, nagu protsente kandev kapital, anduda moraalselt meeltülendavaile kaalutlustele näiteks riskist ja ohvritest kapitali laenuksandmisel. Et üks osa lisaväärtusest ei näi siin olevat otseselt seotud ühiskondlike suhetega, vaid loodusliku elemendiga, maaga, siis saab lisaväärtuse eri osade üksteise suhtes iseseisvumise ja kivinemise vorm täielikuks, sisemine seos katkeb lõplikult ja selle seose allikas kaetakse täielikult kinni just sellepärast, et tootmissuhted, mis seotakse tootmisprotsessi mitmesuguste aineliste elementidega, üksteise suhtes iseseisvaks saavad.

Valemis «kapital — kasum» või veel parem «kapital — protsent, maa — maarent, töö — palk», selles majandusteaduslikus kolmainsuses, mis kujutab väärtuse koostisosade ja üldse kogu rikkuse seost tema allikatega, on kapitalistliku tootmisviisi müstifikatsioon, ühiskondlike suhete asjastamine ja aineliste tootmissuhete otsene kokkukasvamine nende ajaloolis-ühiskondliku piiritlusega lõpule viidud; see on nõiutud, moonutatud ja pea peale pööratud maailm, kus Monsieur le Capital [isand Kapital] ja Madame la Terre [emand Maa] kui sotsiaalsed karakterid ja samal ajal vahetult kui lihtsad asjad oma pidu peavad. Klassikalise majandusteaduse suur teene seisab selles, et ta purustas selle võltsi näilikkuse ja illusiooni, selle rikkuse mitmesuguste ühiskondlike elementide üksteise suhtes iseseisvumise ja kivinemise, selle asjade personifitseerimise ja tootmissuhete asjastamise, selle argielu religiooni, purustas sellega, et taandas protsendi üheks kasumi osaks, rendi aga ülejäägiks, mis jääb järele pärast keskmise kasumi mahaarvamist, nii et mõlemad lisaväärtuses ühte langevad; purustas sellega, et kujutas ringlemisprotsessi kui lihtsat vormide metamorfoosi, ja lõpuks sellega, et taandas vahetus tootmisprotsessis kaupade väärtuse ja lisaväärtuse tööks. Ometi on klassikalise majandusteaduse parimadki esindajad kas suuremal või vähemal määral ikka veel selle näilikkuse maailma kammitsas, mille nad ise kriitiliselt purustasid; kõigi nende juures võib seepärast suuremal või vähemal määral näha ebajärjekindlust, poolikust ja lahendamatuid vasturääkivusi. Kui asutakse kodanlikul seisukohal, siis ei saagi see teisiti olla. Teiselt poolt aga on niisama loomulik, et tegelikud tootmisagendid tunnevad end nende tegelikest suhetest irdunud ja irratsionaalsete vormide keskel, vormide kapital — protsent, maa — rent, töö — palk keskel täielikult kodus olevat, sest need ongi need näilikkuse vormid [Gestaltungen], milles nad liiguvad ja millega neil iga päev tegemist on. Seepärast on niisama loomulik, et vulgaarmajandusteadus, mis pole midagi muud kui tegelike tootmisagentide tavaliste kujutluste didaktiline, enam või vähem doktrinäärne tõlgendus ja mis ainult seab need kujutlused teatud mõistusepärasesse korda, — et ta just selles kolmainsuses, kus igasugune sisemine seos kustunud on, leiab loomupärase, kõi-

gist kahtlustest kõrgemal seisva baasi tühiseks endaga rahuloluks. Samal ajal vastab see valem valitsevate klasside huvidele, sest ta proklameerib nende tuluallikate looduslikku paratamatust ja igavest õigustust ning ülendab need dogmaks.

Tootmissuhete asjastumist ja tootmisagentide suhtes iseseisvuse omandamist kirjeldades ei peatu me sellel, kuidas maailmaturg, selle konjunktuurid, turuhindade liikumine, krediidiperioodid, tööstus- ja kaubandustsüklid, õitsengu ja kriisi vaheldumine sunnivad tootmisagente vastastikustes seostes nägema ületamatuid, nende üle stiihiliselt valitsevaid loodusseadusi, kuidas need vastastikused seosed panevad end nende suhtes maksma kui pime paratamatus. Me ei peatu sellepärast, et konkurentsi tegelik liikumine on väljaspool meie plaani ja et meie eesmärgiks on esitada kapitalistliku tootmisviisi sisemist organisatsiooni ainult nii-öelda tema ideaalses keskmises.

Varasemates ühiskonnavormides esineb see majandusteaduslik müstifikatsioon peamiselt ainult raha suhtes ja protsente kandva kapitali suhtes. Vastavalt asja loomusele puudub see müstifikatsioon esiteks seal, kus domineerib tootmine tarbimisväärtuse pärast, vahetuks omatarvituseks; teiseks seal, kus orjapidamine või pärisorjus, nagu vana-ajal ja keskajal, moodustab ühiskondliku tootmise laia baasi: tootmistingimuste võim tootjate üle on siin maskeeritud isandate ja orjade vastastikuste suhetega, mis tulevad esile ja on nähtavad kui tootmisprotsessi otsesed liikumapanevad jõud. Ürgaegsetes kogukondades, kus valitseb primitiivne kommunism, ja isegi vana-aja linnakogukondades on tootmise baasiks need kogukondlikud suhted ise ja nende tingimused; nende suhete taastootmine aga on tootmise lõppeesmärk. Isegi keskaja tsunftides ei ole ei kapital ega töö kammitsaist vabanenud, vaid vastupidi: kapitali ja töö suhted määrab korporatiivne korraldus, selle korraldusega seotud vahekorrad ja nendele vastavad kujutlused kutsealakohusest, meistriseisundist jne. Alles kapitalistliku tootmisviisi tingimustes . . .

NELJAKÜMNE ÜHEKSAS PEATÜKK

TOOTMISPROTSESSI ANALÜÜSI JUURDE

Uurimuses, mille juurde me nüüd asume, võime tootmishinna ja väärtuse erinevuse kõrvale jätta, sest see erinevus langeb üldse ära, kui me vaatleme, nagu antud juhul, töö aasta-koguprodukti, s. o. ühiskondliku kogukapitali produkti väärtust.

Kasum (ettevõtjatulu pluss protsent) ja rent ei ole midagi muud kui isesugused vormid, mille kaupade lisaväärtuse eri osad võtavad. Lisaväärtuse suurus on nende osade kogusuuruse piiriks, missugusteks lisaväärtus võib jaguneda. Keskmine kasum pluss rent võrdub seepärast lisaväärtusega. On võimalik, et üks osa kaupades sisalduvast lisatööst ning seepärast ka lisaväärtusest ei võta otseselt osa kasumi võrdsustamisest keskmiseks kasumiks, nii et üks osa kaubaväärtusest ei väljendugi vastava kauba hinnas. Kuid see kompenseerub esiteks kas selle tõttu, et kasuminorm kasvab, kui väärtusest odavamalt müüdud kaup püsivkapitali elemendiks saab, või selle tõttu, et kasum ja rent väljenduvad suuremas hulgas produktis, kui väärtusest odavamalt müüdud kaup kuulub individuaalse tarbimise esemena sellesse väärtuse osasse, mis tuluna ära tarvitatakse. Teiseks aga, kui me võtame liikumise keskmise, siis need kõikumised vastastikku tasanduvad. Igatahes ka siis, kui see lisaväärtuse osa, mis kauba hinnas väljendatud ei ole, hinna kujundamisele kaduma läheb, ei saa keskmise kasumi ja rendi summa oma normaalses vormis kunagi olla kogu lisaväärtusest suurem, kuigi ta võib sellest väiksem olla. Selle summa normaalne vorm eeldab tööjõu väärtusele vastavat palka. Isegi monopoolne rent, kuivõrd see ei kujuta endast mahaarvamist palgast, s. o. ei moodusta erilist kategooriat, peab kaudselt ikka olema lisaväärtuse osa; kui ta ei moodustagi ühte osa ülejäägist, mis tekib sellest, et kaup, mille koostisosaks ta on, müüakse sellesama kauba tootmishinnast kallimalt (nagu diferentsiaalrendi puhul), või kui ta polegi ülejäägiline osa, mille võrra selle kauba lisaväärtus, mille koostisosaks ta on, ületab sama kauba seda lisaväärtuse osa,

mille mõõduks on keskmine kasum (nagu absoluutse rendi puhul), siis moodustab ta ikkagi ühe osa teiste kaupade lisaväärtusest, s. o. nende kaupade lisaväärtusest, mis selle monopolihinnaga müüdava kauba vastu vahetatakse. — Keskmise kasumi ja maarendi summa ei saa kunagi olla suurem kui see suurus, mille osadeks nad on ja mis juba enne seda jaotust on antud. Seepärast on meie uurimuse seisukohalt ükskõik, kas kaupade hinnas realiseerub kogu kaupade lisaväärtus, s. t. kogu kaupades sisalduv lisatöö, või ei realiseeru. Lisatöö ei realiseeru juba sellepärast täielikult, et olukorras, kus antud kauba tootmiseks ühiskondlikult vajaliku töö hulk alaliselt muutub — see muutumine tuleneb töö tootliku jõu alalisest muutumisest —, toodetakse osa kaupu alati anormaalsetes tingimustes, nii et need kaubad tuleb müüa nende individuaalsest väärtusest odavamalt. Igal juhul võrdub kasum pluss rent kogu realiseeritud lisaväärtusega (lisatööga), ja käesoleva uurimuse seisukohalt võib realiseeritud lisaväärtust pidada võrdseks kogu lisaväärtusega, sest kasum ja rent on realiseeritud lisaväärtus, järelikult see lisaväärtus, mis üldse kaupade hindadesse läheb, niisiis praktiliselt kogu lisaväärtus, mis selle hinna koostisosaks on.

Teiselt poolt palk, mis moodustab tulu kolmanda isesuguse vormi, võrdub alati kapitali muutuva koostisosaga, s. o. selle koostisosaga, mida ei kulutata töövahendite soetamiseks, vaid elava tööjõu ostmiseks, töölistele maksmiseks. (Töö, mille eest makstakse tulu kulutamisel, kuulub tasumisele palgast, kasumist või rendist; seepärast ei ole ta nende kaupade väärtuse osaks, millega tema eest makstakse. Järelikult ei võeta seda tööd arvesse kaubaväärtuse ja selle koostisosade analüüsimisel.) Muutuvkapitali väärtus ning järelikult töö hind taastoodetakse tööliste kogutööpäeva asjastatud osas; selles kaubaväärtuse osas, milles tööline taastoodab omaenda tööjõu väärtuse või oma töö hinna. Töölise kogutööpäev jaguneb kaheks osaks. Üks osa on see, kus ta teeb selle töö hulga, mis on vajalik tema enda elatusvahendite väärtuse taastootmiseks: see on kogu tema töö tasuline osa, see tema töö osa, mis on vajalik tema enda alalhoiuks ja taastootmiseks. Kogu ülejäänud osa tööpäevast, kogu ülejäägiline tööhulk, mille ta teeb peale tema palga väärtuses realiseeritud töö, on lisatöö, tasuta töö, mis väljendub kogu tema kaubatoodangu lisaväärtuses (ja seepärast ülejäägilises kaubahulgas), lisaväärtuses, mis omakorda jaguneb erinevaid nimetusi kandvaiks osadeks, kasumiks (ettevõtjatulu pluss protsent) ja rendiks.

Kaupade kogu väärtusosa, milles realiseerub ühe päeva või ühe aasta vältel lisandatav tööliste kogutöö, selle töö poolt loodav aastaprodukti koguväärtus, jaguneb niisiis palga väärtuseks,

kasumiks ja rendiks. Sest kogu see töö jaguneb vajalikuks tööks, millega tööline loob produkti väärtuse osa, mis läheb temale endale maksmiseks, s. o. loob palga, ja tasuta lisatööks, millega ta loob produkti väärtuse osa, mis moodustab lisaväärtuse ning mis hiljem jaguneb kasumiks ja rendiks. Peale selle töö ei tee tööline mingit muud tööd, ja peale produkti koguväärtuse, mis omandab palga, kasumi ja rendi vormi, ei loo ta mingit muud väärtust. Aastaprodukti väärtus, milles väljendub see uus töö, mis ta aasta vältel juurde lisanud on, võrdub palgaga ehk muutuvkapitali väärtusega pluss lisaväärtus, mis omakorda jaguneb kasumi ja rendi vormiks.

Aastaprodukti kogu väärtusosa, mille tööline aasta vältel loob, väljendub niisiis kolme tulu väärtuse aastasummas — palga, kasumi ja rendi väärtuses. Seepärast on silmanähtav, et aasta jooksul loodavas produkti väärtuses ei taastoodeta püsiva kapitaliosa väärtust, sest palk võrdub ainult tootmisse avansseeritud muutuva kapitaliosa väärtusega ja rent ning kasum võrduvad ainult lisaväärtusega, ülejäägiga, mille võrra toodetud väärtus on suurem kui avansseeritud kapitali koguväärtus, mis võrdub püsivkapitali väärtusega pluss muutuvkapitali väärtus.

Siin lahendada tuleva raskuse suhtes pole üldse tähtis, et üks osa kasumi ja rendi vormiks muundunud lisaväärtusest ei tarvitata ära tuluna, vaid läheb akumulatsiooniks. Akumulatsioonifondina säästetav lisaväärtuse osa läheb uue, täiendava kapitali moodustamiseks, mitte aga vana kapitali asendamiseks, temaga ei asendata seda vana kapitali koostisosa, mis kulutati tööjõu palkamiseks, ega ka seda koostisosa, mis kulutati töövahendite soetamiseks. Järelikult võib siin lihtsustamise mõttes oletada, et tulud on tervenisti läinud individuaalseks tarbimiseks. Raskus on kaht laadi. Ühelt poolt aastaprodukti väärtus, mille näol need tulud — palk, kasum, rent — ära tarvitatakse, sisaldab teatud väärtusosa, mis võrdub sellesse produkti läinud püsiva kapitaliosa väärtusega. Aastaprodukti väärtus sisaldab selle väärtusosa lisaks väärtusosale, mis moodustab palga, ja väärtusosale, mis jaguneb kasumiks ja rendiks. Niisiis, aastaprodukti väärtus = palk + kasum + rent + *C*, kusjuures viimane on tema väärtuse püsiv osa. Kuidas saab siis aasta jooksul toodetud väärtus, mis ainult = palk + kasum + rent, osta produkti, mille väärtus = (palk + kasum + rent) + *C*? Kuidas saab aasta jooksul toodetud väärtus osta produkti, mille väärtus on suurem, kui tal endal on?

Teiselt poolt, kui me jätame kõrvale püsivkapitali osa, mis produktisse ei läinud ja mis järelikult ka pärast kaupade aastast tootmist — kuigi vähenenud väärtusega — edasi eksisteerib; kui me jätame seega esialgu kõrvale rakendatud, kuid äratarvitamata

põhikapitali, siis näeme, et avansseeritud kapitali püsiv osa on tooraine ja abimaterjalide vormis tervenisti läinud uude produkti, samal ajal kui üks osa töövahenditest on täielikult ära tarvitatud, teine osa aga on ainult osaliselt kulunud, nii et ainult üks osa tema väärtusest tootmises ära on tarvitatud. Kogu see tootmises äratarvitatud osa püsivkapitalist tuleb asendada in natura [natuuras]. Kui eeldada, et kõik muud tingimused, eriti töö tootlik jõud, on jäänud endiseks, siis läheb tema asendamiseks niisama palju tööd kui enne, s. o. ta tuleb asendada niisama suure väärtusega. Vastasel korral ei saaks taastootmine ise endises ulatuses toimuda. Kes aga peab need tööd tegema ja kes need teeb?

Mis puutub esimesse raskusse -- kes peab maksma produktis sisalduva püsiva väärtusosa eest ja millega? —, siis eeldatakse, et tootmises äratarvitatud püsivkapitali väärtus produkti väärtuse osana uuesti esile tuleb. See pole vastuolus teise raskuse eeldustega, sest juba I raamatu V peatükis (tööprotsess ja väärtuskasvu protsess) me nägime, kuidas lihtsalt uue töö juurdelisamisega — kuigi see uus töö ei taastooda vana väärtust, vaid loob sellele ainult lisanduse, loob ainult lisaks tuleva väärtuse — säilib produktis samal ajal siiski vana väärtus; ühtlasi aga nägime, et see ei toimu töö kaudu mitte sedavõrd, kuivõrd töö loob väärtust, s. t. kuivõrd see on töö üldse, vaid kuivõrd see funktsioneerib kui teatud kindel tootlik töö. Järelikult pole vaja mingit täiendavat tööd selleks, et säilitada püsiva osa väärtust produktis, millele kulutatakse tulu, s. o. aasta vältel loodud koguväärtus. Küll aga on vaja uut täiendavat tööd selleks, et asendada püsivkapital, mille väärtus ja tarbimisväärtus eelmisel aastal ära tarvitati; ilma sellise asenduseta ei ole taastootmine üldse võimalik.

Kogu uus juurdelisatud töö on esindatud aasta kestel loodud uues väärtuses, mis omakorda täielikult muundub kolme liiki tuluks: palgaks, kasumiks ja rendiks. — Ühelt poolt ei jää niisiis üle mingit ülejäägilist ühiskondlikku tööd äratarvitatud püsivkapitali asendamiseks, mis tuleb taastada osalt in natura ja vastavas väärtuses, osalt ainult vastavas väärtuses (kuivõrd jutt on ainult põhikapitali kulumisest). Teiselt poolt näib, et sellest väärtusest, mille töö aasta jooksul loob, mis palga, kasumi ja rendi vormiks jaguneb ja neis vormides kulutamisele tuleb, ei jätku selleks, et tasuda või osta püsivat kapitaliosa, mis peale nende enda väärtuse aastaproduktis sisalduma peab.

Me näeme, et siin ülesseatud probleem on juba lahendatud ühiskondliku kogukapitali taastootmise käsitlemisel II raamatus, III osas. Me tuleme siin selle küsimuse juurde tagasi eelkõige sellepärast, et lisaväärtuse tuluvormid — kasum (ettevõtjatulu pluss

protsent) ja rent — ei olnud seal veel välja arendatud, mistõttu lisaväärtust ei olnud võimalik käsitleda nendes vormides; ja ka veel sellepärast, et just palga, kasumi ja rendi vormiga on seotud üks uskumatu eksimus analüüsis — eksimus, mis läbib kogu poliitilise ökonoomia A. Smithist alates.

Me jagasime seal kogu kapitali kaheks suureks klassiks: I klass, mis toodab tootmisvahendeid, ja II klass, mis toodab individuaalse tarbimise vahendeid. Asjaolu, et mõned produktid võivad minna isiklikuks tarbimiseks ja ka olla tootmisvahendiks (hobune, teravili jne.), ei väära põrmugi selle jaotuse absoluutset õigsust. See jaotus ei ole tõepoolest hüpotees, vaid ainult tõsiasja väljendus. Võtame näiteks ühe maa aastaprodukti. Üks osa produktist, ükskõik kui hästi ta tootmisvahendiks olla võib, läheb individuaalseks tarbimiseks. See on produkt, mille soetamiseks kulutatakse palka, kasumit ja renti. See produkt on ühiskondliku kapitali teatud alajaotuse produktiks. On võimalik, et seesama kapital toodab ka I klassi kuuluvaid produkte. Kuivõrd see nii on, ei tooda I klassi kuuluvaid, tootlikult äratarvitatavaid produkte see kõnesoleva kapitali osa, mis on kulutatud II klassi produkti tootmiseks, s. o. selle produkti tootmiseks, mis tõesti läheb individuaalsesse tarbimisse. Kogu see produkt II, mis läheb individuaalsesse tarbimisse ja millele seetõttu kulutatakse tulu, on tema tootmiseks äratarvitatud kapitali olemine pluss toodetud ülejääk. Järelikult on see ainuüksi tarbimisvahendite tootmisse mahutatud kapitali produkt. Niisamuti ka aastaprodukti I alajaotus, mis on taastootmise vahendiks — toormaterjal ja tööriistad —, ükskõik kui hästi see produkt naturaliter [oma loomu poolest] tarbimisvahendiks olla võib, on ainuüksi tootmisvahendite tootmisse mahutatud kapitali produkt. Kaugelt suurem osa produkte, mis püsivkapitali moodustavad, on ka aineliselt sellises vormis, milles nad individuaalsesse tarbimisse minna ei saa. Kui see aga ühe osa produkti suhtes võimalik on, kuivõrd näiteks talupoeg võib oma seemnevilja ära süüa või oma tööloomad lihaks tappa, siis tähendab majanduslik takistus selle osa suhtes tegelikult sedasama, nagu oleks see osa tarbimiskõlbmatus vormis.

Mõlema klassi käsitlemisel, nagu juba öeldud, me abstraheerume püsivkapitali põhiosast, mis mõlema klassi aastaproduktist olenemata in natura ja oma väärtuse järgi edasi eksisteerib.

II klassis, mille produktide soetamiseks kulutatakse palk, kasum ja rent, lühidalt öeldes, mille produktide peale tarvitatakse ära tulud, koosneb produkt oma väärtuse järgi ise kolmest koostisosast. Üks koostisosa võrdub tootmises äratarvitatud püsiva kapitaliosa väärtusega; teine koostisosa võrdub tootmisse avansseeritud muutuva kapitaliosa väärtusega, s. o. selle kapitaliosa väärtusega, mis

on kulutatud palgaks; lõpuks, kolmas koostisosa võrdub toodetud lisaväärtusega, niisiis = kasumiga + rent. II klassi produkti esimest koostisosa, püsiva kapitaliosa väärtust, ei saa tarbida ei II klassi kapitalistid ega töölised, samuti mitte maaomanikud. Ta ei moodusta mingit osa nende tulust, kuid ta tuleb asendada in natura, ja selleks tuleb ta ära müüa. Seevastu teised kaks selle produkti koostisosa võrduvad selles klassis toodetud tulude väärtusega, s. o. võrduvad palgaga + kasum + rent.

I klassis koosneb produkt vormilt neistsamadest koostisosadest. Kuid seda osa, mis moodustab siin tulu, s. o. palga + kasum + + rent, lühidalt öeldes, muutuva kapitaliosa + lisaväärtus, ei tarvitata siin ära selle I klassi produktide naturaalvormis, vaid II klassi produktides. Järelikult tuleb I klassi tulude väärtus ära tarvitada II klassi produkti selle osa näol, mis moodustab II klassi asendamisele kuuluva püsivkapitali. II klassi produkti selle osa, mis peab asendama selle klassi püsivkapitali, tarvitavad naturaalvormis ära I klassi töölised, kapitalistid ja maaomanikud. Nad kulutavad oma tulud selle produkti II soetamiseks. Teiselt poolt läheb I klassi produkt, kuivõrd ta esindab I klassi tulu, oma naturaalvormis II klassi tootlikule tarbimisele, asendades in natura selle klassi püsivkapitali. Lõpuks asendatakse I klassi äratarvitatud püsiv kapitaliosa selle klassi enda produktidest, mis koosnevad just töövahenditest, toorainest ja abimaterjalidest jne.; see asendatakse osalt I klassi kapitalistide omavahelise vahetuse teel, osalt aga sel teel, et üks osa nendest kapitalistidest saavad oma produkti uuesti rakendada otseselt tootmisvahendina.

Võtame lihtsa taastootmise endise skeemi (II raamat, XX ptk., II):

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Selle järgi tarvitavad II klassis tootjad ja maaomanikud tuluna ära $500_v + 500_m = 1000$; jääb asendada 2000_c. Selle tarvitavad ära I klassi töölised, kapitalistid ja rendisaajad, kelle tulu $= 1000_v + + 1000_m = 2000$. II klassi äratarvitatava produkti tarvitab tuluna ära I klass ja tarbimisele mittekuuluvas produktis esindatud I klassi tuluosa tarvitab püsivkapitalina ära II klass. Niisiis jääb veel aru anda I klassi 4000_c kohta. See asendatakse I klassi enda produktist = 6000 ehk õigemini = 6000 — 2000, sest need 2000 on juba muudetud II klassi püsivkapitaliks. Tuleb tähendada, et need arvud on igatahes võetud meelevaldselt, nii et I klassi tulu väärtuse ja II klassi püsivkapitali väärtuse suhe näib samuti olevat meelevaldne. Ometi on ilmne, et kui taastootmisprotsess kulgeb normaal-

selt ja muud tingimused ei muutu, s. o. kui akumulatsioon kõrvale jätta, siis peab I klassi palga, kasumi ja rendi väärtuse summa võrduma II klassi püsiva kapitaliosa väärtusega. Vastasel korral ei saaks II klass oma püsivkapitali asendada või siis I klass ei saaks oma tulu tarbimisele mittekuuluvast vormist tarbimisele kuuluvaks vormiks muuta.

Aasta-kaupprodukti väärtus, just nagu omaette kapitalikulutuse kaupprodukti väärtus ja iga üksikugi kauba väärtus, jaguneb niisiis kaheks väärtuse koostisosaks: *A*-ks, mis asendab avansseeritud püsivkapitali väärtust, ja *B*-ks, mis esineb tulu vormis palga, kasumi ja rendina. Väärtuse viimane koostisosa *B* kujutab endast esimese koostisosa *A* vastandit selles suhtes, et muudel võrdsetel tingimustel *A*: 1) ei võta kunagi tulu vormi, 2) tuleb alati tagasi kapitali vormis ja nimelt püsivkapitali vormis. Kuid ka teine koostisosa *B* sisaldab omakorda vastuolu. Kasumil ja rendil on palgaga see ühine, et kõik nad on tulu vormid. Sellest hoolimata erinevad nad üksteisest oluliselt selle poolest, et kasum ja rent esindavad lisaväärtust, s. o. tasuta tööd, palk aga esindab tasulist tööd. See osa produkti väärtusest, mis esindab kulutatud palka, s. o. asendab palka, ja mis meie eelduste kohaselt, kus taastootmine toimub samas ulatuses ja samadel tingimustel, taas palgaks muundub, — see osa tuleb tagasi kõigepealt kui muutuvkapital, kui taastootmisse uuesti avansseeritava kapitali koostisosa. See koostisosa funktsioneerib kahesugusel viisil. Kõigepealt eksisteerib ta kapitali vormis ja ta vahetatakse kapitalina tööjõu vastu. Töölise käes muundub ta tuluks, mille tööline saab oma tööjõu müügist; tuluna muudetakse ta elatusvahenditeks ja tarvitatakse ära. See kahekordne protsess toimub raharingluse vahendusel. Muutuvkapital avansseeritakse rahas ja makstakse välja palga näol. See on tema kui kapitali esimene funktsioon. Ta vahetatakse tööjõu vastu ja muutub selle tööjõu väljenduseks, tööks. Selline on protsess kapitalisti seisukohalt. Teiseks aga ostavad töölised selle rahaga ühe osa oma kaupprodukti; see raha on selle osa mõõduks ja töölised tarvitavad selle osa tuluna ära. Kui me kujutame ette, et raharinglust pole olemas, siis on üks osa töölise produktist olemasoleva kapitali vormis kapitalisti käes. Selle produktiosa avansseerib ta kui kapitali, ta annab selle töölisele uue tööjõu eest, tööline aga tarvitab seda osa tuluna kas otseselt või teiste kaupade vastu vahetatult. See osa produkti väärtusest, mis taastootmisel peab muunduma palgaks, tööliste tuluks, tuleb niisiis kõigepealt kapitali vormis, täpsemalt muutuvkapitali vormis tagasi kapitalisti kätte. Asjaolu, et see väärtuse osa muutuvkapitali vormis tagasi tuleb, on töö kui palgatöö, tootmisvahendite kui kapitali ja tootmisprotsessi enda kui kapitalistliku tootmisprotsessi pidevalt uueneva taastootmise oluline tingimus.

Selleks et mitte takerduda tarbetuisse raskustesse, tuleb vahet teha ühelt poolt koguprodukti [Rohertrag] ja puhasprodukti ning teiselt poolt kogutulu ja puhastulu vahel.

Koguprodukt ehk brutoprodukt on terve taastoodetud produkt. Koguprodukti ehk brutoprodukti väärtus, kui rakendatud, kuid äratarvitamata osa põhikapitalist maha arvata, võrdub avansseeritud ning tootmises äratarvitatud püsiv- ja muutuvkapitali väärtusega pluss lisaväärtus, mis jaguneb kasumiks ja rendiks. Kui me aga ei vaatle üksiku kapitali, vaid ühiskondliku kogukapitali produkti, siis võrdub koguprodukt aineliste elementidega, mis moodustavad püsiv- ja muutuvkapitali, pluss lisaprodukti ainelised elemendid, milles on esindatud kasum ja rent.

Kogutulu on see väärtusosa ning viimasega mõõdetav bruto-produkti ehk koguprodukti osa, mis jääb järele pärast kogutoodangu selle väärtusosa ja sellega mõõdetava produktiosa mahaarvamist, mis asendab avansseeritud ja tootmises äratarvitatud püsivkapitali. Kogutulu võrdub järelikult palgaga (või selle produktiosaga, mis peab taas muunduma töölise tuluks) + kasum + rent. Puhastulu seevastu on lisaväärtus, järelikult lisaprodukt, mis jääb järele pärast palga mahaarvamist ja mis tegelikult kujutab endast kapitali poolt realiseeritud ja maaomanikega jaotamisele kuuluvat lisaväärtust ning sellega mõõdetavat lisaprodukti.

Me nägime, et iga üksiku kauba väärtus ja iga üksiku kapitali kogu kaupprodukti väärtus jaguneb kaheks osaks: üks osa lihtsalt asendab püsivkapitali, teine osa aga — kuigi teatud murdosa sellest tuleb tagasi kui muutuvkapital, järelikult tuleb tagasi samuti kapitali *vormis* — peab ometigi tervenisti muunduma kogutuluks ning omandama palga, kasumi ja rendi vormi, viimaste summa aga moodustabki kogutulu. Edasi nägime, et seesama käib ka kogu ühiskondliku aastaprodukti väärtuse kohta. Vahe üksiku kapitalisti produkti ja ühiskonna produkti vahel on ainult selles: üksiku kapitalisti seisukohalt erineb puhastulu kogutulust, sest viimane sisaldab palka, esimene aga seda ei sisalda. Kui aga vaadelda kogu ühiskonna tulu, siis koosneb natsionaalne tulu palgast pluss kasum pluss rent, järelikult kogutulust. Ka see on muide ainult abstraktsioon, sest kapitalistliku tootmise tingimustes asub kogu ühiskond kapitalistlikule seisukohale ja peab seepärast puhastuluks ainult seda tulu, mis jaguneb kasumiks ja rendiks.

Fantastiline kujutlus, mida näeme näiteks härra Say juures, nagu muutuks kogu produkt, terve brutoprodukt natsiooni suhtes puhasproduktiks või nagu ei erinekski esimene teisest, s. o. nagu kaoks see erinevus natsiooni seisukohalt lähtudes — see fantastiline kujutlus seevastu on ainult selle absurdse dogma paratamatu ja äärmuslik väljendus, mis A. Smithist peale läbib kogu

poliitilist ökonoomiat ja mille järgi kaupade väärtus lõppkokkuvõttes tervenisti jaguneb tuludeks — palgaks, kasumiks ja rendiks.[51]

Kui jutt on igast üksikust kapitalistist, siis muidugi ei ole kuigi raske aru saada, et üks osa tema produktist peab uuesti muutuma kapitaliks (isegi taastootmise laiendamist või akumulatsiooni kõrvale jättes), pealegi mitte ainult muutuvkapitaliks, mis omakorda peab muutuma tööliste tuluks, s. o. tulu vormiks, vaid ka püsivkapitaliks, mis kunagi ei saa tuluks muutuda. Kõige lihtsamgi tootmisprotsessi vaatlemine näitab seda selgesti. Raskus tekib alles siis, kui uurimisele võetakse tootmisprotsess tervikuna. Kogu selle produktiosa väärtus, mis palga, kasumi ja rendi vormis tuluna ära tarvitatakse (kusjuures pole sugugi tähtis, kas see tarbimine on individuaalne või tootlik), kaetakse — nagu analüüs seda näitab — tõepoolest tervenisti väärtussummaga, mis koosneb palgast pluss kasum pluss rent, s. o. nende kolme tulu koguväärtusega, ehkki selle produktiosa väärtus — just nagu teisegi produktiosa väärtus, mis tulu hulka ei lähe — sisaldab väärtusosa = *C*, mis võrdub neis osades sisalduva püsivkapitali väärtusega, järelikult prima facie ei või piirduda tulu väärtusega. See asjaolu, mis ühelt poolt on praktiliselt vaieldamatu tõsiasi, teiselt poolt aga niisama vaieldamatu teoreetiline vasturääkivus, moodustab raskuse, millest saab kõige kergemini üle väitega, et kaubaväärtus sisaldab ainult näiliselt, ainult üksiku kapitalisti seisukohalt mingi teise väärtusosa, mis tulu vormis eksisteerivast osast erineb. Fraas, et «see, mis ühele on tulu, muutub teisele kapitaliks», vabastab igasugusest pikemast mõtlemisest. Kuidas saab sealjuures asendada vana kapitali, kui kogu produkti väärtus kuulub tarbimisele tulude vormis; kuidas saab iga individuaalse kapitali produkti väärtus võrduda kolme tulu väärtussummaga pluss *C*, s. o. pluss püsivkapital, kõigi kapitalide produktide väärtussumma kokku aga kolme tulu väärtussummaga pluss 0, — see kõik on sealjuures muidugi lahendamatu mõistatus

[51] Ricardo teeb järelemõtlematu Say kohta järgmise väga tabava märkuse: «Netoprodukti ja brutoprodukti kohta ütleb härra Say järgmist: «Kogu toodetud väärtus on brutoprodukt; see väärtus, maha arvatud tootmiskulud, moodustab netoprodukti» (II kd., lk. 491). Järelikult ei saa olla mingit netoprodukti, sest tootmiskulud koosnevad härra Say järgi rendist, palgast ja kasumist. Leheküljel 508 ütleb ta: «Produkti väärtus, tootlike teenuste väärtus, tootmiskulude väärtus — need kõik on niisiis ühesugused väärtused, kui ainult lasta asjadel minna loomulikku rada.» Kui kõigest kõik maha arvata, siis ei jää midagi järele» (*Ricardo*, «Principles», XXII ptk., lk. 512, märkus [venek. tõlkes lk. 273]). Muide, nagu me hiljem näeme, ei ole ka Ricardo mitte kuskil ümber lükanud kaubahinna väära analüüsi, mille esitas A. Smith, nimelt kaubahinna jagunemist tulude [Revenuen] väärtuste summaks. Ricardo ei tunne muret selle analüüsi ekslikkuse pärast ja võtab seda oma analüüsides niivõrd õigena, kuivõrd ta «abstraheerub» kaupade püsivast väärtusosast. Aeg-ajalt tuleb ta tagasi sellesama kujutlusviisi juurde.

ja selle seletuseks tuleb siis öelda, et analüüs ei suuda lihtsatest hinnaelementidest üldse jagu saada, vaid peab rahule jääma nõiaringis keerlemisega ja lahenduse edasilükkamisega kuni lõpmatuseni. Nii et see, mis esineb püsivkapitalina, võib jaguneda palgaks, kasumiks ja rendiks, palk, kasum ja rent aga määravad omakorda kaubaväärtused, mis esindavad palka, kasumit ja renti, ja nii edasi kuni lõpmatuseni.[52]

Täiesti vale dogma, nagu jaguneks kaupade väärtus lõppkokkuvõttes palgaks + kasum + rent, saab veel sellisegi väljenduse, nagu peaks tarbija lõppkokkuvõttes maksma koguprodukti koguväärtuse; või ka niisuguse väljenduse, nagu peaks raharinglus tootjate ja tarbijate vahel lõppkokkuvõttes võrduma raharinglusega tootjate eneste vahel (Tooke); kõik need teesid on niisama valed kui nende aluseks olev põhilause.

Raskused, mis selle väära ja prima facie absurdse analüüsi juurde viivad, on lühidalt järgmised:

1) Ei mõisteta põhilist suhet püsivkapitali ja muutuvkapitali vahel; järelikult ei mõisteta ka lisaväärtuse loomust ja ühes sellega kogu kapitalistliku tootmisviisi baasi. Kapitali iga üksiku produkti, iga üksiku kauba väärtus sisaldab üht väärtusosa = püsivkapitaliga, üht väärtusosa = muutuvkapitaliga (mis on muundunud tööliste palgaks) ja üht väärtusosa = lisaväärtusega (mis hiljem jaguneb kasumiks ja rendiks). Kuidas on siis võimalik, et tööline oma palgaga, kapitalist oma kasumiga, maaomanik oma rendiga võivad osta kaupu, millest igaüks ei sisalda ainult ühte neist koostisosadest, vaid kõiki kolme, ja kuidas on võimalik, et palga, kasumi ja rendi väärtussumma, järelikult kolme tuluallika väärtused ühtekokku, võib osta kaubad, mis moodustavad nende tulude saajate kogu tarvituse, kaubad, mis lisaks neile kolmele väärtuse koostisosale sisaldavad veel ühe väärtuse koostisosa,

---

[52] «Igas ühiskonnas viib iga kauba hind lõpuks välja ühe või teise või kõigi nende kolme osa (nimelt palga, kasumi, rendi) juurde... Võib-olla mõeldakse, et farmeri kapitali asendamiseks või tema tööloomade ja teiste põllutööriistade kulumise kompenseerimiseks on vaja veel neljandat osa. Kuid tuleb märkida, et iga põllutööriista, näiteks tööhobuse hind koosneb omakorda nendest samadest kolmest osast — selle maa rendist, kus hobune üles kasvatati, tööst, mis kulutati tema talitamiseks ja kasvatamiseks, ja farmeri kasumist, kes avansseerib nii maa rendi kui ka töö eest makstava palga. Niisiis, kuigi vilja hind võib katta nii hobuse hinna kui ta ülalpidamiskulud, jaguneb kogu hind ikkagi otseselt või lõppkokkuvõttes nendekssamadeks kolmeks osaks: rendiks, tööks (tuleks öelda: palgaks) ja kasumiks» (*A. Smith* [«Исследование о природе и причинах богатства народов», т. I, Соцэкгиз, 1935 г., lk. 47, 48]). Me näitame hiljem, et A. Smith ise tunneb selle kõrvalepõike vasturääkivust ja puudulikkust, sest see on ju ainult kõrvalepõige, kui ta saadab meid Pontsiuse juurest Pilatuse juurde, näitamata kuskil tegelikku kapitalikulutust, mille puhul produkti hind jaguneks lõplikult ja jäägitult, ilma järjekordse edasilükkamiseta, nendeks kolmeks osaks.

nimelt püsivkapitali? Kuidas võivad nad kolme osa väärtuse eest osta nelja osa väärtuse?[53]

Analüüsi me andsime II raamatus, III osas.

2) Ei saada aru, kuidas töö, lisades juurde uut väärtust, säilitab vana väärtuse uues vormis, tootmata seda väärtust uuesti.

3) Ei mõisteta taastootmisprotsessi üldist seost, nagu see esineb kogukapitali, mitte aga üksiku kapitali seisukohalt; ei taibata raskust, mis seisab küsimuses, kuidas produkt, milles realiseeruvad palk ja lisaväärtus, s. o. milles realiseerub kogu see väärtus, mille aasta jooksul juurdelisatud uus kogutöö on loonud — kuidas võib see produkt asendada oma püsivat väärtusosa ja samal ajal ometi olla mitte midagi muud kui ainult tuludest koosnev väärtus; edasi, kuidas on võimalik, et tootmises äratarvitatud püsivkapital asendatakse aineliselt ja väärtuse järgi uuega, kuigi juurdelisatud uue töö kogusumma realiseerub ainult palgas ja lisaväärtuses ning on ammendavalt esindatud nende mõlema väärtuse summas. Selles peitubki peamine raskus; ta peitub taastootmise analüüsis, taas-

[53] Proudhon väljendab oma võimetust sellest aru saada järgmise absurdse vormeliga: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit [tööline ei saa tagasi osta omaenda produkti], sest see sisaldab protsendi, mis tuleb juurde tootmiskuludele [prix-de-revient]. Kuidas õpetab teda aga härra Eugène Forcade? «Kui Proudhoni väide oleks õige, siis ei käiks see ainult profits du capital [kapitali kasumite] kohta, vaid teeks koguni võimatuks tööstuse. Kui tööline on sunnitud maksma 100 sellesama asja eest, mille eest ta ise sai kõigest 80, kui palk saaks produktist tagasi osta ainult selle väärtuse, mille ta sinna ise on mahutanud, siis oleks see võrdne kinnitusega, et tööline ei saa midagi tagasi osta, et palk ei saa millegi eest maksta. Tegelikult sisaldavad tootmiskulud [prix-de-revient] alati midagi rohkemat kui töölise palga ja müügihind sisaldab alati midagi rohkemat kui ettevõtja kasumi; ta sisaldab näiteks tooraine hinna, mis sageli makstakse välismaale... Proudhon on unustanud natsionaalse kapitali vahetpidamatu kasvu, ta on unustanud, et see kasv toimub kõigi töötajate — nii ettevõtjate kui ka tööliste suhtes» («Revue des deux Mondes», 1848, 24. kd., lk. 998). Meil on siin näide mõtlematust kodanlikust optimismist temale kõige paremini vastaval targutamise kujul. Esiteks arvab härra Forcade, et tööline ei saaks elada, kui ta ei saaks peale väärtuse, mida ta toodab, veel rohkem väärtust, samal ajal kui, vastupidi, kapitalistlik tootmisviis polekski võimalik, kui tööline saaks tõesti kätte väärtuse, mida ta toodab. Teiseks üldistab ta väga õigesti raskuse, mille Proudhon väljendas ainult kitsal kujul. Kauba hind ei sisalda ainult ülejääki palgaga võrreldes, vaid ka kasumiga võrreldes, ta sisaldab nimelt püsiva väärtusosa. Proudhoni arutluse järgi ei saaks järelikult isegi kapitalist oma kasumi eest uuesti kaupa osta. Kuidas siis lahendab Forcade selle mõistatuse? Mõttetu fraasiga kapitali kasvust. Niisiis peaks kapitali vahetpidamatu kasv väljenduma muuseas ka selles, et kaubahinna analüüs, mis 100 ühiku suuruse kapitali puhul on majandusteadlasele võimatu, saab 10 000 ühiku suuruse kapitali puhul üleliigseks. Mida öeldaks küll keemikust, kes küsimusele: millest see tuleb, et maaprodukt sisaldab rohkem süsinikku kui maa ise — annaks järgmise vastuse: see tuleb põllumajandusliku tootmise vahetpidamatust kasvust. Vaga soov avastada kodanlikus maailmas kõige parem kõigist võimalikest maailmadest asendab vulgaarmajandusteaduses igasuguse vajaduse tõest lugu pidada ja teadusliku uurimistöö poole püüda.

tootmise mitmesuguste koostisosade vahekorra analüüsis, mida tehakse nii nende koostisosade ainelise iseloomu kui ka nende väärtussuhete seisukohalt.

4) Sellele tuleb aga lisaks veel üks raskus, mis veelgi suureneb, niipea kui lisaväärtuse erinevad koostisosad hakkavad esinema üksteise suhtes iseseisvate tulude vormis. See raskus seisab selles, et tulu ja kapitali kindlad määratlused teineteise asemele astuvad ja teineteisega kohad vahetavad, nii et nad näivad olevat ainult relatiivsed määratlused üksiku kapitalisti seisukohalt, mis aga kogu tootmisprotsessi vaatluse puhul kaovad. Näiteks püsivkapitali tootva I klassi tööliste ja kapitalistide tulu asendab aineliselt ja väärtuse järgi tarbimisvahendeid tootva II klassi kapitalistide püsivkapitali. Sellest raskusest saab järelikult mööda hiilida kujutlusega, et see, mis ühele on tulu, on teisele kapital, ja seepärast pole neil määratlustel midagi tegemist kauba väärtuse koostisosade tegeliku diferentseerumisega. Edasi: kaubad, mis lõppkokkuvõttes peavad olema neiks ainelisteks elementideks, mille soetamiseks kulutatakse tulu, niisiis peavad olema tarbimisvahendid, käivad aasta jooksul mitmesugustest astmetest läbi, näiteks villane lõng, kalev. Ühel astmel on nad püsivkapitali osa, teisel astmel tarvitatakse nad individuaalselt ära, s. o. lähevad tervenisti tulu koostisse. Seega võib ühes A. Smithiga endale ette kujutada, et püsivkapital on kaubaväärtuses vaid näiliseks elemendiks, mis üldises seoses kaob. Samasugusel viisil toimub ka muutuvkapitali vahetus tulu vastu. Tööline ostab oma palga eest osa kaupu, mis moodustab tema tulu. Sellega asendab ta ühtlasi kapitalistile muutuvkapitali rahavormi. Lõpuks, üks osa produktidest, mis moodustavad püsivkapitali, asendatakse kas in natura [natuuras] või püsivkapitali tootjate eneste vahel toimuva vahetuse kaudu; see on protsess, millega tarbijatel pole midagi tegemist. Kui see asjaolu jäetakse silmapaari vahele, siis võib tekkida väär ettekujutus, et tarbijate tulu asendab kogu produkti, järelikult ka püsiva väärtusosa.

5) Peale segaduse, mille tekitab väärtuste muundumine tootmishindadeks, tekib uus segadus selle tõttu, et lisaväärtus muundub mitmesugusteks erilisteks tuluvormideks, mis on üksteise suhtes iseseisvad ning kuuluvad erinevate tootmiselementide juurde, — et lisaväärtus muundub kasumiks ja rendiks. Unustatakse, et põhialuseks on kaupade väärtused ja et selle kaubaväärtuse jagunemine erinevaiks koostisosadeks ja nende väärtuse koostisosade edasiarenemine tuluvormideks, nende muundumine suheteks mitmesuguste tootmistegurite mitmesuguste omanike ja nendesamade üksikute väärtuse koostisosade vahel, nende jaotumine nende omanike vahel vastavalt teatud kindlatele kategooriatele ja tiitlitele, — et see kõik ei muuda absoluutselt midagi väärtuse määramises ja tema seaduses endas. Väärtusseadus ei muutu

ka sellest, et kasumi ühtlustumine, s. o. kogu lisaväärtuse jaotus mitmesuguste kapitalide vahel, ja takistused, mida maaomandus osaliselt (absoluutse rendi näol) selle ühtlustumise teele seab, tingivad reguleerivate keskmiste kaubahindade kõrvalekaldumise kaupade individuaalsetest väärtustest. See mõjutab jällegi ainult lisaväärtuse juurdetulekut erinevatele kaubahindadele, kuid ei kaota lisaväärtust ennast ega kaupade koguväärtust kui nende erinevate hinna koostisosade allikat.

See on see quid pro quo [segadus], mida me järgmises peatükis vaatleme ja mis paratamatult on seotud illusiooniga, nagu tekiks väärtus omaenda koostisosadest. Nimelt omandavad kauba väärtuse eri koostisosad tulude näol iseseisvad vormid; selliste tuludena viiakse nad seosesse üksikute aineliste tootmiselementidega kui nende allikatega, selle asemel et neid seosesse viia kauba väärtusega kui nende allikaga. Nad ongi tõepoolest seoses nende üksikute allikatega, aga mitte kui väärtuse koostisosad, vaid kui tulud, kui väärtuse koostisosad, mis lähevad neile kindlatele tootmisagentide kategooriatele: töölisele, kapitalistile, maaomanikule. Sellest hoolimata võib endale ette kujutada, et need väärtuse koostisosad ei teki kaubaväärtuse jagunemisest, vaid ümberpöördult: et need koostisosad alles moodustavadki kaubaväärtuse, kui nad üksteisega ühinevad. Me saame niiviisi toreda nõiaringi: kaupade väärtus tekib palga, kasumi ja rendi väärtuse summast; palga, kasumi ja rendi väärtuse aga määrab omakorda kaupade väärtus jne.[54]

[54] «Materjalide, toorainete ja valmistoodete peale kulutatud käibekapital koosneb ise kaupadest, kaupade vajalik hind aga koosneb samadest elementidest; nii et teatud maa kaupade kogusummat vaadeldes me teeksime kahekordse arvutuse, kui võtaksime õigeks, et see käibekapitali osa kuulub vajaliku hinna elementide hulka» *(Storch,* «Cours d'Éc. Pol.», II, lk. 140). — Nende käibekapitali elementide all mõistab Storch (põhikapital on vaid käibekapitali muundunud vorm) püsivat väärtuse osa. «On tõsi, et töölise palk, samuti nagu palkadest koosnev ettevõtjakasumi osa, kui me vaatleme neid kui üht elatusvahendite osa, koosneb omakorda turuhinnaga ostetud kaupadest, mis samuti sisaldavad palku, kapitalirente, maarente ja ettevõtjakasumeid... see asjaolu tõestab vaid seda, et pole võimalik jagada vajalikku hinda tema kõige lihtsamateks elementideks» (sealsamas, märkus). — Oma raamatus «Considérations sur la nature du revenu national» (Paris 1824) märkab Storch oma poleemikas Say'ga küll kogu seda absurdsust, millele viib välja kaubaväärtuse vale analüüs, mis lahutab selle väärtuse ainult tuludeks, ja hindab õigesti nende tulemuste mõttetust — mitte üksikkapitalisti, vaid natsiooni seisukohalt; ometi ei astu ta aga ise sammugi edasi, et analüüsida prix nécessaire [vajalikku hinda], mille kohta ta ütleb oma «Cours'is», et seda polevat võimalik lahutada selle tegelikeks elementideks, sest näilisest edust hoolimata lükatakse sealjuures ülesande lahendamine lõpmatuseni edasi. «On selge, et aastaprodukti väärtus jaguneb osalt kapitalideks, osalt kasumiteks ja et igaüks neist aastaprodukti väärtuse osadest ostab regulaarselt produkte, mida natsioon vajab nii oma kapitali säilitamiseks kui ka oma tarbimisfondi uuendamiseks (lk. 134, 135)... Kas ta (oma tööst elatuv talupojaperekond) saab elada oma küünides või tallides, süüa oma seemnevilja ja loomasööta, kasutada riieteks oma tööloomade nahka,

Taastootmise normaalse seisukorra puhul kasutatakse ainult üht osa uuest juurdelisatavast tööst tootmiseks ning järelikult püsivkapitali asendamiseks; selleks kasutatakse nimelt seda osa, mis asendab tarbimisvahendite, tulu aineliste elementide tootmises äratarvitatud püsivkapitali. See tasakaalustatakse sellega, et nimetatud püsiv osa ei lähe II klassile maksma mingit täiendavat tööd. Kuid püsivkapital, mis (kui vaadelda kogu taastootmisprotsessi, mis järelikult eeldab ülalmainitud I ja II klassi tasakaalustamist) pole uus juurdelisatava töö produkt, kuigi selle produkti tootmine ilma temata poleks võimalik olnud, — see püsivkapital on taastootmisprotsessi ajal ainelises mõttes allutatud juhustele ja ohtudele, mis teda võivad vähendada. (Edasi aga, kui vaadelda teda väärtuse seisukohalt, siis võib tema väärtus ka siin töö tootliku jõu muutumise tagajärjel väheneda; ometi puudutab see ainult üksikuid kapitaliste.) Vastavalt sellele on üks osa kasumist kindlustusfondiks, järelikult on kindlustusfondiks üks osa lisaväärtusest ning seega ka lisaproduktist, mis (kui vaadelda seda väärtuse seisukohalt) esindab ainult uut juurdelisatud tööd. Sealjuures ei muutu asja loomus põrmugi sellest, kas see kindlustusfond on või ei ole omaette ettevõtteks, mida valitseb kindlustusselts. See on ainus tuluosa, mida ei tarvitata tuluna ära ja mis ei ole ka tingimata akumulatsioonifond. Kas ta faktiliselt akumulatsioonifond on või katab ta ainult taastootmise puudujääki, see oleneb juhusest. See on ka ainus lisaväärtuse ja lisaprodukti ning järelikult lisatöö osa, mis akumulatsiooniks, s. o. taastootmisprotsessi laiendamiseks mineva osa kõrval ka pärast kapitalistliku tootmisviisi kadumist alles jääma peab. See muidugi eeldab, et see osa, mille otsesed tootjad regulaarselt ära tarvitavad, ei piirdu ta praeguse minimaalse tasemega. Peale lisatöö nende kasuks, kes oma ea tõttu ei saa veel või ei saa enam tootmisest osa võtta, langeb ära igasugune töö mittetöötajate ülalpidamiseks. Kui me võtame ühiskonna tekkimise ajajärgu, siis näeme, et seal pole veel mingeid toodetud tootmisvahendeid, järelikult pole veel püsivkapitali, mille väärtus läheks produktile üle ja mida tuleks taastootmisel samas ulatuses asendada in natura [natuuras] produktist enesest, tema väärtusega kindlaksmääratud ulatuses. Siin annab aga loodus otseselt elatusvahendeid, ja neid pole vaja alles tootma hakata. Seepärast jätab loodus metsinimesele, kellel tuleb rahuldada ainult väheseid vajadusi,

---

meelt lahutada oma põllutööriistadega? Härra Say' teesi kohaselt tuleks kõigile neile küsimustele vastata jaatavalt (135, 136) ... Kui tunnistada, et natsiooni tulu võrdub tema brutoproduktiga, s. t., et sellest ei tule maha arvata mingit kapitali, siis tuleb ka tunnistada, et natsioon võib mittetootlikult kulutada oma aastaprodukti koguväärtuse, kahjustamata kõige vähemalgi määral oma tulevast tulu (147). Produktid, mis moodustavad natsiooni kapitali, ei kuulu tarbimisele» (lk. 150).

aega mitte selleks, et alles olematuid tootmisvahendeid uueks tootmiseks kasutada, vaid selleks, et looduses olemasolevate elatusvahendite omastamiseks vajaliku töö kõrval muuta teisi looduslikke produkte tootmisvahenditeks — vibuks, kivinoaks, paadiks jne. See protsess, kui me vaatleme seda ainult ainelisest küljest, vastab metsinimese juures täiel määral lisatöö tagasimuundumisele uueks kapitaliks. Akumulatsiooniprotsessis muundub alatasa selline ülejäägilise töö produkt kapitaliks; ja asjaolu, et iga uus kapital tekib kasumist, rendist või teistest tuluvormidest, s. o. lisatööst, viib ekslikule kujutlusele, nagu tekiks kogu kaupade väärtus tulust. See kasumi tagasimuundumine kapitaliks näitab seevastu lähemal analüüsimisel, et täiendav töö, mis alati esineb tulu vormis, ei lähe vana kapitaliväärtuse säilitamiseks või taastootmiseks, vaid — kuivõrd seda tööd ei tarvitata ära tuluna — uue täiendava kapitali loomiseks.

Kogu raskus tekib sellest, et kogu uus juurdelisatud töö, kuivõrd selle tööga loodud väärtus ei realiseeru palgas, esineb kasumina, mida siin mõistetakse kui üldse kogu lisaväärtuse vormi, s. o. esineb sellise väärtusena, mis kapitalistile midagi maksma ei läinud ja mis seepärast muidugi ei pea asendama talle mingit avansseeringut, mingit kapitali. Seetõttu eksisteerib selline väärtus vaba, täiendava rikkuse vormis, lühidalt, üksiku kapitalisti seisukohalt vaadates, tema tulu vormis. Kuid seda uut loodud väärtust võib tarbida nii tootlikult kui ka individuaalselt, nii kapitalina kui ka tuluna. Osaliselt tuleb seda väärtust juba tema naturaalvormi tõttu tootlikult tarbida. Seega on selge, et igal aastal juurdelisatav töö loob nii kapitali kui ka tulu; see ilmnebki akumulatsiooniprotsessis. Kuid see osa tööjõust, mis on kulutatud kapitali uueks loomiseks (niisiis analoogia järgi see osa tööpäevast, mida metsinimene ei kuluta toidu omastamiseks, vaid tööriista valmistamiseks, mille abil ta toitu omastab), saab nähtamatuks seeläbi, et kogu lisatöö produkt esineb kõigepealt kasumi vormis; see on määratlus, millel tegelikult pole midagi tegemist selle lisaprodukti endaga ja mis puutub ainult kapitalisti eravahekorda tema poolt sissekasseeritud lisaväärtusega. Tegelikult jaguneb töölise poolt loodav lisaväärtus tuluks ja kapitaliks, s. o. tarbimisvahenditeks ja täiendavaiks tootmisvahenditeks. Kuid uus juurdelisatav töö ei taastooda vana, eelmisest aastast jäänud püsivkapitali, kuivõrd me vaatleme tema väärtust (välja arvatud see osa vanast püsivkapitalist, mis on rikutud, järelikult pro tanto [vastavalt] hävinud, kuivõrd järelikult vana kapitali taastoota ei tule, — säärased taastootmisprotsessi häired kuuluvad aga kindlustuse valdkonda).

Edasi näeme, et üks osa uuest juurdelisatud tööst pidevalt absorbeeritakse äratarvitatud püsivkapitali taastootmise ja asendamise protsessis, kuigi see uus juurdelisatud töö jaguneb ainult

tuludeks: palgaks, kasumiks ja rendiks. Sealjuures jäetakse aga silmapaari vahele: 1) et üks osa selle töö produkti väärtusest *ei ole* selle uue juurdelisatud töö produkt, vaid juba enne eksisteerinud püsivkapital, mis seejärel ära tarvitati; et järelikult see osa produktist, mis nimetatud väärtusosa esindab, ei muundugi tuluks, vaid asendab in natura selle püsivkapitali tootmise vahendeid; 2) et seda uut juurdelisatud tööd tegelikult esindav väärtusosa ei kuulu tulu näol tarbimisele in natura, vaid asendab püsivkapitali mõnes teises sfääris, kus ta muundub selliseks naturaalvormiks, milles teda saab tuluna tarbida, mis aga omakorda ei ole ainuüksi uue juurdelisatud töö produkt.

Senikaua kui taastootmine toimub muutumatus mastaabis, tuleb püsivkapitali iga äratarvitatud element asendada in natura vastavat liiki uue eksemplariga; uus element peab olema samasuguse efektiivsusega, kuigi ta võib erineda hulgalt ja vormilt. Kui töö tootlik jõud jääb endiseks, siis sisaldab see natuuras asendamine sellesama väärtuse asendamist, mis püsivkapitalil tema endises vormis oli. Kui aga töö tootlik jõud kasvab, nii et neidsamu ainelisi elemente saab taastoota vähema tööga, siis võib produkti väiksem väärtusosa püsivat osa täielikult in natura asendada. Ülejääk võib siis minna uue täiendava kapitali moodustamiseks, või saab võimalikuks anda suhteliselt suuremale produkti osale tarbimisvahendite vorm, või siis saab vähendada lisatööd. Kui seevastu töö tootlik jõud väheneb, siis kulub endise kapitali asendamiseks suurem produkti osa; lisaprodukt väheneb.

Kasumi või üldse mis tahes lisaväärtuse vormi tagasimuundumine kapitaliks näitab — kui me jätame kõrvale ajalooliselt kindlaksmääratud majandusliku vormi ja vaatleme seda muundumist lihtsalt kui uute tootmisvahendite kujunemist —, et ikka veel püsib edasi olukord, kus tööline peab otseste elatusvahendite soetamiseks vajaliku töö kõrval kulutama tööd selleks, et toota tootmisvahendeid. Kasumi muundumine kapitaliks pole midagi muud kui ühe osa ülejäägilise töö rakendamine uute, täiendavate tootmisvahendite loomiseks. Et see sünnib kasumi kapitaliks muundumise vormis — see tähendab ainult, et ülejäägilist tööd ei käsuta tööline, vaid kapitalist. Et see ülejäägiline töö peab kõigepealt läbima staadiumi, kus ta esineb tuluna (kuna ta näiteks metsinimesel esineb otseselt tootmisvahendite tootmisele suunatud ülejäägilise tööna) — see tähendab ainult, et selle töö või tema produkti omastab mittetöötaja. Kuid see, mis tegelikult kapitaliks muundub, pole sugugi kasum kui niisugune. Lisaväärtuse muundumine kapitaliks tähendab vaid seda, et lisaväärtust ja lisaprodukti ei tarvita kapitalist ära tuluna, ei tarvita ära individuaalselt. See, mis niiviisi tõepoolest muundub, on väärtus, asjastatud töö, s. o. produkt, mis seda väärtust vahetult esindab või mille vastu ta pärast eelnevat rahaks muundumist

vahetatakse. Ka siis, kui kasum uuesti kapitaliks muudetakse, ei ole see kindel lisaväärtuse vorm, kasum, uue kapitali allikaks. Lisaväärtus ainult muundub sealjuures ühest vormist teiseks. See vormimuutus ei ole aga see, mis lisaväärtuse kapitaliks teeb. Kapitalina funktsioneerivad nüüd kaup ja selle väärtus. Kuid asjaolul, et kauba väärtus on tasumata — ja ainult selle tõttu muutubki see väärtus lisaväärtuseks —, sel asjaolul ei ole töö asjastumise seisukohalt, väärtuse enda seisukohalt mingit tähtsust.

Arusaamatus väljendub mitmesugustes vormides. Näiteks selles, et kaubad, millest püsivkapital koosneb, sisaldavad samuti palga, kasumi ja rendi elemente. Või selles, et see, mis ühele on tulu, on teisele kapital, ja et need on seega lihtsalt subjektiivsed suhted. Näiteks sisaldab ketraja lõng teatud väärtusosa, mis tema seisukohalt on kasum. Kui kangur ostab lõnga, siis realiseerib ta järelikult ketraja kasumi, tema enda seisukohalt aga on see lõng ainult üks osa tema püsivkapitalist.

Lisaks sellele, mis me juba varem tulu ja kapitali vahekorra kohta selgitasime, tuleb märkida järgmist: see, mis väärtuse seisukohalt vaadates koos lõngaga kangru kapitali koostisosaks läheb, on lõnga väärtus. Kuidas selle väärtuse osad ketraja enda suhtes kapitaliks ja tuluks, teiste sõnadega, tasuliseks ja tasuta tööks jagunevad, see pole kauba enda väärtuse määramise seisukohalt (jättes kõrvale keskmisest kasumist tingitud modifikatsioonid) üldse oluline. Tagaplaanil on siin aga ikka ettekujutus, nagu oleks kasum ja üldse kogu lisaväärtus teatav ülejääk kauba väärtusega võrreldes, kusjuures seda ülejääki saadakse ainult juurdehindlusest, üksteise tüssamisest, tulusast võõrandamisest. Kui makstakse kinni kauba tootmishind või isegi kauba väärtus, siis makstakse muidugi kinni needki kauba väärtuse koostisosad, mis kauba müüja silmis on tulu vormis. Jutt ei ole siin muidugi monopolihindadest.

Teiseks on täiesti õige, et neid kaupade koostisosasid, milledest püsivkapital koosneb, võib nagu iga teistki kaubaväärtust taandada väärtusosadeks, mis tootjate ja tootmisvahendite omanike seisukohalt jagunevad palgaks, kasumiks ja rendiks. See ainult väljendab kapitalistlikus vormis fakti, et igasugune kaubaväärtus on ainult kaubas sisalduva ühiskondlikult vajaliku töö mõõt. Me näitasime aga juba esimeses raamatus, et see põrmugi ei takista iga kapitali kaupprodukti jagunemist omaette osadeks, millest üks kujutab ainuüksi püsivat kapitaliosa, teine muutuvat kapitaliosa ja kolmas ainult lisaväärtust.

Storch väljendab paljude teistegi arvamist, kui ta ütleb: «Müügile kuuluvaid produkte, mis moodustavad natsionaalse tulu, tuleb poliitilises ökonoomias käsitleda kahel erineval viisil: indiviidide suhtes kui väärtusi ja natsiooni suhtes kui hüvesid; sest natsiooni tulu ei hinnata mitte nii nagu üksiku indiviidi tulu, tema väärtuse

järgi, vaid tema kasulikkuse järgi, s. o. selle järgi, missuguseid vajadusi ta rahuldada võib» («Consid. sur le revenu national», lk. 19).

Esiteks tehakse siin täiesti vale abstraktsioon; natsioonis, kelle tootmisviis põhineb väärtusel ja kes, edasi, on organiseeritud kapitalistlikult, nähakse ainult natsionaalsete vajaduste rahuldamiseks töötavat terviklikku organismi [Gesamtkörper].

Teiseks: kui kapitalistlik tootmisviis kaotatakse, ühiskondlik tootmine aga püsima jääb, siis jääb väärtuse määramine domineerivaks [vorherrschend] selles mõttes, et tööaja reguleerimine ja ühiskondliku töö jaotamine eri tootmisgruppide vahel ning lõpuks kõike seda hõlmav raamatupidamine tähtsamaks saavad kui kunagi varem.

VIIEKÜMNES PEATÜKK

KONKURENTSI POOLT LOODAV NÄILIKKUS

Me näitasime juba varem, et kaupade väärtus või nende koguväärtusega reguleeritav tootmishind jaguneb:

1) Väärtusosaks, mis asendab püsivkapitali, s. o. esindab varem tehtud tööd, mis kauba valmistamisel tootmisvahendite vormis ära tarvitati; teiste sõnadega, kauba tootmise protsessi läinud tootmisvahendite väärtuseks või hinnaks. Me ei räägi siin kunagi üksikutest kaupadest, vaid kaupkapitalist, s. o. sellest vormist, milles kapitali produkt esineb teatud kindlas ajalõigus, näiteks aastas; üksik kaup on ainult kaupkapitali element, mille väärtus jaguneb muide analoogiliselt nendekssamadeks koostisosadeks.

2) Väärtusosaks, mis kujutab endast muutuvkapitali; see väärtusosa mõõdab töölise tulu ja muundub tema palgaks, mille tööline järelikult selle muutuva väärtusosa näol taastootis. See on, lühidalt, see väärtusosa, mis esindab kauba tootmisel esimesele väärtusosale, s. o. püsivale osale juurdelisatud uue töö tasulist osa.

3) Lisaväärtuseks, s. o. selleks kaupprodukti väärtuse osaks, mis esindab tasuta tööd ehk lisatööd. See viimane väärtusosa võtab omakorda iseseisvad vormid, mis on ühtlasi tulu vormideks: kapitalikasumi vormi (kapitali kui niisuguse protsent ja kapitalilt kui funktsioneerivalt kapitalilt saadav ettevõtjatulu) ja maarendi vormi, kusjuures maarent läheb tootmisprotsessist osavõtva [mitwirkenden] maa omanikule. Koostisosad 2) ja 3), s. o. see väärtuse koostisosa, mis võtab alati tulu vormi palga (muidugi alles siis, kui palk on eelnevalt läbi käinud muutuvkapitali vormist), kasumi ja rendi näol, erineb püsivast koostisosast 1) selle poolest, et ta sisaldab kogu selle väärtuse, milles asjastub sellele püsivale koostisosale, kauba tootmise vahenditele juurdelisatud uus töö. Kui me jätame kõrvale püsiva väärtusosa, siis on õige ütelda, et kauba väärtus, kuivõrd see järelikult esindab uut juurdelisatud tööd, jaguneb alati kolmeks osaks, mis moodustavad kolm tulu vormi, — et

ta jaguneb palgaks, kasumiks ja rendiks,[55] millede vastavad väärtuse suurused, s. o. vastavad osad, mis need suurused koguväärtusest moodustavad, määratakse mitmesuguste spetsiifiliste, varem käsitletud seadustega. Ebaõige aga oleks seevastu ütelda, et palga väärtus, kasuminorm ja rendinorm on iseseisvad konstitueerivad väärtuse elemendid, mille liitmisel — jättes kõrvale püsiva koostisosa — tekib kauba väärtus; teiste sõnadega, oleks ebaõige ütelda, et nad on kaubaväärtuse või tootmishinna komponenti moodustavad koostisosad.[56]

Üsna kerge on märgata, milles siin vahe seisab.

Oletame, et 500 ühiku suuruse kapitali produkti väärtus on $400_c + 100_v + 150_m = 650$; 150_m jaguneb omakorda 75 kasumiks + + 75 rendiks. Tarbetute raskuste vältimiseks oletame edasi, et see on keskmise struktuuriga kapital, nii et tema tootmishind langeb ühte tema väärtusega; see ühtelangemine leiab alati aset siis, kui selle üksiku kapitali produkti saab vaadelda kui produkti, mille on tootnud selle kapitali suurusele vastav kogukapitali osa.

Siin moodustab muutuvkapitaliga mõõdetav palk 20% avansseeritud kapitalist; kogukapitali kohta arvutatav lisaväärtus moodustab 30%, nimelt 15% kasumit ja 15% renti. Kogu see kauba väärtuse koostisosa, milles asjastub uus juurdelisatud töö, võrdub $100_v + 150_m = 250$. Selle koostisosa suurus ei olene tema jagunemisest palgaks, kasumiks ja rendiks. Me näeme nende osade vahekorrast, et töötõud, mille eest maksti rahas 100, näiteks 100 naelsterlingit, andis tööhulga, mis väljendub 250 naelsterlingi suuruses rahasummas. Sellest me näeme, et tööline tegi lisatööd $1^1/_2$ korda rohkem kui tööd omaenda jaoks. Kui tööpäev oli 10 tundi, siis töötas ta 4 tundi endale ja 6 tundi kapitalistile. Töö, mille eest

[55] Püsivale kapitaliosale juurdelisatud väärtuse jagunemisel palgaks, kasumiks ja maarendiks on meil muidugi tegemist väärtusosadega. Võib muidugi ette kujutada, et need on olemas otse produktis, mis seda väärtust esindab, s. o. otse produktis, mille antud tootmissfääri töölised ja kapitalistid on tootnud; ketrustööstuses näiteks lõngas. Kuid tegelikult ei esinda see produkt neid ei suuremal ega vähemal määral kui mis tahes teinegi kaup, mis tahes teinegi ainelise rikkuse võrdväärtuseline koostisosa. Sest palka makstakse ju praktiliselt rahas, seega puhtas väärtuse väljenduses; sama käib ka protsendi ja rendi kohta. Tõepoolest, kapitalistile on tema produkti muundumine puhtaks väärtuse väljenduseks väga tähtis; seda muundumist eeldab juba jaotus ise. Kas need väärtused muunduvad uuesti samaks produktiks, samaks kaubaks, mille tootmisest nad võrsusid, ja kas tööline ostab tagasi ühe osa tema poolt otseselt toodetud produktist või ostab ta teistsuguse töö, kvalitatiivselt erineva [andersgearteter] töö produkti — sellel ei ole käesoleva küsimusega midagi tegemist. Härra Rodbertus läheb selle küsimuse pärast täiesti asjatult ägedaks.

[56] «Tarvitseb vaid märkida, et seesama üldine reegel, mis toorprodukti ja valmiskaupade väärtust reguleerib, on rakendatav ka metallide suhtes; nende väärtus ei olene ei kasuminormist, ei palganormist ega kaevandustelt makstavast rendist, vaid töö koguhulgast, mis on vajalik selleks, et metalli kaevandada ja turule tuua» *(Ricardo,* «Princ.», III ptk., lk. 77 [venek. tõlkes lk. 44]).

töölistele maksti 100 naelsterlingit, väljendub seega rahalises väärtuses, mis võrdub 250 naelsterlingiga. Peale selle 250 naelsterlingi suuruse väärtuse ei tule midagi jagamisele töölise ja kapitalisti, kapitalisti ja maaomaniku vahel. See on kogu uus väärtus, mis 400 ühiku suurusele tootmisvahendite väärtusele juurde lisati. Niiviisi toodetud 250 ühiku suurune kaubaväärtus, mille määrab temas asjastatud töö hulk, on järelikult piiriks dividendidele, mida tööline, kapitalist ja maaomanik sellest väärtusest võivad tulude vormis, s. o. palga, kasumi ja rendi vormis saada.

Oletame, et samasuguse orgaanilise struktuuriga kapital, s. o. kapital, kus rakendatud elav tööjõud ja liikumapandud püsivkapital on samasuguses vahekorras, peab 100 naelsterlingi asemel maksma 150 naelsterlingit sellesama tööjõu eest, mis 400 ühiku suuruse püsivkapitali liikuma paneb; edasi oletame, et ka lisaväärtus jaguneb teistsuguses vahekorras kasumiks ja rendiks. Kuna eeldatakse, et 150 naelsterlingi suurune muutuvkapital paneb nüüd liikuma sellesama töömassi, mille enne pani liikuma 100 naelsterlingi suurune kapital, siis oleks uus toodetud väärtus endiselt = 250 ja koguprodukti väärtus endiselt = 650, kuid me saaksime siis $400_c + 150_v + 100_m$; see 100_m aga jaguneks näiteks 45 kasumiks ja 55 rendiks. Proportsioon, milles uus toodetud koguväärtus palgaks, kasumiks ja rendiks jaguneb, oleks nüüd hoopis teistsugune; teistsugune oleks ka avansseeritud kogukapitali suurus, kuigi see kapital paneb liikuma samasuguse töö kogumassi mis varemgi. Palk oleks $27^3/_{11}\%$, kasum $8^2/_{11}\%$, rent 10% avansseeritud kapitalist; kogu lisaväärtus oleks seega pisut suurem kui 18%.

Palga tõusu tagajärjel muutuks kogutöö tasuta osa ja ühes sellega lisaväärtus. Tööline töötaks nüüd kümnetunnilise tööpäeva puhul 6 tundi endale ja ainult 4 tundi kapitalistile. Muutuks ka kasumi ja rendi vahekord; vähenenud lisaväärtus jaguneks kapitalisti ja maaomaniku vahel teistsuguses proportsioonis. Lõpuks, et püsivkapitali väärtus endiseks jäi, avansseeritud muutuvkapitali väärtus aga tõusis, siis väljenduks vähenenud lisaväärtus veel rohkem vähenenud kogukasumi normis [Bruttoprofitrate], mille all me mõistame siin kogu lisaväärtuse ja kogu avansseeritud kapitali suhet.

Palga väärtus, kasuminorm ja rendinorm, ükskõik missugune nende osade vahekorda reguleerivate seaduste mõju ka on, võib muutuda ainult neis piirides, mida uus loodud 250 ühiku suurune kaubaväärtus seab. Erand on võimalik ainult siis, kui rent põhineb monopolihinnal. See ei muudaks põrmugi seadust, vaid teeks ainult uurimise keerulisemaks. Sest kui me sel juhul vaatleksime ainult produkti ennast, siis näeksime, et muutunud on üksnes lisaväärtuse jaotus; kui me aga vaatleksime selle produkti relatiivset väärtust teiste kaupadega võrreldes, siis leiaksime ainult selle erinevuse, et

üks osa nende kaupade lisaväärtusest kantakse sellele spetsiifilisele kaubale üle.

Kordame lühidalt:

Produkti väärtus		Uus väärtus	Lisaväärtuse norm	Kogukasumi norm
Esimene juhtum:	$400_c+100_v+150_m=650$	250	150%	30%
Teine juhtum:	$400_c+150_v+100_m=650$	250	$66^2/_3$%	$18^2/_{11}$%

Kõigepealt väheneb lisaväärtus ühe kolmandiku võrra oma endisest suurusest, 150-lt 100-le. Kasuminorm langeb pisut rohkem kui ühe kolmandiku võrra, 30 protsendilt 18 protsendile, sest vähenenud lisaväärtus tuleb nüüd arvestada suurenenud avansseeritud kogukapitali kohta. Kasuminorm ei lange aga kaugeltki samas proportsioonis kui lisaväärtuse norm. Viimane langeb $\frac{150}{100}$-lt $\frac{100}{150}$-le, järelikult 150 protsendilt $66^2/_3$ protsendile, samal ajal kui kasuminorm langeb vaid $\frac{150}{500}$-lt $\frac{100}{550}$-le ehk 30 protsendilt $18^2/_{11}$ protsendile. Seega langeb kasuminorm suhteliselt rohkem kui lisaväärtuse mass, kuid vähem kui lisaväärtuse norm. Edasi näeme, et kui rakendamisele tuleva töö mass ei muutu, siis jäävad nii produktide väärtused kui ka nende massid endiseks, kuigi avansseeritud kapital oma muutuva koostisosa suurenemise tõttu kasvanud on. See avansseeritud kapitali kasv annaks end igatahes väga palju tunda kapitalistile, kes uut ettevõtet alustab. Kuid kogu taastootmise seisukohalt ei tähenda muutuvkapitali suurenemine midagi muud kui seda, et suurem osa uue juurdelisatud tööga loodud uuest väärtusest muundub palgaks, seega kõigepealt muutuvkapitaliks, selle asemel et muunduda lisaväärtuseks ja lisaproduktiks. Produkti väärtus jääb järelikult endiseks, sest teda piiravad ühelt poolt püsiv kapitaliväärtus = 400, teiselt poolt arv 250, mis esindab uut juurdelisatud tööd. Need mõlemad suurused aga on jäänud muutumata. See produkt, kuivõrd ta ise uuesti püsivkapitali hulka läheb, esindab antud väärtuse suuruses endist tarbimisväärtuse massi; püsivkapitali elementide sama mass säilitab järelikult sama väärtuse. Lugu oleks teisiti, kui palk ei oleks tõusnud sellepärast, et tööline hakkas saama suuremat osa omaenda tööst, vaid kui tööline oleks hakanud saama suuremat osa omaenda tööst sellepärast, et töötootlikkus langes. Sel juhul oleks kogu väärtus, mis esindab sama tööd, tasulist ja tasuta tööd, endiseks jäänud; kuid produkti mass, mis seda töö hulka esindab, oleks vähenenud, järelikult oleks tõusnud produkti iga vastava osa hind, sest iga selline osa esindaks

nüüd rohkem tööd. Tõusnud palk, mis on nüüd 150, ei esindaks rohkem produkti kui endine 100 ühiku suurune palk; vähenenud lisaväärtus, mis on nüüd 100, esindaks ainult $^2/_3$ endisest produktist, $66^2/_3$ protsenti sellest tarbimisväärtuste massist, mis varem väljendusid sajas. Sel juhul oleks ka püsivkapital kallimaks läinud, kuivõrd see produkt püsivkapitali hulka läheb. See poleks aga palga tõusu tagajärg, vaid ümberpöördult: palga tõus oleks kauba kallinemise ja ühe ning sellesama tööhulga tootlikkuse vähenemise tagajärg. Siin tekib illusioon, nagu oleks palga tõus produkti kallimaks teinud; tegelikult aga ei ole palga tõus siin kauba väärtuse muutumise põhjus, vaid selle tagajärg, kauba väärtus muutub aga töötootlikkuse languse tõttu.

Kui seevastu muudel võrdsetel tingimustel, s. o. siis, kui sedasama rakendatavat töö hulka väljendab endiselt 250, tõuseks või langeks selle töö poolt rakendatud tootmisvahendite väärtus, siis tõuseks või langeks sama produktimassi väärtus sama suuruse võrra. $450_c + 100_v + 150_m$ annab produktiväärtuse $= 700$; $350_c + 100_v + 150_m$ aga annab sellesama produktimassi väärtusena endise 650 asemel ainult 600. Kui järelikult sama tööhulga poolt liikumapandav avansseeritud kapital kasvab või väheneb, siis tõuseb või langeb muudel võrdsetel tingimustel produkti väärtus, kui avansseeritud kapitali suurenemine või vähenemine tuleneb püsiva kapitaliosa väärtuse suuruse muutumisest. Seevastu ei muutu produkti väärtus, kui avansseeritud kapitali suurenemine või vähenemine tuleneb muutuva kapitaliosa väärtuse suuruse muutumisest, kusjuures töö tootlik jõud ei muutu. Püsivkapitali väärtuse suurenemine või vähenemine ei kompenseeru ühegi vastupidise liikumisega. Muutuvkapitali väärtuse suurenemine või vähenemine olukorras, kus töötootlikkus ei muutu, kompenseerub aga lisaväärtuse vastupidise liikumisega, nii et muutuvkapitali väärtus pluss lisaväärtus, s. o. töö poolt tootmisvahenditele juurdelisatud ja produktis esindatud uus väärtus jääb muutumatuks.

Kui aga, vastupidi, muutuvkapitali või palga väärtuse suurenemine või vähenemine on kaupade kallinemise või nende hinna languse tagajärg, s. t. selles kapitalimahutuses rakendatud töö tootlikkuse languse või tõusu tagajärg, siis avaldab see produkti väärtusele mõju. Kuid palga tõus või langus pole siin põhjus, vaid ainult tagajärg.

Kui aga ülaltoodud näites esinev muudatus — $100_v + 150_m$ asemel $150_v + 100_m$, kusjuures aga püsivkapitali suurus on endiselt 400_c —, s. t. muutuvkapitali suurenemine ei tuleneks töö tootliku jõu langusest antud eri tootmisharus, näiteks puuvillaketrustöös-tuses, vaid näiteks põllumajanduses, mis toodab töölise toiduained, nii et see muutuvkapitali suurenemine tuleneks nende toiduainete

kallinemisest, siis jääks produkti väärtus muutumata. 650 ühiku suurust väärtust esindaks ikkagi endine puuvillase lõnga mass.

Ülalöeldust järeldub veel: kui kokkuhoiu jt. asjaolude tõttu vähenevad püsivkapitali kulutused neis tootmisharudes, mille produktid lähevad tööliste tarbimiseks, siis võib see, just nagu rakendatava töö endagi tootlikkuse otsene tõus, kaasa tuua palga languse, sest töölise elatusvahendid lähevad selle tõttu odavamaks, — järelikult võib see kaasa tuua lisaväärtuse kasvu; nii et kasuminorm tõuseks siin kahesugusel põhjusel: esiteks selle tõttu, et püsivkapitali väärtus väheneb, ja teiseks selle tõttu, et lisaväärtus suureneb. Kui me käsitlesime lisaväärtuse muundumist kasumiks, siis oletasime, et palk ei lange, vaid on püsiv, sest me pidime seal uurima kasuminormi kõikumisi lisaväärtuse normi muutumisest sõltumatult. Seadused, mis me seal kindlaks tegime, on peale selle üldise iseloomuga, nad kehtivad ka nende kapitalimahutuste kohta, mille produktid ei lähe töölise tarbimiseks ja mille produkti väärtuse muutumine ei avalda järelikult palgale mingit mõju.

Tootmisvahenditele ehk püsivale kapitaliosale igal aastal uue töö rakendamise kaudu juurdelisatava uue väärtuse jagunemine, tema lahutamine mitmesugusteks tuluvormideks — palgaks, kasumiks ja rendiks — ei muuda niisiis mitte kuidagi väärtuse enda piire, seda väärtussummat, mis nende mitmesuguste kategooriate vahel jaguneb; täpselt niisamuti, nagu nende üksikute osade vahekorra muutumine ei saa muuta nende osade summat, seda antud väärtuse suurust. Antud arv 100 jääb alati samaks, kuidas ta ka jaguneks, kas 50+50 või 20+70+10 või 40+30+30. See produkti väärtuse osa, mis neiks tuludeks jaguneb, on määratud — just nagu kapitali püsiv väärtusosagi — kaupade väärtusega, s. o. neis igal antud juhul asjastatud töö hulgaga. Seega on esiteks antud kaubaväärtuse mass, mis palgaks, kasumiks ja rendiks jaguneb; antud on järelikult nende kaupade üksikute väärtusosade summa absoluutne piir. Teiseks, mis neisse üksikuisse kategooriatesse enestesse puutub, siis on nende keskmised ning reguleerivad piirid samuti antud. Sealjuures on palk nende piiritlemise baasiks. Palka reguleerib ühelt poolt loodusseadus; palga minimaalpiiri määrab elatusvahendite füüsiline miinimum, mida tööline vajab oma tööjõu alalhoidmiseks ja taastootmiseks; selle minimaalpiiri määrab järelikult teatud kindel hulk kaupu. Nende kaupade väärtuse määrab nende taastootmiseks vajalik tööaeg, niisiis see osa tootmisvahenditele juurdelisatud uuest tööst või siis see osa igast tööpäevast, mida tööline vajab nende hädavajalike elatusvahendite väärtuse ekvivalendi tootmiseks ja taastootmiseks. Kui näiteks tema igapäe-

vaste elatusvahendite keskmine väärtus on 6 tundi keskmist tööd, siis peab ta keskmiselt 6 tundi päevas töötama iseendale. Tema tööjõu tegelik väärtus kaldub sellest füüsilisest miinimumist kõrvale, ta varieerub vastavalt kliimale ja ühiskondliku arenemise tasemele; ta ei sõltu üksnes füüsilistest, vaid ka ajalooliselt arenenud ühiskondlikest vajadustest, mis teiseks loomuseks saavad. Kuid igal maal on see reguleeriv keskmine palk antud perioodil antud suuruseks. Sellega on kõigi teiste tulude väärtusele seatud piir. Nende väärtus on alati võrdne väärtusega, milles kehastub kogu tööpäev (viimane langeb siin ühte keskmise tööpäevaga, sest ta hõlmab kogu töömassi, mida ühiskondlik kogukapital liikuma paneb), miinus see tema osa, mis kehastub palgas. Nende väärtuse piiriks on järelikult väärtus, milles väljendub tasuta töö, selleks piiriks on niisiis selle tasuta töö hulk. Kui see tööpäeva osa, mille tööline kulutab oma palga väärtuse taastootmiseks, leiab oma äärmise piiri tema palga füüsilises miinimumis, siis teine osa tööpäevast — nimelt see, milles on esindatud töölise lisatöö, seega ka see väärtusosa, mis väljendab lisaväärtust — leiab oma piiri tööpäeva füüsilises maksimumis, s. o. päevase tööaja koguhulgas, mida tööline oma tööjõu alalhoiu ja taastootmise tingimustes üldse anda suudab. Et käesolevas uurimuses on jutt selle väärtuse jaotusest, milles on esindatud kogu aasta jooksul juurdelisatud uus töö, siis võib siin tööpäeva vaadelda kui püsivat suurust, ja me eeldame gi, et see on püsiv suurus, ükskõik kui palju see oma füüsilisest maksimumist kõrvale kaldub. Lisaväärtust moodustava ning kasumiks ja maarendiks jaguneva väärtusosa absoluutne piir on seega antud; selle väärtusosa määrab suurus, mille võrra tööpäeva tasuta osa ületab tema tasulise osa; järelikult määrab selle piiri see koguprodukti väärtusosa, milles see lisatöö realiseerub. Kui me nimetame, nagu mina seda tegin, sellisel viisil piiritletud ja avansseeritud kogukapitali kohta arvutatud lisaväärtust kasumiks, siis on see kasum oma absoluutse suuruse poolest lisaväärtusega võrdne; järelikult on tema piirid niisama seaduspäraselt määratud kui lisaväärtuse piiridki. Kasuminormi tase aga on samuti suurus, mis liigub teatavais kaupade väärtusega määratud piirides. Ta on kogu lisaväärtuse ja tootmiseks avansseeritud ühiskondliku kogukapitali suhe. Kui see kapital = 500 (näiteks 500 miljonit) ja lisaväärtus = 100, siis on kasuminormi absoluutseks piiriks 20%. Selle normi järgi toimuv ühiskondliku kasumi jagunemine eri tootmissfääridesse mahutatud kapitalide vahel loob kaupade väärtustest kõrvalekalduvad tootmishinnad, mis ongi tegelikult reguleerivaiks keskmisteks turuhindadeks. Kuid see kõrvalekaldumine ei kaota ei hindade määramist väärtuste kaudu ega kasumi seaduspäraseid piire. Kui kauba väärtus võrdub kauba tootmisel äratarvitatud kapitaliga k pluss kaubas sisalduv lisaväärtus, siis võrdub kauba

tootmishind kauba tootmisel äratarvitatud kapitaliga *k* pluss lisaväärtus, mis langeb sellele kaubale üldise kasuminormi järgi, näiteks 20% kauba tootmiseks avansseeritud kapitalilt, olgu see tegelikult äratarvitatud või siis lihtsalt rakendatud kapital. Kuid selle 20 protsendi suuruse lisanduse enda määravad ühiskondliku kogukapitali poolt loodud lisaväärtus ning selle lisaväärtuse ja kapitali väärtuse suhe; ja sellepärast ongi ta 20%, aga mitte 10 või 100. Väärtuste muundumine tootmishindadeks ei kaota järelikult kasumi piire, vaid muudab ainult kasumi jagunemist mitmesuguste üksikkapitalide kui ühiskondliku kapitali osade vahel; selle muundumise tõttu jaotatakse kasum ühtlaselt ära üksikkapitalide vahel, proportsionaalselt selle osaga, mis igaüks neist selle kogukapitali väärtusest moodustab. Turuhinnad tõusevad reguleerivatest tootmishindadest kõrgemale ja langevad neist madalamale, kuid need kõikumised tühistavad end vastastikku. Kui me vaatleme hinnakirju pikema ajajärgu kohta, jättes kõrvale juhud, kus kaupade tegelik väärtus töö tootliku jõu muutumise tagajärjel muutub, ja samuti juhud, kus looduslikud või ühiskondlikud õnnetused on tootmisprotsessi häirinud, siis hämmastavad meid esiteks kõrvalekaldumiste suhteliselt kitsad piirid ja teiseks nende kõrvalekaldumiste reeglipärane tasakaalustumine. Me leiame siin sellesama reguleerivate keskmiste võimu, millele Quételet ühiskondlike nähtuste juures tähelepanu juhtis. Kui kaubaväärtuste ühtlustumine tootmishindadeks ei põrka mingi takistuse vastu, siis kujuneb rent diferentsiaalrendiks, s. o. teda piirab nende lisakasumite võrdsustamine, mida reguleeriv tootmishind ühele kapitalistide osale oleks andnud ja mida omastab nüüd maaomanik. Seega on rendi väärtusel siin oma kindel piir individuaalsete kasuminormide kõrvalekaldumiste näol, mille kutsub esile asjaolu, et tootmishindu reguleerib üldine kasuminorm. Kui maaomandus teeb kaubaväärtuste tootmishindadeks ühtlustumisele takistusi ja omastab absoluutse rendi, siis piirab seda absoluutset renti maaproduktide väärtuse ülejääk nende tootmishinnaga võrreldes, niisiis nendes sisalduva lisaväärtuse ülejääk üldise kasuminormi järgi kapitalidele osaks langeva kasumiga võrreldes. See vahe on siis piiriks rendile, mis on endiselt ainult teatud osa antud lisaväärtusest, kaupades sisalduvast lisaväärtusest.

Kui lõpuks lisaväärtuse ühtlustumine keskmiseks kasumiks põrkaks eri tootmissfäärides takistusele — kunstlikele või loomulikele monopolidele, eriti aga maaomanduse monopolile, nii et saaks võimalikuks monopolihind, mis monopolile alluvate kaupade tootmishinna ja väärtuse ületab —, siis ei kaotaks see ikkagi kaupade väärtuse poolt antud piire. Teatud kaupade monopolihind kannaks ainult ühe osa teiste kaubatootjate kasumist üle kaupadele, millel on monopolihind. Kaudsel teel tekiks kohalik häire lisaväärtuse

jaotuses eri tootmissfääride vahel; see häire ei muudaks aga lisaväärtuse enda piiri. Kui monopolihinnaga kaup kuuluks töölise vajalike tarbimisvahendite hulka, siis tõstaks see palka ja vähendaks seega lisaväärtust, juhul kui töölisele makstakse endiselt kogu tema tööjõu väärtus. Niisugune kaup võiks suruda palga alla, tööjõu väärtusest madalamale, kuid ainult sedavõrd, kuivõrd palk ületab oma füüsilise miinimumi piiri. Sel juhul makstakse monopolihind sel teel, et tehakse mahaarvamine reaalpalgast (s. o. tarbimisväärtuste massist, mille tööline antud tööhulga kaudu kätte saab) ja teiste kapitalistide kasumist. Piirid, millede ulatuses monopolihind kaubahindade normaalset reguleerimist segada võib, oleksid kindlad ja täpselt arvestatavad.

Nii nagu uue juurdelisatava ja üldse tuludeks lahutatava kaupade väärtuse jagunemine leiab oma antud ning reguleerivad piirid vajaliku töö ja lisatöö, palga ja lisaväärtuse vahekorras, nõnda ka lisaväärtuse enda jagunemine kasumiks ja maarendiks leiab seega oma piirid seadustes, mis reguleerivad kasuminormi võrdsustamist. Mis protsendiks ja ettevõtjatuluks jagunemisse puutub, siis on nende mõlema piiriks keskmine kasum ise. Keskmine kasum annab kindla väärtuse suuruse, mille piirides see jagunemine peab toimuma ja ainult võibki toimuda. Kindel proportsioon, milles see jagunemine toimub, on siin juhusliku iseloomuga, s. o. selle proportsiooni määravad eranditult konkurentsisuhted. Samal ajal kui muudel juhtudel nõudmise ja pakkumise tasakaal kaotab turuhindade kõrvalekaldumised neid reguleerivaist keskmistest hindadest, s. t. kaotab konkurentsi mõju, on see tasakaal siin ainuüksi määrav. Aga mispärast? Sellepärast, et üks ja seesama tootmistegur, kapital, peab jaotama temale osaks langeva lisaväärtuse selle tootmisteguri kahe omaniku vahel. Kuid asjaolu, et keskmise kasumi jaotamiseks puudub siin kindel seaduspärane piir, ei kaota keskmise kasumi kui kaubaväärtuse osa piire — just nagu ettevõtte kasumi piir ei muutu põrmugi sellest, et selle ettevõtte kaks osanikku mõne välise asjaolu tõttu selle kasumi endi vahel ebavõrdselt ära jagavad.

Niisiis, kui see kaubaväärtuse osa, mis esindab tootmisvahendite väärtusele juurdelisatud uut tööd, jaguneb erinevateks osadeks, mis tulude näol omandavad üksteise suhtes iseseisvad vormid [Gestalten], siis ei järeldu sellest sugugi, et palka, kasumit ja maarenti tuleb nüüd pidada konstitueerivaiks elementideks, mille ühendusest ehk summast tuleneb kaupade eneste reguleeriv hind (natural price, prix nécessaire [loomulik hind, vajalik hind]); nii et kaubaväärtus, pärast püsiva väärtusosa mahaarvamist, nagu polekski esialgne ühtsus, mis neiks kolmeks osaks jaguneb, vaid ümberpöördult: nende kolme osa hinnad kujuneksid igaüks omaette ja nende kolme sõltumatu suuruse liitmisest alles tekikski kauba hind. Tege-

likult on kaubaväärtus eelnevalt antud suurus; see on palga, kasumi ja rendi väärtuse kogusumma, ükskõik missugune palga, kasumi ja rendi relatiivne suurus ka on. Ülaltoodud väära arusaamise järgi aga on palk, kasum ja rent kolm iseseisvat väärtuse suurust, mille kogusumma loob, piirab ja määrab kaubaväärtuse suuruse.

Kõigepealt on selge, et kui palk, kasum ja rent konstitueeriksid kaupade hinna, siis peaks see kehtima kaubaväärtuse püsiva osa kohta niisamasugusel määral kui tema teise osa kohta, milles on esindatud muutuvkapital ja lisaväärtus. Selle püsiva osa võib siin järelikult täiesti tähele panemata jätta, sest kaupade väärtus, milledest ta koosneb, kujutaks endast täpselt niisamuti palga, kasumi ja rendi väärtuse summat. Nagu me varem juba märkisime, eitataksegi selle seisukoha alusel sellise püsiva väärtusosa olemasolu.

Edasi on selge, et igasugune väärtuse mõiste siin ära langeb. Järele jääb ainult kujutlus hinnast selles mõttes, et tööjõu, kapitali ja maa omanikele makstakse teatud hulk raha. Kuid mis on raha? Raha pole mingi asi, vaid teatud kindel väärtusvorm — järelikult eeldab jällegi väärtust. Niisiis oletame, et nende tootmiselementide eest makstakse teatud hulk kulda või hõbedat või et need tootmiselemendid võrdsustatakse mõtteliselt selle kulla- või hõbedahulgaga. Ent kuld ja hõbe on ju ise kaubad nagu kõik teisedki kaubad (ja valgustatud majandusteadlane on uhke, et ta sellest aru on saanud). Kulla ja hõbeda hinna määravad seega samuti palk, kasum ja rent. Me ei saa järelikult palka, kasumit ja renti ära määrata sel teel, et nad võrdsustatakse teatud kulla- ja hõbedahulgaga, sest sellesama kulla ja hõbeda väärtus, millega neid tuleks hinnata kui nende ekvivalendiga, kuulub ju enne ise hindamisele nende eneste kaudu, sõltumata kullast ja hõbedast, s. o. sõltumata mis tahes kauba väärtusest, sest kauba väärtus ise ongi nende kolme teguri produkt. Niisiis öelda, et palga, kasumi ja rendi väärtus seisab selles, et nad võrduvad teatud kulla- ja hõbedahulgaga, tähendaks öelda vaid seda, et nad võrduvad teatud palga-, kasumi- ja rendihulgaga.

Võtame kõigepealt palga. Sest ka selle seisukoha puhul tuleb lähtuda tööst. Kuidas määratakse siis palga reguleeriv hind, see hind, mille ümber kõiguvad palga turuhinnad?

Me ütleme: tööjõu nõudmise ja pakkumisega. Kuid missugusest tööjõu nõudmisest on siin jutt? Nõudmisest, mille esitab kapital. Töö nõudmine on niisiis võrdne kapitali pakkumisega. Kapitali pakkumisest kõneldes peame kõigepealt teadma, mis kapital on. Millest koosneb kapital? Võtame tema kõige lihtsama avaldumisvormi [Erscheinung]: rahast ja kaupadest. Kuid raha on ainult üks kauba vorm. Niisiis kaupadest. Kuid kaupade väärtuse määrab eelduse kohaselt eeskätt neid kaupu tootva töö hind, palk. Palk on siin

eelduseks ja seda vaadeldakse kui kaupade hinna konstitueerivat elementi. Selle hinna peab järelikult määrama pakutava töö ja kapitali suhe. Kapitali enda hind võrdub kaupade hinnaga, milledest kapital koosneb. Kapitali nõudmine töö järele võrdub kapitali pakkumisega. Kapitali pakkumine aga võrdub kindlahinnalise kaubasumma pakkumisega ja selle hinda reguleerib eeskätt töö hind; töö hind omakorda võrdub kaubahinna osaga, millest koosneb muutuvkapital, mis läheb töölisele vahetuseks tema töö vastu; selle muutuvkapitali koostisse kuuluvate kaupade hinna aga määrab jällegi kõigepealt töö hind, sest kaupade hinna määrab palga, kasumi ja rendi hind. Palga äramääramiseks ei saa me järelikult lähtuda kapitalist kui eeldusest, sest kapitali endagi väärtus määratakse palga osavõtul.

Peale selle ei ole konkurentsi sissetoomine meile sugugi abiks. Konkurentsi tõttu töö turuhinnad tõusevad või langevad. Oletagem aga, et töö nõudmine ja töö pakkumine end vastastikku katavad. Mis määrab sel korral palga? Konkurents. Aga me ju eeldasime, et konkurents enam määravat osa ei etenda, et ta oma kahe vastassuunalise jõu tasakaalu tõttu oma mõju kaotab. Me tahame ju leida just palga loomulikku hinda, s. t. meid ei huvita see töö hind, mida konkurents reguleerib, vaid see, mis — ümberpöördult — reguleerib konkurentsi.

Ei jää üle midagi muud kui määrata töö vajalik hind töölise vajalike elatusvahendite kaudu. Need elatusvahendid aga on kaubad, millel on hind. Järelikult määrab vajalike elatusvahendite hind töö hinna, töö hind aga on see, mis esmajärjekorras määrab elatusvahendite nagu kõigi teistegi kaupade hinna. Järelikult määrab töö hind elatusvahendite hinnaga määratava tööhinna. Töö hind määrab iseenda. Teiste sõnadega: me ei tea, mis töö hinna määrab. Üldse on tööl siin hind sellepärast, et tööd käsitletakse kui kaupa. Niisiis peame me töö hinnast rääkides teadma, mis hind üldse on. Seda aga, mis hind üldse on, ei saa me sellel teel ammugi teada.

Kuid oletagem siiski, et me oleme sellisel rõõmustaval viisil määranud töö vajaliku hinna. Kuidas on siis lugu keskmise kasumiga, iga üksiku kapitali kasumiga, mis normaalsetes tingimustes on teiseks kauba hinna elemendiks? Keskmine kasuminorm peab määrama keskmise kasumi; kuidas määratakse aga keskmine kasuminorm? Kas kapitalistidevahelise konkurentsiga? See konkurents eeldab aga juba kasumi olemasolu. Ta eeldab mitmesuguseid kasuminorme ja seetõttu ka mitmesuguseid kasumeid, kas ühes ja sellessamas või siis erinevates tootmisharudes. Konkurents võib ainult sedavõrd kasuminormile mõju avaldada, kuivõrd ta avaldab mõju kaupade hindadele. Konkurents võib saavutada ainult seda, et tootjad müüvad oma kaupu ühe ja sellesama tootmissfääri piirides ühesuguste hindadega, erinevate tootmissfääride piirides aga nii-

suguste hindadega, mis annavad neile ühesuguse kasumi, ühesuguse proportsionaalse lisanduse kauba hinnale; kauba hinna aga on palk juba osaliselt määranud. Konkurents võib seepärast ainult tasandada kasuminormi erinevusi. Selleks et erinevaid kasuminorme oleks võimalik tasandada, peab kasum kui kaubahinna element juba olemas olema. Konkurents ei loo kasumit. Konkurents ainult tõstab või alandab seda, kuid ta ei loo seda taset, mis kujuneb välja siis, kui tasandumine on juba aset leidnud. Ja kui me räägime vajalikust kasuminormist, siis tahame teada just seda kasuminormi, mis ei olene konkurentsi liikumisest, vaid mis omalt poolt konkurentsi reguleerib. Keskmine kasuminorm saabub siis, kui omavahel konkureerivate kapitalistide jõud on tasakaalus. Konkurents võib luua selle tasakaalu, kuid mitte kasuminormi, mis selle tasakaalu puhul esile astub. Mispärast on siis sellise tasakaalu saavutamise puhul üldine kasuminorm 10 või 20 või 100%? Kas konkurentsi tõttu? Kuid just ümberpöördult, konkurents on kaotanud need põhjused, mis kutsusid esile kõrvalekaldumisi 10 või 20 või 100 protsendist. Ta on loonud sellise kaubahinna, mille puhul iga kapital, oma suurusega proportsionaalselt, annab ühesugust kasumit. Kuid selle kasumi enda suurus ei olene konkurentsist. Konkurents ainult taandab kõik kõrvalekaldumised ikka ja jälle sellele suurusele. Üks inimene konkureerib teistega ja konkurents sunnib teda müüma oma kaupa sama hinnaga mis teisedki. Mispärast aga on see hind 10 või 20 või 100?

Järelikult ei jää midagi muud üle kui seletada kasuminormi ning seega ka kasumit kui mingil arusaamatul viisil määratavat lisandust kauba hinnale, mille määras seni palk. Ainus asi, mis konkurents meile ütleb, on see, et kasuminorm peab olema antud suurus. Aga seda me teadsime juba varem, kui rääkisime üldisest kasuminormist ja kasumi «vajalikust hinnast».

Pole mingit vajadust korrata maarendi puhul sedasama viljatut arutlust. Niigi on selge, et see arutlus, kui seda vähegi järjekindlalt läbi viiakse, viib ainult sellele välja, et kasum ja rent näivad lihtsalt seletamatute seaduste poolt määratavate kaubahinna lisandustena, kaubahinna aga määrab eeskätt palk. Lühidalt, konkurents peab seletama kõik majandusteadlaste mõttetused; ometi peaksid majandusteadlased, ümberpöördult, ise seletama konkurentsi.

Kui jätta kõrvale fantaasia, et kasumi ja rendi, mis mõlemad on hinna koostisosad, loob ringlus, s. t., et nad tekivad müügist — ometi ei saa ringlus anda midagi sellist, mis temale endale enne poleks antud —, siis kujuneb asi lihtsalt järgmiseks:

Oletagem, et kauba hind, mille määrab palk, = 100; kasuminorm on 10% palgast ja rent 15% palgast. Sel juhul on kauba hind, mille määrab palga, kasumi ja rendi summa, 125. See 25 ühiku suu-

rune lisandus ei saa tekkida kauba müügist, sest kõik need, kes üksteisele müüvad, müüvad 125-ga seda, mis neil igaühel palga näol 100 maksma läks; tulemus on sama, nagu müüksid nad kõik 100-ga. Seda operatsiooni tuleb järelikult vaadelda ringlemisprotsessist sõltumatult.

Kui kaup ise, mis nüüd 125 maksab, jaotatakse kolme vahel — asi ei muutu aga põrmugi, kui kapitalist müüb esiteks kauba 125 eest ja maksab siis töölisele 100, iseendale 10 ja maaomanikule 15 —, siis saab tööline väärtusest ja produktist $^4/_5$=100. Kapitalist saab väärtusest ja produktist $^2/_{25}$, maarendi saaja aga $^3/_{25}$. Et kapitalist müüb 100 asemel 125 eest, siis annab ta töölisele ainult $^4/_5$ produktist, milles töölise töö on esindatud. Tulemus oleks seega täpselt sama, kui ta oleks andnud töölisele 80 ja kinni pidanud 20, millest 8 oleks läinud temale endale ja 12 rendi saajale. Ta oleks siis müünud kauba tema väärtuse järgi, sest juurdehindlused on tegelikult lisandused, mis ei olene kauba väärtusest — ülaltoodud eelduse kohaselt palga väärtusega määratavast väärtusest. Kaudselt tähendab see, et sõna «palk», 100, on antud kujutluse järgi sama mis produkti väärtus, s. o. = rahasummaga, mis seda kindlat töö hulka esindab; ühtlasi tähendab see aga, et see väärtus siiski erineb reaalpalgast ja jätab seepärast teatud ülejäägi. Kuid see ülejääk saadakse siin nominaalse juurdehindluse kaudu. Niisiis, kui palk oleks 100 asemel 110, siis peaks kasum olema = 11 ja maarent =16$^1/_2$, järelikult peaks kauba hind olema = 137$^1/_2$. Suhe jääks sealjuures muutumata. Et aga jaotus toimuks alati palgale teatud protsentide nominaalse juurdelisamise teel, siis tõuseks ja langeks hind koos palgaga. Palk võrdsustatakse siin algul kauba väärtusega, siis aga jälle lahutatakse sellest väärtusest. Tegelikult aga jõutakse mõttetut ringteed kaudu sellele välja, et kauba väärtuse määrab kaubas sisalduva töö hulk, palga väärtuse aga määrab vajalike elatusvahendite hind; ülejääk, mille võrra väärtus on palgast suurem, moodustab aga kasumi ja rendi.

Kaupade väärtuse jagunemine, nimelt selle nende väärtuse jagunemine, mis pärast kaupade tootmisel äratarvitatud tootmisvahendite väärtuse mahaarvamist järele jääb; selle antud väärtusmassi — mille määrab kaupproduktis asjastatud töö hulk — jagunemine kolmeks koostisosaks, mis palga, kasumi ja maarendi näol võtavad iseseisvate ning üksteisest sõltumatute tuluvormide kuju, — see jagunemine esineb kapitalistliku tootmise nähtaval pealispinnal ning järelikult ka selle tootmisviisi kammitsais olevate agentide kujutluses täiesti moonutatud kujul.

Oletagem, et mingi kauba koguväärtus = 300, millest 200 on selle kauba tootmisel äratarvitatud tootmisvahendite ehk püsivkapitali elementide väärtus. Sellele kaubale tema tootmise protsessis juurdelisatud uue väärtuse summa on järelikult 100. See uus

100 ühiku suurune väärtus on kõik, mida kolme tuluvormi vahel jaotada saab. Kui palk = x, kasum = y ja maarent = z, siis on summa $x+y+z$ vaadeldaval juhul alati 100. Kuid tööstu rite, kaupmeeste ja pankurite kujutluses, samuti nagu vulgaarmajandusteadlaste kujutluses on lugu hoopis teisiti. Nende arvates ei ole kauba väärtus see, mis pärast tema tootmiseks äratarvitatud tootmisvahendite väärtuse mahaarvamist võrdub 100-ga, kusjuures see 100 jaguneb siis kategooriateks x, y ja z. Vastupidi, kauba hind saadakse nende arvates lihtsalt palga, kasumi ja rendi väärtuse suuruste liitmise teel, kusjuures need väärtuse suurused määratakse kauba väärtusest ja üksteisest sõltumatult, nii et x, y ja z on antud ja määratud igaüks omaette, ja alles nende suuruste summa, mis võib olla väiksem või suurem kui 100, annab kauba enda väärtuse suuruse kui nende koostisosade, kauba väärtust moodustavate koostisosade liitmise tulemuse. See quid pro quo [vassing] tekib paratamatult järgmiste põhjuste tõttu:

Esiteks sellepärast, et kauba väärtuse koostisosad seisavad üksteise vastas kui iseseisvad tulud, mis sellistena kuuluvad kolme üksteisest täiesti erineva tootmisteguri — töö, kapitali ja maa — juurde ja seetõttu näivad neist tegureist võrsuvat. Tööjõu, kapitali ja maa omandus on selleks põhjuseks, mispärast need mitmesugused kaupade väärtuse koostisosad vastavate omanike kätte lähevad ja niiviisi nende tuludeks saavad. Kuid väärtus ei teki tuluks muutumisest, ta peab olema juba enne, kui ta saab tuluks muutuda, seda kuju võtta. Vastupidine illusioon on seda tugevam, et nende kolme osa suhtelise suuruse üksteise suhtes määravad kindlaks erisugused seadused, kusjuures pealispinnal ei ole sugugi näha, et need seadused on seotud kaupade väärtuse endaga ja et see väärtus neid piirab.

Teiseks: me nägime juba, et palga üldine tõus või langus, mis muudel võrdsetel tingimustel üldise kasuminormi vastassuunalise liikumise esile kutsub, muudab erinevate kaupade tootmishindu, tõstes ühtesid ja alandades teisi vastavalt sellele, missugune on kapitali keskmine struktuur vastavates tootmissfäärides. Niisiis näitavad siin kogemused, vähemalt mõnes tootmissfääris, et kauba keskmine hind tõepoolest palga tõusu tõttu tõuseb ja palga languse tõttu langeb. «Kogemused» ei näita aga, et palgast sõltumatu kaupade väärtus neid muudatusi varjatult reguleerib. Kui aga seevastu palga tõus on kohalik nähtus, kui see esineb ainult üksikutes tootmissfäärides eriliste asjaolude tõttu, siis võib aset leida nende kaupade hindade vastav nominaalne tõus. See ühe kaubasordi relatiivse väärtuse tõus teiste kaupadega võrreldes, millede suhtes palk muutumatuks jääb, on sellisel juhul üksnes reaktsiooniks kohaliku häire vastu, sest lisaväärtus ei jagune enam eri tootmissfääride vahel korrapäraselt, see on üksnes vahendiks, millega

erilised kasuminormid ühtlustatakse üldiseks kasuminormiks. «Kogemused», mis sealjuures saadakse, näitavad jällegi, et hinna määrab palk. Niisiis näitavad kogemused mõlemal korral, et palk on see, mis määrab kaubahinnad. Kuid kogemused ei näita selle sõltuvuse varjatud põhjust. Edasi: töö keskmise hinna, s. o. tööjõu väärtuse määrab vajalike elatusvahendite tootmishind. Kui viimane tõuseb või langeb, siis tõuseb või langeb ka esimene. Kogemused näitavad siin jällegi, et palga ja kaupade hinna vahel on seos; ent põhjus võib esineda tagajärjena ja tagajärg põhjusena, nagu seda näemegi turuhindade liikumise puhul, kus palga tõusule üle keskmise vastab õitsenguperioodiga seotud turuhindade tõus tootmishindadest kõrgemale, ja sellele järgnevale palga langusele alla keskmise vastab turuhindade langus tootmishindadest madalamale. Kui jätta kõrvale turuhindade kõikumine, siis peaks tootmishindade sõltuvusele kaupade väärtusest kogemuste põhjal prima facie alati vastama see fakt, et kui palk tõuseb, siis kasuminorm langeb, ja ümberpöördult. Me nägime aga, et kasuminormi võib määrata püsivkapitali väärtuse muutumine, viimane aga ei olene palga muutumisest; nii et palk ja kasuminorm võivad muutuda ühes ja sellessamas suunas, mitte aga vastassuunas, nad võivad mõlemad korraga tõusta või langeda. Kui lisaväärtuse norm langeks vahetult ühte kasuminormiga, siis poleks see võimalik. Ka siis, kui palk tõuseb elatusvahendite hindade tõusu tagajärjel, võib kasuminorm jääda samaks või isegi tõusta töö suurema intensiivsuse või tööpäeva pikenemise tõttu. Kõik need kogemused kinnitavad illusiooni, mille väärtuse koostisosade iseseisev moonutatud vorm on esile kutsunud, nimelt seda, nagu määraks ainuüksi palk kaupade väärtuse või nagu määraksid selle palk ja kasum üheskoos. Kui selline illusioon palga suhtes üldse tekib, s. o. kui näib, nagu langeksid töö hind ja tööga loodud väärtus ühte, siis on see kasumi ja rendi suhtes endastmõistetav. Nende hinnad, s. o. nende rahalised väljendused peaksid sel juhul reguleeruma sõltumatult tööst ja tööga loodud väärtusest.

Kolmandaks: Oletagem, et kaupade väärtused või neist üksnes näiliselt sõltumatud tootmishinnad langevad otseste kogemuste põhjal alati ühte kaupade turuhindadega, selle asemel et avalduda ainult reguleerivate keskmiste hindadena turuhindade vahetpidamatute kõikumiste pideva kompenseerimise kaudu. Oletagem veel, et taastootmine leiab alati aset samadel muutumatutel tingimustel, nii et töötootlikkus jääb kõigis kapitali elementides püsivaks. Oletagem lõpuks, et see osa kaupprodukti väärtusest, mis igas tootmissfääris luuakse tootmisvahendite väärtusele uue tööhulga, s. o. uue toodetud väärtuse juurdelisamise teel, jaguneb muutumatus proportsioonis palgaks, kasumiks ja rendiks, nii et tegelikult makstud palk, tegelikult realiseeritud kasum ja tegelik rent alati vahe-

tult ühte langevad tööjõu väärtusega, selle kogu lisaväärtuse osaga, mis keskmise kasuminormi tõttu igale kogukapitali iseseisvalt funktsioneerivale osale kuulub, ja nende piiridega, mis maarendile sellel baasil normaliter [normaalselt] seatud on. Ühesõnaga: oletagem, et ühiskonna poolt toodetud väärtuse jaotus ja tootmishindade reguleerimine toimuvad kapitalistlikul baasil, kuid olukorras, kus konkurents on kõrvaldatud.

Niisiis neil eeldustel, kus kaupade väärtus oleks püsiv suurus ja tulekski sellena esile; kus tuludeks jagunev kaupprodukti väärtuse osa jääks püsivaks suuruseks ja esinekski alati püsiva suurusena; kus lõpuks see antud ning püsiv väärtuse osa jaguneks alati kindlas proportsioonis palgaks, kasumiks ja rendiks — isegi neil eeldustel esineks tegelik liikumine paratamatult moonutatud kujul: ta ei esineks kui varem antud väärtusesuuruse jagunemine kolmeks osaks, mis võtavad üksteisest sõltumatute tulude vormi, vaid ümberpöördult: kui selle väärtusesuuruse kujunemine sõltumatute ja igaüks omaette määratavate, seda väärtusesuurust moodustavate elementide summast, s. o. palga, kasumi ja maarendi summast. See illusioon tekiks paratamatult, sest üksikkapitalide ja nende kaupproduktide tegelikus liikumises näib, et kaupade väärtus ei olnudki antud enne ta jagunemist, vaid ümberpöördult: et koostisosad, milleks kaupade väärtus jaguneb, funktsioneerivad selle väärtuse eeldusena. Kõigepealt on kauba tootmise kulud, nagu me juba nägime, iga kapitalisti silmis antud suuruseks, ja tegelikus tootmishinnas nad alati sellena esinevadki. Kuid tootmiskulud võrduvad püsivkapitali, avansseeritud tootmisvahendite väärtusega pluss tööjõu väärtus; tööjõu väärtus aga esineb tootmisagendile töö hinna irratsionaalses vormis, nii et palk esineb ühtlasi töölise tuluna. Töö keskmine hind on antud suurus, sest tööjõu nagu iga teisegi kauba väärtuse määrab tema taastootmiseks vajalik tööaeg. Mis aga puutub sellesse kaupade väärtuse osasse, mis moodustab palga, siis ei teki see väärtuse osa sellest, et ta võtab palga vormi, et kapitalist avansseerib töölisele palga vormis [Erscheinungsform] tema osa tema enda produktist, vaid sellest, et tööline toodab oma palgale vastava ekvivalendi, s. t. et teatud osa tema päeva- või aastatööst toodab tema tööjõu hinnas sisalduva väärtuse. Kuid palk määratakse lepinguga kindlaks enne, kui toodetakse palgale vastav väärtuse ekvivalent. Hinna elemendina, mille suurus on antud enne, kui kaup ja kaubaväärtus toodetud on, tootmiskulude koostisosana ei esine palk seepärast mitte sellise osana, mis iseseisvas vormis kauba koguväärtusest eraldub, vaid ümberpöördult: ta esineb antud suurusena, mis selle koguväärtuse ette ära määrab, s. o. esineb hinda ja väärtust kujundava tegurina. Taolist osa, nagu see, mida palk etendab kauba tootmise kuludes, etendab keskmine kasum kauba tootmishinnas, sest tootmishind võrdub

tootmiskuludega pluss keskmine kasum avansseeritud kapitalilt. Praktiliselt, kapitalisti enda kujutluses ja arvestuses, on see keskmine kasum reguleerivaks elemendiks, ja seda mitte üksi selles mõttes, et ta määrab ära kapitalide üleviimise ühest mahutussfäärist teise, vaid ka igasuguste müükide ja lepingute suhtes, mis hõlmavad taastootmisprotsessi tema pikemate perioodide vältel. Kuivõrd see aga nii on, siis kujutab keskmine kasum endast varem antud suurust ega ole tegelikult sõltuv väärtusest ja lisaväärtusest, mis toodetakse igas eri tootmisharus, veelgi vähem aga sellest väärtusest ja lisaväärtusest, mida toodab iga üksik kapitalimahutus iga sellise tootmisharu piirides. Pealtnäha ei ole keskmine kasum väärtuse jagunemise tulemus, vaid vastupidi, kaupprodukti väärtusest sõltumatu, kaupade tootmise protsessis juba ette antud ja kaupade keskmist hinda ennast määrav suurus, s. o. väärtust kujundav tegur. Sealjuures esineb lisaväärtus oma mitmesuguste osade üksteisest täiesti sõltumatuiks vormideks jagunemise tõttu veelgi konkreetsemal kujul kaupade väärtust kujundava eeldusena. Protsendi näol seisab üks osa keskmisest kasumist funktsioneeriva kapitalisti vastas iseseisvalt kui kaupade tootmise ja väärtuse eelduseks olev element [vorausgesetztes Element]. Protsendi suurus võib ükskõik kui palju kõikuda, ometi on protsent igal momendil ja iga kapitalisti silmis antud suuruseks, mis tema seisukohalt, selle üksiku kapitalisti seisukohalt, läheb tema poolt toodetavate kaupade tootmise kulude hulka. Sedasama osa etendab põllumajandusliku kapitalisti suhtes lepingus kindlaksmääratud rendiraha näol maarent, teiste ettevõtjate suhtes aga ettevõtte ruumide üür. Et need osad, milledeks lisaväärtus jaguneb, on iga üksiku kapitalisti seisukohalt tema tootmiskulude antud elementideks, siis näib, nagu moodustaksid nad, ümberpöördult, lisaväärtuse, nagu moodustaksid nad ühe osa kaubahinnast, nii nagu palk moodustab teise osa. Saladus, miks need kaubaväärtuse jagunemise produktid alati väärtuse moodustamise eeldustena näivad, seisab lihtsalt selles, et kapitalistlik tootmisviis, nagu iga teinegi tootmisviis, taastoodab vahetpidamata peale materiaalse produkti ka ühiskondlikke majandussuhteid, selle produkti loomise kindlaid majanduslikke vorme. Seepärast näib selle tootmisprotsessi tulemus niisama kergesti tema eeldusena, kui tema eeldused näivad tema tulemustena. See ühtede ja nendesamade suhete vahetpidamatu taastootmine ongi see, mida üksik kapitalist antitsipeerib kui endastmõistetavat, kui vaieldamatut tõsiasja. Niikaua kui kapitalistlik tootmine kui niisugune edasi püsib, muundub üks osa uuest juurdelisatud tööst alati palgaks, teine osa muundub kasumiks (protsendiks ja ettevõtjatuluks) ja kolmas rendiks. Seda eeldatakse lepingute sõlmimisel eri tootmistegurite omanike vahel, ja see eeldus on õige, ükskõik kui palju relatiivsed suurused igal üksikul

juhul kõiguvad. See kindel vorm [Gestalt], milles väärtuse osad üksteise vastas seisavad, on eelduseks sellepärast, et teda pidevalt taastoodetakse, ja teda taastoodetakse pidevalt sellepärast, et ta alati eelduseks on.

Kogemused ja näilikkus näitavad küll ka, et suuruse seisukohalt vaadatud turuhinnad, mille mõju on kapitalisti arvates tegelikult ainuke väärtuse määraja, — et need turuhinnad sugugi ei olene ülaltähendatud antitsipatsioonidest, et nad sugugi ei sea end selle järgi, kas lepingus ettenähtud protsent või rent on kõrge või madal. Kuid turuhinnad on püsivad ainult muutumises ja nende keskmine pikema perioodi kohta annabki palga, kasumi ja rendi vastavad keskmised kui püsivad suurused, mis järelikult valitsevad lõppkokkuvõttes turuhindu.

Teiselt poolt näib järgmine mõttekäik väga lihtsana: kui palk, kasum ja rent kujundavad väärtust sellepärast, et nad näivad olevat väärtuse tootmise eeldused ja et nad iga üksiku kapitalisti seisukohalt sisalduvad eeldustena tootmiskuludes ja tootmishinnas, siis kujundab väärtust ka püsiv kapitaliosa, mille väärtus läheb antud suurusena iga kauba tootmisse. Kuid püsiv kapitaliosa ei ole midagi muud kui teatud summa kaupu ja järelikult kaubaväärtusi. Niisiis tuleb välja labane tautoloogia, et kaubaväärtus kujundab kaubaväärtust ja on tema põhjus.

Kui aga kapitalistil oleks pisutki huvi selle küsimuse üle järele mõelda — tema kui kapitalisti mõttekäigu aga määravad ainuüksi tema huvid ja kasusaamise motiivid —, siis näitaksid kogemused temale otsekohe, et produkt, mida ta ise toodab, läheb püsiva kapitaliosana teistesse tootmissfääridesse, ja teiste tootmissfääride produktid lähevad püsivate kapitaliosadena tema enda produkti. Kapitalisti silmis, kuivõrd jutt on tema uuest toodangust, koosneb uus väärtus näiliselt palga, kasumi ja rendi suurustest; seoses sellega kannab ta sedasama kujutlust ka teiste kapitalistide toodangust koosnevale püsivosale üle. Seetõttu tuleb lõppkokkuvõttes välja — tõsi küll, sellisel viisil, millest võimatu on lõplikult aru saada —, et püsiva kapitaliosa hind ja ühtlasi kaupade koguväärtus võrduvad väärtussummaga, mis saadakse iseseisvate, eri seaduste poolt reguleeritud ja eri allikaist tulenevate väärtustegurite — palga, kasumi ja rendi — liitmise teel.

Neljandaks. Kas kaubad müüakse nende väärtuse järgi või mitte, see pole üksiku kapitalisti seisukohalt üldse oluline, järelikult on temale täiesti ükskõik ka väärtuse määramine ise. Väärtuse määramine on juba algusest peale midagi niisugust, mis toimub tema selja taga, temast sõltumatute tingimuste sunnil, sest reguleerivaid keskmisi hindu igas tootmissfääris ei kujunda väärtused, vaid neist erinevad tootmishinnad. Väärtuse määramine kui niisugune huvitab üksikut kapitalisti ja on temale ning iga eri toot-

missfääri kapitalile ainult sedavõrd määravaks momendiks, kuivõrd töö tootliku jõu tõusu või languse puhul kaupade tootmiseks vajaliku tööhulga vähenemine või suurenemine esimesel juhul võimaldab tal antud turuhindade juures lisakasumit saada, teisel juhul aga sunnib teda kaupade hindu tõstma, sest produkti iga ühiku või iga üksiku kauba kohta tuleb nüüd rohkem palka, rohkem püsivkapitali ja seepärast ka rohkem protsente. Väärtuse määramine huvitab teda ainult sedavõrd, kuivõrd see tõstab või alandab tema enda seisukohalt kauba tootmise kulusid, kuivõrd see järelikult asetab teda erandlikku seisukorda.

Seevastu näib talle, et palk, protsent ja rent on piirid, mis reguleerivad niihästi seda hinda, millega ta saab realiseerida temale kui funktsioneerivale kapitalistile osaks langevat kasumi osa, ettevõtjatulu, kui ka seda hinda, millega ta üldse peab kaupu müüma, et taastootmisprotsessi jätkamine võimalik oleks. Tema seisukohalt pole üldse tähtis, kas ta müügi puhul realiseerib kaubas sisalduva väärtuse ja lisaväärtuse või ei realiseeri, kui ainult müügihind võimaldab tal saada peale oma individuaalsete tootmiskulude, milie määravad palk, protsent ja rent, ka veel tavalise või rohkem kui tavalise ettevõtjatulu. Seepärast näib talle — kui jätta kõrvale püsiv kapitaliosa —, et palk, protsent ja rent on kaubahinna piiravad ning seetõttu tema loovad, määravad elemendid. Kui tal näiteks korda läheb alandada palka alla tööjõu väärtuse, s. t. alla palga normaalse taseme, hankida kapitali madalama protsendimääraga ja maksta normaalsest rendi tasemest madalamat rendiraha, siis on tema seisukohalt täiesti ükskõik, kas ta müüb produkti odavamalt tema väärtusest või isegi odavamalt üldisest tootmishinnast, andes niiviisi ühe osa kaubas sisalduvast lisatööst tasuta ära. See käib ka püsiva kapitaliosa kohta. Kui näiteks tööstur saab toormaterjali osta selle tootmishinnast odavamalt, siis kindlustab see teda kahju eest isegi juhul, kui tal endalgi tuleb see materjal valmiskaubas samuti tootmishinnast odavamalt müüa. Tema ettevõtjatulu võib jääda samaks ja isegi kasvada, kui ainult jääb samaks või kasvab kaubahinna ülejääk tasumisele, ekvivalendiga asendamisele kuuluvate kaubahinna elementidega võrreldes. Kuid peale nende tootmisvahendite väärtuse, mis kvantitatiivselt antud hinnaelementidena tema kaupade tootmisse lähevad, on just palk, protsent ja rent nendeks piiravaiks ja reguleerivaiks hinnaelementideks, mis sellesse tootmisse lähevad. Seepärast näibki tööstürile, et need elemendid määravad kaupade hinna. Sellest seisukohast lähtudes näib ettevõtjatulu olenevat kas ülejäägist, mille võrra juhuslikest konkurentsi tingimustest sõltuvad turuhinnad on suuremad kui ülalnimetatud hinnaelementidest määratud immanentne kaupade väärtus, või jällegi, kuivõrd ettevõtjatulu ise turuhinnale

määravat mõju avaldab, näib ta omakorda sõltuvat ostjate ja müüjate omavahelisest konkurentsist.

Nii üksikute kapitalistide omavahelises konkurentsis kui ka maailmaturul valitsevas konkurentsis arvestatakse antud ja eeldatud suurusi — palka, protsenti ja renti — püsivate ning reguleerivate suurustena; püsivad ei ole nad selles mõttes, nagu ei muutukski nad oma suuruselt, vaid selles mõttes, et nad on igal üksikul juhul antud ning on püsivaks piiriks alaliselt kõikuvatele turuhindadele. Näiteks maailmaturul valitsevas konkurentsis on küsimus ainuüksi selles, kas antud palga, protsendi ja rendi puhul on võimalik müüa kaupa antud üldise turuhinnaga või sellest odavamalt, kusjuures siiski saadakse kasu, s. o. realiseeritakse vastavat ettevõtjatulu. Kui ühel maal on palk ja maa hind madalad, kapitali protsent seevastu aga kõrge, mille põhjuseks on asjaolu, et kapitalistlik tootmisviis siin üldse nõrgalt arenenud on, kuna teisel maal on palk ja maa hind nominaalselt kõrged, kapitali protsent seevastu aga madal, siis rakendab kapitalist esimesel maal rohkem tööd ja maad, teisel maal aga suhteliselt rohkem kapitali. Need tegurid on määravaiks elementideks arvestuses, mis näitab, millisel määral konkurents nende kahe kapitalisti vahel võimalik on. Niisiis näitavad kogemused siin teoreetiliselt ja kapitalisti omakasupüüdlik arvestus näitab praktiliselt, et kaupade hindu määravad palk, protsent ja rent, s. o. töö hind, kapitali hind ja maa hind, ja et need hinnaelemendid on tõepoolest hinda reguleerivaiks ning kujundavaiks tegureiks.

Endastmõistetavalt jääb sealjuures alati üle üks element, mis ei ole eeldus, vaid on kaupade turuhinna tulemus, nimelt ülejääk ülalmainitud elementide, s. o. palga, protsendi ja rendi liitmisest kujunevate tootmiskuludega võrreldes. Selle neljanda elemendi näib igal üksikjuhul määravat konkurents, üksikjuhtude keskmises aga keskmine kasum, mida omakorda reguleerib seesama konkurents, ainult pikemate perioodide jooksul.

Viiendaks: Kapitalistliku tootmisviisi baasil on uut juurdelisatud tööd esindava väärtuse jagunemine tuluvormideks — palgaks, kasumiks ja maarendiks — sedavõrd endastmõistetav, et seda meetodit (me ei räägigi möödunud ajaloojärkudest, kust me maarenti uurides näiteid tõime) rakendatakse isegi seal, kus nende tuluvormide olemasolu tingimused hoopiski puuduvad. See tähendab, et kõik viiakse nende tuluvormide alla analoogia põhjal.

Kui sõltumatu tööline — võtame väiketalupoja, sest siin saab rakendada kõiki kolme tuluvormi — töötab iseendale ja müüb omaenda produkti, siis vaadeldakse teda esiteks kui tema enda tööandjat (kapitalisti), kes rakendab iseennast kui töölist; seejärel vaadeldakse teda kui tema enda maaomanikku, kes rakendab iseennast kui oma rentnikku. Endale kui palgatöölisele maksab ta palka,

kapitalistina omastab ta kasumit ja endale kui maaomanikule tasub ta renti. Kui oletada, et kapitalistlik tootmisviis ja sellele vastavad suhted on üldiseks sotsiaalseks baasiks, siis on selline iseloomustus sedavõrd õige, kuivõrd sõltumatu tootja saab omaenda lisatööd omastada mitte sellepärast, et ta tööd teeb, vaid sellepärast, et ta oma tootmisvahendite omanik on, kusjuures need tootmisvahendid on siin juba üldse võtnud kapitali vormi. Ja edasi, kuivõrd ta toodab oma produkti kui kaupa ning sõltub järelikult selle produkti hinnast (isegi siis, kui seda pole, on seda hinda ikkagi võimalik arvesse võtta), ei olene lisatöö mass, mida ta kasutada saab, mitte omaenda suurusest, vaid üldisest kasuminormist; mis puutub võimalikku ülejääki üldise kasuminormi poolt määratud lisaväärtuse osaga võrreldes, siis ei olene see ülejääk jällegi mitte sellest, kui palju tööd sõltumatu tootja teeb, vaid viimane saab seda ülejääki omastada ainult sellepärast, et ta on maaomanik. Et kapitalistlikule tootmisviisile mittevastava tootmisvormi saab niiviisi viia kapitalistlike tuluvormide alla — ja teatud määral mitte ilma aluseta —, siis suurendab see veelgi illusiooni, nagu oleksid kapitalistlikud suhted iga tootmisviisi loomulikud suhted.

Kui taandada palk tema üldisele põhialusele, nimelt sellele oma töö produkti osale, mis läheb töölise individuaalseks tarbimiseks; kui vabastada see osa kapitalistlikest kitsendustest ja laiendada ta selle tarbimismahuni, mida ühelt poolt lubab olemasolev ühiskonna tootlik jõud (s. o. töölise oma töö kui tõeliselt ühiskondliku töö ühiskondlik tootlik jõud) ja mida teiselt poolt nõuab individuaalsuse täielik areng; kui veel taandada lisatöö ja lisaprodukt selle määrani, mis ühiskonna antud tootmistingimuste puhul on vajalik ühelt poolt kindlustus- ja reservfondi moodustamiseks, teiselt poolt aga taastootmise pidevaks laiendamiseks ühiskondlike vajaduste poolt ettekirjutatud määral; kui lõpuks arvata nr. 1, vajaliku töö hulka ja nr. 2, lisatöö hulka see töö hulk, mida töövõimelised ühiskonnaliikmed peavad pidevalt andma veel mitte töövõimeliste või mitte enam töövõimeliste ühiskonnaliikmete heaks, s. t. kui võtta nii palgalt kui ka lisaväärtuselt, nii vajalikult töölt kui ka lisatöölt nende spetsiifiline kapitalistlik iseloom, siis ei jää igatahes järele neid vorme, vaid ainult nende põhialused, mis kõigil ühiskondlikel tootmisviisidel ühised on.

Selline teiste kategooriate alla viimine oli muide omane ka eelmistele valitsevatele tootmisviisidele, näiteks feodaalsele tootmisviisile. Nii viidi feodaalsuhete alla feodaalsele tootmisviisile üldse mitte vastavad, temast täiesti väljaspool seisvad tootmissuhted: Inglismaal näiteks tenures in common socage [talupojalään] (vastandina tenures on knight's service'ile [rüütlilään]), mis hõlmasid üksnes rahalisi kohustusi ning olid ainult nime poolest feodaalsed.

VIIEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

JAOTUSSUHTED JA TOOTMISSUHTED

Igal aastal uue juurdelisatava töö abil juurdelisatav uus väärtus — järelikult ka see aastaprodukti osa, mis seda väärtust esindab ja mida saab koguproduktist eraldada, sellest lahutada — jaguneb niisiis kolmeks osaks, mis omandavad kolme erineva tulu vormid; need vormid näitavad, et üks osa sellest väärtusest kuulub või langeb osaks tööjõu omanikule, teine osa kapitali omanikule ja kolmas osa maaomandi omanikule. Järelikult on siin tegemist jaotussuhete ehk jaotusvormidega, sest nad väljendavad vahekorda, milles kogu uus toodetud väärtus mitmesuguste tootmistegurite omanike vahel jaguneb.

Tavalise arusaamise kohaselt on need jaotussuhted loomulikud suhted, s. o. niisugused suhted, mis tulenevad lihtsalt igasuguse ühiskondliku tootmise loomusest, inimese tootmistegevuse seadustest. Muidugi ei saa eitada, et kapitalismieelsetel ühiskondadel on teistsuguseid jaotusviise, kuid siis tõlgendatakse asja nii, nagu oleksid need teistsugused jaotusviisid eelnimetatud loomulike jaotussuhete arenematud, ebatäiuslikud ja maskeeritud, teistsuguse värvinguga eriliigid, mis ei ole oma puhtaima väljenduseni ja kõrgeima vormini [Gestalt] veel jõudnud.

Selles kujutluses on õige ainult see, et kui on antud ükskõik missugune ühiskondlik tootmine (näiteks India primitiivse kogukonna või kunstlikumalt arenenud peruulaste kommunismi oma), siis võib alati vahet teha kahe järgmise töö osa vahel: ühelt poolt see töö osa, mille produkt läheb tootjate ja nende omaste [Angehörige] otseseks individuaalseks tarbimiseks, teiselt poolt aga — jättes kõrvale tootlikuks tarbimiseks mineva osa — teine töö osa, mis on alati lisatöö ja mille produkt läheb alati üldiste ühiskondlike vajaduste rahuldamiseks, ükskõik kuidas see lisaprodukt jaguneb ja kes nende ühiskondlike vajaduste esindajana funktsioneerib. Erinevate jaotusviiside identsus seisab niisiis ainult selles, et identsed on nad siis, kui me abstraheerume nende erinevustest ja spetsiifilistest vormidest ning pöörame tähelepanu üksnes nende ühtsusele, mitte aga nende erinevustele.

Arenenum ja kriitilisem mõistus tunnistab[56a] küll jaotussuhete ajalooliselt arenevat iseloomu, kuid peab seda enam kinni tootmissuhete eneste muutumatust iseloomust, mis võrsuvat inimese loomusest ja olevat seepärast igasugusest ajaloolisest arenemisest sõltumatu.

Kapitalistliku tootmisviisi teaduslik analüüs tõestab seevastu, et see on erilist liiki, spetsiifilise ajaloolise definiitsusega tootmisviis; et ta, nagu iga teinegi kindel tootmisviis, oma ajaloolise tingimusena eeldab ühiskondlike tootlike jõudude ja nende arenguvormide teatud astet, kusjuures see tingimus ka ise on eelnenud protsessi ajalooline resultaat ning produkt, uus tootmisviis aga lähtub sellest tingimusest kui oma antud põhialusest; et sellele spetsiifilisele, ajalooliselt määratud tootmisviisile omased tootmissuhted — suhted, millesse inimesed oma ühiskondlikus eluprotsessis, oma ühiskondliku elu tootmisel astuvad — on spetsiifilise, ajaloolise ning möödamineva iseloomuga; et lõpuks jaotussuhted on tootmissuhetega sisuliselt identsed, et nad on tootmissuhete tagakülg, nii et mõlemal on üks ja seesama ajalooliselt möödaminev iseloom.

Jaotussuhete käsitlemisel lähtutakse kõigepealt sellest oletatavast faktist, et aastaprodukt jaguneb palgaks, kasumiks ja maarendiks. Kuid selliselt väljendatuna pole see fakt õige. Produkt jaguneb ühelt poolt kapitaliks ja teiselt poolt tuludeks. Üks neist tuludest, nimelt palk, võtab õigupoolest tulu vormi, töölise tulu vormi alles siis, kui ta eelnevalt on seisnud sellesama töölise vastas *kapitali vormis*. Toodetud töötingimused ja tööproduktid üldse seavad end vahetutele tootjatele vastu kui kapital; see asjaolu eeldab juba ette, et asjalistel töötingimustel on tööliste suhtes teatud ühiskondlik iseloom ja et seega on olemas teatud suhe, milles nad tootmises endas töötingimuste omanikele ja üksteisele end vastu seavad. Nende töötingimuste muundumine kapitaliks eeldab omakorda maa eksproprieerimist vahetutelt tootjatelt ja seega teatud kindlat maaomanduse vormi.

Kui üks osa produktist ei muunduks kapitaliks, siis teine osa ei võtaks palga, kasumi ja rendi vormi.

Teiselt poolt, kui kapitalistlik tootmisviis eeldab seda kindlat tootmistingimuste ühiskondlikku vormi [Gestalt], siis taastoodab ta seda pidevalt. Ta ei piirdu materiaalsete produktide tootmisega, vaid taastoodab ka pidevalt tootmissuhteid, milles neid produkte toodetakse; sellega taastoodab ta ka vastavaid jaotussuhteid.

Võib muidugi öelda, et kapital (mis hõlmab ka maaomandust kui oma vastandit) eeldab juba ise jaotust: töölistelt töötingimuste eksproprieerimist, nende tingimuste kontsentreerimist indiviidide vähemuse kätte, maa ainuomandust teistel indiviididel — ühe-

[56a] *J. Stuart Mill*, «Some Unsettled Questions in Pol. Econ.», London 1844.

sõnaga, kõiki neid suhteid, mida me uurisime esialgset akumulatsiooni käsitlevas osas (I raamat, XXIV ptk.). Kuid see jaotus on sootuks erinev sellest, mida mõistetakse jaotussuhete all siis, kui viimastele, vastandina tootmissuhetele, omistatakse ajaloolist iseloomu. Selle all mõeldakse mitmesuguseid tiitleid individuaalseks tarbimiseks minevale produkti osale. Need jaotussuhted seevastu on eriliste ühiskondlike funktsioonide põhialuseks, nende funktsioonide põhialuseks, mis tootmissuhte enda piirides kuuluvad teatud tootmisagentidele, vahetute tootjate vastanditele. Nad annavad tootmistingimustele endile ja nende esindajaile spetsiifilise ühiskondliku kvaliteedi. Nad määravad kogu tootmise iseloomu ja liikumise.

Kapitalistlikule tootmisviisile on algusest peale iseloomulikud kaks joont.

Esiteks. Ta toodab oma produkte kui kaupu. Kaupade tootmise fakt ise ei ole see, mille poolest kapitalistlik tootmisviis teistest tootmisviisidest erineb; selle erinevuse põhjuseks on asjaolu, et kaubaks olemine on tema produktide valitsevaks ning määravaks iseloomujooneks [Charakter]. See tähendab kõigepealt seda, et tööline ise esineb ainult kauba müüjana ning seepärast vaba palgatöölisena ja et töö üldse esineb järelikult palgatööna. Pärast senist arutluskäiku oleks ülearune uuesti näitama hakata, kuidas kapitali ja palgatöö suhe määrab ära kogu selle tootmisviisi iseloomu. Selle tootmisviisi enda peaagendid, kapitalist ja palgatööline kui sellised, on ainult kapitali ja palgatöö kehastuseks, personifikatsiooniks; need on kindlad ühiskondlikud iseloomud, mida ühiskondlik tootmisprotsess indiviididele peale vajutab; need on nende kindlate ühiskondlike tootmissuhete produktid.

1) Produkti kui kauba ja 2) kauba kui kapitaliprodukti iseloom hõlmab juba kõiki ringlussuhteid, s. o. kindlat ühiskondlikku protsessi, millest produktid peavad läbi käima ja milles nad omandavad kindlad ühiskondlikud iseloomujooned; ühtlasi hõlmab see niisama kindlaid tootmisagentide suhteid, mis määravad nende produkti väärtuskasvu [Verwertung] ja selle produkti tagasimuundumise kas elatusvahenditeks või tootmisvahenditeks. Kuid ka siis, kui me selle kõrvale jätame, tuleneb kahest ülalnimetatud iseloomulikust joonest — produkti kui kauba või kauba kui kapitalistlikult toodetud kauba iseloomust — kogutoodangu väärtuse määramine täies ulatuses ja kogutoodangu reguleerimine väärtuse poolt. Selles täiesti spetsiifilises väärtusvormis on töö ühelt poolt tähtis ainult kui ühiskondlik töö; teiselt poolt aga selle ühiskondliku töö jaotamine ja vastastikune täiendamine, tema produktide vahel toimuv ainevahetus, tema allutamine ühiskondlikule mehhanismile ja tema lülitamine sellesse mehhanismi — kõik see on jäetud üksikute kapitalistlike tootjate juhusliku, end vastastikku tasandava tegevuse

hooleks. Et need tootjad seisavad üksteise vastas ainult kui kaubaomanikud ja et igaüks neist püüab oma kaupa müüa võimalikult kallilt (isegi tootmise enda reguleerimisel näib, et igaüks neist teeb ainult seda, mis ta heaks arvab), siis pääseb sisemine seadus maksvusele üksnes nende omavahelise konkurentsi kaudu, selle surve kaudu, mida nad üksteisele avaldavad ja mille tõttu kõrvalekaldumised end vastastikku tasandavad. Väärtusseadus toimib siin ainult kui sisemine seadus, kui üksikute agentide vastas seisev pime loodusseadus, ja seab jalule tootmise ühiskondliku tasakaalu selle tootmise juhuslike kõikumiste keskel.

Tootmise ühiskondlike määrangute asjastumine ja tootmise materiaalsete aluste subjektiveerumine, mis iseloomustab kogu kapitalistlikku tootmisviisi, sisalduvad ka juba kaubas, veel enam aga kaubas kui kapitali produktis.

Teine, mis kapitalistlikku tootmisviisi spetsiaalselt iseloomustab, on lisaväärtuse tootmine kui tootmise otsene eesmärk ja määrav motiiv. Kapital toodab kõigepealt kapitali, ja ta saavutab seda ainult niivõrd, kuivõrd ta toodab lisaväärtust. Relatiivse lisaväärtuse uurimisel, samuti lisaväärtuse kasumiks muundumise uurimisel me nägime, kuidas sellel rajaneb kapitalistliku perioodi iseloomulik tootmisviis — töö ühiskondlike tootlike jõudude arenemise eriline vorm, kusjuures need tootlikud jõud aga omandavad töölise suhtes kapitali iseseisvate jõudude iseloomu ja on seetõttu otseses vastuolus tema, s. o. töölise enese arenemisega. Tootmine väärtuse ja lisaväärtuse pärast sisaldab, nagu meie edasine uurimus näitas, alaliselt toimivat tendentsi lühendada kauba tootmiseks vajalikku tööaega, s. o. suruda kauba väärtust madalamale ühiskondlikust keskmisest, mis igal antud momendil olemas on. Püüd viia tootmiskulud nende miinimumini saab kõige mõjuvamaks töö ühiskondliku tootliku jõu tõusu hoovaks; see tõus aga esineb siin ainult kapitali tootliku jõu pideva tõusuna.

Võim, mille kapitalist kui kapitali personifikatsioon vahetus tootmisprotsessis omandab, see ühiskondlik funktsioon, mida ta tootmise juhtijana ja valitsejana täidab, erineb oluliselt võimust, mis on omandatud orjade, pärisorjade jne. abil toimuva tootmise baasil.

Samal ajal kui kapitalistliku tootmise baasil on vahetute tootjate massi vastas nende tootmise ühiskondlik iseloom, mis esineb rangelt reguleeriva võimuna ja täieliku hierarhia näol korraldatud tööprotsessi ühiskondliku mehhanismina, kusjuures see võim kuulub selle kandjatele ainult kui töö vastas seisvale töötingimuste personifikatsioonile, aga mitte kui poliitilistele või teokraatlikele valitsejaile, nagu see varemate tootmisvormide puhul oli, — samal ajal valitseb selle võimu kandjate, kapitalistide eneste hulgas, kes seisavad üksteise vastas ainult kui kaubaomanikud, täielik anarhia;

tootmise ühiskondlik seos paneb end selles anarhias maksma ainult kõikvõimsa loodusseadusena, mis allutab endale indiviidide meelevalla.

Ainult selle tõttu, et tööd eeldatakse palgatöö vormis ja tootmisvahendeid eeldatakse kapitali vormis — niisiis ainult selle tõttu, et nendel kahel tähtsal tootmisteguril on selline spetsiifiliselt ühiskondlik iseloom [Gestalt] —, muundub üks osa väärtusest (produktist) lisaväärtuseks ja see lisaväärtus muundub kasumiks (rendiks), kapitalisti tuluks, tema käsutuses olevaks, temale kuuluvaks lisarikkuseks. Kuid ainult selle tõttu, et see väärtuse osa esineb niiviisi *tema kasumina,* esinevad need täiendavad tootmisvahendid, mis on määratud taastootmise laiendamiseks ja mis moodustavad ühe osa kasumist, uue lisakapitalina, taastootmisprotsessi kui terviku laiendamine aga esineb kapitalistliku akumulatsiooni protsessina.

Kuigi töö kui palgatöö vormil on kogu protsessi iseloomu ja tootmise enda spetsiifilise viisi seisukohalt otsustav tähtsus, ei ole palgatöö siiski see, mis väärtuse määrab. Väärtuse määramisel on tegemist ühiskondliku tööajaga üldse, töö hulgaga, mida ühiskond üldse saab käsutada ja mille relatiivne absorbeerimine eri produktide poolt määrab nii-öelda nende produktide ühiskondliku erikaalu. See kindel vorm, milles ühiskondlik tööaeg kaupade väärtuses väärtust määrava tegurina avaldub [sich durchsetzt], on muidugi sedavõrd seotud töö kui palgatöö vormiga ja sellele vastava tootmisvahendite kui kapitali vormiga, kuivõrd kaubatootmine saab ainult sellel baasil tootmise üldiseks vormiks.

Kuid vaadelgem ka niinimetatud jaotussuhteid endid. Palk eeldab palgatööd, kasum eeldab kapitali. Need kindlad jaotusvormid eeldavad järelikult tootmistingimuste kindlaid ühiskondlikke iseloomujooni [Charaktere] ja tootmisagentide kindlaid ühiskondlikke suhteid. Teatav kindel jaotussuhe on järelikult vaid ajalooliselt kindla tootmissuhte väljendus.

Nüüd aga võtkem kasum. See kindel lisaväärtuse vorm on eelduseks, et uusi tootmisvahendeid luuakse kapitalistliku tootmise vormis; see on järelikult taastootmist valitsev suhe, kuigi üksikule kapitalistile näib, et ta võiks õigupoolest kogu oma kasumi tuluna ära süüa. Ometi takistavad teda sealjuures tõkked, mis kerkivad tema ette kindlustus- ja reservfondi, konkurentsi seaduse ja muu sarnase näol ja tõestavad talle praktiliselt, et kasum ei ole lihtsalt individuaalseks tarbimiseks määratud produkti jaotuse kategooria. Edasi: kogu kapitalistlikku tootmisprotsessi reguleeritakse produktide hindade kaudu. Kuid reguleerivad tootmishinnad reguleeritakse omakorda kasuminormide võrdsustamisega ja vastavalt sellele kapitali jaotamisega mitmesuguste ühiskondlike tootmissfääride vahel. Järelikult ei ole kasum siin produkti jaotamise, vaid

hoopis tema tootmise peategur, ta võtab osa kapitalide ja töö enda jaotamisest mitmesuguste tootmissfääride vahel. Kasumi lõhenemine ettevõtjatuluks ja protsendiks näib ühe ja sellesama tulu jagunemisena. Kuid see lõhenemine tuleneb kõigepealt kapitali kui isekasvava, lisaväärtust loova väärtuse arenemisest, valitseva tootmisprotsessi kindla ühiskondliku vormi [Gestalt] arenemisest. Sellest lõhenemisest arenevad krediit ja krediidiasutused ning ühes sellega tootmise vorm [Gestalt]. Protsendi jne. näol lähevad niinimetatud [angeblichen] jaotusvormid kui määravad tootmismomendid hinna sisse.

Mis maarendisse puutub, siis võiks näida, et see on puhtakujuline jaotusvorm, sest maaomandus kui niisugune ei täida tootmisprotsessis endas mitte mingisugust funktsiooni — vähemalt mitte normaalset funktsiooni. Kuid asjaolu, et 1) rendi piiriks on ülejääk keskmise kasumiga võrreldes, 2) et maaomanik peab tootmisprotsessi ja kogu ühiskondliku eluprotsessi juhtijast ning valitsejast muutuma lihtsalt maa rendile andjaks, maaga hangeldavaks liigkasuvõtjaks ja lihtsalt rendi sissekasseerijaks — see asjaolu on kapitalistliku tootmisviisi spetsiifiline ajalooline tulemus. See, et maa on saanud maaomanduse vormi, on selle tootmisviisi ajalooline eeldus. See, et maaomandus võtab niisugused vormid, mis võimaldavad kapitalistlikku põllupidamisviisi, on kapitalistliku tootmisviisi spetsiifilise iseloomu produkt. Maaomaniku tulu võib ka teiste ühiskonnavormide puhul rendiks nimetada. See tulu aga erineb oluliselt rendist, nagu ta selle tootmisviisi tingimustes esineb.

Niinimetatud jaotussuhted vastavad seega ajalooliselt määratud, spetsiifiliselt ühiskondlikele tootmisprotsessi vormidele ja neile suhetele, millistesse inimesed oma inimelu taastootmise protsessis omavahel astuvad; neist vormidest ja suhetest võrsuvadki jaotussuhted. Nende jaotussuhete ajalooline iseloom on tootmissuhete ajalooline iseloom; jaotussuhted väljendavad ainult üht tootmissuhete külge. Kapitalistlik jaotus erineb teiste tootmisviiside puhul tekkivaist jaotusvormidest, ja iga jaotusvorm kaob koos selle kindla tootmisvormiga, millest ta tuleneb ja millele ta vastab.

Vaade, et ajalooliselt tuleb käsitleda üksnes jaotussuhteid, tootmissuhteid aga mitte, on ühelt poolt ainult kodanliku majandusteaduse tärkava, kuid alles argliku kriitika vaade. Teiselt poolt aga on selle aluseks asjaolu, et ühiskondlik tootmisprotsess aetakse segi ja samastatakse lihtsa tööprotsessiga, mida peaks sooritama ka kunstlikult isoleeritud inimene ilma igasuguse ühiskondliku abita. Kuivõrd tööprotsess on vaid inimese ja looduse vaheline protsess, jäävad tema lihtsad elemendid kõigis tema ühiskondliku arenemise vormides ühesugusteks. Kuid selle protsessi iga kindel ajalooline vorm arendab edasi tema materiaalseid aluseid ja ühiskondlikke vorme. Kui antud ajalooline vorm on jõudnud teatud küpsusast-

mele, siis heidetakse ta kõrvale ja ta loovutab koha kõrgemale vormile. Niisuguse kriisi momendi saabumine saab ilmsiks siis, kui laienevad ja süvenevad vastuolud ja vasturääkivus ühelt poolt jaotussuhete, järelikult ka neile suhetele vastavate tootmissuhete kindla ajaloolise vormi [Gestalt], ja teiselt poolt tootlike jõudude, tootmisvõime ja selle tegurite arenemise vahel. Siis tekib konflikt tootmise materiaalse arengu ja tootmise ühiskondliku vormi vahel.[57]

---

[57] Vt. teost Competition and Cooperation'i kohta (1832?).

VIIEKÜMNE TEINE PEATÜKK

KLASSID

Palja tööjõu omanikud, kapitali omanikud ja maa omanikud, kelle tuluallikaiks on vastavalt palk, kasum ja maarent, niisiis palgatöölised, kapitalistid ja maaomanikud moodustavad kaasaegse ühiskonna, kapitalistlikul tootmisviisil põhineva ühiskonna kolm suurt klassi.

Inglismaal on kaasaegne ühiskond oma majandusliku struktuuri poolest kahtlemata kõige laiemalt, kõige klassikalisemalt arenenud. Ometi ei tule see klassistruktuur siingi puhtal kujul esile. Vahepealsed astmed ja üleminekuastmed varjavad ka siin kõikjal piirjooni (maal, tõsi küll, võrratult vähem kui linnas). Meie uurimuse seisukohalt aga pole see muide oluline. Me nägime, et kapitalistliku tootmisviisi alaline tendents ja ta arenemise seadus seisab selles, et tootmisvahendid lahutatakse järjest rohkem tööst ja et killustatud tootmisvahendid kontsentreeritakse järjest rohkem suurtesse gruppidesse, nii et töö muutub palgatööks, tootmisvahendid aga muutuvad kapitaliks. Sellele tendentsile vastab teiselt poolt maaomanduse iseseisev eraldumine kapitalist ja tööst,[58] s. t. igasuguse maaomanduse muutumine kapitalistlikule tootmisviisile vastavaks maaomanduse vormiks.

Lähemaks küsimuseks, millele meil vastata tuleb, on järgmine: mis moodustab klassi? — kusjuures vastus tuleb iseendast, kui me vastame teisele küsimusele: mille tõttu palgatöölised, kapitalistid ja maaomanikud moodustavad kolm suurt ühiskonnaklassi?

---

[58] F. List märgib õigesti: «Autarkse majapidamise [Selbstbewirtschaftung] domineerimine suurtes mõisates annab tunnistust ainult tsivilisatsiooni, liiklusvahendite, kodumaise tööndu se ja rikaste linnade puudusest. Sellepärast me leiamegi taolist majapidamist kõikjal Venemaal, Poolas, Ungaris, Mecklenburgis. Varem domineeris see ka Inglismaal; kaubanduse ja tööstuse arenemisega astus aga selle asemele keskmise suurusega majanditeks tükeldamine ja rendileandmine» («Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung», 1842, lk. 10).

Esimesel pilgul on see tulude ja tuluallikate samasus. Meie ees on kolm suurt ühiskonnarühma, mille koostisosad [Komponenten], s. o. neid rühmi moodustavad indiviidid, elatuvad vastavalt palgast, kasumist ja maarendist — oma tööjõu, oma kapitali ja oma maaomanduse kasutamisest.

Kuid sellest seisukohast lähtudes moodustaksid näiteks ka arstid ja ametnikud kaks klassi, sest nad kuuluvad kahte erinevasse ühiskonnarühma, kusjuures mõlema rühma liikmete tulud pärinevad ühest ja samast allikast. Sama käiks ka huvide ja seisundite lõpmatu killunemise kohta, mis tuleneb ühiskondliku töö jaotusest nii tööliste kui ka kapitalistide ja maaomanike vahel, — viimased näiteks jagunevad viinamarjaistanduste omanikeks, põllumaa omanikeks, metsade, kaevanduste, kalapüügikohtade omanikeks.

{Siinkohal käsikiri katkeb.}

F. ENGELS

LISAD «KAPITALI» III KÖITELE

Sellest ajast peale, kui üldsus «Kapitali» kolmandale raamatule oma hinnangut anda võib, on see juba korduvalt kõige erinevamate tõlgitsuste osaliseks saanud. Ei oleks võinudki oodata midagi muud. Raamatu kirjastamisel oli minu ülesandeks kõigepealt ette valmistada võimalikult autentne tekst, anda edasi Marxi uued uurimistulemused võimalikult tema enda sõnadega ja ise ainult siis vahele segada, kui see absoluutselt möödapääsmatu oli, jätmata lugejale nendelgi kordadel kõige vähematki kahtlust selle kohta, kes temaga räägib. Seda on laidetud; on avaldatud arvamist, et ma oleksin pidanud tegema minu käes olevast materjalist süstemaatiliselt läbitöötatud raamatu, en faire un livre, nagu ütlevad prantslased; teiste sõnadega: oleksin pidanud teksti autentsuse lugeja mugavusele ohvriks tooma. Mina aga ei saanud oma ülesandest sugugi niiviisi aru. Seda laadi ümbertöötamiseks ei olnud mul mingit õigust: niisugune inimene nagu Marx võib küll pretendeerida sellele, et kuulatakse ära teda ennast ja et tema teaduslikud avastused läheksid järeltulevate põlvede kätte tema enda algupärases esituses. Edasi polnud mul mingit tahtmist kohelda nii väljapaistva mehe pärandit minu arvates nii lubamatul viisil; ma oleksin pidanud seda usalduse rikkumiseks. Kolmandaks aga oleks see olnud täiesti tarbetu. Ei ole üldse mõtet midagi sääraste inimeste pärast teha, kes lugeda ei suuda või ei taha ja kes juba esimese raamatu puhul selle vääritimõistmisega rohkem vaeva nägid, kui neil vaja oleks olnud, et sellest õigesti aru saada. Nendele aga, kes tõesti tahavad aru saada, oli just nimelt originaal kõige tähtsam; nende silmis oleks minu töötlusel kõige paremal juhul olnud kommentaari väärtus, ja pealegi oleks see olnud kommentaar millegi avaldamata ja kättesaamatu asja kohta. Juba esimese poleemika puhul oleks ometi tulnud pöörduda algteksti poole, teise ja

kolmanda poleemika puhul aga oleks algteksti avaldamine in extenso [täies ulatuses] möödapääsmatuks saanud.

Sellised poleemikad on täiesti arusaadavad teose juures, mis nii palju uut annab, pealegi vaid kiiruga ülestähendatud ja paiguti lünkliku esialgse töötluse kujul. Just siin võib minu vahelesegamine tõesti kasulik olla, et arusaamise raskusi kõrvaldada, tähtsaid momente, mille tähendus tekstis küllalt selgesti silma ei paista, paremini esile tõsta ja 1865. aastal kirjutatud tekstile mõned tähtsamad, 1895. aasta olukorrale vastavad täiendused teha. Ja tõepoolest: juba praegu on olemas kaks sellist punkti, mille kohta ma vajalikuks pean lühikest selgitust anda.

I

VÄÄRTUSSEADUS JA KASUMINORM

Võis oodata, et nende kahe teguri omavahelise näilise vastuolu lahendamine ka pärast Marxi teksti avaldamist vaidlusi esile kutsub, nii nagu ta neid enne avaldamist esile kutsus. Mõnigi ootas lausa imet ja tunneb end olevat pettunud, kui ta loodetud hookus-pookuse asemel näeb lihtsat, ratsionaalset, proosaliselt kainet vastuolu lahendust. Kõige kahjurõõmsamalt pettunud on muidugi kuulus Loria, keda me juba tunneme. Ta on leidnud lõpuks arhimeedese toetuspunkti, mille varal isegi temataoline härjapõlvlane võib Marxi rajatud hiigelehituse õhku tõsta ja põrmuks teha. Mis, hüüab ta täis pahameelt, kas see ongi lahendus? See on ju puhtakujuline müstifikatsioon! Kui majandusteadlased väärtusest räägivad, siis räägivad nad sellest väärtusest, mis tegelikult vahetuses kindlaks kujuneb. «Kuid tegelda väärtusega, millega kaupu ei müüda *ja millega neid müüa ei saa* (nè possono vendersi mai) — seda ei ole kunagi teinud ega hakkagi tegema ükski majandusteadlane, kellel vähegi aru peas on ... Kui Marx väidab, et väärtus, millega kaupu *kunagi* ei müüda, määratakse proportsionaalselt neis sisalduva tööga, kas ei korda ta siis — ainult ümberpöördud kujul — seda puhtausuliste majandusteadlaste väidet, et väärtus, millega kaubad müüakse, *ei ole* proportsionaalne nendele kulutatud tööga? ... Asi ei parane sellestki, kui Marx ütleb, et vaatamata üksikute hindade kõrvalekaldumisele üksikutest väärtustest ühtib kõigi kaupade hindade summa alati nende koguväärtusega ehk kaupade kogumassis sisalduva töö hulgaga. Et väärtus pole midagi muud kui suhe, milles üks kaup teise kauba vastu vahetatakse, siis on kujutlus mingist koguväärtusest iseendastki absurdsus, mõttetus ... contradictio in adjecto.» Juba oma teose alguses olevat Marx öelnud, et vahetus võib kaht kaupa võrdsustada ainult selle tõttu, et nad sisaldavad võrdse hulga samalaadilist elementi, nimelt võrdse hulga tööd. Nüüd aga salgavat ta iseennast piduli-

kult ära ja kinnitavat, et kaupu ei vahetatagi proportsionaalselt neis sisalduva töö hulgaga, vaid hoopis teises vahekorras. «Kas on kunagi varem nähtud täielikumat sattumist absurdi, suuremat teoreetilist pankrotti? Kas on kunagi varem olnud toredamat ja pidulikumat teaduslikku enesetapmist?» («Nuova Antologia», 1. veebruarist 1895, lk. 478 ja 479).

Nagu näete, on meie Loria üliõnnelik. Kas tal ei olnud õigus, kui ta kohtles Marxi kui omataolist lihtlabast šarlatani? Eks te näe nüüd: Marx mõnitab oma publikut just nagu Loria; ta kasutab müstifikatsioone just nagu tühine itaalia majandusteaduse professor. Kui aga Dulcamara võib seda endale lubada, sest amet on tal selge, siis kohmakas põhjamaalane Marx jääb seevastu igal sammul omadega vahele, ta räägib mõttetusi ja absurdsusi, nii et tal lõppude lõpuks muud üle ei jää kui pidulikult vabasurma minna.

Ärgem puudutagem esialgu väidet, et kaupu pole kunagi müüdud ega saa kunagi müüa tööga määratud väärtuse järgi. Peatugem siin ainult härra Loria kinnitusel, et «väärtus pole midagi muud kui suhe, milles üks kaup teise kauba vastu vahetatakse, ja et seepärast kujutlus mingist kaupade koguväärtusest on iseendastki absurdsus, mõttetus jne.». Niisiis see suhe, milles kaks kaupa teineteise vastu vahetatakse, nende väärtus, on midagi puhtjuhuslikku, kaupadele väljastpoolt juurdetulnut, mis täna võib olla suurem, homme aga väiksem. Kas tsentner nisu vahetatakse grammi või kilogrammi kulla vastu, see ei olene kõige vähematki neist tingimustest, mis sellele nisule või kullale seesmiselt omased on, vaid oleneb neile mõlemale täiesti võõrastest asjaoludest. Sest vastasel korral peaksid need tingimused end maksma panema ka vahetuses, nad peaksid üldiselt vahetust valitsema ja neil peaks olema iseseisev eksistents ka vahetusest sõltumata, nii et võiks rääkida kaupade koguväärtusest. Kuulus Loria ütleb aga, et see on mõttetus. Mis tahes suhe, milles kaks kaupa teineteise vastu vahetatakse, ongi nende väärtus, ja loril lõpp. Väärtus on järelikult identne hinnaga, ja igal kaubal on niisama palju väärtusi, kui palju tal võib olla hindu. Hind aga määratakse nõudmise ja pakkumisega, ja kes veel edasi pärib ja vastust ootab, on loll.

Siin on aga siiski väike konks juures. Normaalolukorras katavad end nõudmine ja pakkumine vastastikku. Jagagem kõik maailmas olemasolevad kaubad kahte ossa: nõudmise grupp ja niisama suur pakkumise grupp. Oletagem, et kummagi grupi hind on 1000 miljardit marka, franki, naelsterlingit või muud. Kokku annab see hinnaks või väärtuseks Adam Riese järgi 2000 miljardit. Mõttetus, absurdsus! ütleb härra Loria. Mõlemad grupid kokku võivad ju hinnaks 2000 miljardit anda, kuid väärtusega on lugu teisiti. Kui me ütleme: hind, siis on 1000+1000=2000; kui me aga ütleme: väärtus, siis on 1000+1000=0. Nii on lugu vähemalt antud

juhul, kus jutt on kõigist kaupadest kokku. Sest siin maksab kummagi kaup 1000 miljardit: kumbki ju tahab ja võib selle summa teise kauba eest anda. Kui me aga koondame mõlema kaubad kokku kolmanda kätte, siis ei ole esimesel enam mingit väärtust käes, teisel ka mitte ja ammugi mitte kolmandal: lõpuks ei ole kellelgi mitte midagi. Ja me imetleme veel kord meie lõunamaise Cagliostro osavust, millega ta väärtuse mõiste nii ära kaotas, et sellest jälgegi järele ei jäänud. See on vulgaarmajandusteaduse tippsaavutus![1]

[1] Seesama «oma kuulsuse poolest tuntud» härra (kui Heine sõnadega rääkida) oli veidi hiljem sunnitud vastama III köite eessõnale — nimelt pärast seda, kui see minu eessõna itaalia keeles «Rassegna» 1895. aasta esimeses numbris ilmunud oli. Vastus on avaldatud «Riforma Sociale's» 25. veebruarist 1895. Kõigepealt külvab ta mind üle kiitusega, mis on tal möödapääsmatu ja sellepärast kahekordselt vastik, ja ütleb siis, et tal polevat mõttessegi tulnud Marxi teeneid materialistliku ajalookäsituse alal omastada. Ta olevat tunnustanud neid juba 1885. aastal — nii muuseas ühes ajakirja artiklis. Kuid seda kangekaelsemalt vaikib ta sellest seal, kus sellest rääkima oleks pidanud, nimelt oma vastavasisulises raamatus, kus Marxi nimetatakse alles 129. leheküljel, ja sedagi rääkides ainult väikemaaomandusest Prantsusmaal. Nüüd aga ütleb ta julgelt, et Marx ei olevatki selle teooria looja: kui Aristoteles ei ole seda juba üldjoontes visandanud, siis on Harrington selle kahtlemata juba 1656. aastal proklameerinud, ja pärast seda on terve plejaad ajaloolasi, poliitikamehi, juriste ja majandusteadlasi seda ammu enne Marxi edasi arendanud. Mida küll Loria teose prantsuskeelses väljaandes lugeda saab! Lühidalt — täielik plagiaator. Pärast seda, kui ma ei lasknud tal Marxilt laenatud mõtetega edasi praalida, ütleb ta jultunult, et Marx olevat end võõraste sulgedega ehtinud nagu temagi. — Minu teistest vastuväidetest vastab Loria ainult sellele, mis ma ütlesin tema kinnituse kohta, nagu polekski Marx kunagi kavatsenud kirjutada «Kapitali» teist, veel vähem aga kolmandat köidet. «Ja nüüd vastab Engels mulle triumfeerivalt, teisele ja kolmandale köitele viidates... Suurepärane! Nendele köidetele võlgnen ma nii palju vaimset naudingut, ma tunnen nendest nii palju rõõmu, et ükski võit pole mulle nii meeldiv olnud kui see lüüasaamine — kui seda üldse lüüasaamiseks võib pidada. Kas see tõepoolest on lüüasaamine? Kas on tõesti tõsi, et Marx avaldamise eesmärgil kirjutas selle tohutu hulga seostamata märkusi, mis Engels harda aukartusega kokku on kogunud? Kas võib tõesti uskuda, et Marx... tahtis nende leheküljedega oma teost ja oma süsteemi kroonida? Kas on tõesti kindel, et Marx oleks avaldanud peatüki keskmisest kasuminormist, kus nii paljude aastate eest lubatud lahendus osutub kõige troostitumaks müstifikatsiooniks, kõige vulgaarsemaks sõnademänguks? Selles lubatagu vähemalt kahelda... See tõendab, nagu minule näib, et Marx ei kavatsenudki pärast oma hiilgava (splendido) raamatu ilmumist selle järge kirjutada, või siis tahtis ta selle hiigelteose lõpuleviimist oma ideeliste pärijate hoolde jätta, ise selle eest vastutust kandmata.»

See on kirja pandud leheküljel 267. Heine kõige põlastavam hinnang oma väikekodanlikule saksa publikule sisaldub järgmistes sõnades: autor harjub lõpuks oma publikuga ja talle näib, nagu oleks tal tegemist aruka olevusega. Kelleks küll peab oma publikut kuulus Loria?

Lõpuks tuleb uus valang kiidusõnu minule õnnetule kaela. Sealjuures sarnaneb meie Sganarell Piileamiga, kes on tulnud needma, kuid kelle huuled tahtmatult pillavad «õnnistuse ja armastuse sõnu». Teatavasti sai Piileam kuulsaks sellega, et ta sõitis eesli seljas, kes oma isandast targem oli. Seekord on Piileam oma eesli vist küll koju jätnud.

Brauni väljaandes «Archiv für soziale Gesetzgebung» (VII aastakäik, 4. vihik) käsitleb Werner Sombart üldiselt väga hästi Marxi süsteemi peajooni. See on esimene kord, kus üks saksa ülikooliprofessor saab hakkama sellega, et näeb Marxi teostes üldkokkuvõttes seda, mis Marx tõepoolest ütles, ja kus see professor kinnitab, et Marxi süsteemi kriitika ei või seista ümberlükkamises — «sellega tegelgu poliitilised karjeristid» —, vaid ainult edasiarendamises. Muidugi teeb ka Sombart meie teemaga tegemist. Ta uurib küsimust, missugune tähendus väärtusel Marxi süsteemis on, ja jõuab järgmistele tulemustele: väärtus ei tule esile kapitalistlikult toodetud kaupade vahetussuhtes; ta ei ela kapitalistliku tootmise agentide teadvuses; väärtus ei ole empiiriline, vaid mõtteline, loogiline fakt; väärtuse mõiste tema materiaalses definiitsuses ei ole Marxil midagi muud kui selle tõsiasja majandusteaduslik väljendus, et töö ühiskondlik tootlik jõud on majandusliku olemise alus; kapitalistlikus majanduskorras on väärtusseadus see, mis majanduslikke nähtusi lõppkokkuvõttes valitseb, ja selle majanduskorra tingimustes tähendab väärtusseadus üldjoontes järgmist: kaupade väärtus on spetsiifiline ja ajalooline vorm, milles realiseerub lõppkokkuvõttes kõiki majanduslikke nähtusi valitseva töö tootliku jõu määrav toime. — Nõnda räägib Sombart; ei või öelda, et see arusaamine väärtusseaduse tähtsusest kapitalistliku tootmisvormi jaoks õige ei oleks. Minule tundub aga, et see seisukoht on liiga üldiselt väljendatud, et ta vajab kindlapiirilisemat ning täpsemat formuleerimist; minu arvates ei ammenda see seisukoht sugugi väärtusseaduse kogu tähtsust ühiskonna majandusliku arenemise nende astmete jaoks, mida see seadus valitseb.

Brauni «Sozialpolitisches Zentralblatt» 25. veebruarist 1895, nr. 22, toob samuti ära suurepärase artikli «Kapitali» kolmanda köite kohta. Selle artikli autoriks on Conrad Schmidt. Eriti tuleb esile tõsta artiklis toodud seletust, kuidas Marx keskmist kasuminormi lisaväärtusest tuletades esimesena annab vastuse küsimusele, mida majandusteadlased ei olnud seni isegi mitte üles seadnud: kuidas määratakse selle keskmise kasuminormi suurus ja millest see tuleb, et keskmine kasuminorm on näiteks 10 või 15 protsenti, aga mitte 50 või 100 protsenti? Sestsaadik kui me teame, et lisaväärtus, mille esmajärjekorras omastavad tööstuskapitalistid, on kasumi ja maarendi ainus allikas, laheneb see küsimus iseendast. Võiks arvata, et see osa Schmidti artiklist on spetsiaalselt kirjutatud Loria-taoliste majandusteadlaste jaoks, kui ainult ei oleks asjatu vaev katsuda avada selliste inimeste silmi, kes näha ei taha.

Ka Schmidtil on väärtusseaduse suhtes formaalseid kahtlusi. Schmidt nimetab väärtusseadust teaduslikuks *hüpoteesiks,* mis tegeliku vahetusprotsessi seletamiseks üles on seatud ja mis õigustab end kui hädavajalik teoreetiline lähtepunkt, sest ta heidab val-

gust isegi konkurentsihindade nähtustele, mis on temaga näiliselt täielikus vastuolus; väärtusseaduseta ei oleks Schmidti arvates üldse võimalik teoreetiliselt tunnetada kapitalistliku tegelikkuse majanduslikku mehhanismi. Ühes erakirjas aga, mida ta mul lubas tsiteerida, nimetab Schmidt väärtusseadust kapitalistliku tootmisvormi piirides lihtsalt fiktsiooniks, kuigi teoreetiliselt hädavajalikuks. — See aga on minu arvates lausa väär arusaamine. Väärtusseadusel on kapitalistliku tootmise jaoks palju suurem ja kindlapiirilisem tähendus kui lihtsal hüpoteesil, hoopiski rääkimata fiktsioonist, olgugi hädavajalikust.

Ei Sombart ega Schmidt — kuulsat Loriad ma mainin ainult möödaminnes kui vulgaarmajandusteaduse koomilist eksemplari — ei pööra vajalikku tähelepanu sellele, et siin pole tegemist ainult puhtloogilise, vaid ajaloolise protsessiga ja seda selgitava peegeldumisega mõtlemises, selle protsessi sisemiste seoste loogilise jälgimisega.

Selles küsimuses leidub Marxil otsustava tähtsusega koht III köites, 1, lk. 154*:

«Kogu raskus tuleb sellest, et kaupu ei vahetata lihtsalt kui *kaupu*, vaid kui *kapitalide produkte,* kusjuures need kapitalid pretendeerivad oma suurusega proportsionaalsele või — kui nad on ühesuurused — võrdsele osasaamisele lisaväärtuse kogumassist.»

Selle erinevuse illustreerimiseks oletatakse kõigepealt, et töölised valdavad tootmisvahendeid, et nende keskmine tööaeg on ühepikkune ja töö intensiivsus ühesugune ning et nad vahetavad oma kaupu otseselt üksteisega. Neil tingimustel lisaksid kaks töölist oma tööga ühe päeva jooksul oma produktile võrdse hulga uut väärtust, kuid kummagi produkti väärtus oleks erinev vastavalt juba varem tootmisvahendites kehastatud töö hulgale. See viimane väärtusosa esindaks kapitalistliku majanduse püsivkapitali; uus juurdelisatud väärtusosa, mis töölise elatusvahenditele kulutati, vastaks muutuvkapitalile, ja see uus väärtusosa, mis siis veel üle jääb, esindaks lisaväärtust; viimane kuuluks antud juhul töölisele. Mõlemad töölised saaksid niisiis pärast «püsiva» väärtusosa asenduse mahaarvamist — selle väärtusosa on nad ainult avansseerinud — suuruselt võrdsed väärtused; kuid lisaväärtust esindava osa ja tootmisvahendite väärtuse suhe, mis vastaks kapitalistlikule kasuminormile, oleks neil erinev. Et aga kumbki neist saab vahetuses tootmisvahendite väärtuse asenduse, siis poleks sel asjaolul absoluutselt mingit tähtsust.

«Kaupade vahetamine nende väärtuse järgi või ligikaudse väärtuse järgi vastab järelikult *palju madalamale astmele* kui vahetamine tootmishindade järgi, mis vajab teatud tasemele jõudnud kapi-

* 1894. aasta väljaanne. Vt. käesolev köide, I jagu, lk. 165. *Toim.*

talistlikku arenemist... Niisiis, olenemata sellest, et väärtusseadus valitseb hindu ja hindade liikumist, on täiesti õige vaadelda kaupade väärtusi mitte ainult *teoreetiliselt,* vaid ka *ajalooliselt* kui tootmishindade prius't [tootmishindadele eelnenud nähtust]. See käib selliste formatsioonide kohta, *kus tootmisvahendid kuuluvad töölisele;* nii vanas kui ka kaasaegses maailmas vastab see oma tööst elava, maad valdava talupoja ja ka käsitöölise olukorrale. See on ka kooskõlas meie poolt varem väljendatud vaatega, et produktide arenemine kaupadeks tuleneb vahetusest eri kogukondade vahel, mitte aga vahetusest ühe ja sellesama kogukonna liikmete vahel. See käib nii selle ürgaegse olukorra kui ka hilisemate formatsioonide kohta, mis põhinevad orjusel ja pärisorjusel, samuti käsitöö tsunftiorganisatsiooni kohta, nii kaua kui vastavaisse tootmisharudesse kinnistatud tootmisvahendeid saab vaid suurte raskustega üle viia ühest sfäärist teise, mistõttu erinevad tootmissfäärid suhtuvad üksteisesse teataval määral kui erinevad maad või erinevad kommunistlikud kogukonnad.» (*Marx,* «Kapital», III kd., 1, lk. 156.)*

Kui Marxil oleks korda läinud kolmandat köidet veel kord läbi töötada, siis oleks ta seda kohta kahtlemata palju üksikasjalisemalt käsitlenud. Oma praegusel kujul on see koht ainult visandiks sellest, mis antud küsimusest öelda tuleks. Niisiis peatugem selle juures pisut pikemalt.

Meie kõik teame, et ühiskondliku elu algastmetel tarvitavad tootjad ise kõik produktid ära ja et need tootjad stiihiliselt ühinevad enam-vähem kommunistlikult organiseeritud kogukondadeks; et nende produktide ülejääkide vahetamine võõrastega — sellest vahetamisest saab alguse produktide muutumine kaupadeks — kuulub hilisemasse aega; algul leiab vahetus aset ainult üksikute erihõimsete kogukondade vahel ja alles hiljem omandab see tähtsust ka kogukonna enda piires, aidates oluliselt kaasa kogukonna lagunemisele suuremateks või väiksemateks perekondlikeks gruppideks. Kuid ka pärast seda lagunemist jäävad üksteisega vahetuses olevad perekonnapead töötavateks talupoegadeks, kes toodavad oma majapidamises oma perekonna kaasabil peaaegu kõik, mis nad vajavad, ja saavad ainult väikese osa vajalikest esemeist väljastpoolt, vahetuses oma produkti ülejäägi vastu. Perekonna tegevus ei piirdu põlluharimise ja karjakasvatusega; ta valmistab ka nendest saadustest tarbimisesemeid, jahvatab kohati veel käsikivil jahu, küpsetab leiba, ketrab, värvib, koob lina ja villa, pargib nahku, ehitab ja parandab puuhooneid, valmistab tööriistu ja majapidamistarbeid, teeb tihtipeale tisleri- ja sepatöid; niiviisi rahuldab selline perekond või perekondade grupp põhiliselt ise oma vajadused.

* Vt. käesolev köide, I jagu, lk. 167. *Toim.*

See vähene, mida niisugune perekond teistelt vahetuseks saama või ostma pidi, koosnes Saksamaal isegi XIX sajandi alguseni peamiselt käsitööndusliku tootmise esemeist, s. o. sellistest asjadest, mille valmistamise viis talupojale hästi teada oli ja mida ta ainult sellepärast ise ei tootnud, et tooraine temale kättesaadav ei olnud või et ostetud tooted märksa paremad või palju odavamad olid. Keskaja talupojale oli niisiis üsna täpselt teada, kui palju tööaega nende asjade valmistamiseks kulus, mida ta vahetuseks sai. Küla sepp või vankritegija töötasid ju tema nähes, samuti rätsep ja kingsepp, kes veel minu noorpõlves meie Reinimaa talupoegade juures talust talusse käisid ja kodukootud riidest rõivaid ja omapargitud nahast jalatseid valmistasid. Nii talupoeg kui ka need, kellelt ta ostis, olid ise töölised: vahetatavad esemed olid nende oma tehtud. Mida nad nende esemete valmistamisel kulutasid? Tööd ja ainult tööd: tööriistade asendamiseks, tooraine tootmiseks ja töötlemiseks ei kulutanud nad midagi muud kui ainult oma töötjõudu; kuidas nad võisidki neid oma tooteid teiste töötavate tootjate produktide vastu teisiti vahetada kui kulutatud tööga proportsionaalselt? Sellistel asjaoludel oli nende toodete valmistamiseks kulutatud tööaeg ainus kohane mõõdupuu vahetatavate suuruste kvantitatiivseks kindlaksmääramiseks; veel rohkem, ükski teine mõõdupuu ei olnud üldse mõeldav. Ega või ometi uskuda, et talupoeg ja käsitööline oleksid nii rumalad olnud, et nad oleksid vahetanud eseme, mis sisaldab kümme tundi tööd, teise eseme vastu, mis sisaldab tööd kõigest ühe tunni? Kogu talupoegliku naturaalmajanduse perioodil võis olla võimalik ainult niisugune vahetus, kus valitses järjest tugevnev tendents mõõta vahetatavaid kaubahulki neis kehastunud töö hulgaga. Sellest momendist alates, kus raha sellesse majandamisviisi tungib, saab väärtusseadusega kohanemise tendents (nota bene, Marxi formuleeringus!) ühelt poolt veelgi selgemaks, teiselt poolt aga hakkab sellele oma mõju avaldama juba liigkasukapitali ja fiskaalse ekspluateerimise vahelesegamine, ja need perioodid, mille kestel hinnad keskmiselt väärtustega peaaegu ühte langevad, muutuvad juba pikemaks.

Seesama käib talupoegade toodete ja linna käsitööliste toodete vastastikuse vahetuse kohta. Algul toimub see otseselt, ilma kaupmehe vahetalituseta turupäevadel linnas, kus talupoeg müüb oma saadusi ja teeb oste. Ka siin on käsitöölise töötingimused talupojale teada, käsitööline aga teab talupoja töötingimusi. Käsitööline ise on veel osalt talupoeg, tal on peale köögi- ja puuviljaaia väga sageli ka põllulapike, üks või kaks lehma, sigu, kodulinde jne. Keskaja inimesed võisid seega üsna täpselt välja arvutada üksteise tootmiskulusid tooraine, abimaterjalide ja tööaja näol — vähemalt siis, kui tegemist oli igapäevaste tarbeesemetega.

Sellise vahetuse korral oli niisiis mõõdupuuks kulutatud töö hulk. Kuidas aga määrati see töö hulk kas või kaudselt ja relatiivselt kindlaks selliste toodete puhul, mille valmistamine nõuab pikemaajalist, ebakorrapäraste vaheaegadega tööd, kusjuures toodangu suurus on kõikuv, nagu näiteks siis, kui tegemist on teravilja ja loomade tootmisega? Ja pealegi inimeste juures, kes arvutada ei osanud? Muidugi võidi seda teha ainult pikaldase, siksakiliselt areneva lähenemisprotsessi kaudu, sageli pimesi kobades, kusjuures nagu ikka alles kahjudest õpetust saadi. Kuid igaühe vajadus oma kulusid üldiselt tasa teha aitas ikka jälle õiget teed leida, kusjuures vahetusse tulevate esemete vähene liikide arv ja sageli aastasadu püsinud valmistusviis tegid selle ülesande kergemaks. Et aga nende produktide ligikaudse relatiivse väärtusesuuruse kindlakstegemine sugugi ülearu palju aega ei vajanud, seda tõestab juba see fakt üksi, et selline kaup nagu kariloomad, kelle väärtuse kindlakstegemine iga üksiku eksemplari pika tootmisperioodi tõttu kõige raskemana näib, esimeseks küllaltki üldtunnustatud rahakaubaks sai. Et see nii välja kujunes, selleks pidi kariloomade väärtus, nende vahetussuhe terve rea teiste kaupadega juba suhteliselt ebatavalisel viisil fikseeritud olema, ja seda fikseeritud suhet pidid paljud võimud oma maa-alal vastuvaidlematult tunnustama. Ja tolle aja inimesed — nii karjakasvatajad kui ka nende kauba ostjad — olid kindlasti küllalt targad selleks, et vahetuse puhul enda poolt kulutatud tööaega mitte ilma ekvivalendita ära kinkida. Vastupidi: mida lähemal üks või teine rahvas kaubatootmise ürgseisundile on — näiteks venelased ja idamaade rahvad —, seda rohkem aega nad raiskavad [verschwenden] praegugi veel selleks, et pika ja visa kauplemisega välja tingida produkti tootmiseks kulutatud tööaja täielik asendus.

Lähtudes sellest väärtuse määramisest — tema määramisest tööajaga —, areneb kogu kaubatootmine ja ühes sellega arenevad ka mitmesugused suhted, milles väärtusseaduse eri küljed end maksma panevad, nagu need «Kapitali» esimese raamatu esimeses osas esitatud on; niisiis eriti need tingimused, mille puhul töö on ainus väärtuse looja. Sealjuures on need sellised tingimused, mis rajavad endile teed osaliste teadvusse tungimata ja mida ainult vaevarikka teoreetilise uurimise teel igapäevasest praktikast abstraheerida saab, niisiis sellised tingimused, mis toimivad loodusseaduste taoliselt; see järeldub, nagu tõestas Marx, paratamatult kaubatootmise loomusest. Tähtsamaks ja otsustavamaks edusammuks oli metallrahale üleminek; selle ülemineku tulemuseks aga oli ka see, et väärtuse määramine tööajaga ei tulnud enam kaubavahetuse pealispinnal silmanähtavalt esile. Praktilise arusaamise seisukohalt kujunes raha otsustavaks väärtuse mõõdupuuks, ja seda enam, mida mitmekesisemad kaubad kaubanduse objektiks

said, mida kaugematest maadest nad pärit olid ja mida vähem järelikult nende kaupade valmistamiseks vajalikku tööaega kontrollida sai. Lisaks sellele tuli algul ka raha ise enamasti võõralt maalt; ka siis, kui väärismetalli omal maal kaevandati, ei saanud talupoeg ja käsitööline ligikaudugi ära määrata selleks kulutatavat tööd; teiselt poolt olid nad ise juba harjunud rahas arvestama ja see varjutas neil märksa arusaamist töö omadusest väärtuse mõõdupuuks olla; raha hakkas rahva teadvuses esindama absoluutset väärtust.

Ühesõnaga: Marxi väärtusseadus kehtib igal pool, kuivõrd majandusseadused üldse kehtivad on, kogu lihtsa kaubatootmise perioodil, seega ajani, kus lihtne kaubatootmine kapitalistliku tootmisvormi tekkimise tagajärjel modifitseerub. Kuni selle momendini on hindadel tung läheneda Marxi seadusega määratud väärtustele ja nad kõiguvad nende väärtuste ümber nii, et mida täielikumalt lihtne kaubatootmine areneb, seda suuremal määral langevad pikemate, välistest vägivaldsetest häiretest katkestamatute perioodide keskmised hinnad väärtustega ühte, kusjuures kõrvalekaldumised on tähtsusetult väikesed. Marxi väärtusseadusel on niisiis majanduse alal üldine jõud ajajärgul, mis kestab produkte kaupadeks muutnud vahetuse algusest kuni XV sajandini meie ajaarvamise järgi. Kaupade vahetus aga algab varem kui igasugune kirjutatud ajalugu: Egiptuses vähemalt kolm ja pool tuhat, võib-olla isegi viis tuhat, Babüloonias neli kuni kuus tuhat aastat enne meie ajaarvamist. Seega valitses väärtusseadus viie kuni seitsme tuhande aasta pikkuse ajajärgu vältel. Ja nüüd imetlege härra Loria mõttesügavust, kui ta nimetab seda väärtust, millel kogu selle aja vältel üldine ja otsene kehtivus oli, väärtuseks, mille järgi kaupu kunagi polevat müüdud ega saavatki müüa ja mille uurimisega kunagi ei hakkavat tegelema ükski majandusteadlane, kellel kübetki tervet mõistust peas on!

Seni ei rääkinud me kaupmehest. Me võisime tema vahelesegamise tähele panemata jätta kuni käesoleva punktini, kus me hakkame käsitlema lihtsa kaubatootmise muutumist kapitalistlikuks kaubatootmiseks. Kaupmees oli revolutsioneerivaks elemendiks selles ühiskonnas, kus kõik muidu muutumatu oli, muutumatu niiöelda pärimise korras; kus talupoeg sai pärimise teel ja peaaegu võõrandamatult peale oma maa ka oma seisundi kui vaba omanik, kui vaba või sõltuv obrokitalupoeg või pärisori, linna käsitööline aga pääses samasugusel viisil oma kutsealale ja sai tsunftiprivileegid; peale selle sai igaüks neist pärimise korras oma klientuuri, oma müügituru, samuti maast-madalast väljakoolitatud vilumuse oma päritud elukutses. Nüüd astus sellesse maailma kaupmees, kes pidi temas pöörde läbi viima. Kuid kaupmees ei tegutsenud kui teadlik revolutsionäär, vaid ümberpöördult: ta tegutses sel-

les maailmas kui liha tema lihast ja veri tema verest. Keskaja kaupmees ei olnud sugugi individualist, ta oli oma olemuselt kogukondlane nagu kõik tema kaasaegsed. Külas valitses ürgaegse kommunismi pinnal võrsunud margikogukond. Kõigil talupoegadel olid esialgu ühesuurused maatükid, neil oli ühepalju erineva kvaliteediga maad, ja sellele vastavalt võrdsed õigused margikogukonnas. Sestsaadik kui margikogukond kinniseks organisatsiooniks muutus ja uusi kohti enam välja ei jagatud, hakkasid kohad pärimise jne. tõttu killunema, ja sellele vastavalt killunesid ka kogukondlikud õigused; kogukondliku maavalduse ühikuks jäi aga täiskoht, nii et tekkisid pool-, veerand- ja kaheksandikkohad, kellele margikogukonna õigustest kuulus vastavalt pool, veerand või kaheksandik osa. Margikogukonna eeskujul korraldati kõik hilisemad tööndushlikud organisatsioonid, kõigepealt linnade tsunftid, kelle sisemine korraldus ei olnud midagi muud kui margikogukonna põhikorra rakendamine kindlapiirilise maa-ala asemel käsitöö privileegide suhtes. Kogu organisatsiooni keskseks punktiks oli iga tema liikme võrdne osasaamine kõigist tsunftile tagatud eesõigustest ja tuludest, nagu see on ilmekalt väljendatud Elberfeldi ja Barmeni elanikele 1527. aastal antud privileegis «lõngast elatumise kohta» (*Thun*, «Industrie am Niederrhein» [«Alam-Reini tööstus»], II, 164 jj.). Sama käib ka mäetööstusühingute kohta, kus iga osatäht samuti andis võrdse osasaamise õiguse ja oli samuti — just nagu kogukonnaliikme koht — koos kõigi oma õiguste ja kohustustega jagatav. Niisama suurel määral võib seda ütelda ka kaupmeeste ühingute kohta, kes organiseerisid kaubanduse meretaguste maadega. Veneetslased ja geenualased Aleksandria või Konstantinoopoli sadamas — iga «natsioon» omaette kaubahoovis [Fondaco], mis koosnes elamust, trahterist, laost, näituse- ja müügiruumist koos keskkontoriga — moodustasid terviklikud kaubandusseltsid; neid ei saanud mõjutada ei konkurendid ega kliendid, nad müüsid omavahel kokkulepitud hindadega, nende kaupadel oli teatav kindel kvaliteet, mida garanteeris avalik kontroll ja sageli ka pealelöödav tempel; nad määrasid omavahel kindlaks hinnad, mis tuli maksta pärismaalaste kaupade eest jne. Samuti talitasid ka hansalased «Saksa sillal» (Tydske Bryggen) Norra linnas Bergenis, sedasama tegid ka nende hollandlastest ja inglastest konkurendid. Häda sellele, kes kokkulepitud hinnast odavamalt müüb või kallimalt ostab! Boikott, mis teda siis tabas, tähendas tol ajal vältimatut laostumist, rääkimata otsestest trahvidest, mis ühing süüdlasele peale pani. Peale selle asutati veel kindla eesmärgiga kitsamapiirilisi ühinguid, näiteks XIV ja XV sajandil Genua selts Maona, kelle valduses paljude aastate kestel olid maarjajääkaevandused Fokaias — Väike-Aasias — ja Chiose saarel; edasi suur Ravensbergi kaubandusselts, kes XIV sajandi lõpust alates kauples Itaalia

ja Hispaaniaga ning asutas seal oma filiaale; siis saksa selts, mille asutasid Augsburgi kaupmehed Fugger, Welser, Vöhlin, Höchstetter jne., Nürnbergi kaupmehed Hirschvogel ja teised, kes 66 000 tukati suuruse kapitali ja kolme laevaga võtsid aastail 1505—1506 osa Portugali ekspeditsioonist Indiasse, saades sellest 150, teiste andmete järgi aga 175 protsenti puhaskasu (*Heyd,* «Levantehandel» [«Idamaa kaubandus»], II, 524); peale selle terve rida teisi ühinguid-«monopole», kelle üle Luther nii väga kurjustas.

Me satume siin esmakordselt kasumile ja kasuminormile. Nimelt olid kaupmeeste püüdlused teadlikult ja ettekavatsetult suunatud sellele, et see kasuminorm kõigil osanikel võrdne oleks. Veneetslastel idas ja hansalastel põhjas maksis igaüks oma kaupade eest sedasama hinda, mida tema naabridki maksid, kaupade transpordikulud olid tal niisama suured, ta sai kaupade müügist niisama palju ja ostis tagasiviimiseks kauba nendesamade hindadega kui kõik teisedki tema «natsiooni» kaupmehed. Kasuminorm oli seega kõigil ühesugune. Suurtes kaubandusseltsides oli kasumi jaotamine pro rata [proportsionaalselt] sissemakstud kapitaliosaga niisama endastmõistetav kui osasaamine margikogukonna õigustest pro rata [proportsionaalselt] neid õigusi andva maatüki suurusega, või mäetööstuse kasumist osasaamine pro rata [proportsionaalselt] osatähtede arvuga. Võrdne kasuminorm, mis täielikult väljaarenenud kujul on üks kapitalistliku tootmise lõpptulemusi, on seega siin, oma lihtsaimas vormis, üheks kapitali ajaloolise arenemise lähtepunktiks ja isegi margikogukonna otseseks pärandiks, margikogukond omakorda aga on ürgaegse kommunismi otsene pärand.

See esialgne kasuminorm oli paratamatult väga kõrge. Kaubandus oli väga riskantne — mitte üksnes laialt levinud mereröövi tõttu, vaid ka sellepärast, et konkureerivad natsioonid lubasid endale mõnikord igasuguseid vägivallaakte, kui neil selleks paras juhus oli; lõpuks põhinesid müük ja müügi tingimused võõramaa valitsejate poolt antud privileegidel, mida üsna sageli rikuti või hoopiski tühistati. Sellepärast pidi kasum sisaldama kõrget kindlustuspreemiat. Tol ajal oli käive aeglane, tehingute realiseerimine venis pikale, soodsamatel aegadel aga, mis muide harva pikema kestusega olid, kujutas äritegevus endast monopolikasumiga monopolikaubandust. Seda, et kasuminorm keskmiselt väga kõrge oli, tõendavad ka tolleaegsed väga kõrged protsendimäärad, mis üldiselt peavad ju alati olema tavalisest kaubandusliku kasumi tasemest madalamal.

Kuid see kõrge ja kõigil osalistel võrdne kasuminorm, mis ühingute ühise tegevuse tõttu saadi, esines ainult vastavate ühingute, antud juhul seega üksikute «natsioonide» piirides. Veneetslastel, geenualastel, hansalastel, hollandlastel, igal natsioonil omaette oli oma erinev kasuminorm, ja arvatavasti oli neil algul eri-

nev kasuminorm ka iga üksiku müügituru kohta. Mitmesuguste ühingute erinevate kasuminormide võrdsustamine toimus vastupidisel teel — konkurentsi kaudu. Kõigepealt võrdsustati kasuminormid ühe ja sellesama natsiooni eri turgudel. Kui Aleksandria andis Veneetsia kaupadelt rohkem kasumit kui Küpros, Konstantinoopol või Trapezund, siis suunasid veneetslased Aleksandriasse rohkem kapitali, tõmmates seda ära teiste turgude ringlusest. Sellele pidi järgnema kasuminormide järkjärguline võrdsustumine eri natsioonide vahel, kes samadele turgudele ühtesid ja neidsamu või sarnaseid kaupa vedasid, kusjuures väga sageli juhtus, et mõned neist natsioonidest täielikult laostusid ja näitelavalt kadusid. See protsess aga katkes alatasa poliitiliste sündmuste tõttu: näiteks hävis mongolite ja türklaste vallutusretkede tagajärjel kogu kaubandus idamaadega, 1492. aastast alates tehtud suured maateaduslikud ja kaubanduslikud avastused aga ainult kiirendasid seda hävimisprotsessi ja viisid ta siis täielikult lõpule.

Sellele järgnenud järsk turgude laienemine ja sellega seotud pööre ühendusteede alal ei toonud esialgu mingit olulist muutust kauplemisviisis. Ka India ja Ameerikaga kauplesid algul peamiselt ühingud. Neil ühingutel olid aga nüüd suuremad natsioonid seljataga. Idamaadega kaubelnud kataloonlaste asemele astus kogu ühendatud Hispaania, kes hakkas kauplema Ameerikaga, Hispaania kõrval aga oli kaks sellist suurt maad nagu Inglismaa ja Prantsusmaa; ka kõige väiksemad maad, Holland ja Portugal, olid ikkagi vähemalt niisama suured ja niisama tugevad kui Veneetsia, eelnenud perioodi suurim ja tugevaim kaubandusnatsioon. XVI ja XVII sajandi reisival kaupmehel [merchant adventurer] oli nüüd olemas tugi. See tegi järjest rohkem ülearuseks ühingu, mis oma liikmeid isegi relvade jõul kaitses; ühingu olemasoluga seotud kulud muutusid seega liigseks koormaks. Pealegi kuhjus nüüd rikkus üksikisikute kätte märksa kiiremini, nii et üksikud kaupmehed võisid peagi mahutada ühte ettevõttesse niisama suuri summasid kui varemalt terve ühing. Seal, kus kaubandusseltsid veel püsima jäid, muutusid nad enamasti relvastatud korporatsioonideks, kes äsjaavastatud maid emamaa kaitse ja ülemvalitsuse all tervikuna vallutasid ja neid siis monopolistlikult ekspluateerisid. Kuid mida rohkem kolooniaid uutel maa-aladel rajati — nende rajajaiks olid peamiselt riigid —, seda rohkem taandusid kaubandusseltsid üksikute kaupmeeste ees, ja ühes sellega muutus ka kasuminormi võrdsustamine järjest enam ja ainuüksi konkurentsi asjaks.

Seni me tutvusime üksnes kaubanduskapitali kasuminormiga, sest meil oli siiamaani tegemist ainult kaubandus- ja liigkasukapitaliga; tööstuskapital ju alles hakkas arenema. Tootmine oli ikka veel peamiselt töötajate eneste käes, kes olid oma tootmisvahendite valdajad ja kelle töö ei toonud järelikult lisaväärtust ühelegi kapi-

talile. Kui nad olidki sunnitud ühe osa oma produktist kolmandale isikule tasuta ära andma, siis ainult tribuudi näol oma feodaalhärrale. Seepärast võis kaupmehekapital — vähemalt alguses — oma kasumit saada ainult välismaalastelt, kes ostsid antud maa produkte, või siis antud maa elanikelt, kes ostsid välismaa produkte. Alles selle perioodi lõpul — Itaalias järelikult idamaadega toimuva kaubanduse languse ajal — võisid välismaine konkurents ja turustamise raskused eksportkaupade käsitööndusliikke tootjaid sundida oma kaupu eksportöörile ära andma nende väärtusest odavamalt. Meil on siin niisiis tegemist järgmise nähtusega: oma maa jaekäibes eri tootjate vahel müüakse kaubad keskmiselt nende väärtuse järgi, rahvusvahelises kaubanduses aga eelnimetatud põhjustel tavaliselt mitte. See on otse vastupidine praegusele olukorrale, kus tootmishinnad on mõõduandvad rahvusvahelises kaubanduses ja hulgikaubanduses, kuna seevastu linnade jaekaubanduses reguleerivad hindade kujunemist sootuks teised kasuminormid. Nii saab näiteks loomaliha oma teekonnal Londoni hulgikaupmehe juurest Londoni tarbija juurde palju suurema hinnalisandi kui teekonnal Chicago hulgikaupmehe juurest Londoni hulgikaupmehe juurde — veokulud kaasa arvatud.

Tööriistaks, millega see pööre hindade kujunemises järk-järgult läbi viidi, oli tööstuskapital. Tema alused kujunesid välja juba keskajal, ja nimelt kolmel alal: laevasõidus, mäetööstuses ja tekstiilitööstuses. Laevasõit sellises ulatuses, nagu seda Itaalia ja Hansa mereäärsed vabariigid organiseerisid, ei olnud võimalik ilma madrusteta, s. o. ilma palgatöölisteta (kelle palgavahekorda võisid maskeerida artellivormid, kus tööline sai osa kasumist), ja tolle aja galeerid ei olnud samuti mõeldavad ilma sõudjateta — palgatööliste või orjadeta. Kaevandusettevõtted, mille pidajaiks esialgu olid koopereerunud töölised, muutusid peaaegu igal pool aktsiaseltsideks, kus ettevõtte ekspluateerimiseks kasutati palgatöölisi. Tekstiilitööstuses aga hakkas kaupmees otseselt oma teenistusse võtma väikekangruid, jagades neile välja lõnga ja pannes neid kuduma seda kangaks, kusjuures seda tööd tehti kaupmehe arvel, kindla tasu eest — lühidalt, ta sai lihtsast ostjast niinimetatud *väljajagajaks.*

Meie ees on siin kapitalistliku lisaväärtuse kujunemise esimesed algmed. Mäetööstuse ettevõtetel oli kinnise monopolistliku korporatsiooni iseloom ja sellepärast võime me need kõrvale jätta. Mis laevasõitu puutub, siis on selge, et kasum pidi siin vähemalt vastama antud maa tavalisele kasumile, kaasa arvatud erilisand kindlustuseks, laevade kulumiseks jne. Kuidas oli aga lugu tekstiilitööstuses väljajagajatega, kes otseselt kapitalisti arvel toodetud kaupu esimestena turule tõid, luues sellega konkurentsi sama liiki kaupadele, mis käsitöölise arvel toodeti?

Kaubanduskapitali kasuminorm oli juba ette antud. See oli ka juba ühtlustatud ligikaudseks keskmiseks normiks, vähemalt igas antud piirkonnas. Mis võis siis kaupmeest mõjutada lisaülesannet, s. o. väljajagaja ülesannet enda peale võtma? Selleks võis teda mõjutada ainult üks asi: teistega võrdse müügihinna puhul suurema kasumi saamise väljavaade. See väljavaade tal oligi. Väikemeistrite võtmisega oma teenistusse murdis ta läbi tootmise traditsioonilistest piiridest, kus tootja müüs oma valmisprodukti ja ei midagi muud. Kaubanduskapitalist ostis töötaja tööjõu, esialgu valdas see töötaja veel oma tootmisriistu, kuid mitte enam toorainet. Tagades niiviisi kangrule korrapärase teenistuse, võis ta ühtlasi kangru palka sedavõrd vähendada, et üks osa kulutatud tööajast tasumata jäi. Väljajagajast sai niiviisi tema senist kaubanduslikku kasumit ületava lisaväärtuse omastaja. Selleks pidi ta, tõsi küll, ka lisakapitali mängu panema, et lõnga ja teisi materjale osta ning siis kanga valmissaamiseni kangru kätte jätta; enne aga oleks ta pidanud kogu hinna alles produkti ostmise momendil maksma. Kuid esiteks oli ta enamikul juhtudel varemgi täiendavaid kapitalikulutusi teinud avansi andmiseks kangrule, keda tavaliselt ainult võlaorjus uutele tootmistingimustele alluma sundis. Teiseks aga kujuneb arvestus sellestki olenemata järgmise skeemi järgi:

Oletagem, et meie kaupmees ajab oma ekspordiäri 30 000 ühiku suuruse kapitaliga, olgu need tukatid, tsekiinid, naelsterlingid või mis tahes. Sellest olgu 10 000 kulutatud oma maa kaupade ostmiseks, kuna 20 000 rakendatakse meretagustel müügiturgudel. Oletagem, et kapital teeb kahe aasta kohta ühe käibe; siis on aastakäive = 15 000. Nüüd aga tahab meie kaupmees omal arvel kududa lasta, väljajagajaks hakata. Kui palju kapitali peab ta selleks täiendavalt kulutama? Oletagem, et ta kaupleb riidega, mille tootmise aeg on keskmiselt kaks kuud (kuigi see aeg on kindlasti liiga pikk). Edasi oletagem, et ta peab kõige eest maksma sularahas. Sel juhul peab ta täiendavalt kulutama nii palju kapitali, et sellest jätkuks tema kangrute lõngaga varustamiseks kahe kuu jooksul. Et tema aastakäive on 15 000, siis ostab ta kahe kuu jooksul riiet 2500 eest. Sellest esindagu 2000 lõnga väärtust, 500 aga kangrute palka; siis vajab meie kaupmees 2000 ühiku suurust täiendavat kapitali. Oletagem, et lisaväärtus, mille ta uue meetodi abil kangrult omastab, on kõigest 5 protsenti riide väärtusest, mis annab kahtlemata üsna tagasihoidliku lisaväärtuse normi, nimelt 25% ($2000_c + 500_v + 125_m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$; $p' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Sellistel tingimustel saab meie kaupmees, kelle aastakäive on 15 000, lisakasumit 750, ta saab järelikult $2^2/_3$ aasta jooksul tagasi kogu oma täiendavalt kulutatud kapitali.

Et aga oma kauba minekut ja ühes sellega oma käivet kiirendada ja sel teel endise kapitaliga lühema aja jooksul endist kasumit ning järelikult endise aja jooksul suuremat kasumit saada, selleks kingib ta väikese osa oma lisaväärtusest ostjale, s. o. müüb oma konkurentidest odavamalt. Viimased muutuvad pikapeale samuti väljajagajaiks, ja siis piirdub lisakasum neil kõigil tavalise kasumiga või isegi väiksemaga, kusjuures nad kõik saavad seda kasumit suurenenud kapitali pealt. Kasuminormi võrdsus on taas jalule seatud, kuigi võib-olla teistsugusel tasemel, sest üks osa oma maal toodetud lisaväärtusest loovutatakse välismaistele ostjatele.

Järgmiseks sammuks tööstuse allutamises kapitalile oli manufaktuuri sisseseadmine. Viimane võimaldas samuti manufakturistil, kes XVII ja XVIII sajandil — Saksamaal kuni 1850. aastani peaaegu kõikjal, kohati aga veel praegugi — on enamasti omaenda kaupade eksportööriks, toota odavamalt kui tema vanamoeline konkurent — käsitööline. Kordub sama protsess: lisaväärtus, mille manufaktuuri omanik kui kapitalist omastab, lubab temal või tema kaupade eksportööril, kellega ta seda lisaväärtust jagab, müüa odavamalt kui tema konkurendid; see kestab niikaua, kuni uus tootmisviis üldiseks saab, mis jällegi kasumid võrdsustab. Eelnevalt eksisteerinud kaubandusliku kasumi norm, isegi kui see on ainult kohalikus ulatuses nivelleeritud, jääb Prokrustese sängiks, kus ülejäägiline tööstuslik lisaväärtus halastamatult maha raiutakse.

Kui manufaktuur produktide odavnemise tõttu hoogsalt arenes, siis on see odavnemine veel palju suuremal määral arendanud suurtööstust; tootmise pideva revolutsioneerimisega alandab suurtööstus järjest enam kaupade tootmise kulusid ja kõrvaldab halastamatult kõik endised tootmisviisid. Just suurtööstus on see, mis niiviisi kapitalile lõplikult vallutab siseturu, teeb lõpu väiketootmisele ja oma tarbeid ise rahuldava talupere naturaalmajapidamisele, kõrvaldab otsese vahetuse väiketootjate vahel ja paneb kogu natsiooni kapitali teenistusse. Suurtööstus ühtlustab ka erinevate kaubandus- ja tööstusharude kasuminormid *üheks* üldiseks kasuminormiks ning tagab lõpuks tööstusele valitseva, temale kuuluva osa selles ühtlustamises, kõrvaldades suurema osa neist takistustest, mis seni ei lasknud kapitali üle kanda ühest harust teise. Ühtlasi teostub kogu vahetusprotsessi jaoks väärtuste muundumine tootmishindadeks. See muundumine toimub järelikult objektiivsete seaduste kohaselt, olenemata asjaosaliste teadvusest või nende kavatsustest. Asjaolu, et konkurents taandab üldist normi ületavad kasumid nende üldisele tasemele ja võtab niiviisi keskmist taset ületava lisaväärtuse tööstürite kui esimeste omastajate käest jälle ära, — see asjaolu ei valmista teooria seisukohalt mingeid raskusi. Praktikas aga on raskusi seda vähem, sest ülejäägilise lisaväärtusega tootmisharud

— kus järelikult muutuvkapital on suur ja püsivkapital väike, s. o. kus kapitali struktuur on madal — alluvad oma loomuse tõttu kapitalistlikule tootmisele kõige viimastena ja kõige puudulikumalt; selliseks tootmisharuks on kõigepealt põllutöö. Mis aga puutub tootmishindade tõususse kaupade väärtusest kõrgemale, mis on vajalik selleks, et kõrge kapitalistruktuuriga tootmisharude produktides sisalduvat puudujäägilist lisaväärtust keskmise kasuminormi tasemele tõsta, siis tundub see teooria seisukohalt väga raske olevat, praktikas aga teostub see, nagu nägime, üpris kergesti ja kiiresti. Sest seda liiki kaubad, kui neid hakatakse tootma kapitalistlikult ja kui nad kapitalistlikku kaubandusse ilmuvad, astuvad konkurentsi sama liiki kaupadega, mis on valmistatud kapitalismieelsete meetodite järgi ning on järelikult kallimad. Niisiis võib kapitalistlik tootja isegi ühest lisaväärtuse osast loobudes ikkagi veel saada kohalikes oludes tavalise kasumi, millel esialgselt ei olnud lisaväärtusega mingit otsest suhet, sest see kasum võrsus kaubanduskapitalist ammu enne seda, kui üldse kapitalistlikult tootma hakati ja järelikult tööstuslik kasuminorm võimalikuks sai.

II

BÖRS*

1) Kolmanda köite viiendast osast, eriti [27.]** peatükist selgub, missugune positsioon börsile kapitalistlikus tootmises üldse kuulub. Kuid pärast 1865. aastat, millal see raamat kirjutati, on toimunud muudatus, mis annab tänapäeva börsile märksa kasvanud ja järjest tõusva tähtsuse ning millel edaspidise arenemise käigus on tendents kontsentreerida börsitegelaste [Börsianer] kätte kogu tootmine, nii tööstuslik kui ka põllumajanduslik, samuti kogu ringlus — nii liiklusvahendid kui ka vahetuse funktsioon; niiviisi saab börs kapitalistliku tootmise enda kõige silmapaistvamaks esindajaks.

2) 1865. aastal oli börs kapitalistlikus süsteemis alles *teisejärguliseks* elemendiks. Börsiväärtuste peamise massi moodustasid riigi väärtpaberid, kuid nendegi hulk oli veel võrdlemisi väike. Selle kõrval aktsiapangad, mis mandril ja Ameerikas olid ülekaalus, Inglismaal aga alles valmistusid aristokraatlikke erapanku ära neelama, etendasid oma enamikus veel suhteliselt tähtsusetut

* Käsikirjale on Engels pannud järgmise pealkirja: «Börs. Täiendavaid märkusi «Kapitali» III köite juurde». *Toim.*

** Engels on jätnud käsikirjas vaba koha, et kirjutada sinna peatüki järjekorranumber. Jutt on ilmselt 27. peatükist — «Krediidi osa kapitalistlikus tootmises». *Toim.*

osa. Raudteede aktsiad olid praeguse ajaga võrreldes samuti veel suhteliselt vähe levinud. Otseselt tootlikke ettevõtteid, nagu pankugi, oli aga aktsiaseltsi vormis üsna vähe. Neid leidus peamiselt *vaesemates* maades — Saksamaal, Austrias, Ameerikas jne.; «peremehe silm» oli tol ajal veel kõvasti juurdunud ebausuks.

Järelikult oli börs tol ajal veel kohaks, kus kapitalistid akumuleeritud kapitale üksteise käest ära võtsid ja mis töölistesse ainult sedavõrd otseselt puutus, kuivõrd see oli uueks kapitalistliku majanduse üldise demoraliseeriva mõju tõenduseks ja kuivõrd see kinnitas kalvinistlikku teesi, et jumala õnnistus ehk — teisiti öeldes — juhus jagab juba siin maailmas õndsakssaamist ja äraneedmist, — rikkust, s. t. naudinguid ja võimu, ning vaesust, s. t. loobumist ja orjust.

3) Nüüd on lugu teisiti. 1866. aasta kriisist alates on akumulatsioon olnud järjest kiirem, ja nimelt sellisel määral, et ühelgi tööstusmaal, Inglismaal kõige vähem, ei ole tootmise laienemine akumulatsiooniga sammu suutnud pidada, üksiku kapitalisti akumulatsioon aga pole saanud tema enda ettevõtte laiendamises täielikku rakendamist leida; Inglise puuvillatööstuses [ilmnes see] juba 1845. aastal, [edasi] raudteede afäärid. Koos akumulatsiooni kasvuga tekkis ka rohkem rantjeesid, s. o. inimesi, keda äriajamisega seotud alaline pinge oli ära tüüdanud ja kes tahtsid ainult meelt lahutada või kompaniide direktoritena ja järelevalvenõukogu liikmetena ainult kergeid ülesandeid täita. Ja kolmandaks, et kergendada selliselt liikuma hakanud rahakapitali massi mahutamist, loodi nüüd igal pool, kus seda polnud veel tehtud, uued seaduslikud, piiratud vastutusega ühingute vormid ning vähendati ka suuremal või vähemal määral seni piiramatult vastutanud aktsionäride kohustusi (aktsiaseltsid Saksamaal 1890. aastal — 40% võetud kohustusest!).

4) Siitpeale ka tööstuse järkjärguline muutumine aktsiaettevõteteks. See saatus tabab üht tööstusharu teise järel. Kõigepealt rauatööstus, mis käesoleval ajal vajab hiigelmahutusi (enne seda aga mäetööstus, kui tal veel osaühingute vormi ei olnud). Siis keemiatööstus ja masinaehitustehased. Mandril ka tekstiilitööstus, Inglismaal aga ainult üksikutes kohtades Lancashire'is (ketrusvabrik Oldhamis, kudumisvabrik Burnleys jt., õmblusettevõtete ühendus; see on aga ainult eelaste, mis järgmise kriisi puhul uuesti [üksikute] peremeeste kätte langeb), õllevabrikud (mõne aasta eest läksid ameerika õllevabrikud Inglise kapitali kätte, siis Guiness Bess, Allsopp*). Siis trustid, mis loovad ühise juhatusega hiigelettevõtteid (nagu United Alkali**). Tavaline üksikfirma jääb üha

* Suurte inglise õllefirmade nimetused. *Toim.*
** Inglise keemiatrust. *Toim.*

enam eelastmeks, mis püsib niikaua, kuni ettevõte küllalt suur on, et aktsiaseltsiks muutuda [«gegründet» zu werden].

Sama käib kaubanduse kohta. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon* — kõik nad on muutunud aktsiaseltsideks. Aktsiaseltsideks muutuvad nüüd ka jaekaubandusettevõtted, sealjuures mitte üksnes väliselt koopereerituna, nagu «Stores»**.

Sedasama tuleb öelda pankade ja teiste krediidiasutuste kohta, ka Inglismaal. Suur hulk uusi — kõik piiratud vastutusega aktsiaseltside vormis. Isegi vanad pangad, nagu ...*** jt., muudetakse 7 era-[aktsionäriga] aktsiaseltsiks.

5) Põllumajanduses on samasugune lugu. Tohutult kasvanud pangad, eriti Saksamaal (igasuguste bürokraatlike nimetuste all) muutuvad järjest enam hüpoteekide kandjaiks; koos nende aktsiatega antakse maavalduste tegelik ülemomandus börsile üle, eriti siis, kui mõisad võlausaldajate kätte satuvad. Siin avaldab ülivõimsat mõju pööre, mis põllumajanduses stepimaade ülesharimise tõttu toimus; kui see nii edasi kestab, siis saabub peagi aeg, kus maa ka Inglismaal ja Prantsusmaal börsi kätte langeb.

6) Edasi mahutatakse kapitali välismaale ainuüksi aktsiate näol. Kui rääkida ainult Inglismaast: Ameerika raudteed nii põhjas kui ka lõunas (vaata börsisedelit), Goldberger jne.

7) Siis kolonisatsioon. See on praegu lihtsalt börsi filiaal. Börs ongi see, kelle huvides Euroopa riigid mõne aasta eest Aafrika jaotasid, prantslased aga Tuneesia ja Tongkingi vallutasid. Aafrika on kompaniidele otse välja renditud (Niiger, Lõuna-Aafrika, Saksa Edela- ja Ida-Aafrika). Mashonalandi ja Natali on Rhodes börsi jaoks valdusse võtnud.

---

* Firmade nimetused. *Toim.*

** Universaalkauplused. *Toim.*

*** Raskesti loetav sõna; vist «Glyn et Co.», ühe panga nimetus. *Toim.*

TÄHTSAMATE NIMEDE REGISTER

A.

Anderson, Adam (1692—1765) — 305.
Anderson, James (1739—1808) — 567.
Anna (1665—1714), kuninganna 1702. a. alates — 559.
Arbuthnot, George (1802—1865) — 503.
Aristoteles (384—322 e. m. a.) — 351, 814.
Arnd, Karl (1788—1877) — 331, 723.
Ashley, Antony Cooper, krahv *Shaftesbury* (1801—1885) — 574.
Attwood, Matthias (1779—1851) — 493, 513.
Attwood, Thomas (1783—1856) — 493, 513.
Augier, Marie — 544, 560.

B.

Babbage, Charles (1792—1871) — 100, 108.
Balzac, Honoré de (1799—1850) — 40.
Baring — suur pangafirma Inglismaal — 490.
Bastiat, Frédéric (1801—1850) — 143, 316.
Bellers, John (1654—1725) — 264.
Bentinck, George (1802—1848) — 380.
Bernal, Osborne, Ralph (1808—1882) — 130.
Bessemer, Henry (1813—1898) — 69.
Bosanquet, James Whatman (1804—1877) — 339, 366.
Bright, John (1811—1889) — 576.
Briscoe, John (XVII saj. lõpp) — 551.
Buret, Eugène (1811—1842) — 735.
Büsch, Johann Georg (1728—1800) — 561.

C.

Cairnes, John Elliot (1823—1875) — 350.
Cantillon, Philipp Richard (1680—1734) — 718.
Cardwell, Edward (1813—1886) — 507.
Carey, Henry Charles (1793—1879) — 108, 143, 363, 546, 567, 569, 710.
Cato, Marcus Porcius (Censorius) (234—149 e. m. a.) — 303, 351, 721.
Chalmers, Thomas (1780—1847) — 228, 403.
Chamberleyne (Chamberlain), Hugh (1664—1728) — 551.
Charles II (1630—1685), kuningas 1660. a. alates — 552, 559.
Cherbuliez, Antoine Elisée (1797—1869) — 150.
Child, Josiah (1630—1699) — 362, 552, 553.
Clay, William (1791—1869) — 503.
Comte, François Charles Louis (1782—1837) — 565.
Coquelin, Charles (1803—1852) — 366.
Corbet, Thomas — 157, 161, 172, 195, 282.
Cotton, William (1786—1866) — 380.

D.

Daire, Louis François Eugène (1798—1847) — 720.
Dante, Alighieri (1265—1321) — 20.
Davenant, Charles (1656—1714) — 603.
Disraeli, Benjamin (1804—1881) — 380.
Dombasle, Christophe Josephe Alexandre Mathieu de (1777—1843) — 697, 742.

Dove, Patrick Edward (1815—1873) — 578, 583.
Dureau de la Malle, Adolphe Jules César Auguste (1777—1857) — 99.

E.

Engels, Friedrich (1820—1895) — 17, 22, 68, 75, 105, 114, 116, 119, 120, 131, 138, 144, 167, 213, 243, 277, 306, 307, 354, 373, 379, 380, 392, 401, 402, 415, 417, 427, 430, 432, 447, 459, 474, 480, 483, 488, 497, 504, 509, 510, 517, 522, 525, 527, 536, 555, 614, 643, 655, 667, 680, 709, 745, 814.
Epikuros (341—271 e. m. a.) — 302, 548.

F.

Fawcett, Henry (1833—1884) — 574.
Feller, Friedrich Ernest (1800—1859) — 287.
Fireman, Peter (sünd. 1863. a.) — 15, 16, 22.
Forcade, Eugène (1820—1869) — 771.
Fourier, Charles (1772—1837) — 555, 695.
Francis, John (1811—1882) — 552, 553.
Friedrich II (1194—1250), keiser alates 1212. a. — 548.
Fugger — saksa suurkaupmeeste ja pankurite perekond XVI sajandil — 822.
Fullarton, John (1780—1849) — 369, 404, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 419, 420, 423, 504.

G.

Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — 20.
George III (1738—1820), kuningas 1760. a. alates — 362.
Gilbart, James William (1794—1863) — 310, 329, 369, 371, 494, 495, 498, 559.
Glyn, George Granfell (1824—1887) — 498.
Greg, Robert Hyde (1795—1875) — 103.
Grey, George (1799—1882) — 87.
Gurney, Samuel (1786—1856) — 374, 376, 380, 383, 477, 482, 483, 494, 499, 526.

H.

Hamilton, Robert (1743—1829) — 361.
Hardcastle, Daniel — 499, 560.
Harrington, James (1611—1677) — 814.
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm (1770—1831) — 12, 47, 563, 714.
Heine, Heinrich (1797—1856) — 814.
Henry VIII (1491—1547), kuningas 1509. a. alates — 559.
Herrenschwand, Jean (1728—1811) — 721.
Heyd, Wilhelm (1823—1906) — 822.
Hodgskin, Thomas (1787—1869) — 355, 364.
Horner, Leonard (1785—1864) — 86, 87, 93, 118, 121.
Hubbard, John Gellibrand (1805—1889) — 379, 485, 498, 504, 505, 527, 539.
Hume, David (1711—1776) — 344, 502.
Hüllmann, Karl Dietrich (1765—1846) — 291, 293, 548.

J.

James I (1566—1625), kuningas 1603. a. alates — 559.
Jevons, William Stanley (1835—1882) — 10.
Johnston, James (1796—1855) — 565, 613.
Jones, Richard (1790—1855) — 245, 697, 716.

K.

Karl Suur (742—814), kuningas 768. a. alates, keiser 800. a. alates — 547, 549, 721.
Kiesselbach, Wilhelm — 300.
Kincaid, John (1787—1862) — 87.
Kinnear, J. G. — 404, 481.

L.

Laing, Samuel (1780—1868) — 709.
Lavergne, Louis Gabriel Léonce (1809—1880) — 576.
Law, John (1671—1729) — 403, 553.
Leatham, William Henry (1815—1889) — 365.
Lexis, Wilhelm (1837—1914) — 9, 10, 11.

Liebig, Justus von (1803—1873) — 684, 706, 714, 744.
Linguet, Simon Nicolas Henri (1736—1794) — 83, 724.
List, Friedrich (1789—1846) — 807.
Locke, John (1632—1704) — 322, 569.
Loria, Achille (1857—1926) — 17, 18, 19, 20, 812, 813, 814, 815, 816, 820.
Louis XIV (1638—1715), kuningas 1643. a. alates — 99.
Loyd, Samuel Jones, lord *Overstone* (1796—1883) — 369, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 395, 396, 397, 443, 466, 470, 471, 472, 474, 475, 490, 493, 501, 503, 505, 507, 508, 510, 514, 516, 517, 525.
Luzac, Elie (1723—1796) — 293.
Luther, Martin (1483—1546) — 303, 317, 359, 360, 550, 560, 822.

M.

Macaulay, Thomas Babington (1800—1859) — 553.
MacCulloch, John Ramsey (1789—1864) — 64, 169, 209, 221.
Magon (VI saj. e. m. a.) — 351.
Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — 37, 38, 40, 45, 47, 160, 180, 186, 361, 590, 603, 614.
Manley, Thomas (1628—1690) — 553.
Maron, H. — 739.
Marx, Karl (1818—1883) — 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 131, 167, 171, 172, 277, 392, 400, 501, 554, 555, 557, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820.
Massie, Josephe (surn. 1784. a.) — 305, 322, 327, 328, 331, 333, 343, 344, 742.
Maurer, Georg Ludwig von (1790—1872) — 167.
Menger, Karl (1840—1921) — 10.
Mill, John Stuart (1806—1873) — 355, 363, 475, 509, 510, 527, 801.
Mirabeau, Victor de markii (1715—1789) — 694.
Mommsen, Theodor (1817—1903) — 300, 351, 721.
Moore, Samuel (1830—1912) — 3.
Morgan, Lewis Henry (1818—1881) — 167.
Morton, John Chalmers (1821—1888) — 574, 575, 617.
Mounier, L. — 739, 742.
Möser, Justus (1720—1794) — 724.
Müller, Adam Heinrich (1779—1829) — 326, 362, 363.

N.

Nasmyth, James (1808—1890) — 93.
Newman, Francis William (1805—1897) — 601, 709, 742.
Newman, Samuel Philipps (1797—1842) — 257.
Newmarch, William (1820—1882) — 479, 481, 495, 496, 497, 511, 519, 520, 522, 523, 524, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535.
Norman, George Warde (1793—1882) — 381, 382, 383, 390, 503, 505.
North, Dudley (1641—1691) — 561, 569.

O.

O'Connor, Charles (1804—1884) — 352.
Opdyke, George (1805—1880) — 331, 612.
Overstone — vt. *Loyd.*
Owen, Robert (1771—1858) — 554 555.

P.

Palmer, John Horsley (1779—1858) — 511, 512, 522.
Palmerston, Henry John Temple, lord (1784—1865) — 87, 572.
Parmentier, Antoine Augustin (1737—1813) — 99.
Passy, Hippolyte Philibert (1793—1880) — 706, 715, 718, 720, 723.
Paterson, William (1658—1719) — 553.
Patten — vt. *Wilson Patten.*
Pecqueur, Charles — vt. *Pecqueur, Constantin.*
Pecqueur, Constantin (1801—1887) — 557, 558.
Peel, Robert (1788—1850) — 501, 502, 503, 504.
Pereire, Isaac (1806—1880) — 403.
Pereire, Jakob Emile (1800—1875) — 555.
Petty, William (1623—1687) — 322, 425, 603, 718, 719.
Pindaros (522—443 e. m a.) — 353.
Pitt, William, junior (1759—1806) — 360, 361, 362.

Plinius senior (Gaius Plinius Secundus) (23—79) — 99.
Poppe, Johann Heinrich Moritz (1776—1854) — 307.
Price, Richard (1723—1791) — 360, 361, 362, 364.
Proudhon, Pierre Joseph (1809—1865) — 40, 315, 316, 317, 324, 557, 571, 771.

Q.

Quételet, Lambert Adolphe Jacques (1796—1874) — 786.

R.

Ramsay, George (1800—1871) — 40, 45, 257, 330, 331, 346, 704.
Reden, Friedrich Wilhelm Otto Ludwig (1804—1857) — 425.
Rhodes, Cecil John (1853—1902) — 829.
Ricardo, David (1772—1823) — 9, 17, 39, 45, 64, 102, 109, 169, 172, 186, 189, 190, 209, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 231, 240, 297, 393, 501, 502, 503, 593, 594, 603, 614, 621, 623, 686, 695, 708, 746, 769, 780.
Rodbertus, Johann Karl (1805—1875) — 9, 132, 714, 733, 780.
Roscher, Wilhelm (1817—1894) — 209, 210, 297, 363, 756.
Rothschild, James (1792—1868) — 427.
Rubichon, Maurice (1766—1849) — 575, 739, 742.
Russel, John, lord (1792—1878) — 379.

S.

Saint-Simon, Claude Henri (1760—1825) — 554, 555.
Say, Jean Baptiste (1767—1832) — 257, 768, 769, 774.
Schmidt, Conrad (1863—1932) — 11, 12, 15, 17, 19, 22, 815, 816.
Senior, Nassau William (1790—1864) — 35, 45.
Shaftesbury — vt. *Ashley.*
Shaw, George Bernard (1856—1950) — 10.
Siemens, Karl Wilhelm (1823—1883) — 69.
Simon, John (1816—1904) — 88, 89, 90, 92.
Sismondi, Jean Charles Leonard Simonde de (1773—1842) — 435, 735.
Smith, Adam (1723—1790) — 135, 179, 180, 186, 199, 210, 221, 297, 301, 303, 350, 362, 404, 430, 431, 563, 690, 704, 705, 708, 709, 710, 711, 721, 756, 765, 768, 769, 770, 772.
Sombart, Werner (1863—1941) — 815, 816.
Steuart, James (1712—1780) — 333, 720.
Storch, Heinrich Friedrich (1766—1835) — 172, 602, 756, 773, 777.

T.

Thiers, Louis Adolphe (1797—1877) — 571.
Thomas, Sidney Gilchrist (1850—1885) — 69.
Thun, Alphonse (1853—1885) — 821.
Tocqueville, Alexis Charles Henri (1805—1859) — 735.
Tooke, Thomas (1774—1858) — 324, 329, 338, 339, 366, 368, 381, 404, 405, 406, 407, 410, 413, 414, 419, 443, 480, 494, 503, 510, 521, 525, 739, 770.
Torrens, Robert (1780—1864) — 39, 40, 45, 102, 324, 503.
Tuckett, John Debell (surn. 1864. a.) — 551.
Turgot, Anne Robert Jacques (1727—1781) — 569.

U.

Ure, Andrew (1778—1857) — 79, 100, 353.

V.

Verri, Pietro (1728—1797) — 257.
Vinçard, Pierre (1820—1882) — 721.
Vissering, S. (1818—1888) — 291, 293.

W.

Wakefield, Edward Gibbon (1796—1862) — 694, 706.
Walton, Alfred (1816—1883) — 567.
West, Edward (1782—1828) — 225, 603.

Wilson, James (1805—1860) — 404, 410, 487, 488, 489, 495, 496, 503, 516, 528, 529, 530, 531, 532, 534, 535, 536.
Wilson, Patten John (1802—1892) — 87.
Wolf, Julius (1862—1937) — 16, 17. 20.
Wood, Charles (1800—1885) — 507, 533, 534, 535.

SISUKORD

NLKP Keskkomitee Marksismi-leninismi Instituudi Eesti Filiaalilt . . . III
Eessõna 1

KOLMAS RAAMAT

KAPITALISTLIKU TOOTMISE KOGUPROTSESS

ESIMENE JAGU

ESIMENE OSA

LISAVÄÄRTUSE MUUNDUMINE KASUMIKS JA LISAVÄÄRTUSE NORMI MUUNDUMINE KASUMINORMIKS

Esimene peatükk. TOOTMISKULUD JA KASUM 25

Teine peatükk. KASUMINORM 42

Kolmas peatükk. KASUMINORMI JA LISAVÄÄRTUSE NORMI VAHEKORD 49

Neljas peatükk. KÄIBE MÕJU KASUMINORMILE 69

Viies peatükk. KOKKUHOID PÜSIVKAPITALI RAKENDAMISEL 76

I. Üldised seisukohad 76
II. Töötingimuste kokkuhoid tööliste arvel. Kõige hädavajalikumate kulutuste tegematajätmine 85
III. Kokkuhoid liikumapaneva jõu saamisel, jõu ülekandmisel ja ehituste arvel 93
IV. Tootmise ekskrementide kasutamine 97
V. Leiutuste tulemusena saavutatav kokkuhoid 99

Kuues peatükk. HINDADE MUUTUMISE MÕJU 101

I. Toorainehindade kõikumised. Nende otsene mõju kasuminormile . 101
II. Kapitali väärtuse tõus ja langus, kapitali vabanemine ja sidumine 105
III. Üldine illustratsioon: 1861.—1865. aasta puuvillakriis 118

Seitsmes peatükk. TÄIENDUSI 131

TEINE OSA

KASUMI MUUNDUMINE KESKMISEKS KASUMIKS

Kaheksas peatükk. KAPITALIDE MITMESUGUNE STRUKTUUR ERI TOOTMISHARUDES JA SELLEST TULENEVAD KASUMINORMI ERINEVUSED 135

Üheksas peatükk. ÜLDISE KASUMINORMI (KESKMISE KASUMINORMI) KUJUNEMINE JA KAUPADE VÄÄRTUSTE MUUNDUMINE TOOTMISHINDADEKS . . 146

Kümnes peatükk. ÜLDISE KASUMINORMI VÕRDSUSTUMINE KONKURENTSI MÕJUL. TURUHINNAD JA TURUVÄÄRTUSED. LISAKASUM 163

Üheteistkümnes peatükk. ÜLDISTE PALGA KÕIKUMISTE MÕJU TOOTMISHINDADELE 187

Kaheteistkümnes peatükk. LISAD 191

I. Põhjused, mis tingivad tootmishinna muutusi 191
II. Keskmise struktuuriga kaupade tootmishind 192
III. Kapitalisti kompensatsioonialused 193

KOLMAS OSA

KASUMINORMI LANGEMISE TENDENTSI SEADUS

Kolmeteistkümnes peatükk. SEADUS KUI NIISUGUNE 197

Neljateistkümnes peatükk. VASTUTOIMIVAD PÕHJUSED. 216

Viieteistkümnes peatükk. SEADUSE SISEMISTE VASTUOLUDE ARENDUS 224

I. Üldisi märkusi 224
II. Konflikt tootmise laienemise ja väärtuse kasvu vahel 229
III. Kapitali liigsus koos elanikkonna liigsusega 232
IV. Täiendusi 240

NELJAS OSA

KAUPKAPITALI JA RAHAKAPITALI MUUNDUMINE KAUPADEGA KAUPLEMISE KAPITALIKS JA RAHAGA KAUPLEMISE KAPITALIKS (KAUPMEHEKAPITALIKS)

Kuueteistkümnes peatükk. KAUPADEGA KAUPLEMISE KAPITAL 247

Seitsmeteistkümnes peatükk. KAUBANDUSLIK KASUM 259

Kaheksateistkümnes peatükk. KAUPMEHEKAPITALI KÄIVE. HINNAD 278

Üheksateistkümnes peatükk. RAHAGA KAUPLEMISE KAPITAL 289

Kahekümnes peatükk. KAUPMEHEKAPITALI AJALOOST 296

VIIES OSA

KASUMI JAGUNEMINE PROTSENDIKS JA ETTEVÕTJATULUKS. PROTSENTE KANDEV KAPITAL

Kahekümne esimene peatükk. PROTSENTE KANDEV KAPITAL 309

Kahekümne teine peatükk. KASUMI JAOTUS. PROTSENDIMÄÄR. «LOOMULIK» PROTSENDINORM 327

Kahekümne kolmas peatükk. PROTSENT JA ETTEVÕTJATULU 338

Kahekümne neljas peatükk. KAPITALISTLIKU SUHTE ERALDUMINE PROTSENTE KANDVA KAPITALI VORMIS 357

Kahekümne viies peatükk. KREDIIT JA FIKTIIVNE KAPITAL 365

Kahekümne kuues peatükk. RAHAKAPITALI AKUMULATSIOON; SELLE MÕJU PROTSENDIMÄÄRALE 378

Kahekümne seitsmes peatükk. KREDIIDI OSA KAPITALISTLIKUS TOOTMISES 398

Kahekümne kaheksas peatükk. RINGLEMISVAHENDID JA KAPITAL. TOOKE'I JA FULLARTONI SEISUKOHAD 404

TEINE JAGU

Kahekümne üheksas peatükk. PANGAKAPITALI KOOSTISOSAD 423

Kolmekümnes peatükk. RAHAKAPITAL JA TEGELIK KAPITAL. I 435

Kolmekümne esimene peatükk. RAHAKAPITAL JA TEGELIK KAPITAL. II (järg)

1) Raha muundumine laenukapitaliks 452
2) Kapitali või tulu muundumine rahaks, mis omakorda laenukapitaliks muundub 459

Kolmekümne teine peatükk. RAHAKAPITAL JA TEGELIK KAPITAL. III (lõpp). . 462

Kolmekümne kolmas peatükk. RINGLEMISVAHENDID KREDIIDISÜSTEEMIS. . . 476

Kolmekümne neljas peatükk. CURRENCY PRINCIPLE JA 1844. AASTA INGLISE PANGASEADUSANDLUS 501

Kolmekümne viies peatükk. VÄÄRISMETALL JA VEKSLIKURSS 518

I. Kullavaru liikumine 518
II. Vekslikurss 526
Vekslikurss Aasiaga 528
Inglismaa kaubandusbilanss 541

Kolmekümne kuues peatükk. KAPITALISMIEELSED SUHTED 544

KUUES OSA

LISAKASUMI MUUNDUMINE MAARENDIKS

Kolmekümne seitsmes peatükk. SISSEJUHATAVAID MÄRKUSI 562

Kolmekümne kaheksas peatükk. DIFERENTSIAALRENT. ÜLDISI MÄRKUSI . . . 585

Kolmekümne üheksas peatükk. DIFERENTSIAALRENDI ESIMENE VORM (DIFERENTSIAALRENT I) 593

Neljakümnes peatükk. DIFERENTSIAALRENDI TEINE VORM (DIFERENTSIAALRENT II) 616

Neljakümne esimene peatükk. DIFERENTSIAALRENT II. — ESIMENE JUHTUM: PÜSIV TOOTMISHIND 627

Neljakümne teine peatükk. DIFERENTSIAALRENT II. — TEINE JUHTUM: LANGEV TOOTMISHIND 635

Neljakümne kolmas peatükk. DIFERENTSIAALRENT II. — KOLMAS JUHTUM: TÕUSEV TOOTMISHIND 651

Neljakümne neljas peatükk. DIFERENTSIAALRENT KA KÕIGE HALVEMALT HARITAVALT MAALT 678

Neljakümne viies peatükk. ABSOLUUTNE MAARENT 687

Neljakümne kuues peatükk. EHITUSKRUNDI RENT. KAEVANDUSE RENT. MAA HIND 709

Neljakümne seitsmes peatükk. KAPITALISTLIKU MAARENDI GENEES 717

I. Sissejuhatavaid märkusi 717
II. Teorent 723
III. Naturaalrent 727
IV. Raharent 729
V. Pooleteramajandus ja talupoja partselliomandus 734

SEITSMES OSA

TULUD JA NENDE ALLIKAD

Neljakümne kaheksas peatükk. KOLMAINSUSE VALEM 745

Neljakümne üheksas peatükk. TOOTMISPROTSESSI ANALÜÜSI JUURDE 761

Viiekümnes peatükk. KONKURENTSI POOLT LOODAV NÄILIKKUS 779

Viiekümne esimene peatükk. JAOTUSSUHTED JA TOOTMISSUHTED 800

Viiekümne teine peatükk. KLASSID 807

F. ENGELS. LISAD «KAPITALI» III KÖITELE 809

I. Väärtusseadus ja kasuminorm 812
II. Börs 827

Tähtsamate nimede register 830

ILLUSTRATSIOONID

«Kapitali» III köite I jao esimese saksakeelse trüki tiitelleht 5
«Kapitali» III köite I jao esimese venekeelse trüki tiitelleht 13
«Kapitali» III köite esimene lehekülg K. Marxi käsikirjast 27
«Kapitali» III köite esimene, sekretäri poolt ümberkirjutatud lehekülg koos F. Engelsi parandustega 33

K. Маркс
«Капитал», том III
На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Ladumisele antud 27. I 1962. Trükkimisele antud 11. VII 1962. Paber 60 × 92, 1/16. Trükipoognaid 52,75. Arvestuspoognaid 59,92. Trükiarv 5000. Tellimise nr. 335. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 54/58.

Hind rbl. 1.53

1—1

III 1,2
A
60627
131910

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00540849 9